

VAIDYAKASABDASINDBHU

OR

A COMPREHENSIVE LEXICON OF HINDU MEDICAL TERMS AND NAMES OF DRUGS

(WITH THEIR SYNONYMS IN LATIN, SANSKRIT, HINDI, TELUGU, BENGALI, &c.)

WITH COPIOUS REFERENCES TO, AND QUOTATIONS FROM, STANDARD WORKS,

PREPARED UNDER THE LIBERAL PATRONAGE OF HIS HIGHNESS

MIRZÁ SRÍ ÁNANDA GAJAPATI RÁJ

MUNNYÁ SULTÁN BAHÁDUR, G. C. I. E.

MAHÁRÁJA OF VIZIANAGRAM,

COMPILED BY

KAVIRAJA UMEŚACHANDRA GUPTA KAVIRATNA

LATE LIBRARIAN, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA; EDITOR AND COMMENTATOR

OF THE "ĀśVA-VAIDYAKA," PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL;

TRANSLATOR OF "RASENDEBA-CHINTĀMANI," "GAURĪ-KANCHANIKĀ-

TANTRA," "KATHĀ-SARIT-SĀGARA," &c. &c.

CALCUTTA :

PRINTED BY

ŚĀSIBHŪSHANA BHATṬĀCHĀRYYA

AT THE GIRISA-VIDYĀRATNA PRESS,

No. 24, GIRISĀ-VIDYĀRATNA'S LANE.

PUBLISHED BY, AND TO BE HAD

ONLY OF, THE COMPILER,

No. 84, JAUN BAZAR STREET, CALCUTTA.

[All Rights Reserved.]

1894.

Price—Ten Rupees,
Postage—Anās Ten only.

For Foreigners—One Pound,
inclusive of Postage &c.

आयुर्वेदीय-शब्दोपध-नाम-निर्णायको वृहत्कोष-ग्रन्थः

लाटिन-संस्कृत-हिन्दी-तैलङ्ग-वङ्गादि-भाषा-व्यवहृत-पर्याय-शब्द-समलङ्कृतः

विविध वैद्यक ग्रन्थेभ्यः समुद्धृत-प्रमाण-प्रयोगादि-समन्वितः

महोदार-धीर-चरित महाराजाधिराज-

मिर्जा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्थे-सुलतान्-बाहादुर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधिपते-विद्योत्साहिनो लब्ध साहाय्येन

कलिकातास्य गवर्णनेष्ट-संस्कृत विद्यालयस्य भूतपूर्व प्रोक्तकाव्येण वङ्गदेशीयासियाटिक सोसाइटी-

प्रकाशिताश्ववैद्यक टीकाकृता, रसेन्द्रचिन्तामणि-गौरीकाश्चनिकातन्त्र-

कथासरित्सागरादि ग्रन्थानां अनुवादकेन

गोष्ठीपति-रामानन्दान्वयज युग्मसेनेन

कविराज-श्रीउमेशचन्द्र-गुप्त-कविरत्नेन

सङ्कलितः

जानबाजार ट्रीटस्य चतुरशीति सह्यक-भवनात्

प्रकाशितो विक्रेतव्यश्च

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश विद्यारत्न वर्त्मनि चतुर्विंशति-सहस्रक-सप्तमि

गिरिश-विद्यारत्न यन्त्रे

श्रीशशिभूषणभट्टाचार्येण

सुद्धितः

[सर्वस्वत्वं सुरक्षितम्]

५१८४

उत्सर्गः

सकलमङ्गलालयाखिलसद्गुणैकानिकेतन-प्रणारम्भन-

महाराजाधिराज-

मिर्जा-श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-आनन्द-गजपति-राज-

मन्त्रे-सुलतान्-बाहादूर-जि. सि. आइ. इ.-

विजयनगराधीश-देव-श्रीकर-कमलेश्वर

वैद्यकशब्दसिन्धुरयं

भक्त्या श्रद्धया च सादरमुपहारीकृतः ।

TO

HIS HIGHNESS

MIRZÁ ŚRÍ ĀNANDA CAJAPATI RĀJ

MUNNYĀ SULTĀN BĀHĀDUR, C. C. I. E.

MAHĀRĀJA OF VIZIANAGRAM.

THIS WORK

IS MOST RESPECTFULLY

DEDICATED

FOR HIS DISINTERESTED ZEAL AND OPEN-HANDED LIBERALITY
IN HELPING BOTH STUDENTS AND PRACTITIONERS OF HINDU
MEDICINE AND THE MEDICAL PROFESSION GENERALLY
IN THE STUDY OF INDIA'S ONCE PERFECT SYSTEM
OF MEDICINE AND PATHOLOGY

BY

HIS HIGHNESS' MOST OBEDIENT SERVANT,

THE COMPILER.

राजसकाशे विज्ञप्तिः ।

देव !

साहायकं प्राप्य परं त्वदीयं
साकल्यतो वैद्यकसंहिताभ्यः ।
संगृह्य शब्दान् परितः अमेण
प्रकाशितोऽयं परमाज्ञया ते ॥ १ ॥
तस्मिन् प्रभो वैद्यकशब्दसिन्धौ
रत्नावली शब्दमयी मया या ।
विगुम्फिता भक्तिगुणेन रम्या
बहुप्रयत्नेन समादरेण ॥ २ ॥
तया युतोऽयं शुभपुण्यपात्रे
त्वय्येव भक्त्या प्रतिपादनीयः ।
प्रतीच्छतामिष कृपापरेण
जनः कृतार्थीक्रियतां कृपालो ॥ ३ ॥

विनीत-

श्रीउमेशचन्द्र-गुप्तस्य ।

May it please your Highness—

It is solely through the munificence of your Highness that I have been able to present the public with my "Vaidyaka-Sabdasindhu"—the fruit of my earnest and long-continued labour in collecting all medical terms of India from various original sources.

2. Herein I have taken great care in stringing together with the thread of my heart's devotion these gems of medical terms into a delightful garland for your Highness' kind acceptance.

3. Now, that it has been brought to a close, I humbly take the liberty to dedicate the compilation to your Highness as a public acknowledgment of the pecuniary obligation I owe to your Highness, and in the fervent hope that your Highness would place me under infinite obligation, by accepting this poor but heart-felt token of a "debt immense of endless gratitude."

I have the honour to be

Your Highness'

Most Obedient Servant,

UMESÁCHANDRA GUPTA.

विज्ञापनम् ।

इह खलु कोषापरनामधेयं शब्दभाण्डागारभूतं लिङ्गार्थनिर्णयकं शास्त्रमभिधानं नाम । पुरा किलास्मदीये जनपदे संस्कृतभाषायां शास्त्रानुशीलनार्थं सौकर्यातिशयात् अन्त्यवर्णक्रमेणाभिधानरचनारीतिः प्रचलितासीत् । तत्र प्राचीनकोषविषयकं संक्षेपेण किञ्चिदुच्यते । प्राचीन-शब्दसाधारणाभिधानानि रचयितृभेदेन बह्वन्यमरसिंहादिविरचितानि अमरकोषादीनि प्रसिद्धानि । तानि सर्वाण्येव तात्कालिकरीत्या सुखाभ्यासलाभार्थं कुन्दोपनिबद्धानि । स्वर्गमर्त्तादिवासिदेवतामनुष्यादिवाचकानां शब्दानां यथाभागं पृथक्पृथक्विभागेन स्वरादिवर्गविभागान् निर्णाय वर्गमध्ये क्वचिदन्त्यवर्णक्रमेण, क्वचिदादिवर्णक्रमेण, क्वचिच्च क्रम-भङ्गेन शब्दपर्याया गुम्फिताः प्राचीनकोषकारैः । क्वचित् ते पर्यायाः श्लोकसमापिताः, श्लोकार्धसमापिताः श्लोकपादसमापिताश्च यथाप्रयोजनं दृश्यन्ते ।

एवमेव प्राचीनवैद्यकाभिधानानि निघण्टुद्रव्यगुणादीनि रचयितृ-वैचित्र्यात् नानाविधानि विविधवैद्यकसंहितासङ्ग्रहादिचिकित्साग्रन्थेभ्यः समाहृतशब्दाद्युपादानैः प्राचीनरीत्या कुन्दोपनिबद्धानि, भूलतादिनाना-वर्गैः खण्डैः परिच्छेदैर्वा विभक्तानि । तेषु च वैद्यशास्त्रोपयोगिनामुद्भिज्ज-तरुलतादीनां जरायुजाण्डजस्वेदजानां पशुपक्षिकीटपतङ्गसरीसृपादीनां प्राणिनां खनिजलीहादीनाञ्च सतिङ्गपर्यायनामगुणादीनि सुष्ठु विनिर्णी-तानि । तत्र द्रव्याभिधानं नाम चिकित्सोपयोगिसर्वविधद्रव्याणां सनामलिङ्गार्थपर्यायसंग्रहः । तानि च रत्नमालादीनि बहूनि वर्त्तन्ते । निघण्टुः द्रव्यगुणाभिधानञ्च द्रव्याणां सनामपर्यायार्थगुणदोषरसादि-संग्रहः । तेषु च धन्वन्तरिमदनपालराजनिघण्टादीनि प्रसिद्धानि । परिभाषा नाम पारिभाषिकशब्दार्थविनिर्णायको ग्रन्थविशेषः । तत्र परिमाणक्वाथकषायफाण्टोष्णीदकद्रव्यमात्राः कषायादौ द्रव्यवारिमानं यथागूमण्डादिसाधनलक्षणानि रससाधनविधानप्रक्षेपविधयः क्षीरक्षेह-

गुडादिपाकसाधनलक्षणानि काथ्यवारिपरिमाणलीहमारणपाकलक्षणानि भावनाविद्यनुपानविधिबालीषधमात्राभेषजमात्रादीनि पञ्चकर्मादीनि च सविस्तरं वर्णितानि । ताश्च ग्रन्थकारभेदेन परिभाषाप्रदीपादयो बह्व्यः सन्ति । एतानि हि बाल्येव समभ्यस्तानि चिकित्सकानां कार्यकाले विशेषोपयोगीनि भवन्ति ।

आभिधानिकशब्दा असंख्याः नानोपायसिद्धत्वात् नानाजातीयाश्च भवन्ति । तेषु केचित् नामवाचकाः, केचित् द्रव्यादिवाचकाः, केचित् द्रव्यगुणादिवाचकाः । नानोपायसिद्धेषु पुनः केचित् रुद्धिनिष्पन्नाः, केचित् स्वस्वप्रकृतिनिष्पन्नाः, केचन देशोक्तिसिद्धाः, केचन विभिन्नलाञ्छनोपेताः, केचित् उपमानसिद्धाः, केचित् स्ववीर्यतः सिद्धाः, केचित्चेतरदेशनामतः सम्पन्ना इति सप्तप्रकाराः । तदुक्तं राजनिघण्टौ—

“नामानि कचिदिह रुद्धितः स्वभावा-

द्देशोक्त्या कचन च लाञ्छनोपमानैः ।

वीर्येण कचिदितराह्वयादिदेशा-

द्रव्याणां भ्रुवमिति सप्तधोदितानि ॥”

द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामपरिचयस्तिधा भवति । यथा कानिचित् द्रव्याणि नामसाधारण्येन सर्वत्र परिचितानि, कानिचित् पार्व्वतीयनामभिः, कानिचिच्च देशभेदेषु नामभेदैः परिचितानि । तथा मेदादीनि यानि कतिपयानि द्रव्याणि, तान्यस्मदीये देशे दुरधिगमानि, तस्माच्च इदानीन्तनचिकित्सकैः प्रायेणैव न प्रत्यक्षीकृतानि, केवलमेवाभिधाने तेषां पर्यायगुणादिकं पठ्यते । अतः कार्यकाले अनुकल्पतया तत्तत्स्थानेषु तत्तत्समगुणानि अश्वगन्धादीनि द्रव्याणि संग्रहादिषु व्यवस्थापितानि । येषाञ्च द्रव्याणां देशभेदेषु नामान्तराणि विद्यन्ते, तेषामवबोधनार्थमसुकभाषया असुकनामभिः प्रसिद्धानीत्यभिधानकारैरभिधाय परिवर्तित्वेन । तथा द्रव्याभिधानेषु द्रव्यनामानि भाषाभेदेन—कुत्रचित् वङ्गभाषया, कुत्रचित् हिन्दीभाषया, कुत्रचित् महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषया—अभिहितानि ।

प्रागुक्तकोषाभ्यासं विना चाव्युत्पन्नच्छात्राणामिष्टशब्दार्थसमुद्भावन-
मतीव दुरूहं भवतीति समालोच्य विद्यारम्भे एव सुकुमारमतिशिष्याणां
तदभ्यसनरीतिः चतुष्पाठीषु प्रवर्तिता । अतएव पुरास्मिन् भरतवास्तव्ये-
ऽस्मदीये जनपदे साहित्यचिकित्सादिशास्त्राध्यापनरीतिः कालसापेक्षा-
प्यतीव फलोपधायित्वपादेया चासीत् ।

विशेषतो वैद्यकद्रव्यगुणनिदानादीनां सम्यग्भ्यसनं चिकित्सकाना-
मतीवावश्यकम् । तथाहि—चिकित्साशास्त्रेषु चिकित्सोपकरणद्रव्याणि
असंख्येयानि, तेषु कानिचित् विषमयानि कानिचिदाहारोपयोगीनि
कानिचित् कायपोषणानि कानिचित् प्राणहराणि कानिचिच्च रोगोप-
शमनानीति विभिन्नगुणानि दृष्ट्वा प्रजाहिताय महर्षयो भरद्वाजादयो
द्रव्यज्ञानमूलं चिकित्सितमिति विचिन्त्य द्रव्याणां परीक्षया तद्वृत्तपरसमीक्ष्य-
विपाकादिविज्ञानं सम्यगुपलभ्य शिष्यपरम्परया कोषनिघण्टादीनि
लोके प्रचारितवन्तः । द्रव्यं हि नाम विभिन्नरसाश्रयं, भिन्नरसाश्रय-
त्वाच्च भिन्नगुणम् । तदेव च द्रव्यं चिकित्सकस्य चिकित्सायां प्रधानमुप-
करणम् । अतः चिकित्साग्रहणोपादौ रुग्निनिश्चयादिशास्त्रपरिसमाख्य-
नन्तरमभ्यासेन द्रव्यनामगुणादिपरिचयं कृत्वा चिकित्सकेः सर्वप्रयत्नेन
द्रव्यगुणादिप्रयोगसाधनं कर्तव्यम् । चिकित्साशास्त्राध्यायिनाम् आदौ
कोषनिघण्टाद्यभ्यासेन विना द्रव्यनामगुणादिपरिचयप्रयोगसाधनं न
सुलभं, साकल्येन च न सम्पद्यते । तदुक्तं राजनिघण्टौ—

“निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान् व्याकरणं विना ।

अनभ्यासेन धातुष्कस्तयो हास्यस्य भाजनम् ॥”

अभ्यासेन द्रव्यनामपरिचयाभावे च चिकित्सकस्य प्रमादसम्भावना ।
द्रव्यगुणाद्यनभ्यासेन च तस्य चिकित्सार्थक्येण शास्त्रनिर्दिष्टव्यवस्था-
विशेषेषु आशुचिकित्सासिद्धिमूलभूतं द्रव्ययोगवियोगक्षमत्वं न हि
स्फुरति । अस्फुरिते च योगवियोगक्षमत्वे न हि सर्वदा सर्वत्र केव-
लेनैव शास्त्रव्यवस्थापितव्यवस्थाविशेषेण उपक्रमसाफल्यं जायते । एत-
दर्थमेव शास्त्रकृद्भिर्महर्षिभिः दिग्दर्शनाय व्याधिविशेषेषु योगविशेषान्

व्यवस्थाप्य स्वधिया समुद्राव्य योगवियोगक्षमत्वं विदुषामुपदिष्टम् । तदुक्तं
चरकेण—

“अल्पबुद्धेरयं यस्मान्नातिसङ्केपविस्तरः ।

मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिदृढये ।

पञ्चाशत्कां ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ।

तेषां कस्मैसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।

संयोगश्च वियोगश्च यो वेद स भिषग्वरः ॥”

अधुना तु कालवशात् इंग्रेजीलिप्याः रीतिः प्रचारेण सह आद्यवर्णक्रम-
भिधानस्याविर्भावात् चतुष्पाठीभ्योऽप्यन्तर्हितप्राया प्राचीनरीतिः हता-
दरतया वर्तते । अतो वर्णमालानुक्रमणिकाभिधाने द्रव्यादिनिर्वाचनं
तथाविधनियमेनैव भवितुमर्हति यथा साधारणोपकृतिः सम्भवति । अतो
वर्तमानाभिधाने द्रव्यनामनिर्वाचनमुक्तनियमेनैव सम्पादयितुं यथाशक्ति
प्रयासः कृतः । न हि अभिधाने एकभाषया द्रव्यनामनिर्वाचनं विश्व-
जनीनशोधसुकरं भवति । अतो बहुविधैः कोषैः संहितादिभ्यश्च
सङ्कल्य भारतस्य सर्वजातिगम्यैः हिन्द्यादिभाषानामभिः वैदेशिक-
लाटिनादिभाषाशब्दैश्च द्रव्यादिव्याख्यानं विहितम् ।

अस्मद्देशीयलिपिपुस्तकेषु लिपिकरप्रमादादिसङ्कुलेषु पुस्तकसंस्करणेषु
च योग्यसमाकलनविरहात् प्रायेणैव भिन्नभिन्नपुस्तकेष्वन्तरान्तरा पाठवैष-
म्येण प्रकृतपाठं विनिश्चेतुं न शक्यते । स्थलविशेषे च भ्रमनिरासेन पाठ-
समन्वयं कर्तुं त्रयैवाशा हृदये लालिता । अतो विदितमेवैतत् यथा
अभिधानप्रणयनमतीव दुरुही व्यापारः । तदपि च महामहोपाध्या-
येनापि आत्मनोऽभ्रान्तमन्यता मनसि न विधेया । अस्मिन् कार्ये
कदाचिद्बहुदर्शिनोऽपि विदुषो भ्रमप्रमादो जायते, का कथा पञ्जवशाद्दि-
पण्डितस्येति । अत एवविधे दुरुहविषये मादृशानां लेखनीधारणं
साहसमिति विजानतापि मया पराङ्मुखतया न स्थीयते । यतोऽत्र यदि
अंशतः श्रेयोलाभो भवेत् तदपि वरमिति हृदि कृत्वा बहुपरिकरोऽहं
याचे—सति भ्रमदर्शने मनस्विभिर्मनीषिभिः परिमार्जनीयमिति ।

न्यूनाधिकसमतिवर्षपूर्व्यं प्रचारक्रमेण राजभाषाविरचिताभिधानस्य समादरमुपादेयताच्चावलोक्य तदादर्शेन शब्दकल्पद्रुमाभिधानं नाम सर्व्य-
शास्त्रानुशीलनोपयोगि बृहदभिधानमेकं परमसात्त्विकेन सार-उपाधि-
धारिणा राजराधाकान्तदेववाहादुरेण सुविपुलार्थव्ययेन पण्डितमण्डली-
नियोगेन च प्रथमं प्रचारितमासीत् । तस्य च मूल्यं विना वितरणेन
दरिद्रशिक्षितसमाजस्य महानुपकारः साधितः । इह खलु धराधाक्त्रि
विद्यायाः समादरो यावत् तिष्ठति तावत् राधाकान्तदेवस्यायमसा-
धारणकीर्तिस्तन्मो जाज्वल्यमानस्तदीयं यमो विधोषयिष्यति ।

परं तदाप्रभृति वर्षानुक्रमणिकाभिधानानि कतिपयान्येव प्रचा-
रितान्यासन् । चिकित्सातन्त्रेषु नागराक्षरमुद्रितस्य तथाविधाभिधानस्य
विरलप्रचारतया अप्रचारतया वा चरकानुवादकाले चिकित्सादिनाना-
विज्ञानशास्त्रविशारदेन मदनुकूलेन पोष्टवरेण डाक्टर-श्रीयुक्तमहेन्द्रलाल-
सरकारेण 'सि. आइ. इ'-उपाधिधारिणा महोदयेन तदनुवादसहकारी
अहमेकस्य वैद्यकाभिधानस्य वर्षमासानुक्रमरीत्या सङ्कलने धिक्कितकानां
विशेषोपकारित्वमुपवर्ण्य सविशेषमनुरुचः । यद्यपि मया कार्यान्तरकशा-
त्तदनुवादसहकारित्वं परित्यक्तं, तथाप्यभिधानसमाकलने नौदासीन्यमङ्ग-
लस्थितम् । तदुपदेशक्रमेण चाहं साष्टाङ्गचिकित्साशास्त्रोपादानसामग्री-
विविधकोषनिघण्टुवैद्यकसंहितादिभ्यः समाकलय्य वर्षत्रयाधिकेन काळौ-
नाभिधानमिदं लिपिनिबद्धमकरवम् । अथ प्रदर्शितश्चैतत् प्रथमं सप्ता-
लोचनार्थं डाक्टरसरकारमहोदयाय । ततश्च मञ्जुभाकाङ्क्षिणे राजोपाधि-
काय राजेन्द्रलालमित्राय हस्ताधुना कीर्त्तिशेषाय । अथ तौ मध्यमुक्तस्य
एतत् समालोच्य प्रीतिमन्तौ एतस्योपादेयतामुपकारिताच्च वर्षशिल्लो-
खाभिप्रायसूचकं लेखद्वयं मतसकाशे प्रेषितवन्तौ । अथाहं तदुक्ताहला-
नैतन्मुद्रणोपयोगिवित्तसञ्चयार्थं वर्षं यावत् कृतश्रमो यदा निराश एवाहं,
तदा मम हितैषिणो मित्रस्य प्रेसिडेन्सिकालेजे संस्कृताध्यापकस्य एम्. ए.
उपाधिधारिणः श्रीयुक्तनीलमणिमुखोपाध्यायस्य यत्नातिशयेन तथा प्रकाश-
राजकार्याधिकृतस्य श्रीयुक्तराधानाव्रविष्वासस्य चानुग्रहेण महाराष्ट्रादि-

राजस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपतेः सकाशे समावेदनं समुपस्थाप-
यितुं समर्थोऽभवत् । ततः परमोदारधीरचरितस्य विद्योत्साहितया तैस्तै-
रसाधारणदानावदानैः प्रकटितदानैकवीरताधर्मस्य श्रीश्रीश्रीश्रीश्री-
विजयनगराधिनाथस्य महाराजाधिराजदेवस्य सम्पूर्णार्थसाहाय्येन मया
विनैव वदान्यान्तरान्तिककरप्रसारणमिदं प्रारिप्सितायुर्वेदीयाभिधानं
वैद्यकशब्दसिन्धुनामकं वर्णानुक्रमेणार्वाचीनसूचीविगुम्फनरीत्या गुम्फितं,
नागराचरेण मुद्रितं, साधारणशिनितसमाजे प्रकाशितञ्च ।

अस्य रचनाप्रणाली शब्दकल्पद्रुमस्य प्रणाल्यनुसारीणी । अतः शब्द-
कल्पद्रुम इव अत्रापि क्षवर्णस्य स्वतन्त्र एव पर्यायः कृतः । “व”कारः
क + ष योगेन निष्पन्नत्वात् संयुक्तवर्णी न स्वतन्त्रवर्णः । कादिसंयुक्तवर्ण-
त्वाच्चास्य अभिधानान्तरेषु कवर्गमध्य एव पण्डितैः सन्निवेशः कृतः ।
स च सन्निवेशो युक्तिसङ्गतः प्रतिभाति । परमेतद्देशीयमहामहोपाध्यायाः
शब्दकल्पद्रुमाभिधाने, महाराष्ट्रदेशीयाश्च विद्वांसो निघण्टुरत्नाकरे,
विचार्य ग्राट्स्थेष्व युक्त्या क्षवर्णस्य स्वतन्त्रपर्यायं स्वीकृतवन्तः, वयमपि
अत्र तदयुक्त्यनुसारेण तत्प्रमाणानुसारेण वा तेषां मतवैपरीत्याचरणे
तद्गौरवसम्पादनभिया वा स्वतन्त्रपर्यायं कृतवन्तः ।

द्रव्येषु यानि देशभेदेषु विभिन्ननामभिः परिचितानि, अत्राभिधाने
तेषु द्रव्येषु सर्वदेशीयानां सुखपरिचयलभार्थम् एता भाषा निर्व्वर्चिताः
नानापुस्तकेभ्यः । यथा—लाटिनी, बाङ्गाला, हिन्दी, महाराष्ट्री,
कर्णाटी, तदनुप्राणिता च आम्ब्री, लाटो, तैलङ्गी, तामिली, श्रीलङ्की
चेति । तासु मतभेदभिन्नरूपाणि लाटिननामानि पाश्चात्यवैदेशि-
कानां बोधाय Dr. Watt's Economic products of India, Udayachand
Datta's Materia Medica, Professor Wilson's Sanskrit-English Dictionary,
Professor Monier Williams' Sanskrit-English Dictionary, Jayadatta's
Āśvavaidyaka प्रभृतिभ्यः समाकलितानि । वैद्यपतिनरसिंहपण्डित-
कृत-राजनिघण्टुतो निघण्टुत्तरतश्च महाराष्ट्रकर्णाटनामानि तदनुप्राणि-
तान्त्रलाटादिनामानि च परिगृहीतानि । तदुक्तं तत्रैव—

“व्यक्तीकृताश्च कर्णाटमहाराष्ट्रीयभाषया ।

ग्राम्भलाटादिभाषासु ज्ञातव्यास्तद्व्याख्याः ॥”

यानि च हिन्दीनामानि तानि भावप्रकाश धन्वन्तरिमदनपालनिघ-
ण्टुभ्यो गृहीतानि । तैलङ्गनामानि महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्री-
विजयनगराधिपतेः सभासद्विदुषामनुग्रहाक्षव्यानि । बाङ्गालानामानि
चास्रदेशीयविविधकोषशब्दकल्पद्रुमादिभ्यः संगृहीतानि ।

अत्राभिधाने सर्व्वमेव सप्रमाणमभिधातुं प्रयत्नः कृतः । द्रव्याणां
सर्व्वकोषीयपर्यायशब्दाननियमश्च ग्रन्थेऽस्मिन् स्थानाभावात् परित्यक्तः ।

अत्राभिधाने केवलमेवायुर्वेदोपयोगिनः शब्दाः (रश्माश्यामादि-
शब्दानां स्वर्गस्त्रीतरुष्याद्यर्थान् परिहृत्य) तदुपयोगिनश्च एवार्थाः सङ्क-
लिताः । द्रव्याणां गुणदोषरसवीर्य्यविपाकादिवर्णनस्थले द्रव्यगुणाय-
भिधानेषु मुनीनां मतभेदानाकलत्र्य अतिप्रामाणिकमेकं हे वा क्वचित्
त्रीणि वा मतानि सामञ्जस्येनोपात्तानि । संचित्तरोगलक्षणानि प्रसिद्ध-
प्रचलितकतिपयघृततैलौषधानि च सपाठव्याख्यासहितानि महाराजा-
धिराजस्य समाज्ञया विन्यस्तानि । अपिच रसोपरसधातुमणिमुक्तादिशो-
धनजारणमारणादीनि सप्रमाणमुद्दिष्टानि ।

अत्र द्रव्याणां प्रतिपर्यायशब्दं सर्व्वभाषानामसन्निवेशनस्य औचि-
त्येऽपि स्थानाभावात् पर्यायशब्दानामेकतम एव शब्दे भिन्नभिन्नभाषा-
नामद्रव्यगुणादीनि विनिवेशितानि न तु सर्व्वत्र । अनेकार्थशब्दानाञ्च
भिन्नभिन्नार्थे प्रयोगस्थलानि यथालाभं सप्रमाणीदाहरणं प्रदर्शितानि ।
प्रमाणीभूतभूरिभूरिप्रयोज्यशब्दानां पुनःपुनरुक्तेखगौरववारणाय सूची-
विधानपुरःसरं तत्सूचकवर्णसंक्षेपश्च ग्रन्थादौ विनिवेशितः ।

अधुना ये चास्योपादानभूता ग्रन्था वैद्यकसंहितानिघण्टुसंग्रहकोषा-
दयः प्रमाणत्वेन परिगृहीतास्ते यथावकाशं सङ्क्षिप्तसमालोचनेन प्रद-
र्श्यन्ते । तेषाञ्च वैद्यकग्रन्थानां समालोचनसमारम्भात् पूर्वं स्तोत्रं
खलवृत्तान्तो वैद्यकसङ्ग्रहाणामुच्यते । एतद्देशीया वैद्यकसङ्ग्रहग्रन्थाः सिद्ध-
योगचक्रदत्तसङ्ग्रहादयो सुश्रुतमानराजत्वात् पूर्व्वतनहिन्दुराजत्वकाले

विरचिता आसन् । यतः तेषु ग्रन्थेषु सर्पादिविषाणां पारदगन्धकलौहानां
 (कादाचिकथ्यवहारकृते) स्वर्णरजतादीनां विदेशोत्पन्नान्यद्रव्याणाञ्च व्यव-
 हारो नैव दृश्यते । अत इदमेव स्फुटं प्रतिभाति यत् तदा वैदेशिका
 राजानो भारते न समागच्छन्ति । परं वैद्यकरसग्रन्थाश्च रसकौमुदी-
 रसेन्द्रचिन्तामणिभावप्रकाशादयो सुश्रुतमानराजत्वसमये लब्धजन्मानो
 सुश्रुतमानचिकित्सकमण्डलीषु रसविषादिचिकित्साभिः परां प्रतिष्ठा-
 मलभन्त । तेषु च रसग्रन्थेषु तदाऽऽनीतानि विदेशजाताहिफेनसोहारा-
 तोषचोनीप्रभृतिद्रव्याणि तद्गुणपरीक्षया औषधत्वे परिगृहीतानि । तेषु
 च रोगाणां कषायपाचनोषधादिव्यवस्थापुरःसरं चिकित्साप्रणाली सम्प्र-
 दर्शिता । औषधतैलादिनिर्माणञ्च यथा क्रियते तस्य सरला प्रणाली
 सुखबोधाय दर्शिता । वैद्यकसङ्ग्रहेषु रसग्रन्थेषु च रोगविशेषेण निर्वा-
 चितानि प्रायेण बहूनि औषधतैलादीनि अन्तरान्तरा ईषद्वैशिष्ट्यं विना
 सर्वत्र एकनामानि साधारणानि च दृश्यन्ते । अतो रसग्रन्थेषु रस-
 घटितौषधानि ऋते सर्वाण्येव तैलघृतौषधानि चरकादिभ्यश्चक्रदत्तादि-
 सङ्ग्रहेभ्यश्च परिगृहीतानि स्वविरचितानि च वर्त्तन्ते । सिद्धयोगादिषु तु
 औषधादीनि कानिचित् संहितासङ्कलितानि, शिष्टानि च स्वविरचितानि ।
 चरकसंहिता हि कायचिकित्साप्रधाना आग्नेयसम्प्रदायस्य आदिमा
 संहितासु प्रथमा च । अस्यां भगवान् कृष्णाग्नेयो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता,
 चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च । तस्मादियं गुरुसूत्रशिष्यसूत्रप्रतिसंस्कर्त्तृ-
 क्षममयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम् । पुरा किल कृतयुगान्ते असुरनिपीडिता
 आर्यास्तत्रैव पञ्चालक्षेत्रे पञ्चनदप्रदेशे समापतिता वारिवायुक्षेत्रनगनद-
 तबलताद्यशेषविधप्रकृतिसौन्दर्यस्वभावगुणविमोहिताः कृतनिवसतयः
 क्रमेण समाजबन्धनपुरःसरं तदुपयोगिजीवनोपायभूतकृषिरीतिनीति-
 स्वाख्यविधानादिषु सन्ततसमालोचनया क्षत्रियादिसम्प्रदायविभक्ताः
 स्वस्वकार्येषु निरता आसन् (ऐतरेयब्राह्मणः) । तेषु चिकित्सासम्प्रदाया-
 ध्यक्षेण भरहाजमहर्षिणा रोगाक्रान्तायां मेदिन्यां लोकहिताय यजुर्वेदा-
 ऋभूत आयुर्वेदः स्वर्लोकादानीतः स्वशिष्याय कृष्णाग्नेयायोपदिष्टः । सोऽपि

तमग्निवेशादिशिष्यषट्कायोपदिष्टवान् । अथ ते शिष्याः पृथक् षट्
तन्त्राणि चक्रुः । तेषु प्रधानशिष्याग्निवेशकृततन्त्रमुक्तृष्टमुपादेयञ्चाजनि ।

अथ कदाचिच्चरकमुनिः पञ्चनददेशे कायचिकित्साप्रधानं तत्
सङ्क्षिप्ततन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सविस्तरं वर्णयन् स्वनाम्नाभिनवां संहितां
प्रचारितवानिति चरकसंहिताया एव लभ्यते । “अग्निवेशकृते तन्त्रे
चरकप्रतिसंस्कृते ।” शब्दाद्यष्टाङ्गमयी सा चैयमभिनवा संहिता यथा-
स्थानमष्टभिर्भागैर्विभक्ता । अस्यां च संहितायां खनिजोद्भिज्जप्राणि-
वाचीनि द्रव्याणि भागत्रयेण विभज्य पुनः प्राणिनो जरायुजादिभागचतु-
ष्टयेन विभक्ताः, उद्भिज्जानि च वनस्पतिवृक्षवीरुधोषधिचतुष्टयेन विभ-
क्तानि । तानि च पुनरुद्भिज्जद्रव्याणि जीवनीयादिपञ्चाशद्भूतैः संविभ-
क्तानि । अस्या भाषा न प्राञ्जला, प्राचीनत्वात् विषयरचनाप्रणाली च
न मार्जिता परमतीव विचिता । एभिः कारणैः गोमांसस्य च व्यव-
स्थया संहिताया अस्याः समाजबन्धनस्य बाह्यावस्थायामजातस्मृतिशास-
नायाम् उत्पत्तिरनुमीयते । अनेन वैदिकब्राह्मणप्रामाण्येन च चरकस्यापि
तद्देशवासित्वमसन्दिग्धम् । अस्याः सिद्धिकल्पस्थानद्वयं सप्तदशौषधाध्यायैः
संयोज्य सम्पूर्णमकरोत्पञ्चनदपुरवास्तव्यो दृढबल इति अस्या एव संहि-
तायाः सिद्धिस्थानपरिसमाप्तावुक्तम् । यथा—

“अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।

कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चवम् ।

सप्तदशौषधाध्यायैः सिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥”

यत्तु उद्दयचन्द्रेणोक्तं वाभटे अग्निवेशमेलहारीतसुश्रुतकवलादीनामेव
उल्लेखो दृश्यते न तु चरकस्य, अतः चरकस्य अधस्तनत्वमवश्यं स्वीकार्य-
मिति, तत्तु भ्रान्तम्—तच्च भूरिप्रमाणदर्शनात् । See वाभट p. 110.
Vol. I, and pp. 826—827, Vol. II. Bombay Ed. वयन्तु ‘अग्निवेशतन्त्रस्य
संस्करणं कूटलेखककृतमित्यवगच्छामः ।

एवमेव सुश्रुतसंहिता शब्दतन्त्रोपदेशप्रधानाष्टाङ्गमयी धन्वन्तरिसम्प्र-
दायस्य आदिमा चरकादधस्तना च । अस्यां काशिराजरूपेणावतीर्णी

भगवान् धन्वन्तरिर्वक्ता विश्वामित्रमहर्षिसुतः सुश्रुतः श्रोता, परमरासायनिकः सिद्धनागार्जुनश्च प्रतिसंस्कर्ता । सूत्रादिपञ्चस्थानात्मके पूर्वतन्त्रे चिकित्सितागदरसायनवाजीकरणतन्त्रैः सह सचिकित्सितशल्यतन्त्रं प्रधानतो वर्णितम् । कल्पे सचिकित्सितविषतन्त्रं । चिकित्सिते च स्थाने रसायनवाजीकरणतन्त्रे वर्णिते । उत्तरे च तन्त्रे शालाक्यकायचिकित्सा-कौमारभृत्यभूतविद्या वर्णिताः ।

एकदा सुश्रुताचार्यः पितृर्विश्वामित्रस्याज्ञया सहोत्थायिमुनिकुमारैः सह वाराणसीमागत्य काशिराजदिवोदासादायुर्वेदं यजुर्वेदाङ्गभूतं शल्यतन्त्रप्रधानमष्टाङ्गमयमधीत्य सहोत्थायिगणकृतसर्वतन्त्रप्रधानं सविश्रद्धायशतसम्पन्नं तन्त्रं स्वनाम्ना प्रणिनाय । अथ यदा बौद्धाः प्रबला भूत्वा वादेन बुधान् पराभूय वैदिकाः क्रिया विलोपयितुमारब्धवन्तः, तस्मिन्नेव बौद्धसङ्घामसमये (ख्रिः सहस्राधिकवर्षपूर्व) जगति विश्रुतः परमरासायनिको बौद्धपालकः सिद्धनागार्जुनः सौश्रुतं नाम तन्त्रं प्रतिसंस्करणमुखेन सूत्रादिपञ्चसु स्थानेषु अर्थवशाद्भिन्नं सविस्तरं विशदञ्च व्याख्याय परिशिष्टभूते उत्तरे तन्त्रे शिष्टानर्थान् व्याकृत्य एकामभिनवां संहितां व्यरचयत्, सा सुश्रुतसंहितेति लोके गीयते । इति डल्हणाचार्यमतम् । अस्या भाषा प्राञ्जला, रचनारीतिश्च यथाभागमानुपूर्विकी । अस्याश्च वर्णितं शारीरास्थिमालाव्याकरणसर्ग्यनिश्चयत्रणचिकित्सितादिविज्ञानं तदा परां कोटिमधिरूढमित्यनिर्विकल्पं स्वीकार्यम् । तस्य च मूढगर्भाश्रमरीप्रकरणमतीव प्रशस्तमुपादेयञ्च निदर्शनभूतम् । किमधिकं, डाक्तार् (Charles) साहेबमहोदयः श्रीकुचवेङ्गारमहाराष्ट्री-चिकित्सकेन डाक्तार्-दुर्गादासगुप्तेन मत्साहाय्येनानूद्य विलायतभाषया प्रदत्तं मूढगर्भादिप्रकरणं समालोच्य सविस्मयं प्रशंसत् ।

अत्रिसंहिता—कुत्रचित् पञ्चनदादिप्रदेशे सुप्रसिद्धा अत्रिमुनिप्रणीता चरकादिवत् प्राचीना च । संहितेयं नातिसङ्क्षिप्ता नातिविस्तृता च । अयमेवादौ प्रामाणिकः स्मृतिसंहिताकार आसीत् ।

वाभटसंहितापि—आत्रेयसम्प्रदायस्य धन्वन्तरिसम्प्रदायस्य च नाना-

चिकित्सातन्त्रेभ्य आदावेवं स्वयं संगृहीतादष्टाङ्गहृदयसंग्रहादाकृत्य वाभ-
टाचार्येण विरचिता । यदुक्तं तत्रैव—

“अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्यनेन
योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिरासः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुदितं पृथगेव तन्त्रम् ॥” वा.उ.४०अ. ।

एवमेवासौ खनाम्नालङ्कारादिनानाशास्त्रं रचितवान् । श्रूयते च यद्-
सावादौ ब्राह्मणधर्मावलम्बी नियतमेव वैदिकाचारमनुतिष्ठति स्म । अथ
कदाचिदसौ बौद्धधर्मात्तत्त्वं जिज्ञासमानः कम्पि बौद्धाचार्यं गुरुत्वेनाङ्गी-
चकार । एवं क्रियन्तं कालमविचलितचित्तेन तमनुशीलयन् तस्य धर्मस्य
परमरहस्यमवगच्छन् तस्मिन्नतीव अद्धानो यदा पूर्व्वीचार्यसमीप-
माजगाम, तदा गुरुणा तस्य तदधर्मानुरक्तिमवधारयता तदधर्मावलम्ब-
नायैवासौ समुपदिष्टः । इति दाक्षिणात्यविदुषां किंवदन्ती (Aufrecht's
catalogue) । दाक्षिणात्यपण्डिता इममेव वाभट्टममरसिंहं ख्यापयन्ति ।
परं काश्मीरराजतरङ्गिणीसमालोचनया एवमवगम्यते यथा—सिंहगुप्तसुतः
परमबौद्धो वाभटाचार्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजापालनसमये
(ख्रिः षादशशताब्द्यां, शक १११८—४०) वर्त्तमान आसीत् । तथा विजयः
नगराधिपस्य वुक्कराजस्य समसामयिको माधवः स्वग्रन्थे वाभट्ट उद्धृतः ।
इदमपि नववर्षेयतमतीतम् । अतस्तस्मिन्नेव समये वाभट्टः संहितामक-
रोदिति मादृशां मतम् । अतः वाभट्टसंहिता नातिप्राचीना चरकसुश्रुत-
योरधस्तना इत्यनुमीयते । अत्र सर्वविधान्येव चिकित्सिताङ्गानि तुल्यं
व्याख्यातानि । अस्या मुष्टियोगरोगलक्षणादिकञ्च विशेषतः प्रशंसनीयम् ।
अस्या भाषा विशुद्धा रचनारीतिश्च मार्जिता । वाभट्टस्य जन्मनि नाना
किंवदन्ती श्रूयते यथा—केचित्तं धन्वन्तरिमाह, केचित्तं तं सागरमन्यना-
दुद्धूतमेकतमं रत्नम्, केचित्तं तं कलियुगस्य प्रधानऋषिं गौतमबुद्धमाह ।

“अग्निः क्षतयुगे चैव हापरे सुश्रुतो मतः ।

कलौ वाभट्टनामा च..... ॥” अग्निः ।

स्वरचिते तु अष्टाङ्गहृदयसंग्रहे स सिन्धुदेशज इति स्वयमेवोक्तम् । यथा—

“भिषग्वरो वाभट इत्यभून्मे

पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत्तस्य च सिंहगुप्तः

तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा ॥”

अरुणदत्तो मृगाङ्गदत्तस्य तनयो वैद्यवंशे जातश्च । असौ हि सुप्रसिद्ध-
वाभटसंहितायाः सर्वाङ्गसुन्दर्याख्यटीकाया विरचयिता ।

हेमाद्रिरतिप्रसिद्धो ग्रन्थकारः । असौ वाभटसंहितायाः सूत्रस्थानस्य
आयुर्वेदरसायनाख्यां टीकामकरोत् । चतुर्वर्गचिन्तामणिनामकः स्मृति-
संग्रहश्च तस्यैवेति गीयते ।

चक्रदत्तसंग्रहः—चक्रपाणिदत्तविरचितो रोगाणां चिकित्सासंग्रहः ।
अत्रासौ माधवकरप्रणीतसुखिनिश्चयग्रन्थस्यानुपूर्विकरोगानुक्रमेण ज्वरादि-
रोगाणां चिकित्सा वर्णिता । तत्र रोगाणां तत्प्रणीतसिद्ध्योगाः परमदृष्ट-
फला इति संग्रहोऽयं सर्वत्र समादरेण परिगृहीतो लोकहितं संसाधयति ।

चक्रपाणिदत्तो वीरभूमिदेशवास्तव्यो विश्रुतरोध्रबलसंज्ञकदत्तकुले
जातो नारायणदत्तपुत्रो नरदत्तशिष्यश्चासीत् । स च विद्याकुलसम्पन्नस्य
भिषजो भानुदत्तस्यान्तरङ्गभावात् तदनु गौडराजस्य पाकशालाध्यक्षो-
ऽभूत् । अतस्तत्पादुर्भावो हादयशताब्दगमनमुनीयते । श्रूयते च यथा
तस्य जन्मभूमावद्यापि तत्प्रतिष्ठापितश्चक्रपाणीश्वर इति शिवोऽस्ति ।
अतोऽसौ धर्मेण शैव आसीदिति बुध्यते । स्वसंग्रहस्य मङ्गलाचरणेऽपि
आत्मनः शैवत्वं विज्ञापितम् ।

“गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्रं

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनु प्रथितरोध्रबली कुलीनः

श्रीचक्रपाणिरिह कर्तृपदाधिकारी ॥

यः सिद्ध्योगलिखिताधिकसिद्ध्योगा-

स्तत्रैव निःचिपति केवलमुद्धरेद्वा ॥”

सिद्धयोगः—वृन्दकुण्डकृतोऽतिप्रामाणिकचिकित्सासंग्रहः । तस्य च कुसुमावली नाम टीका श्रीकण्ठकृता । यतश्चक्रपाणिः स्वग्रन्थे एतस्य ग्रन्थस्य समुत्तरं चकार, अतोऽयं चक्रपाणिरुद्धतन इत्यवगन्तव्यम् ।

रसकौमुदी—भिषजा माधवेन कृता । माधवेनात्र रसघटितानि दृष्टफलानि औषधानि नानारसग्रन्थेभ्यः समाहृत्य स्वरचितानि च समायोज्यायं चिकित्सीषधसंग्रहः कृतः, रोगविशेषेषु च विविधयोगाः स्वयमपि व्यवस्थापिताः । ग्रन्थकारोऽयं निदानसंग्रहकारो माधवकर इति बृहपरम्परया श्रूयते । परं माधवाभिधेन केनापि भिषजा कृतेति प्रसिद्धि-लीकैवेत्यपि सहसा प्रतिपत्तुं न शक्यते । यतो माधवकरस्य समये फणिफेणप्रयोगरसादिजारणमारणादिपुरःसरं रसप्रयोगस्य प्रचारो नासीत् ।

रसरत्नाकरो—नित्यनाथविरचितो महान् रसग्रन्थः । तेनात्र रस-जारणादिकं सविस्तरं प्रदर्श्य स्वरचितानि संगृहीतानि च तैलोषधादीनि बहूनि सन्निवेदितानि । नित्यनाथो न वङ्गदेशवासी ग्रन्थकृत् परं पश्चिमदेशज इत्यनुमीयते ।

योगचिन्तामणिः—श्रीहर्षसूरिविरचितः । अत्र सिद्धाः चिकित्सीष-योगिनो बहवो योगा वर्तन्ते । तस्य समयः ख्रुः एकादशी द्वादशी वा शताब्दी । रा.तर. ।

योगतरङ्गिणी—नाम वैद्यकरसग्रन्थः त्रिमल्लभट्टविरचितः प्रामा-णिकश्च । ग्रन्थोऽयं नाम्नादीये देशे तथाद्रियते यथा पश्चिमदेश इति ।

वैद्यजीवनं—हि लालिम्बराजविरचितं नातिप्राचीनञ्च । तेनात्र काव्यकरणच्छलेन चिकित्सीपकरणौषधानुपानादिकमुपदिष्टम् ।

वैद्यवृन्द-वैद्यामृते—नारायणकृतरसग्रन्थौ । वङ्गदेशीयवैद्यैरनयोः सविशेषसमादरो न क्रियते । (समग्रोऽष्टादशशताब्दी) ।

सारकौमुदी—नाम आनन्दवर्म्माकृतार्वाचीनवैद्यकसंग्रहः, न्यूनाधिक-सार्धशतवर्षाभ्यन्तरे विरचितः । अत्र मूढानां सुखबोधार्थमौषधादीनि वङ्गभाषया पत्रीकृतानि । अतः स्वल्पबुद्धीनामियं व्यवहाराय परमोप-योगिनी जाता ।

भैषज्यरत्नावली—शताधिकवर्षपूर्वं गोविन्ददाससेनेन सङ्कलिता ।
अर्वाचीनीऽयं रसग्रन्थोऽस्मदीये देशे कैश्चिदेव वैद्यैः व्यवह्रियते ।

नाडीप्रकाशो—नाडीविज्ञानग्रन्थः शक्तृगोत्रजानन्दसेनवंशजेन शङ्कर-
सेनेन विरचितः । वैद्यविनोदो रसशङ्करश्च तं नैव प्रणीतो ।

रसेन्द्रचिन्तामणिः—राधाविनोदकाव्यकुट्टामचन्द्रकविकृतो रस-
ग्रन्थः । ग्रन्थोऽयं सर्व्वरसग्रन्थेषु प्राचीन इति लोके गीयते । अस्मिन्
रसग्रन्थे रसजारणादिकं सविस्तरं वर्णितम् । रसपारिजातोऽपि राम-
चन्द्ररचितः । अन्योऽपि रसेन्द्रचिन्तामणिः दुग्दुकनाथविरचितो वर्तते ।
परं नास्माभिर्दृष्टः ।

अमरकोषोऽमरसिंहविरचितः । अमरसिंहोऽमरदेवो वा विक्रमा-
दित्यस्य समये प्रादुर्बभूवेति निश्चय एव । परं विक्रमादित्यानां त्रयाणां
कस्य समये जात इत्यत्र नानामतं दृश्यते । उइल्फोर्डसाहचमते नव विक्र-
मादित्याः । सर्व्वेऽपि ते शालिवाहनादिभिर्बुद्धमकुर्व्वन् । (Dr. K. M. B.
विद्याकल्पद्रुमे) । परमाधुनिकैतिहासिकरहस्यानुसन्धिसुभिः कारणप्रद-
र्शनपुरःसरं कदाचिदसौ (खुः पूः ५६) प्रथमविक्रमादित्यनरपतेः सभायां
नवरत्नेषु* एकतमत्वेन, कदाचित् भोजप्रबन्धं समालोच्य (A.D. ६६५—
७०८ Dr. Mitra and A.D. ५७८ Prof. Wilson) धारानगराधिपतेः द्विती-
यस्य वृद्धभोजस्य सभायां, कदाचिच्च खुः एकादशशताब्द्यां (१००५)
भोजस्यान्यतमस्य सभायां तथाविधरत्नेषु अन्यतमत्वेन चोपस्थाप्यते । परमेषु
कल्पत्रयेषु कः कल्पो मुख्य इति विनिश्चेतुं न शक्यते । अस्माकन्तु संवत्सव-
र्त्तयिता विक्रमादित्यः A.D. ५६ अष्टे एवासीदिति विश्वासः । अमर-
सिंहो लोके बौद्धमतावलम्बीति सुप्रसिद्धः । तदीयः कोषः प्राचीनरीत्या
छन्दोपनिबद्धः सर्व्वकोषश्रेष्ठः परमोपादेयतया जगति सर्व्वत्रैव समादृतः ।

धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटकपर्पकालिदासाः ।

ख्यातो बराहमिहिरः शृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

स कोषमिमं स्वर्गादिकतिष्यैर्वर्गैर्विभज्य वर्गमध्ये चान्तरान्तरा वर्णानु-
क्रमरीत्या विरचितवान् ।

अमरकोषस्य प्रचलितटीकाकृतां मध्ये—

मधुरेशः प्राचीनः शकस्य नरपतेः षष्ठशताब्द्यां प्रादुरासीत् । असौ
कस्यचित् सुश्लमानवीरस्य साहाय्येन सदैव शास्त्रानुशीलनमकरोत् इति
उद्दलसनसाहचर्यमतम् । शब्दरत्नावलीकारश्च स एव ।

क्षीरस्वामी काश्मीरपतिललितादित्यस्य राजत्वसमये प्रादुरासीत् ।
जयापीडो नाम कश्चिन्नृपतिः अस्मादेव शब्दविद्यामधिगत्य अन्ते ललि-
तादित्यपण्डित इति प्रसिद्धिमगात् । (खुः ७०५—७३१) रा.तर.४त. ।

रायमुकुटः (१४३० खुः अष्टे) प्रादुरासीत् । रा.तर. ।

गौराङ्गमल्लिकात्मजो भरतमल्लिको नातिप्राचीनो ग्रन्थकारटीका-
कारश्च । असौ वर्द्धमानप्रदेशस्य पातिलपल्लीग्रामे सुकुलीनवैद्यवंशे न्यूना-
धिकसादैशतवर्षपूर्वं जातः । कविरयं सुप्रसिद्धः शाब्दिकः, कारकोष्ठा-
सस्य रचयिता, रघुवंशभट्टिकाव्यकुमारसम्भवादीनां टीकाकारश्च । तत्कृ-
तयामरकोषस्य टीकायैव तस्य महती कीर्तिर्भारते चिरं स्थास्यति ।

धन्वन्तरिनिघण्टुरपि अमरसिंहविरचितामरकोषसमसामयिक एवेति
प्रमाणतो लभ्यते । असौ तु षट्शतवर्षपूर्वतनः इति मधुसूदनगुप्तस्य
मतमुद्यचन्द्रेण स्वग्रन्थे समुद्धृतम् । तत्प्रणीतो निघण्टुः प्रसिद्धः प्रामा-
णिकश्च, काशीप्रदेशे च समधिकं समालोचितो भवति ।

हेमचन्द्राभिधानमभिधानचिन्तामणिनाम्ना ख्यातं विशिष्टरीत्या
भागइयेन विभज्य हेमचन्द्राचार्येण विरचितम् । तयोः प्रथमः स्वर्गा-
दिभिः षड्भिर्भागैर्विभक्तः, शब्दानां त्रेणीविभागश्च अन्यक्रमेण कृतः ।
द्वितीयश्च नानार्थघटितः । परं हेमचन्द्रोऽवतरणिकायां स्वाभिधानस्य
केवलं प्रथमभागस्य शब्दरचनाप्रणालीमुपवर्ण्य द्वितीयस्य न किमप्युक्त-
वान् । तथा प्रथमस्यैव द्वितीयस्य टीकापि न दृश्यते । अतो द्वितीयस्य
हेमचन्द्रकृतित्वमाशङ्कमानैर्विद्वद्भिर्महेश्वरकृतस्य नानार्थवर्गस्य सन्निवेशनं
तर्क्यते ।

हेमचन्द्रः हेमाचार्ययतिर्वा प्राचीनजैनग्रन्थलेखको जैनधर्मावलम्बी चासीत् । असौ संवत्तयादशशताब्द्यां (खृः द्वादशशताब्द्यां) पाटलिपुत्रनगरे स्वजीवनस्यादिमं भागं नामाशास्त्ररचनया यापयित्वा अन्तिमे वयसि गुजराटदेशं गत्वा तत्र जैनधर्मसमालोचनया परां प्रतिष्ठामलभत, तत्रत्यञ्च सप्रकृतिं नरपतिं जैनधर्मं ग्राहयामास । श्रूयते च पार्श्वनाथमतावलम्बी हेमाचार्ययतिः अस्मिन्नेव समये रजःपूतनरपतिं गुणमरपालमपि जैनधर्मं दीक्षितवान् । एवमपि प्रसिद्धिरस्ति यथासौ हलायुधगुरुः लक्ष्मणसेनस्य सभायामासीत् । (संवत् १२३०) इति उद्दलसनसाहवस्य उद्दह्वनम् ।

शब्दमाला—च रामेश्वरशर्मकृतातिसंक्षिप्ताभिधानसंग्रहः अमरकोषस्य परिशिष्टभूता वङ्गभाषायां व्याख्याता च । इयं मेदिनीकरस्य पूर्व्वतन इति उद्दलसनसाहवमतम् ।

नाममाला—धनञ्जयकृता । तत्र श्रेणीविभागस्यासङ्गावात् प्राचीनैवेयमित्यनुमीयते । धनञ्जयस्य दशमशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् इति बहुयामतम् ।

भूरिप्रयोगी—दामोदरदत्तपुत्रेण सुप्रसिद्धसुपद्मव्याकरणकारेण पद्मनाभदत्तेन विरचितो भागत्रयेण विभक्तश्च । पद्मनाभो मेदिनीकरस्याधस्तनः आसीदिति स्वयमेव स्वग्रन्थे मेदिन्याः उल्लेखात् प्रमाणीकृतम् ।

शब्दरत्नावली—सुशखानाभिधस्य कस्यचित् सुशलमानवीरस्याग्रयेण अमरटीकाकृतमथुरेशेनामरकोषस्यैव प्रणय्या विरचिता । तत्र शब्दानां भिन्नरूपाः पाठाः निर्णीताः ।

जटाधरकोषः—चट्टग्रामवासिजटाधरेण विरचितः । जटाधरश्च अमरकोषादर्शेन स्वनाम्ना कोषं प्रणिनाय । अयं नातिप्राचीन इत्यनुमीयते ।

अभिधानरत्नमाला—हलायुधप्रणीता । इयं संक्षिप्ता स्वर्गभूनरकाचारिमिश्राख्यैः पञ्चभिर्भानैर्विभक्ता । हलायुधो भट्टभास्करशिष्यः केरलदेशीयो ब्राह्मणोऽतिप्राचीनो बौद्धधर्मावलम्बी च खृः द्वादशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् । तस्य चाभिधाने उद्भिज्जद्रव्यखनिजद्रव्याणां मनोरमा

सूची वङ्गभाषया व्याख्याता । एवञ्च श्रूयते यथा हलायुधो लक्षणसेनस्य
सभापण्डित आसीदिति ।

राजनिघण्टुः—अभिधानचूडामख्यपरनामधेयो वैद्यपतिनरहरिपण्डि-
तेन वैद्यकसंहितामरविश्वहलायुधधन्वन्तरिनिघण्टुमदनपालनिघण्टुभोज-
राजशेषराजादिकृतग्रन्थेभ्यः उपादानानि समाकलय्य आनूपभूमिगुड-
आदिभिस्तयोर्विंशतिवर्गैः संविभज्य महाराष्ट्रकर्णाटादिभाषाभिर्द्रव्या-
दीनि व्याख्याय च रचितः ।

“धन्वन्तरीयमदनादिहलायुधादीन्

विश्वप्रकाशमरकोषसशेषराजान् ।

आलोक्य लोकविदितांश्च विचिन्त्य शब्दान्

द्रव्याभिधानगणसंग्रह एव सृष्टः ॥”

असौ कस्माच्चित् काश्मीरपरिवाराज्जात इति स्वयमेव स्वग्रन्थे स्वीचकार ।
मतान्तरे त्वसौ दाक्षिणात्यनिवसतिर्ब्राह्मण इत्यभिधीयते । अत्र तेन
शारीररोगनामौषधद्रव्यद्रव्यगुणादिकं नानायुर्वेदीयाशेषविषयान् सचि-
स्तरमुपवर्ण्य चिकित्सकानां महानुपकारः साधितः । असौ नरहरि-
पण्डितो मदनपालादीनामधस्तनो, मदनपालादयश्च तदूर्ध्वतना आसन् ।
तस्यादुर्भावसमयः (संवत् १७२५) सार्द्धद्विंशतवर्षपूर्वं वासीत् । इति
उदयचन्द्रः । निघण्टुरयं संस्करणानन्तरमस्मदीये देशे समादरेण परि-
गृहीतः सर्व्वत्रैवाशुशीलितो भवति ।

भावप्रकाशो—लटकमिश्रात्मजभावमिश्रविरचितः । अयमतिविस्तृतः
सकृन्निघण्टुचिकित्सितचिकित्सासङ्ग्रहः । नानाप्राचीनसंहितासङ्ग्रहकोष-
निघण्टुसमालोचनेन स्वकल्पनया च रोगलक्षणचिकित्सितपथ्यापथ्यद्रव्य-
द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकजारणमारणशोधनादीनि समाकलय्य लिखितः ।
असौ भावमिश्रो वैदेशिकपटुंगीजदेशीयैरानीतमुपदंशरोगस्त्वैव प्रकारा-
न्तरलक्षणसम्भक्तं फरङ्गरोगं स्वग्रन्थे सचिकित्सितं वर्णितवान् । अभि-
जानान् च तोपचीनीसोहारादीनि कतिचित् वैदेशिकद्रव्याणि सगुणानि
तत्र सन्निवेशितानि । तेषु उपदंशहरं तोपचीनीमूलं चीनदेशीयै-

भारतवर्षस्य गोयाप्रदेशे शतत्रयाधिकवर्षादूर्ध्वं खृः (१५३५) समानीतम् । इति श्रीयाज्ञसाहबस्य मतम् । सुतरामेव भावमिदंस्याविर्भावस्तत्काले तदनन्तरकाले वासीत् । भावप्रकाशसङ्ग्रहः काशीप्रदेशे वङ्गदेशे च चिकित्सकैरधिकं पठ्यते ।

माधवनिदानं—माधवकरविरचितम् । अत्र माधवेन विविधप्राचीन-तन्त्रवैद्यकसंहितादिभ्यः कचिदादर्शीद्वारेण कचिच्च स्वरचितभाषया सारसङ्ग्रहेण पर्यायानुक्रमतो विविधरोगनिदानलक्षणादिकं लिपिषु सन्निबध्य भारतस्य चिकित्साशास्त्राध्यायिनां छात्राणां महानुपकारः साधितः । इदं माधवाचार्यविरचितमिति केषाञ्चित् मतम् । तन्न साधु, माधवकरः कर इत्युपाधिकोऽतिपुराकालीनो वैद्यजातीयग्रन्थकार आसीदिति प्रसिद्धिः । अन्यच्च चक्रपाणिदत्तो माधवीयनिदानस्य रोगानुक्रमणीमनुसृत्य स्वसङ्ग्रहं रचितवानित्यसौ ग्रन्थकारश्चक्रपाणिदत्तस्योद्धृतन आसीदिति प्रतीयते । तथासौ चक्रपाणिः द्वादशशताब्द्यां गौड़राजस्य पाकशालाध्यक्षत्वं स्वसंग्रहे लिखितवान् । अपिच माधवः स्वग्रन्थस्योपसंहारे—यो गोविन्दः वृद्धभोजस्य पातञ्जलवृत्तिकारस्य समये (सप्तम-शताब्द्यां) वर्तमान आसीत् तत्कृतिसूक्तिकर्णामृतनामग्रन्थस्य मुक्तावली-कारं गोविन्दाधस्तनं गुरुमङ्गीकृत्यात्मानं तत्समसामयिकं तदधस्तनं वा प्रतिपादितवान् । तस्य निदानमष्टमशताब्द्यामारवीयभाषयानुवादित-मारवीयेश्चिकित्सकैरधीतमिति पुरातत्त्वविद् उइल्सनसाहबस्य मतम् ।

व्याख्यामधुकोषो—(माधवीयनिदानस्य टीका) वैद्यवरश्चिविजयरचितेन श्रीकण्ठदत्तेन च विरचितः । तच्च द्वयोरेव नामदर्शनात् द्वयोरेव टीकाकर्तृत्वमनुमीयते । श्रीकण्ठः वृन्दकृतसिद्धयोगस्यापि टीकाकारः । कुसुमावली नाम्ना च सा प्रसिद्धा ।

अर्कप्रकाशो—नाम चिकित्सासंग्रहो रावणेन प्रणीतः । रावणेनात्रा-भिनवा रोगाणां चिकित्साप्रणाली केवलेनैवार्केण प्रवर्तिता ।

उणादिकोषः—सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामध्यायविशेषः । यत्र शब्दाः 'उण्' इत्यादिप्रत्यययोगेन सिध्यन्ति ।

चिकित्साक्रमकल्पवल्ली—काशीनाथदिवेदिविरचिता; अयं वैद्यक-
चिकित्सासंग्रहः पाश्चात्यप्रदेशे प्रचलति ।

जयदत्तसूरिर्नातिप्राचीनोऽश्ववेद्यकप्रणीता । जयदत्तः शालिहीन-
नकुलभोजराजादिकृताश्वशास्त्रेभ्योऽश्वानां शुभाशुभलक्षणं सङ्ग्विनिश्चितं
चिकित्सितञ्च समाकलय्य स्वग्रन्थं रचितवान् । अस्य प्रादुर्भावसमय-
निरूपणमतीव दुरुहमिति न चेष्टा कृता । ग्रन्थोऽयं वाङ्मालादेशस्य
आसियाटिकसोसाइटीसभानुमत्या तत्कृतव्ययेन च संचितटीकासमेतो
मया संस्कृतः ।

शार्ङ्गधरसङ्ग्रहः—सुप्रसिद्धशार्ङ्गधरपठितकारिण शार्ङ्गधरेण विरचितः ।
ग्रन्थोऽयं नातिसङ्क्षिप्तः नातिविस्तरश्च, बहुषु पाश्चात्यप्रदेशेषु प्रचलितः ।
अथञ्च ग्रन्थकारः विश्वप्रकाशकृष्णहेखरादधस्तन आसीत् । (Burnel's
catalogue.)

रसेन्द्रसारसंग्रहः—प्रामाणिकरसग्रन्थः गोपालभट्टेन विरचितः । अत्र
रसजारणमारणादिपुरःसरं रोगाणामशेषविधरसघटितयोगाः सङ्क-
लिताः । एतद्ग्रन्थकारः त्रयोदशशताब्द्यां वर्त्तमान आसीत् । (Aufrecht's
catalogue.)

डल्फणाचार्यो निबन्धसंग्रहाख्यायाः सुश्रुतटीकाया रचयिता । एष
श्रीभादालकदेशस्य विश्रुतमथुरानगरीसन्निहिते अङ्गोलानान्नि वैद्यस्थाने
सौरवंशीयद्विजान्वये जातः । असौ गोविन्दपालस्य प्रपौत्रः जयपालस्य
पौत्रः नृपालभूपतेः प्रियतमस्य श्रीभरतपालस्य च पुत्र आसीत् ।
तेन जेज्जटगयदासभास्करश्रीमाधवब्रह्मदेवादीनां टीकापञ्जिकाटिप्पणीः
उपजीव्य निबन्धसंग्रहो रचित इति स्वयमेव स्वकृतटीकायामभिहितम् ।

परिभाषाप्रदीपः—श्रीकृष्णवल्लभसेनपुत्रश्रीगोविन्ददाससेनविरचितः ।

प्रयोगावृतम्—अतिसुविस्तृतो वैद्यकचिकित्साग्रन्थो नृसिंहधन्वन्तरि-
शिष्यवैद्यचिन्तामणिकृतः । अयं ग्रन्थकारः श्रीखण्डसमाजान्तर्गतं
नीरोलग्रामे शताधिकवर्षपूर्वं जातः । अस्मिन् समालोचिते चिकित्स-
कानां नानायोगादिषु सम्यगधिकारो जायते ।

मन्त्रपत्रिका—नाम द्रव्यगुणादिसंग्रहः चक्रपाणिदत्तेन प्रणीतः प्रति
बद्धः । इदमुद्दिष्टमिजप्राप्तिपथ्यपण्यादीनां कार्यापयोगितया समाकृत
मात् सर्वत्र समादरणीया । अथ द्रव्यनामानि वङ्गभाषया व्याख्या
तानि ।

भोजराजशेखरात्ममदनपाला दशमशताब्द्यां वर्तमाना आसन् इति
प्रमाणतो लभ्यते । एषु आद्यद्वयस्य ग्रन्थावस्थाभिर्न दृष्टौ । मदनपाल
निघण्टुसु सर्वत्र प्रक्रियो विस्तृतः प्रशस्तः । निघण्टुरयं मदनपालस्य
नरपतेर्विनोदनार्थं केनापि विरचितः । अधुना उत्तरपश्चिमप्रदेशे छात्रै-
रधिकतरमासीत्यते । अथ सनामद्रव्यगुणाः सविस्तरं वर्णिताः । द्रव्य-
नामानि च हिन्दीभाषया कथितानि ।

विष्णुप्रकाशो—नाम प्राचीनतरकोषो यदा कान्यकुब्जे विद्याल्लाहि-
ताया अतीव समादरस्तदा महेश्वरेण खटुः दशमशताब्द्यां सङ्कलितः
(शक १०२३) (A.D. ११११) (११५० वङ्गया) । महेश्वरो गांधिपुरवास्त-
व्यस्य साहसार्जनरपतेः चिकित्साधिकृतस्य श्रीकृष्णस्यान्वये जातः । इति
पुरातत्त्वविदुःल्लसनसाहचममत् ।

अजयपालकृतसंग्रहः—संक्षिप्तः परं बहुप्रमाणभूयिष्ठः । अजयपालो
मेदिनीकरादधस्तनो जैनचासीत् । उद्दलसनसाहचममत् ।

धरणिशोषः—कान्यकुब्जदेशीयेन हिजधरणिदासेन कृतः । स मन्त्रि-
नायादूर्द्धतन आसीत् । उद्दलसनसाहचममत् ।

त्रिकाण्डशेषः—परमजैनपुरुषोत्तमदेवविरचितः अध्यायक्यात्मकः ।
अन्योऽयं अमरादिकोषपरिमिश्रमात्र एवाप्रसिद्धमर्थैः परिपूर्णः ।

हारावस्थपि—संक्षिप्ताप्रसिद्धासाधारणमर्थैः अथिता भागद्वयेन
विभक्ता च । तयोः प्रथमो भागः पथ्यायसंग्रहः, द्वितीयश्च नानार्थसंग्रहः ।
(समयः नवमी दशमी वा शताब्दी) इति उद्दलसनसाहचममत् ।

मेदिनीकोषः—प्राणकरसुतमेदिनीकरप्रणीतः अभिधानरत्नमालेख-
परनाम्ना लोके विदितः । मेदिनीकरो महेश्वरादधस्तनः चतुर्दश-
शताब्द्यां अस्ते महेश्वरायसुकुटुम्बार्थवर्तिसमये (A.D. ११११-११५०)

असीत् । कोषोऽयमन्यादिक्रमेण सुलभगम्यसुप्रशस्तसुदुरीत्या विर-
क्तः । कर इत्युपाधिना वैद्यजातीयोऽयं वङ्गदेशवासी चेत्यनुमीयते ।
उत्सन्नसाहवमतम् ।

रत्नावली—नाम द्रव्याभिधानं वङ्गदेशवासिना रसकौमुदीकारेण
विरचितम् । तस्यां द्रव्यनामानि वङ्गभाषया कथितानि ।

राजवल्लभीयद्रव्यगुणः—राजवल्लभकृतः परं श्रीनारायणदासकवि-
रचितं सविस्तरं व्याख्याय प्रतिसंस्कृतम् । राजवल्लभश्च वैद्यपरम्परागत-
व्याख्या अष्टादशशताब्दां (१७६०) वर्तमान आसीत् । ग्रन्थोऽयं परिच्छेद-
बद्धकैः अतीवसुष्ठुश्रेण्या विभक्तः प्रयोजनोपयोगी च । अयं वङ्गदेशे प्राये-
षाद्युर्वेदपाठार्थिभिः पठ्यते ।

रत्नमाला—नाम द्रव्याभिधानं केनापि वङ्गीयग्रन्थकाररचितमिति
प्रतीयते । तस्यामुद्भिज्जलनिजद्रव्याणि सपर्यायाणि वङ्गभाषया व्याख्या-
तानि । उद्भलसन्नसाहवस्तु बौद्धग्रन्थकाररचितमित्याह ।

उपसंहारसमये महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीश्रीविजयनगराधिपति-
महोदयसमीपे विप्रसिरियम्—

महाराजाधिराज !

सामग्रीषु सुसज्जितास्त्रपि यथाभीष्टानुकूलासु च
श्रीविष्णोरिव लोकरञ्जनरतेः राजाधिराजस्य ते ।
आशास्यो यदि नाघटिष्यत कृपासंयोग एव प्रभोः
सिन्धोरन्तरलेख्यतेव मथनस्याशालता सा चिरम् ॥
आशंसमानो देवस्य राजन्वत्तामविचिताम् ।
आयुष्मत्ताञ्च विनयनिवेदनपुरःसरम् ।
याचतेऽयं जनो नित्यं कृतज्ञत्वमनुस्मरन् ।
देवपादाब्जमूलेषु देहस्यैव विसर्जनम् ॥

साधुहृदय-डाक्टर-श्रीमहेन्द्रलालसरकारमहोदयसमीपेऽपि चिरकृत-
प्रतापाशेन बद्धोऽस्मि । अत्र चाभिधाने प्रेसिडेन्सिकलेजे संस्कृताध्या-
पकेन श्रीयुक्तनीलमणिन्यायालङ्कारेण मञ्जुभाकाङ्गिणा महोपकारः

साधितः । तथा तथैव सहकारिसंस्कृत्यापकेन त्रियुक्तहरिसङ्कवि
रत्नेन एतच्च मुख्ये संगीधने च महान् परिश्रमः कृतः । अतस्तयोर्भया
सहाये कृतज्ञोऽस्मि । इत्यल पञ्चविंशतः ।

सदलभियः

श्रीउमेशचन्द्रगुप्तस्य ।

PREFACE.

ANCIENT KOSHAS :—Dictionary or Kosha, as a rule, is a store-house of words in general specifying their applicable meanings and genders. Almost all the old Koshas or Sanskrit Dictionaries hitherto published have been composed in verse and divided into Vargas or groups and classified under different arrangements; such as Amarakosha, Hemachandrakosha &c.

Dravyābhidhāna, Nighaṇṭu, Dravyaguṇābhidhāna and Paribhāṣhā &c. are Ayurvedic Medical Dictionaries. There are many of these Dictionaries, but all of them are entirely devoted to the description of synonyms, properties, tastes, irritating and cooling qualities and vipāka or result of assimilation of individual medical drugs, minerals, animals and vegetables. Such works are composed in verse with explanations of drugs and other substances in different languages, viz :—Bengali, Hindi, Mahārāshtra &c. Works under the name of Dravyābhidhāna, such as Ratnamālā, contain only lists of medical drugs, minerals, animals &c. Whilst works included under Dravyaguṇābhidhāna, such as Rājaballabhīya Dravyagūṇa, Śabdachandrikā &c. explain the names of medicinal substances with their properties, tastes &c. Paribhāṣhā is a treatise on medical technical terms, and general descriptions of Phāṇṭa, Kūṣhāya &c. They are Paribhāṣhāpradīpa and others.

The words contained in Sanskrit Dictionaries, innumerable as they are, are of seven kinds, so far as their construction and derivation are concerned; viz :—उद्दि (usage); स्वभाव (derivation); देशोक्ति (local use); साङ्केत (outward signs of things named); उपमान (comparison); बौद्ध (inherent energy); and निरन्तरदेशनाम (names of foreign origin). Drugs used in medical sciences have their nomenclature in three different ways :—(1) Some are known everywhere by one and the same name, (2) some by names used in hilly tracts of countries where they grow, and (3) others by different names given to them in different countries. The names of material objects are explained in different languages in different dictionaries, to render them intelligible to students conversant with any particular language. If however attempts were made to explain the words of material objects in one particular dialect, the result would be to make the vocabulary useless to those unacquainted with that language and thwart the very object of the compilation. It is, for this

three well-known current languages. There are some material drugs grown in hilly tracts mentioned in the Koshas which are never to be seen in the plains ; and consequently the physicians know of their names and properties only in words. Some of these are नीदा, महानीदा &c. These substances being scarcely found now-a-days their discoverers have wisely suggested adequate substitutes in चङ्गसा, शरिवा &c.

The ancient mode of teaching was to make the pupils get the Kosha by heart as being indispensably necessary for the purpose of studying science in general and the medical science in particular. This process was of course resorted to by the few who happened to be gifted with retentive memory, but to others, whose number was far more numerous, it presented an insuperable barrier in the way of their medical study and not uncommonly dissuaded them altogether from such a pursuit. It cannot, however, be denied that, this process of training proved eminently advantageous to the few medical students who achieved success and began life as the reliever of human sufferings. The boundless fields of material objects, some nectar like, others possessing deleterious properties, some comprising our food affording nourishment both to our body and brain and some possessing healing and cooling properties ; whilst others having killing properties. All these formed the exclusive subject of researches of the ancient Rishis—Bharadvāja, Ātreya, Agniveśa and others. These Rishis after having ascertained the different properties of different drugs, had them procured through the hermits and others who used to spend their lives in the wilderness. With their wonted zeal and perseverance they carefully verified their efficacious qualities as affecting human system and introduced them in the medical science. They therefore firmly believed that, a thorough knowledge of these drugs formed the most important factor in the attainment of success in medical treatment, and the only way to utilise them as the means of ready reference was to get their accumulated treasures of experience by heart. They were therefore of opinion that, before commencing his practice the medical student must get Dravyābhidhāna by heart, as the students of the Calcutta Medical College do pathology ; for without a complete knowledge of the drugs—both theoretical and practical,—the very object of medical treatment would be defeated.

Thus the idea to get all the above-mentioned ancient medical books by heart and to retain them in memory throughout lifetime without losing a single link of the entire chain, is positively impracticable and decidedly discouraging to many who may be inclined to study the Hindu

To compile therefore a dictionary of the description just given is indeed a hopeless task. To collect and collate words from different printed books and MSS. of this country, the latter replete with the blunders of copyists, is a task as arduous as it is discouraging. Sometimes it becomes even hopeless to ascertain the real reading even by consultation with learned physicians. When such difficulties presented themselves in my way, all my endeavours to surmount them with the assistance of others proved fruitless.

It will thus be easy to imagine how very difficult it must be for one of my moderate ability to undertake a task hitherto unattempted by the best Pandits of the country. No one but those who have employed themselves in similar labours can at all realize the amount of tedious toil involved in the compilation of such a work. Indeed the prospect of success began to appear to me more and more gloomy, as I slowly pressed onward. The errors and imperfections with which the compilation must abound even if it were destined to be completed, became more and more manifest; and my attempt to complete the work would have been nipped in the bud but for the encouragement I received by the example of old writers on the subject.

A few years ago my patron Dr. Mahendralal Sircar was engaged in the task of translating the Charakasamhitā into English. I was appointed to assist him in this translation. In the course of his labours he had frequent occasions to consult the existing dictionaries for appropriate medical technical terms. He was, however, very much disappointed in his expectations. No alphabetical medical dictionary being available at the time to render him material help in the selection of appropriate terms, he had to own that such a work was a great desideratum, and expressed a desire that I should undertake to supply this long felt want. The method of compilation was also suggested by him.

In compliance with his request I commenced my work. Want of leisure prevented Dr. Mahendralal Sircar from continuing the translation above mentioned; but I did not abandon the idea of such a compilation. I persevered in my labours and after an unremitting work of upwards of three years I finished my compilation and had the satisfaction of presenting the first printed sheet to Dr. Sircar and subsequently to Dr. Rājā Rājendralāla Mitra, both of whom while expressing their satisfaction favored me with their letters of approbation, which I have much pleasure to insert further on.

The difficulties I met with in the compilation of my lexicon were

Suśrutasaṃhitā—a treatise on surgery that ranks next to the **Charaka-saṃhitā**, but it is more systematically arranged than the latter. It is the oldest **Samhitā** of the **Dhanvantari** school. In the introduction to that work it is described that, **Dhanvantari**, the surgeon of heaven, descended to earth in the person of **Divodāsa**, king of Benares, for the purpose of teaching surgery along with the other branches of medical science. **Suśruta**, the son of **Viśvāmītra Riski**, accompanied by his other colleagues, proceeded to Benares and attended the Lectures of **Divodāsa** on **Salyatantra** or surgery and other kindred subjects. On their return, each of them wrote a treatise on surgery, but the one written by **Suśruta** was found to be the best and most complete. It is said by **Dalvaṇāchāryya**, the commentator on the **Suśruta**, that at the time of war between the **Bauddhas** and **Hindus**, the **Suśrutatantra** was re-edited and made more comprehensive by the renowned chemist **Siddhanāga-rjuna** with a supplement called **Uttaratantra**. Since that period it has been known by the name of "**Suśrutasaṃhitā**." The subjects of **वृद्धगर्भं** and **पथरी** which relate to difficult delivery and operation of stone respectively are treated in so masterly a manner that, **Dr. Charles** desired to see them. At his request **Dr. Durgādāsa Gupta** and myself translated them into English and submitted the same for his perusal. **Dr. Charles** highly praised the process of delivery in difficult cases and even confessed that with all his great experience in midwifery and surgery he never had any idea of the like being found in all the medical works that came under his observation.

Atrisaṃhitā,—a treatise well known in the **Punjab**, and collected by **Atri Rishi**, is as old as the **Charakasamhitā**. The author of it is also an eminent writer of **Law books**.

Vābhāṭasaṃhitā—a compilation principally based on works belonging to both **Ātreya** and **Dhanvantari** schools. It is composed by **Vābhāṭāchāryya** for the purpose of helping the beginner in understanding medical science. This is stated by himself at the end of his work. (See **Uttarabhāga**, chap. 40.) It is said, that **Vābhāṭa**, formerly a **Brāhmin**, was persuaded by a **Bauddha** priest to adopt his religion, which he embraced in the latter part of his life. This opinion is cherished by the learned **Paṇḍits** of Southern India. But according to the **Rājatarāṅgī**, he lived at the time of **Jayasīma**, a king of **Kāśmīra**, in the twelfth century A. D. or about 1118 to 1140 of the **Saka** era. The above facts clearly shew that, **Vābhāṭa** is posterior to both **Charaka** and **Suśruta**. His native place, as he states in his **Aśhṭāṅgasāṅgraha**, was somewhere in **Sindhu-desā**, to the south west of the **Punjab**.

Arupādatta, son of Mṛigāṅkadatta, is the author of a commentary on the Vābhāṣasamhitā, known by the name of "Sarvāṅgasundarī."

Hemādri, the celebrated compiler of the Chaturvargachintāmaṇi, has also written a commentary on the Sūtrasthāna of the Vābhāṣasamhitā, which bears the appellation "Āyurvedarāsāyana."

Chakradattasaṅgraha—a treatise on Pathology and Therapeutics, is widely accepted by medical men as a most useful hand book on the Practice of medicine. The author, Chakrapāṇidatta, was a native of Bīrbrūm District, and as stated in the introduction to his work, he was a disciple of Naradatta, a renowned physician of the twelfth century. It is also mentioned that, he was appointed by the king of Gour as a superintendent of his kitchen department.

Siddhayoga—a work on the treatment of diseases, was compiled by Vṛindakuṇḍa. A commentary on this work styled "Kusumīvalī" is the work of Śrīkaṇṭha. Chakrapāṇidatta quotes in his compilation several passages from Vṛindakuṇḍa's work; hence it is evident that the latter lived before the former.

Rasakaumudī—a work of a physician called Mādhava, who, according to the old traditions, is supposed by some to have been the author of the Nidānasaṅgraha, a well-known compendium by Mādhavakara. But there is internal evidence, which militates against the above supposition. Rasakaumudī describes, among other things, the use of opium and Hydrargirum, which was unknown at the time of Mādhavakara.

Rasaratnākara,—a treatise on the treatment of diseases by mercury. It is composed by Nityanātha. This author seems to have been a native of the North-western Provinces and not of Bengal.

Yogachintāmaṇi,—a compilation of numerous Yogas, i. e. combinations of peculiar drugs to cure diseases. It is written by Śrīharsha, who, according to the Rājatarāṅgiṇī, lived in the twelfth century A. D.

Yogatarāṅgiṇī—an authentic work on the use of quicksilver. It is the work of Trinallabhaṭṭa. This work is not so highly esteemed in Bengal as it is in the North-western Provinces.

Vaidyajīvanam—is of a somewhat recent origin. The author, Lolimbarāja has skilfully described the ingredients of medicines while writing in the style of poetry.

Vaidyavṛinda and Vaidyāmr̥ita—two works of Nārāyaṇa on the use of mercury. They are not fully appreciated by the physicians of Bengal. They seem to have been composed in the last century.

Sārakaumudī—a treatise on the Practice of medicine. It is written by Anandavarman in Sanskrit with explanations in Bengali, as it is

intended for those medical students who are not versed in Sanskrit. This work dates from the middle of the last century.

Bhaishajyaratnāvalī—a book on the use of quicksilver. It is seldom consulted by our Bengal physicians. It was compiled by Govindadāsa about the end of the last century.

Nāḍīprakāśa,—a treatise which deals with arteries, veins and nerves. It is composed by Saṅkarasena, the author of Vaidyavinoda and Rasasaṅkara. He is a descendant of Anandasena, who comes of the Śakrigotra.

Rasendrachintāmaṇi—a book on the use of mercury. It is the work of the poet Rāmachandra, the author of the Rādhāvinoda Kāvya. This compilation is held to be the first of the works of similar pretensions. A treatise called Rasapārijāta is also ascribed to the same author. Another book is said to be extant bearing the name of Rasendrachintāmaṇi, but we have not had any opportunity to have a glance at it.

Amarakosha,—a lexicon of undisputed excellence, and of the highest authority. It was written by Amarasimha during the reign of Vikramāditya. Although opinions of learned Sanskritists in connection with the date of Vikramāditya widely differ, still our conviction is that the king Vikramāditya, the founder of the Samvat era, flourished at 56 B. C.; and that the author of the well known Amarakosha was also one of the jewels of his court. Amarasimha is supposed to have been a Bauddha by religion, evidences whereof can be obtained from his lexicon. He has divided his work into several vargas or books.

The following is a list of commentators on the Amarakosha frequently referred to in the present work :—

1. A commentary by Mathuresa, the author of Sabdaratnāvalī.
2. A commentary by Kshīrasvāmī, the tutor of Jayāpīḍa, a prince of Kāśhmīr, who reigned, according to the Rājatarāṅgiṇī, during the years 705 to 731 A. D.
3. A commentary by Rāyamukūṭa, who lived at the beginning of the fifteenth century.
4. A commentary by Bharata Mallika, son of Gaunāṅga Mallika, who was born of a Baidya family in the village called Pātīpārā, in the District of Bardwan. Not more than one hundred and fifty years ago this learned commentator blessed Bengal with his birth, and glorified his name by writing commentaries on the Raghuvamśa, Kumārasambhava, Bhāṭṭikāvya and other master pieces of Sanskrit literature.

Dhanvantarinighaṇṭu.—The author of this book is supposed to have been a contemporary with Amarasimha. This Nighaṇṭu is considered as the highest authority by the Benares school.

Hemachandrakosha,—well-known by the name of *Abhidhāna chin-tāmaṇi*. It is an excellent lexicon by Hemachandrāchāryya, who, as is said by Prof. Wilson, was a Jaina by religion, and who, after spending the prime of his life at Pātaliputra, an ancient city of the Maurya race, devoted the latter part of his life to the furtherance of the Jaina creed in Guzerat. He is supposed to have flourished in the twelfth century, or more approximately in the year 1230 of the *Samvat* era.

Sabdamālā,—a very brief dictionary, intended by the author, Rāme-svara Sarmā, to be supplementary to the *Amarakosha*. It is supposed by Prof. Wilson to have been anterior to *Medinī*. In this book words are explained in the Bengali language.

Nāmamālā,—a lexicon by Dhanañjaya, who, according to Mr. A. Barua, lived in the tenth century.

Bhūriprayoga,—a dictionary by Padmanābha Datta, the author of the celebrated *Supadma Grammar*. It is divided into three chapters. Padmanābha is evidently posterior to *Medinīkara*, as he cites the latter in his lexicon.

Sabdaratnāvalī,—a production of Mathuresa, the well-known commentator on the *Amarakosha*, who, as Prof. Wilson says, prosecuted his studies under the patronage of a Mahamedan, named Musha Khān. The author has rendered his work peculiarly interesting to his readers by giving variant forms of several words. He is supposed to have lived in the sixth century of the Saka era.

Jatādharakosha,—a work of recent date. It is written by Jatādharma, a native of Chittagong.

Abhidhānaratnamālā,—a valuable production of Halādyudha, the learned Paṇḍita in the court of the king Lakshmanasena. The author was a native of Kerala and a Jaina by religion. He has appended an index at the end of his work, where words importing vegetables and minerals are explained in the Bengali language.

Rājanighaṇṭu,—otherwise known as *Abhidhānachūdāmaṇi*. It is composed by Narahari Paṇḍita out of the materials of several other lexicons, who gives his explanation in *Mahārāshṭra*, *Kārnāṭic* and similar other languages. He is supposed by some to have been a native of Kāśmīra, and by others a Brāhmaṇa of the Deccan. According to Udayachand's conjecture, he lived in the year 1725 of the *Samvat* era. His work is held in high estimation throughout India, for its full exposition of medical terms and pathology of diseases.

Bhāvaprakāśa,—a comprehensive cyclopædia of medical science. It is written by Bhāvamisra, son of Laṭaka Miśra, in the year 1535, or a little

after that date. He has described, in his book, with full detail the *Farangaroga* imported to India by the Portuguese, which is considered to be a kind of venereal disease in our countries. Among the vegetable drugs he has included *Topchini* and *Sohárd*, which are said to have been brought to India by the Chinese. It is a work of great practical utility and is frequently made use of by the physicians both of Bengal and Benares schools.

Mádhavanidána,—a work on Pathology and Diagnosis of diseases. It is written by Mádhvakara in the eighth century of the Christian era. It is affirmed by Prof. Wilson that, this book is translated into Arabic and often referred to by the Mahamedan doctors.

Vyákhyámadhukosha,—a commentary on the above work. It is prepared under the joint authorship of Vijaya Rakshita and Śríkaṇṭha Datta. The latter is also a commentator on the *Siddhayoga*.

Aikaprakásá,—a book written by a physician named Rávana. Here a new system of treatment by means of tinctures is introduced by the author.

Upádikosha,—a part of Sanskrit grammar, which treats of words derived from the suffixes *un* and others.

Chikitsákramakalpavallí,—a work of Kásfnátha Dvivedí, a native of Benares. This book is generally used by the physicians in the North-western Provinces.

Asvavaidyaka,—a book on the treatment of the diseases of horses. It is written by a veterinary physician named Jayadatta. This work is of the highest importance in connection with the treatment of domestic animals, and published by the Asiatic society of Bengal under the editorship of myself.

Sárngadharasaṅgraha,—a work of Sárngadhara, the well-known author of the *Sárngadharapaddhati*. It is highly esteemed by the people of the North-western Provinces. According to Burnell's account, this author is posterior to Mahesvara, the writer of the well known *Viśva-prakáśa*.

Rasendrasárasaṅgraha,—a treatise on the various preparations of mercury and on the treatment of diverse diseases by it. It is written by Gopála Bhatta, who, as Aufrecht supposes, lived in the thirteenth century of the Christian era.

Nibaudhasaṅgraha,—a commentary on the *Suśrutasaṁhitá*, by Dálvaṇácháryya, who was a native of Aṅkolá, a village near Mathurá. It is stated in his book, that he was the son of Bharatapála, a favourite to the prince Nripála, and obtained material help from the comments,

glosses and annotations of many authorities of that time, viz :—Jejjāta, Gayadāsa, Bhāskara, Mādhava and others.

Paribhāṣāpradīpa,—a work by Govindadāsa Sena, son of Śrīkrishṇa-baḥabha Sena.

Prayogāmr̥ita,—the bulkiest work on the practice of medicine. It is compiled by Vaidyachintāmaṇi, who was a native of Nīrol, a village belonging to the Śrīkhaṇḍa community. The author is said to have lived one hundred years before the present time.

Śābdachandrikā,—a compilation of medicinal vegetables and minerals, with their effects on animal bodies. It is written by Chakrapāṇidatta, the well-known author of the Chakradattasaṅgraha. Names of articles are explained here in the Bengali language, which enhances its practical utility amongst the physicians of Bengal.

Madanapālanighaṇṭu,—a book, where names of articles are explained in the Hindi language. It was compiled by an anonymous author who called his work after the name of the prince Madanapāla in order to gratify his patron. This work is frequently consulted in the North-western Provinces for the purpose of getting the exact synonyms of medicinal articles. Numerous evidences shew that there were two other Nighaṇṭus, one by Bhojarāja, and the other by Śeṣharāja ; but we have not seen them yet.

Viśvaprakāśa,—a lexicon by Maheśvara, who lived in the twelfth century or more approximately about the year 1111 A. D. He is said by Prof. Wilson to have been born in the family of Śrīkrishṇa, the family physician of Sāhasāṅka, a king of Gādhipura.

Ajayapālasaṅgraha,—a book by Ajayapāla, who was a Jaina by religion and posterior to Medinīkara.

Dharaṇīkośa,—a lexicon by Dharaṇidāsa, a native of Kanauj.

Trikāṇḍaśeṣha,—a supplement to the Amarakośa. It is composed by Purushottamadeva, a Jaina devotee, who divides his work into three chapters which are full of obsolete words.

Hārāvalī,—a dictionary of synonymous and homonymous words. The author of the book is supposed by Prof. Wilson to have lived in the ninth or tenth century.

Medinīkośa,—otherwise known as Abhidhānaratpamālā,—is a lexicon of practical utility. The author, Medinīkara, was posterior to Maheśvara and anterior to Rāyamukuta, and lived in the latter part of the fourteenth century. By the surname "Kara" he is supposed by some to have been born in the Vaidya family and a native of Bengal.

Ratnāvalī,—a Dravyābhidhāna or a dictionary containing the names

of articles of medicinal property in the Bengali Language. It is the production of Mádhava, the author of *Rasakaumudí*. He is said to have been a native of Bengal.

Rájabhallabhyadravyaguṇa,—a work written by Rájaballabha, and edited with notes by Nárāyaṇadāsa. It is generally read with interest in Bengal. The author of this compilation lived in 1760 A. D.

Ratnamálá,—is also a *Dravyābhidhāna* like *Ratnāvalí* mentioned above. The author is supposed by some to have been a Bengali writer ; and Prof. Wilson thinks him to be a Jaina.

In conclusion, the compiler of these pages records his sincerest gratitude towards the Mahārāja of Vizianagram for his disinterested munificence to promote the cause of medical education in India.

His best thanks are also due to Dr. Mahendralála Sarkára M. D., the prime mover of this plan, and the great helper in carrying it into effect.

The compiler is thankful to Bábu Nílamaṇi Mukerjea M. A. B. L., Prof. of Sanskrit in the Presidency College, for his kind assistance. He is likewise grateful to Paṇḍit Hariśchandra Kaviratna, Assistant Prof. of Sanskrit in the above college for his untiring labour in correcting proofsheets while carrying the work through the press.

CALCUTTA,
{ The 24th Sept. 1894. }

UMEŚACHANDRA GUPTA.

TRUE COPIES OF LETTERS

From Rájá Rájendralála Mitra and Dr. Mahendra Lal Sircar.

With much pleasure I bear testimony to the Sanskrit Scholarship of Babu Umeshchandra Gupta, Kaviratna, Librarian of the Government Sanskrit College, Calcutta. He is a good grammarian and thoroughly conversant with Hindu Medical literature. The manner in which he has, on my recommendation & under the auspices of the Asiatic Society of Bengal, edited Jayadatta's Asvavaidyaka, a work on veterinary science, reflects great credit on him.

• He is now engaged in the compilation of a comprehensive lexicon of Hindu Medical terms with copious references to, or quotations from, standard works. I believe that such a work is a desideratum and will prove a great help to those who study and practise Hindu Medical science as well as to those who direct their attention to Sanskrit literature generally. The leading Sanskrit lexicons do not include such technical terms or supply their precise scientific meanings.

8, Manicktallah }
February 16, 1888.

(Sd.) Rájendralála Mitra.

51, Sankaritola, Calcutta.
The 29th Dec. 1888.

While reading Charaka Sanhita some years ago with Kaviraj Umesh Chandra Gupta for purposes of translation, I felt very much the want of a Dictionary of Sanskrit Medical Terms. And I actually formed the idea of compiling one. The terms that we met with in the course of our studies were being arranged in alphabetical order, and the work was proceeding at a pretty satisfactory rate, when from want of leisure on my part, it had to be discontinued. I am glad, however to see, that my friend and colleague did not abandon the idea, but has very commendably persevered in working it out, and he has now the satisfaction of having very nearly completed the compilation. From the first printed sheet before me and from the MS. submitted to my inspection I am glad to be able to certify that much labor and research have been bestowed upon the compilation, and the Lexicon when published will supply a real desideratum. The publication will cost a good sum which my friend has not the means of advancing. Considering the great importance of the work he deserves every encouragement from the Patrons of Sanskrit Literature, and especially of our Ancient Ayurveda.

(Sd.) Mahendra Lal Sircar.

सङ्केतसूची ।

अ.	अध्यायः	आम.वा., आ.वा.	आमवातः
अगु.तैलं	अगुर्व्यादितैलं	आमातौसा.	आमातौसारः
अग्निमा.	अग्निमान्द्यं	आ.व., आम.व.	आमवर्गः
अ.च., अरी.	अरोचकः	इ. (न्द्रिय)	इन्द्रियस्थानं
अ.ची.	अपची	उ.	उत्तरखण्डः, उत्तर-
अजी.	अजीर्णं		तन्म, उदरम्
अ.टी.नी.	अमरटीकानीलकण्ठः	उष्ण.	उष्णादिः
अ.टी.भ.	अमरटीकाभरतः	उत्.	उत्कलः
अ.टी.भानु.	अमरटीकाभानुदत्तः	उ.द.	उपदंशः
अ.टी.म.	अमरटीकामधुरेशः	उदा., उ.व.	उदावर्णः
अ.टी.र.	अमरटीकारमानाथः	उन्मा.	उन्मादः
अ.टी.रा.	अमरटीकारायमुकुटः	उ.रसव.	उपरसवर्गः
अ.टी.रामा.	अमरटीकारामाश्रमः	क.सा.	ऊरुक्षभः
अ.टी.सा.	अमरटीकासारसुन्दरी	एकार्थः	एकार्थवर्गः
अ.टी.सुभूति.खा.	अमरटीकासुभूतिस्वामी	ए.की.	एकाक्षरकीषः
अ.टी.खा.(मी)	अमरटीकाक्षीरस्वामी	एलादिः	एलादिवर्गः
अत्रि.	अत्रिसंहिता	ओ.री.	ओष्ठरोगः
अ.दर.	असृन्दरः	कं	कर्णाटः
अनु.(पा)	अनुपानं	कटिवा.	कटिवातः
अने.व.	अनेकार्थवर्गः	कण्ठ.सु.री.	कण्ठगतसुखरोगः
अन्नद्र(व).शु.	अन्नद्रवशूलं	कर्णरी.	कर्णरीगः
अप(स्त्रा).	अपस्त्रारः	कल्प.	कल्पस्थानं
अ.पि.	अक्षपित्तं	क.व.	कपूरवर्गः
अभि(न्या).ज्व.	अभिन्यासज्वरः	का.	काष्ठः
अम.	अमरकीषः	काङ्काय.गु.	काङ्कायनगुटी
अरुणः, अरु.द.	अरुणदत्तः	का.पुराणम्	कालिकापुराणम्
अर्कः, (रावणः)	अर्कप्रकाशः (रावणकृतः)	काम.	कामला
अर्क.चि.	अर्कप्रकाशचिकित्सा	कु.काम., कुभ.	कुभकामला
अर्कादिः	अर्कादिवर्गः	कु.टी., कुसुमा.	कुसुमावलीटीका
अर्क्षा.द.(अर्क्षा)	अर्क्षावर्गः	को	कोरुषः
अल.	अलसकः	क्री	क्रीबलिङ्ग
अ.ठ.	अलठङ्गिः	ख.	खण्डः
अश्ल(री)	अश्लरी	ग.	गणः
अ.(अति,ती)सा.	अतीसारः	ग.ग.	गलगण्डः
आ.	आरबीयः	गञ्ज.वै.	गञ्जवेद्यकः

ग.सा.
 गु.
 गु., गुञ्ज.
 गुदभं.
 गु.व.
 ग.
 गङ्ग.
 घ.(चर)
 चक्र.द.
 च.द.(सं)
 चन्द.तैलं
 च.वि.
 चातु.ज्व.
 चि.
 चि.क्र.क.(वल्ली)
 चू.
 जटा.
 ज.(जय)द.
 ज्व.
 ज्वराति.
 टी.
 उ.
 ता.
 तालु.सु.री.
 द.
 तै.
 तै.
 ॥० ती.
 ती.
 तोड.
 त्रि.
 त्रिका.
 दन्तरी.
 द.सु.री.
 द.व.
 दश.
 दा.हिं
 दु.व.
 द्र(व्य).गु.
 द्रव्याभि.

गण्डसाला
 मुटी.(जी)
 मुञ्जरी गुजराटी
 मुदभंशः
 मुडूयादिवर्गः
 गङ्गः
 गङ्गणी
 चरकसंहिता
 चक्रपाणिदत्तद्रव्यगुणः
 चक्रपाणिदत्तकृतसंग्रहः
 चन्दनादितैलं
 चरकविमानस्थानं
 चातुर्वर्कज्वरः
 चिकित्सास्थानं
 चिकित्साक्रमकल्पवल्ली
 चूर्णम्
 जटाधरः
 जयदत्तः
 ज्वरः
 ज्वरातिसारः
 टीका
 उल्लङ्घः
 तामिलः
 तालुगतमुखरोगः
 दन्ता
 तेलुगु, तैलङ्गः
 तैलम्
 त्रिभूतीलकः
 तीलकः
 तोडनानन्दः
 त्रिलिङ्गं
 त्रिकाण्डशेषः
 दन्तरोगः
 दन्तगतमुखरोगः
 दधिद्वर्धः
 दशकं
 दाक्षिणात्यहिन्दी
 दुग्धवर्गः
 द्रव्यगुणः
 द्रव्याभिधानं

हि.(रूपः)
 ध.निच.
 धर.
 धन.न्य.व.
 ध्व.भ.
 नाना.
 ना.री.
 ना.व.
 नि.
 निदा.
 ने.दृ.री.
 ने.री.
 ने.व.री.
 ने.श.री.
 ने.सन्धि.री.
 पं, पञ्चा.
 प.
 प.प.
 प.प्र.
 प.म. (परमदः)
 प.सु.
 पा.चञ्जी.
 पाना.
 पि.ज्व.
 पि.व.
 पुं
 पु.व.
 पू.
 प्र.
 प्रमे.(द्वः)
 प्रयोगरत्न.
 प्रयोगा.
 प्रह.
 प्रा.
 फ.व.
 फा.
 भ.
 भग.
 भ.हिरूपको.
 भ.रभसः

हिरूपकोषः
 धन्वन्तरिनिचयटुः
 धरणिः
 धान्यवर्गः
 ध्वजभङ्गः
 नानार्थः
 नासारोगः
 नाडीलक्षणः
 निदानस्थानं
 निदानं
 नेत्रदृष्टिगतरीगः
 नेत्ररीगः
 नेत्रवर्त्मगतरीगः
 नेत्रशुक्लगतरीगः
 नेत्रसन्धिगतरीगः
 पञ्चावः
 पलं, परिच्छेदः
 पञ्चापथ्ये
 परिभाषाप्रदीपः
 प्ररमदः
 पथ्यायमुक्तावली
 पानाजीर्णः
 पानात्ययः
 पित्रज्वरः
 पिप्पल्यादिवर्गः
 पुंलिङ्गं
 पुष्पवर्गः
 पूर्वखण्डः, पूर्वभागः
 प्रत्येकं, प्रयोगः, प्रसारणी
 प्रमहः
 प्रयोगरत्नाकरः
 प्रयोगामृतं
 प्रहः
 प्राकृतं
 फलवर्गः
 फारसी
 भागः
 भगन्दरः
 भरतहिरूपकोषः
 भरतप्रतरभसः

भक्षा.गुहः	भक्षायकगुहः
भा.	भारतम्, भावप्रकाशः
भा.पू.	भावप्रकाशपूर्वभागः
भा.म.	भावप्रकाशमध्यभागः
भू.उत्था.	भूतीत्यादः
भूरि.प्र.	भूरिप्रयोगः
भेष.	भेषज्यरत्नावली
भं	भङ्गाराष्ट्रः
भ.	मध्यखण्डः
भद.	भदनपात्रः
भधु.	भधुमवौटीका
भधुमि., म.मि.	भधुसेहः
भद्र.	भद्रिका
भा.	भाषा
भा.नि.	भाषवनिदानं
मिथ.	मिथकाव्यायः
सु.री., सुखरी.	सुखरीगः
सू.क.	सूचकः
सू.घा.	सूचाघातः
सू.र.	सूचरत्नः
मि.	मिद्वि
योग.र., यो.(रत्न/रत्ना).	योगरत्नाकरः
यो.(नि)व्या.री.	योनियापत्
र.	रत्तिका
रत्नाति.	रत्नविस्तरः
र.चि., रस.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
रत्ना.	रत्नावली
र.पि.	रत्नपिर्त
र.स., रस.म.	रसमञ्जरौ
र.मा.	रत्नमाला
र.मा.सं(यहः).	रत्नमालासंयहः
रस.कौ.	रसकौमुदी
रस.प्र.	रसप्रदीपः
रस.र.	रसरत्नाकरः
रसायना	रसायनाधिकारी
र.सा.सं.	रसेन्द्रसारसंयहः
रसे.चि., रसेन्द्र.चि.	रसेन्द्रचिन्तामणिः
राज.	राजवल्लभः
राज.य., रा.य.	राजयन्त्रा
रा.तर.	राजतरङ्गिणी

रा.नि.	राजनिघण्टुः
री.	रीजः
व.	वर्गः
वटा.व.	वटाद्विवर्गः
वम्.	वज्राष्ट
वा.	वाभटः
वाजी.क.	वाजीकरणं
वा.ज्व.	वातज्वरः
वा.पि.ज्व.	वातपित्तज्वरः
वा.र.(रक्त)	वातरक्तः
वा.व्या.	वातव्याधिः
वि., विमा.	विमानस्थानं
वि., विप्र.	विप्रप्रकाशकोषः
विज.र., वि.र.	विजयस्थितः (व्याख्यामधुकोषः)
वि.ज्व.	विषमज्वरः
विदग्धाजी.	विदग्धाजीर्णः
विद्र.	विद्रधिः
विष.	विषात्मिका
विस्.	विस्त्रिका
व.चि.	वृद्धिचिकित्सा
वृ.सु.	वृक्षसुसुप्तम्
वै.चन्द्रिका	वैद्यकचन्द्रिका
वै.जी.	वैद्यजीवनं
वै.निघ.	वैद्यकनिघण्टुः
वै.सं.	वैद्यकसंयहः
व्य.	अव्ययं
व्याक.	व्याकरणम्
व्र(थ).शी.	व्रणशीघ्रः
श.	शरावः
॥० श.	अर्द्धशरावः
श.च.	शब्दचन्द्रिका
श.चि.	शब्दचिन्तामणिः
शब्दकल्पः	शब्दकल्पद्रुमः
श.मा.	शब्दमात्रा
श.र.	शब्दरत्नावली
शा.	शारीरस्थानं
शा.ध., शाई.	शार्ङ्गधरः
शा.व.	शाकवर्गः
शा.त्र.	शारीरव्रणः
श्रि.री., श्रिरीरी.	श्रिरीरीगः

भ्रिरोवि,	भ्रिरोविर्वचनम्	सू.	सूचस्थानं
श्री.पि.	श्रीतपित्तं	सूति.	सूतिका
शू.दो.	शूकदोषः	सूयसि.	सूयसिङ्गलः
शे.	शेषः	सू.	सूयकः
शू.	शोकः	सूरी	सूयलिङ्ग
श्री.	श्रीपदः	स्था.	स्थानं
सं.	संयुक्तः	स्व.मे(द).	स्वयमेदः
सं.यङ्गणी.	संयुक्तयङ्गणी	हला.	हलायुधः
स., सन्निपा.	सन्निपातः	हली.	हलीमकः
सञ्चा.ज्व.	सञ्चासञ्चरचिकित्सा	ह.व.	हरीतकीवर्गः
सर्व.सु.रो.	सर्वगतमुखरोगः	हा.	हारीतः
स.त्र.	सद्योत्रणः	हा.अत्रि:	हारीतोतरे अत्रिः
सा.	साधारण, सान्निपातिक	हारा.	हाराबलिः(बली)
सा.कौ.	सारकौमुदी	हिं	हिन्दी
सा.सु.	सारसुन्दरी	हि.आ.	हिक्काआसः
सि.	सिद्धिस्थानं	हट्टो.	हट्टोगः
सि.थो.	सिद्धयोगः	हे.च.	हेमचन्द्रः
सु.	सुश्रुतं	हेमा.	हेमाद्रिः, तत्कृतटीका
सु.टी.ड.	सुश्रुतटीकाडल्लणः	चार.	चारपाणिः
सु.नि.	सुश्रुतनिदानस्थानं	Wil.	H. H. Wilson
सु.मि.	सुश्रुतमिश्रकाव्यायः		

वैद्यकशब्दसिन्धुः ।

VAIDYAKASABDASINDHU.

अ

अः । पुं । शिवे । विष्णौ । ए. को. ।

अंशः । पुं । भुजशिरसि, स्कन्धे । Shoulder.
कंधा । अम. ।

अंशमर्धं । क्ली. । स्कन्धसन्धिस्थमर्धं । अक-
मर्थ । सु.शा.६५. ।

अंशवान् । पुं । The moonplant or Acid
Sarcostema (S. Viminalis) सोमलता-
याम् । सु.चि.२८५. । See सोमः ।

अंशुः । पुं । तृणायाम् । मे. शब्दिकम् ।

अंशुकम् । क्ली. । (The leaf of Laurus
cassia.) तेजपत्रे । तृणपात्र । हिं तज । मं
दालचिनि । गुणाः — लघु मधुरं पिच्छिलं किचि-
तोष्णं कफघ्नातार्शोहृन्नासारविपीनसघ्नं । भा.
पू.१४. । विषघ्नं वलित्पुल्लं सुखमनकशीघ्रघ्नं ।
रा.नि.व.६ । द्रव्यत्रये । मे. काचिकम् ।

अंशुकायः । पुं । प्रवालादौ ।

अंशुपर्णिका } स्त्री । शालपर्णायाम् । शालपर्णि ।
अंशुपर्णी } श.र. । See अंशुमती ।

अंशुमती । स्त्री । (Hedysarum gange-
ticum) शालपर्णायाम् । शालपर्णि, छालानि ।
हिं सरिवण् । मं सालवण् भू इशिवग । तं सप्पा-
कुपीवा उत्तरापरणि । गुणाः — कौसघ्नी शौचिणी
कफपित्तघ्नी वा च.द. रसे तिक्ता गुरुणा वातघ्नी
विषमज्वरप्रसेद्धार्शः शोफसन्नापहरी च । रा.नि.व.
४ । गुरुः कृदिज्वरशालिसारघ्नी शोषदोषचघ्नरा
रसायनी च । मद.व.१ । धातुवर्द्धनी । भा.पू.गु.
व. । “मेचकं चांशुमत्याः ।” चि.क.क.वह्नी ।

अंशुमतीफला । स्त्री । कदलीवले । कन-
गात्र । भा.प.१४.क.व. ।

अंशुमत्फला । स्त्री । कदलीवले । रा.नि.व.
११ See कदली ।

अंशुमान् । पुं । सोमवद्वेषे सोमलताविशेषे ।
प्रेमिणतः । See सोमः ।

अंशूदकम् । क्ली. । हंसोदके । तद्वाहीरावं रवि-
चन्द्रकिरणजुटत्वात् निम्बलं शैत्यगुणयुक्तं भौमं ज-
लं शरदि प्रशस्तम् । “शस्तं शरदि नादियं नीरमंशू-
दकं परम् । दिवाकंकिरणैर्जुटं निशांशामिन्दर-
ग्निभिः ॥ अरुचमनमिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बु-
ना ॥” सु.सू.४६५. वारिव. । भा.पू.१४. गुणाः
— बल्यं रसायनं शीतलं लघुच । मद.८५. । अम-
घ्नं पित्तीक्ष्णदाहविषमूर्च्छारक्तमहात्येषु हितम् ।
रा.नि.व.१४ ।

अंसः । पुं, क्ली. । स्कन्धे । रा.नि.व.१८ । भुज-
शिरसि । कंधा । शीवाया उभयपार्श्वस्थे द्वे स्नायौ
अंसावुच्येते । “श्रीवासुभयतः स्नायौ शीवाबाहुशिरो-
ऽन्तरे ।” वा.शा.४५. । नि.१५५. ।

अंसकूटः । पुं । स्कन्धफलके । वा. शा. ४५. ।
ककुदि । यौटुत्र ३०८ ।

अंसपारिकः । पुं । सहानिम्बवले । गृहानिम् ।
हिं वकाइनि । वै.निच. ।

अंसफलकम् । क्ली. । स्कन्धफलके । अंशु
अक. भुजे । अंसमर्धणि । सु.शा.६५. ।

अंसशोषः । पुं । तद्रामकवातव्याधिविशेषे ।
धेनांसस्थी वायुः स्कन्धस्थानमृतकर्म विशेष्य तसु-
त्यादयति । अकृशकृशधातुशोषक वाततृण ।
लक्षणम् — “अंसदेशस्थितो वायुः शोषयेदंसस्थ-
नम् ।” मा.नि. ।

अंशतिः । स्त्री । रोगे । मे. तत्रिकं, पीडाशाम् ।

अङ्गिः । पुं । पादौ । तस्मै । अम ।

अङ्गिपः । पुं । हृत्वे । हला ।

अङ्गिस्तम्भः । पुं । गुल्फे । पात्रेण गुल्फे, गुल्फगुल्फे । हे. च. ।

अक्रवः । वि । केशस्थे । शत्रुं शत्रो नेडा ।

अकरा । स्त्री । आमलकीहृत्वे । अमला गोहृत्वे । See आमलकी ।

अकराकरभः । पुं । अकरं । अकरंकरा । शार्ङ्गः अकरादिचू. ६. च. ।

अकराश्वकः । पुं । अकरं । अकरंकरा । हे. निघ. ।

अकर्करः } पुं । स्वनामख्याते पण्डित्ये । अ-
करंकरा । फा. अकर्करहा । प्र.
अकल्करः } अकल्करा । गुणाः - वीर्योष्णः
बलकरः कटुः प्रतिश्यायशीघ्रवातघ्नश्च । वै. निघ. ।

अकर्णः । वि । बधिरौ । कालौ । हे. च. ।

अकर्त्तनः । वि । वामने । वौ. ७. न. ।

अकल्यः । वि । रुग्णे ।

अकल्लः । पुं । अकरं । अकरंकरा । अ. टी.
सा. । वै. निघ. २. भ. वा. व्या. ।

अकालकुष्माण्डः । पुं । अकालजकुष्माण्डः ।
असमये जात कुम्भः ।

अकालजम् । वि । असमयोत्पन्ने । Unseasonable. यथा—“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत्सूतम् ।” राज. ।

अकालभोजनम् । स्त्री । अप्राप्ते काले, अति-
प्राक् कालेऽतीते वा, भोजनम् । असमये भोजन-
न । तच्च गुणैरसामर्थ्यकरं शिरःपौडविमूचिका-
दिव्याधिजनकम् । यथा “अप्राप्तकाले भुञ्जानो
असमर्थतनुर्नरः । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरण-
खाधिगच्छति ॥” भा. पू. १. भ. ।

अकालशयनम् । स्त्री । न यथायोग्यकाले
शयनम् । असमये शयनं वा. पू. ८. च. । गुणाः
“अकालशयनात् श्लेष्मा प्रतिश्यायः प्रसीनसः चयः
शोफः शिरोऽर्त्तिश्च जायते चाग्निमान्यता ॥” हा.
अभिः १ स्थाने २३. च. ।

अकुयम् । स्त्री । रुग्णे । रौप्ये । हला ।

अकुलः । वि । निरस्थिद्रव्ये । वीजशृङ्ग । च.
वि. १. अ. । लम्बकर्णजटाहीनमध्यमाश्वे । यथा—“ल-
म्बकर्णोजटश्चैव अकुलः परिकीर्तितः ॥” जयद.
६. च. ।

अकूटः । पुं । फलवृक्षविशेषः । आगश्च फल इति
लोकै रवा. ।

अकूपारः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

अकृताख्ययूषः । पुं । लवणसेहकट्टादिपदार्थ-
वर्जिते यूषे । स लघुरिति वै. निघ. ।

अकोटः । पुं । (Areca catechu) Areca
nut), The betel-nut tree (गुवाकश्च ।
उपाग्निगच्छ । हिं उत्. गुया, शपारी कीटी ।
मं पीकल । त्रिका. । फलगुणाः—गुरु हिंसं रुचं
कषायं कफपित्तहरं मोहनं दीपनं रुच्यं मुखवैर-
स्यहरश्चापार्द्रं तृणं—गुरु अभिष्यन्दि अपिघ्नं दृष्टि-
घ्नश्च । स्निग्धं तत्—विदोषघ्नम् । पुष्पं—कषायं
मधुरं गुरु च । मद । गुवाकशिरः—भेदनं मद-
करश्च । च. द. । स्वादु तिक्तं कषायं बल्यं शुक्रलं
सूत्ररोगघ्नश्च । राज. । निर्यासः—हिमी गुरुः वि-
पाके उष्णः वातघ्नः पित्तकरः चारः अस्त्रः मोह-
नश्च । वा. । हिमी गुरुः वातघ्नः क्षमिष्ठपित्त-
घ्नेति । रा. नि. व. ११ । पूगं सङ्कीचकं क्षमिष्ठश्च ।
आमं तत्—कषायं मुखकण्ठशोधनं सरम् उद-
राग्निनहरं श्लेष्मपित्तरक्तामशसनश्च । युष्मं पूगं—
कण्ठशोधनं रचनं पाचनं रुचिरश्च । पर्णेन विना
खादितं—पाण्डुवातश्लेष्मादिरोगजनकं भवति । रा.
नि. व. ११ । स एव पूगव्याप्तभेदानङ्गीकरोति—
शैली तैल्लण-गौल्य घोष्टा-चेउल-वङ्गि-गुल-चन्द्रा-
पुरीय-चौल्य इति । तेषु शैली—मधुरा रूपा कटुः
कषायास्त्रा । तैल्लणं—मधुरं लघु दीपनं रसालश्च ।
गौल्यं—कटु कषायं पाचनं द्रावकं लघु च । घो-
ष्टा—कटु कषायाश्लेष्मा दीपनी च । चेउलसंज्ञं
कौकिले प्रसिद्धं—सुगन्धिदीपनं पाचनं पुष्टिकरं
रसाव्यञ्च । वङ्गिगुलमपि कौकिल एव प्रसिद्धं—
विदोषहरं वायं दीपनश्च । चन्द्रापुरीयं—स्वादु
कटु कषायं रुच्यं दीपनं पाचनश्च । चौलीपूगं—
आश्वदेशीयं कषायमधुरम् ।

अक्रान्ता । स्त्री, पुं । (Solanum Indicum) The egg-plant, इहलीचपे । विकृति,

वाङ्गु। हिं वरङ्गु, भटकटायी। मं कं डोरली
पाङ्गरी वनगुह्यी। उतु. चक्रान्ति। तें प्राकुर-
चेद्। र.मा.। गुणाः—उष्णवीर्या पाचनी संवा-
ह्मिणी च। चक्र.द.। राज.। कटुतिक्तरसा उष्ण
लघुः वातघ्नो ज्वरघ्नी शरीरकामकासघ्नी आसृष्टरी-
गहरी च। रा.नि.व.४।

अक्षयितक्षीरम्। क्ली। आमदग्धे। कौंठा
द्रव। तत् श्रेष्ठप्रकीपि गुरु च। वै.निघ.।

अक्षिका। स्त्री। The Indigo plant (In-
digofera tinctoria). नीलीवृक्षे। श.च.।
नीलगण्ड। हिं नीली। मं नीलीचे भाङ्ग, कं नी-
ली, तें नल्लपेट गेरिट, पेटनीलिवेद्। सा विधा,
नीली महानीली च। गुणाः—कटुतिक्तोष्ण। केश्या
कासकफामघ्नी लघुः वातविषादरगुल्मकमिज्वरघ्नी।
रा.नि.व.४। रेचनी मोक्षमामवातीदावन्तो च।
भा.पु.१भ.। मद.१व.। “महानीली गुणाख्या स्वात्
रक्षयेथा सुवीर्येदा। पूर्वोक्तनीलिका द्रव्या सगु-
णा सञ्चकसं॥” रा.नि.व.४।

अक्षिन्नवर्त्म। क्ली। नेत्रवर्त्मजरोगविशेषे। अत्र
रोगे नेत्रयोः पक्षाभावेऽपि धीतमधोतं वा नेत्रं
पुनः पुनर्लगति। यथा “यस्य धीतान्यधोतानि
सन्वध्यन्ते पुनः पुनः। वर्त्मान्यपरिपक्वानि विद्याद-
क्षिन्नवर्त्मं तत्॥” भा.नि.।

अक्तीका। स्त्री। नीलीवृक्षे। नीलगण्ड। श.च.।

अखट्टः। पुं। (Buchanania latifolia.)
पियालवृक्षे। पेशांशान्, पेशान्। ईश्वर वीज-
के पेशान्वीज उ चारदाना कह. हिं चि-
रोक्षी। मं चारोली। गुणाः—कफपित्तसन्त्र,
तत्फलगुणाः—मधुरं खिम्बं हृद्गर्णं वातपित्तघ्नं गु-
हं सरं ज्वरदाहज्वराह्वरच। तन्मज्ज—मधुरं हृदं
हृत्थं वातपित्तघ्नं दुर्जरं खिम्बं विटम्भि आमवहं
नृध। अस्य पक्वं फलं—हृत्थं गौल्यं अन्नकं गुरु च।
तवीजं—मधुरं हृत्थं पित्तदाहघ्नं। रा.नि.व.११।
“चारः पित्तकफास्रस्रफलं मधुरं गुरु। खिम्बं
सरं मरुपित्तदाहज्वरघ्नापहम्॥ प्रियालमज्जा म-
धुरी हृत्थः पित्तानिलापहः। हृदोऽतिदुर्जरः खि-
म्बो विटम्भी आमवहं॥” भा.प्राधादि-व.।

अखलः। पुं। उत्तमवैद्ये। वै.निघ.।

अखातम्। क्ली। देवखाते। देवशाद। हे.

च.का.४। पुष्करिण्याम्। अम.।

अखिलिका। स्त्री। A kind of gourd
(Momor. lica charantia). चुटकारवेत्ता।
उच्छ. हिं करेलो छोटी। See कारवल्ली।

अगः। पुं। पर्वते। हिं पाहाड़। अगो विविध
आग्नेयसौम्यभेदेन। तथोर्विष्य आग्नेयः, हिमालयः
सौम्यः। आग्नेयगिरिजानौषधानि अग्निगुणभूयि-
ष्ठानि, सौम्यगिरिजानि च सोमगुणभूयिष्ठानि।
“आग्नेया विष्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः क्षु-
तः। अतस्तदौषधानि स्युरगुरुपाणि हेतुभिः॥”
भा.। वृत्ते। सर्पे। सूर्ये। हे.च.।

अगजः। पुं। तुम्बुरी। आर्द्रधान्ये। कौंठा
धने। हिं आर्द्रचनिया। मद.। विशेषसुम्बुरशब्दे
द्रष्टव्यः। वन्दायाम्। मान्ङा, पत्रगण्ड।

अगजम्। क्ली। Bitumen. शिलाजतुनि।
र.मा.।

अगदः। पुं। रोगे। A medicament. औ-
षधे। रा.नि.व.२०। वा.उ.२५५.। दद्रुघ्नवृत्ते।
दाह्यर्धने। चि। रोगमुक्तो। रा.नि.व.२०।

अगदम्। क्ली। चारीर्ये। रा.नि.व.२०। वा.
उ.२५५.।

अगदङ्करः (ङ्कारः)। पुं। वैद्ये। रा.नि.व.२०।
A physician.

अगदतन्त्रम्। क्ली। विषचिकित्साविषयक-
तन्त्रे। अगदतन्त्रं नाम श्रव्याद्यद्विषयतन्त्रान्तर्गत-
वैद्यकाङ्गविशेषः। तत्र सर्पकोटलूतावधिकमुषिका-
दिदृष्टविषयज्ञानार्थं विविधविषयसंयोगविधौपहतो-
पशमनार्थम्। सु.सु.१५.।

अगदनस्यम्। क्ली। सर्पदंष्ट्रादौ नस्यविशेषे।
सु.कल्प.।

अगदाञ्जनम्। क्ली। विषमूर्च्छितादौ अञ्जने।
सु.कल्प.।

अगन्धिकम्। क्ली। Sochal salt. सौव-
र्चलवर्णं। मृत्तन वर्णं। भा.। मद.। See सौव-
र्चलम्।

अगरा (री)। स्त्री। A kind of grass,
Deotár. देवदास्याम्। देवशाता। अ.टी.

भ. । पीतदेवदाल्याम् । भा. । रा.नि.व.१ । See देवदाली ।

अगरु । क्ली. । अगरुवृक्षे । कृष्णागरुणि । अग-
रादे ऽन्तन । बा.उ.२७७. । See अगरु ।

अगरुसारः । पुं । कृष्णागुरी । Aloe wood,
the black variety, काल अशुरु ।

अगस्तिः । पुं । (Sesbana grandiflora.)
वकनामकपुष्पाशकह्वे । मे.तत्रिकं । वक्रकुण्डल
गोष्ठि । हिं हतिया, वकुल इहत् वौलसरी । तै
लज्जयविसेचेटु । मं अगस्ता हदगा । अगस्तिः श्रे-
तरक्तनीलपीतमेदेन चतुर्विधः । गुणाः — पित्तकफ
हारित्वं, शीघ्रशमनत्वं हिमलं धीनिश्लक्ष्णकुष्ठ-
शीथनाशिलम् । अस्य—वकीऽतिशिशिरसिक्तः
मधुरः मद्गन्धिः पित्तादाहकफघासप्रमघ्नीदीपन-
श्च । रा.नि.व.१० । अपरञ्च “सुनिशिक्षी सरा
प्रोक्ता बुद्धिदा रुचिरा लघुः । पाककाले तु मधुरा
तिक्ता चैव स्रुतिप्रदा ॥ विदीषणकफहृत्पाण्डुरी
गविषापनुत् । शीफगुल्महरा प्रोक्ता सा पक्ता रुच-
पित्तला ॥” पर्यन्तु सुनिहस्य—कटु तिक्तं गुरु
मधुरं किञ्चिदुष्णं । मिककफकुष्ठविषरक्तपित्तघ्नञ्च ।
वे.निष. । पुष्पगुणाः—शीतलं गौल्यं विदीषघ्नं श-
मघ्नं वलासकासनेवर्णभूतहरं घलघ्नञ्च ॥ रा.नि.व.
१० । शीतवीर्यं चातुर्थकज्वरहरं नक्ताम्यघ्नं तिक्तं
कषायं कटु पीनसकफपित्तवातघ्नञ्च । भा.पू.१भ.
शा.व. ।

अगस्तिकुसुमः । पुं । वक्रह्वे । वाकगगोष्ठि ।
विवा. ।

अगस्तिदुः } पुं । वक्रह्वे । त्रिका. ।
अगस्तिदुः }

अगस्त्यः । पुं । वक्रह्वे । रा. नि. व. १० ।

अगस्त्यरसः । पुं । उदररीगघ्न रसः । रस
गन्धकत्रैपालनीजलीहृशिलाजुतामहरिद्राणां प्र-
त्येकं समभागः, एकैव विकटधृजराजार्द्रकनिम्ब-
निर्गुण्डीखण्डलीकाथैरैकवारं मर्यः । अनुपा. गुड-
हरीतकी, कम्प्लवर्णं वा । र.सा.सं. ।

अगस्त्यहरीतकी । स्त्री । कासी हिता । पा-
कक्षिपः—दशमूलदिक्कायद्रव्याणि प्र.२५ यवाः
८१ हरीतकीयतं । हरीतकीयतां पाटलीहृतात्

एकत्र ८० अजली पक्ता पादक्षिपः कायः कर्मव्यः ।
अथ गुडं (१२॥) उक्तकायेन गोलयित्वा कुड-
वमितघृततैलभस्मिन्तनिरस्य हरीतकीसहितं पक्ता
च पादक्षिपेऽवताय्य शीते पिप्पलीचूर्णं ॥ १० अ.
प्रक्षिपेत् । शीतले मधु ॥ १० अ. मिश्रयेत् । मावा—
हरीतकीद्वयं लेहस्य च तो. २ प्रत्यङ् खादेत् ।
एतदन्तर्गता चौरपुष्पी = दन्तखडिका । च.द.का-
स. । मतान्तरं दशमूलद्रव्यं प्र. ४ तो. । दशमूलौ
स्वयं गुहां शङ्खपुष्पीं शटीं बलात् । हस्तिपिप्पल्यः
पामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् भार्गी-पुष्करमूलञ्च
दिपलाशं यवाढकम् । हरीतकीशतैकं जलपञ्चा-
ढके पचेत् । यवस्त्रिभक्तपायनं पूतं तच्चाभयाश-
तम् । पचेद्भुङ्गुलां दत्त्वा कुडवञ्च पृथक् घृतात् ।
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माचि-
कात् । लिङ्गादे चामये चार्चं खादेन्नित्यं रसाय-
नात् ॥ इति पाठः । र.स.र. । प्रयोगा. हा.अविः
३८ अ. ।

अगाधम् । क्ली. । जलि. छि. च. ४ का. ।

अगारधूमः । पुं । गृहधूमः । बूल. वा. उ.
३८ अ. ।

अगिरः । पुं । चित्रकह्वे । जटा । See चि-
चकः ।

अगुरु । क्ली. । (Aquilaria agallocha) A
fragrant wood. स्नानामप्रसिद्धसुगन्धिपाठ-
विशेषः । अशुरुऽन्तन । हिं अगुर । । इरगुहु
चेटु । मं शिशवाचे भाङ्, कृष्णागुर । तत्र कृष्ण-
दाह स्वादु मङ्गल्यकाष्ठा गुरु मेदेत् पञ्चविधम् । रा.
नि.व.१२ । तेषां विशेषान्तत्पथार्थं स्रग्वाः । अस्य
सामान्यगुणाः—तिक्तता, उष्णता कटुता, लेपे रु-
क्षता, व्रणकफवायुवान्तिमुखरीगनाशित्वं, लघ्वं,
पित्तलं, लघु तीक्ष्णं, कर्णाचिरोगघ्नञ्च । रा.नि.
व.१२; वा.चि.४अ. । कृष्णागुर—गुणाधिकं जले
मज्जति च । एतत्सेहः—कृष्णागुरसमगुणः । भा.
क.व. ।

अगुरुः । पुं । Aloe wood (or agallocha.)
अगुरुह्वे । अशुरु गोष्ठि । वा.सू.१५अ. एलादि-
व. । “अगुरुः शीवासकं कुडुमम्” । कपिलशिश-
पायाम् । हिं कपिलवर्णं शीसव । भा.पू.१भ.वटा-
दि.व. । शिशपाठवे । शिङ्गोष्ठि । मे.र.त्रिकम् ।

अगुरुगन्धम् । स्त्री । हिङ्गुलि । शिङ् ।

अगुरुसारः । पुं । कृष्णागुरुहवे । काल अशु-
द्र । See कृष्णागुरुः । खोह्ने । रत्ना, एकाग्रः ।

अगुरुसारा । स्त्री । शिशपाहवे । भा-

अगुरुशिशपा स्त्री । (Dalbergia Sissu.)
शिशपाहवे । शिङ् । हि शीसव । अ.टी. खामी ।

अगूढः । पुं । The castor-oil plant, (Ri-
cinus communis.) श्वेतैरच्छे । अशुद्ध
देहना । हि एरुछ । वै.निच. । See एरुछः ।

अगूढगन्धम् । स्त्री । (Ferula assafoetida.)
हिङ्गुलि । रा.नि.व.६ । See हिङ्गु पलाण्डौ ।
स्यनाभौ । लघुने ।

अष्टद्विः । स्त्री । अभिलाषे । वा. चि. ७ अ. ।

अग्रीकाः । पुं । A fabulous animal with
eight legs. शरभे । पचिणि । सिंहे । मी. ।

अग्निः । पुं । The fire of the stomach.
जाठराग्नी । स चतुर्विधः — मन्दतौष्णविषमसमभे-
देन । यथा 'मन्दतौष्णीष विषमः समश्चेति चतु-
र्विधः । कम्पितानिलाधिकात् तस्माज्जाठरी-
ऽनलः ॥ विषमो वातजान् रोगान् तौष्णः पित्त-
निमित्तकान् । करोत्यग्निलया मन्दो विकारान्
कफसम्भवान् ॥ समासमाधिरक्षिता मात्रा सम्यग्वि-
पच्यते । स्वल्पापि नैव मन्दाग्निर्विषमाग्नेर्नु देहिनः ॥
कदाचित् पच्यते सम्यक्कदाचिच्च न पच्यते । तौ-
ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते' ॥

भा.नि. । तल्लक्षणं — 'वामपार्श्वस्थितं नाभेः कि-
ञ्चिन्मस्य मण्डलम् । तन्मध्ये मण्डलं सौम्यं तन्म-
ध्येऽग्निर्यवस्थितः । जरायुमात्रपक्वन्नः काचकोश-
स्थदीपवत् ॥' भा. । अपरञ्च — 'सूर्यो दिवि य-
था तद्वत् तेजोयुक्तैर्गभस्तिभिः । विशेषयति स-
र्व्वाणि पल्लवानि सरांसि च ॥ तद्वत्करोरिणां सुक्तां
ज्वलनोनाभिमाश्रितः । मयूखैः पच्यते लिभं नाना-
व्यञ्जनसंस्कृतम् । स्थूलकायेषु सत्वेषु यवमात्रः प्रमा-
णतः । कृमिकौटपतङ्गेषु बालमात्रोऽवतिष्ठते ॥'
रस.प्र. । "पाचकं रञ्जकञ्चापि साधकालीचकं त-
था । आजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥
अन्याश्च यत्करास्त्रीः हृदये लोचनहये । त्वचि
सर्व्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमान् । पाचकं पचते

सुकृमिति ।" निदा. । तेजःपदार्थविशेषे । आशु
न । हि भाग । अधितापगुणाः — वातकफसम्भता-
शीतकम्प्यः, आमाश्वकारः रक्तपित्तकीचनश्च ।
राज.भा. । चिचके, छिच्छग्राह । सियौ. यङ्गयो-
चि.विस्त्राद्युते । वा.सू.१५अ. आरम्भधादि-च. ।
अग्निजारहवे । रा.नि.व.२३ । पीतशालके । कैशरी ।
पित्ते अग्ने । निम्बुके । रा.नि.व.२१ । खर्णे ।
रा.नि.व.११ । भङ्गातके । रा.नि.व.११ । रक्तचि-
चके । रा.नि.व.६ । च.द.यङ्गयो-चि.कपिस्थायके ।
अग्निकः पुं । An insect of scarlet col-
our. इन्द्रगोपकौटविशेषे । आषाढःपाका ।
सु.मि.च. ; हे.च.३का. । चिचकहवे । वा.चि.७
अ. । भङ्गातकहवे । भा.पू.१भ.६.व. ।

अग्निकर्णी । स्त्री । हृच्चविशेषे । वै.निच.२भ.
अभियासज्वर-चि. ।

अग्निकर्म । स्त्री । गन्ध्याद्विरीषेषु दग्धशला-
कादिभिः प्रयोज्ये दाहकार्ये । तच्च चारदाहान्न-
रीयः क्रियासु, न गुणेषु । तच्चतुर्विधं रोगाधिष्ठान-
भेदात्, यथा — बलयविन्दुर्विलेखगुप्तशलाकावच-
र्षणानि । तस्य च कालः शरद्वर्षाभाभ्यामन्यत्र
सर्व्वेषु प्रशस्तः । तस्य पाचं — दुर्ज्वलबालहृद्भी-
रुप्रभृतिभिन्नाः । तदुपकरणं — पिप्पल्यजशङ्खो-
दनशरशलाकाजाम्बवीठतरलीहाः चौद्रगुडहेङ्गा-
श्च । सु.सू.१२अ. । वा.चि.१५अ. ।

अग्निकाष्ठम् । स्त्री । (Agallochum) अ-
गुरौ । "अग्निकाष्ठं करीरे स्यात् ॥" रा.नि.व.२३ ।
शमीकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

अग्निकुमारः । पुं । अजीर्णाधिकारीत्तरसा-
यनवटीविशेषे । यथा — "टङ्गणं रसगन्धौ च सम-
भागं त्रयं विधात् । कपदेः सर्जिका चारो (यव-
चारः) सागधी विश्वभेषजम् ॥ पृथक् पृथक् कर्ष-
मावं वसुभागमिहोषणम् । जम्बीराक्षैर्दिनं पृष्टौ
भवेदग्निकुमारकः । विमूचीशूलवातादिवह्निमास्थौ
पशालये ॥" रस.प्र. रसेन्द्रचि. । भेष प्रयोगा.सा.
कौ.रसा.सं. । द्वितीयः यङ्गयधिकारी । पटुपञ्चकं
पञ्चलवणम् । शङ्कराजादिना प्रत्येकं चिधा मर्ह-
नम् । र.सा.सं.१११ योगः । तृतीयो यङ्गयाम् ।
अजमीदा वनयमानौ । र.सा.सं.१२२योग.भेष. ।
चतुर्थः सन्निपातज्वरं हितः । पारदः ४ती.गन्ध.४

ती. हंसपादी (गोश्यानिश) रसे दिनेकं मई-
यिला वटीकरणेन २ ती. विषेण सङ्ग काचकृष्या
निधाय सुखमवस्थ बालुकायन्त्रेण १२ प्रह. दोप-
शिखावदधौ पाच्यः । शीते विषं ॥ ० ती. मरिचचूर्णं
॥ ० ती. मिश्रयेत् । सात्रा रक्तिमिता । भा. म. ख.
१ भ. । पक्षमः अजीर्णं, अत्र भागत्रयमिति एक-
भागपित्तया, एवं सन्वेच । कपदंशङ्गं दग्ध्वा ज-
म्बीररसे शोधनीयम् । पक्षी वृद्धदधिकुमारः । अ-
त्र रसापित्तया द्विगुणं गन्धं टङ्गणच देयम् । पटुनि-
लवणानि । हादशैतानीति फलत्रयादिपचपटुता-
नि द्रव्याणि रसतुल्यानि । र. सा. सं. १२८ योगः,
प्रयोगाः । समीक्ष्यपरवृद्धदधिकुमारः । अत्र जा-
तीफलं जातीफलजातीकोषी । वराङ्गं = गुडत्वक् ।
१२८ योगः । अष्टमेऽधिकुमारे समभागमिति प्रत्येकं
भागकं, वसुभागमिति भागाष्टकम् । र. सा. सं. १५६
योगः । रस. र. उदरे. ।

अग्निकुमारसौहम् । क्ली । मीहाधिकारे
रसः । रामठं = हिङ्गु । तुल्यहिङ्गुटङ्गणसैन्धव-धान्य-
कौरकयमानौमरीचयण्डीलवङ्गैलाविडङ्गानां प्रत्येकं
१ तो. सौहं सत्वेसमं रसस्य ४ तो. गन्धकस्य च
४ तो. । अनु. घृतं मधु च । र. सा. सं. ३२४
योगः ।

अग्निगर्भः । पुं । अग्निजारवत् । रा. नि. व. ६ ।

अग्निगर्भा । स्त्री । (Acacia suma. शमी-
वृक्षे । मॉरे ग्राह् । हिं, मं शमी । गुणाः—ति-
क्ता, कटुः, कषाया, शीता, लघुः, रचनी, कफ-
कासशमनसकुशार्थः कृमिघ्नो । भा. पू. १ भ. । See
शमी । मृदाभ्योतिषतीलतायाम् । वडु लताफटे-
की । रा. नि. ।

अग्निघृतम् । क्ली । अग्निमान्ये घृतम् । घृतं ४
श. पिप्पल्यादिकल्कद्रव्यं प्रत्येकं ४ ती. दधि ४
श. काञ्जिकं ४ श. शर्करा ४ श. आर्द्रकरसः ४ श. ।
एभिः यथाविधि घृतं पचेत् । च. द. अग्निमा. चि. ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
हिङ्गुचयजभोदे च पचैव लवणानि च । हौ चारी
हृत्वा चैव दद्यादष्टपलान्वितम् । दधिकान्जिक-
यक्तानि केहमावासमानि च । आर्द्रकखरसप्रस्थं
घृतद्रव्यं विपाचयेत् ॥ इति पाठः ।

अग्निचूडः । पुं । ताम्रचूडपचिणिं कूक्कु ।

दा. हिं कौमुदा, हिं सुगां । स द्विविधः बन्ध्याबन्ध-
भेदेन । तयोर्धाम्भः— वृद्धः, वृद्धः, बन्धः, गुहः,
युक्तकफकृत्, स्निग्धः, उष्णवीर्यः, कषाघ्नरसश्च ।
आरब्धः—स्निग्धः, वृद्धः, स्नेहलः, गुहः, वात-
पित्तवयवमिविषमन्त्ररनाशकश्च । भा. । वृद्धं स्नेह-
घ्नं लघु च । रा. नि. व. ११ । कचं स्वादु कषायं शी-
तलघु । राज. ।

अग्निजः । पुं । अग्निजारवत् । रा. नि. व. ६ ।
भस्मातके । सुवर्णे । मांसधात्री ।

अग्निजननी । स्त्री । भैषज्यमेतत् अग्निमा-
न्द्योपशमनम् । रस. चि. । पलैकं सूक्ष्मं कृतं म-
रिचं हिङ्गुजीरकम् । प्रतिकर्षं वचां च शीतं तत्सम्ब-
माकंवद्रवैः । दिने पिप्पा लिङ्गेन्यासं विधुना वज्रि-
दोमये । कर्षेकं भवयेच्चानु दाडिमं नागरं गुडैः ॥
माकंवद्रवैः भृङ्गराजरसैः । प्रयोगाः ।

अग्निजातः । पुं । अग्निजारवत् । रा. नि. व. ६ ।

अग्निजारः । पुं । A plant used in
medicine of stimulant properties.
पश्चिमसमुद्रप्रसिद्धे खनामख्याते सागररसभूतौषध-
विशेषे । स चतुर्वर्णः । तेषु लोहितवर्णः श्रेष्ठः ।
“जाराभो दहनस्यर्था पिच्छिलः सागरे भवः । ज-
रायुसञ्चतुर्वर्णः तेषु श्रेष्ठः सलोहितः” इति तन्न-
लघुम् । गुणाः—कटुरसः, उष्णवीर्यः, लघुपाकः,
कफायुसन्निपातशूलरीशघ्नः, पित्तकरश्च । “स्या-
दग्निजारः कटुरष्णवीर्यः तुदाभयो वातकफाम-
यघ्नः । पित्तप्रदः सांघिकसन्निपातशूलातिश्रीता-
मयनाशकश्च ॥” रा. नि. व. ६ ।

अग्निजालः । पुं । अग्निजारे । रा. नि. व. ६ ।

अग्नि-जिह्वा (जिह्विका) । स्त्री । (Glo-
riosa Superba) लाङ्गलीवत् । रवा. । हेव-
लज्जुनिश । हिं करिहारी । मं कललावी । गु-
णाः—सरा, तिक्ता, कटुका, तुवरा, तीक्ष्णा, उ-
ष्णा, पित्तला, सकारा, गर्भपातिनी, कुष्ठशोफा-
शत्रिणशूलशेषकृमिजित्, कफवातघ्नी ज्वरः शल्य-
निकासिनी च । भा. पू. १ भ. गु. व. ।

अग्निज्वाला । स्त्री । Pothos officinalis.
गजपिप्पल्याम् । गजपिप्पली । सा चविकायाः
फलमिति प्राज्ञाः । “चविकायाः फलं प्राज्ञैः क-
थिता गजपिप्पली ।” भा. पू. १ भ. । गुणाः—

कटुः, उष्ण, वातश्लेष्महृत्, दीपनी, अतीसारश-
सकण्ठामयकमिषी । लाङ्गलीडले । अग्निजरी ।
जलपिप्पल्याम् । कां० ५७ । मं जलपिपली ।
धातकौडले । रा.नि.व. २२ ।

अग्नितुण्डीरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि रसः ।
“शुद्धमृतं विषं गन्धमजमोदा फलत्रिकम् । सर्ज-
चारं यवचारं बह्मसैन्धवजीरकम् ॥ सौवर्चलं वि-
डङ्गानि सामुद्रं वृषणं तथा । विषमुष्टिसमं सर्वं
जम्बोरान्धेन मर्दयेत् । मरिचाभां बटीं खादेत् ब-
ह्मिमान्प्रशालये ॥” अत्र बह्मिचिकः, अज-
मोदा यमानी । विषमुष्टिः, महानिम्बः, अस्य त्वक्
पत्रं वा सर्व्वसमम् । र.सा.सं. १३३योगः । द्विती-
यः—अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागैः कृतैः
क्रमशः । वटिका मुद्गसमाना कफपित्ताग्निमान्या-
जीर्णहरा ॥ अत्र लिम्पाकरसैः वटिका कार्या ।
प्रयोगा अजीर्णैः । अमृतवटीति भेषः ।

अग्निदमनकः } पुं, स्त्री । (Medicinal
अग्निदमनी } plant stimulant and
stomachic, consider-
ed as a small species of *Captacá-
ri-cá*) चूद्रकण्टकवृक्षे । गणिकारीति प्रसिद्धा
गणिति । दुरालभाभेदे । दुरालभाउत्पेद । मं
धमासाभेद, अगिद्वया । वै. निघ. । शौला ।
इति केचित् । गुणाः—कटूष्णरूचलं, रुचिकरलं,
अग्निदीपकलम् । रा.नि.व. ४ । वातगुल्फकफघ्नलं,
मीहघ्नलम् । वै. निघ. ।

अग्निदीपनः । पुं । वरुणवृक्षे । वरुणगोष्ठ ।
भा.पू. १भ. । [वर्द्धक ।

अग्निदीपनी । त्रि । अग्निवृद्धिकार्याम् । अग्नि-

अग्निदीप्ता । स्त्री । महाज्योतिष्मती लता-
याम् । लताफटेकी । मं थोड़ मालकाङ्गनी । हिं
उमिजिनि । रा.नि.व. ३ । भा.पू. १भ. ।

अग्निधमनः । पुं । कटुनिम्बे । कटुनिम्ब,
बोड़ानिम्ब । मं कडुनिम्ब । See महानिम्बः ।

अग्निनिर्यासः । पुं । अग्निजारवृक्षे । रा.नि.
व. ६ । [लोके ।

अग्निपत्री । स्त्री । अग्निवत्याम् । आग्निश्रु इति
अग्निपाली (माली) । पुं । चित्रकचूषे ।
चित्ते । म.द. २व. ।

अग्निप्रस्तरः । पुं । अग्निजनकपाषाणे । षक्-
गकिर पाथर । मं बार ।

अग्निफला । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् ।
वडु लताफटेकी । मं थोड़ मालकाङ्गनी । रा.नि.
व. ३ ।

अग्निभः । पुं । सुवर्णे । रा. नि. व. १३ ।

अग्निभा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । लता
फटेकी । मं चूद्रमालकाङ्गनी । हिं कडु । See
ज्योतिष्मती ।

अग्निभु । स्त्री । खर्चे । जले । रा.नि.व. १३ ।

अग्निमणिः । पुं । सूर्यकान्तमणी ।

अग्निमथनः । पुं । गणिकारिकायाम् । गणिति
वा आगुगुल । रा.नि.व. ६ । See गणिकारिका,
अग्निमथः ।

अग्निमन्यः । पुं । (*Premna Seratifolia*)
खनामख्यातवृक्षे । गणिति, आगुगुल । हिं हर-
णि, अगेथ, गणिकाारि । उत्. अगिबध । तै. चिरिनेल्लु
चेट्टु । अग्निमन्यो द्विधा चूद्रवृक्षेदेन । तदुभयगु-
णाः—वीर्य्योष्णः, कटुः, तिक्तः, तुवरः, मधुरः, अ-
ग्निदः, श्रययुषाण्डकफवातहरः, मलरीघविषाम-
मोदारीगहरश्च । लघुसु । लिपने उपनाई शोफे च
हितः । वै. निघ. । भा.पू. १भ.गु.व. । च.सू. ४अ. २६
दश । अग्निबधू इति पूर्व्वदेशे, इति उ. । मु.सू.
३६ अ. संशोधने । वा.उ. २०अ । सर्जवृक्षे ।

अग्निमयः । पुं । श्वेतवृद्धदारके । श्वेत विट्-
ताडक । मं श्वेत वरधारा । वै. निघ. । श्वेतवृद्धा-
याम् ।

अग्निमान्दम् । स्त्री । मन्दाग्निनामकरीगवि-
शेषे । मन्दाग्नि । तस्य कारणमन्युपानादिसम्भूत-
मजीर्णम् । तत्र खल्यपि मात्रा न पच्यते, कफज-
रोगाश्च विविधा जायन्ते । तत्रापि समानतास्था-
पनं, विषमाग्नौ वायोरुपशमः, तीक्ष्णाग्नौ पित्तस्य,
मन्दे च श्लेष्मणः शोधनं प्रतीकारः । च.द. निदानं
यथा—“अन्यन्मुपानादिविषमाग्नाश्च संधारणात् ख-
प्रविपथ्ययाश्च । कालेऽपि सारथ्यं लघु चापि मुक्तमत्रं
न पाकं भजते नरस्य ॥” तत्र अजीर्णं वृट्—क-
फादामाजीर्णं, पित्तादिदग्धाजीर्णं, वाताश्च विट्-

आशीर्णे रसिषात् रसिषेवाजीर्णम् । दिवारा-
चेण जीर्णोत् दिनपाकि । षडश प्राकृतमिति ।
“तन्नामि गुप्तोत्केदः शीघ्रो गण्डाक्षिकूटगः । उ-
द्गारश्च यथाभूक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ विष्टम्बे शुल-
माभ्यान् विविधा वातवेदनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च
क्षन्धी मोहान्नपीडनम् ॥ विदग्धे भ्रमत्तन्मूर्च्छां पि-
त्ताच्च विविधा रजः । उद्गारश्च सधूमाक्षः खेदी
दाहश्च जायते ॥ रसग्रेषुऽन्नविषैः हृदयाशुद्धि-
गौरवे । मूर्च्छां प्रलापी वमणः प्रसेकः सदनं भ-
मः । उपदवा भवत्येते मरणं वाय्वजीर्णतः ॥”
मा. नि. । पथं यथा द्रैक्षिके वसनं पूर्वं पित्तिके
मृदुरचनं । वातिके खेदनश्चाथ यथावस्थं हितश्च
यत् ॥ नानाप्रकारो व्यायामी दीपनानि लघूनि
च । बहुकालसमुपद्राः मूर्च्छा लोहितशालयः ॥
विलेपी लाजमण्डश्च मण्डो मुद्गरसः मुरा । एषो व-
र्हि शशो लावः लुद्रमन्थाश्च सञ्चशः ॥ शालिच
शाकं वचायं बालूकं शलमूलकं । लघुनं वृद्धक
आम्बं नवीनकटलीफलम् ॥ शोभाञ्जनं पटोलश्च
वाताक् नलदम्बु च । कर्कोटकं कारदेहं वार्हतश्च
महार्द्रकम् प्रसारणो मेघशङ्खं चाङ्गिरीं सुनिषण्णकं ।
धात्रीफलं नागरङ्गं दाडिमं यवपर्पटाः ॥ अश्ववेत
सजम्बीरमातुलुङ्गानि सालिकं । नवनीतं हृतं तक्रं
सौवीरकतुषादके ॥ धान्याम् कटुतैलश्च रामठं ल-
वणार्द्रकं । यमानी मरिचं मेथो धान्यकं जीरकं
दधि ॥ ताम्बूलं तमसलिलं कटुतिकौ रसावपि ।
मन्दानलिऽप्यजीर्णोऽपि पथ्यमेतदृणां भवेत् ॥ अ-
पथ्यमाह । विरेचनानि विष्णुत्रं वायुवेगविधारणं ।
अतिरिक्ताभ्यग्रनं जागरी विषमाशनम् रक्तसूतिं
शमौधान्यं मस्यं मांसमुपादिकं । जलपानं पिष्ट-
कश्च जाम्बवं सञ्चमालुकम् ॥ कृत्तिकां मोरटं जीरं
किलाटश्च प्रवानकं । तालास्थि शस्यं तडालं खेदनं
दुष्टवारि च ॥ विरुद्धासाम्पापानां विष्टम्बीनि गु-
रुणि च । अग्रिमान्द्योऽप्यजीर्णं च सर्वाणि परिव-
र्तयेत् ॥

अग्निमुखम् । क्ली । कुसुमपुष्पे । कुंकुमे ।

अग्निमुखः । पुं । चित्रकः । त्रिऽतृणां ।
भक्ष्यातकश्च । उल्ला ग्राह । वि. ।

अग्निमुखचूर्णम् । अग्रिमाम्बे हितम् । हिङ्गु-
१ भ. अम्बा २ भ. पिपपली ३ भ. शृङ्गी ४ भ. यमा-
नी ५ भ. हरीतकी ६ भ. चित्रकं ७ भ. कुष्ठं ।

भ. । च. द. अग्रिमा. वि. । प्रयोगः । पञ्जीर्णे । भैष. ।
सा. को. । अथत् स्वल्पं वृद्धश्च उदरे । सा. को. र. र. रा.

अग्निमुखताम्रः । पुं । रसीऽयमस्त्रपित्ताधि-
कारि । “गन्धकेनोत्तमात्रेण स्तुतुल्येन निर्मिता ।
कज्जली या तथा लेप्यं ताम्रपत्रम् तद्रसम् ॥
अर्जनलयसैः साईं पक्वोद्वारपत्रैः । आच्छाद्य
कृष्णलवणैश्चूर्णैश्चापि च स्रग्मये । अश्वमुषागतं
भार्तं तस्मिन् भवेद्येन्नरः । शाणकं रक्तिकावृद्धा
मांसमात्रं प्रयोगतः । अस्त्रपितं चर्द्यं शुलं जरपितं
सुदारकम् । सप्तरात्रप्रयोगेण शरीरं निर्मलं
भवेत् ॥ र. र. । पञ्चलवणैरिति प्रयोगः ।

अग्निमुखमण्डुरम् । क्ली । शीघ्राधिकारि ।
मण्डुरस्य १२ प. गोमुखस्य १२ श. । प्रलेपायं—पञ्च-
कीलं देवदाहं मलकं विकटुं विफला विडङ्गश्च ।
प्रत्येकं चूर्णं १ प. । मात्रा १ ती. । अनु. तक्रम् । भैष. ।

अग्निमुखरसः । पुं । रसीऽयं शुलरीगोपश-
मनः । अत्र पारदगन्धकौ समौ पारदाई स्तता-
सम्, एकत शकपत्ररसैः (५० शुन) चौरिणीर-
सैश्च दिनैकं मईयित्वा लघुपटेन पचेत् । अनुपा-
यमान्यादिचूर्णसुष्णोदकेन पेयम् । र. र. । हितौथो-
ऽपि शुलाधिकारि । अथ च रसरत्नाकरधूतेन प्रायः
तुल्य एवा अत्र बलिः गन्धः । गगनम् अमै, अर्कः
ताम्रै । वेतसास्त्रम् अश्ववेतसै । सवरमिति विफ-
लया सहितम् । भुजगवल्ली पर्णः । सलिलं त्र्यम्बकं
(बाला) । कनकः धूपूरः । पटुगणः पञ्चवणा-
नि । वक्षी खुही । सुष्टिः चण्टापाटलायां कट्ही
वा । र. सा. सं. २८२ योगः । रसरत्नाकरधूते हि-
तौथे । सुष्ठितिका सुष्ठीरी । महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः
वाभूनशजौ ।

अग्निमुखलवणम् । क्ली । अग्रिमाम्बे ।
अत्र—चित्रकमूलं विफला, दलीमूलं चित्रमूलं
कुष्ठम् । एषां प्रत्येकं चूर्णं समं, सञ्चसमं सैन्धवं
एकत्र खुहीचीरैः संभाव्य तत्काण्डमध्ये दत्त्वा
पडेनालित्य सदावधौ लिपेत् ॥ भैष. ।

अग्निमुखलौहः । पुं, क्ली । अर्शसि हितः ।
विष्टम्बालदीनां प पलम् । बारि द्रोणमितं (२२
श.) पादावशिष्टः काथः कर्तव्यः । अथ लौहपात्रे
२४ प. हृतसुष्णीकस्य तत्र लौहस्य १२ प. दत्त्वा का-
थेन सह पचेत् । घनीभूते अवताये विडङ्गचूर्णम्

१५. त्रिकटुचूर्णस्य प्रत्येकं २५. त्रिफलाचूर्णस्य च ५५. शिलाजतीः १५. सधुनः २४५. शर्करायाः २४५. मिश्रयेत् । रसेन्द्र.चि. । चक्रमते त्रिवृतादीनां प्रत्येकं पलायकं ६४श. जले पक्वा पादशिटः क्वाथो विधेयः । अथ अजम्भटा भूयामलकी । जटिति पाठे मूलकम् । अथ विडङ्गस्य पलत्रयं व्योषस्य च प्रत्येकं षट् तीलकं कस्कीकृत्य तत्, तथा स्वर्णमाक्षिकेण मनःशिलया विकङ्कतेन वा जारितं खौह्वर्णं १२५. छतच २४५. तस्मिन् क्वाथे दत्त्वा एकत्र पाच्यम् । घनीभूते शीतले च शर्कराया सधुनश्च शरावचयं मिश्रयेत् । छतेन पेयम् । च.द.अश्वः-चि. । अग्निर्लोहं पश्य ।

अग्निमुखी । स्त्री । भग्नातक्याम् । डेना । मे. खचतुक् । रत्ना. । च.मू.४५. भेदनीये । लाङ्गलिकायां, हेमनाडुनिश । मे.खचतुक् । भा.पू.२५. अने.व.। कच्छटे । कौण्ड. । रा.नि.व.४। भा.पू.६. व. । गुडूच्याम् ।

अग्निरजाः । पुं । इन्द्रोपकीटे । आवाङ्मौक्तिकी । ह.च.४ । An insect of scarlet color.

अग्निरसः । पुं । राजयक्षाणि हितः । अन्यथ चयकासे हितः । तयोः प्रथमः—वज्रहाटकमृतानां भस्मैतं द्वित्रिषट् क्रमात् । त्रिकण्टकसैर्भात्यं दिनानि तद्विचूर्णयेत् । गुञ्जामात्रं प्रयोक्तव्यं सज्वरे राजयक्षाणि । सुहृन्मूलश्च जम्बीरद्रव्यैः स्यादनुपानकम् । ...खादेत् त्रिनिक्तम्... । ह्रीरकस्य १५. स्वर्णस्य २५. रसस्य २५. गन्धकस्य च ६५. । द्वितीयः—शुद्धतृप्तं द्विधा गन्धं कुर्यादग्नेन काञ्चली । तयोः समं तीक्ष्णवर्णं मर्दयेत् कतकद्रवैः । द्वियामानि कृतं गोलतामपात्रे विनिःक्षिपेत् । पाश्चाद्यैरक्षपचनेन यामाहोऽप्युष्णता भवेत् । धान्यराशौ न्यसेत् पश्चात् द्वियामानि समुदरेत् । संप्रेष्य गालये । हस्ते सद्यो वारितरं भवेत् । त्रिकटु त्रिकला चैला जातीफलवङ्गकम् । एषाञ्च परभागानां समं पूर्व्वरसो भवेत् । संचूर्णालोडयेत् चौद्रेभ्यस्तस्य त्रिकथं इयम् । अथमग्निरसो नाम्ना चयकासनिगलनः । इन्द्रवाहणिकामूलं भङ्गजम्बतिलैः सह । भक्षयेत् चयकासार्तो निष्कामात्रं प्रशान्तये । पारदस्य १५. गन्धकस्य २५. । द्वयोः समं तीक्ष्णलोहवर्णं निम्बलीफलरसेन कन्धारसेन वा ग्रहरव्यं संमथ

गोलकङ्कला एरण्यपत्रैराष्ठाद्य तावपात्रे निवेष्ट्य च धान्यराशौ ग्रहरव्यं अटरात्रं वा न्यसेत् । तयोः कृत्य गोलितं जलवद्भवेत् । त्रिकटादिचूर्णं मिलितं पूर्व्वचूर्णसमं (नवद्रव्यस्य ६५.) याच्यम् । रस.र. । भावप्रकाशे, कतकद्रवैः = कन्धकाद्रवैः । तथा द्वियामाने = अटराचात् । नवभागीभूतैः । भा.पाठः ।

अग्निरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि. व. १२ ।

अग्निरोहिणी । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । मांसरोहिणी । वा.उ.११५. । तन्नामकच्छद्रीगविशेषे । सा त्रिदीपजा । पिप्पलीत्येर्मलैः ज्वरवतः मांसदारणाः कक्षाप्रदेशेषु येष्वग्निरुहाः स्फोटा जायन्ते साऽग्निरुहिणीत्युच्यते । “मलैः पिप्पलीत्येः स्फोटा ज्वरिणी मांसदारणाः । कक्षाभागेषु जायन्ते येऽग्न्याभाः साऽग्निरुहिणी । पश्चाद्वाक्तराचाद्वा पवाद्वा हलि जीवित”मिति ॥ एतस्य चिकित्सितं वा.उ.३२५.स्यम् ।

अग्निलोहः । पुं । अग्निमुखापरनामकीर्णोऽग्निरोहिण्यै रसः । यथा—“त्रिद्विचक्रनिर्गुण्योऽग्निरोहिणीमुष्णितकाजम्भटाः । प्रत्येकशोऽष्टपलिका जलद्रीके विपाचयेत् । पलत्रयं विडङ्गस्य व्योषं कर्षत्रयं पृथक् । त्रिफलायाः पलं पञ्च शिलाजतुपलं न्यसेत् । दिव्यौषधिरुहस्यापि वैकङ्कतहतस्य वा । पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् । छताश्चतुर्विंशतिभिर्मधुशर्करयोरपि । घनीभूते च शीते च दापयेद्वतारिते । एतदग्निमुखं नाम दुर्गामानकरः परः ॥.....मुष्णितिका सुखीरी । अजम्भटा भूयामलकी । त्रिवृतादीनां रसेनापि पाकव्यवहारः । क्वाथः पादावशिटः । पाकावतारणकाले प्रैक्षेपाथं विडङ्गादीनां चूर्णम् । त्रिफलाया मिलित्वा पञ्चपलानि । शिलाजतु १५. (शिवगुडिकीकरीत्या शोधितम्) । दिव्यौषधिः स्वर्णमाक्षिकमनःशिलैः । वैकङ्कती वनपालङ्कः । रुक्मलोहं वज्रपाश्चाद्वा । तच्च रसायनीकरीत्या जुरणपुटनादिना सूक्ष्मचूर्णितं । छतात् चतुर्विंशतिपलानि मधुशर्करयोरपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिः । तमपूते खौह्वं दत्त्वा पश्चात् शर्करासहितं क्वाथं दत्त्वा पाकः क्वाथः । अवतारणसमये विडङ्गादिचूर्णप्रक्षेपः । शीते पथ्युषिते च मधु देयं । रस.र.अश्वः-चि. ।

अग्निपक्वाः । पुं । भग्नातकव्ये । डेनागोह ।

मद.व.१। चित्रकचपे। छिउत ग्रीह। [बीषधी।
अग्निवती। स्त्री। आगिया इति लोकाग्रसि-
अग्निवर्षकः (नः)। चि। अम्यहीपके, मरि-
चादी। आग्नेयद्रव्यमात्रे। अग्निवृत्तिकर। राज.।
अग्निवल्लवः। स्त्री। अठरानलस्य वल्ली।
च.द.अग्ने-चि.।

अग्निवल्गवः। पुं। Resin, सर्ज्योनिशाल-
विशेषे। रालि। धुना। हे.च.। रा.नि.व. ८१२।
मद.व.२। See सर्जः।

अग्निवल्ली। स्त्री। लताविशेषे। र.सा.सं. अ-
भिन्यासज्व. स्वच्छन्दनायकरसे।

अग्निवाहः (हुः)। पुं। घूमे। हे.च.४का।

अग्निविकारः। पुं। तन्नामकरीगभेदे। स
चतुर्भेदः। शार्ङ्ग.पू.७अ.। See अग्निः।

अग्निविवर्द्धनः। चि। यमान्यादौ।

अग्निविसर्पः। पुं। See अग्निवीसर्पः।

अग्निवीजम्। स्त्री। सुवर्णे। चिका।

अग्निवीजः। पुं। अग्निमये।

अग्निवीर्यम्। स्त्री। खर्ये। रा. नि. व. ३।

अग्निवीसर्पः। पुं। (Pain from a boil.)

विसर्पभेदे—यत्र सर्वाङ्गं दीप्ताङ्गाराकीर्णमिव भ-
वति, शरीरे च यं यं देशं प्रति चलति स स देश-
श्च शान्ताङ्गारवदसितो नीलो रक्तो वा भवति।
यथा भट्टिति अग्निदग्ध इव स्फोटैराचितो भव-
ति। अङ्गव्यथा संज्ञानाशः निद्रानाशश्च भवति। ल-
क्षणं—वातपित्तज्वररक्तदिसूर्च्छातीसारतृडभ्रमः।
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारीचक्रेयुतः। करोति स-
र्व्वमङ्गश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत्। यं यं देशं विस-
र्पश्च विसर्पति भवेत्स सः शान्ताङ्गारासितो नीलो
रक्तो वायुश्च क्षीयते। अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्र-
गत्याहुतश्च सः। मर्मागुसारी वीसर्पः स्थाहातोऽ-
तिबलशतः। व्यथिताङ्गं हरेत्संज्ञां निद्राश्च आसमी-
रयेत्। हिक्काश्च स गतोऽवस्थामीहशीं लभते न
ना। क्वचिक्छमारतिगप्सो भूमिशय्यासनादिषु। चे-
ष्टमानशतः क्लिष्टो मनीर्दृश्यमोहवाम्। दुष्पुकीघो-
ऽद्भुते निद्रां सोऽग्निवीसर्पं लभ्यते। वा.नि.१३अ.।
अग्निवृद्धिः। स्त्री। अग्निदीप्ति। कूष्माङ्कि।

अग्निशिखम्। स्त्री। सुवर्णे। रा.नि.व.११।
Safflower (Carthamus tinctorius) कु-
सुम्भपुष्पे। कूष्मकूल। Saffron (Crocus sa-
tivus) कुङ्कुमे। भा.पू.२भ.। मद.व. ३।

अग्निशिखः। पुं। कुङ्कुमवर्णे। कूष्मग्रीह।
रा.नि.व.१२। लाङ्गलिकावर्णे। विषलाङ्गनिष्ठा
ग्रीह। रवा.। कुसुम्भवर्णे। कूष्म ग्रीह। श.र.।
पूतिकरश्चे। नाटि। शूरणे। उल ग्रीह। प.सु.।

अग्निशिखा। स्त्री। (Gloriosa super-
ba). लाङ्गलिकीवर्णी। विषलाङ्गनिष्ठा। हिं क-
रिहारी। भा.पू.१भ.गु.व.।

अग्निशेखरम्। स्त्री। पुं। कुङ्कुमे। रा. नि.
व.१२। कुसुम्भपुष्पे। लाङ्गलीवर्णे। विशल्यानाम-
शाकभेदे। [२८अ.।

अग्निष्टोमः। पुं। सीमलताशाम्। सु. चि.

अग्निसंस्कारः। पुं। अग्निदाहकर्मणि।

अग्निसंस्पर्शा। स्त्री। पर्यंटीनाम-सुगन्धद्रव्ये।
सा च उत्तरदेशे प्रसिद्धा। भा.पू. १भ.क.व.।

अग्निसन्दीपनः। चि। अग्निवर्धके। कूष्मा-
वर्द्धक। Increasing appetite.

अग्निसन्दीपनरसः। पुं। अग्निमान्दी रसः।
यथा—पञ्चकीलं सरिचं, पञ्चलवणं, यवन्तारः,
टङ्गणं, सर्जिचारः, जीरकं, कणजीरकं, मगानौ,
वचा, मधुरिका, ह्रिद्रु, चित्रकं, जाती, कुष्ठं,
जातीकीषः, विजातकं, तिलिङ्गीलम्बक, अपा-
मार्गभक्ष, विषं, गन्धकं, पारदः, अभ्रं, लौहं,
रङ्गं, लवङ्गं, हरीतकी चक्षुषां प्रत्येकमेकैको भागः
अम्लवेतसस्य १भ. शंखभक्षनस्य ४भ.। भेष.।

अग्निसम्भवः। पुं। (Wild saffron)
अरण्यकुसुम्भवर्णे। वनकूष्म। रा.नि.व.४। अग्नि-
जारवर्णे। रा.नि.व. ६।

अग्निसहायः। पुं। वनपारावते। शुष्क।
मं हीगला पत्नी। रा.नि.व.१६। वायी।

अग्निसादः। पुं। अग्निमान्दी। शम्भाग्नि।
सा.कौ.ज्व.चि.। [अग्नेः चि.।

अग्निसाध्यः। चि। अग्निदाहसाधे। च.द.

अग्निसारम्। स्त्री। (A sort of collyri-

um.) रसाक्षने । रा.नि.व.११ ।

अग्निसारः । स्त्री । फलवृक्षमाख्यायाम् । रा. नि.व.१ । मन्त्रध्याम् ।

अग्निसुन्दरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि रसः । यथा—टङ्गणं भागसेकश्च सरिषश्च द्विभागिकम् । आर्द्रकश्च रसेनैव भावना चान् दौघते ॥ अगु.लव-
ङ्गम् । प्रयोगाः ।

अग्निसेवनम् । स्त्री । अग्निसेवायाम् । आंशुन
पौ.७३ग्रानि । गुणाः—शीतवातसामकफवैषयुक्तं र-
क्तपित्तकरम् आमामिथ्यन्दपाचनञ्च । मद.१३५. ।

अग्निहानिः । पुं । अग्निमात्रे । वा.नि.१३५. ।

अग्न्या । स्त्री । तित्तिरपत्तिषि । गवि । हला. ।

अग्न्याशयः । पुं । पक्षाशये । ग्रीकांशय ।

अग्रम् । स्त्री । पलपरिमाणे । “परिमाणे पलस्य
च” । मे.रविर्जं । ठ्वादायय ।

अग्रकाण्डः । पुं । काण्डाये ।

अग्रजः । पुं । काकविशेषे । भासवक्षिणि ।

अग्रजङ्घा । स्त्री । The fore part of the
leg. जङ्घाधामे । डे.च. । [अत्रा ।

अग्रधान्यम् । स्त्री । धान्यविशेषे । जनांश । वा-

अग्रपर्णी । स्त्री । A plant cowhage. गु-
कश्मिन्नाम् । आनाकुनौ । प.सु. See आकाशगुमा ।

अग्रपाणिः । पुं । हस्तायि ।

अग्रपुष्पः । पुं । वेतसवृक्षे । वृत्तगोष्ठे । प.सु. ।

अग्रमांसम् । स्त्री । The heart. हृदये ।
वृक्षायाम् । हृदयान्तर्गतमांसवृक्षरूपरीगविशेषे ।
अथर्नास । सु.शा. ।

अग्रलोडः । पुं । चिञ्चोटकचुपे । चैष्टका,
चिष्टकोडमूल । गुणाः—गुरुपाकः, शीतलः, अजी-
र्णकरश्च । राज. । [७ ।

अग्रलोहिता । स्त्री । चिञ्चोश्वि । रा.नि.व. ।

अग्रबीजः । पुं । बीजग्रहवशात् । यथा कुर-
न्त्यादि । डे.च. । A viviparous plant as
the Gomphroena globosa &c.

अग्रवीहिः । स्त्री । प्रसूतिक्कामम् । नवादि
क्षान् । र.मा. ।

अग्रहायणः । पुं । मार्गशीर्षमासे । अग्रहा-
नास । [गीर्णे । म.च. ।

अग्रिमा । स्त्री । लवलीठवे । लोणां गोष्ठे रवि

अग्र्युः । स्त्री । अग्रुलो । आंशुन ।

अग्रया । स्त्री । विफलायाम् ।

अघनम् । स्त्री । दधनि । दधे । हला. ।

अवविषः । पुं । सपे ।

अघोरचन्द्रसिंहरसः । पुं । साम्निपातिकज्वरे
रसः । See घोरचन्द्रसिंहरसः ।

अङ्कः । पुं । शरीरावयवे । कान् । रा. नि.
व. १८. वा.चि.७५. । चित्रे, रेखायाम् । पापे ।
दुःखे । म.कविकम् । [प.सु. ।

अङ्कनः । पुं । अङ्कीटवृक्षे । आंकोड गोष्ठे ।

अङ्कपादम् । स्त्री । कागोपादवयवविशेषे । वा.
सु.१८५. ।

अङ्कपाली । स्त्री । धावाम् । धात्री । वेदि-
काख्यगन्धद्रव्यविशेषे । “धात्रीवेदिकवीरपि ।” मे.
लघतुष्कं । आलिङ्गने । मे. ।

अङ्गलेख्यः । पुं । चिञ्चोटवृक्षे । चैष्टकांशुन ।

अङ्गलीडः । पुं । चिञ्चोटकचुपे । चैष्टका ।
See अग्रलीडः ।

अङ्कुरः । पुं । प्ररोधे । पौर्णिक । वा.उ.१६५. ।
जले । रुधिरं । शीघ्रि । मुकुले । फले । सर्वत्र
मे. रविर्जं । अभिनवोद्भिदि । मे. ।

अङ्गुशः । पुं । यणी । डांशं । हला. ।

अङ्कुरः । पुं । अङ्कुरे । डे.च.४का ।

अङ्कोटः(ठः) । पुं । अङ्कीटकवृक्षे । र.मा. ।
(सु.मि.च.३६) । भा.पू.१.भ.यु.व. ।

अङ्कोटकः । पुं । (Alangium Hexapeta-
lum) खनामख्यातवृक्षे । आंकोड गोष्ठे, धना
आंकोड । डिं डेर । भा. । रा.नि.व.८ । अस्य गु-
णाः—कटुः, तीक्ष्णः, क्षिप्तः, उष्णः, तुवरः, लघुः
रेचनः, कृमिशूलामशीफक्षेपविघ्नश्च । तत्फलगु-
णाः—शीतलं, स्नादु, श्लेष्मलं, बृंहणं, गुरु, बल्यं,
विरेचनं, वातपित्तदाहलघुनाञ्जित् । मद.व. १ ।
विषलूतादिदोषमुक्तं वातकफहरः शुद्धिञ्च । रा.

नि.व. ६। च.द.च.सा.चि.।

अङ्गीठवटकः। पुं। रक्तातिसारि दीय-वटकै।
यथा—पलमङ्गीठमूलस्य पाठां दार्ढ्यं च तत् स-
नाम्। पिष्टा तण्डुलतीथेन वटकान्मसस्थितान् ॥
ह्यायाशुक्लाश्च तान् कुर्यात् तेष्वेकं तण्डुलाम्बुना।
पेषयित्वा प्रदद्यात् पानाय ॥ भा.म.ख.।

अङ्गीलः। पुं। अङ्गीटकहले। औंकाण्डगांछ।
रत्ना.। भा.म.ख.१भ.अतिसा.चि.। “अङ्गीलमूल-
कल्कः।” वा.उ.१८अ.।

अङ्गीलकः। पुं। अङ्गीठहले। कौक्त्रोल।
७कड़ा इति च र.सा.सं.।

अङ्गीलफलसङ्काशः। पुं। फलविशेषे। पें-
छा इति लीके।

अङ्गीलतैलम्। स्त्री। तद्र मकफलबीजतैले।
औंकाण्डवीजेन तैलेन। गुणाः—“अङ्गीलतैलं
वातघ्नमभ्रह्नाल्युजापहं। कफनाशकरं भीतं पू-
ज्यैवेयमं हर्षिभिः ॥” वै.निच.।

अङ्गीलः। पुं। देवदारुणि। रा.नि.व.२३। वा.
उ.१८अ.। [मद.व.१।

अङ्गीलकः। पुं। अङ्गीठहले। औंकाण्डगांछ।

अङ्गीलसारः। पुं। मालवप्रसिद्ध-स्वावरविष-
प्रभेदे। A kind of poison. हे.व.४का.।

अङ्गम्। स्त्री। बीले। सूक्ष्मं वोलं। रा.नि.व.
६। शरीरे। शरीरावयवे। रा.नि.व.१८। उपस-
र्जनभूते। हे.च.नानार्थः। [वा.नि.१३अ.।

अङ्गगीरवम्। स्त्री। शरीरगुरुले। गीं भात्र।

अङ्गग्रहः। पुं। अङ्गवेदनायाम्। गीं वाथा।
वा.नि.१६अ.।

अङ्गलानिः। स्त्री। Langour, देहजाड्ये।
शरीरेन जड़ता। वा.चि.२२अ.।

अङ्गघातः। पुं। अङ्गघाते। गीं अश्लेषां।
Bodily pain.

अङ्गचयः। पुं। गुदहवणयोर्मध्यभागे। वै.निच.।

अङ्गचेष्टा। स्त्री। अङ्गचालने। अश्लेषां।
वा.नि.१५अ.।

अङ्गजम्। स्त्री। रक्ते। मले। नि.जचिकं।

अङ्गजः। पुं। केशे। रोमे। मांसधातौ। मदे। वि.।

अङ्गज्वरः। पुं। राजयक्षणि। यक्ष्मा रोगे।

अङ्गतापः। पुं। शरीरोष्णतायाम्। गीं अश्लेषां
ताप।

अङ्गदरणम्। स्त्री। पित्तजन्यपीडायाम्।

अङ्गदाहः। पुं। गात्रदाहे। गीं अश्लेषां।

अङ्गना। स्त्री। नाथ्या। नि.नचिकं। प्रियङ्गी। भा.।

अङ्गनाप्रियः। पुं। अश्लेषां। र.मा.।

दुर्मौल्ये। ७नटे कश्चन। प.सु.।

अङ्गनाप्रिया। स्त्री। प्रियङ्गुनामगन्धद्रव्ये।
भा.पू.०भ.क.व.।

अङ्गपाकता। स्त्री। पित्तजन्यरोगे। गीं कां
कौण्डार शोण गीं अश्लेषां।

अङ्गपीडा। स्त्री। वायुजन्यरोगे। गीं वाथां।

अङ्गपूजितः। पुं। अश्लेषां। मद. व. १२।

अङ्गप्रसारणम्। स्त्री। कायविसारे। गीं
शोण मेनानं। वा.नि.४अ.।

अङ्गबली। स्त्री। विबली। वड़।

अङ्गभङ्गः। पुं। शरीरस्य भङ्गे। गीं भात्रां।
वा.उ.२अ.गुदहवणयोर्मध्यभागे। रोगे। वायुरोगे।

अङ्गभेदः। पुं। वायुरोगे। वायुजन्य। अश्लेषां।

अङ्गमर्हः। पुं। गात्रवेदनायाम्। वा.सु.४अ.।

अङ्गमर्हनम्। स्त्री। गात्रपीडने। गीं कूटने।

अङ्गमेजयत्वम्। स्त्री। अङ्गकम्पने। गीं कौंपां।

अङ्गरक्तः। पुं। कम्पिलके। कम्पला अश्लेषां।
अभ.। [मादि। गीं अश्लेषां अश्लेषां।

अङ्गरागः। पुं। अङ्गलेपनद्रव्ये। यथा—कुंकु-

अङ्गरुहम्। स्त्री। रोगिणि। रोगे।

अङ्गरुहा। स्त्री। लोचि। केशे। हूल।

अङ्गलाघवम्। स्त्री। कायलघुले। गीं शोण-
किं। वा.उ.१८अ.।

अङ्गलेपः। पुं। चन्दनादिद्रव्ये।

अङ्गलोष्णः। पुं। Ginger (Amomum
zuziber), आदुर्गन्धे। अश्लेषां। चिचोटीकहले।

अक्षवः । पुं । शुक्लफली । उरुफल । श.च. ।

अक्षवस्त्रोत्था । स्त्री । वितथमात्म्यायुग्मोन्न ।

अक्षविकृतिः । पुं । Apoplexy. अपकार-
रोगे । रा.नि.व.२० । [नि. भा.]

अक्षविम्बः । पुं । कायशैथिल्यरूपवायुवरी-

अक्षविवेपः । पुं । अक्षहारे । अक्षचालने । वा.
उ.२७. ।

अक्षशूलम् । स्त्री । गावतोदे । गौ शूलन ।

अक्षशोधः । पुं । कायशोधि । शोध कृत्वा ।

अक्षशोधः । पुं । वायुजरीमे । [वा.उ.३७.]

अक्षशोधणम् । स्त्री । अक्षस्य शुक्तायाम् ।

अक्षसङ्गम् । स्त्री । मेषुने । [१२ अ.]

अक्षसदनम् । स्त्री । शरीरावसादे । वा. नि.

अक्षसादः । पुं । अवसादे । हारा ।

अक्षसन्दरः । पुं । दद्रुप्रवृत्ते । दादमर्दन । अम.]

अक्षसुप्तिः । स्त्री । कायस्यश्रितायाम् । शरी-
रस्वापे । शीघ्रेण असाङ्गता । [रत्ना.]

अक्षसेनः । पुं । अगस्त्यदुमे । वाक्य शीघ्र ।

अक्षहर्षः । पुं । रोमाञ्चे । वा.नि. ३ अ. ।

अक्षहारः । पुं । अक्षचालने ।

अक्षहीनः । वि. विकलाङ्गे, काष्ठादी ।

अक्षारः । पुं । निर्धूमाग्निपिण्डे । आक्षार ।

“वृहतः काष्ठसम्भूतोऽक्षारः ।” वा.म. ६ अ. अरु-
णः । अक्षारपूर्णपात्रे । हेमा. । कुरुष्टकवृत्ते ।
बौद्धविशेष । शीतवर्ण अन्नानि शृङ्ग । रत्ना. ।

अक्षारकः । पुं । Yellow or white am-
aranth. कुरुष्टके । बौद्धिजाति । अक्षारे ।
आक्षार । म. कचतुक्क । भृङ्गराजि । जीशराज ।
रा.नि.व.४ । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अक्षारकतैलम् । स्त्री । खनामख्यातविषमज्व-
रघ्नतैलविशेष । यथा—मूल्या लाक्षाहरिद्रे हे म-
ञ्जिष्ठा सैन्धवाक्षणी । वृहती सैन्धवं कुष्ठं बला मां-
सी शतावरी । चारणालादकेनैव तैलप्रस्थं विपाच-
येत् । तैलमक्षारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥
इति रस.र. । प्राक्प्रक्षारः—तिलतैलं /४ अ. मू-

व्यादि /१ अ. । काञ्जिकं १६ अ. । प्रघर्षनं काञ्जिकेन
पक्ता पश्चात् कल्पद्रव्यञ्च पक्ता समापयेत् । च.द. ।
इन्द्रवारुणी=शोथोन्न भोजीभूत । अथत् प्रवृत्तये
हितम् । मूर्च्छिततिलतैलं ४ अ. । ववरी=वोवृहे-
तुलनी १२॥ श.वारि ६४ अ.पादशिरःप्रायेण वर्ष-
व्यादीनां १ अ. कल्केन समं पाच्यम् । च.द.प्रवृत्तये
वि. । प्रोष्ठिका=मच्छिका । [नि.व.१२ ।

अक्षारकमणिः । पुं । Coral. प्रवाल । रा.

अक्षारकर्कटी । स्त्री । रोटिकायाम् । कृष्टे ।
अगाकडो रोटो लिटी इति हिन्दी । यथा—ग्रष्क-
गोष्मचूर्णं तु साखु गार्द विमहयेत् । विधाय बट-
काकारं निर्धूमेऽग्नी शनैः पचेत् ॥ अक्षारकर्कटी
सोषा वृहती शुक्ला लघुः । दीपनी कफजडव्या
पीनसश्वासकासजित् ॥ वैद्य.नि. भा. ।

अक्षारकुष्ठका । स्त्री । हितावल्याम् ।

अक्षारधूपः । पुं । अक्षारेण यो धूपः हिङ्गा-
दिना प्रसिद्धः । वा.चि.८ अ. ।

अक्षारपरिपाचितम् । स्त्री । (Roasted
food.) शूलादिपक्तांसि । वि. अक्षारपक्के ।

अक्षारपर्णी । स्त्री । भार्ग्यां वांगशृङ्गी । रा.सं. ।

अक्षार(क)पुष्पः । पुं । (Ingua.) जीवपुत्र-
दुमे । हेतुनी । जियापुता इति लोके । श.र. ।

अक्षारपूरिका । स्त्री । रोटके । कृष्टे ।

अक्षारमञ्जरी } स्त्री A species of Bon-
duca or Bonducella.
अक्षारमञ्जी } करञ्जविशेषे । श.र. । महा-
करञ्जे । उद्धर कर्तव्य । रा.नि.व.६ ।

अक्षारमणिः । पुं । प्रवाल ।

अक्षारवर्णी । स्त्री । भार्ग्याम् । वांगशृङ्गी ।

अक्षारवल्ली । स्त्री । (Ovieda vertical-
lata.) करञ्जविशेषे । नाटिकतृष्णी इति भाषा ।

अक्षारवल्ली । स्त्री । महाकरञ्ज, रक्तकरञ्ज च ।
भार्ग्याम् । वा.सू.१५ अ. । सुरसादि । भा.पू.१भ. ।
गुञ्जायाम् । कूँड । भा.पू.चने.व. । कटुकरञ्ज ।
करञ्जवङ्गायाम् । रक्तगुञ्जायाम् । भा.पू.१भ.गु.व. ।
अक्षारवृक्षः । पुं । इक्षुदीवृक्षे । भा.पू.१भ.
वटा. । रत्ना. । पूतश्रिया इति च ।

अक्षारवेणुः । पुं । रक्तवर्णवंशविशेषे ।

अङ्गारशकटी । स्त्री । चुल्लाम् । छेला ।

अङ्गारा । स्त्री । हितावल्याम् । इन्दुदीर्घचे । प.सु. । जिज्ञाप्रता ।

अङ्गारिका । स्त्री । The stalk of the sugarcane. इन्दुकाष्ठे । आकगाष्टि । (Butea frondosa.) किंशुककरीके । पञ्चानकनि । मे. कचतुक्कं ।

अङ्गारितम् । स्त्री । The early blossom of किंशुक । पलाशकलिकोदमे । हारा ।

अङ्गारिता । स्त्री । लतामाने । चुल्लाम् । मे. तचतुक्कं ।

अङ्गिरः । पुं । तित्तिरपक्षिणि ।

अङ्गुणः । पुं । बालांकी । वेधुन । श.र. ।

अङ्गुरिः(री) । स्त्री । अङ्गुल्यां । पाणिपादाङ्गुल्याम् । शोष्ठ्र पांश्वर आङ्गुल । अ.टी. ।

अङ्गुलः । पुं, स्त्री । The thumb. करपा-
अङ्गुलिः । दशाखायां । आङ्गुल । गजकर्णिका-
वले । शोष्ठ्र ८८८ । करिगुणायभागे । छे.च. ।
हङ्गाङ्गुले । उ. । रा.नि.व.१८ । अथाङ्गु ४ प्रदिशिन्यौ
मध्यमानामिका तथा । कनिष्ठा चेति पञ्च स्युः
क्रमेणाङ्गुलयः स्मृताः ॥ रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुलिकण्टकः । पुं । नखे ।

अङ्गुलिचानकम् । स्त्री । तन्नामकयन्त्रे । आ-
ङ्गु । वा.सू.२५.अ. ।

अङ्गुलिपञ्चकम् । स्त्री । कराङ्गुलिपञ्चकं—
यथा, अङ्गुलतर्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठम् ।

अङ्गुलिपर्व । स्त्री । अङ्गुलिग्रन्थी ।

अङ्गुलिफला । स्त्री । खेतनिष्पावे । रा.नि. ।

अङ्गुलिमानम् । स्त्री । अङ्गुल्या योजनपथ्यल-
माने । ८ यवैः = १ अङ्गुलिः । २४ अङ्गुलिभिः = १
हस्तः । ४ हस्तैः = १ दण्डः । २००० दण्डैः = १
क्रीडः । ४ क्रीडैः = १ योजनम् । इति । का. ।

अङ्गुलिमोटनम् । अङ्गुलिमर्दनजशब्दे । नि-

अङ्गुलिसंज्ञा । स्त्री । यवाग्वां । रांठे । [१८ ।

अङ्गुलिसम्भूतः । पुं । नखे । नथ । रा.नि.व. ।

अङ्गुली । स्त्री । गजकर्णिकायाम् । मे.लविकं ।

अङ्गुषः । पुं । नकुले । नेडेन । वाणे । तीः

अङ्गुष्ठः । पुं । हङ्गाङ्गुली । वृद्धे आङ्गुल । २
नि.व.१८.१ । [अंगुली

अङ्गुलजी । स्त्री । अङ्गुलजीरीगे । See १

अङ्गुिः । पुं । इममूले । रा.नि.व.१ । अम.
पादे । रा.नि.व.१८ ।

अङ्गुिग्रन्थिकम् । स्त्री । पिपपलीमूले ।

अङ्गुिजिह्विकः । पुं । दमनकवृक्षे ।

अङ्गुिनामकः(नामन्) । पुं । दमनकवृक्षे
वृक्षमूले । रा.नि.व.१ । अम. ।

अङ्गुिपः । पुं । वृक्षे । रा.नि.व.१ । हला. ।

अङ्गुिपर्णिका } स्त्री । इन्द्रिपर्ण्याम् । छाङ्ग
अङ्गुिपर्णी } निशा । भा.पू.१.ग.व. ।

अङ्गुिवला । स्त्री । इन्द्रिपर्ण्याम् ।

अङ्गुिवलिः(का) } स्त्री । इन्द्रिपर्ण्याम् । छा-
अङ्गुिवली } कूनिशा । अ.टी.र. ।

अङ्गुिषः । पुं । तन्नामकतालुरीगे । See अङ्गुिषः ।

अङ्गुिसन्धिः । पुं । पादगुल्फे । छे.च. ।

अङ्गुिस्कन्धः । पुं । गुल्फे । पांश्वर शोष्ठ्रानि ।

अङ्गुिः । पुं । पादगुल्फे ।

अचरणा । स्त्री । योनिः । विशेषे, यत्र
योनिः प्रथममेव मैथुनादिरता बीजं न गृह्णाति ।
एवमतिचरणापि योनिरतिमैथुनात् न बीजं
गृह्णाति । मैथुनात् पूर्वमेव रजोनिःसारणात् अ-
चरणातिचरणयोः बोध्यं नावस्थितं भवतीति के-
चित् । लक्षणम्--मैथुनेऽचरणा पूर्वं पुरुषादति-
रिच्यते । बहुशयातिचरणा तथोबीजं न विन्दति ।
मा.नि. ।

अचलवित् । पुं । कीकिले । श.च. ।

अचिकित्स्यः । चि । चिकित्सितुमशक्ये ।

अचिकुरः । पुं । खालिखे । टाङ्क ।

अचिन्त्यजः । पुं । पारदे । रा.नि.व. ११ ।

अचिन्त्यशक्तिरसः । पुं । रसोऽयं नवज्वरे
व्यवस्थेयः । अस्य मात्रा रक्तिवयम् । अवातुपार्श्वः

धान्यपिप्पलीकायः । रसोऽयं बद्धसुषायां बालुका-
यन्त्रेण लघुपुटे पाच्यः । अत्र पारदादिस्वर्णपथ्य-
नानामेकैकी भागः, लौहसार्द्धो भागः, लौहार्द्धं
वैकान्तं । द्रव्यसमुदायं भृङ्गराज-रसेन संसर्गं पर्प-
टीवत् पचेत् । ततो भावनाद्रव्याणां प्रत्येकं भाव-
नावृतयं दत्त्वा पचेत् । रसः गन्धकः प्र. १ मा.
कज्जली कार्या । अथ भृङ्गराज-केशराज-निर्गुण्डी
(निर्मिन्ना), मण्डूकी (थुलकूडि), ग्रीष्मसुन्दरकः
(गिमा), अपराजितामूलं, शालिशः, कालमारिषः
(कौटानटो), मूर्ध्निर्वर्धयेति द्रव्याणि । एषां प्र. रसं
४ मा. तेन मिश्रयित्वा पश्चात् स्वर्णमार्चिकं १ मा.
मरिचचूर्णं १ मा. दत्त्वा च सुद्धामा वटी कार्या ।
भेष. ज्व. चि. ।

अचिन्त्यात्मा । पुं । परमात्मनि ।

अचिरपल्लवः । पुं । सप्तपर्णहवे । प. सु. ।

अचेतनः । त्रि. जड़ । सेन्द्रियं चेतनद्रव्यं नि-
रिन्द्रियमचेतनम् । च. ।

अचेतन्यः । त्रि. चेतन्यरहिते । [कम् ।

अच्छः । पुं । गुन्दे । भल्लूके । स्फटिके । मे. कृ. वि.

अच्छभल्लूकाः । पुं । भल्लूके । डालूक ।
रा. नि. व. १६ । रत्ना ।

अच्छर्दिका । स्त्री । बाली । रा. नि. व. १० ।

अच्छलः । पुं । तिलकल्के ।

अच्छिन्नपत्रः । पुं । ग्राहीटहवे । शें. उ. ड. ।
गो. हि. युक्तपत्रहवमात्रे ।

अच्छुक्कः । पुं । तन्नामकरञ्जनपुष्पहवे । आ. वि.
कृ. नेत्रगो. हि. तनिशहवे । प. सु. । [उदुम्बरहवे ।

अच्युतावासः । पुं । अच्युतहवे । रा. नि. व. ११ ।

अजः । पुं । कृगे । भा. पू. । स्वर्णमार्चिके । इ.
च. । तन्नामकौषधिविशेषे, अजगृहीतिख्याते । अ-
जनामकौषधिरजगृहीति विज्ञायते । च. चि. १५ ।

अजकार्थः । पुं । हागकर्णवत्पत्रशालतरुवि-

अजकार्णकः । शेषे । असन इति र. मा. । बाल-
सर्ज इति रत्ना. । पीतशाल इति च नाभा प्रसिद्धे ।

अग्निना, शिशोशाल । हिं चासन् । गुणाः — क-
टुतिक्तकषायः उष्णवीर्यः कफपाण्डुकर्णरोगप्रदी-
कृषविषप्रघ्नक । भा. पू. १ भा. वटा. व. । सर्जहवे ।

रा. नि. व. ६ । महासर्जतरौ शालभेद एव । सु. सु.
च. ३८, ५ गुणः उ. ।

अजका । स्त्री । अजागलक्षणे । हागपुरीषे ।
तन्नामककृष्णगतशोषितजनेत्ररोगविशेषे । आता-
मपिच्छिलास्रहृदातामपिटिकातिरुक् । अजाविट-
सदृशीक्षायकाश्चावर्ज्यास्त्रजाजका । वा. उ. १०५ ।

अजकाजातम् । स्त्री । नेत्रतारकगतरीगविशे-
षे । तस्माच्च व्यधा, रक्तता, पूयसावश्च नेत्रयोर्भव-
ति । लक्षणं — अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सली-
हितो लोहितपिच्छिलाक्षः । विशदश्च कृष्णं प्रचयी-
ऽभ्युपैति तन्नाजकाजातमिति व्यवस्थेत् ॥ मा. नि. ।

अजकेशी । स्त्री । नीलीहवे । वै. नि. च. ।

अजगन्धा । स्त्री । वनयमान्याम् । लेचयमा-
अजगन्धिका । स्त्री । अम. रत्ना. । वनयमानौ ।

(Ocimum gratissimum.) गुणाः — कटुः
तीक्ष्णः रुचा हृद्या अग्निवर्धनी दृष्टिक्लासकरी लघुः
शुक्रवातकफघ्नी च । म. द. व. १ । वनतुलस्यां । वन-
जुगती । हिं ववरी, ववड । तिलोणि । म. द. । मं
रानतुलस, तिलवण । रा. नि. व. ४ । गुणाः — लघुः
रुचा हृद्या वातकफघ्नी च । म. द. व. १ । वनयमा-
न्यां । च. द. वि. ज्व. । “नीलिनीमजगन्धाच ।” फी-
फान्दी, वनयमानौति । च. सु. ४५५. च. सु. २ शिरी.
वि. । वा. चि. १५५. । उ. २२२५. ।

अजगन्धिनी । स्त्री । मेषप्रज्ञाम् । गी. ड. न
शि. उ. । र. मा. ।

अजगरः । पुं । (Boa constrictor.) सर्प-
विशेषे । म. द. १२ । १०६ । विलेशयस्त्रगविशेषे । अथ-
मर्शसि हितः । सु. सु. ४६५. ।

अजगल्लिका । स्त्री । वर्वरीहवे । वा. उ. १०५ ।

अजगल्ली । स्त्री । भा. पू. १ भा. पु. । सुद-
रीगान्तगतबालरोगविशेषे । स च कफवातजम्बी
भवतीति । वा. उ. ११५. । स्त्रिधाः स्ववर्णाः व-
धिता नीरुजा सुदसन्निभाः । पिटिकाः कफवाता-
भ्यां बालानामजगल्लिका ॥ मा. नि. सुदरी. ।

अजघोषः । पुं । त्रयोदशविधसन्निपातज्वरा-
न्वतमसन्निपातज्वरे । लक्षणं — हृगलकसमानगन्धः
स्त्वम्बज्जावाग्रिरुद्धगलरन्ध्रः । अजघोषसन्निपाता-
दातामात्रः पुमान् भवति ॥ भा. म. १ भा. ।

अजटा । स्त्री (Flacourtia cataphracta)

भूयामलक्याम् । ऊँ हे आम् । रसे.चि.अश्वः-
अधिसुख-लौहे ।

अजड़ा । स्त्री । भूयामलक्याम् । कपिकक्षी ।
आलाकुशी, उग्रकुशी । भा.पू.१भ.गु.व. कुमरिचि ।
लक्ष्मिनिष्ठ । अचि. ।

अजड़ाफलम् । स्त्री । शुकशिखीफल । आला-
कुशी फल । च.चि.१च. हयचौरि ।

अजय्या । स्त्री । A plant, (Yellow jas-
min.) खण्ड्युधिकायाम् । छागसमूहे ।

अजदण्डी । ब्रह्मदण्डीवृत्ते ।

अजनामकम् । स्त्री । माक्षिके । हि.च. ।

अजन्तजग्धः । चि । अजीटमक्षिते । च.द.
अ.सा.चि.कुटजपुटपाके । [भा.पू.१भ.फ.व. ।

अजप्रिया । स्त्री । वदरीवृत्ते । कूल ग्रीष् ।

अजबला । स्त्री । कृष्णतुलस्याम् । कालकूलनी ।

अजभवः । पुं । बर्बरीवृत्ते । वावूहे, वावत्र ।
रा.नि. । (वा) चूटदुरालभायां । रा.नि.व.४ ।

अजमलः । पुं । गोधूमे । गम्. प.सु. ।

अजमांसम् । स्त्री । छागमांसि । See छागमां-
सम् । वा.सू.६अ. ।

अजमोदः । पुं । दीप्यके । वा.सू.१५अ. वत्स-
कादिव । “कटुङ्गफलाजमोदः ।”

अजमोदाख्या । स्त्री । वनयमान्यां । चित्रय-
मान्यां । रत्ना. । ब्रह्मवज्रादिवृत्ते । यमान्यां । रा.नि. ।

अजमोदा(दिका) । स्त्री । (Pimpinella
Involucrata, Ligusticum njaen ;
Syn. Apium involucratum.) खनाम-
ख्यातपण्ड्रव्ये । ब्राह्मणे । हिं अजमद । अज-

मोदा इति महाराष्ट्रकर्णाटयोः प्रसिद्धा । तं वामं ।
गुणाः—कटुवृणा कृष्ण कफनाशघ्नी कृष्ण गुला-

भानारीचकजठरनाशिनी च । रा.नि.व.६ । कटुः
तीक्ष्ण दीपनी वातकफघ्नी उष्णा विदाहिनी हृद्या

हृष्या बद्धमला लघुः । नेत्ररोगक्षमिच्छर्दिहृक्कावलि-
कृत्पापहा च । मद.व.२ । कटुः, तीक्ष्ण, आघेया,

वातकफघ्नी, उष्णा, विदाहिनी, शुकवर्द्धनी, बल्या,
लघुः, नेत्ररोगक्षमिवमिच्छर्दिहृक्कावलिगुलघ्नी च । भा.

पू.१भ.इ.व. । सि.धी.अधिमाम्ब.चि. । “त्रिकटुक-

मजमोदा ।” यक्ष-चि.एलादिमन्त्रे । तथा यहणी
चि.चित्रक-गुडे । च.सू.४अ.४५दश. वनयमान्यां ।
यमान्याम् । सु.सू.३अ.पि.व. । उ. । च.संयहणी-
चि. चित्रकायगुडिकायां । महाषट्पलकष्टते ।
यहणी-कल्याणगुडे ।

अजमोदाद्यवटकः । पुं । आमवाते हितः ।

अत्र यमान्यादिवृत्ते प्रत्येकं १ पलं, शुण्ठ्याः १०
पलानि, ब्रह्मदारकस्य १० पलानि, हरीतकाः ५
पलानि, सर्व्वचूर्णममं गुडं दत्त्वा एकत्र विमिश्र-
येत् । च.द.आ.वा.चि. ।

अजम्भः । पुं । भेके । श.र. ।

अजया । स्त्री । विजयायाम् । भङ्गा सिद्धिरिति
भाषा । रा.नि. । [रहिते ।

अजरम् । स्त्री । खर्णे । रा.नि.व.११ चि. । जरा-

अजरकम् । स्त्री । अजीर्णे । सि.धी.कास-चि.
हन्दः । च.द.पाण्डुचि.योगराजि ।

अजरा । स्त्री । गृहमीधिकायां । टिक्टिकि ।
जीर्णफञ्जीलतायां । ब्रह्मदारके । रा.नि.व.७ । गृ-
हकन्यायां । घृतकुम्भघ्नी । रा.नि.व.५ । आत्मगुमा-
याम् । आलाकुशी । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अजलम्बनम् । स्त्री । यासुनखीतोद्भवे । श.
च. । Antimony.

अजलोमा(मी) । पुं । शुकशिख्याम् । आला-
कुशी । र.मा. । Cowach. See अजगुमा ।
महौषधिविशेषे । See औषधिः ।

अजवल्ली । स्त्री । मेघश्याम् । मेघाणिष्ठ ।

अजमृङ्गिका } स्त्री । A plant, describ-
ed as a milky and

अजमृङ्गी } thorny plant with a
front crooked figure like a ram's

horn. भा.पू.१भ.गु.व. १७१ । मेघाणिष्ठे,
गाङ्गुनिष्ठे, छागलदेवदे इति वङ्गभाषा । ति-

क्तशाकगणाय-खनामख्यातवृत्ते । मं मेघसंग । कं
उरियमर । रा.नि.व.६ । छागलविषाणिका उत्त-

मारणी सेक्षिकेति । सु.सू.३अ. । गुणाः—कटुः
तिक्ता कफाग्निगुलमीधघ्नी चक्षुष्या श्वासहृद्दोग-

विषकासकुष्ठघ्नी च । एतत्फलं तिक्तं कटुं कफ-
वातघ्नं जठराग्न्यदीप्तकृतं हृद्यं कृष्णं लघुपरसं अ-

मशनेमनेनयल्लो । म.द.व.१ । भा.पू.१भ.गु.व. ।
कर्कटग्रहे, स च पुनजीवसदृशसखिशेषः । सु.पु.
३७ उ. । भा.४भ.रेवतीयहृचि. । मेषग्रहा, कर्कट-
ग्रहा वा । सु.पू.२८प.वलीपचके । वा.चि.८प ।
“अजग्रही जटाकल्कम् ।” भा.पू.२भ.पने.व. ।

अजग्रीः । स्त्री । फटिकारिकायाम् । मा.नि. ।

अजहा । स्त्री । (Corpopogon pruriens.)
यकशिख्याम् । आनाकुनी । च.टी. ।

अजचीरम् । स्त्री । हागदुग्धे । वा.उ.१६प. ।
See हागदुग्धम् ।

अजचीरनायः । पुं । शाखीटवृक्षे । शां०७५ ।
गीह । रा.नि.व.६ ।

अजा । स्त्री । हाग्याम् । तन्नामकमहीषविशि-
ष्टे । सु.चि.३०प. । See बीषधिः ।

अजागरः । पुं । A plant (Eclipta or
verbesina prostrata.) भृङ्गराजवृक्षे । भि-
नराज । श.र. । महासर्पे ।

अजाष्टतम् । स्त्री । हागीष्टवे । गुणाः—अजा-
ष्टतश्च चतुर्थं दीपनं वल्लवर्धनं । हृष्यं पाके कटु
मीर्कं कासश्वासलयापहम् । कफाश्राजयक्षाणां
नाशनं परमं मतम् ॥ वै.निच. । [व.६ ।

अजाजिकः(का) । पुं । पीतजीरके । रा.नि.

अजाजी(जि) । स्त्री । (Cuminum cymi-
num.) Cumini seed. जीरके । कालाजी ।
हिं जीरा, कालाजीरा । स्थूलजीरके । वड़जीरे ।
रा.नि.व.६ । च.द.संयहणी-चि.वहनुके । काकीदु-
म्बरिकायाम् । यक्ष्णुत्र । श्वेतजीरके । भा.पू.
१भ.ह.व. । च.द.संयहणी-चि.भायामकाक्षिके । र.
सा.सं.माषिकरसे । कृष्णजीरके । सि.यी.दिवा-
राजिज्वरे इन्द्रः । “अजाजी गुडसंयुक्ता विषमज्वर-
नर्तकनी ।”

अजातकम् । स्त्री । हागीतके । गुणाः—अजा-
तकं लघु क्षिण्यं दाहगुणाशनाशनं । विदीपशीथ-
ग्रहणीपाक्षुरोगहरं परम् ॥ वै.निच. ।

अजातदन्तः । पि । नासवट्कातीतेऽपि यक्ष
शिशोर्दन्तोद्गमो न भवति ।

अजादनी । स्त्री । A small species of

prickly night-shade. चन्द्रुरालभायाम् ।
रा.नि.व.४ ।

अजादुग्धम् । स्त्री । हागदुग्धे ।

अजानयः । पुं । A horse of good
अजानियः । } breed. उत्तमाश्वे । जयदत्तः ।

अजान्नी । स्त्री । A potherb (Convol-
vulus argenteus.) नीलवृक्षायाम् । नील-
बोना, छागलटवृक्षे । रत्ना. । गुणाः—कटु-
रसा, कासघ्नी, बीजदा, गर्भजननी च । रा.नि.व.
३ । वृद्धदारके । रा.नि.व.१ ।

अजापकम् । स्त्री । पक्ववृक्षविशेषे ।

अजापचकम् । स्त्री । यक्ष्णुरोगे घृतम् । हाग-
ष्टतं ४श.हागविहारसः ४श.हागीदुग्धं ४श.हागदधि
४श.हागसूत्रं ४श.प्रसेपः यवचारः ८ पलं यथा-
विधि पाच्यम् । च.द.यक्ष्ण-चि. । मेष. ।

अजापयः । स्त्री । हागदुग्धे । वा.उ.१३प. ।

अजाप्रिया । स्त्री । वदरीवृक्षे । भा.फ.व. ।

अजामांसम् । स्त्री । हागमांसे । गुणाः—लघु
क्षिण्यं किञ्चिच्छीतं रुचिप्रदं मधुरं पुष्टिक्तं वल्लं
वातपित्तघ्नम् । वै.निच. ।

अजामूत्रम् । स्त्री । हागीमूत्रे । गुणाः—कटु
उष्णं रुचं नाडीविघ्नम् स्त्रीहीदरकफवासगुणशोफ-
हरं लघु च । रा.नि.व.१५ । वा.उ.२४प. ।

अजामेदः । स्त्री । हागवसायाम् । वा.चि.१प. ।

अजाविट् । स्त्री । हागविष्टायाम् । वा.उ.१०प.

अजाह्रा । स्त्री । आत्मगुणायाम् । आनाकुनी ।
च.टी.भ. । See अजहा ।

अजाक्षी । स्त्री । काकीदुम्बरिकायाम् । कां-
दुभूत्र । मं काला उम्बर । रा.नि.व.११ ।

अजाचीरम् । स्त्री । हागीदुग्धे ।

अजिततैलम् । स्त्री । नेत्ररोगे हितं तैलम् ।
तिलतैलं अक्षरावकं मतानरे शरावकम् । आस-
लकीरसः ४श. दुग्धं ४श. । कल्कायै यष्टिमधु प्र-
लमितम् । च.द.नेत्ररोग-चि. । अकल्कोऽपि भवेत्
खेहः यः साध्यः केशले द्रवे । खेहपाकविधौ यच्च
प्रमाणं नेरितं क्षतिम् । खेहस्य कुडवं तच्च पथं-
कल्कपलेन तु ॥ इति प.प. ।

अजिनम् । स्त्री । स्रग्वर्णम् । अम ।

अजिनपत्रा । स्त्री । A bat, चर्मचव्याम् । वाङ्मू, टाम्ठिकी इति च लोके । रा.नि.व.१६ ।

अजिनपत्रिका । स्त्री । चर्मचव्याम् । वाङ्मू, टाम्ठिकी । दे.च. । पेचके । [रा.नि.व.१६ ।

अजिनपत्री । स्त्री । जतुकायाम् । टाम्ठिकी ।

अजिनयोनिः । पुं । An antelope, हरि-
ये । प.सु. । [नी । सर्व्व मे.रविजम् ।

अजिरः । पुं, स्त्री । दर्दरे । वाते । विषये । त

अजिह्वः । पुं । भेके । त्रिका ।

अजीगर्तः । पुं । सपें ।

अजीर्णम् । स्त्री । अपाकरीगविशेषे । आसं
विदग्धं यत्तदजीर्णम् । भा.म.ख.१भ.अ.सा. ।
तश्चात्यन्तुपानविषमभोजन वेगविधारण दिवानिद्रा-
रात्रिजागरणादिभिः कारणैरुत्पद्यते । उत्पन्ने चाजी-
र्णरोगे यथासमयं देहानुरूपमपि लघु भोजनं न
परिपाकयति । आदौ तन्निविषम्, आसं विदग्ध-
विष्टम्भाजीर्णभेदेन । यथाभ्रजस्रशेषाद्भ्रजरसज-
दिनपाकिजह्नेदत्रयमपि कल्पितम् । तेषु कफको-
पादामाजीर्णं, पित्तकोपादिदग्धाजीर्णं, वायुको-
पाद्य विष्टम्भाजीर्णं भवति । रसशेषतया रसशेषा-
जीर्णम् । माधवः । वा.नि.१२अ. । “गीमांसभज-
को मन्दजठराग्निर्भवेन्नरः । प्राजापत्यं चरिक्कम्-
तिक्कम् तथैव च ॥” इत्यादि कर्मविपाकः । See
अग्निमान्यम् ।

अजीर्णकण्टकरसः । पुं । रसीयं अजीर्णं
प्रयोज्यः । र.स.र. । र.सा.सं. । सा.कौ. । भा. ।
भेव. । प्रयोगः ।

अजीर्णजरणः । पुं । कर्चुरे । See कर्चुरः ।

अजीर्णी । त्रि । अजीर्णरोगयुक्ते ।

अजेयः । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै.निष. ।

अज्जटा । स्त्री । भूयामलक्याम् । जूँहे आम्ना ।
हिं मुह आम्बरा । भा.पू.१भ.गु.व. ।

अज्जलः । पुं । कोकिले ।

अज्जकम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अज्जनः । पुं । रुद्धनीषिकायाम् । टिक्ठिकी ।

अज्जनम् } स्त्री । Anointing or mak-
ing clear. नेत्रप्रसाधने । कौ-
अज्जनकर्म } जल, आञ्जनादे, आञ्जन इति

भाषा । ग्रन्था इति पश्चिमदेशे । “अज्जनं क्रियते येन
तद्वत् चञ्जनं व्यतम्” तत्र पञ्चविधम्—“सौवीर-
मज्जनं प्रीतिं रसाञ्जनमतः परम् । सौतीञ्जनं तद-
न्यत्र पुष्पाञ्जनकमेव च । नीलाञ्जनञ्चेति” तेषु सौवीरं
धूमं रक्तपित्तहरम् । रसाञ्जनं विषहृत्पाचिरीगन्धं
त्रयरीपणप्रोधनम् । सौतीञ्जनं पीताम्, पुष्पाञ्जनं
सितं, नीलाञ्जनं नीलवर्णमिति । वा. । तत्र षड्वि-
धमिति कालिकापुराणे; यथा—“सौवीरं आम्बलं
तुल्यं मयूरं श्रीकरं तथा । दक्षिणा मेघनीलम् अ-
ञ्जनानि भवन्ति षट् ॥ खट्वपन्तु सौवीरं आम्बलं
प्रसारं तथा । मयूरं श्रीकरं रत्नं मेघनीलम् तैज-
सम् ॥ हृततैलादियोगेन तासां दीपवर्जिता ।
यदञ्जनं जायते तु दक्षिणा परिकीर्तिता” इति ।

गुणः—नेत्रनेत्रं त्यकारिलमेव । पुनस्तत्त्रिविधं र-
सौ वटी तथा चूर्णमिति । “यथापूर्वं बलं तेषु क्षे-
प्तमाहुर्मनीषिणः ॥” इति । तत्र पुनः प्रत्येकं त्रि-
विधं यथा—“तत्रत्येकं त्रिधा प्रीतिं लेखनं रीपणं
तथा । खेडान्नञ्चेति लिङ्गानि..... । लेखनं चार-
तीष्मात्तरसैरञ्जनमुच्यते । नेत्रवर्णभिराञ्जलश्रीच-
ग्रहाटकस्थितं । मुखनासालिभर्दोषमुत्क्रिय्य स्वा-
वयेद्यत् ॥ कषायं तिरक्तं चापि सर्व्वं रीपणं
मतम् । खेडस्य श्रेयसादित्ये स्याद्वैद्ये वल्लभं ।
मयुरं खेडमस्य तदञ्जनं स्यात्प्रसादनम् । तटिदी-
पप्रसादायै खेडनायै च तद्विधं । परम्मात्रा वृत्ति-
स्तु लेखनी स्यात्प्रमायतः । साहचर्य्यकमिता री-
पणी वृत्तिरिष्यते । क्रियते खेडनीवर्तिर्षिद्धरेणुक-
मात्रया ॥ रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टा वृत्तिमिता म-
ता । चूर्णं तु लेखनं वैद्यैर्निशलां प्रदीयते । रीप-
णं निशलां स्यात् अतः खेडनाञ्जने ॥” इत्यने

शिशिरे मन्त्रादे यौष्णे श्रव्यपराङ्गे वर्धसु वसन्ते
च सर्व्वदेव काल इति । भा.पू.ख.२भ. । कञ्जले ।
दे.च. । सि.यो. कामलाचि. रक्तपित्तचि. । सौतीञ्जने ।
भा. । सु.चि.२५अ. । रसाञ्जने । च.द.अ.सा.चि.
प्रियङ्गादिः । रक्तपित्तचि. । च.३अ. । प्रदेहघटके ।
साधनयोगे च । भा.वासचि. । सौवीराञ्जने । वा.सु.१५
अ.पञ्चमादिः । सु.सु.३८च. । See अञ्जनविधिः ।

अञ्जनकेशिका । स्त्री । इडविलासिनीनामग-
न्धद्रव्यं । A vegetable

अञ्जनकेशी } perfume. गन्धिकानाम-

गन्धद्रोषोत्तरदेशे प्रसिद्धे । भा.पु.१भ.क.व. ।

अञ्जनगुडिका । स्त्री । विस्फिकायासीवच-
विशेषे । गुडपुष्परसः, अपामार्गबीजं, अपराजिता-
मूलं, हरिद्रा, त्रिकटु च । अञ्जनं कर्तव्यम् । च.
द.अभिभाष्यवि. ।

अञ्जनवयम् (चितयम्) । स्त्री । कालाञ्जन-
स्रोतोऽञ्जन-रसाञ्जनेषु । “कालाञ्जनसमायुक्तं स्रो-
तोऽञ्जनरसाञ्जने ।” राज.व.२२ ।

अञ्जननामिका । स्त्री । वर्त्मगतनेत्ररीगभे-
दे । आञ्जनी, आञ्जनाई । अत्र वर्त्ममध्ये रक्तो-
न्माया मुद्गप्रमाणा पिङ्गका भवति । वा.उ.८.१४च. ।
“दाहतीदवती ताम्बा पिङ्गका वर्त्मसम्भवा । सद्यो
मन्दरजा सञ्जा श्रेया साञ्जननामिका ॥” मा.नि. ।

अञ्जनभैरवः । पुं । सान्निपातिकज्वरे रसः ।
अत्र एकांशमिति प्रत्येकमीकांशम् । तीक्ष्णं तीक्ष्ण-
सौहम् । र.सा.सं.सान्निपा.ज्व. । अस्वाञ्जनं विधिः ।

अञ्जनयुग्मम् । स्त्री । स्रोतोऽञ्जने रसाञ्जने
च । वा.स. प्रियङ्गादिः ।

अञ्जनरसः । पुं । सान्निपातिकज्वरे नस्यम् ।
इह ईशः पारदः । मरिचचूर्णं समम् । र.सा.सं.
ज्व.चि. । अन्यः सान्निपातिकज्वरदाहै । तत्र बाह्यकं
हिङ्गु । रसकं स्फटिकारी ।

अञ्जनविधिः । पुं । नेत्रप्रसाधनभेदे । यथा,
“अथ सम्यक्क्रीडयस्व प्राप्तमञ्जनमाचरेत् । अञ्जनं
क्रियते येन तद्द्रव्यं चाञ्जनं मतम् ॥ रसी वटी तथा
चूर्णमिति त्रिविधमञ्जनम् । यथापूर्वं बलं तेषु
खेदमाहर्मनीषिषः ॥ तत्प्रत्येकं विधा प्रोक्तं लेखनं
रीपणं तथा । खेदनञ्चेति । तेषु, लेखनं चारती-
ल्याक्षरसैरञ्जनं नेत्रवर्त्मादिदोषहरम् । रीपणं स-
खेदं कषायं तित्तां दृष्टिवत्त्ववर्देन च ॥ मधुरं खेद-
मखं खेदनं नेत्रखेदनाथम् । भा. ।

अञ्जनादिगणः । पुं । अञ्जनफलिनीमांसी-
पद्मीत्यलरसाञ्जनमधुकानागाङ्कुरी वर्गः । स च
विषालदाहपित्तघ्नः । वा.स.१५च. । सीवीराञ्जनं,
रसाञ्जनं, नागकेशरपुष्पं, प्रियङ्गुः, नीलोत्पलं, वीर-
णमूलं, नलिनं, मधुकं, पुत्रागक्षेति । सु.स.१८च. ।

अञ्जनाधिका } स्त्री । कञ्जकापांसुषे । See
अञ्जनिका } कालाञ्जनी । अञ्जनाम् अ-

ञ्जनाई । अञ्जनी लेपकारिणी । शारा. । ई.च.४
का. । सुद्रसूषिकायाम् ।

अञ्जनाभः । स्त्री । अञ्जनजले । Liquid
collyrium.

अञ्जनिकः । पुं । गन्धराकायाम् । [नि.व.४ ।

अञ्जनी । स्त्री । कटुकायाम् । कालाञ्जनी । रा.

अञ्जलिः । पुं । प्रद्योतिद्वये, ३२ती. प.प्र.१ख. ।
कुङ्कुमाने । रत्ना.नामार्थः । भा.उ.वाजी । करस-
मुटे । मे.षचिकित्सा ।

अञ्जलिका । स्त्री । लज्जालुकायाम् । सुद्रसू-
षिकायाम् । जटा. ।

अञ्जलिकारिका । स्त्री । (Mimosa na-
tans.) लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ । भा.पु.गु.
व. ॥ Lycopodium imbricatum.) वराह-
कालायाम् । वराहक्रांता ।

अञ्जलिनी । स्त्री । लज्जालुकायाम् ।

अञ्जीरः । पुं । (Ficus carica, Psidium
pomiferum.) खनामख्यातवृक्षे । बड़ (पेग्री-
रा) ग्राह् । हिं पौञ्जीर । फलगुणाः—श्रीतणं,
खादु, गुरु, रक्तपित्तवातघ्नश्च । मद.व.६ ।

अटक्षः । पुं । (Justicia adhatoda.)
वासकवृक्षे । र.सा.सं.मृत्तिकाारिरसे, कन्दर्पसारतैले
च । वा.चि.२च. । See वासकः ।

अटक्षः } पुं । वासकवृक्षे । र.सा. । च.द.

अटक्षकः } रक्तपित्तवि. ।

अटवी । स्त्री । अरव्ये । [इति रत्ना. ।

अटवीलता । स्त्री । कुम्भाटवृक्षे । कुम्भाडुग

अटिः । पुं । शरारिपिच्छि । हला. ।

अट्टम् । स्त्री । अट्टे । मे.टविकं ।

अट्टनम् । स्त्री । अट्टक्षेदे । त्रिका. ।

अट्टहासः (कः) । पुं । (Jasminum mul-
tiflorum.) कुन्दपुष्पवृक्षे । कुँद कुँदत्र ग्राह् ।
रा.नि.व.१० ।

अट्टङ्गः । पुं । गोधूमे ।

अट्टहुः । पुं । लकुचवृक्षे ।

अण्डः । पुं । सूक्ष्माण्ये । अणुनीहिविशेषे स्यात् ।

मे.ण्डिकं । चीनधान्ये । [६२३.]

अणुज्योतिः । स्त्री । लौकहृष्टौ । बा.शा.५.अ.

अणुतैलम् । स्त्री । केशगतरीमे तैलविशेषः ।

भा.सू.२०.अ.उ.२२.अ. । [नि.व.४.]

अणुमुष्टिः । पुं । विषमुष्टी, मृद्वानिले । रा.

अणुरेवती । स्त्री (Croton polyandrum.)

दन्तीवले । प.सु. । रा.नि.व.६ ।

अणुनीहिः । पुं । सूक्ष्माण्ये । रा.नि.व.१६ ।

अण्डम् । पुं, स्त्री । सुक्के । रा.नि.व.१८ । डिम्बे ।

डिगु, खां । गुणाः—कटु स्वादु रुचिकरं शुक-

करं वातश्लेष्महरं गन्धमात्राण्डे । शोणितं वि.

निघ.२.भ.वा.व्या.विषगर्भतेलेः मृगनाभौ वीर्यो वि. ।

अण्डकः । पुं । अण्डकोषे । जे.च. ।

अण्डकोटरपुष्पा । स्त्री । अनाक्तग्राम् । जी-

लवङ्गा इति लोके । रत्ना. ।

अण्डकोषः । पुं । कुण्डले । वपणे । अण्ड-

कोषे । रा.नि.व.१८ । अण्डकोषलक्षणं—रैतः

शुकसमावर्द्धं काशगर्भेऽवतिष्ठते । रैतः सावाण्डयुगलं

गन्धग्रामं चाण्डवर्मुलं । भृणसोदरवेष्ट्याः पण्या

उदरगह्वरे । तिष्ठेत्प्राक्स्थग्ननाड्यैः कोषमायाति

तद्वयम् । दक्षिणस्यात् स्थूलतरं वामाण्डं निम्नलम्बि

च । वामं रैतसिक्तं सूत्रं यतो दीर्घतरं परात् । उ-

पर्युपरिसंस्थानस्ररहन्नेन निर्मितः । कोषो रैतसिक्ते

सूत्रे धत्तेऽण्डयुगलं तथा । तनोराभ्यन्तरो रक्तः श-

ङ्गीचनगुणान्वितः । तनीर्वाद्यश्चर्ममदी लोमभिः

कतिभिश्चन । तनीन्तिरकरस्थान्तरैकया भियते

हिष्ठा । तद्वर्भयमध्याले पुंसोऽण्डयुगलं ननु । उ-

दरादितसः सूत्रे पञ्चाङ्गागमवाण्ड्योः । नियतं सम-

नुप्राप्तिं घराद्यादिनिर्मिते ॥ अचिरिति कथ्यत् ।

अण्डकोषकः । पुं । अण्डकोषे । श.र. ।

अण्डगः । पुं । गोधूने ।

अण्डगजः । पुं । चक्रमर्द्दचुपे । रा.नि.व.४ ।

अण्डजः । पुं । मखे । पक्षिणि । भा.पू.२.भ. ।

अण्डजा । स्त्री । शरटे । वि. । सर्पे । मखे ।

पक्षिणि । मे.जविकं । मृगनाभौ । वा.६.मा. ।

अण्डपर्णः । पुं । मलाण्डतरी । अत्रि. ।

अण्डपेशी । स्त्री । कोषे । सुक्के । जे.च. ।

अण्डस्कन्दः । पुं । अण्डेषु स्कन्द इव, अण्डस्याण्ड-

रोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा—प्रकीपाभ्यास्तादीनां

कारणैः पूर्वोदितैः । अण्डस्कन्दसुरक्षाणां जायते

बहुसंश्रयः ॥ तस्य रूपं चिकित्साद्य भेदस्यैव समा-

सतः । प्रवक्ष्यामि संक्षेपयोगं बाजिनां हितकाम्यया ।

वृषणौ दूषयेद्यायुः श्लेष्मणा यस्य संयुतः । तस्य सु-

क्षयलये की रोगी वाताण्डसंश्रयः ॥ यदण्डं कस्य-

तेऽयस्य तेन पादिन खलति । लब्धपुष्टस्य तस्यायु-

वेदना सुख्योर्भवेत् ॥ शून्यता सुक्षयौषैव रक्तता

कृणतापि वा । भवेत् पित्तेन दुष्टेन पिङ्गकानाञ्च

संभवः ॥ शून्यो पक्वो तुरङ्गस्य सुख्यो यस्य सवेदनी ।

चिकित्साभेन युक्तस्य तस्य पूताण्डमादिशेत् ॥ स्यर्श-

तः कठिनौ रुचौ रूपतयैव यौ स्यू । वृषणौ यस्य

वाहस्य स रक्ताण्डः प्रकीर्तितः ॥ तस्मिन् सर्वाः

प्रयोक्तव्याः क्रियाः पीताण्डबोधिताः ॥ शून्यौ तु क-

ठिनौ रुचौ वृषणौ मन्दवेदनी । कृच्छ्रसूत्रस्य वाहस्य

सूत्रकोशस्य ग्रथते ॥ श्लेष्माण्डः स तु विज्ञेय कोपा-

ण्डौ वैषयेच्छिरां । निरुह कटुतैलेन चाग्निं स्वेदच

कारयेत् ॥ जयदत्तः ५०.अ. ।

अण्डहस्ती । पुं । चक्रमर्द्दचुपे । रा.नि.व.५ ।

अण्डालुः । पुं । मखे । श.च. ।

अण्डिका । स्त्री । यवचतुष्टयपरिः । च. ।

अण्डिनी । स्त्री । सान्निपाति । निरोगकिशे-

षे । लवणं—“अतिकायगृहीतायास्तारुण्या अण्डि-

नी भवेत् ।” सु.चि. ।

अण्डीरः । पुं । पुकषे । मे.रचिकं ।

अण्डस्थि । स्त्री । मखिचव्यादिस्थे सूत्रास्थि.सु.शा. ।

अण्वी । स्त्री । अण्वुलौ । [इति च लोके । अत्रि.]

अतन्द्रा । स्त्री । काफि इति ख्याते फले । ८ ।

अतरुणदारः । पुं । वृद्धदारके । विज-

अतरुणदारः (कः) । तांङ्क । हिं विधाण ।

“अतरुणदारराक्षापुराः” भा.स.१.भ.सन्धिकज्व.चि. ।

अतलसृक् । स्त्री । जले । जे.च.४.का. ।

अतसी । स्त्री (Linum Usitatissimum)

Common flax. चामाहले । यमिना । हिं

तिसि । तं नक्षयगसिचिदु. गुणाः—मधुरा बल-

कारिका कण्ठवातवर्धनी, ईक्ष्विसत्री कुष्ठवातघ्नी च । रा.नि.व.१६। युक्तद्वित्री खिन्धा गुह्यः वाता-
खजिष । मद.व.१० ।

अतसीतैलम् । स्त्री । अतसीजाततैले । शनि-
नात्र ठेज । गुष्ठाः - मधुरं पिच्छिलं वातघ्नं मद-
गन्धि कषायं कफहरं कासहरम् । रा.नि.व.१५ ।
आग्नेयं खिन्धीषं कफपित्तनुत् कटुपाकमचक्षुषं
बल्यं वातहरं गुह्य । मल्लकत् रसतः स्नादु घाटि
लव्दीपुष्टहन्म् । वसौ पाने तथाभ्यङ्गे नखे कर्णस्थ
पूरये । चतुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातघ्नाय ॥
भा.पू.तैलव. ।

अतिकटुः । वि । निम्बादिद्रव्ये ।

अतिकण्टः(कः) । पुं । लघुमीचुरके । दुरा-
लभायाम् । मद.व.१ । [कन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

अतिकन्दः(कः) । पुं । हस्तिकन्दनाममहा-

अतिक्रयः । वि । अतिदुर्बले ।

अतिकेसरः । पुं । कुजकापुष्पवले । (कोकण
देशीयं पुष्पं विशेषः । द्वि कूजा । रा.नि.व.१० ।
भा.पू.पु.व.। कण्टकसवत्याम् । कैंटे) मृडेति ।

अतिक्रान्तावेक्षणम् । स्त्री । यन्मूर्ध्निमभि-
हितं तत् । “यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् शोकस्थाने
यदौरितमिति ।” सु.उ.६५अ.।

अतिगण्डः । वि । वृहद्गण्डे । मे.उचतुष्कं ।

अतिगन्धः । पुं । A sort of Jasmine
(Jasminum zambac.) सुन्दरपुष्पवले । रा.
नि.व.१०। गन्धके । रा.नि.व.१३ । (Michelia
champaca.) चम्पकवले । रा.नि.व.१०। भूतवले ।
गङ्गकृष्ण । रा.नि.व.८। म्यकवले । रा.नि.व.१०।

अतिगन्धकः । पुं । हस्तिकर्णपलाशवले । च-

अतिगन्धा(लुः) । स्त्री । पुत्रदाकीलतायाम् ।
रा.नि.व.४ । [खिन्नापूत । रा.नि.व.४ ।

अतिगन्धिका । स्त्री । पुत्रदाकीलतायाम् ।

अतिगुहा । स्त्री । (Uraria lagopodes.)
इषिपण्याम् । छोटो टाकून् । रा.मा. शास्त्र-
पण्याम् । मद.व.१ । वा.सू.२८अ. “खर्जौ गुहाम-
तिगुहाम् ।”

अतिघूर्णता । स्त्री । अतिनिद्रा । भा.म.४म.

ममूरिकानि । “दृष्ट्वा दाहातिघूर्णता ।”

अतिचरः । पुं । पक्षिभेदे ।

अतिचरणा । स्त्री । तन्नामककफजयोनिरीग-
विशेषे । अतिव्यवायेन शीघ्रगुक्ता योनिरतिचरणी-
ष्यते । “सैवातिचरणा शीफसंयुक्तातिव्यवायतः ।”
वा.उ.१३च. । See अचरणा ।

अतिचरा(ला) । स्त्री । पद्मचारिण्याम् । मद.
व.१॥ Hibiscus montabilis.) स्खलपत्त्रिण्याम् ।
द्वगणम् । रा.नि.व.५ । भा.पू.१म. । See स्खल-
पत्रम् । भूतवले ।

अतिच्छवः । पुं । रक्तकीकिलावे । तानम-
थना । ब्रह्म कुण्ठेनाडा । प.सू.रवा.। क्वायाम् ।
Mushroom. काटेछाजू. पोशागछाजू ।
खल्लवणविशेषे ।

अतिच्छवकः । पुं । भूतवले । प.सू. भूतवले ।
गङ्गकृष्ण । रा.नि.व.८। वणसाधारणे । वृक्षविशेषे ।
यस्य मूले पत्रे वा वचाकारः, कटुरसः । रा.नि.
सप्तपण्डवे ।

अतिच्छवा } स्त्री । शताह्वयाम् । कुन्का ।
अतिच्छविका } रा.नि.व.४। मद.व.२ । वा.
उ.६अ. “अतिच्छवा पलङ्कवा ।” सि.यो.उन्माद-
चि.महापेक्षाचष्टे । मधुरिकायां । मोत्री । च.
वि.। च.। क्ववले । यस्य मूले पत्रे वा वचाकारः,
कटुरसः । भूतवले । रा.नि.। विषाणिकायाम् ।
वा.सू.२८अ.। तन्नामकमङ्गीषयौ । See शीषधिः ।

अतिजागरः । पुं । नीलक्रीडे । रा.नि.व.१६।

अतिजृम्भः । पुं । वायुरोगविशेषे । वै.निघ.।

अतितपस्विनी । स्त्री । गौरवसुख्याम् ।
धोत्रक टाकूनिशा । भा.पू.१म.गु.व. ।

अतितर्पणम् । स्त्री । अतिदत्तौ । वा.सू.८अ. ।

अतितीव्रा । स्त्री । गण्डदृष्ट्यायाम् । रा.नि.व.८।

अतितीक्ष्णः । वि । मरिचादौ । पुं । शीभाघ्न-
वले । स्त्री । अजमीदायाम् । [निघ.।

अतिदृष्टिः । पुं । पिचजन्मरोगविशेषे । वै.

अतितेजिनी । स्त्री । विपण्याम् । उज्ज्वल,
तेजवती । मद.व.१ ।

अतिदग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरोगे । अनिदग्धे

भासावलम्बनं गात्रविशेषः शिरास्त्रायुसम्यस्थिव्या-
पादनमतिमात्रं, ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाद्योपद्रवा
भवन्ति । व्रणशाल्य चिरेण रीक्षति रुद्धं विषयीं
भवति । मुष्ट्याग्रिप्रतपनं कार्यमुष्णं तथैवधम् ।
इत्यादि । सु.सू. १२५. ।

अतिदाहः । पुं । अतिसन्नापि । वै.निघ. ।

अतिदीप्तिः । स्त्री । श्वेतसुरसायाम् । श्वेत
वावूरे तुलसी । वै.निघ. । [व.६ ।

अतिदीप्यः(कः) । पुं । रक्तचिचके । रा.नि.

अतिदुष्टः । पुं । गीचुरके । वै.निघ. ।

अतिदेशः । पुं । प्रकृतस्यानागतं साधनम् ।
यथा—अनेनास्य वायुर्हंसुपतिष्ठते तेनोदावर्तः
स्यादिति । सु.उ. ६५५. । [सु.सू. १५५. ।

अतिनिद्रता । स्त्री । कफहृज्ज्वरोगविशेषः ।

अतिपक्वमांसम् । स्त्री । पाकाधिकसिद्धमांसं ।
गुणाः—अतिपक्वम् यन्मांसं विरसे वातलं गुरु ।
वै.निघ. ।

अतिपक्वचीरम् । स्त्री । अतिशयघनदुग्धे ।
घनावृतं दुग्धं । इदम् अतिगुरु । “भवेद्दरीयोऽति-
शयम् ।” वा.टी. हेमाद्री चारपाणिः ।

अतिपत्रः(कः) । पुं । शकतरी । (अंशुन
गोह । रा.नि. व. ६ । उन्माद-चि, महापैशाचघृते ।
हसिकन्दनाममहाकन्दे । रा.नि. व. ७ ।

अतिपत्रा । स्त्री । (Sida cordifolia.)
बलायाम् । वे.लेण्ड । हिं खरेली ।

अतिपातितम् । स्त्री । अस्थिभङ्गविशेषः । ते-
नास्थि निःशेषेण भिन्नं भवति । सु.नि. १५५. ।

अतिपिच्छः । पुं । श्वेतरक्तालुके । वै.निघ. ।

अतिपिच्छला । स्त्री । कुमायाम् । श्वेतकु-
मात्री । वै.निघ. ।

अतिपिञ्जरः } पुं । दुष्टव्रणे । च. ।

अतिपीडकः } पुं । दुष्टव्रणे । च. ।

अतिबला । स्त्री । (Sida rhombifolia.)
पीतबलायाम् । पीतवर्णं वे.लेण्ड, पीतवाङ्गुलि ।
हिं ककहिया । मं पिटाखिणी । गुणाः—तिक्ता
कटुः वातघ्नी कृमिघ्नी दाहघ्नाविषघ्नाह्निहोदीप-
कशमी च । रा.नि. व. ४ । शीतला मधुरा मलका-

निकृता । क्षिप्त्वा शाल्विणी वातरक्तपित्तक्षत-
च । मद. व. १ । हरेन्महाबला कृच्छं भवेत्तातानु-
मनी । इत्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम्
भा.पू. १५. गु. व. । सु.सू. १६ संशमने । च.सू. ४५.
सु.सू. कर्मिणि । चि.क.क. वल्ली स्त्रीरोगचि. । वा. ६
४०५. श्वेतवाय्वालुके । गीरक्षतच्छुलायां । गोत्र
छाकुनिगा, कानिगा विटिकीविष्णु-नारायणतैले
शतावरीयो.सा.कौ. । चि.क.क. वल्लीकेतक्यादितैले

अतिबलिका } स्त्री । वाय्वालुके । रा.नि. व. ४

अतिबली } स्त्री । वाय्वालुके । रा.नि. व. ४

अतिभारगः । पुं । अन्नतरी शंकर इति लोके

अतिभोजनम् । स्त्री । अतिमात्रया भोजने ।
गुणाः—आलस्यगीरवाटोपसादांश्च कुर्वतेऽधिकम्
सु.सू. ४६५. कृताश्रव. ।

अतिमङ्गल्यः । पुं । (Aegle or cratoeva
marmelos.) बिल्ववृक्षे । रा.नि. व. ११ ।

अतिमञ्जुला । स्त्री । कण्टकसेवतीवृक्षे । हिं
सेवती गुलाब । गोर्नाप, रक्त गोर्नाप । भा.
पू. १५. पु. व. । मद. व. २ । See सेवती ।

अतिमण्डलः । पुं । मूधामनवृक्षे । वै.निघ. ।

अतिमन्यः(कः) । पुं । अग्रि उपे ।

अतिमुक्तः(कः) } पुं. Mo .ain eboney.

अतिमुक्तका } तिनिशह्वे । अम. । तिन्दुक-

वृक्षे । तेल, गीत । नवमङ्गिकाभेदे । मं तं राय-
विर । रात्रिवेज । (Goertnera racemosa.)
माधवीलतायाम् । प.सू. । “अतिमुक्तकामिच्छन्ति
वासन्ती-माधवीलताम् ।” इला. ५४ । अतिमुक्तम्

निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशेऽपि च । नितचतुष्कं । वा.
उ. ११५. । “तथातिमुक्तकैरुहः ।” भा.पू. १५. ।

गुणाः—कषायः शीतलः अस्रघ्नः पित्तदाहज्वरी-
त्यादहिकाच्छर्दिघ्नश्च । रा.नि. व. १० । See ति-
निशः । माधवी मधुरा शीता लघ्वी दीपकयापहा ।
भा.पू. १५. पु. व. । (कः) हरिमन्ये । चारा. ।

अतिमुक्ततैलम् । स्त्री । अतिमुक्तकबीजतैले ।

गुणाः—वातपित्तघ्नं केम्बु श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ।
वा.टी. हेमा. । [व. १० ।

अतिमुक्ता । स्त्री । अतिमुक्तकायाम् । रा.नि.

अतिमोदनी(दिनी) । स्त्री । नवमल्लिकायां ।
रा.नि.व.१० ।

अतिमोदा । स्त्री । (Jasminum arbore-
um.) नवमल्लिकायां । उ.उ.ति । रा.नि.व.१० ।
गणिकारीहवे खनाका कौकणदेशे ख्याते । गणि-
त्रि । रा.नि.व.१० ।

अतियवः । पुं । निःशूकयवे । कृष्णवर्णे यवे ।
मद.व.१० । निःशूकोऽतियवः श्रुतः । यवादतिय-
वो न्यूनः । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

अतियुक्तः । चि । बारंवारं प्रयुक्ते । भा.म.ख.
१भ.च.सा. । "केहायैरतियुक्तेः ।" [१७च.।

अतियोगः । पुं । अतिशयितप्रयोगे । वा.सू.

अतिरक्तः । पुं । हिङ्गुले । वै.निच. ।

अतिरक्ता । स्त्री । जवापुष्पहवे । वै.निच. ।

अतिरसः । पुं । पीयूषके । श.मा. ।

अतिरसा । स्त्री । मूर्खायाम् । भृङ्ग । वै.निच.
२भ.च.प.चि.पलङ्कषातेलि । रा.सा.याम् । मद.व.
१ । बल्लीयष्टिमधुनि । रा.नि.व.६ । श्रतमूर्खायाम् ।
च.सू.४ । [१२ । भा.पू.१भ. । मद.व.१ ।

अतिरुहा । स्त्री । मांसरोहिण्याम् । रा.नि.व.

अतिरुचः । चि । केहश्वे, कङ्गुकीद्रवाशौ ।

अतिरेचकः । पुं । काकोल्याम् । कौंकला ।
वै.निच. । [नि.व.२० ।

अतिरोगः । पुं । चयरीगे । राजयक्षणि । रा.

अतिरोमशः । पुं । वन्य-कानि । हारा ।

अतिरोमशा । स्त्री । नीलपुष्पायाम् । छगल-
वेण्टे । प.सु. ।

अतिलङ्घितम् । स्त्री । अल्पपदासि । तल्लच-
नं—पूर्वभेदोऽङ्गमर्ह्य कासः शीघ्री मुखस्य च ।
क्षुब्धबाहोऽरुचिच्छया दीर्घत्वं शीघ्रनेत्रयोः । मन-
सः सङ्गमोऽभीष्टमूर्ध्वातलसमी हिदि । देहाग्रिबल-
हानिश्च लङ्घनेऽतिक्रान्ते भवेत् ॥ च.द. ।

अतिलम्बी । स्त्री । शतान्नायाम् । भा.पू.१भ. ।

अतिलोहितगन्धः । पुं । दमनकहवे ।
दना । प.सु. ।

अतिवर्चुलः । पुं । (Sida rhombifolia.)

कलायविशेषे । गूटेर, वाटूना, कड़ाई । र.मा.।

अतिविदाही । चि । राजसर्षपादौ ।

अतिविद्या । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । प्रमाणा-
तिरिक्तविज्ञायाम् । सु.शा.८ ।

अतिविषः(षा) । स्त्री । (Aconitum het-
erophyllum.) खनामख्यातोपविषजातीयपुष्प-
द्रव्ये । आतडेह । हिं आतद्वध । अतिविषा सर्वत्र
भाषा । तं अतिवसुषट् । अतिविषा शुकलक्षण-
भेदात् चिषा रसवीर्यविषाकेषु तुल्या । गुणाः—
कटुष्णा तिक्ता कफपित्तज्वरघ्नी आमालीसारकासघ्नी
विषघ्नी हृद्दिघ्नी च । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५च.
वचादि । नागारातिविषाभयाः । च.द.ज्व.चि.पि-
प्लव्याद्यष्टते । मदनपालसु श्यामकन्दोपविषयी-
श्रुतभेदानाह श्वेतरक्तकृष्णपीतत्वात् ते तासां यथा-
पूर्वं श्रेष्ठा गुणीतमा सर्वदोषहरा शीघ्रघ्नी शैषि-
करीमघ्नी रसायनी च । मद.व.१ । अतिविषाकटु-
कौप्रघतीनामुष्णगोमयजलेन शुद्धिर्जातिष्या । सा.
कौ. । [वै.निच. ।

अतिवीजः । पुं । वल्लकहवे । वांरणां गांश्च ।

अतिवृष्टफलः । पुं । पनसहवे । कौटोण
गांश्च । भा.पू.१भ. ।

अतिव्यथा । स्त्री । अतिशयितयन्त्रणायाम् ।
पीडायाम् ।

अतिव्यायामः । पुं । व्यायामाधिक्ये । अ-
धिक कृत्स्नि कर्त्रा । अतिव्यायामो न पथ्यः । अ-
तिव्यायामतः कासो ज्वरहृद्दिः श्रमः क्लमः । द-
या चयः प्रतमकः रक्तपित्तक जायते ॥ भा.पू.१भ. ।

अतिशङ्कुली । स्त्री । तिलकृतरीटिकायाम् ।
गुणाः—रुक्षा श्लेष्मपित्ताक्षघ्नी गुरुः विट्शिम्ली, न
चक्षुष्या च । भा.पू.कृतान्नव. । [भृङ्ग । र.मा. ।

अतिशारिवा । स्त्री । अनन्तायाम् । अनशु-

अतिशूकः । पुं । यर्वे । यव । प.सु. ।

अतिशूकजः । पुं । गोधूमे । गय । Wheat.

अतिश्रुतशीरम् । स्त्री । अतिक्रियते दुग्धे
कवलभीज्यवत् सञ्जाते । तद्भुक्षतरम् । स्वाभिर्जलं
श्रुतं विविचतुरष्टांशेषितम् । तथा श्रुततमं सारं
गुरु चक्षुष्यतमं पथः ॥ वा.सू.५च.च.६.टी.खरनादः ।

अतिशीघ्रः । पुं । जयरीगे । See जयः ।

अतिसय्या स्त्री । बक्षीयष्टिमधुनि ।

अतिसर्जनम् । स्त्री । वेधे । मे.नपचक्रं ।

अतिसान्द्रः । पुं । राजसाधे वांशानौ वरुणौ ।
रजा । [लतायष्टिमधुनि]

अतिसास्या । स्त्री । कण्ठमुखगुञ्जावज्जगाम् ।

अतिसारः । पुं । पपंटेके । मद्.व.१ । हिं
पापडा । उदरामयरीगविशेषे । See अतीसारः ।

अतिसारकी । त्रि । अतिसाररोगिणि ।

अतिसारघ्नः । पुं । ज्वेत्पपंटेके । (कृ.२.पा.प-
डा) । वै.निघ. । [निघ.]

अतिसारघ्नी । स्त्री । अतिविषायायाम् । वै.

अतिसारभेषजम् । स्त्री । लीघे । तद्गो-
निवारके औषधे ।

अतिसारवारणरसः । पुं । अतिसारे रसः ।
अत्र कृतकर्पूरं पक्ककर्पूरम् । खाखसीजीरं अहिफि-
नम् । र.सा.सं. ।

अतिसारस्या । स्त्री । रास्त्रायाम् । वै.निघ. ।

अतिसूक्ष्मः । त्रि । अतिशयसूक्ष्मे ।

अतिसेवनम् । स्त्री । अधिकमात्रया सेवने ।

अतिसौम्या । स्त्री । बक्षीयष्टिमधुके । रा.नि.व.६ ।

अतिसौरभः । पुं । आसङ्गवे । भा.पू.फ.व. ।

अतिस्नान्या । स्त्री । रक्तकुलशयके । वै.निघ. ।

अतिस्थूलवर्मा । पुं । दुष्टवर्णविशेषे । च. ।

अतिस्निग्धः । त्रि । अत्यलस्निग्धे । तस्य ल-
क्षणम् — कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।
लवणं तदतिस्निग्धे रुचं तत्र प्रदापयेत् ॥ वै.निघ. ।
नखचि. । [निघ.]

अतिस्रवा । स्त्री । मथूरवज्जगाम् । भृशत्वा । वै.

अतिक्षिप्तसन्धिः । पुं । सन्धेरतिशयविशेषे ।
सन्धिच्युतं सदुच्चैरवस्थानं । तेन सन्ध्यस्थीरुमयोरेवा-
तिक्रान्ता वेदना च । सु.नि.१५.च. । See भयः ।

अतीसारः । पुं । Diarrhoea or dysentery.

अतीव सरति, प्रकृतिमतिक्रम्य गुदमार्गेण सरतीति
अतीसारः । खनामख्यातोदरामयरीगे, बहुद्रवमलनिः-

सरणरीगे । तस्य निदानं गुरुभोजनादिकम् । तस्य
निवृत्तिः — रसादिद्रवधातुनामर्पि मन्दीकृत्य मलेन
सह मिश्रितानां त्रायुना चाधः प्रसृजनां अतिनिः-
सरणादतीसार उच्यते । तस्य च पूर्वैकरूपं — हृदय-
नाभिगुच्छीदरादिस्थानेषु सूचीविह्वलेदना, काया-
वसादवायुमलविबन्धतोदीदराभानापरिपाकादिक-
च । स षड्विधः वातपित्तकफसन्निपातशीकापरि-
पाकजभेदाद्भवति । तत्र वातजो मलस्यारुणता फे-
णिलता रुचता पक्ता तथा गुदे सशब्दवेदनमल्यशी
सुहृर्निःसरणश्च लक्षणं भवति । पित्तजो च मलस्य
हरितपीतलोहितवर्णता लण्णामूर्च्छादाहः, मल-
हारे ज्वाला चतश्च लक्षणम् ; कफजो च शुक्लाद-
सकण्ठाभगन्धिशीतलमला निःसरणि, रोगी स-
रीमाश्च भवति । सान्निपातिको च वातजादिल-
क्षणानि दृश्यन्ते, प्रायश्चाय मलाः शूकरवसा-मां-
सधावनवारिवद्भवन्ति । शोकोजो च गुञ्जाफलस-
दृशशीणितं केवलं मलमिश्रितं मलरहितं वा स-
रति, तत्र मलसहितं चेत् दुर्गन्धं मलरहितं चे-
न्निर्गन्धं भवति । आमातिसारे च नानावर्णं वारं-
वारश्चातिसायेते, तथा तत्रोदरगुलमतीव जायते ।
अतीसारस्य चासाध्यलक्षणं — मलस्य कृच्छ्रस्थिता,
यकुराखण्डवत् कृच्छ्ररक्तवर्णता, घृततैलवसामज्ज-
दधिदुग्धमांसधावनवारिसदृशता, कृच्छ्रनीलवर्णता,
ईषरकृच्छ्रचिक्कणता, शिखिपुच्छवत् विविधवर्ण-
चन्द्रकयुक्ता, घनशवगन्धिसंस्निग्धता, सुगन्ध-
पूतिगन्धबहुलता च, तथा लण्णामूर्च्छाकारदर्शनं,
हिक्काश्वासपार्श्वशुल्लिष्टिघचिन्माहाः, गुञ्जाभ्यन्तर-
वलिपाकः प्रलापश्च, तथा गुदे संवरणाक्षमता बल-
मांसहीनता अतीवीदराधानं शीघ्रं, मलहारस्य
पक्तासखेऽपि गात्रस्य शीतलता उपद्रवाश्च ।
चिकित्सा-स्वल्पपथ्यां प्रदर्शनीया । अतीसारं नाना-
विधद्रवधातुनिःसरणमभ्यस्य केवलमेव कफनिःस-
रणमित्यतिसारप्रवाहिकयोर्भेदः । इति माधवक-
रसंग्रहादतीसारसंग्रहः । शार्ङ्गधरस्य भयजमुक्ता स
मविधमाह । तस्य सम्प्राप्तिः संशयापां धातुरलः क-
शानुं वर्चोमिथी मारुतेन प्रसृजः । हृत्सीतीवाध
सरस्येव यक्षाह्वाधिं घोरं तं त्वतीसारमाहः ॥ इ-
माभिपायूदरकुचितीदगाधवासदानिलसन्निरीधा-
विट्संश्र आभाममथाविपाको भविष्यतः तस्य पु-
रः सराणि ॥ तस्य निदानम् — गुर्वतिस्निग्धरुचोऽपि
द्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाभ्यशमाजीर्णरसाखी

आपि भोजनैः॥ खेदाद्यैरतिपुन्यैश्च मिथ्यापुन्यैर्विषा-
हयात् । शोकादुष्णान्मद्यातिपानात् सारम्यसंप्रप-
यात् ॥ जलाभिरमर्षवैगविघातैः कृमिदोषतः ।
दृष्टां भवत्यतीसारी लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ सु.उ.
४०अ.। स च वातपित्तकफसन्निपातशोफामजभेदात्
षड्विध इति । अत्रातिसार-लक्षणम् — अनिलेनाथ
पित्तन श्लेष्मणा चापि बाजिनः । अतीसारस्तथा
चान्यः सन्निपातेन जायते ॥ सङ्कोचिताङ्गः रूग्निन
सकफं योऽतिसार्यते । अल्पं तनु सशब्दश्च पुरीषं
बहु वा ह्रयः ॥ तस्य वातात्मकं विन्द्यादतीसारं वि-
चक्षणः । पित्तजश्चैव वक्ष्यामि श्लेष्मजश्च समासतः॥
स्वेददाहपरीतानां लक्ष्यन्त्यतिमान् भिषक् सावेण
नीलरक्तेन विस्मगन्धेन पित्तजम् ॥ मन्दाहारमाया
वाहो हृष्टरीमातिपीडितः । श्यामीः सपिच्छलै-
र्भिन्नेर्विद्यात् श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ सन्निपातात्मकश्चैव
सर्वेषां लक्षणैर्युतम् । द्विरूपं हृन्मजं श्लेष्मतीसारं
विचक्षणैः । अतीसाराः समुद्दिष्टाः शालिहोत्रा-
दिभिः पुरा ॥ अ.द.४२अ.।

अतुलः । पुं । कफे । तिलकवर्णे । श.च.।

अट्टमिः । स्त्री । ट्टमिगुल्ले । अपरितोषे ।

अतेजाः । स्त्री । ह्यायायाम् । रा.नि.व.२१।

अत्काः । पुं । अङ्गे । उष्णा.।

अन्नः । पुं । सूर्ये । वै.निघ.।

अत्यः । पुं । अश्वे । [भस्मके । विज.र.।

अत्यग्निः । पुं । चूधाधिक्ये । च.द.अग्निमा.चि.।

अत्यन्तपद्मा । स्त्री । कमलिन्याम् । वै.निघ.।

अत्यन्तशोणितः । वि । अतिरक्ते । क्ली ।
सुवर्णगैरिके । वै.निघ.।

अत्यन्तसुकुमारः । पुं । (Panicum Ita-
licum.) कन्दलीवृत्ते । कङ्कुष्याम् । रा.नि.व.१६।

अत्यम्बुपानम् । क्ली । मात्रातिरिक्तवारिपाने
बल्लक्षणं यथा — अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं अनम्बु-
पानाच्च स एव दोषः । तस्माद्वरी वज्रविवर्धनार्थं
सुहृन्मुहूर्वारि पिबेद्भूरि ॥ इति जलपानलक्षणम् ।
रा.नि.व.१४ ।

अत्यम्बः । पुं, क्ली । (Spondias mangi-
fera.) वृक्षाक्षे । उँडून् । रा.नि.व.६ । See
तिनिङ्गी । वनमागुल्ले । मागुल्ले । वि.अत्यम्बा-
रसपुनो ।

अत्यम्बा । स्त्री । मागुल्लवृत्ते । वनवीजपुरे ।
मधुव्रजानु, मधुटोवा वा मधुव्रजम् । रा.नि.व.११।
महाकौकुड्डी । रत्ना. तिलिङ्गाम् । श.र.।

अत्यम्बपर्णी । स्त्री । वज्रिग्रणे लताविशेषे ।
कडवडुवेनि । हिंगुली । रा.नि.व.१ । अम्बली-
याम् । आंशुकल । गुणाः — अत्यम्बपर्णी तीक्ष्णास्वा
ग्रीहशूलविनाशिनी । वातहृद्दीपनी कृत्वा गुल्मश्ले-
ष्मामयापहा ॥ रा.नि.व.१ । मात्रा.१माषा ।

अत्ययः । पुं । नाशे, दीप्ते, कृच्छे । रत्ना.अने.
व.। मी.यचिकं । [गांङ् । रा.नि.व.१० ।

अत्यर्कः । पुं । सूर्यार्कवृत्ते । श्वेत आंकन

अत्यानन्दा । स्त्री । कफजन्ययोनिरोगवि-
शेषे, येन स्त्री श्यामधर्म्येण सन्तोषं न लभते । अ-
त्यानन्दा न सन्तोषं श्यामधर्म्येण विन्दति । भा.म.
ख.४भ.योनिरोगवि.।

अत्यारता । स्त्री । जवापुष्पवृत्ते ।

अत्युग्रम् । क्ली । हिङ्गुनि । मद.व.२ ।

अत्युग्रगन्धा । स्त्री । कृष्णगीकृष्णाम् । कृष्णा-
पराजितायाम् । अजमीदायाम् । मद.व.१ ।

अत्युदीर्णा । स्त्री । दुष्टव्यधनविशेषे । यत्र ती-
क्ष्णमहासुखशस्त्रेण वेधो भवति । सु.शा.८अ.।

अत्यूहः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । दात्यूहे ।
मी.हचिकं । [कायाम् । मी.हचिकं ।

अत्यूहा । स्त्री । नीलशेषालिकायाम् । नीलि-

अचिः । पुं । ऋषिविशेषे ।

अदनम् । क्ली । भक्षणे ।

अदन्तः । वि । दन्तहीने ।

अदलः । पुं । हिज्जलवृत्ते । श.च.। घृते ।

अदला । स्त्री । घृतकुमार्याम् । रा.नि.।

अदंशः । पुं । महामूलके । दण्ड भूना ।

अदारिका । स्त्री । वल्ककमले, वल्कीमले ।
उलट् कश्चल । वै.निघ.। [निघ.।

अट्टकः । वि । अस्थिरे । क्ली । दण्डविशेषे । वै.

अद्भुतसारः । पुं । खदिरसारः । रा.नि.व.८ ।

अद्यम् । क्ली । धान्ये ।

अद्यतनः । त्रि । अद्यभवे । आजिकार ।

अद्यस्थिना } स्त्री । आसन्नप्रसवायां गवि ।
अद्यस्थिना }

अद्रकः । पुं । महानिम्बहृत्वे । वै. निघ. ।

अद्रिः । पुं । पर्वते । शैलहृत्वे । मे. रक्षिकं ।
चरिमाणविशेषे ।

अद्रिकर्णी । स्त्री । अपराजितायाम् । श्वेतापरा-
जितायाम् । रा. नि. व. २३ । [भा. पू. १ गु. व. ।

अद्रिका । स्त्री । धान्यके । शृणो महा निम्बे ।

अद्रिजः । त्रि. गिरिजाते । स्त्री । शिलाजतुनि ।
र. मा. रवा. । तुल्यहृत्वे । रा. नि. व. ११ । मेरुके ।

अद्रिजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । हि. मा. । भा. ।

अद्रिजा । स्त्री । सैहजपिप्पलीचुपे । रा. नि.
व. ६ । [व. ३ ।

अद्रिभूः । स्त्री । आस्तुकर्णलतायाम् । रा. नि.

अद्रिमाषा । स्त्री । वनमाषे । गोशान्ति । वै.
निघ. । [पू. गु. व. वै. निघ. ।

अद्रिसानुजा । स्त्री । चायमाषायाम् । वल्ग-

अद्रिसारः । पुं । लीहे । रवा. ।

अद्रेष्कः (ष्का) । पुं, स्त्री । निम्बविशेषे । हिं वका-
हननिम्ब । पोशेटु निम् । भेष. कुष्ठचि. ।

अधः । अव्ययं । अधोभागे । योनी । वै. निघ. ।

अधःकुन्तलः । पुं । अन्तर्लोम्बि ।

अधःपातनम् । स्त्री । पारदस्य यन्मार्गेणा-
धःलेपणे । यथा—नवनीताह्वयगन्धकं (लाउत्रा
गुक्कुर) सूतञ्च समभागं गृहीत्वा जम्बीररसेन
मर्दयित्वा, शुकशिखीमूलं शिथुमूलापामार्गश्चित-
सर्षपसैन्धवकल्केन समभायेन संमिश्रा यन्मसोर्ह-
भाष्ठाभ्यन्तरतले कल्कमिश्रितं तं सूतं लेपयेत् ।
अथ जलपुक्तमधीभाण्डं सुवि पूरयित्वा तस्य सुखे
रसयुक्तं भाण्डमधीमुखं संस्थाप्य च द्वयोः सन्धिसुखं
लेपयेत् । अथ उपरिष्ठात् पुटे दत्ते पारदो जले
पतति । इत्यधःपातनं । “नवनीताह्वयं सूतं” नि-
त्यादि । र. सा. सं. ।

अधःपुटः । पुं । चारोलीहृत्वे । वै. निघ. ।

अधःपुष्पी । स्त्री । (Hieracium) गीजिह्वा-

चुपे । रा. नि. व. ४ । चोरपुष्पीदण्डविशेषे । चोर
कांटेकी, चोरथड़िका, डाँट्टे, उक्कण, वाटिगा,
लेडुगा । इटाहलीति गौडीयाः । सततज्व. मन्त्र-
दण्डी मन्त्रे वै. निघ. २२. ।

अधःप्रस्तरः । पुं । दण्डासने । वै. निघ. ।

अधःशल्यः । पुं । अपामार्गचुपे । रा. नि. व. ४ ।
भा. पू. १ भ. । श्वेतापामार्गः ।

अधःशाखः । पुं । संसाराश्रयहृत्वे ।

अधःशेखरः । पुं । श्वेतापामार्गः ।

अधमः । पुं । अन्धवैतसे ।

अधमाङ्गम् । स्त्री । चरणे । श. च. ।

अधरः । पुं । ओष्ठे । ठाँटि । रा. नि. व. १८ ।
स्त्री । स्त्रीयोनी ।

अधरकण्टकः । पुं । दुरालभायाम् । वै. निघ. ।

अधरकण्टिका । स्त्री । क्षुद्रश्रुतावर्था । वै. निघ. ।

अधरा । स्त्री । नीचदिशि । वै. निघ. ।

अधामार्गः } पुं । अपामार्गः । धामार्गवहृत्वे ।
अधामार्गवः } गङ्गगङ्गा हिं कारच । अ. टी. ।

अधिकण्टकः । पुं । यासचुपे । क्षुरालता-
विशेषः । रा. नि. व. ४ । [निघ. ।

अधिकप्रियम् । स्त्री । लवि । दात्रिणि । वै.

अधिकरणम् । स्त्री । यच्च कुर्वन्ति तदधिकर-
णम् । सु. सू. ४१ अ. । ‘यमधमधिह’ इत्येते । यथा
रसं दोषं वा । सु. उ. ६५ अ. ।

अधिकारी । पुं । पुरुषः । वै. निघ. ।

अधिजिह्वः । पुं । A tumour on the
tongue, कण्ठगतमुखरोगः । सु. नि. १६ अ. । अयं
विजिह्वोऽप्युच्यते ।

अधिजिह्वकः । पुं । जिह्वागतरीगविशेषे ।
See अधिजिह्वा ।

अधिजिह्वा } स्त्री । जिह्वारोगविशेषे क-
अधिजिह्विका } फशीणितजे । अथ जिह्वो-
परि जिह्वायत्त शोषो जायते । पक्ववेदसाध्यः ।
उपजिह्वा जिह्वानिबन्धो भवतीत्यनयोर्भेदः । लक्ष-
णम्—जिह्वायरूपः श्वयथुः कफाणु जिह्वाप्रवन्धी-
परिरक्तमिश्रः । सु. नि. १६ अ. । अथस्य जिह्वागत-

रोगे जिह्वोपरि शोफरूपे । लक्षणम्—“अधिजिह्वाभिधानस्य उपरिष्ठादिनिर्देशत् ॥” ज.द.२६अ.।

अधिदन्तः (कः) । पुं । A tooth growing over another. दन्तमूलगतरीगविशेषे । गजदन्ते । गजदन्त । अथस्य दन्तोपरि षडधिक-दन्तनिर्गमरूपरोगे । तेन चाश्वस्य यासयद्वयेऽनिका भवति । समदन्तविशिष्टोऽदन्तविशिष्टाश्चोऽधि-दन्त इत्युच्यते । “समभिच्छादभिर्दन्तैः ख्यातश्चाधि-कदन्तकः ।” ज.द.३अ. ।

अधिदैवतम् । क्ली । अधिदैवतायाम् । आधि-दैविकरोगे । सु.शा.१अ. ।

अधिपतिः । पुं । मर्मस्थानविशेषे । तस्य रोमावर्त्तस्थानं मसकाभ्यन्तरे सर्वेश्विरासम्भिलन-स्थानञ्च । सु.शा.६अ. ।

अधिभूतः । पुं । यमधिकृत्य योवर्त्तते स एव तस्याधिभूती नाम । यथा यस्य नामेन्द्रियस्य यत् कार्यभूतं तदेव कार्यं तस्मैन्द्रियस्याधिभूतविषयः । सु.शा.१अ. ।

अधिमन्यः । पुं । Acute pains in the balls of the eyes with pain and swelling of one side of the head. अभिथन्दोऽत्यन्तरीगविशेषे । स च वातजपित्तज-कफजरक्तजभेदेन चतुर्विधः । सर्व्वेव लक्षणं तीव्रवेदना । अभिथन्दे (ऽऽक उठ्ठा वा नेत्रभूल) उपेक्षिते अभिमन्यो जायते । लक्षणम्—इद्वैरते-रभिथन्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्तधिमन्याः सुनयने तीव्रवेदनाः ॥ उत्प्राप्यत इवात्यर्थे नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसीऽहं च तं विद्यादधिमन्यं खलक्षणेः ॥ इत्याहटिं श्लेष्मिकः समरात्रादधि-मन्यो रक्तजः पञ्चरात्रात् । षड्वात्रा वातिको वै निहत्यात् मिथ्याचारात्पैतिकः सत्य एव ॥ अधि-मन्येषु सर्व्वेषु ललाटे वेधयेच्छिराः । अशाने सर्व्वेधा मन्ये भुवोभु परिदाहयेत् ॥ सु.उ. ६अ. ।

अधिमांसम् । क्ली, पुं, मा. ने. री. । See नेत्रमांसार्थं

अधिमांसकः । पुं । Inflammation of the tonsils. कफजव्यदन्तवेजरीगविशेषे । हनुमन्वाक्यदन्ते अतिवेदनमहाशोथी क्षालाक्षान्वय भवति । हानव्ये पश्चिमे दन्ते महाशोथोमहारुजः । क्षालाक्षान्वी कफजतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।

भा.म.ख.४भ.सु.री.चि. । मा.नि. । सु.नि.१६अ. ।

अधिमांसार्थं । क्ली, पुं । Fleishy ex-
crescence on the eye, cancer of the
eye. दृष्टियुक्तगतरीगविशेषे मांसवृद्धीतिख्याते ।
लक्षणम्—पद्मानं सदु रक्तार्थं यन्मांसं चौथते सि-
ते । पृथुष्टवधिमांसार्थं बहुलञ्च यत्कृत्रिमम् ॥ मा.नि. ।

अधिसुक्तकः । पुं । माधवीलतायाम् । वै.निच. ।

अधिसुक्तिका । स्त्री । सुक्तागृहे, यत्नी । भू-
छात्रिपुङ्क । वै.निच. । [रत्ना. ।

अधिष्ठानम् । क्ली । स्थाने । यामि । नगरे ।

अधीरः । पुं । अयोग्यवैद्ये । वै.निच. ।

अधोऽंशुकम् । क्ली । परिधेयवस्त्रे । अम. ।

अधोगतः । पुं । अस्त्रिमङ्गरीगे । वै.निच. ।

अधोघण्टा । स्त्री । अपामार्गे । आं.पां. । रत्ना. ।

अधोऽङ्गम् । क्ली । मलहारि ।

अधोमर्मं । क्ली । गुदे । गुह्यहारि । हे.च. ।

अधोजिह्विका । स्त्री । तालुमूलस्य वृद्धिजा-
याम् । आनञ्जिव । हारा. । जिह्वाधः शोथरोगे ।
कफादधस्तादधिजिह्विका चेति । च. ।

अधोहारम् । क्ली । मलहारि । योनौ । हे.च. ।

अधोभागहरः । नि । विरेचनकर्म्मणि हि-
तकरि । च. ।

अधोमुखा । स्त्री । गोजिह्वायाम् । रा.नि.व.४ ।

अधोयन्त्रम् । क्ली । वकयन्त्रे ।

अधोवायुः । पुं । अपानवायौ ।

अधोरेचनः । पुं । आरम्बधवे ।

अधोऽस्त्रपित्तम् । क्ली । अधोगतरक्तपित्तरीगे
See रक्तपित्तम् ।

अध्यण्डा (अण्डा) । स्त्री । कपिकच्छुनता-
याम् । आं.नां.कुनी । See आत्मगुण । भूयामल-
क्याम् । रत्ना. । कोकिलच. । तालनाथना । म.द.
व.१ । भा.पू. । प.सू. ।

अध्यर्षुदम् । क्ली । अर्षुदोपरि जातार्षुदरीणि ।
आत्वर उषर आवा लक्षणं—यज्जायतेऽन्यत्रलु-
प्यज्जायते श्रेयं तदध्यर्षुदमर्षुदरुः । सु.नि.११अ. ।

अध्यशनम् । क्ली । अजीर्णोपरि भोजने लक्षणम्

—“लजीणें भुज्यते यत् तदध्यशनमुच्यते। प्राग्भुक्ते लज्जले मन्दे हिरक्की न समाहरेत्। प्रातराशे लजीणें तु सायमाशे न दुष्यति। पूर्वभुक्ते विदग्धेऽग्ने भुज्जानो हन्ति पावकम्। सायमाशे लजीणें तु प्रातर्भुक्तं विषोपमम्”। वै.निघ. दिनचर्या। भुक्तस्थीपरिभूयीभोजने। भा.म.ख.१भ.अती.सा.चि.। “विकृताध्यशनाजीणेंः।” वा.सू.८अ.।

अध्यक्षः। पुं। चीरिकावृक्षे। श.र.। महार्कवृक्षे। त्रि। प्रत्येकं कर्षाईमने। सि.यो. र.पि.चि.एला-दिगुटकायां हन्त्यः।

अध्युषितः। पुं। सर्वाङ्गिरोगे। त्रि। उपविष्टे।

अध्रुषः। पुं। तन्नामकतालुगतमुखरोगे। अत्र तालुदेशे रक्तदोषजन्मलोहितानतिस्थूलशीथः, तेन च ज्वरसौत्रवेदना च भवति। मानि। तल्लक्षणं—शीफलब्धो लोहिततालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराख्यः। सु.नि.१६अ.।

अध्वगः। पुं। उद्रे। अश्वतरे। हे.च.।

अध्वगभोज्यः(ग्यः)। पुं। आमातकवृक्षविका.।

अध्वगवृक्षः। पुं। आमातकवृक्षे।

अध्वगक्ष्मी। पुं। खिचरे, पलिणि। वै.निघ.।

अध्वजा। स्त्री। खर्णलीनुपे। रा.नि.व.४।

अध्वनिषेवणम्। स्त्री। अध्वचलने। वै.निघ.।
See चक्रमणं।

अध्वरा। स्त्री। मेदायाम्। भा.पू.१ ह.व.।

अध्वशोषः। पुं। पथियमजन्मशीथरोगे। अध्वप्रशीथी सस्ताङ्गः संभट्टपरुषक्त्वः। प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्काक्रमगलानलः॥ नि.।

अध्वसिद्धकः। पुं। सिन्धुवारवृक्षे। रा.नि.व.४।

अध्वान्णशात्रवः। पुं। श्शीणाकवृक्षे। (श्री)। गच्छ। हिं नाउया श्शीणा। श.च.।

अनंशुमत्फला। स्त्री। कदलीवृक्षे। जटा.।

अनः। स्त्री। अन्ने। उणा.। [निघ.।

अनग्ना। स्त्री। कार्पास्याम्। कर्पास.। वै.

अनघः। पुं। गौरसर्पे। रा.नि.व.१६।

अनघ्नः। पुं। गौरसर्पे। वै.निघ.।

अनङ्गम्(कम्)। स्त्री। मनसि। श.र.।

अनङ्गमुन्दररसः। पुं। वाजीकरणाधिकारिरसः। मृतस्य पलं गन्धकस्य च पलं रक्तकुमुदररसैः दिनचर्यं भावयेत्। ततो बालुकायन्त्रे प्रहरमात्रं पचेत्। अवतार्य रक्तवकपुष्पश्वेतपद्मरसेन दिनैकं भावयेत्। र.सा.सं.। [श्री शीक.। रा.नि.व.४।

अनङ्गजिह्वा। स्त्री। गोजिह्वायाम्। [गोवि.

अनङ्गही। स्त्री। See अनङ्गही।

अनङ्गान्। पुं। वृषे। भा.पू.। रत्ना.।

अनङ्गही। स्त्री। गवि। गोहे। हला.।

अनङ्गः। पुं, स्त्री। सुखाधान्ये मरुधानं। वै.निघ.

अनन्तः। पुं। दुरालभायाम्। वै.निघ.२भ. अनन्तादिचूर्णे, सर्वज्वरे। सिन्धुवारवृक्षे। अभक्-घाती। रा.नि.व.११।

अनन्तकः। पुं। मूलके। नलवणे। हिं नर-कट.। मद.व.१।

अनन्तमूलम्। स्त्री। करालाख्योषधे। सुग-न्धायां। वचाभेदे। श.चि.। अनन्तायाम्।

अनन्तमूली। स्त्री। दुरालभायाम्। रक्त-दुरालभायाम्। वै.निघ.।

अनन्तरन्ध्रका। स्त्री। खर्परपोलिकायाम्। आट्क पिट्टे। वै.निघ.।

अनन्तवातः। पुं। तन्नामकशिरोगविशेषे। लक्षणं—दोषास्तु दुष्टास्तस्य एव यथा सम्पीड्य घा-टास्तु रुजां सुतीव्राम्। कुर्वन्ति योऽन्निभुवि शङ्क-देशे स्थितिं करोत्याय विशेषतस्तु॥ गन्धस्य पात्रे तु करोति कम्पं हनुयई लोचनजांश्च रोगान्। अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषवयोर्त्वं शिरसी वि-कारम्॥ मानि.।

अनन्ता। स्त्री। खनामस्थ्यातलतायां। अनन्त-मूलं। हिं अनन्तमूलं। सु. मिथ.अ.। शारिवेति उत्तरापथे प्रसिद्धा। रा.नि.व.१२। See शारिवा च.द.पि.ज्व.चि.शिरोलिपे। “कालियचन्दमानना” भा.म.ख.४भ.गर्भ-वि.। “अनन्ता शारिवा राक्षा” भा.म.ख.१भ.ज्वरे शारिवादौ। “अनन्ता बालवं सुप्तम्”। च.सू.४,११दश.। दूर्वायां। हे.च.४ खर्णचोर्वायां। प.सु.। लाङ्गल्यां। प.सु.। भा.पू.१यु.व.। दुरालभायां। प.सु.। भा.म.ख.४भ.

सू.री चि. । “कल्केरनन्ता खदिरारिमेद.... ।”
वा.१५अ. प्रियङ्गादि-व. प्रियङ्गादि-दूर्वादि-व.
हेमा.चक्रवर्त्त. “दूर्वादिना निम्बवासात्मगुता पश्चा-
द्रजी योजनवस्त्रानन्ता ।” नीलदूर्वायाम् । भा.
पू.१ । रा.नि.व.१२ । गीलीस्यां । (चतुर्दशी । रा.
नि.व.८ । यवासायाम् । भा.स.४भ.काकिल्यादिव.,
“अनन्तां कुकुटीं विन्वीम्” । दुरालभाभावे यवासा
यास्या । अग्निमन्त्रवदे । गुडूयाम् ।

अनभिलाषः । पुं । अन्नविषये । अरीचके ।
रा.नि.व.२० ।

अनलः । पुं । चित्रकचुपे । रा.नि.व.६ । भा.पू.
१भ.ह.व. । च.द.संयद्धणी-चि.पाठायचूर्णे । रक्त-
चित्रके । र.सा.सं. । भक्तातकवर्त्त । रा.नि.व.११ ।
पित्ते । रा.नि.व.२१ । देवधान्ये । म.द.व.१० ।
अग्नी । [दूर्वा ।] मेष.कुष्ठ-चि. ।

अनलम् । स्त्री । भक्तातकबीज । “अनलमरिच-

अनलनामा । पुं । चित्रकवर्त्त । [नि.व.३ ।

अनलप्रभा । स्त्री । ज्योतिषतीलतायाम् । रा.

अनलविवर्द्धनी । स्त्री । कर्कटिकायाम् ।
कै.कूङ्गोष्ठ ।

अनली (लिन्) लिः । पुं । वकवर्त्त । चिका.

अनवस्थितचित्तत्वम् । स्त्री । वायुरोगे ।

वै.निघ. । चित्तचाञ्चल्ये ।

अनशनम् । स्त्री । लङ्घने । सा.नि. ।

अनचः । चि. । अन्धे ।

अनचि । स्त्री । कुचचुपि ।

अनाक्रान्ता । स्त्री । कष्टकार्यम् । र.मा. ।

अनागतात्तवा । स्त्री । कन्यायाम् । अजात-

रजस्त्रायाम् । रा.नि.व.१८ । [सु.उ.६५अ. ।

अनागतावेक्षणम् । स्त्री । एतन् वक्ष्यतीत्यर्थे ।

अनाचारः । पुं । असत्कर्मणि । वै.निघ. ।

अनातङ्कः । चि. । अरीगिणि ।

अनातपः । पुं । आतपाभावे ।

अनातुरः । चि. । अरीगिणि ।

अनामकम् । स्त्री । अर्शरोगे । श.र. ।

अनामयम् । स्त्री । आरोग्ये । रा.नि.व.१० ।

अनामा । पुं । अनामिकाकुली । श.र. ।

अनामिका । स्त्री । तन्नामिकाकुली, अकुष्ठा-
वतुर्धाकुली । रा.नि.व.१८ ।

अनार्जवः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

अनार्त्तवजलम् । स्त्री । पोषादिमासचतुष्टय-
भवे षष्टिजले । तच्च वातादिदोषत्रयकोपनं । यथा
—अनार्त्तवं प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधराम् यत् । त-
च्चिदीपाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितं । भा.पू.
वारिव. ।

अनार्त्तवा । स्त्री । रजःशून्यायां । तन्नामकयो-
निष्ठापदि रोगे । अनार्त्तवासनौ षण्ठी खरस्यर्शं
च मैथुने । सा.नि. ।

अनार्थकम् । स्त्री । Aloe wood. अगुरु-
काष्ठे । हला. । काष्ठागुरुणि । रा.नि.व.१२ ।
भा.पू.१भ.क.व. । [रा.नि. ।

अनार्थजम् । स्त्री । Aloe wood. अगुरुणि ।

अनार्थतित्तः (कः) । पुं । (Gentiana
cherayta Rox.) मूलिन्धे । त्रिवांता । अम. ।

अनासिकः । चि. । नासिकाहीने ।

अनाहः । पुं । आनाहरोगे । See आनाहः ।

अनाहारः । पुं । आहाराभावे ।

अनिच्छः । चि. । हस्ते । वै.निघ. ।

अनिमिषः । पुं । मन्थ्ये । चिका.नि.षचतुष्कं ।

अनिमेषः । चि. । निमेषशून्ये ।

अनिर्माल्या । स्त्री । (Medicago escu-
lenta, Rox.) पिण्डिकायाम् । पृक्कायाम् । पि-
ङ्गि. । रत्ना. ।

अनिर्वाणः । पुं । कफे । वै.निघ. ।

अनिलः । पुं । वायी । शाकतरौ । (चै.शुन
गोष्ठ । रा.नि.व.२२ । [वै.निघ. ।

अनिलकपित्थकः । पुं । खूलासातके ।

अनिलकारकः । पुं । काञ्चिकभेदे । वै.निघ.

अनिलघ्नः (कः) । पुं । (Terminalia bele-
rica.) विभीतकवर्त्त । रा.नि.व.११ ।

अनिलज्वरः । पुं । वातिकज्वरे । स.च.सा-

मनिराममेदात् द्विविधः । च.द.। See ऊरः ।

अनिलनिर्यासः । पुं । प्रियालङ्घने । शिशा-
भाज । मं विवला । वै.निघ. ।

अनिलपर्ययः । पुं । वायुरोगे ।

अनिलभुक् । पुं । सपें । वै.निघ. । [रस.र. ।

अनिलरसः । पुं । रसोऽयं पाण्डुरोगे हितः ।

अनिलरिपुः । पुं । एरण्डवृक्षे । वै.निघ. १भ.
सन्धि-ज्व.नि. रास्त्रादिः ।

अनिलहरम् । स्त्री । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

अनिला । स्त्री । नद्याम् । खटिकायाम् । कूल-
थङ्गि । र.मा.।

अनिलाजीर्णम् । स्त्री । वाताजीर्णं वा.स. ८अ.।

अनिलाटिका । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् ।

अनिलान्तकः । पुं । इन्द्रोऽवृक्षे । शिशा-
शूडी । हिं इकीट् । रा.नि.व. ८।

अनिलापहा । पुं । रक्तकुलल्यके । नागकर्द्धि ।
वै.निघ. ।

अनिलामयः । पुं । वायुरोगे । वातव्याधी ।

अनिलारिरसः । पुं । वातव्याध्यधिकारे रसः ।
अत्र वातारिरसैः एरण्डमूलरसैः । अग्निः चित्रकः ।
तीव्रैः क्वाथैः । र.सा.सं. रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्द्य
वातारिनिर्गुण्डिरसैर्दिनैकं । निवेशयेत्तावमये पुटे
तत्सर्वं सदाविध्य च बालुकावले । यत्ने पुटे गीमय-
चूर्णवद्वा स्वभावशीते तु समुहरेत्तत् ॥ निर्गुण्डि-
कावातहराग्नितीव्रैः संचूर्ण्य यत्नेन विभावयेत्तत् ॥

अनिलोचितः । पुं । नीलमाषके । वै.निघ. ।

अनिष्टा (ष्ठा) । स्त्री । नागबला । रा.नि. ।

अनिःसारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । कृष्णांशु ।
रा.नि.व. ११। वै.निघ. ।

अनिष्ठुः । पुं । (Chaccharum sponta-
neus.) इक्षुविशेषे । शृंगुड । र.मा.। आनाखी
रक्षा । [घचतुर्कं ।

अनीकस्थः । वि । हलिशिवाविचक्षण्ये । मे.

अनीली । स्त्री । काष्ठवृक्षे । र.मा.।

अनुकदली । स्त्री । कदलीविशेषे । मं लोख-
जीर्णं ।

अनुकर्णम् । स्त्री । कर्णसमीपे । वा.शा. ४अ

अनुकर्षणम् । स्त्री । पानपात्रे । हारा. ।

अनुकल्पः । पुं । An alternative. अम
तद्गुणद्रव्यान्तरग्रहणे ।

अनुकूलका । स्त्री । लघुदन्त्याम् । वै.निघ.

अनुकूला । स्त्री । क्लृप्तदन्तीवृक्षे । रा.नि.व.

अनुकूलिनी । स्त्री । सुद्रदन्त्याम् ।

अनुगः । पुं । परिचारके । रक्षा. ।

अनुजम् । स्त्री । प्रपीच्छरीकः नाम-गन्धद्रव्य-
विशेषे । शूङ्गविशेष । रा.नि.व. १९ ।

अनुजा । स्त्री । चायमाश्लतायाम् । (गो) ७अ
शिशा नती । रा.नि.व. ५ । वगा डूयुत । भा.।
१भ.गु.व. । [दनु । सि.यो.पाण्डुचि.वृन्दः

अनुतक्रम । स्त्री । तक्रानुपाने । जम्भा तत्कं पिदं

अनुतर्षः । पुं । टण्डा । सुरापानपात्रं । भेष. १
घचतुर्कं ।

अनुत्क्रोशः । पुं । उत्क्रोशाभावे । च.सं.विमृची

अनुत्थितविद्धा (शिरा) । स्त्री । दुःस्थान
बन्धनात् विपमानायाः यस्याः शिरायाः शोणित
सम्प्राप्ती भवति । सु.शा. ८अ. ।

अनुपजः । वि । अनुपदेशजाते । ते च कूले
चरकोपस्थमस्यस्रवपादिनी भवन्ति । See अनू
पवर्गः । [अनुजादि । हला.

अनुपदीना । स्त्री । उपानहि । जूता, थडम

अनुपशयः । पुं । What increases the
disease. उपशयविपरीते व्याध्यसात्म्यौषधान-
विहारादौ । यथा — हेतुव्याधिविपर्ययविपर्ययसाध-
कारिणां । औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहं ।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥ विप-
रीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्याभिसंश्रितः । मा.नि.
पञ्चनिदाने ।

अनुपानम् । स्त्री । औषधान्नपेयविशेषे । अ-
नूपानं । तच्च औषधपानानन्तरं विलम्ब्य प्रयोज्यं,
रात्रौ पुनः पाचनमेव व्यवस्थेयम् । “विलम्ब्य च
क्लामणमेतदौचितं रात्रौ पुनः पाचनमेतदूचिरं ।”
रा.नि.व. २० । वातेऽनुपानं सिन्धुचं, श्लेष्मणि

कक्षीयं, पिने स्निग्धं, स्नेहपाने उष्णीदकमित्यादि ।
मद.व.१३। “स्नीघ्रं वल्लहगुडिकाकल्मानामनुपानकं
वातपित्तकफोद्रेके चिद्विकपलमाहरेत्” । शार्ङ्ग.म.
ख.६५.।

अनुपालुः । पुं । पानीयालुके । वन आलू ।
रा.नि.व.७ । [लणे । श.च. । खड्गलणे । वेतसे ।

अनुपुष्पः । पुं । (Saccharum sara.) शर-

अनुबन्धी । स्त्री । लष्णायां । हिकायां । मे. ।

अनुभासः । पुं । काकविशेषे । वै.निघ. ।

अनुभूतिः । स्त्री । चित्रतायाम् । तेउडो ।
हिं निसोत्तर । See चित्रत् ।

अनुमतम् । क्ली । “परमतमप्रतिषिद्धम् । यथा-
न्यो ब्रूयात् समरसा” इति सु.उ.६५५. ।

अनुययः । पुं । यवाग्र्युनोऽनुययः । वा. । निःशुक्-
यवे । हेमा. । गुणाः — ४ष्यः स्त्र्यैक्यकरः सूत्रमेदः-
पित्तकफघ्नः पीनसश्वासकासीरुलम्भकण्ठरोगघ्नश्च ।
वा.शुक्लधाम्यवर्गे । [रा.नि.व.६।

अनुवहा । स्त्री । नागरमुक्तायां । नागश्रुता ।

अनुरेवती । स्त्री । चन्द्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ ।

अनुलासः । पुं । मयूरपक्षिणि । मयूरा ।

अनुलास्यः । पुं । मयूरपक्षिणि ।

अनुलेपः } पुं, क्ली । चन्दनादौ । गन्धद्रव्या-
अनुलेपनम् } दिलेपने । ८न्दनादि लेपन ।
गुणाः — अनुलेपस्तथासूक्ष्मादौर्गन्धयमवातजित् ।
सौभाग्यतेजस्तत्त्ववर्णप्रोत्थोजीबलवर्धनः ॥ मद.व.१३।
अपिच—अनुलेपनकं बल्यं तेजःसौभाग्यदायकम् ।
तत्त्वं प्रीतिप्रदं प्रीतं तण्डुलार्थमनाशनं । दौर्ग-
न्धवातघ्नं प्रीतं पूर्वाचार्यैरिदं स्मृतम् ॥ वै.निघ. ।
प्रीतिकरं, भोजस्तर्, शुक्रवर्धनं, दौर्गन्धहरं, यम-
पापतन्त्राह्वरश्च । राज. ।

अनुलोमनम् । क्ली । अनुलोमकरणे । मला-
दिधातूनां यथासामं गमनीपाथे । मलादिधातूनां
यथापथं गमनोपांशु । यथा—कृत्वा पाकं मला-
नाच्च भिक्षा बन्धमधी नयेत् । तत्रानुलोमनं प्रीतं
यथा प्रीता हरीतकी ॥ भा. ।

अनुल्ली । स्त्री । हिकायाम् । लष्णायाम् । मे. ।

अनुवासः } पुं, क्ली सौरश्वे । स्नेहवती ।
अनुवासनः } स्नेहने । भूपने । मे. । “यः
अनुवासनकः } स्नेही दीयते सः स्यादनुवास-
ननामकः” । तस्य मात्रा च
पलद्वयं तदर्थं वेति । भा. ।

अनुवासनवस्तिः । पुं । स्नेहवती । मात्रा-
वती । “अनुवासनभेदश्च मात्रावन्तिरुदीरितः” ।
भा. । स च तैलादिस्नेहीपकरथैः स्नेहक्तायादिना
वा साध्यते गोपुष्काराण्य स्पर्शादिनिमित्तेन,
गजदन्तादिकृतेन वा नेत्रेण । पिच्छाग्री वा नना।
नेत्रपरिमाणं वयोभेदेन विविधम् । एकवर्षी-
यात् षड्वर्षपर्यन्तं षडङ्गुलं । अष्टवर्षे अष्टाङ्गुलं ।
षोडशवर्षे द्वादशाङ्गुलं प्रत्येकश्च परिणाही यथाक्रमं
कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिमितः । एतेषाञ्च
प्रत्येकं यथाक्रमं सार्द्धाङ्गुलं सार्द्धाङ्गुलं सार्द्धाङ्गु-
लञ्च वक्षिमुखे सन्निवेश्यम् । वक्षिधारपर्यवशीनय-
नेत्रमुखञ्च यथाक्रमं कङ्कश्येनमयूरपुच्छमध्यनाडी-
वत् स्थूलं भाव्यम् । येन च द्रव्येणास्थापनं तत्परि-
माणं पूर्वाक्तवयोऽनुकूपमेव यथाक्रमं रोगिणी
हृज्जलिपरिमाणं चतुरङ्गुलिमितमष्टाङ्गुलिमितञ्च
भाव्यम् । एवमुत्तरीतरं वयोऽनुकूपं निचादिमानं
वर्धनीयम् । तृतीयञ्च—पञ्चविंशतेरुद्धं नेत्रदेव्यं
द्वादशाङ्गुलं सूत्रपरिणाह्य अङ्गुलीदरसन्निभो भा-
व्यः । गृध्रिनीपत्रनाडिकावन्धायभागः, वदरास्थि-
मितं वा कलावपरिमितं वा छिद्रवर्त्म भाव्यम् ।
वक्षिबन्धनायञ्च नेत्रसूत्रे कर्णिकाद्वयं (कावि) का-
व्यम् । द्रव्यमानञ्च रोगिणी द्वादशाङ्गुलि । अत्र
कल्पे माधुकतैलं याव्यम् । सु.चि.३८५. । एतत्प्रक-
रणं सु.चि.३५।३६।३७५. ॥ विरेचनास्त-
राच गते जातवलाय च । भुक्तान्नायातुवास्याय व-
क्षिदेवोऽनुवासनः ॥ अथातुवायं स्वस्थानं उष्णाशु
स्नेदितं शनैः । भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचक्रमप्यं
ततः । उक्तटानिलविष्णून् योजयेत् स्नेहवक्षिना ।
सप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारणः । कुक्षिताप-
रजद्वयं नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् । बद्धा वक्षिमुखे सूत्रं
वामहस्तेन धारयेत् ॥ पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन
धीरधीः । जूष्माकासचवादेभ्य वक्षिकाले न कार-
येत् ॥ वै.निघ.वक्षिविधिः । अथात्रस्थ यथा—
अथातुवासनविधेः कथं वास्थापनस्य च । प्रवक्ष्यामि
यथायोगं शास्त्रदृष्टेन वर्तमानं ॥ काष्ठैर्दक्षैर्योभिश्च

प्रज्ञवंशनलादिभिः । दादशाङ्गुलदीर्घन्तु परिणाहे षडङ्गुलम् ॥ कोलास्थिमात्रच्छिद्रन्तु कुर्यान्निचं विचक्षणः । मूलादनुक्रमग्रन्थमसृणन्तु विशेषतः । त्वङ्गाङ्गुलानि चत्वारि कार्षिकान्तस्य कारयेत् । पुटकस्य प्रवन्धाय मूलं द्वे चापि कार्षिके ॥ अनेनास्थापनं कुर्यादनुवासनमेव च । यथायोग्यं भिषक् प्राज्ञः सर्वरोगोपशान्तये ॥ अनुवासनविवरणम् — त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्तरात्रमथापि वा । भोजयित्वा हृद्यं प्राज्ञो रसकस्नेहभोजनैः ॥ भोजितं भोजनीक्रेन दिनानि चानुवासयेत् । निरुहयेदनाहारमपराह्णे विचक्षणः ॥ त्रिभिर्वादैः प्रदातव्यो निरुहः शास्त्रकीविदेः । ईपनीक्षः प्रयोक्तव्यः प्रथमं पुटकीविदेः ॥ द्वितीयश्च तृतीयश्च तीक्ष्णौ चैव प्रकीर्तितौ ॥ ज.द.१६अ. ।

अनुवासनोपगवर्गः । पुं । षड्विंशदशकानाम कषायवर्गे । यथा — राक्षासुरदाक्षितमदनशतपुष्पवक्षीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्रिमम्यश्लोणाका इति दशमानि... ॥ वक्षीरः श्वेतपुनर्नवा । च.सू.४अ. ।

अनुवासाख्यः । पुं । अनुवासने । वै.निघ. ।

अनुवेक्षितम् । क्ली । शाखासु व्रणवन्धनभेदे । सु.सू.१८अ. ।

अनुशयी । स्त्री । चुद्ररोगान्तर्गतपादरोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा — गम्भीरामल्पशोषाच्च सवर्णा सुपरिस्थिताम् । पादस्थानुशयीं तान् विद्यादन्तःप्रपाकिनौम् ॥ चि.—हरिदनुशयीं वेद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधः । भा.पाद.रो.चि. ।

अनुशस्तम् । क्ली । त्वक्सारस्फटिककाचजलौकाभिचारनखादिरूपशस्तेषु । तानि च शिशुभोरुप्रभृत्यर्थम् । सु.सू.८अ. । [चि. शीतले ।

अनुष्णम् । क्ली । उष्णले । नीलगन्ध । रा.नि. ।

अनुष्णवस्त्रिका स्त्री । नीलद्रव्यायाम् । रा. नि.व.८ ।

अनुसायिकम् । क्ली । सुगन्धद्रव्यविशेषः । म.कङ्कीला ।

अनूचानः । पुं । उत्तमवैद्ये, साङ्गवेदाध्यायिनि ।

अनूपः । पुं । महिषे । मे.पत्रिकं । अन्वुप्रायश्चे । मे. । तल्लक्षणं यथा — “बलम् बहुवृक्ष वातश्लेष्मान्मात्रान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यातः ॥ तथा

नदीपल्लवशैलाब्जफुल्लोत्पलकुलैर्युतः । हंससारसकारण्डचक्रवाकादिसेवितः । सरो वराहमहिष-रुक्मरीहिकुलाकुलः । प्रभूतद्रुममुल्याब्जो नानाशयफलान्वितः । अनेकशालिकेदारकदलीचुविभूषितः । अनूपदेशी ज्ञातव्यो वातश्लेष्मान्मायार्तिमान्” । भा. । गुणाः — गुणः, सान्द्रः, पिच्छिलः, सधुरः, श्लेष्मलः, क्षिण्णः, प्रमेहगलगण्डशोषदृक्काङ्क-करश्च । रा.नि. । राजवल्लभसु क्षिण्णं शीतलं वातश्लेष्मलं गुरुसाह !

अनूपजम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ । चि । अनूपदेशोत्पन्नद्रव्यमात्रे । पुं । इतिविशेषः । आनी-त्रम गाह । वै.निघ. । [अनूपः ।

अनूपदेशः । पुं । अनूपलक्षणयुक्तप्रदेशः । See अनूपमांसम् । क्ली । अनूपदेशस्थजन्तुमांसि । See अनूपमांसम् । [रा.नि.व.१० ।

अनूष्णम् । क्ली । उष्णले । शुनिकूल, शान् ।

अनृजुः । चि । शठे । असरले । पुं । तगरपुष्पहव ।

अनेकदिग्वायुः । पुं । नानादिग्भवविंसङ्गुल-वाते । एतेना ग्रेतेना वातास ।

अनेकपः । पुं । गजे । शङ्गी । मद.व.११ ।

अनेकान्तः । पुं । कचित्तथा कचिदन्यथेति यः सः । सु.उ.६५अ. ।

अनेङ्गमूकः । चि । वाक्शुतिरहितः । मे. । अन्धो

अनांकहः । पुं । हवे । गाह ।

अन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी । स्त्री । नाडीयन्त्रविशेषः । वाच दशाङ्गुला भवति । अचिः ।

अन्तःकरणम् । क्ली । अन्तरिन्द्रिये, मनसि ।

अन्तःकुटिलः । पुं । शङ्गे । नाक ।

अन्तःकोटरपुष्पी (ष्पिका) । स्त्री । नील-वृक्षायाम् । छ।श्रुतवै.८ । प.सु. । रत्ना. ।

अन्तःपदवी । स्त्री । सुषुम्णाख्यनाडिकायाम् ।

अन्तःसत्त्वा । स्त्री । भग्नावकहवे । गर्भस्थाम् । श.च. ।

अन्तकः । पुं । काञ्चनारहवे । वृक्षकांक्षन । भा.गु.व. । यमे । सन्निपातज्वरविशेषः । तल्लक्षणं — यथा — दाहं करोति परितापनमातनोति, मोहं ददाति विदधाति शिरःप्रकम्पं । ह्रिकं करोति

कसनश्च समाजुहोति जानौहि तं विबुधवर्जित-
मन्तकाख्यम् । भा.म.१भ. । [रत्निकं ।

अन्तरम् । स्त्री । अवकाशे । द्विद्रे । मध्ये । मे.

अन्तरापत्न्या । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

अन्तरायामः । पुं । आलेपकभेदे । लक्षणं यथा
— अङ्गुलीगुल्फजठरद्वन्द्वयोगलसंयुतः । सायु-
प्रतानमनिलभासः क्षिपति वेगवान् ॥ विष्टभासः
क्षब्धहनुर्भग्नपार्श्वः कर्णं वमन् । अन्तरं घनुरिव
यदा नमति मानवः । तदा सांध्यन्तरायामं कुरुते
मावृते बली ॥ भा. सा.नि. । [व.११ ।

अन्तरि(री)क्षम् । स्त्री । आकाशे । रा.नि.

अन्तरिक्षजलम् } स्त्री । आकाशजले । वृष्टि

अन्तरीक्षजलम् } जल । See गगनाम् ।

अन्तरुहा । स्त्री । श्वेतद्रव्यायाम् ।

अन्तर्जठरम् । स्त्री । कोष्ठे । कुचमध्ये । अम.

अन्तर्दधनम् । स्त्री । सुरावोजे । श.च. ।

अन्तर्दाहः । पुं । शरीराभ्यन्तरदाहे । गी.श्रव-
डि उटत आनि । कोष्ठसन्तापे । रा.नि.व.२० । स-
न्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं यथा—अन्तर्दाहः शैथं
बहिः श्वययुररतिरपि श्वासः । अङ्गमपि दग्धकलं
सोऽन्तर्दाहोऽर्दितः कथितः ॥ भा.म.१भ. ।

अन्तर्धमः । त्रि. बहुमुखदृष्टिकाभ्यन्तरे अप्रि-
दग्धे । च.द. ग्रहणी-चि. चित्रकचारे ।

अन्तर्मलः । पुं । मलान्नष्टे । कश्चिदतिः ।

अन्तर्महानादः । पुं । शङ्के ।

अन्तर्मुखम् । स्त्री । व्रणविस्त्रावणास्त्रविशेषे ।
लक्षणं यथा—तद्वदन्तर्मुखं तस्य मध्यमध्यर्द्धमङ्गु-
लम् । अर्धचन्द्राननं चैतत् तथाध्यर्द्धाङ्गुलं फले ॥
कश्चिदतिः ।

अन्तर्मुखी । स्त्री । स्त्रीयोनिरोगविशेषे । तल्ल-
क्षणं—व्यायामतिलसाया भजन्यासत्र योद्धितः ।
वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिक्रोतसि संस्थितः ॥ व-
क्रयत्याननं योत्याः सास्थिमांसानिलार्तिभिः । अ-
शार्तिमैशुमासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ अ.चि. ।

अन्तर्वक्षी । स्त्री । गर्भिण्याम् । अम. ।

अन्तर्वमिः । स्त्री । अपरिपाके । त्रिका. ।

अन्तर्विद्रधिः । पुं । जठरान्तरस्थविद्रधिरीमे ।

लक्षणं यथा—पृथक् सन्धूय वा दोषाः कुपिता गुल्फ-
रपिणः वक्षीकवत् समुद्रजमलः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
गुदे वल्लिमुखे नाभ्यां कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा । वृक्षयोः
श्लोत्रि यकृति दृदि वा क्लोषि चाप्यय । एषां लि-
ङ्गानि जानीयाद्वाविद्रधिलक्षणेः ॥ भा. [द्वि. ।

अन्तर्वृद्धिः । पुं । अन्तर्वृद्धिरीमे । See अन्त-

अन्तर्वेधः । पुं । मर्शवेधे । मर्शपीडायाम् ।

अन्तर्ग्रथ्या । स्त्री । मरणे । मे. ।

अन्तर्ग्रेहफला । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् ।

अन्तावसायी । (इन्) । पुं । नापिते । मे. ।

अन्तिका । स्त्री । सातलायाम् । टांमत्रकवा ।
चुल्लाम् । मे.कचिकं ।

अन्त्यः । पुं । सुलायाम् । मे. ।

अन्त्यपुष्पा । स्त्री । धातकीहृत्वे । वै.निघ. ।

अन्त्यम् । स्त्री । पुरीततिः नाडीतूङ्गि । रा.नि.व.
१८ । उक्ताः सार्द्धस्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्याणि सू-
रिभिः । अर्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्याणि नि-
र्दिशेत् ॥ सार्धत्रिव्यासान्त्याणि पुंसां स्त्रीणामर्ध-
व्यामहीनानि । सु.शा.५.७. । अष्टजः श्लेषणस्यापि
यः प्रसादः परी मतः । तं पन्थमानं पितेन वायु-
स्यायुधावति । ततोऽस्यान्त्याणि जायन्ते गुदं व-
क्षिष्य देहिनः ॥ इति तदुत्पत्तिः । सु.शा.४.७. ।

अन्त्यकूजः । पुं । वायुरोगविशेषे । नाडीशब्दे ।
सु.नि.१७. । [वाट्कश्वरा इति भाषा । नि. ।

अन्त्यकूजनम् । स्त्री । अन्त्यध्वनी । औ.९.डांका ।

अन्त्यपाचम् । स्त्री । स्थावरविधान्तर्गतलक्ष्मण-
निर्यासविधि । सु.कल्प.२.७. । [१ ।

अन्त्यवस्त्रिका । स्त्री । सहिषवस्त्रा । रा.नि.व.

अन्त्यवस्त्री । स्त्री । सोमकलीलतायाम् ।

अन्त्यवृद्धिः । स्त्री । Rupture. खनामस्थान-
रोगविशेषे । तल्लक्षणं यथा—वातकीपिभिराहारैः
श्रीततीयावगाहनैः । धारणे रणभाराध्वविषमाङ्ग-
प्रवर्तनैः ॥ क्षीमणैः क्षीमितोऽन्यैश्च जुद्राण्यवयवं
यदा । पवनो विगुणीकृत्य स्त्रनिवेशादधो गयेत् ।
कुर्याद्दृक्कणसन्निखी ग्रन्थ्यामं श्वयधुं तदा ॥ उपे-

त्यमाणस्य च सुक्लवस्त्रम् आभ्यानककुम्भवतीं स
वायुः । प्रपीडितोऽन्तः स्वनवान् प्रयाति प्रभापय-
न्नेति पुनश्च सुक्लः ॥ अन्तर्द्वारसाध्योऽयं वातवृद्धि-
समाकृतिः । मा.नि. । [७ अ. । See क्रमः ।

अन्तादः । पुं । आभ्यन्तरकृमी । मा.नि. । शार्ङ्ग.

अन्तालजी (मा.) } स्त्री । वातक्षेपजन्यचतुद्रो-

अन्तालजी (सु.) } गविशेषे । तल्लक्षणं— व-
नामवक्रां पिङ्गकामुद्रतां परिमण्डलां । अन्तालजी-
मन्त्रपूर्वा तां विद्यात्कफवातजाम् ॥ मा.नि. ।

अन्ती । स्त्री । वृद्धदारकलतायाम् । अ.टी. ।

अन्यकम् । क्ली. । अङ्गारे । रत्ना. ।

अन्यः । त्रि. । नेत्रहीने । क्ली. । तिमिरे । मे.घहि-
कं । (असु) अन्ने । रा.नि.व.२० । जलि. भरतः ।

अन्यकः । पुं । तुल्सी । कौ.ता.पटन. भा.पू.
१भ.ह.व. । [को.पि. । मं भेदजया । त्रिका. ।

अन्यकाकः । पुं । काकाकारे पक्षिणि । भा.पू.

अन्यकारः । पुं । आलीकाभावे । गुणाः—भय-
दृष्टितेजोऽनरीषकरः रोगजनकश्च । राज. ।

अन्यकूपः । पुं । मं.ह. ।

अन्यता । स्त्री । पिप्परीशे । वै.निघ. ।

अन्यपूतना । स्त्री । बालकयहपौडाविशेषे ।
लक्षणम्—यो वृष्टिः सनमसितसारकासहिष्काच्छर्दी
भिर्ज्वरसहिताभिर्यमानः । दुर्बलः सततमधःशयो-
ऽल्लगन्निधं द्रुगुभिर्षजोऽन्यपूतनार्सम् ॥ चि.—ति-
क्तदुमपत्रसिद्धजलैः स्नानं । सुरादिनाघिततैलम् ।
पिप्पल्यादिसिद्धहृतादिकश्च । सु.उ.२०।३२अ. ।

अन्यमूषा । स्त्री । वज्रमूषापरनामकेः श्लेषध-
पाकार्यं यन्त्रविशेषे । तस्य लक्षणं यथा—अन्यमूषा
तु कर्तव्या गीसनाकारसन्निभा । सेवाच्छिद्रान्विता
मध्ये गम्भीरा सारणीचिता ॥ द्वौ भागौ तुषदन्वस्य
एका वक्रोऽकम्पिता । लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेत-
पाषाणभागिकम् । नरकेशसमं किञ्चित् कागीक्षीरेण
पेषयेत् ॥ यामहयं दृढं मध्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम् ।
श्लेषयित्वा रसं विद्या तत्कल्कैः संनिरीषयेत् ॥ वज्र-
मूषा समाख्याता सत्यकृपारदसाधिका । र.सा.सं. ।
काश्चिद्वि. । [तां.पि. । लक्षणविशेषे । श.च. ।

अन्यमूषिका । स्त्री । देवताङ्गुलि. । देवता-

अन्याहिः । पुं । कुंचिया-मीने । कुं.उ.मा.३
ऊनमेटे । त्रिका. । [वनस्पतिविशेषे

अन्याहुली । स्त्री । आहुत्यनामकशस्त्रीफल

अन्यिका । स्त्री । सर्पण्या । स्त्रीविशेषे । मे.व
चिकं । नेत्ररोगविशेषे । श.र. ।

अन्युः । पुं । कूपे । त्रिका. ।

अन्युलः । पुं । शरीरवृद्धे । श.च. ।

अन्नम् । क्ली. । शस्ये । त्रौह्यवादी खायद्रव्य
मात्रे । चर्यचौषधलक्षणपेयभेदेन अन्नं चतुर्विधम्
केऽपि च निषेयचर्कणचौषधखायभेदेनाष्टधा वद-
न्ति । राजनिघण्टुकारोऽपि अन्नमष्टविधमाह च-
र्यादिभेदेन । व.२० । भक्त. । तां. । तच्च तण्डुल
परिमाणपेक्षया पञ्चगुणजलि सिद्धम् । अन्नं पञ्च
गुणं साध्यम् । च.द.ज्व.चि. । प.प्र.२ख. । स्निग्ध
तण्डुलं यथा—शस्यत्वेनगतं प्राहुः सतुषं धान्य
सुच्यते । धामं वितुषमित्युक्तं स्निग्धमन्नमुदाहृतम् ।
वशिष्टः । तथा जलदानप्रमाणतोऽन्नं चतुर्विधम्
चतुर्विधं भवेद्भक्तं जलदानप्रमाणतः । तत्र भक्त
विलिपी च यवायुः पेयया सह ॥ प्रयोगरत्नाकरः
अन्नगुणाः—अन्निकरं पथ्यं तपेयं सूचनं लघु च
तत्र अधौतमन्नमसुतश्चात्र—शीतलं गुरु हृद्यं कफ
जनकं । सुधीतमन्नं उष्णं विशदं गुणकरश्च । भृष्ट
तण्डुलजमन्नं—रूयं सुगन्धि कफ लघु च । अति
क्षिन्नं—स्नानिकरं, तण्डुलान्वितं—दुर्जरम् । मद
व.११।६ । धान्यान्ने पाचितं भक्तं लघु अग्निप्रदी-
पकं रुचिप्रदश्च ॥ वै.निघ. । मथितयुक्तं भक्तं—
खादु शीतलं रूयं अग्निप्रदीपनं पाचकं पुष्टिकर
यहस्थशःशूलघ्नं । रात्री भक्षितं—रूयं हृत्प्रिकर
दीपनमर्शघ्नश्च । सुद्रयूषयुक्तं—कफज्वरे, शर्करा
मिश्रितं पित्तज्वरे हितम् । लाजभक्तं—लघु शीत
लमन्निकरं मधुरं हृद्यं निद्रारुचिकरं व्रणशोधनश्च
यावकात्रं—गुरु खादु हृद्यं स्निग्धं गुणज्वरकण्ड
रोगकासमेहघ्नश्च । खिचरात्रं—तर्पणं गुरु हृद्य
धातुवर्धकम् । यौगन्धरात्रं—गुरु चर्नं कासश्वास
घ्नश्च । कीद्वारात्रं—रुचिकरं मधुरं प्रमेहघ्नं सूच
दीघघ्नं दृष्ट्यात्रं हृदिकफवातामदाहघ्नश्च । श्यामा
कात्रं—रूयं लघु रुचं दीपनं वल्यं वातकारं मेह
गलरोगमूत्रकण्डघ्नश्च । गीवारात्रं—रुचिर्दं लि-
दीपनं गुरुवातकृत् यक्तृमीहपाघ्नश्च । कुच

त्यान्नं—मधुरं रुचम् उष्णं लघु कटुपाकि दीपनं कफघ्नतृणमिषासहरश्च । माषान्नं—दुर्जरं मांस-
हृत्तिकरं गुरुवातघ्नं हृष्यश्च । शिम्ब्यन्नं—मधुरं रुचं
वातपित्तकोपनञ्च । वैदलान्नं—गुरु रुचिकरं । आ-
दृत्यन्नं—गुरु कफपित्तघ्नञ्च । मत्स्यीदनं—कफकरं
त्रिदोषकरं अग्निमान्द्यकरञ्च । शाकान्नं—लेखनं
रुचमुष्णं दोषद्रावकञ्च । मांसीदनं—धातुवर्धकं
स्निग्धं गुरु च । पलाशं (फलान्नं)—रुच्यं गुरु
फलसमगुणञ्च । षष्टिक-साधारणशाल्यन्नं—दीप-
कृत्यं पाचनं त्रिदोषघ्नं चयविषघ्नञ्च । जवान्नं—
मधुरं स्निग्धं गुरु मलसम्भनं रक्तपित्तघ्नञ्च । उ-
ष्णान्नं—दीपनं लघु अमकरं मदात्ययरक्तपित्तप्र-
मेहशतकरं कासश्वासरुज्याभ्रान्गुल्मजाड्याक्षतकास-
हरश्च । शीतान्नं—शीतलं लालासावकम् अग्नि-
मान्द्यमेहमूर्च्छादिहरश्च । वै. निघ. । क्षिप्रान्नं—
दुर्जरं स्थानिकरश्च ।

अन्नकालः । पुं । भोजनसमये ।

अन्नकोष्ठः । पुं । तण्डुलधान्यादिरल्लणाधारे ।
गोला, गुराई ।

अन्नगन्धिः । पुं । अतिसाररीगे । त्रिका. ।
हाशा करः । मं हृगवण ।

अन्नजम् । स्त्री । वैदिवसिकाद्रमण्डे । मं तिन-
दिवसाचो श्लिपीजेज ।

अन्नजा । स्त्री । हिङ्गाभेदे । पलाशैरतिसंयुक्तीः
सहसा पीडितोऽनिलः । हिङ्गयथूर्ध्वं भूत्वा तां
विय्यादन्नजां भिषक् ॥ भा. ।

अन्नद्रवशूलः । पुं, स्त्री । परिणामशूले । See
पक्तिशूलम् ।

अन्नद्रवस्थः । पुं । अन्नद्रवशूले मा. नि. ।

अन्ननाडी । स्त्री । अन्नपाकनाश्याम् । सा च
२० हसमिता कलानिर्मिता । तदुक्तं—हस्तवि-
ज्ञतिप्रमाणा कलापेशीविनिर्मिता । अन्नपाकक्रि-
यायां च पाकनाडी प्रकीर्तिता ॥ ऊर्ध्वांशो मुखना
मास्थ अधोऽंशो गुदनामकः । कण्ठादामाशयं या
वदन्ननाडी तु कथ्यते ॥ ततश्चामाशयकस्यात् स्थू-
लानः स्थूलमत्सकः । आमाशयात् समारभ्य भागः
प्रथमः आत्मिकः ॥ यद्वृणी आम्यधिष्ठानं बुधैरादौः
प्रकीर्तिता । ततः पक्षाशयः प्रीतिः पक्षाग्रपरिधा-
रणात् ॥ स्थूलान्मास्थमीभागः खरखीगुदसंज्ञकः ।

अन्नकिट्टं मलं सर्व्वं बहिर्निःसारयत्ययम् ॥ बाल-
नाशाः स्थिता पश्चादन्ननाद्यन्नवाहिनौ । अघ्नन्तात्
कुण्डलीभूता नाडी चोदरमध्या ॥ कण्ठादधोगति-
र्नाडी भिन्ना वचःस्थलाशया । पेशीमुखद्वयवती
प्रविष्टेयमधोगुह्याम् ॥ इत्यादि । आचैयः ।

अन्नप्राशनम् । स्त्री । वष्टे अष्टमे वा मासि
बालस्यान्नभोजने । भा. ।

अन्नमण्डः । पुं । भक्तमण्डे । भा. तत्र माण्डः ।
गुणाः—सुधीघनी वक्षिविशोधनश्च प्राणप्रदः शो-
णितवर्धनश्च । ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुवृद्धे-
दष्टगुणो हि मण्डः ॥ च. द. च. प्रिमा. चि. ।

अन्नमयः । पुं । स्थूलशरीरे ।

अन्नमयकोशः । पुं । शरीरे ।

अन्नमलम् । स्त्री । पुरीषे । मये ।

अन्नरसः । पुं । भक्तमण्डे ।

अन्नलिप्ता । स्त्री । अन्नभोजनेच्छायाम् । उ-
धायाम् । वै. निघ. । प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्ता ।
च. द. ।

अन्नवहा । स्त्री । धमनीयुगले । याभ्यां भुक्त-
मन्नमुदरं नीयते । सु. शा. ८. अ. । तयोर्भूतमामा-
शयः, अन्नवाहिधमन्यश्च ।

अन्नवाहिस्तीतः । स्त्री । गलनाश्याम् । गु-
लात् नली । [tion. भुक्तविक्रती ।

अन्नविकारः । पुं । Seminal secre-

अन्नविपाकनाडी । स्त्री । अन्ननाश्याम् ।
यथा—विचित्रविधिना पक्वमन्नं सत्त्वानि जीव-
येत् । अन्नयासी रसैः पिष्टो लालाक्षित्रीऽन्ननाडि-
काम् ॥ आसरम् नासारम्बुधातिद्रव्यं सुखं विशिष्टं ॥
निरुण्णप्रापिज्ञा सा सर्व्वथा आसनाडिका । जिह्वा
प्रयाति पश्चात् पाकनाडीं ततोऽभितः ॥ किञ्चि-
दूर्ध्वमुखी भूत्वा पिण्डं यस्मिन् यवतः । आधरम्बु-
प्रविष्टं चेदन्नं कासेर्विनिःसरत् ॥ द्वितीयं चव-
धुना लण्डेन प्रकृतेर्बलात् ६ अतो नैवातिव्रणं
श्रेयः पानान्नकर्मणि ॥ आचैयः ।

अन्नाजीर्णम् । स्त्री । अन्नं भुक्तं तदजीर्णञ्चेति
अन्नाजीर्णम् । भा. म. १. भ. आमातीसा. । “अन्ना-
जीर्णाद्रुताः स्त्रीभयनः ।” तन्नामकशूलरीवे ।

अन्नाद्यम् । क्ली । अन्ने । उ० । रा. व. २० ।

धान्ये ।

अन्नाशयः । पुं । उदरे ।

अन्यकारुका । स्त्री । शकृत्कौटे । हारा ।

अन्यतोवातः । पुं । सर्वाङ्गितरीगे । अत्र वा अन्यत्रावस्थितस्य वायोरन्यत्र वेदनीत्यादकला-
त्तथाभिधानम् । लक्षणं यथा — “यस्यावटूकर्ण-
शिरीरुमुखः सन्यागती वायुनिलीऽन्यसी वा । कु-
र्याद्वज्रं वै भुवि लोचने च तमन्यतोवातमुदाहर-
न्ति ॥” मा. नि. ।

अन्यपुष्टः । पुं । कीकिले । (का) किल ।

अन्यभृत् । पुं । कीकिले । हला । काके । हे. च.

अन्यभृत् । पुं । कीकिले । रत्ना ।

अन्यलोहम् । क्ली । कांस्यधातौ । वै. निघ. ।

अन्या । स्त्री । हरीतक्याम् । वै. निघ. ।

अन्येयुष्काः । पुं । उरःस्थेभ्योऽप्यन्ये विषमज्वर-
विशेषे । तल्लक्षणं — “अन्येयुष्काश्चोरावादेककालं
प्रवर्तते” इति । मा. नि. । [वधौ ।

अन्वाग्मनम् । क्ली । कर्णशालायाम् । हला । खेह-

अपक्वः । त्रि । अग्नि, अग्ने । कौ० । तैल वि-
पय्येयं विद्यात् पक्वे च पक्व एव च । प. प्र. ।

अपक्वकदली । स्त्री । अपक्वभाव्याम् । कौ० ।
कला । मं जुष केलं । गुणाः — अपक्वकदली चैव
मलसम्भकारं मतम् । तित्त्वं कषायं कवच रक्तपित्त-
लषाहरं । मेहाक्षिरोगरक्तातिसारज्वरविनाशकम् ॥
वै. निघ. ।

अपक्वमांसम् । क्ली । असिद्धमांसं । कौ० ।
मांसं । गुणाः — अपक्वम् भवेन्मांसं रक्तदोषकरं
मतम् । वातादिदोषजनकमिति मांसविदां मतम् ॥
वै. निघ. । [मा. ।

अपक्ववस्तु । क्ली । असिद्धे अग्ने च वस्तुनि । र.

अपक्वचीरम् । क्ली । अपक्वदुग्धे । कौ० । दुग्धं ।
गुणाः — अभिष्यन्दि गुरु च ।

अपघ्नः । पुं । शरीरावधवे । अङ्गे । अम. ।

अपचायितः । पुं । रोगे ।

अपचारः । पुं । अजीर्णे ।

अपची । स्त्री । गण्डमालाखगलरीगविशेषे । त-
स्या लक्षणम् — हन्त्यस्थिकलाजकबाहुसन्धिमन्यागलि-
वृषचित्तनु मेदः । ग्रन्थि स्थिरं हन्तमथायतं वा
क्षिप्रं कफशाल्यरुजं करोति ॥ तं ग्रन्थिभिर्नामल-
कास्थिमात्रे मन्त्याखजालप्रतिमैस्तथान्यैः । अनन्य-
वर्णरूपवीर्यमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥ कण्डू-
युतालेऽप्यरुजः प्रभिन्नाः खवन्ति नश्यन्ति भवन्ति
चान्ये । मेदः कफाभ्यां खलु रोग एष सुदुस्तरी व-
र्गगणानुबन्धी ॥ सु. नि. ११ अ. ।

अपटुः । त्रि । रोगिणि । रा. नि. व. २० ।

अपतन्त्रः । पुं । स्वनामस्थितवातव्याधिरोगे ।
अपतन्त्रकः । अत्र कुपितो वायुर्हृत् चरन् ह-
ृदयशिरःशङ्खमभिप्रपन्नस्तत्स्थानं पीडयन् हृदं
धनुर्विव नतमाचित्तञ्च करोति । तेन मूर्च्छां सञ्जा-
यते । निःसंज्ञता श्वासकाठिन्यं कपोतवल्गुज्जनं च
जायते । लक्षणं — कुष्ठः स्त्रैः कोपनैर्वायुः स्थाना-
दूर्ध्वं प्रपद्यते । पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च
पीडयन् ॥ धनुर्वन्नमयेद्वाजाण्याचिपेन्मोहयेत्तदा ।
स कृच्छ्रादुच्छ्वासोऽपि सञ्जायते । निमौलकः ॥
कपोत इव कूजन् निःसङ्गः सोऽपतन्त्रकः । मा.
नि. वा. व्या. । अथापतन्त्रकेनार्तमातुरं नापतयेत् ।
निरुद्धवसिं वमनं सेवयेन्न कदाचन ॥ इत्यादि ।
चिकित्सा ।

अपतर्पणम् । क्ली । लम्पभावे । लङ् । हारा.
च. द. रक्तपित्त-चि. । व्रणोच्छयोपशान्तौ साधे उ-
पक्रमे । सु. चि. १ अ. ।

अपतानः । पुं । वातव्याधिर्विशेषः । अत्र
अपतानकः । हृदिनाशः संज्ञानाशश्च भवति ;
कण्डूस्थानमत्यन्तं कूजति ; वायुर्यदा हृदयमाक्रा-
मति, तदा मूर्च्छा, यदा च हृदयाञ्चलति, तदा
स्वास्थ्यं जायते । लक्षणम् — हृदि संलभ्य संज्ञाश्च
हत्वा कण्ठेन कूजति. हृदिमुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति
मोहं हते पुनः । वायुना दारुणं प्राहुरेके तमपता-
नकम् । मा. नि. वा. व्या. । गर्भपातादिनिमित्तः सः
न सिध्यति । अपतानकिने शूलं दशमूलीभूतं
जलम् तैलिन मईनं स्नेहः तथा तीक्ष्णं खावनम् ।
स्रोतोविशोधनं पश्चात् सर्पिःपानं हितं द्यूतम् ॥
साधारणचि. ।

अपत्यम् । क्ली । पुत्रे ।

अपत्यजीवः । पुं । पुत्रजीवहवे । जिघांशुता
ग्राहि । रा.नि.व.८ ।

अपत्यदा । स्त्री । पुत्रदालतायाम् । रा.नि.व.४ ।

अपत्यपथः । पुं । योनौ । हे.च. ।

अपत्यशत्रुः । पुं । कर्कटे । श.च. ।

अपत्यसिद्धिक्तत् । पुं । पुत्रजीवहवे । वै.निघ. ।

अपत्रवल्लिका । स्त्री । मङ्गिवल्लयां । गोम-
लताविशेषः । मं लघुसोमवल्ली । रा.नि.व.३ ।

अपत्रा । स्त्री । पुत्रहन्त्रविशेषे । नेवतीति महा-
राष्ट्रादौ ख्याते ॥ वै.निघ. ।

अपथम् । स्त्री । योनौ । श.र. ।

अपथ्यम् । स्त्री । अहिते वस्तुनि ।

अपथ्यज्वरः । पुं । कुप्यजन्यज्वरे । अपथ्यजे
मयमवे च हेतुहेतुज्वरे पित्तमुदाहरन्ति । दाहश्च
शैत्यश्च शरीर्यथा च कोष्ठाभिर्द्विः कथितोदकम्बुः
मलातिपातत्वतिवदता च अपथ्यदोषेण भवेज्ज्वरे
च ॥ वै.निघ. २भा.ज्व. ।

अपदः । चि । पादहीने, पङ्क्तौ ।

अपदरुहा । स्त्री । वन्दायाम् । शान्तरा ।

अपद्रोहिणी । मं वादांगुल । वै.निघ. ।

अपदेवता । स्त्री । पिशाचादौ ।

अपदेशः । पुं । अनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथो-
पदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धते । सु.उ.६५अ. ।

अपबाहुकः । पुं । वातकफजे असंगतवात-
व्याधिविशेषे । लक्षणम्—असंदेशस्थितौ वायुः
शोषधेदंशवन्धनं । शिरास्यकुक्ष्यं तत्रस्थौ जनये-
दपबाहुकम् ॥ मा.नि. ।

अपरम् । स्त्री । गजपथाङ्गे । मी.रत्नकं ।

अपरा । स्त्री । जरायौ । हिं आर्वर । भा.म.
४भ.प्रसूतोपद्रवचि । जठरादपरा यदि । पञ्च-
तन्मात्रमनीबुद्धरुहकारा एवापरिलुप्यते, तेषामेव
प्रकृते रूपलात् ।

अपराजितधूपः । पुं । धूपोऽयं सर्वज्वरघ्नः ॥
स च गुग्गुलुगन्धद्वयवचासर्जित्वाकांशुदेवदाह-
हन्तः । पुराणामवचासर्जित्वादि । च.द.ज्व.चि. ।

अपराजिता । स्त्री । खलामख्याततायाम् ।

(Clitoria Ternatea.) अपराजिता । हिं
विष्णुकान्ति । तं नल्लनेलगुम्भिरि । विष्णुकान्त ।
नल्लविष्णुकान्त । गुणाः—कटुः तिक्ता कफघ्नो
शोषघ्नी कासघ्नी कण्ठरा च । राज. । विदोषश-
मनौ चक्षुषा विषदोषघ्नी पित्तघ्नी हिमा तिक्ता
च । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ.गु.व. । एषा श्वेतनील-
भेदेन द्विधा, तयोर्विशेषाः श्वेतनीलापराजिताशब्दे
ख्याः । पीतनिर्गुण्ड्याम् । जयन्तीहवे । श्वेतापरा-
जितायाम् । रा.नि.व.२३ । शालपण्याम् । भा.पू.
२भ. । श्वेतसिन्धुवारे । श्वेतनिर्भिन्ना । ब्रह्मणां ।
शमीभेदे । रा.नि.व.८ । जयन्तीहवे । रा.नि.व.४ ।
शेफालिकायां । रा.नि.व.४ । शङ्खिण्यां । वपुषभेदे ।
हपुषभेदे । रा.नि.व.४ । [लक्षणः । सु.सू.६ ।

अपराङ्गः । पुं । दिवसशेषभागः । अथच प्राह-

अपरिस्नानः । पुं । रक्तास्नानपुत्रहवे । रा.नि.
व.१० । [नि.व.८ ।

अपर्वदण्डः । पुं । रामशरे । त्रिभुवांग । रा.

अपलापः । पुं । तन्नामकशिरामर्शेणि । असं-
कृताधीनांगे पाश्चोपरि च तस्य स्थानं । सु.शा.६अ. ।

अपलापिका । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

अपवनम् । स्त्री । कृत्रिमवने । हे.च. ।

अपवरकः । पुं । गर्भगृहे । हला. ।

अपवर्गः । पुं । अभिव्याप्यपकर्षणे । यथा—
खेच्छा विषोपसृष्टा अन्यच कौटविविदादि । सु.उ.
६५अ. ।

अपविषा । स्त्री । निर्विषहवे । रा.नि. ।

अपशोकः । पुं । अशोकहवे । रा.नि.व.१० ।

अपसव्यः । चि । दक्षिणे । प्रतिक्वलि । मी. ।

अपस्करः । पुं । मलहारे । पुरीषे । धर. ।

अपस्तम्भ(स्व)मर्शः । स्त्री । तन्नामकशिराम-
र्शेणि । तस्य स्थानं वक्षस उभयत्र वायुवाहिन्यौ
नाडी । “उभयतीरसी नाडी वातवहे अपस्तम्भौ
नाम ।” सु.शा.६अ. ।

अपस्तम्भिनी । स्त्री । शिवलिङ्गिनीलतावि-
शेषे । वै.निघ. ।

अपस्वरम् । अव्यय । खभावस्वरादपगते ।
हीनस्वरे । वा.शा.५अ.४०श. ।

अपस्मारः (-स्मृतिः) । पुं । Epilepsy.

स्वनामप्रसिद्धवातव्याधी । अपस्मात्रं भृशं । मं
फेक्रे । स चतुर्विधः वातपित्तकफरुप्रपातेः । अस्य
च साधारणलक्षणं ज्ञानाभावसंस्थादिकम् । यथा
—तमःप्रवेशः संरन्धो दीर्घाद्रेकहतस्मृतेः । अप-
स्मार इति ज्ञेयो गदी घोरचतुर्विधः ॥ तस्य स-
निदानसम्प्राप्तिः—चिन्ताशोकादिभिः क्रुद्धा दीर्घा
हृत्प्लीतसि स्थिताः । क्रुद्धा स्मृतेरपस्मसपस्मारं प्र-
कुर्वन्ते । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमू-
दता । निद्रानाशय तर्क्षश्च भविष्यति भवत्यथ ॥
इति सा.पूर्वकपम् वातिकरूपम्—कम्पते प्रदंश-
हन्तान् फेबोहामी अस्यपि । परुषारुणरुणानि
पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ पीतफेनाङ्गवक्त्राः पी-
तास्रयूपदंशनः । सदृशोष्णानलव्याप्तलोकदर्शो च
पैतिकः ॥ श्लेष्मफेनाङ्गवक्त्राः शीतहृत्पाङ्गजो गु-
हः । पथ्यन् गुह्रानि रूपाणि श्लैष्मिकीं सुच्यते चि-
रात् ॥ सर्वैरेभिः समनैश्च लिङ्गैश्चैस्त्रिदोषजः ।
स चासाध्यो यः चौणस्थानवश्च यः इत्यादि । मा.
नि. । पथ्यापथ्यं यथा—वसिर्वातोद्भवे पूर्वं पैतिके
च विरेचनम् । वमनं श्लेष्मके चापि परं धूपनमञ्ज-
नम् ॥ नस्य शिराल्यधोदानं चासनं वमनं भयम् ।
तर्जनं ताडनं हृषो धूमपानञ्च विषयः । धौधेयै-
त्यादि विज्ञानं स्नानमभ्यञ्जनानि च । लोहिताः
शालयो मुद्गा गीधूमाः प्रतनं हविः । कूर्मामिधं
धन्नरसा दुग्धं ब्रह्मीदलं वचा । पटोलं हङ्गकुष्माण्डं
वालुकं खादु दाडिमम् । शोभाञ्जनं पयःपेटौ
द्राक्षा धात्री परुषकम् । तैलं खराश्वसूत्रश्च गगनाम्बु
हरीतकी । अपस्मारगटे गृह्णां पथ्यमेतदुदीरितम् ।
चिन्तां शोकं भयं क्रोधमयुचौन्यशनानि च । समं
मस्य विरुद्धान् तीक्ष्णान् गुह्रभोजनं । अथाप-
स्मारे जयदत्तः यथा—“पतत्यकम्पाद्यो भूमौ स-
व्याधौ गतचेतनः । स्वस्थाशयोऽपि यः शीघ्रं सी-
ऽपस्मारीति कौर्तितः ॥ उन्मादोक्तक्रियां सर्वां
ततः क्रुत्यादिचक्षणः । हृतस्यातिपुराणस्य तस्य
पानञ्च शस्यते ॥”

[आरे वटिका ।

अपस्मारनाशिनी (वटिका) । स्त्री । अप-

अपांघातुः । पुं । रसजलसूत्रखेदमेदः कफ-
पित्तरक्तादी । भा.स.१भ.अतिसा.चि. । “संश-
ब्धापांघातुरपिः प्रहृष्टः ।”

अपां पित्तम् । स्त्री । चित्रकवृक्षे । अस्य ।

अपाकः । पुं । अजीर्णः । पाकामात्रे । उदरा-
मये । [आर्से । रा.नि.व.६ ।

अपाकशकम् । स्त्री । आर्सेके । आर्से । मं

अपाङ्गः । वि । अङ्गहीने । मे. । पुं । नेत्रप्राप्ते ।
रा.नि.व.१८ । तिलके । मे.गविकम् । तन्नामक-
मन्थवि । तत्रस्थवैकल्यकारणमन्यायतमसंशयश्च वा ।
सु.सा.६५. । [र. ।

अपाङ्गकः । पुं । अपामार्गं रूपे । आर्षाङ्ग । श.

अपाटवम् । स्त्री । रोगो जायते । रा.नि.व.१० ।

अपानः । पुं । गुदापानवायी । अम. । अपान-
पवनौ मन्यावृष्टप्रधानापांश्चिगः । छ.च.४ । वष-
णौ वसिमेदश्च नाभ्युत्पन्नौ गुदं । अपानस्थान-
यन्तस्यः शुक्रसूत्रसंज्ञानि सः । सृजत्यार्धवर्गभौ च
युक्ताः स्थानस्थिताश्च ये । स्वकर्म कुर्वन्ते देही
धायन्ते तेरनामयः ॥ च. । स्त्री । गदे । भनद्राद्रि ।
रा.नि.व.१८ । वा.सू.११५. ।

अपानदेशः । पुं । गुददेशः । वै.निघ. ।

अपामार्गः । पुं । (*Achyranthis aspera*;

Bidentata.) स्वनामस्यातन्नुपे । आर्षाङ्ग । हिं

लट्जीरा, चिरचिरा । अस्यकुङ्क इति । स.सू.१६ ।

शिरी.चि. । ते उत्तरेषी । मं आघाडा स त्रिधा

—श्वेतकृष्णरक्तभेदात् भिन्नोऽपि गुणै मभश्च । गु-

णाः—तिक्तोष्णः कटुः कफघ्नः अशः कण्डूदुरामघ्नो

रक्तघ्नः याही वान्तिरुक्त् । रा.नि.व.४ । सरसीलो ।

वा.सू.१५५. । शिरीर्विरेचने । च.द.सन्निपातज्वर-

चि. । “पृथ्निपथीं त्वपामार्गः ।” दीपनः तिक्तः कटुः

पाचको रीचनः कर्दिकफमेदोवातघ्नः हृद्घोषा-

धानार्शः कण्डूादिकं हन्ति । भा.पू.१भ. । तत्पत्रं

रक्तपित्तघ्नम् । म.द.व.१ । श्वेतधापापामार्गं कलु तिक्तो-

ष्णो यादकः सरः । किञ्चित्कटुः कान्तिकरी पाच-

कोऽग्निप्रदीपकः । नस्ये वाक्नी प्रशस्तः स्यात्कफ-

कण्डूद्रापहः । दुर्नामानं रक्तवर्जं मेदोर्गुदरे

तथा । वातसिन्धापचोदद्वाभ्यामानां विनाशकः ॥

रक्तापामार्गकः किञ्चित्कटुकः शीतलः स्मृतः ।

मन्यावृष्टमिहृद्वातविट्मकारकः । रुचीं व्रणं

विषं वातं कफं कण्डूश्च नाशयेत् । बीजमस्य रसे

पाके दुर्जनं खादु शीतलं । मलावृष्टमर्कं व्रणं

वान्तिरुक्त् रक्तप्रियजिह्व । तोयापामार्गकस्तीक्ष्णः ।

अदुः शीयकफापहः । काशं वातश्च शीषश्च ना-
शयेदिति च स्मृतः । वै.निघ. ।

अपामार्गजटा स्त्री. अपामार्गमूले । सि.यो.
तृतीयकज्वर. ग्रीकण्डः । “अपामार्गजटाकोट्यां ॥”
च.द.सन्निपातज्व.चि. । एतद्वत्त्वं तृतीयकज्वरे
हितम् । अपामार्गस्य मूलश्च सम्यगचालिता-
ननः । वप्रीयाहामहकेन सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥
वैद्यकम् ।

अपामार्गतण्डुलः । पुं । अपामार्गबीजं ।
च.नृ.४अ. । See अपामार्गः ।

अपामार्गतैलम् । स्त्री । शिरीरीगे । अस्य
पाठः—अपामार्गफलज्योषनिशाचवकरामठैः।सवि-
डङ्गैः शृतं मूत्रे तैलं नस्यं कमीनं जयेत् ॥ अत्र
लवकः = (हैः ८७) । तैलं ४ श. कल्कः १ श. ।
प्रयोगः । च.द. ।

अपामार्गचारः । पुं । अष्टविधचारान्वयतम-
चारः । एष गुण्यशूलघ्नः । भा.पू.१भ.ह.व. ।

अपामार्गचारतैलम् । स्त्री । कर्णरीगे ।
तिलतैलं ४श. अपामार्गचारः २श. वारि १६श.
एकविंशतिवारान् परिस्त्राय चारवारि कुर्व्यात् ।
(मतान्तरं तु चारपरिस्त्रायं २६प.वारि च १६श.)
कल्कद्रव्यं शरावमितं । च.द.मेष.कर्ण.री.चि. ।
अपामार्गचारजले तत्तृजतकल्केन साधितं तिलजं ।
अपहरति कर्णनादं वाधिर्यञ्चापि पूरयतः ॥ अ-
पामार्गचारस्य १६ श. जलस्य १४ श. एकविंशति-
वारान् परिस्त्राय तैः १६ श. तैलशीघ्रमयात् जले-
मालीखापामार्गचारकल्को देयः, पिण्डीभूतात् क-
ल्कात् पृथग्भूतं तैलं शार्द्धं न तु गालनीयम् । इति
प्रयोगः ।

अपालापमर्म्भ । स्त्री । पृष्ठवंशवचःस्थलयोर-
न्मूलभागः । तथा तयोरेव च पृष्ठोरसोर्यो पात्रे,
तयोर्नूपरिभागयोरंसकूटयोरधोऽपालापाख्ये हे म-
र्म्भणीति ज्ञेयम् । वा.शा.४अ. ।

अपासनम् । स्त्री । मारणे । अम. ।

अपीनसः । पुं । नासारोगविशेषः । श्रीनमत्त्रांश-
लक्षणं यथा—“आनद्यते यस्य विधूयते च पाप-
यते क्लिद्यति चापि नासा न वेति यो गन्धरसाश्च

चि.२२अ. । तथा “यो मसुलुङ्गादपपीतपक्वं कर्णं
खवेद्वादमपीनसः सः ।” च.चि. ।

अपुच्छा । स्त्री । शिंशपावृक्षे । श.र. ।

अपुष्टः । वि । अपरिपक्वः । कटि ।

अपुष्पः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यङ्गुलूत ग्रीह ।

अपुष्पफलदः । पुं । पनसवृक्षे । कौठालग्रीह ।
मं फलसः । रा.नि.व.११ । अपुष्पजातफलवृक्ष-
मात्रे । रा.नि. ।

अपूपः । पुं । पिष्टके । हला. । शूलि पिष्टे ।
मं चारणे । गंधूमसूक्ष्मपिष्टं गुडेन युक्तं जलेन सं-
सृष्टं । तद्देह्यो वर्तुलनिभा घृते विपक्वा भवन्ति
चापूपाः । बल्या हृद्या रुचिदा गुरवी वृष्याश्च
तुष्टिदाः प्रीक्ताः । पिप्पानिलशमनकरा मधुराः
प्रीक्ताः..... । वै.निघ. । प्रो.उरुटी इति च
केचिदाहुः । गोधूमे । रा.नि.व.१६ । [जटा. ।

अपूप्यः । पुं । गोधूमे । गोधूमचूर्णे । मृशनी ।

अपूरणी । स्त्री । शाल्मलीवृक्षे । शिंशूलग्रीह ।
श.च. । कापांसवृक्षे ।

अपेकः । पुं । दुरालभायाम् ।

अपेतराक्षसी । स्त्री । तुलसीवृक्षे । रा.नि.व.
१० । कृष्णतुलस्यां । कालं तुलनी । मं काली-
तुलसः । भा.पू.१भ.गु.व.वर्ष्या । दादृष्टे । र.मा. ।

अपोगण्डः । वि । बलिभे । विकलाङ्गे । पुं ।
शिंशू । मं. उचतुष्कं । [च.टी. ।

अपोदिका । स्त्री । पूतिकाशके । पूष्टे ।

अप्रम् (स) । स्त्री । जले ।

अप्यितम् । स्त्री । चित्रकवृक्षे । अम. ।

अप्रकारणः । पुं । काण्डरहितवृक्षे, किंष्टिका-
दौ । अम. ।

अप्रलष्टः । पुं । कान्ते । श.र. । वि । अपथे ।

अप्रतिकार्यः । वि । दुश्चिकित्से ।

अप्रसवधर्मी । वि । यः पुरुषः प्रसवधर्मी न
भवति । “बह्वस्तु पुरुषाश्चेतनावन्तोऽगुणा अवीज-
धर्मीणोऽप्रसवधर्मीणो मध्यस्थधर्मीणश्चेति ।” सु.

अग्रिया । स्त्री । प्रचीनस्त्री । जिडी माह ।
नोदास्त्रिनस्त्री । बो-उद्गान माह ।

अग्रैतराचसी । स्त्री । तुलसीरुचे । र.मा. ।

अग्रोष्ठः । पुं । भारराजाख्यपचिचि । वै.निघ. ।

अफलः । पुं । फलहीनरुचे । खाडे गाह । मं
वांभइव । इ.च.४का. । वि.यी न फलति । श.च. ।

अफला । स्त्री । भूम्यामलकां । काष्ठधारीरुचे ।
भा.रा.नि.व.११ । लघुकारवेत्तके । आमलकीरुचे ।
भा.पू.१भ. । कुमार्याम् । घृत्कृमारी । श.च. ।

अफेनफलम् । स्त्री । अहिफेनफलं । पोण्डात्र
टैडि । भैष.स्त्री-रोग-चि. ।

अफेलम् । स्त्री । आफूके । आफिर । मं अफू
कइरी । फा.अफफून । हिं अकीम । आं लवंगुल
स्वाम् । वै.निघ. । See अहिफेनम् ।

अवरम् । स्त्री । अन्तर्वस्त्रे । मी.र.विकं ।

अवलः । पुं । वरुणरुचे । श.च. ।

अवालुकः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

अबिला । स्त्री । मेथाम् । डेडि ।

अजः । पुं । निचुलरुचे । शब्दे । धन्वतरौ ।
हिज्जलरुचे । सर्वत्र मी.जहिकं ।

अजम् । स्त्री । पद्मे । प.सु. रा.नि.व.१० । See
कमलम् । [निघ. ।

अजकर्णिका । स्त्री । कमलबीजकीशे । वै.

अजकेशरः । पुं । पद्मकेशरी । च.द. ।

अजभोगः । पुं । कमलकन्दे । श.च. ।

अजबीजभृत् । पुं । श्वेतकरवीररुचे । वै.निघ. ।

अजालम् । स्त्री । बालके । वाना । मं बाला ।
वै.निघ. । [रा.नि.व.१० । पद्मसमूहे ।

अजिनी । स्त्री । पद्मिण्या । पद्मत्र खाड़ ।

अब्दः । पुं । सुलायां । सि.यी.श्वर.किरातादि. ।
च.द.वातज्ज.चि. । “किराताभ्यस्तोदीया ।”
नागरसुलायां । नागरभृत् । मं नागरमीथ । भद्र-
सुलायां । मं भद्रमीथ । मद.१व. । मेधे । मे.द-
विकं । स्त्री । अश्वके । र.मा. ।

स्त्री । शङ्खियां, मेक्षां । मं ताम्बुलज । वै.निघ.

अब्दसारः । पुं । कर्पूरभेदे । रा.नि. ।

अब्धिः । पुं । समुद्रे । रवा. ।

अब्धिकफः । पुं । समुद्रफेने । मशूज्वर केना ।
भा.पू.१भ.इ.व. । गुणाः—रुचिकरः । लेंखनसुवरी
लघुः । “चक्षुष्यः शीतलश्चैव पटलादिबजाहरः ।
सरसं विषदीपघ्नः कर्णशूलहरः परः । कफघ्नः क-
शुरोगघ्नः पित्तश्चैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ. ।

अब्धिजः । पुं । समुद्रफेने । रवा. । (जौ) ।
अश्विनीकुमारी ।

अब्धिजा । स्त्री । सुरायां । इ.च. ।

अब्धिङ्गिणीरः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

अब्धिफलम् । स्त्री । समुद्रजातफलं । महारा
द्रादौ ख्याते औषधविशेषे । समुद्रफल इति लोके ।
गुणाः—फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूत-
निरोधकारि । विदीपदावानलदीपहारि कफा-
मथयान्तिविरोधकारि । रा.नि. ।

अब्धिफेनः । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अब्धिमण्डूकी । स्त्री । सुताष्कीटि-पत्तिकायां ।
खिगूक । मद.व.४ । मं मोतीसीप । इ.च.४का. ।

अब्धिवृक्षः । पुं । शालिमूषरुचे । काकाती-
दालीति लोके ।

अब्धिसारः । पुं । रवे । वै.निघ. ।

अब्धिङ्गिणीरः । पुं । समुद्रफेने । रा.नि. ।

अब्धम् । स्त्री । अश्वधाती । सुलायाम् । रा.नि. ।

अब्धवृक्षकम् । स्त्री । मेषुने । चिका. ।

अभक्तच्छन्दः । पुं । शरीरकभेदे । यत्र नात्रे
भवेच्छब्दा सोऽभक्तच्छन्दश्च्यते । See शरीरकः ।

अभयम् । स्त्री । उम्भीरे । वीरणमूले । देवगिर
मूल । रा.नि.व.१२ । मद.व.२ । अभ. । मेष.कुड-
चि.कन्दर्पसारतैले ।

अभयदा । स्त्री । भूम्यामलकां । डूहे आश-
ना । मं भूम आवलौ । वै.निघ. ।

अभयवृत्सिंहरसः । पुं । रसीयं अतीसार-

क-टङ्गणरसगन्धकाभाणि प्रत्येकं समभागानि
चमसहिफेनम् । निम्बकरसेन मईनं । भैव ।
अभया । स्त्री । (Terminalia chebula ;
chebulic myrobalan.) हरीतकीभेदे । प.
६ । “पचासा चाभया ज्ञेया ।” रा.नि.व.११ । इयं
आहुत्येन चम्पायां जायते । गुणः—चतुष्पा । भा.
१.भ. । अमृतापरनाक्षीति चरुणः, वा.सू.३५.च.
अचादिव. “नागरातिविधाभयाः ।” च.द.कफज्व.
चि.पामलक्यादिः । “पामलक्यभया कृष्णा ।” See
हरीतकी । चेतनिर्गुण्डा । मङ्गिष्ठया । जयन्त्यां ।
अयायां । त्रिदि । मृणालि । काञ्चिके । काञ्चन-
हृदये । रा.नि.व.१७ ।

प्रभयायमोदकः । पुं । विरेचनाधिकारि ।
अत्र हरीतक्यादीनां चूर्णे प्रथिकं पलमितं दन्त्याः ६
तोलकानि, शर्करा १२ पलानि, त्रिहतायाश्च पल-
द्वयमेकत्र मधुना मोदकं कुर्व्यात् । च.द.विरेचना-
धिकारि ।

प्रभयाद्यावलेहः । पुं । अतिसारे अवलेहः ।
ह्वा.च.त्रि. । श्ल्याने.३५. ।

प्रभयारिष्टः । पुं । अर्शोऽधिकारि रसः । अत्र
हरीतकी १२॥० श. द्राक्षा ६॥० श. मधुकपुष्पं १०
प. विडङ्गश्च १० प. बारि २५६ श. शेषः ६४ श.
गुडः १२॥० श. । गीदुरादीनां प्र. चूर्णं २५.
प्रचेपः । भैव. ।

प्रभयालवणम् । स्त्री । औषधमिदं यकृतो-
द्वाधिकारि देयम् । पानिषा, पनाशं, आकन्ध,
मिडू, आपा[२, वरुण, वा[१गुञ्ज, वामक, गोक्षुर,
ब्रह्म, कण्टकारी, नाटोकरञ्ज वा गन्धडाहनि,
हापत्रमानी, कुडुचि, वोषा, पूनर्वा, एषां प्रति
समूलपत्रशाखं समभागं कुट्टयित्वा हृषिकाम्थनरे
स्थापयित्वा च तिलनालाप्रिना दह्येत् । ततो भस्म
१६प. जलं ६४श. शेषः १६ श. चारतीयं यावत् ।
गोमूत्रं १६श. सैन्धवं १६ प. हरीतकीचूर्णं ८प.
अर्थमेकौकृत्य पूर्वेष्वत् चारकत्वेन प्रस्थमितेन प-
तव्यं । पाकसिद्धौ घनीभूते च प्रचेपः—कृष्ण-
गीरकं हिनु चिकटु यमानी कुष्ठं शटी च, एषां
प्रति ४ तो. । सा.की.रस.र. । भैव.प्रयोगा. ।

प्रभयावटी । स्त्री । गुष्ठाधिकारि । अत्र का-
नकजं फलं जैपालम् । त्रिहा वटीमन्त्रे । र.भा.

सं. । एषा वटी भेषज्यरत्नावल्यामुदरे धृता ।

अभयाष्टकम् । स्त्री । अष्टहरीतकीभेषयो-
यथा—“हे पूर्वमेवयादशनदिनो हे हे चापि मुक्ता
तु तथा स्वपक्षु । अस्य प्रयोगादभयाष्टकस्य चिसत-
रात्रेण पुनर्युवा स्यात् ॥” इत्यादि प्रयोगा.रसायन. ।

अभावः । पुं । मरणे । असत्त्वे । भि.व.त्रिकं ।

अभिघातः । पुं । आघाते । शस्त्रमुष्टिलगुहा-
दिभिर्हनेन । भा.म.१भ.भागानु-ज्वर-लघणे “अभि-
घाताभिषङ्गाभ्याम् ।”

अभिघातज्वरः । पुं । आघातज्वराग्निकज्व-
रे । “अभिघाताभिचाराभ्यां—आगन्तुर्जायते—”
मा.नि.ज्व. अपिच—“तत्राभिघातजो वायुः प्रायो
रक्तं प्रदूष्य च । सव्यथाशोफवैषम्ये करोति सदर्जं
ज्वरमिति ॥” च. । अत्र ज्वरे दीपा मारणाः
परन्तु पश्चादनुबन्धिनः स्युः ।

अभिघारः । पुं । छते । मं तूप । रा.नि.व.१५ ।

अभिचारः । पुं । मन्त्रादिना मारणादिप्रयोगे ।
मन्त्रादिद्वारा पीडायां वा । र.मा. । कृत्यायुपादने
वा । भा.म.१भ.भागानुज्व. । “अभिचाराभिशा-
पतः ।” यन्मन्त्राद्यवपीडने । “अभिचाराभिशा-
पोल्लैः ।” रत्ना.श्लेनादियामकृतज्वरे । “अभिचा-
राभिशापाभ्यां मोहच्छन्दा च जायते ।” मा.नि.ज्व. ।

अभिघ्नः । त्रि. कुशले । [गज.वै. ।

अभितापः । पुं । स्वार्जतापे । अश्वज्वरे ।

अभिनवकामेश्वरः । पुं । बाजीकरणमिदं
भैवजम् । “तोलकैकं समादाय पृथग्गन्धकसूतयोः ।
रक्तोत्पलदलाभोभिर्मईयेत् दिवसत्रयं । मईयित्वा
पुनर्देयं गन्धं माषचतुष्टयम् । तस्यैव पत्रतीयेन
पुनर्दत्त्वा च गन्धकम् । शङ्खिन्याश्चापि तीयेन दत्त्वा
काचघटे ददे । ततस्तु बालुकायन्त्रे पचेद्यथावयवं
ततः । काचकृत्याः समाकृत्य सिद्धस्तमतः परं ॥”
रत्नाकापञ्चके खादित् । रस.र. ।

अभिन्यासः (कः) । पुं । सन्निपातज्वरवि-
शेषे । तज्ज्वरम्—“चयः प्रकुपिता दीपा सरः-
क्षीतोऽनुगामिनः । आमाभिह्वया यथिता बुद्धी-
न्द्रियमनीयताः । जनयन्ति महाघोरमभिन्यासं
ज्वरं ददम् ॥ सुतो नेत्रे प्रसुप्तिः स्नात्र चेष्टा का-
ञ्चिके । अत्र हृषिकाम्थनया समर्प्य कपटद्वारे ।

न प्राणं न च संस्पर्शं शब्दं वा नैव बुध्यते । शिरी-
खीडयतेऽभीष्ममाहारं नाभिनन्दति । कूजति तु-
यते चैव परिवर्त्तनमौहते । अल्पं प्रभाषते किञ्चि-
दभीषासः स उच्यते ॥ प्रत्याख्यातः स भूयिष्ठः
कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ मा.नि.ज्व. । अस्य तन्मान-
रीकलक्षणं भावप्रकाशे मृग्यम् ।

अभिपीडनम् । क्ली. अभिचारी ।

अभिमन्यः (मन्युः) । पुं. नेत्ररीगे । त्रिका. ।
See अभिमन्यः ।

अभिमर्दः । पुं. चवनहं । (पीड़ायां । र.मा. ।

अभिमर्षणम् । क्ली. यक्षपिशाचादिभूतकृत-

अभिमानितम् । क्ली. मैथुने । त्रिका. ।

अभिरूपः । पुं. बुधे । रत्ने. मी. पञ्चतुक्. ।

अभिलकपित्यः । पुं. आस्मातकहले । अ-
मङ्ग. शां. ।

अभिलावः । पुं. छेदे । चम. ।

अभिलाषः । पुं. रमणेच्छायाम् । रस.र. ।

अभिशापः । पुं. हिजातिभिः क्रोधाद्दुःखाति-
भारधारणे । र.मा. । ब्राह्मणशुद्धहस्तसिद्धादिदत्ते
शापे । भा.म.१भ. । तज्जातागनुज्वरलक्षणं—“अ-
भिचारिभिशापाभ्यां मोहस्थणा च जायते ।” मा.
नि.ज्व. । [ज्वरनिदानम् ।

अभिशापज्वरः । पुं. तज्जन्यज्वरे । See

अभिषङ्गः । पुं. भूतविषादिसम्बन्धे । यक्ष-
पिशाचादिकर्तृकपीडायां । र.मा. । कामशीक-
भयक्रोधभूतादीनाम् आवेशे । भा.म.१भ. भागनु-
ज्व. लक्षणं । रत्न.प्रभृतिभिरभिवर्षणे । रत्ना. ।

अभिषङ्गज्वरः । पुं. ज्वरविशेषे । स च भू-
तायावेशतो भवति । स कामादिजमेदेन षड्विधः ।
शार्ङ्ग. । लक्षणं यथा—“अभिघाताभिचाराभ्या-
मभिषङ्गाभिशापतः । भागनुजायते दोषैर्विधासं
तं भिभाषयेत् ॥” मा.नि.ज्व. । कामशीकभयक्रो-
धभिरभययो ज्वरः । सोऽभिषङ्गज्वरी श्रेयः यश्च
भूताभिषङ्गजः । च.ज्व.नि. ।

अभिषवम् । क्ली. काञ्चिके । रा.नि.व.१५ ।
ताडनीनामसुरायां । ताड्डी । मं ताड्डीचादिक ।
पुं. खाने । मयसन्धाने । मे.पञ्चतुक्. ।

अभिषुकम् । क्ली. कावेलादी प्रसिद्धे फल-
विशेषे । (पशु) । च.चि.च्यवनप्राशः । पुं. तहले ।
सु. । [काञ्चिके । चम. ।

अभिषुतम् । क्ली. वल्खाक्याम् । शंङ्गाकी ।

अभिषुविक्रान्तम् । पुं. माधवीसुरायाम् ।
वै.निघ. ।

अभिषेकः पुं } खाने ।
अभिषेचनम् क्ली }

अभिष्यन्दः । पुं. नेत्रशूलरीगे । (चोक छेद) ।
स चतुर्विधो वातादिमेदेन । See नेत्राभिष्यन्दः ।
अतिवृद्धौ । आस्त्रावे । मे.दचतुक्. ।

अभिष्यन्दी । त्रि. दीपघातुमलस्रोतसां छेद-
जनने । कुसुमा.टी.ज्वरे । स्रोतःसाविद्रव्ये । वा.टी.
हमा. । कफकृत्वदार्थे दध्यादिके । भा.मि. ।

अभिसरः । परिचारके । रत्ना. । प्राणाभिसर-
उच्यते । च.म.६च. ।

अभिसारः । पुं. शकुलीमस्तौ । अंज. शां. ।
मद.व.१९ । बलि । दल. धर. । मख्य ।

अभिहिता । स्त्री. जलपिपपल्यां । वै.निघ. ।

अभीकः । पुं. कामुके । मे. कर्त्तिक ।

अभीरणी । स्त्री. दन्दुभसर्पे । वै.निघ. ।

अभीरुः । स्त्री. Asparagus racemosus.
शतमूल्याम् । हिं शतावर । वा.सू.१५च. । दूष्वा-
दिव. । गुन्दाभीरुः शतपाकी प्रियङ्गुः । अश्वगन्धा-
मृताभीरुः । सि.यो.यक्ष-चि.चयोदशाङ्गि । महा-
शतावर्ण्याम् । रसे.चि.८च. । “प्रलम्बाभीरुवेवा-
यम् ॥” [चम. ।

अभीरुपत्री (त्रिका) । स्त्री. शतावर्ण्याम् ।

अभीशुः (पुः) । पुं. प्रयुक्ते । नाशाम् । मे. ।

अभीष्टः । पुं. तिलकचूपे । त्रिज. शां. । रा.
नि.व.१० । [व.२ ।

अभीष्टगन्धकः । पुं. माधवीसुरायाम् । मय.

अभीष्टा । स्त्री. रेश्म-गन्धद्रव्ये । (त्रयूक.श.च. ।

अभुक्तः । त्रि. जतोपवासि । अभुक्तस्य दिवा-
निद्रा पाषाणमपि जीर्णानि । वै.निघ. ।

अभुग्णः । जि । चरीगिणि । [वञम् ।

अभेद्यम् । स्त्री । हीरके । रा.नि.व.१२ । See

अभेषजम् । स्त्री । विपरीतीषधे । उट्ठो । ७
यूत् । तच्च द्विविधं बाधनं सानुवाधनञ्च । “अभेष-
जमिति श्रेयं विपरीतं यदीषधम् ।” च.चि.१७. ।

अभोजनम् । स्त्री । उपवासे असावभोजने वा
उपवास वा अमात्र आहार । “अजीर्णे भोजनं
धेवां जीर्णे येषामभोजनम् । र.वावभोजनं धेवां
तेषां नश्यन्ति धातवः ॥” संयहः ।

अभ्यङ्गः । पुं । तिलकम् ।

अभ्यङ्गः । पुं । तैलादिमर्द्दने । आभां१ कट्टर
तेन माथा । “मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्स्रज्वाङ्ग-
सङ्गतम् । स्त्रीतीभिसर्पयेद्वाह अभ्यङ्गः स उदा-
हृतः” । च.द.ज्व.चि. । गुणाः—जलसिक्तस्य बर्धने
यथासूतेऽङ्गराक्षरीः । तथा धातुविगर्द्धिं स्निह-
सिक्तस्य जायते । शिरासुखे रीमकूपैर्धमनीभिश्च
तर्पणम् ॥ सुशु. । स जराश्रमवातहा । दृष्टिप्रसाद-
पुण्यायुःस्वप्नसुखदाकार्यकृत् । वा.मू.१७. । स च
शिरःश्रवणपादेषु विशेषेणानुशीलनीयः । र.मा. ।
अभ्यङ्गी वातरोगघ्नः धातुसाम्यं बलं सुखं । निद्रा-
वर्णमदुलानि कुरुते दृष्टिपुष्टिकृत् । शिरीऽभ्यङ्गः
शिरःस्थितिकेशदाह्यादिपुष्टिकृत् । केशप्रसाधनः
केयः रजोजन्ममलापहा । मद.व.१. । तैलेन
शिरीमर्द्दने । भा. । सदोषस्य व्रणस्य दोषोपशम-
नार्थं मार्दवार्थश्च उपक्रमविशेषः । सु.चि.१७. ।

अभ्यञ्जनम् । स्त्री । तैले । छ.च. । तैलमर्द्दने ।
रा.नि.व.१५. ।

अभ्यन्तः । जि । आतुरे । अम. ।

अभ्यन्तरायामः । पुं । तन्नामकधनुस्तथारोग-
विशेषे, अन्तरायामे । येन कुपितबलवान् वायुः
अङ्गुलिवचोद्धत्यगलदेशादिकमभ्रपन्नः स्नायुसम्-
हमाकर्षणं मानवं क्रीडान्तं करोति । तच्च आलि-
क्ष्यता हनुसाम्नादि च जायते । लक्षणम्—“अङ्गुली-
गुल्फजठरङ्गचोगलसंश्रितः । स्नायुप्रतानमनिली
यदाक्षिपति वेगवान् । विष्टस्याक्षसम्बद्धनुर्मग्नपाशः
कर्कं वमन् । अभ्यन्तरं धनुर्विव यदा नमति मान-
वः । तदास्याभ्यन्तरायामं कुरुते मार्कतो बली ॥”
मा.नि.वा.व्या. ।

अभ्यमितः । जि । आतुरे । अम. ।

अभ्यवकर्षणम् । स्त्री । शब्दाद्युत्पाटने ।
भेन तोला, कौंठि तोला । अम. ।

अभ्यवहरणम् । स्त्री । भोजने ।

अभ्यवहारः । पुं । आहारः । रमा. ।

अभ्यान्तः । जि । रोगिणि । अम. ।

अभ्याहारः । पुं । भक्षणे । स च चर्च्यचीक्ष-
लेद्यपेयभेदेन चतुर्विधः । सु. ।

अभ्यूषः । पुं । ईष्यवृत्तकलायादी । अम. ।

अभ्रम् । स्त्री । सुलायां । मेघे । रा.नि.व.६. ।
अभ्रकधातौ । रा.नि.व.११. ।

अभ्रकम् । स्त्री । भद्रसुलायाम् । कर्पूरे । सुव-
र्णे । वेवे । Talc. खनामख्यातधातौ । अङ्गुष्ठर ।
हिं आम् । गुणाः—गुरु हिमं बन्धं कुष्ठमिहृषि-
दोषघ्नञ्च । मद.व.४. । अभ्रकं चतुर्विधं—श्वेत-
पीतलोहितनीलभेदात् भिन्नभिन्नक्रियायां प्रयु-
ज्यते । यथा—श्वेतं तारि, पीतरक्तं काश्चने, नील-
ञ्च व्याधी प्रयोज्यं यथोत्तरं गुणाव्यञ्च । तेषु नीलाब्धं
दर्दुरनागपिनाकवज्रभेदेन चतुर्भेदम् । परीक्षा गु-
णाश्च यथा—अग्नी क्षिप्तं दर्दुरं भिकरवं नागं
फूत्कारं पिनाकं धनुःखनं वज्रञ्च न विकारं
धने । एषां सेवनेन गुष्ठी व्रणी कुठौ च नीरीरी
भवति । रा.नि.व.११. । कुष्ठप्रदं पिनाकं स्नान्
दर्दुरं मरणप्रदं । नागं देहगतं निम्बं व्याधिं कु-
व्याहगन्दरम् । रसे रसायने चैव योज्यं वज्राभक्तं
प्रिये । तस्याहव्याभक्तं यावन्म । र.सा.सं. । अभ्र-
शोधनम्—१।वकपुष्परसेन पिष्टमभ्रकं वज्रगुण-
कन्दमध्ये निरुध्य गोष्ठहभूमितले मासं स्थाप्यम् ।
२।चिफलाकाशग्रीसूचदुग्धकाञ्चिकेषु भस्माग्नी पुनः
पुनः सप्त, तप्तं तप्तं सेचितं शुद्धं भवति । ३।अभ्रं
सप्तवारं तप्तं तप्तं बदरीकाये निःक्षिप्तं शुद्धं भवति ।
र.सा.सं. । ४।अभ्रपत्राणि पृथक्कृत्य चूर्णयित्वा चूर्णयेत्
दिनैकं तानि काञ्चिकपर्य्येषितानि काञ्चिकेन पुनः
पेषयेत् । ततो माषकादिरसेन प्रत्येकमेकञ्च च
पुनः पुनर्भावयित्वा संपिष्य च पुटपाकिन पुनः पुनः
दहेत् यावन्न निश्चन्द्रतामागच्छति । इति विशेष्-
शुद्धिः अस्त्रपिप्ते । च.द. । अस्य पाठे कन्द ७७ ।
कालमावित् नरकप्रेतं कीर्त्तयते । अभ्रमा-

रसं—१। अभ्रकं स्थालिकामध्ये संस्थाप्य कदली-
चारिण गोमयाग्रिना तावत् पचेत् यावत् स्थाली-
वह्निः सिन्दूरं न भवेत् । ततः अवतार्य दुग्धैः सं-
सिच्य सूर्जं चूर्णयेत् । सुसाक्षाधिन, पुनर्चवाक्षाधिन,
कासमईकाधिन, पर्णरसेन, चक्रेरीरिण च प्रत्येकं
मईयिला प्रत्येकं पुटत्रयं देयम् । तथा वटजटाका-
धिन संमयी पुटत्रयं देयं । ततो सूषलीकाधिन विः
पुटेत् । ततो गोचुरकाधिन विः, शुक्रशिम्वीकाधिन
विः पचेत् । ततः सुपुकुन्दकीकिलाचकाधिन प्र-
त्येकं हिरात्रं पचेत् । ततः लीप्रकाधिन दुग्धेन दध्ना
छतेन मधुना शर्करया च प्रत्येकमेकैकं पुटं दत्ताभं
भारयेत् । २ । रसादिकारजलेन पिष्टा चक्रोक्तं
कदलीदलमध्ये संस्थाप्य व्यञ्जनाग्नौ ज्वालिनेषु
दग्धेभ्योषु कुङ्कार्कमूलाजलेन पुटेत् । र.सा.सं. ।
अथ विविधाधिकारिः । अभ्रकविधिः यथा—ऊष्णा-
भपचाणि पृथक्पृथक् चूर्णयेत् । अथ तच्चूर्णं शिलायां
पिष्टा वस्त्रपूतं कार्यम् । ततो मेकपर्णी (शूलकूडि)
रसे चापीथ्य दिनत्रयं स्थापयेत् । अथ तदुद्धृत्य
हैमनिकघान्यकाञ्चिकेन संसिच्य पुनर्मेकपर्णीरसे-
नालोष्य स्थाप्या पचेत् । अथ तदुद्धृत्य पिण्डहृत्वा
तालादिपत्रमध्ये निधाय वस्त्राद्यौ दहेत् यावदग्नि-
नीलवर्णी न लभ्येत । अथ दुग्धे निधाय दुग्धेन
तदनन्तरं जलेन धावयेत् । धावनानन्तरं सुषेधितं
निश्चन्द्रं कुर्यात् । च.द.रसायने ।

अभ्रनामकः । पुं । सुसायाम् श.र. [निघ.] ।

अभ्रपटलः । पुं, स्त्री । अभ्रके । अ.भ.उ. । वै.

अभ्रपुष्पः । पुं । वेतसलतायाम् । भा.पू.१भ.
गु.व. । वारिवेतसे । अभ. । स्त्री । जले ।

अभ्रमांसी । स्त्री । आकाशमांसीलतायाम् ।
अ.भ.उ. । रा.नि. । [१२]

अभ्ररोहः । पुं, स्त्री । वैदूर्यमयी । रा.नि.व.

अभ्रवटिका । स्त्री । रसविशेषोऽयं ज्वराति-
सारगदे प्रयोज्यः । अथ व्योषचूर्णं कर्षमानम् ।
केशराजादीनां खरसः स्तोत्रोन्मत्तो देयः । व्योष-
सुन्दरकः (ग्रीवा शीक) । मण्डूकपर्णी (शूलकूडि) ।
तस्यायं पाठः—“अथ मृतस्य शुद्धस्य गन्धकस्याभ्रकस्य
च । प्रत्येकं कर्षमेकम् यावत् रसगुणेष्विषा” ततः
कञ्जलिकाहृत्वा व्योषचूर्णं प्रदापयेत् । “केशराजस्य
अभ्रस्य निर्गुण्याश्विकस्य च । व्योषसुन्दरकस्याय

जयन्त्याः खरसं तथा । मण्डूकपर्णीः खरसं तथा
शक्राशनस्य च । त्रेतापराजितायाश्च खरसं प्रथ-
मम् । दापयेत्तत्र तुल्यं च विधिः । कुशलो भि-
षक् । रसतुल्यं प्रदातव्यं चूर्णं मरिचसम्भवं । देयं
रसाहंभागेन चूर्णं टङ्गणसम्भवं ॥” मईयिला क-
लायप्रमाणा वटी कार्या । र.स.र.र.सा.सं. । भैष-
ज्येन रावत्प्राभियमेव यद्वह्ण्यां महाभवटिका लक्षा ।
इयमेव प्रयोगाश्वते यद्वह्ण्यां रसाम्बवटी । शुद्धरसः
२ तो. शुद्धगन्धः २ तो. कञ्जली कला जारिताभं
२ तो. मरिचचूर्णं २ तो. टङ्गणं १ तो. केशरा-
जादिरसस्य प्रत्येकं १ तो., वटी कार्या । अस्या
यद्वह्ण्याम्—पक्वकाहिरिद्राभ्यामगरधूमकेन च ।
शोधितं पारदचैव कर्षाई तुलया धृतम् ॥ अङ्ग-
राजरसैः शुद्धं गन्धकं रससम्भितम् । हाभ्यां क-
ञ्जलिकां कला भावयेत्तु भैषजैः । सिन्दुवारदल-
रसे मण्डूकपर्णिकारसे । केशराजरसे चैव व्योष-
सुन्दरजे रसे । रसोपराजितायाश्च सीमराजौरसे
तथा । रक्तचित्रकपर्ण्यो रसे च चूर्णपरिभाषितं ।
रसमानसमानेन लायायां शोधयेद्विषक् ॥ वटी स-
र्षपमिता । हरिद्रा, इडेकहू. ७ शुद्धश्रीशोधि-
त रस १ तोला, ताम्रराज शोधितशुक्रक
१ तो. कञ्जलि कर । निशान्ता, शूलकूडि,
शिना, के.शु.र, अपराजिता, नोमराज,
लालितेतर रसं भावना । भैष.यह्णौ । प्रथो-
गाश्वतोक्ताभवटिकायामभ्रकस्यैकी भागः पारदसः
इति विशेषः । [गो.रा.नि.व.११ ।

अभ्रवाटकः । पुं । आमातकवृक्षे । आशङ्गा

अभ्रवाटिकः । पुं । आमातके । जटा. ।

अभ्रसारः । पुं । भीमसेनोक्तपूर । वै.निघ. ।

अभ्राह्मम् । स्त्री । कुङ्कुमे । मद.व.१ ।

अभ्रूषः । पुं । तालुरोगविशेषः । तेन सत्वलो-
हितः शोणितोऽयः शोयः ज्वरतीव्रवेदनायुक्तो भ-
वति । तदुक्तं शोयस्यो लोहितः शोणितोऽयो
ज्योऽभ्रूषः सज्वरलोषरुक् च । भा.म.४भ.सुख-
रो.वि. ।

अभ्रः । पुं । रीमे । वि. पकफलादौ । श.र. ।

अभ्रङ्गलः । पुं । एरुहह्वे । श.च. ।

अभ्रङ्गः । पुं । एरुहह्वे । प.सु. । हारा. ३

अमध्यस्थधर्मिणी । वि. या चेतनजङ्गी-
भयधर्ममध्यधर्मिणी न भवति । तस्याः केवलं ज-
ङ्गमत्वात् पुरुषस्य च तथात्वात् । सु.शा.१७. ।

अमरः । पुं. अस्थिसंहारी । शङ्खुडाडो । रत्ना. ।
वज्रीदुम । जिह्मि. रचिकं । बद्रावे । श.र. पारदे ।
रा.नि.व.१२ । हस्तिनि । स्त्री । सुवर्णं । वै.निघ. ।

अमरकणा । स्त्री । गजपिपपल्याम् । वै.निघ.
२भ.पाण्डु-चि.भूनिष्ठादिगुटी । [व.४]

अमरकण्टिका । स्त्री । शतावर्ष्याम् । रा.नि.

अमरकन्दः । पुं. कन्दविशेषे । वै.निघ. ।

अमरकालिकः । पुं. हस्तिकाष्ठ्याम् । वि-
ह्वातो । भैष.वा.व्या.सिंहना.गुग्गुली ।

अमरकाष्ठम् । स्त्री । देवकाष्ठे । देवदात्र ।

अमरकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ. लयरी.
चैलीक्य-चि.रसे ।

अमरजः । पुं. दुष्खदिरह्वे । शुश्रूषवात् ।
रा.नि. । देवदाक्षिणि । नदीवटे । वै.निघ.२भ.
गन्ध्यादिः ज्व. ।

अमरतरुः । पुं. देवदारौ । वै.निघ.सा.ज्व.
अर्कादिः । "किरातामरतरुसना ।"

अमरदारु । पुं, स्त्री । तैलदेवदारुणि । रा.नि.
व.१२ । चि.क्र.क.वल्ली-स्त्रीरो.चि. । तैलदेवदारु-
ह्वे । मन्त्रज्ञादेवदात्र ।

अमरद्रुः । पुं. विट्खदिरह्वे । शुश्रूषवात् ।

अमरपुष्पम् । पुं, स्त्री । पुगफले । काशटणे ।
आमे । केतके । मी.पपञ्चकं ।

अमरपुष्पकः । पुं. काशटणे । कटभं । प.
सु. । काशमेदि । र.मा. ।

अमरपुष्पिका । स्त्री । चौरपुष्पौह्वे । (चौर
अमरपुष्पी) काष्ठकी, चौर थडिका ।
र.मा. । काशटणे । [कावे ।

अमर(ल) रत्नम् । स्त्री । स्फटिके । रा.नि. ।

अमरवल्ली । स्त्री । आकाशवक्त्रात् । मं अम-
वेल । हिं अमरवेलि । आलोकाकण्ठ । भा.
[१भ.गु.व. । मद.व.१ । सालशेतिख्यातलतायां ।
[पाः—हयवल्ली बलकरी परं हया रसायनी ।

सूचकारस्वेदजननी पुष्टिदा । कार्यवारिणी । श्रीप-
दंशिक रोगांश्च रक्तदीर्घं हरिदियम् ॥ वैद्यकम् ।

अमरसर्षपः । पुं. दीर्घसर्षपे । त्राहे । वै.निघ. ।

अमरसुन्दरी । स्त्री । ज्वराधिकारी रसः ।
पाठो यथा—चिकटु विफला चैव सन्धिकं रेष-
कानलम् । चातुर्जातं स्तं लीहं पारदी विषगन्ध-
कम् । समभागमिदं चूर्णं तस्याश्च विगुणी गुडः ।
कीलप्रमाणां गुडिकां प्रातस्तस्याय सेवयेत् ॥ इत्या-
दि । प्रयोगः ।

अमरा । स्त्री । दूर्ध्वायाम् । मी.रचिकं । गुडूच्या ।
र.मा. । इन्द्रवारुणीलतायां । त्राथालभणी । रा.
नि.व.३ । नीलदूर्ध्वायां । गृहकन्यायाम् । रा.नि.
व.५ । नीलीह्वे । मेघशङ्खाम् । हस्तिकाष्ठ्या । वि-
ह्वाति गाह् । रा.नि.व.६ । नदीवटे । रा.नि.व.
११ । जरायौ । मी.रचिकं । गर्भनायाम् । कुल ।
भैष.स्त्रीरो. । नाभिनालायाम् ।

अमराह्वम् । स्त्री । देवदारुकाष्ठे । वा.सू.१५
एलादि.अरुणः । "सुक्तिव्याघ्रनखीऽमराह्वमगुरुः ।"

अमरी । स्त्री । नीलदूर्ध्वायाम् । कृष्णनिगुण्ड्यां ।
सूर्ध्वायाम् । भूर्णा । वै.निघ. ।

अमरफलम् । स्त्री । उत्तरदेशप्रसिद्धफले ।
गुणाः—अमरीथ फलं शीतं मलद्रवकारं मतम् ।
घरं दाहं रक्तपित्तं कामलां मूत्रकण्ठकम् । मूत्रा-
श्मरीश्च हन्तीति ऋषिभिः परिकीर्तितम् । वै.
निघ. । [ज्व.निगुण्डीधूपे ।

अमरेन्द्रतरुः । पुं. देवदारुह्वे । वै.निघ.२भ.

अमलम् । स्त्री । अभके । मी.लचिकं । समुद्र-
फले । र.मा. । कर्पूरे । वै.निघ.२भ.अपसा.चि. ।
रौप्यमालिके । पित्ते । कतकह्वे । गन्धद्रव्यविशेषे ।

अमलदीप्तिः । पुं. कर्पूरे । च.द. ।

अमलपत्री । पुं. हंसे ।

अमलमणिः । पुं. स्फटिके । रा.नि.व.११ ।
कर्पूरमणी । कर्पूत्रगङ्गकमनिविशेषः ।

अमलरत्नम् । स्त्री । स्फटिके । रा.नि.व.११ ।

अमला । स्त्री । मङ्गनील्याम् । वडू नील ।
रा.नि.व.४ । सेतुच्छमेदि । रा.नि. । मूत्रामलक्याम् ।
अम. । नाभिनालायाम् । आमलक्याम् । आम्ला ।

प्रयोगात्तद्वरोग-चि. । [मूल.। अ.टी.भ. ।

अमलाज्जटा । स्त्री। भूषाचाम् । छूँहे आ-

अमसः । पुं । रोगे । उ. ।

अमानस्यम् । स्त्री । पीडायाम् । दुःखे ।

अमिलातकम् । स्त्री । वेलाख्ये पुष्पे । हला. ।

अमिलातका । स्त्री । महाराजतरुणीपुष्प-
हले । (वेल.। रा.नि.व.१० । [वै.निघ. ।

अमूला । स्त्री। अप्रतिखिाहले । हेयनाहुनिग्र।

अमृणालम् । स्त्री । लामज्जके । (शेठ ७ गीत ।

रा.नि.व.१२। भा.पू.१भ.क.व.।मद.व.२। उशीरि ।

(वेल.। रा.नि.व.१२ । च.द.अर्थ-
चि.प्राणदागुडिका ।

अमृतः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११। वनसुद्धे ।

रा.नि.व.१६। See मकुष्ठकः । अचि.२स्थानं.२अ.।

धन्वतरौ । ना धन्वतरिदेवयोः । मे.तचिकं ।

बागहीनाममहाकन्दशके । उग्रशत्रु आनू. । रा.

नि.व.७ । स्त्री । पीयूषे । सलिले । रा.नि.व.१४ ।

छते । मे.रा.नि.व.१५। वै.निघ.वा.व्या.भुजङ्गीगुटी.।

“अमृतं यशसे स्यात् पीयूषे सलिले छते ।” मे.।

विषसामान्ये । दुग्धे । रा.नि.व.१५। अमे । हे.च.।

भीषणे । रा.नि.व.२०। शङ्खीविषे । खण्डे । भक्त्य-

द्रव्ये । हे.च. ।

अमृतकन्द । स्त्री। कन्दगुड्याम् । मं कन्द-

गुलवेल । वै.निघ. । See कन्दगुड्वी ।

अमृतकल्परसः । पुं । अजीर्णाधिकारे रसः ।

गुडौ पारदगन्धौ च समानी कज्जलीकृतौ । तयो-

रर्द्धं विषं यद्धं तस्मिन् टङ्गणं भवेत् । चङ्गराजद्रवै-

र्भाव्यं चिदिमं यवतः पुनः ॥ माचा सुद्धमाना ।

अच तत्सममिति विषसमम् । र.सा.सं. ।

अमृतगुडिका । स्त्री । मेघज्जमिदं अजीर्णं

हितम् । कुर्याद्भस्त्रविषयोषत्रिफलापारदेः समैः ।

अङ्गान्मुहर्दितंमुद्रमात्रासृतवटी शुभाम् ॥ रसे.चि.।

अमृतजा । स्त्री । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

अमृतप्राशष्टम् । स्त्री । राजयज्जमिदं प्रश-

स्तम् । “जीवकर्मभक्तौ वीरं जीवकौ नागरं श्रुतौ ।

अतःपश्चिनीमेदे काकोत्तवी वै निदग्धिकाम् ।

पुनर्णवे वै मधुकामागुतां शतावरीम् । ऋजिं

परुषकं भार्गीं खडीकां हृदतीं तथा । शङ्काटक-

मामलकीं पथ्यां पिप्पलीं बलाम् । बदराक्षीङ्-

वातादखर्जूरामिषुकाणि च । फलानि चैवमा-

दीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् । धात्रीफल-

विदारौशुक्लागमांसरसान् पयः । दत्ता प्रस्थोग्नि-

तान् भागान् द्रुतप्रस्थं विपाचयेत् । प्रस्थतिं मधुनः

श्रीते शर्कराईतुलं तथा । पलाईकश्च भरिचत्वगे-

लापत्रकेशरम् । विनीय चूर्णयेत्तथाक्षिप्वाभ्यात्रां

यथाबलम् । अमृतप्राश ऋषेभ नराणाममृतीपमः ।

सुराद्रुतमयं पथ्यं चौरमांसरसाग्निनः । नष्टशक-

त्तवीणदुर्बलव्याधिपीडितान् । स्त्रीप्रसक्तानकुश-

लान् खरङ्गीनांश्च हृदयेत् । कासद्विह्वलज्वरश्वस-

दादृष्टशासपिपुतान् पुत्रदो हृदि...दादृष्टलज्जया-

पङ्कः ॥” अस्य पत्नी यथा, सूक्तितगव्यद्वतं ४ श. ।

कल्कायद्रव्याणि प्रत्येकं कर्षमितायेकच कल्कोक्त्य

तैः, धात्रादिरसेः प्रत्येकं प्रस्थमितैश्च द्रुतं यथाविधि

पाच्यम् । पाकसिद्धौ कानयित्वा मधुनः प्रस्थतिं

शर्करायाः ५० पलानि, भरिचस्य गुडत्वचः एला-

याः तेजपत्रस्य नागकेशरस्य च प्रत्येकं चूर्णमईपलं

(४तो.) मिश्रणीयम् । कल्काद्रव्यानि यथा—जीव-

कर्षकौ (अभावे गुड्वी, वंशलोचना) चौरविदारौ

(छूँहेकुगुडा) महाबला वा जीवन्ती शुण्ठी श्रुटी

शालपर्णी वृषिपर्णी सुद्वपर्णी माषपर्णी मेदा

(अभावे अश्वगन्धा) महामेदा (अभावे शारिवा)

काकोली चौरकाकोली कण्टकारी हृदती रक्त-

पुनर्णवा श्वेतपुनर्णवा यष्टीमधु कपिकण्ठः (श्री-

नाकुशी मूल) शतावरी ऋजिः (अभावे बला

(वेल.।) परुषकफलं भार्गीं खडीका शङ्काटकं

भूम्यामलकी युक्तभूमिकुषाण्डं पिप्पली वाय्वालकं

बदरफलं अचोटफलं वातादं (वानाम्) खर्जूरं

अभिषुक्तं (पेण्डा) च । एवंविधानि अन्त्यानि फ-

लानि च । रसाश्च यथा—आमलकीरसः भूमि-

कुषाण्डरसः हृत्तरसः कागमांसरसः, दुग्धश्च । प्र-

योगा, यज्ज-चि. । अन्यत् अजज्जमिदं अजीर्णं

तस्यायं पाठः—“कागमांसं बलाखैव वाजिगन्धां तथैव

च । जलद्वीषे विपक्त्यं कुर्यात् पादावशिषितं ।

द्रुतप्रस्थं पक्षेतेन अजावीरं चतुर्गुणं । सूक्तनाथं

प्रदातव्यं कुडुमश्च द्विकार्षिकं । बलामूलश्च गोधूतं

पात्रगन्धा तथाचता । गोक्षुरश्च केशरश्च विकटश्च

सघातकः । ताकादुरखैफलश्च कसुरीवीजश्च-

नरी । मर्दि हे च तथा कुष्ठं जीवकर्मभक्तौ शटी ।
दाह्यौ प्रियङ्गुर्मञ्जिष्ठा नतं तालीशपत्रकं । एलापत्र-
लचं नागं जातीकुसुमरेणुकं । सरलं जातिकोषच
मुञ्जैलीपलसारिवे । मूलं विलस्य जीवनी मृद्धि-
वह्नी उडुल्लरम् । प्रत्येकं कर्ममात्रनु पेषयित्वा वि-
निक्षिपेत् । वस्त्रपूते सुशीते च सितां दद्याच्छराव-
कम् ॥ भेष. । हा.अवि.१.स्था.८अ. ।

अमृतप्राशवलेहः । पुं । अयं राजयक्षा-
धिकारे उक्तः । तस्य पाठः—“चौरि घात्रौ च म-
ञ्जिष्ठा चौरिणाञ्च तथा रसेः । पचेत्समैर्धृतप्रस्थं
मधुरैः कर्षसम्मितैः । द्राचाक्षिचन्दनीशौरैः शर्क-
रीपलपत्रकैः । मधूककुसुमानलाकाशरीटणसं-
शकैः । प्रस्थाह्यं मधुनः शीते शर्कराईतुलां तथा ।
पलाङ्गिकांश्च संचूर्ण्य लगेलापत्रकेशरान् । विनीय
तत्र संलिघ्नान्नात्रां नित्यं सुयत्नितः । अमृतप्राश-
मित्येतद्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ भा.म.ख.२भ. ।
चौरि काकोलीचौरिकाकोल्मी । चौरिणः वटाचल्यो-
दुल्लरप्रचपाशीः तेषां लक् । दणं गन्धदणं
चौरादीनां कायैः द्राचादीनाञ्च कल्कैः पचेत् ।

अमृतफलम् । क्लीं । (Nák. Pyrus com-
munis.) 'The pear tree. लघुविलफला-
कृतौ नास्पातीति प्रसिद्धे काबुलदेशजफलविशेषे ।
पञ्जावे च नाक् इति ख्यातिः । गुणाः—गुरु वातघ्नं
स्वादुस्वं रुचिक्तं शुक्लकण्ठं । मद.व.६ । अमृतस्य
फलं धातुवर्द्धकं मधुरं गुरु । कृष्णाम्ब वातहरं
चिदीपयस्य च श्रामकम् ॥ वै.निघ. । लघु दण्यं स्वादु
चिदीपहरश्च । इदञ्च सुदृढदेशे प्रचुरं लभ्यते ।
भावमिश्रः । पुं । पारदे । उड्डिनामकौषधे । पटोल-
वले । रा.नि.व.३ । घात्रीवले । आग्नागच्छ । मद. ।

अमृतफला । स्त्री । द्राचायाम् । किमुग्मि ।
हिं किसमिस् । आमलक्याम् । रा.नि.व.११ ।
लघुलक्ष्मीवले । छोटै थैकुटर गच्छ । चेत-
द्रोचायां । कोङ्कले उतरा उत्तरीति च ख्याता ।

अमृतबभ्रुः । पुं । अश्वे । वै.निघ. ।

अमृतभस्मातकावलेहः । पुं । कुडाक्षि-
कारिऽवलेहः । यथा भस्मातकप्रस्थयुग्मं (४ अ.) क्लिप्वा
द्रोणजले (६४ अ.) क्षिपेत् । प्रस्थयुग्मं गुड्याञ्च (४
अ.) च च तत्रास्मसि क्षिपेत् । शरावमात्रकं सर्पिः
(१ अ.) दुग्धं स्वादादकं (१६ अ.) तथा । सितां

प्रस्थमितां (२ अ.) दद्यात्प्रस्थाह्यं (१ अ.) माषिकं
क्षिपेत् । सर्वोपलब्धक भाण्डे तु पचेत्सुषुम्णया शनैः ।
सर्वद्रवे घनौभूते पावकादवतारयेत् । तत्र क्षेप्याश्च
चूर्णाणि द्विभी विस्वविघाहताः । वाकुची चाद्य
दद्रुघ्नः पित्रुमर्दो हरीतकी । अची घात्रौ च म-
ञ्जिष्ठा मरिचं नागं कणा । यमानी सैन्धवं मुसं
लगेला नागकोशरम् । पर्पटं पत्रकं बालमुशीरं च-
न्दनं तथा । गीदुरस्य च बीजानि कर्चूरी रक्त-
चन्दनं । पृथक् पलाङ्गमानानां (प्र.४ती.) चूर्णमेषा-
मिष्ट क्षिपेत् । पलमात्रमिदं प्रातः समशीयाज्जलेन
हि ॥ विषा = चतिविषा, अमृता = गुडची । वा-
कुची = सीमराजी । अचः = विभीतके । पत्रकं
= तेजपत्रम् । बालं (वाणः) । कर्चूरः शटी ए-
काङ्गी वा । भा.म. ४भ.कुष्ठ-चि. ।

अमृतभस्मातकी । स्त्री । रसायनीऽयं योगः ।
रस.र. । अत्र पक्वभस्मातकफलं, विदलमिटकाचूर्ण-
दृष्टं प्रचालितश्च शुष्कं कृत्वा पुनस्तद्विदलीकृत्य ६४
प. बारि ५१२ प. शेषः १२८ प. शीतले चौरं
१२८ प. तथादशेषे शीते च द्रुतं ३२ प. ततश्च सुद्रा-
पाकैऽवतार्य, खण्डस्य १६ प. मिस्रयित्वा दिनसप्तकं
स्थापयेत् । भस्मातकानां पवनोद्धृतानां ह्नासुर-
तानाञ्च यदादकं स्यात् । तथेष्टकाचूर्णकणैर्विघृष्ट्य
प्रचालयित्वा विस्त्रजेयवाते । शुष्कं पुनस्तद्विदली-
कृतश्च ततः पचेदप्सु चतुर्गुणासु । तथादशेषं परि-
पूतशीतं चौरिण तुल्येन पुनः पचेत्सम् । तथादशेषं
पुनरेव शीतं द्रुतेन तुल्येन पुनः पचेत्सम् । तद्वैद्या
शर्करया विमिश्रं ततः खजिनोन्मास्थितं विधाय ।
तत्समरात्रादुपजातवीर्यं सुधामृतादप्यधिकत्वमेति ।
रस.र. रसायन. सा. कौ. । भेष. कुडाक्षिकारि । अस्या
च विविधाधिकारे—सुपक्वभस्मातकफलं विखण्डितं
८ अ. बारि ३२ अ. (जले हैगुण्याभावात्) पादशेषः
८ अ. कायो यावत् । अथ दुग्धं ३२ अ. द्रुतश्च
शरावहयं (४ अ.) दत्त्वा तावत्पचेत् यावद्भनतां न
गच्छेत् । घनौभूते शर्कराया १६ पलाजि मिस्र-
यित्वा दिनसप्तकं स्थापयेत् । च.द. रसायने । पा-
ठो यथा—सुपक्वभस्मातफलानि सम्यक् विधा
विदार्यादकस्थितानि । विपाच्य सीधेन चतुर्गुणेन
चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि । पुनः पचेत् चौरि-
चतुर्गुणेन द्रुतांश्चमुक्तेन घनं यथा स्यात् । शिती-
पलाशीकृशभिः पलेसं विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि

सप्त इत्यादि । घृताचतुर्गुणं श्रीरं घृतस्य प्रस-
ह्यते इति । च.द.विषयाधिकारि ।

अमृतमञ्जरी । स्त्री । गीरजदुग्धीक्षुपे । रा.
नि.व.५ । सामान्यज्वरे रसविशेषः । “हिङ्गुलं सरिचं
टङ्गं पिप्पलीं विषमेव च । ज्ञातौकोषं समं सर्व्वं
जम्बीराद्विषमिदयेत् ॥” मावा २ वा ३ गुञ्जा । अथ
जातौकोषं (जंश्रुद्रो) । अन्वा कासाधिकारि, पाठ-
स्तुल्य एव । र.सा.सं ।

अमृतमण्डुरः । पुं । परिणामश्ले देयः । पा-
ठः—“मण्डुरस्य पलायष्टौ शताव्यारसमथा ।
क्षौराज्यं दधि प्रत्येकं पिष्टा चतुःपलं पचेत् ।”
इत्यादि । लौह.८ प. शताव्यादीनां प्रत्येकं चतुः-
पलञ्च एकञ्च पचेत् । रस.र. । [प.सु.२०व. ।

अमृतमन्थः । पुं । दुग्धादिपरिणीलिते मन्थे ।

अमृतयोगः । पुं । नक्षत्रयोगविशेषे दिन-
करकरयुक्तः सोमसीम्नेन वापि तुरगसहितभौमः
सोमयुक्तोऽनुराधा । सुरगुरुरपि पुण्ये रवितौ शुक्र-
वारं दिनकरसुतयुक्ता रोहिणी सौख्यहेतुः । अत्रि.
२.स्था.६.प. ।

अमृतरसा । स्त्री । कपिलद्राकायाम् । व्याज्रुत
इति लोके । मं कालद्राख । रा.नि.व.११ ।

अमृतलता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.३ ।
हा.अत्रि. ।

अमृतलतादिघृतम् । स्त्री । पाण्डुरीगाधि-
कारि घृतम् । तस्य पाठः—अमृतलतारसकल्कं
प्रसाधितं तुरगविहिषः सर्पिः । क्षौरं चतुर्गुणमेत-
द्वितरेव हलीमकान्तेभ्यः ॥ भा.म.२.भ. ।

अमृतवटकः । पुं । सन्निपातात्तिसारे हितः ।
हा.अत्रि.३.स्था.३.प. । पाण्डु चि. ।

अमृतवटो । स्त्री । अग्निमान्द्ये रसविशेषः ।
अमृतवराटकमरिचैः द्विपञ्चनवभागिकैः क्रमशः ।
विष २कङ्क ५ सरिच ६ तो. । जलेन सुदृशमाना
वटो कार्या । भैष. ।

अमृतवर्त्तिका । स्त्री । मधुञ्जयतकीक्षरसा-
मनवर्त्ती । तस्याधनं यथा—त्रिकटु-त्रिफला-त्राक्षी-
गुडूची-विषक-मागकेशर-यष्टी-भङ्गराज-निगुण्डी-
हरिद्रा-दाहहरिद्रा शकामन्(मिकि)लवंगला गान्धा-
रीलक-विङ्कट-वचानां चूर्णं प्रत्येकं २प. काष-

रूपदेशीयगुडस्य च ५० प. एकच संमर्थं ३६०
वर्त्तिकाः कार्याः । प्रत्यङ्गं भोजनाग्राक् सन्ध्यायां
वा शीतलजलेन एकैकं सेव्यम् । भैष. ।

अमृतवल्ली । स्त्री । गुडूच्याम् । भा.पू.१.भ.
गु.व. । उपोदक्याम् । वटु पूं ई ।

**अमृतवल्गिका } स्त्री । चित्रकूटप्रसिद्ध गुडू-
अमृतवल्ली } च्याम् । र.मा. । रा.नि.व.३ ।
अत्रि.२.स्था.३.प. । अमृतस्य च वल्ली सा हितकारी
विषापह्ना किञ्चित्काला जराव्याधिहरी कुत्रामना-
श्रिनी । कामलत्रणशीघ्रघ्नो ऋषिभिः परिकीर्तितः ।
वै.निच.जीर्णज्व.हरीतकीपाके ।**

अमृतसङ्गमः । पुं । खपरिकायाम् । थांश्र ।
मं कलहापरी । वै.निच. । [रा.नि.व.५ ।

अमृतसञ्जीवनी । स्त्री । गीरजदुग्धीनामक्षुपे ।

अमृतसम्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । रा.नि.व.५ ।

अमृतसहोदरः । पुं । घोटके । जयद. ।

अमृतसारजः । पुं । गुडु । उडु । मं का-
कवी । रा.नि.व.१४ । तवराजखल्के । नवाड ।
रा.नि.व.१४ । दृष्टान्ज्वरदाहरकपित्तघ्नः ।

अमृतसारजा । स्त्री । शर्करायाम् । टिमि ।
मं खड्गे साकर ।

अमृतसारताम्रम् । स्त्री । रसायनाभिः ।

अमृतसोदरः । पुं । घोटके । रा.नि.व.१६ ।

अमृतस्रवा । स्त्री । चित्रकूटदेशे स्वनामप्रसिद्ध-
लतायां । रुद्रगुडो लठ । अमृतवल्गि । गुणाः—
ईषतिक्षरसायनी, विषघ्नी त्रणकुष्ठामकामलाशोफ-
जिघ । रा.नि.व.३ । वायमाणाधाम् । रा.नि.व.
५ । मावा ३ मावा ।

अमृतहरीतकी । स्त्री । अजीर्णै । यथा—
“धातुर्गं जीरकश्चैव सुसक्तं पटुपुष्पकौयमासुठ-
पत्रञ्च लवङ्गं त्रिकटुलथा । प्रत्येकं समभागान्
ग्रन्थवूर्णानि कारयेत् । सर्व्वचूर्णसमं दद्यादभया-
चूर्णसंस्कृतम् ॥” सा.कौ. । तस्मै समुत्प्लिखप्रतिवा-
ग्रतानि तद्बीजमुद्भूतं च कीरलेन । वटुवचं पञ्च-
पटूनि हिङ्गुपारावजाजीमजीदक्ष । पुष्के
सन्ध्याय लघा समानं विपेत् प्रिवावीजनिवाह-
मञ्जे ॥ प्रदीपा. ।

अमृतचारः । पुं । नवसागरे । वै. निघ. ।

अमृता । स्त्री । गुडूच्याम् । रा. नि. व. ३। रा. मा. । आमलक्यां । रा. नि. व. ११ । हरीतक्यां । प. सु. । “स्थूलमांसाभ्यता स्मृता ।” इयं चम्पाजाता । रा. नि. व. ११ । तुलस्यां । काष्ठपात्रीवत् । भा. । मदि-रायां । रा. नि. व. १४ । इन्द्रवारुण्यां । रा. नि. व. ३। पारावतपदां । लठां फट्की । रा. नि. व. ३। गोरच-दुग्धायां । कृष्णातिविषायाम् । रक्तचिह्नतायां । रा. नि. व. ६ । दूर्वायां । पिप्पल्याम् । मे. । लिङ्गिन्यां । रा. नि. व. ३ । नीलदूर्वायां । रा. नि. व. ८ । श्वेत-दूर्वायाम् । नागवज्रायाम् । पीन । रास्त्रायाम् । गरुडवज्रायाम् । वै. निघ. चय. चि. सूर्यप्रभायाम् । ख-र्वज्जितस्थितलतायाम् । कन्दगुडूच्याम् । स्फटिका-रिकायाम् । मन्द. व. ४। प्रयोगाः । गुडूचीति चित्रक-गुडु । वा. सू. १५, आरग्वधादिः । निम्बाभ्यता मधु-रसा युववल्गुपाटाः, प्रसकादौ अरुणः । शृङ्गभ्यता दश जीवनसंज्ञाः । चि. १४. किरातादिः । किरा-ततिरुमभ्यता । च. द. वातज्व. चि. । किराताभ्य-तोदीच्य —। च. द. पित्तज्व. लोप्रादिः । च. सू. ४४. ।

प्रमृताख्यगुगुलुः । पुं । वातरक्ते । गुडूची २ श. गुगुलुः १ श. त्रिफला प्रत्येकं १ श. वारि ६४ श. सङ्गुथ पाच्यम् । पादश्लिष्टे क्लानयित्वा तावत्पुनः पाच्यं यावत् न घनौभूतं भवति । घनी-भूते दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ ती. त्रिहृन्मूत्रं २ ती. ईपदुण्ठासस्त्रे प्रक्षिप्य मर्दयेत् । बलाबलं वीच्य मात्रा देया । च. द. वातरो. चि. ।

प्रमृताख्यलौहः । पुं, स्त्री । रक्तपिप्ताधिकारि लौहः । पाठी यथा —अभ्यता जिह्वा दन्ती श्राव-णी खदिरो वष । चित्रको शृङ्गराजश्च कीकि-जाचः सपुष्करः । पुनर्षवा बलाकाशत्रिपुमोरट-शरकाः । गवाक्षी पीवरी कन्दश्विका तालमूलि-का । नागबला कणामूलं कुष्ठं ब्राह्मणयष्टिका । लोभितानि चैतानि जलद्रीणे विपाचयेत् । अष्ट-रागावशेषान् कषायमवतारयेत् । त्रिफलायास्तथा ख्यं जलाष्टगुणपाचितं । तस्मादष्टावशेषान् कषायं परिश्रुतम् । मात्तिकेश इतस्यापि पुटितस्य यथा-वधि । अयसचूर्णितं पूतं पलपीडशसन्धितम् । लावण्यस्य तावन् तावन् गन्धकस्य च । हे हे ले रसस्यापि खलितस्य विधानतः । गुडस्य च

पलाय्यष्टौ सिताया वाद्य पैत्तिके । रक्तपित्ते तु ख-खेन मल्यगुग्गा वापि कासवे । गुग्गुलीर्हिपलं दत्त्वा प्रस्थमेकानु सर्पिषः । एवं पाकविधिज्ञसु प्रवे-क्षौहं समाहितः । शीतेऽवतार्य मधुनः क्षिपेदष्ट-पलं भिषक् । मात्तिकस्य विग्रहस्य हिपलं रजसः विपेत् । शिलाजतोत्साया चूर्णं पलायैसन्धितं भि-षक् । तथैषां प्रक्षिपेच्चूर्णं पलमात्रं प्रथक् प्रथक् ॥ इत्यादि । अमृतादिब्राह्मणयष्ट्यन्तानां प्रत्येकं पल-मितं, वारि ३२ श. शेषः ८ श. । त्रिफला मि. २ श. वारि ३२ श. शेषः ८ श. । शोधितलौहं १६ प. अश्वं ४ प. रसगन्धकौ ४ प. खल्हः ८ प. गु-ग्गुलुः २ प. घृतं २ श. । एकत्र लौहपाकः कार्यः । शीतले प्रवे. मधु ८ प. स्वर्णमलिकं २ प. शिलाजतु ४ ती. । अथ श्रावणी सुख्तिका । मीरटमिधु-मूलं । दारकी वृद्धदारकः । दर्भं उलुमूलं । पीवरी शतावरी । गवाक्षी गोरचकर्कटी । नागबला गोर-चचाकुलिया । कुष्ठपुष्कराभ्यां काण्डयन्त्रिभेदेन यद्गुणम् । अथवा भागहययद्गुणम् । मात्तिकेश इ-तस्य निरुत्थमारितस्थेत्यर्थः । पुटितस्य सामान्य-विशेषपुटितस्य । पलायभस्यैववापि पुटितस्थेति सम्बध्यते । तेन प्रथमपरिक्षेदोक्तक्रमेण रसायना-धिकारि वक्ष्यमाण-वृद्धदृष्टतसारोक्त-लौहाभसम-भिहित-विधिर्नैव वा चूर्णितपुटितस्थेत्यर्थः । ता-वन्ति गन्धकस्येति चलारि पलानीत्यर्थः । गन्धक-शुद्धिविधिस्य यथा —गन्धकानु समानीय नवनीता-मलच्छवि । तस्मापि विपक्त्यर्थं यावत्सैलनिभं भवेत् । वस्त्रेणान्नरितकृत्वा डालयित्रिफलाभसि । एवं गन्धाश्मसंयुक्तं तत्तत्कर्मसु योजयेत् । अथ रसस्येति पारदरसस्य पलद्वयं । खलितस्य मूर्च्छि-तस्थेत्यर्थः । मूर्च्छनं खल्लशिलादिषु शीघ्रचूर्णं रसं वा दत्त्वा विमर्दं निर्मलीकरणमभिधीयते । तत्र तावत् पारदे सिद्धदोषचयनिवारणार्थं चिभि-द्रवैः प्रत्येकं सप्तधा मूर्च्छनं कार्यम् । पटु खवर्णं अलम्बुजः कुलाहलं किष्कं सुरावीजं । मात्तिकस्य विग्रहस्येति खरुपतः शोधितंया त्रियम् । चित्र-काण्डचूर्णानि प्रत्येकं पलमात्राणि । चतुर्जातका-दीनां प्रत्येकमर्धपलम् । रस. र. रक्तपि. चि. ।

अमृतागुगुलुः । पुं । राजयक्षाणि हितः । प्रस्थं गुडूच्याः प्रस्थाङ्गं प्रत्येकं त्रिफलापरं । पक्ता द्रीणेऽभसः श्लिष्टे पाकाहने ततः क्षिपेत् । कीचि

दन्त्यसुतायोऽत्रिंशद्विफलारजः । प्रत्येकमहं-
पलिकं दृष्टव्यं च कार्षिकम् । रस. र. वा. र. चि. । च-
क्रपाणिमते तु गुग्गुली ४ श. गुग्गुलुः २ श. आम-
लकी २ श. विभीतकः १ श. पुनर्णवा २ श. हरीतकी
२ श. एकत्र कुट्टयित्वा ६४ शरावधारिणि ब्रह्मा
१६ शरावधारिणः कायः कार्यः । अथ गालयित्वा
पुनः पक्त्वा घनौभूते तत्र दन्त्यादिचूर्णं प्रत्येकं ४ तो.
व्रततः २ तो. प्रलेप्यम् । प्रलेपश्च ईषदुष्णतायां
देयः । मावा च यथाप्रियत्वं देया । च. द. वा. र.
चि. । पाठी यथा—अमृतायाश्च द्विप्रस्थं प्रस्थमेकान्तु
गुग्गुलीः । प्रत्येकं त्रिफलाप्रस्थं वर्षाभूप्रस्थमेव
च । सर्वमेकत्र सङ्गुह्य क्वाथयेन्नल्लग्नौऽग्नौ । पुनः
अप्येत्पादशेषं यावत्साम्बलमागतं । दन्ती चित्रक-
सूलाणां कणा विश्वफलत्रिकं । गुग्गुलीत्वक्विड-
क्काणां प्रत्येकाहं पलीभित्तं । व्रततः कर्षमेकान्तु स-
र्वमेकत्र चूर्णयेत् । सिद्धे कोष्णं क्षिपेत्तत्र अमृता-
गुग्गुलीः परमिति ॥ च. द. । अयं भावप्रकाशेऽपि
वातरक्तो उक्तः । पाठस्य मर्यादेऽस्य एवेति पाठी
न लिखितः । भा. म. २ भ. ।

अमृताहुरलीहः । पुं, क्ली । छपदंशे लीह-
विशेषः । तस्यार्थं पाठः—“पारदं गन्धकं लीह-
मभं ताम्रं सगुग्गुलुं । नृणां पलिकं सर्वं धात्र्याः
साहं षड्भक्तं । इतलं पथ्याहरीतक्योलीहात् षोड-
शिकं हविः । पथ्यास्थे वराक्वाये लीहपात्रे विधान-
वित् । सुसिद्धं तत्समग्रीयात् सम्पुज्य गुरुदेवतां ।
समर्थं मधुसर्पिर्भ्यां गुह्यावृद्ध्या दिने दिने । अत्रानु-
पानं पयसा नारिकेलोदकेन वा । कुष्ठोक्तामृता-
हुरलीहादस्य त्रिफलाभागभेदः, अतः पाठइयम् ।
प्रयोगा. उ. द. चि. । भेषजमिदं कठरीगे हितम् ।
अत्र पलमेकं रसस्यति रससिन्दूरमिति केचित् ।
अपरि हिङ्गुलीत्यपारदं व्यवहरन्ति । ब्रह्मासु रस-
सिन्दूरमेव व्यवहरन्ति । रसादिसर्वमेकीकृत्य लीह-
पात्रे त्रिफलाक्वाथेन पचयेत् । पाकशेषे त्रिफलाचूर्णे
देयम् । र. सा. सं. र. र. । कुष्ठोक्ता यथा—“हुताश-
सुखसंयुक्तं पलमेकं रसस्य वै । पलं लीहस्य ताम-
स्य पलं भज्जातकस्य च । गन्धकस्य पलचैकमभकस्य
च गुग्गुलीः । हरीतकीविभीतक्योर्बुध्नं कर्षद्वयं
हयोः । अष्टमाषाधिकं तत्र धात्र्याः पाणितलानि
षट् । घृतं द्रष्टव्यं लीहात् वाचिशक्षिफलाजलम् ।
एकीकृत्य पचय्यात्रे लीहे तद्विधिपूर्वकम् । पाक-

मेतस्य जानीयात् पाकशः कुशलो भिषक्” । इत्या-
दि । हुताशसुखसंयुक्तिः यथा रसाध्वे—रसस्य
पञ्चमांशेन गन्धेन लीहपात्रके । लीहदण्डेन च त-
था दक्षेपन्नवनीतकं । मर्हनात्कम्पलिङ्गत्वा पिष्टं
शालिखिकादवे । दृष्टव्योऽस्यासु पित्तने वेष्टयित्वा
निधापयेत् । दृष्टिकाया सुखं लिङ्गा शनैर्मृद्विना
पचयेत् । गन्धगन्धश्च यावत्स्यात् तद्धुताशसुखं विदुः ॥
कश्चित् हुताशसुखसंयुक्तमिति गुग्गुलुपर्यन्तं संव-
धाति । तेन शोधनकारणादिकमेव सर्वेषामग्री-
शोधनमाह हरीतकीविभीतक्योः साहं कर्षद्वयं
पृथगिति वचनात् । हरीतक्यासु ५ तो. विभी-
तक्याश्च आमलक्याः षट्, पाणितलं १२ तो. मि-
लितं त्रिफला १६ प. पाकार्यजलं १६ श. शेषः
४ श. घृतं १६ प. लीहपात्रे पाच्यम् । वस्त्रपौहितं
यदा न निःसरति मुद्रा च भवति तदावतार्य चू-
र्णप्रलेपः । अस्य पाके सावधानेन भाव्यम् । अमृता-
सारलीहवदस्य क्रिया ज्ञेया । दृष्टव्यं अमृताहुर-
लीहं कुष्ठे उक्तम् यथा—सुतं हिङ्गुलसम्भूतं ताम्रं
तद्विगुणं भवेत् । सुजीर्णलीहं तत्तुल्यमभं भज्जातकं
तथा । ताम्रविगुणगन्धश्च गुग्गुलुतद्विधा मतः ।
त्रिफलायास्तथा चूर्णं प्रत्येकं सुततुल्यकं ताम्रासुत-
गुणं सर्पिः तैलमेरण्डजं द्विधा । रसाज्जनघाततुल्यं
पक्त्वा चैवावतदवे । चतुर्गुणैर्वृता तैलाग्निसौम्यमव-
तारयेत्” । इत्यादि । भेष. प्रयोगा. कुष्ठचि. । अथ र-
सेन्द्रसारसंयुक्ताः पाठः प्रायेण तुल्य । केवलं
गन्धकस्य पलचैकमित्यत्र—“अभकस्य पलचैकं
गन्धकस्य चतुःपलमिति ।” कर्षद्वयं हयोः इति प्र-
त्येकं कर्षद्वयमिति । घृतं द्रष्टव्यमित्यत्र—“घृत-
साष्टगुणं” मिति भेदः । अभकस्य पलचैव गन्धकस्य
चतुःपलमित्यत्र प्रयोगावतततपाठं न साधु मन्यन्ते
भट्टादयो विशिष्टवैद्या येति । र. सा. सं. टी. । रसरत्ना-
करः प्रयोगावतेन तुल्य एव केवलं द्रष्टव्यमाषाधि-
कमित्यत्र अष्टमाषाधिकमिति भेदः । रसेन्द्रचिन्ता-
मणौ च “अष्टमाषाधिकानि” घृतं तदष्टगुणमिति
पाठभ्रमवति । र. से. चि. कुष्ठ. । सा. कौ. । अमृ-
दक्षपिने उक्तम् ।

अमृतादिः । पुं । कषायद्रव्यसमूहे यथा—
अमृतहृषपटीलं सुल्लकं समपणं खदिरमसितवेवं
निष्कं च हरिद्रे” इत्यादि । अयं विसर्पविस्त्री-
टके हितः । असितवेवं श्यामा खता । र. स. र. ।

च.द.विसर्प-चि. । सा.जी. । प्रयोगाः । अपरः
सूत्रकण्ठे यथा—अमृतं नागरं चाजी वाजिगन्धा
चिकण्डकं । प्रपिबेदातरोगार्तः सम्यक्नी मूत्रकण्ठ-
वान् ॥ भैष. ।

अमृतादिवटी । ली. । विकं १ भा. कपहं-
भक्ष ५ भा. सरिषं ६ भा. जलेन मुद्गमाना वटी-
कार्या । इयं कफे त्रिदोषप्रिमास्थे च हिता ।
भा.म.१भ.ज्वरचि. ।

अमृताद्यगुग्गुलुः । पुं. । अयं मीदोरोने हितः ।
यथा —“अमृता चुटिवेक्षवत्सकं कलिपय्यामलकानि
गुग्गुलुम् । क्रमवृद्धमिदं मधुसुतं पिङ्गकास्थौल्य-
भगन्दरं जयेत् ॥” अत्र चुटिः सूक्ष्मला । वेक्षं विङ्गं ।
वत्सकं जुटजलकम् । एषां क्रमवृद्ध्या भागी याव्यः ।
भैष.मिद. । भा.म.३भ.मिदचि. ।

अमृताद्यष्टतम् । ली. । वातरको हितं । घृतं
४ श. कल्कद्रव्यं १ श. । पाककाले आमसकौरसं
४ श. वारि १२ श. दद्यात् पाच्यम् । आरम्बः
श्रीणालफलमज्जा । इथोरः श्वेतपुनर्षवा । चुरकः
कोकिलासमूलम् । गन्धर्वः एरुङ्गमूलं । घनः
मुस्ता । च.द.वातरोग-चि. । भा.म.३भ. ।

अमृताद्यचूर्णम् । ली. । आमवाते । गुडूची
नागरगीचुरमुखितिकावरुणचूर्णानि प्रत्येकं सम-
भागानि । भा.म.२भ. ।

अमृताद्यतैलम् । ली. । गलगण्डपदी । मू-
र्च्छिततिलतैलं ४ श. गुडूच्यादीनां शतपलं वारि
६४ श. शेषः १६ श. । उक्तद्रव्याणां मिलितकल्कः
१श. । तैलपाकविधिना पाच्यम् । च.द.गलगण्ड-चि. ।
अथवा गुडूच्यादीनां प्रत्येकं १ प. वारि १२८
प. । तैलं पिबेद्वास्तवज्ञिनिम्बहिंसाहयौवत्सक-
पिप्पलीभिः । सिद्धं बलावेतसदैवदारु हिताय
निम्बं गलगण्डरोगी ॥ तैल ४ श. कल्कार्थं—शु-
लूङ्ग, निमहान, गुडकाडेनी, केलेकड़ा,
कूटेकड़क, पिप्लु, वेलेण्डा, वेतम्, देवदारु ।
मिलित १ श. भैष. । सिद्धं बलाभ्यामिति । च.द. ।

अमृताफलः । पुं. ली. । पट्टीले । भा.पू.१भ. ।
काबिलप्रसिद्धफलवृक्षविशेषे, रुचिकरी वा, नास्ती
इति लोके । मद.व.७ ।

अमृतारिष्टम् । ली. । चरिष्टमिदं विषमज-
पादी हितं । अत्र गुडूच्याः पलशतं दशमूलस्य

तथा एकच द्रोणचतुष्टयजले पक्का पादशिवं सार्धम् ।
अथ तत्र क्रापे गुडस्य तुलात्रयं (७१॥०८३) नील-
विला, कण्ठजीरस्य १६ प. पण्डस्य २ प. । तथा
सप्तपथं चिकटु सुसकं नागकेशर कटुकविषेन्द्र-
यवादीनाञ्च प्रत्येकं चूर्णपलं निश्चिद्य आशतपाने
मासमात्रं स्थापयेत् । तेनान्तरुक्षिकेनारिष्टं जायते ।
भैष. ।

अमृतार्णवः । पुं. । रसोऽयं अतिसारं ज्वराति-
सारं च हितः । मात्रा १ मा. । अमुपानं धान्यजी-
रक-शालवीजानां यथासामं दयम् । द्रव्याणि यथा
हिङ्गुलीयरस लीङ्गगन्धक टङ्गण शटी धान्यकङ्गी-
वेर सुसकाव्भञ्जोरका । तविषाजीरकाणि छागी-
जीरणं मर्दयेत् । भैष. । रस.र.अजजी जीरकम् ।
घुणप्रिया अतिविषा । धान्यजीरकयूषेति यूषेः
प्रदरतरं मुदां श्रेयम् । र.सा.सं.अतिसा.चि. ।

अमृतार्णवरसः । पुं. । कासहृरीऽयं रसः ।
अत्र अमृता गुडूची । पद्मकं पद्मकाष्ठं । र.सा.सं.
कासचि. । रस.र. । भैष. । द्वितीयो रसः वाजी-
करणाधिकारि । अत्र सूतभक्ष रससिन्दूरम् । र.
सा.सं. । अन्यः कासि—“राक्षा विङ्गङ्ग चिफला
रसगन्धकटुचिके । अमृता पद्मकं चौद्रं विषतुल्यं
सुचूर्णितम् ॥” मात्रा २ गुञ्जा । रस.र.कासचि. ।
अन्यः राजयक्षाणि—“पारदं गन्धकं शुद्धं स्तलीहृष्ट
टङ्गणं । राक्षाविङ्गङ्गचिफला देवदारु कटुत्रयम् ।
अमृता पद्मकं तुल्यं विषञ्चापि विचूर्णयेत् । मधुनाच
वटी कार्या ॥” प्रयोगाः । अन्यः रसेन्द्रसाररुते रसा-
यनाधिकारि । “सूतभक्ष चतुर्भागं लीहभक्ष तथा-
ष्टकं । अमभक्ष च षड्भागं गन्धकस्य च पञ्चमं ।
भावयेच्चिफलाक्तायैसाख्यं भृङ्गजद्रवैः । शिगुवक्रि-
कटुकाथैर्भावयेत्स तथा प्रयक् । सर्व्वतुल्या कथा
योज्या गुडैर्मिश्रं पुरातनैः ॥” मात्रा निष्कमित्ता ।
र.सा.सं. प्रयोगा.रसायने ।

अमृतार्णवलीहम् । ली. । कुष्ठाधिकारि ।
“चिकटुचिफलालीहं समभागं विचूर्णितं । सर्व्व-
धामपि चूर्णानामर्धभागं शिलाजतु । गुडूचीखरसै-
र्देया भक्षना स्विरग्निभिः । बारचयं ततः शुक्लं
हृतेन सह मर्दयेत् ॥” मात्रा १ मा. मधुना लेह्या ।
रस.र. प्रयोगाः । अयम् अमृतार्णवरस इति मीह-
ऽप्युक्तः । प्रयोगाः ।

अमृतावटिका (गुग्गुलुः) । स्त्री । सद्यो-
ब्रणशी वटिका । ब्रणशीथे इति च. द. । “अमृता-
पटोलसूत्रफलकाविकटुकमिश्रानाम् । सभभागानां
चूर्णे सञ्ज्वसमी गुग्गुलीभांगः ॥ प्रतिदिवसमेकैकां
गुडिकां खाद्विद्वत्प्रमाणात् ॥ रस. र. ।” अचमा-
नादधिकं न कर्त्तव्यं कौष्ठादिकगुग्गुलाख्यमपि । प्रयो-
गा. । द्वितीया वटुदभिमहाना ब्रणे हिता । यथा—
“अमृतायाः पलशतं दशमूलशतं तथा । पाठासूत्रां
बला हे च तथा गन्धर्व्वहस्तकाः ॥ पृथग्दशपलानेता-
नभयानां शतं तथा । विभीतकशते हे च धात्री
शतचतुष्टयं ॥ गुग्गुलीः प्रस्थसंयुक्तं जलद्रोणद्वये
निशाम् । एकां पर्युषितां पक्का चतुर्थीशावशेषि-
ते ॥ क्वाथे गुग्गुलुमालीश लौहपात्रे पचिह्वनं ।
शरीते चैतानि संचूर्त्य प्रचित्पेलिकानि तु ॥ वि-
फलाचिह्वतादलीन्योषधिद्रावगन्धकान् । विडङ्गं
चित्रकं चोचं सूक्ष्मलां नागकेशरम् ॥” इत्यादि ।
पौष्टिलिबह्वगुग्गुलुना सद्य पर्युषितं कर्त्तव्यं । ततो-
ऽपरदिने काथकरणम् । केशीरगुग्गुलुवत् सञ्ज-
मपरं ज्ञेयम् । प्रयोगा. ब्रणचि. । रसरत्नाकरधृतपाठ-
स्तुल्य एव । तत्र अस्थ पत्रौ यथा—घृतपिष्टितगुग्-
गुलुः १६ प. क्वाथार्थं गुडूची १०० प. दशमूलं
१०० प. आकृमादी, सूत्रां, वाडियाला, चेतवा-
डियालामूलं, एरुसूलं, प्रत्येकं १० प. साखि-
हरीतकी १००, वड्डा १००, आमलकी ४००,
पाकार्थं दीयं जलं द्रोणत्रयमितं (१८२श) अत्रैव
पौष्टिलीवह्वं गुग्गुलुं दत्त्वा पाकशेषजलं ४८ श.
कर्त्तव्यम् । अत्रैव क्वाथे काथस्यापितगुग्गुलुं पिष्टा
पाचनीयम् । सिद्धे प्रलेपायं विफला तेजडीमूलं
विकटु दलीमूलं गुडूची अश्वगन्धा विडङ्गं तेजपत्रं
गुडलकं सूक्ष्मला नागेश्वरः गुण्डा, एषां प्रत्येकं
१ प. एकौतल्यं स्निग्धभाण्डे स्थाप्यम् । मात्रा ८
माषा । उष्णीदकमनुपेयम् । रस. र. ब्रणशीघ-
चि. । भा. म. २भ. । अन्या कुष्ठरीगे वातरक्ते च
हिता । तस्या अयं पाठः—अमृतायाः पलशतं
दशमूल्यास्तथा शतं । पाठा सूत्रां बला तिका
दावीगन्धर्व्वहस्तकाः । एषां दशपलान् भागान्
विभीतक्याः शतं हरित् । हे शते च हरीतक्याः
आमलक्यास्तथा शतम् । जलद्रोणत्रये पक्का चट-
भागावशेषितं । प्रस्थं गुग्गुलुमाहृत्य प्रस्थाप्य घृतं
पचेत् । पाकसिद्धौ प्रदातव्यं गुडूच्याः सत्त्वमेव च ।

पलद्वयं तथा शुष्क्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयम् ॥ इ-
त्यादि । शेष. कुष्ठ-चि. ।

अमृताष्टकः । पुं, स्त्री । गुडूच्यायटद्वयसिद्धक-
पाये । एष पित्तश्लेष्मज्वरे हितः । च. द. चि. ।
“गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुरीहिणी । नागरं
चन्दनं सुखं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥ अमृताष्टक-
इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥” अरिष्टं निम्बलकं ।
रीहिणी कटुकी । एषां प्रति २० रत्तिकं वारि ३२
तो. शेषः ८ तो. । प्रचेपायं पिप्पलीचूर्णे ॥ ० स्त्री ।
सा. कौ. । [व. ४ ।

अमृतासङ्गम् । स्त्री । खर्पूरिकातुल्ये । मद.

अमृतासङ्गमः । पुं । खर्पूरीतुल्ये । छूट ।
मं मोरचूत । वै. निघ. ।

अमृताह्वम् । स्त्री । अमृतफलं, नास्यातीति
स्त्रीके । हिं अपी । मद. व. ६ । गुणाः—गुरु वातघ्नं
खादु चिदोषघ्नञ्च । ‘नास्याती’ सुद्रुलदेशे प्रचुरं
लभ्यते । भा. । खर्वजं । मद. व. ६ ।

अमृताह्वयतैलम् । स्त्री । वातरक्ते तैलम् ।
पाठो यथा—“गुडूची मधुकं ऋक्षपत्रसूत्रं पुनर्ध-
वा । राक्षसिरुसूला च जीवनीयानि लाभतः ।
पलानां शतिकाभिशैबला पञ्चशतं भवेत् । कीलं
विल्लं यवान् साधान् कुलत्यांसादकीम्नितान् ।
काशमर्ष्यांश्च शुष्कानां द्रोणं द्रोणशतेऽभसः ।
साधयिज्जर्जरं पूतं चतुर्द्रोणञ्च शेषयेत् । तैलद्रोणं
पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः । पिष्टा चिपलिकसैव
चन्दनीशरीरकेसरम् । पचैसागुरुकुष्ठानि तगरं मधु-
यष्टिकां । मन्त्रिष्ठाईपलसैव तस्मिन् सर्व्वयोगि-
कम् ॥” भा. म. २भ. वातरोगचि. ।

अमृतेश्वररसः । पुं । अयं रसो यक्षणि हितः ।
रसभस्माह्वतासलं लौहं मधुघृतान्वितम् । अमृते-
श्वरनामायं षड्भुजो राजयक्षणि ॥ भा. म. २भ. रसे-
चि. । प्रयोगा. ।

अमृतोत्था । स्त्री । सुधासूलायाम्, सालम्-
निहरीति भाषा । अचि. ।

अमृतोत्पन्नम् । स्त्री । तुल्ये । खर्पूरीतुल्ये ।
खापर । मं कालखापरी । रा. नि. व. ११ । नि. व. ।

अमृतोत्पन्ना । स्त्री । गृहमन्त्रिकायाम् । रा.

अमृतेह्वः । पुं । धन्वतरी । रत्ना. । स्त्री ।

(५३ पृष्ठस्थ-प्रथमस्तम्भस्य अष्टमपङ्क्त्यनन्तरं पाठ्यमेतत्)

अमोघा । स्त्री । पाटलावृक्षे । भा. । च.सू.४५. ।
हरीतक्याम् । विडङ्गे । वे. । श्वेतपाटलायाम् । प-
द्मभेदे । रा.नि.व.२३ ।

अम्बकः । पुं । वकुलवृक्षे । जटा. । स्त्री । ने-
त्रे । छे.च. । ताम्बे । रा.नि.व.१३ ।

अम्बरम् । स्त्री । कार्पासि । कार्पासि । र.मा. ।
अमघाती । अटुल । रा.नि.व.१३ । भेष. । वस्त्र-
कुकुसुमाकरे । तन्नामकगन्धद्रव्ये । विश्व. ।

अम्बरदः । पुं । कार्पासवृक्षे । वै.निष. ।

अम्बरा । स्त्री । कार्पासवृक्षे । प.सु. ।

अम्बरातकः (रीयः) । पुं । आम्नातकवृक्षे ।
आम्बु । गांछ. । जटा. । [भर्जनपात्रे । अम. ।

अम्बरि(री)षः । पुं, स्त्री । आम्नातकवृक्षे ।
भर्जनपात्रे । अम. । [जाते ।

अम्बष्ठः । पुं । देशविशेषे । वैश्यायां ब्राह्मणा-

अम्बष्ठका (की) । स्त्री । (Stephania
hernandifolia, Syn

cissampelas hexandra.) पाठायां । निगू-
रु । आकृन्नादि । रा.नि.व.६ । पटाङ्गु इति
हिमालये । भार्या । र.मा. । लक्ष्णामूले । भेष.
स्त्रीरोग.चि.पुष्ट्यागवृक्षे । अम्बलीण्याम् । आम्-
कल । रा.नि.व.५ । भा.पू.१भ. । यूथिकायाम् ।

यूथे । प.सु. । मयूरशिखायाम् । वा.सू.प्रियङ्गा-
दिः । “अम्बष्ठामधुकं नमस्कारी ।” आम्नातके ।
आम्बु । सुदक्षपविशेषे । अम्बाडा, अम्बरी इति
च दक्षिणापथे । हिं मोहया । माचिका, साकु-
रुण्ड इति च पश्चिमदेशे ख्याता । भूदिना । सु.
सू.३८५. । रस.र.पुष्ट्यागवृक्षे । गुणाः—कषा-
यास्ता कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी वातरोगघ्नी कृष्या
दीपनी च । रा.नि.व.४ ।

अम्बष्ठादिः । पुं । पाठादिगणविशेषे । यथा—
अम्बष्ठाः घातकौकुसुमसमन्नाकटङ्गमधुकविलपेशी-
रोध्रसावरोध्रपलाशनन्दीवृक्षपद्मकेशराणीति । गु-
णाः—“गणौ प्रियङ्गुम्बष्ठादौ पक्वातीसारनाशनौ ।
सम्बानौयौ हितौ पित्रे व्रणानाञ्चापि रोपणौ ॥”
सु.सू.३८५. ।

अम्बष्ठी । स्त्री । कटुकभिदे । कर्पूकैविटभय ।
यथा—“रक्तकाण्डेरुहाम्बष्ठी कटुका चापरा स्मृ-
ता ।” द्रव्याभि. ।

अम्बा (लिका) । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । भूदि-
ना । पाठायाम् । आकृन्नादि । रा.नि.व.४ ।

अम्बिका । स्त्री । अम्बष्ठायाम् । भूदिना । भा.
पू.१भ. । मायाफलवृक्षे । हिं मयनफल । मद.व.
४ । कटुक्याम् । श.च. ।

तुल्ये । रा.नि.व.१३ । खर्परीतुल्ये । खापर । रा. नि.व. । आमलक्याम् ।

अम्बुतोड्वा । स्त्री । आमलक्याम् । मं भावली । नागरवल्ल्याम् । पीन । वै.निघ. ।

अम्बुतोपमम् । स्त्री । खर्परीतुल्ये । तूँते । मं मोरचूत । वै.निघ. । [ते द्रव्ये । वै.निघ. ।

अम्बुतोपहिता । स्त्री । तोपचिनी इति प्या-
अमेध्यम् । स्त्री । पुरीषे । श.र. ।

अम्बु । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । बालके । च. द.ज्वरातिसार-चि. । “किराताम्बुयवासकम् ।” भैष. शोध-चि.पुनर्णवातैले ।

अम्बुकाः । पुं । श्वेताकर्मन्दरे । रत्नैरखे ।

अम्बुकण्टकाः । पुं । नक्षे । त्रिका. ।

अम्बुकन्दः । पुं । शृङ्गाटके । वै.निघ. ।

अम्बुकिरातः (टः) । पुं । नक्षे । त्रिका. ।

अम्बुकीशः । पुं । गोधायाम् । शिग्रुमारे । त्रिका. ।

अम्बुकुक्कुटी (टिका) । स्त्री । जलकुक्कुट्यां । पीनकण्डे । मं पानकौवड्डी । See अम्बु. ।

अम्बुकूर्मः । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

अम्बुकृष्णा । स्त्री । जलपिप्पल्यां । कौण्डि-
मां । वै.निघ. । [सा.सं. ।

अम्बुकेशरः । पुं । कोलङ्गहले । जेवू. र. ।

अम्बुचरः । पुं । जलचरे । कष्टे । वै.निघ. ।

अम्बुचामरम् । स्त्री । शैवाले । जटा. ।

अम्बुचारिणी । स्त्री । स्थलपद्मिन्यां । हिं थल-
पद्म । वै.निघ. ।

अम्बुजः । पुं । हिम्वलहले । अम. । मत्स्यादौ । भा. । जलवेतसे । कष्टे । वै.निघ. । त्रि. जल-
जातमात्रे । स्त्री । कमले । मे.जचिकं । [वै.निघ. ।

अम्बुजामलकी । स्त्री । पानीयामलके ।

अम्बुटः । पुं । अम्बुशकहले । भावुटा । मं भा-
पटा । रा.नि.व.२ ।

अम्बुतालः । पुं । शैवाले । त्रिका. ।

अम्बुदः । पुं । सुतायां । सि.यो.कामला.चि. ।
सूत्र्यायुते हन्तः । “पटोलाम्बुददाहभिः ।”

अम्बुधरः । पुं । नागरसुतायां । भद्रसुतायां ।
वै.निघ. ।

अम्बुधिः । पुं । सागरे ।

अम्बुधिफेनः । पुं । समुद्रफेने । भा. ।

अम्बुधिश्रवाः । स्त्री । गृहकन्यायाम् । घृ-
कुमात्री । मं कीडफल । रा.नि.व.५ । [भा. ।

अम्बुनाम । स्त्री । क्रीवरे । दांला । भा. । बालके ।

अम्बुपत्रा (त्रिका) (पत्री) । स्त्री । उष-
टायाम् । र.मा. ।

अम्बुप्रसादः } पुं । निर्मलीफलहले । रा.नि.
अम्बुप्रसादनः } व.११ । See कतकः ।

अम्बुप्रसादनफलम् । स्त्री । निर्मलीफले ।
वै.निघ. ।

अम्बुमयूरकः । पुं । जलापामार्गे । वै.निघ. ।

अम्बुमात्रजः । पुं । शम्बूके । छे.च. ।

अम्बुयष्टिका । स्त्री । भार्यां । दांमहाणि ।
र.मा. । [वै.निघ. ।

अम्बुरुहा । स्त्री । पद्मिन्यां । स्थलपद्मिन्याम् ।

अम्बुवल्लिकः । पुं । क्षमिश्रहे । वै.निघ. ।

अम्बुवल्लिका । स्त्री । कारवेल्ग्याम् । वै.निघ. ।

अम्बुवल्ली । स्त्री । चद्रकारवेल्ग्यां । जलपिप्-
पल्यां । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अम्बुवारिणी । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् ।

अम्बुवासिनी । स्त्री । रक्तपाटले ।

अम्बुवासी । पुं । रक्तपाटले । वै.निघ. ।

अम्बुवाहः । पुं । सुसके । चि.क्र.क.वल्ली
प्रदर-चि. । [र.मा. ।

अम्बुवेतसः । पुं । जलवेतसे । मं लङ्गाला ।

अम्बुशिरीषिका } स्त्री । जलशिरीषे । वै.निघ. ।
अम्बुशिरीषी }

अम्बुशुक्तिः । स्त्री । जलशुक्ती । शिशूक. मं
जलशिपी । वै.निघ. । [त्रिका. ।

अम्बुसर्पिणी । स्त्री । जलीकसि । जौंक. ।

अम्बुसादनम् । स्त्री । निर्मलीबीजे । वै.निघ. ।

अम्बुसारा । स्त्री । कदलीहवे। भा. पू. १ म. फ. व. ।

अम्बुसाहः । पुं । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै. निघ. ।

अम्बः । पुं । जलि । रा. नि. व. १४ ।

अम्बः पा । पुं । चातकपक्षिणि ।

अम्बः सारः । पुं । सुतायां । वै. निघ. ।

अम्बः सू । स्त्री । अम्बूके । सं. पु. के. ।

अम्भोजम् । स्त्री । पद्मे । बारिवेतसे ।

अम्भोजनालः । पुं । पद्मनाले । वै. निघ. ।

अम्भोजा । स्त्री । वल्लीवटीमधुनि । वै. निघ. ।

अम्भोदः । पुं । भद्रसुतायाम् । रा. नि. व. ६ । च. द. यक्ष-चि. एलादिमले । प्रपौष्टरीके । प. सु. ।

अम्भोधिपक्षवः । पुं । प्रबाले । सं. पौ. वले । रा. नि. व. १२ ।

अम्भोरुहम् । स्त्री । पद्मे । च. द. र. पि. चि. ।

अम्भोरुहकेशरम् । स्त्री । पद्मकेशरे । च. द. र. पि. चि. ।

अम्बः । पुं । आम्बवे । आम् ग्रीष्म । रा. नि. ।

See आम्बः । माचिकायां । भू. दिना । हिं

मोहया । अम्बवेतसे । रा. नि. ।

अम्बः । पुं । आम्बवे । आम् ग्रीष्म । रा. नि. ।

See आम्बः । माचिकायां । भू. दिना । हिं

मोहया । अम्बवेतसे । रा. नि. ।

अम्बम् । स्त्री । आम्बफले ।

अम्बगाम्बहृदिद्रा । स्त्री । (Curcuma reclinata.) आम्बहृदिद्रायाम् । आम्बहृदि । हिं

आम्बहृदि ।

अम्बवेतसः । पुं । अम्बवेतसे ।

अम्बसारः । पुं । अम्बवेतसे । रा. नि. ।

अम्बातः (कः) । पुं । (Spandias mangifera.) Hogplum. आम्बातकहवे । आम्बडा ग्रीष्म । हिं अम्बाडा । सं. अम्बाडाचि आम्ब । श. मा. । चि. का. । See आम्बातकः ।

अम्बः । पुं । अम्बसायतमरसे । अम्बल रम् । स च अम्बीरमातुलङ्गफलादिषु व्यक्तः । गुणाः—लघु,

उष्णः, रुचिकरः, दीप्तिकरः, हृदयतपणः, वाता-

गुलीमनः, बल्यः, कण्टाहकरश्च । रा. नि. व. २० ।

तद्विपाकीः । तद्विपाकगुणलुपितकृत् वातघ्नश्च-

रोगघ्नश्च । सु. मू. । प्रीतिकरः पाचनः सार्धवक-

रश्च । अतिसेवनात् आन्तिकुष्ठकफपाण्डुकार्शकास-

जनकः । रा. नि. व. १२ । पाचनः रुचिकरः पित्तलः

कफजनको रक्तकर्मकः लघुः लिखनः उष्णवीर्यः

स्पर्शशीतलः सङ्कीर्णः ज्वरघ्नो वातघ्नः क्षिप्रः

तीक्ष्णः सारकः शुक्रविबन्धानाहृदिघ्नः हृष्यणश्च ।

अतिसिद्धे—अमलकुट्टाहतिमिरज्वरघ्नः, शोथवि-

स्फीटकुष्ठपाण्डुलक्षश्च । भा. पू. १ म. । लघुत्वं पाच-

कत्वं पित्तघ्नेष्वपानिज्वरदलमुष्णत्वं वातघ्नत्वञ्च । राज. ।

अम्बम् । स्त्री । अम्बवेतसफले । काञ्चिके । घीले ।

रा. नि. । बदरफले । सि. यो. अरीचक-चि. । ववर-

चन्दने । रा. नि. व. १२ ।

अम्बकः । पुं । लकुचवृक्षे । श. र. ।

अम्बकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । टक्कुरक्षः ।

तत्फलगुणाः—पिपासाघ्नं गुरु रुचिकरं पित्त-

करश्च । राज. ।

अम्बका । स्त्री । पालङ्कशाके । पाणि २ भा. क. ।

प. सु. । पलाशीलतायाम् । रा. नि. व. ४ ।

अम्बकाञ्चिकम् । स्त्री । काञ्चिके । कै. चि. ।

च. द. यक्षणी-चि. महाघटपल्लवते ।

अम्बकाण्डः । पुं । शुक्लरसिने । वै. निघ. । स्त्री

लवणवत्ये । लोणां घास । रा. नि. व. ८ ।

अम्बकूचिः । पुं । वृक्षविशेषे ।

अम्बकेशरः । पुं । मातुलङ्गे । टा. दाले. व. १ ।

प. सु. । दाडिमवृक्षे । [ले. वृ. वै. निघ. ।

अम्बकेशरी । पुं । अम्बरसनिम्बकहवे । गौ. डा ।

अम्बकोयः (शाकः) । पुं । तिलिङ्गीहवे ।

मद. व. ६ । [सं. अम्बकोयः । वै. निघ. ।

अम्बगोरसः । पुं । अम्बतके । टक्कुरक्षः ।

अम्बवाङ्गिरी । स्त्री । चाङ्गिरीमदे । टक्कुरक्षः ।

च. चि. १२. अगु. तैले ।

अम्बचुक्रिका । स्त्री । चिचाम्बे । तै. तूलैर

अम्बल । रा. नि. व. ११ । See चिचाम्बः ।

अम्बचूडः । पुं । शाकाके । चिचाम्बारे । तै. तू-

लैर अम्बल । रा. नि. व. ११ । अम्बशाके । टक्कुर

पाण्डु । रा. नि. ।

अम्बजम्बीरः । पुं । अम्बरसनिम्बकहवे ।

टक् नेवू गोछ । मं इडनिंबू । रा.नि.व.११ ।
See निम्बुकः ।

अन्नटकाः । पुं । अश्मलकहवे । अन्न कूडाहे ।

अन्नत्वक् । पुं । प्रियालहवे । मं चारीली ।

अन्नदोलकः । पुं । चुके । ठूका पाण्ड ।
मं चंवीती । वै.निघ. ।

अन्नद्रवः । पुं । बीजपूरादिरसे । भा.म.
१भ.जिह्मकज्व.चि. "अन्नद्रवः संशमयेद्रसश्च ।"

अन्नद्रव्यम् । स्त्री । बीजपूरादौ तत्के.वै.निघ. ।

अन्ननायकः । पुं । अन्नवेतसे । ठेक्कन । मं
आन्नवेतस । रा.नि.व.६ ।

अन्ननिम्बुकः । पुं । महाअन्ननिम्बुके । गोण्डा
नेवू । मं भीटो इरनिम्बू । वै.निघ. ।

अन्ननिशा । स्त्री । शक्याम् । शटो । रा.नि. ।

अन्नपञ्चकम् । स्त्री । १ कोलदाडिमहवास्त्र-
चुक्रिकास्त्रवेतसेपुः २ जम्बीरनारङ्गास्त्रवेतसतिन्निडी-
बीजपूरुष । रा.नि.व.२१ । See पञ्चाक्षम् ।

अन्नपत्रः । पुं । दण्डालुके । थाम् आनू । वै.
निघ. । अश्मलकहवे । रा.नि.व.६ । सुद्रपत्र-
तुलसीहवे । र.मा. ।

अन्नपत्रम् । स्त्री । चुक्रशके । रा.नि.व.७ ।

अन्नपत्रकः । पुं । मेण्डायाम् । अश्मलकहवे ।
अन्न कूडाहे, आवुठो । रा.नि.व.६ । मद.व.१ ।
अन्नलीणिकायाम् । अशरुण । भा.पू.१७. ।

अन्नपत्रा । स्त्री । शकलायां । ओकड़ा । प.सु. ।

अन्नपत्रिका । स्त्री । चाङ्गेथ्याम् । कूट
शूनी । शूनी इति लोके । आवेता इति हिन्दी ।
रा.नि.व.५ ।

अन्नपत्री । स्त्री । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व.
४ । चाङ्गेथ्यां । रा.नि.व.५ । सुद्राक्षिकायाम् ।
थूद शूनी ।

अन्नपनसः । पुं । लिक्चहवे । डेलो, मा-
नार गोछ । मं भीटोचे फाड़ । वै.निघ. ।

अन्नपर्णिका । स्त्री । हवाविशेषे । सुरपण्याम् ।

अन्नपर्णी । भा. गुणाः — अन्नपर्णी वात-
कफशूलस्य च विनाशिका । वै.निघ. ।

अन्नपादपः । पुं । हवाक्षे । ठेठूल गोछ ।
मं कीकंबी । वै.निघ. ।

अन्नपित्तम् । स्त्री । रोगविशेषे । तल्लक्षणम्—
विरुद्धदुष्टास्त्रविदाहि पित्तप्रकीर्ण पानान्नभुञ्जी
विदग्ध । पित्तं खण्डितुपचितं पुरा यत्तदन्नपित्तं
प्रवदन्ति सन्तः ॥ अविपाकः क्रमोरक्लेशः तिक्तास्त्री-
हारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहार्कचिभिरक्षपित्तं वदेद्भि-
षक् ॥ तत्र हिषा—अधीगमूर्धगच्छेति । मा.नि. ।

अन्नपित्तान्तकमोदकः । पुं । अन्नपित्ते
योगविशेषः । अत्र शुष्की ८ प. पिप्पली ८ प.
गुवाकचूर्णं ८ प. छतं ४ श. एकत्र पाकः । पाकसिद्धौ
एषां प्रसेपः यथा खवङ्गचूर्णं वचाचूर्णं कुष्ठचूर्णं
नागकेशरचूर्णं यमानचूर्णं रक्तचन्दमचूर्णं रास्त्रा-
चूर्णं कृष्णजीरकचूर्णं यष्टिमधुचूर्णं देवदारुचूर्णं
त्रिफलाचूर्णं तेजपत्रत्वगेलाचूर्णं सैन्धवं हवुपाफल-
चूर्णं शटीमदनफटफलचूर्णं जटामांसीचूर्णं अभं
रङ्गं रीत्यं तालीशचूर्णं पत्रकाष्ठचूर्णं मूत्राचूर्णं
वराहकालाचूर्णं वंशलीचूर्णं पिप्पलीमूलचूर्णं श-
तावरीचूर्णं शतपुष्पाचूर्णं पीतभिच्छटीमूलचूर्णं जा-
तीकीषचूर्णं जातीफलचूर्णं काकोलीमुक्तपिप्-
पलीकपूर्विङ्गवमयमानां चूर्णं बलागुडचूर्ण-
मागंवीजगोक्षुरवीजचन्दनदेवताङ्गानां चूर्णं लौहं
कांस्येति द्रव्यजातं प्रत्येकं १ तो. स्वर्णं १ तो. ।
भेष. ।

अन्नपित्तान्तकरसः । पुं । रसोऽयमन्नपि-
त्तघ्नः । रसे.चि. । अत्र तुल्यां पथ्यामिति सर्व-
चूर्णसमां हरीतकीम् । र.सा.सं. । स्वतसुताकंली-
हानां तुल्यां पथ्यां विमर्दयेत् । माषमाचं लिहत्
लौटैरन्नपित्तप्रशान्तये ॥ भेष. ।

अन्नपुरम् । स्त्री । हवाक्षे । रा.नि.व.६ ।

अन्नपुष्पिका । स्त्री । आरण्यशणहवे । दन्य
अण । मं राणताग । वै.निघ. ।

अन्नपूरम् । स्त्री । तित्तिश्याम् । ठेठूल ।
मं कीकम्बी । रा.नि.व.६ ।

अन्नफलः । पुं । आम्हवे । रा.नि.व.११ ।

अन्नफलम् । स्त्री । हवाक्षे । ठेठूल । रा.
नि.व.६ । [कन्यारी । वै.निघ. ।

अन्नफला । स्त्री । कन्याप्रिकायाम् । मं लड-

अस्त्रवदरः । पुं । अस्त्रकोलिकायाम् । टुक
कूल । च.सू.४अ । [टुका पाण्डु । वै.निघ. ।

अस्त्रमेदनः । पुं । अस्त्रवेतसे । रा.नि. चुक्रे ।

अस्त्रमारीषः । पुं । अस्त्रशाकविशेषे । अश्ल
नटिश । हिं सारसा । गुणाः—“अस्त्रमारीषकी
दोषकोपनी मधुरः पटुः ।” वै.निघ. ।

अस्त्रमूलकम् । स्त्री । व्युषितकाशिकपकमूल-
के । “काशिकं व्युषितं पक्वं मूलकं त्वम्भूलकम् ।”
प.प्र.३ख. । च.द.संगहणी-च.वृहवृक्ष. ।

अस्त्रमेहः । पुं । पित्तजन्यमेहरोगमेदे । अत्र
रोगी अस्त्ररसगन्धं मेहति । सु.नि.६ष. ।

अस्त्ररुहा । स्त्री । मालवदेशप्रसिद्धनागवल्लीमेदे ।
गुणाः—रुचिकरी दाहघ्नी गुणहरौ आशानहरौ
च । रा.नि. ।

अस्त्रलोणिका } स्त्री । (Oxalis cornicu-
अस्त्रलोणी } lata.) चाङ्गेथ्या । अशकल
भा.क. । मं चुका । अ.टी. । गुणाः—दीपनी रुच्या
रुचोष्णा कफवातघ्नी पित्तला अस्त्रा ग्रहण्यर्थः-
कुष्ठतीसारघ्नी च । भा.पु.१भ. । मात्रा २—३
माषा । पालङ्कविशेषे । टुका पाण्डु । र.मा. ।

अस्त्रवती । स्त्री । चाङ्गेथ्याम् । अशकल ।
रा.नि.व.५ । छुद्रास्त्रिकायां । शुद्ध भूमी ।

अस्त्रवर्गः । पुं । चाङ्गेरी-लकुचा-अस्त्रवेतस-
जम्बीरक वीजपूरक-नागरज-दाडिम-कपित्थास्त्रवी-
जास्त्रकाम्बला-करमईक-तिन्दुककोल-तिन्निडीषु ।
अस्त्रासाहितं हिरतदुदितं पञ्चास्त्रकं तद्वधं, विज्ञेयं
करमईनिम्बुकयुतं स्यादस्त्रवर्गाङ्गपम् । रा.नि.व.
२२ । अस्त्रवेतसजम्बीरलुङ्गास्त्रवणकास्त्रकाः । नाग-
रजं तिन्निडी च चिन्धाफलख निम्बुकम् । चाङ्गेरी
दाडिमचैव करमई तदेव च । एष चास्त्रगणः प्री-
ती वेतसास्त्रसमायुतः ॥ र.सा.सं. । [रा.नि.व.७ ।

अस्त्रवल्ली (स्त्रिका) । स्त्री । त्रिपर्णीकन्दे ।

अस्त्रवाटकः । पुं । आमातकश्चे । मं चांवा-
ड । वै.निघ. ।

अस्त्रवाटा } स्त्री । नागवल्लीमेदे । पान-
अस्त्रवाटिका } विट्पत्र । मं चांवाडे पत्रं ।
अस्त्रवाटी } रा.नि.व.११ । See नागवल्ली ।

अस्त्रवातकः (वाडकः) । पुं । आमातव
श्चे । आम्डा गृह ।

अस्त्रवायः । पुं । मं चांवाटमाठ ।

अस्त्रवासुकः । पुं । चाङ्गेथ्याम् । अशकल
मं चुका । वै.निघ. ।

अस्त्रवासु(स्तु)कम् । स्त्री । चुकनामपत्र-
शाके । अस्त्रवेतुशा, टाङ्गावेतो इति भाषा ।
रा.नि.व.७ ।

अस्त्रविदुलः । पुं । अस्त्रवेतसे । वै.निघ. ।

अस्त्रवीजम् । स्त्री । वचास्त्रे । तैत्तूल । रा.
नि.व.६ । See तिन्निडी । [भा.पु.१भ. ।

अस्त्रवृक्षं (कम्) । स्त्री, पुं । वचास्त्रे । तैत्तूल ।

अस्त्रवेतसः (कः) । पुं, स्त्री । (Ruxem
vesicarius) country sorrel. खनामस्थित-
चुषे अस्त्रवेतस । हिं आमलटास । धैकल इति
च.द. । च.द.ज्व.चि. । सिन्धुकूपयैः सास्त्रवेतसे ।
च.सू.२ष. । गुणाः—अत्यन्तः कषायोष्णः वातघ्नः
कफार्शोग्ग्वारीचकहरश्च । भीटदेशे प्रसिद्धः ।
रा.नि.व.६ । लघुदीपनमत्यन्तं मेदनं हृदीगश्ल-
गुन्नाघ्नं पित्तलं लोमहर्षणं रुतं विण्मूत्रदीपहरं स्त्री-
होदावर्त्तनं हिक्कानाहारावित्रासकासाजीर्णवा-
हरं वातकफजरीग्नं कागमांसद्रवकरं चणकास्त्र-
गुण्यगुण लौहसूचीदावकश्च । भा.पु.१भ. । न-
कफलगुणाः—दीपघ्नं गुरु दारकश्च । २.२. ।
चुक्रे । टुका पाण्डु । हिं चुक्रिका शाक । प.सु. ।
अस्त्रलोण्याम् । च.द.काङ्गाय.गु. ।

अस्त्रशाकम् । स्त्री । वचास्त्रे । तैत्तूल । रा.
नि.व.६ । पुं । चुकनामपत्रशाके । अशकूटादे, टुक
पाण्डु, टुका पाण्डु । गुणाः—अत्यन्तं वातघ्नं
दाहघ्नसन्नघ्न । सशर्करस्य तस्य गुणः—दाहपित्त-
कफहरत्वम् । रा.नि.व.७ ।

अस्त्रशाकाख्यम् । स्त्री । चुकनामपत्रशाके ।
टुक पाण्डु । मं धीरचुका । रा.नि.व.७ ।

अस्त्रष्टा । स्त्री । चाङ्गेथ्याम् । मं चांवीती ।

अस्त्रसरा । स्त्री । नागवल्लीमेदे । रा.नि.व.११ ।

अस्त्रसारः । पुं । अस्त्रवेतसे । रा.नि.व.६ ।
निम्बुके । रा.नि.व.११ । हिनालश्चे । रा.नि.व.६ ।

अम्नसारं (कम्) । स्त्री । काञ्चिके । चुक्रना-
मककाञ्चिकमेदं । रा.नि.व.१५ ।

अम्नस्कन्धः । पुं । वा.सू.१०।२२४ ।

अम्नस्तम्भनिका । स्त्री । तिलिन्ध्या । वै.निच. ।

अम्नहरिद्रा । स्त्री । श्याम । रा.नि.व.६ ।

अम्ना । स्त्री । चाङ्गेय्यां । आग्रकल । रा.नि.
व.५ । वनमातुलुङ्गे । अम्नवेतसे । रा.नि.व.६ ।
श्रीवल्लीहवे । वर्षाग्निका । रा.नि.व.८ । तिलि-
न्ध्या । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।

अम्नाङ्गुयः । पुं । अम्नवेतसे । रा.नि.व.६ ।

अम्नाटनः । पुं । महासङ्घाहवे । मे. खँटौ
विशेष । आग्रना इति च भाषा । हिं कटसर-
य्या लालगुलमख्खन । आयनाट इति दक्षिणदेशे
वाणपूष्प इति च गौडे ख्यातः । गुणाः — कषायो
मधुरतिक्त उष्णवीर्यः क्षिप्य । भा.पू.१भ.पु.व. ।
४ख.म.भ.योनिरी.चि. । चि.क्र.क.वल्ली.गर्भवेद-
नाहरयोगे ।

अम्नाव्यः । पुं । कर्णनिष्पुके । नाग्राञ्जो जे-
वुर गाछ । प.सु. । [१भ.पु.व. ।

अम्नातः (कः) । पुं । अम्नाटनहवे । भा.पू.

अम्नातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.व.४ ।

अम्नादानः । पुं । कुरण्टकवले । पौधावांसा
इति प्रसिद्धे । वाणपुष्प इति गौडे ।

अम्नादिः । पुं । तिलिन्ध्याम् । रा.नि.व.६ ।
चुक्रनामकपत्रशाके । रा.नि.व.७ ।

अम्नाभ्युषितः । पुं, स्त्री । सर्वगताम्बरीगे ।
छवणम् — “श्यावं लोहितपथ्येनं सर्वञ्चाचि प्रप-
त्यते । सदाहशोथं साक्षावमम्नाभ्युषितमस्मृतः ॥”
भा.नि. । कर्णनिष्पुके ।

अम्नानः । पुं । (Gomphrena globosa.)
बभ्रुजीवकहवे । वाकुलीपुष्प । चिका । क्षिष्टि-
कामेदं । अम्नानो क्षिष्टिकामेदं । विश्व. । अम्ना
टनहवे । आग्रना इति भाषा । भा.म. ४भ.
योनिरी.चि. । “वदंष्ट्रमधुकचुद्रास्त्रानैः ।” महा-
सङ्घायाम् । वे.नचिकं । महाराजतरणीहवे । रा.
नि.व.१० ।

अम्नानम् । स्त्री । पत्रे । श.र. ।

अम्नाना । स्त्री । महासिक्तीपुष्पहवे । वडुवन
मेडेली । मं खोर राणशेवंती । वै.निच. ।

अम्नानिनी । स्त्री । पत्रसमूहे । पञ्चाम्याम् ।
चिका । [रा.नि.व.६ ।

अम्नाम्ना । स्त्री । चाङ्गेय्यां । आग्रकल शीरु ।

अम्नायनी । स्त्री । मल्लिकामेदं । मं नेवाली ।
वै.निच. ।

अम्निका । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । प.सु.रा.नि.
व.११ । आम् । रा.नि.व.२३ । पलाशीलतायां ।
माचिकायाम् । पुदिना । रा.नि.व.२३ । श्वेताम्बि-
कायाम् । चाङ्गेय्याम् । रा.नि.व.२३ । अम्नीहारे ।
मे. । अशरीगे तिलिन्ध्या, एवं सर्वत्र दीपन-
योगे । पुरीषसंयत्तादी पुनरम्निका श्यामच्छद-
वृद्धदारके । सि.यो.अभिमुखचूर्णे हन्तः । सि.यो.
अरीच.चि. । [वै.निच. ।

अम्निकाकान्तः । पुं । मं अम्ननालिकायाम् ।

अम्निकापानम् । स्त्री । तिलिङ्गीपानके ।
तेतूलपाने । पक्षतिलिङ्गीकं बारिमर्हितं शर्क-
रामरिचलवङ्गकपूरमिश्रितं पानकमुच्यते । “अम्नि-
कायाः फलं पक्वं मर्हितं वारिणा दृढम् । शर्करा-
मरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसवासितम् । अम्निकाफल-
सम्भृतं पानकं वातनाशनम् ॥” भा.पू.पानकवर्गः ।

अम्निकावटकाः । वटकविशेषे । अन्नवट्ठा ।
भोतीवरा इति लोके । “अम्निकां खेदयित्वा तु
जलेन सङ्घ मर्हयेत् । तस्मिन् कृतसंस्कारे वटकान्
मज्जयेज्जनः । अम्निकावटकाक्षे तु कृत्वा वज्रप्रदी-
पनाः ॥” भा. ।

अम्नी । स्त्री । जलवेतसे । वै.निच.२भ.मदात्यय.
चि.खर्जूरदिमये । चुक्रिकायां । टुकपाण्डु ।
तिलिन्ध्याम् । रा.नि.व.११ । भा.पू.१भ.फलव. ।
चाङ्गेय्याम् । मे.लक्षिकं ।

अम्नीका । स्त्री । तिलिन्ध्याम् । अ.टी. । “वृक्षा-
ल्लीकदाङ्गिमीः” सि.यो.मदात्यय.चि. । अम्नीहारे ।
स.नि.६अ. ।

अम्नीकाफलम् । स्त्री । तिलिङ्गीफले । तद्गु-
णाः — शुष्कं सद्दीपनं भेदनं दण्डाघ्नं लघु कफघ्ना-

तयोः पयस्य । वा.सू.६.५.। “अस्त्री हि चास्त्रफलम-
विपक्वं तदन्नपित्तमकरं विदाहि । वातामये ग्ल-
गदे प्रश्लं पक्वं तथा शीतगुणोपपन्नं॥” अ.नि.१७.५.

अस्त्रीयः । पुं । अस्त्रवेतसे । वै.निघ. ।

अस्त्रीटकः । पुं । अस्त्रमलकहृदे स्त्रनाम्नेव प्र-
सिद्धे । हिं आमरोडा । अम्लकूडाहे । रत्ना. ।

अस्त्रीटजः । पुं । चाङ्गेयाम् । वडु आम्रकल-
पांति । च.द.चातुर्थ-ज्व.चि. । “अस्त्रीटजसहस्रेण
दलेन ।”

अस्त्रीत्तमम् । स्त्री । दाडिमे । प.सु. ।

अयनम् । स्त्री । मासवटकं व्याघ्र भानोरुदन्द-
विषयतो वा गतो । मे.न.त्रिकं । तत्र द्विविधम् —
उत्तरायणं दक्षिणायनञ्च । तयोरायं वर्षाशरद्धेम-
न्तात्मकं, तत्र भगवानायायते सीमोऽस्त्रलवणमधु-
रश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां
बलमभिवर्धते । द्वितीयञ्च शिशिरवसन्तयोऽस्त्रात्मकं
तत्र भगवानायायतेऽर्कः । तत्तत्कषायकटुकाश्च
रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बल-
मपह्नयते । सु.सू. ।

अयस् } स्त्री । लौहमात्रे । रत्ना. । च.द.पाण्डु.
अयसम् } चि. । कान्तलोहे । प.सु. । सुख-
लोहे । रा.नि.व.११ ।

अयस्कान्तः । पुं । कान्तलोहे । रा.नि.व.१२ ।
लौहचुम्बुके । कान्तपाषाणे । दूश्च पांथर । गु-
णाः — लेखनः शीतो मेदीविषघ्नश्च । मद.व.४ ।

अयस्कान्तशिला । स्त्री । लौहचुम्बुके । दू-
श्च पांथर । वै.निघ. ।

अयस्कारः । पुं । जहासभागे । चिका. ।

अयस्कीटः । पुं । लौहकटि । वै.निघ. ।

अयानम् । स्त्री । स्वभावे । हारा. ।

अयाङ्गम् । स्त्री । कांस्थधातो । कैंमा । वै.निघ. ।

अयुक्कदः । पुं । सप्तपर्णहृदे । छातिमग्रांश्च ।
ह.च. ।

अयुग्मकः । पुं । सप्तपर्णहृदे । वै.निघ. ।

अयुग्मच्छदः । पुं । सप्तपर्णहृदे । छातिम
ग्रांश्च । अ.टी. ।

अयुग्मपथः } पुं । सप्तपर्णहृदे । वै.निघ. ।
अयुग्मपथः }

अयोगः । पुं । विज्ञेये । कठिनीयसे । कूट ।
मे.ग.त्रिकं ।

अयोगुडः । पुं । लौहगुडिकायां । “वरसाशी-
विषविषं कथितं ताममेव वा । पीतमत्यग्निसन्तप्तो
भक्षितो वाय्ययोगुडः ॥” च. । [वै.निघ. ।

अयोच्छिष्टम् । स्त्री । लौहकटि । मधुर ।

अयोमलम् । स्त्री । लौहमले । लोशिरं शु-
वा मधुर । प.सु. । “अयोमलानु सन्तप्तं ।” सि.यो.
पाण्डु.चि.उन्दः । च.द.पाण्डु.चि. ।

अयोरजः । स्त्री । लौहकटि । मधुर । लौह-
चूर्णे । च.द.पाण्डु.चि.नवायसचूर्णे ।

अयोवस्तिः । पुं, स्त्री । वस्तिकर्षविशेषे ।
यथा — एरण्डमूलं निःक्राव्य मधुतेलं समेत्स्यम् ।
एष युक्त अयोवस्तिः सवचापिपप्लीफलः ॥” भा. ।

अरकः । पुं, स्त्री । शैवाले । हारा. । वै.निघ. ।

अरक्तः । पुं । लाक्षायां । ला. । रा.नि.व.६ ।
See चलकः ।

अरग्वधः । पुं । (Cassia fistula) सहाकर्षि-
कारहृदे । वडु मोमालि, लडिग्रा मोमालि,
राथाल नड्डी, वानर नड्डी इति । मं वडिलु रा-
हृद्याचे भाङ्ग । कं हिंगुके । ते रिल्लवेडु उन्.
सुनारि । हिं आमलटा, घनवहङ्गा । गुणाः — अति-
मधुरः शीतलः ग्लान्नः ज्वरकण्डूकठमेहकफविष्ट-
भग्नश्च । रा.नि.व.८ । ससनः गुरुः हृदीगतोदो-
दाघर्त्तघ्नश्च । एतत्फलं संसनगुणयुक्तं रुचं पित्त-
कुष्ठकफघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं ज्वरे हितञ्च । भा.पू.
१५. । “पर्णानि रैचकानि स्युः कफमेदीहराणि
च । पुष्पाणि स्वादुशीतानि तिकाणि याङ्गकाणि
च । तुवराणि विजानीयान्... । मल्ला च मधुरा
पाके खिन्वा चाग्निवर्धनी । रैचका पित्तवातानां
नाशका समुदाहता ।” द्रव्य.गु.वै.निघ. । See
आरग्वधः । [द्रव्यसुखचूर्णे

अरग्वधम् । स्त्री । खर्बालुफल । सि.यो.हृद-

अरङ्गः (गा) (गी) । पुं, स्त्री । मल्लविशेषे
वै.निघ. । मधुशियुः । रत्ना. ।

अरङ्गरः । पुं । कृत्रिमविवे । वै.निघ. ।

अरङ्गुदी । स्त्री । साधवीलतायाम् । वै.निघ. ।

अरजा । स्त्री । घृतकुमार्याम् ।

अरटुः । पुं । अरलुहवे । श्रौ. ११ गी. ५. टी. ।

अरणः । पुं । चित्रकहवे । वै.निघ. ।

अरणिः । पुं । क्षुद्राग्रिमयहवे । छोटिगगिरि । वा.टी. १५५. । हेमा. वीरतर्वादी । अरणिर्वर्ज-
मये ना हयोर्निर्मय्यदाखि । मे. णविकं । श्लोणा-
कहवे । चित्रकहवे ।

अरणिका । स्त्री । अग्रिमयहवे । वा.घ. १५५.
वेत्तरादि.व. "वेत्तरारणिर्वृक्कहषाश्मभेद..." ।

अरणी । स्त्री । क्षुद्राग्रिमय । छोटि गगिरि ।
मं लघुऐरण । रा.नि.व. ६ ।

अरणीकेतुः । पुं । महाग्रिमयहवे । वड़ ग-
गिरि । मं धोरऐरण । रा.नि.व. ६ ।

अरण्यः । पुं । कटफलहवे । कट्फलत्र गी. ५.
श.च. । शालभेदे । वै.निघ. ।

अरण्यम् । स्त्री । कानने । वन । मं राण । कं
अटवि । उद्यानमहावनोपवनप्रमदवनभेदात् त-
च्चतुर्विधम् । तत्रोद्यानं यच्च रागिणः प्रीडन्ति ।
वृपालयेषु अलःपुरोचितं वनं प्रमदवनम् । उप-
वनं पुरः प्रान्तस्थवनम् । रा.नि.व. २ ।

अरण्यकः । पुं । महानिम्ब । महानिम् । मं
वकाननिम्ब । वै.निघ. ।

अरण्यकणा । स्त्री । कटुजीरके । जोरा वि-
शेष । वै.निघ. । वनपिप्पल्याम् ।

अरण्यकदली । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वन-
कदल्याम् । वीटकला, वृन्ना कला, दया कला
इति च भाषा । मं राणकेल । रा.नि.व. ११ । गु-
णाः—शीतला मधुरा बल्या वीर्यवर्धनी बल्या
दुर्जरा गुरुः दाहशोषपित्तनाशिनी । तरफां तुवरं
मधुरं गुरु च । वै.निघ. ।

अरण्यकर्कटी । स्त्री । वनजातकर्कश्याम् ।
वृन्ना कौकूड । मं राणतवसे । गुणाः—“अरण्य-
कर्कटी चोष्णा रसे तिक्ता च भेदका । पाके कटो
काफलोपिपत्तकण्डुज्वरापहा । वै.निघ. ।

अरण्यकाकः । पुं । वनकाके । गौड़काक ।
मं राणकावला । द्रव्य.गु.वै.निघ. ।

अरण्यकार्पासी । स्त्री । The wild cot-
ton. वनकार्पासे । वनकार्पासी । मं राणका-
पासी । तं पति । गुणाः—व्रणघ्नी शूलवतघ्नी
रक्षा च । रा.नि.व. ४ ।

अरण्यकुकुटः । पुं । वनकुकुटे । वनकुकुटो ।
हिं कौमुडा. वनमोर्गा । मं राणकौवडे । तन्मांस-
गुणाः—हृद्यं लघु श्लेष्महरश्च । रा.नि.व. १७ । हं-
हृणं क्षिणं वीर्योष्णं वातघ्नं गुरु च । मद.व. ११ ।

अरण्यकुलित्यिका (त्या) (थी) । स्त्री ।
कुलित्यायाम् । वन कुडिकला । रा.नि.व. ५ । A
blue stone used as a collyrium. कुल-
त्याञ्जने । कृत्रिमाञ्जनविशेष । रा.नि.व. ११ ।
हिं कालशर्मा । See कुलत्याञ्जनं ।

अरण्यकुसुम्भः । पुं । वनकुसुम्भक्षुपे । वन
कुसुम् । मं राणकर्कई, राणकुसुम्भ । गुणाः—पा-
ककटः श्लेष्मघ्नः दीपनश्च । रा.नि.व. ४ ।

अरण्यकोलिः । स्त्री । वनवदरे । वनकूल ।

अरण्यगवयः । पुं । वनगवये । अयं कूलचर-
जातीयः । सु.सू. ४६५. । कूलचरशब्दे पश्य ।

अरण्यघोली (लिका) । स्त्री । वनघोलीति
प्रसिद्धपत्रशकविशेषे । घोलीशक । रा.नि.व. ६ ।
मन्यनदखे ।

अरण्यचटकः । पुं । वनचटकपक्षिणि । वन
चटो पाथि, गुड़.गुड़, नागरभट्ट, हे, छात्रि
इति च । तन्मांसं—लघु हित्तवर्ध चटकमन-
गश्च । वै.निघ. द्रव्य.गु. ।

अरण्यचम्पकः । पुं । वनचम्पके । वनचंपा ।
गुणाः—शीतलं लघु शुक्रहृदिकरं बलकरश्च । रा.
नि.व. १० ।

अरण्यक्षारः । पुं । वनक्षारि । वृन्ना छांगल ।

अरण्यजः । पुं । तिलकक्षुपे । हे.च. ।

अरण्यजार्द्रिका । स्त्री । Wild ginger.
वनार्द्रिके । वन आर्द्रा । मं राणकालि । गुणाः—
कटु अम्लं हृदिकरं बल्यं पात्रेयश्च । रा.नि.व. ६ ।

अरण्यजीरम् (कम्) । स्त्री । वनजीरके, कटु-

जीरके । वनजीरा । मं कडुजीरे । तें जीरकत्र ।
गुणाः—“अरखजीरकचोषं तुवरं कटुकं मतम् ।
सम्भवातं कफक्षैव त्रणक्षैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ. ।
द्रव्य.गु. ।

अरखतुलसी । स्त्री । वनतुलसां, कृष्णवर्-
ध्याम् । वनतुलसी । हिं कालावावरी । मं राण-
तुलस, वैजयन्तीतुलसी । सा दिक्षा कृष्णदीर्घमे-
दात् । गुणाः—“अरखतुलसी चोषा कटुका च
सुगन्धिका । वातलब्धोषवीसर्पविषक्षैव विनाश-
येत् ॥ अरखतुलसी क्षुद्रा कटुौ चोषा च तिक्त-
का । रुच्याग्निदीपनी इत्या विदाही लघुपित्तला ।
बला कष्टविषहर्दिकुष्ठज्वरविनाशिनी । वातं क-
मीन् कर्षं ददुं रक्तदोषघ नाशयेत् । वीजघ्नास्या
दाहशोषनाशकं परिकीर्तितम् ॥” वै.निघ. । द्रव्य.गु. ।

अरखचपुसकः । पुं । वनचपुषे । वनकौ-
कुड, वनभण । मं गीडशंदनी । वै.निघ. ।

अरखचपुसी । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् । त्रा-
थालभणा । महाकाललतायाम् । माकालकल ।
वै.निघ. चपुषा. चि. नखि ।

अरखधान्यम् । स्त्री । नीवारि । उड्डिधान ।
मं देवभात । रा.नि.व.१६ ।

अरखधेनुः । स्त्री । वनजातायां गवि ।

अरखपलाण्डुः । पुं । वनजातपलाण्डौ ।
वनपेगाञ्ज । गुणाः—सूत्रवैरचनः श्रेष्ठहरणी-
ऽयुश्च एव च । मावातिरेकाद्वति वान्तिकमलमे-
दनः । अतिमात्रं प्रयुक्तोऽसौ विषवन्मारयेन्नरं ।
शोथे शसि च कासि च सूत्रसङ्गे प्रयुज्यते ॥ अत्रिः ।

अरखपिप्पली । स्त्री । वनपिप्पलीनामचुपे ।
वनपिप्पल । रा.नि.व.६ ।

अरखमक्षिका । स्त्री । Gad fly, वन-
मक्षिकायाम् । डी.भ.म.हिं । श.र. ।

अरखमुद्गः । पुं । वनमुद्गे । घोडांभूत । रा.
नि.व.१६ । See मकुठकः । मुद्गपण्याम् ।

अरखमुन्ना । स्त्री । मुद्गपण्याम् । भूर्गानी ।
रा.नि.व.३ ।

अरखमेधी । स्त्री । वनमेथिकायाम् । वन-
मेति । मं राणमेधि । वै.निघ. ।

अरखरजनी । स्त्री । वनहरिद्रायां । वन-
हनुद । मं राखहलद । वै.निघ. ।

अरखवायसः । पुं । Raven, अरखकाके ।
डोमकाक । मं डोमकावला । रा.नि.व.१६ ।

अरखवासिनी । स्त्री । अथक्षपर्णीलतायां ।
अमर वेण इति लोके । रा.नि.व.३ ।

अरखवासुकः । पुं । कुणञ्जरचुपे । वन-
वेढा । मं राणवाकवत । रा.नि.व.५ । See
कुणञ्जरः ।

अरखशालिः । पुं । Wild rice, नीवा-
रधान्ये । उड्डिधान । मं देवभात । रा.नि.व.२३ ।

अरखशुनः । पुं । वनकुहुरि । नेकडेवाय ।
वै.निघ. ।

अरखशूरणः । पुं । वनजशूरणे । वनां डल ।
मं गीडाशूरण । रा.नि.व.७ । [चिचकाव्यात्रि ।

अरखशवा । पुं । कपौ । वानर । हि.च. ।

अरखसम्भूतः । पुं । कर्कटके कौक्द्रोण ।

अरखहलदीकन्दः । पुं । वनहरिद्रायाम् ।

अरखहरिद्रा (स्त्री) । वनहनुद । हि वन-
हर्दि । गुणाः—कुष्ठघ्नः वातरक्तघ्नः । भा.पू.१भ.
६.व. । कटुः सधुरा रुच्या अग्निदीपनी तिक्ता कु-
ष्ठवातहा रक्तदोषविषघ्नासकासहिक्राश नाशयेत् ।
वै.निघ. ।

अरतिः । स्त्री । अनिच्छायाम् । अस्वास्थ्यं
चिन्तयात्यर्थमरतिः कथ्यते बुधेः । भा. । औदासीन्ये
पितरोगे ।

अरतिः । पुं । निष्कान्तिमुष्टौ । विठठ क-
निष्ठाश्रुति मुष्टि । रा.नि.व.१८ ।

अरमः । पुं । नेवरीगविशेषे । वै.निघ. । अन्ध-
शब्दं पश्य । [अम. ।

अरलः । पुं । श्लोणाकवले । श्लोणां गांछि ।

अरला । स्त्री । इंसधन्याम् ।

अरलुः (कः) । पुं । श्लोणाकवले । श्लोणां
गांछि । हि अलु । मं टेटु, दिंडा । श्लोणापाठा
इति भा.म.१भ.अतिसा.चि.गङ्गाधरचूर्णे । “ना-
गरपाठारलुधातकौकुसुमैः” च.द.गर्भज्वरे । वै.
निघ.अतिसा.चि.अम्बुछादिः । वेतसहचि ।

अरलुपुटपाकः । पुं । श्लीयाकलकृतपुटपाके । साधनविधिः कुटजपुटपाकवत् । “अरलुपुटपाकश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः । मधुमीचरसाभ्याश्च युक्तः सर्वातिसारजित् ॥” शार्ङ्गः म. ख. १ भ. ।

अरविन्दम् । स्त्री । पद्मे । प. सु. । रा. नि. व. १० । ताम्बे । रा. नि. व. १३ । कौकनदे । वृत्तकृष्ण । नीलोत्पले । रा. नि. व. १० । पुं । सारसपक्षिणि । अम. ।

अरविन्दलप्रभम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बे । वै. नि. घ. । [नलित्याम् । श. र. ।

अरविन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । र. मा. ।

अरालः । पुं । Resin. सर्जरसे । धुना । हिं धुना । मं राल । शालवले । मतदन्तिनि । मे. ।

अरिः । स्त्री । खनामख्यातखदिरौ थमिरविट्मथ । मं अरि । कं शीगुरि । गुणाः—कषाया कटुका तिक्ता रक्तपित्तघ्नी च । रा. नि. व. ८ ।

अरिपूरिमः । पुं । विट्खदिरौ । अट्टयवाङ्ग । मं गंधीह्वर । वै. नि. घ. ।

अरिमः । पुं । विट्खदिरौ । अट्टयवाङ्ग । रत्ना । भैष. सुखरी. चि. ।

अरिमर्दः । पुं । कासमर्दचुपे । कानकाशन् । मं कासविदा । रा. नि. व. ४ । एतत्पत्रं रुचिकरं हृष्यं विषकासारकं मधुरं वातकफघ्नं पाचकं कण्ठशोधनं विशेषेण कासहरं विषघ्नं धारकं लघु च । भा. पू. १ भ. ।

अरिमेदः (कः) । पुं । (Accacia farnesiana, syn mimosa) विट्खदिरवले । विट् थट्टयत्र, अट्टयवाङ्ग, कृशकथमिर । मं गंधीह्वर । कं कर्यवेलु । हिं गम्भावुल । प. सु. । गुणाः—कषायः उष्णः तिक्तः भूतघ्नः शोफातिसारकासघ्नः विसर्पघ्नश्च । रा. नि. व. ८ । मुखदन्तरोगघ्नः कण्ठविषघ्नश्च कफमिकुष्ठत्रणघ्नश्च । म. द. व. ५ । कषायः उष्णः मुखरोगदन्तरोगरक्तदीपककण्ठमिकफविषकुष्ठत्रणघ्नश्च । भा. पू. १ भ. वटादिः । भैष. सुखरी. चि. । च. सू. ४ भ. । मात्रा १ तो. ।

अरिमेदायतैलम् । स्त्री । मुखरोमे हितम् । सूक्ष्मतिलतैलं च. काषायं खण्डीकृतारिमेदलक (विट्थमिर, कौटिनाटेश्वर वा अट्टयवाङ्ग) १२॥ श. वारि ६४ श. पादशेषः १६ श. कल्क-

द्रव्याणां मन्त्रिष्ठादीनां प्रत्येकं १ तो. । ततो वष्णुपूतकायकल्काभ्यां तैलपाकविधिना तैलं पथेत् । च. द. सुखरी. चि. ।

अरिष्टः । पुं । Soapberry plant. (Sapindus trifoliatu.) रौठावले । रौठाकरले । रा. नि. व. ६ । त्रिटटे गाह् । मे. । गुणाः—“अरिष्टः कटुकः पाके तीक्ष्णशीघ्रश्च लेखनः । गर्भपातकरः प्रोक्तो लघुः क्षिग्धस्त्रिदोषघ्नः । यक्षपीडादाहशूलनाशनश्च प्रकीर्तितः । वै. नि. घ. । लसुने । प. सु. । रा. नि. व. २१ । भा. पू. १ भ. । निम्बवले । रा. नि. व. २१ । प. सु. वा. सू. १५ भ. गुडूच्यादिः । “गुडूची पत्रकारिष्ट— १” च. द. पित्तश्लेष्मज्व. अष्टताष्टके— “गुडूचीन्द्यवारिष्ट— १” सू. सू. ४३ भ. संशोधने । काके । हारा. । कडपक्षिणि । मे. । सुराविशेषे । “श्रीषधयुक्तैर्मयाकारैः कृतं मयमासवः । स एव कथितौषधैररिष्टः ॥” वा. टी. इमादिः । काषासिद्धौ वारिष्टः । शार्ङ्गः । अरिष्टः कायसिद्धः स्यात् । प. म. १ । तद्व्याः—यथाद्रव्यगुणीऽरिष्टः सद्यो मयगुणाधिकः । यक्षणीपाशुकुष्ठाभ्यः श्रीषधीफोदरज्वरघ्नः । गुग्गुलुमिश्रः कषायः कटुवातलघु । वा. म. द. व. । इक्षुविकारसहितभायविचकदन्तीपिप्पल्यादिभूरिभेषजकाथादिसंस्कारवानरिष्टोऽभिधीयते । गुणः—अर्थः श्रीषधहृणीश्लेष्मरोगहरत्वम् । राज. । आश्लव्य सुरया सस्यक् द्रव्याणि विविधानि च । सताहान्ते परिस्त्राय रसं वक्ष्ये गालयेत् । एषोऽरिष्टोऽभिधानेन भिषग्भिः परिकीर्तितः ॥ अचि. । पक्षीषधान्सुसिद्धं यत् मयं तस्यादरिष्टकम् । अरिष्टकं त्रिदोषघ्नं गर्भसावकं यक्षदोगघ्नश्च । भा. पू. म. घ. । स्त्री । पादजलेन चिभागदधिक्रते तले । घ्वाण । रा. नि. व. १५ । सूतिकागारे । रत्ना. भासवे । मरचचिह्ने । चि. । अयुमे । सज्जैव मे. । मयसामान्ये । रा. नि. व. १४ ।

अरिष्टकः । पुं । फेनिलवले । सि. यो. दाहज्वरे. श्रीकण्ठः । “फेनेनारिष्टकस्य म ।” निम्बवले । अच निम्बकोमलपत्रवः । च. द. पित्तज्व. शरीलेपे । रौठाकरले । म. द. व. ५ । सरलद्रुमे । रत्ना. । स्त्री । मये । भा. ।

अरिष्टचयम् । स्त्री । खस्वारिष्ट वेधारिष्ट कीटारिष्टश्चेति अचारिष्टचये । तच्च खस्वारिष्टं पञ्चविधं तद्यथा—भोजनारिष्ट कायायारिष्ट दर्शनेन्द्रियाय-

रिष्ट शब्देन्द्रियारिष्ट-रसनेन्द्रियारिष्टाः । तत्र प्रथमे रोगं विना हीनवर्णता दुर्मनस्कता भोजनानिच्छा च भवति । द्वितीये ह्यायपरासुखता विगता सन्निद्रता वा भवति । तृतीयादौ नासामिद्राचिपायुभ्योऽकक्षात् रक्तसावः, श्वशवादिबाधिर्यं जिह्वा कठिना सत्त्वा च भवति । वेधारिष्टः वेधाक्योपसर्गजः । स थ शरदि रवितापेन, प्राग्नि शालाभावाच्च जायते । तस्मिन् जाते सज्वरता अधीसुखता नासकासी सत्त्वाकृतादि भवति । कौटारिष्टे वाजिनां जठरे कौटगुल्फा जायन्ते, तेन वाजिनः सीदन्ति । जयदत्तः २३-२५ अ. ।

अरिष्टफलः । पुं । कटुनिम्बहले । रा.नि.व.८ ।

अरिष्टलक्षणम् । स्त्री । मृगुलवणे । “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यभावि लभ्यते । तल्लक्षणमरिष्टं स्नाद्विष्टापापि तदुच्यते ।” भा. ।

अरिष्टा । स्त्री । कटुक्ताम् । रा.नि.व.६ । च. सू.४ अ. । प.सु. र.सा. । वै.निघ.२ भ. । विषमज्व. पटोलादौ । नागबलायां । रा.नि.व.४ । मये ।

अरिष्टाह्नः । पुं । रौठाकरञ्जे । त्रीटे । वै.निघ. २ भ. उन्मा.चि. ।

अरुः (स्) । पुं । आरम्बघट्टे । गोमन्दाग गाह । रक्तखदिरं । चतुर्थे । मर्मणि । सन्ध्यानि । उ. ।

अरुक् । त्रि । सुखे ।

अरुग्णः । त्रि । सुखे ।

अरुद्धमेषः । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे ।

अरुचिः । स्त्री । खनामख्यातरोगे । आरुक् कद्रा, अद्रोऽक द्रोण । सत्यामपि बुभुक्षायां भोजनासामर्थ्ये । भोजनानिच्छायाम् । भा.म.१ भ. श्लेषज्व. See अरोचकः ।

अरुजः । पुं । आरम्बघट्टे । बड़ गोशान् । रा.नि.व.८ । स्त्री । कुङ्कुमे । सिन्दूरे ।

अरुणः । पुं । कीकिलाचमेदे । कुलथाङ् । अतिविषायाम् । श्लोणाकट्टे । प.सु. मञ्जिष्ठायां । अर्काह्वे । मे. । पुद्गागट्टे । रा.नि.व.१० । गुङ्गे । रा.नि.व.१४ । चिचकानुपे । म.द.व.२ । रक्तापामा-ने । रक्तकरवीरे । वै.निघ. कुष्ठमेदे । लक्षणम्—वातेनादृशभाजि तनूनि विसर्पिणि तोदमेदस्त्राप-

गुत्तानि चरुचानि । सु.नि.५ अ. । त्रि । रक्तवसे **अरुणम्** । स्त्री । चङ्गिमेने । वै.निघ. । रक्तोत्पलं रक्तद्वतायाम् । बा.टी.ईसाद्रिः । कुङ्कुमे । रा.नि. व.११ । सिन्दूरे । रा.नि.व.१३ । साथिकमेदे । निघ.१ भ. चयरीग, वैलोक्-चिनामथिरसे ।

अरुणकपिशः । पुं । द्राचामेदे । किम्बिम्बि-विमेष । मं फकीरौद्राच । वै.निघ. ।

अरुणकमलम् । स्त्री । कीकमेदे । रक्तकण्ठन । रा.नि.व.१० । [वै.निघ. ।

अरुणचूडः । पुं । ताम्रचूडपत्रिणि । कूकूड ।

अरुणतण्डुलीयम् । स्त्री । रक्ततण्डुलीयशके । रा.डी नटे । च.द. ।

अरुणनागः । पुं । सुद्रागजे । अजि. ।

अरुणनेत्रः । पुं । पारावते । पांशुदा । कीकिले । वै.निघ. ।

अरुणपुष्पी । स्त्री । बन्सुजीवकह्वे । द्राकुनि फूल । मं रक्तदुपारी । वै.निघ. ।

अरुणमलिका । स्त्री । रक्तमलिकायाम् । लाल मांछि । वै.निघ. ।

अरुणलोचनः । पुं । पारावते । पांशुदा । हिं खवृत्तर । रा.नि.व.१६ । कीकिले । वै.निघ. ।

अरुणसर्पः । पुं । तच्चकसर्पे । वै.निघ. ।

अरुणसारः । पुं । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

अरुणा । स्त्री । अतिविषायाम् । मे. । रा.नि.व. ६ । भा.४ भ. बाल.ज्व.चि.भट्टाभट्टा.गुङ्गे । “चमक-आरुणाग्रहणी ।” मेघ.प्रदरारिरसे । कुष्ठ.चि. । मञ्जिष्ठायां । मे. । रा.नि.व.६ । भा.म.१ भ.ज्व. चि.लाचातैले । “लाचा दशाचा लक्षणा यक्ष्मा ।” प्रपीच्छरीके । प.सु. जिह्वायां । मे. । जवायाम् । म.द.व.३ । अरुणातिविषा श्यामा मञ्जिष्ठा जिह्वा च । श्यामालतायाम् । मे. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.३ । पुमर्षायां । सुखी-र्याम् । रवा. । [मं लांक । वै.निघ. ।

अरुणात्मिका । स्त्री । कुमरिचे । गङ्गाभट्टिः ।

अरुणाभम् । स्त्री । वल्लोहे ।

अरुणाकः । पुं । रक्ताकं । प.सु. । मं मन्दाव । कं मन्दाव चके । रा.नि.व.१० । गुणाः—खरः

वातकुष्ठकण्डूविषयग्रन्थः श्लोहगुणार्शः कफोदरमल-
कमिहृष । कटुतिक्तोष्णः कफघ्नी मेदघ्नी विषघ्नः ।
वातकुष्ठग्रन्थः श्लोथकण्डूविसर्पहृष । पुंथं मधुरं
तिक्तं घारकं कृमिकुष्ठकफार्शोविषरक्तपित्तघ्नं गुण-
श्लोथहृष । भा.पू.१भ. ।

अरुणोपलः । पुं । अरुणवर्णमणिविशेषः ।
रूनि इति भाषा । पद्मरागमणौ । हे.च. ।

अरुन्धती । स्त्री । जिह्वाये । वै.निघ. ।

अरुषः । पुं । ग्रन्थः । घोटके । वै.निघ. ।

अरुषिका । स्त्री । चूदरोगान्धतमकपालरोगी ।
श्लोत्रिण्ये । अयं कफरक्तकृमिकोपतो भवति । “अ-
रुषि बहुवक्त्राणि बहुक्षेदीनि सृष्टिं तु । कफाच्छ-
कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुषिकां” ॥ मा.नि. ।

अरुष्काः । पुं । भस्मातकवृक्षे । उभला ग्रीष् ।
मं विववा । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ ।

अरुष्करः । पुं । भस्मातकवृक्षे । प.सु. । रा.नि.
व.११ । भा.पू.१भ. । मद.व.१ । अरुषिकायाम् ।
वि । प्रणक्ति । नि.रचतुर्त्वं ।

अरुष्करम् । स्त्री । भस्मातकफलम् । च.द.अर्थ-
चि. । भेष.कुष्ठ-चि.पञ्चतन्त्र.छते । “समागरारु-
ष्करवृक्षदारकम्” । सि.यो.चतु.समलौहि । च.सु.
४अ.कुष्ठघ्नव. । [आमल. । रा.नि.व.५ ।

अरुषा (टा) । स्त्री । भूस्यामलकाम् । ऊँ हे

अरोकदन्तः । त्रि । कण्ठदन्ते । वै.निघ. ।

अरोचकः । पुं । अरुचिरोगः । स पञ्चविधः
—वातपित्तकफसन्निपाताग्न्यभेदेन । मा.नि. ।
मनसापन्न आगन्तुक इति शार्ङ्ग.पू.७अ. । लक्षणं
यथा—प्रचित्तम् मुखे चाग्निं जलनीर्णं खदते मुहुः ।
अरोचकः स विज्ञेयो भक्तवैषमयो गृह्य ॥ चित्त-
यित्वा तु मनसा दृष्टा मुत्वा तु भोजनं । वैषमाया-
ति यो जनुर्भक्तवैषः स उच्यते ॥ यस्याग्ने न भवे-
त्तद्वा स भक्तच्छन्द उच्यते । विजयरश्मिर्भोजः ।
एते त्रिविधा अपि रोगा चरकसुश्रुताभ्यां एक एव
धृताः । वातादिभिः शोकभयातिशोभक्रोधैर्मनी-
शान्नानरूपगम्यैः । अरोचकाः सुः परिहृष्टदन्ताः
कषायवक्त्राश्च मतीरुगिणश्च ॥ मा.नि. । पथं यथा—
वक्षिः समीरणे पित्ते विरेकी वमनं कफः । सर्वेर्ज-
सर्वकामार्थं हर्षं च आदरोचके ॥ भा. । वक्षिर्वि-

रेकी वमनं यथावत् धूम्रोपसीवाकवक्त्रकफाः ।
तिक्तानि काष्ठानि च दन्तवर्षं चिचामसानि
हितैः कृतानि । गोधूमसुहाकराणिषटिका मांसं
वराहान्नश्लेषसम्भवं । चैत्री भवाच्छं मधुरालिके-
क्षिप्तः प्रोष्ठी खल्लिप्तः कवयी च रोहितः । कर्का-
रुवेनाग्रनवीनमूलकं वाताकुशोभास्त्रमनीचदाहि-
मं । भव्यं पटोलं रुचकं हृतं पयो वाद्यानि तासा-
नि रसीनयुरणम् । द्राक्षा रसासं नलदम्बुकाक्षिकं
मयं रसालादधितक्रमाद्रकम् । ककौलखजूरपि-
यालतिन्दुकं पक्वं कपिल्यं वदरं विकृतम् ।
तालास्थिमज्जा हिमवासुका सिता पथ्या यमानी
मरिचानि रामठम् । स्वाहस्रतिक्तानि च देहसार्ज-
ना वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणे हितः । इति पथ्यम् ।
कासीद्वारचक्षुषानेचवायुवेगविधारणम् । अष्टदाग्रम-
सृक्षीचं क्रोधं क्षीमं भयं यच्च । दुर्गन्धरूपसेवा च
न कुर्यादरुचौ नरः ॥ इति अपथ्यम् ।

अर्कः । पुं । (*Calotropis gigantea*, Syn,
Asclepias gigantea.) खनामस्थानीपविष-
जातीयचुषे । आरुन्ध ग्रीष् । हिं मान्दार । मं
रुह । कं अर्के । ते जिह्वेष्टुषेष्टु । अर्कः श्वेतरक्तभेदेन
द्विविधः । तयोर्विशेषाक्षतपथ्याये खग्याः । गुणाः
—कटुः उष्णः वातजित् दीपनीयः शोफघ्नः व्रण-
घ्नः कण्डूकुष्ठकृमिघ्नश्च । रा.नि.व.१० । सारकः
वातघ्नः कुष्ठकण्डूग्रन्थश्लोहगुणार्शः कफोदरमलकृमि-
घ्नश्च । पुंथं—मधुरं तिक्तं घारकं कुष्ठकृमिकफा-
र्शोविषरक्तपित्तगुणश्लोथघ्नश्च । भा.पू.१भ. । अर्कहृदयं
शङ्खवातकुष्ठकण्डूव्यग्रणाम् । निहन्ति श्लोहगुणार्शो-
यकृत्येभोदरकृमिन् । मद.व.१ । साचा १-३
रक्तिः । इति रावणकृतचिकित्साशास्त्रे । तास्त्रे । मे.
कहिकं । चैलोक्वडम्बररसे । वै.निघ. । वा.व्या.
चि.चिन्तामणिरसे । स्फटिके । मे.कहिकं । अरु-
णाक्षे । प.सु.भा.पू.१भ. । आदित्यपञ्चचुषे । रा.
नि.व. ४ । “अर्कोरक्तपुष्पः प्रसिद्धः” । सु.पू.१७अ.
अर्कादिव. । १८अ.श्लो.चि. ।

अर्ककान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् । रुड्-
हृङिष्ठा । रा.नि.व.४ । मद.व.१ ।

अर्कगन्धिका । स्त्री । शीरविद्याभ्याम् । रुक्क
डूमिकृष्णां । प.सु. ।

अर्कचन्दनम् । स्त्री । रक्तचन्दने । रा.नि.व.११ ।

अर्कच्छलम् । स्त्री । अर्कमूले ।

अर्कतेलम् । स्त्री । कुठाधिकारे । अत्र कटुतेलं पलाटकं अर्कपत्ररसस्य पलाटकं निशयाः पलं मनःशिलायाश्च पलम् । च.द.कुष्ठ.चि. । सा.की. ।

अर्कदलः । पुं । आदित्यपत्रद्वये । रा.नि.व.४ । अर्कहवे । [भा. ।

अर्कनामा । पुं । रक्तार्कं । जलं आकनम् ।

अर्कपत्रः । पुं । आदित्यपत्रद्वये । रा.नि.व.४ । च.द. । अर्कहवे ।

अर्कपत्रा (त्री) (त्रिका) । स्त्री । ईश्वर-मूलहवे । श्रेष्ठं भृगु । प.सु.र.मा. ।

अर्कपर्णः । पुं । रक्तार्कहवे । जलं आकनम् । मं सूर्यमन्दार । भा.पू.१भ. । [माशान्ति ।

अर्कपर्णिका (र्णी) । स्त्री । माघपर्ण्याम् ।

अर्कपादः । पुं । सूर्यकालमणौ । निम्बहवे । वै.निघ. । [चुपे ।

अर्कपादपः । पुं । निम्बहवे । त्रिका. । अर्क

अर्कपुष्पा । स्त्री । चीरकाकील्याम् । कौत्त-काङ्गा । See चीरकाकोली ।

**अर्कपुष्पिका } स्त्री । (Gygandropsis
अर्कपुष्पी } centa-phylla, Syn,
Cleome pentaphylla) सूर्यवल्गाम् । (शुभ्र
हृद्गुह्मिणी । अर्कहूलौति भाषा । अर्कसदृशपुष्पी-
लता । हिं अन्वाहुलौ दधियार् चीरहम् । मं शिर-
दोड़ी । भा.४भ.बालरोग चि. । गुणाः—अर्कपुष्पी
क्षमिश्रेष्ठ-संक्षिप्तविकारनुत् । मद व.१ । क्षमि-
कफमेहमनोविकारघ्नी । भा.पू.१भ. । रक्तापरानि-
तायाम् । रत्ना. । चीरकाकोल्यां । र.मा. ।**

अर्कप्रभागुडिका । स्त्री । रसायनाधिकारे ।
अस्याः पाठः यथा—रसं निष्कहयं शुद्धं निष्कैकं ता-
मचूर्णकं । विश्वामूलफलकाये यामं खल्लं विमर्द-
येत् । तद्गुणं बन्धयेदस्ते दोलायलेषु तदके । चि-
च्छाफलपुते पल्याचतुर्यामाससुवरेत् । वटिकाकप्र-
भा नाम जरासत्यविनाशिनी । संवत्सरप्रयोगेषु सूर्य-
गुल्यो भवेत्तत्रः । पञ्चाशद्वीजतैलस्य कर्षमेकं गवां
पयः । अनुपानमिदं पाता दध्नायबली भवेत् ॥
भयोभा.रसायना. ।

अर्कप्रिया । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । हृद्-
हृदिशा शशि । जवायाम् । रा.नि.व.१० ।

अर्कभक्ता । स्त्री । ब्राह्म्यां । डाकीनीक । आ-
दित्यभक्त्याम् । हृद्गुह्मिणी, कुण्टे इति च
भाषा । हिं हुलहुल । मं सूर्यफलवल्ली । रा.नि.व.
४ । र.मा. ।

अर्कभूतिः । स्त्री । ताम्रभक्षिनि । वै.निघ.१भ. ।
चीरताम्ररसे, संयक्षणी-चि. ।

अर्कमूर्त्तिरसः । पुं । रसोऽयं सान्निपातिक-
ज्वरे प्रयोक्तव्यः । द्रव्याणि चास्य रसगन्धकलौह-
विषाणि । अत्र लौहस्याष्टौ भागाः पारदस्य भाग-
द्वयं, गन्धकी द्विगुणः, विषस्य च षोडशंश्री ग्राह्यः ।
अयमेव त्रिदीपदावानलः कथ्यते यदायं ताघपात्र-
स्थापितः पुनः निम्बकरसपित्तवर्गकण्टकार्याद्रिक-
रसैर्भाव्यते । मैत्र.ज्व.चि. ।

अर्कमूलम् । स्त्री । तन्नामकहलमूलम् । च द.
अग्निमा.चि.चारगुडे ।

अर्कमूला । स्त्री । (Aristolochia Indica.)
ईश्वरसूर्याम् । श्रेष्ठं भृगु । रत्ना. ।

अर्कलवणम् । स्त्री । अर्कचारे । वै.निघ. ।

अर्कवल्लभः । पुं । बभ्रुजीवहवे । वाक्कुलितृष्क,
छपूत्रे ऽङ्गी । मं दुपारी । रा.नि.व.१० ।

अर्कवल्ली । स्त्री । आदित्यभक्तायां । हृद्गुह्मिणी ।
वै.निघ. । [सु. । रा.नि.व. ।

अर्कवेदम् (धम्) । स्त्री । तालीशपत्रे । प.

अर्कसुता । स्त्री । कृष्णपरानितायां । वै.निघ. ।

अर्कसुधा । स्त्री । अर्कौल्यसुधायाम् । आक-
न्द्रेण तृण.गुणः—गुणरोगस्य नाशिनी । वै.निघ. ।

अर्कहिता । स्त्री । आदित्यभक्त्याम् । हृद्-
हृदिशा । मं सूर्यफलवल्ली । रा.नि.व.४ ।

अर्कचीरम् । स्त्री । अर्कहवनियांसि । आक-
न्द्रेण आठि । गुणाः—क्षमिन्नं व्रणघ्नं कुष्ठार्शोद-
रेषु च हितम् । राज. । तिकावणमृण्मणवीर्यं खड्ग-
खिण्डं शुशीदरकुष्ठहरं विरेचने हितम् । भा.पू.
१भ. । च.द.अर्कचि. ।

अर्कादिगणः । पुं । अर्कालर्कनामदक्षीवि-
शल्याभागीरक्ताहृदिकाक्षीप्रकीर्णप्रत्यक्षपुष्पीवीर्य-

तेलोदकीयांनेतायुक्ततापसवशा इति । अर्जुनक-
करकृद्व्यनागदन्तीमयूरकभागीराखेन्द्रपुष्पीचद्रवेता-
महावेतावृक्षिकाख्यलवशासापसवशयेति ॥ स.सू.
१८८५. । गुणाः—कफनेदीविषघ्नः क्षमिकुष्ठघ्नः वि-
शेषाद्विषघ्नोपधनः । वा.सू.१५५. ।

अर्जुनश्री । पुं । सूर्यकान्तमणी । हूनी, पाम्ना
इति च लोके । इला. । [अर्कहवे । अम. ।

अर्जुनः । पुं । तालीशपत्रे । सूर्यकान्तमणी ।

अर्जुनी । पुं । मयूरी । मयूरी । मं मीरी । वै.निघ. ।

अर्जुनखररसः । पुं । रसीड्यं वातव्याधुपशम-
नो द्विविधः । द्वितीयो रक्तपिप्पे, चतुर्थः कुष्ठा-
धिकारि । “रसस्य भागाश्चत्वारो गन्धकस्य दशैव
तु । तानस्य वाटिकायाश्च दत्त्वा चैनामधीमुखीम् ।
सम्यक् निरुध्य तस्याश्च दद्याद्दृढं शरावकं । भास्ते
निरुध्य यत्नेन भस्मनापूर्य भाण्डकम् । अग्निं प्र-
ज्वालयेयामं मुखं तस्य निरुध्य च । स्वाङ्गशीतं
समुद्रय तन्नाम चूर्णयेद्गृहम् । भावयेदकंदुग्धेन
पुटिला दशधा पुनः ॥” रसि.चि. । रसिन्द्रसार-
संयुक्ते अयमेव कुष्ठे दत्तः । विशेषस्तु—तत्र गन्ध-
कस्य तावच्चक्रिकायाश्च १२ भागा उक्ताः । इति
प्रथमः ॥ “रसेन गन्धं द्विगुणं विमर्शं तामस्य
चक्रैश्च सुतापितेन । भाष्ठादयित्वाद्य ततः प्रथमात्
चक्रे विलघ्नश्च ततः प्रगृह्य । सचूर्ण्य च द्वादश-
धाकंदुग्धैः पुटेत वज्रविफलाजलेषु ।” भावा.२२. ।
इति द्वितीयः ॥ रसि.चि. । “सूताकं सूततामस्य
सूतामस्य समानिकम् । अमृतताम्बुरसेर्भाष्यं त्रिसप्त-
कपुटे पचेत् । वासाचीरविदारीभ्यां चतुर्गुणाप्रमा-
णतः । भक्षणम् ।” अथ अर्कः तावम् । अमृता
गुडूजी । माचिकं स्पर्णमालिकम् । र.सा.सं.रक्त-
पिताम्ब. । इति तृतीयः ॥ चतुर्थः कुष्ठाधिकारि ।
“पलानीशस्य चलारि बलेर्द्वादश तावती । तामस्य
चक्रिका दद्या रसस्त्रीर्द्वादश शरावकं । दत्त्वा विषह-
भाण्डस्य पूरयेद्गृहम् । अग्निं प्रज्वालयेयाम-
न्यं शीतं विचूर्णयेत् । पुटेर्द्वादशधा सूर्यदुग्धेना-
लीकृतं पुनः । वरापावकभङ्गानां द्रवैस्त्रिभिर्वि-
भावयेत् । अयमर्जुनखरी नामा रक्तमण्डलकुष्ठजि-
त् ॥” अथ ईशः पारदः, तस्य चलारि पलानि ।
बलेर्गन्धकस्य च द्वादशपलानि । र.सा.सं. ।

अर्जुनतमा । स्त्री । वर्षायां । वावूहेज्जुनी ।

अर्जुनपलः । पुं । सूर्यकान्तमणी । अर्जुन
भाषत्र इति लोके । रा.नि.व.११ ।

अर्जुनः । पुं । आर्तगल इति प्रसिद्धे कष्टकर-
विशेषे । नौगरीणि । हिं आर्तगल । मं एरवणी ।
गुणाः—शीतः त्रणशीघ्रनरीपणः । मद.व.५ ।
तथा । “अर्जुनसुवरः शीतवीर्यो त्रणविशोधनः ।
त्रणरीपणहृद्वैव पुष्पमस्य मधु क्षतम् । तित्ताश्च
ज्वरपित्तघ्नं कफरक्तव्यापहम् ।” वै.निघ. ।

अर्जुनलम् । स्त्री । मांसि । वै.निघ. ।

अर्घटम् । स्त्री । भस्मनि । हारा. ।

अर्घ्यम् । स्त्री । आर्घ्यमधुनि । See मधु ।

अर्घ्याटः (लः) । पुं । श्रुक्लायाम् । उकड़ा,
ढेठक । श्रुक्ला चालुपत्रः स्यादर्घ्यातोऽर्घ्याटो
मतः, इति द्रव्याभि. ।

अर्घ्यातः । पुं । अर्घ्याटि । उकड़ा । द्रव्याभि. ।

अर्घ्याहः । पुं । मुकुन्दहवे । रा.नि.व.१० ।

अर्चिः । स्त्री, स्त्री । कान्ती । अग्निज्वालायाम् ।

अर्जकः । पुं । चद्रतुलसीवृक्षमेदः । वावूहे जू-
ननी । हिं वावरी । मं आनूवला । कं गर्भेर ।
ते तेज्जगगरेच्छेदु । “वर्बरिकाकारी लघुमञ्जरीकः
सूक्ष्मपत्रः निर्गन्धः श्वेतकुठेरकः (वावूहे) ।” स.सू.
१८८५.सुरसादी उ. श्वेतवर्षायां । भांदा वावूहे ।
भा.पू.१५. । श्वेतपर्णास, ठोकाभात्री इति लोके ।
सि.यी.विस्वी-चि.वसनशास्त्री । अर्जकः श्वेतवृक्ष-
रक्तमेदाक्षिमेदः तुल्यगुणः । गुणाः—कटूणः
वातकफरोगघ्नः नेत्ररोगहरः रुच्यः सुखप्रसवक-
रश्च । रा.नि.व.१० । श्वेतपलाशहवे । See वर्ब-
री । [भां. ।

अर्जकजः । पुं । असनहवे । आमना, पित्रा-

अर्जुनः । पुं । (Terminalia Arjuna, or
Pentaptera arjuna.) खनामख्यातहवे । अ-
र्जुन ग्रीष्म । हिं काह, कीह । मं अर्जुनसादड़ा ।
कं सारदील । ते महिच्छेदु । गुणाः—कषायीणः
कफघ्नः त्रणशीघ्रनः पित्तप्रमदणाहरः वातकोप-
नश्च । रा.नि.व.६ । शीतलः हृद्यः सतचयविष-
रक्तहरः मेदीमेहत्रणघ्नः तुवरः कफपित्तघ्नश्च । भा.
पू.१५.वटादिब. । वा.सू.१५५.अश्वीधादिः । “ज-

भूव्याजुनकपीतनसोमवल्कः ।" मा.श. १ ती. ।
नेत्रयुक्तगतरीगे । लक्षणम्—“एकी यः शशकचि-
रोपमश्चिन्दुः युक्तस्थो भवति तमर्जुनं वदति ।”
मा.नि. । मयूरे । मी.नविकं । वि. जेतवर्णे ।

अर्जुनम् । स्त्री । दण्मात्रे । उवा. । सुवर्णे ।
मी.नविकं । कासद्वये । र.मा. । दर्भमेदे ।

अर्जुनघृतम् । स्त्री । हृद्रीणि घृतम् । अत्र
काषाक्षमर्जुनत्वक् ६४ प. पाकार्यं जलं ६४ श.
शेषः १६ श. कल्कः १ श. घृतं ४ श. । सूक्ष्मत-
घृतं ४ श. अर्जुनस्तरसः १६ श. अर्जुनत्वक्कल्कः १ श.
एकत्र पाथम् । च.द.हृद्रीणि-चि. । “पाथस्य
कल्कस्तरसेन सिद्धं शलं घृतं सर्व्वेष्टदामयेषु ।”
घृतं ४ श. अर्जुनस्तरसः ४ श. कल्कार्यं अर्जुनत्वक्
१ श. । सा.कौ. । मेघ.भा.र.स.र. ।

अर्जुनत्वक् । स्त्री । अर्जुनवल्कले । अर्जुन-
हृदि । च.द.अ.सा.चि.शङ्खवादिः ।

अर्जुननामाख्यः । पुं । अर्जुनहत्ते । भा. ।

अर्जुनसुधा । स्त्री । अर्जुनीत्यसुधायां । अर्जुन-
काटेष्टेन रूपेण । गुणाः—“सुधा अर्जुनजा प्रोक्ता
कफस्य च विनाशिनौ ।” वै.निघ. । द्रव्यगुणे ।

अर्जुनाख्यः । पुं । काशहत्ते । र.मा. । अर्जुनहत्ते ।

अर्जुनादः । चि. दर्भकाशखादके । च.चि. १ श. ।

अर्जुनाद्यघृतम् । स्त्री । प्रमेहे घृतम्यथा—
“अर्जुनपटोलनिम्बैः सवचादीप्यकरसासमङ्गिहेः ।
भक्षातकागुरुचनैः सगदानलचन्दनोशीरैः । गो-
चरकसीमवल्कैः नवपटोलैर्हृदिद्रया विफलाः । अ-
श्वत्थमार्जुनाभ्यां दीप्यकयुक्तो चैव लोभ्रेण । म-
ञ्जिष्ठातिविषाभ्यां कल्ककाषाद्यैः पक्षेर्षेण । कफ-
वातीत्ये मेहे पिचकृते साधयेत्सर्पः ॥” भा.म.१४.
मैत्र.चि. ।

अर्जुनी । स्त्री । गवि । गोहे । मी.नविकं ।

अर्जुनोपमः । पुं । शाकदुमे । अ.शु.ग. गोहे ।
र.मा. । शाकहत्ते । रवा. ।

अर्थः । पुं । शाकहत्ते । अ.शु.ग. । श.च. ।

अर्थः (स्) । स्त्री । जले । रा.नि.व. १४ ।

अर्थभवः । पुं । शङ्के । वै.निघ. ।

अर्थवः । पुं । समुद्रे । रवा. ।

अर्थवजः । पुं । समुद्रफेने । रवा. ।
अर्थवजमलः । पुं । समुद्रफेने । च.द. ।

अर्थवफेनः । पुं । समुद्रफेने । च.द. ।

अर्थवमलः । पुं । समुद्रफेने । रवा. ।

अर्थवोद्भवः । पुं । अग्निजारहत्ते । रा.नि.व. ६ ।

अर्थोदः । पुं । सुलके । रा.नि.व. ६ ।

अर्थोभवः । पुं । शङ्के । रा.नि.व. ११ ।

अर्त्तगलः । पुं । नीलम्निष्ट्याम् । नीलकीर्ति ।
सु.द्रव्यसं.अ. भागद्व इति ख्यातिं फलहत्ते । रवा. ।

अर्त्तिः । स्त्री । रीगे । रा.नि.व. १० ।

अर्थः । पुं । विषये । धने । याचने । कारणे ।
बन्तुनि । अभिषेधे । निवृत्तौ । प्रयोजने । मी.अधिकं ।

अर्थचम्पिका । स्त्री । कर्कटशङ्ख्याम् । कं.कृ. ।
गृही । वै.निघ. ।

अर्थप्रसादनी । स्त्री । धामनहत्ते । वै.निघ. ।

अर्थसाधकः । पुं । पुत्रजीवहत्ते । गृ.ल.जी. ।
मद.व. १ भा. । [रीठाकरञ्जे । मद.व.]

अर्थसाधनः । पुं । पुत्रजीवहत्ते । मद.व. ।

अर्थसिद्धः (कः) । पुं । पुत्रजीवहत्ते । न-
गुंशङ्गा । कृष्णनिगुंशङ्ग्याम् । रा.नि.व. ४

अर्थपत्तिः । स्त्री । ‘यदकौर्त्तितमथादापयते’
सा.सु.उ. ६५ अ. ।

अर्थम् । स्त्री । शिलाजतुनि । मी.यदिकं ।

अर्दनिः । पुं । अग्निरीगे । अ.टी. ।

अर्दितम् । स्त्री । तन्नामकवातव्याधी । अश्व-
वात विदग्धः । तस्य लक्षणम्—“उच्चैर्वाहरतो-
ऽर्थे खादतः कठिनानि च । हसती जृम्भती
भारादिषमाच्छयनाशनात् । शिरोनासीष्ठचिबुकल-
लाटेक्षणसन्धिगः । अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जन-
येत्ततः । वक्त्रीभवति वक्त्रार्द्धं शीवा चाप्यपवर्त्तते ।
शिरश्चलति वाक्शरी नेत्रादीनाश्च वैकृतम् । शीवा-
चिबुकदलानां तस्मिन् पाथे च वेदना । तमर्दित-
मिति प्राहुः ।” मा.नि. । अत्र रीगे यस्मिन् पाथे
अर्दितं तस्मिन्नेव पाथे शीवादीनां वेदना भवतीति
बोध्यम् । चित्रवर्त्ततेति अतितीक्ष्णे निमीयमाने च
रीगिणि तदसाध्यं भवति । अर्चोपच—तिलक-

एकज्जरोमकत्तादिकम् । “खेहपानानि नखघ
भीज्याम्यनिलहन्ति च । उपमाहास शस्यन्ते खेद-
नघ तथाहन्ति ॥” “तन्नामकाशरीगविशेषे । लख-
णं—हनुदयस्य विवेपान् वीषामिदास वृद्धिमा-
न् । नासापुटविकाराश्च अर्हन्ति रोगमादिशेत् ॥”
जयद. ५५ प. ।

अर्धम् । स्त्री । समांशे । पुं । खखे । भे. ।

अर्धकः । पुं । जलसर्पे । वै. निघ. ।

अर्धकपाटसन्धिकः । पुं । बाह्यदीर्घकपा-
लीतराभ्यपलितकर्णवन्माकृतिविशेषः । सु. सू. १६ प. ।

अर्धकौशिकी । स्त्री । छेदनाथं शस्त्रधारावि-
शेषे । सु. सू. ८ प. ।

अर्धखारी । स्त्री । खारीमानाहं १२८ श. ।

अर्धचन्द्रः । पुं । मयूरपिच्छे । मयूरपृच्छे
ऽपि । हे. च. ।

अर्धचन्द्रम् । स्त्री । अकुलितोरणे । हारा. ।

अर्धचन्द्रा । स्त्री । विव्रति । रा. नि. व. ६ । कृष्ण-
विव्रति । कान्ते उडेड्डी । भा. पू. १ भ. ।

अर्धचन्द्राननः । पुं । अनन्तमुखनामकविस्म-
रणास्त्रे । अम. ।

अर्धचन्द्रिका । स्त्री । कर्णस्फीतालतायां । रा.
नि. व. २ । कृष्णविव्रति । मद. व. १ ।

अर्धलोचकः । पुं । कुपांसे । कौटुली । हारा. ।

अर्धतित्तः । पुं । किराततित्तके । भा. पू. १ भ. ।

अर्धधारकम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । तच्च छेदन-
मिदनायम् । सु. सू. ८ प. ।

अर्धनारीश्वररसः । पुं । रसोऽयं सान्निपा-
तिकज्वरे गुह्यमात्रं नयकर्मणि योज्यः । अपरे
जीर्णविषमज्वरे नयमित्याहुः । तेन तरलघमेव
वासाङ्गज्वरो नश्यति । अस्त्रं द्रव्याणि रसगन्धक-
विषटङ्गानि समभागानि कञ्जजीवन्तु जला कृष्ण-
सर्पमुखाभ्यन्तरे स्थापयित्वा तन्मुखं मृदा सेलिय
मृदाच्छेद्यं स्थापयेत् । ऊर्ध्वो लवणदानपूर्वकं ततो
भास्वमाहृत्य तीव्राग्नी ४ प्रह्वरं पचेत् । भैष. । अत्र
“दिकं शास्त्रं तस्मै”मिति मिज्जितरसगन्धकयोः
समम् । “जैपालं तस्मैमिति” विषतुल्यं जैपा-
लं देयम् । “मरिचञ्च चतुर्गुणमिति” एकभागावे-

चया मरिचस्य चातुर्गुणम् । श्रीकण्ठः । श्रीमैत्रेयः
मिश्रितरसगन्धकापेचया चातुर्गुणमित्याहुः । व्यव-
हारोऽप्यनेनेव । “रसगन्धौ समौ शुद्धौ विषं वा-
द्यञ्च तस्मै । जैपालं तस्मै वाद्यं मरिचञ्च च-
तुर्गुणम् । त्रिकलाया रसैर्मयं भावना पचया कृ-
ता ॥” र. सा. सं. जीर्ण-विषम-ज्व. चि. । अन्यः पा-
ठः शुद्धसूतं तथा गन्धं विषं तामस्य भक्ष्यं च । सम-
भावेन संगृह्य वारिषा पेयवेद्दं । चक्राकारसम-
कृत्वा सर्पतुल्येन संयसेत् । तन्मुखलीपनकृत्वा रौद्रे
दद्याद्विषचषः । स्याज्ज्वने लवणं किञ्चित्तस्योपरि
च गीलकं । ततो लवणकं दद्यात् सिकताभिः प्र-
पूरयेत् । चतुर्भिः प्रह्वरैर्ज्वालामन्दमध्यखरकमात् ।
शीते तद्गीलकं नीत्वा दूरीकृत्य च लीपनं । भक्ष्यं
संगृह्य यदेन खले कुर्याद्विमर्दनं । यवमाचन्य त-
सूयं नसे दद्यात्सुरेश्वरि ॥” प्रयोगा. ज्व. चि. ।

अर्धपलम् । स्त्री । कर्णवधे । ४ ती. । स्यात्कर्ण-
भ्यामर्धपलम् । प. प्र. १ ख. ।

अर्धपादा । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै. निघ. ।

अर्धपारावतः । पुं । वनकुटे । चित्रकण्ठ-
पारावते । मुक्तिपात्रात्र । तित्तिरपक्षिणि । अत्रि. ।

अर्धपुष्पा । स्त्री । महावलायाम् । शीतवेणुडः ।
वै. निघ. । [शीतवेणु ।

अर्धभोजनम् । स्त्री । अर्धशने । आर्द्रपुष्पे ।

अर्धमात्रिकः । पुं । निरुहणाधिकारे तन्नाम-
कवस्त्री । “दशमूलीकषायेणा शताह्वाणं प्रपेय-
येत् । सैन्धवाच्च मधुनी द्विपलं द्विपलं तथा ।
तेलस्य पलमेकानु फलस्यैकच योजयेत् । अर्धमा-
त्रिकसंज्ञोऽयं वक्तिर्देयो निरुहयत् । न च खेदो
न च खेदः परिहारविधिर्न च । आचियातुमती
श्लेषः सर्वरोगनिवर्धनः ॥ इति च. द. ।

अर्धमासूरी । स्त्री । लेखनार्थमस्त्रधाराविशेषः
सु. सू. ८ प. ।

अर्धवीरव्या । स्त्री । कृष्णदूर्वायाम् ।

अर्धश(स)फरः । पुं । दशपालाभ्युत्तरमस्य-
विशेषे । दौडिकः वा डान्दकाणां मूहः । हारा. ।

अर्धशरावः (कः) । पुं । प्रक्षतिस्थे । १२
ती. । प. प्र. १ ख. । भा. । [वै. निघ. ।

अर्धसहः । पुं । पंचके । शीति । मं. पु. व. ४ ।

अर्द्धांशोनजलम् । स्त्री । अर्द्धांशे नीने पक्क-
जले । इदं वातपित्तघ्नम् । रा.नि.व.१४ ।

अर्द्धालिगः । पुं । जलसर्पे । वै.निघ. ।

अर्द्धावमेदकः । पुं । शिरीरोगमेदे । आण्ड-
कपीण्डेन धत्तः । निदानलक्षणे — “रूपाशनाध्य-
नप्राग्वातावश्यायमैतुर्भूः । वेगसम्भारणायासव्यायामैः
कुपितोऽनिलः । कैवलः सकफी बार्हं गृहीत्वा
शिरसो बली । मन्वाभूश्चकणाचिललाटाहोऽतिवे-
दनां । शस्त्रारणिभिर्मां कुर्यान्नीत्रां सीऽर्द्धावमेद-
कः ॥” मा.नि. अपिच यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जम्बोः
सम्भेदतोदभमगुलजुष्टं । पश्चाद्वाह्वादधवायक-
क्षात्तस्यार्द्धमेदं जितयाव्हावस्येत् ॥ सु.उ.१५५. ।

अर्द्धाशनम् । स्त्री । अर्द्धभोजने । श.च. ।

अर्द्धेन्दुः । पुं । अतिप्रौढस्त्रीयोनौ अङ्गुलियोज-
ने । मी.दन्तिकं ।

अर्द्धेन्दुशकला । स्त्री । नासारोगविशेषे । क-
पालरोगमेदे । भीष्टरोगे । अर्द्धेन्दुरोगे । गलरोगे ।
तालुरोगे । कर्णरोगे । वै.निघ. ।

अर्द्धोदकचीरम् । स्त्री । अर्द्धोदकश्चतुर्दुधि ।
अर्कजलेन निक्षिप्तं । “अर्द्धोदकं पयः शिष्टमा-
माह्नघृतं शतम् ।” हेमाद्रौ चारपाणिः ।

अर्भः (कः) । पुं । बालके । रा.नि.व.१८ ।
कुशे । मी.कविकं । पञ्चजातशिशी । रा.नि.व.१८ ।

अर्भा । स्त्री । गुग्गुली । ७७७७ । “अर्भाचूर्णं
सहयुतम् ।” प्रयोगाभ्रम चि. ।

अर्भणः । पुं । द्रोणपरिमाणे (३२ सैर) । घ.
प्र.१४. । च.द.अ.सा.चि.कुटजावलेहे ।

अर्भ्यन् । स्त्री । नेत्ररोगविशेषे । टक्कुरोगः ।
तत्र पञ्चविधम् — प्रसाध्यर्भ्यं, शुक्लार्भ्यं, रक्तार्भ्यं,
मांसार्भ्यं, स्नायुर्भ्यं चेति । लक्षणं स्वस्वपथ्याधि-
गम्यम् ।

अर्थमा । पुं । अर्कहवे । रा.नि.व.१० । सूर्ये ।

अर्व्यणः } पुं । अश्वे । भा.पू. ।
अर्व्या (नः) }

अर्व्यती । स्त्री । बड़वायाम् । कुम्भदास्याम् ।
मी.तविकं ।

अर्वुदः । पुं, स्त्री । पुरुषे । दशकोटिपरिमाणे ।

मी.दन्तिकं । मांसकीलकाकाररोगविशेषे । आण्ड-
हिं रसौली । वातजपित्तजकफज्वररक्तजमांसजमेदी-
आध्यर्बुदचिरर्बुदमेदिनाष्टी । लक्षणं — गात्रप्रदेशे
कचिदेव दोषाः संसृष्टिता मांसमसृक् प्रदूष्य ।
वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महानामनलमूलं चिरवृद्धपा-
कं । कुर्वन्ति मांसोच्छ्रयमव्यगाधं तदर्वुदं शस्त्र-
विदो वदन्ति । वतितेन पित्तेन कफेन चापि रक्तो-
न मांसिनं च मेदसा वा । तज्जायते तस्य च लक्षणानि
ग्रन्थेः समानानि तदा भवन्ति ॥ मा.नि. । सु.नि.
११५. । “दीपः प्रदुष्टो रुधिरं शिरासु सम्यो-
ज्य सङ्गीच्य गतम् पाकम् । संस्वाप्तसुप्ताश्रयितामांसपि-
मांसाङ्गुरैराचितमायं वृद्धिः । स्वव्यजनं रुधिरं प्र-
दुष्टमसाध्यस्तिद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥” इति दन्तरोग-
मेदे । नेत्ररोगमेदे । तालुरोगे । तल्लक्षणं — तालु-
मध्ये रक्तजं पित्तलक्षणं पञ्चकर्णिकावत्क्लेशरैरि-
व पार्श्वतो दीर्घमांसाङ्गुरैर्वेष्टितं शीघ्रं अर्वुदं विद्या-
त् । “पद्माकारं तालुमध्ये तु शीघ्रं विद्याद्रक्ताद-
र्वुदं पित्तलिङ्गम् ।” भा.म.४४.मुखरी.चि. ।

अर्वुदाकारः । पुं । बड़वारवले । टानिउ
गोष्ट । वै.निघ. ।

अर्वुदाद्रिजः । पुं । मेषग्रामम् । मेढां
शिङ्ग । मं सुरदारगिरि । वै.निघ. ।

अर्वूरम् । स्त्री । आङ्गुल्यनामचुपे । काश्मी-
तडवडु इति प्रसिद्धे । मं तडवड । वै.निघ. २४
संग्रहणी-चि.तालीशदिचूर्णे ।

अर्शः । स्त्री । The piles or haemorrhoids. खनामख्यातगुदरोगविशेषे । लक्षणम्—
दीर्घास्त्रांसगुदसुखादध्यन्तरतः सार्बच्चतुरङ्गुलि-
मिता या नाडी गुदमिति कथ्यते । सा गुदनाप-
शङ्कावर्त्तनमभवलिचययुक्ता । तस्याः साङ्गोङ्गुलिभि-
तांशो गुदीष्टः । गुदीष्टादङ्गुलिमिताऽंशः सन्धः
खीनास प्रथमा बलिः, तदुपरि साङ्गोङ्गुलिमिति
ऽंशो विसर्जनीनाम द्वितीया, तदुपरि साङ्गोङ्गुलि-
मिताऽंशः प्रवाहनीनाम तृतीयावलिरुच्यते । साहं
मांसाङ्गुरा जायन्ते । तस्याः षड्विधं वातजाति-
मेदात् । प्रकरणमिदं गुदाशःपरं बोध्यम् । तति
दानं यथा — “दीर्घास्त्रांसमेदांसि सन्धुष्य वि-
धाकतीन् । मांसाङ्गुरापानादी कुर्वन्त्यर्शंसिः
जगः ।” इति । “पृथग्दीपैः समकीय शीणितात्
हजानि च । अर्शंसि षट्प्रकाराणि विधाहुः

बलित्वे ।” साधारणचिकित्सा — अथ तथामपान-
नीचपादिकं सत्यं धेनु वायोरनुलोमः अपिबलव-
हसि जायते । “दध्याय वेतनं योऽप्येवादायापि
च वेतनं । अध्यापयेद्यं कुह्याज्यपेदाशोधितो भवे-
त् ॥” इति कर्मविपाकः । पथं — “विरचनं ले-
पनमन्त्रनीचः चारापिशलाचरितच कर्म । पुरा-
तना लोहितशालयश्च सपटिकाश्चापि यथाः कुल-
ल्याः । गीघाखसर्पांगजोऽकूर्मश्चावित्कुलिङ्गा-
ज्जखरोतुकीशाः । तरुश्च वायश्च गालकाका येऽन्ये-
ऽपि मांसाः प्रसङ्गात् तेऽपि ॥ पटोलपद्मूररसीनव-
प्रिणुपनर्णवाशूरचवासुकानि । जीवन्तिका दन्तशठा-
सुरा च चटुर्वयस्या नवनौततकं । ककोलघावीर-
चकं कपिलमौद्गादिसूत्राद्यप्यासि चापि । भङ्गा-
तकं सर्पपञ्च तैलं गोमूत्रसौवीरतुषोदकानि ।
वातापहं यश्च यदप्रिकारि तदन्नपानं हितमर्शसि-
ध्यः ॥” इति । अपथं — चानूपमामिषं मन्त्रं पि-
ण्याकं दधिपिटकं । माधान् करीरं निष्ठावं विलं
तुल्योसुपोदिका । पक्कामं शालुकं सल्यं विष्टभीनि
गुरुणि च । आतपं जलपानानि वसनं वलिकर्म
च । विरुजानि च सल्येणि मारुतं पूर्वदिग्भवम् ।
वेगरीषं स्त्रियं पृष्ठयानमुल्लटकासनं । यथास्वं दी-
घलघान्नमर्शसः परिवर्ज्येत् । यथयं यदप्यश्च
वस्यते रक्तपित्तिनां । रक्ताशौरीगिणां तत्तदपि
विद्याविशेषतः ॥” इति ।

अर्थःकुठाररसः । पुं । रसीऽयं अर्थसि हितः ।
पाठः — “शुद्धसूतं पलचैकं हिपलं शुद्धगन्धकं ।
श्रुतात्मन्त्रं लोहच प्रत्येकश्च पलत्रयम् । त्रिकटुं
लाङ्गलीं दन्तीं चित्रकं पुष्करं तथा । प्रत्येकं हि-
पलं यीयं यथचारुच टङ्गणं । उभौ पञ्चपलौ यो-
न्यौ सैन्धवं पलपञ्चकं । हार्विशश्च गवां मूत्रं सुहृ-
दीरं तद्वैकं । सल्यं सहप्रिना पाथं यावद्वायाति
पिच्छताम् ॥” इति मात्रा मापव्ययम् । रस.र.प्र-
योगः । रसिन्द्रविनामथी रसगन्धी न धृती । सु-
हृदीरश्च गोमूत्रसमं दणम् । पुष्करस्थाने पिलुक-
मिति उक्तम् । अन्यः — “शुद्धसूतं द्विधागन्धं श्रुत-
लोहच तावकं । प्रत्येकं हिपलं दन्तीं मूत्रं शूरचं
तथा । शुभाटङ्गयथवारसैन्धवं पलपञ्चकं । पलाष्टकं
सुहृदीरं हार्विशश्च गवां जलैः । आपिच्छितं प-
थेदधी खादिन्मापयं ततः ॥” र.सा.सं. । शुभा-
गन्धशीघ्रता ।

अर्थःसूदनः । पुं । शूरणे । उल ।

अर्थम् । स्त्री । अशौरीगे । श.र. ।

अर्थसः । चि । अशौयुक्ते ।

अर्थी । चि । अशौयुक्ते । श.र. ।

अर्थीघ्नः । पुं । शूरणे । उल । रा.नि.व.७ । भ-
क्षातके । डेना । सर्जिचारे । मूर्तिघाति । तेज-
वने । तेजवन । श्वेतसर्पे । श्वेत मर्षिषा ।
कटुशूरणे । वृना । उल । वै.निघ. ।

अर्थीघ्नवर्गः । पुं । कुटजविल्विचक्रनागरा-
तिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति ।
अयं द्वादशदशकः प्रभावादर्थीघ्नः । च.सू.४ ।

अर्थीघ्नवल्लला । स्त्री । तेजवले । तेजवन ।
वै.निघ. । [कं । भक्षातके । वै.निघ. ।

अर्थीघ्नी । स्त्री । तालमूल्याम् । रत्ना । म.न.चि-

अर्थीजः । पुं । भगन्दरीगे ।

अर्थीयन्त्रम् । स्त्री । अर्थीदर्शनार्थं गोसनाकार-
यन्त्रे । “अर्थसां गोसनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलं ।
नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलं । द्विच्छिद्रं
दर्शने व्याधेः केचिच्छिद्रम् कर्मणि ।” अत्रि. ।
जयद.५३५ ।

अर्थीवर्त्मन् । स्त्री । नेत्रवर्त्मगतरीगविशेषः ।
नेत्रवर्त्मनि कर्कटीवीजवत् मन्दवेदनमसृष्टतीक्ष्ण-
या पिङ्का भवति तत् । “एवाकवीजप्रमिताः
पिङ्का मन्दवेदनाः । शुक्लाः खराश्च वर्त्मस्थास्तद-
र्थीवर्त्म कीर्त्यते ॥” एषा सन्निपातजा । सा.नि. ।
तदुक्तं — पिङ्का सन्निपातेन तदर्थीवर्त्म निर्दिशेत् ।
इति विजयरचिते — निमि. ।

अर्थीहररसः । पुं । रसीऽयं अर्थसि हितः ।
पाठो यथा — “रसवैकान्तशुद्धाभकान्तमन्त्रं सगन्ध-
कं । तुल्यांशं मर्हयशार्द्रदाडिमौलैः रसैस्ततः ।
अलधेन्मापमेकान्तु अर्थसां नाशने रसः ॥” रस.र. ।

अर्थीहितः । पुं । भक्षातकवले । त्रिका. ।

अर्थम् । स्त्री । सुवर्णे । मोगा । वै.निघ. ।

अर्ही । स्त्री । चायमाणालतायाम् । दलान्ता ।
वै.निघ. ।

अलम् (कम्) । स्त्री । हरितालके । रा.नि.व. ।
११ । सि.वी.ज्ञास, चि.मनःशिलादिधूमपाने, इन्द्र.

“मनःशिलाले सरिच” इति । उदिकपुच्छकण्टके । विह्वल हल । छि.च. । कङ्कोले । वै.निघ.२भ.वा. व्या.प्रत्यक्षीला.वि. । भङ्गीयुक्तकेशे ।

अलकप्रियः । पुं । कृष्णमङ्गातके । कालं तेलं । मं विवलाजटा । बीजकडचे । हिं विजयसार । मद्.व.५ ।

अलका । स्त्री । वसायाम् । छर्त्ति । वै.निघ. ।

अलकाह्वयः । पुं । कटुनिम्बे । कटुं निम् । वै.निघ. ।

अलक्तः (कः) । पुं, स्त्री । Lac, the red animal dye so called. लाक्षायां । आलूठा, नाश, ज्यो, गाना । हिं लाह्री । मं अलिता । कं अलतगे । गुणाः—“तिक्तोष्णः कफघातामयघ्नः रुच्यो व्रणघ्नश्च । रा.नि.व.६।वर्णकरः हिमः क्लृप्तः स्निग्धः लघुलुवरः अनुष्णः कफपित्त-रक्तहिक्काकासञ्चरघ्नः । व्रणोदः चलवीर्यकमिकुष्ठ-हरः । अलक्तकी विशेषेण व्यङ्गघ्नः ।” भा.पू.१भ. । अलक्तकी रजोरोधी रक्तपित्तजयापहः । प्रदर-चाप्यतीसारं सरक्तं क्षपयेदधुवम् ॥” अत्रि. ।

अलगणः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।

अलगर्दः । पुं । सर्पविशेषे । जलढाँड़ा, जल-बोड़ा ।

अलगर्दा । स्त्री । सविषजलायुक्तायाम् । वि-बाहु जौंक । सा रोमशा महापार्श्वी कृष्णमुखी च । See जलायुका । सु.सू.१२च. ।

अलगर्धः । पुं । अलगर्दे । अम. ।

अलङ्कारसुवर्णम् । स्त्री । शङ्कीकनके । हारा. ।

अलजी । स्त्री । प्रमेहपिट्ठकारोगे लक्षणम्—“रक्ता सिता स्त्रीटवती दाक्षणा ललजी भवेत् । सु.नि.प्रमेहचि.१२च. । नेत्रसन्निजरोगे । स च नेत्र-सम्प्री प्रमेहप्रकारोक्तालजीलक्षणः शीघ्रः । लक्ष-णम्—“जाता सम्प्री कृष्णश्लेऽलजी स्यात् तस्मि-न्नेव व्यापिता पूर्वलिङ्गैः ।” भा.नि. । शकदोष-विशेषे । एषापि प्रमेहपिट्ठकाया लक्षणयुक्ता । “अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीश्च वितर्कयेत् ॥” सु. नि.श.दी.चि.१४च. । [शक्रज. ।

अलम्बमुष्णकः । पुं । मुष्णकडचे । वृष्टी-

अलम्बा । स्त्री । तिक्तालम्बाम् । त्रिऽलाडि ।

स्वावरविधानगर्तपत्रविषे । सु.कल्प.२च. । 5७ पत्रविषम् ।

अलम्बुजा । स्त्री । गीरचसुष्ठ्या । वै.निघ. ।

अलम्बुद्म् । स्त्री । मालके । वाणा । वै.निघ-लघ.चि.शिवगुटी. ।

अलम्बुषः । पुं । वालिरीगे । नी.षचतुष्कं । भू-कदम्बे । कूकशिम्रे गौष्ट. । र.सार.रवा. ।

अलम्बुषा (सा) । स्त्री । A sort of sen- sitive plant. लज्जालुकामेदे । फूल शोभा । गुणाः—मधुरा लघुः कृमिकफपित्तघ्नी च । भा.पू. १भ.गु.व. । अलम्बुषायाः खरसः पीतो हिपलमा- चया । अपवीर्यगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः । भूकदम्बे । कूकशिम्रे । महाश्रावणाम् । वड्ड-थूलकूडि । रा.नि.व.५ । वै.निघ.२भ.वा.व्या.षड्-शीति.गुग्गुली, चूषणाद्यलौहे च । लौहमले । मधुर. । च.द.१भ.आमवाते अलम्बुषाचूर्णे ।

अलम्बुषाद्यचूर्णम् । स्त्री । आमवाते । पाठः—“अलम्बुषां गोक्षुरकं गुडूचीं ब्रह्मदारकम् । पिप्पलीं चित्रतां सुलं वरुणं सपुनर्णवम् । चि- फलां नागरक्षैव अलम्बुषाणि कारयेत् ॥” मञ्जुरा-दिचूर्णे प्रत्येकं समभागमादाय एकत्र संमिश्रणीयं । अनुपानं—दधिमण्डं काञ्जिकं दुग्धं तक्रं मांस- रसं वा यथालाभं दद्यात् । च.द.आमवा.चि. । द्वितीयं यथा—अलम्बुषा गोक्षुरकं चिफलां नाग- राक्षताः । यथोत्तरं भागब्रह्मा श्यामाचूर्णं च तक्ष- मम् । इति । अलम्बुषा लौहमलं । मत्तानरे सुष्णी- री । श्यामाचूर्णं ब्रह्मदारकसूत्रचूर्णम् । च.द.भा. । तृतीयमपि आमवाते । “अलम्बुषा गोक्षुरकं सुलं वरुणकश्च च । गुडूची नागरक्षैति समभागानि कारयेत् ॥” भा. । रस.र. ।

अलम्बोर्ध्वस्तनी । चि. यस्याः स्तनी न लम्बी नोर्ध्वमुखी च । सु.शा.१०च. ।

अलम्बोष्ठी । चि. यस्याः षोष्ठी लम्बमानी न भवति । सु.शा.१०च. ।

अलमोसः । पुं । मन्थमेदे । वै.निघ. ।

अलर्कः । पुं । (Calotropis gigantea or Procera ; चक of white flowers.) श्वेता- कं । श्वेत आकम् । हिं मादार । भा.पू.१भ. ।

मि.कचिकं । मन्दार इति हेमा.अलकादिव. । मन्दारार्कः । रा.नि.व.१० । अलकोमन्दारार्कः यस्य चीरं न विनश्यति । सु.सू.१८५.अर्कादिव. । मन्दारस्थः चेतपुत्रः । वा.सू.१५५.अर्कादिव.अ-
रुणः । “अर्कांलर्को नागदन्ती विशल्या ।” योगी-
न्यादितकुङ्कुरे । मि.कचिकं । कुङ्कुरन्वर । हा.अवि.
१२५.२५. ।

अलवणा । स्त्री । ज्योतिषायां । लठार्कट्की ।
वर्तुलपक्करक्तफला पीततैला काकुमर्दनिका ।
सु.सू.१८५.अर्कादिव.ड. । गुणाः — तीव्रा चालवणा
सा स्यात् कफमेदः कृमिप्रणत् । अवि. । इरीत-
क्याम् । मद.व.१ ।

अलसः (कः) । पुं । पादरोगविशेषे । श्रीकुहे
तल्लचणं — “क्षिप्रान्धुल्लसरी पादौ कष्टदाहृग-
न्विता । दुष्टकर्दमसंस्पृशोदलमं तं विनिर्दिशत् ॥”
सु.नि.१२५. । विपुचिकाया अवस्थामेदे । स
चिधा—विधाजीर्णं रसादेकं दोषैः स्यादलसस्त्रि-
धा । शार्ङ्गः । प्रयाति नोर्ध्वं नाधकात् आहारी न
विपच्यते । आमाशयेऽलसोभूतः तेनासौ लसको
भूतः ॥ इति निरुक्तिः । वा.सू.८. । तल्लचणं यथा
—“कुक्षिरान्धुतैत्यर्थं प्रताम्येत् परिकृजति ।
निबद्धो मारुतश्चैव कुचावपरि धावति ॥” See
अग्रिमा. । स्त्री । चन्द्रकुडरीगमेदे । लचणम् — “क-
ख्मुमङ्गिः सरागैश्च गच्छैरलसकं चितम् ॥” मा.नि. ।
व्यालजातिज्वरे । गज-वै. । जिह्वारोगे । वै.निघ. ।
वृक्षमेदे ।

अलसा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । गोश्रृङ्गे
लता । मि.सर्विकं । [वै.निघ. ।

अलसी । स्त्री । अतस्याम् । तिमि, भग्निना ।

अलखेलुका । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । कु-
ल गोमा । वै.निघ. ।

अलातम् । स्त्री । अकारे । कग्रमा । रवा. ।

अलाबु । स्त्री । (बु, बु) स्त्री । (Cagenaria
vulgaris, Syn, Cucurbita lagenaria.)
खनामख्यातफलशाकलतायाम् । जाडे गांश्च । हिं
लीका, मिठिपुष्पी, लवलीषा, गृहलीषा ।
मं दुध्याभोप्ला । सा विधा दीर्घा वर्तुला च । त-
त्फलपुष्पाः — मिष्ट इयं पित्तश्लेष्मणं इयं रुचिकरं
आनुपुष्टिवर्धनम् । भा.पू.१५. । मिष्टपुष्पीफलं

इयं पित्तश्लेष्मापहं गुरु । इयं रुचिकरं शीतमि-
ति च । द्रव्यगु. । कटुतुल्या । ति२लाडे । श.र. ।

अलाबुका । पुं । अथस्य सुखरीगे । अथ सुख-
दीर्घस्य तालुशीफः शस्यगुण्ये विधेयश्च भवति ।
ज.द. ।

अलाबुका । स्त्री । कटुदुग्धालाबुनि । भा. ।

अलाबुनी । स्त्री । कटुदुग्धालाबुनि । त्रेत
श्वेतलाडे । कटुतुल्याम् । ति२लाडे । मिष्ट-
स्त्रीलतायाम् । मिष्टेलाडे गांश्च । हिं मीठितुल्या ।
मद.व.२ ।

अलाबुविधिः । पुं । अलाभ्या रक्तमीचणे ।
“अलाबु कटुकं रुचं तीक्ष्णश्च परिकीर्तितम् ।
तस्मात् श्लेष्मोपश्लेष्मं तु हितं तदवसेचने ॥” सु.सू.
१२५. ।

अलाबुसुद्धत् । पुं । अक्षवतसे । वै.निघ. ।

अलाबुयन्त्रम् । स्त्री । यन्त्रविशेषे । लचणं —
“स्याद्वादशाङ्गुलाऽलाबुर्वाहे लष्टादशाङ्गुला । अतु-
ल्यङ्गुलवृत्तास्या दीप्ताऽनःश्लेष्मरक्तवृत् ॥” कश्चित्
अवि. ।

अलासः । पुं । जिह्वाकोटे । जिह्वानतसुखरी-
गे । अथ दुष्टकफशोणितेन जिह्वातले दारुणः श्ले-
ष्मो भवति । इडिं गते जिह्वातलो जिह्वामूले पा-
कश्च भवति । लचणं — जिह्वातले यः श्वयुः प्र-
गादः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वा स तु
क्षमयति प्रवृद्धी मूले तु जिह्वा भ्रष्टमेति पाकम् ॥
सु.नि.१६५. ।

अलिः । पुं । अमरे । रवा. । मये । मि.सर्विकं ।
इयके । हारा. । काके । कीकिले । श.र. ।

अलिकः । पुं, स्त्री । कपीले । रा.नि.व.१८ ।
ललाटे । रवा. । [तैलश्लेष्मांसि । पिष्टके ।

अलिकमत्स्यः । पुं । अकारे । मित्रतिथि ।

अलिकुलप्रिया । स्त्री । काष्ठशेवल्या । काष्ठ
गोनाप । वै.निघ. ।

अलिकुलसङ्कुला । स्त्री । कष्टकशेवल्या ।
कौटोत्तेशेडती । कुमाकवसे । कोकणदेशमौत्र
पुष्पवृक्ष । रा.नि.व.१० । भा.पू.१५. ।

अलिगर्हः । पुं । जलसर्पे । आनांश्च, शत्रा,
गैर्द्विजानां इति च लोके । श.र. ।

अलिजिह्वा (जिह्वा) । स्त्री । सुद्रजिह्विकायाम् । आलुङ्गिव इति लोके । श.र. ।

अलिङ्गरम् । स्त्री । फलविशेषे । कूटोविशेष । चिरकोटीति महाराष्ट्रे गुणाः—अलिङ्गरं तु रुचं स्वाच्छीतलं भेदकं मत्तं । तुवरं मधुरं चारं तिक्तं पाके कटु व्युत् । खादिष्टं वातकृष्णसकासश्लेष्मिनाशनम् । वै.निघ. ।

अलिता । स्त्री । अलक्तके । जामता । गुणाः—“अलितोष्णा तिक्तका स्वात्फवातव्रणोपहा । व्यङ्गाकवीकण्डरुजं व्रणदोषघ्नं नाशयेत् । अन्ये गुणाश्चात्रावगम्योक्ताः पूर्वमहर्षिभिः ।” वै.निघ. ।

अलिदूर्वा । स्त्री । माषादूर्वायां । रा.नि.व.८ ।

अलिपकः । पुं । अमरं । कीकिले । कुङ्कुरे । सर्वत्र मी.कचतुष्कं । [रा.नि.व.५ ।

अलिपत्रिका । स्त्री । वृश्चिकाख्यां । विह्वातो ।

अलिपर्णिका (पर्ण) । स्त्री । वृश्चिकाख्यां । विह्वाति, विह्वौ । रा.नि.व.८ ।

अलिप्रियम् । स्त्री । रक्तोन्मले । त्रिका. । पुं । धाराकदम्बहवे । आलहवे । श.र. । कदम्बहवे । भा.पू.१३. ।

अलिप्रिया । स्त्री । पाटलाहवे । पांक्रल गौह । प.सु. । भूजम्बूहवे । वै.निघ. ।

अलिमकः । पुं । मेके । कीकिले । अमरं । पत्रकेशरे । मधुकहवे । मी.कचतुष्कं ।

अलिमोद्ग । स्त्री । गणिकारिकायां । गणित्ति । रा.नि.व.८ ।

अलिमोहिनी । स्त्री । केविकापुष्पहवे । रा. नि.व.१० । केविकां पश्य ।

अलिम्पकः (म्पकः) । पुं । कीकिले । मधु-मणिकायाम् । कुङ्कुरे । पत्रकेशरे । वै.निघ. ।

अलिबलभा । स्त्री । रक्तपाटलायां । भा.पू.१३. ।

अलिवाहिनी । स्त्री । कीकण्ठदेशप्रसिद्धे के-रिकाहवे । केवेर इति भाषा । रा.नि.व.१० ।

अलिसमाकुलः । पुं । पुष्पहवविशेषे । दन्-तलेवन्तीति महाराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अली (द्रु) । पुं । वृश्चिके । अमरं । मी. ।

अलीकम् । स्त्री । ललाटे । डे.च. ।

अलीकमस्यः । पुं । अक्षरखिन्नतिलैश्च माषपिटके । यथा—“माषपिटकया क्षिप्तं । बलीदलैर्मण्डत् । तत्पु संक्षेदयेद्युक्त्या स्वाध्याय रकोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन श्लेत् । अलीकमस्य उक्तोऽयं प्रकारः पाकपट्टि-तं वृत्ताकभट्टिचेष्टे वाक्कुलेन च भक्षयेत् । भा.पू.१३. ।

अलीनकम् । स्त्री । वक्त्रे । डे.च. । [निघ]

अलीष्टः । पुं । तिलकहवे । तिल गौह ।

अलुः । पुं, स्त्री । गलनिकायाम् । आली । ललीहवे । स्त्री । मूले । मी.कहिके ।

अलुकम् । स्त्री । आलुकसाधारणे । आलु-गुणाः—आलुको शीतलं आशयं मलसम्भनं मधु-जडं रुचं वृथं दुर्जरं बलवर्धनं आन्यवर्धनं मलसू-कफवातवृद्धिकरं रक्तपित्तघ्नम् । वै.निघ. । एत राजालु रक्तराजालु त्रैलोक्यवन्तकांस्यालुभेदेन बहु-विधम् । विशेषः पर्याये दृश्यः । आलुबीखा इति प्रसिद्धे कावेरुदेशीयफले । आमिषे ।

अलोमयः । पुं । मस्यविशेषे । तल्लवणं—वि-तक्षिपरिमितः श्रेताङ्गः सूक्ष्मलक्षः । तन्मांसं ब-लकरं वीर्यकरं पुष्टिकरम् । रा.नि.व.१७ ।

अलोमया । स्त्री । वृश्चिके । मं कागभाङ्ग-वै.निघ. ।

अलोहितम् । स्त्री । रक्तपत्रे । ईश्वरकपत्रे

अल्कः । पुं । वृश्चिके । शरीरावयवे । वै.निघ. ।

अल्पकः । पुं । यासृच्छपे, दुरालभायाम् । रा-नि.व.४ । मृत्तिलम्बूहवे । वै.निघ. ।

अल्पकेशिका } स्त्री । भूतकेश्यां । ठाम्रकश ।

अल्पकेशी } प.सु. । र.मारजा. ।

अल्पगन्धम् । स्त्री । रक्तकेशरे । रक्तकमले-वै.निघ. । [न.१०]

अल्पगोधूमः । पुं । दणगीधूमे । प.सु. । मद-

अल्पघण्टिका । स्त्री । ब्रह्मघण्टपुष्पानाम् । ज-मणगौह । मं लघुताम ।

अल्पतनुः । चि. खल्ले । अम. ।

अल्पनायिकाचूर्णम् । स्त्री । जीवधमि

अहृष्टां हितम् । पाठः—“विशेषं पञ्चलवर्णं प्र-
त्येकं ब्रूयन् पितु । गन्धकाभ्यावकान्दौ चतुरो
माधकान् रसात् । इन्द्राग्रनात्यं शाण्डितयाधि-
कमिष्यते । खादेन्मिश्रीकृताच्छाण्डमपेयश्च का-
ञ्चिकं ॥” र.चि. । [वै.निघ. ।]

अल्पनिद्रता । स्त्री । पित्तजन्यनिद्रात्पसारोगे ।

अल्पपत्रः । पुं । क्षुद्रपत्रतुलसीक्षुपे । र.मा. ।
क्षौ । रक्तपत्रे । र.मा. ।

अल्पपत्रकः । पुं । गिरिजमधूकवृक्षे । पौशांष्टे
मोल ग्राह्य । रजा. । [नि.व.४ ।]

अल्पपत्रिका । स्त्री । रक्तापामार्गक्षुपे । रा.

अल्पपत्री । स्त्री । निषेधायाम् । सुपल्याम् ।
तानभूलो । वै.निघ. । [निघ.द्रव्यग. ।]

अल्पपद्मम् । स्त्री । रक्तपत्रे, रक्तोत्पले । वै.

अल्पपर्णिका } स्त्री । सुद्रपण्याम् । भूर्गानी ।

अल्पपर्णी } वै.निघ. ।

अल्पपुष्पिका । स्त्री । पौतकरवीरे । प्रौत-
पूष्णं करवी । वै.निघ. ।

अल्पप्रमाणकः । पुं । लतापनसे । र.मा. ।
बै.निघ. । [८८] तत्रभूष, यत्रभूष इति भाषा ।
वै.निघ. ।

अल्पमस्तकः । पुं । चिचकक्षुपे । वै.निघ. ।

अल्पमच्चिका । स्त्री । मच्चिकाविशेषे । छेष्टि
माक्षी । वै.निघ. ।

अल्पमारिषः । पुं । क्षुद्रमारिषे । कौटानि-
द्रा, वा कौटानिद्रिद्रा । हिं अल्पमरुषा । मं धीर-
सांडुलजा । अस. । तत्प्राकगुणाः—लघुशीतवीर्यं
रुचं पित्तघ्नं कफनाशनं । मलसूत्रनिःसारकं रुधं
दीपनं विषघ्नश्च । भा.पू.१भ. । See तखुलीयं ।

अल्परसा । स्त्री । हैमवत्याम् । रा.नि.व.२३ ।

अल्पवृत्तकः । पुं । तित्तिरपचिणि । मद.
८.१२ । [वै.निघ. ।]

अल्पशुक्रता । स्त्री । पित्तजन्यशुक्रात्पसारोगे ।

अल्पशीफः । पुं । सर्वाचिरीगे । वै.निघ. ।

अल्पक्षुपा । स्त्री । कृसलजालुकायां । वै.निघ. ।

अल्पास्थि । स्त्री । पक्षकफले । फलमा । रा.
नि.व.११ । भा.पू.१भ. ।

अल्पिका । स्त्री । वनमल्लिकाजाती । हे.प.३१
सुद्रपण्याम् । भा.पू.१भ. ।

अल्लकः । पुं । ककौलविशेषे । ककुथन । धा-
न्यके । धने । वै.निघ. ।

अल्लका । स्त्री । धान्यके । धने । वै.निघ. ।

अल्ला । स्त्री । मातरि । धान्यके । धने ।

अल्लु । स्त्री । आलूके । आलूवांशारा इति लो-
के । मद.व.६ ।

अवकुन्यनम् । स्त्री । आर्त्तनादे ।

अवकुशः । पुं । मीलाङ्गुलवानरे । अयं पर्णसम-
जातीयः । सु.सू.४६५ ।

अवकूलनम् । स्त्री । अघ्रावुष्पीकरणे । च.द.
अतिसा.चि. । “अङ्गारेष्ववकूलयेत् ।”

अवकीशी । चि । अफलवृक्षे । हे.च. ।

अवक्रः । पुं । सरलवृक्षे । मृगल ग्राह्य ।

अवगण्डः । पुं । गण्डदेशस्थवृक्षे । वृक्षेण कौ-
डा । मं पुटकुली । चिका. ।

अवगथः । पुं । प्रातःक्षाने ।

अवगाहः । पुं । खाने । खानगृहे । [खाने ।

अवगाहनम् । स्त्री । खाने । मज्जनपूजक-

अवगाहस्वेदः । पुं । अवगाहनेन स्वेदः । वा.
सू.१७५ ।

अवगीर्णः । पुं । अपानाभिर्गते द्रव्ये ।

अवगुण्ठनम् । स्त्री । योषित्शिरःप्रावरणे,
स्त्रीसुखाच्छादने । [का.

अवगुण्ठितम् । स्त्री । चूर्णिते । षुं ङा । चि-

अवग्रहः । पुं । मज्जललाटदेशे । हारा. । [कि. ।

अवग्राहः । पुं । अवहारके । हाजत इति लो-

अवचूर्णम् । स्त्री । खूलचूर्णे । मोटा षुं ङा ।

अवचूर्णितः । चि । चूर्णिते ।

अवच्छकः । पुं । भक्तमति रोगिणि । वै.निघ. ।

अवटः (टी) । पुं । नाडीवृक्षे । कूपे । म. ।

अवटीटः । चि । मतनासिके । शान्ता । अम. ।

अवटुः । स्त्री । धीवापश्चादगे । रजा. । रा.नि.

व.१८ । पुं । उच्चविशेषे ।

अवहः । पुं । मन्वाष्ट्रभागे । वै.निघ. ।

अवतापः । पुं । अजाविजरी । गजवै. ।

अवतारणम् । स्त्री । भूतादिशङ्के । वस्त्राद्यली ।
नि.पपञ्चकं । [पतितं गभीयां गवि । इला. ।

अवतीका (दा) । स्त्री । अवद्वर्भायां गवि,

अवदन्तः । पुं । बालके । वाग । वै.निघ. ।

अवदंशः । पुं । सुरापानकचिजनकमत्स्यद्रव्ये ।
छाटे । इला. । शिशुवृत्ते । कृष्णशिशो । गजिनो ।
वै.निघ. ।

अवदानम् । स्त्री । उशीरे । अ.टी. ।

अवदान्तः । पुं । शिशुवृत्ते । वै.निघ. ।

अवदाहं (कम्) । स्त्री । लामजकटवे । (व-
गात्र छात्र भांदा कृण । भा.पू.१व. । वीरणमूले ।
गक्र.वर्णा । मं पिबलावाला । वै.निघ. ।

अवदाहेटम् । स्त्री । वीरणमूले । गक्र.वर्णा ।
अ.टी. । [टी.भ. ।

अवदाहेटकापथम् । स्त्री । उशीरे । अ.

अवदीहः । पुं । दुग्धे । त्रिका. । [मि. ।

अवध्वंसः । पुं । अवचूर्णने । उड्डा कर्तव्य ।

अवध्वस्तः । वि. अवचूर्णिते । मे.तचतुष्कं ।

अवना (नी) । स्त्री । वायमाणायां । गोष्ठ-
शालिषा, वला लता । रा.नि.व.५ ।

अवनाटः । वि. नतनासिके । थंदा । अम. ।

अवनीसारा । स्त्री । कदल्याम् । वै.निघ. ।

अवन्ति(न्ती)सोमम् । स्त्री । काञ्चिके । प.
सु. । हारा. । रा.नि.व.१५ ।

अवपाटिका । स्त्री । सुदरीगान्तर्गतशुक्रो-
न्ते । अस्त्रीयः खां यदा हर्षाबलाद्भस्तेत् स्त्रियं न-
रः । इत्याभिधातादयवा चर्म्मण्युदन्ति बलात् ।
यस्या वपाद्यते चर्म्मं तां विद्यादवपाटिकां । भा.नि. ।

अवपीङ्गः । पुं । पञ्चविधनस्यकर्मन्वतमे शिरो-
नखे । स च शीघ्रनस्यभ्रमभेदेन द्विविधः । अव-
पीङ्गते यस्मात् स अवपीङ्ग इति । “वपीङ्ग दीयते
यस्मात् अवपीङ्गस्तः अतः । कल्कीकृतादीषघावः
पीङ्गितो निस्तुरीरसः । सोऽवपीङ्गः समुद्दिष्टः
तोऽवद्व्यसमुद्भवः । स गलरीगादी शस्तः ।” प.प्र.

४४. । “गलरीगे सन्निपाते निद्रायां विषमज्वरे ।
मनोविकारे क्रमिषु युज्यते आवपीङ्गनम् ॥” वै.निघ.
नखवि. ।

अवबाहुकः । पुं । See अपबाहुकः ।

अवभासिका (नी) । स्त्री । वर्णक्यायप्रका-
शिकायां लवि । सा च त्रीहरेष्टादशभागप्रमाणा ।
शरीरेण बाहिरेण चर्म्मं । सु.शा.५ अ. ।

अवभटः । वि. नतनासिके । थंदा इति स्त्री-
के । अम. ।

अवमन्यः (कः) । पुं । शुक्ररीगभेदे । लघ-
णम् — “दीर्घा बहुलु पिङ्का दीर्घान्ते मध्यतनु
याः । सोऽवमन्यः कफास्रभ्रां वेदना रीमहर्ष-
कत् ॥ सु.नि.१४ अ. । कर्णपालीरोगभेदे । सु.सु.
१६ अ. ।

अवमर्हः (नम्) । पुं, स्त्री । पीङ्गे । अम. ।

अवमीटनम् । स्त्री । आमीटने । योह्ङा-
उन । मा.नि.वा.व्या. ।

अवयवः । पुं । शरीरावयवे । रा.नि.व.१८ ।

अवयवस्थानम् । स्त्री । शरीरे । वै.निघ. ।

अवयवी । पुं । पतिणि । वै.निघ. ।

अवरम् । स्त्री । गजपञ्चाङ्गदादी । अम. ।

अवरदारुकम् । स्त्री । तन्नामकस्यावर-
नर्गतपत्रविषे । सु.कल्प.२ अ. । See पत्रा. ५८ ।

अवरिका । स्त्री । धन्याके । धनेन । रा.नि.व.६ ।

अवरोहकः । पुं । अश्वगन्धायां । मद.व.१ ।

अवरोहशाखी । पुं । जलवृत्ते । पाकुड़
शाख । रा.नि.व.११ ।

अवरोहिका । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि. ।

अवरोही (इन्) । पुं । वटवृत्ते । वटशाख ।
रा.नि.व.११ ।

अवलम्नः । पुं । मध्यप्रदेशे । शांज ।

अवलम्बनः (कः) । पुं । ज्ञेयविषये । तस्य
स्थानं उदयं, तत्कर्म च स्वशक्त्या उदयावलम्बनं
विकस्यारण्यम् । भा. ।

अवला । स्त्री । नारी । रवा. । प्रिबही । प्रकी-
गा, गलगच्छे । “मधुसूत्रावलासर्ज ।”

प्रवलुचनम् । स्त्री । सुखने । श्रेयिष्ये । सु.स. २५.५. । [चतुर्थं ।

प्रवलेपः । पुं । गर्भे । लेपने । भूषणे । मी.प.

प्रवलेपनम् । स्त्री । लेपने । मचणे । जे.पी. भा.पान ।

प्रवलेहः } पुं, स्त्री । लिखीष्ये । ङाटिवात्र
प्रवलेहिका } उवध । जिह्वाया आस्त्रादनं ।
सायं स्वादवलेहिका । च.द.ज्वर.वि. । काथादेः पुनः
पाकात् घनत्वमवलेहः । “काथादेर्वः पुनः
पाकादनत्वं सा रसक्रिया ।” प.प्र.१.५. । मात्रा च
तस्य पक्षमिता । “सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा
स्यापक्षमिता । सिता चतुर्गुणा काथ्या चूर्णाच्च
द्विगुणा गुडः । द्रवं चतुर्गुणं दद्यात्... । सुपक्वे
तनुमत्त्वं स्यादवलेहोऽप्यु मज्जति । दुग्धमिश्ररसं
यूवं पञ्चमूलकवायजं । वासाकाथं यथायोग्यमनुपानं
प्रशस्यते ।” भा. । अयमूर्ध्ववक्त्रगदहरः सायच प्रयो-
ष्यः । ऊर्ध्ववक्त्रगदहो या सा सायमवलेहिका । च. ।

प्रवलेहनम् । स्त्री । लेहने । ङाटि ।

प्रवल्कः । पुं । मेघयज्ञाम् । मे.पु.नि.८६, गा.पु.नि.८६ । वै.नि.घ. ।

प्रवलजा । स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् । शं.कूट ।
मेघ, भस्मा, गुडे ।

प्रवलजः (जा) । पुं, स्त्री । कृष्णसोमराज्याम् ।
सु.चि.२५.५. । सोमराज्याम् । शं.कूट । भा.पु.१.
भ.भैष.कुष्ठ-वि. ।

प्रवलजवीजम् । स्त्री । सोमराजवीजी ।

प्रवशकुशिका । स्त्री । जानुदेशे ।

प्रवश्याः } पुं, स्त्री । तुषारे । भा.म.४.भ.श्रिरी
प्रवश्या } रोग-अर्द्धविभेदके । प्राग्वतावश्या-
युनैः । भस्मा, गुडे ।

प्रवश्यायः । पुं । शिशिरे । च.द.पि.ज्व.मही-
कादि. । “प्रवश्यायस्थितं पाकम् ।” तुषारे । भा.
म.४.भ.नासारो. । “प्रवश्यायकैर्मैथुनवायसकैः ।”

प्रवश्याया । स्त्री । कुञ्जटिकायाम् ।

प्रवष्टम् । पुं । खर्चं । मी. ।

प्रवष्ठापम् । स्त्री । मचणे । हे.च. ।

प्रवसादः । पुं । अवसन्नतायाम् ।

प्रवसादनम् । स्त्री । अवसन्नतायाम् । निषीद्धरेण ।
सु.चि.१.५. ।

प्रवसादनी । स्त्री । मञ्जकारको ।

प्रवसितम् । स्त्री । मर्दितधात्रे ।

प्रवसेकः । पुं । रक्तमीचणे । च.चि.१.५. ।

प्रवसेकिम् । पुं । बटके । वड् । वै.नि.घ. ४

प्रवसेचनम् । स्त्री । मलसीचने । सु. ।

प्रवस्कन्दः । पुं । अवगाहनबाने ।

प्रवस्कयनी । स्त्री । बहुदिगाम्बरप्रस्तायां
गवि । कु.जे.न.गौरे । [चतुर्थं ।

प्रवस्कारः । पुं । विष्टायाम् । गुह्यदेशे । मी.र-

प्रवहस्तः । पुं । हस्तपृष्ठे । हृष्टोपरिभाङ्ग ।
हे.च. । [शं.ज्वर, जगदहो । मी.रचतुर्थं ।

प्रवहारः (कः) । पुं । याहाख्यजलजनी ।

प्रवक्षिमसन्धिः । पुं । सन्धिविशेषे । सन्धि-
युतं सत् नौवसुखिनावस्थानम् । सन्ध्याश्रितिका-
न्तावेदना च । सु.नि.१.५.५. । [हे.च. ।

प्रवक्षेपणी । स्त्री । वल्गायाम् । नागांश ।

प्रवाक्पुष्पी । स्त्री । ह्रस्वपुष्पां । र.मा. । म-
धुरिकायाम् । गो.वै. । र.मा. । रा.नि.व.४ । श-
तपुष्पायाम् । उ.तु. । मं.वङ्गीशैक । रा.नि.व.
४ । च.द.पथ.वि.सुनिषध.चाङ्गीशैकृते । चौरपु-
ष्पाम् । ङा.त्र.कुली, ङा.त्र.थङ्की । र.मा. ।

प्रवाचीनः । वि. । विपर्यये । मी.नचतुर्थं ।

प्रवाच्यदेशः । पुं । योनौ । चिका ।

प्रवानम् । स्त्री । यक्षफसादौ । श.र. ।

प्रविः । पुं । मेघे । भा.पु. । सूषिके । कम्बले ।
मी. मल्लभेदे । स्त्री । कुलत्थिकायां । वनकुन्त ।

प्रविः कुलाली चक्षुष्या कुम्भकारी कुलत्थिका ।
र.मा. । मिथाम् । चिका. । अतुमयां । अम. ।

प्रविकम् । स्त्री । झीरके । रा.नि. ।

प्रविकमांसम् । स्त्री । मीनमांसे । वै.नि.घ. ।

प्रविगन्धनी } स्त्री । अजगन्धायाम् । दम-
प्रविगन्धिका } यमान । तिलोशीवर्धरीति ।
प्रविगन्धी } च लोके । रा.नि.व.४ ।

अविग्नः (घ्नः) । पुं । पाणीयामलके । सा.सु. ।
करमईहने । करमठां गच्छ । मं करवन्द । अम ।

अवितक्रम् । स्त्री । मेघीतके । डेड़ार छुधर
घोल । गुणाः—अवितक्रमपथ्यं सादस्त्रं दुर्गन्धका-
रकं । दीपनं कटुकशीर्षं लिखनं लघु पित्तकृत् ।
रक्तदीपकरश्चैव कफवातविनाशकम् ॥ द्रव्यगु. ।

अवित्यजः । पुं । पारदे । शब्दकल्पद्रुमः ।
रा.नि.व.१२ । अत्र अवित्यज इत्येवं पाठो राज
निघण्टो दृश्यते । [नि.]

अविदग्धः । वि । अनस्त्रं । विजयर.अजीर्ण-

अविदग्धम् } स्त्री । मेघीदुग्धं । इला. । See
अविदुग्धम् } आविकचौरम् ।

अविदु(दु)ग्धम् । स्त्री । मेघीदुग्धं । डेड़ार
दुग्धं । इला. ।

अविहकर्णा । स्त्री । पाठायाम् । आकृनादि ।
अ.टी. । सा.कौ. । जालीफलाप्याम् । अङ्गराज ।
डोमराज । अ.टी. ।

अविहकर्णिका (र्णी) । स्त्री । पाठायाम् ।
आकृनादि । अ.टी. । जालीफलाप्याम् ।

अविह्रा । स्त्री । दुष्टशिराव्यधने । “बहुशः सता
हीनशस्त्रप्रणिधानीनीपविह्रा ।” सु.शा.८.अ. ।

अविपत्ति(त्ति)करचूर्णम् । स्त्री । अक्षपि-
ताधिकारे । पाठः—“चिकटु चिकला मुक्षं बीज-
श्चैव विडङ्गजम् । एलापत्रञ्च सत्त्वं च समभागं वि-
चूर्णयेत् । यावन्वेतानि चूर्णानि लवङ्गं तत्समं भ-
वेत् । सर्वं बूर्णद्विगुणितं विडङ्गचूर्णं दापयेत् । स-
त्त्वं मेकौकृतं यावत्तावच्छर्करया त्वितम् । सर्वमेकौ-
कृतं पात्रे क्षिप्त्वा क्षिप्तं निधापयेत् । भोजनादौ
ततोऽस्त्रं च सन्ध्याभ्यामिदं शुभम् ॥” र.सा.सं. ।
भैव. प्रयोगा.सा.कौ. । चिकटादि प्रत्येकं १ तो.
लवङ्गचूर्णं ११ तो. विडङ्गचूर्णं ४४ तो. शर्करा
६६ तो. ।

अविपटः । पुं । ऊर्णामयवस्त्रे, कम्बलादौ ।

अविपाकः । पुं । अपरिपाके । [रा.नि.व.१६]

अविप्रियः । पुं । श्यामाकटयं । भासां घातः ।

अविप्रिया । स्त्री । श्यामालतायाम् । रा.नि.
वेतालतासुपे । रा.नि.व.५ ।

अविभुक् । पुं । व्यात्रि । मं लाङ्ग्या । वै.निघ. ।

अविमरीष(स)म् । स्त्री । आविचरी । डे-
ड़ार दुग्धं । इला.ह.च. ।

अविमुक्तकः । पुं । माधवीलतायां । वै.निघ. ।

अविमुक्तका । स्त्री । तिलुकहवे । तै.द. ।

हि केंदु । मं टमुरणी । काकतिन्दुके । वै.निघ. ।

अविमोचम् । स्त्री । आविचरी । र.सा. ।

अविला । स्त्री । मध्याम् । ह.च. । [वै.निघ. ।

अविहृत्तः । पुं । मेघयस्याम् । मेड़ानिडे. ।

अविशिरम् । स्त्री । स्यावर्षफले । हड़हड़ेर
फल । वै.निघ. ।

अविश्वासा । स्त्री । चिरप्रसूतगवि । श.च. ।

अविषा । स्त्री । अतिविषायाम् । रा.नि.व.६ ।
निर्विषहृत् । मित्रिवी घातः । वै.निघ. । [इला. ।

अविसोढम् । स्त्री । अविचरी । डेड़ार दुग्धं ।

अविस्त्रम् । वि । प्रतिसम्बरहिते । च.चि.२.अ. ।

अवी । स्त्री । विनकुलये । र.सा. । अतुमन्यां
स्त्रियाम् । ह.च. । [सु.शा.१.अ. ।

अवीजधर्मी । वि । यो बीजधर्मी न भवति ।

अवीजा । स्त्री । गीमनीसहस्रगुणद्राक्षायां ।
किशुमिशुं देवनां इति लोके । “अवीजाभ्यां
स्वल्पगुणा गीमनीसहस्रौ गुणैः ।” भा. ।

अवीदुग्धम् । स्त्री । मेघीदुग्धं । अ.द. ।

अवीमूत्रम् । स्त्री । मेघीमूत्रं । च.द. ।

अवुकः । पुं । काग्रे । श.र. । [निघ. ।

अवृहः । पुं । पुष्पवृक्षभेदे । मं पत्तरफुल । वै.

अवेद्यः । पुं । गोवत्सं । श.र. । [सि. ।

अवेला । स्त्री । पूगचर्विते । चिदन उपात्रि ।

अवोदम् । स्त्री । आद्रंके । जटा. ।

अव्यक्तम् । स्त्री । प्रकृतौ । “अखिलस्य जगतः
सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम ।” सु.शा.१.अ. । आकृतिं ।
ह.च. ।

अव्यक्ता । स्त्री । कृष्णोक्त्याम् । काल अ-
राजितां मं कासीगोकर्णी । वै.निघ. ।

अव्यङ्गः । वि । अविकलाङ्गे । स्त्री । शूकशिव्याम् । आलाकुम्भी ।

अव्यञ्जनः । वि । शृङ्गहीने । इला ।

अव्यण्डः (ण्डा) । पुं, स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
डुंहे आमना । कपिकण्ठी । आलाकुम्भी । च.
वि. १५. ।

अव्यथा । स्त्री । स्थलकमलिन्याम् । झलपत्रम् ।
भा.पू. १४. । रा.नि.व. ११. । हरीतक्याम् । मङ्गा-
यावण्या । मूलीरौ । भा.पू. १४.ग.व. । आमल-
क्या । लक्षणाया । लक्षणाभूत । [स्था. ।

अव्ययिः (यी) । पुं । अश्वे । वा.सू. ४५.पञ्जा-

अव्यय्या । स्त्री । हरीतक्याम् । भा.पू. १४. ।

अव्यधा । स्त्री । दुष्टशिराविधने । “अशस्त्र-
कृता अव्यधा ।” सु.शा. ८५. ।

अव्यथा । स्त्री । गोरखमुष्णा । गोरखफटाकु-
लि । मं गोरखमुंडी । वै.निघ. ।

अव्रणशुक्रः । पुं । नेत्रस्य कृष्णभागगतरोमवि-
शेषे । अयमभिष्यन्दजः ज्वालायुक्तः शङ्गेन्दुकुन्दस-
दृशवर्णः नभस्तनुर्नमोघाकृतिश्च सुसाध्यः । ललषम्
—दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च न चावगाढं न
संभवति । सवेदनावम च युष्मशकं तस्मिन्निमा-
प्रोति कदाचिदेव । सितं यदा भात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मकं नातिरुगस्तु युक्तं । विहायसीवाभदलातु-
कारि तद्व्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ सु.उ. ५५. ।
स्यन्दात्मकं कृष्णगतं सचीवं शङ्गेन्दुकुन्दप्रति-
मावभासं । विहायसाभप्रतनुप्रकाशमथाव्रणं साध्य-
तमं वदन्ति । गभीरजातं बहुलञ्च शुक्लं चिरीत्यि-
तच्चापि वदन्ति कृष्णम् । विच्छिन्नमप्यं पिशितावतं
वा चलं शिरासुष्मदष्टिक्लृप्तं । हिलागतं लोहित-
मन्तश्च चिरीत्यितच्चापि विवर्त्तनीयम् ॥ सा.नि. ।

अशकुम्भी । स्त्री । पानीयोपरिजडचे । पाना-
र.मा. ।

अशनम् । कौ । भोजने । अन्ने । रा.नि.व. २०. ।
पुं । पीतशाले । च.सू. ४५. ४३दशकं । चिचकठचे ।
भक्षातकठचे । वै.निघ. । [वि । सु.सू. ४६५. ।

अश(स)नकः । पुं । असनपुष्पाकारधानविशे-
अशनपर्णी । पुं, स्त्री । विजयसार इति प्रसिद्धे

वृक्षे । साराटी इति च पश्चिमदेशे । गोकर्णोत्त-
ताया । अपराङ्गिता । चम. ।

अशनपुष्पः । पुं । अशनपुष्पाकारशाली । स-
ष्टिक धातुविशेष । सु.सू. ४६५. ।

अशनमल्लिका । स्त्री । आलीतायाम् । श-
पत्रशाली । च.द. ।

अशना(या) । स्त्री । सुषायाम् । इला ।
शुक्लनिषावे । अथ त्वर्वटि वा शिम् । रा.नि.व. ७।

अशनिः । पुं, स्त्री । हीरके । हीरे । वै.निघ. ।

अशका (खा) । स्त्री । मूलीद्वये । शाखा-
शृङ्खलायाम् । रा.नि.व. ८. ।

अशान्तगन्धाद्या । स्त्री । आमहरिद्रायाम् ।
आम आदा । मं चाविहलद । वै.निघ. ।

अशितम् । कौ । भक्षणे । खादने । से.च. ।

अशितलता । स्त्री । नीलदूर्व्यायाम् । नील
दूर्वा । वै.निघ. । [वचम् ।

अशिरम् । कौ । हीरके । रा.नि.व. ११. । See

अशिशिखी । स्त्री । स्वनामक्यातशिश्वीविशे-
षे । अथ शिम् । मं धीरश्वेतपावे । गुणाः—
मधुरा कषाया त्रेभ्योऽपि तन्नी व्रणदीपनी शीतला
रुचिकरी च । रा.नि.व. ७. ।

अशिखिका । स्त्री । अनपव्यायाम् । (य
जीत मञ्जान नाहे । श.र. ।

अशीता } स्त्री । भूमिकुषाण्डे । वै.निघ. ।
अशुक्ता }

अशुक्लजा । स्त्री । वीरीधान्ये । वै.निघ. ।

अशुचिः । वि । अपवित्रे । [व. १६. ।

अशूकजः (कः) । पुं । मुखशाली । रा.नि.

अशृतम् । कौ । अपके ।

अशोकः । पुं । (Saraca Indica, Jone-
sia Aśoka.) स्वनामक्यातवृक्षे । अशोकगोष्ठे ।
मे. । हिं अशोनी । स लोहितकुसुम इति । सु.
सू. १८ लोभादिः । अशोकवृक्षगुणाः—शीतलः
हृद्यः पिप्पलाहृद्यः गुणशुखोदराधान्नः कृमिघ्नः ।
रा.नि.व. १०. । तित्तः शाङ्गी वर्ष्मः कषायः अपची
दृष्टादाहकृमिघ्नोषधिरुक्लृप्तश्च । भा.पू. १४. । ना-

का २ तो.। वेतसे। तिनिशे। वै.निघ.। स्त्री।
पारदे। मी.।

अशोकघृतम्। स्त्री। प्रदराधिकारे प्रयोज्यं।
पाठः—अशोकवल्कलप्रस्थं तोयादकविपाचितम्।
पादस्थेन घृतप्रस्थं जीरकक्षाद्यसंयुतम्। तण्डुलान्
त्वजाक्षीरं घृततुल्यं प्रदापयेत्। तत्रैव कैशराजस्य
प्रस्थमेकं भिषग्वरः। जीवनीयैः पियालैस्तु परुषैः
सरसाञ्जनैः। यथाह्नाशोकमूलञ्च खड्गीका च श-
तावरी। तण्डुलीयकमूलञ्च कल्कैरेभिः पलाहंके।
शर्करायाः पलाहंशो सिद्धशीते प्रदापयेत्। जीव-
कर्षभकौ मेदे काकोल्यौ सर्पपणिके। जीवनी
मधुकक्षेति दशकौ जीवनी गणः॥ भेष.। प्रयोगः।
अष्टद्वय-चि.। गव्यघृतं ४ श. क्षाद्यार्थम् अशोकमू-
लक २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श.। तथा
जीरकं २ श. जलं १६ श. शेषः ४ श. कैश-
राजरसः ४ श. तण्डुलीदकं ४ श. क्षामदुग्धं ४ श.।
कल्काद्यं जीवकखषभकं मेदा मङ्गामेदा काकोली
क्षीरकाकोली मुद्गपर्णी माषपर्णी जीवनी यष्टि-
मधु पियालबीज परुषकफलं रसाञ्जनं यष्टिमधु
अशोकमूलं द्राक्षा शतावरी तण्डुलीयकमूलसंस्थेषां
प्रस्थेकं ४ तो.। पाकान्ते शर्करा मिश्रणीया। भेष.।
सा.को.।

अशोकोरुहिणी। स्त्री। कुतिलायाम्।
कटुकी। रा.नि.व.६। च.मू.४५. संज्ञास्थापने।
See कटुकी। लताशोकी, स च अशोकदलसदृश
दलः। रत्ना.।

अशोका। स्त्री। कटुरुहिण्याम्। कटुकी।
मी.। भा.पू.१भ.। [मं कलम्ब. श.च.।

अशोकारिः। पुं। कदम्बहृत्वे। कदमगोष्ठे।

अशोथनेत्रपाकः। पुं। विनाशोद्यं नेत्रपाके।
लघुचमू—शोथहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके लक्षो-
यन्ति। मा.नि.। कण्डूपदेहाशुयुक्तः पक्षोदुम्बरनिभः
संरन्धी च भवति।

अश्म। स्त्री। खर्षभाषिके। वै.निघ.।

अश्मकदली। स्त्री। कदलीविशेषे। गोहा-
ट्टे कला। मं लोखंडकेल। रा.नि.व.११।

अश्मकरम्। स्त्री। खर्षे। रत्ना.।

अश्मकच्छहा। स्त्री। वेल्लरहृत्वे। मं वेल-
लूर। वै.निघ.।

अश्मकेतुः। स्त्री। क्षुद्रपाषाणमेदचुपे। पांश्वर-
जुव। रा.नि.व.५।

अश्मगर्भः। पुं। हरिष्णवी। पांशा इति लो-
के। भा.पू.१भ.। स्त्री। मरकतमणौ। हे.च.।

अश्मगर्भकः। पुं। तिनिश्वहृत्वे। मद.व.१५।

अश्मगर्भजम्। स्त्री। मरकतमणौ। पांशा।
रा.नि.व.१२।

अश्मघ्नः। पुं। पाषाणमेदचुपे। पांश्वरकुटा।
रा.नि.व.५। भा.पू.१भ.।

अश्मजम्। स्त्री। सुखलौहे। रा.नि.व.१२।
च.द.पाण्डुचि.। शिलाजतुनि। मद.व.४। हे.मा.।
प.सु.। र.मा.। रा.नि.व.१२। गैरिके।

अश्मजतु (कम्)। स्त्री। शिलाजतुनि। च.
द.पाण्डुचि.योगराजि। रा.नि.व.१२। सि.यो.२.
पि.वि.खण्डखाद्ये। “शुभाश्मजतुकं लवम्।”

अश्मन्। पुं। प्रस्तरः।

अश्मन्तः (कः)। पुं। पाषाणमेदे। च.मू.१५.।
कोविदारवृक्षसदृशेऽत्रपत्रे अक्षौट इति लोकप्र-
सिद्धे हृत्वे। भा.म.४भ.गर्भ-चि.। “अश्मन्तकलि-
लाः कृणाः।” च.सू.४५.। उद्दालकहृत्वे। भा.पू.
१भ.। कोविदारहृत्वे। भा.पू.२भ.। चुकी। जूका।
र.मा.। लणविशेषे। अश्वकुटादे। सु.चि.२५५.।
खनामख्यातहृत्वे। आंघ्रि। इति च लोके प्रसिद्धे।
मं अश्मर.। गुणाः—मधुरकषायः शीतलः पित्तघ्नः
मैहघ्नः दाहघ्नः शोथविषमज्वरविषघ्नः भूतनिवारणश्च।
रा.नि.व.८।

अश्मन्त(क)म्। स्त्री। चुङ्गाम्। मी.नविकं।
दीपाधाराच्छादने। आंक्रिश्ना। मी.।

अश्मपुष्पम्। स्त्री। शैलजे। शिलाजम्। अम.।

अश्मभाण्डम्। स्त्री। लौहभाण्डविशेषे। हा-
मागदिता। म.च.। खल्ले। थल इति भाषा.।

अश्मभित्। पुं। पाषाणमेदे। पांश्वरकुटा।
प.सु.रत्ना.। कवाटवक्रहृत्वे। कवाटिम्ब। इति
लोके। र.मा.। कवाटचक्रमिति। रत्ना.।

अश्मभेदः (कः)। पुं। (Coleusamboini-
cus, Syn, Coleus aromaticus.) क्षुद्रपवि-
शेषे। पांश्वरकुटा, द्विमांगर, हातालो इति

भावा । सु.सू.१८, २६५. । हिं पाथरतुर । संशो-
धन । वा.सू.१५, २६५. । “वेत्तन्तरारणिक-वृत्तव्या-
श्मभेदः” गुणाः—श्रीतलः तुवरः वक्षिशोधनः
सारकः तिक्तः प्रमेहार्शः कृष्णाश्मरीघ्नश्च । मद.व.
१ । मधुरतिक्तः मेहवृत्त्यादाहसूत्रकृष्णाश्मरीहरः
श्रीतलश्च । रा.नि.व.५ ।

अश्मथोनिः (नी) । पुं, स्त्री । नीलमणी ।
च.टी. । अश्मन्तकवृत्ते । आ.पं.टी. । मद.व.१० ।

अश्मरी । स्त्री । Stone or Gravel. वक्षि-
पाषाणरोगे । शिंल, पाथुरी । सं सुखडा । सा
चतुर्विधा श्रेष्ठाधिष्ठाना च—श्रेष्ठाणा वातेन पि-
प्पेन युक्तेषु चेति । तत्रासंशोधनशीलस्यापयकारि-
णः प्रकृतिः श्रेष्ठा सूत्रसंज्ञोऽनुप्रविश्य वक्षिम-
श्मरौ जनयति । तासां पूर्व्वरूपाणि वक्षिपीडारी-
चकौ सूत्रकृच्छं वक्षिशिरोमुखशफसां वेदना कृच्छा
ज्वरावसादी वक्षगन्धित्वं सूत्रस्यति । जतासु ना-
भिवक्षिमेवनीसंज्ञेनान्यतमस्मिन् मेहतो वेदना
सूत्रधारासङ्गः सुरुधिरसूत्रता सूत्रविकिरणश्च गो-
भेदकप्रकाशमनाविलं ससिक्तं विच्छजति धावन-
लङ्घनप्रवणपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ।
अथ श्रेष्ठाश्मरी श्रेष्ठासमग्रमभ्यवहरतोऽन्यथं सुपलि-
प्याथः परिहृष्टिं प्राप्य वक्षिमुखमधिष्ठाय स्तोती
निरुणद्धि ! तस्य सूत्रप्रतीघाताद्वाह्यते भिद्यते
निलुप्यत इव च वक्षिर्गुहः श्रीतल्य भवति । अश्म-
री चात्र श्रेष्ठा स्निग्धा महती कुकुटाश्लभा मधूक-
पुष्पवर्णाभा च भवति । पिताश्मरी सरक्ता पीता-
वभासा कृष्णा भक्तातकास्थिप्रतिमा । वाताश्मरी
श्यामा पट्टवा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टका-
क्षिता च भवति । शुक्राश्मरी शुक्लनिमिषा भवति
तेन सा सूत्रकृच्छं वक्षिवेदना वृषणयोश्च श्रययुमा-
पादयति पीडितमात्रश्च तत्रैव विलयं गच्छति ।
प्रतिक्रिया, अश्मरी दारुणी व्याधिरन्तकप्रतिमी
मतः । तद्वचो भेषजैः साध्यः प्रवृत्तकृच्छमर्हति ।
तस्य पूर्व्वेषु रूपेषु सेव्यादिक्रम इत्येते । सु.नि.३५. ।

अश्मरीकृच्छः । पुं । सूत्रकृच्छे । वै.निघ. ।

अश्मरीघ्नः । पुं । वक्षघ्नश्चे । वक्रण ग्राह्य ।
सं वायवरणा । चिकी. ।

अश्मरीप्रियः । पुं । मङ्गाश्लिषान्वि । प.सु. ।

अश्मरीभेदः । पुं । प्राषाणभेदश्चे । मद.व.१ ।

अश्मरीभेदनः । पुं । प्राषाणभेदके । पांथर
कूटा । वै.निघ. ।

अश्मरीरिपुः । पुं । वृक्षचणके । वङ्ग ८१ ।
रवा. । चित्तौली । खनात्र । हिं मुष्टा ।

अश्मरीशर्करा । स्त्री । तन्नामकरीगविशेषे ।
शर्करा सिकता मेही भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् । अ-
श्मर्याः शर्करा प्रिया तुल्यव्यञ्जनवेदना । पवनेऽनु-
गुणे सा तु निरित्यन्ता विशेषतः । सा भिन्नसूचिर्वा-
तेन शर्करेत्यभिधीयते । दन्तीडासकृत्सिदनं कु-
क्षिशूलः सवेपथुः । दन्तीर्दंशिलः कार्ण्य दी-
र्घ्वल्यं पाण्डुगात्रता । अरीचकाविपाकौ तु शर्करा-
र्षे भवन्ति च । सूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुप-
द्रवान् ॥ दीर्घ्वल्यं सदनं कार्ष्णं कुक्षिशूलमरीचकं ।
इत्यादि । सु.नि.३५. ।

अश्मरीहरः । पुं । देवधान्ये । द्रक्षान । व-
रुणश्चे । सं वायवरणा । र.मा. ।

अश्मर्याहरणयन्त्रम् । क्ली. । तदाहरण-
यन्त्रे । अश्मर्याहरणं सर्पफणावयन्त्रमयतः । कश्चि-
द्विचि । [रा.नि.व.१३ ।

अश्मलाचं (चा) । क्ली, स्त्री । शिलाजतुनि ।

अश्मसम्भवम् । क्ली. । शिलाजतुनि । र.सा.
सं । [घातौ । सारलीहे । हेम्प ९ ।

अश्मसारः । पुं, क्ली. । लीडे । अम. । लौहादि-

अश्मसारा । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । पांशोऽट्टे
कला । वै.निघ. । [सं पट्टाङ्गमूल । वै.निघ. ।

अश्मसुता । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि ।

अश्महा (हन्) । पुं । प्राषाणभेदके । पांथर
कूटा । [श. । रवा. । शिलाजतुनि ।

अश्महृत् । पुं, क्ली. । कवाटवक्ररूपे । कर्त्राङ्-
अश्मरीः । पुं । सूत्रकृच्छे । उषा. ।

अश्मोत्थम् । क्ली. । शिलाजतुनि । रा.नि.व.१३ ।

अश्यामा । स्त्री । नेत्रपिष्टतायाम् । [दक्षे ।

अश्वम् । क्ली. । बधिरः । वक्रु. । च.टी. । नेत्रो-

अश्वदा । स्त्री । अरीचके । रा.नि.व.२० ।

अशु । क्ली. । नेत्रजले । ङकेन्द्र जल । अम. ।

अशुनाली । स्त्री । भगन्दररीगे । वै.निघ. ।

अमुपातः । पुं । चक्षुष्य चक्षुषीरधःप्रदेशे ।

“चमुपातः समुद्रितः प्रदेशश्चक्षुषीरधः । तत्रावर्तौ भवेद्भोमः स्नानिनः कुलनाशनः ।” जयद.१२५ ।

अथः । पुं । घोटके । घांङी । तन्मांसगुणाः

—उष्णं वातघ्नं लघु बलकरं पितृदाहजनकमति-
शिरनाहवति । रा.जि.व.१७ । लवणं वज्रिकफपि-

तकरं वातघ्नं हृदयं बल्यं चतुर्थं लघु मधुरञ्च ।

भा.पू. “वासी लुब्धो दयालुश्च विप्रः स परिकी-

र्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च अचिथलुरगः स्मृतः ॥

पापिनः कल्पया रुचा दुष्टा वैश्याः प्रकीर्तिताः ।

बिषया विप्रसाधैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः ॥” “उ-

त्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसन्ध्यापरैः । चतुर्धा

वाजिनो भूमी जायन्ते देशमययात् ॥ ताजिकाः

खरशाशाश्च उत्तरासीत्तमा हयाः । गीजिकाणाश्च

केकाणाः प्रोद्गाहाराश्च मध्यमाः ॥ भाण्डजाश्चोत्त-

मांसाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः । गीहाराः श्रावराधैव

सिन्धुपाराः कनीयसः ॥ अन्वदेशोद्गाहवा ये च नीच-

नीचाश्च ते स्मृताः । वाजिनो जलजः केचिद्वज्र-

जातास्तथापरैः ॥ समीरप्रभवान्ध्वं उलूकसृग्जा-

स्तथा । जलोद्गाहवा द्विजातीयाः अक्षिया वज्रसम्भ-

वाः ॥ समीरप्रभवा वैश्या एषोलूकाश्च शूद्रजाः ।

विवेकी सद्यो विप्रसंजखी क्षत्रियो बली ॥ दुष्ट-

भावस्तथा वैश्यः शूद्रो निःसत्त्वकातरः । ब्राह्मणः

सामबाहो च भेदबाहो च अक्षियः ॥ उपादानेन

वैश्यः स्वाच्छ्रुदो दक्षेन ताडितः । पुण्यगन्धः सदा

विप्रः क्षत्रियोऽगृहगन्धकः ॥ छतगन्धः सदा वैश्यी

भीमामोदी च शूद्रकः । विप्राहो वाजिनः सर्वे

क्षत्रियो भूपतेः सदा ॥ ह्री वैश्यस्याश्च शूद्रस्य शूद्र

एव सुखावहः । केचिद्विष्कलि भूपानां सर्वेऽत्रा

बाह्वनोविताः ॥ तदर्थं भूतले यस्माच्छालिहोत्रेण

निष्क्रियः । ब्राह्मणाः सेमकृत्स्वपि सिद्धिं गच्छन्ति

वाजिनः ॥ अक्षिया युद्धकार्येषु वैश्या वित्तार्जने

सदा । शूद्राश्चान्येषु कृत्स्वेषु शाल्वैर्वाजिनः सदा ॥

पारोक्षिकार्थकार्येषु यदीच्छेत्क्षत्रियो प्रियम् ॥”

इति अथजातिः । नकुल.१२५. “सप्त वर्णा भव-

न्तीह सर्वेषां वाजिनां ध्रुवं । तानहं कौर्मयिष्यामि

भेदेर्जाताननेकधा ॥ सितोरक्तस्य पीतः सारङ्गः

पितृ एव च । नीलः कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्वेष्ठ-

तमः स्मृतः ॥ पहाहो भूपतेर्वाजी सर्वश्वेतः प्रश-

स्तुते । तद्वभावे यथा प्रोक्तास्तथा श्रेष्ठाः क्रमेण च ॥

श्वेतः प्रालेयसङ्गाभी रक्तः कुटुमसन्निभः । हरिद्रा-

सदृशः पीतः सारङ्गः कर्तुरः स्मृतः ॥ पितृः कपि-

लकाकारी नीलो द्रुवायसन्निभः ॥ कृष्णो जम्बूफला-

कारः शास्त्रज्ञैः समुदाहृतः ॥ पीताभः श्वेतपादो

यस्तथा स्वास्त्रितलीचनः । चक्रवाकः स विज्ञेयो

राजाहो वाजिसत्तमः ॥ सर्वश्वेतो ह्यथो यस्तु भवे-

न्नोचककर्णकः । न्य वाजी वाजिमोहार्हः श्यामकर्णः

प्रकीर्तितः ॥ सुखे चन्द्रकसम्भवीतो जम्बूफलसमा-

कृतिः । श्वेतपादः स विज्ञेयो मल्लिकास्थः सु

पूजितः ॥” नकुल.१२५. “साह्यै यवत्रयं प्रोक्तमकु-

लस्य तपोधनैः । प्रमाणं शालिहोत्राद्यैर्वाजिशस्त्र-

विशारदैः ॥ हस्तीऽङ्गुलानां विशल्या चतुरस्ररथा

स्मृतः । चतुर्हनेषु विख्यातः शास्त्रीकैरुत्तमो ह-

यः ॥ अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्नध्यस्तुरङ्गमः । सु-

ष्टिश्वेन हस्तेन हीनस्याप्यधमः स्मृतः । ऊर्ध्वमा-

नप्रमाणस्तु परिणामं विनिर्दिशेत् । उत्तमानां च

मथ्यानां हीनानाञ्चैव वाजिनाम् ॥ अर्द्धसप्तमहस्त-

स्तु षष्ठं दैव्येण निर्दिशेत् । षड्भिरुष्टिविहीनैश्च

मध्यमश्च विचक्षणः ॥ पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः

समुदाहृतः । हाविशदङ्गुलं वज्रसप्तमाश्वस्य की-

र्तितम् ॥ षष्ठं वचः कटिश्चैव सुखतुल्यं समादिशे-

त् ॥ अङ्गुलद्वयहीनस्तु सुखादि मध्यमाधमम् ॥ नि-

र्दिशन्मातिसाधैव वाजिशस्त्रविशारदः । सप्तङ्गुल-

खुरश्चैव उत्तमाश्वस्य कीर्तितः ॥ षडङ्गुली भवेन्नध्यो

जघन्यश्चतुरङ्गलः । षोडशाङ्गुलदीर्घो तु जडा चैवो-

त्तमा स्मृता ॥ चतुर्दश तथा मध्ये हीने च हादशा-

ङ्गुलः । एवंविधप्रमाणस्तु निर्दिष्टं शास्त्रशास्त्रिभिः ॥

अपाङ्गात्पञ्चमुल्लं दैर्घ्यान् प्रमाणयेत् । खुरा-

न्मात्करुदं यावद्दृष्टमानेन बुद्धिमान् ॥” इति परि-

माणादि । जयद.१२५. “अश्वानां जन्मदेशान्तु

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । उत्तमाणाञ्च मथ्यानां हीनानां

यव सन्धवः ॥ उत्तमासाजिकाः प्रोक्तास्तथा पार-

सिकाश्च ये । केकाणाञ्चैव ये बाह्याः पृष्ठजा ये च

कीर्तिताः ॥ तुरी जाताश्च कौराश्च भूरुष्टामाच्छ-

जाश्च ये । पार्वताः सेन्धवा मथ्यास्तथा सारस्वता

हयाः ॥ सभलाशाङ्गुलाश्चैव जटदेशोद्गाहवा ये ।

अधमाष्टङ्गेषुः सार्हं हये प्राद्वलिषोद्गाहवाः ॥ हज-

दीर्घाक्षितयोवा ऋक्षकथां मङ्गाजवाः । मङ्गाकाया

मङ्गीरस्ता निस्त्रासासाजिका मताः ॥ अत्यन्तविमर्श

येषां निर्मासश्च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन

सुखराश्च भवन्ति ते । अथन्याश्च मङ्गाधाराः सेन्धवै

नैव पूजिताः । अपि अस्त्रहस्तास्त्राश्च नैव मुच्यन्ति
 आदिनम् ॥ पारसीकाः ताजिकाभाः केशाभाः
 केशिद्वयताः । स्त्रुताः अस्त्रशरीराश्च प्रधाना दीर्घ-
 पृष्ठकाः ॥ केशादेश्चजातानां मध्यमाभाश्च बाजि-
 नाम् । ताजिकैः सदृशं वक्त्रं बाहुभ्यश्च विनिर्दिष्टम् ॥
 सुहृत्पदहस्तौ च सप्रमाणेन मध्यमः । तुरुजातः
 समुद्रितः किञ्चित्स्थूलो मनागजवः ॥ अतिस्थूली-
 ऽतितीक्ष्णश्च अस्त्रधोवन्तुरुक्षया । तुरुक्ः कौर्त्तनी
 स्रजौ स्थूलवक्रमुखश्च यः ॥ केशाकारदेहस्तु भवे-
 न्मण्डविको ह्ययः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव
 तत्समः ॥ सिन्धुदेशोद्भवो बाजो पृष्ठम्यथारकौरकः ।
 आननश्चापि दीर्घश्च तस्य पृष्ठं प्रकीर्तितम् ॥ शा-
 न्त्या चैव अवेनापि रणशूरस्तजाघनः । सादिभ-
 क्तेक्ष्णो याति ताजिकादधिकस्तथा ॥ परिमण्ड-
 लदेहास्तु तौष्णकर्णमुखा ह्यथाः । पक्षदेशोद्भवा
 दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये ॥ तन्म्वकर्णोऽजटश्चैव
 आकुञ्चः परिकीर्तितः । साम्भलः प्रिटथानुश्च ज-
 टालश्चकुलीपनः । वन्तुलश्चापि जस्त्रश्च टङ्गः
 परिकीर्तितः । दाक्षिणात्यो भवेद्गुह्यो योऽध्वनः
 सर्ववाजिनाम् ॥ जवहीना महादुःखाः पूर्वदेशस-
 मुद्भवाः । बाजिवद्देशराणाञ्च देशं विन्यादिचक्षणः ॥
 इति जम्भदेशः । “काकुदी कर्णजिह्वश्च कर्णशेफा-
 ष्टतालुकः । करालो ह्रीनदन्तश्च शङ्खौ चाधिकद-
 न्तकः ॥ एकाग्रश्चैव जाताग्रः कञ्चुको विसरी
 तथा । मार्जारपादौ व्याघ्राभस्त्रिकर्णौ द्विखुरी
 स्तनी ॥ यमजो वामनश्चैव कुक्षलितिरसन्निभः ।
 (काकतितिरसन्निभः । इति वा पाठः) । वानराची
 विङ्गलाची सुपत्नी चन्द्रवृद्धकः ॥ येषां पृष्ठं हृत्तौ
 भर्ता जातदन्तश्चैव च । एते दीयान्विता वाह्य
 न यास्या भूतिमिच्छता ॥ धनप्राणहरा ह्येते वन्सु-
 वियङ्कराकाः । एषां चित्रं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति
 सादिनः ॥ पूर्वशास्त्रानुसारेण सुनीनां वचनं
 यथा । आवर्त्ता यस्य कज्जुदि काकुदी स उदाहृतः ॥
 करालौ चाधरे दन्ती जायते यस्य चीतरा । चतु-
 र्भिः पञ्चभिश्चैव ह्रीनदन्तः प्रकीर्तितः ॥ सप्तभिषा-
 दनिर्दन्तैः स्यात्तथाधिकदन्तकः । अष्टपञ्चसङ्काशः
 कागशङ्खीयमस्तथा ॥ जम्बूद्वीपश्च तथाचामल-
 कोपनः । आम्बुसिन्धुश्चापि हरीतक्याः फली-
 पनः ॥ दन्धचर्चनिभश्चापि बालुसंस्थान एव च ।
 कौशः कर्णानरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते ॥ धी-
 रैवः सर्वपापानां शङ्खौ वाहः स कीर्तितः । एवं-

विषेन शङ्खेन शङ्खौ राट्टे न वासयेत् ॥ एकेन खड्ग-
 मानेन मुखेचैकाङ्कसंश्रकः । अत्यन्तरीमश्याभ्यां
 ताभ्यां जाताश्च उच्यते ॥ स्तम्भे वक्षसि बाघीश्च
 चंसदेशे तथैव च । अन्यवर्णो भवेदाजो कञ्चुको स
 प्रकीर्तितः ॥ यस्यान्यवर्णरेखा स्यात् पादौ कूर्चं च
 बाजिनः । मार्जारपादः प्रीतीऽसौ न ध्वजः कुक्ष-
 नाशनः ॥ अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कर्णं यदा
 भवेत् । विसरी नाम सः प्रीतः भर्तुः कुक्षविनाश-
 नः ॥” इत्यादि । मुखरीगोऽचिरोगश्च शिरीरोगश्च
 लिङ्गितः । कर्णरोगश्च काशश्च नासी द्विजा व्रण-
 क्षया ॥ ज.द.१५. ।

अश्वकः । पुं । कुलिङ्गपक्षिणि । वै.निघ. ।

अश्वकन्दकः । पुं । अश्वगन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकन्दिका । स्त्री । वनस्पतिविशेषे । अश्व-
 गन्धायाम् । रत्ना. ।

अश्वकर्णः (कः) (र्णिका) । पुं, स्त्री ।
 (Shorea robusta.) शालवृक्षे । भा.नि.गो. ।
 सु.सू.१८५. । च.सू.४५. । सर्जरसभेदे । मूर्जनां
 विभक्तयः । रा.नि.व.२३. । श्राद्ध इति च लोके ।
 भा.म.४भ.रेवतीचि. । धवाश्वकर्णककुभः । गुणाः—
 कटुः तिक्तः क्षिप्यः रक्तपित्तघ्नः करीबिस्कोटकण्डू-
 घ्नः । रा.नि.व.६. । कषायः व्रणस्वेदकफक्षमिघ्नः
 व्रधविद्रधिवाधिर्यथीनिकर्णरोगघ्नश्च । भा.पु.१भ.
 वटादिव. । माचा २ माषा । पलाशभेदे । सु.सू.
 ३६५. । शरीरे । लताशालि । शिशाङ्गि लता ।
 प.स. ।

अश्वकर्णम् । स्त्री । काण्डभग्ननामास्त्रिभङ्गवि-
 शेषे । यत्रास्त्रि अश्वकर्णवदुन्नतं तिष्ठति । सु.नि.
 १५५. । See भग्नम् ।

अश्वकातरा (रिका) स्त्री । ह्यकातरा-
 अश्वकाथरिवा } याम्. षोड्वा का-
 थरा । मं. घोडेकाथर । गुणाः— तिक्ता वातघ्नी
 दीपनी । काथरा ह्यपय्यायैः काथरा नै प्रकीर्ति-
 ता । रा.नि. । [नि.]

अश्वखुरजः । पुं । अश्वतरि । शृङ्गात्र । रा.

अश्वखुरः । पुं । नखीनामगन्धद्रव्ये । नथी ।
 रत्ना. । घोटकखुर । रा.नि. । [रा.नि.व.१.]

अश्वखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापराजितायाम् ।

अश्वगन्धा (न्धिका) । स्त्री। (Withania somnifera or physalis flexuosa.) स्व-
नामव्याप्तचुपविशेषे । अश्वगन्धा । हिं अश्वगन्ध,
वासीहीगेटी । नं आसंध, आसांद, अंगुर, आसं-
धिका । रा.नि.व.४। गुणाः—सा शुक्रवृद्धिकरलात्
शुक्रला । तथा कटूणा तित्ता बल्या वातहरी का-
सश्रासयत्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ । रसायनीवात-
श्लेष्मशिवशोषघ्नी च । भा.म.ख.१भ.। अश्वगन्धानि-
सश्लेष्मशोफशिवचयापहा । बल्या रसायनी तित्ता
कषायोष्णातिशुक्रला ॥ मद.व.१। वातकफघ्नी श्वि-
वशोयस्यरोगघ्नी बल्या रसायना तित्ता कषाया
उष्णा अतिशुक्रला च । भा.पू.१भ.। माचा १ तो ।
तत्तशोधनं यथा प्रयोगः,—पञ्चपल्लवतोयेन गन्धा-
नां जालनं तथा । शोषणञ्चापि संस्कारो विशेष-
साव वत्यते ॥

अश्वगन्धाष्टतम् । स्त्री । प्रथमं बालरीगाधि-
कारि । पाठः—“पादकल्केऽश्वगन्धाया चीरे दशगुणे
पचेत् ।” छतं ४श. अश्वगन्धाकल्कः १श. दुग्धं ४श.
जलं १६ श. । सा.कौ. । मतान्तरे दुग्धं ४० श. ।
भेष. । द्वितीयं वातव्याधी—“अश्वगन्धाकषायं च
कल्के चीरे चतुर्गुणे । छतं पक्कन्त वातघ्नं ।” अ-
श्वगन्धा ६० श. वारि ६४ श. श्रेणः १६ श. छतं
४ श. दुग्धं १६ श. यथाविधि पाच्यम् । च.द.वा.
व्या.चि. । मतान्तरे छतं ४श. आर्द्राश्वगन्धासूतं ६४
प. जलं ६४श. शेषः १६श. दुग्धं १६श. अश्वगन्धा-
कल्कः ८ प. । प्रयोगः वा.व्या.चि. । तृतीयचतुर्थं
शुद्धभिधाने वातव्याधी हृष्ये च उक्ते । पाठी
—“अश्वगन्धापल्लवतं जलद्रीणे विपाचयेत् । अष्टां-
शशेषं गृह्णीयात् सुपूतं तं रसं तथा । जलद्रीणहृष्ये
काममांसः पल्लवतं हृष्ये । पक्वैकाहिन कर्तव्यः कायः
पाकावशेषितः । कायहृष्ये तथा गव्यचीरप्रत्यच-
तुष्टये । काकोली मधुकं मीदे जीवन्ती जीवकं
बला । एला शतावरी द्राक्षा विदारी कृष्णजीरकं ।
सुह्रपथी शकशिन्धो पिप्पलप्लवमकं तथा । एतेषां
कार्षिकैर्भातेः छतप्रस्थं विपाचयेत् । सिता चतुषपलं
शीते क्षिपेन्नाष्ट पलाष्टकम् ॥” प्रयोगः,—“अश्वग-
न्धापल्लवतं यमदेयसमुत्थितं । पुष्पेऽहनि समुत्पुल्य
साधयेत् श्लक्ष्णकृदितम् । द्रोणेऽभसि श्लेष्मावत्
यान्पादावशेषितं । सर्पिःप्रस्थं पक्षितेन गव्यं चीरं
चतुर्गुणम् । कषायं ह्यगमांसस्य दद्यात्तदवयस्य

च । कल्कानि श्लक्ष्णपिटानि कर्षमावाणि दाप-
येत् । काकोलीयुक्त्वन्वी हे हे मीदे हे च जीरके ।
स्वयंगुप्ता षष्ठमकी एला मधुकमेव च । श्वरीका-
शुर्पपथी च जीवन्ती चपला बला । मापावली
विदारी च दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् । सितामाषि-
कयोः शीते गृह्णीयात् कुडवे पृथक् । लिङ्गापा-
श्चितलम्..... ॥ अत्र ह्यगमांसशतहृष्ये जलद्रीण-
हृष्यं, तुलाद्रव्ये जलद्रीण इति वचनात् । छतं ४
श. अश्वगन्धा १२॥० श. जलं ६४ श. पादशेषः
१६ श. काममांसं २५ श. जलं १२८ श. पाद-
शेषः २२ श. गव्यदुग्धं १६ श. । कल्कायं काको-
ल्यादिकस्य मिलितस्य श्रावः । शुर्पपथी सुह्र-
पथी साधपथी च । पाकसिद्धी शीते च शर्करा ॥
श. मधुनश्च श्रावः देयः । रस.र. । भेष. ।

अश्वगन्धातैलम् । स्त्री । प्रथमं वातव्याधी
हितम् । तिलतैलं ४श. काषायमश्वगन्धा १२॥०श.
वारि ६४श. शेषः १६श. दुग्धं १६श. स्थालादि-
कल्कद्रव्याणां मिलित्वा १श. यथाविधि पाच्यम् । च.
द.प्रयोगः । मिश्रभावेनैदं काश्याधिकारि उक्तम् ।
द्वितीयं रसायनाधिकारि—अत्र कल्कायांश्वगन्धा-
दीनां मिलितश्रावमितं, दुग्धं १६ श. तिलतैलं
४ श. । “अश्वगन्धावरीकुडमांसीसिंहौफलास्मितं ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् ॥” च.द. ।

अश्वगन्धाद्यचूर्णम् । स्त्री । खरभङ्गनाशन-
मिदं । यथा—“अश्वगन्धाजमीदा च पाठा विकट
कं विकं । शतपुथं ब्रह्मवीजं सैस्ववच समं समत् ।
एतदहं वचा चैव चूर्णितं मधुसर्पिणा । भक्षयेत्क-
र्षमावन्तु जीर्णापिः क्षीरभोजनम् ॥” अत्र ब्रह्मवीजं
पलाशवीजं सर्वचूर्णार्द्धं याच्यम् । रस.र. । [वन ।

अश्वगोष्ठम् । स्त्री । बाजिशालायाम् । आंठा-
अश्वस्तनः । पुं । श्वेतकरवीरहृष्ये । श्वेतकुडवी
गाह् । रा.नि.व.१० । [चना । वै.नि.व. ।

अश्वजीवनः । पुं । चणके । ह्वाणा । हिं
अश्वस्तरः । पुं । अश्वखरजे । स च अश्वयां
गर्दभाज्जातः । श्वेत्कार षोडश । तन्मांसं हृष्यं
हृष्यं कफपित्तकरञ्च । मद.व.११ ।

अश्वत्थः । पुं । (Ficus religiosa, Syn,
Urustigmareligiosum.) स्वनामव्याप्तहृष्ये ।
आमोथं गीह् । हिं पिपर । नं पिंपल । रज्ज्वि-

श्वे । तं कुलुजुम्बिषु । प.सु. । सु.व.१८८.
अश्वोधादिवः । गुणाः—मधुरः कषायः शीतलः
कफपित्तघ्नः रक्तदाहघ्नमनः योनिदीपघ्नः । अश्व
त्वग्रन्तः फलानि पक्वान्मतीव हृद्यानि च शीतला-
नि । कुर्वन्ति पित्तकविषार्तिदाहं विच्छर्द्दिशीषा-
वधिदीपनाशम् ॥ रा.नि.व.११ । दुर्जरः शीतः ।
मद.व.५ । पित्तघ्नोऽम्रप्राक्तजित् गुरुः तुवरकः
योनिशीघ्रनः वर्ण्यश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. ।

अश्वत्यकम् । स्त्री । मल्लिकापुष्पदले । मल्लिका
कूलनत्र पापिङ्ग । वै.निघ. ।

अश्वत्यफलका (ला) । स्त्री । हनुषाया ।
हनुष वृक्ष । हिं हीहवेर । सं लघुश्रेष्ठी । भा.पू.
१भ. । [बालियापीपर । भा.पू.१भ.वटादिव. ।

अश्वत्यभिक्त (भेदः) । पुं । नन्दौहवे । हिं

अश्वत्यसन्निभा । स्त्री । अश्वत्यायाम् ।
गन्ना अश्वथ । रा.नि.व.११ ।

अश्वत्या (त्यौ) । स्त्री । सुद्राश्वत्यवे । गन्ना
अश्वथ । रा.नि.व.११ । श्रीवल्लीहवे । रा.नि.व.८८

अश्वतिका (त्यौ) । स्त्री । सुद्रपञ्चाल्यवे ।
गन्ना अश्वथ । हिं पिप्ली । सं अश्वत्यौ । कं हन-
रलि । गुणाः—मधुरा कषाया रक्तपित्तघ्नी विषघ्नी
दाहघ्नी गर्भिण्यां हृता च । रा.नि.व.११ ।

अश्वदंष्ट्रकः । पुं । गोचुरहवे । वै.निघ. ।
हिंस्रजलविशेषे । सु. ।

अश्वदंष्ट्रा । स्त्री । गोचुरके । भा.पू.१भ. ।

अश्वनाशः (काः) (नः) । पुं । श्वेतकरवीरे ।
रा.नि.व.१० ।

अश्वपर्णिका (र्णी) । स्त्री । भूतकेशीलता-
याम् । [भाषा ।

अश्वपालः । पुं । अश्वरचके । महिष इति

अश्वपुच्छकः । पुं । खड्गलतायाम् । श.च. ।

अश्वपुच्छा । स्त्री । पृथ्विपक्षां । टाकूलिग्रा ।
भाषपक्षांम् । रा.नि.व. ।

अश्वपुच्छिका (च्छी) । स्त्री । भाषपर्णी-
लतायाम् । माषाणि । रा.नि.व.४ ।

अश्वपुटभावना । स्त्री । चाचिशम्पलपरि-
मितद्रव्यस्य भावनायाम् । वै.निघ. ।

अश्वपुत्री । स्त्री । सप्तकीहवे । रत्ना । श्ववन्त्या
हेम्वकाणि । वै.निघ. ।

अश्वबला । स्त्री । मेधिकायाम् । नारीमाके-
नाश्रीमाक । गुणाः—शक्कमानवत्त्वं वचं वद्वि-
भूवमाकृतम् । सु. । See नारी ।

अश्वबालः । पुं । काशहवे । चिका ।

अश्वमारकः । पुं । श्वेतकरवीरे । श्वेत
करवी । उपोदिकायां । पूंहे । पालङ्गशाके ।
सु.च.१८८ । करवीरे । सु.व.१८८ । लाणादिव. ।
भा.पू.१भ. । श्वेतकरवीरमूले । इदं स्थावर-
विषाक्तमंतमूलविषम् । एवं सुगन्धरोहिषमपि । सु.
कल्प.२८८ । See मूलविषम् ।

अश्वमारख्यः । पुं । श्वेतकरवीरहवे । श्वेत
करवीरहवे । श्वेतकरवीरी गांश्च । रा.नि.व.१० ।

अश्वमालः । पुं । सर्पविशेषे । वै.निघ. ।

अश्वमूत्रम् । स्त्री । घोटकमूत्रे । घोड़ा मूत्रम् ।
गुणाः—तिक्तोष्णं तीक्ष्णं विषघ्नं वातकोपघ्नमनं
पित्तकरं दीपनघ्न । रा.नि.व.१५ । भेदि कफदह-
कमिघ्नघ्न । मद.व.८८ । [जटा ।

अश्वमूत्रिका (त्री) । स्त्री । शल्लकीहवे ।

अश्वमोहकः । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निघ. ।

अश्वयानम् । स्त्री । अश्वेन भ्रमणे । घोड़ा
चड़ा । गुणाः—घोटकारीहवे वातपित्तप्रियम-
कृतम् । मेदीवर्णकफघ्नघ्न हितं तद्वर्णनां वरम् ॥
दिनघर्था ।

अश्वयुजः । पुं । आश्विनमासि । सु.व.१८८ ।

अश्वरचकः । पुं । अश्वपालः । घोड़ा महिषा

अश्वरिपुः । पुं । करवीरहवे । महिषे । भा. ।

अश्वरोधकः । पुं । श्वेतकरवीरहवे । श्वेत
करवीरी गांश्च । रा.नि.व.१० ।

अश्वरोहका (हा) । स्त्री । अश्वगन्ध्या ।

अश्वलम् । स्त्री । सुद्रलणविशेषे । घोड़ेसर ।
“अश्वलं वचं कल्यां कल्यां पशुहितावहम् ।” वै.
निघ. ।

अश्वलोमा । पुं । सर्पविशेषे । चिका ।

अश्ववराहः । पुं । वाराहोक्तदे । वै.निघ. ।

अश्ववहः (वाहः) । पुं । अश्ववाहके । जटा ।

अश्ववारणः । पुं । गवये । छ. च. । चादी ।

अश्ववैद्यः । पुं । अश्वशास्त्रप्रणेतारि शालिङ्गी-

अश्ववैद्यकम् । स्त्री । अश्वचिकित्साशास्त्रे । तत्र बहुविधं शालिङ्गीचनकुलभोजजयदसादिप्रणीतम् ।

अश्वशाला । स्त्री । मन्दुरायाम् । हला ।

अश्वहनः । पुं । करवीरवृक्षे । रत्ना । भेष. म-
ग. चि. निशाद्यतैले ।

अश्वहा । पुं । श्वेतकरवीरवृक्षे । मद. व. १ ।

अश्वक्षुरा (रिका) (री) । स्त्री । श्वेतापरा-
जितायाम् । कृष्णापराजितायाम् । वै. निघ. ।

अश्वा । स्त्री । अजसोदायां । अश्वगन्ध्यायां । अ-
पामार्गे । इन्द्रवारुण्यां । त्रांशान्शशां । घोटक्यां ।

अश्वातक्रम् । स्त्री । घोटकीतक्रे । षोडश्र
छुधेर षोडश्र । गुणाः—अश्वातक्रम् तुवरं किञ्चि-
द्वातकरं मतं । अग्निदीप्तिकरं रुचं नेत्रं मूर्च्छा-
कफापहम् ॥ वै. निघ. ।

अश्वात्कः । पुं । श्वेतकरवीरे । रा. नि. व. १० ।

अश्वारिः । पुं । करवीरवृक्षे । भेष. कुष्ठ-चि.
मरिचाद्यतैले । सहिवे । जटा ।

अश्वारोहः (कः) । पुं । अश्वगन्ध्यायां । रत्ना ।

अश्वारोहा । स्त्री । इन्द्रवारुण्यां । त्रांशान्
शशां । अश्वगन्ध्यायां । भि. । [नि. व. ८]

अश्वालः । पुं । उशीरे । लुद्रकासलये । रा.

अश्वारोहकः (हिका) । पुं, स्त्री । अ-
श्वगन्ध्यायां । र. मा. । [निघ.]

अश्वासना । स्त्री । ऋद्धौ । घोटक्याम् । वै.

अश्वाङ्गा । स्त्री । अश्वगन्ध्यायाम् । वै. निघ. वा.
व्या. श्रुतावरौतैले, मारायवतैले ।

अश्वाङ्गादिखुरा (री) । स्त्री । श्वेतापरा-
जितायाम् । रा. नि. व. ३ । [भिदे. रा. नि.]

अश्वाचः । पुं । श्वेतसर्पपद्वये । अम. । वव

अश्विजी । पुं । अश्विनीकुमारौ ।

अश्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । वै. निघ. ।

अश्विनी । पुं । अश्विनीकुमारद्वये । रत्ना ।

अश्विभेषजम् । स्त्री । लघुभेषजार्थां । (येङ्) ।
नि. ८८ । वै. निघ. ।

अश्वीष्टतम् । स्त्री । घोटकीघोरीत्यनवनीतक-
ष्टते । गुणाः—कटु मधुरं कषायम् । ईषद्वीपनं गुरु
मूर्च्छाङ्गरं वातात्प्राकरश्च । रा. नि. व. १५ ।

अश्वीद्धि । स्त्री । घोटकीदुग्धजातदधनि ।
षोडश्र दधे । मं घोडिचेदद्धि । कं कुदिरयसो-
सम् । गुणाः—“मधुरकषायरुचं कफरोगमूर्च्छा-
ङ्गरं ईषहातलं दीपनं नेत्रदीपघ्नम्” । रा. नि. व. १५ ।

अश्वीनवनीतम् । स्त्री । घोटकीदुग्धजातन-
वनीते । षोडश्र वृद्धेर ननी । गुणाः—कषायं
वातकफघ्नं चक्षुष्यं कटु उष्णं रूषहातलघु । रा. नि.
व. १५ । [भि. यजिकं ।

अश्वीयम् । स्त्री । अश्वसमूहे । त्रि. अश्वहिते ।

अश्वीचीरम् । स्त्री । घोटकीदुग्धे । गुणः—
उष्णं रुचं बल्यं वातकफघ्नं—एकशफवीरमार्यं
लवणास्त्रं लघु स्वादु च । मद. व. ८ ।

अश्वेता । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । कृष्णाति-
विषायाम् । वै. निघ. । गाम्भारीवृक्षे । रा. नि. ।

अष्टकङ्करतैलम् । स्त्री । तैलमिदं वातरुके
ऊरुलम्बे च हितम् । तैलं ४ श. दधि ४ श. तर्क
३२ श. पिपपल्लौशुण्ठीः प्रत्येकं पलद्वयं (मतान्तरं
मिलितपलद्वयम्) । यथाविधि पाच्यम् । च. द. ऊ
म. चि. । अर्द्धद्विधे अष्टततके ग्राह्यम् । रस. र. ।

अष्टकर्म । स्त्री । अष्टादशरसकर्मणां मध्ये
स्वेदनादिदीपनपर्यन्ते स्तस्याष्टविधसंस्करणे । स्वे-
दनं मर्दनञ्चैव मूर्च्छनीत्यापनन्त्या । घातनं बी-
धनञ्चैव नियामनमतः परम् । दीपनञ्चेति संस्का-
राः स्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ र. सा. सं. । चिकटु-
त्रिफला चित्रककन्यायुक्ते काष्ठिके चतुर्गुणवस्त्रेण
दिनं स्वेदनम् । गृहधूमैककाज्जीदग्धौर्गुण-
सैन्धवे षोडशांशैः सकाष्ठिकैः त्रिदिनं मर्दयेत् ।
त्रिफला चित्रककन्या वा मूर्च्छना । इत्यादि ।

अष्टका । स्त्री । वृक्षभेदे । छ. च. । [शरने ४]

अष्टगाधः । पुं । ऊर्ध्वनाभौ । माकङ्कनां ।

अष्टगुणमण्डः । पुं । अष्टगुणवत्कुलम् । अतु-
र्दशगुणं तोषे पक्का, तत्र द्विकुसैस्त्रयधा मण्ड-
की-

चपिपपलीचूर्णानि संमिश्र चक्षुष्यके य-
। मन्त्रे । गुणाः—सुधावर्धनः बलकरः वसि-
। नयः । वै. निच. । अत्र तत्कुलस्याष्टभागाः स-
। च चत्वारः ।

धातुः । पुं । स्वर्णरीप्यताम्बुशीषपित्तलर-
तलीहसुखलीहतीष्णलीहपु । र. सा. सं. टी. ।

पदी । स्त्री । बेल इति ख्याते पुष्पपत्रे ।
तक्तुः मत्र गीह । गुणाः—शीता लघु कफपित्त-
क्षयी च । मद. व. ११ । [भा.]

प्लवम् । स्त्री । शरावसाने । एक (मत्र) ।

प्लवटतम् । स्त्री । यक्षशीरिंग । पाकवि-
।—सरिचादि १ प. गुडं १ प. घृतं ८ प. वा-
। ११ प. एकत्र पाच्यम् । च. द. ।

टपात् (दः) । पुं । काशरीरदेशीयशरमे ।
द. व. १२ । ऊर्णनाम । छे. च. ४ का. ।

टपादपः । पुं । वृक्षभेदे । वै. निच. ।

टपादिका । स्त्री । शारदमल्लिकायाम् ।
। [हेमद्रिक] । रत्ना. । आस्फोतायां । शृंग-
। नौ । प. सु. व. ११ ।

टभावः । पुं । लम्ब-स्वेदरीमात्र-स्वरभङ्ग-
। स्वर्ण-कम्प-वैवर्ण्यशुपातिषु । वै. निच. ।

टमङ्गलः । पुं । पुच्छोरः खरुकेशाखैः शुक्ले
राजिनि । छे. च. । यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छं
वर्चो मुखं तथा । मूर्धजाय सिता यस्य तं विद्या-
दटमङ्गलम् ॥ ज. द. १४. । स्त्री । ब्राह्मणगवाग्नि
स्वर्णहृतसूर्याहृतपचारव्यासु । वै. निच. ।

प्रष्टमङ्गलघृतम् । स्त्री । बालरोगशमने सु-
पिषि । तच्चाटौषधिपक्वं बालानां दितम् । वचाकुष्ठ
ब्राह्मीसर्पशरारिवासेश्वरपिपपलीकल्केनाष्टमं घृतं
घृतपाकविधिना पाच्यम् । घृतं ४ श. कल्कद्रव्य-
वचादीनां लिखितशरावं दत्त्वा जलादकेन पाच्यं ।
च. द. बाल. पि. । भा. र. स. र. ।

प्रष्टमधुजातिः । स्त्री । मासिक-भार-र-ची-
द्र-पोषिक-काचकाष्ठीहालदालेषु । वै. निच. ।

प्रष्टमानम् । स्त्री । प्रवृत्तिवधे, ३२ तो. ।
आत् (मत्र) । प. म. १ ख. । [म. १ ख.]

प्रष्टमिका । स्त्री । तीक्ष्णतृणपरिमाषे । प.

प्रष्टमी । स्त्री । चौरकाकील्याम् । वै. निच. ।

प्रष्टमूत्रम् । स्त्री । गोच्छागमेषमहिषावहसुह-
गर्भमौसुचेषु । वै. निच. ।

प्रष्टमूलम् । नि । लघांसमिराद्यायुस्त्रिसन्धि-
कीशाम्बमूलेषु । सु. चि. १४. ।

प्रष्टमौक्तिकयानम् । स्त्री । ब्रह्मसिंसर्प-
मन्त्रमेघवंशशूकरशक्तिषु । वै. निच. ।

प्रष्टलोहकम् । स्त्री । स्वर्णरीप्यताम्बरश्रीफ-
पित्तलकान्तलीहसुखलीहतीष्णलीहपु । पञ्चलीह-
समायुक्तां कान्तसुखकतीष्णकम् कल्पितः कथितो
चौरैरष्टलोहाभिधो गणः ॥ रा. नि. व. २२ ।

प्रष्टवर्गः । पुं । A class of eight prin-
cipal medicaments, Rishabhaka &c.
मेदाद्यष्टौषधिगणैः । यथा—मेदः सङ्गमेदाजीवकर्ष-
भक्तृद्विहङ्गिकाकीलीचौरकाकीलीषु । प. सु. ।
जीवकर्षभक्ती मेदे काकील्याद्विहङ्गिकी । एकत्र
मिलितैरैतैरष्टवर्गः प्रकीर्तितः ॥ रा. नि. व. २२ ।
गुणाः—“शीतलोऽतिशुक्लः वृंहणः दाहपित्तरक्त-
शोषघ्नः सन्धकृत् गर्भदायकः ॥” मद. व. १ । “रक्त-
पित्तत्रणवायुपित्तनाशकः ॥” राज. । “हिमः स्वादुः
वृंहणः गुरुः भयसन्धानकृत् कामबलासबलवर्धकः
दृणादाहज्वरमेहवृष्यहरः ॥” भा. पू. १ भ. ।

प्रष्टवर्गप्रतिनिधिः । पुं । मेदादीनामभावे
तत्तुल्यगुणद्रव्यवर्गः । तत्र मेदामहामेदाभावे श-
तावरी, जीवकर्षभक्त्याने भूमिकृषाक्षसूत्रं, का-
कीलीचौरकाकील्याभावे पञ्चगव्यामूलं, चह्विहङ्गि-
स्थाने वाराहकीकन्दं तत्तुल्यगुणं सिपेत् । भा. पू.
१ भ. । “मेदाभावे पञ्चगव्या महाभिदे च शारिवा ।
जीवकर्षभक्ताभावे गुडूची वंशलोचना । चह्विहङ्गि
बला देया वृद्धाभावे महाबला ॥” इति च मतान्त-
रम् । [भोज्यभक्ष्यनिषेधरूपे भोजनद्रव्ये ।

प्रष्टविधासम् । स्त्री । चर्च्यचोष्यल्लिप्येखाय-
प्रष्टाङ्गम् । स्त्री । आयुर्वेदस्य स्थानाष्टके । त-
याथा—शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या,
कीमारभ्य, अगदतन्त्रं, रसायनं, वाभीकरण-
स्त्रिति । कायबाल्यहोत्राङ्गशल्यदंष्ट्राजराह्वानम् ।
अष्टावङ्गानि तस्याहुः । वा. सू. १४. । द्रव्याभिधानग-
दनिश्चय-शल्य-काय-भूतनिर्ग्रह-विषनिग्रह रसायन-
बालचिकित्सासु च । वेद्यकम् ।

अष्टाङ्गदृष्टम् । ली । बाजीकरषमिदं दृष्टम् ।

अष्टाङ्गधूपः । पुं । ज्वरघ्नोऽयं धूपः गुग्गुलु-
निम्बपत्रवचाकुष्ठहरीतकीवचैतसर्वपट्टतक्तः । प-
ल्लव्या निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्वपाः स
यवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ च.द. ।

अष्टाङ्गयोगः । पुं । योगविशेषः । तद्यथा—
कटफलं पीष्करं शङ्खी व्योषं यासस्य कारवी । इ-
ति संयुक्तः ।

अष्टाङ्गरसः । पुं । अमोऽधिकारः । लौहकिटं
मखूरं फलत्रयं त्रिफला । र.सा.सं. । गन्धं रसेन्द्रं
दृष्टलौहकिटं पलत्रयं त्र्युषणवर्जितम् । कृत्वा
समं शालिकागुडूचीरसेन यामजितयं विमर्शः ॥
भावा निष्कमिता । र.सा.सं. ।

अष्टाङ्गलवणम् । ली । कफज्वरमदात्यये यो-
गविशेषः । यथा—“सौवर्चलमजाजी च ठाकान्
साक्षतेतसं । त्वमेलाभिरिचार्त्तं शर्कराभागयोजि-
तम् । एतल्लवणमष्टाङ्गमपिसन्दीपनं परं । मदात्यये
कफप्राये दद्यात्स्वीतीविशोधनम् ॥” चर.मदात्यय-
चि. । अजाजी जीरकं ठाकान् महाद्रकम् । र.सा.
सं. । सौवर्चललवणजीरकाक्षवेतसाक्षलोषिकानां
प्र. चूर्णं समं त्वमेलाभिरिचार्त्तं प्रत्येकमर्द्धभागः ।
शर्कराया भागैकं एकत्र मिश्रयेत् । च.द.मदात्यय-
चि. ।

अष्टाङ्गवैद्यकम् । ली । शालाक्षकायभूता-
गदबालविषवाजीरसायनेषु अष्टाङ्गवैद्यकेषु ।

अष्टाङ्गहृदयम् । ली । बाभट विरचिते वैद्य-
कस्ये । अष्टौ च तानि अष्टानि तेषां प्रत्येकं हृदयं
सारतरलं यदृष्यात् । ‘क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयम् ।’ वा.
स.१७. ।

अष्टाङ्गावलेहः (हिका) । पुं, स्त्री । स-
न्निपातज्वरहिकावासादौ हितः । कटफलं कुष्ठं
कर्कटशङ्खी शुष्की पिप्पली मरिचं दुरालभा कृष्ण-
जीरकं एषां समभागचूर्णं आद्रकरसेन लिङ्गं । भेष.
ज्वरवि. । लेहो न मधुना तस्य शीतापचारित्वात् ।
“सन्निपातेषु सर्वेषु न चोद्रमवधारयेत् । शीतोप-
चारि चोद्रं स्वाक्षीतवाच विरुध्यते ॥” भा.म.१
भ. । सा.को. । च.द. ।

अष्टादशधान्यम् । ली । कषायशोधमादको-

ययथावनांशशालिषण्यकमसूरातसीसुङ्गितिलकुसुम-
श्यामाकमाचराजमाषवसुं लङ्घरिककटुतेरणीषु । वै.
निच. ।

अष्टादशमूलम् । ली । वित्वापिमल्लस्यो-
ष्णाकगाभारीपाठाः पुनर्णवावाद्यालकमाषपर्णीजीव-
कैरुष्णभकजीवन्तीशतावरीशरेष्ठदन्कासशांलिषा-
न्यमूलेषु । वै.निच. ।

अष्टादशशतिकमहाप्रसारणीतेलम् ।
ली । वातव्याधौ । समूलपत्रप्रसारणी १७॥११ श.
शतावरी १२॥० श. अजमन्था १२॥० श. केतकी
१२॥० श. दशमूलं प्रत्येकं १२॥० श. वाद्यालकं
१२॥० श. किण्ठी १२॥० श. एकत्र शतद्वीपे जले
पक्वा द्रोणावशेषे कायोऽवतार्यः । काञ्जिलस्य द्रो-
णहयं । दधिदुग्धशुक्रैश्चुरसच्छागमांसानां प्रत्येकं ८
श. एकत्र कल्केन सह तैलद्रोणं ३२ श. पाच्यम् ।
कल्कद्रव्यं प्रत्येकं पलत्रयम् । शीवासी नवनी-
खोटी । कुन्दुरः कुन्दुरुखोटी । च.द.वा.व्या.चि. ।

अष्टादशाङ्गः । पुं । सन्निपातज्वरे कषायवि-
शेषः । स चतुर्विधः—दशमूल्यादिः भूनिष्पादिः
द्राचादिः मुसकादिशेति । तत्र प्रथमः—“दश-
मूलौ शटी शङ्खी पीष्करं सदुरालभा । भार्गो कटु-
जवीजश्च पटीलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येषः
सन्निपातज्वरापहः...” द्वितीयः यथा—“भूनिष्-
पातदशमूलमहौषधान्तिकेन्द्रवीजधनिकेभकषा-
कषायः । तन्द्राप्रलापकसमाचदिद्राहमीहृत्
दिरक्तमखिलं ज्वरमायु इति ॥” तृतीयः यथा—
“द्राचाभृता शटी शङ्खी मुसकं रक्तचन्दनं । नागरं
कटुका पाठा भूनिष्पं सदुरालभम् । उशीरं पद्म-
कं धान्यं बालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमर्द-
श्च सद्यो जीर्णज्वरापहः ॥” चतुर्थः यथा—“मुसा
पण्टकीशीरदेवदारुमहौषधं । त्रिफला धन्वयास-
श्च नीली कम्पिलकं विहत् । किराततिलकं पाठा
बला कटुकरोहिणी । मधूकपिपप्लीमूलं मुसा-
यो गण उच्यते ॥” च.द. । भेष. ।

अष्टादशाङ्गलीहम् । ली । पाष्कधिकार
लीहम् । तस्य पाठः—“किराततिलका सुरदारु दावी
मुसा गुडूची कटुका पटीलम् । दुरालभा पण्टकं
सनिष्पं कटुचिकं बर्जफलात्रिकञ्च । फलं विडङ्गस्य
समाशिकं नि सर्वैः समं चूर्णमवायसञ्च ॥” सन्नि-

आ वटिका विधेया तक्रामुपानाश्रिज्जा प्रवी-
।। निहन्ति पाण्डुके”त्यादि । भा.म.२भ. ।

शपदः । पुं । शरमे । मकंटे । मङ्गसिंहे ।
तुरे । रा.नि.व.१६ । कौ । सुवर्णे । रा.नि.व.
१ । स्त्री (दी) । चन्द्रमङ्गिकायां ।

शवकरसः । पुं । रसायनाधिकारे रसः—
।रदस्य १ भ. मन्वकस्य २ भ. स्वर्णस्य १ भ.
।यस्य ॥ ० भ. श्रौषकस्य ॥ ० भ. रत्नस्य ॥ ० भ.
।यस्य ॥ ० भ. खर्परस्य च ॥ ० भ. वटाङ्गुररसेन
मारीरसेन च प्रहरं मर्दयित्वा रससिन्दूरवत्
।यः । मात्रा २ र. नागवल्लीरसेन सेव्यम् । भेष. ।

ष्टिः (ष्टिः) । स्त्री । अष्टा । अंष्टि ।

ष्टौषधिः । स्त्री । ब्रह्मसुवर्षलादित्यपर्णीनारी-
।। षडंगीधासर्पासोमपञ्चाजनीत्य इत्यष्टौ । च.चि.
।ष. । इत्यासामष्टानामौषधैर्नां यां यामेष्टौषधिं
उमेत तस्यास्ताः स्वरसस्य सौष्टव्यं गत्वा केच-
नावितासामार्द्रपलाशद्रीण्यां सपिधानायां शयीत ।
तत्र प्रलीयते वज्रासेन पुनः पुनः सम्भवति । त-
स्याजं पयः प्रत्यवस्थापनम् । वज्रासेन देवतानु-
कारी भवति वयोवर्षस्वराकृतिबलप्रभाभिः । स्वयं
चास्य सर्ववाचीगतानि प्रादुर्भवन्ति । दिव्यचास्य
चक्षुःश्रोत्रं भवति योजनसहस्रगति दशवर्षसङ्-
काण्यायुरनुपद्रवच । च.चि.१ष. ।

मष्ठिला } स्त्री । वायुरोगविशेषे । उत्तरा-
मष्ठिला } पथप्रसिद्धे वस्तुलाकारपाषाणख-
मष्ठिलिका } खं (जिह्वरः) । कर्षकाश्रानिद्र
(लोहमाषि वा (गयदासः) ।
नामेरुसदाकारयन्त्रभूतरोगे । स च चलो वाच-
लो वा ऊर्ध्वे विष्टतोन्नतश्च । तेन च वातादिरोगी
भवति । लक्षणम्—“नामेरुसदास्यघातः सञ्चारी
यदि वाचलः । अष्टौलावहनी यन्त्रिद्वैमायत उ-
न्नतः । वाताश्लेषां विजानीयाद्वह्निर्गानुरोधि-
नीम् ॥” सा नि.वा.व्या. ।

अष्टि(ष्टी)वान् । पुं । शूकरोगविशेषे । लक्षणं
यथा—“कठिना विषमैरक्ष्मैर्भूतस्य प्रकीपतः ।
शूकैश्च विप्रसंयुक्तैः पिङ्गाष्टौलिका भवेत् ॥” सु.
नि.१४च. । जानुनि । रा.नि.व.१८ ।

असंज्ञिकः । चि । न सत्यगर्ह । भा.पू.१भ.।
“पिच्छीकृतमसंज्ञिकम् ।”

असनः । पुं । (Termenalia tomentosa
Syn. Pentaptera tomentosa.) झागकर्ष-
वपुत्रशालावृक्षविशेषे । पीतश्वाल इति प्रसिद्धे । प.
सु. । विजयसार इति प्रसिद्धे । भा.पू.१भ.वटादि-
व. । असन इति प्रसिद्धे । र.मा.रमा. । शिशा-
नाम । हिं असना । मं असना, वङ्गलुरिया ।
“असनोवीकः कटाक्ष्यः स्वनामस्थायः ।” सु.पू.
३८ष.उ. । गुणाः—कटुकषणः तिक्तः वातघ्नः सा-
रकः गलदीघ्नः रक्तमण्डलघ्नश्च । रा.नि.व.६।१२ ।
कुष्ठबीसर्पत्रिचक्रमेषुगुल्फामिकफरक्तपित्तघ्नः लघ्वः
केत्यः रसायनश्च । भा.पू.१भ.वटादिव. । सि.यी.
रा.य.चि.एलादिमत्स्ये.उन्दः । “निम्बासनश्वालसा-
रान् ।” वा.सू.१५ष.असनादिव. । “असनतिनि-
श्रभूर्ज ।” भा.म.४भ.योनिरीग चि. । “स्वर्जिकी-
यासनं चाहम् ।” जीवकटुमे । मे.नचिक । वक्ता-
वचे । वीरतत्त्वादी । कौ । चेपणे । मे.नचिक ।

असनपर्यिका (र्षी) । स्त्री । अपराजिता-
याम् । अपराजिता । माराटौति अ.टी.भः ।

असनपुष्पः (कः) । पुं । वटिकधात्वजाति-
भेदे । सु.सू.४६ष. ।

असनादिगणः । पुं । असनतिनिश्रभूर्जश्चेत-
वाहप्रकोट्येखदिरकदरभण्डौशिंशपाभेषशङ्खीचन्दन-
त्रयतालपलाशजीशशकशालक्रसुकधवकुलिङ्गकाग-
कर्णात्रकणात्मकी गणः । स त्रिविक्रकृष्णकफजमिहुरः
पाण्डुप्रमेहमेदीघ्नश्च । वा.सू.१५ष. ।

असरः । पुं । भूकदम्बे । कूकृतर्माङ्ग । श.च. ।

असलम् । कौ । लौटि । अस्वे । वै.निच. ।

असात्म्यः । नि । प्रकृत्यसुखावहे । कौ । सात्म्य-
वैपरिस्थे ।

असारम् । पु, कौ । काष्ठागुहणि । रा.नि.व.
१२ । अगुहणि । जैपाले । एरुखवचे । अ.च. ।

असारदधि । कौ । गृहीतनवनीत-दधनि ।
गुणाः—असारदधि संघादि शीतलं वातघ्नं लघु ।
विट्पि दीपनं रक्तं यक्ष्मीरोगनाशनम् ॥ भा.पू.
दधि.व. ।

असारा । स्त्री । कदलीवृक्षे । वै.निच. ।

असिकम् । कौ । चिडुकीउमजाभागे । वै.निच. ।

असिक्किा (क्की) । स्त्री । अठ्ठान्तःपुर-
प्रेषायाम् । से.नचिकं । दास्याम् । जटा ।

असिगण्डः । पुं । क्षुद्रोपाधाने । छेष्टि वा-
लिम् । जटा ।

असितः । पुं । धववस्त्रे । शोभना शोभ । र-
मा । रत्ना । स्त्री । काष्ठागुरुणि । वै.निघ. । त्रि ।
क्षणवर्णे ।

असितजफलः । पुं । नारिकेलवस्त्रे । वै.निघ. ।

असिततिलः । पुं । कृष्णतिले । च.द.अर्थचि. ।

असितद्रुमः । पुं । कृष्णतालि । वै.निघ. ।

असितपल्लवा । स्त्री । भूमिजम्बुम् । नदी-
जम्बूवस्त्रे ।

असितफलः । पुं । मधुनारिकेलि ।

असितावलमोटा । स्त्री । कृष्णजयन्त्याम् ।
काल जयन्तो । गुणाः — असितावलमोटा तु रसा-
यनकरो भवति । गुणाश्चात्र जयन्तीवत्... । वै.
निघ. ।

असितवल्ली । स्त्री । नीलद्रव्यायां । वै.निघ. ।

असितवेत्रम् । स्त्री । श्यामालतायाम् । वा.र.
असितादिकपाथे । [उत्तम] शि. वै.निघ. ।

असितसारः (कः) । पुं । तिलुकवस्त्रे ।

असिता । स्त्री । कृष्णनीलीवस्त्रे । रा.नि.व.४ ।
See अस्त्रिका । कालातिविषायाम् ।

असिताञ्जनी । स्त्री । कृष्णकापास्याम् । रा.
नि.व.४ । See कालाञ्जनी ।

असिताननः । पुं । कपो । हे.च. । [का. ।

असिताभ्रशेखरः । पुं । नीलीवस्त्रे । चि-

असितालता । स्त्री । नीलद्रव्यायाम् । श्या-
मालतायाम् । वै.निघ. ।

असितालुः । पुं । नीलालो । रा.नि.व.७ ।

असितोत्पलम् । स्त्री । नीलोत्पले । नील-
उत्पले । रा.नि.व.१० ।

असिदंष्ट्रः (कः) । पुं । मकरे । चिका. ।

असिदन्तः । पुं । मकरे । कुशीरे । वै.निघ. ।

असिहः । पि । पामे । कौण्ड । अपके । जिह्व-

कृत्रा नम्र । रत्ना. ।

[हे.च. ।

असिधेनुः (का) । स्त्री । कुरिकायां । हला.

असिपत्रः । पुं । सेहृष्टवस्त्रे । मनना शोभ ।

मद.व.१ । इत्थी । आशू. प.सु. । चिका. ।

गुच्छटणविशेषः । रा.नि.व.८ । (कः) वेतदन्ते ।
रा.नि.१४ ।

असिपत्रटणम् । स्त्री । गुच्छटणे । तुण्डि-

शेष । मं गुच्छागवत् । रा.नि.व.८ । गुणाः —

श्रीतं मधुरं कफघ्नानुत् । रक्तदीपातिसारोपां

नाशकं दाहनुत्परं । हिप्रकारं दीर्घलघुमैदैः दीर्घं

गुणाधिकम् ॥ वै.निघ. । [उत्तम] चारा. ।

असिपुच्छः (कः) । पुं । जलचरविशेषः ।

असिमिदः । पुं । खदिररुपे । विट्खदिरि ।

खदिरवात्ना । मं खैराचेन्नाड । श.र. । [आ.वा. ।

असीतकम् । स्त्री । काष्ठागुरुणि । भा.स.२भ.

असीतका । स्त्री । कृष्णापराजितायाम् । नील

अपराजिता । मं कालीगीकर्णौ । वै.निघ. ।

असीतकादिचूर्णम् । स्त्री । आमवाते चूर्णे ।

पाठः — “असीतकं मागधिका गुडूची श्यामा वरा-

ही गजकर्णगुण्ठी । समा धृताः कृच्छ्रमिदं तु

चूर्णं पिबेत्तदुष्णोदकमण्डयैः ॥” भा.नि.स.२भ. ।

असुः । पुं । प्राण्ये । अम. । स्त्री । चित्ते । उणा. ।

असुखम् । स्त्री । दुःखि । हे.च. । [अम. ।

असुधारणम् । स्त्री । जीवने, जीवधारणम् ।

असुश्रुत् । पुं । प्राणिसावे ।

असुरम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । मद.व.२ । पुं ।

देवदाकवस्त्रे । वै.निघ.जीर्णत्व.लवकादि. ।

असुरयहः । पुं । भूतयहविशेषः । मा.नि. ।

असुरसा । स्त्री । वर्षत्याम् । वावूहे तूण्डी ।

र.मा. । [सि.रचिकं ।

असुरा । स्त्री । रजन्याम् । रात्रि । हरिद्रायां ।

असुराक्षम् (क्षा) । स्त्री । कांक्षि । हे.च. ।

असुराक्षपतङ्गः । पुं । तेलपायिपतङ्गे । [उ-

णा पोका, आर्त्तना । “असुराक्षपतङ्गस्य

विट्चूर्णं मधुसंयुतम् ।” वैयकम् ।

असुराक्षविट् । पुं । कांक्षसि । वै.निघ.२भ.

अ.सुराद्यघने ।

[अ.टी.भ. ।

रसुरी । स्त्री । राजिकायां । राहिनृतिषा ।

प्रसुख्यः । त्रि । रोगयुक्ते ।

प्रसृक् । स्त्री । स्त्रकानामगम्यद्वये । कुडुमे । रा. नि.व.१२ । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

प्रसृकरः । पुं । शरीरस्थरसधाती । छे.च. ।

प्रसृक्पः (पा) । पुं, स्त्री । जलीकायाम् । अ.टी.भ. ।

प्रसृगुल्यः । पुं, स्त्री । केसरि ।

प्रसृम्यदः । पुं । कीडे । वै.निच. ।

प्रसृम्यदः । पुं । प्रसृम्यार्थे च्यव्यते घनेनेति भारक्तप्रदरे । अमृतद्रोणे हि परदला लक्षणं — “विरक्तमयाश्रयनादजीर्णोद्धमप्रपातादतिमैथुनाशयानाश्रयोकादतिकर्षणाच्च भाराभिवाताक्त्यनादिवा च ॥ प्रसृम्यदं भवेत्सर्वं साङ्गमर्दं सवेदनम् । तस्यातिवृत्तौ दीर्घं च भ्रमो मूर्च्छा मदस्त्वपा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रायोगाच्च वातजाः ।” भा.नि. । वातजादिभिरात् स चतुर्विधः । ऋतुकालभिन्नान्यकालेऽपि चक्षिकात्तवसावीऽसृम्यद एव । सु.शा.२३. । यद्यथं यदपथं वा रक्तपिर्नषु कौर्त्तितं । प्रदरेऽपि तथा दीर्घं तत्तन्नाही भर्ज्यजित् ॥ इति पथ्यापथ्यम् ।

असृम्यदशैलेन्द्ररसः (मर्वाङ्गसुन्दरः) ।

पुं । रक्तप्रदरीकरसे । पाठी यथा — गगनं शोधितं वाद्यं पलैकमिष्टकासमं । टङ्गणं स्याच्चतुर्थांशं शानाहं त्रिसुगन्धिकं । कर्पूरमलदक्षैव जातौकीर्षं फलं घनं । नागेश्वरं लवङ्गञ्च कुष्ठं सविफलं तथा । जलेन वटिका कार्या । कायायां शोषयेत्तु ताम् । ...प्रदरस्थ विनाशाय दृष्टः सर्वोङ्गसुन्दरः ॥ प्रयोगा.च.दर.चि. ।

असृग्ध(ग्धा)रा । स्त्री । चर्मणि । अ.टी.भ. ।

असृग्धम् । स्त्री । स्वर्णवैरिके । स्वर्ण शिवि-राणि । हि सोनमेव । वै.निच. ।

असृगतम् । त्रि । असिद्धे । अपक्वे । रत्ना. ।

असृपाटी । स्त्री । रक्तधारायाम् । अ.टी.सा. ।

असृम् । स्त्री । खली । छे.च. ।

असृमती । स्त्री । शालपक्वाम् । अ.टी. ।

असृम् । स्त्री । आयुधे चापे । करवासे । मी.र. द्विकं । व्याघ्रमखे ।

असृचिकित्सकः । पुं । असृवैद्ये । सु. ।

असृचिकित्सा । स्त्री । असृादिना त्रणचता-दिप्रतिकारे । सु. । [इति भाषा । रत्ना. ।

असृजित् । पुं । कवाटवक्रवत् । कवाटवत् ।

असृवैद्यः । पुं । असृचिकित्सके । वै.निच. ।

असृाघातः । पुं । असृप्रयोगे । अश्रुकरा । वै.निच. ।

अस्थि (कम्) । स्त्री । वीजे । मीदीजधाती ।

हाड । रा.नि.व.१८ । अस्थिस्वरूपं — मीदी सस्त्रा-दिना पक्वं वायुना चातिशोधितम् । तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्वविषये ॥” तत्कर्म च धारणं । तत्संख्या च मानवदेहे ३०० । तेषां १२० शाखासु, ११७ त्रीणिपार्श्वपृष्ठोदरीरःसु, ६३ बीयायां प्रसृ-द्वेष्टेति । एकैकस्याम्पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्चगुल्फसंश्रितानि दश । पाण्यां-मेकं, जहायां द्वे, जानुभ्येकं, एकसूराविति । त्रि-श्रद्धेमिकास्त्रिन् सक्तुधिन भवन्ति । एतेनेतरसक्तु-नाह च व्याख्याती । त्रीण्यां पञ्च तेषां गुदभग-नितम्बेषु चत्वारि त्रिकसंश्रितमेकं, पार्श्वे षट्त्रिं-शत् एवमेकस्त्रिन् ; द्वितीयेऽप्येवं । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावृत्ति । द्वे अचकसंज्ञे । बीयायां नवकं । कण्ठनाद्यां चत्वारि, द्वे हृत्वीः, दन्ता इतिंशत्, नासायां त्रीणि, एकं तालुनि, गण्डकर्णशङ्खेयु एकै-कं, षट् शिरसि । तच्च पञ्चविधम् — कपाल-रुच-क-तरुण-बलय-नलकभेदेन । तत्र जानुनितम्बस्त-भतालुगण्डममकास्थीनि कपालपदवाच्यानि । द-न्तास्थि रुचकमिति, नासावीवाकर्णनेवास्थीनि तरुणमिति, हस्तपादपार्श्वपृष्ठोदरवक्षोऽस्थीनि बल-यमिति, अवशिष्टानि च नलकमिति उच्यन्ते । सु. शा.५.च. ।

अस्थिकृत् । पुं । मीदीधाती । छे.च. ।

अस्थिगतज्वरः । पुं । तदाश्रितज्वरः । लक्षणं यथा — “मीदीऽस्थिं कुजं वासी विरेकान्दर्दरेव च । विषेपणञ्च गाभाणां बिद्यादस्थिगतं ज्वरं ॥” वै.निच. । वाग्निहोषधं, वसिककं, चम्पूहोषधं च प्रतीकारः ।

अस्थिग्रन्थिः । पुं, स्त्री । ग्रन्थिरीजै ।

अस्थिच्छलितम् । स्त्री । तन्नामककाष्ठभयास्थिविशेषे । वृद्धदन्तः शुद्धखण्डयुती । 'पार्श्वयो रस्थि हीनोद्गतम् ।' सु.नि.१५५. । See भग्नम् ।

अस्थिजः । पुं । मज्जासाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिजननी । स्त्री । वसाधातौ । मदीधातौ । वै.निघ. ।

अस्थितुण्डः । पुं । पलिविशेषे । श्र.मा. ।

अस्थितोदः । पुं । अस्थनि सूक्ष्मविज्ञवपेदनायाम् । अस्थिपीडायाम् । वै.निघ. ।

अस्थिपञ्चरः । पुं । कङ्काले । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिफलः । पुं । पनसह्वे ।

अस्थिभङ्गः । पुं, स्त्री । तन्नामधेयरोगे । अस्थिविशेषे । स द्विविधः सन्धिसुक्तकाष्ठभग्नभेदेन । सयीः सन्धिसुक्तः ऋक्विधः । काष्ठभग्नश्च दादशविधः । सु.वि.१५५. विशेषाः स्वस्वपर्याये कृप्याः । अस्थिसंहारः । शङ्खोडाङ्ग । See भग्नम् ।

अस्थिभचः । पुं । कुकुरे । शृगाले । हारा ।

अस्थिभया । स्त्री । शोषधिविशेषे । घायमारी इति मङ्गराष्ट्रादौ । वै.निघ. ।

अस्थिमर्म्भ । स्त्री । तदटसंख्यकम् । तत्र कटौ तदणसंज्ञके हे, नितम्बे हे, भंसफलके हे, शङ्खयोश्च हे इति । सु.शा.५५. ।

अस्थिराष्ट्रिकः । पुं । हिमालह्वे ।

अस्थिशृङ्खला (लिका) । स्त्री । अस्थिसंहारे । शङ्खोडाङ्ग । हिं अस्थिशृङ्खल । गुणाः—वृथा श्रेयसला मधुरा पित्तरक्तानिलघ्नी च । मद.व.७,१ ।

अस्थिसङ्घातः । पुं । अस्थिमेलनस्थलेषु । तानि चाष्टादश—“गुल्फे पञ्च जानुत्वेकम् वङ्गणे कटिदेशे मसके चैकैकम् । चतुर्दशाङ्गुलं सङ्घाताः तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्गणेषु । एतेनेतरसकृद्वाह च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरैकैकः ।” सु.शा.५५. ।

अस्थिसन्धानकरः । पुं । लघने । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धानजनी । स्त्री । अस्थिसंहारे । शङ्खोडाङ्ग । वै.निघ. ।

अस्थिसन्धिः । पुं । अस्थिसंमेलनस्थाने । म.संस्थानेषु । ते विधा स्थिरा भवन्तीति । सु.शा.५५. । See सन्धिः ।

अस्थिसन्धिकः । पुं । अस्थिसंहारे । मेघ. ।

अस्थिसमुद्भवः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसम्बन्धनः । पुं । राले । धूना । वै.निघ. ।

अस्थिसम्भवः । पुं, स्त्री । मज्जनि । शुक्रधातौ ।

अस्थिसम्भवस्नेहः । पुं । मज्जनि । वै.निघ. ।

अस्थिसंहतिः । पुं । अस्थिसंहारे । मद.व.७ ।

अस्थिसंहारः (कः) । पुं । (Vitis quadrangularis, Syn. Cissus quadrangularis.) खनामख्यातह्वे । शङ्खोडाङ्ग. शङ्खोडाङ्ग. शङ्खोडाङ्ग. हिं हरसङ्करी, हरजीङ्गी, हरसङ्करी. गुणाः—शीतलः वृथः वातघ्नः अस्थिसन्धान-कृच्छ्र । मद.व.१ । अस्थियोजनः वातश्लेष्महरः उष्णः सरः कृमिघ्नः अर्शोग्नः नेत्ररोगघ्नः रुचः स्वादुः वृथः क्षुधः पित्तलघु । भा.पू.१५. । काष्ठत्वनिव-रहितमस्थिशृङ्खलाया माषाह्वे द्विदलमकक्षुके तद-ईम् । सम्पिष्टं तदनु ततस्तिलस्य तैले सम्पुष्कं वट-कमतीव वातहारि ॥ भा. । च.द.अ.पि.अध-यज्ञौ । माना शुक्लचूर्णे १८ र. । हस्तिशृङ्गाम् । शङ्खोडाङ्ग इति लोके ।

अस्थिसंहारिका (री) । स्त्री । अस्थिसंहारे । भा.पू.१५. । [भग्न.वि. ।

अस्थिसंहत् । पुं । अस्थिसंहारे । च.द. मेघ.

अस्थिसारः । पुं । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिसारस्थिता । स्त्री । मज्जायां ।

अस्थिस्नेहः । पुं । मज्जनि । रा.नि.व.१८ ।

अस्थिस्नेहसंघ्नः । पुं । मज्जायाम् । भृगञ्ज इति लोके । रा.नि.व.१८ ।

अस्निग्धदाह (कम्) । स्त्री । देवदाहविशेषे । देवदाहविशेषे । रा.नि.व.११ ।

अस्थशर्मा । स्त्री । आकाशवह्नी । आत्मानोक्तं मता । रा.नि.व.११ ।

अस्फोटः । पुं । काञ्चनह्वे । वै.निघ. ।

अकान्तम् । स्त्री । बुल्लाम् । उन्नम, आका-
[ति लोके । मं पुं । च.टी.मं ।

अकितः । वि । विकसिते । कूटेषु । वै.निघ.

अकम् । स्त्री । शीघ्रते । रा.नि.व.१८ । केशरे ।
कूमकूम । च.द. । मयनजले । रत्ना. । पुं । अ-
घाते । विज.र. । कोषे । केशे । मे. ।

अकखदिरः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । लाल
वृक्षे । मं रक्तखिर । रा.नि.व.८ ।

अकखः । पुं । तेजवले । उज्ज्वल । वै.निघ.

अकजम् । स्त्री । मांसि । रा.नि.व.१७ ।

अकजित् । पुं । वनस्यतिविशेषे । कपाटि
नेष्टु इति भाषा । र.सा. ।

अकपः । पुं । जलीकायाम् । जै.क. । म-
क्तुषे । रा.नि.व.२३ । [व.४ ।

अकपत्रः (कः) । पुं । भण्डावले । रा.नि.

अकपा । स्त्री । जलीकायाम् । जै.क. । मे. ।

अकफला (ली) । स्त्री । शल्लकीवृक्षे । शाल-
है गाछ । रा.नि.व.११ ।

अकमातका । स्त्री । रसधात्री । रा.नि.व.१८ ।

अकसरेणुः । पुं । सिन्दूरे । मे. ।

अकसरोधिका (नी) । स्त्री । लज्जालुकाल
तायाम् । लज्जावती लता । रा.नि.व.५ ।

अकविन्दुच्छदा । स्त्री । ललणाकन्दे । रा.
नि.व.५ । [वै.निघ.]

अकशिश्वी । स्त्री । रक्तशिश्व्यां । रा.नि.व.११ ।

अकसुती । स्त्री । रक्तसावे । वै.निघ. ।

अकसार्जकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।
रक्ततुलस्याम् । शाला तुलसी । मं पांडरी-
तुलस्य । वै.निघ. ।

अकसङ्गः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमे । म.द.व.२ ।

अकसु । स्त्री । नेत्रवारिणि । असुनिरीधायीनसा-
दयीत्यति । वा.म.४.प. । [क्रा. ।

अकसुकः । पुं । अक्षीवृक्षे । आडिछ गाछ । र-

अकसुवाहिनी । स्त्री । अशुवाहके धमनौवये ।
सु.शा.८.प. ।

अहः । स्त्री । दिवसे । अम. ।

अहङ्कारः । पुं । चेतनप्रवृत्तयश्चेतने, इन्द्रिया-
दिनिखिलशरीरव्यापी योऽहंभावसाविशिष्टप्रवृत्ति-
रेव । स च विविधः वैकारिकतैजसभूतभेदेन ।
“तत्तद्व्यास महत्तत्तद्व्यास एवाहङ्कार उत्पद्यते ।
तत्र वैकारिकादहङ्कारात् तैजससहायान्तर्लक्षणा-
न्नेव एकादशेन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते । भूतादिरपि
तैजससहायान्तर्लक्षणांन्नेव पञ्चतन्मात्राणि उत्पद्य-
न्ते ।” सु.शा.१.प. ।

अहतम् । स्त्री । नूतनवस्त्रे । हला. ।

अहरटक् । पुं । गृध्रे । शकुनि । वै.निघ. ।

अहरपणः । पुं । मांसे । हारा. ।

अहर्वात्यवः । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. । [हे.च.]

अहर्मणिः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्य गाछ ।

अहर्मुखम् । स्त्री । प्रातःकालि ।

अहस्कारः । पुं । अर्कवृक्षे । हे.च. ।

अहस्यतिः । पुं । अर्कवृक्षे । सूर्ये । अम. ।

अहिः । पुं । शीघ्रके । शीघ्रा । प्रसीया. । वसन्त-
कुसुमाकररसे । र.सा.सं. सपें । म.द.व.१२ । उद-
रावर्त्ते । हारा. । वज्रीवृक्षे । मनशी शिजू. । हे.च. ।

अहिंसा । स्त्री । (Capparis sepiaria.)
कण्टकपालीवृक्षे । कैंटां छडकैंटांलि । रत्ना. ।
आमवातप्रलपे । गुणाः—विषशीघ्रहरत्नं । राज. ।

अहिकः (का) । पुं, स्त्री । शाकलीवृक्षे ।
शिशूल गाछ । मं सांवरी । अ.च. ।

अहिकाण्डः । पुं । वायी । हे.च. ।

अहिकुटी । पुं । भारहाजपल्लवि । वै.निघ. ।

अहिगन्धफला । स्त्री । सल्लकीवृक्षे । रा.नि.
व.११ । [अ.च. । मं सापगंध । वै.निघ. ।

अहिगन्धा । स्त्री । सपगन्धायाम् । रा.नि.वि-

अहिच्छकः । पुं । सपगन्धायाम् । नेडुशिडे ।
हे.च. ।

अहिच्छका । स्त्री । शताह्वयपे । मोरी ।
कुलफा । रा.नि.व.४ । अर्करायाम् । टिनि । रा-
नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

अहिजम्बुकः । पुं । लकलासे । कैंकलास ।

अहिजिह्विका । स्त्री । महाश्रतावय्याम् ।
वटु भटुग्री । वै.निघ.

अहितद्रव्यम् । स्त्री । स्वभावत एवाहितद्र-
व्येषु । यथा—श्रिखीधानेषु यौषे माषकलायः ।
फलेषु उहुकः, शालेषु सर्पपशाकम्, मांसेषु गी-
मांसं, वसासु माहिषी, दुग्धेषु मेघीदुग्धं, तैलेषु
कुसुमतेलं, इत्रविकारेषु फाणितच्च । भा.पू.१भ. ।

अहितपदार्थः । पुं । हृदयरमण्यां । पुतिमांसं ।
प्रभातनिद्रायां, मेषुने, दधनि चेत्यादी ।

अहिताहारः । पुं । अहितकरद्रव्यमन्त्रणे ।
गुणः पीडाजनकत्वम् । वा.सू.७अ. ।

अहित्यः । पुं । वनमेधिकायाम् । वनमेधि ।
अहित्योऽप्यगुणस्तद्वाजिनां स तु पूजितः । मद.
व.२ ।

अहिट्टि । पुं । नकुले । मयूरे । मे.षचतुष्कं ।

अहिनिर्मोकः । पुं । सर्पनिर्मोके । भा. ।

अहिपुत्रकः । पुं । तराली । हारः ।

अहिपुष्पम् । स्त्री । नागकेशरपुष्पे । च.द. ।
कुम्भीकातेले । सु.चि.१७अ. ।

अहिपूतनः (ना) । पुं, स्त्री । बालरोगा-
न्यतमं रोगविशेषं । शिशुत्रं ७२३-७ । यथा—
“शशन्मूत्रमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्भवेत् । खिन्नं
वा स्नायमानं वा कष्टूरकफोद्भवा ॥ कष्टूयना-
स्ततः निघ्नं स्त्रीटः सावय जायते । एकौभूतं त्रयं
घोरं तं विद्यादहिपूतनं ॥” भा.नि.सुद्वरोगः ।

अहिफलः (ला) । पुं, स्त्री । दीर्घकर्कटिका-
याम् । लषा कौकूटः । मं टरकांकड़ी ।

अहिफेनम् (कम्) । पुं, स्त्री । Opium
poppy, Papaver somniferum. स्व-
नामख्यातसारजवर्गोद्योपविषे । प.मु. आ.फिम् ।
हिं अफिम् । मं अफूकड़री, अपून । आफन इति
मालवे प्रसिद्धं । ते नलमंडु । “उक्तं खसफलघोर-
काफूकमहिफेनकम् ।” भा.पू.१भ. । अहिफेनं च-
तुर्विधं आरण्यमारण्यधारण्यसारण्यमेदात् । तत्र
श्वेतवर्णं आरण्यं, लज्जवर्णं मारण्यं, पीतवर्णं धारण्यं,
कर्पूरं सारण्यं । आरण्यममं आरयेत् । मारण्यं
खलुं कारयेत् । धारण्यं वयस्यं, सारण्यं मलसार-
ण्यं करोति । सामान्यतो गुणाः—सविपातघ्नं

वर्धं बल्यं मोहदह । रा.नि.व.६ । आफूकं शीघ्रं
साहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तकरञ्च । मद.व.१ ।

अहिफेनवटिका । स्त्री । योगीश्वरं रक्ताति-
सारं । खर्जूरं पिष्ट्खर्जूरम् । र.सा.सं. । शास्त्रि.

अहिफेनवीजम् । स्त्री । खखसे । पूरु,

अहिफेनासवः । पुं । आसवीऽयमतीसार-
विस्खीर्णितः । मावाहंसापकमिता । अच मधूक-
मयस्य (मडुवारां मड) पलशतं (१२॥० मड)
अहिफेनं ४ प. सुस्तकं जातौफलेन्द्रयवैलानां प्र-
त्येकं पलमेकत्राहतपात्रे मासमेकं स्थापयेत् । मेघ.

अहिभयदा । स्त्री । भूयामलक्याम् । जूँहे
आम्ना । रा.नि.व.५ ।

अहिभुक् । पुं । मयूरे । रा.नि.व.१६ । तान्त्यं ।
मे. । सुद्रसापसंद इति प्रसिद्धे हस्ते । नाकुलीनाम-
महाकन्दशाके । रा.नि.व.७ । गन्धनाकुल्याम् ।
रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमर्दनी । स्त्री । गन्धनाकुल्याम् । त्रांश-
विशेषः । अहिलताविशेषः । सापसंद इति पाषा-
न्ये । रा.नि.व.७ । See नाकुली ।

अहिमारः (कः) । पुं । विटखदिरि । सुद्व
वाल्मी । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिमेदः (कः) । पुं । विटखदिरि । सुद्व
वाल्मी । मं गन्धीहिंवर । रा.नि.व.८ ।

अहिरिपुः । पुं । मयूरे । रत्ना ।

अहिलता । स्त्री । सापसंद इति ख्यातलता-
याम् । गन्धनाकुल्याम् । रा.नि.व.७ । See ना-
कुली । तान्त्य्याम् । पानि गाछ । रा.नि.व.११ ।

अहिलोकिका । स्त्री । भूयामलक्याम् । जूँहे
आम्ना । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

अहिल्या । स्त्री । वनमेधिकायां । वनमेधि ।

अहिवल्ली । स्त्री । नागवल्ली । मेघ.अ.भ.चि. ।

अहिविषापहा । स्त्री । अहिलतायाम् । सा-
पसंद । वै.निघ. ।

अहिस्तम्भः । पुं । गुल्फे । गोत्रेण सुद्व.

अहीन्द्रः । पुं । शरिरायाम् । अनसुम्न । च.
द.यथा चि.लवङ्गादिषु ।

गिरविः । पुं । हिमखसर्पे । गन्धिनी इति के । हारा ।

रेवः । स्त्री । शतमूल्याम् । अम. ।

गिराचम् । स्त्री । दिवाराचे । [सु.]

ग्राटः । पुं । उक्ता इति प्रसिद्धे रूपे । प.

ला । स्त्री । भस्मातकहवे । डेनो गीह । च. ।

वः । पुं । (Terminalia belerica.)

tree bearing a medicinal fruit.

भीतकहवे । वगडा गीह । हिंतिनाश । रा.

व.६ । भा.स.४भ.अज्ञे, “जग्धुत्तकाष्टैर्मल-

यसुम् ।” सि.यो.सिद्धमतयोगे कु.काम.हन्द. ।

आ.एलादिमये हन्द. । कर्षपरिमाणे । प.प्र. ।

न्द्राजे । सर्पे । मी. । कद्राचहवे । भा.अने.व. ।

सि. अक्षभके । देवश्रीरीषहवे । भित्तिविट्-

रा.नि.व.६ । स्त्री । विषयेन्द्रिये । रा.नि.व.

२ । वा.शा.२५ । सौवर्चललवणे । तुल्यके ।

तेत । म.भट्टिकं । पञ्चवीजं । विभीतकफले ।

नि.व.११ ।

वकः । पुं । विभीतकहवे । भा.पु.१भ. ।

निशहवे । र.मा. । “विषमक्षसं पिबेत् ।” च.

ज्वरातिसा.चि. कद्राचहवे । श.र. । इन्द्राचहवे ।

रे. । तोलकद्वयपरिमाणे । म.भट्टिकं ।

वकारका । स्त्री । घृतकुमार्याम् । घृत-

यात्री । वै.निच. । [पाखु.चि. ।

वकाष्ठम् । स्त्री । विभीतककाष्ठे । च.द.

वगणः । पुं । श्रीवादीन्द्रियसहाते ।

वगन्धिनी । स्त्री । अतिबलायां । वै.निच. ।

वतः । पुं । यवे । (बहु.) चातपतखुले । रा.

व.१६ । शसमात्रे । च.टी.भाटुः । स्त्री । ला-

डु । धहे । मी. । यवे । प.सु. । “लाजिषु निष्कृ-

ति । यवेऽपि क्वचित् ।” मी.तत्त्विकं । केचिषु

खल्लतखुला अक्षतमित्याहुः । जि. । अत्रथे ।

हिंसिते । मी. । अखल्लिते । श.र. । [व.४ ।

वतखुला । स्त्री । महासमन्ताहवे । रा.नि.

वतरीगः । पुं । उपनखरीगे । आहु-

डु । वचं - “कुर्यात्पित्तानिलं पाकं मख-

मांसे सद्यज्वरं । विषपमचतरीगख विषादुपेन-
खद्य तम् ॥” वा.उ.११५. । [श.च. ।

अक्षता । स्त्री । कर्कटग्रहा । कौकडांशुनी ।

अक्षतैलम् । स्त्री । विभीतकतैले । वगडा

वीजैश्च तैलम् । वा.उ.११५. । See विभीतक-

तैलम् । [खोटहवे । श.उ.गु.गोह. भूरिप. ।

अक्षधरः । पुं । (Trophis aspera.) शा-

अक्षधूर्तः (र्तिलः) । पुं । हवे । गौड । हिं

वैल । हारा ।

अक्षपाकः । पुं । सखललवणे । वै.निच. ।

अक्षपिण्डः । पुं । शङ्खपुष्पाम् । वै.निच. ।

अक्षपीडः । पुं । श्वेतवृक्षायां । श्वेतवृक्षामूले ।

रसेन्द्र.चि. । दुरालभायां । सु.चि.६५. ।

अक्षपीडका (डा) । स्त्री । श्वेतवृक्षायां । प.

सु. । यवतिललतायाम् । रा.नि.व.२ ।

अक्षमः । पुं । स्थूलमूलके । वनचटके । वै.

निच. । स्त्री (मा) । अक्षानी । ईर्ष्यायाम् । श.र. ।

अक्षरः । पुं । अपामार्गे । छ.च. । स्त्री । जले ।

अक्षरुचकम् । स्त्री । स्तनिकालवणे । मोक्षी ।

मं सोरमिट । वै.निच. ।

अक्षवीर्यवान् । पुं । श्वेतकरवीरे । वै.निच. ।

अक्षशिरोधिया । स्त्री । मन्थास्थशिखायां ।

वै.निच. । [वै.निच. ।

अक्षसस्यम् । स्त्री । कपित्थफले । मं कविठ ।

अक्षारलवणम् । स्त्री । अक्षजिमसैन्धवादी ।

यथा—“गोक्षौरं गोष्ठतथैव धान्यं मुद्राक्षिला

यवाः । सासुद्रं सैन्धवथैव अक्षारलवणं स्मृतम् ।”

हारलता ।

अक्षि । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ ।

अक्षिकः । पुं । (Dalbergia oujeinien-

sis.) रत्नहवे । आडेउ गीह । रमा. ।

अक्षिकूटः (कः) । पुं । Eye-ball, ईंषि-

कायां । कटुक उत्रा । वा.उ.१५. । गजविषु-

टके । छ.च. ।

अक्षिकूषितम् । स्त्री । अपाहृष्टी ।

अक्षिगोलः । पुं । The ball or globe of the eye. नेत्रतारकी ।

अक्षिष्ठादनम् । स्त्री । अक्षिर्बलानि । रत्ना ।

अक्षिपक्षकम् । स्त्री । शीघ्रं लक्ष्म्यस्य नेत्रं नासा चेति । रा.नि.व.१८ । [eye. नेत्रपटल ।

अक्षिपटलम् । स्त्री । A coat of the

अक्षिपक्ष । स्त्री । The eye-lash. नेत्र-
लोम्भि । ८८५३३ पाठात्र गेमा ।

अक्षिपाकात्ययः । पुं । कृच्छ्रगते अक्षिरोग-
विशेषे । लक्ष्यम् — “उच्चातुपातः पिङ्गका च नेत्रे
यच्छिन् भवेत् शुद्धनिभश्च युक्तम् । तदप्यसाध्यं प्रव-
दन्ति केचित् पश्यन् यत्तिभिरपचतुल्यम् । श्रुतं
समाक्रामति सर्व्वतो हि दोषेषु यस्यासितमण्डल-
श्च । तमक्षिपाकात्ययमक्षिगीमं सर्व्वार्त्तिकं वर्त्त्य-
त्यमाहुः ॥” मा.नि. ।

अक्षिपीलुः । पुं । मृद्वानिले । वै.निघ. ।

अक्षिभेषजम् । स्त्री । श्रुतलोभे । मद.व.१ ।
पट्टिकारीभे । रा.नि.व.६ ।

अक्षिरोगः । पुं । नेत्ररोगे । See नेत्ररोग ।

अक्षिवः । पुं । (Guilandina or Hyper-
anthera morunga.) शोभाञ्जनवृक्षे । अञ्ज-
ना । हिं शिशु । मरिचे । रा.नि.व.७ । स्त्री । स-
मुद्रलवणे । अ.टी.भ. । [च. ।

अक्षिविचूर्णितम् । स्त्री । अपाङ्गदृष्टौ । हे.

अक्षिवैराग्यम् । स्त्री । नेत्रविरक्ततायां । “अ-
क्षोरक्षाक्षिवैराग्यम् ।” बा.सू.७५. । [च. ।

अक्षिसेचनम् । स्त्री । नेत्रनिलीदे । बा.सू.२१

अक्षिहुल्लनम् । स्त्री । निम्नमुदासी । मा.नि.
वि.र.१. । [ने. रत्ना. ।

अक्षीकः । पुं । उच्चविशेषे । आउट इति लो-

अक्षीवः । पुं । वशिरे । वरु । शोभाञ्जनवृक्षे ।
मखिना । मे.वचिकं । च.सू.४५.कमिध.व.१.चि.
१५. । मृद्वानिले । भा.पू.१५. । चि. अमते । मे. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अक्षीवः । पुं । रत्नाङ्गे । अर्कमन्दारि । वै.निघ. ।

अ

आकरः । पुं । खनी । यनि । अम. ।

आकरजम् । स्त्री । रत्ने । वै.निघ. ।

आकर्णनम् । स्त्री । अत्रणे । कान, शोनि ।

आकर्षः । पुं । इन्द्रिये । मे.वचिकं । [अ.मा. ।

आकर्षकः । पुं । शिलाभेदे । दूयूक पाथत्र ।

आकली । स्त्री । चटकायां । ८७५३३ वै.निघ. ।

आकल्पः । पुं । रोगे । हे.च. ।

आकल्पकः । पुं । तमसि । मीहे । शम्बी ।
उल्लङ्घिकायाम् । मे.कचनुकं ।

आकलः (कः) । पुं । अकर्करायां । आकर-
कत्रा । वै.निघ.२५.चरी.चि.आकलकादिचूर्णे ।

आकषः । पुं । निकषप्रसारे । अ.र. ।

आकारः । पुं । आकृती । सूर्पा । अम. ।

आकारकारभः (भा) । पुं, स्त्री । अकाराभके ।
आकरकत्रा । भा.म.१५.ज्वरज्ञीवटी. (शार्ङ्ग) ।

आकाशः । पुं, स्त्री । अमघाती । रा.नि.व.११ ।
पञ्चभूतान्यतमभूते । मूत्र, आकाश । अस्य वि-
शेषगुणः शब्दः, स नित्यः पञ्चरीत्येव, तस्येन्द्रियं
कर्णः ।

काशपटलम् । स्त्री । खमपाती । वै.निच.।

काशमांसी । स्त्री । Small variety

काशमांसी produced in Kedāra mountain. सूक्ष्मकाशमांसी । आकाशकटो-
रणी । अस्या उत्पत्तिः केदारसूमी । गुणाः—
तवा शोफघ्नी व्रणनाडीघ्नी लूतागर्दभजाखादि-
गघ्नी वर्णकरी च । रा.नि.व.१२ । प.सु.।

काशमूली । स्त्री । जलोपधी । पाना ।
रा.।

काशवल्ली (झिका) (स्त्री) । स्त्री ।

assayta filiformis. खवल्लीविशेषः । आ-
गाक वृत्ता, आकाशवेदन । कौं अमरवेल् ।
मरवेल्, आकाशवेल्, नलमुदवेल् इति च
आखे । गुणाः—यादृशो तित्ता पिच्छिला नेच-
नघ्नी अप्रिवर्धनी हया पित्तत्रैभामनाशनी च ।
भा.पू.१भ. । मद्.व.१ । मधुरा कटुः पित्तघ्नी श-
ठ्ठिकरी रसायनी बल्या । रा.नि.व.३ ।

काशसलिलम् । स्त्री । आनामलजले ।

बौंदके । दुष्टिर खन । मं पावसाचेपाणी । गुणाः
—मधुरं बन्धं दीपनं पथ्यं दण्डाग्रं अमघ्नं मेह-
रुच । तथा “सद्यो हण्यन्मृमृमिष्यं कलुषं दीप-
यकं । चिरस्थितं लघु खच्छं पथ्यं स्वादु सुखाव-
हम् ।” रा.नि.व.१४ ।

काकुचनम् । स्त्री । सडोचने । स.सू.२५अ. ।

काकुलः । पुं । अश्वमेदे । See अश्वः ।

काकुलकृत् । स्त्री । अकर्करायाम् । आकृ-
कृत् । भा.म.१भ.जिज्ञाकृत्.चि. । “किरात-
तिकाकुलकृत्-कुलिङ्ग ।”

काकुला । स्त्री । तमापकगोधूमादौ । इरा

पोड़ा इति भावा । “तमैरपकगोधूमैराकुला प्र-
रिकीर्तिता । आकुला गुरवो ह्यथा मधुरा बल-
कारिणः ।” रा.नि.व.१६ । [तत्रिकं ।

काकृतिः । स्त्री । रूपे । शरीरे । लक्षणे । मे.

काकृतिच्छया (ची) । स्त्री । अलीपची ।

पाना । कौषातकीलतायां । प्लुत घोषा । र.मा.।

काकृन्दः । पुं । कृन्दने । आक्रान्ते । मे.दधिकं ।

काकीङ्गः । पुं । शामाकोद्याने । अम.।

भाक्तीशः (नम्) । पुं, स्त्री । अभिषेके । भापे ।

हे.च. । अम. । [च.द.विदग्धाजी-चि. ।

भाक्तेदिभावः । पुं । आर्द्रकारिलगुणहेती ।

भाखनिकः । पुं । शूकरे । मूषिके । मे.।

भाखुकः । पुं । मूषिके । रत्ना । वन्यमूषिके ।

मद्.व.१२ । शूकरे । हे.च. । देवताङ्गुष्ठे । र.मा.।

भाखुकर्षणिका । स्त्री । क्षुद्रमूषिककर्षणी ।

हेनूत्रकाणी, मूषाकाणी । मं लघुउंदीरकाणी ।

वै.निच. ।

भाखुकर्णी । स्त्री । Salvinia cucullata.

जलजमूषिककण्याम् । हेनूत्रकाणी पाना, मूषा-
काणी इति भावा हि मं भीपली । कं वल्लिहृ-
हे । सा विधा कृत्वा दीर्घा च । कृत्स्नगुणाः—
कटुश्चा कफपित्तहरी आनाहृज्वरशूलार्तिहरी पा-
चनी च । रा.नि.व.३ । द्रवलीचुपे । कालदुष्टी ।
रा.नि.व.५ । दन्तीमं दे वृद्धदुष्टी । गुणाः—
कटु-
तिक्तकषाया शीता लघुः कटुविपाका मूत्रकफकृ-
मिघ्नी च । भा.पू.१भ. । कटुका तित्ता उष्णा
शीतला रसायनी सरा लघुः कषाया क्षमियन्मृ-
चक्रप्रमेहकुष्ठघ्नी च । हृदयी शीतला मधुरा
रसवन्नी चक्षुष्या रसायनी शूलघ्नी ज्वरक्षमिघ्नणा-
खुविघ्नी च । वै.निच. । राज. । सि.यो.क्षमि.चि.
क्षमिघ्नपृषिकायां श्रीकण्ठ. ।

भाखुगन्धी । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायां । वै.निच.।

भाखुजित् । स्त्री । भूयामलक्याम् ।

भाखुपर्णा (र्णिका) (र्णी) । स्त्री । स्थूल-

मूषिककर्षणी । वृद्ध हेनूत्रकाणी । हि मूषाकाणी
वा उन्दुरकत्री । रत्ना । कृत्स्नदन्त्या । कूट दन्ती ।
कृत्स्नदन्त्या । काल दन्ती । र.मा. । हृदयन्त्याम् ।
भा.पू.१भ. । मण्डूकपर्णाम् (थूलकूटि) । च.द.
क्षमि.चि. ।

भाखुपाषाणः (कः) । पुं । A kind of

mineral, loadstone. लौहचुम्बके । चूचूक-
पांथर । भाखुपाषाणनामाद्यं लौहसङ्करकारकः ।
रा.नि.व.१३।गुणाः— क्षिप्रः पारदस्य निग्रामकः ।
लौहसङ्करस्यैव वीर्यकृत्कालिवर्धनः । विदोषसर्व-
व्याधीनां नाशकः परिकीर्तितः । अथवाः स तु
विशेषः समधातुविनाशकः । दाहं विनाशयन्

ginianus.) शरारिपक्षिणि । भ्रांण पांथि ।
न वगलीपक्षी । मद.व.१२ । See आङ् ।

आटीकरः । पुं । द्वे । वै.निच. ।

आटीमुखम् (वदनम्) । स्त्री । वृषविषा-
व्याय अस्त्रविशेषे । सु.स.८५ । शरारिचक्षुवदा-
कारत्वात् तथाभिधीयते । “कुशाटीवदने स्त्राये
अङ्गुलं स्नातयोः फलम् ।” अत्रिः ।

आटीपः । पुं । उदरमध्ये सवेदनगुह्यगुहाशब्दे ।
स च वायुजम्बी भवति । मा.नि. । “आटीपो गुह-
गुहाशब्दः श्रीकृष्णो जठरसम्भवः ।” भा. । [पाठ ।

आङ्म्वरः । पुं । Eyelid. नेत्रच्छदे । ङकत्र

आङ्गिः । पुं । शरारिपक्षिणि । भ्रांण पांथि ।
मद.व.१२ । मत्स्यविशेषे । आङ्गं मांछ । गुणाः—
गुहः स्निग्धः वातश्लेष्मकोपनः बलकरः शुकसिधा-
प्रियवैकथ । राज. ।

आङ्गिका (ङ्गी) (ङ्गीकी) । स्त्री । शरालि-
पक्षिणि । मद.व.१२ । गुणाः—“आङ्गी वातवि-
कारकासङ्गमनी बल्ला हवा दीपनी ।” अत्रि.
२१५ ।

आङ्कः । पुं, स्त्री । शमीधान्यविशेषे । अत्रहर ।
हिं टोर । प.सु. । अष्टशरारिमिते धान्यमानविशे-
षे । आङ्गि । सं पायली । प्रत्यक्षतुष्टये । ‘चतुः-
प्रत्यक्षयाङ्कम्’ पुष्कलचतुष्टयमिते माने । पुष्क-
लानि तु चत्वारि आङ्कः परिकीर्तितः । द्रवद्रो-
णचतुष्टयभागे (४ दा १७ अत्र) । See आङ्कौ ।

आङ्किकः (कीनः) । चि. आङ्कमितव-
पनयोग्यत्वे । अम. ।

आङ्किका । स्त्री । आङ्क्या । वै.निच. ।

आङ्कौ । स्त्री । (Cajanus, indicus,
syn cytissus cajan.) शिक्वीधान्यविशेषे । अ-
ङ्गुर, आङ्गुरि । हिं रहर, टर, तुवरी, टुमुर ।
हिमा. । सा श्वेतवर्णपीतमेदाविधा । तत्र साधारणा-
ङ्कौगुणाः—कषाया मधुरा कफपित्तजित् ईष-
हातकरी रुक्षा गुहः शङ्खिणी च । इति विदला-
ङ्कौगुणाः । रा.नि.व.१६ । “आङ्कौ तुवरा रुक्षा
मधुरा शीतला लघुः । शङ्खिणी वातजननी बल्ला-
पिपकफाक्षजित् ॥” भा.पू.१५ । “अङ्गुः कषाया
ज्वरकपित्तं कट्यं कर्म इति सुखव्रणच । गुह-

ज्वरारोचकासङ्गिर्हृद्गद्गदुर्गमहराङ्कौ स्मात्” ।
अत्रि.१५५ । श्वेताङ्कौ दीपकारी । रक्ता—बल्ला
रुक्षा पित्ततापघ्नी च । पीता—दीपनी पित्तदा-
ङ्कौ च । रा.नि.व.१६ । परिमाणभेदे । आङ्गि ।
मे.कविकं । सौराष्ट्रस्थितिकायाम् । हे.च. । गोपी-
चन्दने । तन्नामकगन्धद्रव्ये । अ.टी. ।

आङ्कौघः । पुं, स्त्री । तुवरीयूषे । अङ्-
गुर (कां) । गुणाः—बल्यम् । रा.नि.व.१६ ।
“भवेदाङ्क्या मधुरश्च यूषं विशोषणं वातनिवारण-
च । श्वेतापङ्कं पित्तहरं नराणां ॥” अत्रि.१२५ ।

आङ्कपवनः । पुं । ऊरुलम्भरोगे, वा वचाङ्-
रिद्रादौ ।

आङ्कवातः । पुं । वातरोगे, वातरोगभेदे ।
खचणं—“चलः स्निग्धे मदुः शीते श्लेष्मोऽङ्गु-
मदुलया । आङ्कवात इति श्रेयः सङ्गच्छी मेदसा-
हतः ॥ च. । [निच. ।

आङ्गा । स्त्री । अजनीदायाम् । त्राकूनी । वै

आण्डिः । पुं, स्त्री । तन्नामकमर्मस्थाने । इ-
न्नायुमर्थे । तस्य च स्थानम् जानूहभियपार्थं
ऽङ्गुलिचयमितम् । सु.शा.६५ ।

आतङ्कः । पुं । ज्वरे । रोगे । रवा. । सन्.पे ।
शङ्कायाम् । मे.कविकं ।

आतञ्चनम् । स्त्री । तर्पणे । अम. । उपद्रवे ।
निचिपे । सु., प्रतीवापे ।

आतनम् । स्त्री । दर्शने ।

आतपः । पुं । रौद्रे । एतस्मिन् खेदमूर्च्छा-
रक्तवशादाह्वयमकरं पित्तवैषण्यकरञ्च । मद.व.
१२ । कटुः रुचः नेत्ररोगप्रकोपनश्च । रा.नि. ।

आतपतण्डुलः । पुं । असिद्धतण्डुले । अ-
न्नां ङां ।

आतपवम् (कम्) । स्त्री । द्वे । रवा. ।

आतपर्णिका (र्णी) । स्त्री । चीरिकायाम् ।

आतर्पणम् । स्त्री । द्वयोः मे. ।

आतपशुक्लः । चि. । रौद्रशुक्ले ।

आतपाभावः । पुं । क्षायायाम् ।

आतापिः (पी) । पुं । चित्रपक्षिणि । चित्र-
पक्षी । सं. रसारी । हला. ।

आतायी । पुं । चित्तपचिषि । जिन । अम ।

आतिः । पुं । शरारिपचिषि । हला ।

आतुरः । वि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । अ-
तिनिर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि वा । शापकाले च
रोगाणामातुरस्य गुणा मताः ॥ भैष. ।

आलप्यः । पुं । (Annona reticulata.)
The custard apple tree. आता इति
प्रसिद्धफलवले । आता गीछ । हिं सरीफा ।
मं सिताफलीचेन्नाड । ली । तत्फले । फलगुणाः
—हृमिजनकं रक्तवर्णं स्वादु शीतलं हृद्यं बल्यं
मांसकरं दाहकरपित्तवातघ्नं । राज. ।

आत्मगन्धकः । पुं । गन्धवीले । मं रखावीले ।
वै.निघ. ।

आत्मगन्धहरिद्रा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रा-
याम् । मं कापूरहरिद्रा । वै.निघ. ।

आत्मगुमा । स्त्री । (Mucuna pruriens,
Carpopogon pruriens.) कपिकच्छी ।
आनाकुनी. दशा, धुनातण्डु, उग्रानिषे इति
च । हिं कौच । मं कृहिरी । तं दुलगुंडि । गुणाः
—युक्तवर्णौ मधुरतिक्ता मांससंवर्धका गुरुः वा-
तघ्नी बल्या कफपित्तरक्तघ्नी च । तबीजं—वात-
घ्नम् अतिशुक्लवर्णं कच्च । भा.पू. १३.मद.व.१ । तत्-
फलं स्त्रीषु हर्षजनकत्वात् बाजीकरणम् । वा.सू.
१५.च.दूषादिब. । स्वादुः हृद्या वातघ्नी शीतपित्ता-
सघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.१ । दूषान्नान्निम्बवास-
कगुमा । शतावर्ण्याम् । रा.नि.व.१ ।

आत्मग्राही । वि । कुलिशरी, खीदरपूरके ।

आत्मघोषः (घा) । पुं, स्त्री । काकि । हारा ।
कुक्टे । श.च. ।

आत्मजः । पुं । पुत्रे । [च.चि.१५. ।

आत्मजा । स्त्री । कन्यायाम् । शकशिश्याम् ।

आत्मनीनः । पुं । पथे । रा.नि.व.२० । पुं ।
प्राणधारे । पुत्रे । [श.सा. ।

आत्मनूली । स्त्री । दुरात्मयां । मं धामासा ।

आत्मभरिः । वि । आयूने । अम. ।

आत्मरत्ना । स्त्री । महिन्द्रवारुणीलतायां । वडु
गोकुलं फलं मता । रा.नि.व.१ । मद.व.१ ।

आत्मवत् । वि । यववति, हृतिमति ।

आत्मविज्ञानम् । स्त्री । योगाभ्याससमाधिना

परमात्मस्वरूपविज्ञाने । वा.सू.१५. । [रा.नि.व.४ ।

आत्मशय्या । स्त्री । शतावर्था । भटभूमी ।

आत्मा । पुं । शरीरे । मेलचिकं । जीवे । वायैत-
अग्नी । हे.च. । मनसि । मे. ।

आत्माशी (इन्) । पुं । मत्स्यविशेषे । चिकी ।

आत्मोद्भवा । स्त्री । (Glycine debilis.)
माषपर्ण्यां । माषाणि । वनमुहे । रा.नि.व.१ ।
कन्यायाम् ।

आत्यूकः । पुं । वक्त्रे ।

आत्यूहः । पुं । Gallinule. दाल्यूहपचिषि ।

आत्रेयः । पुं । An essential juice of
the body. शरीरस्थरसधातौ । हे.च. ।

आत्रेयिका (यी) । स्त्री । ऋतुमत्या स्त्रियां ।
हला । मे.यचिकं ।

आदर्शः । पुं । दर्पणे । टीकायां । प्रतिपुलके ।
मि.शचिकं । शिषे । सु.कल्प.५५. । See सर्पः ।

आदर्शमण्डलः । पुं । मण्डलिजातीयसर्प-वि-

आदानम् । स्त्री । अद्यालङ्कारविशेषे । हे.च. ।
निदाने । रोगलक्षणे । रा.नि.व.२० ।

आदाना (नी) । स्त्री । हस्तिघोषायाम् ।
धूमूल । हिं लोणा ननुवा । र.मा. । भैष.सुद्ररी.
वि.महानीलतैले ।

आदिकारणम् । स्त्री । निदाने । अम. ।

आदित्यः । पुं । अर्कचुपे । श्वेतार्कचुपे । ओ-
कम् गीछ । सूर्ये । अम. ।

आदित्यकान्ता । स्त्री । आदित्यभक्तायाम् ।
हृङ्हृङ्गि । वै.निघ. । [ह्रींशके ।

आदित्यतेजा । स्त्री । आदित्यभक्तायां । आ-

आदित्यपत्रः (कः) (चा) । पुं, स्त्री । आ-
दित्यभक्ताभेदे । हृङ्हृङ्गि । भेद । गुणाः—कटुः
उष्णवीर्यः कफघ्नः वातरोगघ्नः दीपनः जाठरग-
न्धघ्नः शरीरशुद्धयः । रा.नि.व.४ । अर्कवले ।

आदित्यपर्णिका (नी) (र्षी) । स्त्री ।
आदित्यभक्तायाम् । हृङ्हृङ्गि । तन्नामकौर्णिक-

विशेषे । त्रिधाऽपि । “या सूर्यकान्ति भण्डते,
चौरश्च यस्या सुवर्णमं, पुष्पाणि च सूर्यमखलाका-
राणि ।” च.चि. १८. सु.चि. १५५. तथा “सपञ्च-
कीमलदलहिमायनमूलप्रधानचुपे । सूर्यसुखी-
ति लोके ।” सूर्यसुखीलक्षणं यथा — “सूखिनी
पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तायनकीमलैः । आदित्यपर्णिनी
त्रेया सदादिव्यानुवर्णिनी । आदित्यपर्णिनी त्रेया
तथैव हि हिमचये ॥” सु.चि. १०५. ।

आदित्यपाक (गुडूची) तैलम् । क्ली । ए-
तत्तैलं कुडुहरं । मन्निष्ठा लावा विफला हरिद्रा
मनःशिला हरिताल गन्धकचूर्णैः समभागैः तैलं
पाच्यम् । अत्र जलं विना पाकानुपपत्तेः तैलसमं
जलं दत्त्वा जलशोषपर्यन्तं सचूर्णं तैलमातपे स्था-
प्यम् । तैल १५. द्रव्य १० शरावांशः । च.द. कुड-
री.चि. । अन्यत् केशरीपणे हितम् । तैलमिदं
वटाङ्गुरभूकेशीचूर्णेन गुडूचीखरसेन रौद्रपक्वं कर-
णीयम् । रस.र. कुडरी.चि. ।

आदित्यपुष्पा । स्त्री । धातकीपुष्पचुपे । शी-
दे फूल । चौरकाकीर्ण्य ।

आदित्यपुष्पिका (घ्नी) । स्त्री । अकंहचे।
कीर्ण्यतार्कचुपे । त्रुणिकम् । मं अकंपुष्पी ।
र.मा. । [गुण्यावर्णं । छुडुछुडु ।

आदित्यवन्धुः (स्या) । पुं, स्त्री । पद्म ।

आदित्यभक्ता । स्त्री । (Cleome viscosa
Polanisia icosandra.) खनाख्यातचुपे । वन
मन्त्रात्, कुट्टे, छुडुछुडु इति भाषा । हिं ड-
लहुल्लं । मं सूर्यफलवल्ली । आदिता आदित्यभक्तिः
इति च देशविशेषभाषा । सा श्वेतपीतमन्दित
विधा । गुणाः — शीतला तिक्ता कटुः कफघ्नो ल-
ब्धोऽपक्वश्चण्डूभूतयङ्गशीतज्वरघ्नी च । रा.नि.व.
४ । तथा स्वादुपाकरसत्वं गुरुत्वं चाररसत्वं अपि-
नवर्द्धकत्वं विटभित्तं वातहरलघु । कर्णशूलघ्नी ।
च.द. । हिमा रुचा स्वादुपाका सरा गुरुः । कटु-
रपितला चारा विटशकफवातघ्नी । अपरा च
तिक्ता कषया लघ्वा सरा रुचा लघुः कटुः ।
कफपित्तरक्तशसकासारक्षिज्वरघ्नी । विस्फोटकुठ-
मेहराशयोनिरीगलनिपाखुघ्नी च । भा. ।

आदिस्ववज्रभा (ल्लिका) (ल्ली) । स्त्री ।

आदिस्ववज्रभायाम् । वै.निघ. ।

आदिबलप्रवृत्तः । वि । प्रकशोषितान्वये ।
ये रोगाः शुक्रशोषितान्वयाः कुष्ठार्भः प्रवृत्तयः ।
तेऽपि पुनर्हि विधा मातृजाः पित्रजाश्चेति । सु.स.
२४५. । एते आध्यात्मिकाः इति कथ्यन्ते ।

आदिमा । स्त्री । भूमौ । [वै.निघ. ।

आदिष्टवः । पुं । अमन्तकठये । मं आपटा ।

आदीनवः । पुं । दीपे । हारा । केशे । अम. ।

आद्यः । पुं । अद्भुते । रत्ना । क्ली । धाम्ने । रा.
नि.व. १६ । वि । भक्षणीयद्रव्ये ।

आद्यधातुः । पुं । शरीरस्वरसधाती । वै.निघ. ।

आद्यपुष्पम् । क्ली । विभागकुङ्कुमीपेतक्रीविर-
चन्दने । “विभागकुङ्कुमीपेतं तदुक्तञ्चाद्यपुष्पकम्” ।
रा.नि.व. २२ ।

आद्यमाषकः । पुं । पञ्चगुह्यापरिमितमाष-
माणे । ५ त्रुति । अम. । ८० गुह्यायां वै.निघ. ।

आद्यमाषा । स्त्री । माषपर्णीलतायाम् । मा-
षाणि ।

आद्या । स्त्री । भूमौ । वै.निघ. ।

आद्यूनः । वि । औदरिके । अम. ।

आर्द्र (कम्) । क्ली । (Zingiber offici-
nale.) Common ginger. मूलविशेषे ।
आदि । हिं अदरख् । तं अन्न । गुणाः — “कफवा-
तघ्नं स्वरकरं विवस्मानादृगलघ्नं कटूष्णं रुच्यं हृद्यं
वृष्यञ्च” । सु.स. ४५५. । पुं । जलमाजारी ।

आधगनम् । क्ली । स्फुटी ।

आधानम् । क्ली । गर्भधानि । [का. ।

आधानिकम् । क्ली । गर्भधारणसंस्कारे । वि-

आधारः । पुं । अधिकरणे । आलवाले । मी. ।

आधिः । पुं । मनोव्यायां । प्रत्याभायां । मी. ।

आधिदैविकः । वि । देवताधिकृते ।

आधिभोगः । पुं । अन्नगवायुपभीने ।

आधिभौतिकः । वि । जिव्यादिद्रव्यभूते ।

आधिमन्यवः । पुं । ज्वरापी । हारा ।

आधिशमी । स्त्री । शमीमदे । वै.निघ. ।

आधोरणः । पुं । हस्तिपक्षे । हला ।

आभ्रातः । पुं । वायुरीगभेदे । मे.तचिकं ।
 स्त्री । उदरस्त्रीती । च.द.षप्रिमा.चि.पय्याचिके ।
 त्रि । दधे । स्त्रीति ।

आभ्रानः । पुं स्त्री । वातव्याधिविशेषे । आना-
 ह् । उदरस्त्रीती । (पेटे फोला, गु.मे.) । स्वरूपं
 यथा—साटीपमथुयकजमाभ्रातसुदरं भ्रमम् । आ-
 भ्रानमिति जानीयादधीरं वातनिरीधजम् । आ-
 भ्राने लङ्घनं पूर्व्वं दीपनं पाचनं ततः । फलवर्ति
 क्रियां कुर्त्याहलिकर्म च शोधनम् ॥ सु.नि.१३. ।

आभ्रानी । स्त्री । नलिकानामवनिगद्व्ये । रा.
 नि.व.१२ । [याम् । अम.श.र. ।

आभ्या (नम्) । स्त्री, स्त्री । अती । चिना-
 आध्यात्मिकः । त्रि । आत्मसम्बन्धीये ।

आनः । पुं । अलमुख्यासे । उच्छ्वासि । वहि-
 मुख्यासे । हे.च. । [भा. ।

आनन्दः । पुं । समदे । मये । राजजम्बूद्वे ।

आनन्दपटम् । स्त्री । नवीदावस्त्रे । हारा ।

आनन्दप्रभवम् । स्त्री । रेतसि । जीर्णे । हे.च. ।

आनन्दभैरवः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते रसः ।
 व्योषं चिकटु, पिपपल्या मरिचस्य च पृथग्भागद्वयम्
 याद्वम् । “हिङ्गुलघ विषं व्योषं मरिचं टङ्गणं
 तथा । जातीकोषं समं चूर्णं जम्बीरद्रवमर्दितम् ।
 रक्तिमानां बटीं कुर्व्यात्... ।” हितोयः ज्वराति-
 सारे । “हिङ्गुलघ विषं व्योषं टङ्गणं गन्धकं समं ।
 जम्बीररससंयुक्तं मर्दयेयामकद्वयम् ॥” मात्रा १२. ।
 छतीयः प्रमेहाधिकारे । अत्र रसः पारदभक्ष ।
 “वङ्गभक्ष स्तं स्वर्णं रसं चौद्रेर्विमर्दयेत् । हिगुञ्जं
 भक्षयेन्निलम्... ।” र.सा.सं. ।

आनन्दभैरवी (वटी) । स्त्री । शीताङ्गसन्नि-
 पाते रसः हिङ्गुलं विषं चिकटु मरिचं टङ्गणं (मो-
 हांश) पिपपली जातीकोषं (अग्निशुद्धी) द्रव्याणि
 समभागानि । विषं चिकटुकं गन्धं टङ्गणं स्त-यु-
 लकं । धुलूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं अतम् ।
 एतानि समभागानि दिनैकं विजयाद्रवेः । मर्दये-
 श्चकामानु वटी आनन्दभैरवी । भक्षयेच्च पिबेच्चानु
 वरीमूलकपायकं ॥” र.सा.सं. । [पुत्री ।

आनन्दमयकोषः । पुं । आरच्यमरीरे । सु-

आनन्दा । स्त्री । विजयायां । निक्षि । हिं
 भाङ् । वार्षिकीपुष्पवृक्षे । (तनूफूल । हिं वेला ।
 भा.पू.१भ.पुव. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.
 १० । सुद्रपण्याम् । वै.निच. ।

आनन्दी । स्त्री । आकन पांठा इति प्रसिद्धे
 वृक्षे । श.च. । आरामशीतलायाम् । रा.नि.व.१० ।

आनन्दोदयरसः । पुं । पाण्डुरीगे रसः ।
 “पारदं गन्धकं लौहमसकं विषमेव च । समांशं
 मरिचं चाष्ट टङ्गणञ्च चतुर्गुणम् । भङ्गराजरसैः
 सम भावनाश्चास्त्रदाहिमैः । गुञ्जाद्वयं पण्यखण्डे
 खादिसायं ।” भेष.पाण्डु. चि. ।

आननम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

आनयः । पुं । उपनयने ।

आनर्त्तः । पुं । जले । मे.तचिकं ।

आनासुः । पुं । इक्षुतुल्यायाम् । प.सु. ।

आनाहः । पुं । विश्ववरोधकव्याधी । गु.मे. ।
 तस्य लक्षणं—“आमं शङ्कषा निचितं क्रमेण भूयो
 विषकं विगुणानिलेन । प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं
 विकारमानाहसुदाहरति” । भा. । मा.नि. ।

आनीलः । पुं । नीलवर्णांशे । रङ्गे । मं कथिल ।
 हे.च. । चि । दृषद्रीलवर्णे । [द.अर्श.चि. ।

आनुलोमनः । त्रि । अनुलोमकारिणि । च. ।

आनुलोम्यम् । स्त्री । सारल्ये । च.द.अर्शः ।

आनुवासनिकम् । स्त्री । अनुवासनवत्ती ।
 च.चि.१३. । See अनुवासनवत्तिः ।

आनूपः । पुं । मक्षि । जटा. । अनारस इति
 ख्याते वृक्षे । हिज्जलवृक्षे । (इक्षुजगृष्टि । प.सु. ।
 अनूपदेशवासिपाणिमात्रे । देशविशेषे । स्त्री । भीम-
 जलविशेषे । तन्निवृत्तिगुणाः—रङ्गम्बुर्बहुवचस्य
 वातश्लेष्मामयान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यातः आ-
 नूपं तद्वत् जलम् ॥ इति । See अनूपः । जले ।
 रा.नि.व.१४ । See जलम् ।

आनूपजलम् । स्त्री । अनूपदेशस्थजले । तद्व-
 णाः—स्वादु खिद्यं गुरु पित्तहरं पासाकण्डूवात-
 कफज्वरकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

आनूपजाङ्गलसाधारणमांसम् । स्त्री ।

अथ हिन्दुधर्मशास्त्राणां मसिपु । यत्र सप्त
सप्त सप्त सप्त सप्त सप्त सप्त । रा.नि.प.१० ।

मानुष्यपक्षिमांसम् । श्री । सारसवंतचक्र-
वाकादिमांसि । युष्वाः—श्रीतलं क्षिप्तं वातकक्ष-
कम् । रा.नि.व.१० । [चमयः ।

पानूपभूमिः । स्त्री । सजलभूमी । See

मानूयमांसम् । श्री । कृषिपर-भवन-कीमल-
यादिमन्त्रानां मांसेषु । ते च यवयवदन्तानां कीम-
लमांसम् । रा. नि. व. १० । गुणाः—मधुरं स्निग्धं
मृदु चक्षुष्यान्नाकरं शूलकरं मांसपीयूषं चक्षुष्य-
म् । प्रायेण स्निग्धम् । भा. पू. १ भ. । सि. पी. वा. व्या.
प्रायस्य-शूलः ।

आनूपयवर्गः । ३ । तदेवमप्युपनिषत् । आनूप-
 वर्गसु पञ्चविधः । तस्या—कृत्स्नपराः ऋषाः को
 ऋषाः पादिनी मन्त्रावेति । तत्र मन्त्रमन्त्रादयः
 कृत्स्नपराः पञ्च । तस्मात् पातकं कथं मन्त्र-
 पञ्चिनादिपञ्चकम् । ईश्वराणादयः ऋषाः स-
 कृत्स्नपराश्च—सर्गात् रक्षिणादिहरम् । मन्त्र-
 मन्त्रादयः श्रीमन्त्राः—सर्गात् आदुरसमा-
 यन्त्रादिपञ्चम् । कृत्स्नकुशीरादयः पादिमन्त्र । स-
 ३३५ । आनूपकेन्द्रविशेषाः तेषां पातकी-
 यन्त्राः पञ्चि. १०५ ।

आचारि(री)चक्षुः । जी । चाकाम-
 चक्षिषी । यद्युत्तिष्ठं भवति चार-चार-तीचार-ईम-
 मिदम् । तेषु चार-वर्षाद्वयं, वर्षापिण्डीवर्षं कारम्,
 बीचारतीर्थं तीचार्दं, तथा प्रातर्हिमीवर्षं ईममिति ।
 चारमपि द्विविधं सामुद्रमात्रमिदम्—तथीयाङ्गं
 गुणाब्जमदीर्घं पाचनम् । तदुक्तं चाङ्गिने स्वाति-
 विशाखस्थी एवी मेघी यद्वर्षति वारि तद्गाङ्गं, तथा
 मार्गशीर्षादिचक्षुषेबु मेघी यद्वर्षति तीर्थं तत्सामुद्रं
 ज्ञेयम् । तत्परीक्षा दक्षिणिते रीय्यपात्रे शाख्यो-
 दनपिच्छं विन्यस्य वर्षायां धृते न विकारमेति सुह-
 र्देन तदा गाङ्गं ज्ञेयम् । तच्च जलं गाङ्गं स्वादु
 कीतलं दक्षिणतः कफपित्तज्ञं निर्दोषं स्वच्छं लघु
 नित्यगुणाधिकम् । तथा सामुद्रजलं शीतं गुरु
 कफवातकरं । यथा चिन्तानल्यने पतितं तदुष्णाक्षं
 गाङ्गवद्वर्षति, तथीभयविषमेव वारि रसाग्रयव-
 द्वाहुवि पतितं नानारसत्वं याति । रा.नि.व.१४ ।
 See भोगमात्रम् ।

पान्थम् । ली । पन्ते ।

पान्थिकः । जि । चन्द्रसन्धीये ।

आन्दोलनम् । ली । कम्पे ।

पान्थसिक्तः । त्रि । पाचके । यम ।

पान्द्रदेशपूगम् । ली । तद्देशीयपूगफले ।
 गुणाः — पाके मधुरं किञ्चिदम्लं तुषरं वातकफघ्नं
 मुखजायकरोच । वैजिघ. ।

आपः । क्ली(स्) । जलसमूहे । पुं । अष्टवस्त्रं
तमि । स्त्री । बालकै । दाता । अमः ।

प्रापकम् । वि । दूषणको कलायादी ।
रोटिका इति केचित् ।

आपगाजलं (वारि) (सलिलम्) । त्नी ।
नदीजल । गुणाः—“नादियं दीपनं रुचं वातलं
लघु लिखनं” । मद्, व, ङ । See नदी ।

आपणः । पुं । इदं । पण्यविक्रयस्थाने । अम.

प्राप्तिकः । पुं । स्थणपक्षिणि । वाङ्मपक्षी ।

प्रापनम् । ली । मरिचे । श.च. ।

आपनिकः । पुं । इन्द्रनीलमणौ । [व. १८]

आपन्नसत्त्वा । स्त्री । गर्भवतीनार्या । रा. नि.
आपस्तम्भिनी । स्त्री । क्षिप्रनीलतायाम् ।
 रा. नि. व. ३ ।

आपाकः । पुं । पौयान् इति कुन्कारस्य पा-
द्वयस्यत्याजदाहस्याने । जटा ।

आपानम् । क्षी । पानभूमी । हला ।

आपालिः । पुं । केशकीटे । उकूण । अस. ।

आपिस्तरम् । ली । खर्च । मोष । रा. नि.
५.१३ ।

प्रापीतः । पुं । तृणीकृते । तूँत गीष्टि । ग-
 णाः—कटुः कषायो मधुरः खडुः तिक्तः शार्श-
 णीकृते । तृणीकृते । तूँत गीष्टि । ग-
 णाः—कटुः कषायो मधुरः खडुः तिक्तः शार्श-
 णीकृते । तृणीकृते । तूँत गीष्टि । ग-
 णाः—कटुः कषायो मधुरः खडुः तिक्तः शार्श-

आपीनम् । स्त्री । उषसि । इला । सुवर्णसु-
ख्याम् । जागाग्रथी । अम. । पुं । कूपे ।

राप्पः (पूषः) । पु । पिष्टके । राजा ।
प्राणपञ्चमाक्षि । राजा ।

आपूयः । पुं । शकुनि । चूर्णके । छात्र, मयूरी,
वेणुम् । चिकी ।

आपूर्यमाणः । पुं । शुक्लपत्रे । [११]

आपूषम् । स्त्री । रक्ते । रा१, द्रव्य । रा.नि.व.

आप्तः । वि । विश्ववाचि । “रजस्तमीभ्यां नि-
र्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये । येषां चिकालममलं ज्ञा-
नमव्याहृतं सदा । आशाः शिष्टा विबुधास्तैर्वा
वाक्यमग्रं संशयम् ॥” चर. ।

आप्ता । स्त्री । जटायाम् । हारा. ।

आप्यम् । स्त्री । कुडौषधी । कुड़ । अ.टी. ।
भा.पू.१भ. । वि । जलविकारजे फेनादी ।

आप्यायनम् । स्त्री । तर्पणे । ग्रीष्मणे । रा.नि.

आप्लावः (भुतम्) । पुं, स्त्री । खाने ।
अम. । हे.च. ।

आफिङ्गम् । स्त्री । अहिफेने । श.चि. ।

आफीनम् । स्त्री । अहिफेने । वै.निच. ।

आफु(फू)कम् । स्त्री । अहिफेने । आफिम् ।
भा.पू.१भ. ।

आबाधा । स्त्री । पीडायाम् ।

आब्दिका । स्त्री । तिलिद्याम् । श.र. ।

आभा । स्त्री । वल्ले । वा१, वा । मं वाभू ।
भा.पू.१भ.वटादि.व. । च.द.भ.प्रा.चि.वा.व्या.एरण्ड-
पाके । भा.त्रिकशूल.चि. । सङ्गाशतावध्याम् । See
वर्चुरः ।

आभागुगुलुः । पुं । भग्नाधिकारे, भग्नसम्भा-
ने च हितः । आभावल्ले । वा१, वा । “आभा-
फलनिकव्योवैः सर्वैरेभिः समीकृतैः । तुल्यो गुग्-
गुलुराद्योऽप्ये भग्नसन्निप्रसाधकः ॥ च.द.भ.प्रा.चि. ।

आभीलम् । स्त्री । शरीरपीडायाम् । वै.निच. ।

आमः । पुं । व्याधिसामे । मे. । मलवैषम्यरोगे ।
रा.नि.व.१० । अपक्वाज्वरसि । सि.यो.अजी.चि.
उद्ग. । तन्त्रपत्रं यथा—“आहारस्य रसः सारी यो
न पक्वोऽपिलाषवात् । आमसंज्ञां स लभते बहु-
व्याधिसमाश्रयः । आमममरसं केचित् केचित्तु म-
लसचयम् । प्रथमां दीपदुष्टिं वा केचित्दामं प्रच-
क्षते ॥ उद्गमोऽन्तरसलेन पाकुमाश्रयमपचितम् ।

दुष्टमाशाश्रयतं रसमानं प्रचक्षते” ॥ इति ।
विज.र. । वटप्रकाशजीर्णरोगेषु । See अजीर्णम् ।

आमकः । पुं । कुष्माखे । [गुरुशूक. । अम. ।

आमगन्धिः । वि । विमलगन्धुक्ते । आंमृटे

आमगन्धिहरिद्रा । स्त्री । (Curcuma
reclinata.) आम आदा । हिं आमहलदी ।
वै.निच. ।

आमघ्नी । स्त्री । कटुकायाम् । रा.नि.व.६ ।

आमचणकः । पुं । अपक्वचणके । कौंठा
छांशा । मं कंचे भीदी, भीहिरभरी । कं रक्षिता,
हसियवकली । गुणाः—शीतलः बन्धः समर्पणः
दृष्टादाहहरः गौल्यः अमरीशीघ्रघ्नः कषायः ईष-
त्कटुबीर्यश्च । रा.नि.व.१६ ।

आमज्वरः । पुं । अपक्वज्वरे । कौंठा ज्वर ।
“लालाप्रसिकी कृत्वासङ्गदयाशुद्धारीचकम् । त-
न्द्रालस्याविपाकाय वैरस्यं गुरुगात्रता”... इत्यादि
आमज्वरस्य लिङ्गम् ॥ भा.नि. ।

आमण्डः (कः) । पुं । एरण्डवले । प.सु. ।
शुक्लेरण्डे । रा.नि.व.८ । भा.पू.१भ. ।

आमण्डवासः । पुं । आसवे । वै.निच. ।

आमतिन्तिङिः (ङी) । स्त्री । अपक्वतिन्ति-
याम् । कौंठा उट्टूगुल । [याम् । अम. ।

आमनस्यम् । स्त्री । वैमनस्ये । दुःखे, पीडा-

आमपत्रिका । स्त्री । चित्तीशक्ते । मं चित्रिला
वै.निच. । [सिद्धि इ० न ।

आमपीनसम् । स्त्री । कफे । कफाकमये ।

आमयः । पुं, स्त्री । कृष्णागुरुणि । र.मा. । कुष्ठे ।
कुड़ । रा.नि.व.११ । सि.यो.अप.चि. । “शरी-
रवल्लयनामयैः ।” भा.म.१भ.ज्व.चि.शालूरपण्यादि-
मूलामयमधुमुता । रोगे । छडे । रा.नि.व.१० ।

आमयव्याप्तः । वि । रोगिणि ।

आमयावी । वि । रोगिणि । रा.नि.व.१० ।

आमरक्तम् । स्त्री । रक्तमाश्रयरोगे । भा.नि. ।
See अतिसारः । [श्रीकण्ठः ।

आमरसः । पुं । अपक्वरसे । सि.यो.अजी.चि.

आमलः (कः) । स्त्री । आमलका । आमला

गोष्ठि । वासकहृत्वे । वासक गोष्ठि । श.च.। काष्ठ-
धानीफले । कठिं आम्ना । See काष्ठधानी-
फलम् । पत्रकाष्ठे ।

आमलकचूर्णम् । क्ली । रसायनाधिकारे ।
च.वि.१७. ।

आमलकशुण्डः । पुं । काष्ठामलके । “सुह्राम-
लकशुण्डयोः” । च.द.ज्व.पञ्चसृष्टिः ।

आमलका (की) । स्त्री । (Phyleanthus
emblica, Syn. Emblica officinalis.)
स्वनामख्यातहृत्वे । आम्ना गोष्ठि । हिं चणोरा ।
मं चावले । के जेज्जि । उत्तु. अंङा । आमलकी-
गुणाः — हरीतकीतुल्याः । विशेषणम् रक्तपित्तप्रमेह-
शान्तिकरी स्वास्थ्यकारी रसायनी अमररसा च ।
मद.व.१ । भा.पु.१३. । कषायाम्ना मधुरा शी-
तला लघुः दाहपित्तवन्निहृशोषघ्नी रसायनी च ।
रा.नि.व.११ । अस्याः फलमपि अम्ललाशयं माध-
व्यं पित्तं रुचकषायलात् कफच हन्ति इति चि-
दोषघ्नं । मद.व.१ । आमलस्य फलं शुष्कं तिक्त-
मम्लं कटुं धृतम् । मधुरं तुवरं केयं भयस-
न्धानकारकम् । तथा आमलक्यान् हृत्स्य मज्जा
तु तुवरा मधुः । वमिक्तातपित्तघ्नी चान्ये तु फल-
बहुलाः । वै.निघ. । अम्लमामलकं मृदुशीतवीर्य-
त्वात् पित्तं शमयति । सू.म.४५७. । तान् गुणां-
सानि कर्माणि विद्यादामलकीश्वरि । यानुक्तानि
हरीतकां वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥ च.वि.१७. ।
काष्ठधानीफलं स्वादि कषायं कटुं शीतपित्तल-
घोषघ्नं च । भूयामलकाम् ।

आमलकायसम् । क्ली । रसायनविशेषे । इदं
ब्रह्मरसायनमपि कथ्यते । आमलकं निरास्य य-
द्योक्तविधिना शुष्कं ८ श. जीवनीयादिकं मिलितं
८ श. दशगुणवारिणा काष्ठयित्वा पादशेषे पूतं
काष्ठं यावत्तम् । तेन चूर्णं यथाविहितविधिना सा-
ध्यम् । च.वि.१७. ।

आमलकावलीहः । पुं । रसायनविशेषे ।
च.वि.१७. रसायनाधिकारे ।

आमलकीपत्रम् । क्ली तालीशपत्रे । वै.निघ.

आमलकादिः । पुं । तदादिवर्गे । आमलकी
हरीतकी पिप्पली बीभीतकश्चेति । आमलकादि-

रिखेय गणः सर्वज्वरापहः । चतुर्थी दीपनी
व्ययः कफारीचकनाशनः ॥ सु.स. १८७. ।

आमलकादिचूर्णम् । क्ली । सर्वज्वरं हि-
तं भेदि दीपनञ्च । आमलं चित्रकं पथ्या पिप्-
पली सेम्बवं तथा । चूर्णितोऽयं गणी श्रेयः सर्व-
ज्वरहरः परः ॥ भा.म.१३.ज्व.वि. ।

आमलच्छदः । पुं । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

आमलायलीहम् । क्ली । रक्तपित्ते रसवि-
शेषः । अत्र लीहं सर्वचूर्णसमं । आमलापिप्-
पलीचूर्णं तुल्यया सितया सह । रक्तपित्तहरं
लीहं योगराजमिदं धृतम् ॥ र.सा.सं. ।

आमली । स्त्री । भूयामलकाम् । वै.निघ. ।

आमवातः । पुं । Acute rheumatism.
स्वल्पवर्णविशिष्टवातरोगविशेषः । आम वात ।
“अहमर्होऽहचिच्छन्ना चालस्यं गौरवं ज्वरः । अ-
पाकः शूलताङ्गानामामवातस्य लक्षणमिति तन्मा-
नरम् । विहङ्गाहारचेष्टाभ्यां मन्दाग्निश्चलस्य
च । सिग्धं भुक्तवती ह्रस्व व्यायामं कुर्वतस्तथा ॥
वायुना प्रेरितो ह्यामः श्रेष्ठस्थानं प्रधावति । तेना-
त्यर्थं विदग्धाऽसौ धमनौः प्रतिपद्यते । वातपित्त-
कफैर्भूयां दूषितः सोऽग्नौ रसः । खोतांसमिथ्य-
न्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छलः । जनयत्याद्य दी-
प्स्वत्वं गौरवं हृदयस्य च । व्याधीनामाश्रयो ह्येव
आमसंज्ञोऽतिदाहः । युगपत्प्लुपितावनालिक-
सन्धिप्रवेशकी । सन्धे वा कुर्वती गात्रं आमवातः
स उच्यते । मा.नि. ।

आमवातगजसिंहमोदकः । पुं । आम-
वाते । अवादी खल्वं किञ्चित्स्वल्प संमिश्रं सह-
प्रसन्नापे उन्मीलितं ततश्चूर्णादि सर्वे प्रविष्य भी-
दकवप्यन्ते । ततो हृत मधु च प्रविषेत् । शुद्धी-
चूर्णस्य प्रसैकं यमान्वाय पलाटकं । जीरकस्य प-
लेहं च धान्यकच पलद्वयं । पलेकं शतपुण्यायाः
खवङ्गस्य पलं तथा । टङ्गणस्य पलं भट्टं मरिचस्य
पलानि च । विहृतात्रिफलाधारपिप्पलीनां पञ्च-
लथा । ब्रह्मोला तेजपत्रञ्च चविकानां पलं तथा ।
अथ लीहं तथा वङ्गं प्रत्येकञ्च पलं पञ्चम् । एतेषां
सर्वचूर्णाणां खल्वं दद्यात् शुचयः । हृतेन मधुना
मिश्रं कर्षमाणम् मोदकं ॥ र.सा.सं. ।

आमवातारिगुडिका (वटिका) । स्त्री ।

आमवाते रसः । रस गन्धक सीहागा सैन्धव लौह ताप शङ्खभक्ष — एषां प्रति १ तो. गुग्गुलीः १४ तो. त्रिफलाचूर्णं ३॥ तो. चित्रकचूर्णं ३॥ तो. सर्व्वे घृतेन विमर्श्य वटौ कार्या । सा.कौ. । रस.र. । रसगन्धकलौहाभं तुल्यं टङ्गणसैन्धवं । समभागं विषुव्यां च चूर्णाद्भिषगुग्गुलुः ॥ गुग्गुलीः पादिकं देयं त्रिवृतामूलवल्कलम् । तत्समं चित्रकं देशं घृतेन परिमर्दयेत् स्वादेन्नासद्यं चास्य त्रिफलाचूर्णयोगतः ॥ इति । रसगन्धी वराङ्गिगुग्गुलुः क्रमवर्द्धितः । एतदेरुण्डतेल्लेन मर्द्दयेदति-विष्वक्म् ॥ इति च । र.सा.सं. । पाठान्तरे—रस-गन्धकलौहाकृतुल्यटङ्गणसैन्धवान् इति । तथा—रसगन्धकलौहाकेशङ्कटङ्गणसैन्धवान् इति च ।

आमवातेश्वररसः । पुं । आमवाते रसः ।

अथ गन्धकादिमर्त्यं द्रव्यं पञ्चाङ्गुलरसे इति एरुण्ड-मूलरसे । पुनः पुनरिति सप्तवारं भावयेत् । ततः सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलकायैः २० वारान् भावयेत् । ततः टङ्गणादिमर्त्यं योग्यम् । पाठः—शङ्खगन्धं पलाईञ्च स्यतासञ्च तत्समं । तासां हि पारदं शुद्धं रसतुल्यं स्यतायसं । सर्व्वे पञ्चाङ्गुलैर्नैव भावयेत् पुनः पुनः । सञ्चूर्ण्य पञ्चकोलीकैः कृतैः सर्व्वे विभावयेत् । रौद्रं विंशतिवाराञ्च गुडचीनां रसेर्दश । श्वट्टङ्ग-चक्षुर्णेन तुल्येन सङ्गं मेलयेत् । टङ्गणाईं विष्णुं देयं मरिचं विडुतुल्यकं । तिलिङ्गीचारतुल्यञ्च सूत-सुल्यञ्च दलिकं । चिकटु त्रिफलसैव खवङ्गं चाहं भागिकं । आमवातेश्वरी नाम विषुना परिकी-र्तितः ॥ र.सा.सं. ।

आमशूलः । पुं । The cholie pain arising from indigestion. आमजन्म-शूलरोगभेदे । तज्जघर्षं यथा—“पाटीपट्टास-वमीगुहल्लोमित्यमानाङ्कफधसेकैः । कफस्य लि-ङ्गेन भ्रमानलिङ्गमामोद्वं शूलसुदाहरन् ॥” इति निदानम् ।

आमाजीर्णम् । स्त्री । आमरसाजीर्णं ।

आमातीसारः । पुं । Dysentery, चङ्गि-धातीसारान्वतमे रोगविशेषे । अस्य सम्प्राप्तिः—“अन्नाजीर्णाप्रदुताः क्षीभयन्तः कोष्ठं दोषा घात-सङ्गाद्गन्धवाः । नागार्थं नैकञ्च सारयन्ति शूलो-

पेतं घटमेनं वदन्ति ॥ संश्रुतमेभिर्दोषैश्च न्यस्तमप-
स्ववसीदति । पुरीषं श्वश्रुदुर्गन्धिं पिच्छिष्यधामस-
जितम् ।” मा.नि. ।

आमानुबन्धः । पुं । आमसातव्ये । सर्व्वदा
आमसञ्चये । च.द.यङ्ग चि.शृङ्गादिः ।

आमासम् । स्त्री । अपक्वाग्ने । कौंटा वा आ-
तप छाडन ।

आमासम् । स्त्री । बालाभे । कृति आम् ।
गुणाः—“कषायमस्वरसं कथं वातपित्तवहैकञ्च ।”
भा.पू.१भ. ।

आमावस्था । स्त्री । अपक्वावस्थायाम् ।

आमाशयः । पुं । आमस्थाने । स च नाभि-
सनयीर्मध्यभागे । “नाभिसनान्तरे जन्तीरामाशय-
इति श्रुतः ।” रा.नि.व.१८ । च. । प्रवाहिका-
रोगे । आग्नीषी व्राण । See प्रवाहिका ।

आमिषम् । स्त्री । मांसघाती । मांसि । रा.नि.
व.१० । भोग्यवस्तुनि । भ.षविकं । त्रिका. ।

आमिषकरम् । स्त्री । शोषिते ।

आमिषगन्धिनी । स्त्री । पूतव्यां भूमिना ।

आमिषमिश्रः । कण्डपविणि । दाञ्च पक्षी,
काक पक्षी । रा.नि.व.१६ । वि । मांसभक्षके ।

आमिषभुक् (पाशी) । वि । मत्स्यमांसभक्षके ।

आमिषस्नेहः । पुं । वसायाम् ।

आमिषी । स्त्री । जटामांस्याम् । अ.टी.भ. ।

आमि(मी)चा । स्त्री । चौरसायाम् । छाना
इति लोके । तक्रचूर्णिकायां । सान्निहितायाम् ।
“तन्ने पक्के च पयसि दधिर्योगेन जातायां दुग्धविक्र-
तो । श्वते चौरं दधि क्षिप्तमासिचा कथ्यते बुधैः ।”
हला. ।

आमिचीयम् । स्त्री । दधनि ।

आमुपः । पुं । (Bambusa Spinosa.)
वंशविशेषे । (वड्डेडु वीण । श.च. ।

आमोदः । पुं । दूरगामिगन्धे । शतावर्थात् ।

आमोदकः । पुं । यमानिकायां । वै.निच. ।

आमोदजननी । स्त्री । नामवङ्गा । पान ।
वै.निच. ।

आमीदा । स्त्री । शतावरीयम् । शल्फायाम् ।

आमीदी । वि । मुखवासने । कर्पूरादिबटि-
काकृतमुखगन्धे । अ.टी. ।

आम्बोली । स्त्री । रक्तजुषष्टकभेदे, कीडण-
देशे खनाका ख्याते । द्रुतयौगैविशेषः । (प्राकृत-
शब्दः) । [श्रीमे] ।

आम्भसिकः । पुं । मल्य । वि । जलसम्भ

आम्रः । पुं । (Mangifera indica) Man-
go tree. खनामख्यातवत् । आमं शीष्टं । मं
आवाफल । कं माविनफल । तं माविडि । आमः
पञ्चविधः साधारणाम् कौशाम् राजाम् महाराजा-
न्मरसालाम्बाय । एषां विशेषाः स्वस्वपर्याये
ख्याताः । बालाआदिगुणाः यथा—कषायाम्बरसं-
सृगन्धि कण्टरीगन्धम् आग्निकरञ्च । याडि मंहरत्त-
कफपित्तत्रणघ्नञ्च । म.व.१ । पित्तप्रकोपवातरक्त-
करं लवणादिना रुचिकरञ्चेति । बद्धास्थि पि-
तानिलकफकरं बालवर्द्धकं । पक्वं तन्निदीष-
श्मनं स्वादु पुष्टिकरं गुरु धातुवृद्धिकरं सन्तर्पणं
कालिकादि लघ्वाश्मघ्नञ्च । रा.नि.व.११ । वा.पू.
१५ च.स्थीधादिः । तरुपक्षाभं गुरुवातहरं मधु-
राभं पित्तप्रकोपनञ्च । कृत्रिमपक्वं पित्तघ्नम् ।
पर्युषिताभं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु शीतलं वात-
पित्तहरं सारकञ्च । गालिताम्बरसः बल्यः गुरुः
वातहरः सारकः अड्यः अतितर्पणः वृंहणः कफ-
वर्धनञ्च । आम्रस्तम्बं गुरु अतिरोचनं दुर्जरञ्च ।
दुग्धाभं रुच्यं बल्यं स्वादु गुरुशीतलं रुच्यं वृंहणं
बल्यञ्च । आमातिर्यागे मन्दाग्रित्वं विषमज्वरं रक्ता-
मयं बहुगुदीदरं नेत्रामयञ्च करोति । भा.पू.१भ. ।
आपक्वमासं फलमेव श्रमं संयाडि पित्तासृजि
कोपनञ्च । तथा विपक्वं मधुरञ्च चास्वं भेद्यं सपित्ता-
मयनाशनञ्च ॥ अ.वि.१७च. । स्त्री । आम्रफलं । पल्लि,
८ ती. । प.म.१ख. ।

आम्रगन्धकः । (धृत्) । पुं । समष्टीलक्षणे ।
मं कौतुषा । रा.नि.व.४ ।

आम्रगन्धा । स्त्री । कर्पूरहरिद्रायाम् । आम्र-
आम । हिं कर्पूरहर्दि । भा.पू.१भ. ।

आम्रगन्धिहरिद्रा । स्त्री । आम्रहरिद्रायाः ।

आम्रक्षैलम् । स्त्री । आम्रास्तितेले । आग्नेय

कूनीर टेल । गुणाः—ईषत्तितं मधुरं माहि-
पित्तकृत् वातकफहरं रुच्यं सुगन्धं विशदञ्च ।
म.द.व.८ । सहकारतैलेस्त्रीपित्तममतिमुबन्धि वात-
कफहरं मूत्रं मधुरं कषायमेवनातिरक्तपित्तकरञ्च ।
अ.वि.१४च. ।

आम्रत्वचा । स्त्री । आम्रवल्कले । आग्नेय
छाल । गुणः—कषाया । रा.नि.व.११ ।

आम्रनिशा । स्त्री । आम्रहरिद्रायां । वै.निघ.

आम्रपल्लवः । पुं, स्त्री । आम्रकिसलये । च.
सू.कुर्यात् । गुणाः—रुच्यः कफपित्तघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्रपुष्पम् । स्त्री । आम्रमुकुले । आग्नेय
वोले । गुणाः—रुच्यं दीपनञ्च । रा.नि.व.११ ।
अतीसारकफपित्तप्रमेहघ्नं रक्तदुष्टिहरं शीतं वान-
लञ्च । भा.पू.१भ. ।

आम्रपेशिका (शी) । स्त्री । शुक्लासखले ।
आम्रपूर, आम्रशी । मं आबोशी । गुणाः—अस्म-
मधुरा कषायरसा भेदिका वातकफघ्नी च । भा.पू.
१भ. ।

आम्रफलम् । स्त्री । आम्रं ।

आम्रफलपानकम् । स्त्री । आम्रफलकृत-
पानकविशेषः । आग्नेय पानं । “आम्रमासं जले
स्विन्नं मर्दितं द्रुपपाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं
कर्पूरमरिचान्वितं । प्रपाणकमिदं श्रेष्ठं भीमसे-
नेन निमित्तं । सद्यी रुचिकरं बल्यं श्रीप्रसिन्धिय-
तर्पणम् ॥” भा.पू.१भ. ।

आम्रमयः । वि । आम्रकृते ।

आम्रमूलम् । स्त्री । आम्रश्रिफायां । आग्नेय
निकुण्ड । गुणाः—सुगन्धि रुच्यं संयाडि शीतल-
ञ्च । रा.नि.व.११ ।

आम्ररसाकृतिः । पुं । रसालाभेदे । किञ्चि-
त्कुटुम्भसंयुक्ता विमलुदधिगालिता । सुशर्करं
भवेत्पीता पक्वाम्ररससन्निभा ॥ पीता शिखरिणी
या सा लघ्नी वण्णवती हि सा । सुकृत्वा मधुरा
बल्या वातपित्तहरापरेति ॥

आम्रलेहः । पुं । आम्रकृतलेहे । हिं रायते ।
आग्नेय टाटे । “तद्व्यासं भर्जयित्वा मर्दयेत्कुड-
श्कर्करं । सैन्धवं मरिचं हिङ्गु भर्जितं तच्च निःशि-
पेत् । रुचिक्रवायलेहोऽयं मधुरश्च्यवितरकाः ॥

उच्यः स्निग्धो मुक्तशोक्तः पाकविषाविशारदः ॥”
वै.निघ. ।

आम्रवन्दः । पुं । आम्रवन्दायाम् । आम्र
ग्राह्यतन्मात्रता । वै.निघ. २भ.ज्व.चि. ।

आम्रव(वा)टः । पुं । आम्रातके । मद्.व.६ ।

आम्रवीजम् । स्त्री । आम्रास्थिनि । आग्नेय
आग्नि वा कुम्भी । हिं कौडलीया । गुणाः—कषायं
क्षयतीसारघ्नं हृष्यदन्त्रं मधुरं हृदयदाहघ्नघ्न । भा. ।

आम्रवेतसः । पुं । अम्रवेतसे । रा.नि.व.६ ।

आम्रहरिद्रा । स्त्री । आम्रनिशायाम् । आम्र
हृत्तन् । गुणाः—“तित्ता चास्त्रा कचिप्रदा ।
लघुग्रिदीपनी चोष्ण त्वरा च सरा सता । कफ-
क्षीयघ्नं कासं श्वासं हिक्कां ज्वरं तथा । सुखरीगं
रक्तदीपं नाशयेत् ॥” वै.निघ. ।

आम्रातः (कः) । पुं । The hogplum
(Spondias mangifera). खनामप्रसिद्धे
वृक्षविशेषे । आम्रगुडा ग्राह्यं हिं आम्राडा । मं
हरमालाआंवा, आंवाड़ । फलगुणाः—“आम्रातम-
ल्पवातघ्नं गरुष्वं कचिकृप्यं । पक्तान् त्वरं स्वादु-
रसपाकं हिमं श्रुतं । तपेणं श्रेयसं स्निग्धं वृष्यं
विष्टिम्बं हृद्यं । गुरु बल्यं सकृत्पित्ततदाहलया
श्रजित् । आमं फलं कषायाम् । पक्तं तत् मधुरास्वं
स्निग्धं पित्तकफघ्नघ्न । रा.नि.व.११ । आम्रावर्त्तं ।
आग्नेयटि, आम्रगुड इति ख्याते । “पक्तस्य सह-
कारस्य कटे विस्फारितो रसः । घर्ष्यशक्नो मुहूर्दत-
आम्रातक इति श्रुतः ॥” स्त्री । आम्रातकफलं ।
आम्रगुडा । राजाश्वे । भा.पू.१भ. ।

आम्रातकः । पुं । पलाशिकायाम् । रा.नि.व.
२३ । च.म.४च. ।

आम्रावर्त्तः । पुं । Inspissated mango
juice. आम्रातके । आग्नेयटि, अग्नेयटि, अमा-
वर्त्त इति च प्रसिद्धे । हिं चम्बट । मं चावेरसा-
चोपोली । विधिः—पक्कावरसः पटे विस्फारितः
स्येद्रयुक्तः आम्रावर्त्त उच्यते । गुणाः—वृष्याकहि-
कातपिपलघ्नः सारकः रुच्यः लघुच । भा.पू.१भ. ।

आम्रास्थि । स्त्री । आम्रवीजकण्डे । आग्नेय
आग्नि । च.म.४च. ।

आम्रा । पुं । तिलिकायाम् । उर्द्ध्वग्राह्य ।

अम्रवेतसे । मद्.व.६ । वै.निघ. २भ.वा.व्या.पञ्च-
शीला चि. चि. अम्ररसे । “अम्रमु पावनी रुच्यः
लघुः पित्तकफप्रदः । सेखनोष्णः क्लेदनश्च वाञ्छं
शीतलताकरः । स्निग्धोषणः सारकश्च भूसङ्घीक-
नकारकः । हिजरीमूलां हर्षदश्च वातनाशकरी म-
तः । अस्याहिसिबनेनैव तिमिरं दाहटङ्गमनाः ।
अम्रकणः पाण्डुरोगविमर्षमोहकप्रदः ॥” वै.निघ. ।

आम्रका । स्त्री । नागरदेशप्रसिद्ध-पलाशी-
लतायाम् । वै.निघ. ।

आम्रकटकः । पुं । चुक्रणपे । टूक । र.मा. ।

आम्रपञ्चकम् । स्त्री । अम्ररसयुक्तफलपञ्चके
यथा—कोल दाडिम हवाञ्च चुक्रिकास्त्रवेतसेः प-
ञ्चाक्षफलम् । जम्बीर नारिङ्गास्त्रवेतस तिलिङ्गी-
वीजपूरकमिति वा फलाक्षपञ्चकम् । रा.नि.व.२१ ।
पञ्चास्वं । [वै.निघ. ।

आम्रपत्रकः । पुं । चुक्रायां । टूक पालङ् ।

आम्रपत्री । स्त्री । पलाशीलतायां । वै.निघ. ।

आम्रपित्तम् । स्त्री । खनामख्यातरोगविशेषः ।
See आम्रपित्तं ।

आम्रफलम् । स्त्री । कपिलफलं । वै.निघ. ।

आम्रलोठिका । स्त्री । सुद्रविषायाम् । वै.
निघ. । [आम्रगुल ।

आम्रलोणिका । स्त्री । आम्रलोणिकायाम् ।

आम्रवक्रत्वम् । स्त्री । पित्तज्वरोगविशेषः ।

आम्रवती । स्त्री । आम्रलोणिकायाम् । मं
चाववती । वै.निघ. ।

आम्रवर्गः । पुं । आम्रवर्गे । See आम्रवर्गः ।

आम्रवल्ली । स्त्री । चावटवेल इति महाराष्ट्र-
प्रसिद्धलतायां । गुणाः—“आम्रवल्ली दीपनी स्या-
त्तोष्णास्त्रा कचिदा सता । कफक्षयगुणावातमी-
नाशकरी सता ॥” वै.निघ. १ [वे.वे. । वै.निघ. ।

आम्रकास्तुकः । पुं । चुक्रिकायां । टूक ।

आम्रवेतसः । पुं । अम्रवेतसे । See अम्र-
वेतसः ।

आम्रा । स्त्री । तिलिकायाम् । लिङ्गिनीक-
तायाम् । मद्.व.६ । वीरहाम् । रा.नि.व.२३ ।

आन्नातकः । पुं । आनातके । र.मा. । [६.४।

आन्नातकी । स्त्री । पलाशीलतायां । रा.नि.

आन्नानीकः । पुं । पीतकिण्टीकूपे । र.मा. ।

आन्नि(स्त्री)का । स्त्री । आन्निकायाम् ।

ऊँऊन ग्राह । अस्त्रीहारे । श.मा. ।

आयतः । वि । दीर्घे ।

आयतच्छदा । स्त्री । कदलीवले । म.द.व.५।

आयतनम् । स्त्री । अघिष्ठाने । आशये । हि-
ती । भा. । [का. ।

आयतपत्रा(ची) । स्त्री । कदलीवले । वि-

आयसम् । स्त्री । तीक्ष्णलीहे । रा.नि.व.१२ ।

लोहसामान्ये । र.मा. । [खु.चि. । लोहमले ।

आयसमलम् । स्त्री । मण्डुरलीहे । च.द.पा-

आयस्तः । वि । तेजिते । क्षिमे । मे.तत्रिके ।

आयामः । पुं । वातरोगभेदे । स हिधा अभ्य-

न्तरायामः बाह्यालरायामश्चेति । देख्ये । अम. ।

सङ्क्षिप्तयदेशस्य व्रणस्य दीर्घाकरणे । सु.चि.१अ. ।

आयामकाञ्चिकम् । स्त्री । ५.हृण्यधिकारे ।

निलुण्ठदरदलितयवे चतुर्गुणजलसाधितयवमण्डं १६

श. (यवः ८ श. जलं ६४ श. श. १६ श.) यव-

शक्तु ८ श. मध्यविधमूलकानि ६४ बारि ६४ श.

एकत्र स्थापनीयम् । ततो यवसारादिकं प्रत्येकं

पलहयं (१६ तो.) तथा पिप्पल्यादीनां प्रत्येकं

पलमितं (८ तो.) तत्र दत्त्वा विगडघटे पञ्चदश-

दिनं यावत् स्थापयेत् । च.द.गृह.चि. । भैष. ।

आयासः । पुं । आनी । हि.च. ।

आयुः । पुं, स्त्री । जीवितकाले । जटा. । औषधे ।

हृते । रा.नि.व.१५ । वसायाम् । रा.नि.व.१८ ।

आयुःशेषः । पुं । शेषौ ।

आयुधदीर्घपृष्ठः । पुं । सपे । हारा. ।

आयुधधर्मिणी । स्त्री । जयनीकूपे । श.च. ।

आयुर्द्वयम् । स्त्री । औषधे । र.मा. ।

आयुर्योगः । पुं । औषधे । रा.नि.व.२० ।

आयुर्वेदः । पुं । अस्वेदस्योपवेदविशेषे, अथ

अवेदोपाङ्गं शब्दादिस्थानाटकसम्पन्ने धनस्यार्थे-

दिपणीतविक्रिताशस्त्रे । “इह खलायुर्वेदो नाम

यदुपाङ्गमथर्ववेदस्युपायैव प्रजाः स्त्रीकथतसङ्-

खमव्यायसङ्ख्येयं कृतवान् स्वयम् ।” तत्त्रिक्रिः

यथा—आयुरस्मिन् विद्यते अनेन वा आयुर्विन्द-

तीत्यायुर्वेद इति । सु.सु.१अ. । आयुर्विन्ताङ्गं

व्याधिः निदानं श्रमनं तथा । विद्यते यत्र विद्विः

स आयुर्वेद उच्यते ॥ वैद्यशास्त्रे । छिताङ्गिनं सुखं

दुःखमायुःसास्यं हिताङ्गिनं । मानसं तत्र यत्रोक्त-

मायुर्वेदः स उच्यते ॥ च.सु.१अ. ।

आयुर्वेदमयः । वि । आयुर्वेदामिञ्जे ।

आयुर्वेदी । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० ।

आयुष्करः । वि । परमायुर्जनके ।

आयुष्मान् । पुं । तृतीयश्रेये । जीवकमहाकूपे ।

रा.नि.व.५ । वि । दीर्घजीविनि । [व.२० ।

आयुथम् । वि । पथ्ये । आयुर्विन्तकरे । रा.नि.

आयुस् । स्त्री । जीवितकाले । अम. ।

आरः (कः) । पुं । हरिताले । रिफल इति

ग्रीडदेशव्याते मधुरास्त्रफलवत् । र.मा. । स्त्री ।

मुण्डलीहे । रा.नि.व.१३ । “आरं कांस्यं सृतं ताम्बं”

मैवनादरसे । पिप्पले । भा. ।

आरकूटः । पुं, स्त्री । ताम्रयशदयोरुपधाती

पिप्पले । पिठन । हिं पीतरो । रा.नि.व.१२ ।

आरक्तम् । स्त्री । रक्तचन्दने । वि । सम्यक्-रक्त-

वर्णं । [इति स्त्रीके ।

आरक्तपुष्पी । स्त्री । वन्सुजीवकवत् । वाङ्मूली

आरग्वधः । पुं । (Cassia fistula.) अरग्वध-

वत् । वरु (आमाल, मोषाल, राशालनडी,

वानननडी । हिं आमलटास, धनवहेडा, शीष-

हाली । मं धोरवाहावा । तं रङ्गचेदु । सुवर्णालु-

फले, वा पत्रे । तत्रान्तःपरिमाज्जने फलं, वङ्गि-

परिमाज्जने कृष्णादौ पत्रं श्यामम् । सि.घो.पित्त.

ज्व.द्राक्षादौ शीकणः । सुवर्णालुफले । च.द.पित्त.

ज्व.चि. । “द्राक्षारग्वधयोश्चापि ।” च.द.वात.श्लेष्.

ज्व.आरग्वधादिः । “आरग्वधययिकमुसुतित्ता ।”

आरग्वधः चिरमालकः । ड.। सु.सु.१अ. । आर-

ग्वधपत्रे । च.सु.१अ.१अ.प्रली. । See अरग्वधः ।

आरग्वधपञ्चकम् । स्त्री । ज्ञातकफज्वर-व-

बायविशेषे । यथा—आरम्बधसिक्तकरोहिणी च
हरीतकीपिपपलिमूलमुक्ताः । हा.च.नि.२स्थानं २५.

आरम्बधादिः । पुं । आरम्बधेन्द्रधवपाटल-
काकतिक्ता-निम्बाकृता-मधुरसा-सुवहचपाठाः । भूनि-
म्बसैव्यकपटोल-करञ्जयुग्मं सप्तच्छदाधिसुचवीफल-
बाणघोष्टा इत्याशक्तौ गणः कर्द्विकृष्टविषमज्वरघ्नः
कफकण्डूतिथमेहदृष्टप्रणशोधनः विशिषतो बलास-
घ्नश्च । वा.सू.१४५. । सु.सू.२८५. । आरम्बधादि-
पञ्चद्व्यक्तकषायै वातश्लेष्मज्वरे । च.द. । आरम्बध-
यथ्यिकमुत्ततिक्ताहरीतकीभिः कथितः कषायः... ।

आरम्बधायतैलम् । क्ली । योनिश्यापदधि-
कारि तैलम् । सधपतै ४ श. गह्वैभसूचं ४ श. आर-
म्बधमूलक १ प. शङ्खचूर्णं २ प. हरितालं २ प.
एकत्र पाच्यम् । च.द. योनिश्या.चि. । कुष्ठरोगे च
तैलं । आरम्बधत्वक् वटत्वक् कुष्ठं हरितालं मनः-
शिला हरिद्रा दारुहरिद्रा च, एषां मिलितपादि-
ककम्पेन तैलप्रस्थं विपचेत् । च.द. कुष्ठ.चि. ।

आरट्टजः । पुं । तद्वैश्रीयाश्च । अत्रिषो षोडश
जटाः ।

आरणालम् (कम्) । क्ली । काजिके । आ-
मन्त्रि, कंजि । यथ निलुपीकृतैः आमैर्गोधूमेः
संहितं तदारणालमुच्यते । प.प्र.२ख. । आरण-
ालम् गोधूमैरामैः स्यान्निमुपीकृतैः । पक्षैरासन्वितं
तन्मूलीवीरसदृशं गुणैः ॥ भा.पू.सम्मानव. ।

आरणिः । पुं । कुलहल्लके आवर्त्ते । हाराः ।

आरण्यगोमयः । पुं । वन्यगोमये । वनपूटे ।
च.चि.१५. ।

आरण्यपशुः । पुं । वनजपशौ । स समधा,—
श्व-महिष-वानर-सरीसृप-रेव-पृथत-स्रगाः ।

आरण्यमल्लिका । स्त्री । दंशके । उज्जग-
हि । रवा । [रा.नि.व.३ ।

आरण्यमुद्रा । स्त्री । सुद्रपण्डाम् । मुशान्नी ।

आरण्यविम्बिका । स्त्री । तुल्लिकायाम् ।
यूना डेनाकूडा । रा.नि.व.१२ ।

आरण्योपलभस्य । क्ली । वनकरीषभक्षनि ।
विनवृंटेन ह्नि । वै.नि.च.१भ.अ.भक्ष्यहररसे ।

आरतिः । स्त्री । खलचित्तले ।

आरधः । पुं । हयमे । वधे । दधे । मे. ।

आरस्यम् । क्ली । विसादि ।

आरलः । पुं । गजकुम्भाधीभानि । हला.दि.च. ।
गजकुम्भसन्धिभानि । तिका. ।

आरा । स्त्री । चर्मभेदकास्त्रे । सा व्यधनप्रथी-
जना । लक्षणं—“आराडाङ्गुलहणा स्यात्तत्रवेष्ठा-
तयोर्हतः । चतुरसा... । च.चि.सु.चि.३५. । आ-
रामुखीनाम जलपलिणि । अम. ।

आरापम् । क्ली । चर्मचन्द्रायस्त्रमुक्षि । “आरा-
यन्तु मुखं तेषाम् । पुण्यपत्रादिभेदतः ॥” हला. ।

आराधनम् । क्ली । पवने । मे.नचतुक्तं ।

आरामः । पुं । उपवने । “नगरान्नातिदूरेण
यः सद्भिर्नपरीषितः । तरुवण्डः स आरामस्तथोप-
वनमुच्यते ॥” हला. ।

आरामघोलिः (लिका) । स्त्री । पत्रशाक-
विशेषे, पश्चिमदेशे प्रसिद्धे । गुणाः—“आरामघो-
लिका चास्त्रहणा रक्ष्यानिलापह्ना । पित्तश्लेष्मकरी
चास्या सूप्ता जीर्णज्वरापह्ना ॥” रा.नि.व.७ ।

आरामवल्लिका । स्त्री । मल्लिकाविशेषे ।
रा.नि.व.२३ ।

आरामशीतला (ली) । स्त्री । रामशा-
लीति महाराष्ट्रस्थाने सुगन्धपत्रशाकविशेषे । आ-
रामशीतलापि पश्चिमदेशे कथ्यते । वर्षायादिगणे
धृता । गुणाः—तिका शीतला पित्तघ्नी दाहशोष-
हरा व्रणविस्फोटकघ्नी च । रा.नि.व.१० । शीता
कटुः पित्तकफासघ्नी च । मद.व.१ । [सू.८५. ।

आरामुखम् । क्ली । व्यधनार्थशस्त्रविशेषे । सु.

आरालिकः । पुं । पाषके । अम. ।

आरिः (री) । पुं । कष्टकठचे । खदिरसारि ।
श्वेश्वर । गुणाः—कटुः तिक्तोष्णः कफघातघ्नः व्रण-
कण्ठरोगघ्नः रक्त्यः दीपनश्च । रा.नि.व.८ ।

आरुः । पुं । (Lagerstroemia rigia.)
वृक्षविशेषे । ककटे । शूकरे । मे.रक्षिकं । कुशाण्ड-
लतायाम् । अलास्याम् ।

आरुकम् । क्ली । हिमालयदेशजाते स्नाना-
कीषधिविशेषे । आङ्ग इति भाषा । पत्रपुष्पादि-
भेदेन तस्य चातुर्जात्यं सर्वस्याश्वेन गुणैः तुल्यानि ।
गुणाः—“आरुकं वातमेहार्शः कफघ्नश्च ।” मद.व.६ ।

मधुरं हिमं पार्थः प्रमदयुक्तदीपवत् । रा. नि. व. ११ । पुं । काविलदेहे पालुबुद्धार इति ख्याते स्थायद्रव्ये । गुणाः—“आरुकी वाहितवरी हयः शीतो गुरुः कृतः । मलावटशकी वाही भेदी चीरः कफापहः । पित्तहत्याचक्यान्ती मधुरश्च सुखप्रियः । सुखलक्षकरश्चैव मेघगुल्फार्धनुत्तरः । रक्तवातवर्जा हन्ता स पक्वो मधुरी गुरुः । कफपित्तकरघीनी रुच्यी धातुविवर्धकः । वै. निघ. ।

आरुक्करः । पुं । भ्रूतकहवे । वै. निघ. ।

आरुटपकः । पुं । वासायां । च. वि. ३७. ।

आरिवतः । पुं । स्थूलारम्बधवे । वड् सो-
गानू । रा. नि. व. ६ । भा. म. १७ चित्तभमज्ज. चि. ।
“पथारिवतरामसेनकरजो ।” सु. म. ३८ पलावा-
दिव । कौ. । आरिवतहलफले । श्वेतवृत्तिभय. अम. ।

आरोग्यम् । कौ. । रोगनिर्मुक्तौ । आरोग्यं व-
र्जिवर्धनं । रा. नि. व. २० । “बलाधिष्ठानमारोग्यं ।”
चर. ।

आरोग्यपञ्चकम् । कौ. । पथारम्बधवित्का-
निष्ठदामलकेषु । एतस्मिह पाचनं सामे जीर्णं ज्वरे
हितम् । भा. म. १७, ज्व. चि. ।

आरोग्यशाला । स्त्री । चिकित्सालये ।

आरोग्यशिखी । स्त्री । आरम्बधवे । भा-
नान । हिं धनवहेडा । मं लघुवाहवा । मद. व. १ ।

आरोग्याम्बु । कौ. । पादशेषीणजले । “पाद-
शेषान् यन्मायं आरोग्याम्बु तदुच्यते ।” भा. ।

आरोहः । पुं । चवरीहः । वरजियाः शीघ्रायां ।
रा. नि. व. १८ । परिमाणविशेषे । ह. च. । गजा-
द्यारोहके । मे. ह. चि. कं ।

आर्यधः । पुं । आरम्बधवे ।

आर्यम् । कौ. । तन्नामप्रमिदमधुभेदे । “मधूक-
हवनियांसं जरत्कार्वायमीहवा । श्वन्त्यार्यं तदा-
ख्यातं येतकं मालदे पुनः । तीक्ष्णतुच्छान्ता या पी-
ता मज्जिकाः षट्पदोपमाः । आर्यासासत्कृतं य-
त्तदार्थमित्यपरे जगुः ।” गुणाः—“चक्षुषं कफपि-
पन्नं कटु कषायं पाके तिक्तं बलपुष्टिकरञ्च । चक्ष-
दोषघ्नं मिति । भा. । मज्जिकासीक्ष्णतुच्छा यासां षट्पदसन्निभाः । तदुद्धृतं यदाध्याह्नं तदार्थं मधु-
बन्धते । एतस्मिहलवर्णम् । रा. नि. व. १४ ।

आर्यमर्करा । स्त्री । आर्यमधुक्तमर्करा ।
इयं गुह्येरायमधुतुल्या । रा. नि. व. १४ ।

आर्या । स्त्री । मधुमक्षिकाविशेषे । सा च पी-
ततुल्या बमरसदृशा । रा. नि. व. १४ । See पार्थ ।

आर्त्तः । वि । पीडिते ।

आर्त्तगलः (ला) । पुं, स्त्री । (Barleria
coerulea.) नीलमिक्षा । नीलमौलि । हिं
कटसंख्या । मं कालाकीराष्टा । रा. नि. व. १० ।
च. द. अयम् वि. कषायघ्ने । सु. म. ३८, ३९ संशोधने ।
See नीलाम्बानः । गुणाः—“उष्णः तिक्तः कटुः
वातकफघ्नः श्लेष्मकक्षूयलकुष्ठत्रणघ्नश्च ।” वै. निघ. ।
भेष. मुखरी. चि. । रक्तमिष्टीहवे । भा. पु. १७. ।

आर्त्तवम् । कौ. । स्त्रीपुष्ये । तस्य प्रवृत्तिनि-
तिकालः हादश्वर्षादिपञ्चाशद्वर्षमितः । तच्च प्रति-
मासमुपचितं वायुर्योनिमुखं नयेत् धमनीध्वनं ।
सु. शा. ३७. । तत्स्वरूपं—“रसादेव रजः स्त्रीणां
मासि मासि चार्द्धं सवेत् । तद्वर्षाहादशाहूर्धं याति
पञ्चाशतः क्षयं ॥ मासेनीपचितं काले धमनीभ्यल-
दार्त्तवं । दृषद्विषयं कृष्णञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ॥
अष्टाशकप्रतिमं यच्च यथा लाचारसीपमं । तदार्त्त-
वं प्रशंसन्ति यथासी न विरज्येत् ॥” इति गर्भात-
वलक्षणम् । भा. पुष्ये । वि. ऋतुजे । मे. र. चि. कं ।

आर्त्तवी । स्त्री । घोटकाम् । रा. नि. व. १६

आर्त्तिः । स्त्री । पीडायां, वेदनायां । रा. नि. व. १ ।

आर्द्रः । वि । सजले, वस्तुनि । डिङ्गा । हिं
गीला । मं ओल्ले । तच्च सरसनीरसभेदेन वि-
धा । तयोर्वांस्कायाम् आर्द्रम् । नीरसमपि सदुग्ध-
गुनरसभेदात् विधा । तयोः वटपत्राद्यां नीरसम् ।
सदुग्धमपि विधा सदुतीक्ष्णभेदेन । तयोः शतलाया-
सीत्याः दुग्धिकायाः सद्व दिति । यथा—“आर्द्रं
द्रव्यं विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा । सदुर्धं गुण-
रसकं विधा नीरसमुच्यते । वास्त्वर्षात्तं शकं
निर्गुणरसम् आर्द्रम् । धन्त्राद्यमिदं सर्वमार्द्रं
स्वरसमुच्यते । वटाश्वकरीरायां आर्द्रद्रव्यम् नी-
रसम् । सदुग्धम् विधा प्रोक्तं सदुतीक्ष्णमिति क्र-
मात् । शतलावज्जङ्घीहृत्सीरिष्याद्यास्तु तीक्ष्ण-
काः । दुग्धिकाः कीरिकाया सदुद्गुणाः प्रकीर्ति-
ताः ।” पाम. । क्षिमे । मे. ।

आर्द्रकम् । ली। (Zingiber officinale.)

Common zinger. खनामख्यातकन्दशाकवि-
शेषे । आदि। हिं आदरख । मं आलि । कं चङ्ग,
चद्रका । गुणाः—गुणदीप्तमगुणं कटुकमपि पाके
मधुरं प्राप्तीजनं सलवणं सेवितं अपि दीपनं
हृषिकरं जिह्वाकण्ठशोधनञ्च भवति । शीघ्रे शर-
दि च न सेव्यम् । भा.पू.१भ., वा. आर्द्रकं नागर-
गुणं मेदनं दीपनं गुण । मद.व.१६ ।

आर्द्रकस्वरसः । पुं । आर्द्रकस्य स्वरसः ।
आदि। त्र. ज. च. द. ज्व. चि. कवलधारणे ।

आर्द्रचिकणम् । ली । आमचिकणगुणाके ।
कं। ठ। ठिकिउपात्रि । रा.नि.व.२१ ।

आर्द्रजम् । ली । गुण्डाम् । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रदाडिमनिर्यासः । पुं । आर्द्रदाडिम-
फलस्वरसः । मि.थो शरीच. चि. शौकण्डः ।

आर्द्रमरिचम् । ली । आममरिच । कं। ठ।
मरिड । गुणाः—“आर्द्रन् मरिचं किञ्चिद्वीर्यं
पाके रसे मधु । आपत्तलघु कटुकं गुरु चाग्निप्र-
दीपनम् । तिक्तञ्च रुचकं स्वादु कफवातहरं परं ।
हृद्रीगञ्च क्लेशैश्च नाशयेत्... ।” वै.निघ. ।

आर्द्रमाषा । स्त्री । Leguminus shrub,
(Glicine debilis.) वनमुद्गे, माषपण्याम् ।
रा.नि.व.२ ।

आर्द्रवटकः । पुं । आदि। वट्ठा इति प्रसिद्धे
भीमद्रव्ये । तत्प्रकरणं यथा—मुद्गपिटरचितान्
वटकांमैलपाचितान् हस्तचूर्णितान् कृत्वा तत्र
अष्टहिङ्गमरिचाद्वर्कजीरकचूर्णे निम्बूरसं यवानीञ्च
गुण्या दत्त्वा मिश्रयेत् । अथ तद्व्यसंपूरकं दत्त्वा
मुद्गपिटानि पथेत् । तानि च पिटकानि कथित-
जले निमज्जानि । “मुद्गपिठ्या विरचितान् वटकां-
मैल पाचितान् । हस्तेन चूर्णयेत्सक्यं तच्चिन्त्ये
विनिश्चयेत् । अष्ट हिङ्गार्द्रकं सूक्ष्मं मरीचं जीरकं
तथा । निम्बूरसं यवानीञ्च गुण्या सम्यं विमिश्रयेत् ।
मुद्गपिटं पथेत्सक्यं स्वाध्यामासारकोपरि । त-
स्मात् । मीलकं कुप्यात् तस्यैव पूरणं चियेत् । तैले
तान् मीलकान् पक्वा कथिततया विमज्जयेत् । गु-
णाः—“बीलकाः पाषकाः मीलाश्चेनार्द्रवटका
अपि ।” भा.पू.१भ. ।

आर्द्रशाकम् । ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रा । स्त्री । कृत्वातिविधायां । वटनक्षत्रे ।
आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

आर्द्रास्यम् । ली । आर्द्रके ।

आर्द्रिका । स्त्री । इन्द्रार्द्रके । भा.पू.१भ. ।
आर्द्रधनिकायां । कं। ठ। धन । गुणाः—“तिक्त-
मधुरा सूचला पित्तञ्च न करोति ।” “आर्द्रिका
मेदिनी गुर्वी तीक्ष्णीणा दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके कृत्वा वातकफापहा ।” वा.सू.६५ ।

आर्षभी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आर्णा-
कूशे । रा.नि.व.३ । See आत्मगुमा । [शार्ङ्ग.]

आलम् (कम्) । ली । हरिताले । प.सु. ।

आलगईः । पुं । Species of cobra.
अलगई । जलसर्पे । [सू.सू.४६५.]

आलदूषकः । पुं । तन्नामकप्रमुदपक्षिणि ।

आलविषः । पुं । यस्य आले (हन्त) विषमलि ।
ते च हृषिकविषम्भरराजीवमख्यौश्चित्रिङ्गाः समुद्र-
हृषिकाश्च । सू.कल्प.२५. । [कल्प.८५.]

आलविषा । स्त्री । कृक्कसाध्वलतामेदे । सू.

आलस्यम् । ली । अलसतायां । सामर्थ्येऽपि
कर्त्तव्यमुत्साहे । भा.म.१भ.ज्व.चि. । “आलस्यं
मधुरासता ।”

आलातम् । ली । अकारे । रा.नि.व.१० ।

आलानम् । ली । गजवन्धनसम्भे । इला ।
रज्जी । मं । [शार्ङ्ग.] श.र. ।

आलावः (वूः) । स्त्री । अलाव्याम् । दाडे

आलावर्त्तम् । ली । वल्लव्यजने । कापट्टेर
पाथी । इ.च. ।

आलास्यः । पुं । कुप्रीर । इ.च. ।

आलिः । पुं । हृषिके । भमरे । मे.लक्षिकं ।

आलिङ्गनम् । ली । आर्षे । रत्ना ।

आलिङ्गरः । पुं । अलिङ्गरे । छांला । वि.का. ।

आलिम्यना । स्त्री । टरी । वि.का. ।

आलिवङ्गा । स्त्री । आलिम् इति खीके ।
आमालवीय इति शुभरे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.
कटिपट्टिचि. ।

आली । स्त्री । कफोष्णी । मे.लहिकं ।

आलीढम् । स्त्री । लहने । अश्वि ।

आलीनकम् । स्त्री । रक्ते । डा.डु. ६.च. ।

आलुः । पुं । कीडणदेशप्रसिद्धकन्दविशेषः । कानालुः । सं. कांसाः । गुरणे । आलुके । पेचके । रा.नि.व.७. स्त्री । लुद्रजलाधारे । गन्तिकायां । त्रिका । स्त्री । मेलके । मूले । त्रिका । ग्रीन आलु इति ख्याते कन्दविशेषः । मे. । गुणाः — रक्तपित्तघ्नं गुरु स्नादु शीतलं सखं शुक्लकरघ । द्रव्याभि. ।

आलु(लू)कः । पुं. स्त्री । An esculent root, (Arum campanulatum.) कन्दशकविशेषः । आलू गच्छि । स बहुधा — काठालुक-शङ्खालु इत्यालु रक्तालु पित्तालु मध्वालुभेदात् । तत्र काठालुकं काठिसयुक्तं (हिं कठारु), शङ्खालुकं श्वेततयुक्तं (शङ्खारु इति लोके), इत्यालुकं दीर्घतयुक्तं महाशरीरम्, रक्तालुकं रक्ताकर-तण्डुलं, पित्तालुकं (हिं वर्णसुयनी), मध्वालुकं मिष्टं रोमयुक्तं (हिं दीर्घसुयनी) इति च । गुणाः — मलसूत्रनिःसारकं रक्तं दुर्जरं रक्तपित्तघ्नं वात-कफघ्नं बल्यं हृद्यं सख्यवर्द्धनघ । भा.पू.१भ. । आलूकं शीतलं सखं विष्टम्भ मधुरं गुरु । राज. ।

आलुकी । स्त्री । रक्तालुभेदे । डा.डु. आलू । हिं बरुह । या दीर्घा कठिना तन्वी च । गुणाः — बलकृत् सिग्धा गुर्वी हृदयकफघ्ना विष्टम्भिनी तैलभर्जितात्यन्तविकरी च । भा.पू.१भ., शा.व. ।

आलूकम् । स्त्री । एलालुके । आलुके । रा. नि.व.४ । आदी यथोक्तौषधलेपे । सु.चि.१च. ।

आलेपः (नम्) । पुं. स्त्री । जातमात्रशोथप्र-

आलेयम् । स्त्री । पप्रकाष्ठे । वै.निघ. ।

आलेयः । पुं । अश्वसुखरीने । तत्र हनुदन्तो न सख्यमुद्वहन् यन्मामुपादयति, तन्नाशोऽस्त्वस्यः । अत्रिचक्षुषा लोके खादति भग्नकासी चोषबलस्य भवति । “हनुदंशे यदा दन्तो भवत्यन्तराश्रयः । आलेय इति तं विद्यात् श्वेतरक्तसमुद्भवम् ॥ दीनग्री दुर्मनात्यर्थं मन्दं पिबति खादति । जर्जरं कासते चैव बलाच्च परिहीयते ॥” ज.द.२८च. ।

आलीकः (नम्) । पुं, स्त्री । दर्शने । देवा । दीपे । मे. ।

आलीचकः । पुं । तन्नामकाश्वी । तस्य स्थानं नेत्रं । स च रुपादि दर्शयति । सु.सू.११च. । स्त्री । तन्नामकपित्ते । भा. ।

आलीचनम् । स्त्री । दर्शने ।

आलीङनम् । स्त्री । मिश्रणे । उत्तजने । [माने ।

आलीलः । पुं । कम्पे । त्रि । कम्पिते । लम्ब-

आलूकम् । स्त्री । आलुके । आलू । हिं अलु, आलुबोखार । गुणाः — रसतः शीतं स्वादुस्वं वात-पित्तकरघ । म.द.व.६ । [रसा. ५०।] त्रिका ।

आवटजः । पुं । उत्तमाश्वे । पारसौकाश्वे । पां-

आवपनम् । स्त्री । भास्ते । बीजवपने । अम. ।

आवरकः । त्रि । आच्छादके ।

आवर्त्तः । पुं । अमे । भा.म.३भ.उ.दा.चि. । रा. जावर्ममणी । रा.नि.व.१३ । तन्नामकमर्थस्थाने । स्थानं च तस्य भूयोपरि निखदेशः । तत्रस्थं वैक-ल्यकारमर्थद्वयं । सु.शा.६च. । शुभाशुभमूचकेऽवस्थ रोमावर्णे । ते च षष्पवतिप्रकाराः । तद्यथा — “विश्रुतिलु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यधिकाः स्मृ-ताः । उत्तरौष्टं प्रपाणं स्यात् तत्रावर्त्ताः शुभाव-हाः ॥ सृक्कणोष तथा प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः । त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः । द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः ॥ आहु-पूर्व्यो स्थिताशोर्हं ललाटे रोमजास्त्रयः । नि.श्रे-यो नाम सा ख्याता भर्तुः सर्वार्थसाधनी ॥ शिरःकेशानयार्धार्थं श्रुवो नामाभिधीयते । तत्रा-वर्त्तः स्मृतोऽत्रस्थ भर्तुर्जयवर्द्धनः ॥ चण्डावन्व-समीपस्थां निगावः कौन्तिनीं बुधेः । तस्मिन्देव-मचिर्नाम रोमजः शुभकरस्मृतः ॥ कर्णमूलं तथा बाह्याः केशान् मसके तथा । आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मसके ॥ आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वचसि स्थिताः । एकः कण्ठे भवेत्स्थितः स धन्यः सर्वकामदः ॥ रथे चैव यदा भर्तु-रीक्षितायेप्रदो भवेत् । उपरन्तुं भवेत्तैव रोमजा-वातिपूजितः ॥ शङ्खचक्रगदावचपक्रिपक्रिपमाच-ये । विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः ॥ अथ कदै प्रवक्ष्यामि रोमजानवतिनिन्दितान् ।

भर्तुः क्लेशवह्नान् सख्यन् धनप्राणापहारकान् ॥
नासिकापटयोर्मध्ये प्रदेशः प्रीथ उच्यते । तत्र
भर्तुर्विनाशाय रोमजश्च प्रकीर्तितः ॥ ऊर्ध्वं च ना-
सिकास्त्रिद्रात्रं स्वामिनः क्लेशकारकः । गण्डयो-
र्ध्वं भर्तारं हन्यावर्त्तौ दुरासदः ॥ अश्रुपातः समु-
द्रिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः । तत्रावर्त्तौ भवेद्भौमः स्वा-
मिनः कुलनाशनः ॥ अपाङ्गाङ्गुली चैव प्रदेशः
ग्रह उच्यते । तस्मिन् भर्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य
रोमजः ॥ समुद्रेशसमूहत् आवर्त्तौ नैव पूजितः ।
सुहृदयोग्योक्तं सः स्याद्भर्तुर्धर्मासादकः ॥ मन्यां
योग्यां शिरो विन्द्यात्तत्रावर्त्तं कुम्भितः । कनयो-
श्चापि संशयं स्वामिनश्चाय घातयेत् ॥ चित्रकस्य
समीपस्थो वामदक्षिणभागतः । प्रदेशस्तु हनुनाम
तत्रावर्त्तौ हि दाहयः ॥ अधरौष्ठस्य बाधलाङ्घ्रिकं
हि प्रसहकम् । तस्मिन् पापी भवेद्भर्तुः कर्णयो-
श्चापि रोमजः ॥ कण्ठस्थाय निगालस्य मध्ये गलक
उच्यते । तत्रावर्त्तः स्मृतः पापः क्लृप्तसन्निगतश्च
यः ॥ अधस्ताज्जह्योर्ध्वं यन्मिः कूर्च इति स्मृतः
तत्रावर्त्तः स्मृती भर्तुः संशयं जीवितान्तकः ॥
कूर्चादष्टाङ्गुलं चोढे पाण्ड्योस्तु कला स्मृता । तत्र
भर्तुः शराघातैर्जीवितान्तश्च रोमजः ॥ ककुदं वृष
भस्त्रेव सुयुक्तमुपलभयेत् । वाजिनी यस्य तत्र
स्यादावर्त्तः स्वामिनाशनः ॥ ककुदस्य पुरोभागे
समीपे वह उच्यते । भर्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन्ना-
शाय रोमजः ॥ कीकसे तु च यस्य स्यादावर्त्तस्तस्य
दारुणः । रणे हतः समं भर्ता क्रव्याद्विः स विलु-
प्यते ॥ क्रोडि चैवासने चापि हृदये चैव जानुनि ।
आवर्त्तः स्वामिघाताय भवन्त्येव न संशयः ॥ पा-
ण्ड्यो रोमजो यस्य स चाश्वो नयति जयम् । स
पक्ष्वाय भर्तारं नौहारास्तु यथा रविः ॥ कूर्चस्या-
धः प्रदेशस्तु कुष्ठिकः परिकीर्तितः । अधन्यस्तत्र
वाहस्य जह्योर्जानुनोश्च यः ॥ नाभिजो मुष्कजश्चैव
त्रिकजश्च विशेषतः । पुष्कमूलस्थतथापि नैव
धन्यः अकीर्तितः ॥ कुचौ व्याधिं नियच्छन्ति रोम-
जाः कुलिसम्भवाः । पायसीवनिमध्यस्था नैव ध-
न्यास्तु कीर्तिताः ॥ स्निग्धपिच्छे स्थूरे चैव यस्या
वर्त्तौ हि वाजिनः । लिङ्गावर्त्तः स विख्यातो भर्तुः
सर्वाधेनाशकः ॥ शतपादोति विख्यातस्तथा वै
सुकुलोऽपरः । आवर्त्तश्चैव सहातः पादुकसाईपा-
दुकः ॥ यत्किञ्चैवावलीदृश आवर्त्तः कीर्त्तितीऽष्टधा ।
वाजिद्विधतः सम्यक् शुभाश्रमनिवेदकः ॥ शतपा-

दौसमाकारः शतपादोति कीर्त्तितः । जातौसुकु-
लसङ्गाशौ सुकुलः समुदाहृतः ॥ आवर्त्तौ भर्तुर्नै-
र्वालेः सहाती रोमपुत्रकैः । युक्तिश्च युक्तिसंस्था-
नैः रोमभिर्यत्तल्लक्षणैः ॥ वस्त्रावलीदृशकारोऽव-
लीदः परिकीर्त्तितः । पादुकः पादुकाकारस्तथा
चैवाईपादुकः ॥ बाले विशेषसंस्थाने निर्दिशेन्मति-
मान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं वि-
चक्षते ॥ एतेषामेव सर्वेषामावर्त्तानां तपोधनैः ।
रोमजति कृता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः ॥ शुभा-
शुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एको ह्यष्टा
दह्येपापं तेन दीवो न दुष्यति ॥ अथवा विजनु-
ख्याय वेगादिगुणवान्मृग्यः । दत्त्वा शस्त्राः क्रयणैव
दुरावर्त्तंस्तु काकुदी ॥ श्रीवृक्षो रोमजश्चैव रोचमा-
नस्तथैव च । अश्वदी मुषली चैव राज्यरत्नप्रदः
सदा ॥ प्रमाणं मारुतं विन्द्याल्लाटे च हताशनम् ।
उरसि चाश्विनी देवी चन्द्रसूर्यौ च सूर्यौ ॥ रन्ध्रे
स्फन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरी हरिः । इत्येवं
पूजिता स्मृते दशावर्त्तान्तु वाजिनः ॥ अयैकेन
विहीनायेऽवैयुरयभासदा ॥ क्ली । खण्डमात्मिके ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तकः । पुं । कीटविशेषः । तदृष्टे वायु-
जन्यरोगा जायन्ते । सु. कल्प. ८. ५५ । राजावर्त्तमणी ।
रा. नि. व. १३ । क्ली । खलपद्मे । रौप्यमात्मिके ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तकी । स्त्री । खनामख्यातलतायां कीक-
णादिदेशे आहुली तलाङ्गवल्ली भगतवल्ली इति च
प्रसिद्धायां । (नानापूरी) । गुणाः—कषायोष्णा सरा
तिक्ता रसायनी वृथा वातामवातरक्तशोथमेहघ्नी ।
मद. व. १ । कषायाम्ना शीतला पित्तघ्ना । रा. नि.
व. २ । वृहद्वन्याम्, भद्रद्वन्याम् । रा. नि. व. ६ ।

आवर्त्तनम् । क्ली । आलोडने दुग्धादीनाम् ।
आ. ७. ८. १. धातुगालने । अ. टी. ।

आवर्त्तनी । स्त्री । (Helicteres Isora.)
आर्त्तमोड़ा इति ख्याते द्रव्ये । आ. २. ८. १. १. हि
मरफली । धातुगालनपात्रे । श. र. ।

आवर्त्तपूलिका । स्त्री । पूलिकामेदे ।

आवर्त्तमणिः । पुं । राजावर्त्तनामकीपरमे ।
रा. नि. व. १३ ।

आवर्त्तनी । स्त्री । अजयङ्गीवल्ली । इ. मा. ।

आवलीकन्दः (कः) । पुं । मालाकन्द । रा. नि. व. ७ ।

आव(ब)ल्यम् । स्त्री । दीर्घल्ये ।

आवसथः । पुं, स्त्री । गृहे । इ. च. ।

आवसितम् । स्त्री । निर्वृषीकृतधान्ये । वृणान धान । इ. च. । परिपक्वमर्दितधान्ये । भरत. । [अ.]

आवस्थिकः । त्रि । अवस्थीचित्रे । सु. चि. ३८

आवा(बा)धा । स्त्री । पीडयाम् । श. र. ।

आवापः । पुं । आलवाले । कम्बले । प. म. १५. । नि. चेपे । सु. चि. १८. ।

आवारि । स्त्री । हृष्टगृहे । हृष्टिणि । उणा. ।

आवासः । पुं । गृहे । इ. च. ।

आविः । पुं । पक्षिणि । वै. नि. च. ।

आविकः । पुं । कम्बले । इ. च. । इला. । त्रि । मेघसम्बन्धिनि । स्त्री । मेघमांसादौ । मेघोदुग्धे ।

आविकष्टतम् । स्त्री । मेघोदुग्धनीतजातदृते । डेड्डार उद्वेग वि । गुणाः—लघुपाकं पित्तकोपनं योनिदीपकं कफे वाते शोफे कप्ये च हितम् । रा. नि. व. १५. । पाके लघुपाकं सर्पिः । अश्वरीगविषापहं । दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठशूलोदरापहम् ॥ अवि. ८५. ।

आविकदधि । स्त्री । मेघोदुग्धकृतदधनि । डेड्डार महे । हिं मेढीक्रेदहि । गुणाः—गुरु स्रग्मिन्धं कफपित्तकरं वाते रक्तवाते च पथ्यं शोफत्रणघ्नम् । रा. नि. व. १५. । मुखरोगे परं हितं, टुटफलं । आविकं पित्तकृतावशमनं कफकोपनं । गुणार्थः कुष्ठरोगे च रक्तपिषे न शस्यते । अवि. ८५. ।

आविकनवनीतम् । स्त्री । मेघोदुग्धजातनवनीते । डेड्डार उद्वेग ननि । गुणाः—पाके हिमं लघु सारकं योनिशुल्ले कफे वाते अग्निं च सदा हितम् । ऐडकं नवनीतं क्लृप्तगन्धं शीतलं मेवाहत् गुरु प्रष्टिस्थौल्यमन्दाग्निदीपनम् । रा. नि. व. १५. ।

आविकमांसम् । स्त्री । मेघमांसि । डेड्डार मांस । गुणाः—मधुरं देहदृक् बलकरम् । आजन्मांसविपरीतगुणं तेन अत्युषं क्षिप्रं गुरु सदोषं अभ्यर्पितं च । वा. सु. १५. ।

आविकमूत्रम् । स्त्री । मेघोदुग्धे । डेड्डार मूत्र । गुणाः—तिक्तं कटुकम् उष्णं कुष्ठघ्नम् चर्मशूलोदररक्तशोफमेहविषघ्नम् । रा. नि. व. १५. । शोफकुष्ठार्थोमेहवर्चोयहघ्नम् । मद. व. ८. ।

आविकचीरम् । स्त्री । मेघोदुग्धे । डेड्डार दूध । मं मेदिचिदुध । गुणाः—स्वादु अक्षपाकं क्षिप्रं गुरु पित्तकफोत्पन्नं हृष्टं हिक्काश्वानानिलघ्नम् । वा. टी. चारपाणिः । लीमशं गुरु कफपित्तघ्नं स्त्रील्यघ्नं मेहघ्नं वातफोपे पथ्यं अग्निं लजे कासे हितम् । रा. नि. व. १५. । वातव्याधिघ्नं हिक्काश्वानपित्तकफप्रदम् । वा. सु. ५५. । शीतं मधुरं रक्तमुष्णं वातकफापहं । न शस्तं रक्तपित्तानां वातिकानां हितं भवेत् । अवि. ८५. । वै. नि. च. ।

आविकी । स्त्री । कम्बले । शीत । शक्त्या ।

आविग्नः । पुं । करमर्दहवे । पाणि आम्ना । श. र. । अ. टी. सा. । [टा.]

आविटः । हृषविशेषे । हिं आवुटा । मं आप-

आविधः । पुं । वेधनास्त्रे । डोमर, तूत्र-प्लुन । अम. । [गर्भ.]

आविरः । पुं । प्रसववेदनायाम् । मा. नि. मूद-

आविलम् । स्त्री । काविलदेशीयफलविशेषे । सेषो इति लोके । मं धोरसेवफल । वि. कलुवे ।

आविलकन्दः । पुं । मालाकन्दे । रा. नि. व. १ ।

आविलमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । तज्जनयं यथा—शुभाङ्गः ताम्रपक्षः स्मृलाङ्गश्च । गुणाः—अतिरुच्यः मधुरः बल्यः वीर्यपुष्टिवर्द्धनः गुणाश्च । रा. नि. व. १७. ।

आविला । स्त्री । मत्स्ये । चाक्रेय्यी । आश-कल । मं चावीली । अम. । [वै. नि. च.]

आविहृद्यः । पुं । मेघघ्न्याम् । मेड्डाणि ७७ ।

आविष्टः । त्रि । प्रेतादिभिरगृहीते । डूते पांडुरा । इारा. ।

आवी । स्त्री । प्रसववेदनायाम् । सु. नि. ८५. । प्रसवलिङ्गे मूत्रकफप्रसेकादौ । विज. र. ।

आवेगी । स्त्री । हृष्टदाहकलताया । शी-तारक । रा. नि. व. १. । र. मा. । मद. व. १४. ।

आवेशः । पुं । अपसारणे । छ.च. सूतसंवा-
रे । रा.नि.व.२० ।

आवेशनम् । स्त्री । शिष्यशालायाम् । इत्ता ।
भूतावेशे । मे.नचतुष्कं । मन्त्रेषु भूतमाकृत्य शिर-
सि सन्निवेशने । “वशावेशनताडनैः ।” च.द.ज्व.
चि. । क्रौंघि । धरणिः ।

आवेशनमन्त्रः । पुं । येन मन्त्रेण भूतादयः
शरीरे विवर्जन्ति । अत्रि.३.स्था.५.च. ।

आवेशिकः । त्रि । आगन्तुके । अम. ।

आशनः । पुं । असनहवे । हिरूप.कोषः ।

आशयः । पुं । आधारे । अभिप्राये । पनसहवे ।
मे. । अजीर्णे । Organs or receptacles.
कोलागरे । अजयपालः । आशयाः सप्त — वात-
पित्तकफरक्तपक्वामाशयाः, स्त्रीणामतिरि-
क्ता गर्भाशय इत्यष्टौ । सु.शा.५.च. । वायुः स्वस्ति-
तिष्ठतोराशयं करोति । आशयाभ्यासयोगेन क-
रीत्याशयसम्भवम् । सु.शा.४.च. । तत्र उरी रक्ता-
शयः, तदधः श्लेष्माशयः, तदधः पामाशयः, तदधः
पक्वाशयादृष्टे यदृणो नाम या कला सैव पाचका-
शयः । नमिर्हृदिगम्याशयः मध्यभागे स्थितः । त-
स्योपरि तिलं, तदधो वाताशयः । तदधः पक्वाशयः
स एव मलाशयः । तदधो वसिः स एव मूत्राशयः ।
भा.पू. । वामटेन्तु नाभ्यांस्थय आशया अधिका उ-
च्यन्ते, ते च गर्भाशयः सनी च । तत्र गर्भाशयः
पित्तपक्वाशयान्तरं, प्रहृडी सनी सन्त्याशयी च ।

आशयफलम् । स्त्री । पनसि । विश्वः ।

आशयाशः । पुं । वायी । अथी । अ.टी. ।

आशा । स्त्री । वषायाम् । अम. ।

आशादः । पुं । तृतीयमासे । हिरूप.अ.टी. ।

आशापुरसम्भवः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।
आनापूतौ दूष इति लोके । रा.नि.व.१२ ।

आशाबन्धः । पुं । मर्कटजालके । माकडुनीत्र
जाल । मे.धचतुष्कं । [भोजने ।

आशितः । त्रि । मुक्ते । अशिते । अटा. । स्त्री ।

आशितम्भवम् । स्त्री । अत्रादी । पुं । वसी । मे. ।

आशिता । त्रि । अतिशयभीक्ष्णिकरि । छ.च. ।

आशी (शी) । स्त्री । सर्पदन्ते । मे. । सर्प

विषे । अ.र. । आशी तालुगता दंष्ट्रा तथा दष्टा अ-
जीवति । विश्वविद्याः । इतिनामकौषधे । रा.नि.
व.५. । [पुष्पहस्तविशेषे । रत्ना. ५]

आशीतः (कः) । पुं । अङ्गिक इति ख्याते
आशीविषः । पुं । सपे । मद.व.१२ । अम. ।
दर्शिकरसपे । सु.कल्प.४.च. ।

आशुः । पुं, स्त्री । धान्यसामान्ये । र.मा. । व-
र्षाभवषट्कादित्रीह्विशेषे । आडेण धान । मे.
अहिकं । “आशुभकीदकेः पिटम्” च.द.अ.पि.
चि.अभयडौ । गुणः — मधुरः पाकेऽस्रः पित्तकरः
गुरुश्च । राज. ।

आशुकारी । पुं । पित्तोन्मूलकसन्निपातज्वर-
लक्षणं — “अतिसारी भस्मी मूर्च्छा मुखपाकसद्यैव
च । गात्रे च विन्दुवी रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते ।
पित्तोन्मूलकस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षण्यत्”
भा.म.१.भ. ।

आशुकोपितः । पुं । मध्यदेशजातवक्त्रकशास्त्री ।
धकीड धान इति प्रसिद्धः । रा.नि.व.१६ ।

आशुगः । पुं । वायी । अम. ।

आशुतीक्ष्णकम् । स्त्री । ताम्बे । [च. ।

आशुपः । पुं । वंशविशेषे । देउड वंश । अ.

आशुपनी । स्त्री । शलकीलतायां । कून्तुकी
लता । रत्ना. ।

आशुमण्डः । पुं । आशुभक्तमण्डः । आडेण
छात्रेण मण्ड । गुणः — यादौ मधुरः कफकरः
तर्पणः अयदीपघ्नः शुक्रवर्धनश्च । अत्रि.१.स्थान.२१
च. । [धान्ये । अ.टी.भ. ।

आशुव्रीहिः । पुं । वीरीधाम्ये । रत्ना. । आशु-

आशुसुचणिः । पुं । अघ्नौ । रत्ना. ।

आशुकुटी । पुं । पर्वते । श.मा. ।

आशीतनम् । स्त्री । नेत्रसिचने । वा.टी.हेमा.
चन्द्रः पूरणे । प्रयोगः । तस्य लक्षणं — “अथ आ-
शीतनं कार्यं निश्चायां न कथयन् । उन्नीलिते-
ऽविहृष्टाग्ने विन्दुभिर्दाह्यन्तान्निभम् । कायचीद्रासव-
केहविन्दूनां यत्नः पातनं । यद्वाहुलोन्मिने नेत्रे
प्रोक्तमाशीतनं हि तन्” इति । मात्रा च लेखने
८ विन्दुः, केहने १० विन्दुः, रोपणे १२ वि-

न्दवः, शीते घोषा घोषे च शीता विन्दवी भ-
वेयः । तस्य वाते तित्कं, पिते स्निग्धं, कफे च ति-
क्ताण्यरुचं हितम् । वै.निघ. ।

आश्रयः । पुं । आधारे । जटा. मृहे । हे.च. ।

आश्रयाशः । पुं । चित्रकवले । अश्री । अम. ।

आश्रयः । पुं । क्लेशे । मे. ।

आश्लेषः । पुं । आलिङ्गने । रत्ना. ।

आश्वत्यम् । स्त्री । अश्वत्यफले । अम. ।

आश्वयुजः } पुं । षष्ठमासे, आश्विने मासि ।
आश्विनः } अथ रवेः कन्याराशिस्थितिः ।
आश्विन मासः । अम. ।

आश्विनेयौ । पुं । अश्विनीकुमारी । अम. ।

आश्वीनम् । स्त्री । एकैनाश्विन एकदिनगम्ये
पथि । अम. ।

आषाढः । पुं । स्वनामख्याततृतीयमासः । यत्र
रश्मिघनराशिस्थितिः । अम. । पलाशदण्डः । मे. ।

आषाढकम् । स्त्री । पलाशश्रीजः । [व. १३.]

आसङ्गा । स्त्री । सौराष्ट्रसन्निधायी । रा.नि. ।

आसङ्गिनी । स्त्री । चक्रवायी । शुकृति वा-
ताम् । त्रिका. ।

आसङ्गिमः । पुं । कर्णत्रयनाकृतिविशेषः । स
चाभ्यन्तरदीर्घकपालः । सु.म. १६ अ. ।

आसत्तिः । स्त्री । सङ्गमे । मे. ।

आसनः । पुं । जीवकादुरे । मे. गतिकं । स्त्री ।
गजस्तम्भे । हला. । पीठिकायाः । पिडि. ।

आसनपर्णी । स्त्री । अपराजितायाः । मे. गी-
कर्णविक्री । वै.निघ. ।

आसन्दः । पुं । खट्वाभेदे । मे. द्रविकं ।

आसन्दी । स्त्री । लघुखट्टिकायाम् । हारा. ।

आसन्नकालः । पुं । मृत्युकालः ।

आसवः । पुं । मद्यमात्रवचने । वा.टी. हे.मा. ।
मद्यविशेषः । अपक्वौषधसिद्धमयम् आसव उच्यते ।
“यदपक्वौषधान्मुखां सिद्धं मद्यं स आसवः ।” श्री-
धरचरितैः पक्वैरपक्वैरासवौ भवेत्तु प.प्र. १ ख. ग-
त्याः — “आसः सा गुणाः प्रेयाः नीजद्रव्यगुणैः स-

माः । भा. पू. मद्यव. । द्रवेषु चिरकालस्थं यद्व्यं स
न्वितं भवेत् । आसवारिष्टमेदैकगोच्यते । भेषजो-
वितम् ॥ वै.निघ. स्नेहविधिः । धान्यास्ते । वै.निघ. ।
See अरिष्टः । [रा. नि. व. ६.]

आसवद्गुः (मः) । पुं । असनवच्चे । तालवच्चे ।

आसारणः । पुं । वृक्षभेदे । भेष. ।

आसीनप्रचलायितम् । स्त्री । निद्राविशे-
नोपविश्य दीलने । पुल्लि. । राज. ।

आसुतम् । स्त्री । चिरकालस्थितास्त्रं कन्दादि-
युक्तमासुतमुच्यते । तदुक्तं कन्दमूलफलाद्यञ्च लव-
णोदकसंयुतं । सन्धानाच्चिरकालास्त्रमासुतं परि-
कीर्णितम् ॥ वा.टी. हे. । [हे.च. ।

आसुतिः । पुं । मद्यसन्धाने । मद्य षोडशानि ।

आसुतीबलः । पुं । शीष्टिके । हे.च. ।

आसुरम् । स्त्री । विडलवणे । रा. नि. व. ६. ।
विट् लवणं । भा. पू. १ भ. सासुद्रलवणं । म. द. व. २. ।

आसुरी । स्त्री । श्वेतसर्पपे । क्षुद्रगत्रिषा, कृ-
ष्ण त्रिषा । प.सु. २. सा. सं. । च. द. यहा. चि. आया-
सकाञ्चिके । रक्तसर्पपे । त्रिष्टेयत्रिषा । रा. नि. व.
१६ । ऊदभेदात्मके चिकित्साविशेषे । आसुरी मा-
नुषी दैवी चिकित्सा विविधा मता । श. च. ।

आसेक्यः । पुं । नपुंसकविशेषः । तत्तत्तत्तं —
“पिबोन्तु स्वस्यवीथ्यैवादासिन्धुः पुरुषो भवेत् । स
युक्तं प्राश्य लभते ध्वनीव्रतिसंशयम्” । सु. शा. २ अ. ।

आस्कन्दनम् । स्त्री । संश्लेषणे । मे. नविकं ।

आस्कन्दितम् (कम्) । स्त्री । अश्वस्य पञ्चम-
गतिभेदे । हे.च. । सा च गतिः सम्यग्गतिरित्यमरः ।

आस्तरः । पुं । करिकम्बले । हे.च. ।

आस्तरणम् । स्त्री । कुपे । हलिपृष्ठस्थविचित्र-
कम्बले । गुल्. । हला. ।

आस्तिकमतिः । पुं । उत्तमवैद्ये ।

आस्था । स्त्री । यने । अपेक्षायाम् । आलम्बने ।
मे. द्रविकं । जले । हे.च. ।

आस्थागमः । पुं । जले । हे.च. । [निरुद्धः ।

आस्थापनम् । स्त्री । निरुद्धस्त्री । भा. । See

आस्थापनोपगवर्गः । पुं । आस्थापनप्रोत्थ-

पचविंशमहाकषायवर्गे । यथा — “विहङ्गिहपिप-
लीकृष्टसर्पपचवावत्कफफलशतप्याममुकमदनफला-
नी”ति दशैमाणि आस्यापनोपगानि भवन्ति । उ-
डुडी, तिल, पिप्पल, कूड, मतिश्या, वट, ऐलव-
कुण्डा, यष्टिमधु, मयनां फल । च.सू.४५. ।

आस्यदम् । स्त्री । स्थाने । छे.च. । प्रतिष्ठायां ।
अम. ।

आस्यन्दनम् । स्त्री । अतिक्रम्ये । स्यन्दने ।

आस्तालः । पुं । करिकर्णस्तालने । हारा. ।

आस्तालनम् । स्त्री । ताडने । आटीपे ।

आस्फोटः (कः) । पुं । अकंठवे । आकन्त
गात्र । मिरिजपौलुनि । आकृतिविशेषः । रा.
नि.व.१० । श.र. । [अम. ।

आस्फोटनी । स्त्री । वेधनिकायां । उभाग्र-

आस्फोटा । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । रा.नि.व.
१० । नवमल्लिकायां । भा. ।

आस्फोतः (कः) । पुं । स्वनामज्यतलतागुम्भी ।
शपत्रमाली । र.मा. । रत्नाकंठवे । भा.पू.१भ. ।
भैरवच. । कोविदारवले । तक्रकाकिन ।
ह कवनार । म.द.व.१ । भूपलाशवले । प.सु. ।

आस्फोतका (ता) । स्त्री (Clitoria tar-
matea) अपराजितासामाये । प.सु. भा.पू.१भ.
विपतले । भा.म.४भ.पुतनायक.चि. । “आस्फोता
सैव योज्याः सुः” । लताविशेषे । शपत्रमाली
इति ख्याति । तं अङ्गविमल्लेतीये । गुणाः—कृष्ण-
विषरीगघ्नी । राज. । कन्दर्पसारतैले । शारिवा-
याम् । सु.चि.६, १८५. । वै.निघ.जीर्णज्व.चौर-
आदितैले । काष्ठमल्लिकायाम् । प.सु. । रा.नि.व.
१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१भ. । नवमल्लिका-
याम् । मी.तचिकं । [१८ ।

आस्यम् । स्त्री । सुखे । सुखाभ्यन्तरे । रा.नि.व.

आस्यदेशः । पुं । सुखमध्ये ।

आस्यपत्रम् । स्त्री । पत्रे । श.च. ।

आस्यपुष्पः । पुं । श्वेतकनिष्ठीहले । वै.निघ. ।

आस्यफलः । पुं । श्वेतधूलूरवले । श्वेत धू-
ला । मं श्वेतपौत्रा । वै.निघ. । [छे.च. ।

आस्यसाक्षः । पुं । यक्षरे । वयश्चक्रे ।

आस्यलोम । स्त्री । श्मश्रुणा दाडि, (गैः) प.नि. ।

आस्यवैरस्यम् । स्त्री । मुखविस्त्रादे ।

आस्यशाखोटः । पुं । गुणविशेषे । आम्
श्री उडु । गुणाः—“वददुश्चास्यशाखोटः स पित्त-
कफनाशनः । वातलघु क्षमिं हन्ति पाश्चात्ताम्बर-
कामलाः ।” पचि. । [अम. ।

आस्या । स्त्री । उपवेशने । निवद्योगीपवेशने ।

आस्यासवः । पुं । लालायां लाल, शूकृ छे.च. ।

आस्यावः । पुं । प्रसावे ।

आस्यावी । पुं । अश्वस्य पादरीगभेदे । लक्षणं
—“आस्याविणं विजानीयात् क्रीदसवतलं हयम् ।”
ज.द.३८५. ।

आस्यादः (नम्) । पुं, स्त्री । स्वादयहणे ।

आहकः (ज्वरः) । पुं । नासाज्वरे । नासा-
ज्वर । तल्लक्षणं —“तनुना रक्तशोधन युक्ती नासा-
पुटान्तरी गात्रयुलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकज्वरः ।”
वै.निघ. । [तचिकं ।

आहतम् । स्त्री । पुरातनवस्त्रे । नववस्त्रे । मी.

आहरः । पुं । उच्छ्वासि । अन्तर्मुखनिश्वासे.छे.च. ।

आहरणम् । स्त्री । सञ्चयकरणे । मी. ।

आहलीवम् । स्त्री । आसालजीज इति गुज-
राटे प्रसिद्धे । गुणाः—आहलीवं मत्तं चोष्णं तिक्तं
त्वय्यीषनाशनं । वातं गुणं नाशयतीत्येवं प्रीतिं चि-
कित्सकैः ॥ वै.निघ. ।

आहा । स्त्री । वणिकद्रव्यभेदे । च.द. ।

आहारः । पुं । द्रव्यगलाघःकरणे । (गैला,
था) उग्र । भोजनद्रव्ये । द्रवाद्वलाम् विधा, पुनश्च
त्रिविधः—स्वभावगुरुमांसागुरुः संस्कारगुरुश्चेति ।
वा. । “प्राणिनां पुनर्मूलमाहारः बलवर्णजसाद्य
स षट्सु रसेष्वयतः ब्रह्मादेरपि च लोकास्माहारः
स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराद्यारादेवातिष्ठद्विर्बलसारी-
म्यं वर्णोन्मियप्रसादश्च, तथाहारवैषम्यादस्मास्यम् ।”
स.सू.४६५. । गुणाः—बलकृत् सद्यः प्रीणनः देह-
धारकः । भोजनोजःस्वरीक्षावृत्तिवृत्तिमतिप्रद-
श्च । म.द.व.११ । तत्पाकप्रकारः—याव्यामाशय-
माहारः पूर्णं प्राणानिलैरितः । माधुर्यं फेन-
भारश्च षड्भोग्येऽपि लभेत सः । अथ पाचकविज्ञेन

विदग्धशक्ततां ब्रूयत् । ततः समात्मकता बह-
लीमभिनीयते ॥ यद्व्यां पश्यते कीष्टवज्जिना
जायते कटुः । रसो भवति सन्ध्यादपकादामस-
म्भवः । बर्जलेन माधुर्यं क्षिप्त्वा याति तत्र सः ।
पुष्पाति धातूनखिलान् सत्यक् पक्षोऽस्यतीपमः ।
मन्दवज्जिदग्धश्च कटुरस्त्री भवेद्रसः । विषभावं
ब्रजहापि कुर्वाहा रोगसङ्गरम् ॥ शार्ङ्ग.पू.६५.।
क्षी । अत्रे । प.सु. । अर्द्धाहार । विन्दादर्द्धाहार-
माहारसंज्ञम् । रा.नि.व.१० ।

आहारशोधयः । पुं, क्षी । कृष्णजीरके । [च.]

आहारसम्भवः । पुं । शरीरस्थरसधातौ । हे.

आहारस्थानम् । क्षी । निर्जनादिदेशे ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सङ्घर्षजने
विधेयाः ।” भा. ।

आहार्यः । पुं । अपालिकभयतो यः स आहा-
र्यपालनात् । तन्नामककर्णवन्नाकृतौ । सु.मृ.
१६५. । वि । आहरणाहं (कर्णमलादौ) । आग-
न्तुके । त्रिका. ।

आहारः । पुं । निपानजलाशये । ङोवाक्का ।
हे.च. । अम. ।

आहुली । स्त्री । आहुत्ये ।

आहुत्यम् । क्षी । काश्मीरदेशज ‘तरवट्’
इति ख्याते क्षुपविशेषे । हिं भुञ्जितखड्ग । मं तर-
वटु, आवेर । गुणाः—आहुत्यं तिक्तश्रीतं चक्षुष्यं
पित्ताह्नं सुखरोगघ्नं कुष्ठकण्डूतिजन्तु-यूलवण-
घ्नम् । रा.नि.व.४ ।

आह्वरफेनम् । क्षी । अहिफेने भेष.शोध-वि.
संचपालरसं ।

आह्वयम् । क्षी । विधे । वि । अहिसम्बन्धिनि ।

आह्विकम् । क्षी । भोजने । हारा. । मे. ।

आचारणा । क्षी । मैगुनं प्रत्याक्रोशे । हे.
नानि अपवाह । अम. ।

आचिकः । पुं । आक्षुक्कवचे । आक्षुक्कव
गाह । र.मा. । लागज्वरे । गज.वे. ।

आचिकशीधुः । पुं । विभीतकगुडकृते धा-
तकौप्यकृततीक्ष्णमये । गुणाः—आचिकः पाक्षु-
रोगघ्नः बल्यः संयाहकौ लघुः । कषायमधुरः शो-
धुः पित्तघ्नोऽस्यकम्पादनः ॥ सु.सू.४५५. ।

आचिकी(सुरा) । स्त्री । विभीतककलकशालि-
तखलकृतसुरायाम् । सा च पाक्षुश्रीफार्शःपित्ता-
सकफकुष्ठघ्नी किञ्चिदातकरी बचा दीपनी रचनी
लघुश्च । मद.व.८ । तनिशकृतसुरेति केचित् ।

आचीवः । पुं । शोभाञ्जनवचे । गजिना गा-
ह । अ.टी.रा. ।

आक्षेपः (कः) । पुं । वातरीगविशेषे । कुपि-
तो वायुधर्मनौ प्राप्य सङ्घः सञ्चरणादिकं चालयन्
आक्षेपकं जनयति । लक्षणम्—यदा तु धमनीः
सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा लिपयाम्य
सङ्घः सङ्घर्षेण सङ्घर्षः । सङ्घर्षमुत्तदाक्षेपादक्षेपक
इति स्मृतः ॥ मा.नि.वा.व्या. । स चतुर्धा—वाता-
दिभेदेन । गदाधरस्तु आक्षेपकमेकमेव कारणभेदा-
च्चतुर्विधं कथयति । पित्तश्लेष्माक्षितौ वायुवायु-
रेव च केवलः । कुर्यादाक्षेपकं चान्यश्चतुर्थमभिधा-
तजः ॥ आक्षेपके शिरां विधेयत् कुर्याद्वातहर्-
क्रियां । तीक्ष्णैः प्रधमनैर्नैस्त्रैस्तथा संज्ञां स विन्दति ॥
इति । अथस्याक्षेपकलक्षणं यथा—“गत्वा यः
पूर्वकायेन पुनः पश्चाच्च गच्छति । सत्वाङ्गी वेद-
नार्तय तस्याक्षेपकमादिशेत् ॥” अ.द.५५५. ।

आक्षोटः । पुं । गिरिजाक्षोटवचे । आक्ष-
टो ग्राह इति लोके । श.र. । See अक्षोटः ।

आक्षोडः । पुं । आक्षोटवचे । अ.टी.भ. ।

इ

इः । पुं । पुरुषोत्तमे । हला. ।

इकटः । पुं । वंशहुरे ।

इकटः । पुं । वलविशेषे । हे.कुट्ट. । प.सु. ।

बदरवचे । रवा. ।

इङ्गः । वि । जङ्गमे । हे.च. ।

इङ्गलः । पुं । इङ्गदीवचे । जिज्ञाश्रुता । हिं
गणवेटे । वै.निच. ।

इङ्गुदः (दी) । पुं, क्षी । खन्नामस्यातमदन्ति-

हवे । जिज्ञाभूता, हेष्टोटे इति च प्रसिद्धे । सु. २.२८७. । कफशमने । “पुत्रजीवके पुत्रजीवक-कले ।” सि.यो.कास.चि.मनःशिलादिभूमपाने उ-
क्तः । “सुकुहुदेः पिबेत् ।” इत्यः । गुणाः—मद-
काम्यः कटुकश्चा फेनिला लघुः रसायनी कृमि-
नातकफत्रणघ्नी च । रा.नि.व.८ । कुष्ठभूतयक्षत्रण-
विषकृमिघ्न उष्णः शिवशूलघ्नः तिक्तः कटुश्च ।
भा.पु.१भ.वटादिः । मद.व.५ । “अस्य पुष्पलु
मधुरं स्निग्धशीणश्च तिक्तकं । भातं कफं नाशयति
च ।” वै.निघ. । तत्फलं—“स्निग्धशीणं तिक्तमधुरं
वातश्लेष्मघ्नमैद्दम् ।” सु.म.४६७. । पारावतप-
था । नठाकटेकी । प.सु. ।

इक्षुदीतिनम् । स्त्री । इक्षुदीफलोत्पत्तौ । गु-
णाः—स्निग्धं मधुरं पित्तघ्नं शीतलं बन्धं कान्तिदं
शूलघ्नं केशवर्धनश्च । रा.नि.व.१५ । [१७.]

इक्षुदीवारः । पुं । तन्नामकवृक्षवारः । च.चि.

इक्षुलः (ली) । पुं, स्त्री । इक्षुदीहवे । रा.नि.
व.८ । स्त्री । इक्षुली । मा.नि.विज.र. ।

इच्छामेदी । पुं । मेदकरसविशेषः । “तुल्यं
टङ्गणपारदं समरितं तुल्यांशकं गन्धकं विष्ठा च
दिग्गुणा ततो नवगुणं जैपालचूर्णं क्षिपेत् । गुणैक-
प्रतिमो रसो हिमजलैः संसेवितो रचयेत् ।”
अथ प्रत्येकमेकभागतुल्यं जैपालचूर्णं नवगुणत्वं ।
इतीथे पाठे जैपालस्याष्टौ भागाः गन्धकस्य द्वौ
भागौ । स यथा—“जैपालाष्टौ द्विकौ गन्धस्त्रि-
शुली सरिचं द्विकं । एकः मृतः सीहरीका गुग्गु-
लात्वा वटीकृता” इत्यादि ॥ तृतीये गदसुरारीच्चा-
मेदिरसे बलिगन्धके, गगनममे, अर्कलावे, जैपाल-
चूर्णं सर्वचूर्णसमं शङ्कराजरसेः दिनद्वयं मर्दम् ।
पाठो यथा—“रसबलिगगनार्कं शुद्धतालं विषञ्च
चिकटुचिफलमेतत् टङ्गणं शङ्खमभिः । सममिष्ट
अयपालोद्भूतचूर्णं विमर्दं दिनशमनिशमेतद्दृङ्ग-
राजोत्थवारा ॥” चतुर्थी यथा—“शुली सरिच-
संयुक्तं रसगन्धकटङ्गणं । जैपालास्त्रिगुणाः प्रोक्ताः
सर्वमेकत्र चूर्णयेत् । इच्छामेदी दिग्गुणः स्यात्
क्षितया सष्ट दपयेत् । यावन्मधुसूताः पीतास्ताव-
वारान् विरेचयेत् ॥” तर्कोदमं खादितव्यम् । र.
सा.सं.विरकाधिकारे ।

इच्छामेदी(गुडिका) । स्त्री । मेदकरसमेदी ।

अथ जैपालचूर्णं सर्वतुल्यं यावत् । “पारदं गन्धकं
कृत्यांस्त्रीभाग्यं पिप्पलीसमं । समानि अयपालानि
क्रियन्ते रचनाय च । शीतलं रचयेत्तुल्यगुणैर्नैव
प्रशस्यति ।” र.सा.सं. । [ग्राह. श.च. ।

इच्छुकः । पुं । मातुलुङ्गहवे । टोवां लेवु

इञ्जलः । पुं । (*Barringtonia acuta-*
angula, Syn. *Enginia acutangula*)
इञ्जलहवे । शिखन । समुद्रफले इति च लोके ।
गुणाः—शीतलः संघाही वातकीपनः विश्वेष
विषघ्नश्च । मद.व.५ । कुष्ठहृत् वातकीपनश्च । भा.
पु.१भ. । इञ्जलिरिति । छे.च. । See इञ्जलः ।

इञ्जाकः । पुं। मन्थविशेषः । अर्जुनी ग्राह. चिकित्सा ।

इञ्जुकः । पुं । इञ्जाकमन्थः । हारा ।

इट्चरः । पुं । षण्णे । यौड़ । अम. ।

इट्चवः । पुं । गीपती । यौड़ । छे.च. ।

इट्ठा । स्त्री । शरीरवामभागस्थनायां । वाम-
सूक्ताधःस्था धनुर्वक्रा वामनासिकापथ्यन्तगता या
नाडी सा इट्ठा इत्युच्यते । छे.च. ।

इट्ठाचिका । स्त्री । वरटायाम् । तौलन्ता ।
श.च. । गन्धोन्माम् ।

इट्ठाजातः । पुं । भूमिजगुग्गुली ।

इट्ठिकः (कं) । पुं । वन्यच्छगि । वानरं । हारा ।

इट्ठुरः । पुं । हवे । अ.टी. । स्वामी ।

इण्डरी । स्त्री । पक्कात्रविशेषः ।

इत्काटः (रः) । पुं । खनामस्यातचुपविशेषः ।
हेकड़, उकड़ा, हेकड़ इति च । र.सा. । च.
सु.४७. ।

इत्काटा । स्त्री । सूक्ष्मपत्रिका-दीर्घलोहितयष्टि-
का-काष्ठविशेषः । वा.सु.१५ अ. वेङ्कटरादिच. । “गो-
कण्टकेत्कटसहाचरवाणकाशाः ।”

इत्किला । स्त्री । गोरीचनाख्यगन्धद्रव्ये । श.च. ।

इदङ्कार्या । स्त्री । दुरालभायाम् । श.च. ।

इहम् । स्त्री । रौद्रे । दीप्ती । जे. । [अम. ।

इधम् । स्त्री । अग्निदीपनकाष्ठे । ज्ञानानिकाष्ठे ।

इनानी । स्त्री । वटपत्रीहवे । पाथरूक्षाधि-
नेव । रा.नि.व.५ ।

इन्दुखरम् । स्त्री । (Nymphaea coerulea.) नीलकमले, नीलपद्मे । श.मा ।

इन्दुन्दिरः । पुं । समरे । त्रिका ।

इन्दिरा । स्त्री । लक्ष्मी । त्रिका ।

इन्दिरामन्दिरम् । स्त्री । विष्णो । राज. ।

इन्दिरालयः । पुं । (Nymphaea lotus.) पद्मे । श.र. ।

इन्दिरावरम् । स्त्री । नीलपद्मे । प.सु.श.र. ।

इन्दि(न्दी)वरम् । स्त्री । नीलपद्मे । नील-
कुम्भी । प.सु.श.मा. । एतत् श्वेतपद्मादिगुणयुक्तं
परं किञ्चिद्वैद्यगुणम् । भा.पू.१भ. । See नीलो-
त्पलम् ।

इन्दीवरः । पुं । स्थूलपद्मवत् । सु.स.२८भ. ।
कुरुगटकभेदे । “कुरुगटकभेदः दीर्घपर्वो बहुल-
पुष्पः ।” ड.सु.चि.७भ. ।

इन्दीवरा (री) । स्त्री । शतमूल्याम् । प.सु.
रा.नि.व.१० । अजयश्याम् । त्रि२पू.श्री । प.सु. ।
इन्द्रचिर्भद्याम् । द्राष्टव्यश्याम् । रा.नि.व.३ । क-
दलीवले । वै.निघ. । See इन्द्रवारुणी ।

इन्दीवरिणी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । कूमुद्वर
खाडु । रा.नि.व.१० ।

इन्दीवारम् । स्त्री । नीलपद्मे । मी.राज. ।

इन्दुः । पुं । कर्पूरे । अम.रा.नि.व.८ । भा.न.४
भ.नेत्ररीग.चि. । “स्फटिकशङ्खनाभोऽन्दवः ।” भा.
म.१भ.त.लेख.चि. । “तुरङ्गलालवर्णोऽनमेन्दुः ।
लसङ्गन्दुमुवासितम् ।” भा.पू.पानकव. ।

इन्दुकः । पुं । अमृतकवले । रा.नि.व.६ ।
कैमुककन्दे । वै.निघ. ।

इन्दुकमलम् । स्त्री । कुसुमे । (चतुःत२पत्र,
चतुःशृङ्गि भूल । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकलिका । स्त्री । केतकीवले । (केशा
गाङ् । श्वेतकेतव्याम् । रा.नि.व.१० ।

इन्दुकान्तः । पुं । चन्द्रकान्तस्यो । रा.नि.व.
११ । स्त्री । रात्रौ । छे.च. । [रा.नि.व.६ ।

इन्दुखण्डा । स्त्री । कर्कटश्याम् । कौकुडाशृङ्गी ।

इन्दुचन्दनम् । स्त्री । हरिचन्दने । वै.निघ. ।

इन्दुपत्रः । पुं । भृङ्गवले । संयष्टः ।

इन्दुमुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । लाङ्गलीवले ।
हेमन्ताङ्गुल । रा.नि.व.३ । [य रा.नि.व.२३ ।

इन्दुपोदकी । स्त्री । वेङ्गिकायां । जटाविश-
म् ।

इन्दुफलः । पुं, स्त्री । आमातकी । आंगुड़ा
गाछ, आंगुड़ा । वै.निघ. । वै.निघ. ।

इन्दुमुखी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मेश्वर खाडु ।

इन्दुरः । पुं । मूषिके । अयं विलेशयः, विलेश-
यत्वादितन्मांसं वातघ्नं मधुरं हृद्यं बहुविधम्
वैद्यशेषः । भा.पू.१भ. ।

इन्दुरकर्णिका (र्णी) । स्त्री । आखकर्णी-
लतायाम् । ऐन्दुकाणी । इन्द्रमूषाकाणी । [११]

इन्दुरत्नम् । स्त्री । मुक्तायाम् । प.सु.रा.नि.व.

इन्दुरसा । स्त्री । पितृकभेदे । आनन्दना । य-
था — “षट्कानाञ्च शालीनां पितृं ह्यंशश्च शर्क-
रा । किञ्चिद्भ्रातृ संमर्द्य हित्वैव दिवसे ततः ।
वर्तुलात् वटकान् कृत्वा हृते पक्ता प्रयवतः । गुणाः
— तस्य त्रीणि तावद् हृदाश्च बलपुष्टिकरा मताः ।”
वै.निघ. ।

इन्दुरा । स्त्री । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।

इन्दुराजिः (जी) । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

इन्दुलेखा । स्त्री । (Asclepias acida.)
गुडूच्याम् । त्रिका । सोमराज्याम् । वै.निघ. ।
सोमलतायाम् । मे.खवतुक् । यमान्यां । श.मा. ।

इन्दुलङ्घकम् । स्त्री । रोष्ये । रा.नि.व.११ ।

इन्दुवर्जिका (स्त्री) । स्त्री । सोमलतायाम् ।
गुडूच्यां । जटा । सोमराज्यां । यमान्यां । वै.निघ. ।

इन्दुशकला । स्त्री । सोमराज्यां । वै.निघ. ।

इन्दुशफरी । स्त्री । अमृतकवले । रा.नि.व.६ ।

इन्दूरः । पुं । मूषिके । रा.नि.व.६ ।

इन्द्रः । पुं । देवराज । मी. । कूटजवले । भा.पू.
१भ. । इन्द्रयवे । मेघ, भस्मात-गुडु । च.द.पितृशेष-
ज्य.चि.कण्टकायांदि । “मागरेन्द्रयवासकम् ।” भा.
म.४भ.सम्.चि. । “त्रिफलैन्द्रयवासकम् ।” चन्द्रे ।
रत्ना. । योगभेदे । मी.रत्निके । अमराज्यां । स्थावर-
विषभेदे । छे.च. । इन्द्रमहाकाललतायां । वै.निघ.

इन्द्रकर्णकः । पुं । रत्नैरखे । जाल डोरेण ।

इन्द्रकोषः । पुं । निर्युद्धे । निर्यासे । तमङ्गके ।
गोत्रजा । हे. च. हला. । [टी.भ. ।

इन्द्रगुमम् । स्त्री । उशीरे । वरणाग्र मूल । च.

इन्द्रगोपः । पुं । (Coccinella of various kinds.) शक्रगोपे । तीज वीरवह्नी इति च प्रसिद्धे । मखमली, छोटो केकुरे इति लोके ।
हारा. । रा.नि.व. १६ । [रा.नि.व. १२ ।

इन्द्रचन्दनम् । स्त्री । हरिचन्दने । रत्नचन्दने ।

इन्द्रचिर्भिटा (टी) । स्त्री । इन्द्रतारणील-
तायां । युष्मकललतायां । राधात्मनी । सं लघु-
कांवरल । गुणाः—कटुः शीता पित्तश्लेष्माकाम-
दोषत्रयक्षमिघ्रो चक्षुष्या च । रा.नि.व. २ ।

इन्द्रच्छन्दम् । स्त्री । सहस्रगुच्छहरि । हे. च. ।

इन्द्रजः । पुं । इन्द्रयवे । वै. निघ. २ भ. ज्व. चि. य-
न्यादिकषायि । कटजहवे । वै. निघ. च. सा. चि.
कटजचूर्णे ।

इन्द्रजतु । स्त्री । शिलाजतुनि । वै. निघ. ।

इन्द्रजम्बूकवत्पात्रा । स्त्री । कृष्णसारिवा-
यां । भा. पू. १ भ. । See कृष्णसारिवा अनन्ता च ।

इन्द्रजिह्वा । स्त्री । लाङ्गलीहवे । ऐश्वनाङ्गना ।

इन्द्रतरुः । पुं । अर्जुनहवे । वै. निघ. ।

इन्द्रतूल(क)म् । स्त्री । आकाश उड्डीयमान-
स्त्वे । आकाशद्विप्र शूता । कापसि । अर्कहव-
तूलके । चिका. । [चि. भा. पू. १ भ. ।

इन्द्रदारुः । पुं । देवदारुहवे । तैलदेवदारुह-

इन्द्रद्युति । स्त्री । चन्दने । वै. निघ. ।

इन्द्रद्वः (मः) । पुं । अर्जुनहवे । श. र. । अम. ।
कटजहवे । रा. नि. व. ६ । देवदारुहवे । भा. पू. चने. ।

इन्द्रनीलः । पुं । मरकतमणी । नीलकाञ्च-
नलि, पात्रा । हे. च. । भा. पू. १ भ. । “क्षीरस्ये
षिमेहीलं क्षीरक्षेहीलतां व्रजत् । इन्द्रनीलमिति
ज्यातम् ।” इति परीक्षा । (कः) श. र. ।

इन्द्रपर्णी । स्त्री । इन्द्रवाह्या । राधात्मनी ।
साङ्गलिकायां । ऐश्वनाङ्गना । सु. चि. १७ च. ।

इन्द्रपुष्पम् । स्त्री । खरके । र. सा. सं. पूर्णचन्द्रसे-

इन्द्रपुष्पा (प्यिका) (प्यी) । स्त्री । साङ्गली-
हवे । ऐश्वनाङ्गना । प. सु. र. वा. । पूतीकरके ।
नाटो । कण्टकीकणपुष्पकरञ्जः, कलिकारिकेल्ये ।
स. सु. २७ च. चर्कादि. ड. ।

इन्द्रब्रह्मवटी । स्त्री । अपसाराधिकारी । अथ
तारं रीयम् । तायं स्वर्णमाक्षिकम् । पाठः—
“सप्तसप्ताभकं तौल्यं तारं तायं विषं समं । पद्म-
केशरसंयुक्तं दिनेकं मर्द्दयेद्भवे । सुहृदप्रविजयेरण्य-
वचानिष्पावशूरणैः । निर्गुणस्यास्य द्वैतमयं तद्गोर्ल-
पाचयेत्पुनः । कङ्कणीसर्पपोल्लेन तैलैर्न गन्धसंयुतं ।
ततः पक्त्वा समुत्तुष्य चणमात्रा वटीकृता ।” अथ-
पानमार्द्रकरसः । र. सा. सं. । रसमिन्द्र, अज,
लोह, रूपा, श्वर्णमाक्षिक, विष, पञ्चकेशर
मगडाग । मर्दनजवा—मनशासिङ्ग, छिटे,
मिकि, एरुगु, वट, शिम, उल एव एव हेक्षूत रस ।

इन्द्रमेषजम् । स्त्री । शृङ्गारम् । श. र. ।

इन्द्रमदः । पुं । तदगुणज्वरे । गजवै. ।

इन्द्रमहाकामुकः । पुं । कुकुरे । चिका. ।

इन्द्रयवः (वम्) । पुं, स्त्री । (Seed of ho-

larrhena antidyseuteric.) कटजबीज ।
ऐश्वयव । हिं उत्. इन्द्रयव । सं इन्द्रयव, कुद्या-
चैर्वी । कं कोडमिगेयबीज । इन्द्रशब्दपर्यायमात्रं
कटजवाचकम् । धन्वतरिः । भा. पू. १ भ. । वा. सु.
१५ च. । “आरखधेन्द्रयवपाटलिकाकतिका ।” च.
द. पित्तज्व. चि. । “तित्ताधेन्द्रयवैः कृतम् ।” गुणाः—
कटुः तिक्तः शीतलः कफवातरक्तपित्तहरः दा-
हातीसारघ्नः नानाज्वरघ्नः शूलघ्नश्च । रा. नि. व. ६ ।
विदोषघ्नं भारकं कटुशीतं दीपनं ज्वरातीसार-
रक्तार्शगमिबीसर्पकुहवातरक्तकफशूलघ्नश्च । भा. पू.
१ भ. । इन्द्रयवा इति राजनिघण्टुः ।

इन्द्रलुप्त(क)म् । स्त्री । Baldness, श्मश्रुके-
शप्ररीगे । टाक् त्राग । सं चाश्रोग । तस्य लघ-
यम्—“रौमकृपायुर्गं पित्तं वल्लेन सङ्ग सूक्ष्मं ।
प्रत्यावयति रौमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः ।
र-
णहि रौमकृपायं ततोऽन्येषामसम्भवः । तदिन्द्रलुप्तं
खालित्वं कथ्यति च विभाव्यते । सु. नि. ११ च. ।
इन्द्रलुप्तं श्मश्रुषि भवति खालित्वं शिरीरुद्धेय-
व्या सर्वदेहेति कार्त्तिककुक्षः । मा. नि. विज. र. ।
कथ्यति । विज. र. भोजः । पुं । रा. नि. व. २० ।

इन्द्रलोहकम् । स्त्री । रीत्ये ।

इन्द्रवचा । स्त्री । इन्द्रयवे । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रवटी । स्त्री । प्रमेहाधिकारे । पाठः—“सत
सृतं सतं वज्रसर्जनस्य त्वचान्वितं । तुल्यांशं मई
धैर्यह्ने शाक्या मूलजद्रवेः । माचा १ मा. । र.
सा. सं. । सा. कौ. । द्रुमिन्द्र, वज्र एवम् अर्जु-
नछाल मगडांश ।

इन्द्रवज्ररी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । रा-
धाश्रमा । रा. नि. व. २ । वै. नि. च. २ भ. कर्णक. स-
न्निपात रोहितकादिलेपे । [मलता] । सु. ।

इन्द्रवस्त्रिका (स्त्री) । स्त्री । इन्द्रवज्रां । (मा-)

इन्द्रवस्तिः । पुं । तन्नालकमर्मस्थाने । पांश्वर
डिग । तस्य स्थानं प्रतिपार्श्वजडयोः सन्धिः । सु.
भा. ६ च. ।

इन्द्रवारुणिका (शी) । स्त्री । (Eucumis
madraspatanus, cunnis melo, इन्दी-
वानलतायाम् । प. सु. । राधांश नाडू, राधांश
भा. १, कूटकृती । हिं इन्द्रारुण, वडू इन्द्रफला ।
मं इन्द्रवारुणी । गुणाः—तिक्ता कटुः शीता रेच-
नी गुणपित्तादरत्रेप्रकृमिकुष्ठज्वरघ्नी च । रा. नि.
व. १ । सा ऋक्षदीर्घमेदेन विषा । लघुः उष्णा का-
मलापिणकफमोहोदरश्वासकासकुष्ठगुणयन्त्रिप्रणम-
सिद्धदृग्भंगलग्नविषघ्नी च । भा. पू. १ भ. । “ख-
र्षीन्द्रवारुणी प्रोक्ता पाके कटु च तिक्तका । शीता
सरीषवीर्या च लघु चैव प्रकीर्तिता । ..... ।
अन्येन्द्रवारुणी कण्ठरजश्च श्लेपदं तथा । नाशये-
दिति संभोक्ता गुणाश्चान्ये तु पूर्ववत् । रसे वीर्ये
च पाके चापि का चोक्ता गुणैरियम् ॥” वै. नि. च. ।
गोरचकर्कश्याम् । च. द. लावातिले ।

इन्द्रवि(ष्ठ)डा । स्त्री । वातपित्तजन्मपुद्ररोगा-
न्मर्गतत्रणरोगविशेषे । लघुचं—“पप्रकार्षिकवन्धये
पिडाकां पिडकापिताम् । इन्द्रवह्नात् तां विदा-
वातपित्तोत्थितां भिषगिति ॥” मा. नि. । तन्नाम-
काशरीये । See इन्द्रवह्नाः ।

इन्द्रवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । च. द. सि. यो. रा-
न्निपातिकाञ्च, चि. चटादशाङ्गे । “तिक्तोन्द्रवीजधनि-
केभकषाकषायः ।”

इन्द्रवह्नाः । पुं । सुप्तावर्जितकुल्लघवाचविशेषे ।

लघुचं. यथा—“विरोधं नैव यो याति दृष्टां
सुप्तावर्जितः । इन्द्रवह्नाः स विख्यातो भर्गुश्च बु-
नाशनः ॥” अ. द. १ च. ।

इन्द्रवह्नाः । पुं । देवदारुवह्ने । अटा. । त्रैतकुट-
जवह्ने । अर्जुनवह्ने । भा. न. ४ भ. । “सीमवन्नीमिन्द्र-
वह्नाम् ।”

इन्द्रसुतः । पुं । अर्जुनवह्ने । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रसुरसः (सा) । पुं, स्त्री । निर्गुंखीवह्ने ।
निनिम्ना गाह् । र. भा. । See निर्गुंखी ।

इन्द्रसुरा । स्त्री । गोरचकर्कटिकायां । राधांश
भा. । सु. चि. १७ च. । “गुडूचीन्द्रसुरा ।”

इन्द्रसुरिषः (सः) । पुं । निर्गुंखीवह्ने । नि-
निम्ना गाह् । मौडी इति काश्याम् । र. भा. च. म. ।

इन्द्रसूनुः । पुं । अर्जुनवह्ने । रा. नि. व. २ ।

इन्द्रस्वरसः । पुं । ठट्टिले । च. द. चर्मा. चि.
नागाजुनयोमि ।

इन्द्रा । स्त्री । फण्डिजम्भकवह्ने । कौटि जमीडा
मे. र. विकं । भा. म. १ भ. मे. द. चि. । इन्द्रवारुणाम् ।
रा. नि. व. १ ।

इन्द्राग्निधूमः । पुं । हिमे । हारा. ।

इन्द्राणिका । स्त्री । निर्गुंखीवह्ने । प. सु. ।
नीलसिन्दुवारि । रा. नि. व. ४ । जातीफलादिवटि-
कायां । [जातीफला. वटी. ।

इन्द्राणिकापत्रम् । स्त्री । निर्गुंखीयवे ।

इन्द्राणी । स्त्री । (Vitex nigundo) कृष्ण-
निर्गुंख्याम् । फल निनिम्ना । हिं शम्भुलु ।
स्त्रीन्द्रिये. “इन्द्राणी करणं स्त्रीणां पीलोमासिन्दु-
वारयोः ।” मे. च. चिकं । सूक्ष्मायां, स्थूलायायाम् ।
रा. नि. व. ६ ।

इन्द्राभा । स्त्री । कर्कपचिमेदे । वै. नि. च. ।

इन्द्रायुधम् । स्त्री । वज्रकमणौ । शैरक । रा.
नि. व. ११ । स्थावरविषाण्मर्गतकन्दविषे । भा. उ. १५
च. । च. चि. २६ च. । स्त्री । इन्द्रायुधवटूदराणि-सवि-
यजलायुकायाम् । सु. द. ११ च. । See जलायुका ।

इन्द्रार्घपादपः । पुं । कसुक्कवह्ने । गुपारि
गाह् । रा. नि. व. ११ । See चकोटः ।

इन्द्राशनः (कः) । पुं । (Abrus precato-

rius.) संविदाद्वये । त्रिभिर्गोष्ठे । जातीफल-
दिव्या । गुह्यायाम् । कुंठ । कुष्ठौषधे । कूड ।
हारा । [व. १ ।

इन्द्राक्षा । स्त्री । इन्द्रबाह्वीलतायाम् । मद.

इन्द्राक्षः । पुं । ऋषभकनामलताकन्दे । क्ष-
तक । भा.पु. १ भ. ६ व. मद. व. १ ।

इन्द्रियम् । लो । (Organs of senses.)
ज्ञानिकर्मादिसाधनेषु चक्षुरादिषु छान्ति ७ कर्म-
साधनेत्र उपाश्रित्तु चक्षुः प्रकृति । इन्द्रियाणि
त्रिविधानि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियात्मरिन्द्रियभेदेन,
तेषु श्रोत्रत्वक् चक्षुरसनाग्राणाभिधानानि ज्ञानेन्द्रि-
याणि, वाक्पाणिपायुपादीपस्थनामानि कर्मेन्द्रि-
याणि, एतदभयात्मकं मनः, समष्ट्या एकादशेन्द्रि-
याणि । तथाहि — “वैकारिकादहङ्कारात्तैजसस-
हायानलक्षणान्यवैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा
— श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाग्राणनासपृष्ठपायुपाद-
मनासीति । तत्र पूर्वोक्तं पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ।
भूतादिरपि तैजससहायानलक्षणान्यव पञ्चतन्मात्रा-
ण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा — शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं
रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां
विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलोभ्यो भूतानि व्यो-
मानिलानलजलोर्ध्वः । एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशति-
व्याख्याता । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः ।
कर्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्ग-
विहरणानि । अत्यन्तं महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि
चेयष्टौ प्रकृतयः शेषाः षोडश विकाराः । स्वः
स्वर्षेष्टां विषयोऽपिभूता । स्वयमप्यात्मसाधिवैवतञ्च ।
अथ बुद्धिर्ब्रह्मा, अहङ्कारस्तद्वरः, मनसश्चन्द्रमाः,
दिग्भ्यः श्रोत्रस्य, त्वक्चो वायुः, सूर्यश्चक्षुषीः, रसन-
स्थापः, पृथ्वी ग्राणस्य, वक्त्रसोऽग्निः, हस्तयोरिन्द्रः,
पादयोर्विष्णुः, पायोर्मिचः, प्रजापतिरुपस्थस्येति ।
आयुर्वेदे भौतिकानौन्द्रियाण्यौन्द्रियार्थाव वक्ष्याः”
सु. शा. १ च. । चत्वारिन्द्रियाणि पुनः चत्वारि मनो-
बुद्ध्याहङ्कारचिदानि । मनसावदिन्द्रियनियामकं ।
एवं चतुर्दशेन्द्रियाणां नियन्त्रारण्यतुर्दशदेवताः ।
तत्र कर्षण देवता दिक्, त्वक्चो वातः, वैचल्य सूर्यः,
रसनया वक्त्रः, ग्राणस्थानिनी, वाचो वज्रः, हस्त-
स्येन्द्रः, पादस्य विष्णुः, पायोर्मिचः, उपस्थस्य प्र-

जापतिः, मनसश्चन्द्रः, बुद्धेस्तुमुक्षुः, अहङ्कारस्य
शिवः, चित्तस्याश्रुतः । इति वेदान्तः । रेतसि । रा.
नि. व. १ ८ । मी. यजुर्वेदो विकारः । भा. म. १ भ. ८ व. चि. ।
इन्द्रियकर्मा । लो । चक्षुरादीनां शब्दाकर्षण-
स्य श्रवणरूपदर्शन-रसग्रहण-गन्धग्रहणवचनादान-
विसर्गमनानन्दस्थानि । सु. शा. १ च. ।

इन्द्रियगोचरः । चि । इन्द्रियविषये ।

इन्द्रिययामः । पुं । शरीरे । वै. निघ. । इन्द्रिय-
समूहे । [शनी ।

इन्द्रियघ्नः । पुं । चक्षुरोगविषये । छ. च. ३

इन्द्रियज्ञानम् । लो । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

इन्द्रियबुद्धिः । स्त्री । इन्द्रियजन्यज्ञाने ।

इन्द्रियवर्गः । पुं । एकादशेन्द्रियेषु, इन्द्रिय-
समूहे । See इन्द्रियम् । [वै. निघ. ।

इन्द्रियवैकल्यम् । लो । इन्द्रियदुर्बलतायां ।

इन्द्रियसन्तापः । पुं । इन्द्रियवैकले ।

इन्द्रियस्थापः । पुं । प्रलये । निद्रायाम् । वै.
छान्ति । रा. नि. व. २० ।

इन्द्रियागोचरः । चि । अतीन्द्रिये ।

इन्द्रियायतनम् । लो । शरीरे । वै. च. ।

इन्द्रियार्थः । पुं । इन्द्रियजन्यज्ञानविषयेषु । य-
था — रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । अम. ।

इन्द्रोत्तरसायनम् । लो । इन्द्रकथितरसाय-
नवर्गे । ऐन्द्र्या । त्रांशोलम्भनी । महाशयवस्थाम् ।
वड् शुक्कूडि । च. चि. १ च. ।

इन्द्रोपलम् । लो । नीलहीरके । प. म. ।

इन्धनम् । लो । काष्ठे । अग्निज्वालनार्थदण-
काष्ठे । अम. ।

इभः । पुं । हस्तिनि । अम. । नामकेश्वरे । च. ।

इभकणा । स्त्री । (Pothos officinalis.)
गजपिप्पल्याम् । र. मा. । भा. पु. १ भ. । च. द. सि.
यो मास्त्रिपातिकञ्च अष्टाङ्गकषायः । “धनिकेभकणा-
कषायः ।”

इभकणः (पणा) । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।
मेघ. च. द. य. हृषी-चि. कल्याणगुडे ।

इभकेश(स)रः । पुं। नागकेशरहवे । भेषः । कौ।
नागकेशरपुष्पे । चि.क्र.क.पदरचि.। सु.चि.३८५.।

इभगन्धा (न्यिका) । स्त्री । स्थावरविषाम्-
गन्ततन्नामकफलविषे । सु.कल्प.२५.।

इभदन्ता । स्त्री । हस्तिशृङ्गीहवे । शंति-
७८६ । रत्ना. । नागदन्त्याम् । र.मा. ।

इभदन्ताद्वा । स्त्री । नागदन्त्या । र.मा.रत्ना.।

इभपत्रिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

इभपुष्पम् । कौ। नागकेशरे । भेषः सु.रो.चि.
हृदयदिरवद्या ।

इभपोटा । स्त्री । करिशावके । [वासायष्टते ।

इभवला । स्त्री। नागबलायां । वै.निघ.चय चि.

इभमज्जकः । पुं। पुनदावीलतायां । वै.निघ.।

इभमाचलः । पुं। सिंहे । [वै.निघ. ।

इभमूलकम् । कौ। हस्तिमूलके । गन्तव्ये ।

इभशृङ्गी । स्त्री । हस्तिशृङ्गाम् । [र.मा. ।

इभषा । स्त्री । स्वर्णचीरीहवे । [जगतिशिकरे ।

इभास्यः । पुं । (Musaferrea) नागकेशर-
हवे । चिका. ।

इभावती । स्त्री । वटपत्रीहवे । पाथत्रकूटा ।

इभी । स्त्री । हस्तिन्याम् । शंतिनी ।

इभोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । श.च. ।

इभ्या । स्त्री । (Boswellia thurifera or
serrata) श्रृङ्गकौहवे । करिण्यां । मे.यदिकं ।

इरणम् । कौ। जषरभूमी । अ.टी.र.रा.नि.व.२ ।

इरा । स्त्री । सुरायाम् । जले । मे. । [चिका. ।

इराचरम् । कौ । करकायाम् । वर्षात्र नील ।

इरावती । स्त्री । वटपत्रीपाषाणभेदे । वड़
पाथत्रकूटा । र.नि.व.५ । [इरिवेजिका ।

इरावेजिका । स्त्री । इरिवेजिकायाम् । See

इरिकीलः । पुं । अरकीलहवे । अँकोफ ।
वै.निघ. । [अजय. । रा.नि.व.२ ।

इरिणम् । कौ । जषरभूमी । [लोवा हृमि ।

इरिमिदः (कः) । पुं । अरिमिदः । विट् थमि

त्र । रा.नि.व.८ । भा.पू.४भ.सु.रो.चि. । “कस्मै
रमन्ताखदिरिमिदः...” ।” See अरिमिदः ।

इरिवेजिः (का) । स्त्री । सन्निपातजन्ये शिरो-
जातव्रणजन्यपीडाविशेषे । तस्य लक्षणम् — “पिङ्ग-
कासुतमाङ्गस्थां वृत्तासुगुञ्जाज्वरां । सर्वात्मिकां
सर्व्वलिङ्गां जानीयादिरिवेजिकां ॥” निदानम् ।

इर्यं (म्) । कौ । व्रणे । चते । अम ।

इर्वारिः । पुं स्त्री । कर्कटीनामफलशाके ।
कैंकूड शीछ । प.सु. । रोमशकर्कटीति । उ. ।
सु.सू.४२अ.मधुरव. ।

इर्वारिशुक्तिः (का) । स्त्री । फुटीतिस्थात-
निभिन्नकर्कट्याम् । कूटि । इरा. । [अ.टी.रा. ।

इर्वारिः । पुं स्त्री । कर्कटिकायाम् । कैंकूड ।

इलि(ली)(सि)शः । पुं । मत्स्यविशेषे । हे-
मीश गोष्ट । हिं हीलसा । इरा. । गुणाः — “इ-
लिशी मधुरः स्निग्धो रोचनी वर्ज्जवर्द्धनः । पित्त-
कृकफकृत्स्नचिह्नपुर्व्वीऽमिलापष्टः ॥” भा.पू.२भ. ।
पित्तश्लेष्माघिवर्द्धकः मधुरः हृदयश. राज. ।

इली । स्त्री । करवालिकायाम् । छूति, काँटी-
त्रि । अ.टी.रा. ।

इल्ललः । पुं । पलिभेदे । श.च. ।

इल्ललः । पुं । मत्स्यभेदे । मे.लत्रिकं ।

इशि(शी)का । स्त्री । गजालिगीलके । शर-
काण्डे । शरकाण्टे । अ.टी.भ. ।

इषः । पुं । आग्निनमासि । अम. ।

इषिका । स्त्री । गजालिगीलके । अ.टी.रा. ।

इषिरः । पुं । अघ्री । [अ.टी.भ. ।

इषोका । स्त्री । काष्ठवर्णे । हला. । शरकाण्डे ।

इषुः (कः) । पुं । शरवर्णे । प.सु. ।

इषुगोलकः । पुं । कीकिलाचवर्णे ।

इषुपत्रिका (त्री) । स्त्री । अर्कमूलायाम् ।
अष्टमत्र मूल. र.मा. ।

इषुपुष्पा (क्षिका) । स्त्री । शरपुष्पायाम् ।
वन नील । हिं शरकीका । रा.नि.व.४ ।

इष्टः । पुं । एरण्डहवे । श.च. । कौ । उमीर ।
अ.टी.भ. ।

इष्टका । स्त्री । गृहादिनिर्माणार्थदग्धसखण्डे ।
हेटे । संयष्टे । [द्वेधात्र मूल । रा.नि.व.१२ ।

इष्टकापथम् । स्त्री । लामञ्जके, वीरणमूले ।

इष्ट(ष्टि)कापथकम् । स्त्री । लामञ्जके । भा.
पू.१भ. । मद.व.२ । [लुके । मी.धचतुष् ।

इष्टगन्धः । वि । सुगन्धी । घम. । स्त्री । वा-

इष्टा । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

इक्षवः । पुं । इक्षुसाधारणे । श.र. ।

इक्षुः । पुं । Sugarcane. (Saccharum
officinatum.) खनामख्यातमधुरवृक्षे । आक
गात्र । हिं गात्रा, उव् । तं चैरुक् । प्रा.ऊ.स् ।
स हादशविधः—पीरुकाः, भीरुकाः, वंशकाः,
शतपारकाः, कानारः, तापसीचुः (काण्डेचुः), का-
लेचुः, सुविपचकाः, नैपालः, दीर्घपचकाः, नीलकाः,
कोशकृवति । भा.पू.२भ. । श्वेतपुष्पकरचक्रणरक्त-
मिताम्रवृक्षा । रा.नि.व.१४ । स वर्णतः षड्भेदः,
श्वेतकृष्णताम्ररसालिषट्कणमिश्रवर्ण इति । स च
पीरुकानुवासिकशतपञ्चकानारनैपालदीर्घपचवादि-
भेदाश्च विधेः । वा.टी.हेमा. । एतद्दिशंशालतप्य
व्याधि द्रष्टव्याः । सा.गुणाः—“इक्षुदण्डी रसे पाके
मधुरो वातकारकः । खिन्धो गुरुर्मूलस्य श्रौतो
हृष्यो बलप्रदः । कफपुष्टिदमिक्तमिक्तान्यानन्दकरः
सरः । रक्तस्वातपित्तानां नाशनी मुनिभिः स्मृतः॥”

वै.निघ. । “अमुके पित्तहाथेते भुक्ते वातप्रकोपनाः ।
भुक्तमध्ये गुरुतरा इतीक्षूणां गुणास्त्रयः ॥ पित्त-
दाहहरी हृष्यकीर्जीबलविवर्धनः । हृष्यो रक्ताक्षपि-
तयमश्मनपटुः श्रौतलः श्लेष्मदीत्यखिन्धो हृदय-
रुच्यो रचयति च मुदं मूत्रमुद्धिं विधत्ते । कान्तिं
देहस्य दत्ते बलमतिकुरुते हृष्टश्लेष्मिदायो दमै-
र्निषीय काण्डं शृद्वयति रसितो मोहनश्चे-
दृष्टः॥” रा.नि.व.१४ । इक्षुः मूले मध्ये च
मधुरा, अये ययौ च खवणरुः । बालिचुः कफ-
कारी मीदीमेहकरश्च । युवा च वातघ्नः स्वादुः पि-
तघ्नः हृष्यतीत्यर्थः । भा.राज. । मूलादूर्ध्वं च मधुरा
मध्येऽतिमधुराक्षया । इक्षवसेऽयमग्निपुं कमाहवण-
वीरसाः । इति शुद्धदृष्टमूलमध्यायगुणाः । रा.नि.
व.१४ कोकिलाक्षवृक्षे । कूटस्थोऽङ्ग । रा.नि.व.४ ।

इक्षुकः । पुं । इक्षी । इक्षुगन्धायां । कान्तं न ।
भूमिकुशाण्डे । काकोल्यां । वै.निघ. ।

इक्षुकरिण्डका । स्त्री । इक्षुकाण्डे । काकोल्यां ।
भूमिकुशाण्डे । वै.निघ. । वा.टी. हेमा. ।

इक्षुकान्दा । स्त्री । श्वेतभूमिकुशाण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुकाण्डः । पुं । काशटये । कूटस्थो । रा.नि.
व.८ । मुद्रायाम् । शत्रुमांसा । श.च. ।

इक्षुकाशः । पुं । काशटये । मद.व.१ ।

इक्षुकीयः । वि । इक्षुयुक्तदेशे ।

इक्षुगण्डिका । स्त्री । काशटये । वै.निघ. ।

इक्षुगन्धः । पुं । काशटये । भा. । शुद्रमोचुर-
कवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

इक्षुगन्धा (म्बिका) । स्त्री । कोकिलाक्षे ।
कूटस्थोऽङ्ग । मद.व.१.मि. । गोक्षुरकी । प.मु.भा. ।
वीरविदार्याम् । कुंठेकूमडा । मद.व.१ श.र.,
रा.नि.व.७ वाराहीकन्दे, काशटये । भा.पू.१भ.,
मि. । श्रगाल्याम् । भा.चने. । मी.धचतुष् । श्वेत-
भूमिकुशाण्डे । घम.मि. । भूमिकुशाण्डे । श.र. ।

इक्षुजटा । स्त्री । इक्षुमूले । चि.क्र.क.प्रदरचि. ।

इक्षुतुल्या । स्त्री । इक्षालिकायां । अनिथ,
इक्षुविशेष, थागडा । प.मु. । काशटये । र.मा. ।
यावनालि । वे.ओषात्र, यनार ।

इक्षुदर्भा । स्त्री । खनामख्यातलवणविशेषे । न-
टा । सं चाशाल । गुणाः—मधुरा खिन्धो ईषत्क-
षाया कफपित्तघ्नी हृष्या लघुः सन्निपथी च । रा.
नि.व.८ ।

इक्षुनेत्रम् । स्त्री । इक्षुमूले । येनेचुः पुनरुपश-
ते । आटेकर मूल, आटेकर उग्रा वा टोकर ।
रा.नि.व.१४ ।

इक्षुपत्रः (काः) । पुं । यावनाल इति शिखी-
धान्ये । जीर्णोयारा इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

इक्षुपत्री (रुर्षी) । स्त्री । वचायां । एकभूमि-
कुशाण्डे । वै.निघ. ।

इक्षुपाकः । पुं । गुडे ।

इक्षुपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्गवाम् । रा.नि.व.४ ।

इक्षुपः । पुं । शरटये । रा.नि.व.८ ।

इक्षुवालिका । स्त्री । खागडिकायां । थाग-
डा । रा.नि.व.८, च.पू.४ च.मूल चि. । कोकिलाक्षे ।

कूलथाड़ा । हि तालमाखना । भा.पू.१भ. ।
मद.व.१ । इहनुल्यायाम् । र.मा. । कासदये ।
रा.नि.व.८ ।

इहभविता । स्त्री । इहुरसनिवासनयके ।
आक् माड़ा कल । वै.निघ. ।

इहमयम् । स्त्री । इहविकारजनये । “इहदखं
मरीचक बदरक तथा दधि । शेषे तु खवचं दखा
इहमयं प्रकीर्तितम् ॥” वै.निघ. ।

इहमूलम् । स्त्री । इचीर्मूल । आटकर भून ।
राज. । च.सू.४५. ।

इहमेदः । पुं । इहवाटिकाया । आक्वाड़ी ।

इहमेहः । पुं । तद्रामककफजमूत्रदोषविशेषे ।
खवचं — “इचीरसमिवात्यं मधुरश्चेत्तुमेहतः ।”
मा.नि. । [मिची । अयं पुच्छकमेदः । रा.नि.व.१४ ।

इहयोनिः । पुं । पुच्छकेची । करङ्गशालिना-

इहुरः (कः) । पुं । कीकिलावे । कूलथाड़ा ।
हि तालमाखना । र.मा.भा.उ.ख. । “द्राचा सच-
रमीचराय महती ।” अच तद्वोजं याद्यम् । सा.
कौ.महाकामेश्वरसोदके । च.सू.४५. । इची । गो-
चुरके । श.र. । कासदये । टकटम् । स्थूलशरे । रा.
नि.व.८ । “खयङ्गुमेहुरकयोः ।” सु.चि.२६५. ।
भा.म.१भ.मू.चा.वि. । शरदये । काशदये । रा.
नि.व.८ । कण्ठेची । रा.नि.व.१४ । [ध्व.भ.चि. ।

इहुरवीजम् । स्त्री । कीकिलावबीज । मेघ. ।

इहुरसः । पुं । कासदये । भा.पू.१भ.गु.व. ।
इचीरसः । आटकर त्रम । तदुणाः — स मधुरः
वातं बहयति शीतवीथ्यात् । सु.सू.४०५. । “इची
रसो गुरुः क्षिप्यो हृह्वः कफमूत्रहतः । इष्यः शी
तोऽक्षपित्तघ्नः खादुपाकरसः सरः ।” चारपाणिः ।
एतद्व्यभागरसगुणाः — “सोऽयं सलवणः । मध्य-
काखेण माधुर्यमिचीर्मूलायपर्वसु । माधुर्ये साख-
लवणं विदाही तेन यानिकः ।” हेमाद्री.चार-
पाणिः । दन्तपीडितरसगुणाः — दन्तपीडितः श-
र्करासमः दाहघ्नलादिभिर्गुणैः । वा.टी.हेमा. ।
यन्तपीडितरसगुणाः — “विदाही गुरुर्विदभी वा”
वा.टी.हेमा. । “यन्तये पीडितरसः कथितो
गुरुश्च इष्यः कफघ्नं कुरुतेऽयं सुशीतलघु । पाकि
विदाहिनलजघ्नं सुशोभनश्च संसेवितो रुचिर-

पित्तघ्नं निहति ॥ दन्तैर्निपीडितरसो रुचि-
गुरुश्च सनर्पणी बलकारः कफघ्नश्चमनः । निहन्-
कारिरुचिरश्च तथैव पित्तदोषं निहति सकलं
बमनश्च शीघ्रम् ॥” अथ पर्यायितरसगुणाः — रसः
पर्यायितो नेटसापट्टकमते गुरुः । कफपित्तकः
शीघ्रो भेदनी वायु मूत्रघ्नः । अथ पक्करसगुणाः —
पक्की गुरुतः क्षिप्यः सुतीक्ष्णकफवातघ्ना । पित्त-
घ्नोऽपि विश्लेषणं गुल्मातोसारकासघ्ना ॥ अथ फा-
णितरसगुणाः — फाणितं मुख्यमिष्यन्दि हृह्वं गु-
क्लजघ्नं तत् । पित्तघ्नश्च श्वमहर् रक्तदोषनिमृदकः ॥
अचि.१०५. । प्रीयूषोपमितस्त्रिदोषघ्नमनः सा-
ह्यनिष्पीडितः । यन्तयो रसः शीतं वानिहृ-
वातजननः आश्रयकरः प्रतिश्लायकरश्च । तथा प-
र्यायितः स कफवातकरश्च भवति । पक्व इहुरसः
क्षिप्यः कफवातघ्नः अतिगुरुः अविपाकिन विदाही ।
रा.नि.व.१४ ।

इहुरसकाथः । पुं । इहुरगुडे । हे.च. ।

इहुरसविकारः । पुं । इहुरगुडे । इहुरसस्य
समलवणशार्द्धमिलविकारः फाणितगुडशार्द्धा-
काशर्करामेदाप्यध्विधः । गुणाः — “क्षतबीणहिता
व्या रक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्याखिकाः खख-
सिताः क्रमिष्य गुणवत्तराः ॥” वा.टी.हेमा. ।

इहुरसशुक्तम् । स्त्री । इहुरसेन सत्तेलेन क-
न्दशकफलेराश्रितमस्त्रतां गतमिहुरसशुक्तम् ।
१ख. । गुणाः — गुरु अनभिष्यन्दि च । सु.सू.४५५. ।

इहुरालिका । स्त्री । इहुरालिकायाम् । आ-
नाथु । रवा । च.चि.२५. हृह्वणीवर्था ।

इहुरवक्त्रकी (री) (स्त्री) । स्त्री । कण्ठचौर-
विदार्याम् । कालं हृदेकूम्पु । रा.नि.व.७ ।

इहुरवाटिका (टी) । स्त्री । पुच्छकेची । पुं-
दि आथ । करङ्गशालीची । रा.नि.व.१४ ।

इहुरविक्रतिः । स्त्री । खखे । र्थाड़ा । हवा. ।
इहुरविदारिका (री) । स्त्री । मूलिज्जुभाखे ।
[गु.व. ।
प.सू. ।

इहुरवेष्टः (सः) । पुं । सुन्नदये । भा.पू.१भ.

इहुरशाकट (किनम्) । स्त्री । इहुरवेष्टे ।

इहुरसारः । पुं । इहुरगुडे । आध्वर गुड ।
रा.नि.व.१८ ।

सूरक(बीज)म् । स्त्री । कीकिलाचबीज ।
मिश्रभांडात् बीज । योगरत्न. केशरपाके म-
हाकामिन्नरमोदके च ।

स्वाकुः । स्त्री । A bitter gourd emi-
lic. तिक्ततुल्याम् । डि९नाडे । प.सु.सु.४२
भा.म.४भ.यो.व्या.चि. । 'इस्वाकुबीजदन्ती ।'
See कटुतुल्यी ।

स्वादः । त्रि । इणुभसके । च.चि.२च. ।

ई

इष्या । स्त्री । भूमी । गवि । वै.निघ. ।

इषा । स्त्री । नाश्याम् । नाडीविट्मय ।

इषा । स्त्री । सूर्यामलक्याम् । वै.निघ.ज्व.चि. ।
"मीदीयामलकी ।"

इतिः । स्त्री । 'डिम्बे । मे । राज्योपद्रवविशेषे ।

आ षड्धा — अतिदृष्टिरनादृष्टिः शलभा मृषिकाः

मृषिकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेते ईतयः स्मृताः॥

इम्पितफलः । पुं । नारिकेलफल । वै.निघ. ।

इरिणम् । स्त्री । ऊषरचने । (गोत्रं) जात्रगो ।

"ईरिणं तूषरे ।" मे.शचिकं ।

इरितः । त्रि । कम्पिते । चित्ते । अम. ।

इर्यम् । स्त्री । प्रथे । हारा । जने । वा । अम. ।

ईर्वाकः । पुं, स्त्री । कर्कश्याम् । कौकूटं गाह ।

स्तुत्याम् । कुट्टे । श.र. ।

ईर्वाकशुक्तिका । स्त्री । खर्जूर इति प्रसिद्ध-

फललतायाम् । वै.निघ. ।

ईर्यकः । पुं । दृष्टियोग्याख्यजीवे । लघुष्यं — "ह-

हा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्यकः स

तु विज्ञेयो दृष्टियोगिश्च स स्मृतः ॥" सु. ।

ईशः । पुं । पारदे । अञ्जनरसे । र.सा.सं. । प-

ञ्चवञ्जरसे । वै.निघ.ज्व.चि. ।

ईशलिङ्गिनी (ङ्गी) । स्त्री । भवलिङ्गीलता-

र्या । पञ्चगुलि इति पाषाण्ये । भा.म.४भ.यो.व्या.

चि. । "विष्णुस्नानेशलिङ्गिनी ।"

ईशा । स्त्री । शाल्वदण्डे । मे.शचिकं ।

इक्षारिः (कः) । पुं । काशदण्डे । रा.नि.व.
८ मद.व.१ ।

इक्षालिः (कः)(का) । पुं, स्त्री । काशदण्डे ।

मद.व.१ । र.मा. । वै.निघ.कास.चि.इक्षाल्यवलेहे ।

इक्षुविशेषे । आनाथु, थागडा इति केचित् ।

वनखडिकायां । च.द.तथा.सि.यो.यष्म.चि.बला-

द्यष्टते । 'इक्षालिका विषयस्य ।'

ईशादन्तः । पुं । हस्तिदन्ते । श.र. । (नाः, ली)

उदयदन्तिनि । से.च. । त्रिका. ।

ईशानः । पुं । शमीवले । रा.नि.व.२१ ।

ईशानवायुः । पुं । तद्विम्भववाते । स च क-

टुकः । वै.निघ. ।

ईशाना (नी) । स्त्री । शमीवले । रा.नि.व.८ ।

ईशावसः । पुं । कर्पूरमेदे । गुणाः — "भेदी व-

ध्यो मदापहः । अतिशुभीष्मादलषाशमकासकमि-

शयान् । स्नेदसैवाङ्गदाहश्च नाशयेत् ।" वै.निघ. ।

ईशिरः । पुं । अग्नी । त्रिका. ।

ईश्वरः । पुं । पारदे । भेष.ध्व.भ.चि.चन्द्रीद-

मकरध्वजे । पित्तले । र.स.र.एकादशायसे ।

ईश्वरमल्लिका । स्त्री । वकवले । वै.निघ. ।

ईश्वरमूलकः । पुं, स्त्री । तबमेदे । ज्ञेयमत्र मूल ।

भेष.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले ।

ईश्वरी । स्त्री । बन्ध्याकर्कोटकीलतायाम् । वै.

निघ.२भ.वा.व्या.महाविषयभैतैले । लिङ्गिन्याम् ।

जीवन्ध्याम् । नागदन्ध्याम् । माकुलीकन्दे । रुद्र-

जटायाम् । छटोणका । रा.नि.व.१ ।

ईषः । पुं । आश्विने मासि । च.टी.भ. ।

ईषत्पाण्डुः । पुं । धूपवर्णे । अम. ।

ईषदुष्णः । त्रि । कवीणे । अन्न उष्टु । से.च. ।

वै.निघ. ।

ईषदीर्घम् । स्त्री । वातामल्ले । दान्ताय रुक् ।

ईषद्दीजा । स्त्री । वेदाना इति ख्यातफलवचे ।

ईषादन्तः । पुं । दीर्घदन्तगजे । हे. च. ।

ईषिका । स्त्री । अक्षिकुटे । गजाक्षिगोलके ।
तूलिकायाम् । हे. च. ।

ईषिकास्त्रम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । येन वास-
वीर्यानां पलच्छेदः कृतः । “ईषिकास्त्रं समुद्रज्य
पलच्छेदं व्यधादयम् ।” लकुलः १५. ।

ईषीका । स्त्री । वीरणादिशलाकायाम् ।

ईषः । पुं । वसुतकाले । उषा. ।

ईहा । स्त्री । पिठायां । बाष्पायां । चिका. ।

ईहायुगः (ठकः) । पुं । कीले । रत्ना. । कु-
कुरवद्वरिषातिकापिलवर्णजन्तुविशेषे । (षोण.
रा. नि. व. १८) (ठकः) । श. र. ।

ईक्षणम् । स्त्री । नेत्रे । रा. नि. व. १८ । दर्शने ।
मी. णविकं ।

ईक्षणिका । पुं, स्त्री । हस्तरैखाद्यवलीकनेन
शुभाशुभकथनजीविनि । गणक. ।

ईक्षा । स्त्री । दृष्टौ ।

उ

उकनाहः । पुं । पीतरक्तवर्णघोटके । हे. च. ।
लक्षणं — “रक्तपीतकपायौल्यवर्णजौ यस्य दृश्यते ।
उकनाहः स विख्यातो वर्णौ बाहस्य देहजः ॥” ज.
द. १५. ।

उकुणः । पुं । शिरःकोटि । ग्राथीत उकुन ।

उक्तेदः । पुं । वसौ ।

उख(ष)रम् । स्त्री । चारभूमौ । यज्ञेषं वीजं न
रोहति । चारस्तिकायाम् । मेरा. । वै. निघ. ।
रा. नि. व. ९ ।

उख(ष)रजम् । स्त्री । पांशुलवणे । मेरा. ।
रोमकनाम्नि अयस्कान्तमेदे । लवणं । रा. नि. व. २० ।

उखर्वलः । पुं । लणविशेषे । हिं उखल-
गुणाः — बलदः रुचिजनकः । पशूनां सदा हित-
यः । रा. नि. व. ८ ।

उखलः । पुं । उखर्वलवणे । रा. नि. व. ८ ।

उखा । स्त्री । रत्ननखाल्याम् । राक्षिवात्र शै-
ली । हिं भरथियाभाह । अम. । कावाव । अम. ।

उख्यः । वि । उखासंस्कृते, मांसादौ । हिं हाण्डि-

उयम् । स्त्री । कसनाभनामकविषे । रा. नि. व. ६ ।
पुं । शोभाजनवचे । श. च. । दृढययौ । वि । उत्क-
टे । कटुके । लौखि । रीदे । मे. ।

उयकाण्डः (काः) । पुं । कारवेष्टके । क-
रेणा गच्छ । रा. नि. व. १, म. द. व. ७ । काण्डवह्ना ।
See काण्डवह्नी ।

उयगन्धः । पुं । शुक्लरसीने । रा. नि. व. ७ ।
कटफलवचे । रा. नि. व. ६ । रत्नरसीने । अर्जक-
वचे । चुद्रतुलसीवचे । रा. नि. व. १० । रसीनमात्रे ।
भा. पू. १ भ. ६ व. । चम्पकवचे । श. च. । स्त्री ।
हिङ्गुनि । रा. नि. व. ६ । वि । उत्कटगन्धयुक्ते ।

उयगन्धा (म्यिका) (म्यी) । स्त्री । वनय-
मान्याम् । वनयऽशानि । भा. पू. १ भ. म. द. व. २ ।
अजमोदायाम् । राक्षुनी । भा. पू. १ भ. । लचायां ।
वट । प. सु. रा. नि. व. ६, भा. अने. वै. निघ. सा. ज्व.
अकादी । महाभरीवचायाम् । हिं कुलिन्नन ।
भा. पू. १ भ. ६ व. । इयं सुगन्धवचायुच्यते । छिकि-
कायां । (ई०८३) । मे. । अजगन्धार्या । रा. नि.
व. ४ । (गन्धिका) अजमोदायां । वनयऽशानि ।
रा. नि. व. ६ । सि. यो. यक्षा. चि. एलादिमत्वे । (ग-
म्यी) शुक्लरसीने । म. द. व. ७ । [हे. च. ।

उयनासिकः । वि । दीर्घनासिके । नेके ।

उयपत्रकः । पुं । महानौल्याम् । वै. निघ. ।

उयभा । स्त्री । गोणसवह्नाम् । वै. निघ. ।

उयवीर्यम् । स्त्री । हिङ्गुनि । रा. नि. व. ६ ।

उया । स्त्री । धन्याके । यने । रत्ना. । यमान्या ।
रा. नि. व. ४ । संविदामध्वन्याम् । गौक्ष । अचि. ।
वचायाम् । भा. म. १ भ. कर्णकज्व. चि. । “कटुषिकी-
वाचमकुण्डलीभिः ।” वै. निघ. उ. चि. वचादिपूयं,
कटजलेहि । छिकिकायाम् । (ई०८३) । हे. च. ।

उकुषः । पुं । उत्कृष्टे । उकुन । श. म. ।

उच्चितः । वि । चम्पले । परिमिते । से. तत्रिकं ।

उच्चः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा. नि. व. ११ । सर-
लदेवदारी । वि । उन्नते ।

उच्चटः । पुं । बङ्ग । वै. निघ. ।

उच्चटा । स्त्री । (Abrus precatorius.)

स्वनामख्यातवृक्षे । उक्कुड़ा, उक्कुले मूल, कूँठ गाँछ
इति च प्रसिद्धे । तै. गुंडमुंगसुले । रवा. । महा-
भङ्गातकगुडे । लयुनभेदे । हे. च. सु. चि. २६५. ।
रक्तगुञ्जायाम् । रा. नि. व. १, वै. निघ. २ म. लय जि.
इत्यादिभेदके । भूषाचाम् । ऊँहे आम्ना ।
रा. नि. व. ५ । नागरमुलायाम् । रा. नि. व. ६ । चेत-
गुञ्जायां । “श्वेतगुञ्जीवता प्रोक्ता ।” भा. म. १ भ.
ग. व. । लघुविशेषे । निर्विषी वा उक्कुशा । अ.
टी. भ. । [स्त्री । विषीकपत्रे ।

उच्चटापत्रः । पुं । सुद्रतालीपत्रे । वै. निघ. ।

उच्चटाफलम् । स्त्री । रक्तगुञ्जायां । लानकूँठ,
उक्कुड़ा फल । मेघ. कुष्ठ. चि. महाभङ्गातकगुडे ।

उच्चटामूलम् । स्त्री । विषीकमूलम् । उक्कु-
कोत्र मूल, उक्कुड़ात्र मूल । सु. चि. २६५. ।

उच्चतरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

उच्चन्द्रः । पुं । निशाचतुर्थप्रहरं । श. र. ।

उच्चयः । पुं । परिधानवस्त्रयुक्तौ । हे. व. । राशौ ।

उच्चलम् । स्त्री । मनसि । हे. व. ।

उच्चललाटा (टिका) । स्त्री । मरुण्डायां ।
हारा. । उच्चललाटविशिष्टायाम् । चिका. ।

उच्चाटनम् । स्त्री । उत्प्लूतने । उद्गतात्प्लव-
ण्टकान्तर्गतभिस्तरकर्मविशेषे । तन्म. ।

उच्चारः । पुं । विष्टायाम् । रवा. ।

उच्चिहटः । पुं । उच्चिहट्टनामकीटः । उक्कि-
हट्टे । दण्डमङ्गस्थः । से. टचतुर्थः ।

उच्चिहट्टः । पुं । A sort of cricket.

उच्चिहट्टे । उक्किहट्टे । रा. नि. व. १८ । वासप्रक-
तिकीटविशेषे । लघुचम्पू—“वृष्टलोमोच्चिहट्टेन
लम्बलिङ्गो भ्रमार्पिनाम् । दष्टः शीतोदकेनैव
सिक्तावहानि मन्यते ॥” तद्वदे वातजन्यरोगा
भवन्ति । सु. कान्य. ८५. ।

उच्चूलः । पुं । ध्वजीर्गमुलकूचः । हे. व. ।

उच्चैःश्रवाः । वि । वधिरः । पुं । घोटकभेदे ।

उच्छादनम् । स्त्री । गन्धद्रव्येन शरीरमार्ज-
ने । अ. टी. । [क छाँडी । भागवते ।

उच्छिन्नीभ्रम् । स्त्री । गीमयच्छन्नाके । कौण्ड-

उच्छिष्टमोदनम् । स्त्री । सिक्थके । रा. नि. व. ।

उच्छीर्षकम् । स्त्री । उपधाने । तार्किशा ।
हला. । पुं । शय्यादीपविशेषे । सु. चि. २६५. ।

उच्छूनः । वि । स्कीते । वृद्धिते ।

उच्छेदः । पुं । उच्छूलने ।

उच्छ(च्छा)यः । पुं । उच्यतायां । अम. ।

उच्छितः । पुं । सरलदेवदाहवृक्षे । वै. निघ. ।

उच्छसितः । वि । प्रफुल्ले, विकसिते । हे. व. ।

उच्छासः । पुं । प्राणने । से. तत्रिकं । अनन्त-
खयासि । हे. व. ।

उज्जासनम् । स्त्री । मारणे । अम. । [म. ।

उज्जृम्भितः । वि । प्रफुल्ले । स्त्री । शेषायां । अ-

उज्ज्वल(न)म् । स्त्री । सुवर्णे । रा. नि. व. ११ ।
पुं । धान्यभेदे । च. । [वि. ।

उज्ज्वला । स्त्री । कुमरिषे । लङ्कायत्रिष्ठ. अ-

उज्जटा । स्त्री । मृन्मालकयां । ऊँहे आम्ना ।

उज्जः । पुं । उज्जशिले । जटा. ।

उटः । पुं । युष्कटस्थे । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

उटजा । स्त्री । पानीयशालायां । पर्णशालायां ।

उटिः (डिः) का । पुं, स्त्री । नीवारधाने । उडि-
धानं । मद. व. १० । गुष्ठाः—“उडिका तत्र क-
थिता बल्या शेषविषयिणी ।” राज. ।

उट्टङ्गम् । स्त्री । सूत्रे । अश्वमेदे ।

उड्ड । स्त्री । उदके । अ. टी. भ. ।

उड्डपतिः । पुं । सीमलताभेदे । सु. चि. २६५. ।
See सीम. । चन्द्रे । [ड्ड । मद. व. १ ।

उड्डुपप्रिया । स्त्री । कमलिन्यां । गण्डप्र. अ-

उड्डुम्बरः । पुं, स्त्री । उड्डुम्बरवृक्षे । गड्डुड्डुम्बर
गाँछ । अम. । कछरीगविशेषे । से. । लघुचम्पू—

“उडुस्वरफलाभासं कुष्ठमौडुस्वरं वदेत् ॥” सा.
नि.। तामि.। प.सु.। कर्षमाने (२ ती.)। प.प्र.।

उडुस्वरदला । स्त्री । दन्तीवृक्षे । रा.नि.व.६।

उडुस्वरपर्णी । स्त्री । दन्तीवृक्षे । श.च.।

उड्डामररसः । पुं । पित्तगुणाधिकारि रसः।

पाठः—“शुद्धमृतं समं गन्धं सूतांश्च मृततामकं ।
पञ्चांशं श्राकवृक्षस्य द्रवेमस्य दिनद्वयम् । सर्पास्थो-
त्वेद्रवैश्चाङ्गि कडा गजपुटे पचेत् । पञ्चधा मूधरे
बाध चूर्णं जैपालतुल्यकं । विगुञ्जं भवत्यध्याज्यैः
पित्तगुणप्रशान्तये । द्राक्षाहरीतकीकायमनुपातं
प्रकथयेत् ॥” रस.र.गुण.चि.। पौर्वा १ उ.
गुणक १ उ. ता. १० मि.क. उ.। १५ गुण वा
शिरोय एवम् नागेश्वरेश्वर रस मन्दनीय ज्वेयोर
पञ्चमांशं दारा द्वे दिन मर्दनपूर्वकं गज-
पुटे भूषणवत् पक्व करिष्या दिवाभागे चूर्ण
कर । भीतल इहेले पत्रे उवध मगतां ज्व-
पात्र चूर्णैर सहित मिश्रित करिष्या ३ कुंठ
सूते भाडिश सेवन कतिवे ।

उड्डः (पुष्पः) । पुं, स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । जवा-
पुष्पे । वै.निच.। [चिनदेशीय गोलान्ता Wil.

उड्डः । पुं, स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । जवापुष्पे । जवा,

उड्डुकः । पुं । मलाशये । सु.शा.४ प्र.। स चा-
कदेशस्य शोषितकट्टप्रभवः । सु.शा.४ प्र.। “फु-
स्फसस्यावरण्यौ वे ऊर्जतसह्यं तयोः । उड्डुकः
शेषवे मध्ये मध्यान्ते महतां न हि ॥” अचि.।

उत्काटः । पुं । (Sachharum sara.) शर-
काष्ठे । शर गांछ । रा.नि.व.८। सुद्रव्यपविशेषे ।
उकुड़ा, कालिग्राविषय । प.सु.। इली । रक्त-
ली । रा.नि.व.१४ । मदे । श.र.भैष.ने.रो.चि.।
मलहल्लिनि । हारा.। स्त्री । Woody cassia
or its bark. हृष्यमदे । लताविशेष । शालमा ।
Wil. गुडलचि.। शारङ्गिनि । प.सु.रा.नि.व.६,
हारा.। गण्डकुसुमे । हारा.। तेजपत्रे । च.टी.
भ.। चि.। उताले । तीन्ने ।

उत्काटा । स्त्री । सिंहलीपिप्पल्याम् । वन पि-
पुल । हिं प्रेतपुष्पे । नं राक्षपिपलि, उत्क-
टारा । गुष्ठाः—“संहली कट्टरक्षा च जगुष्ठी
शीपनी परा । कफवाससमीरार्तिशमनी कोष्ठश-

धनी ॥” रा.नि.व.६ । “उत्काटा रुचिदा शीष्ण
तिक्ता हृष्याप्युदाहता । सूत्रकण्ठं पिप्पलातं मेहं
दृष्ट्वाश्च हृद्गुणं । विस्फोटकं नास्यति वीजमस्यासु
शीतलं । हृष्यं दमिकरश्चैव सधुश्च प्रकीर्तितम् ॥”
वै.निच.। [निरासुनस्थिती । सु.चि.६ प्र.।

उत्काटा (टुका)सनम् । स्त्री । कठिनासने ।

उत्काष्टकम् । स्त्री । उकुड़ा इति स्थाते हल-
मदे । च.वि.१ प्र.। [यां । भम.।

उत्काष्टा । स्त्री । इटलामे कालवेपासकणितः ।

उत्कता । स्त्री । (Pothos officinalis.)
गजपिप्पल्याम् । श.च.। उत्कटायाम् ।

उत्करः । पुं । रक्तली । रक्तु ईकु । रा.नि.व.
१४ । क्षायादिराशौ । भम.। उत्कारिकायाम् ।
पुष्टिम् । भैष.गुल.चि.।

उत्कर्षः । पुं । वायुजन्माशरीरे । अवायस्य क-
र्षपुष्कमावाणि लक्ष्मीभवति । “कर्णं लक्ष्मीं तथा
पुष्कं तन्मं गावमकिञ्चनं । वातात्मकेन वाहस्य
भवेदुत्कर्षकेन हि ॥” अ.द.५४ प्र.।

उत्कर्षणम् । स्त्री । अधोगतस्य ऊर्ध्वकर्षणे । सु-
चि.१५ प्र.। [कलिकायाम् । कुंड़ि । चिका.।

उत्कलिका । स्त्री । उत्कण्डायाम् । हारा.।

उत्काका । स्त्री । प्रतिवर्षप्रस्तायां गवि । श.च.।

उत्कारिका । स्त्री । रोटिकायां । रुटि । वा.
टी.हेमा.। यवमाषैरुष्णवीजातसौकुसुमवीजादिभिः
पिष्टस्त्रिभै र्निष्पिकाकृतियः स्वेदनीपायः स उत्का-
रिका । पुष्टिम् । चरणः वा.स.१७ प्र.। गुटिका-
याम् । वडि । सु.चि.२६ प्र.। लक्षिकायां । काहे,
मोहनटोण । सु.चि.१४ प्र.। [च.द.यक्ष.चि.।

उत्कासः (नम्) । पुं, स्त्री । कासे । उड्डकासि ।

उत्कुक्षिः (का) । पुं, स्त्री । (Nigela in-
dica.) स्थूलकणजीरके । मोटा कुष्ठजीरे ।
रमा.। कुलिञ्जनवृक्षे । महाभद्री ५६ ।

उत्कुटम् । स्त्री । उत्तानशयने । डिण्ड ईक्षी
शयन । हारा.।

उत्कुणः । पुं । केशकीट । उकुण । हे.प्र.।

उत्काटः । पुं । उत्तवारि । हारा.।

उत्कीठः । पुं । कीटरीगमिदे । लघुचं वचा —
“असम्यक्वमनोदीर्घपितृशेषामिषयैः । मण्डलानि
सकच्छूनि रागवन्ति बह्वि च । सानुबन्धुं स
प्राज्ञैरुत्कीठ इति कथ्यते ।” भा.स.४भ.श्री.पि.चि.।

उत्क्रोशः । पुं । पचके । वै.निघ. । मन्त्रघाति-
पचिचि । माहुराडा पाथी । रवा । गुष्पाः —
रक्तपित्तघ्नः शीतलः क्षिप्रः उष्णः वातकरः रसे
षाके च मधुरः । सु.सू.४६५. । कुररफलचि ।
कर्कटे पाथी । हला. । [See क्लिष्टवर्त्म ।

उत्क्लिष्टवर्त्म । क्ली । क्लिष्टवर्त्मनामरोगविशेषे ।

उत्क्लेशः (दः) । पुं । शरीरस्थदीपस्य उप-
स्थितवसनत्वमिव । वसनेच्छायां । च.द.ज्व.चि. ।
“उत्क्लेशोपक्राम्यति ।” वमनोपस्थितिरिव । भा.
स.भ.श्रेम.ज्व.चि. । “गौरवं शीतसुत्क्लेशः ।”
“उत्क्लेश्यान्नं न निर्मेच्छेत्प्रसेकधीवनेरितं । हृदयं
पोषते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ।” सु.शा.४५.।

उत्क्लेशकः । पुं । अप्रियकृतिकौटविशेषे । तेन
दष्टे पितृव्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.८५. ।

उत्क्लेशनवस्तिः । पुं, स्त्री । वलिभेदे । यः
पूर्वम् एरुखवीजादिकल्केन उत्क्लेशनाथं दीयते ।
“दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वम् — एरुखवीजं मधुकं पिप्-
पली सैन्धवं वचा । ह्रुवाफलकल्कश्च वल्लिरुक्ते-
शनः कृतः ॥” वै.निघ.वल्लिविधिः । [अ.च. ।

उत्खला । स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । गुराग्रासी ।

उत्तः । वि । आर्द्रद्रव्ये । ठिला जवा । अम. ।

उत्तमम् । क्ली । शकसांसी वि । तप्ते खाते । मे. ।

उत्तमः । वि । उत्कृष्टे पुं । अथविशेषे । ल-
घुचं — “अथन्याथ मन्त्रासाराः संयामि चैव पूजि-
ताः । अपि शस्त्रहताश्चाथ नैव सुघ्नन्ति सादिनं ॥”
ज.द.२३. ।

उत्तमफलनी । स्त्री (Aclepias rasca.)
दुग्धिकायाम् । छेष्टि शिकुहे । प.सु. ।

उत्तमवारि । क्ली । तच्छूलोदके । च.द.मधु-
कादौ । उत्कृष्टजले ।

उत्तमवैद्यः । पुं । कृतसाहचर्याध्ययने वैद्ये ।

उत्तमा । स्त्री । दुग्धिकायाम् । छेष्टिशिकुहे ।
प.सु.२वा. । मनःशिलायाम् । प.सु. । मृष्यामल-

क्याम् । वै.निघ. । विफलायां । भा.स.१भ.स-
न्धिकज्व.चि. । “शटीसुरतकृतमा ।” सुनाम् । हे.
च. । तन्नामकशुकदीपविशेषे । “सुदमायोपमा रक्त-
पिडका रक्तपित्तजा । उत्तमैषा तु विज्ञेया शक-
जीर्णनिमित्तजा ॥” सु.नि.यु.दी.चि.१४५. ।

उत्तमाङ्गम् । क्ली । मलके । रा.नि.व.१८ ।
वि । उत्कृष्टाङ्गे ।

उत्तमारणी । स्त्री । इन्दीवरालतायाम् । इ-
न्द्रचिर्मिथ्यां । रा.नि.व.३. । इन्द्रवारुण्यम् । वा.
उ.१७५. । योधामसिकायां । इ.दे । सु.चि.६५. ।

उत्तरकालः । पुं । भाविकाले ।

उत्तरङ्गम् । क्ली । हारस्योपरित्यक्ताङ्गवि-
शेषे । “उत्तरङ्गं मतं तिर्यक् डारस्योपरि दारु-
यत् ।” हला. ।

उत्तरवस्तिः । स्त्री । निरुहोत्तरदेयवल्ली ।
निरुहश्च पत्रं पत्रं पिच्छकृति । निरुहोत्तरं
दानादुत्तरवस्तिं संज्ञा । तत्र नैवपरिमाणं १२
अङ्गुलम् । तच्छिद्रं मालतीवृत्तच्छिद्रपरिमितं ।
खेहमात्रा पञ्चवर्षीयं बालं षडे प. तदूर्ध्वं १ प. ।
स्त्रीणाञ्च कनिष्ठिकास्थूलं दशाङ्गुलं नेत्रं । खेहमात्रा
च २ प. । तदुक्तं — “हाटङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च
कृतकर्णिकं । मालतीपुष्पवृत्तानां छिद्रं सर्षपनिर्गमं ।
बालानां पञ्चवर्षाणामथो मात्रार्धपालकी । तदूर्ध्वं
पलमात्रा च खेहस्थोक्ता भिषग्वरैः । अथास्थायन-
शस्य तस्य खानभोजनैः । स्थितस्य जानुमात्रेण
चापि क्षिप्रशलाकया । क्षिप्रया मृदुमार्गं च ततो
नेत्रं नियोजयत् । शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मृदुमृदाङ्गु-
लानि षट् । ततश्च पीडयद्भस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्दरे-
त् । ततः प्रत्यागते खेहे खेहवस्तिरुक्ता हितः ।
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलं । शनै-
र्निष्कल्पमाधेयं मूत्रं नेत्रं विचक्षणैः । योनिमाग्रेषु
नारीणां खेहमात्रां विपालकी । उत्तमायै स्त्रियै
दशादूर्ध्वजाले विचक्षणः । अप्रत्यागच्छति भिषक्
वसावुत्तरमंशिते । मूत्रे वल्लिर्भिषातयः संयुक्तेः
शीघ्रनैर्गणैः । फलवर्ति निदध्यावा योनिमागे
दृढां भिषक् । सूत्रैर्विनिःश्रुतां क्षिप्रं शीघ्रनद्रव्य-
संयुताम् । दध्यमाने तथा वल्लौ दद्याद्वलिश्वा-
रद. ॥” शार्ङ्ग. । पलाईसुतरी वल्लिः मात्रावलिः
पलार्थः । माययाक्षेप्तवल्ली च हाविली षट्पञ्चा-

उत्पल(क)म् । क्ली । Blue lotus. नील-
कमल । नीलपत्रम् । रा.नि.व.१० । सु.स.१८.प.
उत्पलादौ ड. । च.र.४.४५. । च.द.र.पि.पि.
कुष्ठे । कूड् । तं चेंगलिकोमु । प.सु.विश्व । प्र.क.
सूरीमदके । र.सा.सं. । च.द.पि.ज्वाभावाद ।
“लोधीयलाम्बतापत्रम् ।” साक्षादितैले । वै.निघ.
अशः-चि.क्रीवरुते । शाखुके । प.सु. । खनाम-
ख्यातकमलजातीयपुष्पे । कुन्नि कूल, (रुना) कूल
हिं कोजि । मं उत्पल । सु.चि.३५. । गुणाः-
कषायं मधुरं शीतलं पित्तकफरक्तघ्नम् । राज.
शीतलं स्वादु रक्तपित्तघ्नं दाहशयसमिधात्कृमि-
हरम् । रा.नि.व.१० । सामान्येनीत्पलं शीतं स्वादु
दाहहरं मृतं । रक्तदोषं यमं वान्ति भान्ति नृशि-
कमीन् जयेत् । द्रव्यगुणः । नीलीत्पली । नीलगुन्नि
सि.यो.र.पि.चि.सिद्धतमयोगे, श्रीकण्ठः । “वास-
कषायोत्पलसन्निपद्यङ्गु ।” सि.यो.यज्ज-चि.यवज-
प्राशे । वा.ग.१५.४५, अञ्जनादि । पत्रकाष्ठि । “प-
थ्योत्पलधात्वरीहिकीविवैः ।” च.द.अवराती.चि.घ-
नजलादिः । पुष्पे । मे । जलजातपुष्पमात्रे । अम.

उत्पलः । वि । मांसश्रे । हे. च. ।

उत्पलकः । पुं । लोचकरीषे । वनपुंटे । म. र. सा. सं. कृष्यसारणे । नीलोत्पले । नीलउन्नि । रा. नि. व. १० ।

उत्पलकन्दः । पुं । शालूके । रत्ना. ।

उत्पलकुष्ठकः । पुं । कुष्ठौषधी । वै. नि. घ. ।

उत्पलकेसरम् । स्त्री । पद्मकेशरे । भैष. सुद्र- र. चि. कनकतेले । [विशेषे । श. मा. ।

उत्पलगन्धिकम् । स्त्री । अतिसुरभिचन्दन-

उत्पलगोपा । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् । अथेत्त आनान्ता । वै. नि. घ. ।

उत्पलदलम् । स्त्री । तन्नामकालविशेषे । तथ हेदने भेदने च प्रयुज्यते । लघुचं यथा — “उत्पला- ध्वईधाराख्यं भेदने हेदने तथा ।” अचि. ।

उत्पलपत्र(क)म् । स्त्री । वैद्यकालविशेषे हेदने भेदने च । तत्परिमाणं षडङ्गुलम् । सु. सू. ८५. । म. द. व. १४५. । तिलके । घरणिः । कुब- लयपत्रे । हे. च. ।

उत्पलभेदकः । पुं । हृत्तायतसमीभयपालि- कण्वम्भनाकृतिविशेषे । सु. सू. १६५. । [र. पि. चि. ।

उत्पलमृत् । स्त्री । सीराष्टमृत्तिकायां । च. द. ।

उत्पलशारिवा । स्त्री । श्यामालतायाम् । प. सु. । र. मा. । अनलमूले । अम. । भैष. अ. भ. चि. ।

उत्पलषट्कम् । स्त्री । योगविशेषे । “उत्पलं धान्यकं शुद्धौ दृष्टिपथौ बलायुतं । बालविलं गवां तक्रैवाशुषेन च पेषयेत् । तेन लाजकृतं मण्डं देय- मानौय शीतलम् । ज्वरातिसारश्मनं हुताशनबल- प्रदम् ॥” हा. अचि. ३२५. १५. ।

उत्पलादिः । पुं । कषायवर्गविशेषे । उत्पलर- क्तौत्पलकुसुदसौगन्धिकुबलयपुच्छरीकानि मधुक- खेति । गुणाः — “उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तप्रणा- शनः । पिपासाविषद्रोमच्छर्दिमूर्च्छाहरो गण” इति ॥ सु. सू. १८८. । भावप्रकाशे लब्धविधः । यथा — “उत्पलं मौलमारक्तं कक्षारं कुसुदं तथा ।

श्वेताम्बीजं मधुकुसुमलादिरयं गणः ॥ सुशीतलो हरत्वे दाहं लघ्नां हृदामयम् । रक्तपित्तं सू- च्छां च तथा हर्दिमरीचकम् ॥” इति ।

उत्पलिनी । स्त्री । कुसुदपत्रे । उन्निफूलैश्च बाहु । लघुकमलिनी । हिं कौञ्जकोटी । गुणाः — हिमा तिका रक्तामयत्री पित्तघ्नी तापकफका- सदृशायमवमित्री च । तस्या बीजगुणाः — स्वादु कषं हिमं गुरु च । रा. नि. व. १० । [मि. लघिकं ।

उत्पली । स्त्री । तुषचर्पव्याम् । तूषत्र टापड़ा ।

उत्पाटः (तः) । पुं । कर्णपालीगतरीमे । तन्म- ल्यं — “गुर्वाभरणसंयोगात्ताडनादर्थवादति । श्रो- यः पात्स्यां भवेच्छावः दाहपाकरुजान्वितः । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः ॥” मा. नि. । कर्णपात्स्या उपद्रवे । सु. उ. २०५. ।

उत्पाटनम् । स्त्री । वायुजन्यव्रणवेदनाविशेषे । उन्मूलने । सु. सू. २२५. ।

उत्पादकः । पुं । शरमे । हे. च. ।

उत्पादशयनः । पुं । टिट्ठिमपचिषि । हे. च. ।

उत्पादिका । स्त्री । उपजिह्विकायाम् । हा- राः । हिलमोचिकायाम् । शि. १०. । उपोदिकायां । शू. ६. । त्रिका. । देहिकानामकीटविशेषे । श. च. ।

उत्पारः । पुं । शृङ्घ्रते ।

उत्पाली । स्त्री । शारीर्ये । श. च. ।

उत्पिञ्जलः । वि । शृङ्गमाकुलि । हे. च. ।

उत्पिष्टसन्धिः । पुं । सन्धेत्पिष्टे, अस्थिसन्धि- चर्षणे । तेन सन्धातुभयतः शीर्षा वेदना च भव- ति । सु. नि. १५५. । See भयम् ।

उत्पीडः । पुं । सुरामखे । फेने ।

उत्पुटकः । पुं । कर्णपालीगतरीगविशेषे । सु. सू. १८५. । कर्णपालीवेधोपद्रवे । सु. ।

उत्प्राणः । पुं । श्वासे । वै. नि. घ. । [न्द्रिये । मि. ।

उत्प्रासः । वि । विकसिते । हे. च. । स्त्री ।

उत्प्राङ्गः । पुं । कोड़े । रा. नि. व. १८. । “कीडमङ्ग- लधीस्त्रङ्गः प्राग्भागे वपुषः श्रुतः ।” राज. । व्रण- वस्तुप्रदेशे । सु. चि. १५. । पञ्चेतमध्यदेशाकारव्रण- बन्धविशेषे । वा. सू. २८५. ।

उत्प्राङ्गपिङ्का । स्त्री । लघुचं — नेत्रवर्गगत- रीगविशेषे । नेत्राधीवर्त्मनि सञ्जातपिङ्कायां । सा च स्थूला कण्डूमती, अधोवर्त्मनि सोमङ्गा वक्ता-

अन्तरमुखी, वक्षिभायाम्पूषा च । “अन्तर-
मुखी तामा बाधती वर्त्मनश्च या । शीतलोत्सङ्ग-
पिङ्गा सर्वथा खूलकचुरा ॥” मा.नि. ।

उत्सङ्गी । पुं । गङ्गोत्सङ्गविशेषे । नागी यः । सु. ।

उत्सर्जनम् । स्त्री । दाने । अम. ।

उत्सर्जनी । स्त्री । गुदस्य द्वितीयवली । लघु-
यथा — “उत्सर्जनी तु तदधः सा साङ्गोद्गुलसन्धि-
ता ।” भा. ।

उत्सर्था । स्त्री । प्राप्तप्रजननकालायां गवि ।
पान नष्टेवारं योषा गाढी । अटा. ।

उत्सवः । पुं । इच्छाम्रसवे । उत्सके । उत्साहे ।
क्रोधे । मे.प्रविकं ।

उत्सादनम् । स्त्री । उदत्तने । भा.म.४भ.मे.
रो.चि. । “ताः प्रोक्षणीत्सादनलेपनादीन् ।” “उ-
त्सादनाद्भवत्स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमहपुः ।” सु.चि.
२४५. । उत्सवे । रत्ना.अने. । समुल्लेखने । मे.न-
चतुष्कं । निमस्य त्रणस्य उत्तरीकरणे । सु.चि.१५. ।

उत्साहः । पुं । मनस उल्लासे । अम. ।

उत्साहयुक्तः । पुं । श्रमे । मद.व.१२. ।

उत्साही । पुं । भक्तरीगिणि । [वा.सू. ।

उत्सिंहनम् । स्त्री । नासया ऊर्ध्ववासधारणे ।

उत्सुकः । वि । उत्सुकिते । व्यथे ।

उत्सूरः । पुं । सन्ध्याकाले, दिनावसाने । हे.च. ।

उत्सृष्टः । वि । त्यक्ते । अम. ।

उत्सृधः । पुं । शरीरौघे । देहे । अम. ।

उत्स्रयः । पुं । मन्दहास्ये । वै.निघ. ।

उत्क्षिप्तः । पुं । पुस्तूरफले । श.च. ।

उत्क्षिमिका । स्त्री । आतङ्गविशेषे । हे.च. ।

उत्लेपणम् । स्त्री । व्यजने । धान्यमर्द्धनवलुनि ।
हे.च. ।

उत्लेपमर्धम् । स्त्री । शङ्खद्वयोपरिकेशप्रालम्ब-
मर्धेयि । तत्र विशल्यमर्धेयां युगलं तन्नाम्नेव ति-
ष्ठति । सु.शा.६५. ।

उद(क)म् । स्त्री । जले । श.र., रा.नि.व.१४ ।
पुं । करिष्यङ्गलायाम् । इला. ।

उदकप्रवेपणम् । स्त्री । जलप्रवेपेण जलम्
शीतीकरणीपाये । सु.सू.४५५. ।

उदकमक्षिका । स्त्री । जलप्रसाधनाधेमाध-
रविशेषे । सु.सू.४५५. ।

उदकमच्छरीरसः । पुं । रसीज्य निराम-
ज्वरे दीयः । माचा २ र. अमुपानं चार्द्रकरसः ।
अत्र लघुषं मरिचं शर्करा विषं । मसानरे शर्करा
सर्वद्रव्यसमा । चिराचं २४ प्रहरपर्यन्तम् । पाठः
— “सूतो गन्ध-उद्गच्छः सीषणः स्यादेतेमुल्का शर्करा
मक्ष्यपित्तैः । भूयो भूयो भावयेच्च निराचं वत्नी
दीयः शङ्खरेवस्य वारा ॥” पारा १ उ. शृङ्गक १
उ. मोशंगारं थै १ उ. मरिच १ उ. तिन ४
उ. केह केह छिनि ४ भागं वलेन । अत्र
शर्करास्थाने मनःशिलादानेन चन्द्रशेखररसी भव-
ति । र.सा.सं. ।

उदकमेहः । पुं । कफौलमेहविशेषे । लघुषं
— “अच्छं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदकोपमं । मेह-
लुदकमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ।” मा.नि. ।

उदकवहस्रोतः । स्त्री । जलवहनाद्यां । ते
च हे तथोर्मूलं तालु क्लोम च । सु.शा.६५. ।

उदकवहा । स्त्री । सूत्रवलिमभिप्रपन्ने धमनी-
द्वये । तथोर्मूलं तालु क्लोम च । सु.शा.६. ।

उदकषट्पल(घृत)म् । स्त्री । अश्वीरिम् ।
तिलतैलं ४ श. वारि १२ श. दुग्धं ४ श. यवचा-
रादीनां प्रत्येकं पलं कल्कं दत्त्वा पचन् । पाठः—
“सचारेः पञ्चकोलेषु पालिकैस्त्रिगुणीदके । सम-
चीरं घृतप्रस्थं ज्वराशःसौहकासहन् ॥” घृत ४
अं. क्षल १२ अं. दुग्धं ४ अं. पञ्चकोल, यवचारि
अत्रोदके १ प. (८ तो.) । हेहा कृष्णं । च.
द.अर्थः चि. । [रा.नि.व.४. ।

उदकिका । स्त्री । बलानामक्षये । वेलेण्डा ।

उदकी । स्त्री । पाठाकम् । आकुनादि । वै.
निघ.यह.चि.२५तविधादिः ।

उदकीर्णः (थ्यः) । पुं । महाकरञ्ज । उश्त्र-
करञ्ज । हिं चरादि । रा.नि.व.६. । र.मा.भा.पू.
१भ.ग.व. ।

उदकीर्था । स्त्री । पुतीकरञ्जे । नाटिकरञ्जः ।

१.टी.हेमा। वा.सू.१५अ.अर्कादिः। “प्रत्यक्पुष्पी
ततैर्लोदकीर्त्या” च.सू.२अ.वमने, फलिनीव.

अ.। सु.सू.१६अ.कफशमने। [दकोदरम्।

दकोदरम्। स्त्री। जलोदरनामरीवे। See

दक्षा। स्त्री। राजःखलायाम्। अम.

दगयनम्। स्त्री। उत्तरायणे। अम.

दग्रदन्। चि। महादन्तकरिणि। हे.च.

दघ्ननम्। स्त्री। पिधाने। टाकनौ। हला।

दण्डपालः। पुं। मन्त्रविशेषे। दानटकाणां
गच्छ। मेलपञ्चकं। [पट्टे। रा.नि.व.१६।

दद्या। स्त्री। तैलपिपीलिकायाम्। नालपि-

दधिः। पुं। समुद्रे। रवा.। [अश्विकफः।

दधिकफः। पुं। समुद्रफेने। च.द.। See

दधिफलम्। स्त्री। समुद्रफेने। वै.निघ.

दधिफेनः। पुं। समुद्रफेने। च.द.रस.र.
पाल.चि.। See अश्विकफः।

दधिमलः। पुं। समुद्रफेने। राज.

दधिलवणम्। स्त्री। समुद्रलवणे। भा.

दधिशुक्तिः। स्त्री। सुक्तास्कीटे। समुद्रत
विशुक्तं। [लवणं। भा.पू.१भ.।

दधिसम्भवम्। स्त्री। समुद्रलवणे। पांज्रा

दन्तिका। स्त्री। दन्ती। हारा.

दन्त्या। स्त्री। पिपासायाम्। रा.नि.व.२०।
See दक्षा।

उदपर्या। पुं। कुधान्यविशेषे। सु.सू.१८अ.।

उदपानः। पुं, स्त्री। रूपे। अम.

उदमत्यः। पुं। उदकप्रधानमये। च.सू.६अ.।
जलालोदितउदतश्चकौ। स च यौषे सेव्यः। भा.
प.सू.।

उदमानम्। स्त्री। वारिमानादुक्ते।

उदम्बरः। पुं। शरीरजलनिभेदे। शार्ङ्ग.७अ.।
See क्रमिः। स्त्री। तावे। ताम्र। अ.टी.।

उदयः। पुं। उत्पत्ती।

उद्यभास्करकर्पूरः। पुं। स्वयामस्यातक-

पूरै। स च पक्कः। सदलनिर्दलभेदेन धिभेदः।
गुणाः—‘पीतः सरः खल्बकः सम्मोक्तः कठिनः
कटुः समुदितः स्याद्दीपकोऽग्नेर्लघुः। शीतः पिश-
करः कफज्जमिविषान् वातश्च नासाश्रुतिं लाला-
सावगलयद्दी च शमयेत् [जङ्घाजङ्घलापहः।] वै,
निघ.

उद्यभास्कररसः। पुं। कुष्ठाधिकारि रसः।
अथ केवलं गन्धकेन सृतं ताम्रं दशभागम्। असृतं
विषं, तस्य द्वौ भागौ। र.सा.सं. पाठः—‘ग-
न्धकेन सृतं ताम्रं दशभागं समुद्धरेत्। उपषणं (षा)
पञ्चभागं (गा) स्यादसृतञ्च द्विभागकं। शृङ्खलचूर्णैः
कृतं सर्वं रक्तिकैकप्रसाधतः। दातयं कुष्ठिने...
...॥ उपषणं स्थानं भूषणमिति। रसि.चि.।
“पिपपलौ पञ्चभागा स्यादिति।” सा.कौ.। ताम्रं
१० तो.। पिपूल ५ तो.। शृङ्ग.विष २ तो.।
जलेन पिष्टा रक्तप्रमाणा वटी कार्या। मताञ्जले
पिपूलमूल ५ तो.। अञ्जमते त्रिकटू ५ तो.।
अन्यः द्विक्वाशसि। पाठः—‘धात्र्यामं सृतकं गन्धं
श्रुतापामार्गजद्रवैः। तुल्यांशं मर्दयेद्वाग्निमयं पा-
तालके पचेत्। कर्षलघुसु संयादौ रसो ह्युद्य-
भास्करः। श्रांसं पञ्चविधं हन्ति हिगुञ्जमनुपानतः॥
रस.र.। अज, पारा, गक्क समानतागे ष्वेत
आपांरटेम मर्दिये। पातालवस्त्रे पाक करि-
ले यद्वेत्त उक्तातागे ये वस्त नागे, तांश
उदयताङ्कत-रत्न।

उदरम्। स्त्री। नाभिलजमध्यभागे। पेट।
रा.नि.व.१८। तन्नामकरीगे। उदरि रोगे। त-
दष्टविधम्—वातपित्तकफसन्निपातेः चतुर्विधं म्ली-
हजन्यं मलसञ्चयजन्यं सतजन्यं जलसञ्चयजन्यमेति
अस्य निदानं—अग्निमान्द्यजौर्णमलसञ्चयादिकम्।
कुपितवातादिभिः स्वेदवह्नास्त्वह्नीतिरसि बहे, त-
था प्राणापानाभ्यामग्नौ दूषिते तदुपपद्यते। साधा-
रणलक्षणं—‘आधानं गन्धेऽशक्तिर्दौर्बल्यं दुर्ब-
लाग्निता। शीफः सदनमङ्गानां सङ्घे वातपुरीष-
योः। दाहटणा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि॥”
सु.नि.७अ.। “सर्वमेवोदरं प्रायो दीपसंज्ञितं
मतं। अतो वातादिशमनो क्रिया सर्वा प्रशस्यते॥
वर्जितमन्दायाति कुक्षी दीपमपूरिते। जलीक-
नलिनेवाग्नेर्मन्दाग्नी मलसञ्चयात्॥ बह्वाः स्वेदा-

सुशिक्षितो जनयन्त्युदरं दृष्टम् ॥ आशानमासताम्नां
गतिरस्या कृशाङ्गता ॥ शीघ्रः सदनमङ्गानां दाह-
सन्दा विवर्णता । विद्युतसङ्गः पादाभ्यां शीघ्र-
स्याग्निलक्षणम् ॥ पूर्वैरुपम् ॥ शौदकानुपजं सांसं
शोकं पिष्टकृतं तिलाः । व्यायामाध्वदिवास्त्रप्रयान-
पानं विवर्जयेत् ॥ तथीणलवणास्नानि विदाह्नीनि
गुरुणि च । नाद्यादन्नानि जठरी तौघपानं विव-
र्जयेत् ॥ रस. र. ।

उदरयन्त्रिः । पुं । अस्मरीरोगे । गुल्मरोगे ।
हे. च. । अन्तः । आं. र. डी. । झी. क्रि. । Will.

उदरनाडी । स्त्री । अन्तनाद्याम् ।

उदरपरीक्षा । स्त्री । जठरपरीक्षायाम् ।

उदरपिशाचः । पुं । सर्वाङ्गभक्षके । हे. च. ।

उदरपीडा । स्त्री । उदरामये ।

उदरभङ्गः । पुं । अतिसाररोगे ।

उदररसः । पुं । उदरस्वपाचकरसे ।

उदरव्याधिः । पुं । उदरामये ।

उदरस्फुटा । स्त्री । नागवह्नाम् । वै. नि. च. ।

उदरग्निः । पुं । जठराग्नौ । [नि. च. ।

उदरानलपत्रकः । पुं । लघुतालोक्षपत्रे । वै.

उदरामयः । पुं । अतिसाररोगे । See अ-
तिसारः ।

उदरामयकुम्भकेशरी । पुं । स्त्रीहाधिकारि
रसः । अथ शूलं ताम्रं, कटुकं त्रिकटुकम्, लव-
णानि पञ्चलवणानि, कणामूलं पिप्पलीमूलम् ।
अथ इडाः शूलं श्वेतकूर्णं च न प्रयच्छन्ति ।
पाठः—“रसगन्धकभस्मताम्रकं कटुकसारयुतं स-
टङ्गम् । कणमूलकषयत्रिकं सधमानोलवणानि
रामतं । समभागमिदं विभाजयेत् खरतापे लघ
जम्बुशरिष्वा । उदरामयकुम्भकेशरी रस एष प्रथि-
तोऽस्य माषकः ॥ सुरवार्युत्त दायैरिषक्..... ।
र. सा. सं. । पारा, गङ्गक, ताम्रा, त्रिकटू, यव-
क्कार, मोहांगार, शैथ, पिप्पलमूल, छह, छि-
तेरमूल, अक्षजवर्ण, यमान एव हिं प्रेत्योक्त
समान भागा लेवुर रसे मर्दनं मात्रा १मावा ।

उदरारिरसः । पुं । उदराधिकारि रसः । व-
कीकीरेण कुरीकीरेण । पाठः—“पारदं शक्तिव-

त्यश्च जैपालं पिप्पलीसमं । आरस्त्रफनाकाया
वकीकीरेण मर्दयेत् ॥ माषमात्रां वटीं खादेत् स्त्री
णां जलीदरं जयेत् । विशाककलरसस्यानु पथं द-
ध्योदनं हितम् ॥” र. सा. सं. ।

उद्रावर्त्तः । पुं । नाभी । रा. नि. व. १८ ।

उद्रावेष्टः । पुं । शरीरकमिमेदे । पां. टि. क्रि. मि.
शाङ्. ७५. । See क्रमिः ।

उदरिणी । स्त्री । गर्भवत्या । हे. च. । [हे. च. ।

उदरिलः । त्रि. । महीदरयुक्ते । जू. डि. वृ. ल. ।

उदरी । त्रि. । उदरिले । हे. च. ।

उदर्कः । पुं । धूम्ररुचे । सदनकण्टके । मयून
कौ. टि. । मे. का. त्रि. कं ।

उदर्धिः । पुं । अग्नी । मे. ।

उदर्दः । पुं । Erysipelas. रोगविशेषः । तत्र
क्षणं यथा—“वरटीदण्डसंस्थानः शीघ्रः सञ्जायते
वह्निः । सकण्डूस्तीक्ष्णदण्डः कर्हिज्वरविदाहवान् ।
उदर्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमयापरे । वाताधिकं
शीतपित्तमुदर्दश्च कफाधिकम् ॥” मा. नि. ।

उदर्दप्रशमनवर्गः । पुं । उदर्दप्रशमनयोगवि-
शेषः । यथा—तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरसम-
पर्णाशकपर्णार्जुनासनारिमिदा इति दश । तै. द.
पेयाल, कूल, थमिद्र, चै. थमिद्र, छातिम,
माल, अर्जून, पीतमाल, विट्थमिद्र । अ. न.
४५. । [Wil.]

उदर्बः । पुं । Scarlet fever. ज्वरविशेषः ।

उदलावणिकः । त्रि. । लवणोदकसिद्धव्यञ्जनं ।
हला. ।

उदश्चित् । स्त्री । अर्द्धजलतले । अर्द्धेकं जल
धोल । र. मा. अ. म. । “दधामसी यदि समे तदुद-
श्चिदाङ्गः ।” रा. नि. व. १५ । प. प्र. श्व. । गुणाः—
लेपेन कुष्ठनाशनं दन्तादाहमुष्णशोषघ्नम् । राज. ।
पित्तशोषघ्नम् । रा. नि. व. १५ । [वै. नि. च. ।

उदात्यूहः । पुं । जलकाकि । पानकोड़ी ।

उदानः । पुं । कण्डूस्त्रवाधौ । “उदानः कण्ड-
दीश्लः ।” भा. । “उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्यु-
कण्ड एव च । नाकप्रतिः प्रथमोऽर्धविजलवर्णाद्-
कर्णं च ॥” अ. । “उदानी नामं यजूर्नुषेति

इवनीतमः । तेन भाविमयीतादिविशेषोऽभिप्र-
सन्ते । ऊर्जज्वगतान् रोगान् करोति च विशे-
षतः ॥” सु.नि.१५. “तत्त्वस्य ऊर्जजन्यम् ।” वा.
प्र.१.१५. उदरावर्त्ते । सर्पे । नामौ । मी.नविकं ।
पञ्चणि । श.र. ।

उदारः । पुं । दीर्घशाली । मञ्जुविटमय ।

उदावर्त्तः । पुं । नामौ । सर्पविशेष । Dis-
ease of the bowells, iliac passion.
रोगविशेष । गूढतः । मी. उ.च. । रोगिणानेन मल-
सूत्रवापरीधी भवति । तस्य निदानं सम्प्राप्तिय ।
“वातनिग्रजज्जन्मस्योद्गारवमौलियत्नलुण्णीकु-
सनिट्राणां धृत्योदावर्त्तसम्भवः ॥” क्रमेण लक्षणं
यथा — वातसूत्रपुरीषाणां सङ्गोष्णानं क्रमोरुजा ।
ऊदरे वातजायास्य रोगाः स्युः वातनियद्वात् ॥
वाटीपग्लौ परिकर्षिका च सङ्गः पुरीषस्य तथो-
द्भवतः । पुरीषमास्यादथवा निरति पुरीषवेगेऽभि-
हन्ते नरस्य ॥ वल्लिमेहनयोः शुलं सूत्रकर्कं शिरो-
रुजा । विनामौ वङ्गणानाहः स्याद्विडं सूत्रनि-
ग्रहं ॥ मन्यागलसम्भ्रमिरीविकारा जृम्भीपघातान्
पवनात्मकाः स्युः । तथाचिनासावदनामयाश्च भव-
न्ति तीव्राः सहकर्णरोगैः ॥ आनन्दजं वाप्यथ शी-
कजं वा निचोदकं प्राप्तममुच्यते हि । शिरोगुरुत्वं
नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ मन्या-
सम्भ्रमः शिरःशूलं शर्दिताह्वाग्भेदकौ । इन्द्रिया-
न्नाहं दीर्घकृत्यं लघ्वीः स्याद्विधारणात् ॥ कण्ठा-
स्यपूर्णत्वमतोव तोदः कूजय बायोदयथा प्रवृत्तिः ।
उद्गारवेगेऽभिहन्ते भवन्ति घोरा विकाराः पवन-
प्रभृताः ॥ कण्ठक्रीडाकविच्यशोषपाण्डुसयज्व-
राः । कुलबीसपङ्कजासाः कर्द्दिनियद्गजा गदाः ॥
मृताश्वे वै गदमुकयोश्च शोथोरुजा सूत्रविनिय-
द्वत् ॥ शुक्राश्मरी तत्सवणं भवेच्च ते तं विकारा
विहन्ते च शुक्ले ॥ तन्द्राश्मर्द्वावृत्तिः शुभ्रस्य क्षु-
धाभिषातान् कृशता च दृष्टः । कण्ठास्यशोषः
श्वशावरोधः दृष्णाभिषातान् हृदये व्यथा च ॥
आनस्य निश्वासाविविधेण हृदोगमोद्वावयवापि
गुणः । जृम्भाश्मर्द्दीर्घशिरोऽतिजायां निद्राभि-
षातादथवापि तन्द्रा ॥ बाधुः कोष्ठानुगो रुचैः
कषायकटुतिक्तैः । भोजनैः कुपितः सद्य उदा-
वर्त्तं करोति च ॥ वातसूत्रपुरीषाङ्कफमदीवहानि
वै । कोतास्युदावर्त्तमिति पुरीषे धातिवर्त्तमेतन् ।

ततो हृदयशूलान्तः हृत्तासारतिपीडितः । भार-
सूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण लभन्ते नरः ॥ इति । मा.नि.
“विहङ्गुधापवतिलादिशकयास्योदकानूपरसैर्यवा-
न्त्रं । शनैश्च सृष्टानिलविडभिरद्यात् तथा प्रसन्नो
गुडशीघ्रपायी ॥ रस.र. ।

उदावर्त्ता (वृत्ता) । स्त्री । Difficult
menstruation. वायुज्वलस्त्रीयोनिरोगविशेषः ।
सा कष्टेन सफेनिलं रजो मुच्यति । “सफेनिलसु-
दावता रजः कृच्छ्रेण मुच्यति ।” भा.स.ध.म.यो.
री.चि. ।

उदितः । पुं । नीवारः । उडिधान । प.सु. ।

उदीच्यम् । स्त्री । ज्वरे । शूलक वाना । प.
सु. । रा.नि.व.१०. । तं कुर्वेत् । सि.यो.ज्व.सि.
षडङ्गपानीये । “चन्दनीदीच्यनागरैः ।” सि.यो.
ज्व.चि.किरातादी । “चन्दनीदीच्यवल्कैः ।”

उदीच्यकाष्ठम् । स्त्री । तीपचिनीतिख्यातद्रव्यो
वै.निघ. ।

उदीचणम् । स्त्री । दर्शने ।

उदु(रु)खलम् । स्त्री । गुग्गुली । मी. । लौह-
भाण्डे । शङ्गान्निद्रिष्ठ इति लोके । तण्डुलकण्ठना-
र्यपात्रे । उथ्शी इति च लोके । अम. ।

उदुम्बरः । पुं । Glomerous fig tree,
(Ficus glomerata.) यक्षाङ्गहने । यङ्गडूम्र
शाङ् । गुर्ज. हिं गुलार । मं उम्बराचिभाङ् ।
उत्त. उदुम्बर । ज.द. । सु.स.१२५.नयोधादिः ।
गुणाः — “उदुम्बरः शीतलः स्याद्गर्भसम्भानकारकः ।
व्रणरीपणकटुचो मधुरसुवरो गुरुः । अस्थिसम्भान-
कृदर्थो कफपित्तातिसारकान् । योनिरोगं नाश-
यति वल्कचैवायं शीतलः । दुग्धं तुवरं गर्भं व्रण-
नाशकरं मृतं । कीमलं चायं च फलं सार्धज्जुवरं
मृतं । हितकारि दृषापित्तकफरुजपाङ् । म-
ध्यमं कीमलं खादु शीतलं तुवरं मतम् । पित्त-
दृषामोदकरं रक्तसुतिवमोहरम् ॥ वै.निघ. । व्रण्यः
गुरुः कफपित्तकफघ्नः । हिमः रुचः पित्तकफाल-
जित् मधुरः कण्ठः व्रणशीघ्रनरोपपणः । भ.प्र.५.५.
भा.पु.१.भ.वटादिव. । तथा अस्य पक्वफलगुणाः
मधुरं हिमं कृमिकरं रक्तपित्तदृषादीहृन्मुखाङ्गघ्नः ।
सुपक्वफलगुणाः — चतिशीतलं मधुरं पित्तघ्नं शो-
षघ्नः । अपक्वफलगुणाः — कषायलं दीपनलं श-

विहारत्वं मोसकारत्वं श्रीचित्तविकारजननत्वम् ।
 लक्ष्मणवत्त्वमुक्ताः—श्रीतं कर्माद्यं ब्रह्मज्ञं नर्मसं-
 स्कारं लक्ष्मणजनकम् । रा.नि.व.११ । कुष्ठविशेषे ।
 प्राप्ते । रा.नि.व.११ । जन्तुफलम् । भा.पू.५भ. ।
 लौ । कर्षे, २ लो. । प.प्र.१ख. । तावे । मद.व.
 ५ । तोलमाने । वै.निघ.प्राप्ता, वि.चिफलादिलेहे ।
 मेदे । चिका. । [व.१ ।

उदुम्बरच्छदा । स्त्री । रुसदलीहवे । मद.

उदुम्बरदला । स्त्री । रुसदलीहवे । रा.नि.
 व.६ । [मा. लघुदलीहवे । भा.पू.१भ. ।

उदुम्बरपर्णी । स्त्री । दलीहवे । प.मु. । र.

उदुम्बरमशकः । पुं । मूषिके । वै.निघ. ।

उदुम्बरी । स्त्री । काकीदुम्बरिकायाम् । मं
 'कालाज्वर । रा.नि.व.११ ।

उदूखलम् । स्त्री । तखुलादिकलनायै काष्ठ-
 पात्रे । उथ्लि । गुग्गुली । मे.लविकं ।

उदूखलसन्धिः । पुं । उदूखलाकारशीवीर्हगत-
 सन्धौ । भा. । कक्षावह्मणदशनसन्धिः । सु.शा.५अ. ।

उद्गमः । पुं । वान्तौ । वमि । वै.निघ. ।

उद्गमनीयम् । स्त्री । धीतवले । ८५७३ का-
 पड़ । वम. ।

उद्गारः । पुं । उद्गमने । कण्ठगर्जने । ८६कूत
 इति भाषा । जटा. । “स्नानेनीजः जयाहुः खाद-
 जीर्णं च असीद्गवात् । उदानकोपादाङ्गारस्यास्थिर-
 त्वाच्च यद्गवेत् । पवनस्योर्हगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ।”
 भा.प्र.२६अ. । कर्मांम् । रा.नि.व.२० ।

उद्गारकमणिः । पुं । प्रवाले । अंज । मं
 धौवले । रा.नि.व.११ ।

उद्गारणम् । स्त्री । उद्गारकरणे ।

उद्गारशुद्धिः । स्त्री । उद्गारानवरीषे, सधूमा-
 कीद्गाराभावे । [औरके । भा.पू.१भ. ।

उद्गारशोधनः । पुं, स्त्री । श्वेतजीरके, कृष्ण-

उद्गारशोधिनी । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।

उद्भि(द्भि)रणम् । स्त्री । उद्गारे । वमने । वि-
 व.२. ।

उद्वाहः । पुं । उद्गारे । ८६कूत । वै.निघ. ।

उद्वाहः । पुं । दीप्यमानौ । मे.चविकं । इत्युपे ।
 हे.च. ।

उद्वाटम् । स्त्री । वार्ताकुपुष्पे । वै.निघ. ।

उद्वाटपर्णम् । स्त्री । गानादिचर्षणे । इत्युपे
 गोहर्षणे कण्ठकोठनाशः शिरासुखकारकत्वम् ।
 राज. ।

उद्वासम् । स्त्री । नासे । हारा. ।

उद्वाटकम् । स्त्री । घटीयके । हे.च. ।

उद्वातः । पुं । पादच्छलने । कालमेदे । मे.त
 चिकं । पवनान्वासयोगाय कुम्भकादिप्रये । विघ-
 तचिकं । अस्त्रे । चिका. । [कीटे । उंम ।

उद्वाशः । पुं । मत्स्ये । उकूण । हे.च. । दंभ-

उद्वाण्डपालः । पुं । मत्स्यविशेषे । पाङ्किका
 गाष्ट । सर्पविशेषे । मे. ।

उद्वाणकः । पुं । शिरीषहवे । रा.नि.व.८ । तं
 कौडमीगुपुल्लु । सुव्रां । विघ. ।

उद्वातुरः । वि । उत्कटदने, करालदने । मे. ।

उद्वाटदा । स्त्री । श्वाकतरी । ८५७३ मं
 साग । वै.निघ. ।

उद्वाटारा (री) । स्त्री । गुडूच्याम् । श.च. ।

उद्वाटः (कः) । पुं । (Cordia myxa or
 Latifolia.) बहुवारहवे । ८५लिटा गाष्ट । हिं
 बहुवारि, लसीडा । प.मु. । अम.रा.नि.व.११ ।
 See बहुवारः । आरण्यकोट्टवे । मद.व.१० ।

उद्वाला । स्त्री । भारी इति मङ्गाराष्ट्रे ।

उद्वाष्टः । पुं । वदरहवे ।

उद्वापः (पः) । पुं । गुग्गुली । अ.टी.भ. ।

उद्वाशः । पुं । गिरिगच्छरूपे । हारा. । समास-
 कथने । “समासकथनसुद्वाशः, यथा अर्थमिति ।”
 सु.उ.६५अ. । उपदेशे । हारा. ।

उद्वाहिका । स्त्री । उव्यादिकायां । बाजवी इ-
 ति स्थिति मङ्गाराष्ट्रीयकौटविशेषे । अमो(पौ)कां ।
 हारा. ।

उद्वाहः । पुं । कटवासे ।

उद्वाटपर्णम् । स्त्री । रोमासे ।

उद्दान्तः । पुं । निर्मदकरिषि । अम. ।
 उद्दारा । स्त्री । गुह्याम् । अ. च. ।
 उद्दालनम् । स्त्री । सतैलखनकपूर्वकलूरीमरि-
 चतकषुषे । पाकराजः ।
 उद्दूषणम् । स्त्री । रोमाशे । हला. ।
 उद्दृतः । वि. परिमुक्तोज्झिते । म. त. चिकं ।
 उद्दृष्टः । पुं । कक्षपे । शृषे । म. ट. चिकं ।
 उद्भवः । पुं । उत्पत्तौ । अम. ।
 उद्भावः । पुं । उद्यमि ।
 उद्भिजः । वि. उद्भिज्जे । अ. टी. र. ।
 उद्भिज्जः । वि. उद्भिदी अगते । इन्द्रगीपमण्डू-
 कादौ । अम. ।
 उद्भिद् (टु) । वि. गुह्यादौ । तत्र पञ्चधा—
 अरः गुह्यः सता वलौ लणच । अम. ।
 उद्भिदम् । स्त्री । भूमिसृष्टि उद्भमजलस्थाने ।
 अ. टी. हेमा. । सामुद्रलवणे । प्रा. डी. लवण. । र. मा. ।
 Culinary salt. साम्बलिवलवणे । र. स. र. अर्थः-
 चि. । वि. तवादी ।
 उद्भूतः । वि. उत्पन्ने, जाते ।
 उद्भेदः । पुं । अहुरे । रा. नि. व. २ ।
 उद्भमः । पुं । उद्भवे । अम. ।
 उद्यमः । पुं । उद्योगे ।
 उद्यानम् । स्त्री । उपवने । उद्यानं स्वयमपरैः
 समन्त लोकेरन्वेषां विभववताञ्च पुष्पवाटी । हला. ।
 उद्यावः । पुं । मिश्रके । संयोजने ।
 उद्योगः । पुं । चेष्टायाम् ।
 उद्दः । पुं । जलमाजरी । उद्दिङ्गल । हारा. ।
 जलनकुल । धेङ्गे इति भाषा । त्रिका. ।
 उद्दयः । पुं । वृक्षविशेषे । कूकूत्तर्णिका ।
 ताम्रचूडे । कूकूडा । म. । पाषके ।
 उद्दाहः । पुं । रक्तचिचके । वै. नि. च. ।
 उद्भिक्तचित्तम् । स्त्री । पागल्ययौने । म-
 नसतायाम् । रा. नि. व. २० ।
 उद्देकः । पुं । रजोगुणे । रा. नि. व. २१ । महा-
 निम्बे । मा. स. १४. ।

उद्देकरः । पुं । संवहरी । वि. च. । [क्रीडा]
 उद्भमनम् । स्त्री । उद्भिरे, गुप्ती । वनि
 उद्भर्तनम् । स्त्री । विविपने । चर्षणे । म. न. च. ह-
 कं । तद्रुषाः—“उद्भर्तनं वातहरं कफमेदीनि-
 सापहम् । स्थिरीकरणमज्ञानां लक्ष्मसादकरं प-
 रं । उद्भर्तनं हरिद्राद्यैः कण्डूवैषखरीव्यजित् ।
 तिलनीवर्तनं कण्डूरीचल्यदीपनाशनम् ॥” राज. ।
 “उद्भर्तनं कफहरं मेदसः प्रविषापनम् । स्थिरी-
 करणमज्ञानां लक्ष्मसादकरं परम् ॥” वा. सू. २४. ।
 “उद्भर्तनं वातहरं भाजक्रान्तदीपनं । गात्रस्थिर-
 त्वसुखितालकप्रसादस्य दुल्लभम् ॥” म. द. व. १२ । अ-
 र्दने । च. द. वि. सु. चि. । [याम्]
 उद्दहः । पुं । पुने । उद्दानवायी । स्त्री । कन्या-
 उद्दान्तः । पुं । निर्मदगजे । वि. उद्भमि ।
 म. त. चिकं ।
 उद्दाहनी । स्त्री । बराटक ।
 उद्दिङ्गलः । पुं । जलविडाले । उद्दिताल इति
 भाषा । धेङ्गे इत्यपि क्वचित् ।
 उद्दत्तः । वि. उल्लिते । [त्रिका.] चाक्षय्ये ।
 उद्देगम् । स्त्री । गुवाकफले । रा. नि. व. ११ ।
 उधस् । स्त्री । आपीने । गौडीत्र पीनान ।
 हला. ।
 उद्धान(र)म् । स्त्री । तुल्यम् । अ. टी. म. ।
 उन्दकः । पुं । धवलयावनालि । आदि जनार्त्र,
 य उद्धाना । रा. नि. व. १६ ।
 उन्दरः । पुं । सूषिके ।
 उन्दिरमारी । स्त्री । सूषिकायां, तन्नाजा
 कोष्ठे प्रसिद्धायां । हेनूत्तमारी । गुणाः—“सूष-
 कारी तु कटुका नेत्रा चाखविषापहा । व्रणदीर्घं
 नेत्ररोगं नाशयेदिति च श्रुतम् ॥” रा. नि. व. ४. ।
 उन्दुकः । पुं । शरीरैकदेशे । भा. ।
 उन्दुरः । पुं । सूषिके । [वा. ।
 उन्दुरः (कः) । पुं । सूषिके । वन्यसूषिके । र-
 उन्दुरकणां (शिकं) (शरी) । स्त्री । आ-
 खकणीलतायाम् । हेनूत्तमारी । रा. नि. व. १ ।
 दन्तीमिदं । उन्दुरकणां दन्तीति ड. ।

उन्दुरपर्णी । स्त्री । पाण्डुवर्णा । रा.नि.व.२ ।

उन्दूररम् । स्त्री । तावे । भा. ।

उन्दुरः । पुं । कूलचरपशुभेदे । उद्दिष्टान् । स. शा.१८५. । See कूलचरः ।

उन्नम् । स्त्री । सुरते । त्रि । क्षिप्ते । मे.नदिकं ।

उन्नाहम् । स्त्री । काष्ठीके । अम. ।

उन्नात्तः । पुं । चेतधुरी । श्वेत धूतूरा । ध. सूरवले । प.सु. । र.सा.रा.नि.व.१० । सुउज्ज्वल इति । त्रि । उन्नादविशिष्टे । मे. ।

उन्नात्तकारिणी स्त्री । दुग्धिकायाम् । हिं
उन्नात्ता } दुग्धियार ।

उन्नात्तरसः । पुं । श्रौताङ्गसन्निपाते रसः । “र संगम्यैकतुल्यां धूसूरफलजद्रवे । मर्द्दयेद्दिनैकतुल्यांश्च त्रिकटुं क्षिपेत् ॥” त्रिकटुमिति त्रिकटुचूर्णं प्रथिकं रसतुल्यं । र.सा.सं.श्रौताङ्ग.साम्निपात.ज्व. ।

उन्मनः । पुं । उन्मादवायी । द्रोणपरिमाणे (१६ श.) । प.प्र.१भ. १ [२०]

उन्मनायितम् । स्त्री । उन्मादे । रा.नि.व.

उन्मन्यकः । पुं । कर्णपालीगतरोगविशेषः । तल्लक्षणं—“कर्णे बलाद्वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कर्णं संगृह्य कुरुते शीघ्रं सत्वमवेदनम् । उन्मन्यकः सकण्टकी विकारः कफवातजः ॥ सा. नि. । सु.चि.२५अ. ।

उन्मादः । पुं । (Mania) वायुरीमे । पांश्वल रोगः । स च मानसिकी व्याधिः पञ्चविधश्चातपित्तकफसन्निपातदुःखविषसेवनाद्भवति । सम्प्रामिः—मदयन्नुन्मादा दीषा यक्ष्मादुन्मार्गनामिनः । मानसोऽयमती व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ॥ एकैकशः सर्व्वशश्च दीर्घैरत्यर्थमूर्च्छितैः । मानसिन च दुःखिन स पञ्चविध उच्यते ॥ विषाद्भवति पक्षश्च यथास्तं तव भेषजं । स चाग्रहस्त-रूपे मदसंज्ञां विभर्ति च ॥ विरुद्धदुष्टाश्च विभोजनानि प्रधर्षयं देवगुरुद्विजानां । उन्मादहेतुभय-द्वैपूर्व्वी मनोविषातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ इति तन्हेदिनदानम् । भा.नि. । यन्मुन्मादः समुद्दिष्टः श्लेष्मपित्तसमुद्भवः । तथापि न विना वातादुन्मादो जायते ध्रुवम् ॥ पथं यथा अयुध्नं स्वापनमास

नश्च निद्रा सुशीतान्मनोलेपनाति । बोधमसुहास शालयश्च धारोऽण्डुर्ध्वं शतधीतसर्पिः ॥ घृतं नक्ष-नश्च पुरातेनश्च कूर्मार्थमिधं चन्द्ररसा रसालं । पु-राणकुशाखफलं पटीलं जम्बीदलं वासुक्तस्तुकी-यं ॥ खराश्वसूत्रं गगनाम्बु पथ्या सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलं । द्राक्षा कपित्थं पनसञ्च वैद्यैः विधेयमु-न्मादगदेषु पथ्यम् ॥ राज. । अश्वस्योन्मादरीमे । ल-क्षणं यथा—“प्रक्षोपकारणैः भोक्तैः कुपिते मात-रिभ्यनि । उन्मादो जायतेऽस्य तस्य रूपेषु वल्ल-ते । यातुमिच्छति यः स्थित्वा रज्जुं दनैश्च खा-दति । खादन्कस्माद्यवस्य पुनश्चैव न खादति । कदाचिदुच्यते संज्ञां कदाचिच्च न बुध्यते ॥” न. द.५६अ. । उन्मादयमे । अ.टी. ।

उन्मादगजाङ्गुः । पुं । उन्मादाधिकारी रसः । अथ महाराष्ट्री ब्रह्मयष्टिः । दाभुनशटि । विषमुष्टिः । कूटिला । अकंचकिका, ताम्रचकि कायां । पाठः—विदिनं कनकद्रावेः महाराष्ट्रीद्रवे पुनः । विषमुष्टिजलैः स्तं समुत्थाप्याकंचकिकां । कृत्वा तमां समश्वां तां युक्त्वा बन्धनमाचरेत् । तस्मिन् कानकं वीजसमकं गन्धकं विषं । मर्द्दयेद्विदिनं सर्व्वं बल्लमात्रं प्रयोजयेत् ॥..... । पात्रा यथेष्टं परिग्राणे नदेषां धूतूरा, वागनशटि एवञ्च कूटिलान् तत्र एक एकं दिनं उक्तेपातनं करिष्ये । पत्रे तांशिर सहितं समभागं गन्धकं भाईशा वक्रनार्थं अर्कचक्रिकायां रात्रिना अन्नं भूतिदिवे । पत्रे उहाश सहितं समभागं धूतूरावीज, अज, गन्धक एवञ्च दिव दिना एक-त्र खलेन मर्दनं करिष्ये । र.सा.सं. ।

उन्मादपर्वटीरसः । पुं । उन्मादाधिकारी रसः । अथ पर्वटीरसः चैवपर्वटीरसः । के.२. पांशुर्द्धार रसः । “कण्ठधूसूरजैर्वाजेः पञ्चभिः पर्वटीरसः । सम्प्रयोगः प्रशान्त्यर्थमुन्मादं भूतसह-वम् ॥” र.सा.सं. ।

उन्मादभञ्जनरसः । पुं । उन्मादाधिकारी । अथ किरातं भुजिष्यं । इन्द्रवारुणी गीरञ्जककटी राशौजभभा । पाठः—त्रिकटु विषमला चैव गज पिप्पलिका तथा । विडङ्गश्च देवदाह किरात कटुको तथा । कण्ठकारी च यष्टीन्द्र्यश्च चित्रक-मैव च । यथा च पिप्पलीमूलं मूलञ्च गीरञ्ज

च । शोभाञ्जनस्य बीजानि विवृता चेन्द्रवारणी ।
वङ्गं हृद्यमभक्त्य प्रबालं समभागिकं । सर्वचूर्णस-
मं लोहं सलिलेन विमहंयेत् ॥..... । र.सा.सं.।

उष्मादभञ्जनी । स्त्री । उष्मादाधिकारि
रसविशेषे । अथ कटुरोहिणी कटुकी । गिरिम-
ह्नोवीजं कुटजबीजं । पाठः—“गुहं मनःशिलाचूर्णं
सैन्धवं कटुरोहिणी । वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च
श्वेतसर्पपं । करञ्जबीजं विकटु मलं पारावतस्य च ।
पूतानि समभागानि गोमूत्रैर्बटिकां कुर्व । गिरि-
मह्नोवीजसमां क्वायायकाञ्च कारयेत् । प्रातःसन्ध्या-
निशकाले चक्षुषीरञ्जनं हितम् । मधुरादिरसे
चाञ्च राजावपि जलेन च ॥”..... । र.सा.सं.।

उष्मादाङ्गुशरसः । पुं । उष्मादि रसः । पा-
ठः—विदिनं कनकद्रावैर्महाराष्ट्रीरसे पुनः । वि-
षमुष्टिद्रवैः सूतं सुसुव्याप्याकंचक्रिकां । कृत्वा तमां
सगन्धानां युक्त्वा बन्धनमाचरेत् । तत्समं कानकं
बीजमभक्तं गन्धकं विषं । मर्दयेत्तिदिनं सर्वं वज्र-
मात्रं प्रयोजयेत् । कनकं पुष्करबीजं । महाराष्ट्री ज-
लपिप्पली भार्गी वा । विषमुष्टिः कुचेलकं । एभि-
रुदपातनं कार्यं । पारदादिकं समभागं याच्यम् ।
उष्मादगजाङ्गुश्च इति नामान्तरम् । भैष.रसे.चि.।

उष्मादिनी । विजयायाम् । त्रिकि ।

उष्मानम् । स्त्री । द्रव्यतीलकपरिमाणे । पुं ।
द्रोणपरिमाणे । प.प्र.१ख.।

उष्मार्गी । पुं । पञ्चविधभगन्दराव्यतमभगन्दर-
रोगविशेषे । अर्शउग्रमन्त्र । तस्य लक्षणम्—
“मूत्रेण मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्त्रेण सङ्गाभ्यवृत्तं
यदावगाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधःप्रिरितं असम्यगा-
गतं गुदं क्षीयति, तदा क्षतनिमित्तः कोष्ठ उप-
जायते । तस्मिन् क्षते पूयवधिरावकीर्णमांसकीर्णं
भूमाविव जलप्रक्षिप्त्वायां क्षिप्तः सञ्जायते । ते
भक्षयन्ती.गुदमनकषा पाशंती दारयन्ति,तस्य तै-
र्मांसैः क्लमिक्तैः वातमूत्रपुरीषरेतांसि भ्रतिनि-
सरन्ति तं भगन्दरं उष्मार्गिणमित्याचक्षते ।” सु.
नि.४प.।

उष्मीलनम् । स्त्री । उष्मे । हे.च.।

उष्मेयः । पुं । नेत्रोष्मीलने । हे.च.।

उपकण्ठम् । स्त्री । अथस्यास्कन्दिने । कण्ठस-
मीपे । हे.च.।

उपकरणम् । स्त्री । उपादाने ।

उपकर्णिका । स्त्री । मूषकर्णिकायाम् । वै.
निघ.२भ.अर्थ.चि.विङ्गनादिचूर्णलेहे ।

उपकारिका । स्त्री । पिटकभेदे । मी.कपचकां ।

उपकालिका । स्त्री । जीरकभेदे । श्वेतजी-
रके । कलीजीरके । मद.व.२ । कृष्णजीरके ।
भा.पू.१भ. । पिप्पल्याम् ।

उपकुञ्चः (कः) । पुं । कृष्णजीरके । वै.निघ.।

उपकुञ्चिः (का) (ची) । स्त्री । कलीजी-
जीरके । वृहज्जीरके । सूक्ष्मलायाम् । अम. । कृष्ण-
जीरके । स्वल्पजीरके । छट्टि कीर्त । भा.पू.१भ.
रत्ना. । गुणाः—“तिक्ता कटु चोष्णा च दीपनी ।
वृथा चाजीर्णशमनी गर्माशयविशोधिनी । आभा-
नवासयुक्ताश्च रक्तपित्तं क्लींक्षया । कफं पित्तं चा-
मदोषं वातं शूलञ्च नाशयेत् ॥” वै.निघ. ।

उपकुम्भा । स्त्री । दन्तीहचे । वै.निघ. ।

उपकुल्या (का) । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.
सु.रा.नि.व.६ । च.द.अर्थ.चि.एलादौ ।

उपकुशः । पुं । Gum-boil. तन्नामकदन्त-
वेष्टजपित्तरक्तजरीगविशेषे । तत्र वेष्टदाहपाकद-
न्तचलनं आघटितं रक्तावावेदने, सुते च रक्ते
स्त्रीतिमुखपूतता च जायते । लक्षणं—“वेष्टेषु
दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताश्चलन्ति च । आघटिताः
प्रक्षवन्ति शोणितं मन्दवेदनं । आधायन्ते सुते रक्ते
मुखं पूतिः च जायते । भा.म.४भ.सु.रो.चि. ।
अथसुखरोगे, तत्र दन्तमांसद्विधिरखावः दण्ड-
चलनञ्च भवति । ज.द. ।

उपकूपः । पुं । दीर्घिकायाम् । हे.च. ।

उपकोलिका । स्त्री । कृष्णजीरके । भा. ।

उपक्रमः । पुं । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।
आरम्भे । मी.संघतुकां ।

उपक्रोष्टा । पुं, स्त्री । गर्हभे ।

उपघातः । पुं । रोगे । रा.नि.व.२० ।

उपघातकः । पुं । आरम्भघटके । वै.निघ. ।

उपघ्नः । पुं । निकटायथे । अम. ।

उपचक्रः । पुं । इंसविशेषे । छट्टि कीर्त । “चकी-

रानुपचक्रकान् ।” च. वि. २५. । गुणाः — “कषायः
ह्लादुखवणस्त्वयः केस्यो रुचिप्रदः ।” सु. सु. ४६ च. ।
इयं लघु उच्चरीयं कटुपाकि बलाप्रिवर्द्धकश्च ।
राज. । See चक्रवाकः । [रा. नि. व. २० । हला. ।

उपचर्या । स्त्री । चिकित्सायाम् । सेवायाम् ।

उपचक्रुः । क्ति । चक्रुः प्रतिनिधी । चश्मा इति
भाषा । [नि. व. २० । छे. च. ।

उपचारः । पुं । चिकित्सायां । सेवायाम् । रा.

उपचार्यः । पुं । चिकित्सायाम् । छे. च. ।

उपचितः । त्रि । दम्बे । मे. ।

उपचित्रः (चा) । पुं, स्त्री । उपचित्रः इति म-
द. व. १ । पृथ्वीपर्वोत्तुपे । छात्रुनिश । रा. नि. व. ४ ।
दन्तौडले । प. सु. । र. मा. । आखुकण्याम् । हेमूत्र-
काणि पाना । मे. । इहहृत्वा । भा. पू. १ भ. । वै.
निच. वा. व्या. विषयभर्तैले ।

उपचित्रका । स्त्री । इहहृदन्त्याम् ।

उपचिह्नी । स्त्री । श्वेतचिह्नीशक्ते । श्वेत चि-
ह्नी (वेतोशक) । रा. नि. व. ७ ।

उपजिह्वा (द्विका) । स्त्री । जिह्वागतमुख-
रीमे । दुष्टकफरक्ते जिह्वासुम्रमय निचतो लाला-
सावकच्छूदाहशीथानुत्यादयतः । सा. नि. । लचणम्
— “जिह्वायुद्धः स्वयधुर्हि जिह्वासुम्रमयातः कफ-
रक्तयोनिः । प्रसेककच्छूपरिदाहृत्वा प्रकथ्यतेऽसा-
वुपजिह्वेति ॥” सु. नि. १६ च. । कौटविशेषे । पे-
दो पोका । छे. च. । मूलजिह्वायाम् । आण-
जिव । रा. नि. व. १८ । अथस्य मुखरोगभेदे ।
अथ जिह्वाधःस्त्रीति । ललणम् — “अधस्तादथ
जिह्वायाः श्वयधुर्यस्य जायते । तं विन्यादुपजिह्वाख्यं
मुखरोगन्तु वाजिनाम् ॥” ज. द. २६ च. ।

उपतप्ता । पुं । रोगे । अ. टी. म. ।

उपतापः । पुं । रोगे । उतापे । मे. पचतुक् ।

उपदम्बः । त्रि । ईषहृषे । अंका । सु. सु. ४६ च. ।

उपदन्तः । पुं । कुलमुखरी । कौट धने ।

उपदंशः । पुं । The venereal disease.
समशीलंछपे । रा. नि. व. ४ । शिष्यो डले । मजिना
गोह । रा. नि. व. ७ । चवणे । छा. । हला. । सि.
बी. मदा. चि. । “खर्वी समक्षं पित्रतोपदंशम् ।”

व्यङ्गने । रा. नि. व. १० । मीदुरोगे । वां७ श्लो. ।
निदानादि — “हृत्सामिषाताम्रकुण्डलपातादाश्च-
नादत्युपसेवनात् । योनिप्रदोषाच्च भवन्ति त्रि-
पथोपदंशा विविधापचारे ॥” स च वातादिभेदा-
त्यक्षधा । तल्लक्षणं — “सतीदभेदेः स्फुरणेः सक्तवेः
स्फोटैर्व्यवस्थित्यवगोपदंशं । पीतैर्वङ्गकेदयुतेः सदाहः
पित्तैश्च रक्तापिश्चितावभासेः । स्फोटैः सक्तवे रक्षितं
अवनं रक्तात्मकं पित्तसमानलिङ्गं । सकक्षुरैः शी-
थयुतैर्महङ्गिः श्लेष्मैर्वनेः सावयुतेः कफिण । नानावि-
धसावकजीपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम् ॥” भा.
नि. । “अतिमैथुनादतिब्रह्मचर्यात्वा तथा ब्रह्मचा-
रिणीं चिरोरुच्छटां रज्ज्वलां दीर्घरीमां ककेशरी-
मां सङ्कीर्णरीमां निगृह्णीमानामप्यपचारां मद्गदाराभ-
प्रियामकामां अचौत्यसलिलप्रक्षालितयोनिमन्त्रा-
लितयोनिं योनिरोगोक्छटां स्वभावतो वा दुष्ट-
योनिं विधोनिं वा नारीमत्यर्थमुपसेवमानस्य तथा
करजदशनविषयकनिपातनादहृन्नाहृत्सामिषाता-
तुष्यदीगमनादचौत्यसलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छु-
क्रसूत्रवेगविधारणान्मैथुनान्ते वाप्रक्षालनादिभिर्म-
दुमार्गस्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षते वा स्वयधु-
मुपजनयन्ति तमुपदंशमाचक्षते ॥” सु. नि. १२ ।
विशेषमांसं कृमिभिः प्रजन्धं मुक्तावशेषं परिव-
र्ज्येतम् ..... । असाध्यलक्षणं । पथं यथा —
हृद्दिशिरेको ध्वजमध्यनाडीविधो जलौका परि-
पातनश्च । सेकः प्रलीपो यवशालयस्य धन्वाभिर्धं
सुन्दरसो हतानि । कठिन्नकं शिशुफलं पटोलं शा-
लिचक्राकं वनमूलकश्च । तित्तां कषायं मधु कूप-
वारि तैलश्च हृत्पादुपदंशरोगम्” इति । अपथ्यं
यथा — “दिवानिद्रां सूत्रवेगं गुल्मेनं मैथुनं गुडम् ।
आयासमन्त्रं तल्लक्षं वर्ज्येदुपदंशवान् ॥” पथ्या-
पथ्यम् ।

उपदंशचमः । पुं । शिशुडले । वै. निच. ।

उपदलम् । स्त्री । पुष्पदले । शूलैश्च पांगुली ।

उपदी । स्त्री । वन्दाके । शान्ति । मं वादा-
गुल । रा. नि. व. ५ ।

उपदीका । स्त्री । उपजिह्वाख्यकौट । छे. च. ।

उपदेवता । स्त्री । यक्षभूतप्रियाचादी ।

उपदेशः । पुं । सुसक्ते । छे. च. । स्थितकथने ।
एवमित्युपदेशः यथा — “तथा न जाययाद्वाची

दिवास्वप्नश्च वर्जयेत् ।” सु.उ.१५५. । [निघ. ।
उपदेहः । पुं । उपलेपे । अलण, भनम् । वै.
उपदेहिका । स्त्री । उपजिह्वाकीट । इ.च. ।
उपद्रवः । पुं । उपसर्गे । तल्लक्षणम् — “रीगार-
 श्वकदीवस्व प्रकीपादुपजायते । योऽन्वी विकारः
 स दुषैरुपद्रव इहीदितः ॥” भा. ।

उपधातुः । पुं । Secondary secretion.
 देहस्य समविधधातुषु । यथा — “सर्वं रजो वसा
 स्वेदो दनाः केशास्तथैव च । ओजश्च समधातूनां
 क्रमात्मनीपधातवः ॥” भा. । सत्यरजोवसास्वेद-
 नकेशीजांसि धातूनां समोपधातव इति शार्ङ्ग. ।
 A semi-metal. स्वर्णमालिकादिगोषधातुषु ।
 ते च समविधाः — स्वर्णमालिकं, तारमालिकं,
 तुल्यं, कांस्यं, पित्तलं, सिन्दूरं, शिलाजतु चेति ।
 तत्र स्वर्णमालिकं स्वर्णस्य, तारमालिकं रौप्यस्य,
 तुल्यं ताम्रस्य, कांस्यं ताम्ररज्योः, पित्तलं ताम्र-
 यशदयोः, सिन्दूरं शीषकस्य, शिलाजतु च लौह-
 स्थोपधातुः । मतान्तरं तु मालिकतुल्यकामनीला-
 ज्ञनरसाज्ञनमनःशिलाहरितालेषु । गुणाः — “उ-
 पधातुषु सर्वेषु तत्तद्गुणगुणा अपि सन्ति किं तेषु
 तेष्वनिलसदंशस्य भवतः ॥” भा.म.१भ.धातुव. ।

उपधानम् । स्त्री । विषे । उपवहं । वालिज ।
 नि.नचतुर्त्वं । [आसन्नमरणे । मी. ।

उपधूपितः । वि । आसन्नालमये । हारा. ।

उपनखम् । स्त्री । चिपपतुल्यरीगे । आङ्गु-
 लाङ्ग । लक्षणं — “नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वातश्च
 वेदना । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिपप-
 मादिशेत् । तदैव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि ॥”
 सु.नि.११५. ।

उपनयनम् । स्त्री । वर्षचयाणां वस्त्रवधारण-
 रूपसंस्कारविशेषे । ऐत.उ. ८.५.३ । चिक्रा. ।

उपनाहः । पुं । स्वेदविशेषे (शालाद्यादी) ।
 मेरु. । वचाकिष्कशताह्रादिवाद्यादिभिः यः
 क्रियते स्वेदः स उपनाहः । वा.टी.हिमा. । लेपे ।
 विच.हचतुर्त्वं । नेत्रसन्निरीगे । ज्ञानमखलदृष्टि-
 शब्दसम्यो ईष्याको खलवेदमः कक्ष्महलो
 यन्त्रिजायते ॥ लक्षणम् — “यन्निर्गोत्रो दृष्टि-
 श्वावपाको कक्ष्माद्यो नीरजजन्मनाहः ॥” मा.नि. ।
 हरितावाम् । विच. ।

उपनाहनम् । स्त्री । लेपने । च.द.वा.व्या.चि. ।

उपनाहस्वेदः । पुं । उपनाहजन्यचर्मो । वा-
 तकफजन्यशोफयो रूपकमभेदे । “अथोपनाहस्वेदश्च
 कृत्वांहातहरीषधैः । प्रदिष्ट देहं वातार्त्तं क्षीर-
 मांसरसान्वितैः ॥ आन्त्रपिष्टैः सल्लवधैः सुखीधैः
 केहसंयुतैः ।” एवमेव महाशालणादिर्देयः । सु.
 चि.१५. । [हारा. ।

उपपुष्पिका । स्त्री । हाफिकायाम् । शङ्गे ।

उपप्लुता । स्त्री । Morbid sensibility
 of the uterus. योनिरीगे । लक्षणं यथा —
 “गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासात् कटिं शसविनिवृत्तात् ।
 वायुः कुष्ठः कफं योनिमुपनीय पटूयथेत् ॥ पाण्डुं
 सतीदमास्त्रावं चेतं स्रवति वा कफम् । कफवाता-
 मयस्यान्ना सा स्वाद्यो निरुपप्लुता ॥” चर. ।

उपभूती । स्त्री । मन्त्रानील्यां । वै.निघ. । [म. ।

उपभोगः । पुं । भोगे । भोजनाधिकभोगे । च-

उपमाता । स्त्री । धात्र्यां । शङ्गे ।

उपमेतः । पुं । शालहले । श.च. ।

उपयन्त्रम् । स्त्री । पञ्चविंशतिविधशल्याहरणी-
 पाययन्त्रभेदेषु । तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति ।
 तानि च रज्ज्वेष्टिकापट्टचर्मावल्कललतायस्त्रा-
 ङ्गीलायमसुहरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तखसु-
 खवालायकटकशाखाङ्गीवनपवाङ्गणहर्षायस्त्रान्तम-
 यानि चाराधिमेषजानि । सु.सू.७५. । [आनुकूल्ये ।

उपयोगः । पुं । शीघ्रप्रक्रियायां । शीघ्रप्रसेवने ।

उपरत्नम् । स्त्री । गीणरत्ने । भा. । गीमेद-पद्म-
 राग-वैदूर्यप्रभासिषु । प.सु. । काच स्फटिक-युक्ति-
 शब्देषु । “उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्च तथैव च ।
 सुक्तायुक्तिसया शङ्खः इत्यादीनि बह्वपि ॥” गु-
 णाः — रत्नतुल्याः किन्तु किञ्चिदनीलाः । भा.पु.१भ. ।

उपरन्ध्रम् । स्त्री । शयली उदरगद्गरीपरिभागे ।
 ज.द.१५. ।

उपरसः । पुं । A secondary mineral.
 गीणरसेषु, उपधातुगणे । ते च हिङ्गु खामताख-
 शिलाबीतीऽन्नतद्वाराजावर्षकपुष्पक-स्फटिक-
 शङ्खटी-नैरिक-कासीसरसक-कपर्द-लिकता-वी-
 खाः कङ्कुटकं सौराष्ट्री च । मुषेः, मृत्तस्य किञ्चि-

हुचयुताः । भा. पू. १३. धातुव. । यथा - “खिचरा-
जनकदुष्टगन्धालं गैरिकं चितिः । शैलेयाञ्जन-
समिधाः संश्लुप्यपरा बुधाः ॥ कम्पिह्वरी-
चपलाक्षपईसजेलसिन्दूरकवज्जिजान् । पाषाणि-
नीवाद्रथङ्गयुक्तनित्यष्टकं स्तसमानमाहुः ॥ रा.
नि. व. १२ । गन्धकं वल्लवैकानं शीरकं दग्धशीर-
कम् । बल्लवं तालकं शिला । खर्परं शिखितुण्डच
विमलं छेमसाविकम् । काशीयं कान्तपाषाणं व-
राटाञ्जनहिकुलम् ॥ गैरिकं शङ्खभूनाम् टङ्गणच
शिलाजतु । एते चोपरसाः प्रीताः... । र. सा. सं. ।

उपरोधकम् । स्त्री । गर्भगृहे । श. च. ।

उपलः । पुं । पाषाणे । रवा. । नि. ।

उपलभित् । पुं । पाषाणभेदके । रा. नि. व. ५ ।

उपलभेदः (दी) । पुं । करज्योद्विपाषाणभे-
दके । रा. नि. व. ५ ।

उपलधीरुत् । स्त्री । गुल्फिणाम् । हे. च. ।

उपला । स्त्री । शर्करायां । बालुवायाम् । नि. ।

उपलाख्यकः । पुं । दद्रुघ्नवे । नाममर्दनौ ।

उपलालिका । स्त्री । दृष्टायाम् । वै. निच. ।

उपलासिता । स्त्री । खटौशर्करायां । वै. निच. ।

उपलिङ्गम् । स्त्री । उपद्रवे । अरिष्टे । हे. च. ।

उपलेपः । पुं । चन्दनादिलेपने । मुखलिप्ता-
याम् । सं. चि. ३३३. ।

उपलेपनम् । स्त्री । गीमयादिलेपने । त्रिका. ।

उपलोहम् । स्त्री । स्वर्णादिधातुविशेषेषु । य-
था - “स्वर्णं तारं ताम्रमागं रमं कान्ततौल्यकं ।
सुखान्तमष्टधा लोहं कांस्थारं घोषकं तथा । उप-
लोहाः समाख्याताः... ॥ वै. संयहे ।

उपवटः । पुं । पियालवृक्षे । चारवृक्षे । रा. नि.
व. ११ । See अखट्टः ।

उपवनम् । स्त्री । बहिर्वनानि । अम. ।

उपवनस्यः । पुं । तुषके ।

उपवज्रिका (जी) । स्त्री । अक्षतखवालता-
याम् । रा. नि. व. १ । [निम्न, त्रिकुश । इला. ।

उपवर्धः (अम्) । पुं. स्त्री । उपधाने । रा.

उपवस्त्रम् । स्त्री । उपवासि । अम. ।

उपवासः । पुं । लङ्घने । क्रीडादिपरित्यागे ।
“उपाव्रजस्य पापेभ्यः सङ्घासी शुद्धिं हि यः । उप-
वासः सविशेषो न शरीरस्य शीघ्रणं ॥” च. पू. १७. ।

उपवाह्यः । पुं । राजवाहकहस्तिनि । हे. च. ।

उपविषम् । स्त्री । कचिमविषे । हे. च. । गीष्-
विषमिति । भा. । तत्र अटविषं ।

उपविषपञ्चकम् । स्त्री । सुवर्णकरवीरलाङ्ग-
लिकुचेलकेषु । रा. नि. व. १२ । करवीराकंधुलूर-
लाङ्गलीगुञ्जादिफिनं वल्लव । प. सु. । अर्कचौरं सुह्री-
चौरं लाङ्गली करवीरकः । गुञ्जादिफिनधुलूरमेति
सम । भा. । दुग्धपूर्णपात्रे दोलायन्त्ये तत्सम्बन्धो-
धितं भवति । र. सा. सं. । [घायाम् । रा. नि. व. ६ ।

उपविषा । स्त्री । रक्तातिविषायाम् । अतिवि-

उपविषाणिका । स्त्री । कृणातिविषायाम् ।
मद. व. १ ।

उपविष्टकः । पुं । गर्भजरीने ।

उपवीतम् । स्त्री । यज्ञसूत्रे । अम. ।

उपवेदः । पुं । पापुर्वेदे ।

उपवेशः । पुं । उपवेशने ।

उपवेशनम् । स्त्री । स्थितौ । वन । गुणाः—
मंदोदीमिश्रणसौकुमार्यसुखकरम् । राज. ।

उपव्याघ्रः । पुं । चित्रके । छिद्र वाय । रा.
नि. व. १६ ।

उपशमः । पुं । शान्ति । हे. च. ।

उपशमकमः । पुं । साधारणीघ्नवे । वै. निच. ।

उपशयः । पुं । व्याधिज्ञानहेती । लक्षणं—
“हेतुव्याधिषिष्येक्ष-विषयकार्यकारिणाम् । औ-
षधाम् विहाराणामुपयोगं सुखावहं । नृणां सुपशयं
विद्यात् स हि सात्त्व्यमिति श्रुतः ॥” भा. नि. ।

उपशान्तिः । स्त्री । शारीर्ये ।

उपशायिता । स्त्री । रोगमुक्तिसाधनभूतपक्षिः ।

उपशीर्षकः । पुं । बालरोगे । कपालरोगे ।

उपसववर्त्तनम् । स्त्री । दुष्टवर्त्तने । अम. ।

उपसम्पन्नम् । स्त्री । दत्ती । इला । चि ।
निहते । सुसंक्रमे । “उपसम्पन्नमुद्दिष्टं निहते च
सुसंक्रमते ।” मे.नपचक्रं ।

उपसंव्यानम् । स्त्री । परिधानवस्त्रे । चम ।

उपसत्तिः । स्त्री । सेवायाम् । मे.तचतुष्कं ।

उपसरः । पुं । प्रथमगर्भधारणे । [मे.गचतुष्कं ।

उपसर्गः । पुं । पिशाचादिबाधायां । मिथुरीमे ।

उपसर्था । स्त्री । वर्षप्रसविकां गवि । वज्र-
विडौ नौ गांभे । इला ।

उपसृष्टम् । स्त्री । मीथुने । तिका ।

उपसेकः । पुं । व्यञ्जने । शीतदनं मुच्यते । वा ।

उपस्कारः । पुं । वेशवारे । वाटिनी । इला ।

उपस्थः । पुं । शिमे । योनी । रा.नि.व.१८ ।
मलद्वारे । श.र. । कोडे । मे ।

उपस्थपत्रम् । स्त्री । चन्द्रत्यपत्रके । “पित्तश्ले-
ष्णि शयने मूत्रे वा निपिषु चेति ।” चर. ।

उपस्थाता । पुं । परिवारके । रत्ना ।

उपस्येहः । पुं । उपलेपे । खेद्युक्ततायां । खेद-
युक्ताग्रसे । सु.नि.६.७५. ।

उपस्यर्गः । पुं । वाने । पाचमने । मे.शचतुष्कं ।

उपाङ्गः । पुं । चित्रके । जटा ।

उपाङ्गचिकित्सा । स्त्री । कित्वादिप्रतीकारे ।
यथा—“किञ्च भिन्नं तथा भग्नं चतुर्षु पश्चितमेव
च । तेषां दग्धप्रतीकारः प्रोक्तयोपाङ्गसंज्ञकः ॥”
वै.निच. । अत्रि.१.स्था.२५. ।

उपास्त्रनम् । स्त्री । चतुर्लेपने ।

उपात्तः । पुं । चमदगजे । इला ।

उपाधानम् । स्त्री । उपधाने । दानि ।

उपानहारणम् । स्त्री । चर्मादिपादकाधार-
णे । कुट्टा पत्रा । गुणाः—“उपानहारणं नेत्र-
मायुषं पादरोगहृत् । मुखप्रचारमोजस्यं हृष्य-
परिकीर्तितम् । पादाभ्यामनुपानहारां सदा चक्रमणं
वृत्ता । अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियग्रमहृदिदम् ॥”
वै.निच. ।

उपाचयः । पुं । गणदलिति । इला ।

उपासः । पुं । उपवासे । [मे.]

उपासनम् । स्त्री । श्रद्धायां । चम. । चास-

उपासना । स्त्री । सेवायां । चम. ।

उपास्तिः । स्त्री । सेवायां । इ.च. । [चम. ।

उपास्थिः । स्त्री । क्रीमलास्त्रिणि । कठि शङ्क ।

उपेक्षा । स्त्री । त्यागे । चमादरे ।

उपोती (दका) (दकी) । स्त्री । A po-
thorb. (Basella rubra or lucida.)
पूतीकायाम् । वड़ पूंहे भांक । मं राजगिरा,
माड़वी, बदेवेलि, मयाला खखपालकेति च
ख्याता । गुणाः—गुर्वीं सरा मदप्री च । वा.सु.
६५. । कषायोष्ण कटुका मधुरा निद्रालस्यकरी
रूक्षा विष्टश्लेष्मकरी च । रा.नि.व.७ । खादु-
पाकरसा हृष्या वातपित्तमदापह्ना । उपोदिका
सरा श्लिम्भा बल्या श्लेष्मकरी हिमा ॥ सु.सु.
४५५. । उपोदकी विधा सामान्या चतुर्पत्रा वनजा
चेति । द्वितीया रसवीर्यविपाकेषु पूर्व्वसमा ।
तृतीया तिक्ता कटुष्णा रोचनी च । रा.नि.व.७ ।
“सारकत्वं क्षिण्यत्वं बल्यत्वं श्लेष्मकरत्वं क्षिण्यत्वं च ।”
राज. ।

उपोदि(दी)का । स्त्री । उपोदक्याम् । वड़
पूंहे । पुदिनेति च ख्याता । च.सु.१५. । See
उपोदकी ।

उपोदिकातैलम् । स्त्री । सुदरीने जितं ।
उपोदकीनां चारः १ श. वारि १६ श. एकविंश-
तिवारं विनाय्य चारीदकं कार्यम् । तैलं ४ श.
खण्डं १ श. एकच पाच्यम् । च.द.सुदरी.वि. ।

उपोषः । पुं । उपवासे ।

उपोषणम् । स्त्री । उपवासे ।

उप्यम् । स्त्री । वपनवेधे । रा.नि.व.२ ।

उप्तः । त्रि । कृतवपने । [भा.]

उभयकण्टका । स्त्री । वदरह्वे । कुलश्रीः ।

उभयभागहरम् । स्त्री । ऊर्ध्वोभामङ्करी-
धे । दामकं ७ ट्रेकच उधध । सु.सु.४१५. ।

उभयलिङ्गिनी । स्त्री । लिङ्ग्याम् । पद्य-
ङ्गियति स्त्रीके प्रसिद्धा । चि.क्र.क.बल्या.चि. ।

उमा । स्त्री । चतस्राम् । शनिना । रा.नि.व. १६ । हरिद्रायाम् । कालौ । मे.म.दि.कं ।

उमाकटः । पुं । उमाधूली । शनिनात्र धूनि ।

उम्मा(म्मिका)शालिः । स्त्री । शालिषा-
न्विशेषे । गुणाः — मधुरा स्निग्धा सुगन्धा कषाया
पित्तक्षेपघ्नी रुचा वातघ्नी च । रा.नि.व. १६ ।

उम्बरः । पुं । उदुम्बरवृक्षे । यक्षुद्रुत ग्रीष्मे ।
हे.च. । गुणाः — स्निग्धः स्वादादिगुणयुक्तः उष्ण-
वीर्यः कफपित्तकरो गुरुश्च । वा. ।

उम्बिका (म्बी) । स्त्री । यमात्माम् । अर्ध-
पकटणामलसंभृतयवगोधूमसञ्चयाम् । गुणाः —
“कफकरत्वं वलकरत्वं लघुत्वं पित्तानिलापहारि-
त्वञ्च ।” भा. ।

उम्यम् । स्त्री । Field of linseed. (Lin-
um utila tissimum.) चतसीक्ष्वे । हरि-
द्राक्ष्वे । भ.हि.रुपाक्षरकोषश्च ।

उरः । स्त्री । वचसि । अम. ।

उरःक्षतम् । स्त्री । उरीवृक्षे । चयरीशे ।

उरःक्षतकासः । पुं । जयकासरीशे । रुद्रप्रे-
रुत कास । “अतिव्यवायभाराध्ययुद्धाश्वगजनि-
य-
क्षे । हलस्योरःक्षतं वायुर्दृष्टीत्वा कासमावहेत् ॥”
निदानम् ।

उरगः (ङ्गः) (ङ्गमः) । पुं । सर्पे । स्त्री । शी-
षके । म.द.व. १४ । र.स. र.ह.चि.एकादशायसे ।
नागकेशरवृक्षे ।

उरगग्रहम् । स्त्री । सर्पग्रहे ।

उरगारिः । पुं । कौषपणिनि ।

उरगाशनः । पुं । गरुडे । जटा. ।

उरगेन्द्रसुमनः । स्त्री । नागकेशरी । भा.म.४
भ. । “व्योषास्मीददलोरीगेन्द्रसुमनः ।”

उरक्खः । पुं । शुन्द्रे । गीदपटेर इति पाषाण्य-
भाषा । भा.पू. १भ. १ ।

उरणः । पुं । निषे । अम. । स्त्री । रौप्ये ।

उरणा । स्त्री । निषाम् । त.उ.जी ।

उरणास्थः (क्षः)कः । पुं । दद्रुप्रज्वले । नाद-
मर्दन । हि.ए.का.चि. । टाकन्ता ग्राह इति च

केचित् । अ.टी.सा. । श.र. । चारव्यवहारे ।

उरभ्रः । पुं । निषपशौ । प.सु. ।

उरभ्रमारिका । स्त्री । वातप्रकृतिक्षौटवि-
क्षे । तद्दृष्टे वायुजरीमा भवन्ति । सु.कल्प. ८४. ।

उरसिजः । पुं । सने । रा.नि.व. १८ ।

उराहः । पुं । कृष्णान्वीपव्याख्यवर्णश्रे । लक्ष-
— “उराहः कृष्णजागुसु मनाक्याखुसु यो भवे-
त् ।” ज.द. २४. ।

उरीहा । स्त्री । कारवेङ्गके । कदम्बा, उच्छे ।

उरुकालः (कः) । पुं । महाकाललतायाम् ।
मा.कानकलेश ग्रीष्मे । त्रिका. ।

उरुमालः । पुं । फलशाकविशेषे । मायीफल
इति पाषाण्यभाषा । फलगुणाः — “उरुमालं मि-
यालक्ष हंश्च गुरुशैतलं । स्वादुपाकरसं स्निग्धं
विटम्भि कफशुकृत् ॥” वा. ।

उरुवुकः । पुं । श्वेतरुखे । एरुखवृक्षे । अम. ।
उरुवूकः । र.सा.सं. । उदरवृक्षौ । रत्नैरुखे ।
उरुवुकः । रा.नि.व. ८ ।

उरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे ।

उरोयहः । पुं । हृदयरीगविशेषे । अश्रमास
इति भाषा । लक्षणं यथा — “अत्यभिधन्दिगुल्यन्तु-
शुष्कपुल्यामिषाशनात् । सान्त्वं मांसं यकृत्क्षौद्रोः
सद्यो हृदियंदा भवेत् । उरोयहं तदा कुक्षौ कुक्ष-
तः कफमाकृती ॥ न वामपार्श्वे न च दक्षिणं
वुकस्य मध्ये परिहृतिमिति । उरोयहं तं प्रवदन्ति
रीगं वृकायतसस्य शिरातमुलं ॥ दौर्बल्यं दुर्बला-
प्रिधं काश्यं मांसमिकाङ्कितम् । आयते कृष्णवर्ण-
त्वं पीतकषापि आयते । हिजिह्वसदृशः कश्चित्
कश्चित्कृष्णपसन्निभः । अरोरुचिः पिपासा च
शोथश्चातिप्रकोपने ॥” नि. । हृदयवेदनायां ।

उरोजः । पुं । सने । हे.च. ।

उरोघातः । पुं । हृद्रीशे । च.द. ।

उर्णनाभः । पुं । See उर्णनाभः ।

उर्णा । स्त्री । See उर्णा ।

उर्णायुः । पुं । See उर्णायाः ।

उर्दः । पुं । जलविहारी । उडिडान । श.र. १

उर्ध्वकिफः । पुं । समुद्रकिने ।

उर्ध्वा । स्त्री । शीर्षके ।

उर्ध्वाक्षः । पुं । इर्ध्वाक्षे । कौकुड । भरतः वि-
रूपकोपय । भा.न.१भ.अश्व.चि.वक्त्रगुह्ये ।

उर्ध्वा । स्त्री । तन्नामकमर्थस्थाने । तस्य स्थान-
सूचनार्थदेशः । सु.शा.६च. । वैकल्यकारमर्ध्वा-
तमसंशयः । सु.शा.५च. ।

उल्लुपः । पुं । प्रतापवत्यां ललाया । सा तु
चपुषीद्राघतात्पुल्लीप्रभृतिः । अ.टी.सा. । क्ली ।
तवविशेषः । उल्लुथड । विश्व । मं. ।

उल्लुपी । पुं । शिष्यके । सु.पा.क. । अम. ।
तदाकारमने । ज.र. । उल्ल इति ख्याति मन्थे ।
शिशुमारोक्तिसम्यग्भेदे, स कलिद्रादिदेशेषु दृश्यते ।
शोष्ठ इति ख्यातमन्थे । भांगल इति च केचित् ।
शिशुमार इति मन्थे । “उल्लपः शिशुमारः ख्यात्
उल्लपी शिष्यकस्तथा ।” अ.टी.भ. ।

उल्लुखा । स्त्री । यमागाम् । वै.निच. ।

उल्लूकः । पुं । पेषके । अ.टी. । म.कविकं ।
प.सु. । र.मा. । तन्मांसं — “उल्लूकजन्तु यन्मांसं
पित्तलं भालिकारकं । वातप्रकोपमश्नैव ..... ।”
कै.निच. । क्ली । खनामख्यातवर्णः । उल्लुथड ।

उल्लूकपादः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषः ।
लक्षणं — “कूर्चमाह्वय यः शोथो जडायामुपजायते
उल्लूकपादो विशेषः ।” ज.द.३६च. ।

उल्लूखल(क)म् । क्ली । उल्लूखले । भर. ।
गुरुगुली । अम. । [भिवु । सु.शा.५च. ।

उल्लूखलसन्धिः । पुं । कवावङ्गदशनस
उल्लूकामुखी । स्त्री । शगालीविशेषः । हारा. ।

उल्लूकम् । क्ली । ज्वलद्वहारे । हारा. ।

उल्लूकः (नकम्) । पुं.क्ली । रोमाखे । कृ.च. ।

उल्लूकः । पुं । रोगगुली । रा.नि.व.२०. । म-
रिचि. ।

उल्लू । स्त्री । पलाखी । रा.नि.व.३. ।

उल्लूतम् । चि । निरन्तरं केदनातिशयेनानुप-
पन्नत्वात् पिटमिबोक्तुमापटम् । सु.उ.६४च. ।

उल्लूखनम् । क्ली । वमने । र.मा. ।

उल्लूखः । पुं । चन्द्रातपे । हला. । [शा.१०च. ।

उल्लवम् । क्ली । जरायौ । अम. । कलले । सु.

उल्लवणम् । क्ली । वातादिजन्यविकारि ।

उल्लिक् । पुं । छते ।

उशीरः (काः) । पुं.क्ली । The root of a
fragrant grass. (Andropogon muri-
cantum.) खनामख्यातसुगन्धहणमूलं । वीरण-

मूलं । खस वा खामञ्जक इति पाशव्ये । शंक्र-
देवनात्र मूलं । मं.बाला । तें वडिविण्णु । च.सू. ।

गुणः — शीतलं तिक्तं दाहहरं श्वसन्नं पित्तज्वरघ्नं
जलसौगन्ध्यकरञ्च । रा.नि.व.१२ । उशीरं खेद-

दीर्घस्य दाहपित्ताकरीगजित् । राज. । पाषाणं
शीतलं लम्बनं तिक्तं मधुरं ज्वरघ्नं वान्तिघ्नं उन्म-

त्ताहारं कफपित्तहृणाघ्नं रक्तघ्नं विषघ्नं बीसर्प-
दाहमुक्लहणघ्नञ्च । भा.पू.१भ. । म.द.व.१ । बा-

लके । वाता । सुलायटादशग्रहे ।

उशीरादिः । पुं । तृतीयकज्वरे कषायः । “उ-
शीरं चन्दनं सुप्तं गुडबौधायनागरं । अश्वसा क-
श्चित् पेयं शंकरामधुर्योजितं ॥ भेष.बौधाय.चि. ।
द्वितीयः ज्वरातीसारः । तस्य द्रव्याणि — उशीरं
बालकं सुप्तं धन्याकं शुष्की वराहकान्ना धातकी
रीधं विलपेशी च । सा.कौ. ।

उशीरी । स्त्री । क्षुद्रकाशहणे । छोटि के.केश।

गुणः — मधुरशीता पित्तदाहज्वरघ्नीचारा.नि.व.८ ।

उषः । पुं । गृगुली । रा.नि.शे. । म.पञ्चिकं ।

चारमृत्तिकायाम् । श.र. । क्ली । पांशुजलवर्णः ।

पांडा कृता नवग । प.सु. ।

उषकः । पुं । टङ्गणसारः । नो.व.श्री. । रत्ना. ।

वृत्तिकालवर्णः । प.सु. ।

उषणम् । क्ली । शुष्काम् । मरिचि. । रत्ना. । भा.

पू.१भ. । उदकमश्नरी । च.द.अ.सा.चि. । “विन्तो-

पणादिः ।” सि.यो.अश्विमा.चि.उ.इ.पु.कसम्बन्धः ।

पिप्पलीमूलं । रा.नि.व.६ । “बचोपणकणाः समाः”

विकटके । वै.नि.च.२भ.ज्व.चि.से.न्यायघ्नने ।

उषणः । स्त्री । पिप्पल्याम् । कषायामुषणः ।

लियाम् । म.पञ्चिकं । शुष्काम् । चविकायाम् ।

र.मा. । गजपिप्पलीमूलं । अम. । भा.पू.१भ. ।

कटफलं । मरिचि. । सानि पाञ्च, चषकायुक्तलने ३

गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.२भ.जिह्वकसन्निपा.ज्व.
चि । [रत्ना ।

उषरा । स्त्री । चारुचिकायाम् । क्रांतिभाटो ।

उषर्बुधः । पुं । रक्तविचके । त्रांष्टिह । श.च. ।

उषस् । स्त्री, स्त्री । प्रसूये । मे.सत्रिकं ।

उषा । स्त्री । गञ्जि । गौरे । हे.च. ।

उषाकलः । पुं । कुकुटे । चिका ।

उषाचारः । पुं । टङ्गणे । त्रांष्टिगो । चार-
रुचिकायाम् । रत्ना ।

उषितः । चि । दन्धे । व्युषिते । मे.तत्रिकं ।

उषीरः । पुं, स्त्री । वीरणमूले । च.टी.रा. ।
च.द.र.पि.चि.ट्टम्यातेले ।

उष्ट्रः । पुं । खनामख्यातपथविशेषे । उष्ट्रे । हिं
उष्ट्रे । तन्मांसगुणाः—चिदीयश्मनं बलपुष्टिप्रदं
रुच्यं मधुरं वीर्यवर्धनञ्च । रा.नि.व.१७ । शीतलत्वं
लघुत्वं चिदीयश्मनं पुष्टिकरत्वं रुच्यं वीर्यवर्धन-
लञ्च । रा.नि.व.१५ । कटु शोषकमिविषहरं दीपनं
वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मीदरघ्नञ्च । भा.पू.१भ. ।

उष्ट्रकण्टकः । पुं । सकण्टकगुणविशेषे । ठा-
कूत्रकौटो । च.द. गोक्षुरे । भेष.मसृवा.चि. “उष्ट्र-
कण्टकमूलं ।”

उष्ट्रकाण्डिका (ण्डी) । स्त्री । पुष्पवृक्षवि-
शेषे । उष्ट्रेण इति भाषा । मं उट्टकटारा, उ-
टाटी । गुणाः—तिक्ता उष्णा रुक्षा हृद्दोग्धरी ।
तद्दीपनं मधुरं शीतं रुच्यं सन्तपणञ्च । रा.नि.व.१० ।

उष्ट्रधीवः । पुं, स्त्री । पित्तजन्यभगन्दरोगघ्ने ।
“पित्तस्य प्रकुपितं अजिर्लनाद्यः प्रणमं पुञ्जवदवस्थितं
रक्ता तन्वीमुक्तामपृथ्वीवाकारां पिङ्गकां जन-
यति । सास्य कण्डूदीन् वेदनाविशेषान् जनयति ।
अप्रतिश्रियमाणा च पाकमुपैति । व्रणश्च कठिनः
संरुधी कष्टप्रायः पिक्किलमजसमाधावं स्रवति ।
उपेक्षितश्च वातसूत्रपुरीषरौतसि विस्त्रजति । तं
भगन्दरं परित्साविष्मिथ्याचक्षते ।” सु.नि.४७ ।
प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिङ्ग-
कां गुदागताम् । तदागताकां हिमपूतिवाङ्मनो
भगन्दरं तद्विशिरोधं वदेत् ॥ नि. ।

उष्ट्रधूसरपुष्पिका । स्त्री । वृषिकान्ध्याम् ।
विहति । र.मा. ।

उष्ट्रपादिका । स्त्री । मदनमालयाम् । मदन
भागी, शपत्रभागी च इति लोके । र.मा. ।

उष्ट्रप्रमाणः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभे । मद.
व.१२ ।

उष्ट्रप्रियः । पुं । मरुभूमिजातकण्टकवृक्षविशेषे ।
ठाकूत्रकौटो ग्राह । हिं करील, टाउर । गुणाः
करीरशब्दे सत्याः । भा.पू.१भ. । [नि.व.४ ।

उष्ट्रभक्षिका । स्त्री । सुद्रदुरालभायां । रा.

उष्ट्रभक्ष्यः । पुं । वंशकरीरे । त्रांष्टिगो कौटु ।
प.सु. ।

उष्ट्रमूत्रम् । स्त्री । उष्ट्रस्य मूत्रे । गुणाः—कटु
तिक्तौष्णं लवणं पित्तकोपनं बल्यम् उदररोगघ्नं
वातदीपघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

उष्ट्रशिरोधरम् । स्त्री । उष्ट्रशीवभगन्दरे ।

उष्ट्रिका (ट्टी) । स्त्री । वृषिकालिप्तपे । वि-
हति । रा.नि.व.२ । वृद्धावृक्षविशेषे । हारा ।
उष्ट्रमाथ्यायाम् । उष्टिनी । मे.कत्रिकं । तत्तबीर-
गुणाः—कुष्ठशीघ्रपित्तार्शः कफाटोपानाहोदरस्थज-
न्तुगुल्मासनाशिलम्, ईषद्रुचौषलवणं, कुष्ठ-
शोफघ्नं पित्तघ्नं अर्शघ्नं कफाटोपघ्नं आनाहहरं
क्षमिगुल्मीदरघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ । लघु स्वादु
लवणं दीपनं तथा क्षमिकुष्ठकफानाहशीघ्रोदर-
हरं परम् । भा.पू.१भ. । रुच्यं तथोष्णं लवणं क-
फस्य निवारणं वातविकारहारि । लघु प्रशक्तं क-
टुकं । दधिगुणाः—अर्शः कुष्ठक्षमिगुल्मीदररोगना-
शिलं कटुत्वं स्वादुलञ्च । नवनीतगुणाः—विपाके
शीतलत्वं लघुत्वं व्रणक्षमिकफकासवातविषघ्नलञ्च ।
घृतगुणाः—शीतमधुरत्वं विपाके कटुत्वं क्षमिकुष्ठ-
गुल्मीदरनाशिलञ्च । पाके कटु शोषक्षमिविषघ्नं
दीपनं वातकफघ्नं कुष्ठगुल्मीदरघ्नञ्च । अचि.८७ ।

उष्ट्रीक्षीरम् । स्त्री । उष्ट्रीदुधे । See उष्ट्री ।

उष्णः । पुं । गीमे । चि । उष्णसर्पे. उष्णवीर्ये ।
पलाखी । रा.नि.व. । स्त्री । मूरकविशेषे । उष्णं
वातकफो हन्त्यात् । सा. । [चातुरे । धर. । धि. ।

उष्णकः । पुं । पृग्वक्षे । ज्वरे । गीमर्तो । चि ।

उष्णगणः । पुं । भद्रदांश्वीदी । पिप्पल्यादी ।
सु.चि.१७७. ।

उष्णगन्धा । स्त्री । कुलिङ्गमृदवे । मशाली
र५ । वै.निच. ।

उष्णजलम् । स्त्री । See उष्णोदकम् ।

उष्णफला । स्त्री । लताविशेषः । कूम्भक्री । मं
गोष्ठितोडली । वै.निच. ।

उष्णमल(मूत्र)त्वम् । स्त्री । पित्तजन्यरोगः ।

उष्णरश्मिः । पुं । चर्कहवे । अम. ।

उष्णवस्त्री । स्त्री । सारिवायाम् । अनसुभूल ।

उष्णवातः । पुं । सूत्रघातविशेषः । लक्षणं यथा
—“व्यायामाभ्यातपैः पित्तं बलिं प्रायानिलाहतं ।
बलिं मेढ्रं गुदश्चैव प्रदहन् स्वाधेदधः । सूत्रं
हृदिद्रमयवा सरत्तं रक्तमेव वा । कृष्णान् पुन-
र्जन्तीरुणवातं वदन्ति तम् ॥” भा. ।

उष्णवारणम् । स्त्री । हवे । हारा. ।

उष्णवायुः । पुं । नेत्रजले । खेदे । वै.निच. ।

उष्णविदग्धदृष्टिः । पुं । दृष्टिगतरीगविशेषः ।

उष्णवीथ्यः । पुं । शिथ्यमारे । हे.च. । स्त्री ।
कटुखट्व्यायधर्मः । गुणाः —“लघु कफवातघ्नं
पित्तकरं हृष्यं भस्महृन्निम्बदं दाहागपाकनां करो-
ति । सु.सू.४१अ. । त्रि । तीक्ष्णवीथ्यः । [तके ।

उष्णसुन्दरः । पुं, स्त्री । विभीतकहवे । विभी-

उष्णस्निग्धः । त्रि । तत् यवातघ्नं बलु । सु.
सू.४१अ. । [वै.निच. । रा.नि.व.२० ।

उष्णा(ष्मा) । स्त्री । चयरीगे । सलापि । पित्ते ।

उष्णा(भि)गमः । पुं । यौषकालि । अम. ।

उष्णाङ्गत्वम् । स्त्री । पित्तजन्यरोगः ।

उष्णाक्षम् । स्त्री । उष्णभक्ते । See अन्नम् ।

उष्णाङ्गु । स्त्री । सुखीदके । “उष्णाङ्गु च सु-
खीदकम् ।” प.प्र.१ख. । See उष्णोदकम् ।

उष्णासहः । पुं । शरत्कालि ।

उष्णिका । स्त्री । यवाम्नाम् । राडे । रत्ना. ।

उष्णीषः । पुं, स्त्री । शिरस्त्रालि । पाण्डू । चिं
पाम । धारणगुणाः—“उचिदं केस्यं रजोवातातप-
घ्नम् । मद्.व.११ । चतुष्पमायुर्वैकल्यं शीतोष्णादि-
निवारणम् ॥ राज. ।

उष्णोदकम् । स्त्री । अष्टमांशावशिष्टे, चतुर्मा-

गावशिष्टे, अर्धशिष्टे वा पक्कजले । प.प्र.१ख. ।

तत्र त्रिविधं पादहीनाहंहीनविभागहीनत्वात् ।

“तत्पादहीनं वातघ्नमहंहीनमु पित्तघ्नम् । कफघ्नं

पादशेषस्थं पानीयं लघु दीपनम् ॥” पादहीनं

हेमन्तं, पादाहंनं शरदि, तथाहंविशेषितं प्राङ्क्-

वसन्तशीघेषु चित्तं पथ्यम् । विशेषाः स्वस्वपथ्यायेषु

सुग्याः । गुणाः — सदापथं आसज्वरविषयकफवा-

तघ्नं दीपनं वक्षिप्रोषणम् । रात्री तप्तं श्लेष्मघ्नं वात-

कर्षितं अजीर्णजारकत्वम् । दिवातप्तं वारि नक्तं

जाद्यं गच्छति अतस्तत्र रात्री पेयम् । एवं रात्रितप्त-

मपि दिवा गुरु स्यात्, अतस्तदपि दिवा न पेयम् ।

तदात्वमेव तप्तं जलं सदा पेयम् । रा.नि.व.१४ ।

उष्णोपगमः । पुं । यौषकालि । अम. ।

उष्णः (कः) । पुं । चारे । र.मा. । चयरीगे ।

रा.नि.व.२० । यौषर्तौ । अम. । वसन्तकालि ।

उष्णतायां । आतुरे । मे.कविज्जं ।

उष्णजम् । स्त्री । लवणसाधारणः । रत्ना. ।

उष्णखेदः । पुं । उष्णजन्यवर्धः । यथा—“उ-

ष्णखेदः प्रयोक्तव्यः स्त्रीष्वपिच्छेदिकादिभिः । प्रत-

नैरस्त्रसिक्तैश्च काये रक्तकवेदिते ॥ अथवा वातजि-

ष्णांशो द्रव्यकायरसादिभिः । उष्णैर्घटं पुरयित्वा

पार्श्वे किदं निधाय च । विसृज्यायं त्रिखण्डाच्च

धातुनां काष्ठवैजनाम् । ..... । सुखीपविष्टं

स्वभक्तं गुरुप्रावरणाहतं । क्लिष्टश्लेष्मिकाया नाद्या

खेदयेवातरीगिणम् ॥ अत्र वातघ्नद्रव्यभागाः—

शालपर्णी १ भ. वृषिपर्णी २ भ. कण्टकारी ३ भ.

हृत्ती ४ भ. गोक्षुरं ५ भ. बिल्वं ६ भ. गणि-

कारी ७ भ. श्लोणाकः ८ भ. पाटलिः ९ भ.

गाभ्वाली १० भ. । वै.निच.खेद. ।

उष्मा (अन्) । पुं । सलापि । पित्ते । चयव्या-

धी । रा.नि.व.२० । यौषर्तौ । अ.टी.नीलकण्ठः ।

उष्मागमः । पुं । यौषकालि । उतापि ।

उष्मः (स्त्रा) । पुं, स्त्री । हवे । अर्जुन्या ।

गादे । उपचिचयाम् । आसृकण्ठ्याम् । हेमून्-

दायी । मे.रत्निकं ।

उष्मः । त्रि । धौते । सिके ।

उष्णम् । स्त्री । सेचने ।

उत्तरः । पुं । महावृषे । हे.च. ।

उष्वा (न) । पुं । हवसे । भा.पू.१भ. । कृषभ-
कौषधे । रा.नि.व.५ ।

उच्चाभद्रः । पुं । हवे । वै.निच. १

उच्चालः । पुं । वानरे । वै.निच. ।

ज

जघी । स्त्री । भट्टद्रव्ये । इतीपोड़ा इति लो-
क । See जम्बी ।

जज्जः । पुं । वसि । चर. ।

जधः । कौ । आपीने । षम. ।

जधस्थम् । कौ । दुग्धे । रा.नि.व.१५ ।

जम्बी । स्त्री । यवगीधूमयोरङ्गपक्रमञ्जरी तणा-
प्रिमा भजिता जम्बीरुच्यते । “मञ्जरी त्वङ्गपक्रा या
यवगीधूमयोर्भवेत् । तणानलेन संभट्टा बुधैरुन्वी-
ति सा कृता ॥” गुणाः—कफदा बल्या लघ्वी पि-
तानिलघ्नी च । भा.पू.१भ. ।

जरणः । पुं । मेषे । प.सु. । [१८]

जरहः । पुं । जानूपरिभागे । उद्ग२ । रा.नि.व.

जरुपर्वा । पुं, कौ । जानी । शं.ट्रि. षम. ।

जरुमाणः । पुं । मायीफले । सु.सू.४६ष. ।
See उरुमालः ।

जरुसन्धिः । पुं । जानूपरिस्थसन्धिस्थाने । सु. ।

जरुस्तम्भः । पुं । Paralysis of the
lower extremities. वायुज्वरस्फोटकरीग-
विशेषे । आक्यवात इति केचित् । निदानं सम्पा-
मिः यथा—“शीतोष्णद्रव्यसंयुक्तगुक्तित्वैः निवे-
दितैः । और्णाजीर्णं तथायाससङ्गीतमस्त्रजागरे ।
—सङ्गेषमिदः पवनः सामन्यवर्णसञ्चितम् । अभि-
भूयेतरं दोषमूकं चेन्नतिपद्यते । सक्थस्थिनी
प्रपूर्यान्तःश्लेष्मणा क्षिप्तिन च । तदा सञ्जाति
तेनोक्तस्य शीतापचेतनौ ॥ इति । परकीयाचिव
गुरु स्यातामतिदृश्यधी । ध्यानाङ्गमर्हसैमित्यत-
न्दाह्यर्कविचरैः । संयुक्ता पादसदनकञ्जीहरण-
सुनिभिः । तसूक्तसन्धिस्यादुराक्यवातमथापरैः ॥”
इति रूपम् । मा.नि. । जरुसन्धे विधिः काव्यी
वातकीपी कफापहः । युक्ता जित्वा कफं हसैः
पशादानं जयेद्विषक् । पुराणशालिष्ठासाकयवकी

द्रवमीदनं । अष्टतैर्जाङ्गलैर्मसैः तथाचालवर्षैर्हि-
तम् । वास्तूकवायसौनिम्बवेनायकुलकादिभिः ।
शुक्लमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा । कफलेयाधं
व्यायामिधेनं शक्तेषु योजयेत् । स्थानान्वाकामयेत्
प्रातः प्रतिसीतो नदीन्तरैः ॥ पथ्यम् । रस.र. ।

जरुस्तम्भा । स्त्री । कदलीवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

जर्जः (कः) । पुं । कार्तिकमासे । हे.च. ।
कौ । जले । श.र. ।

जर्जाः । पुं । उत्साहे । वा.म.१४. ।

जर्णनाभः । पुं । मर्कटके । भा.पू.१भ. ।

जर्णनाभिः । पुं । जर्णनाभे । श.र. ।

जर्णा । स्त्री । मेषलोमि । “जर्णा मेषादिलोमि
स्यात् ।” भूमध्यावर्त्ते । “अन्तरावर्त्तके भुवोः ।”
मेषाधिकं । [नाभौ । हे.च. ।

जर्णायुः । पुं । कम्बले । मेषे । प.सु. । जर्ण-
जर्जुकण्टा (रिटका) (रटी) । स्त्री । म-
हाशतावर्ष्याम् । रा.नि.व.४ ।

जर्जुका । स्त्री । वायुज्वरोगविशेषे । उर्कट् ।

जर्जुगः । पुं । अस्थिमङ्गरोगे । [सु.सू.४१ष. ।

जर्जुगुणभूयिष्ठः । जि । वसनद्रव्यमात्रे ।

जर्जुगुदः । पुं । गुदीर्गरोगे ।

जर्जुगृहः । पुं । अश्वस्य यष्टदोषज्वरोगविशेषे ।
तस्य लक्षणं—जिह्वास्फुटनं दर्शनखरणमाश्रये-
ति । “श्यामं जिह्वासुखं यस्य नष्टदृष्टिर्निर्भवेत् ।
जर्जुगृहकृतं दोषं तस्य दीनस्य निर्दिशेत् ॥” ज.
द.५७ष. ।

जर्जुजनु । कौ । स्तम्भसन्धेरुर्ध्वभागः । शङ्कनाक्षिज
उर्कभागे । “जर्जुजनुगोमृगो । तस्य रोगेषु ।”
च.द.ज्व.चि. । [जानुके । भा. ।

जर्जुजानुः (घुः) । जि । कर्जुश्री । उपरिस्थ-

जईतिक्ताः (कः) । पुं । नेपालजिन्ने ।

जईनाडी । स्त्री । नाडीविशेषः ।

जईपातनम् । क्ली । रसस्वीडोत्प्रेषणकर्मणि यथा—रस ३ क. ताव १ भ. जलौररसेन ताव-
न्यईयेत्, यावन्न पिष्टतां गच्छति । अथ जईपा-
तनायत्नं विद्याधरयत्नं वा परिकल्प्य तं पिष्टं त-
न्मन्त्रभास्त्रे संस्थाप्य मदुपरिस्थभास्त्रे जलं दत्त्वा
यवसन्धिं सम्यक् निरोधयेत् । अथ तदधः बर्हिं
जालयेत् । “स्थानीमूर्ध्नि जलं दत्त्वा बर्हिं प्रज्वा-
लयेदधः । एतद्विद्याधरं यत्नं पातनायत्नमित्यपि॥”
पातनायत्नमित्युक्तपातनायत्नम् । “इष्टिकोपरि-
तलभागेऽन्यां इष्टिकाचोर्ध्वमुखीं विन्यस्यार्धोऽष्टि-
काभ्यन्तरे पाच्यमृतादिकं निवेम्य च हयोः सन्धिं
निरोधयेत् । तत उपरितलस्थान्यां जलं दत्त्वा
अधो बर्हिं प्रज्वालयेदिति ।” र.सा.सं. । एकटी
ईडिउर भित्तुर्निर्गुण्ड मत्तान्न द्रव्यं त्राथिग्रा
ताहार भूषे आत एकटी ईडि वगद्विग्रा
उडतत्र तन्मिथ उडमकपे लेपिग्रा शुक्र
करिते । पदरे उपरिष्ठ इष्टिकाग्र जल पृतन
करिग्रा जाल दिते । त्रिक इहेले नामाद्विग्रा
ईडिउर गादे ये द्वावा त्राथिग्राद्वे, ताहा वद्वे
द्वेग्रा ताहा इहेते पाता वाहिर करिते ।

जईपादः । पुं । काश्मीरदेशीयशरभस्यम् ।
अष्टपादपशुविशेषः । [See वसनं ।]

जईभागहरः । त्रि । वसनद्रव्ये । स.सू.६अ. ।

जईवर्तिः । पुं । तन्नामकाश्वत्थुरोगे । लक्षणं
यथा—“यवसङ्गादनस्यैव यो वाजी खादितं पुनः ।
मुखेन प्रोद्धिरत्याय तं विद्यादृष्टवर्तिनम् ॥” ज.द.
४३अ. ।

जईवातः । पुं । वायुरोगभेदे । उद्गारे । उ-
द्गूत्र । लक्षणं—“अधःप्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा
माकतेन च । करोत्युद्गारवायुल्लभ्यजईवातः स उच्य-
ते ॥” निदानम् । [आसुरोगे । भा.ज्व.चि. ।]

जईवायुः । पुं । जईगतवायुः । उद्गारवायुल्ले ।

जईशोधनम् । क्ली । अरिष्टकफली । त्रीठा
फल । वमने ।

जईश्यासः । पुं । श्वासरोगभेदे । “जई शसिति
श्री रोषे न च प्रत्याहरत्यः । श्वाततसुखश्रीवा

मुहुगन्धवद्दितः ॥ जईष्टिर्विषमस्य विद्यानाच-
इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनात्तं य मुक्तास्वीडरतिपीडि-
तः । जईश्यासे प्रकुपिते ह्यधःश्यासी निरुध्यते ।
मुह्यवनाम्यतयोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्ययन् ॥” मा.नि.।
See श्वासः ।

जईस्थितिः । पुं । अश्वस्वीर्हावर्त्ते । चिका ।

जईसितः । पुं । कारवेष्टे । कतला उच्छे ।
चिका ।

जईमणः । पुं । द्वीपपरिमाणे ।

जईर्मिः । पुं, स्त्री । तरङ्गे । दुःखे । वेदनायां ।
पीडायां । वेगे । भङ्गे । भे.महिकं ।

जईर्मिकः । पुं । अश्वस्य पादरीगभेदे । लक्षणं
—“जईर्मिकचोर्ध्वसंस्थानैर्बलिभिः खुरसम्भवेः ।”
ज.द.३८अ. ।

जईर्वः । पुं । वाङ्वायी ।

जईर्वी । स्त्री । ऊरुस्थमर्धभेदे । स. ।

जईर्वङ्गम् । क्ली । गोमयकृत्तिकायाम् । श्वूद्र
छाता । हारा ।

जईर्वा । स्त्री । देवताककवले । श.च. ।

जलुपी । पुं । शिशुमारः । अ.टी. ।

जलूकः । पुं । पंचके । अयं प्रसङ्गजातीयः ।
एतन्नांसम् उच्यतेऽर्थम् । एतद्वचनान् शोषभक्ष-
कोन्मादाः क्षीणयुक्तता च जायन्ते । भा.पू.१भ. ।
“जलूकपल्लवं भानिकरं वातप्रकोपकरञ्च ।” म-
द.व. । [रन्ध्रं । भे. । क्ली । प्रभाते । श.र. ।]

जघः । पुं । चारुस्तिकायां । अम. । सन्ध्यायां ।

जघकः । पुं । कक्षर इति प्रसिद्धे वृक्षकन्दे ।
वा.सू.१५अ. जघकादि. । “जघकस्तुत्यको हिङ्गु ।”
चारुस्तिकायाम् । “जघकः चारुस्तिका, चारा-
वसीसमीपे बभदरदेशे बाहुल्येन भवति । अन्ये
तद्वत्तं द्रव्यान्तरमाहः ।” सु.सू.१८अ.उ. । क्ली ।
प्रत्यये । श.र. ।

जघकादिगणः । पुं । जघकस्तुत्यको हिङ्गुचा-
सीसहयसैन्धवश्चित्राजतूनीति गणः । गुणाः—सू-
चकृष्णारोगीगुणभेदः कफघ्नः । “जघकस्तुत्यको
हिङ्गुकाशीसहयसैन्धवं चित्राजतु ।” वा.सू.१५
अ. । च.द.कषायघ्ने ।

ऊषणम् । स्त्री । मरिचि । “ऊषणं मरिचि क्ली-
बम् ।” मे.श्रविकं । प.सु. भा.पू.१भ.६.व.। पिप्-
पल्या । च.द.क.म.च.चि.सिन्दुवारादिः । “सिन्दु-
वारदलकाथः सोषणः कफजे ज्वरे ।” शुष्कशाम् ।
भा.पू.१भ.६.व.। पिप्पलीमूलं । भा.पू.१भ.६.व.।
पुं । चिक्कडणे । भा.पू.१भ.६.व. ।

ऊषणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।
भा.पू.१भ.६.व.। चविकायाम् । प.सु.। See
चय्यम् । शुष्कशाम् । वै.निघ. ।

ऊषरः । पुं । चारभूमौ । रा.नि.व.२ ।

ऊषरक(ज)म् । स्त्री । औषरके । पांशुलवणे ।
औषरलवणे । रीमकनामायस्मान्भेदे । रा.नि.व.१३ ।

ऊषरदण्डम् । स्त्री । खनामध्यातवणे, घासवि-
शेषे । गुणाः—बलदं कथं पशुनां हितञ्च । रा.
नि.व.८ ।

ऊषवान् । त्रि । ऊषरे । अम. ।

ऊषसूतम् । स्त्री । मृत्तिकालवणे । “ऊषसूतं
बालुकैलं शैलमूलाकरीडवं । लवणं कटुकं केदि
विहितं कटु चोच्यते ॥” सु.सु.४६अ. ।

ऊषचारः । पुं । चारमृत्तिकायाम् । (जांघी-
याणि । गुणाः—“उष्णोऽनिलघ्नः प्रकटो ऊषचारी
बलापहः ।” सु.सु.४६अ. ।

ऊषाकरः । पुं । ऊकुटे । श.र. ।

ऊषापानम् । स्त्री । प्रलूषजलपाने । तस्य
विधिगुणाः—“अथसः प्रसूतोरष्टौ रवावमुदिते
पिबेत् । वातपित्तकफान् जिला जीवेष्टपशतं सु-
खीति ॥ तथा—अशःशोथयङ्घ्र्यौ ज्वरजठरज-
राकुष्ठमिदोविकाराः सूत्रावातास्तु पित्तश्रवणगल-
शिरःशोणिशूलाक्षिरोगाः । ये बान्धे वातपित्तत-
ज्जकफज्जता व्याधयः सन्ति जनीसांस्तानभ्यासयो-
गादपहरति पयः पीतमनो निश्वायाः ॥ विगतघ-
ननिश्रीथे प्रातरुत्थाय निव्यं पिबति खलु नरीयो
नासरन्ध्रं वा । स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषातर्ज-
तुल्यो बलिपलितविहीनः सव्येयावैर्विमुक्तः ॥” भा.।

ऊषकः । पुं । पित्ते । रा.नि.व. । औषकृत्तौ ।
ज्यैष्ठाषाढौ औषकृतुः ।

ऊषा । पुं । उष्णतायाम् । अयरीगे । वै.निघ.।

ऊषापहः । पुं । हेमन्तकृत्तौ । वै.निघ. ।

ऊहः । पुं । तर्के ।

ऊह्नी । स्त्री । सम्प्राज्जन्त्याम् । खं।ति ।

ऊह्यम् । स्त्री । “यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यं ।”
सु.उ.६५अ. ।

कृत्

कृकथम् । स्त्री । स्वर्णे । धने । अम. । सु.सु.
१८अ. । [च. ।

कृवी(जी)षम् । स्त्री । बाटे । तां०शा । ६.

कृजीकः । पुं । धूमे ।

कृजुश्रेणी । स्त्री । मृवायां । रत्ना. ।

कृजुसर्पः । पुं । सर्पविशेषे । दर्वीकरसर्पे ।
सु.कल्प.४अ. । See सर्पः ।

कृतम् । स्त्री । जले । मे. ।

कृतुः । पुं । वसनादिषड्विधकाले । रवे राशि-
चक्रमात् यत्र दोषाणां चयकोपसमा भवति ते
कृतव उच्यन्ते । “चयकोपसमा रश्मिन् दोषाणां
सम्भवति हि । कृतुवट्को नद्याव्यात् रवे राशिद्वि

संक्रमात् ॥” भा.पू.१भ.कृतुवट्या । ते च शिशिर-
वसनयोषवर्षाशरद्धेमलसंज्ञाः दोषोपचयप्रकोपीप-
श्मननिमित्तानि भवन्ति । तदुक्तं—“माघादथौ
हादशमासा विमासिककृतुइत्या षडृतवौ भवन्ति ।
ते शिशिरवसनयोषवर्षाशरद्धेमलाः । तेषां तप-
सपक्षो शिशिरः, मधुमाघवौ वसनः, शुचिपक्षौ
योषाः, नभोनभस्यौ वर्षाः, इषोर्जौ शरत्, सङ-
सङ्ख्यौ हेमलः इति । भाद्रपदाश्वयुजौ शरत्,
कार्तिकमागश्रीर्षौ हेमलः, पौषमाघौ शीतः,
फालगुनचैत्रौ वसनः, वैशाखज्येष्ठौ योषाः, आषा-
ढश्रावणौ प्राष्ठिति” च मतानरं । सु.सु.६५अ. ।
योषी मेघवौ प्रोक्तः प्राष्ठिगुणकर्कटौ । सिंह-
कन्धे श्रुता वर्षाः तुला ऋषिकयोः शरत् षण्मसी
च ऐश्वरी वसनः—ऊषानीपयोः । भा.३

जनी तु तस्य मेदघ्नं स्त्रीकुर्वन्ति यथा—श्रीत-
शीतवर्षाः । तत्र फाल्गुनादिषोडशानाः शीतः,
आषाढाद्याश्विनामा वर्षाः, कार्तिकादिमाघानाः
शीत इति । ऋतुलक्षणदिकं यथा—“तत्र वर्षा-
स्त्रीषधयस्तस्योऽन्वयीया अपाश्चाप्रसन्नाः क्षिति-
सलप्रायास्त उपयुज्यमाना नभसि मंघावतते जल-
प्रक्रियायां भूमौ क्षिप्रदेहानां प्राणिनां शीतवात-
विष्टआग्नीनां विदहन्ति, विदाहान्तिनसञ्चयमापा-
दयन्ति, स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेव विद्यत्युपयु-
ष्यति पङ्क्तिः करणप्रविलापितः पेतिकान् व्याधी-
न् जनयति । ता एवीषधयः कालपरिणामात्परि-
णतवीर्या बलवत्यो हंसले भवन्त्यापस प्रसन्नाः
क्षिप्त्वा अन्त्यं गृह्यन्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरण-
त्वाद्दानीः सत्पारपवनीपलम्भितदेहानां देहिना
नविदग्धाः संहृष्टास्तद्ग्रीवादुपलपात्र श्रेष्ठाः
सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः वसन्तः करिष्यप्रविला-
पित ईषत्सल्लदेहानां देहिनां श्रेष्ठिकान् व्याधीन्
जनयति । ता एवीषधयो निद्रावै निःसारा रुचा
अतिमार्ज लघ्वा भवन्त्यापस ता उपयुज्यमानाः
मध्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रीत्याल्लघुत्वा-
द्देश्याश्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति, स सञ्चयः प्रा-
तपि चात्यर्थं जनीपक्रियायां भूमौ क्षिप्रदेहानां
प्राणिनां शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन्
जनयति । ...तत्र पूर्वोक्ते वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने
शौभस्यापराह्णे प्रातः प्रदोषे वापिकं शारदमह-
रात्रे प्रत्युषसि हेमन्तसुपलस्येत् । एवमहीरात्र-
मपि वर्षमिव शीतोष्णलक्षणं दीपोपचयप्रकीपोप-
श्रमैर्जनौयात् । ऋतूनामत ऊर्ध्वमन्यापन्नानां लच-
णानि यथा—वायुज्यात्तरः शीतो रजोधूमा-
कुला दिशः । कृद्गुणारैः सविता हिमसाह्वय-
जलाश्रयाः ॥ दर्पितात्वाद्ब्रह्मज्ञाहमधिरोभकुञ्ज-
राः । रोधप्रियङ्गुपद्मागः पुष्टिता हिमसाह्वये ॥
शिशिरं शीतसधिकं वातहत्याकुला दिशः । श्रेष्ठं
हेमन्तवर्षस्य विशेषं लक्षणं बुधैः ॥ दिशी वसन्ते
विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाभोजवकु-
लचूलाश्रीकादिपुष्पितैः ॥ कीकिलाषट्पदगणैरुप-
गीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुसुखाः
पल्लवीष्मलाः ॥ शीघ्रं तीक्ष्णापरादिल्ली माहती
नैस्सन्तुसुखः । मृत्ता सरितसाग्न्यो दिशः प्रज्व-
लिता इव ॥ आनलप्राङ्गुलाः पयःपानाकुला
श्वलाः । अमरीषवृक्षलता विषर्णाहितपादपः ॥

प्रातश्चत्वरमानहं पश्चिमानिलकर्षितैः । अन्तर्देहि-
द्युदयोतप्रसृतैस्तुल्यस्त्रैः ॥ कीमलस्थामश्रयाणां
शक्रगीपोष्मला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेल-
किभूषिता ॥ तत्र वर्षासु नद्यभः पूरीहप्रतदुसमाः ।
वायुः प्रोत्फुल्लकुसुदनीलीपलविराजिताः ॥ भूर-
व्यक्तलक्ष्मणा बहुशस्योपशोभिता । नातिगर्जत्-
स्वन्मघनिरुद्धाकीर्यहं नभः ॥ बभ्रुवृक्षः शरदकः
श्रिताभविमलं नभः । तथा सरास्वत्युद्धमन्ति
हंसांसघटितैः ॥ पङ्कशुकुदुमाकौर्णा निम्बोन्नतसमि-
षु भूः । वाणसमाङ्गवन्मृककाशसनविराजिता ॥
खगणैरतिशुक्लैषु विपरीतेषु वा पुनः । विषमैश्चपि
वा दीपाः कुप्यन्त्युषु देहिनां ॥ हरेदसन्ते श्रेष्ठाणं
पितं शरदि निर्हरेन् । वर्षासु समेयहायं प्राग्नि-
कारसमुक्त्यात् ॥” स.सू.६.अ. श्रीकुसुमे । अम. ।
See पुं, चार्त्तवच ।

ऋतुजम्भ । स्त्री । पुनर्नवायाम् ।

ऋतुपरीक्षा । स्त्री । चार्त्तवपरीक्षायाम् ।
तद्यथा—“ऋतौ कण्ठ्यनं योनी कचिदङ्गे च वेद-
ना । बाह्व्यं स्वल्पता वापि चानुबन्धितमस्य वा ।
संरोधः सल्लेधा वापि वेद्यान्येतानि यवतः । आस-
थ्यखिलस्यैव भिषग्भिर्योषितां सदा ॥” अचि. ।

ऋतुमती । वि । रजःखलायां स्त्रियाम् । तद्व-
क्षणं यथा—“पीनप्रसववदनां प्रक्रिन्नास्तुसुहृ-
जां । नरकास्यां प्रियकथां सलकुत्त्यचिसूर्जजाम् ॥
स्फुरद्भुजकुचयोनिनाभूरुजघनस्निग्धं । हर्षात्कुक्क-
पराद्यापि विद्यादुतुमतीमिति ॥ नियतं दिवसेऽतीते
सङ्कुचल्यस्त्रुजं यथा । ऋतौ व्यतीते नायानु योनिः
संविद्यते तथा ॥ मासिनीपचितं कालि घनौष्णं
तदार्त्तवम् । ईषत्कृष्णं विदग्धं वायुर्योनिमुद्धं
नयेत् ॥ तवर्षाद्वादशाकाले वर्तमानमष्टकं पुनः ।
जरापक्वरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥” स.
शा.२।१७. ।

ऋतराजः । पुं । वसन्तऋतौ । रा.नि.व.२१ ।

ऋतुविषयः । पुं । ऋतुव्यापदि । वसन्ता-
दिस्थाने शरदादिष्वंशप्रवृत्तौ ।

ऋतुवैषम्यम् । स्त्री । ऋतुचर्याविपरीताचर-
ण्यं । भा.म.४भ. । “क्रोधस्तुवैषम्यशिराभितापैः ।”

ऋतुशूलम् । स्त्री । ऋतुकाले रजोरोधजन्य-
शूलरोगे । “पुण्यस्य वातादिभिर्हृतत्वं तस्य कारणं ।

चटुलं पिच्छलं खिगं घनं कवति शीथितं । यो-
नौ नाभी तु शूलानि चतौ भरमदारुणम् ॥” रस.
२. यौ. व्या. चि. ।

चटुषट्कम् । स्त्री । हिमशिश्निरवसन्तशीष-
वर्षाभरत्नु । “चयकीपसमा यस्मिन् दोषाणां स-
म्भवति हि । चटुषट्कं तदाख्यातं रवेराशिषु सं-
क्रमात् ॥” भा. ।

चटुसन्धिः । पुं । चटुहयसंश्लेषसमये । स च
चटुहयस्यायनसंवाहरूपः । तदुक्तं “चलोत्पत्त्या-
दिसमाह्वयचटुसन्धिरिति स्मृतः । तत्र पूर्वोविधि-
व्याजः सेवनीयः परो विधिरिति ॥” वा. ।

चटुसस्मिता । स्त्री । मुनिखर्जूरिकायाम् ।
वै. निघ. ।

चटुस्नाता । स्त्री । रजोदग्धनाचतुर्थेऽङ्गि स्ना-
तायाम् । “पूर्वे पश्चेदुस्नाता यादृगं नरमङ्गना ।
सादृगं जनयेत्पुत्रं ततः पश्चेत्यति प्रियं ॥” सु. शा.
२५. ।

चटुहरीतकी । स्त्री । चतौ चतौ हरी-
तकीमक्षणविधौ । यथा—“सिन्धुशर्कराशण्डौ-
कषामधुगुहैः क्रमात् । वर्षादिष्वभया संख्या रसा-
यनगुणेष्वपि ॥” च. द. । भट्टारसु यौषमधिकृत्याह ।
शीषे तुल्यगुडां सुसंश्लेषयुतां मेघावमङ्गाभरे साहं
शर्करया शरदमलया शण्डा तुषारागमे । पिप्-
पल्या शिशिरे वसन्तसमये चैत्रिण संयोजितामित्यं
प्राप्य हरीतकीमिव रुजौ नश्यन्तु ते श्रवणः ॥
प्रयोगा. बाजौ. । [घान्ये । निर्वृषीकृतधान्ये । च. टी. ।

चट्टम् । स्त्री । सत्यक्रधान्ये । चम. । पक्कमर्दित-

चट्टिः । स्त्री । कोशयामलप्रसिद्धे चट्टिहरीति
च गौडप्रसिद्धे खनामख्यातलताकान्दे । तदुक्तं “च-
ट्टिहरीति ही कान्दी भवतः कोशयामले । श्वेत-
रोमस्वितः कान्दी लताजातः सारसूकः । तूलयन्ति-
समा चट्टिर्वाभावर्णफला च सा । प्रयोगेऽनयोरेकं
अथाभावं प्रयोजयेत् ॥” रा. नि. व. ५. । गुणाः—
ठडिगुणगुल्या बल्या चिदीवल्ली शुक्रला मधुरा
शुक्रः बलैर्बल्यकरी सूक्ष्मा रक्तपित्तहरी च । भा. पू.
१५. । मङ्गावावल्यां । व. द. १५५. पक्षकादी चर-
कः । “पक्कपुष्पाठडिगुगर्गः । एतदभावे वारणी
दीव्या ।”

चट्टिजा । स्त्री । सर्पगन्ध्यायां । गन्धरावायां ।
प. सु. । चट्टाः कान्दीवाद्याः । भा. स. १५. ।

चट्टयः (यः) । स्त्री । रुचरुगे । “चट्टो नीला-
रुको लोके स रोर इति कौत्तितः ॥” भा. स. १५. ।
तन्मांसगुणाः—कषामं मधुरं वातघ्नं पित्तघ्नं हृद्यं
तीक्ष्णं वक्त्रिशोधनञ्च । सु. सु. ४६५. ।

चट्टभः । पुं । चट्टभके । कर्णरन्ध्रे । कुम्भीर-
पुच्छे । मी. सु. चि. १७५. बलीवर्द्धे । द्रव. मांस-
गुणाः—क्षतिसूत्रं खिगं पित्तश्लेष्मवर्द्धनं हृदयं वा-
तघ्नं बल्यं पीनसन्नञ्च । भा. पू. १५. ।

चट्टभकः । पुं । One of the eight
medicaments, carpopogon pruriens.
खनामख्यातौषधे । चट्टभ इति गौडैः काश्मीरे च
प्रसिद्धः । श्वेतउक । जीवकर्षभकयोरुत्पत्तिनाह
निग्रभावः—“जीवकर्षभकौ श्रेयौ हिमाद्रिशिख-
रोद्भवौ । रसोमकन्दवल्कान्दी निःसारी सूक्ष्मपत्रकौ ।
जीवकः कूर्चकाकारः चट्टभो वृषश्चवत् ॥” गुणाः—
जावकर्षभकी बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदी ।
एतदभावे विदारीमूलं प्रयोज्यम् । भा. पू. १५. ।
मधुरः शीतः पित्तरक्तविरक्तगुत् । शुक्रश्लेष्मकरी
दाहक्षयज्वरहरश्च सः । रा. नि. व. ५. । “चट्टभकी
वृषभकः ।” सु. चि. ८५. ।

चट्टभरी । स्त्री । कपिकच्छुलतायाम् । आना-
कूनी । र. मा. । नराकारयौविति । शिरासायाम् ।
विधवायाम् । से. भविकं ।

चटिः । पुं । गौरीचनायां । वै. निघ. । [प. सु.]

चट्टिकम् । स्त्री । लताविशेषे । सियाङ्गिलता ।

चट्टिजाङ्गलकः (ला) (लिका, की) ।
स्त्री । चट्टगन्धायाम् । जर्णुङ्का । रजा. ।

चट्टिपुत्रकः । पुं । दमनकवृक्षे । वै. निघ. ।

चट्टिप्रोक्ता । स्त्री । माषपर्णीलतायां । प. सु. ।

चट्टिश्रेष्ठः । पुं । पुष्करोक्तवृक्षे । चट्टी ।

चट्टिश्रेष्ठा । स्त्री । चट्टी । वृक्षी । वै. निघ. ।

चट्टिसष्टा । स्त्री । चट्टी । मद. व. १. ।

चट्टीकः । पुं । कामवृक्षे । मद. व. १. ।

चट्टयः । पुं । हरिद्रे । चेतकृष्टे । नववृक्षे ।

नीलहरिणे । एतन्मांसं कफघ्नं पित्तघ्नं कृमिघ्नं ।
मरवर्कं चतुःपञ्चकम् । भा.पू.१भ. ।

कृष्यगन्ता । स्त्री । माषपण्यां । मांसाणि । श.र. ।

कृष्यगन्था (भिक्रा) । स्त्री । कृषिजात्र-
लायां । र.मा. । अतिबलायाम् । शौरविदार्यां ।
श.र. । श्वेतशर्करकन्दे, रक्तशर्करकन्दे । वै.निघ. ।

कृष्यजिह्व(क)म् । स्त्री । मरुकुष्ठभेदे । तस्य
लक्षणम् — “कृष्यजिह्वाप्रकाशस्वरत्नानि । कृष्यजि-
ह्वानि ।” सु.नि.५च. ।

कृष्यपुष्पी । स्त्री । अतिबलायाम् । वै.निघ. ।

कृष्यप्रीता । स्त्री । श्वेतवाय्याख्ये । प.सु. ।
शतम् । न्याम् । महाश्रतावय्याम् । महाबलायाम् ।
कपिक कुलतायाम् । भा.पू.१भ.ग.व. । पीतवाय्या-
ख्ये । र.मा. । माषपण्याम् । च.सु.४च. । “कृष्य-
प्रीताश्रतावय्यतिबलायुक्तशिल्पिषु ।” मे.तत्पुष्कं ।
कृष्याक्षा । स्त्री । नागबलायाम् । बलायाम् ।
वे.ने.ड. । वै.निघ. ।

कृष्यः । पुं । मरुकु । रा.नि.व.१८ । तन्मांस-
युक्तः — क्षिप्तं मरु कृष्यं स्वादु तस्य वातघ्नम् ।
मद.व.१२ । हरिणे । हला. । कृतवीधने । पो.व. ।
गठा । मे.पदिकं । श्लोकाकवचे । रा.नि.व.८ ।

कृष्यगन्था । स्त्री । वृद्धदारकवचे । वीजता-
डुक । कृषिजात्रलायां । र.मा.च.सु.४च.४च. ।
श्वेतभूमिकषाखे । वै.निघ. ।

कृष्यगन्धिका । स्त्री । कृष्यभूमिकषाखे । क-
ृद्धदारकलतायां । वै.निघ. ।

कृष्यप्रियः । पुं । कृष्यभक्तपदे । रा.नि.व.५ ।

कृष्यमुखयन्त्रम् । स्त्री । सन्दंशतुल्य यन्त्रविशेष-
वे । च.त्रि. ।

कृष्यविट् । स्त्री । तैलपायिविहायाम् । आ-
र्षेणिर नाति । वै.निघ.२भ.भर्गः-चि.कृष्यवि-
ट् । वै.निघ. ।

कृष्यार्हा । स्त्री । महाभिदालतापदे । रा.नि.

ए

एककन्दः । पुं । पानीयानुके । पाणशाक इति
प्रसिद्ध कन्दशके । शालाकटु । प.सु. ।

एककुष्ठम् । स्त्री । वृद्धकुष्ठभेदे । लक्षणम् —
अखंडनं महाबाहु, यन्मध्यशकलोपसं । तदेककु-
ष्ठम् । भा.नि. । एककुष्ठं चर्मदलमिति केचित् ।
कृष्यारण्यं येन भवेच्छरीरं । तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसा-
ध्यम् । सु.नि.५च. ।

एकचरः । पुं । गच्छके । शंखार । त्रिका. ।

एकटक् (ष्टिः) । पुं । काके । हला. । त्रि ।
काके । कृ.पा. । इ.च. ।

एकपत्रः (क्षः) । पुं । चण्डालकन्दविशेषे ।
रा.नि.व.७ । श्वेततुलसां । र.मा. ।

एकपत्रा (त्रिका) । स्त्री । सुगन्धद्रव्याम् ।
गङ्गापत्रौ । मातुषे पत्राश्च इति ख्याति गन्धपत्रवचे ।
रा.नि.व.६ । पाशुरतुलसीवचे ।

एकपत्री । स्त्री । नागवज्रीलतायाम् । वै.निघ. ।

एकमूलः । पुं । पुच्छरीकवचे । पू.उ.वि. ।
वै.निघ. ।

एकमूला । स्त्री । शालपण्याम् । अतस्याम् ।
गमिना । संशयः । [तेजराज । गटा. ।

एकरजः । पुं । वृद्धराजवचे । भीमराज,

एकरन्ध्रः । पुं । नदीवटे । वै.निघ. ।

एकवर्षीया । स्त्री । एकहायस्यां गवि । एक
वर्षेण वाहूत । इ.च. ।

एकविंशतिगुण्युः । पुं । कुठरीणि । च.द.
कुष्ठ-चि. । चिचकं त्रिफलां व्योपमज्जां कारवीं
वचाम् । संश्रवातिविषे कुष्ठं चय्येलायावश्यकम् ।
विडङ्गान्यनोदाह सुसाम्यरदाह च । याव-
न्त्येतानि चूर्णानि तावन्मात्रतु गुण्युः । सकृन्त्य
सर्पिषा साहं गुडिकां कारयेद्विषकं । प्रातर्भोजन-
काले च भक्षयेत्तु यथाशक्तम् ..... । चितामूल,
त्रिफला, त्रिफले, जीरे, कृष्णजीरे, वट,
सैन्धव, अ.तईच, कूड, चै, एनाईच, वक्का-
र, विडङ्ग, यमानो, मूत्रा, मेवदारु एतद्योक्त
समभाग । सर्गर्ह्य समानं शुग्गुल, वृद्धे
महिष्ठ मर्दनपूषिकं गुडिकां करिषे ।

एकवीरः । पुं। खानख्यातवृक्षविशेषे । एक-
वीर । गंडुविकेत । गुणाः—कटुकः तीक्ष्णतप्तः
सर्षपः श्वप्रसीकटिगुणाभिधातप्तः । रा. नि. व. ८ ।

एकवीरा । स्त्री । बभ्याककौद्याम् । गुणाः—
“एकवीरा क्षुता तिक्ता चायुषा वातघ्ना क्षुता ।
पक्षाघातं वृष्टकटीशूलचैव विनाशयेत्॥” वै. नि. घ. ।

एकवृन्दः । पुं । तन्नामककण्टरीगविशेषे । येन
दुष्टकफशोणिताभ्यां कण्ठे दाहकण्डूमदीषत्याकी-
षणं चन्द्रकन्ती वृत्तयः शोथो आयेत । लक्षणं—
“वर्णोन्नतो यः श्वयशुः सदाहः कण्डुन्वितोऽपाक्व-
क्षदुर्गन्धः । नास्त्वैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधि
बलासन्नतजप्रसृतः ॥” सु. नि. १६५. सा. नि. ।

एकवृषः । पुं । गलरोगे । वै. नि. घ. ।

एकशफः । पुं । घोटके । त्रिका । एकसुर-
जमुनि । यथा—“खरौऽधोऽध्वतरी गौरः शर-
भश्चमरी तथा । एते चैकशफाः ख्याताः ।” भा. ।

एकशफचीरम् । स्त्री । अदिभागखुरपत्रदुग्धि ।
श्वद्वेषाद्वा पञ्चमात्रेण दुधं । गुणाः—उष्णं लि-
कप्रफं लघु शखावातहरं सास्वसीपत्रवर्णं जडता-
करमिति । वा. टी. हिमा । [प. सु.]

एकशिखा । स्त्री । पाठायाम् । आकुनादि ।

एकशृङ्गः । पुं । गण्डके । गण्डार । वै. नि. घ. ।

एकहस्ती । स्त्री । अश्वस्य शोभनवल्गुमिदं ।
“विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता ।”
ज. द. ७५. ।

एकहायनी । स्त्री । एकावर्षायां गवि । अम. ।

एकाङ्गम् । स्त्री । चन्दनं । हारा. ।

एकाङ्गवातः । पुं । पञ्चवधरोगे । पक्षाघात ।
सा. नि. । See पञ्चवधः । अश्वस्य वातव्याधिरोग-
विशेषे । “एकः प्रलम्बते कर्णः शरीराहंस गृथ-
ति । श्लो भवति चाश्वस्य रोगे एकाङ्गसंज्ञके ॥”
ज. द. ५५५. ।

एकाङ्गी । स्त्री । सुरामांसां । सुरामांसी
नामकं गण्डवद्विषमेष । गुणाः—तिक्ता हिमा
स्त्रावी लघुः वातपित्तघ्नी ज्वरभूतकरकोष्ठी कुष्ठ-
कासघ्नी च । भा. पू. १४. । कटुः केवाया भस्म-
च्छादिनाविषदाहघ्नी च । रा. नि. व. १२ ।

एकारुण्डः । पुं । तन्नामकदीपान्विताश्वे । “ए-
केन लम्बमानेन सुस्फुटैकाण्डसंज्ञकः । ज. द. १५५. ।

एकादशशततिकमहाप्रसारणीतैलम् ।

स्त्री । वातव्याधौ । “श्रावामूलदलैः प्रसारणितुला-
सिंसः कुरण्टीतुले, किंवायाश्च तुले तुले बहुकतो
रासाश्चिरीषातुलां । देवाश्चाश्च सकेतकाष्टशते निः-
काथ्य कुर्भाशिके, तीये तैलघटं तृषाम्बुलस्यै द-
त्त्वादकं मसुनः ॥ शुक्ताच्छागरसादधेचुरसतः श्री-
राश्च दत्त्वादकं, एकाकर्कटजीवकायाविकथा कांको-
लिकाकचुराः । मूत्रैश्च घनसारकुन्दसरला का-
श्मीरमांसीनखैः, कालीयोल्लापप्रकाहयनिशां क-
कोलकयन्त्रिकैः ॥ चाम्पेयाभयचोचपूगकटुकाना-
तीफलाभीरुभिः, श्रीवासामरदाश्चन्दनवचाश्ले-
यसिन्धुवैः । तैलाभोदकटभराद्रिजलिनादृशीर-
कश्मीरकैः, कसूरीदशमूलकैकतनतश्यामाश्वगन्धा-
भिः । कौलीतार्जजश्लकौलफललघुश्यामाश्याताम-
यैः भक्षातत्रिफलाजकेशरमहाश्यामालवङ्गान्वितैः ।
सर्षपैस्त्रिपलैर्महीयसि पच्यन्मन्द पात्रेऽग्निना ॥”
तिलटेजल ७४५. काथार्थं मूलपत्रशाथ गन्ध-
ताह्लिया ७५५०. नीलकण्ठी, गुल्फ, एरिण्ड-
मूल प्रत्येक २५५. रामा, शिरीषहल, दे-
वदारु, केसांर मूल प्रत्येक ७००. जल ७४००. श. ७४. कौजि ७४. दधिगु १७५. गुळ १७५. छागमांस ८५. जल ७४५. श. १७. ईक्षुरस १७५. दुध १७५. क-
कार्थ पिङ्गुफल, कौकडाशुभ्री, जीवनीर द-
शक वा अष्टवर्ग, काकोली, मञ्जिष्ठा, क्षीर-
काकोली, आलाकुशीर मूल, छोट एलाइड,
कपूर, कुम्भूरकोष्ठी, सरलकण्ठ, कुङ्कुम, ज-
टामांस, मथी, रुक्माशुक्र, नीःलापल, पद्म-
कण्ठ, हरिद्रा, कट्फल, गेटेला टापाकलि
वा नागेश्वर, वेणार मूल, गुडवृक्ष, गुपारि,
जायफल, लताकन्दरी, शतमूली, लवणकोष्ठी,
देवदारु, श्वेतचन्दन, वट, शैलज, सैकव,
शिलायस, मूत्रा, गण्डाह्लिमूल, पुनर्नवा,
नालुका, गण्डशटी, मृगनाभि, दशमूल, मयना-
फल, प्रियङ्गु, शाल, केसां, उग्रमूल, अश्वग-
न्धा, बाला, त्रेणुका, रमाञ्जन, शिमूलमूल, कट-
फल, अशुक्र, श्रीमालता वा अनन्तमूल, कुड-
तेनार मूत्रा, त्रिफला, गुल्फा, पद्म नागेश्वर,

नवम्, त्रिकट्टे अट्टाके ७७७। प्रवीणा.मेव।
ध्याममिति पाठे गन्तव्यम्।

एकादशायसः। पुं। वज्रवहाधिकारि। पा-
ठः—“सतायः पुरुषः शुक्लं स्वर्गं दूरदगन्तकी।
गगनं पुष्परागश्च शीघ्रतश्चेत्तरीरगी। विडङ्गवि-
फलाङ्गिहयमानीजीरकहयं। सर्जोफलवचाग्रङ्गी
मरिचं पिप्पलीहयं। चवीं दूरालभा वज्रः शुष्की-
द्रावैर्विमर्दयेत्॥” पुरुषः रसः। खगः स्वर्णमालि-
कम्। पुष्परागः तन्नामकमणिः रसाञ्जनं वा। शी-
घ्रितं कुङ्कुमं। ईश्वरः पितृत्वं। रसः रत्नप्र-चि।
प्रयोगाश्रितं तु शुक्लस्थाने ग्रहः। शुष्कीद्रावैर्विमर्दये-
दित्यत्र ‘भावयेदाद्रेकद्रवैः’ इति पाठान्तरं। प्रयो-
गाश्रितं पुरुषः शुम्भुलुः। पुष्परागं रसाञ्जनं। शीघ्र-
तं ताम्रं। ईश्वरः रसः। जातितलीहं पारदः गन्तः
ताम्रं स्वर्णमालिकं चम्पं हिङ्गुलं कुङ्कुमं पीतुराज
मणिः। शीघ्रं पितृत्वं विडङ्गं त्रिकला हिङ्गु यमानी
जीरकं कृष्णजीरकं पियालफलं वचा कर्कटशङ्खी
मरिचं पिप्पली गजपिप्पली चवीं दूरालभा वि-
नकमूलं एषां प्रति समभागः आद्रेकरसेन भाव्यं।

एकादशेन्द्रियम्। स्त्री। श्रोत्रत्वक्चक्षुरस-
नाघ्राणवाक्पाणिपादयूपस्थपादनमःसु। एषु प्रथमं
पञ्चज्ञानेन्द्रियं, अन्यत्र कर्मेन्द्रियं। सु.शा.१७.।

एकादिवीरः। पुं। एकवीरश्च। वै.निघ.

एकान्तः। पुं। यद्वधारेणोच्यते। यथा—
“विहृषिरेचयति मदनफलं वामयतीति।” सु.उ.
६५७.। [वै.निघ.]

एकाष्टी। स्त्री। कापांस्यां। कापांसवीजकोपि।

एकाष्टीका। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि,
निष्कृता। वै.निघ.।

एकाष्टीलः (ला)। पुं, स्त्री। वक्रवृत्ते। अम।
हिं वृद्धील, सरी। भा.पू.१७.। (ला) पाठायाम्।
र.भा.। रा.नि.व.६। वनतित्तिकायाम्। मे.ख-
चतुर्थी पुष्पवचमेदि। भा.पू.१७.। See अगस्त्यः।

एकाङ्गा। स्त्री। एकवर्षायां गवि। अम.।

एकाक्षः। पुं। काकै। वि। एकनेत्रे। कर्णा।
अ.च.। [—हिमं पितृघ्नं वातघ्नैषकृत्। मद.।

एकैषिकतेलम्। स्त्री। तन्नामकतेले। गुणाः

एकैषि(कोशि)का। स्त्री। वक्रपुष्पवृत्ते।

पाठायाम्। आकनादि। विहतायाम्। “एकै-
शिकाजशङ्खी च”। सु.सू.१६७.चि.१७,१८७.।
तस्यैवं मधुरम् अतिशीतं पितृघ्नं वातकोपनं
श्लेष्मवर्धनम्। सु.सू.४५७.। [हाङ्मूल। वै.निघ.]

एकैषी। स्त्री। पाठायाम्। आकनादि। म प-
एकोशि(षि)का। स्त्री। पाठायाम्। आक-
नादि। र.भा.। वक्रवृत्ते इति केचित्।

एङः। वि। बधिरः। कान्ता। अम.।

एङकः (काव्यः)। पुं। पृथुयङ्गनेत्रे। उ-
डा। प.सु.। वनच्छगले। त्रिका.। “एङकः
पृथुयङ्गः स्यान्मिदः पुष्कलु दुल्बकः। एङकस्य पलं
जयं मेवामिषसमं गुणैः। मेदःपुष्कीह्रवं मांसं
हृद्यं हृद्यं यमापहम्। पितृघ्नकं किञ्चिद्वात-
व्याधिविनाशनम्। भा.पू.१७.मांसव.। लघुविशे-
षे। (हाङ्गा)। सु.चि.७७.। मज्झिमायां। च.।

एङकघृतम्। स्त्री। एङकनवनीतीत्यघृते। गु-
णाः—अतिगुरुत्वाद्ध्यं सूक्ष्माराणाम्, बुद्धिपाट-
वकरं बलकरञ्च। रा.नि.व.१५.।

एङका। स्त्री। मेषां। उड्डी। अ.टी.रा.।

एङगजः (जा)। पुं, स्त्री। चक्रमर्दनुषे।
टाकन्ता गाह्, टाटाकाटा इति च भाषा।
रा.नि.व.५.। भा.पू.१७.सोमराजतेले। च.सू.
१७.। वन्यैलायां। वन एलाटि। च.द.कृष्ण चि.।

एङ्मूकः। वि। बधिरः। वाक्शुतिवर्जिते।
कान्ता। तान्ता। मे.कचतुर्थं।

एङ्हस्ती। पुं। चक्रमर्दं। टाकन्ता गाह्।

एङुकः। वि। बधिरः। मे.।

एणः। पुं। हरिणे। रा.नि.व.१६। कृष्णस्यविशे-
षे। कृष्णगत्र हरिणः। हिं करीसाइलहरिणः।
अयं जहालजातीयः। अस्थ मांसगुणाः—कषायं
मधुरं हृद्यं रक्तपित्तकफवातघ्नं रुचिकरं धारकं
बल्यं। सु.सू.४६७.। भा.पू.१८.। विशेषतो ज्वरे
प्रशस्तमिति चक्रपाणिः। लघुशीतलं हृद्यं त्रिदोष-
घ्नं वङ्गसर्जं बल्यम्। रा.नि.व.१७.। “शङ्खिनां
हरिणः श्रेष्ठः बल्यो रीचनदीपनः। त्रिदोषघ्नो
लघुः पाके मधुरो ज्वरिणां हितः॥ सन्ते चयार्थ-
सोः पाञ्चावरीचकनिपीडिते। कासश्वासतुराणा-
श्च एणमांसं सुखावहम्॥” अत्रि.१.०७.।

एरकः । पुं । हरिणे । श.र. । कणसारि ।

एणीदाहः । पुं । सन्निपातञ्जरविशेषे । लघु-
र्ध—“परिधावतीव गाने रुक्पावे मुञ्जपतङ्ग-
हरिणगणः । वेपथुमतः सदाहस्येयीदाहञ्जरार्त-
स्य ।” भा.म.१भ. । [See सपं.]

एणीपदः । पुं । मखलिसपे । सु.कल्प.४प. ।

एणीपदी । स्त्री । असाध्यलूताभेदे । सु.कल्प.
८प. । See लूता ।

एतः । पुं । हरिणे । श.र. । चोटके ।

एतनः । पुं । निशासे । हे.च. ।

एता । स्त्री । हरिण्याम् । वै.निघ. ।

एधतुः । पुं । पुरुषे । [निघ. । See एरका ।

एरकम् । स्त्री । डोगलदण्डे । (हा)गना । वै.

एरका । स्त्री । सुसादण्डे । दण्डविशेषे । (हा)-
गना । मं. मीथीदण्ड । च.सू.१प. । गुणाः—हिमा
शुक्रद्विकरी चक्षुष्या वातकीपना । सूचकश्यामरी
दाहपितृशीघ्रतप्री च । रा.नि.व.८ । श्रोता हृष्या
चक्षुष्या वातकीपनी सूचकश्यामरीदाहपितृशी-
घ्रितप्री च । भा.पू.१भ. ।

एरङ्गः (झी) । पुं, स्त्री । मखमेदे । अत्रक्रां
ग्राह्, एलेग ग्राह्, रात्रिकड़ा । हिं अरङ्गा ।
गुणाः—मधुरः स्निग्धः विटप्री शीतलः शुक्रघ्न ।
भा.पू.१भ.मखव. । सन्निधायाम् । च. ।

एरण्डः । पुं । Castor oil plant. (Rici-
nus communis.) खनामख्यातहलविशेषे ।
तेर्रेण्डा ग्राह् । हिं एरण्ड, रेदि । ते आमिद-
पुषिष्टु । एरण्डः त्रिविधः स्थूलशुक्ररक्तमेदेन गुणाः—
मधुरीषः शुक्रः शुलशीघ्रकाटशुलबन्धिशुलशिरः-
शुलीदरञ्जरत्रशासकफानाहकासकुष्ठामदीषवात-
हरण । तत्कोमलपत्रं गुणवन्धिशुलकफवायुक्रमि-
हस्तिघ्नम् । तन्मज्जगुणाः—सलमेदकः वातकफोद-
रघ्न । भा.पू.१भ.गु.व. । शैतैरख्य मूलगुणाः—
शुलवायुकफनाशिलं शुक्रजनकलं । आमवातनाशि-
लं अतिदीपनलं पित्तकोपनलघु । राज्ञः । शैतादी-
नां गुणाः खलपय्याये ख्याः ।

एरण्डकः । पुं । एरण्डे । भरत. ।

एरण्डजम् । स्त्री । एरण्डतैले । वा. ।

एरण्डतैलम् । स्त्री । Castor oil. एरण्ड-
बीजीहवतैले । प्रा.एरतैल । तेर्रेण्डा तैलन ।
हिं रेदिका तैल । गुणाः—मधुरगुणशीघ्रवर्धकलं
वातरक्तगुणद्विगोत्राञ्जरघ्नलघु । राज. । ईष-
तिक्तं ईषत्कटुकं रेषकं गन्धामिलकफोदरमुक्त-
हृदिविषमञ्जरक्यादिशोथरुजघ्न जयेत् । तीक्ष्णं
पिच्छिलं विस्त्रसेति रक्तैरखण्डतैलगुणाः । वा.टी.
हिमा.तैलव. । एरण्डतैलं क्रमिदोषनाशनं वाताम-
यघ्नं सख्यारुणलघु । कुष्ठघ्नं खादुरसायने श्रेष्ठं
पित्तकोपनं अतिदीपनघ्न । रा.नि.व.१५ । “एर-
ण्डं घनघाति शीतमेव सदुष्णतं । दृढसिद्धि-
कय्यारुणानाहविषममुत् ॥ तैलमेरण्डं बल्यं
गुरुणं मधुरं तथा । तीक्ष्णं पिच्छिलं विस्त्र-
मेरण्डसम्भवम् ॥ अचि.१४प. ।

एरण्डतैलमूर्च्छा । स्त्री । मूर्च्छाद्रव्याणि—
सन्निधाय मुक्तकं धान्यं विफला जयन्तीपत्रं बालकं
वनखर्जूरी वटशुङ्गा हरिद्रा दाहहरिद्रा नलिका
केतकी (केशर नाभंग) दधि काञ्चिकच । ह-
रिद्रादिपय्योयिषं पूर्णवत् मूर्च्छां कार्या ।

एरण्डपत्रविटपा (त्रिका) (त्री) । स्त्री ।
ऋक्षदन्तीहवे । रा.नि.व.६ ।

एरण्डफला । स्त्री । ऋक्षदन्तीहवे । रा.नि.
व.६ । भा.पू.१भ. ।

एरण्डमूलम् । स्त्री । एरण्डशिफायां । च.व.
विषमज्ज.चि. ‘एरण्डमूलसिद्धं वा ।’

एरण्डबीजम् । स्त्री । एरण्डफले ।

एरण्डशिफा । स्त्री । एरण्डमूले । भा.व.व्या. ।

एरण्डसप्त(हादश)कः । पुं । शूलरीमे ।
अथ चारादीनां माषचतुष्टयं प्रचक्ष्यम् । पाचनादि-
द्रव्यात्कषायादिकः । प्रलेपः पादिकः क्षायात् ।
तथा माषिकं हिङ्गुसिन्धुं जरणाद्यात् शाशिकाः ।
इति परिभाषानियमान् । अग्निप्रयोज्यस्यैका अङ्ग-
लिया, अन्धा कलन्तीपत्रगुणदीर्घपत्रा च । च.द.
शुल.चि. । एरण्डमूल, वेगलान, टाकुलिग, सिङ्गुल्लीटाकुलिग, होलण्डमूल, पाथरकुटि,
गोकुर अत्रोत्के २० रति । वक्कुर, हिङ्गु,
मैक्कुर, एरण्डतैल अत्रोत्के १ माषा । इति
एरण्डसप्तकः । एरण्डबीज, एरण्डमूल, वृहती,
कण्टिकारी, गोकुर, मण्डानि, टाकुलिग,

भृगोनी, मावाणी, डानकुनी, मिश्रपूष्कोठाकु-
मित्रा, भागडामूल आठोत्ते १७००००। अक्षेप
यवक्रात्र ४ मा.। एरुखादशकः।

एरण्डा। स्त्री। वृद्धलोठसे। मद.व.१। पि-
पपल्याम्। श.च.।

एरण्डादिः। पुं। तदादिद्रव्यवर्गे। यथा—
“एरुखादिवाद्याद्या द्वितीय प्रसारणी। मावसु-
द्राव्यपर्विनी विदारिकन्दकेतकी। एरण्डादि-
गणां शेष वातपित्तविकारनुत् ॥” रसचन्द्रिका।
एरण्डमूल, अनशुमूल, किमुमिन्, शिरीष,
शक्राङ्गुलि, भृगोनी, मावाणी, भूईकुम्डा,
कठकोमूल आठोत्ते १८००००।

एर्याकः (रुका)। पुं, स्त्री। कर्कोटीलतायां।
कौकुड वा कुटो गाछ। हिं फुट। तें नक्रदोष।
शोषककर्कोटी। विज.र.। सा मधुरगुडमेदेन वि-
विधा। गुणाः—पित्तहरी शीतला मधुरा सूच-
रोधघ्नी रुचिकरी सनापसूक्काहरी च। अति-
सिवनात् वातकोपकरी च। रा.नि.व.७। शीतला
रुका मधुरा साहिणी गुरुः। आमा सा रुच्या
पित्तरी च, पक्षा तूणाप्रिपित्तकरी च। भा.पू.
१भ.भा.व.। कोमलेल्याकं तित्तं लघु स्वादित-
सूचकम्। शीतं रुचं रक्तपित्तसूचककाशदीपनं।
तपकं पित्तलं चापिदीपनञ्च दद्यापहं। उष्णं
विदीपनमनं क्षमिदाहृदरं मतम्। गृहे जीर्णानु-
वृत्तैर्यसुखं पित्तकरं मतं। कफवायुनाशकरं
श्रीकमायुष्यदेर्जनेः। चन्द्रमैवाकं शीतं मधुरं
रुचिकारकं। कासपीनसकारि स्यात् पाचकं
अमपित्तहं। आभानवायुः श्रमनं। वै.निघ.।
विलेशयस्ये। [र.मा.। भेष.चन्द्रो.चि.।

एर्याकम्। स्त्री। कर्कोटकफले। कौकुड।

एर्याकतैलम्। स्त्री। कर्कोटीबीजतेले। कौ-
कुडबीजैः तैलम्। गुणाः—विभीतकतैलगु-
णम्। वातपित्तघ्नं केशं श्लेष्मकरं गुरु शीतलञ्च।
वा.तैलव.।

एलाः। पुं। एलायां। एलबालुके। सि.यो.च-
रोच.चि.श्रीकफः। “रासेलहिङ्गुलरचोतमानां”
च.द.मात.ज.राकादिः।

एलाकः। पुं। श्लेष्म। रा.नि.व.१८।

एलाकः। पुं। मकविशेषे। रायकका। द्रवि-

षीडा, एनद्रा। गुणाः—मधुरी हृद्यः साही
कफवातघ्नः संधाप्रिपुष्टिकरः शीतलः गुरुश्च। रा.
नि.व.१८।

एलबालम्। स्त्री। एलबालुके। भा.म.४भ.
ने.रो.चि.सामान्यान्ने। “सैम्बवं चैलबालम्।”

एलबालु (कम्)। स्त्री। Name of a
perfume, a red powder sold under
those names, seed of some plant.
स्वनामप्रसिद्धगन्धद्रव्यविशेषे। अम.। श.र.। कडो-
लसदृशं कुष्ठगन्धि। भा.म.१भ.। नानुका, ए-
लाबालुक। हिं एल्वा। मं कलंगडले। तें कुतु-
रवडमचेदु। गुणाः—कटुपाकं कषायं लघु शीतलं
कण्डुकुष्ठकमिष्टं दृष्याच्छिदकफपित्तरक्तसूचहरं।
भा.पू.१भ.। मद.व.३। अयुं कषायं कफवातगुत्
सूक्काज्वरदाहघ्नं रोचनञ्च। रा.नि.व.४। वा.सू.
१५च.रीभादि.। कुष्ठघ्नं क्षमिष्टं विषघ्नं हृद्दीग-
हरञ्च। प.सु.। “सैलबालुपरिपेलवमीचाः।”
तेजस्व इति च.सू.४च.। बाळके। दां।। वै.
निच.२भ.र.पि.चि.द्रव्याष्टते।

एला। स्त्री। Cardamom, the seed of
Elettaria cardamomum. स्वनामक्यात-
पण्यद्रव्ये। एलाहेट। हिं इलाचीपूरवी। मं
एलची। तें यवकुलकि, एलुकचेदु। एला हिधा
—सूक्षा खूला च। सूक्षा गुजराटी, खूला च
वडएलाचि इति भाषाः। एतद्भयगुणाः—शीत-
लतिक्तोष्णसुगन्धि पित्तघ्नं कफघ्नं हृद्दीगकरं म-
लार्तिवान्मपुंस्त्वम्। रा.नि.व.६। पित्तकफनाशिलं
शूलकोष्ठवहतादृष्याच्छिदायुनाशिलम्। राज.।
सूक्ष्माविशेषगुणाः—सूचकक्ष्माशिलं कफघ्नस-
कासाशोहरलञ्च। खूलेला कटुकी पांके रसे चा-
नलकषण्डः। रुचोचा श्लेष्मपित्तलक्षकसूत्रासदद्या-
पडा। इलासविषयस्यास्यश्रीरुक्मिकासगुत् ॥
भा.पू.१भ.। नील्याम्। [व.४।

एलागन्धिकम्। स्त्री। एलबालुके। रा.नि.

एलादिगुडिका। स्त्री। रक्तपिसे दित्ता मधुना
तोषकययं मध्यं। एलापचलकोट्टायाः पिपपण्य-
ईपलं तथा। सितामधुकण्डूर्वरुवीकाच पर्वो-
न्मिताः। सधूर्त्वं मधुना पुक्तं गुडिका कारयेहि-
मन् ॥ च.द.। एव.र.। एलावीन, तेजगण्ड,

शुद्धम् अट्टाटक १ टो। पिपुल ८ टो।
भर्कवा, गडिगु, पिण्ड, थकु, दाक्षि। अट्टाटक
८ टो। सख्यं मधुना गुडी कार्या। सा.कौ।

एलादिगणः। पुं। एलादिद्रव्यवर्गं। स च
एलायुक्तकृष्णकुष्ठफलिनीमांसी जल ध्यामकस्य-
का चौरक-चोच पत्र तगरस्थौल्यजातौरस यन्त्रि-
व्याघ्रनखामराह्वागुरुप्रीवासककुडुमचण्डा गुग्गुलु-
देवधूपस्वपुरपुन्नागनागाह्वयामकः। गुणाः—वात-
कफघ्ना विपन्नी वर्णप्रसादनः कण्डूपटिकाकीट-
घ्नश्च। वा.सू.२५५. वा.टी.हंसा।

एलादिचूर्णम्। क्ली। कर्षाधिकारि। च.द.
भैष.। पाठः—“एलात्क मरिचं शुण्ठी पिप्पली
नागकेसरं। यद्योत्तरं भागद्वया चूर्णन्तु सितया
समं॥” रस.र.राजयच्चा.चि.।

एलादितैलम्। क्ली। वातव्याधौ। तिलतै-
लं ४ श. एलादीनां कल्कः मिलितशरावमितः
द्रुधं १६ श. दधि १६ श. वाय्यालकक्राथः १६
श. वाय्यालकं १२॥०श. जल ६४ श. श १६श.।
एला मुरामांसी सरलकाष्ठं शैलजं देवदाहं रेणुकं
चौरपुष्पी शटी जटामांसी चम्पकली नागकेसरं
यन्त्रिपर्णं गम्बरसः खट्वासी तेजपत्रम् उग्रैरमूलं
चन्दनं कुन्दरुखोटो नखौ बालक गुडलकं कुष्ठं
कालागुरु सुलकं सामुद्रककटः श्वेतचन्दनं मञ्जिष्ठा
जातीफलं कुडुमं पिङ्गुपुष्पं शिलारसः अगुह
एषां प्रति २ तो.। च.द.।

एलादिमन्थः। पुं। यक्षरोगे। एलादीनां
(एला यमानी चामलकं हरीतकी विभीतकं ख-
दिरसारः निम्बः पीतशालः शालः विडङ्गं भस्मा-
तक्षास्थि चित्रकमूलं त्रिकटुकं सुलकं पङ्कपपटी)
प्रत्येकं ८ प. एकत्र १५ श. जलिन साधयित्वा
३॥० शरावावशिष्टे कार्यं वस्त्रपूतं शार्ङ्गं। तेन घृतं
(३२प.) विपाथ पाकशेषे शर्कराया ३०प. वंश-
कोचमाया ६ प. मधुनः ३२प. प्रचिद्य मन्थनदण्डे
नालोडयेत्। च.द.रा.य.चि.। इयं बाभटीका
प्रक्रिया ज्ञेया। मतान्तरे तु एलादीनां प्रत्येकं ३
प. ६ तो. ८ र. जलं ६४ श.।

एलानम्। क्ली। फलविशेषे। नाद्रेक्ष। नैवृ.
नं हिरवेकल। गुणाः—“चामसेलानमकं स्वात्मरं

चीकं गुरु श्रुतम्। वातघ्नश्चैव समीकं पक्वं तच्छी-
तलं मधु। बलकृतातपित्तघ्नश्चिभिः परिकीर्ति-
तम्॥ रा.नि.व.११।

एलापर्णी। स्त्री। हृत्विशेषे। कंठि आश-
कृन्ती, एलानि। राक्षायाम्। भा.पू.१भ.।

एलाफलम्। क्ली। एलबाहुके। रा.नि.व.४।
पुं। मधूकह्वे। गडेल गांछि। वै.निघ.।

एलाबालुकम्। क्ली। एलबालुके। रा.नि.
व.४। कुष्ठगन्धिलसदृशे। कट्फलमृन्मं। सु.
सू.३७५.।

एलावूः। स्त्री। अलायाम्। गाडे। अ.टी.।

एलायुग्मम्। क्ली। एका स्त्र्या अया स्त्र्या
च। छेपि एलाच, वडु एलाच। वा.सू.१५५.
एलादिः। ‘एलायुग्मतुष्ककुष्ठफलिनी।’

एलालु (कम्)। क्ली। एलबालुके। रा.नि.
व.६। भा.पू.१भ.।

एलाहम्। क्ली। एलबालुके। रा.नि.व.४।

एलीका। स्त्री। सूक्ष्मलायाम्। रा.नि.व.६।

एलीयः। पुं। एलबालुके। वै.निघ.।

एलुकम् (काख्या)। क्ली, स्त्री। एलबालुके।
सु.चि.१८५.।

एल्वम्। क्ली। एलबालुके। सु.चि.१८५.।

एल्वालु (स्त्रालु)कम्। क्ली। एलाबालुके।
रा.नि.व.४। मद.व.१।

एषणः। पुं। सन्नकीह्वे। वै.निघ.।

एषणिका। स्त्री। खर्षादिपरिमाणतुल्याम्।
निङि। अम.।

एषणी। स्त्री। Probe. ब्रणमार्गानुसारिग्रहा-
कायाम्। सा च गण्डपदाकारमुखी। गतिरन्वेषणे
ग्रन्था गण्डपदमुखेविधौ। भेदनाथेऽपरा सूची
सुखामूलनिवष्टा। इति॥ सु.सू.८५. तुलाभि-
दि। निङि। ‘एषणीब्रणमार्गानुसारिग्रहो गु-
लाभिदि।’ मी.शचिकं।

एथः। चि। एषणाहं। नायादी रोषे।

एथ्या। स्त्री। चामलकीह्वे। एजा.।

ऐ

ऐकशफम् । ली । गर्हभीरुते । सु. । See

गर्हभीरुतम् । चि । एकखुरसन्धौवे ।

ऐकाहिकः । चि । एकदिनसम्पन्ने । एक-
दिनान्तरभवे । [See अन्वेषणः ।

ऐकाहिकज्वरः । पुं । एकदिनान्तरगतज्वरे ।

ऐकुदः । पुं । इकुदीहवे । ली । इकुदीफले ।
अम. । भेष. ।

ऐणः (णियः) । वि । एणमृगवन्मादौ ।

ऐणियकम् । ली । एलबालुके ।

ऐन्दवी । स्त्री । सीमराव्याम् । रा.नि.व.४ ।

ऐन्द्रः । पुं । देवसर्वपद्वे । ली । सुलविशेषे ।
वम आदि । गुणाः— कटुस्व रुचिबलापकरश्च ।
रा.नि.व.२ ।

ऐन्द्रयवः । पुं । इन्द्रयवे । मद.व.१ ।

ऐन्द्रलुप्तिकः । वि । इन्द्रलुप्तरीगविशिष्टे ।
टेके । [वाथानमनी । मद.व.१ ।

ऐन्द्रवारुणी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् ।

ऐन्द्रिः । पुं । काकि । मी.रविक ।

ऐन्द्री । स्त्री । स्थूलैलायाम् । मूलेलायाम् । रा.
नि.व.६ । वै.निच.२भ.तालोभादिचूर्णे । इन्द्रवा-
रुणा । राथानुमनी । प.मु.रा.नि.व.३, च.पू.४७ ।
मीरलककव्या । च.पू.४७.प्रजास्यापने । भा.अने. ।

ऐन्द्रीफलम् । ली । इन्द्रवारुणीफलं । राथानु-
मनाकम् । च.द.उ.मा.चि. । "पञ्चैन्द्रीफलसूत्र-
कम् ।"

ऐन्द्रीरसायनम् । ली । रसायनविशेषि । अत्र
ऐन्द्री (गोत्रकफाङ्गुल), मन्थाची (उडुनीप्र-
भृत्), ब्रह्मसुवर्चसा (ब्रह्मना (उडम), ब्रह्मपुष्पी
(डान्गुनी), ऐन्द्रादिविधानामां प्रत्येकं यवचयं
केतव्यं सर्वं यवचयं विषय तिलं घृतस्य च पक्वं ।
च.चि.१७. ।

ऐभी । स्त्री । इक्षिणीपालतायाम् । रा.नि.व.३ ।

ऐरावतः । पुं । खड्गवर्धने । मन्तीत्र । नाग-

रहे । नात्रात्र । लेव् । मी.तचयुक्तं । रा.नि.व.
११, प.सु. । इन्द्रहीपातरखर्जूरः । ली । प्रवाह्य-
वीरे । रवा. । ऐरावतफले । तरफलं अम्बरकपित-
कहस्तप्रथम । सु.पू.४६७. ।

ऐरावतकः । पुं । इक्षिणीया । शक्तिउ.८६ ।
च.चि.१७. । नागरजवर्धने । वै.निच. ।

ऐरावतपदी । स्त्री । काकजवायाम् । मही-
ज्योतिषतौलतायाम् । वडु मताकटेकी ।

ऐरावती । स्त्री । वटपत्रपाषाणभेदक्षपे । वडु
पांश्वरकृति । रा.नि.व.५ । नागरजवर्धने । भा. ।
गुणाः— "ऐरावती रसे पाके लम्बीणा च सुमन्धि-
का । बातं कासं श्वासद्वजं नाशयेदिति कीर्ति-
ता ॥" वै.निच. । [नि.व.५ ।

ऐरिणम् । ली । सैन्धवलवधे, पांश्वलवधे । रा.

ऐरियम् । ली । मये । वै.निच. । एलबालुके ।
अम. ।

ऐर्वाकः । पुं । कर्कटीविशेषे । वडु कौकूड ।
मद.व.७ । च.द.प्रदर.चि. [See ऐर्वाकः, कर्कटी ।

ऐलबालुकम् । एलबालुके । अ.र. ।

ऐलेय(क)म् । ली । मलुकयाम् । एलबालुके ।
अम. । "ऐलेयविषयान्ताकम् ।" सि.यी. च.द.र.
पि.चि.मासाखण्डकुशाखे ।

ऐस्वालु । ली । एलबालुके । मद.व.३.१ ।

ऐशमूलम् । ली । लाङ्गलीमूले । जैमूलाङ्गुलि-
त्रात्र मूल । रस.र.वाल.चि. ।

ऐशानः । पुं । ईशानकीर्णभववादी । स च क-
टुकः शीतलश्च । भा. ।

ऐश्वर्यम् । ली । जेतपुष्करके । वै.निच. ।

ऐषिका । स्त्री । पाठायाम् । चिन्तायाम् । वै.
निच. । [मये । जटा. ।

ऐलवम् । ली । इक्षुविकादि, गुडादी । इक्षु-

ऐलवी(सुरा) । स्त्री । इक्षुरसकृतमये । तन्मय-
गुणाः— शीतलं श्रुतिमादकश्च । रा.नि.व.१५ ।

श्री

श्रीकः । पुं, स्त्री (कस) । गृहे । आशये । अम ।

श्रीकणः । पुं । केशकौट । उकृण । श.र. ।

श्रीकण्ठिः (नी) । पुं, स्त्री । उकृणो । श.र. ।

श्रीकोदनी । स्त्री । युके । उकृण । श.र. ।

श्रीकण्ठी । स्त्री । उकृणो । श.र. ।

श्रीजः (स) । स्त्री । बले । से.सचिन् । तेजसि । रसादिसर्वधातुसारभागधातुविशेष । गुणाः—सर्वशरीरस्थितत्वं क्षिप्रत्वं शीतलत्वं स्थिरत्वं शुक्ल-वर्णत्वं कफात्मकत्वं शरीरवृद्धपुष्टिकारित्वञ्च । उ-दि तिष्ठति यन्मुक्तं रक्तमीषत्सपीतकं । श्रीजः शरीरे सञ्जातं तन्नाशान्नाशसञ्चति । वै.निच. । अष्टविन्दु-प्रमाणं तदीषदन्तं सपीतकं । अयिसीमात्मकत्वेन विरूपं वर्धितञ्च तत् । चर. । श्रीजश्च तेजीधातुनां शुक्लानामां परं धृतम् । उदयस्त्वमपि व्यापि देह-स्थितिनिबन्धनम् ॥ वा. । दीप्ती । मे. ।

श्रीजस्करः । वि. श्रीजीधातुवर्द्धके ।

श्रीङ्कि (ङ्गी) । स्त्री । नीवार । उडिधाञ्च । प.सु. । गुणाः—श्रीवर्णी कृष्ण कफवायुवृद्धिकरी पित्तनाशिनौ च । राज. । See नीवारः ।

श्रीङ्गः (कः) । पुं । The China rose. (Fibiscus mutabilis.) जवाकुसुमवृक्षे । जवाङ्गुलेन गच्छ । हिं कीङ्गुल । सं जासविन्द । रा.नि.व.१० । गुणाः—संवाही केशदितश्च । भा. पु.१भ.पुष्पव. । मलसूत्रसाधनरक्षणश्च । राज. । कटुकश्च । इन्द्रसङ्करः विच्छर्द्दिजन्तुजनकः सूर्या-राधनश्च । रा.नि.व.१० । माषा ३मा. । नि.व.१० ।

श्रीङ्ग(ङ्गा)काख्या । स्त्री । जवापुष्पवृक्षे । रा. श्रीङ्गपर्यायः । पुं । सूर्यकान्तपुष्पवृक्षे स्वभाव-स्थितौ जवा । अम. । कुण । प.सु. । See श्रीङ्गः ।

श्रीङ्गपुष्पम् । स्त्री । जवाकुसुमे । त्रुक्षवा श्रीङ्गपुष्पा । स्त्री । जवावृक्षे । वै.निच. ।

श्रीदापलङ्कवा । स्त्री । गीरवसुख्याम् । वै. निच. । [वनविहासि । वै.निच. ।

श्रीदुः । पुं, स्त्री । विहासि । विडङ्ग । अम. ।

श्रीदः । पुं । पत्रे ।

श्रीदनः । पुं । अद्रवे सिकथे । स च सञ्जा-दिभ्यो युष् । वा.टी. वृत्ता. । स्त्री । भक्ते । प.सु. । अग्ने । रा.नि.व.१० । पिष्टुनि । सा.कौ.ज्व.वस्त्रिः ।

श्रीदनपाकी । पुं । नीलभिस्त्रयाम् । च.नि. ३च.चन्द.तेले ।

श्रीदना (निका) (नी) । स्त्री । महासम-ज्ञायाम् । वेलेण्डाविशेषश्च । वाय्मलकी । वेले-ण्डा । रा.नि.व.४ ।

श्रीदनाह्वया (ह्वा) । स्त्री । महासमज्ञायां । रा.नि.व.४ । वाय्मलकी । हिं खिरिङ्गिटी । मद.व.१ ।

श्रीलः (लः) । पुं । स्वनामस्थायकान्दशके । उ-ल गच्छ । र.मा.भा.पू.१भ. । गुणाः—अधिकरः कफघ्नः रुचिकरः लघुः अर्शसि पथ्यः । वाय्मलक-सु दीपले इति । राज. । See शूरणः । जि. आ-ट्टे । मे.लङ्कि ।

श्रील(ल)कन्दः । पुं । शूरणे । उल । र.मा. । वनीमे । वृना । उल । पानीयमज्जव्याम् ।

श्रीवः । पुं । दाहे । श्रीवः श्रीवः इति पर्याय-शब्दः । अम.भरतः ।

श्रीवणः (णिः) । पुं । कटुकरसे । शंज । हे.च. । (श्री) पुरातिशक्ते । पूरतिशक्त । गुणः—कफवायुनाशित्वम् । राज. । पुनर्नवायाम् ।

श्रीवधम् । स्त्री । श्रीवधे ।

श्रीवधिः । स्त्री । फलपाकान्नवादी, कदली-धान्यादिके । हे.च. । द्रव्येषु । ताणि पुनरीषधयः । ताश्च द्विविधाः स्थावराः जङ्गमाश्च । तासां स्थाव-राः चतुर्धा यथा—वनस्थितिः वृक्षः, वीरुन्, श्री-वधिसि । तासु अपुष्पफलवान् वनस्थितिः, पुष्प-फलवान् वृक्षः, प्रतानवती लता, फलपाकनिष्ठा च श्रीवधिः । जङ्गमा अपि चतुर्धा जरायुजाश्चस्त्रे-दजोद्विजमेदेन । तत्र पशुसमुष्पव्यालादयो जरायु-जाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽप्यजाः । त्रिमिकी-टप्रभृतयः स्वेदजाः । मृच्छूकादयः उद्भिजा इति । सु.सू.१७. ।

श्रीवधिगणः । पुं । रासायनिकीषधिनश्च । वा. सीमसमवोर्था महीषधय इति ख्याताः ।

साक्षाच्च सीमवर्तिन्याः। सुतयः शाल्वे कथिताः ।
 लघ्वाष्टादशभिः — अजगरी श्वेतकापोती कृष्णकापोती
 गीनवी वाराही कन्या कन्या चतुष्कन्या करेणः अ-
 न्या अज्ञका आदित्यपणिनी ब्रह्मसुवर्चला श्रावणी
 महाश्रावणी गीलीमी अजलोमी महावेगवती
 चेति । एताश्चान्द्विग्यादिषु लभ्याः — “आसाक्ष
 याः शीरवत्सलाः शीरं कुडवमितं सखदेव उप-
 सुधीत । यालु चषीरा मूलवत्सः तासां प्रदेशिनी-
 प्रभमपतिनी चोच्च काञ्चानि प्रमाद्यसुपयोगी । श्वेत-
 कापोती समूलपत्रा भवति यत्न्या । गीनस्यजगरीक-
 णकापोतीनां मनस्यसुष्टिं खल्लभः कन्यायित्वा शी-
 रेण विपाप्य परिखावितमभिहतस सखदेवीपम-
 स्मृत । चक्रकायाः पयः सखदेव । ब्रह्मसुवर्चलाः
 समरावसुपमोक्त्याः । भक्त्यन्तर्गते शेषाणां पञ्च-
 पलानि शीरादककथितानि प्रत्येज्विशिष्टवताय्य
 परिखाय्य सखदेवीपुद्गीत । सीमवदाहारविहा-
 री व्याख्याती, केवलम् नवनौतमभ्युदयार्थं श्रेष्ठं सी-
 मवदानिर्गमादिति । अवासां पृथग्विज्ञानसुच्यते
 — मण्डलेः कपिलेश्वरैः सर्पाणां पञ्चपणिनी ।
 पञ्चारविप्रमाणं वा विज्ञेयाजगरीवृषैः ॥ निष्पत्रा
 कनकाभासा मुले हाह्लिसन्निताः सर्पाकारा लो-
 हिताना श्वेतकापोतिसंस्थिते ॥ द्विपणिनीं मूलभ-
 वामरणां कृष्णमण्डलां । श्वेतारविमावां जानीयाद्गो-
 नवीं गीनसाङ्गतिं ॥ सखीरां रीमशां मृद्वीं रसिने-
 क्षुसमीपमां । एवं कपरसाक्षापि कृष्णकापोतिमा-
 दिशेत् ॥ कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ।
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ॥ कृत्वाति-
 ष्कवके विद्यात् रवीन्द्र कन्दसम्भवे । अरास्यलुनि-
 वारिण्यां श्वेतकापोतिसंस्थिते ॥ कान्तौर्षादशभिः
 पवैर्मयूराङ्गवृषभैः । कन्दजा कावजश्रीरी कन्या-
 नाम महावधी ॥ करेणः सुवह्वीरा कन्देन गज-
 कपिणी । हस्तिकर्षपलाशस्य तुल्यपण्यां द्विपणिनी ॥
 अजासनाभक्त्या तु सखीरा सुपकपिणी । अजा
 महावधी श्रेया ब्रह्मकुन्देन्दुपाखुरा ॥ श्वेतां विचि-
 त्तकुसुमां काकादन्ताः समां क्षुपां । अज्ञकानीषधिं
 कन्याम्बरास्यलुनिवारिणीम् ॥ मूलिनी पञ्चभिः प-
 वैः सुरक्तां यककोम्बैः । आदित्यपणिनी श्रेयाः स-
 ह्यादित्यसुवर्चलीनी ॥ कनकाभा जलानेषु स्वयंतः
 पस्विपति । सखीरा पद्मिनीप्रख्या देवी ब्रह्मसुव-
 र्चला ॥ अरविमानक्षुपका पवैर्हस्तसंस्थितैः । पु-
 र्वैर्नीलोत्पलकारैः फलेष्वज्ञमसन्निभैः श्रावणी म-

हती श्रेया कनकाभा पयस्विनी ॥ श्रावणीं सान्त्व-
 राभासा महाश्रावणिलक्षणा गीलीमी चाजलोमी
 च रीमशे कन्दसम्भवे ॥ हस्तपादौव विष्किन्नेः प-
 वैर्मूलसुवर्चलैः ॥ अथवा शङ्खपुष्पी च समाना लक्ष-
 णपतः ॥ वेगेन महताविष्टा सर्पत्रिभक्तिसन्निभा ।
 एषा वेगवतीनाम जायते आम्बुदक्षये ॥... दिवसुन्दे
 ब्रह्मद्वरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलानेषु
 मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥ आदित्यपणिनी श्रेया तथैव
 हि हिमक्षये । दृश्यतेऽजगरी नित्यं गीनवी चाम्बु-
 दागमे ॥ शास्त्रीरेषु सरी दिव्यं नाभा शुद्धकमान-
 सम् । करेणस्य कन्या च कृत्वातिष्कवके तथा ॥
 गीलीमी चाजलोमी च महती श्रावणी तथा ।
 वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गीनवी च प्रदृश्यते ॥ कौशि-
 कीं सरितं तीर्त्वा सङ्गधन्याम् पुष्कतः । कतिप्र-
 देशे वक्षीकैराचिते योजनवयं ॥ विज्ञेया तत्र
 कापोती श्वेता वक्षीकसुहृत् । मलयं नलसीती च
 वेगवत्यौषधी भुवा ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याश्च भञ्ज-
 येत्तासुपेषितः । सीमवदाश्च वसेत फले तावच्च
 कौर्त्तितम् ॥” इत्यादि । गुणाः — युवानं सिंहवि-
 क्रान्तं कान्तं श्रुतिगादिनं । कुस्येताः क्रमेष्वेव
 हि सङ्गच्छावुषं नरम् ॥ अङ्गदी कुण्डली मीली दि-
 व्यस्यकचन्दमास्त्रः । चरत्यमीधसङ्कल्पे नमस्त-
 म्बुदुर्गम् ॥ व्रजनि पक्षिणे येन जललम्बाश्च ती-
 यदाः । गतिः शोधसिद्धस्य सीमसिद्धगतिः
 परा ॥ सु.चि. १०. च. । [वै. निच.]

शोधधी । स्त्री । शोधधी । भरतः । लघुवर्च ।

शोधधीपतिः । पुं । कर्पूर । ह.च. ।

शोधधीशः । पुं । कर्पूर । अम. । [व. १८.]

शोधः । पुं । दन्तच्छेद । उभयच्छेद । रा.नि.

शोधधरः । पुं । शोधः । छेद । [वृणा. मानि.]

शोधपाकः । पुं । तन्नामकरीश्वरिण्ये । उठ-

शोधपुष्पः । पुं । नमूजीवपुष्पवत् । वाङ्मनी

गाह । रा.नि. व. १० । Set नमूजीवः ।

शोधप्रान्तः । पुं । सूक्ष्मभागे । रत्ना. ।

शोधफला (भा) । स्त्री । विनीलतायाम् ।

उनाकुटा । मं गीतौडवी । वै. निच. ।

शोधरञ्जनी । स्त्री । ताम्बूली । पां. । प.त. ।

शोधरीगः । पुं । शोधरागरीगविशेषः ; शोध-

अथादी। वातजपित्तजक्षैभिकसन्निपातिसरत्तजनां-
-सजनेदीनाभिघातजमेदादृष्टिः। तथ कर्कशत्वा-
-दिलक्षणा वातजाः, पिङ्गकाचित्वादिलक्षणा पि-
-तजाः, कश्चुमत्वादिलक्षणा कफजाः, कृष्णपीत-
-चेतत्वादिसर्वलक्षणा युक्ताः सन्निपातजाः, सबद्रक्त-
-खर्जूरफलवर्णत्वादिलक्षणा रक्तजाः, गुरुसूलत्वा-
-दिलक्षणा मांसजाः, सर्पिर्मण्डसवर्णत्वादिलक्षणा
-शैवीजाः, चतुर्जातत्वादिलक्षणा अभिघातजा इति।

भा.म.४भ.सुखरी.चि.। “असूयपिप्पित्तचौरदृष्टि-
-मत्प्रातिसेवनात्। सुखमध्ये गदान् कुर्व्यः कृद्वा
-दीषा कफोतराः” इति। मा.नि.। [प.सु.।
-ओष्ठा (ष्टी)। स्त्री। विम्वज्ञ।। त्रेणाकूट।
-ओष्ठाधरी (रं)। पुं, स्त्री। ओष्ठवक्षे।
-ओष्ठोपमफला (लिका)। स्त्री। विम्वि-
-कायां। त्रेणाकूट। गाह। हिं कुन्दव। भा.पू.१भ.म.

श्री

श्रीदुःखरम्। स्त्री। कुष्ठरोगविशेषे। मी.।
-तस्य लक्षणं—“रुग्दाहारागकृष्मिः परीतं रोम-
-पिच्छरं। श्रीदुःखरफलाभासं कुष्ठमीदुःखरं वदेत्॥”
-मा.नि.। तामे। जटा.। उदुम्बरफले। वि। उ-
-दुम्बरसम्बन्धिनि।

श्रीदुःपुष्पम्। स्त्री। जवापुष्पे। छे.च.।

श्रीसुक्वम्। स्त्री। उल्काशायाम्। छे.च.।

श्रीदैनिकः। पुं। सपकारे। भम.। [पिटके।

श्रीदरिकः। वि। क्षुधिते। उदरमात्रपोषके।

श्रीदर्थम्। स्त्री। तावे। मदनफले। उदुम्-
-रफले। [छे.च.।

श्रीदक्षित(त्वा)म्। स्त्री। चक्षुजलयुक्तघोले।

श्रीदुःखरम्। स्त्री। तामे। हारा.। मृष्टाकुष्ठ-
-रोगविशेषे। गुणाः—“पित्तं पक्वोदुम्बरफलाक-
-तिवर्णानि श्रीदुम्बराणि”। सु.नि.१भ.। उदुम्बर-
-फले। वि। उदुम्बरसम्बन्धिनि।

श्रीदुःखरच्छदः। पुं। दन्तीष्ठवे। वै.निच.।

श्रीदुःखरी। स्त्री। क्रमिभेदे।

श्रीहाल(क)म्। स्त्री। स्वर्णवर्णे वक्त्रिकाकारि-
-कोटकतमधुनि। उद्देशधु.। रा.नि.व.१४। गुणाः
—कषायम् उष्णं कटु कुष्ठविषमाग्नि च। राज.।
-राजनिषयदुक्तु भूमेः उद्दलनात् श्रीहालकाभिधाः
-कपिलकोटाः तैः वक्त्रिकसमीपे सञ्चितं मधु।
—“श्रीहालाः कपिलाः कोटा भूमेरुद्दलनात् क्षुद्राः।
-वक्त्रिकान्तसदुपग्रमीहालकसुदीर्यते। कुष्ठादिदो-
-षज्ञं सर्वसिद्धिदमेति।” रा.नि.व.१४। “प्रायोव-
-क्त्रिकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्पकोटकाः। कुर्वन्ति

कपिलं स्वर्णं तस्यादीहालं मधु॥” इत्यं स्वर्णं
-कुष्ठविषमं कषायं उष्णमग्नं कटुपाकं पित्तकरञ्च।
-भा.पू.१भ.सुधव.।

श्रीहालकाशर्करा। स्त्री। श्रीहालमधुकलश-
-कर्करायां। सा गुणैरीहालमधुसदृशी। रा.नि.व.१४।

श्रीद्विजम्। स्त्री। पांशुलवक्षे। मोत्रा। रा.
-नि.व.६। आभारिलवक्षे। [राज.।

श्रीद्विदम्। स्त्री। श्रीद्विदलवक्षे। मोत्रा।

श्रीद्विदजलम्। स्त्री। उद्भिदी जाति जले।
-प्रसारसलिले। तस्य गुणाः—मधुरं पित्तशमनं क्षवि-
-दाहि च। राज.। लघु। रा.नि.व.१४। “विदा-
-र्यं भूमिं निम्नां यत् मज्जत्वा धारया सवेत्। ततो-
-यमीद्विदं नाम वदन्तीति महर्षयः॥ श्रीद्विदं वारि-
-पित्तं क्षविदाह्यतिशैतलं। प्रोषणं मधुरं बल्य-
-मीषहातकरं लघु॥” भा.पू.१भ.वारिव.। वर्षासु
-श्रीद्विदं पथ्यम्। मद.।

श्रीद्विदद्रव्यम्। स्त्री। उद्भिद्य दृष्टिर्न जायते
-इत्युद्भिन्। तस्य वनस्पतिखताधानस्यस्यौघात्मकम्।
-See च.नृ.१भ.वनस्पत्यादिः।

श्रीद्विदलवणम्। स्त्री। पांशुलवणापरनाम-
-धेयलवणं, यद्गर्भतः स्वयमुत्पद्यते। मोत्रा। सि.
-यो.सङ्घ.चि.विषगुडिकायां। च.द.मज्जापट्टप्ल-
-घते। गुणाः—चारयुक्तं गुरु कटु क्षिप्तं शीतं
-वातघ्नञ्च। भा.पू.१भ.च.व.। रक्तञ्च सृजं लघु वा-
-तागुलोननञ्च। मद.व.२। तीक्ष्णं उरक्तेदजनकं चा-
-रयुक्तं कटु तिक्तं कोष्ठवन्नतानाश्चलघ्नञ्च। राज.।

श्रीधस्वम्। स्त्री। पद्मदुग्धे।

श्रीनीतम्। स्त्री। चक्रदीपनिक्षेपे। गुरुभोज-

नाभिवन्दिवासवक्ष्माश्रीसेवावर्जनात् शुक्रं स्वस्वा-
नन्तं मेहने प्रतिष्ठयते, तेन सूचकत्वं भवेत् । ततः
श्रीचितं कुपितं मेहने मूलं जनयति । मेहनस्य
क्रिन् पक्वं कक्षसम्पिडलायुक्तं मक्षिकावर्तं भवति,
स्वस्वाम्य न प्रविशति । ज.द.५१४. ।

श्रीन्दूवरम् । कौ । ताम्बे । भा.न.१भ. ।

श्रीपवस्तम् । कौ । उपवासि । लङ्गे । हे.च. ।

श्रीपसर्गिकः । पुं । सन्निपातादिरोगविशेषे ।
तस्य लक्षणं — “कफोऽनुलोमवातेन यदि पित्तानुगो
भवेत् । स्वेदश्चेत्यादिभिर्जुष्टस्तदा भवति मानवः ॥
प्रतिलोमः पुनकेन स्वास्थमायाति तरङ्गणात् । श्री-
पसर्गिक एवान्यः सन्निपात उदाहृतः ॥” वैद्यशास्त्रं ।

श्रीपस्थम् । कौ । उपस्थेन्द्रियमुखे ।

श्रीपीनम् । कौ । उद्यत्वे । रा.नि.व.२ ।

श्रीमीनम् । कौ । चतमीत्वे । गणिनात् ङकटा ।

श्रीरभ्रः (कः) । पुं । कवल्मसूत्रे । मेघे । हे.
च. । कौ । मेघमांसि । भाङ्गात् प्राञ्ज । मं मेङ्गी-
करमांस । गुणाः — मधुरं शीतलं शुक्र विटश्च त्रं-
हण्य । मेघसमूहे । कणावस्त्रे । रा.नि.व.१० ।

श्रीरिणम् । कौ । श्रुतिकालवणे । यवचारे ।
गोत्रा । वै.निच. ।

श्रीरुक्कम् । कौ । परस्त्रुते । च.द. ।

श्रीर्वम् । कौ । श्रुतिकालवणे । यवचारे ।
पांशुलवणे । रा.नि.व.६ ।

श्रीलम् । कौ । श्वेतशरणे । वै.निच. ।

श्रीलूकम् । कौ । लूकसमूहे । जटा ।

श्रीशीरम् । कौ, पुं । बालके । वाङ् । चामर-
दण्डे । आलने । नि । उशीरजे । मे.र.निच. ।

श्रीषण्म् । कौ । कटुरसे ।

श्रीषधम् । कौ । शुष्कग्राम् । र.सा.सं.श्रीषध-
मारचण्डे । रोगघ्नद्रव्ये । छेदध । “वैधी व्याधिं
हरेयेन तद्व्यं प्रोक्तमीषधम्” । अत्रि. । श्रीषधं
पञ्चविधम् । यथा — रसचूर्णं कषायारलिङ्गकल्काः ।

“तत्र पञ्चविधं प्रोक्तं स्वसंयोगविशेषतः । रसचूर्णं
कषायारवलिङ्गः कल्क इत्यपि” । तत्र पुनः द्विविधं
श्रीषधजननलक्षणं । तयोः श्रीषधरूपं वसिष्ठिरिक्त-
वर्णम् । कुपितदीपत्वं वर्धितैः सार्धं रीनोपश-
मनं करोति । रजनरूपं तैलघृतमधुरं स्वस्वा-

स्वितानामिव साध्यहेतुः । वा.टी. चरकः । तत्र
वातस्य वसिः (गुदप्रविधियक्षेडादि) । पित्तस्य
विरिक्तः (सुखपीतं गुदसार्धं कान्तःस्थितस्य निः-
सारणं) । कफस्य वमनं (मुखेन पीतं तेनैव दो-
षस्य निःसारणम्) । वमनं — वातस्य तैलं, पित्तस्य
घृतं, कफस्य च मधु । विष्यशैलजानि श्रीषधानि
क्रियाविधौ प्रशस्तानि तथा वनोपवनजानि । वल्की-
कश्मशानादिजानि न यास्यान्ति । श्रीषधीह्वर-
मन्तोऽप्यसि स्थानाभावाद्भोक्तः । श्रीषधद्रव्याङ्ग-
स्य यथा — खदिरादीनां सारः, निम्बादीनां त्वक्,
टाडिमादीनां फलं, पट्टीलादिष्व कदः याष्टः । सारः
स्वात् खदिरादीनामित्यादि । शार्ङ्गधरमते न्यधो-
धादेः त्वक् बीजकादेः सारः तालीशादेः पत्रं चि-
फलादिष्व फलं याष्टमिति । काष्ठगर्भमहासूत्रानां
वल्कलं इत्यसूत्रानां सर्वंशो याष्टमिति । अति-
स्थूलजटायाम्बवः तथा सूक्ष्मसूत्रानि सर्वंशो का-
ष्टाणि । यत्र द्रव्याङ्गावयवो याष्टयो निर्दष्टः,
तत्र तादृश एव याष्टः । यथास्तत्तादिकषाधि
अस्तदादीनां पत्रमेव याष्टम् । अङ्गसामान्यीकौ
सूत्रवल्कलम्, “अङ्गेऽयुक्तो विहितस्तु सूत्र” मिति
वचनात् । विषयभेदे षट्द्रव्यषष्टयम् — शरदि
स्त्रसीषधं सर्वकाव्यायं, विरिक्तवमनायं वसने ।
शिशिरे मूलं, योषो पत्रं, वर्षावसन्तयोः त्वक्कादी,
शरदि चीरं यथार्थपुत्रं फलञ्च वमने सारश्च या-
ष्टम् । सामान्यीकौ — स्त्र्यापत्रं, उराले नीलोत्पलं,
शक्रद्रसे गोमयरसः, चन्दने रक्तचन्दनं, सर्वपे सि-
ङ्गायः, लवणे सेम्बवं सूत्रे गोसूत्रं, घृतद्रव्येषु ग-
व्यमेव, चतुष्पदे स्त्रीः, पक्षिणि पुमान्, वयस्य-
जाङ्गलानां चर्मादि हिला याष्टम् । मांसं कथिते
आजं श्रीवस्य स्त्रीयात् । अनुक्ते यष्टं यथा —
कायिऽनुक्ते प्रभातं, अङ्गेऽनुक्ते जटा, भागेऽनुक्ते सा-
म्यं, द्रवेऽनुक्ते अलं । प.प्र.१ख । चूर्णलेहासवकायं
तु श्वेतचन्दनं कायप्रलेपे रक्तचन्दनं याष्टम् । भ-
क्षनीयौषधविधाने — अजमीदीकौ यमानी, वाष्ट-
प्रलेपे तु वचा याष्टा । भा. ।

श्रीषधकालः । पुं । श्रीषधसेवनस्य सन्धिः ।

स च दशविधः — “निर्भक्तं प्राभक्तमधीभक्तं मध्येभ-
क्तमनराभक्तं सभक्तं सासुदं सुसुदं दुर्घासं यासान-
रक्षितं । तत्र निर्भक्तं केवलश्रीषधसुपयुज्यते । प्रा-
भक्तं यत्तु प्राभक्तस्योपयुज्यते । अधीभक्तं यद्वक्तव्ये

पीयते । मध्येभक्तं यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । अनरा-
भक्तं नाम यदनरा पीयते पूर्वोपरयोर्भक्तयोः ।
सभक्तं श्रीषधेयु यस्याध्यते भक्तम् । सामुह्यं नाम
बहुक्तस्यादावने च पीयते । सुहृन्मुखांसं सभक्तम्
भक्तं वा यदीषधं सुहृन्मुहुरप्युच्यते । यासां नरं
यत्पिच्छयानिग्रम् ।" तत्र निर्भक्तगुणाः — "वीर्यो-
धिकं भवति भवजन्महीन"मित्यादि । प्राग्भक्तस्य
यथा — "श्रीघ्नं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्रमि-
त्यादि" अधोभक्तस्य यथा — "पीतं यदन्नमुपभुज्य
तद्दुर्लभाय हन्याद्भदान् बहुविधांश्च बलं दधाति ।"
मध्येभक्तस्य यथा — "मध्ये तु पीतमुपहृत्यविसारि
भावाद ये मध्यदेशमभिमूय भवन्ति रोगाः ।" अ-
नराभक्तस्य यथा — "इदं मनीषलकरन्वतिदीप-
नीयम् ।" सभक्तस्य यथा — "पथं सभक्तमवलोक-
योर्योर्हि नित्यमित्यादि ।" सु.उ.६४५. ।

श्रीषधालयः । पुं । श्रीषधगृहे । उषधेन वद ।

श्रीषधिः (धी) । स्त्री । गुडूया । राज्ञायां ।
दूल्यायाम् । श्वेतदूल्यायाम् । हरीतक्याम् । मये ।
श्रीषधे । रत्ना । फलपाकानववादी । हे.व. ।

श्रीषधिगन्धः । पुं । आग्नेयेन ज्वर.दिकरीष-
धीनां गन्धे । च.द.ज्वरातिसार.चि. ।

श्रीषधिप्रतिनिधिः । पुं । यदीषधं न ल-
भ्यते तस्य स्थाने तत्समगुणद्रव्यान्तरयुक्ते । यथा —
मेदाभावे क्षयशब्दा सहामेदे च शरिरे । कीव-
कर्षभाभावे गुडूवी वंशलोचना इत्यादि । चित्र-
काभावे दन्ती अपामार्गचारी वा, धन्वयासाभावे
दुरालभा, तगराभावे कुष्ठं, सुर्वाभावे जिह्मनील-
क्, अहिंसालक्षणाभावे मानकस्यूरपुष्कयद्यप्यं,
बकुलाभावे कङ्करीत्यलपप्रयद्यप्यम् । नीलोत्पला-
भावे कुसुदं, जातीपुष्पाभावे लवङ्गं, अर्कादिचौरा-
भावे तपस्वरसः, पुष्करमूलाभावे कुष्ठं, लाङ्गलकी-
यत्पिपर्णाभावे कुष्ठश्च दार्ढ्यं । भा.पू.१४५. । चविका-
भावे गजपिप्पली, पिप्पलीमूलम्, सीमराज्या-
भावे चक्रमहंफलम्, दार्यभावे हरिद्रा, रसाघ्न-
नस्याभावे दार्जील्लाघः, खीराष्ट्रदभावे फटिकारी,
ठाकीशभावे खर्बताक्षी, भार्गवभावे तालीत्रं
कण्टकारीमूलं वा, रुचकस्याभावे पांशुलवणं, य-
ष्टीनलभावे धातकीपुष्पम्, अक्षवेतसाभावे कुङ्गं ।
द्राक्षाभावे गाभारीफलम्, तदभावे पीतत्रालपुष्पं,

नखाभावे लवङ्गम्, कलुष्यभावे काकीक्षी, तदभा-
वे जातीपुष्पम्, कर्पूराभावे यत्पिपर्णी (गांठिशा-
ला) सुगन्धिसुसक्तं वा, कुङ्कुमाभावे कुसुमं, श्रीख-
खचन्दनाभावे कर्पूरम्, तदुभयाभावे रत्नाचन्दनं
याद्वं । मध्वभावे जीर्णगुडः, पुरातनाभावे आमच-
तुष्टययुक्ताः गुडः, खीराभावे मीढो मासुरश्च रसः,
शर्कराभावे खल्वं, शाल्यभावे षटिकं, दाडिमा-
भावे ठ्वाक्लं, खीराष्ट्रदभावे पङ्कपपंटी, लौहा-
भावे तन्मलं, चव्यगजपिप्पल्यभावे पिप्पलीमू-
लं, सुन्नतिकाभावे तालमुक्तं याद्वम् । मातुलफलमि-
ति केचित् । प.प्र.१४६. ।

श्रीषधिवीर्यम् । स्त्री । श्रीतीणादिरूपे । त-
च्च श्रीतमुष्णं रुचं स्निग्धं तीष्णं मृदु पिच्छलं ती-
व्रं विशदश्चेति । तदुक्तं "वीर्यं द्विविधमुष्णं श्रीत-
खापिसीमीयलाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुर्बुध-
श्रीतं स्निग्धं रुचं विशदं पिच्छलं मृदु तीक्ष्णश्चेत्ये-
तानि वीर्याणि स्वस्वगुणोत्कर्षाद्भेदसमभिमूयात्मक-
स्य कुञ्जन्तीति ।" सु.सू.४०५. ।

श्रीषधीपञ्चासृतम् । स्त्री । गुडूवीगीचुरस-
पलीमुखीश्रतावरीषु ।

श्रीषर(क)म् । स्त्री । अयस्कान्तमेदि । पांशुलव-
णे । सत्तिकावर्णे । थोड़ी रूम् । सैन्धवलवर्णे ।
ऊपरदेशजलवणे । गुणाः — चारं तिक्तं वातकफघ्नं
विदाहि पित्तकृत् याद्वि सूचशीषकश्च । रा.नि.व.
६ । चारं । म.द.व.२ ।

श्रीष्टकम् । स्त्री । उष्ट्रसमूहः ।

श्रीष्टतकम् । स्त्री । उष्ट्रीदुग्धजातघीले । गुणाः
— "श्रीष्टं तक्रम् विरसं गुरुहृद्यश्च दोषघ्नम् । पी-
नसन्धासकासेषु शस्तमुक्तम् ।" वै.नि.च. ।

श्रीष्टनवनीतम् । स्त्री । उष्ट्रीदुग्धजातनवनी-
ते । गुणाः — लघुपाकं शीतलं त्रणजलिकफरक्तदो-
घ्नं वातघ्नं विषघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।

श्रीष्टमूत्रम् । स्त्री । उष्ट्रमूत्रे । गुणाः — उष्ण-
दशोपाशः क्षमिसूलीदरघ्नश्च । म.द.व.५० ।

श्रीष्टचरीम् । स्त्री । उष्ट्रीदुग्धे । See उष्ट्री ।

श्रीष्टीष्टतम् । स्त्री । उष्ट्रीनवनीतजघ्नते । गु-
णाः — मधुरं पाके कटु शीतलं क्षमिकुष्ठहरं वात-
कफगुणोदरघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।

श्रीष्टाम् । स्त्री । उष्ट्रतावाम् ।

क

कम् । ली । जले । रा.नि.व.१४ । सुखे । मे ।
करी । धर । [पानपत्रे । च.टी ।

कंसः । पुं, ली । कंसमाचिके (महाद्रावके) ।

कंसम् । ली, पुं । ताम्रवज्रयोरुपधातो, कांस्य-
धातो । कौश । प.सु. । आदकपरिमाणे (८श.) ।

भा. । तेजसपाचमात्रे । त्रिका. । [इ.च. ।

कंसकम् । ली । उपकाशेशे । इदं जेतवर्थम् ।

कंसहरीतकी । स्त्री । शोषाधिकारे । हरी-

तकी १०० शतं, दशमूलं प्रत्यकं ६ प. २ तो. १॥०

माषा मिलितं ६४ प. बारि ५१२ प. (६४श.) श.

१२८ प. (१६ श.) पुरातनगुडः १०० प. । पक्का

लेहवज्रते, शुण्डीचूर्णे ८ तो. मरिचचूर्णे ८ तो.

पिप्पलीचूर्णे ८ तो. यवसारः ८ तो. गुडत्वक् २

तो. तेजपत्रं २ तो. एलाचूर्णे २ तो. प्रलेपी दे-

यः । मधु २ श. वा १६ प. । मताकरे क्वाथः ८

श. पाठः —“दिपचमुल्लस्य पक्वत्कषाये कंसभया-

नाश शतं गुडाश्च । लेहे सुसिद्धे च विनोय चूर्णे

व्योषं त्रिसौगन्धमुपस्थितं च । प्रस्थाप्यमानं मधुनः

सुशीते किञ्चिद् चूर्णादपि यावद्युक्तात्, एकान्तः

प्राप्य ततश्च लेहान् युक्तिं निहन्ति त्रययुं प्रवृत्त-

मित्यादि । सा.कौ. ।

कंसास्थि । ली । कांसधातो । कौश । “कंसे

तु कांस्यं कंसास्थि” । त्रिका. । [च. ।

कंसोद्भवा । स्त्री । सौराष्ट्रस्थिकायाम् । इ.

ककन्दः । पुं । खर्णे । उषा. ।

ककरीमुखः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ ।

ककारपूर्वद्रव्यम् । ली । ककारपूर्वद्रव्येषु ।

तानि यथा—कटुकः, काशशकं, कुपाशं, कर्क-

टी, कर्कसुः, कर्कोटकः, कलिङ्गः, करमईः, क-

रीरः, कतकः, कशेरुः, काञ्जिकश्चेति रक्तपित्ते

वर्धम् । भा.म.र.पि.वि. ।

ककुब्जिनी । स्त्री । व्योतिषतौलतायाम् । न-

ताकटकी । भा.म.१भ. । [राज. ।

ककुब्जसः (सा) । पुं, स्त्री । चातकपत्रविष् ।

ककुब्ज(न)कः । पुं, ली । बाह्यरोमविशिषे ।

See ककुब्जः ।

ककुत् (दः) । स्त्री, पुं, ली । वृषाक्षे । वीटफुल्ल
खूँटे । प्राधान्ये । अम. । अजि. मे । दर्वीकरसर्प-
भेदे । सु.कल्प.४च. । See सर्पः ।

ककुब्जती । स्त्री । कटी । पीछा, निठस ।
अम. । वि. ककुब्जिष्टे । [हवे । इ.च. ।

ककुब्जान् । पुं । अष्टभकचपे । रा.नि.व.५ ।

ककुन्दरम् । ली । नितम्बगतांश्चिह्नामे वैकल्य-

करं पृष्ठस्थिमर्षद्वये । मरुदण्डीभयतः पार्श्वजघ-

नवहिर्भागे ईषदधसस्य स्यान्म । तत्र स्यान्नाशन-

मचःकाये चेटीपघातश्च । सु.शा.६च. । ककुन्दरी

तु सर्वेषां स्यातां जघनकूपकौ । रा.नि.व.१८ ।

पुं । उच्चविशिषे । गुणाः—“ककुन्दरः कटुसिक्तः

ज्वरप्रघ्नीषकृष्णतः । रक्तकफदाहानां दवायाश्च

विनाशनः ॥” अथार्द्रमूलश्च सुखे धारितं मुखदो-

षयुत् । वै.निच. । [अभिज्ञं ।

ककुप् । स्त्री । चम्पकमाखायां । प्रवेष्ट्याम् ! मे.

ककुभः । पुं । अर्जुनहृदये । प.सु. । इषे ।

ककुभत्वक् । स्त्री । अर्जुनहृदयत्वक् । च.द. ।

सि.यो.यन्त्र.वि. ककुभादौ ।

ककुभशाखा । स्त्री । भाग्याम् । रत्ना. । [च. ।

ककुभादनी । स्त्री । गलीनामकगन्धद्रव्ये । श.

ककूणकः । पुं, ली । शिशोर्नेत्रवर्त्मजरीणे ।

क.उ. । इ. कीदृशाह । लक्षणं यथा—“ककूणकः

शौरदोषाच्छिग्ननामश्चिबर्त्मनि । जायते तेन तस्मिन्

कक्षूरश्च सवेन्मुहुः । शिशुः कृत्याक्षलाटाचिकुट-

नासावधर्षणं । शक्ती नार्कप्रभा द्रष्टुं न वर्त्तमानोऽस-

नवमः ॥ सा.पालरी.नि. । ककूणकं शौरदोषा-

च्छिग्ननामश्चिबर्त्मनि । जायते सखजं नेत्रं कक्षूरश्च

सवेन्मुहुः.... ॥ भा.म.४भ. ।

ककूख(क)म् । ली, पुं । गीशकदादिशुष्क-

कापे । वा.टी.वरुणः । अपूपपचनार्थं सखयपात्रे ।

“ककूखं बहुभिः कौर्षे खसे ना तु तुषानसः । तेन

च सखयसुषानमपूपपचनपात्रं जल्पते” । वा.टी.

हेमा. ।

ककैरुकाः । पुं । कृमिभेदे । See कृमिः ।

कं । नन्दीवसे । परिधानावले । कांछ । हे. च. ।
जलप्राने । अम. ।

कच्छकाण्डनः । पुं । अथत्यमरे । गङ्गा अ-
थथ । [कांछा, कौंछा] श. च. ।

कच्छ(च्छा, च्छो)टिका । स्त्री । कच्छ ।

कच्छपः । पुं । खनामख्यातजन्मविशेषे । का-
श्मि, शुम्भि, कांछा, वात्रकाण । मं कांश्चव ।
एतन्मांसगुणाः — वातहरं शुक्रदं चक्षुष्यं बल्यं मे-
धाश्रुतिकरं पथ्यं शीघ्रघ्नश्च । तत्तन्मं पित्रहरं ।
तत्पादः कफघ्नः । तददृष्टं स्वादु वाजीकरश्च । रा.
नि. व. १६ । “कच्छपी मधुरः स्वादुः शुक्रवृजि-
करी मतः । वातघ्नश्चाप्रजननी वृद्धयो रुच्य एव
च ।” अत्रि. २२२ च. । नन्दीवसे । तूँद गौछ ।
रा. नि. व. १२ । मदिरायन्त्रे । श. च. । श्लेष्मजन्म-
तालुरोगविशेषे । तत्र कूर्मवदुस्रमोऽवेदनः नाति-
शोथोऽतिशोघ्नं जायते । “कूर्मोऽसिः सवेदनोऽशोघ्नः
जन्मरोगी ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मलः स्यात् ।” भा.
म. ख. ४ भ. सुखरी. चि. ।

कच्छपयन्त्रम् । स्त्री । श्रीषधपाकयन्त्रविशेषो
लक्षणं — “जलपूर्णपात्रमध्ये दत्त्वा खर्परन्तु ध्वली-
ये । तदुपरि रसविभिः स्थाप्यः सुतो स्रष्टः क-
च्छग्राम् । लघुलौहकीटारिकया क्षतपटुस्रस्त्रि-
माख्याया देया तदुपरि सिकता चैकाङ्गुलिपरिमा-
णापि । तत्खर्परं पूर्य चाङ्गारकवनीपलेनीपचि-
तम् ॥” अत्रि. । “जलपूर्णपात्रमध्ये कृत्वा पुटकर्प-
रं सुविस्तीर्य । तदुपरि विडम्प्यगतः सुतः स्थाप्यः
कीटग्राहः । लघुलौहकीटारिकया क्षतपटुस्रस्त्रि-
माख्याया । पूर्णान्तरपुटखर्परमध्ये अङ्गारैः खदिर-
काष्ठभवेः ॥ खेदनीतो मर्द्दनतः कच्छपयन्त्रस्थितो
रसो जयति ।” इदमेव कच्छपयन्त्रं आकण्डभूमि-
वेशितं जलपतनिकासुखस्थितशरावे दत्त्वा रसम-
न्वेन प्रकोणवदनेन सर्वमाख्याय उपरि सिकता-
भिरङ्गुलिमानेनाख्याय भूमिभागैः कुङ्कुटपुटादधः
कच्छपयन्त्रोऽयमोतिरतः ।

कच्छपिः । पुं । चन्द्ररोगे । तालुरोगे ।

कच्छपिका । स्त्री । विषमुष्टौ । मङ्गान्त्रे ।
रा. नि. व. ४ । कृष्णनिर्गुच्छग्राम् । वै. निघ. । वात-
श्लेष्मजन्मप्रमेषपिटकानासचन्द्ररोगविशेषे । “अथयः
प्रमेषं वां वृथा दाहय्याः कच्छपीमताः । कक्षा-

निलास्थां पिङ्गका ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ॥” इति
निदा. । [पिकायाम् । मादिकाश्चिम् । अम. ।

कच्छपी । स्त्री । चन्द्ररोगे । मे. पचिकं । कच्छ-
कच्छपोलिः (का) । स्त्री । जलवेतसे । वै.
निघ. ।

कच्छरुहा । स्त्री । दूर्वायाम् । जटा. । नागर-
मुखायां । “नागरीत्याकच्छरुहा ।” रा. नि. व. १३ ।

कच्छा । स्त्री । भद्रमुखायाम् । श्वेतदूर्वायाम् ।
चीरि(डि)कायां । बिं(बिं) णोका । वाराहीकन्दे ।
मे. कृदिकं । [दूर्वा] । रा. नि. व. ८ ।

कच्छान्तरुहा । स्त्री । श्वेतदूर्वायाम् । श्वेत
कच्छारुहा । स्त्री । स्वर्णकेतक्याम् । वै. निघ. ।

कच्छालङ्कारकः । पुं । काशहृत् ।

कच्छुः (च्छूः) । स्त्री । खर्जूरीगे । फूलकां-
ना । तत्रलक्षणं — “सूत्रा बह्वः पिङ्गकाः साववयः
पामेयुक्ताः कच्छुमव्यः सदाहाः । सैव स्त्रीटैस्त्रीत्र-
दाहिरुपेता ज्ञेया पाण्ड्योः कच्छुर्यास्त्रिवोच ।”
मा. नि. । [षाफलचुपे । रा. नि. व. ४ ।

कच्छु(च्छू)ग्रा (ग्री) । स्त्री । पटोले । इड-
कच्छु(च्छू)मती । स्त्री । शुक्रशिल्पा । श. च. ।

कच्छु(च्छू)रः । वि. । कच्छुरोगयुक्ते । श्वेत-
रोगी । पुंशले । मे. रजिकं ।

कच्छु(च्छू)रा । स्त्री । कपिकच्छी । आना-
कूनी । रा. नि. व. ३ । रक्तदुरालभायां । छुत्रान-
डाविशेषः । कर्पूरशब्दाम् । आसहरिद्रायाम् ।
महावन्नायाम् ।

कच्छुरालः । पुं । शैलुषे ।

कच्छुरी । स्त्री । घातक्याम् । शङ्खे कूल ।

कच्छेष्टः । पुं । कच्छपे । रा. नि. व. १६ । स्त्री ।
भद्रमुखायाम् ।

कच्छोत्था । स्त्री । मुखायां । रा. नि. व. ६ ।

कच्छोरम् । स्त्री । शब्दाम् । र. मा. ।

कजम् । स्त्री । कमले । अद्यते । मे. जदिकं ।

कज्जलम् । स्त्री । मोलकमले । अद्यते । का-
जल । हे. च. । चिका. सि. यो. कामसा. चि. । पुं ।
कज्जलाम् । अत्रि. ।

कज्जला (लिः) (लिका) (ली) । स्त्री ।
 नीलविशेषे । Sulphuret of mercury.
 (Aethiop's mineral.) मर्दितरसगन्धके क-
 ज्जलीति लीके । श.र. । “एषा कज्जलिकाख्याता
 हंक्षणी वीर्यवर्धनी । नानागुपानयोगेन सर्वव्या-
 धिविनाशनी ॥” वै.निघ.२भ. । “जपापत्रसेनाय
 वर्द्धमानरसेन च । रसं संशोधयेत्तेन तक्षमं शोध-
 येद्वलि ॥ भङ्गराजरसेः पिष्टा शोधयेदकैरस्मिभिः ।
 समधा वा त्रिधा वापि पञ्चसूत्रं च कारयेत् । चू-
 षाविला समं तेन रसेन सह मर्दयेत् । नष्टसूतं य-
 दा चूर्णं भवेत्कज्जलसन्निभम् ॥” भा.म.१भ. ।
 “यद्रसं गन्धकश्च समं समर्द्धयेद्दिनम् । निघण्डं क-
 ज्जलीभूतं ततो योगेन योजयेत् ॥ पृथग्योगेपु य-
 चात्की समी पारदगन्धकी । तत्र भागद्वयं योज्यं
 कज्जलस्येति निघयः ॥ यावान् स्यादधिकः सतात्
 तावन्तं गन्धकं पुनः । क्षिपेद्योगे विधानधी नात्र
 काव्यो विचारणा ॥ यत्र सूताधिको योगे गन्धपा-
 षाणतो भवेत् । तत्र तन्मानतः कुर्यादादौ न हि
 कज्जलं ॥” अवि. ।

कञ्चटः (ङः) । पुं, स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।
 वै.निघ. । जलतच्छुलीयापरनाम-स्त्रनामकान्तशा-
 की । कौटु. नाम । र.मा. । हिं चवडाभेदे ।
 कलोटिवाशाके । च.द., सि.यो. कञ्चटादिः । चो-
 राङ्गशाकभेदे । भा.म.१भ.च.सा.वि. । गुणाः—
 धारकत्वं हिमत्वं पित्तरक्तनाशित्वं लघुत्वञ्च । राज-
 वपाहरत्वं तिक्तत्वञ्च । भा.पू.१भ.शा.क. । कञ्चडो
 हि कञ्चटभेदे । [पात.] रस.र.यक्ष्णीकवाटरसे ।

कञ्चटपत्रकम् । स्त्री । कञ्चटच्छदे । कौटु.
कञ्चटपल्लवः । पुं । कञ्चटे । सि.बी.यक्ष.चि.
 जम्बादिः ।

कञ्चटादिः । पुं । अतिसारे कषायविशेषे ।
 अत्र कञ्चटादीनां पत्रं यावत् । “कञ्चटदाडिम-
 जम्बुगुडकपपञ्जीवरं । जलधरनागरसङ्घितं ग-
 ज्ञामपि वेगिनीं हन्त्याम् ॥” च.द.च.सा. । कौ-
 टु. पाता, माडिमपाता, जामपाता, नि-
 डेटा पाता, वाजा, मूत्रा, उंटे, प्रोटेटक
 २० र. जल ॥० अं. मे. ७० आम पोशा ।

कञ्चटावलेहः । पुं । यक्ष्मधिकारे—अत्र
कञ्चटस्य (कौटु.नाम) १ अ. तालमूल्याः १ अ.

जलं १६ अ. श. ४ अ., काये शर्करा १ अ. पञ्जा
 पादशिष्टे तत्र वराहका नाधातकौपाठा बिल्वपत्रौ-
 पिप्पली भङ्गापत्रातिविषय यवनार-सौवर्चलरसा-
 स्त्रनमीचरसानां प्रत्येकं चूर्णं कर्षमितं दद्यात्
 पाकशेषं कुर्यात् । श्रौते मधुनः कुड्मार्धं दियम् ।
 च.द. । सा.वौ. । कौटु. १ अ. तालमूनी १
 अ. जल १७ अ. मे. ८ अ. चिनि १ अ. पाक
 करत पादशेषं ह्मेल तद्वाते वराहकां,
 धाहेकुल, आकुनादि मूल, वेलाकुंटा, पिपुल,
 सिद्धि, आतरेष्ट, यवफास, मल्ल लवण, रसा-
 स्त्रन एवम् योच्यते । अतोके चूर्णं २ तोला
 दिव्या पाक शेष करिष्वे । नीतल ह्मेल मधु
 १ पोशा दिव्ये ।

कञ्चनः । पुं । काञ्चनहृद्वे । वै.निघ. ।

कञ्चिका । स्त्री । वेणुशाखायां । कश्चि. श.च. ।
 सुद्रुक्कोटि । रा.नि.व.१० ।

कञ्चुः (कः) । पुं । सर्पलचि । मापेन थोलनम् ।
 हे.च. । उष्ट्रे । चीलके । कौटु. । औषधविशेषे ।
 मे.कवित्रां ।

कञ्चुकशकाः । पुं । शाकविशेषे । गुणाः—
 “कञ्चुकीशाककञ्चुलु वातला याद्विणी सता । चू-
 ल्करी कफपित्तानां नाशनी परिकीर्तिता ॥”
 वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कञ्चुका । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । कञ्चुकशके ।

कञ्चुकालुः । पुं । सर्पे । कालसर्पे । ककुटे
 माप । श.च. ।

कञ्चुकिः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

कञ्चुकी । पुं । चणकवले । सर्पे । यवे । रा.
 नि.व.१६ । जोङ्कवले । मे.नचतुत्रां । तन्नामक-
 दीवान्तिघोटके । लक्षणां यथा—“स्मत्वे बचस्वि
 बादीष अंसदशे तयैव च । अश्ववर्णां भवेद्वाजी
 कञ्चुकी सः प्रकीर्तिता ॥” ज.द.२च. । स्त्री । ची-
 रीश्वले । र.मा. । कौटु. । र.सा.सं. । उत,
 चीरसागर । चीरकञ्चुकीति रस.र.वज्रभङ्गातके,
 मद्वाभङ्गातकगुडे । शरपुङ्गायाम् । कञ्चुकशके ।
 औषधविशेषे । मे. । [भाषा । हे.च.माना. ।

कञ्चुलिका । स्त्री । अङ्गरक्षिण्याम् । कञ्चुलीति

कञ्जः । पुं । केशे । मे.जदिकं । स्त्री । अञ्जलि

प्रथे। वै.निघ.। [कोजना। श.च.।

कञ्जकः। पुं। पञ्चविंशे। मग्ननां पांशिं,

कञ्जनः (लः)। पुं। कञ्जकपविणि। श.च.।

कञ्जमूलम्। स्त्री। कमलकन्दे। वै.निघ.।

कञ्जयोनिः। पुं। शालूके। कञ्जस्य पञ्चस्य
योनिरुत्पत्तिः। श.च.।

कञ्जरः। पुं। गजि। केशे। स्त्री। धातक्याम्।
पाटलायाम्। उदरे। मे.र.विकं। [ह.च.।

कञ्जलिका। स्त्री। कञ्जरविण्यां। कौटुली।

कञ्जारः। पुं। कठरे। गजि। मे.र.विकं।

कञ्जिकम्। स्त्री। काञ्जिके। च.टी.भ.।

कञ्जिका। स्त्री। भार्या। वाग्भूतः। श.र.।

कण्टः। पुं। करिगणस्थलि। कलिङ्गके। माण्ड-
न, मरमा, मराट्येन वड्। मे.ट.विकं। दणं। ध-
रणिः। कटिप्रदेशे। शवे। नलि। समये। ह.च.।
स्त्री। अश्वचालनाय रचितभूमी। ज.द.७अ.।

कण्टकः। पुं, स्त्री। समुद्रलवणे। कड़कट
रत्ना। पारिहाय्ये। हारा। हसिदन्तमण्डने।
मे.क.विकं।

कण्टकी। पुं। गजि। श.र.। [विका.।

कण्टकोलः। पुं। निष्ठौवनपात्रे। प्रिक्तानि।

कण्टखदिरः। पुं। काकि। शगालि। मे.।

कण्टखादकः। पुं। काचलवणे। काचकयसे।
बलिपुटे। जम्बुके। शशां। मे.क.पञ्चकं।

कण्टङ्कटः। पुं। अघ्नौ। दाहहरिद्रायां। मेघ-
सुरा। दाहखदिरवटी। [गो.ह.। द्रव्याभि.।

कण्टङ्कटा। स्त्री। आम्बुकवचे। अट्टकूलत्र

कण्टङ्कटी। स्त्री। दाहहरिद्रायाम्। वै.निघ.।

कण्टङ्कटेरी। स्त्री। दाहहरिद्रायाम्। प.सु.।
हरिद्रायाम्। विका.।

कण्टपञ्चकम्। स्त्री। अश्वचालनाय पञ्चविधभू-

मिषु। एका मण्डलाकारा, द्वितीया चतुरस्रा, तृ-
तीया गोसूत्रा, चतुर्थी अर्धचन्द्रा, पञ्चमी नागपा-
शा चेति। तदुक्तं मज्झिमसुत्ते। “अनुसुत्तादशे योज्यं
बाजिनां मण्डलं प्रसात्। सक्कोचयेच्चर्चं यावदाव-
च्छतकपञ्चकम्। तद्वै मण्डली योज्या गोसूत्रा त-

दनकरम्। सज्जवर्त्मसु वर्ती च गोसूत्रा सर्वकर्म-
सु। युज्यमाना न दृश्यते प्रायश्ची हि विचचये।”
ज.द.७अ.।

कटप्रोथः। पुं। स्थिति। कथ्याम्। श.च.।

कटभङ्गः। पुं। हस्तेन श्लथ्यहेदि। हारा।
शठ अथ ठाणी। गुफायां। विका.।

कटभिः (भी)। स्त्री। कण्टकाश्रिषे। कौ-
टानित्रीव। रत्ना। कताश्रिषे। श्वेत ऊप-
राजिता। प.सु.। लघुश्रुतिभतीलतायाम्। न-

ताकट्टेकी। रा.नि.व.३, २३। वै.निघ.२भ.उन्मा-
चि.निष्ठादिष्टते। सुषल्यां। तालमूली। रा.नि.

व.२३। अपराजितायाम्। अप.चि.श्रुतिसागररसे।
किंवासीत्युपवनामप्रेष्यकविर्गति। सा द्विविधा

लक्षणाश्वेतमेदेन। तयोः श्वेता पुनः महाङ्गलमेदेन
द्विविधा। लक्षणाया गुणाः— कटूणा गुणव्री विषा-

धानशूलव्री वातकाफाजीर्णहरी च। श्वेता ततः
अधिकगुणयुक्ता। रा.नि.व.६। “कटभी कटुका

चोणा तुवरा तत्तका मता। नाडीत्रयं रक्तकजं
प्रमं हृष्य विर्कं क्रुमोन्। कृतकुण्डं कफश्चैव विदीवच्छ

व्रथन्त्यथा। शरीरोगमज्जीर्णं च नाशयेदिति की-
र्तिता। फलद्यास्या धातुवृद्धिकरं कफवर्धकञ्च।

“नियंसीऽस्या गुरुर्द्वयो बल्यो वातविनाशनः।”
इति महाश्वेतकटभी-तत्फलनियंसागुणाः। “तुद्रा

च कटभी चोणा कटुका कुष्ठहा मता। कफहा
रक्तदोषघ्नी मंदोरीगह्वरा परा। नाडीत्रये विषं

मेहं हर्षीयेव विनाशयेत्। कटभीवत्फलगुणा श्रे-
याः...।” ब्रह्मकटभीगुणाः। वै.निघ.। [चि.।

कटभीत्वक्। स्त्री। कटभीवल्कली। च.द.उन्मा.

कटमालिनी। स्त्री। मदिरायाम्। श.च.।

कटख(भ)रा (टुभरा)। स्त्री। कटुका।
कट्टेकी। मे.। र.मा.भा.पू.१भ.गु.व.। कटभी

महाली च। सि.यो.उन्मा.चि.श्रीकण्डः। “कट-
भा ठडिकाली।” गन्धप्रसारण्यां। शकुन्ताश्रिनि।

दन्तीवचे। गोधायां। बभ्रां। हारा। श्लोणाकवचे।
भा.पू.१भ.अने.। करिण्याम्। कलन्धिकायां। सू-

ख्यायां। पुनर्चर्चोयां। मे.र.चतुर्कं। राजकल्यां।
अम.। महाबलायाम्। रा.नि.व.४।

कटभरः। पुं। श्लोणाकवचे। रा.नि.व.४।

कटभीवचे। वै.निघ.।

कटशर्करा । स्त्री । शर्कराश्लतायाम् । नट्टा इति गौडः । हारा । शीघ्रविशेषः ।

कटसारिका । स्त्री । भिद्योसाम्बे । खंजो । हि कटशरैया । भा.पू.१भ. ।

कटाकुः । पुं । पतिविशेषः । उषा ।

कटायनम् । स्त्री । वीरये । देवी । श.च. ।

कटाहः । पुं । कृष्णकर्पूरः । मे.हजिकं । जाय-सानविषाणायभागं सह्यशिशौ । हारा । तैल-पाकपात्रे । कड़ा । श.च. । मृपे । त्रिका ।

कटाहकः । पुं । मातुलुहादिदध्यन्तरस्थान्त-ज्ञानि । अति । अत्रि.सू.१७भ. । [रा.नि.व.१० ।

कटाह्यम् । स्त्री । पत्रकन्दे । पञ्चम्र गेण्डे ।

कटाघः । अपाङ्गदण्डः । अम. । अश्वस्य शङ्क-कण्ठयोरन्तरभागे । ज.द.२भ. ।

कटिः । पुं, स्त्री । शोण्याम् । कौंकाल । रा.नि.व.१८ । कलत्रे । काश्याम् । कटीरः । ह.च. ।

कटितटम् । स्त्री । नितम्बम् ।

कटिचम् । स्त्री । रमनायाम् । मे.रत्रिकं ।

कटिदेशः । पुं । कव्याम् । कौंकाल ।

कटि(टी)प्रोथः । पुं । स्फिचि । रा.नि.व. १८ । कटिदेशस्थमांसपिण्डे । पो.पे.द्व. पो.लो । अम. । [मा. ।

कटिरोहकः । पुं । करिपथाङ्गारीहके । श.

कटिजम् । स्त्री । कारवेजफलम् । भा.पू.१भ. ।

कटिजकः । पुं । कारवेजके । कटग । प.सु. । रक्तपुनर्नवायाम् । मे.कचतुष्कं । [हला. ।

कटिशोषकः । पुं । कटिदेशे । कौंकाल ।

कटिशूलः । पुं । कटिदेशस्थे शूलरीमे । कु-मूत्री इति भाषा । [यत्रेण यूयूत । हारा ।

कटिशूला । स्त्री । कटिकिडिन्याम् । को-

कटी (इन्) । पुं । हस्तिनि । खदिरहस्ते ।

रा.नि.व.८ । स्त्री । शीघ्रफलके । कौंकाल । अ-

म. । पिप्पल्याम् । मे.टहिकं । स्फिकप्रदेशे । रत्ना ।

कटीकतण्डुलम् । स्त्री । नितम्बगर्तसन्धिबन्ध-

वि । तत्स्थानं पृष्ठदन्तोभयतः अचनपार्श्ववर्द्धिभूमि-

ईषम्रीचैः । पृष्ठवंशोभयतः प्रतिशोषीकांश्च अचि-नी । अम. । सु.श.१भ. ।

कटीकपालम् । स्त्री । कटीफलके । बिज.१.॥

कटीयहः । पुं । कटीगतवातरोगे । कोम-त्रेण वात । लघ्वर्ण — “वायुः कट्याश्रितः सत्यः सामो वा जनयेदुजम् । कटियहः स एवोक्तः पङ्क्तुः सकृद्योर्हयोर्वधात् ॥” भा.म.१भ. ।

कटीरः । पुं, स्त्री । जघनस्थले । जटा । कटि-देशे । कौंकाल । ह.च. । कटिपार्श्वे । अ.टी. ।

कटीरकः । नितम्बस्थले । रा.नि.व.१८ ।

कटुः । स्त्री । लतायाम् । राजिकायाम् । मे.ट-हिकं । कटुक्याम् । कटुकी । रा.नि.व.६ । कटु-वज्रा । लताविट्मव । रा.नि.व.२ । प्रियङ्गुवृक्षे । ह.च. । पुं । कटुपट्टीले । ति.अ.प.ल. । वै.नि.व. २भ.उ.आ.वि. । चम्पकवृक्षे । अर्कवृक्षे । श.च. ।

जलजलणविशेषः । ऊचकविषे । छात्रातिविष । श.र. । कुटजतरी । राजसर्पपे । हारा । शीम-

कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । वायुप्रिगुणभूयिष्ठे षड्सा-न्यतमरसे । खान्द्रत । सं.तिखट । स मरिचादौ

व्यक्तः । रा.नि.व.२० । तस्य लघ्वर्ण — “यो जि-ह्वायं बाधते उदरेण जनयति शिरो गृह्णीते नासि-

काश्च सावयति स कटुकः ॥” सु.म.४२भ. । अपि-च “संवेदयेद्यो रसनां निपाति तदतीव च । बि-

दहन्मुखासाच्च संखावः स कटुः क्षृतः ॥” धर. गुणाः — उष्णलघुत्वः । मुखशोधनः । घ्राणाक्षिपिरे-

चनः । क्षमिहरश्च । तडिपाकोऽपि कटुः, तडिपाक-गुणाय वातला कफपित्ता वायुप्रिगुणभूयिष्ठश्च ।

सु.म.४२भ. । कफकण्ठदोषशोफमन्दानिलश्चित्री-गन्धः । अतिसेवितसेत् । चयवीथ्येवलयश्च करति ।

रा.नि.व.२० । कटुगुणश्च तीक्ष्णश्च विशदो वात-पित्तकृत् । श्रेयस्तत्पराप्रयः । क्षमिकसूविषापहः ।

रुचस्तन्यहरश्चापि मे.द.स्थीत्यापकर्षणः । अशुदो नासिकास्याक्षिजिह्वाशोभिको भूतः । दीपनः पा-

चनो ह्यः नासिकाशोधको भूयश्च । क्लेदमेदीव-सामज्जकृन्मोपशोषश्च इति मतान्तरम् । सो-

ऽतियुक्ती । आनिदाहसुखतालोष्ठशोषकृत्... ॥” भा.म.१भ. । चि । कटुनि, तिक्तारसे । रत्ना । दुग्धे । मे. । दुग्धे । तीक्ष्णे । अ.टी.स्त्रा. ।

कटुकः । पुं । तन्नामकरूपपे । दु.स.४०भ. ।

कटुरसः । कटुपटोली । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.कटुफलादौ । सुगन्धवर्णे । श्र.रा. कटुजडवे । अर्कवर्णे । श्र.च. । आर्द्रके । राजसर्पे । हारा. । लघुने । मी. । क्ली. त्रिकटी । मी.कविकं । मरिचे । रा. नि.व.६ । भा.म.१भ.कण्डकुल.स.ज्व.चि. । “कटुकफलाश्वीधरेः ।” कटुकां । च.द.कफज्व.चि. । “कटुकं चित्रकं निम्बम् ।”

कटुकण्टकः । शालीवर्णे । रा.नि.व.८ ।

कटुकचयम् । क्ली. त्रिकटी । च.द.ज्व.चि. कबलधारणे । “सैन्धवं कटुकचयम् ।”

कटुकन्दः । पुं । शिमुवर्णे । मज्जिना गण्ड । आर्द्रके । आ.प. । लघुने । मी.दचतुष्कं । क्ली. मूलके । मूला. । प.सु. ।

कटुकन्दरी । स्त्री । गोविन्दीति कौड्ये प्रसिद्धा । प्रा. वाघेवौ । गुणाः—“कटुकन्दरिका चोष्णा तिक्ता वातकफापहा । विमृश्यादीन्नाशयति ।” वै.निघ. ।

कटुकफलम् । क्ली. ककौलके । कट्कोनि । रा.नि.व.१२ । वै.निघ.२भ.वा.व्या. । मङ्गरासादौ ।

कटुकरसः । पुं । षड्भान्यतमरसशिर्षे । शालग्रम । See कटुः ।

कटुकरोहिणी । स्त्री । कटुकाम् । कट्को । वा.चि.१७ । पटोलादौ । “पवं कटुकरोहिणी ।” च.द.ज्व.चि.मुसाद्यगणे । “बलाकटुकरोहिणी ।”

कटुकवर्गः । पुं । कटुकद्रव्यसमूहे । यथा—शियमधुशियमूलकलग्नसुखसितशिकफकुष्ठदेवदारुहरेणुकाबलुगफलचण्डागुग्गुलुमुसालालिकायकनासापीलुप्रधतौनि पिप्पल्यादिगणः सालसारदिगणः सुरसादिगणश्चेति । मज्जिना, रुद्रमज्जिना, मूला, रणुन, श्वेततुलसी, मोरो, कूड, देवदारु, रेणुक, सोमराजोबोह, शङ्खपुष्पो, गुग्गुलु, मूत्रा, विषगांशुलिपा, श्रेणीपात एवं पौत्र प्रभृतिके पिप्पल्यानि (पिपुल, पिपुलमूल, छै, चित्रकमूल, अंठ, मरिच, गजपिप्पली, रेणुक, एला, यमानी, ऐश्वर्य, आर्द्रनादि, जीरक, मर्षण, बोडानिम्ब, मदनफल, हिन्, वाग्भूनाष्टी, मूर्गामूल, आठरैठ, वर, विडङ्ग एवं कट्को), मूत्र-

मादि (तुलसी, श्वेत तुलसी, गङ्गपलाश, ना-वृहत्तुलसी, गङ्गतृण, मृदागङ्गतृण, राईमरिचा, वनवावृह, कामरुद्र, हैटेछटा, वनतुलसी, विडङ्ग, कट्कोन, श्वेतनिशिन्ना, नीलनिशिन्ना, कूकुरमोका, ईन्द्रकावी पाना, वाग्भूनाष्टी, केडुमार्गुटी, गुडकांठनी, बोडानिम्ब) ও শালগ্রামাদিগণকে (শাল, পিঙ্গাশাল, খদির, শ্বেতখদির, বিখদির, গুপারি, ভূর্জপত্র, মেঘশ্রী, তিলুক, চন্দন, রক্তচন্দন, শিঙা, শিরীষ, বক, ধব, অর্জুন, তাল, শেগুন, করঞ্জ, নাটাকরঞ্জ, কৃষ্ণাঙ্কুর, অঙ্কুর, লতা-শাল) কটুকবর্গ কহে । সমু.৪২খ. ।

कटुकवल्ली । स्त्री । कटूनामलताविशेषे । कट्को । तै.रसट्ट । गुणाः—कटुः श्रौता कफघ्नासघ्नी नानाज्वरहारा कथा राजयक्ष्मघ्नी । रा.नि.व.३ ।

कटुकशर्करा । स्त्री । पित्तश्लेष्मज्वरे कटुरीङ्गिणीशर्करायोगे । अत्र प्रत्येकं तौलकमसं । वैद्यप्रसारके कटुटी । चक्रानु कटुरीङ्गिण्या १२ मा. सितायाश्च ४ मा. ।

कटुकसेहः । पुं । सर्वपट्टे । वै.निघ. ।

कटुका(की) । स्त्री । (Picrorrhiza kurroa.) कटुकाम् । कट्को । हिं कटुकी । तै. नलकौलकर । केदारकटुकीति दाक्षिणात्ये प्रसिद्धा । रा.नि.व.६ । “कटुकामुणवारिणा ।” च.द. पित्तश्लेष्मज्व.चि. । “सितां कटुकया युक्तां पीला चोष्णेन वारिणा ।” आयुर्वेदसार । गुणाः—सारककृच्छकफघ्नी । राज. । तिक्ताति कटुः श्रौता पित्तरक्तदाहबलासारोचकघ्नी च । वा. । श्वासज्वर-भेदनी (चर्षात्) लक्ष्मणवर्ध वा मलपिच्छितं मलादिकं भित्वाधः पातयति । चक्र.द. । कटुः तिक्ता कथा श्रौता लघुः भेदका दीपनी हृदयवाही कफपित्तज्वरभेदश्वासकासरक्तदाहकुष्ठजाम्बवी च । भा.पू.१भ.ह.व. । कटुतुल्यम् । तिङ्गलाड । हृद्रघुघुघुवे । रा.नि.व.२४ । पीतरीङ्गिण्या । नेत्रपाषाण इति लोके । रत्ना. । लताकलूयाम् । च.द.वा.व्या.चि. ।

कटुकाख्या । स्त्री । कटुकाम् । स. ।

कटुकाशलीहम् । क्ली. शोषाधिकारे ।

पाठः—“कटुकं चूषणं दन्ती विडङ्गं चिकित्सा तथा।
चित्रको देवदारुश्च विह्वारणपिपपली ॥ चूषांश्चि-
तानि तुल्यानि द्विगुणं स्यादथोरजः ॥ चौरिण तु-
ल्यामृतञ्च श्रेष्ठं त्रययुगाशनं ॥ भैष.र.स.र.श्रीघ.चि.।
त्रिकटु, कटुकी, मल्लीमूल, विडङ्ग, चिकित्सा,
चित्रारमूल, देवदारु, तेउडुडीमूल, गजपिप्पल
समान भाग। मर्कटिखण्ण गोशूर्प।

कटुकापाली । स्त्री । कटुकपालीहवे ।
कूँटांशुङ्कण्डौनी । रत्ना । प.सु ।

कटुकारोहिणी । स्त्री । कटुका । रा.नि.व.
६ । च.द.पित्त.ज्व.चि.सहोकादी । “कटुकारो-
हिणी समा ।” [नाडे । र.सा. ।

कटुकालावुः । पुं । तिक्ततुल्याम् । ति०-

कटुकीटः (कः) । पुं । मशके । मणा जटा ।

कटुकाणः । पुं । टिहमे । ति०ति० पाथी ।
ह.च. ।

कटुग्रन्थि । स्त्री । पिपपलीमूल । शुष्काम् ।
रा.नि.व.६ । लग्ने । वै.निघ. । [हारा. ।

कटुङ्गता । स्त्री । नित्यकर्मसमाचारनिष्ठरत्ने ।

कटुचातुर्जातकम् । स्त्री । समभागत्वगला-
पत्रमरिचैश्च । “एलातकपत्रकैलुग्यैर्मरिचैश्च सम-
न्वितैः । कटुपूर्वमिदं चास्याचातुर्जातकमुच्यते ॥”
रा.नि.व.२२ । [जके । शक्रतूष्णी । वै.निघ. ।

कटुच्छदः । पुं । तगरहवे । श.र. । सुगन्धा

कटुजीरकः । पुं । जीरके । रा.नि.व.५ ।

कटुता (त्वम्) । स्त्री, स्त्री । तीक्ष्णतायाम् ।
शाल । दीर्घस्थे ।

कटुतिक्तः (कः) । पुं । किराततिक्ताके ।
ति०रत्ना । भा.पू.१भ. । महाशयहवे । २७ अण ।
शयचपे । रा.नि.व.४ ।

कटुबिक्त(क्ति)का । स्त्री । महाशये । प.सु ।
कटुतुल्याम् । ति०नाडे । श.र. ।

कटुतिक्ता । स्त्री । कटुतुल्याम् । ति०नाडे ।
कटुतुल्याम् । कटुतुल्याम् । ति०पत्ता । रा.
नि.व.१ । [श.च. ।

कटुतिन्दुकः । पुं । कुचेलके । कुँठिला ।

कटुतुष्टिका (खी) । स्त्री । तिक्ततुल्याम् ।

कटुतुष्टिका, ति०पत्ता, तेउडुमूलकी । मं
कं कटुतुष्टिका, कटुतुष्टिका, तीतकुदर, वन-
टिडुकाकडुभा । गुणाः—कटुः तिक्ता कफबान्ति-
विषघ्नी शरीरकरकपित्तघ्नी रीचनी च । रा.नि.
व.२ । विष्णुगाम् । तेनाकुटा ।

कटुतुम्बि(म्बी)का । स्त्री । Wild variety
of lagenaria vulgaris. तिक्तालाव्याम् ।
ति०नाडे । हिं कटुतुम्बिया, तुम्बी, तीतलीकी ।
मं कं कटुतुम्बीका, कटुतुम्बी, कटुसोरे । तें चैति-
भानव । गुणाः—पाण्डुलमिकफवातनाशिलं लघु-
पाकित्वञ्च । राजः । “कटुतुम्बी रसे पाके कटुतुम्बी
च शीतला । तिक्ता वान्तिकरी श्वासकाशघ्नीधनी
मता । वातशोफत्रणविषयुलपित्तज्वरापह्ना । पथ्ये
पाके तु मधुरं सूत्रशीघ्रनसृजन्मम् । पित्तशान्तिकरं
जयं फले पथ्यसमा गुणाः ॥” वै.निघ. । [व.१ ।

कटुतुम्बिनी । स्त्री । तिक्तालाव्या । रा.नि.

कटुतैलम् । स्त्री । सार्यपतैले । मन्त्रिवात तेजः ।
हिं कटुयातेले । मं शिरशिल । गुणाः—“कटु तिक्तं
तथा शार्दि उष्णं स्यात्कफवातनुत् । कृमिपाक्षूशी-
धनं स्यात्पित्तक्षयार्थं सुतम् । कर्णरीमे कृमिरीमे
तथा वातामयेषु च । कण्डूकुष्ठामये चैव कफमोदो-
गुणेषु च । प्रशस्यं सार्यपचैव रोगाणाञ्च विभाव-
येत् । वलिकर्मणि नो शस्यं पित्तदाहकरं मज्जत् ।”
अचि.म.१४५ । कटुणं तीक्ष्णं लघु कफघ्नानिल-
हरं पित्तासृकोटकुष्ठार्शत्रिषजनुजिञ्च । वा.टी.ह-
मा.तैलव. । “सार्यपं तिक्तकटुणं वातक्षयकार-
प्रम् । पित्तासृकोटकुष्ठं कृमिकुष्ठं तिलजवञ्च च-
चु-
प्यम् ॥” रा.नि.व.१५ ।

कटुतैलमूर्च्छा । स्त्री । सफिनतामतादिदोष-
नाशार्थसामतैलस्य पाकेन निष्फेनीकृतस्यावतार्य
सजलहरिद्रादिवारिषिपे शनैः शनैः शीतलीकर-
णे । तेन पाककाले स्त्रीत्याद्युपद्रवो न जायते ।
मूर्च्छाद्रव्याणि यथा—आमलकी हरिद्रा सुषा
विल्वक दाडिमलक् नागकेशरं कृष्णजीरकं वा-
लकं मलुका विभीतकश्च । “वयस्या रजनीमुख-
विल्वदाडिमकेशरैः । कृष्णजीरकश्रीवैरनालकैः स-
विभीतकैः ॥ एतैः समानैः प्रस्थे च कर्षमात्रं प्रयो-
जयेत् । अरुणादिपथं तत्र तीक्ष्णदाहकसुप्तिताम् ।
कटुतैलं पथ्येन आमलोषहरं परम् ॥” भैष.ज्व.

বি. ১। তৈল ৪ শ. পাক করিয়া নিফেন হ-
ইলে, নামাইয়া অগ্নে সজলছত্রিঙ্গা তাহার
পর সজলমঞ্জিষ্ঠা তৎপরে অত্যাশ্র দ্রব্য ক্রমে
ক্রমে প্রক্ষেপ দ্বারা উষ্ণ তৈলকে শনৈঃ শ-
নৈঃ শীতল করিবে। পরে ১৬শ. স্নেহ পাক
করিবে। মঞ্জিষ্ঠা ২প. ও অত্যাশ্র দ্রব্য প্র-
ত্যেকে ২ তো. দিবে।

कटुत्रय(त्रिक)म् । क्ली । त्रिकटुके । ७०८,
पिशुन, भद्रि० । रा.नि.व.२२ । भा. ।

कटुदन्ता । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कङ्कड़ ।
रा. नि. व. ७ ।

काटुद्विधा । स्त्री । तिक्तालाव्यां । वै.निघ.

कटनिष्पावः । पुं। नदीनिष्पावधान्त्ये । श.च.।

ऋटुपत्रः (कः) । पुं । पपटे । क्र०पाब्ड़ ।
 सितार्जके । श्वेतपत्रं क्षुद्रतुलसी । रा.नि.व.५।

कटुपत्रिका (त्री) । स्त्री । लघुचुचुत्तपे ।
कारौडले । रा.नि.व.८ ।

कटुपर्णिका (रुई) । स्त्री। चौरिणां । यन्मु-
 लं चोक्तं इति उच्यते । “कटुपर्णी हैमवती हैम-
 चरी हैमावती । हैमाक्षा पीतदुग्धा च तन्मूलं
 चोक्तमुच्यते । गुणाः—हैमाक्षा रूचवी तिक्ता भे-
 दित्वाऽक्षयकरिणी । क्लमिकण्डूविषानाहकफपि-
 सासकण्टकृत ।” भा.स. १८. ।

कटुफलः । पुं । पटोखे । रा. नि. व. १ । कको-
 खव्वे । अतस्तत्कर्कटिकायाम् । कारवेक्षके । क्षी ।
 इन्द्रयये । वै. निघ. २ भ. वा. व्या. ।

कटुफला । स्त्री । शैवभाषाकण्टकवृक्षे । तिका-
लाव्याम् । रा.नि.व.३ । उद्भवा । कण्टकार्याम् ।
विष्णुटके ।

कटुभङ्गः । पुं । गुण्ड्राम् । चिका ।

कटुभद्रम् । क्री । शुष्कगाम् । रा. नि. व. ६ ।
पार्श्वके । भा. पु. १ भ. ।

कटुमञ्जरिकः (का) । पुं, स्त्री । यक्षापा-
मार्गे । श्वेत आभाः । रा.नि.व.४ ।

कटुमूलम् । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ ।

कटुमोदम् । जी । गन्धराजो थाणोजी । रा.
नि. व. १२ ।

कटुम्भरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । शंक्रांशुनि
 ग्र। च. द. वा. व्या. एकादशशतिकाप्रसारणीतैस्त्रि।

कटरम । क्ली । तक्के । धोण । जटा ।

काटुरवः । पुं । भेके । रा.नि.व.१६ ।

कटुरा । स्त्री । भार्द्रहरिद्रायां । कौंठा हरिद्रा ।

कटुरुणा । स्त्री । त्रिवृतायां । रवा. ।

कटुरोहिणी । स्त्री । कटुकाम् । र.मा. ।
 रा.नि.व.६। वा.गु.१५५.पटीलादिः । च.द.पिप्ल.
 ज्व.वि.दुराक्षभादिः । “भूतिस्वभासा कटुरोहि-
 णीनाम् ।” च.द.कफज्व.चि.मुस्तादिः । “त्रिफ-
 ला कटुरोहिणी ।” च.द.दृग्माक्षकायै । “पटीलं
 कटुरोहिणी ।” च.द.ज्व.वि.श्रृङ्गादिः ।

कटुलता । स्त्री । कटुक्याम् । कटुकौ । भैष।

कटुवार्त्ताकी । स्त्री । तिक्तवार्त्ताकां । ते-
 तवे ७७ । श्वेतकण्टकार्याम् । रा.नि.व.४। (कि-
 नी) । क्षुद्रहृत्त्याम् । वै.निघ. ।

कट्वाधिका । स्त्री । महाराष्ट्रान् । प.स. ।

कटुविपाकः । पुं । द्रव्यस्य पाककटुत्वे । तदायश्च कटुतिक्तकषायरसद्रव्यमायम् । कटुविपाकं बलं लघु वातलं शुक्रघ्नं कफपित्तघ्नञ्च । सु. सु. ४० अ. ।

कटुबीजा । स्त्री । पिप्पल्या । रा. बि. व. ६ ।

कटुवीरा । स्त्री। (Carpici) Capcicum.
कुमरचि । लक्ष्मणचि, गण्डमचि, राग गण्ड ।
हिं । खालमचि । गुणः—“कटुवीराग्निजननी
दाहिनी । बलासघ्नी पञ्चार्थवित्त्वोष्णकेदरी तन्द्रा-
मोहघ्नस्रग्धरभङ्गाशोकघ्नी । सन्निपातजङ्गीभूतं
हृतेन्द्रियं नरं जीवयति ।” अचि ।

कटुशृङ्गाट(ल)म् । जी. चिन्मूढदेशप्रसिद्ध-
गौरसुवर्णशक्ते । रा.नि.व.७ ।

कटुस्रेहः । पुं । (Sinapis dechotoma.)
 सधंपठचे । त्रिका. । कटुतेजि । भैष. बाख. चि. ।
 औरसधंपे । रा. नि. व. ७ । [नि. व. ७ । कर्कष्याम् ।

कटुहृषी । स्त्री । कारवेष्टे । उच्छ्र गाह् । रा.

कटूत्कट(क)म् । ली । पञ्चमम् । चान्द्रिके ।
 वास । र. मा. ।

कटूदरी । स्त्री । गोविन्दीति कोइये ख्याती-
पये । गुणाः—विमूचीघ्नी कटूष्णा कफवातहृ।
वै.निघ. ।

कटूषणम् (णा) । स्त्री, स्त्री । पिप्पलीमूले ।
शुण्डाम् । रा.नि.व.६ । पिप्पल्यां । वै.निघ. ।

कटीरम् । स्त्री । सत्याये । कटेरी । श.च. ।

कटीरा । स्त्री । स्वनामख्यातपात्रे । टाटो, क-
टेरी । श.च. ।

कटीलः । पुं । कटुरमे । उणा. ।

कटुरतैलम् । स्त्री । ज्वरे विदाह च हितम् ।
मुक्तिं ततिलतैलं ४श. कल्कद्रव्याणि समन्वा १ श.
तर्कं २४ श. यथाविधि पाच्यम् । सवल्लवणं शु-
ष्यौ कुष्ठं मुक्तामूलं खाला हरिद्रा भग्नछा चैति
द्रव्याणि । “सुवर्षिका नागरकुष्ठमुक्ताखालानिश-
खोदितयष्टिकाभिः । तैलं ज्वरे घृण्यतः कसिष्ठम-
भ्यक्ष्मा क्लीतविदाहनञ्च ।” वै.निघ. ।

कटुणम् । स्त्री । गन्धतण्डु । मि.यो.वा.व्या.
वि.माषवलादिः । सुगन्धरोहिपतणं । ताम्रक-
पूत । वा.उ.२७५. । See कटूषणम् ।

कटुफलः । पुं. (Myrica sapida.) स्वनाम-
ख्यातवृक्षे । कटुकुल, कटुछान । हिं कायफर ।
मं कं कायफल, किस्मिन्नभि । तं पापरुद्धम् ।
प.सु. । र.मा. । गुणाः—कटुः उष्णः कामश्यामज्वरघ्न
उषदाहृहरः कथः सुखरोगप्रानिकरश्च । रा.नि.
व.६। सु.सु.२८५. लोभादि. उ. । सु.सु.२८८. सुरसादौ ।
उ. । वातां कठवे । वै.निघ. । स्त्री । कटुफले । गुणाः
—तुवरं तिकं कटु वातकफज्वरघ्नं आसारं प्रमेह-
कासकफामयारुचिघ्नञ्च । भा. । म.द.व.१ । सि.
यो. कफज्वरावलेहि । वा.सु.१५५. । पुरुषकादौ
शरबः । “कटुफलं कतकाफलम् ।” वा.सु.१५५.
रीभादि. शरबः । “जिह्वनौसरलकटुफलपुकाः ।”
वा.सु.१५५. सुरसादिः । “खरवुसवषकर्षो कटुफलं
कामसहः ।” च.द.पित्त.ज्व.कलिहादिः । “कलिह-
कटुफलं मूलम् ।” कडीले । रा.नि.व.१२ ।

कटुफला । स्त्री । नागारीकवे । र.मा. । रा.
नि.व.६ । उष्ण्यां । काकमाण्याम् । वाणांकां ।
रा.नि.व.४। देवदाण्यां । देवडाण्डा । रा.नि.व.
६ । सुमेखारुके । रा.नि.व.७ ।

कटुफलादिः । पुं । काशरोगे कषायविशेषैः ।
पाठः—“कटुफलं कटूषं भार्गवं सुक्तं धान्यं वचा-
भया । शङ्खौ पर्यटकं शुष्कौ सुराहञ्च जले शृतः ।
मधुहिङ्गुयुतं पेयम्... ।” अथ प्रवेष्ट्यहिङ्गुमधुनी-
मांषः । उत्तमादौ पलांशादिकं देयम् । माषिकं
हिङ्गुसिन्धुमिव्यादि परिभाषावचनात् । च.द.
काश.चि. ।

कटुफलादिपानम् । स्त्री । दीर्घकालानुब-
न्धिज्वरे । गुणाः—विदीषदाहृतपात्रम् । कटुफलं
त्रिफला देवदारु रक्तचन्दनं पुरुषकफलं (रुग्ना)
कटुकी पद्मकाष्ठं उशोरवेति द्रव्याणि एषां म.१६
रक्तिकं वारि २श. श. १ श. भा.म.१भ.ज्व.चि. ।

कटुङ्गः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । ठैल गीञ्च । वा.
टी.वत्सकादिगणे. हिमाद्रिः । श्लोकाकठवे । शो-
नापीठ । रा.नि.व.६। भैष. स्त्रीरौ. पुण्यानुगचूर्णे ।
च.सु.४५. २१दशके । वै.निघ. चप.चि. कटुप्यादितै-
ले । वा.सु.१५५. चम्पडादौ । “कटुङ्गः कमलोद्भव
रजः ।” सु.सु.१८५. चम्पडादिः । स्त्री । टुष्टुकफले ।
लोभां फल । “कटुङ्गफलाजसोद... ।”

कटुम्बरा । स्त्री । प्रसारण्याम् । ज.द. ।

कटुरम् । स्त्री । Butter-milk. दधिखेड ।
त्रिका. । दधिसरे । र.मा. । तमो । ‘तर्कं कटुर-
मिष्यते ।’ प.प्र.१७. । व्यञ्जने । उणा. ।

कटुरतैलम् । स्त्री । See कटुरतैलम् ।

कट्टी । स्त्री । कटुकां । कट्टेकी । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ. २भ. कण्डकुष्ठज्व.चि. । भैष. कुष्ठ.चि. भग्नो-
तकगुडे । सु.सु.४०५. । कटुकवज्रां । कट्टेकी-
नठविटणश्च । रा.नि.व.६ ।

कठरः । वि. कठिने । जटा. ।

कठा । स्त्री । करिण्याम् । श.च. ।

कठाकुः । पुं । पक्षिणि ।

कठाहकः । पुं । A gallinule. दाहृष-
विणि । श.र. । [वै.निघ. ।

कठिका । स्त्री । तुलसीवृक्षे । खटिकायाम् ।

कठिञ्जरः । पुं । (Ocimum sanctum.)
अर्चकवृक्षे । कूजडूगनी तुक् । रा.नि.व.१० ।
पञ्चसिं । काल कुन्नी । भा.पु.१भ.पु.व.६ ।

कठिनम् । स्त्री । यवाव्यञ्जानिकटभुनिष्ठा-

दिद्रव्ये । श.च. । स्वात्स्याम् । नि. । अक्षे । मे. ।

कठिनपृष्ठः (कः) । पुं । कृष्णे । रा.नि.व.१८ ।

कठिनफलः । पुं । कपित्थवत् । रा.नि.व.११ ।

कठिना । स्त्री । गुरुशर्करायाम् । मे.नचिकं । काकीदुग्धिकायाम् । रा.नि.व.११ । [हारा. ।

कठिनिका । स्त्री । कटिकायाम् । थड़ी ।

कठिनी (कः) । स्त्री, पुं । खटिकायाम् ।

थड़ी । र.मा. । प.सु., त्रिका. । मे.नचिकं ।

कठिनोपलः । पुं । कौस्तुभशाली । भा.नि.प्रा-
खविशेषः । रा.नि.व.१६ ।

कठिन्नः (कः) । पुं । कारवेन्नके । करला,
उच्छे । प.सु. । भा.पु.२भ. । कर्कटे । कै.कुटोत्र,
वनकौ.कुटोत्र । प.सु., च.वि.२५. । “कर्कटो-
ऽरण्यसंभूतः कठिन्नः शठघातकः ।” वे.निघ. ।
पुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । भैष.मध्यमारायणतैले ।
रक्तपुनर्नवायां । भा.पु.२भ. । तुलसीवत् । त्रिका. ।

कठिन्न(मि)का । स्त्री । (Momordica
chanartia.) कारवेन्नके । उच्छे गच्छ । तुल-
सा । रक्तपुनर्नवायां । गोमि.पु.१५. । अ.द.१.१५. ।

कठोरः (लः) । नि. । कठिने । अ.टी. । मा. ।

कड़कम् । स्त्री । सासुद्रलवणे । कड़कट । र.

कड़करः । पुं । तुषे । वे.निघ. ।

कड़ङ्गः । पुं । सुरादिशेषे । उषा. ।

कड़ङ्गरः । पुं । इषे । कृ.व. आगुड़ । इ.च. ।

कड़म्बः (कः) । पुं । कलम्बिका । शकना-
त्रिकायाम् । डोंटा । See कलम्बी ।

कड़म्बी(म्बु)का । स्त्री । कलम्बीशक । श.र. ।

कड़ारः । पुं । पित्रलवणे । अम. । रा.नि.व.७ ।

कड़ुहुञ्ची । स्त्री । सुदकारवेत्ते । होटे उच्छे ।

कणः । पुं । पिप्पल्या । बा.सु.१५.अ.शोधनव. ।

“कणलवणवैला... ।” कणोऽतिस्फुटो धावांशे ।
मे.चिकं । सिधे । इ.च. । वनजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणपुष्पलुः । पुं । श्वेतजीरके । खनामस्थ्यात-
सुगन्धी । उगुञ्जविशेषः, कणुगुञ्ज । गुषाः ।

—कटूषः सुरभिः वातघ्नः शुल्लगुकीटराधानक-
फघ्नः रसायनयः । रा.नि.व.१२ ।

कणजिह्विका । स्त्री । महासमन्नायाम् । वडु
तेलेड । मारिवायाम् । बहुपुत्रिकायाम् । शत-
भूती वा कृंहे आशला । रा.नि.व.२३ ।

कणजीरः (कम) । पुं, स्त्री । शुक्रजीरके ।
मद.व.२ । सुद्रजीरके । श.च. । रा.नि.व.६ ।

कणजीर्णा । स्त्री । श्वेतजीरके । रा.नि.व.६ ।

कणनिर्यासः । पुं । गुग्गुली । रवा. ।

कणप्रियः । पुं । सक्कचटके । वे.निघ. ।

कणभः । पुं । पुष्पकविशेषे । कुनछिशा । र.
वा. । तन्नामककोटी । तद्वृत्तलवणम् । विसर्पः अ-
युः शुल्लं ज्वरकृद्दिग्दयापि च । लवणं कणभेर्दृष्टे
दंशश्चैवावसीदति । मा.नि. । अग्निप्रकृतिकौटवि-
शेषः । तेन दृष्टे पित्तज्वरोगा भवन्ति । अन्यजातीय-
कोटी । स च त्रिविधः—“विकण्टकः कुञ्जी इति-
कणः अपराजितवृत्तिः । तैर्दृष्टश्च अयुर्गुह्यमर्द्धी
गुरुता गावाणां दंशः क्लृण्वा च भवति । स कल्प-
पत्रः । [णि. वातृहे, डारुहे । रा.नि.व.१८ ।

कणभचक्रः । पुं । श्यामचटके । भारितपचि-

कणमूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । पञ्चतिक्तवृत्ते ।

कणह्नी । स्त्री । लताशरीरे । प.सु. ।

कणा । स्त्री । पिप्पल्याम् । प.सु.रा.नि.व.६ ।

जीरके, शुक्रजीरके, क्लृणजीरके । भा.पु.१भ. ।

कुञ्जीरमसिकायाम् । कुञ्जीर पौ.का । हारा. ।

“कणा जीरककुञ्जीरमसिकापिप्पलीषु च ।” मे.
चिकं । [भ.अजीर्यवडवानलवृष्णे ।

कणाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूलं । वे.निघ.२

कणाटीनः (रः, कः) । पुं । खड्गनपचि-
षि । त्रिका. । श.र. ।

कणादिगणः । पुं । पिप्पल्यादिगणे । स च

—पिप्पलीपिप्पलीमूललवणविवकनागरं । म-
रिचैलाजमोदिन्द्रपाठारेषकजीरकम् । भार्गोमहा-
निष्फलं दिव्यं रोहिषिसर्षपम् । विडङ्गातिविधि
मूर्ध्ना सेल्यं कौर्त्तितो गणः ॥ अ.द.कफज.चि. ।

कणाद्विपटी । स्त्री । औपदाधिकारे । “कणा-
ववादावपुनर्नवायां चूर्णे सविलं समद्विद्वदारकम् ।

अर्थां चेतस्य निवृत्तिः ब्रह्मः सकाशिकः शीघ्रद-
यवेनम् ॥' पिप्लु, व५. मेवमाक, चेत-
मुत्था, वेगवान्, ब्रह्मनामकवीजं प्रोत्ताक
हृत् ममभाष। भाषा ७ त्रिति। अशुभान
कांक्षि। रसा.सं.।

कणादीप्यः। पुं। श्वेतजीरके। रा.नि.व.६।

कणाद्यलौहम्। स्त्री। अतिसाराधिकारि।
योगरत्नाकरस्य। अथ “विवर्गचितयेन चेत।”
विकटुविमदविफलाभिः। रसा.सं.। “कणाना-
मरपाठाभिस्त्रिवर्गहितयेन च। विवृचन्दनहीवैरैः
समं लौहं प्रदापयेत्। सञ्जातीसारशमनः संघट्ट
ग्रहणीहरः ॥” विवर्गहितयं विमदविफले। पि-
प्लु, उट, पाठा, आम्ला, वट्छड़, शरीर-
की, भूठा, छिटे, छिड़, तळुत्तन, तेल-
छुटो, बाला ममभाष। मसूर्या नमान मोक्ष।
छटन ग्रन्थन। रस.र.। र.चि.८७.।

कणाह्वा। स्त्री। श्वेतजीरके। रा.नि.व.६।

कणिकः। पुं। पिप्लुप्ल्याम्। शुक्रगोधूमचूर्णे।
रा.नि.व.६।

कणिका। स्त्री। अप्रिमन्यतले। अतिमृच्छामु-
नि। मे.कविकं। ‘शुक्रगोधूमचूर्णं कणिका स-
मुदाहृता ॥’ रा.नि.व.१६। कणायां। तण्डुलवि-
शेषे। अ.टी.रा.।

कणितम्। स्त्री। चार्पनादे। छ.च.।

कणिशम्। स्त्री। शल्यमञ्जव्याम्। शंखादित्र-
यीव। अम.। छ.च.। [कायां। अ.टी.भ.।

कणी। स्त्री। हयकण्डलतायाम्। श.र.। कणि-

कणीची। स्त्री। गुग्गायाम्। किरांचीति ख्या-
तायाम्। पुष्पितलतायाम्। शटके। मे.कविकं।

कणेरः। पुं। कर्षिकारहवे। कटाके मूत्र,
छेनेनै करवै। उष्ण.।

कणैरा। स्त्री। हस्तिन्याम्। श.च.।

कणैरुः। पुं। कर्षिकारहवे। मे.।

कण्टः। पुं। वकुलहवे।

कण्टकाः। पुं। स्त्री। गोकुलहवे। रा.नि.व.४।
अमनहवे। मन्नाकांटी। रत्ना.। मन्नादिकीक-
से। मन्नादित्र कांटी। दुनाके। गाछत्रकांटी।

मे.कविकं। बिल्लहवे। इन्द्रदीहवे। वनसुष्टि। नू-
गानी। बखूरकहवे। बाबुला गाछ। रोमाचे।
विका.। पद्मवीज। वैष्णो। छ.च.।

कण्टककरञ्जः। पुं। करञ्जमेदि। कांटीक-
रञ्ज, गेटेकरञ्ज। अ.टी.भ.।

कण्टककिंशुकः। पुं। कण्टकीपारिजाते।
पालिवागान्नात्र। मं पाङ्गारा। वै.निच.।

कण्टकच्छदः। पुं। श्वेतकैतकहवे। वै.निच.।

कण्टकचयम्। स्त्री। कण्टकारीचये। रा.नि.
व.२२। इहतौ कण्टकारी गोकुलह। गुणाः—
“कण्टकचितयं प्रोक्तं मिदीपममनाशकम्। अवरं
पित्तघ्नं हिक्काघ्नं तन्मालापघ्नं नाशयेत् ॥” वै.निच.।
See कण्टकारीचयम्।

कण्टकदला। स्त्री। केतकीहवे। वै.निच.।

कण्टकद्रुमः। पुं। शाल्मलीहवे। रा.नि.व.
८। खट्वाहवे। र.मा.।

कण्टकपञ्चमूलम्। स्त्री। स्वल्पमहमृच्छवल्ली-
कण्टकसंज्ञकपञ्चमूलम्। सि.यो.दण्डा.चि.श्रीकण्डः।
स.स.१८७.चि.१७७.विसर्परीमे। एतत्तु पक्षाश-
यशीधनं वातकफहरश्च। करमर्दंगी क्षुरहिंसाभि-
ष्टीशतावरीषु। “करमर्दः श्वदंष्ट्रा च हिंसा भि-
ष्टी शतावरी। कण्टकायं पञ्चमूलम्” प.प्र.१६४।
हिंसा केलकड़ा। “रक्तपित्तहरं श्वेतक्षीफचय-
विनाशनम्। सर्वमेहहरश्चैव शुक्रदीपविनाशनम् ॥”
स.स.१८७.।

कण्टकपाली। स्त्री(Caparis sepiaria)
खनामख्यातहवे। कानिशा कड़ा। हिं हिन्सु।
प.सु.। [नि.व.५। कण्टसेवल्याम्। वै.निच.।

कण्टकप्रातता। स्त्री। छतकुमाय्याम्। रा.

कण्टकफलः (ला)। पुं, स्त्री। पनसहवे।
कांठाल गाछ। अ.टी.भ.। गोकुलह। र.मा.।
कण्टकाय्याम्। एरखहवे। धुलूरहवे। देवदा-
ल्याम्। कुसुमहवे। ब्रह्मदण्डीहवे। करञ्जहवे।

कण्टकभुक्। पुं। उष्ट्र.।

कण्टकलता। स्त्री। चपुषायां। कर्कटिकायां।

कण्टकलताकी। स्त्री। चार्पकीहवे। रे-
व.गाछ। रा.नि.व.७। [मन्नाकीहवे। मन्नादि.

कण्टकश्रेणी । स्त्री । कण्टकायाम् । श.च. ।

कण्टका । स्त्री । कण्टकारिकायाम् । दुराल-
भायां । वनसुद्धे । कर्कटिकायाम् । वै.निच. ।

कण्टकासारः । पुं । शरटे । शिशुः ।
रा.नि.व.१६ । शङ्खाम् । शङ्कर ।

कण्टकाव्यः । पुं । कुलकाव्ये । कीडणदेश-
स्यातपुष्पवृक्षविशेषे । (वनकूल । हिं बेल । रा-
नि.व.१०) विल्वव्ये । स्त्री । शाकालिव्ये । वै.निच. ।

कण्टकारिः (का) । स्त्री । कण्टकायाम् ।
कर्णिकारि । च.द.विषमज्ज.चि. । “विश्वीषधक-
ण्टकारिकाकायः ।” श्वेतकण्टकायाम् ।

कण्टकारित्रयम् । स्त्री । कण्टकारीत्रये ।

कण्टकारी । स्त्री । (Solanum xantho-
carpum. Syn. solanum Jaquinii. स्व-
नामस्यातत्तिकाकाचपविशेषे । कर्णिकारि । हिं
कटेलि, रिंगिनी, भटकटैया, नैलगुलु । तं प्राकु-
टिबेदु । उत्त. कण्टमारिष । सा विषा, सामान्य-
श्वेतमेदात् । तत्र सामान्यगुणाः—कटूणा दीपनी
कासकासघ्नी प्रतिग्राहयन्ती कफवातज्वरघ्नी च ।
हरा तिक्ता कटुपाका लघुः रुचीणा पाचनी ।
वीनसघ्नी पार्श्वपौडारी कृमिहृद्रोगका । फलम्—
इसे पाके कटुकं शुक्ररेचनं मेदि तिक्तं पित्ताग्नि-
कृष्णं कफवातकण्डूकासमेद.कृमिज्वरघ्नं लघु च ।
शुक्ता सा गर्भदा च । भा.पू.१भ. । शाकालीव्ये ।
कटा । विकटतव्ये । वंशेति शांष्ट । श.र. ।

कण्टकारीवृत्तम् । स्त्री । खरमेदे हिं ।
“व्याघ्रीखरसविपक्षं राक्षसाव्यालमीश्वरव्याघ्रे ।
सर्पिः खरोपघातं श्यालासद्यः पञ्चविधम् ॥”
वृत्तं ४ श. खरसामावे कायार्थकण्टकारी १२॥०
श. वारि ६४ श. शि. १६ श. राक्षान्वितव्याल-
मीश्वरविकटूनां षट्कल्पाद्रव्याणां मिलितं ८ प. ।
“शुक्रद्रव्यमुपादाय खरसानामसम्भवे । वारिण्य-
गुणे सायं यावत् पादावशेषितम् ॥” इति वच-
नात् । च.द.ख.म.चि. ।

कण्टकारीत्रयम् । स्त्री । वृष्टीगणिकारी-
दुरालभायां । “वृष्टी चापिदमनौ दुस्सर्गा चेति तु
त्रयम् । कण्टकारीत्रयं प्रोक्तम्...” रा.नि.व.२१ ।

कण्टारिचयं तन्द्राप्रलापमनाश्रमम् । पित्तं ज्वरं
त्रिदोषश्च नाशयेत्... ।” वै.निच. ।

कण्टकारीदुः (मः) । पुं । विकटतव्ये ।
वंशेति । वै.निच. । [वयम् । भा.म.साक्षिपात.ज्. ।

कण्टकारीद्वयम् । स्त्री । वृष्टीकण्टकारीति

कण्टकारीफलम् । स्त्री । कण्टकायाम् । फलं-
कर्णिकारित्रीयं फलं । गुणाः—“कण्टकारी-
तिक्तं कटुकं दीपनं लघु । रुचीणां नासकासघ्नं
ज्वरानिलकफापङ्कम् ।” भा.पू.१भ शाकव. ।

कण्टकार्यः । पुं । कुटजव्ये ।

कण्टकार्या । स्त्री । कण्टकारीव्ये । रसर-
वाल.चि. । “कुसुमैः कण्टकार्यायाः...” ।

कण्टकार्यादिः । पुं । पित्तश्लेष्मज्वरं कषायः ।
कण्टकारी चमत्ता ब्राह्मणयष्टिः शुष्णी इन्द्रयवः
दुरालभा चिराद्वता रक्तचन्दनं सुतं पटीलं कटुकौ
प्रत्येकं १४ र. वारि २२ ती. शि. ८ ती. मैच. ।
अथ नागरन्दयवासकमिति नागरं शुष्णी इन्द्रः
इन्द्रयवः यवासकाः दुरालभा, द्रव्यं २ ती. वारि
कटुवर्जितम् । च.द.ज्व.चि. ।

कण्टकालः । पुं । पनसव्ये । श.च. ।

कण्टकालिका । स्त्री । कण्टकायाम् । भा.
पू.१भ. । [रा.नि.व.४ ।

कण्टकालुकः । पुं । दुरालभायां । यासचुपे ।

कण्टकाशनः । पुं । उष्ट्रे । हि.च. ।

कण्टकाष्ठीलः । पुं । कुलिशमव्ये । विका.

कण्टकिन् । पुं । मव्ये । श.र. । मदनव्ये ।
कौटिल्यश्रन । प.सु. । खदिरव्ये । श.मा. ।
मीश्वरचुपे । रा.नि.व.४ । सु.सू.२८८ । वदरव्ये ।
रा.नि.व.११ । वंशविशेषे । वेडेडुर्वीश । रा.
नि.व.७ । विकटतव्ये । वंशेति शांष्ट । सु.चि.८
अ.७. । विट्खदिरं । अष्टवर्गवर्णा । प.सु. । वि-
ल्वव्ये । पारिभद्रव्ये । वै.निच. ।

कण्टकिनी । स्त्री । वार्ताकीचुपे । कण्टका-
रिकायां । रा.नि.व.४ । रक्तकिण्टीव्ये । रा.नि.
व.१० । मधुखर्जूरीव्ये । रा.नि.व.११ ।

कण्टकि(की)फलः । पुं । समशीलव्ये ।
रा.नि.व.४ । पनसव्ये । कौटिल्य शांष्ट । व.टी.

कण्टकि(की)फला । स्त्री । कर्कश्या । कौ-
कुड़ । वै.निघ. । [श.च. ।

कण्टकिलः । पुं । वंशविशेषे । वेडेड़वै. ।

कण्टकि(की)लता । स्त्री । कर्कश्याम् ।
कौकुड़ गाछ । तपुशीलतायाम् । शमी गाछ,
शीला लता । रा.नि.व.७ ।

कण्टकिला । स्त्री । वंशविशेषे । वेडेड़वै. ।

कण्टकी । स्त्री । शमीवृक्षे । प.सु. । वृक्ष्याम् ।
मद.व. । कण्टकवातायाम् । कौंटावे.गुण । गु-
णा — कटुतिक्ताणा रक्तपित्तकोपना कण्टकक-
हरी च । राज. ।

कण्टकीद्रुमः । पुं । खदिरवृक्षे । रवा. ।

कण्टकीपारिजातः । पुं । पारिभद्रके ।
पाल्.तेजान्तर । चिं पांगुरा । वै.निघ. ।

कण्टकीशरपुष्पा । स्त्री । शरपुष्पामेदे । इयं
कटूणा लमिशूलघ्नी च । वै.निघ. ।

कण्टकी(कि)शकः । पुं । पारिभद्रवृक्षे ।
पालिश गाछ । वै.निघ. ।

कण्टकुरण्टः । पुं । पीतकण्ट्याम् । वै.निघ. ।
कण्टीवृक्षे । बौंटी गाछ । रा.नि.व.१० । See
कण्टी ।

कण्टतनुः । स्त्री । वृक्ष्या । रा.नि.व.४ ।

कण्टदला । स्त्री । केतकीवृक्षे । कश गाछ ।
रा.नि.व.१० । श्वेतकेतक्याम् । वै.निघ. । [श.मा. ।

कण्टपत्रः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वै.शेटी गाछ ।

कण्टपत्रफला (त्रा) । स्त्री । ब्रह्मदण्डीवृक्षे ।
रा.नि.व.५ । [व.७ ।

कण्टपत्रिका । स्त्री । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.नि.

कण्टपादः । पुं । विकङ्कतवृक्षे । वै.शेटीगाछ ।
रा.नि.व.६ ।

कण्टपुष्पा (क्षिका) । स्त्री । कण्टकशरपु-
ष्पाम् । गुणाः — “कण्टपुष्पा कटूणा च लमिश-
लविनाशिनौ ।” रा.नि.व.४ ।

कण्टफलः । पुं । देवतावृक्षे । देवतावाड़ ।
रा.नि.व.११२ । सुद्रवीश्वरके । रा.नि.व.४ । प-
नसे । रा.नि.व.११ । धुलूरके । रा.नि.व.१० ।

लताकरञ्जे । रा.नि.व.६ । एरञ्जे । नद्याम् । रा.
नि.व.५ । कुसुम्भवृक्षे । ब्रह्मदण्डी । रा.नि.व.२३ ।

कण्टफला । स्त्री । देवदालीलतायां । रा.नि.
व.२ । लघुकारवेक्ष्याम् । रा.नि.व.७ । ब्रह्मदण्डी-
वृक्षे । रा.नि.व.५ । कर्कोश्याम् । कौंकराल ।
रा.नि.व.७ । वृक्ष्या । रा.नि.व.४ । [च.वै.निघ. ।

कण्टलः । पुं । वावलवृक्षे । दावला गाछ । श.

कण्टवल्लरी । स्त्री । शीवल्लीवृक्षे । वाघिण्टीति
कीङ्कणे प्रसिद्धलतायां । वै.निघ. । [वनसू.श्याम् ।

कण्टवल्ली । स्त्री । शीवल्लीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कण्टवार्त्ताकी । स्त्री । कण्टयुक्तवार्त्ताका ।
कौंटावे.गुण गाछ । रा.नि.व.७ ।

कण्टवृक्षः । पुं । तेजफलवृक्षे । तेजफल इति
पार्श्वतीये । रा.नि.व.११ । [निघ. ।

कण्टसारका । स्त्री । श्वेतकण्टीवृक्षे । वै.

कण्टाकारी । स्त्री । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

कण्टाकुम्भाडुः । पुं । कण्टकलताविशेषे ।
कुमिरके इति भाषा । च.द. ।

कण्टाफलः । पुं । धुलूरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
पनसवृक्षे । कौंठाल गाछ । रा.नि.व.११ ।

कण्टारवी । स्त्री । वासायाम् ।

कण्टारिका । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे । कण्ट-
काय्याम् । रा.नि.व.४ ।

कण्टार्गलः (त्तंगला) । पुं, स्त्री । नील-
कण्ट्याम् । रा.नि.व.१० । See नीलास्त्रानः ।

कण्टार्हलता । स्त्री । नीलकण्ट्याम् ।

कण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । रा.नि.व.८ । पन-
सवृक्षे । [वै.निघ. ।

कण्टालिका (ली) । स्त्री । कण्टकाय्याम् ।

कण्टालुः । पुं । वरूँरकवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
वंशे । रा.नि.व.७ । वृक्ष्या । वार्त्ताकीवृक्षे । रा.
नि.व.४ । कर्कोटीमेदे । रा.नि.व.७ ।

कण्टाह्वयम् । स्त्री । पद्मकन्दे । रा.नि.व.१० ।

कण्टका । स्त्री । अतिवलायाम् । वै.निघ. ।

कण्टी । पुं । श्वेतापाशर्गे । अपाशर्गे । रा.नि.
व.८ । गीहरी । सुद्रवीश्वरी । रा.नि.व.४ । खदिर-

कथिका । स्त्री । तक्रादिसाधिनखायद्रव्यविशेषे । कटोति महाराष्ट्रे । प्रकरणम् यथा—नात्यस्त्रं मधुरं तप्तं सैश्वेन तथा युतम् । पिष्टं मरीचं चाणशं निःक्षिप्य सुनिधाय च । तप्तस्याख्यां हतं वाय तैलं तत्रा च निःक्षिपेत् । तस्मिन्निशां रामठश्च पश्चात्स्थालीं पिधाय च । तक्राईं निःक्षिपेत्तस्यां पिधाय च पुनः क्षिपेत् । बहुदीन्यत्तिपथ्यन्तं पक्त्वा सा कथिकाभिधा । कथिका पाचनी कथा लघ्वी च वङ्गिदीपनी । कफानिलविवस्वग्री किञ्चित्पित्तप्रकोपिनी ।” वै.निघ. ।

कदनम् । स्त्री । मारणे । जटा ।

कदम्बम् । स्त्री । कुक्षितात्रे । कदम्बात्रे । जटा.

कदम्बः । पुं । (Anthocephalus Kadamba, Syn. Nauclea Kadamba.) खन्नामख्यातवृक्षे । कदनं गांछ । कं कलंबु । कं कण्ड । तं कङ्गिमिच्छेद् । र.मा. साधारणगुणाः—मधुरः शीतः कषायः लवणः गुरुः सरः विटम्ब-कृन् रसः कफलान्घानिलप्रदश्च । “कदम्बक्षिप्ताकटुकः कषायो वातनाशनः । शीतलः कफपित्तादिनाशनः शुक्रवर्धनः ॥ रा.नि.व.२भा.पृ.१३. । कदम्बिका तु मधुरा शीतला तुवरा गुरुः । मलसम्भ-करी चारा रुचान्त्यकफप्रदा । वातला मुनिभिः प्रोक्ता फलं लस्यानु शीतलं । तुवरं मधुरं पित्त-रक्तदोषहरं मतम् ॥ वै.निघ. । श्व साधुः—“नीपो महाकदम्बः स्वाह्वाराकदम्ब इत्यपि । द्वितीयोऽल्पप्रसारश्च ठतपुष्पः कदम्बकः” इति भेदः । तथा रवेऽपि “हरिद्रुणु रजोबलः । भूमीकदम्ब-को धाराकदम्बः षट्पदप्रियः । ठतपुष्पः केशरा-ध्वः प्राक्वेष्टः कदम्बकः । नीपो महाकदम्बोऽपि तथा बहुफलो मतः ॥” अटो.भ. । सु.सू.१८७. लोभादौ । वा.सू.१५७. न्ययोघादौ । सर्पपत्रे । मे. देवताइवले रवा. । स्त्री । मालिके । हे.च.

कदम्बकः । पुं । कदम्बवृक्षे । त्रिका.वनी । हरिद्रुवले । रा.नि.व.२. सर्पपत्रे । प.सू.६.च. । भक्ष्य पादरोगभेदे । लक्षणे—“कदम्बफलमावसु मण्डूकौमध्यसंस्थितः । मांसादुरः कदम्बाप्यः श्लेष्मशीथितसम्भवः ॥” अ.द.२८७. ।

कदम्बका । स्त्री । कलङ्गस्याम् । वै.निघ. ।

कदम्बनिर्यासः । पुं । कदम्बस्य वृष्टके । कदम्बत्र आंठो । च.सू.४७. । [कुसुमं ।

कदम्बपुष्पः । पुं । हरिद्रुवले । स्त्री । कदम्ब-

कदम्बपुष्पगन्धः । पुं । कलमशाली । कल-माधान् । रा.नि.व.१६ ।

कदम्बपुष्पा । स्त्री । महाश्रावण्याम् । गौरव-सुष्ठोति प्रसिद्धा । भू.उरी । रा.नि.व.५ ।

कदम्बपुष्पिका (घ्नी) । स्त्री । महाश्राव-णिकायां । भू.उरी । हिं गौरवसुष्ठो । भा.पृ. १३. । सु.चि.१८७. । “कदम्बपुष्पी मन्दारौ ।”

कदम्बवायुः । पुं । सुगन्धवायौ ।

कदम्बा (स्त्री) । स्त्री । देवदालीलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

कदम्बिका । स्त्री । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कदरः (रा) । पुं, स्त्री । A white sort of mimosa. श्वेतखदिर । गण्डिखदिर । तं तेजतुम्बवेद्, वेशतुम्बवेद् । वर्धूरकवृक्षे । कौ-टो वाटला गांछ । र.मा. । “खदिराक्षतः श्वेतसारः ।” वा.सू.१५७. चसमादिब. । “खदिर-कदरभण्डो ।” कदरः खदिराकारः श्वेतसारः । सु.सू.१८७. ड. । च.सू.४७. ४३ दशके । ककषे । मे. ।

कदरम् । स्त्री । व्याभिभेदे । कूलवांठो, कड़ा, खामुड़ा । मे.रजिकं । लवणम्—“शर्करीर्याधिते पादे चते वा कण्टकादिभिः । सत्यः कोलवदुष-मो जायते कदरं हि तत् ॥” मा.नि.सू.नि.११७. पायसभेदे । श.मा. । [छाकूनित्रा । मे. । श.र. ।

कदलः (का) । पुं । कदलीवृक्षे । इन्द्रिपण्यां ।

कदलम् । स्त्री । नराङ्गुरे । कपालि । मे.लजिकं ।

कदला । स्त्री । कदलीवृक्षे । इन्द्रिपण्याम् । छाकूले । शाकलीवृक्षे । छिन्निकायां । मे.लजिकं ।

कदलिका (ली) । स्त्री । (Musa sapientum.) खन्नामख्यातवृक्षे । कला गांछ । हिं केरा, सवेज, केलापिङ् । तं चरटिच्छेद्, मुबमच्छेद्. कौ-इतीमे । कदली बहुधा—काष्ठकदली, गिरिक-दली, सुवर्णकदली, मङ्गिकदली, कण्ठकदली वेति । “भाषिक्यमन्यायसम्पकायां भेदा कदल्या

कनकजीह्वः । पुं । राले । धूना । रा. नि. व. १२ ।

कनकतैलम् । स्त्री । सुद्रीगाधिकारि तैलम् । “मधुकस्य कषायेन तैलस्य कुडवं पचेत् । कल्कैः प्रियङ्गुमस्त्रिषाचन्दनोत्पलकेशरैः । कनकं नाम तपैलं सुखकान्तिकरं परम् । अभीरुनीलिकायङ्ग-शोधनं परमाश्रितम् ॥” च. द. । तिलतैलं १ श. काषायं—यष्टीमधु १ श. जलं १६ श. श. ४ श. । कल्कायं—प्रियङ्गुमस्त्रिषारक्तचन्दननीलोत्पलनाग-शराणां प्र. ४ तो. ।

कनकपरागः । पुं । सुवर्णरंणी ।

कनकपलः । पुं । स्वर्णादिपरिमापकपीडश-माषके । १७ मांषा । हारा ।

कनकपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । गणिका-कायाम् । दुमोत्पले । उलटे कृष्ण । वै. निघ. ।

कनकप्रभः । पुं । सोमलतामदे । सु. वि. २६ च. । See सोमः ।

कनकप्रभा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । बङ्गूलताकट्टी । रा. नि. व. २ । पीतयुष्पिकायां । स्वर्णयुष्पिकायाम् । यू. हे. । रा. नि. व. १० । ज्वराति-सारोत्ति रसविशेषः । अथ सुवर्णबीजं कृष्णधूसरबी-जम् । मरालपादं धानकुनीति ख्यातं । जयाद्रिः विजयाक्षाथैः । “सुवर्णबीजं मरिचं मरालपादं कषा टङ्गणकं विषध । गन्धं जयाद्रिर्दिवसं विमर्द्यं गुग्गुप्तामाषां वटिकां विदध्यात् ॥” कानधुतूरार बीज, मरिच, धानकुनी, पिप्पल, मोहागार थै, विष, गङ्गक समभाग । सिद्धि रसे मर्दन । र. सा. सं. । [नि. व. १० ।]

कनकप्रसवा । स्त्री । स्वर्णकेतकीवृक्षे । रा.

कनकप्रसूनः । पुं । धूलीकदम्बे । वै. निघ. ।

कनकरश्मा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् । टापा कला । रा. नि. व. ११ । [११]

कनकरसः । पुं, स्त्री । हरिताले । रा. नि. व.

कनकलोहवः । पुं । सर्जरसे । धूना । रा. नि. व. १२ ।

कनकवतीरसः । पुं । अश्वीरधिकारि रसः । पाठः—“शुद्धसूतं समं गन्धं ताक्षसित्वलाहली ।

फलतुल्यीपलैकैकं लघुनद्य चतुष्पलं । कारवेष्ठा द्रवेमर्द्यं दिनैकं वटकीकृतं । गुग्गुमाचं सदा खादित् पादुजञ्चापि नाशयेत् । रक्तवातकफोत्थानि चर्मा-सि नाशयेदधुवम् । वटी कनकवतीनाम अनुपानद्य कथ्यते । भङ्गातचिफला दन्ती वक्रिष्णु समं समं । सैन्धवं सर्वतुल्यं स्याद्गर्जयेत्खर्परं चिरं । स्रग्निना भवेत्सिद्धं कर्षतकं पिबेन्नरः ॥” पारा, गङ्गक, हरिताल, मैसूरवल्गु, जेशलाशुलिग्रा, ऐल्यव, त्रिंलाडे प्रोतोत्ते १ पल, रत्न ८ पल, उच्छृपातार रसे मर्दन । वटी १ कूट । रस. र. ।

कनकबीजम् । स्त्री । धूसरबीज । कनकसुन्द-ररसे । See कनकसुन्दररसः ।

कनकसङ्घीचरसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः । पाठः—“सूतस्वर्णामकं शुद्धं शुद्धसूतं त्रिभिः समं । अक्षैर्मर्द्यन्तु तद्गोलं पिष्टा तुल्यद्य गन्धकं । कटुतैल-युतं पाचं लीङ्गे च सदुनाग्निना । द्रवे जीर्णे विष्-खाय वक्रिमूलकटुत्रिकैः । तन्निवृत्तश्चैक्युज्ज्व-स्त्रिगुणं विफला विधात् । अजामूत्रे दिनं पिष्टा गुडंकां भक्षयेद्वटीम् ॥” क्लीष २ गुग्गु । अनुपानं वाकुलीतैलं निष्कमितं । रस. र. । सर्प, अज, कुट्टे एक एक भाग, पारा ७ भाग, गङ्गक ७ भाग, अम्लरसे पेषण ७ गोलकीकरणपूर्वकं सेहे गोलक मोहपात्रे मर्षपटेलेर सहित पाक करिष्य भाक्षा भाक्षा हईले नाश-इया चूर्ण करिवे ७ ताहाते चितामूल, त्रि-कटु, शुद्धक, विडङ्ग, विष प्रोतोत्ते एक एक भाग ७ त्रिकला ७ भाग दिश्या हागमूत्रे माडिष्या वटी करिवे ।

कनकसुन्दररसः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारि रसः । विजयाद्रवैः शक्राश्लक्षाथैः । कनकस बीज धूसरबीजम् । अथ टङ्गणस्थानि अमकं पठनि केचित् । “शुद्धसूतं समं गन्धं मरिचं टङ्गणं तथा । स्वर्णबीजं समं सर्वैः भार्गीद्रवैर्दिनाह्निकं । सूततुल्यं सूतस्याधं रसः कनकसुन्दरः ॥” माषा २२ । अमः—“हिङ्गुलं मरिचं गन्धं पिप्पली टङ्गणं विषं । कनकस च बीजानि समाधं विजयाद्रवैः । मर्दये द्याममाचम चणमाषा वटीकृता ॥” हिङ्गुल, मरिच, गङ्गक, पिप्पल, मोहागार थै, विष, धूसरा बीज समान भागे सिद्धि रसाथे मर्दन क-रिवे । वटी ८ पल अमण । मे. । द्रवीय. व

आधिकारि । तव—कृशानुः चित्रकः । तुर्यभागेन चतुर्थभागेन । पाठः—रसस्य तुर्यभागेन हेमभक्ष्य प्रयोजयेत् । मनःशिला गन्धकश्च तुल्यं माचिकतालकं ॥ विषं टङ्गणकं सस्रं रसतुल्यं प्रदापयेत् । मर्दयेत्सर्वमिकच खल्लपात्रे च निर्यासे । जयन्तीभृङ्गराजोत्प्लेः पाठाया वासकस्य च । अगस्तिलाङ्गलाग्नीनां स्वरसैश्च पृथक् पृथक् । भावयित्वा विशीष्याथ पुनश्चाद्रकवारिणा । सप्तधा भावयित्वा च रसः कनकसुन्दरः ॥ गुग्गाहयं चयं वास्य राजयक्षप्रशानये । मधुना पिप्पलीभिर्वा मरिचैर्वा घृता-न्वितं ॥ सन्निपाते प्रदातव्यमार्द्रकस्य रसेन वै ॥ जयपालरजोभिर्वा गुल्मिने शुलरोमणि । अस्त्रवर्ज्यं भवेत्ययम् .. ॥ र.सा.सं. । पार्रा, मन्त्राल, गन्धक, डूँडे, श्वर्गमाफिक, हरिताल, विष, मोहाग, प्रोटोदेक समान भाग, पारारि चतुर्थांश श्वर्ग । जयन्ती, चित्ते, वासक, वक, ईशनाङ्गुलि, डीमराङ्ग, आकनादि ईशानेन रसे एक एक भावना । परे आदारे रसे १ भावना । [कना गीछ । रा.नि.व.११ ।

कनकस्तम्भा । स्त्री । सुवर्णकदलीवत् । टापी ।
कनकचारः । पुं । टङ्गणचारि । मोहागारि । रा.नि.व.११ ।

कनकचीरी । स्त्री । सुवर्णचीर्याम् । शशाल कैंटा, मोपाधिकहे । पीतकण्टकधूसूरे । सा-तलायाम् ।

कनकान्त(र)कः । पुं । कोविदारवत् । रक्त काष्ठेन वृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कनकालुका । स्त्री । सुवर्णहस्तारि । हला ।

कनकासवः । पुं । हिक्कास्यसि चासवः । पाठः “संस्तुय कनकं शाखामूलपत्रफलैः सह । ततश्चतुष्पलं याञ्च ह्रस्वमूलवत्तथा । मधुकं मागधी व्याघ्री के-शरं विश्वमेवजं । भार्गी तालीशपत्रञ्च सञ्ख्यैषां पलद्वयम् । संगृह्य धातकौप्रस्थं द्राक्षायाः पलविंशतिम् । जलद्रोणद्वयं दद्याद् धर्करायास्तुलां तथा । चौद्रक्षास्तुलाद्यापि सर्व्वे संमिश्रा यवतः । भाण्डे निचिद्य चाहव्य निदध्यान्मासमाचकम्...” ॥ धू-रारि कल मूल पत्र शाखा मिलित ४ प. वासक मू-लेन हल ४ प. पिप्पल, सङ्घिधू, कण्टिकात्री, नागेश्वर, डूँटे, वाइनहाटी, तानीपत्र अ-

त्योदेक चूर्ण २ पं. धाईकूल १७ पं. क्रीका २० पं. जल १२८ मं. शर्करा १२० मं. मधु ७०-सेर एकत्र कलसे १ मास राशिना हौंकिना गइवे । मेघ ।

कनकाङ्गः (यः) । पुं, स्त्री । श्वेतधूसूरे । त-खुलीयशाके । वै.निघ. । जैपालवत् । प.सु. । धूसूरेवत् । रा.नि.व.१० । नागकेशरवत् । रा. नि.व.१ । र.सा. ।

कनकोद्भवः । पुं । महासर्जवत् । वै.निघ. ।

कननः । वि । काणे । कांण । श.च. ।

कनिक्या । स्त्री । समितायाम् । श.चि. ।

कनिचिः । स्त्री । शरणि । उल । प.सु. । गु-ह्यायां । कूँठ ।

कनिष्ठकम् । स्त्री । शुकटणे । श.च. ।

कनिष्ठा । स्त्री । अङ्गुष्ठान्धमाङ्गुली । कड़े आङ्गु । रा.नि.व.१८ ।

कनी । स्त्री । कन्यायाम् । हे.च. ।

कनीचिः । स्त्री । गुञ्जालतायां । कूँठ गीछ । श.र. । सपुष्पलतायां । उणादिकीषः ।

कनीनिका (नी) । स्त्री । अक्षितारके । रा. नि.व.१८ । अश्वस्य नासासमीपभागे । ज.द.२२५ । कनिष्ठाङ्गुली । मे.कचतुष्कं ।

कनीयसम् । स्त्री । तामे । हे.च. ।

कनीयान् । पुं । सोमलताभेदे । सु.चि.२६ अ. । See सोमः । वि । अनुजि । चिका. । अय-न्वे । मे. ।

कनीयः पञ्चमूलम् । स्त्री । चिकण्टकहृती-हयपृथक्पर्णीविदारिगन्धासु । चिकण्टकं गीञ्च-रे । विदारिगन्धा शालपर्णी । सु.स.२८५ ।

कनेरा । स्त्री । हस्तिनाम् । वै.निघ. ।

कन्तुः । पुं । हृदये । वै.निघ. ।

कन्या । स्त्री । सूतकपटे । कांथा । अम. । चीरे । तुल्यपूर्णगात्रवत् । जे.पं. ।

कन्यारी । स्त्री । खनामख्यातवत् । रुगिन्नमना । मं कं कांथापौ, कांतक, फणीनिवडुंग कोइछी गुणाः—कटुतिक्तोष्ण वातकफघ्नी शोथघ्नी दीपघ्नी

हृषिकरी रक्तयन्त्रिजाघ्री ज्वरघ्नी च। रा.नि.व.८।
कन्दः । पुं, स्त्री । (Arum campanulatum.) A bulbous or tuberous root.
 फलहीनीषधिमूल। योनिरोगविशेषे । (शानिकन्द
 त्रोगे) । See कन्दरोगः । इन्द्रीवरे । रा.नि.
 व.२१ । रक्तमूलके । कासालुके । श्वेतशूलवहपु-
 टकन्दविशेषे । सर्पच्छत्रकमित्ति लीके । उ । सु.सू.
 ३८ अ. पित्तशमने । हृषिकन्दे । वै.निघ.फलस.
 वि.हृषिकण्ययोग । शूरकन्दे । र.सा.सं. । सि.
 यो.वाहुशालगुडे । च.द.अ.पि.चि.अभयुद्धिः । शा-
 लुके । प.सु. । शलगम इति प्रसिद्धे मूलविशेषे ।
 गृह्यने । रा.नि.व.७ । सुगन्धिलविशेषे । ताम-
 रकपूत्र । प.सु. । गुडे, शर्कराया । दन्ता, जूत्रा ।
 च.द.अर्थः-चि.काड्यायनमीदके । पिष्टालुके । सुख-
 नीति ख्याति कन्दे । शस्यमूल । मे.ददिकं ।

कन्दकः । पुं । सुखाली । रा.नि.व.७ । वनश-
 रणे । वन ७८ । भेष.कुड.चि.कन्दपसारतेले ।

कन्दगुडूची । स्त्री । गुडूचीविशेषे । गुणाः —
 “कन्दोद्भवा गुडूची च कटूणां सन्निपातज्ञा । विष-
 घ्नी ज्वरभूतघ्नी बलीपलितनाशिनी ॥” रा.नि.व.३ ।

कन्दग्रन्थिः । पुं । पिष्टालुनामकन्दशके । रा.
 नि.व.७ । श्वेतराजालुके । वै.निघ. ।

कन्दजविषम् । स्त्री । कन्दजातविषे । तद्या-
 दविषम् । यथा — “शक्तुं सुप्तं कौशं दर्वीकं
 सर्पं तथा । सैकतं वस्त्राभञ्ज शरीरं चैव विशे-
 षतः ॥” इति । एतानि औषधार्थं यावदाणि । अप-
 राणि च दश नामानुरूपाणि न भैषज्यरसायने
 प्रयोज्यानि । तच्छुद्धिः — “विषभागांश्चकवत् स्यू-
 खान् छला तु भाजने । तत्र गोमूत्रकं चिक्षा
 प्रत्यहं नियमूतनं । शीघ्रेतिदिनं पूर्वं छलाती-
 वातपे ततः । प्रयोगेषु प्रयुज्यते भागमानेन तद्वि-
 षम् ॥” इति । [कीजी इति पश्चिमदेशे । श.र. ।

कन्दटम् । स्त्री । शक्तीपले । (श्वेतकुन्ति ।

कन्दलणम् । स्त्री । लणविशेषे । (श्वेत ७८ । वै.
 निघ. ।

कन्दनालका । स्त्री । गोजिह्वायां । वै.निघ. ।

कन्दपञ्चकम् । स्त्री । तैलकन्दाहिनेदकन्द-
 मुकन्दफोडकन्दशदनीकन्दे । गुणाः — “कन्दस्य

पञ्चके ग्रीवां तावादिरसमारकं । सर्वरोगहरं ग्री-
 तमेतद्वै लिङ्गपञ्चकम् ॥” वै.निघ. ।

कन्दपत्रः । पुं । सहतालीरूपे । वै.निघ. ।

कन्दफला । स्त्री । सुद्रकारवेक्षके । (छे-
 गाह । विदार्या । जूहेकुशु । रा.नि.व.७ ।

कन्दवहुला । स्त्री । विषर्णानामकन्दे । वन
 कापानी । रा.नि.व.७ । [रा.नि.व.७ ।

कन्दमूलम् । स्त्री । मूलके । मूत्रा । हिं मूलि ।

कन्दरः । पुं । श्वेतखदिरः । सुद्रोदगविशेषे ।
 See कदरः । स्त्री । चार्द्रके । शुष्कतां । रा.नि.व.
 १ । गिरिगुहायाम् ।

कन्दरालः (कः) । पुं । मचवले । पाकुड
 गाह । गर्हभाखवले । गाव्हीभाट इति भाषा ।

कन्दरुलः । पुं । कटुरण्ये । वै.निघ. ।

कन्दरोगः । पुं । An affection of the
 feminine organ considered as a
 fleshy excrescence, but apparently
 prolapsus uteri. योनिरोगविशेषः । (शानि-
 कन्द । स च वातादिभेदेन चतुर्विधः । तस्य नि-
 दानलक्षणं — दिवान्द्रातिमैथुनादिकारणैः दीया
 प्रकुपिताः पूयरक्ताभं मन्दारफलसहस्रं कन्दमुत्पा-
 दयन्ति । “दिवास्वप्नादतिक्रीडायाः सान्द्रातिमै-
 नात् । जताश्च नखदन्ताद्यैर्वातायाः कुपिता यदा
 पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभं । उ-
 तदा योनी नाम्ना कन्दः स कीजिः ॥ क्वं विवर्णं
 स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् । दाहरागज्वरयुतं
 विद्यापित्तात्मकमु तम् ॥ नीलपुष्पप्रतीकाशं क-
 खमुत्तं कफात्मकं । सञ्जलिङ्गसमायुक्तं सन्निपाता-
 त्मकं विदुः ॥ मा.नि. ।

कन्दरोद्भवा । स्त्री । सुद्रपाषाणभेदवले । (प-
 शत्रु । रा.नि.व.५ । [व.१ ।

कन्दरोहिणी । स्त्री । कन्दगुडूच्या । रा.नि.

कन्दर्पकूपः । पुं । योनी ।

कन्दर्पजीवः । पुं । कामजवले । रा.नि.व.५ ।

कन्दर्पज्वरः । पुं । कामे । [लिङ्गे । त्रिका ।

कन्दर्पसुशलः । पुं । Membrum virile,

कन्दर्पसारतेलम् । स्त्री । ऊष्णपिकारं कै-

जम् । यथा—कटू तैल ४ श. । काथार्थ—
छातिमछान, कालिराकड़ा, गुनुक्ष, निम्बाल,
शिरीषछान, घोड़ानिम्ब वा तिङ्पलता, ज-
यस्तीपत्र, तिङ्लाटे, राथालशशार मूल वा
गौरफकाकुले, हरिद्रा प्रत्येके १० प.
जल ७४ श. शै. १७श. । गोमूत्र १७ श.
शोणानुपाता, भीमराज, जयस्तीपत्र, धुतूरा-
पाता, हरिद्रा वा आमला, सिकि, खर्जूर-
पत्र, गोमय, आकन्तपत्र, सिञ्जूरपाता प्र-
त्येके भरत ४ श. । कक्काथ—माकालफल,
वट, ब्रह्मीशक, तिङ्लाटे, चितामूल, गोम-
लिरा, कूँचिला, मनछाल, आमला, खुदे नटे,
गैँटेला, शोणालि, आकन्त-आटा, काल-
कामन्दा, जेशेर मूल, आउठ, गज्जिष्ठा, घोड़ा
निम्ब वा तिङ्पलता, राथालशशामूल, विहा-
तिमूल, गन्धताहलिरा, हापरमानी, मूर्खा,
छातिमछान, कुड़िछाल, निम्बाल, घोड़ा-
निम्ब, गुनुक्ष, सोमराजोमूल, हाकूचबीज,
चाकन्दाबीज, धने, भीमराज, यष्टमधु, कुन्दू
रुथोटी (कन्दकमिति पाठ) वन गुल, शटी,
कटुकी, दारुहरिद्रा, तेउड़ी, पन्नकाष्ठ, पि-
प्लमूल, अण्डा, कुड़, कटुफल, कृतामाःसी,
कपूर, सिकिर पाता, एलाच, गुडुवृक्,
टुगरिफल, हरीतकी, बहेड़ा प्रत्येके
२ तोला । सा.कौ.भेष.पाठःसंयद्द्वै मयः ।

कन्दलः । पुं । कपालि । कनके । धरणिः । क-
णसारमृगे । छे.च. । स्त्री । शिलीमुपुष्ये । त्रिका ।
कमलबीजे । कदलीपुष्पे । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।
शूरणे । भा.पू.१भ.शा.व. । गण्डस्थले । अङ्कुरे ।
कीमलशाखायाम् ।

कन्दलता । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.व.७ ।
चन्द्रकारवल्गवाम् । वै.निघ. ।

कन्दलिन् (स्त्री) । पुं, स्त्री । पद्मबीजे । प-
द्मर बीज । रा.नि.व.१० । सु.सू.३६च.पिसश-
मने । सगविशेषे । गुल्ममेदे । मे.लघिकं ।

कन्दलीकुसुमम् । स्त्री । शिलीम्बे । कोड़-
कछाता । श.च. ।

कन्दवर्गः । पुं । कन्दजातिमात्रे । गैँडे,
गैँडु । यथा—विदारिकन्दशतावरीमृणालविस-

कज्जकशराटपिण्डानुमध्यानुकष्यानुकाष्ठानुब्रह्मानु-
रक्तालुकेन्द्रीवरीत्यलकन्ददिषु । गुणाः—रक्तपि-
ण्डराणि शीतानि मधुरानि शुक्लि बहुशुक्लकरा-
णि सन्त्यञ्जिकराणि च । सु.सू.४६च. । “शूरणः
पिण्डपिण्डालू पलाशुर्गृध्रनसथा । ताम्बूलपर्णक-
न्दः स्यात् हस्तिकन्दसथा परः । वराहकन्दः अश्व-
न्यः कन्दस्याङ्गा इमे स्मृताः ॥” अत्रि.१६च. ।

कन्दवर्जनः । पुं । Esculent root. शूर-
णे । रा.नि.व.७ । कटुशूरणे । वै.निघ. ।

कन्दवल्ली । स्त्री । बभ्याकर्कोटकाम् । रा.नि.
व.९ । भूमिकुपाख्ये । वै.निघ. ।

कन्दविषम् । स्त्री । यस्य कन्दे विषं वर्तते ।
कालकूट वत्सनाभ सर्षप पालक कर्दम-वैराटक सु-
स्तक शङ्खी पुण्डरीक मूलक हलाहल महाविष-क-
र्कोटकानीति त्रयोदश कन्दविषाणि । एषु वत्सना-
भानि चलारि, सुलके वै, सर्षपानि घट, शिष्टा-
नि एकैकमेवेति । “गुणाः—कन्दजानि तु तीक्ष्णा-
णि तेषां वत्स्यामि विसरं । स्पृशज्ज्ञानं कालकूटे
वेपथुः सध्व एव च । शीवास्तम्भो वत्सनाभे पीत-
विष्मूत्रनेत्रता । सर्षपे वातवैगुण्यमानाहो यथ्यज-
न्य च । शीवादौर्बल्यवाक्शङ्खी पालकेऽनुमताविद्ध ।
प्रसेकः कर्दमाख्ये तु विड्मदो नेत्रपीतता । वैरा-
टकेनाङ्गदुःखं शिरीरीगश्च जायते । गात्रस्तम्भो
वेपथुश्च जायते सुलकेन तु । शङ्खीविषेणाङ्गसाद-
दाहोदरविड्मदश्च । पुण्डरीकेण रक्तत्वमस्त्रीर्हस्ति-
सथीदरे । वैवर्ण्यं मूलकेऽर्हर्हिकाशोफप्रमुदताः ।
चिरंणीकुसिति श्यावी नरी हलाहलिन वै । महा-
विषेण हृदये यथ्यशुलोद्गमो भृशम् । कर्कोटेनोत्प-
तयूँ हसन्दृष्टान्दृश्यपि । कन्दजान्युषवीथ्याणि
प्रयुक्तानि त्रयोदश । रुलसुषं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्म-
मायव्यवायि च । त्रिकाशि विशदस्त्रैव लघुपाकि
च तत्सूतं । सर्वाणि कुशलेऽत्रैयान्वेतानि दशभि-
र्गुणैः ॥” सु.कल्प.२च. ।

कन्दशाकः । पुं । See कन्दवर्गः । वै.निघ. ।

कन्दशालिनी । स्त्री । बभ्याकर्कोटकाम् ।

कन्दशूरणः । पुं । शूरणकन्दे । उल, कटूउल ।
रा.नि.व.७ ।

कन्दसंभ्रम् । स्त्री । (Prolapsus uteri.)
योन्मर्शं । रा.नि.व.७.पा.१ । त्रिका. । See

कथः and कथरोवः ।

कन्दा । स्त्री । कन्दवृक्ष्याम् । वै.निघ. ।

कन्दाव्यः । पुं । चारवीनाममहाकन्दशके ।
धनैक्यम् । रा.नि.व.७ । वै.निघ. ।

कन्दावृता । स्त्री । कन्दवृक्षा । रा.नि.व.१ ।

कन्दावृत्तः । पुं । कन्दवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

कन्दासुः । पुं । चिपचौलताया । कासालुके ।
चारवीनाममहाकन्दशके । रा.नि.व.७ ।

कन्दिरी । स्त्री । लज्जालुकायाम् । श.वि. ।

कन्दी । पुं । कटुशूरवे । रा.नि.व.७ ।

कन्दुः । पुं, स्त्री । लीङ्गमयमुलपात्रे । तां०ग्रा ।
इसा. । सुराकरचपात्रे । मेरुके ।

कन्दुकम् । स्त्री । पुनफले । चकुरे । वै.निघ. ।

कन्दुपक्षः । वि । जलोपसेकं विना केवल-
पात्रे चपिना भटतकुलादौ । यथा — “कन्दुपक्षाणि
तेलानि पायसं दधि जलम् । द्विजैरेतानि भो-
व्यानि गृह्णेद्वृक्षान्यपीति” अतः ।

कन्देष्टुः । पुं । काश्मिदे । कटन । वै.निघ. ।

कन्दोऽटः । पुं, स्त्री । गृहीत्यले । कुमुदे । नी-
लोत्पले । श.र. । [२.]

कन्दोतः । पुं । कुमुदे । त्रिका. । श्वेतपत्रे । श.

कन्दोत्थम् । स्त्री । नीलोत्पले । नीलगुल्मि ।
रा.नि.व.१० ।

कन्दोद्गवा । स्त्री । कन्दगुड्या । रा.नि.व.१ ।
चट्टपाषाणमदायाम् । रा.नि.व.५ ।

कन्दोषधम् । स्त्री । चार्द्रके । वै.निघ. ।

कन्धरः । पुं । सारिवशाके । मेघे । स्त्री । मसा-
रस्य दध्नः तर्कं कन्धरमिष्यते । कुटी. श्रौकण्डः ।
संशङ्कं दधि कन्धरं । सि.यो.षट्कन्धरतैले ।

कन्धरा । स्त्री । मानविशेषे । वै.निघ. । यीवा-
याम् । रा.नि.व. १८ ।

कन्धिः । स्त्री । यीवायाम् । हारा. ।

कन्धुकः (कः) । पुं । भूमिवदरे । चारण्यवदरे ।
वन कुल । वै.निघ. ।

कन्धम् । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । श.मा. ।

कन्धका । स्त्री । गृहकन्यायाम् । श्वतकुमात्री ।
रा.नि.व.५ । कन्यायाम् । हटी ।

कन्धसा । स्त्री । कनिष्ठाकुली ।

कन्धा । स्त्री । श्वतकुमात्र्या । श्वतकुमात्री ।
रा.नि.व.५ । खल्लेलायाम् । रा.नि.व.६ । चारा-
वीनाममहाकन्दशके । रा.नि.व.७ । कुमात्र्या ।
रा.नि.व.१८ । नाभ्याम् । मञ्जीषधिविशेषे । See
मोजिषिः । बन्धाकर्कोटिका । रा.नि.व.१ । (Aloes
perpoliata.) भूयस्व इति ख्यातद्रव्ये । बन्दा-
या । गाम्भिरा । कन्दगुड्या । वै.निघ. ।

कन्धाटः । पुं । लम्पटे । काशुक. हारा. ।
आभ्यन्तरग्रहे ।

कन्धुषम् । स्त्री । वसपुष्के । हारा. । बन्धाक-
कोटिकीफले । भा.पू.१भ. ।

कपटम् । स्त्री । चौडादेवदारुणि ।

कपटचौड़ा । स्त्री । चौड़ानामदेवदारुविशेषे ।
रा.नि.व.१२ ।

कपटा । स्त्री । इल्लहङ्ग्याम् ।

कपटिनी । स्त्री । चौड़ानामगन्धद्रव्ये देवदारी
वा । रा.नि.व.१२ । [श.र.]

कपटी । स्त्री । परिनाचभेदे । एक आंकाङ् ।

कपटेश्वरी । स्त्री । श्वेतकण्टकाय्या । रा.नि.
व.४ । इल्लहङ्ग्याम् । वै.निघ. ।

कपर्दः । पुं । वराटके । कङ्गि । तत्तेदा यथा
— सुवर्णवर्णा सिंही धूवर्णा व्याघ्रा पीतपृष्ठा
सितोदरा शृगी श्वेतवर्णा इंसौ विदन्ता नाति-
दीर्घा च । गुणाः — कटु (तक्रा) कर्णशूलत्रणगुण-
शूलनेत्रदोषनाशित्वानि । रा.नि.व.१२ । “कपर्दः
कटुकषौण्णो वृष्यशामिप्रदोपनः । तिक्तः शीतः
कर्णशूलत्रणनेत्ररुजापहः । ग्रहणी गुञ्जशूलानि
परिणामं चयं तथा । वार्तं कर्कं नाशयतीत्येवं
प्रोक्तो मनीषिभिः ॥” वै.निघ. । शीघ्रं शङ्खश्चे-
त्यम् ।

कपर्दकरसः । पुं । रक्तपित्ताधिकारे रसः ।
“श्वतं वा सूक्ष्मं सत् कार्पासपुष्पजैर्द्रवैः । मह-
येद्दिनमैकम् तेन पूर्या वराटिका । निरुध्य चार्ध-
सूयायां भाष्पं कृत्वा पुटे पथेत् । उद्धृत्य चूर्ण-
मिष्येत् ।

कृष्णं भरिचविगुणैः सह । गुह्यैकैकं घृतैर्लेखं
रक्तपिप्तं नियच्छति । कपर्दकरसी नाम असाध्यं
साधयत्यलम् । उदम्बरफलं पक्वं घृतैः पाच्यं सि-
तायुतं । भज्यन्मरिचैर्युक्तमनु स्याद्रक्तपिप्तमनु ॥”
रस.र. । कापास फूलेर रसे एकदिन मर्दि-
त मूळित पारद २ तो. कड़िर भितर ड-
रिया कड़िर मूथ रुक्क करिबे । परे मेहे
कड़ि अक्कमूषावस्त्रे राथिया पूटपाक करिबे ।
शीतल हहेले तुलिया ४ तो. मरिचेर सजे
एकड़ा हूर्ण करिबे । मात्रा १ कूँ ।

कपर्दी । स्त्री । बराटके । वै.निच. ।

कपर्दिः । पुं । कपर्दके । रा.नि.व.१३ ।

कपर्दिका । स्त्री । बराटिकायाम् । [३५. ।

कपाटशयनम् । स्त्री । उत्तानशयने । सु.चि. ।

कपाटसन्धिकः । पुं । अन्धन्तरदीर्घकपालि-
रितरात्यपालिरित्येवं कर्णवन्धनाकृतिविशेषे । सु.
म.१६५. । [गङ्गाकाष्ठविशेष । रा.नि.व.१२ ।

कपाटिनी । स्त्री । चीडानामदेवदारुभेदे ।

कपालः । पुं, स्त्री । मन्मथघटादिखण्डे । थाप-
ड़ा, थोलाकूटि । रा.नि.व.१८ । भा.म.४५.
सु.रो.चि. । मसकावस्थिषु । तानि च नितम्ब-
तालुदेशांसदेश-मलक-गण्डस्थल जानु-ग्रहवङ्ग-
शिरोऽस्थीनि । सु.शा.५५. ।

कपालकुष्ठम् । स्त्री । मन्मथकुष्ठभेदे । अस्य ल-
क्षणम्—“क्षणकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठा-
नि ।” सु.नि.५५. । “क्षणारुणं कपालाभं यद्रुचं
परुषं तनु । कपालं तोदबाहुल्यं तल्लुठं विषमं
भृतम् ॥” भा. । [त्रिका. ।

कपालनालिका । स्त्री । तर्कुच्या । टेटेक ।

कपालरोगः । पुं । शिरोरोगे ।

कपालास्थि । स्त्री । खानामव्यातशरीरमधस्थ
कर्परसहस्रास्थिनि । “जानुनितम्बांसतालुगण्डग्रह-
शिरोऽस्थीनि तन्नाम्नाभिधीयन्ते” । सु.शा.५५. ।

कपालिका । स्त्री । दन्तोरोगविशेषे । तल्लक्षणं
—कपालेष्विष दीर्घस्य दन्तानां सेव शर्करा । क-
पालिकेति पठिता सदा दन्तविनाशिनी ॥ मा.नि.
सु.नि.१६ । श्वकर्परिकायाम् । सु.चि.१५. ।

कपाली । स्त्री । विडम्बायाम् । रा.नि.व.६ ।

कपिः । पुं, स्त्री । वानरे । रवा. । सिद्धके ।
शिलाग्रसु । रा.नि.व.१२ । आस्मातके । शुक्रशि-
म्भ्याम् । करञ्ज विशेषे । श.च. ।

कपिकच्छुः । (च्छूः) । स्त्री । शुक्रशिम्भ्याम् ।
आलाकूणै । सि.यो.उन्मा.चि. । ‘कपिकच्छा-
यवा तमम् ।’ See आत्मगुप्ता ।

कपिकच्छुफलम् । स्त्री । शुक्रशिम्भ्याः फले ।
आलाकूणीर वीज ।

कपिकच्छुफलोपमा । स्त्री । जन्तुकायां ।
जन्तुकारीति मालवे । रा.नि.व.३ ।

कपिकच्छुरा । स्त्री । शुक्रशिम्भ्यां । प.सु. ।
See आत्मगुप्ता । [थुली । श.च. ।

कपिकन्दुकम् । स्त्री । शिरोऽस्थिनि । मांथार

कपिका । स्त्री । नीलसिन्धुवारहवे । रा.नि.व.
४ । अकंहवे । रवा. । [शोकूल । र.मा. ।

कपिकौलिः । पुं । शृगालकौलिकायां । क-

कपिचूडः । (डू) । पुं, स्त्री । आस्मातकहवे ।
आमड़ा गाँह । रा.नि.व.११ ।

कपिचूतः । पुं । अश्वत्थभेदे । अलांशभिप्लुल ।
गजहुल्लसहोरा इति । भा.पु.१५.वटा.व. । आ-
स्मातकहवे । त्रिका. । [१२ ।

कपिजः । पुं । सिद्धके । शिलाग्रसु । रा.नि.व.

कपिजङ्घिका । स्त्री । तैलपिपीलिकायाम् ।
श.च. ।

कपिञ्चलः । पुं । A bird, the franco-
line partridge. चातकपञ्चिणि । ऋटिकजल
आथि । गौरतिचिरी । पाछानाड़ा आथि । क-
पिञ्चल इति प्राचीः कथिरी गौरतिचिरी । भा. ।
मांसगुणाः—शीतलं सधुरं लघु अतएव रक्तपित्ते
रक्तश्लेष्मिकारि मन्मदातविकारि प्र प्रशंसं । चक्र.
द. । तथा एतस्य मांसं चटकमांसाच्छीतलं । हृष्यं
रोचकञ्च । रा.नि.व.१७ । शिलाग्रसे । शिलाग्रसु ।
ककातुया इति ख्याते पञ्चिणि । केचित् ।

कपिञ्चला । स्त्री । शालिधान्यविशेषे । सा
श्लेष्मिकरी । अचि.१५५. ।

कपितैलम् । क्ली । शिलारसे । रवा । तुर-
कगामकगन्धद्रव्ये । भा. ।

कपि(वि)त्यः (कः) । पुं । (Feronia cle-
phantum) खनामख्यातद्रव्ये । कटुश्च गीश्च ।
हिं कोइश्च । मं कंविठ । कं वेल्लु । तं वेल्लुचैट्टु ।
प.सु. । गुणाः—मधुरास्त्रः कषायः तिक्तः शीतलः
वृष्यः पित्तानिघ्नः संघाह्नी व्रणघ्नः । आमं कपि-
त्यमस्त्रीणं कफघ्नं ग्राहि वातलं । दीषवयहरं पक्वं
मधुरास्त्ररसं गुरु । अपिच । आमं जिह्वाजायकरं
त्रिदीषवहं विषघ्नं रीचकं संघाहि । पक्वं श्वास-
वनिशमकमहरं हिक्कापनोदनम् । रा.नि.व.११ ।
“कपित्यमस्त्रं मधुरं कषायं विशदं गुरु । कासाति-
सारहृद्रोगच्छर्दिहृकफरुजापहम् । कपित्यं मधुरं
शीतं कषायं ग्राहकं लघु” ॥ अत्रि.सू.१७अ. ।
तत्फलमस्त्रं श्लेष्माणं शमयति रुचवीथ्येत्वात् । सु.
सू.४०अ. अपिच—“कपित्यमामं संघाहि कषायं
लघु लेखनं । पक्वं गुरु वषाहिकाशमनं वातपि-
तजित् । स्यादस्त्रं तुवरं कण्ठशीधनं ग्राहि दुर्ज-
रम्” ॥ भा. । अश्वत्यह्वे ।

कपित्यतैलम् । क्ली । कपित्यबीजतैले । गुणाः
—“कपित्यतैलं तुवरं स्वादु चाखुविषापहम्”
वै.निघ. ।

कपित्यत्वक् । क्ली । एलवालुके । रा.नि.व.४ ।

कपित्यपत्रा (र्णी) । स्त्री । वल्विशेषे । क-
पित्यालीति कंबटपत्रौति महाराष्ट्रे । शकविज्ञात्र
गीश्च । रवा. । गुणाः—“कपित्यपत्रा तीक्ष्णा
पाके कटौ च तूवरा । रसे तिक्ता क्षमिकफमेदमे-
हविषं जयेत् । स्नायुरोगं नाशयति...” वै.निघ. ।

कपित्यानी । स्त्री । कपित्यपत्राया ।

कपित्याम्रः । पुं । आममेदे । वै.निघ. ।

कपित्यार्जकः । पुं । श्वेतार्जके । तुलसीमेदे ।
मद.व.१ । [युत्पोड़ा] । विका. ।

कपित्यास्यः । पुं । वानरविशेषे, गोलाङ्गले ।

कपित्याष्टकूर्णम् । क्ली । गृह्यधिकारे ।
अत्र यस्मान्वादीनां प्रत्येकमेकैकं भागं, महाद्रका-
दिदाडिमालानां प्रत्येकं भागत्रयम्, शर्करायाः
षड्भागान् कपित्यशुद्धचूर्णस्य चाष्टभागानेकत्र मेल-
येत् । शर्कराया अष्टोत्तरशतभाग इति वा.टी. ।

कश्चिच्च “षड्गुणसिते कपित्याष्टगणे” पठति। सुतरां
-तन्मते यस्मान्वादीनामेकैकभागस्थले कपित्यस्याष्टौ
भागाः कपित्याश्च षड्गुणाः सिता भवन्ति । अपरे
च सर्वचूर्णपित्तया षड्गुणसिता अष्टगुणकपित्यचूर्णं
ददति । च.द. । अपिः चित्रकी । ललं बालकं ।
यशानी, पिशुनमूल, गुडहृदक, तेजःपत्र,
एलाहेच, नागेश्वर, कुंठ, गरिष्ठ, चितेत्र मूल,
बाला, जौत्रक, धने, मोवर्चलगवण प्रत्येक
१ भाग, तिष्ठिङ्गो, धाईकूल, पिशुन, वेग-
कुंठा, पाटिग्री लोष, दाडिममूल प्रत्येक
३ ड. चिनि ७ ड. कपित्यचूर्ण ८ ड. ।

कपिनामा । पुं । शिलारसे । रवा. ।

कपिपिप्यली । स्त्री । रक्तापामार्गे । भा.पू.
१भ. । वानरपिप्यली । वै.निघ. । स्यावर्तचुपे ।
र.मा. । [श.र. ।

कपिप्रभा । स्त्री । शुकशिश्या । आंगाकुली ।

कपिप्रियः । पुं । आमातकह्वे । रा.नि.व.११ ।
कपित्यह्वे । भा. ।

कपिभूतः । पुं । पारिश्रित्ये । वै.निघ. ।

कपिरसः । पुं । शिलारसे । [व.११ ।

कपिरसाव्यः । पुं । आमातकह्वे । रा.नि.

कपिरोमफला । स्त्री । कपिकच्छौ । रा.नि.
व.१ । [रा.नि.व.६ ।

कपिरोमा । स्त्री । कपिकच्छौ । रेणुकायां ।

कपिलः । पुं । शिलारसे । रवा. । कुकुरे ।
हारा । पित्तले । सूषिकमेदे । तद्दृष्टे वणकोथः
ज्वरः गन्धुद्रवः । सु.कल्प.६अ. । त्रि । पिङ्गलवर्णे

कपिलच्छाया । स्त्री । खगनाभौ । भा.म. ।
See कलुरिका ।

कपिलद्राचा । स्त्री । कपिलवर्णहृद्राचावि-
शेषे । आङ्गुर इति यस्याः प्रसिद्धिः । आङ्गुर ।
गुणाः—मधुरा शीतला हृद्या मदहर्षदा दाहसू-
क्ष्माज्वरनासतथाहृन्नासघ्नी च । रा.नि.व.१ । अश्व-
तरसे । [श.च.१

कपिलद्रुमः । पुं । काशीनामसुगन्धकाष्ठे ।

कपिलफला । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । आ-
ङ्गुर । रा.नि.व.१ ।

कपिललोहम् । स्त्री । पितले । हे.च.वै.निघ. ।

कपिलशिशपा । स्त्री । Tawny-leaved sisu. (Dalbergia sisu.) कपिलपत्रशिशपा-
हवे । कपिलपत्र शिशु गच्छ । मं.कं.पिबसा-
शिशव । होंवदवीउ । गुणाः—तिक्ता शीतवीर्या
शमनी वातपित्तज्वरघ्नी कृद्भिहिकानिवारणी च ।
रा.नि.व.८ । कटुका तिक्ता कषाया शोषघ्नी उष्ण-
वीर्या मेदःकुष्ठशिवपमिहमिहरी वलिरुजात्रण-
दाहरक्तवलासघ्नी गर्भपातिनी च । भा.पू.१भ.
बटा.व. ।

कपिला । स्त्री । पितले । भा.म.१भ. । राज-
सीती । पित्तनविभंश । गृहकन्यायाम् । रा.नि.
व.५ । रेणुकायाम् । त्रैलोक्यीज । रा.नि.व.६ ।
कपिलशिशपायां । कान शिशु । रा.नि.व.८ ।
निर्विषजलायुकायाम् । निर्विषज्जोक । सु.सू.१२
च. । See जलायुका । स्वर्णवर्णकामधेनुमेदे ।
मै.लविकं । कृष्णसाध्यलूतामेदे । See लूता ।

कपिलाधिका । स्त्री । वैद्यपिपीलिकायाम् ।

कपिलार्जकः । पुं । कपिलवर्णतुलसीहवे ।
पा.पू.पत्र तूलमौदृक् । वै.निघ. ।

कपिलाची । स्त्री । कपिलशिशपायाम् । रा.
नि.व.८ । स्वर्णवर्णके । रा.नि.व.७ ।

कपिलिका । स्त्री । शतपदीमेदे । पिपीलि-
काविशेषे । सु.कल्प.८च. । See शतपदी, पिपी-
लिका । [नाकुशी । रा.नि.व.१ ।

कपिलोमफला । स्त्री । कपिकण्ट्याम् । आ-

कपिलोमा (ला) । स्त्री । रेणुकवीज । त्रै-
लोक्य । रा.नि.व.६ । [रीती । भा.पित्तल ।

कपिलोहम् । स्त्री । पितले । हे.च. । राज-

कपिलकः । पुं । कपिलके । कमलाङ्गुलि ।
वै.निघ. ।

कपिलिका । स्त्री । शोषविशेषे । गजपि-
पूल वा कमलाङ्गुलि । र.मा. । [गच्छ ।

कपिवदान्यः । पुं । आमातकहवे । आमाङ्ग-
कपिवदिका (स्त्री) । स्त्री । गजपिपण्या ।

भा.पू.१भ. । कपिलहवे । [पूल ।

कपिवाराः । पुं । पारिशाख्ये । पलाशपि-

कपिविरोचनम् (विरोधि) । स्त्री । नरिष्ये ।
रा.नि.व.६ ।

कपिवीजम् । स्त्री । शकशिखीवीज । आमा-
कुशीवीज । भेष.कामेश्वरसीदके ।

कपिहृत्तः । पुं । पारीशाख्ये । वै.निघ. ।

कपिशः । पुं । सिद्धकनामगन्धद्रव्ये । भिन्ना-
त्रय । द्राक्षाख्ये । वै.निघ. । चि । श्याववर्णे ।
मै.शत्रिकं । [माधवीलतायाम् । मै.शत्रिकं ।

कपिशा(शी,शिका) । स्त्री । सुरायां चिका ।

कपिशायनम् । स्त्री । मयविशेषे । चिका ।

कपिशोषकम् । स्त्री । हिमालये । श.च. ।

कपिहस्तकः । पुं । कपिकण्ट्यौ । र.स.र. ।

कपीकण्ट्युः । पुं । कपिकण्ट्युलतायां । आमा-
कुशी । श.र. ।

कपीज्यः । पुं । चौरिकाहवे । जटा. ।

कपीतः । पुं । श्वेतवृक्षाहवे । र.मा. ।

कपीतकः । पुं । मलहवे । रा.नि.व.११ ।

कपीतनः । पुं । उदुम्बरहवे । शङ्खुमूल । हिं
गुलार । ज.द. । आमातके । आमाङ्गु । वा.सू.
१५च.नयोधादी । च.सू.४च. । शरीरहवे । रा.
नि.व.८ । अश्वत्थहवे । मै.नचतुर्के । गुवाकहवे ।
विलहवे । श.र. । गण्डमुष्टे । शङ्खुभाङ्गि ।
रजा. । मलहवे । रा.नि.व.११ ।

कपीन्द्रः । पुं । इनुमति । श.र. ।

कपीष्टः । पुं । राजादमीहवे । वै.निघ. । क-
पिलहवे । रा.नि.व.११ ।

कपोतः । पुं । पारावतपक्षिणि । गृहकपोते ।
पाश्र्वा, कहेतर । मं.परेवा । हिं कउतर । त-
न्मांसगुणाः—बलवीर्यवर्द्धनं स्नादुकफपित्तासदी-
घजिघ । रा.नि.व.१७ । कपोतमांसं पाण्डू वज्यं ।
च.द.पाण्डु-च.योगराजि । पारावतो गुहः क्षिप्रः
रक्तपित्तानिलापहः । संघाही शीतलक्ष्मणः कश्चि-
तो वीर्यवर्द्धनः ॥ भा.पू.१भ. । रसे पाके च स्नादु
कषायं विषदह । राज. । कपोती हं हणो बन्धो
वातपित्तविनाशनः । तपणः यक्षजनी हृती नृणां
गुह्यमदः ॥ अचि.११च. । See पारावतः ।

पक्षिनिर्देशे । पुं । मी.विश्व.तत्रिकं । सूचिक-
भेदे । सु.काण्ड.६५. । कपोतसमूहे । पारदे ।
कर्जिचारे । पक्षिमात्रे । पारीश्रवणे । भोजन-
निष्ठे । भा. ।

कपोत(क)म् । स्त्री । Antimony. लौबी
राक्षने । रा.नि.व.११ । कपोताक्षने । मे.तत्रिकं ।

कपोतकनिषादी । पुं । अश्वस्य वातव्याधि-
भेदे । लक्षणं यथा—“कृच्छ्रादुत्थापितश्चापि पुनर्यो
याति भेदिनी । कपोतकनिषादीति श्रुतेः क-
च्छ्रजीवनः ॥” ज.द.५३.अ. ।

कपोतचक्रः । पुं । कवाटचक्रश्चे । रत्ना ।

कपोतचरणा । स्त्री । मलीनामगमद्रव्ये ।
ननुक । जटा । [गोक्षि । रा.नि.व.१२ ।

कपोतपर्णी । स्त्री । एलायाम् । एलाहेऽ

कपोतपुटम् । स्त्री । औषधपुटविशेषे । लक्ष-
णं यथा—“वस्तुं दीयते खाते अटसङ्गावनीप-
लेः । कपोतपुटमेतत्तु कथितम्...” । भा.म.१.भ. ।

कपोतपुरीषः । पुं । पारावतविष्टायां । एष
व्रणदारणः ।

कपोतवक्त्रा (क्त्रा) । स्त्री । काकमात्र्याम् ।
केडवाटुं ठी । कङ्क । च.द.चरी.चि.कपा.यतेले ।

कपोतवङ्गा । स्त्री । ब्राह्म्या । भा.म.४.भ.पूत-
ना.यङ्.वि. । “कपोतवङ्गाश्लोषाकः ।” खताफट्-
कौति प्रसिद्धायां लतायां । सु.सू.१८.अ. । “कपो-
तवङ्गासुवर्णा । अन्ये “श्रीरीषसदृशपत्रस्त्वपि-
पट्टे” इति द्रव्यान्तरमाहुः । ड. । सु.वि.७.अ. ।

कपोतवर्णा (र्णी) । स्त्री । सृष्टेलायां । रा.
नि.व.६ । [व.१२ ।

कपोतवाणा । स्त्री । नलुकायाम् । रा.नि.

कपोतविष्टा । स्त्री । पारावतपुरीषे । इयं
व्रणदारणी । सु.सू.१६.अ. । [नि.व.५ ।

कपोतवेगा । स्त्री । ब्राह्मीनामगमद्रव्ये । रा.

कपोतसारम् । स्त्री । खीतोक्षने । रा.नि.व.
११ । [विशेषे । अम. ।

कपोताक्षिः । स्त्री । नलिकायाम्, गमद्रव्य-

कपोताक्षनम् । स्त्री । नीलाक्षने । [वि.निच. ।

कपोताक्षीपमफलम् । स्त्री । निष्पुमे ।

कपोतारिः । पुं । श्लेष्मपक्षिणि । प्र.र. ।

कपोतिका । स्त्री । चाणक्यमूलके । कौमल-
मूलके । वै.निच. ।

कपोलः । पुं, स्त्री । मलके । गच्छस्थले । गीत ।
रा.नि.व.१८ । स्त्री (ली) । जाम्बवभागे ।

कपोलफलकम् । स्त्री । प्रशस्तगच्छस्थले ।

कप्यास्थः । पुं । सिद्धके । शिलाद्रिम ।

कप्यासः । पुं । वानरगृहे ।

कफः । पुं । Phlegm. शरीरस्थसौम्यधातुवि-
शेषे । [अश्लेष्म] । गुणाः—“त्रैषा गुरुः द्रव्यस्रष्टुः
प्रसक्तुः क्षिग्धः पटुः शीतजडश्च गीत्यवान् ।
शीते वसने च भृशं निशामुखे पूर्वोऽङ्गि मुक्तोपरि
च प्रकुप्यति ॥ रा.नि.व.२१ । तत्प्रकीपकारणम्
यथा—“गुरुमधुररसातिसिग्धदुग्धेषुभक्ष्यद्रवदधि-
दिननिद्रापूपसर्पिःप्रपूरैः । तुक्ष्मपतनकाले श्लेष्म-
णः सम्प्रकीपः प्रभवति दिवसादौ मुक्तमाने वसने ॥
इति । तत्कर्म यथा—सौमित्रं बहुरास्यता शिशि-
रता शीतं प्रसेकी मलप्राचुर्यं स्थिरता रसश्च
लवणं कण्डूयतिस्त्वयता । आलस्यं चिरकारिता
कठिनता शोथारुचिस्त्रिग्धताः । तन्नाटमुपदेह-
कासगुरुता एताः कफोत्पादकाः ॥ इति । तच्छा-
न्तिहेतुर्यथा—“गुरुशीतस्रष्टुक्षिग्धमधुरस्थिरपिच्छि-
क्षाः । श्लेष्मणः प्रशमं यानि विपरीतगुणैर्गुणाः ॥
इति । माधुर्यापिच्छिलताश्च प्रकौटिलापयैव च ।
आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः । श्लेष्मा
श्वेतो गुरुः क्षिग्धः पिच्छिलः शीत एव च । मधु-
रस्त्विदग्धः स्वाधिदग्धो लवणः क्षूतः ॥ सु.सू.११
अ. । श्लेष्मा श्वेतो गुरुः क्षिग्धः पिच्छिलः शीतल-
स्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भ-
वेत् ॥ इति स्वरूपम् । तस्य स्थानभेदेन तस्य ना-
मानि यथा—कौटनः आलस्यनी रसनः कौटनश्चेति
स्थानभेदेन । तानि च स्थानानि यथाक्रमं आमा-
शयवृद्धयकफशिरःसम्बन्धः । तत्स्थानगतानाश्च तेषां
कर्माणि यथा—कौटनः कौटन्यव्रतनानि च श्ले-
ष्मस्थानानि उदककर्माणां गृह्यन्ति । रसयुक्ताम्ब-
वीर्येण वृद्धयसाव्यवस्थानम् । चिकित्साचार्यश्चापि
विदध्याव्यवस्थानः ॥ उभावपि ततः स्वीयौ तिष्ठत-
यानिके यतः । यतो रसाविवर्जनीतो रसनारसनी
समी ॥ कौटनः कौटनानेन समसोऽन्यतर्पणः ।

श्लेष्माः सर्वस्वीनां संश्लेषं विदधात्यसौ ॥ भा.म.

१५. । अथलम्बक इत्येकः क्लेदकः श्लेष्मकोऽपरः ।
बीधकसर्पकश्चेति श्लेष्मा षड्विधः स्मृतः इति ॥
तेषां लक्षणानि—कफधात्वान्तु श्लेष्माणां यत्करी-
त्यलम्बनं । तत्कोऽवलम्बनस्याति श्लेष्मा प्राप्नोत्यु-
रस्थितः । आमाशयाश्रितः सोऽन्नक्लेदनात्क्लेदकः
स्मृतः । श्लेष्मकः श्लेष्मणात्मन्; स च सम्यौ व्यवस्थि-
तः । रसनावस्थितोऽपि बीधको रसबीधनात् । शि-
रसि प्रस्थितश्चासौ तर्पकः । बा.टी. । श्लेष्मधात्वाच्च
श्लेष्माणां यत्करीत्यलम्बनं । अतोऽवलम्बकः श्लेष्मा
यत्नामाशयसंश्रितः । क्लेदकः सोऽन्नसंज्ञातक्लेदना-
द्रसबीधनात् । बीधको रसनास्थासौ शिरःसंस्थोऽ-
चितर्पणात् । तर्पकः सन्धिसंश्लेषात् श्लेष्मकः सन्धिषु
स्थितः ॥ बा. १ कपित्थश्चे । रा.नि.व.११ । स-
मुद्रफेने । च.द.अर्थ.चि.मलेपे ।

कफकूर्चिका । स्त्री । लालायाम् । शूत्रेण
नान, थुडू । ह.च. ।

कफकेतुरसः । पुं । कफरीगाधिकारि रसः ।
नागधी पिप्पली । र.सा.सं. । पाठः—“टङ्गणं
मागधी शर्शं वस्नानां समं समं भार्द्रकस्वरसेनाय
दामयेहावनावयम् । गुडामात्रं प्रदातव्यम्... ॥”
द्वितीये यथा—“दग्धशर्शं त्रिकटुकं टङ्गणं समभा-
गिकं । विषञ्च पञ्चभिन्नुष्यमार्द्रतोयेन मर्दयेत् ।
वारत्रयं रक्तिकाञ्च वटीं कुर्याद्विचक्षणः ।” सायं
प्रातरार्द्रकरसेन देयं । भैव.कफज्ज.वि. ।

कफगण्डः । पुं । गलरीगे । तस्य लक्षणम्—
“स्थिरः सवर्णो गुरुश्चकलूः शीतो महंश्चापि
कफात्मकस्तु । पारुष्ययुक्तश्चिरवृद्धिपाको महच्छ-
वा पाकमियात् कदाचित् । वैरस्यमास्थस्य च तस्य
जलोर्मेवेतथा तालुगलप्रशोचः ॥” मा.नि. ।

कफगुल्मः । पुं । श्लेष्मजगुले । तस्य रूपं—“क्षौ-
मिन्धशीतज्वरगात्रसादृष्टज्ञासकासारुचिनीरवाणि ।
शैवं.रगत्या कठिनीव्रतत्वं गुल्मस्य रूपानि कफा-
त्मकस्य ।” शीतं गुरुस्निग्धमपेष्टनञ्च सम्पूर्णं प्रख-
पनं दिवा च । गुल्मस्य हेतुः कफसम्भवस्य सर्व्वेस्तु
दुष्टो निचयान्मकस्य ।” च.चि.५५. ।

कफघ्नः । वि । श्लेष्मनाशकः । [नि.व.४ ।

कफघ्नी । स्त्री । शुकनासायाम् । ह्रस्वभेदे । रा.

कफज्वरः । पुं । श्लेष्मजन्वज्वरः । See ज्वरः ।

कफ(फो)णिः (यी) । पुं, स्त्री । भुजसम्भ-
यस्यौ । कण्ठे । सा.नि.व.१८ ।

कफनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतरीगविशेषः ।
मौत्रेण ग्राह्यः कफज्जु नाडी । यथा—“द-
न्तमूलगता नाड्यः पञ्च श्रेया यथेरिताः । श्रेया क-
फाह्रुचक्रार्जुनपिच्छिलासा साय्वा सकलरुग्णा
रजनौप्रवृद्धा ।” मा.नि. । [लादौ । कफोपातः ।

कफप्रकृतिः । स्त्री । स्थिरचिततास्निग्धकैश-
कफमन्दिरम् । मच्छभेदे । शाङ्ग, फेन ।

कफरुहा । स्त्री । नागरमुसायाम् ।

कफरीगः । पुं । कफजन्वरीगमात्रे ।

कफरीहिणी । स्त्री । कफजन्वगलरीगविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा—“क्षौतानरीध्न्यपि मन्द-
पाका स्थिराक्षुरा या कफसम्भवा सा । मा.नि. ।
See गलरीहिणी ।

कफवर्षकः । वि । श्लेष्मवर्षके ।

कफवर्धनः । पुं । पिच्छीतगरवृक्षे । त्रिका. ।
वि । कफवर्धके । [वि । श्लेष्मरीधके ।

कफविरोधि । स्त्री । मरिचे । रा.नि.व.६ ।

कफसंशमनवर्गः । पुं । कफशान्तिकरद्रव्य-
गणेषु यथा—“रुच्यारकषायतित्तकटुक्यायाम्-
निष्ठोवनं धूमायुष्णशिरिविरकवनमस्वेदीपवासा-
दिकम् । स्त्रीसेवाध्ननिगुहजागरजलकोडाङ्गना-
सेवनं पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणसुयं जये-
त् ॥” भा.पू.२५. ।

कफसम्भवः । वि । कफोत्पत्ते ।

कफस्थानम् । स्त्री । कफाशयेषु, आमाशयी-
रःकण्ठशिरःसन्धिषु । सु.सू.२१ अ. ।

कफस्त्रावः । पुं । नेत्रसन्निगतरीगविशेषः ।
लक्षणं यथा—“पाकः सम्यौ संश्लेषेद्यस्तु पृथं
पृथक्सावोऽसौ गदः सज्ज्वलः । श्वेतं सान्द्रं पि-
च्छिलं संश्लेषेद्वि श्लेष्मासावोऽसौ विकारी भवतु ॥”
मा.नि. ।

कफातिसारः । पुं । कफजन्वातिसारः । सा.
चिकित्सा—“श्लेष्मातिसारि प्रथमं हितं लङ्घनपाच-
नं । योन्यशामातिसारद्वी यथोक्ती दीपनी गणः ॥”
तस्य लक्षणं यथा—“शूलं सान्द्रं सकृपं श्लेष्मकं

विषं शीतं दृढरीणा मधुसः । मा.नि. ।

कफान्नासः । पुं । कर्कराज्ये । वायनां ग्रीह ।
रा.नि.व.८ ।

कफापहा । स्त्री । जीरके ।

कफारिः । पुं । चार्दके । दृष्ट्या । रा.नि.व.१ ।

कफी (इन्) । पि । कफयुक्तं । अम. । पुं ।
जले । हाडी ।

कफीसुः । पि । कफयुक्तं । उषा. ।

कफीत्कटः । पि । कफप्रधाने । च.द.साग्निपा-
तिवज्ज.पि. । “कषया च कफीत्कटे ।”

कफीरिक्षाष्टः । पुं । मेचरोमर्मेदं । लघुषम् —

क्षीन पक्षेदुपाधि स्थितानि च सितानि च । स-
खिलमावितानीय परिजाद्यानि मागवः ॥ मा.नि. ।

कफीरक्षेयः । पुं । कफस्य वमनायोपस्थितौ ।

कफीदरम् । स्त्री । कफजन्मिदररीमे । लघुषम्

— “यक्षीतलं यक्ष्मिण्यवगच्छं गुरु स्थिरं यक्ष्म-
खाननस्य । स्थितं मङ्गलीकयुतं ससार्दं कफीदरं
तस्य चिराभिर्हति ॥” सु.नि.७३. । [दरे । मे.]

कफान्धम् । स्त्री । जले । रा.नि.व.१४ । पुं । उ-

कवित्यः । पुं । कपिल्यहवे । अ.टी. ।

कम् । अथयं । मसके । श.चि. ।

कमठः । पुं, स्त्री । कक्षपे । भास्त्रविशेषे । मे.
ठजिकं । शम्भुकां । शंङ्गां । धरणिः । वंशे । श.र. ।

कमठी । स्त्री । कक्षप्याम् । अम. ।

कमण्डलुः (तरुः) । पुं । मचवने । पाकुड़
ग्रीह । प.सु. । करके । मद्राग्रीत पात्र । मे.
लघुयुक्तं । अथत्यमेदं । गजहण्डसहोरा । पलाश-
शिथूल । भा.पू.१३.वटा.व. ।

कमनः । पुं । अशोकहृत् । मे.नजिकं । मदने ।
पि । कालुके । [कौचपक्षिणि ।

कमनच्छदः । पुं । कक्षपक्षिणि । छे.च. ।

कमन्धम् । स्त्री । जले । अ.टी.रा. ।

कमलम् । स्त्री । *Nelumbium speciosum*
or *Nymphaea nefumbo*. पद्मसामान्ये ।
पद्म । तं तामर । तच्च श्वेतरक्तनीलमेदेन त्रिवि-
धम् । कमलगुणाः— शीतलं र्षेकरं मधुरं पित्त-

कफघ्नं दृष्ट्यादाहरतविस्फीटकविषविषहरं । श्वेत
शीतलं मधुरं कफपित्तघ्नम् । रक्तनीले तु तला-
दल्यगुणे भवतः । भा.पू.१३. । पुं । अथविशेषे । मे.
लजिकं । सारसविहङ्गमे । अम. । तामे । कोवि.
मेघनि । मे.लजिकं । पद्मकाष्ठे । कुङ्कुमे । मृषा-
श्वे । जले । रा.नि.व.१४ ।

कमलकन्दः । पुं । शालूके । पद्मप्र ग्रीहो ।

गुणाः— “शालूकः कटुकशोतः तुषरी मधुरी दु-
रः । मलसामकरी कक्षी नेत्र्यी हृष्यश्च शीतलः ।
दुर्जरी बाह्वकी रक्तपित्तं दाहं दृष्ट्या कफं । पित्त-
वातस्य गुल्मस्य पित्तं कान्तं कर्मांसाया । मुखरीमे
रक्तदोषं नाशयेदिति च स्मृतः ।” वै.निच. ।

कमलकर्षिका । स्त्री । पद्मबीजकोशे । प-
द्मप्र ६१कि. । गुणाः— “बीजकोशसु मधुरः तु-
षरः शीतलो लघुः । तिक्तो मुखस्त्रक्षकारो रक्त-
दोषदृष्ट्या हरः ॥” वै.निच. ।

कमलकेशरः । पुं, स्त्री । पद्मकिसल्ये । पद्म-
कमप्र. । गुणाः— “शीतलः दृष्ट्या मधुरः कटु-
रुचः गर्भस्थैर्यकरः रुच्यश्च ॥” वै.निच. ।

कमलच्छदः । पुं । कक्षपक्षिणि । पद्मदले ।

कमलनालम् । स्त्री । पद्मनालायाम् । पद्मप्र
ऊँठो । वै.निच. । See कृपालम् ।

कमला । स्त्री । वरस्थिति । मे.लजिकं । निम्ब-
कविशेषे । कम्ला लेवु, मत्तबत्ती लेवु. तं
सारः ।

कमलाचः । पुं । कमलबीजे । पद्मबीज ।
गुणाः— “स्वादुरुच्यः पाचनः कटुकः स्मृतः । शी-
तलसुवरसितको गुरुर्विदम्भकारकः । गर्भस्थिति-
करी कक्षो हृष्यो वातकरी मतः । कफकलेखनी
बाह्वी वल्यः पित्तविनाशनः । रक्तवन्मिदाह्ला-
पत्यनाशकरी मतः ।” वै.निच.कहि.चि.वमनायत-
योगे ।

कमलनी । स्त्री । पद्मिण्याम् । गुणाः— शी-
तला गुरुः मधुरा लवणा रूषा पिशाच्छकफघ्नी
वातविदम्भकारिणी च । भा.पू.१३.पुष्पव. । तत्-
कदः— “शीतलमधुरी मतः । तिक्तः पाकि-
ऽतिकटुकः लघुर्वै बाह्वकी मतः । वातह्लाकफपि-
पाणां नाशको मुनिभिः स्मृतः ॥” वै.निच.३५.

कमलोत्तरम् । स्त्री । कुसुमपुष्प । ऐ.च. ।

कमोदपुष्पम् । स्त्री । जलपुष्पविशेष ।

कम्पः । पुं । वेपथी । रा.नि.व.२० ।

कम्पनः । पुं, स्त्री । कम्पे । मे.न.विकं । शिशि-
रकाले । रा.नि.व.२१ । तन्नामकश्रीभोल्लणसन्नि-
पातज्वरे । लक्षणम् — “जडता गद्गदा बाष्पी रा-
जी निद्रा भवत्यपि । प्रसम्भे नयने चैव सुखमाधु-
र्यमेव च । कफीलणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य ल-
क्षयेत् । ...कम्पनसंज्ञकः ॥” भा.म.ख.१भा. ।

कम्पलक्ष्मा । स्त्री । वायी । श.र. ।

कम्पवायुः । पुं । वायुरोगविशेष । “सर्वाङ्ग-
कम्पः शिरसो वायुर्वेपथुसंज्ञकः ।” मा.नि. ।

कम्पाकः । पुं । वायी । ऐ.च. । [युक्ते ।

कम्पितम् । स्त्री । चलने । श.र. । वि । कम्प-

कम्पिलः । पुं । श्वेतचिह्नतायाम् । वै.निच.२भ.

कम्पिला । स्त्री । कुमार्थाम् । पृ.उ.कू.मात्रौ ।

कम्पिलः (कः) । पुं । रेणुबहुच्छारीचन्याम् ।
कमलाङ्गुलि । र.मा. । रा.नि.व.१२ । रञ्जनके ।
वा.सू.१५ अ विरचने । कुङ्कुमे । च.द.ज्व.चि.सु-
सादिगणे । “नीलीकम्पिलकं चिह्नम् । कम्पिलको
रोचनिकः स्वनामधेयातः” । ड. ।

कम्पिलमालङ्काः । पुं । वकुलमेदे ।

कम्पः । वि । कम्पयुक्ते । अम. ।

कम्बलः । पुं । लोणिकाशकि । दनशूनिश ।
प.सु. । मेवादिरोमजातवस्त्रादौ । कुशल । अम. ।
सास्त्रायाम् । रत्ना. । नागराजि । कुमी । उत्तरास-
ङ्गे । मे.ल.विकं । मृगमेदे । जटा. स्त्री । जले ।
मे.ल.विकं ।

कम्बलिवाद्यकम् । स्त्री । वृषवाद्यशकटे ।
शक्रर गण्डौ । अम. ।

कम्बिः । स्त्री । दम्ब्याम् । श.च. । वंशांशे ।
वांशेन प्रोक्त । मे.ब.विकं । वंशादुरि ।

कम्बुः (कः) । पुं, स्त्री । शङ्खे । गौ.क. । रा.
नि.व.१३ । शम्बूके । वलये । गजे । मे.ब.विकं ।
शोणितवदनायाम् । शीवायां । नलके । नलि,
होड । ऐ.च. । मानमेदे ।

कम्बुककुसुमा । स्त्री । शङ्खपुष्पाम् ।

कम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धादले । र.मा. ।

कम्बुकाष्ठा । स्त्री । अश्वगन्धाक्षुपे । रा.नि.व.४ ।

कम्बुग्रीवा । स्त्री । शङ्खान्तरेखात्रयाक्षयीवा-
याम् । रा.नि.व.१८ । [व.३ ।

कम्बुपुष्पी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायां । रा.नि.

कम्बुमालिनी । स्त्री । शङ्खपुष्पीलतायाम् ।
रा.नि.व.३ ।

कम्बूः । स्त्री । शङ्खे । वलये ।

कम्बूपूतः । पुं । शङ्खे । गौ.क. । रा.नि.व.१३ ।

कम्बोजः । पुं । शङ्खविशेष । हस्तिविशेषे मे.
ज.विकं ।

कम्बुतायी(इन) । पुं । शङ्खचिह्ने ।

कम्भारी । स्त्री । गाम्भार्यां । गाम्भर गौ. ।
रा.नि.व.८ ।

कम्बु । स्त्री । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

कम्पः । वि । मेथुनेच्छायुक्ते । अम. ।

कयस्थी । स्त्री । हरीतक्यां । कार्काण्यां । अ.
टी.खा. । सूक्ष्मलायां । च.द.उन्मा.चि.महापेशाच-
ष्टये ।

कयाहः । पुं । पक्रतालसदृशवर्णांशे । लक्षणं
यथा — “पक्रतालनिभो वाजी कयाहः परिकी-
र्तितः” । ज.द.२अ. ।

करः । पुं । आशुल्यक्षुपे । तवरङ्ग इति काश्मीरे
रा.नि.व.४ । वर्षोपले । रम्भी । पाथी । युष्ठा-
दख्ये । मे.र.विकं । हस्ते । रा.नि.व.१८ ।

करकः । पुं । दाडिम्बह्वये । रा.नि.व.११ ।
पलाशह्वये । हारा. । वकुलह्वये । कौविदारह्वये ।
त्रुणकाक्षनवृक्षे । रा.नि.व.१० । See काश्च-
सारः । करवीरह्वये । रा.नि.व.८ । नारिकेल-
स्थिति । शाला । रा.नि.व.११ । नाटा इति प्रसिद्धे
करह्वये । ऐ.च. । कुसुमह्वये । पक्षिविशेषे । मे.
ज.विकं । स्त्री । करह्वे । गोमयच्छ्वे । चिका. ।

करकचः । पुं । नखे । वै.निच. ।

करकटः । पुं । भरुवाजपक्षिणि । वै.निच. ।

कारकयुक्तः । पुं । नखे । त्रिका ।
कारकशालिः । पुं । रसालिनी ।
कारका । स्त्री । कारवज्रात् । करण । रा.नि. व.७ । वर्षापले । अम. ।
कारकाजलम् । स्त्री । दिव्यजलमेद । “दिव्य-
 वायुमिसंयोगात्संज्ञताः खापतन्ति याः । पाषाण-
 खल्ववशापलाः कारकोऽष्टतोपमाः ॥ कारकाजं
 जलं कर्षं विशदं गुरु च स्थिरं । दारुणं शीतलं
 सान्द्रं पित्तहृत्कफवायुहृत् ॥” वैद्यके ।
कारकाश्व । स्त्री । करकजले । वै.निघ. ।
कारकाश्वाः । पुं । नारिकेलवले । त्रिका ।
 स्त्री । करकजले ।
कारकुम्भलम् । स्त्री । करकुली ।
कारकण्या । स्त्री । जीरके । वै.निघ. ।
कारकण्डः । पुं । विवाहे । त्रिका । करकण्डे ।
कारकपर्णः । पुं । दक्षिणमनदण्डे । अ.च. ।
कारकपर्णी । पुं । सुदमनानदण्डे । छोटि मटे-
 नि । हिं डीटीरवी ।
कारकाटः । पुं । तन्नामकस्यावरविषमेदे यस्य
 तच्च नियसि च विषं वर्तते । अयं मूलविषोऽप्यु-
 च्यते । सु.कल्प.२५. ।
कारकः । पुं । मलके । विश्व.कविकं । अश्वस्य-
 नारिकेलफलास्थिनि । नारिकेलेर थोल, मा-
 ल । अ.च. । कडाले । रा.नि.व.१८ ।
कारकशालिः । पुं । कारकनामैनी । मं रस
 दालि । कं रसालसं । गुणाः — मधुरः शीतलः
 रुचिहृत् स्मृदः पित्तघ्नः दाहहरः वृष्यः तेजी-
 बलवर्धनश्च । रा.नि.व.१४ ।
कारकभीतः । त्रि । अस्थिमात्रेण स्थितः । भा.
 म.४म.गर्म.चि. । “कारकभीतगोमुह्यां ।”
कारक्यदः । पुं । शाखीटवृक्षे । मण्डु ग्राह ।
 हिं शिङ्गो । भा. । [शाकतरी ।
कारक्यदा । स्त्री । सिन्दूरपुष्पा । रा.नि.व.१० ।
कारजः । पुं । करजवृक्षे । उद्भृत्करज ग्राह ।
 नखे । स्त्री । व्याघ्रनखे । नथी । मे.ज.विकं । [रत्ना ।
कारजास्थः । पुं । नखीनामुगमदण्डे । नथी ।

कारक्योडिः । पुं । हस्तग्रीवमहाकन्दशके ।
 हाङ्गोडाडी । रा.नि.व.७ । काष्ठपाषाणमेदे ।
कारक्योडिकन्दः । पुं । तन्नामकवृक्षकन्दे ।
 एषां गुणः रसवत्सङ्गद्वयकृत् । रा.नि.व.७ ।
कारञ्जः (कः) । पुं । (Pangamia glabra
 Syn. galedupa Indica.) स्त्रनामकस्तवृक्षे ।
 रुद्रं करञ्ज ग्राह, उद्भृत्करञ्ज ग्राह । हिं कर्ष-
 जुषा करोदा । कष्टकरञ्जी । तं कानुगवेदु । स
 च वडिधुः — तत्रैकः उद्भृत्करञ्ज, द्वितीयः नाटो-
 करञ्ज । तृतीयः कैटो वा गैटोकरञ्ज, चतुर्थः
 माकुडाकरञ्ज, पञ्चमः विश्वकरञ्ज, शेषः अन्नक-
 रञ्ज इति षड् कथ्यते । कष्टकरञ्जाकरञ्जः । घी-
 राकरञ्जः । भा. । तत्र प्रथमस्य पर्यायः — चिर-
 विलो नन्नामालः करञ्जश्च करञ्जके । द्वितीयस्य
 यथा — प्रकीर्यः पूतिकरञ्जः पूतिकः, कलिकारकः ।
 तृतीयस्य — वड्मयः । चतुर्थस्य — मर्कटी । पञ्चमस्य
 — अङ्गारवल्ली । षष्ठस्य — करमर्हं वनेच्छुद्रा क-
 रान्नः करमर्हकः इति । गुणाः — कटुकः तीक्ष्णः
 वीर्योष्णः अनिलघ्नः कुष्ठोदावर्तगुल्माशत्रिणकृमि-
 कफघ्नः । करञ्जपत्रं कफवातार्शकृमिशोथहरं
 भेदनं पाककटुकं वीर्योष्णं पित्तलं लघु च ।
 तरफलं कफवातघ्नं मेहराशः कृमिकृष्टघ्नश्च । हृत्-
 पूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशी गुणैः । भा.पु.१.भ.गु.
 व. । तस्युषं — उष्णवीर्यं पित्तवातकफघ्नश्च । तद-
 द्युराः — अग्निदीपना रसे पाके च कटुकाः पाच-
 नाः कफवातार्शः कुष्ठकृमिविघ्नघ्नाः शोथहराश्च । वै.
 निघ. । केचित्तु भद्राकरञ्जवृक्षकरञ्जपूतिकरञ्जगु-
 ल्लकरञ्जकरञ्जकादिभेदानाह । तेषां गुणाः स्व-
 स्वपर्याये सन्त्याः । शृङ्गारजि । अटा. । करञ्जफले ।
 सि.यो.वृहदयसुखचूर्णे ।
कारञ्जतैलम् । स्त्री । तन्नामकफलीत्यतैले ।
 करञ्जदेतज । गुणाः — तिक्तं नालुणश्च । वा.टी. ।
 ज्वरोगघ्नं वातरोगघ्नं तीक्ष्णमुष्णं कुष्ठकण्डूतिवि-
 चर्षिकाहरं लेपेन नानाविधचर्मरोगघ्नश्च । रा.नि.
 व.१५ । किटिमन्त्रं कृमिघ्नं रुचिपित्तदीपकरञ्च ।
 राज. ।
कारञ्जहय(युग्म)म् । स्त्री । उद्भृत्करञ्ज, ना-
 टोकरञ्ज इति द्वयं । “एकश्चिरविलः, द्वितीयः
 कष्टकौविटपकरञ्जः ।” वृक्षविटपकरञ्जी । सु.यु.

१८५. उ. आमादिः । सि. यो. उमा. चि. । “कर-
क्षी देवदात च ।” (एकः पूतिकरञ्जधिरविलास्यः,
द्वितीयः नक्तमालाख्यः) वा. सु. १५५. चारम्वधादिः ।
“भूमिन्वसैथ्येकपटोलकरञ्जयुग्मम् ।” [नि. व. ११ ।
करञ्जफलः (कः) । पुं । कपिलवृक्षे । रा.
करञ्जखेहः । पुं । करञ्जतैले । रा. नि. व. ८ ।
See करञ्जतैलम् ।

करञ्जाद्यष्टतमम् । स्त्री । उपदंशे । पाठः —
“करञ्जनिम्बान्नशालजम्बवटादिभिः कल्ककषा-
यसिद्धं । सर्पिर्निहत्यादुपदंशदीवं सदाहपाकं सु-
तिरागयुक्तम् ।” षटादीनां लक्षणायेन तेषामेव
कल्केन तैलं पाच्यं । तैलं ४ श. क्वाथद्रव्यं ४ श.
जलं ६४ श. शी. १६ श. कल्कः १ श. । च. द. ।
करञ्जिका । स्त्री । कैंटिकरञ्ज इति लोके ।
गुणाः—कण्टयुक्तः करञ्जसु पाके कटुश्च त्वरः ।
यादृक्क्षोणवीर्यः स्यात्तक्तः प्रोक्तश्च मेहहृत् । ऊ-
ष्णार्शत्रिषवातानां कमीषां नाशनः परः । पुष्यसु
वीर्यं चीर्णं स्यात्तक्तं वातकफापहम् ॥ वै. निघ. ।
नक्तमालफले । सु. चि. २५. सद्योव्रणे ।

करञ्जी । स्त्री । महाकरञ्जे । श. च. । उद्भ्र-
कञ्ज । हिं चरारि । गुणाः—साम्बनी तिक्ता
तुवरी कटुपाका वीर्योष्णा पित्तार्शोवमिक्तमिक्त-
ष्ठममेहघ्नी च । भा. पू. १ भ. । करञ्जवज्रायम् ।

करटः (कः) । पुं । कुसुमवृक्षे । रवा. । क-
रिगच्छस्वले । हला. । वायसे । मी. । [उड्डि. चि. ।

करटवी । स्त्री । वृक्षसूषिकायाम् । रस. र. अम्ल
करटा । स्त्री । दुःखदीक्षायां गवि । हे. च. ।

करटी(टिनी) । पुं, स्त्री । हस्तिनि । ह-
सिन्याम् । हे. च. । [हे. च. ।

करटुः । पुं । कर्करटुपलिषि । कर्कटिग्रं पक्षी ।

करणः । पुं । जम्बीरवृक्षे । हला. । स्त्री । हतौ ।
गवे । विषयेन्द्रिये । “क्रियामिदेन्द्रियचेचकायसंवे-
शनेषु च । कायस्थे साधने कौत्वम् ।” मी. भविकं ।

करणत्रायम् । स्त्री । मलके । हे. च. ।

करणाधिपः । पुं । जीवे ।

करण्टकः । पुं । पक्षकन्दे । [सु. ।

करण्टुः । पुं । लोषिकाशके । वनभूनिश । प.

करण्डः । पुं । मधुकोषे । मोटाक । दलाठकी ।
करण्डा । मूत्रेण माषि । मी. भविकं । करण्ड-
वपलिषि । हारा. । [नि. व. ११ ।

करण्डफलः (कः) । पुं । कपिलवृक्षे । रा.

करण्डा । स्त्री । यकृति । कालखण्डे ।

करण्डी (इन्) । पुं । मय्ये । त्रिका. ।

करतलः । पुं । हस्ततले । हांउतत्र ठेला ।
हिं हथेली । “कई करतले झूतां” रा. नि. व. १८ ।

करटस्थम् । स्त्री । श्वेतकेतके ।

करतोयम् । स्त्री । वर्षोपलजले । शी. नेत्रद्रव्या

करट्टमः । पुं । कारस्करवृक्षे । कूटिना । रा.
नि. व. ८ ।

करपत्रम् । स्त्री । क्रकचास्ते । कर्वात, कैंटि ।
सु. म. ८५. । तत्र केदनेलेखनकर्माणि प्रयुज्यते ।
यथा—“भेदेऽस्यां करपत्रसु खरसारं दशाङ्गुलं ।
विस्तारि द्वाङ्गुलं सृष्टदृष्टमस्यैवमनम्” ॥ अचि. ।

करपत्रवान् । पुं । तालवृक्षे । श. च. ।

करपत्रिका । स्त्री । जलक्रीडायाम् । जटा. ।
तिलपण्याम् । [खे. रा. नि. व. ८ ।

करपर्णः । पुं । भिष्ठावृक्षे । रा. नि. व. ४ । रक्तैर-
करपल्लवः । पुं । अङ्गुली । शब्दकल्प. ।

करपात्रम् (त्रिका) । स्त्री, स्त्री । जलक्री-
डायाम् । हारा. । [च. टी. सा. ।

करपा(त्रा)लिका । स्त्री । एकधाराखे ।

करबडावल्ली । स्त्री । अत्यन्तपण्याम् । हिं
वल्लीपूरण । रा. नि. व. २ ।

करबालः । पुं । नखे । श. मा. । खड्गे ।

करभः । पुं । गजपिपण्याम् । प. सु. । उष्ट्रे ।
रवा । उष्ट्रश्रावके । सूर्योर्वसे । गजशिशौ । च. टी.
सा. । करिपण्डे । नखीनामगन्धद्रव्ये । रा. नि. व. ११ ।
Seenखः । मण्डवत्पत्रम् । कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तहस्त-
वर्द्धभागे । मी. भविकं । [रा. नि. व. १० ।

करभकाण्डिका । स्त्री । उष्ट्रकाण्डवृक्षे ।

करभक्कि(ण्डि)का । स्त्री । महाकरञ्जे ।
उद्भ्रकञ्ज । हिं चरारि । भा. पू. १ भ. । खताक-
रञ्जे ।

करभप्रियः । पुं । इद्रवीलुह्वे ।

करभप्रिया । स्त्री । दुरालभाया । इद्रदुराल-
भायां । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.११ ।

करभवस्तम्भः । पुं । कपित्थह्वे । इद्रवीलुह्वे ।

करभवाकृषी । स्त्री । उद्रककष्टकगुणो "स्थितं
करभवाकृषी ।" रस.र.वाजी ।

करभा । स्त्री । ठषिकाख्या । विष्ठाति ग्राह ।
रा.नि.व.८ । [भायां । रा.नि.व.४ ।

करभादनिका (नी) । स्त्री । इद्रदुराल

करभी (इन्) । पुं, स्त्री (भी) । इक्षुनि । उद्रगां ।
भा.म. ३भ.सू.चा.वि. । ऋक्षमेवम्यस्याम् । श्वेता-
परजितायां ।

करभीरः । पुं । सिङ्गे । श.र. ।

करमटः । पुं । गुवाकह्वे । त्रिका ।

करमध्यम् । स्त्री । कर्षे, २ ती. । प.प्र.१ख. ।

करमईः । पाषीयामलकह्वे । पाषीयामला ।
अटो.सा. । क.म.७ । हिं करौदा इति च भाषा ।
मं कं करवन्दे, करिजिगे । रा.नि.व.११ । स
हि विधी महाचुद्रभेदेन । गुणाः— "करमईफल-
खामं तिक्तचाग्निप्रदीपकं । गुरु पित्तकरं याहि
चाक्षुस्त्र्यं रुचिप्रदं । रक्तपित्तं कफवैव वर्जयेत्तुङ्गि-
नाशकम् । तत्पक्वं मधुरं कथं लघुशीतल पित्तहं ।
रक्तपित्तं त्रिदोषञ्च त्रिषं वातञ्च नाशयेत् । तच्छुष्कं
पक्वसदृशं गुणैर्ज्ञेयं विचक्षणैः । अत्यस्त्रस्य गुणाश्चैव
ज्ञेयामकरवन्दवत्" ॥ वै.निच. । "पिपासान्नं गुरु
रुचिकरं पित्तकरञ्च । राज. । 'करमईहयं
त्वाममस्त्रं गुरु लघापहं । उष्णं रुचिकरमोक्तं
रक्तपित्तकफप्रदम् । तत्पक्वं मधुरं कथं लघु
पित्तसमीरजित्" ॥ भा. । च.सू.७अ. ।

करमईकः (का) । पुं, स्त्री । करमईह्वे ।
लताविशेषे ।

करमईका । स्त्री । पर्वतजद्राचासदृश्याम् ।
करोदीति लोके ख्यातायाम् । द्राक्षा पर्वतजा या-
हक तादृशी करमईका । भा.पू.१भ.भाषादिव. ।

करमई । पुं, स्त्री । करमईह्वे । करमईह्वे ।
रवा. ।

करमासः । पुं । खतमाले । धूने । इ.च. ।

करमूलम् । स्त्री । मन्थिवन्धे । रा.नि.व.१८ ।

करम्बी । स्त्री । कलम्बीशक्ति । See कलम्बी ।

करम्भः । पुं । दधिसक्तुनि । प.सु. उत्तमारशी-
ति । वा.सू.१५अ.वीरतरादिः अक्षयः । "भद्रक-
मीरटकुण्डलकरम्भपाषाणः ।" स्त्री । तन्नामकल-
क्कारनियं सस्थावरविषे । प्रियङ्गुफले । इदं स्वा-
रविषान्नमृतफलविषं । पुष्पविशेषश्च । सु.कल्प.२
अ. । See फलविषम् । [मिश्रितसक्तुनि । हारा. ।

करम्भकः । पुं । श्वेतकिशिकायाम् । स्त्री । दधि-

करम्भा । स्त्री । श्वेतावर्ण्याम् । प्रियङ्गी । रा.नि.
व.१२ । इन्दीवरायां । रा.नि.व.१ ।

कररी । स्त्री । करिदलमूले । इला. ।

करसहः । पुं । नखे । रा.नि.व.१८ । नखी-
नामगन्धद्रव्ये । नखीति भाषा । रा.नि.व.१२ ।
See नखः । अगर्वादिधूपे । वै.निच.२भ. ।

कररेखा । स्त्री । करस्करेखायाम् । "रेखाः
सासुद्रिके ज्ञेयाः शुभाशुभनिवेदकाः ।" रा.नि.व.
१८ ।

करलः । पुं । कपित्थह्वे ।

करवालिका । स्त्री । करपालिकायाम् ।

करवी । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् । तं कौपु. । भा.
पू.१भ.गु.व. । यमान्यां । राजिकायां । सु.सू.७६अ. ।

करवी(र)भुजा । स्त्री । आदकौह्वे । आर्ह-
ती । रा.नि.व.१६ ।

करवीरः । पुं । (Nerium odorum.)

Sweet-scented oleander. उपविषजाती-
यस्वनामख्यातह्वे । कद्रवी ग्राह । हिं कर्षली ।
मं कषेक, कहेर । कं वाफणसिगे । तं गन्नेव ।
स चतुर्धा श्वेतरक्तपीतजम्भभेदेन । तच्च श्वेतकरवी-
रगुणाः— कटुः तीक्ष्णः कुष्ठकक्षूः त्र्यध्विषिष्की-
टघ्नः हृद्यबुद्धिप्रदश्च । रा.नि.व.१० । सु.सू.१६अ.
श्रीरीविरेचने । रक्तवर्णः शोधकः स्थाक्ताटुः पाके
च तिक्तकः । कुष्ठादिनाशको लिपात् इति रक्त-
गुणाः । निघण्टो पाटलभेद उक्तः— अथ पाटल-
वर्णकः । शीर्षवीकां कर्षं वातं नाशयेदिति कौ-
शितः । रक्तादिचतुर्भेदसुखाः श्वेतद्वयारिवत् । वै.
निघ. । अर्गुनह्वे । सुआदकौह्वे । टोटाटो

कलात्र गीह । प.सु. । हिङ्गुपत्रे । सीमलतामेदि ।
सु.चि.१८५. । See सीम ।

करवीरकः । पुं । श्वेतकरवीरकश्च । तन्मूल-
विषे । इ.च. । अर्जुनकश्च । रा.नि.व.८ ।

करवीरकन्दसंज्ञः । पुं, स्त्री । A species
of onion or bulb. तैलकन्दे । अनाधूति-
कश्च । रा.नि.व.७ ।

करवीरका । स्त्री । मनःशिलायां । वै.निघ. ।

करवीरणी । स्त्री । करवीरणी ककरखिरणी
इति कीडण्यदेशप्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे । सा रक्त
पुष्पा योभे जायते । गुणाः—“तिक्ता चोष्णा च
कटो च कफवातविषापह्ना । आधानवातं कर्द्विष
कर्द्विषासङ्गमीघयेत् । इत्येवं करवीरण्या गुणाः
प्रोक्ताः”... । वै.निघ. । रा.नि.व.१० ।

करवीरभुजा । स्त्री । आठक्का । हिं रहर ।
रा.नि.व.१६ ।

करवीरायतैलम् । स्त्री । भगन्दराधिकारे
तैलम् । पाठः—“करवीरनिशदन्तीलाङ्गलौलव-
णाग्रिभिः । मातुलुङ्कार्कवसाङ्गे पत्रेतैलं भगन्द-
रे” तिलतैलं ४श. करवीरादिकल्कः १श. वारि
१६श. एकत्र पाच्यम् । च.द., रस.र. । अन्यत्
मासारीये—“रक्तकरवीरपुष्पं आल्यासधाशनम-
ज्जिकायाश्च । एतैः समनु तैलं नासाशानाशनं ये-
ष्टम् ॥” च.द. । अशनः पीतशाले (पिशिनि) ।
पाकः पूर्व्ववत् । [वै.निघ. ।

करवीरानुजा । स्त्री । आठक्का । हिं रहर ।

करवीरिका । स्त्री । मनःशिलायां । रा.सा.सं. ।

करवीर्यः । पुं । चिकित्सकविशेषे ।

करशाखा । स्त्री । अङ्गुली । रा.नि.व.१८ ।

करशीकरः । पुं । वमने । करिष्यच्छनिर्गत-
जलकथे । इत्या. ।

करशूकः । पुं । मूले । जिका. ।

करशोथः । पुं । (Oedematous swell-
ing of hand.) इक्षुशोथे । शोठत्र कज्ज-
फोना । [जय. । रत्ना. ।

करसम्भवम् । स्त्री । रीमकलवणे । मालुति

करसादः । पुं । इसादीर्घ्ये ।

करङ्गाटः (कः) । पुं । मदनकश्च । प.सु.
रा.नि.व.८ । योगरत्र.उ.ख.केशरपाके.सु.कल्प.७.
५. । महापिण्डीतरी । रा.नि.व.८ । सु.चि.१८५.
पद्मकन्दे । मी. । अकर्करायां । आकुरकुरा ।
श्वेतमदने । वै.निघ. ।

कराग्रम् । स्त्री । करिपुकरे । इत्या. ।

कराग्रपल्लवः । पुं । अङ्गुली ।

कराघातः । पुं । वृद्धाङ्गुली ।

कराङ्गणम् । स्त्री । हृदे । हारा. ।

कराचीनः । पुं । खड्गने । हिङ्गुपकोषः ।

करामर्दः । पुं । करमर्दकश्च । श.र. ।

कराम्बुकः । पुं । पानीयामलकश्च । श.च. ।

करान्तः (कः) । पुं । करमर्दकश्च । प.सु. ।

कराधिका । स्त्री । पचिमेदि । घृष्टवके । वै.निघ. ।

करालः (कः) । पुं, स्त्री । पणसि । कृष्णजुनी ।

प.सु. । भा.पू.१भ. । जि. । दन्तुरे, तुङ्गे, भीषणे । पुं ।
सर्करसतैले । गर्ज्जन्तुले । मेलचिकं । तन्नाम-
कदन्तुरोगे दन्तीपरिदन्तीद्वेदनरूपे । दौण्डत्य उ-
पत्र दौण्ड ७७ । तल्लक्षणम्—शनैः शनैः प्रकुरुते
वायुर्दन्तसमाश्रितः । करालान् भिकटान् दन्तान्
कराली न च सिध्यति ॥ मा.नि. । कल्मीकगे ।
सु.सू.४६५. । गुणाः—जहालवत् । स्त्री । कणा-
जंके । कणवर्धकः । तैलेन घृतेन वा कृते बेसवारी
इति पाकराजः ।

करालकलिकः । पुं । कुन्दपुष्पकश्च । प.सु. ।

करालाङ्गम् । स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ. ।

करालत्रिपुटा । स्त्री । लङ्गानामशिखीधान्ये ।
तेउडा धान । रा.नि.व.१६ ।

कराला । स्त्री । अनलमूले । अनलुग्न । प.
सु. । विडङ्गायाम् ।

करालास्यः । जि. । दन्तुरवरने ।

करालिकः । पुं । क्वे । इ.च. ।

कराली । स्त्री । अग्रिजत्रायाम् । पुं । (जिन्)
महादीधान्विताश्च । यस्य नीचत ऊर्ध्वे वा एकी
दन्तुरी दन्ती जायते स कराली । ज.द.१५. ।

करिकः । पुं । विट्छदि ।

करिकाया । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । मेघ-
माजोन्नामिचरमोदके । [८६] शोह । रा.नि.व.६ ।

करिकायावल्ली । स्त्री । चविकास्ततायाम् ।

करिकर्षपलाशः । पुं । हस्तिकर्षपलाशे ।
मेघ.च.पि.सर्व्वतीभद्रसे ।

करिकवलः । पुं । विधाने । हारा ।

करिका । स्त्री । करीरवे । कण्टिकात्री ।
रा.नि.व.८ । मखचते ।

करिकुम्भः । पुं । गजकुम्भे ।

करिकुम्भकः । पुं । नागकेशरचूर्णे । हारा ।

करिकुसुम्भः । पुं । नागकेशरवे । नागकेशर-
चूर्णे । हारा ।

करिकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ।

करिकेसरम् । स्त्री । नागकेसरे । वै.निघ.वास-
चि.चुद्रावलेह ।

करिचर्म । स्त्री । गजचर्मणि ।

करिजः । पुं । गजशावके । श.मा. ।

करिणी । स्त्री । हस्तियाम् । अम. ।

करिदन्तः । पुं । गजदन्ते ।

करिदन्ताभम् । स्त्री । मूलके ।

करिदमनः । पुं । नागदमने । नागदमन ।
मेघ.स्त्रीरोगचि. ।

करिदारकः । पुं । सिंहे । श.र. ।

करिनासिका । स्त्री । यन्त्रविशेषे ।

करिपत्र(क)म् । स्त्री । तालीशपत्रे । ताली-
शपत्र । रा.नि.व.६ ।

करिपिप्पली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गज-
पिप्पली । प.सु. । भा.पू.१४. ।

करिपोतः । पुं । करिशावके । हला. ।

करिभः । पुं । चयलवे । चेलवे । चिका. ।

करिमाचलः । पुं । गजमाचले । सिंहे । चिका. ।

करियादः । स्त्री । जलहस्तिनि ।

करिरः । पुं, स्त्री । वंशादुरे । वॉन्ग्रेर कोण्ड ।
चयलयुग्मे ।

करिशावकः । पुं । दशवर्षेयकाहस्तिसिरी ।
श.मा. ।

करिस्तम्भः । पुं । गजास्तम्भे ।

करी (रु) । पुं । हस्तिनि । रत्ना. ।

करीरः । पुं, स्त्री । वंशादुरे । वॉन्ग्रेर कोण्ड ।

गुणाः—कटुतिक्ताकां कषायं लघु शीतलं पित्त-

रक्तदाहकृच्छ्रं कषिणम् । एतत्पर्व्व निगुणं । रा.

वि.व.७. (Capparisaphylla.) मरुजे उद्भि-

यहवे । करीर, कचड़ा इति लोके । मं नेपती ।

कं निपतिवे । तं एगुदन्तमुदीदतु । रा.नि.व.

८ । गुणाः—“करीरमाधानकरं कषायं कटुष-

मेतत्कफकारि भूरि । आसानिलारीषकसर्व्वशूल-

हृदतिखर्ग्वृषदीपहारि ।” रा.नि.व.८ । गुह

मेदि श्रेष्ठलघु । मद.व.७. । श्लेष्मनाशिलं कषायलं

दाहजनकलघु । राज. । घटे । मे. । स्त्री । करी-

रफले ।

करीरकुणः । पुं । करीरफलकालि । [व्यातफले ।

करीरफलम् । स्त्री । करीरबीजे, टोट्ट इति

करीरा । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चौरिकायाम् ।

शिंशिं कोण्ड । उष्णा. । मन्.शिलायाम् । ह.च. ।

करीरिका । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चिका. ।

करीरी । स्त्री । हस्तिदन्तमूले । चौरिकायाम् ।

मे.रचिकं ।

करीषः । पुं, स्त्री । यक्षगीमये । वनभवकरीं

वा । विगद्याटे । सि.यो.मदा.चि. । ‘वन्धकरी-

वप्राणात् जलपामात् ।” [७८] । हारा. ।

करीषाम्निः । पुं । नीमयात्री । शूट्रेर आ-

करुणः । फलितहवे । करुणलु रसे हवे । मे. ।

मन्त्रिकाहवे । ह.च. । (Citrus Decumana.)

खणामस्थाननिष्पन्नहवे । करुणाटनवुर शोह ।

प.सु. । गुणाः—कफवायानमोदोन्नं पित्तकीपमख ।

राज.१५. ।

करुण(या)मल्ली । स्त्री । The plant

Jasminum Sambac. नवमन्त्रिकायाम् । श.च. ।

करुणा । स्त्री । दयायाम् । हगलावे । वै.निघ. ।

करुणी । स्त्री । शीघ्रप्रयाम् । पुष्पहचविशेषे ।

रा.नि.व.१० । See करदीवयो ।

करुषकम् । लौ । फलविशेषे ।

करेटः । पुं । नखे । त्रिका । [त्रिका ।

करेटव्या । स्त्री । धनरूपचिह्नि । धनमग्नकौ ।

करेटुः (कः) । पुं । ककटेरी । कर्कटिप्र-
पांथी । रत्ना । नखे । त्रिका ।

करेटुकः । पुं । करेटुपचिह्नि । ककटे ।

करेणुः (कः) । पुं । गजे । स्त्री । हस्तिनां ।
मेषत्रिकं । कर्णिकारहवे । विश्व । महोषधि-
विशेषे । सवीरगजाकारकन्दहस्तविशेषे । यथ—
करेणुः सप्तहवीरा कन्देन गजहृदिषी । हस्ति-
कर्णपलाशस्य तुल्यपणो द्विपर्विनी ॥ सा च सोम-
रसतुल्यगुणा । सु.चि.३०७ । See षोषधिः ।

करेणुजम् । लौ । कर्णिकारफले । तस्य विष-
मयमिति श्रेयम् ।

करेणुभूः । पुं । पालकाव्यसुनौ । त्रिका ।

करेणुसुतः । पुं । पालकसुनौ । त्रिका ।

करेनरः (वरः) । पुं । मूषिके । सिद्धके ।
मिताग्रम् । वै.निघ. । रा.नि.व.१२२ ।

करोटः (टिः, का, टी) । पुं, स्त्री । शिरो-
स्थिति । रा.नि.व.१८ ।

कारोहेजनः । पुं । कृष्णसर्पे । वै.निघ. ।

कर्कः । पुं । शुक्रवर्णाग्ने । ज.द. कुलीरके । द-
र्पणे । घटे । मे.कहिकं ककटहवे । कौकट्रान् ।
रा.नि.व.११ । ककटपचिह्नि । मानमेदे । हस्तवि-
शेषे । काके । शिरोऽवच्छालने । छ.च. । ककटरे ।
वदरीहवे । विलहवे । गन्धके । वै.निघ.२भ.य-
हणीकवाटरसे । अथी ।

कर्कचिर्मिटिका (टी) । स्त्री । Small
cucumber. चिर्मिटायाम् । ककटीमेदे । रा.
नि.व.७ । [टकम् ।

कर्कटम् । लौ । विषमेदे । प.सु. । See कर्क-

कर्कटः । पुं । The Numidian crane.
कर्कटेटी । कर्कटि पांथी । गुणाः—वातघ्नः शुक्र-
प्रदः श्रमघ्नश्च । अत्रि.२२७ । खनामख्यातहवे ।
कौकट्रान् । तस्फलगुणाः—रुचं कषायं अति-
दीपनं कफपित्तकरं वाहिं चक्षुष्यं लघु शीतलघु ।
रा.नि.व.११ । शाकलीफले । बालुल्याम् । मीट-

त्रिकं । कुलीरके । सासुद्रककटे । च.द.वा.व्या.
एलादितैले । सन्निपातविशेषे । See ककटकः ।
पद्मकन्दे । जटा. । विलहवे । रस.र.वाच.चि. ।
गोचुरे । ककटशृङ्गे । कौकट्रान् । च.द.वा.
व्या.एकादशशतकमहाप्रसारणौतैले ।

कर्कटकम् । लौ । काष्ठभग्ननामास्थिभङ्गवि-
शेषे । तत्र “संसृष्टसुभयतोऽस्थि मध्यमं यन्निरि-
वीकृतम् ।” सु.नि.१५७ । See भग्नम् । यथेद-
शविषयावरकन्दविधान्यतमविषे । सु.कल्प.२७ ।
See कन्दविषम् ।

कर्कटकाः । पुं । इक्षी । रा.नि.व.१४ । ककटे ।
कौकट्रान् । रत्ना । गुणाः—ककटः सृष्टविस्मयः
सम्भातानिलपित्तजत् । राज. । तामेक्षौ । वै.निघ.
२भ.वा.व्या.एलादितैले । पचिविशेषे । कर्कटटे ।
काष्ठामलके । मध्यहीनप्रहङ्गवातादिजन्यसन्निपात-
ज्वरे । तेन व्यथाविप्यादिदृष्ट्यादाह्यादिगौरवाधि-
मात्यादिरोगा जायन्ते तथान्दोहवाक्यनिरोधाद-
यश्च भवन्ति । भा.स.१भ. । ककटशृङ्गे । कौक-
ट्रान् । भेष.अ.पि.चि.हृत्कृष्णधावतीगुडिकायां ।

कर्कटकास्थि । लौ । कुलीरकास्थिनि । कौ-
कट्रान् । [ककटस्त्रियाम् ।

कर्कटकी । स्त्री । ककटशृङ्गाम् । वा.चि.१७७ ।

कर्कटचरणः । पुं । कुलीरकपादे । कौक-
ट्रान् । रस.र.वाच.चि. ।

कर्कटच्छदा । स्त्री । पीतघोषायाम् । ग्रीक-
घोषा । वै.निघ. । [स्त्रियाम् । अपामार्गे । वै.निघ. ।

कर्कटवल्ली । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । शुकाश-

कर्कटशृङ्गिका । स्त्री । ककटशृङ्गाम् । मद.
व.१ ।

कर्कटशृङ्गी । स्त्री । [Rhus succedanea.
Syn. Acuminata.] खनामख्यातकर्कटदंश-
कारीषधी । कौकट्रान् । हिं ककडाशृङ्गी,
ककटशृङ्गि । मं ककडाशृङ्गी । कं तं ककटशृङ्गी ।
गुणाः—गुरुवृणा त्रिका वातघ्नी ह्रिकालीसर-
कासघ्नी वासरक्तपित्तघ्नी च । रा.नि.व.६ । कफा-
या वमिघ्नी ज्वरघ्नी हृथा लघुकासघ्नी ऊर्ध्ववातघ्नी
च । मद.व.१ । दण्डाचिह्नि । भा.पु.१भ. । मद्य-
घोषायाम् । वट्ट घोषा ।

कर्कटा । स्त्री । कर्कटग्रन्थम् । भैष.नालचि.
कर्कटादि ।

कर्कटाख्यः (चः) । पुं । कर्कटिकालतायां ।

कर्कटाख्या (ङ्गा) । स्त्री । कर्कटिकायां ।
कौकुड् । र.मा. । रा.नि.व.६ । सि.यो.चि.वा.
चि.द्रावालिह । वै.निघ.ज्व.चि.कुलत्यायष्टते । क-
र्कटग्रन्थां । वै.निघ.चय.चि.लघुशिवगुटी । सु.
चि.२७. । वा.चि.४७. । भैष.शिलाजतुवटी ।

कर्कटादिलेहः । पुं । बालरीमे । “कर्कटा-
तिविषाद्यस्तीधातकौविलबालकं । मुसं मज्जा च
कोलस्य मधुना सह लेहयेत् ॥ इति ज्वरमतौसारं
द्वारं यक्ष्णीगदम् ।” रस.र.नालचि.भैष. ।
कर्कटेश्नी, आतश्चे, छुंटे, धाश्चूल्, वेन-
छुंटे, वाना, मूत्रा, कूल आंतिर भश्च हूर्ण मय-
तां ।

कर्कटाह्नः । पुं । विलहचे । रा.नि.व.११ ।

कर्कटाद्वा । स्त्री । कर्कटग्रन्थां । रा.नि.व.६ ।

कर्कटिः (का) । स्त्री । A kind of
cucumber (Cucumisutilatissimus
Rox.) खनामख्यातलतायां । कौकुड् गीह । तं
नक्तदीप । चिं कौकड़ि । उत्. फुटिकाङ्गी । सा
हिधा इत्यदीर्घभेदेन । गुणाः—खादुः गुरुः प-
लीचकरी शीतला च । तस्यकफलं दाहच्छर्दिदग्ना-
हानिघ्नञ्च । राज.१५. । त्वचायां कटुका तिका
पाचकाग्निप्रदीपनी । अथवा याहिणी प्रीका सूच-
दीपास्मरीहरा ॥ सूचकफं वमिं दाहं यमश्चैव
विनाशयेत् । सा पक्वा रक्तदीपस्य कारिण्युष्णा
बलप्रदा ॥ इति प्रथमा । द्वितीया त्रपुष्पी कर्कटी
(तौष्टिकाङ्गी) । गुणाः—रूक्षा मधुरा वातकरी
शीता सूचप्रदा गुर्वी कफक्ष्माहनाग्निनी । वमिं
पित्तं भमं सूचकफं सूचास्मरी हरत् ॥ वै.निघ. ।
सर्वाः कर्कटिका वर्षाशरदि जाता न हिताः ।
परन्तु हेमन्तजां रुचिकरी पित्तघ्नी च भोज्या ।
सा चार्धपक्वा न मद्या तेन पीनसं जनयति ।
सस्यकपक्वा मधुरा कफघ्नी च । भा.म.१भ.अश्म.
चि. । See एवम् । [प्रां. रा.नि.व.६ ।
कर्कटिनी । स्त्री । दाहहरिद्रायां । दांश्चि
कर्कटी । स्त्री । कर्कटस्थिताम् । वनकर्कटिका-

याम् । रा.नि.व.२१ । कर्कटिकालतायां । रा.नि.
व.७ । हे.च. । बालुकीति हला. । वदयाम् ।
कूल गीह । मंद.व.५ । चट्टावदरी । पञ्चकर्णका-
याम् । कोमलश्रीफली । वै.निघ. । देवदाल्यां ।
भा.पू.१भ.गु.व. । गीरचकर्कटिकायाम् । र.सा.सं.
रसशोधने । शाकलीफली । मे. । कर्कटग्रन्थां ।
रा.नि.व.६ । सपे. । श.र. ।

कर्कटीवीजम् । स्त्री । कर्कटीफलबीज । कू-
टिर बीज । च.द.अश्म.चि.कुशावलिह । [श.र. ।

कर्कटुः । पुं । करटुपक्षिणि । कर्कटे पाक्षी ।

कर्कडः । पुं । खटिकायां । थड़िमाटि । र.मा. ।

कर्कन्दुः (स्युः, म्युः) । पुं, स्त्री । (Zi-
yphus jujuba.) छद्वदरवृक्षे । रा.नि.व.२१ ।
सि.यो.कास.चि.नवाङ्गयूषे वचादियुषे च । ‘यत्र-
मलकदाडिमकर्कस्यमूलकयुष्टकैः ।’ श्रृगालकी-
ल्यां । भिर्गकूल । च.स.४७. ।

कर्कन्मु(क)म् । स्त्री । वदरीफल । छोटे कुल
गुणाः—मधुरं क्षिप्यं गुरु पित्तानिलघ्नं वातपित्त
हरञ्च । मंद.व.६ । विलफली । वेन । वै.निघ. ।

कर्कन्मुकी । स्त्री । वदरीमिद । मंद.व.६ ।
छद्वदरवृक्षे । छोटे कुल । र.मा.रा.नि.व.२१ ।

कर्कफलः । पुं । कर्कटवृक्षे । कौकुटान ।
रा.नि.व.२१ ।

कर्करः । पुं । कहरि । कौकर । सुहरी । हार .
अस्थिनि । स्त्री । चूर्णजनकपाषाणखण्डे । पुटिं ।
दर्पणे । हारा. । तरुणे पशौ । हला. ।

कर्करटः । पुं । पक्षिविशेषे । कर्कटे ।

कर्कराङ्गः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

कर्कराटुः (कः) । पुं । कटासे । जटा. । क-
र्करटुपक्षिणि । श.र. ।

कर्कराभ्य(स्यु)कः । पुं । अम्यकूपे । त्रिका. ।

कर्करालः । पुं । चूर्णकुलबी । हे.च. ।

कर्कराचः । पुं । खलनपक्षिणि । हारा. ।

कर्करिका । स्त्री । चक्षुःखर्ज्याम् । टोक् क-
र्कर कत्रा ।

कर्करी(रिका) । स्त्री । सनालजलपत्रे ।

रात्री। अम। उषा। तखुलधावनपात्रे। गल्लि
कायां। भाण्डविशेषे। पटौ। दर्पणे। मे.रचिकं।

कर्करटुः। पुं। करटुपक्षिणि। कर्कटे पा-
शी। रत्ना। [ल्यम्। शुक्रशिल्पाम्। वै.निघ.]

कर्कवल्ली। स्त्री। अपमार्गवृक्षे। गजपिप्प-

कर्कयः। पुं। इक्षुभेदे। मे.शचिकं। कम्पिले।
कमलाञ्जलिं। अम। कासमर्दं। पटौ। प.सु.
रत्ना। गुडलचि। वै.निघ.। चि। अमरुणे।
निर्द्वये। मे.शचिकं।

कर्कशच्छदः। पुं। पटौ। रा.नि.व.३।
पाटलवृक्षे। पाकल गाछ। शास्त्रीटवृक्षे। त्रिका.
वनी। शाकवृक्षे। कृष्णकुशाखे। वै.निघ.।

कर्कशच्छदा। स्त्री। घोषायां। सिङ्गा गाछ।
हिं तीरद्व। दग्धावृक्षे। रा.नि.व.८।

कर्कशदलः। पुं। पटौलफलवृक्षे। र.मा.।

कर्कशदला। स्त्री। दम्पिकायाम्। कीडणे
कुरुहीति ख्याता। रा.नि.व.८।

कर्कशा। स्त्री। वृक्षिकालीवृक्षे। विष्ठाति
गाछ। रा.नि.व.८। क्रस्मेषयश्चाम्। वनवदरे।
वै.निघ.। [र.मा.]

कर्कशिका। स्त्री। वनकील्यां। वृक्षा कूल।

कर्कसारम्। स्त्री। दधिशक्ती। हारा।

कर्काकः। पुं। कर्कटिकायाम्। कौकूड। प-
थ्यापथे।

कर्कारुः। पुं। (Beninkasa cerifera.)
कुशाखभेदे। विनाति कूम्डा। उन्. कखाडु।
कुशाखीवृक्षे कुशावलेहे। कलिङ्गलतायाम्। उ-
न्नमूख वा थमूख। रत्ना। अतिच्छदकुशाखे। हिं
कीडही, कीडखी। तं गुम्फडितोमे। कुशाखौ
तु भयं लघ्वी कर्कारुः परिकीर्त्तिता। गुणाः—
कर्कारुः शास्त्रिणी शीतला रक्तपित्तघ्नी गुरुः। पका
तिक्ताग्निजननी सचारा कफघातनुत्। भा.पू.१भ.
शाकव.। तेलगुणाः विभीतकवैलवत्। स्त्री। कु-
शाखीलतायाम्। इषा।

कर्कारिकाः। पुं। (Convolvulus Pani-
culatus.) कालिन्दवृक्षे। उन्नमूख। मं खड्डया।
रत्ना। कुशाखे। प.सु.। सु.चि.१८५.।

कर्कारुः। स्त्री। कुशाखीलतायाम्।

कर्कतनः (रः)। पुं। रत्नविशेषे। “कर्कत-
नास्ते परमाः पवित्राः।” गारुडि। विषशास्त्रे
वीर्यवर्षभेदे। “कर्कतं सरकतं।” वा.उ.१६५.।

कर्कधुकी। स्त्री। भूवदय्याम्। वै.निघ.।

कर्कोटः (कः)। पुं। बिल्लवृक्षे। मे.कचतु-
ष्कं। कार्कोरल इति प्रसिद्धफलशाकलतायाम्।
च.द.ज्व.चि.शाकविधौ। “कर्कोटकं पर्पटकम्।”
एतत्फलस्य स्वावरविधानागतफलविधे वर्तते। सु.
कल्प.२५.। See फलविषम्। एतदुभयगुणाः—
कफपित्तघ्नं शुक्रमाशनं रुचिकरञ्च। “कर्कोटकं
फलं ज्ञेयं कारवेत्तकवद्गुणैः।” राज.३प.। कर्को-
टकं त्रिदोषघ्नं रुचिकृत्यधुरं तथा। अत्रि.१६५.।
इक्षुदण्डे। रा.नि.व.१४। सर्पविशेषे। मे.।

कर्कोटका (की)। स्त्री। फलशाकविशेषे।
गोल कूम्डा। मं कीहले। गुणाः—सूत्राघात-
घ्नं प्रमेहघ्नं कृष्णामरीभेदनं विण्मूत्रसपनं तषा-
तिशमनं पुष्टिकरं वृषं स्वादु अरीचकघ्नं बल्यं
पित्तघ्नञ्च। रा.नि.व.७.। कर्कोटकी रुचिकरी
कटुः दीपनी तिक्तौष्णा वातकफघ्नी विषपित्तघ्नी
च। वै.निघ.। पीतघोषायाम्। पीतलोषा वा।
सिङ्गा। मं कटौली, काकली। रत्ना। कीशा-
तक्याम्।

कर्कोटकीफलम्। स्त्री। घोषाफले। ठण-
कुशाखे। भिङ्गाफले। वै.निघ.। कर्कोटफले।
कौकूटोत्तल।

कर्कोटपत्रम्। स्त्री। कर्कोटदले। कौकूटो-
त्तलात्। एतद्वनने हितम्। वा.ज्व.चि.१५.।

कर्कोटमूलम्। स्त्री। कर्कोटकमूले। कौकू-
टोत्तलमूलं। सि.धो.कास.चि.। “नयं कर्कोटमूलं
स्यात्।” च.द.पाण्डु.चि.।

कर्कोटिका। स्त्री। कुशाखीलतायां। विना-
तिकूम्डा। कर्कोटके। कौकूटोत्तल। रा.नि.व.७.।

कर्कोटिकाकन्दरजः। स्त्री। खेकसामूल-
चूर्णम्। भा.म.१भ.शीतलाङ्ग.सा.ज्व.चि.। “कर्को-
टिकाकन्दरजः कुल्लयः।”

कर्कोटी। स्त्री। कर्कोटिकायां। कौकूटोत्तल।
देवताङ्गवृक्षे। देवताङ्गा। वै.निघ.।

कर्मिलम् । ली । कहीले । कट्कांग । रा.नि. व.१२ ।

कर्चरिका (री) । स्त्री । कर्चुरीति प्रसिद्धे पिटकमेदे । पाकराजः । [तालविशेषे ।

कर्चु(चू)रम् । ली । सुवर्णे । मे.रचिकं । हरि-

कर्चूरः (काः) । पुं । एकाङ्गीनामवशिष्टद्रव्ये ।

एकश्रो । हिं कचूरा । तं श्रीकानोकचेष्टा । मं

कं कचीरा । योग.रत्ना.वाजीक. । गुणाः—कटुः

तिक्तोष्णः कफकासघ्नः मुखवैशद्यकरः गलगण्डघ्नः ।

रा.नि.व.६ । दीपनः कथः सुगन्धौ कटुपाकः

कुठामौत्रिककासघ्नः लघुः श्वासगुल्महृन्निघ्नः भा.

पू.१भ. । कर्चूरकन्दे । (कः) श्यामहरिद्राद्याम् ।

कौटिल्यम् । अ.टी.का. । शब्द्याम् । मे.रचिकं ।

वै.निच.२भ.ज्व.चि. । See श्रुटी ।

कर्णः । पुं । स्वनामप्रसिद्धदीर्घपञ्चले । कर्ण-

थोड़ा गाह । च.द.वि.ज्व.चि. । "दीर्घपञ्चक-

र्णस्थानेन खदिरसंयुतम् ।" श्वषोन्मिधे । रा.नि.

व.१८ । सुवर्णालौ । शोभायु । "सुवर्णालौ युता-

वपि ।" मे.षडिकं । मधुरलचि । मारुतिनि । अ-

कर्मन्दारे । वै.विच. ।

कर्णकः । पुं । मस्यविशेषे । तन्नामकसन्निपात-

विशेषे । कर्णभूमी । लक्ष्यं— "दीर्घपञ्चक जनिता

किल कर्णमूलं तौत्राज्वरं भवति तु श्वषुर्व्यथा च ।

कण्डयहो वधिरता शसनं प्रलाप प्रस्तेदमोहदह-

नानि च कर्णिकाख्ये ॥" भा.ज्व.चि. ।

कर्णकण्डुः (ण्डूः) । पुं, स्त्री । कर्णक्षीतोगत-

रोगविशेषे । तस्य निदानं यथा— "मारुतः कफ-

संयुक्तः कर्णकण्डुं करोति च ।" मा.नि. ।

कर्णकिटम् । ली । कर्णमले ।

कर्णकीटा (टी) । स्त्री । (Julus corni-

flex.) कर्णजलीकायाम् । शतपद्याम् । का-

काटित्री, केम्बूरे । हिं काणसलाह । छ.च. ।

कर्णस्त्रेङ्गः । पुं । कर्णरोगविशेषे । काणेर

तित्रर सर्कमा ठो ठो मस । तस्य लक्षणं—

"वायुः पिपादिभिर्भुङ्क्तः वेद्यवीचसमं खनम् ।

करोति कर्णयोः स्त्रेङ्गं कर्णस्त्रेङ्गः स उच्यते ।"

मा.नि. । अथ वायुः पिपादिसङ्घितः कर्णे वेद्य-

वीचवच्छेदमुपादयति ।

कर्णगूथः । पुं । कर्णमले । काणेर थोम ।

कारा ।

कर्णगूथकः । पुं । कर्णरोगविशेषे । यथा—

"पिपीपशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ।"

मा.नि. ।

कर्णच्छिद्रम् । ली । कर्णरन्ध्रे ।

कर्णजलूका । स्त्री । (Julus.) कर्णजलीका-

याम् । श.र. ।

कर्णजलीका (काः) । स्त्री, पुं । शतपद्याम् ।

काणकाटित्री । हिं काणखजुरा । छ.च. । अ.

टी.भ. ।

कर्णजार्शः । ली । कर्णाशरीरगे । काणेर

अर्शः । "प्रकुपिता दीपाः शीतासिन्नाणवदनेषु अ-

र्शास्यपनिवर्तयन्ति । तत्र कर्णजेषु वाधिर्यं पूतिक-

र्णता च ।" सु.नि.२भ. ।

कर्णजाहम् । ली । कर्णमूले ।

कर्णजित् । पुं । गुडकेशे ।

कर्णजीरकम् । ली । चुद्रजीरके । रत्ना ।

कर्णज्योतिः । स्त्री । कर्णस्फीटायाम् । वै.

निच. । [श.भा. ।

कर्णदुन्दुभिः । स्त्री । शतपद्याम् । केम्बूरे ।

कर्णधारिणी । स्त्री । हस्तिना । शक्तिनी ।

कर्णनादः । पुं । कर्णक्षीतोगतरीरगे । का-

णो.णो. रोगः । कर्णक्षीतोगतवायुः कर्णे भेरी-

वदन्नशब्दवन्नादमहर्निशमुपादयति । मा.नि. । "य-

दा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवह्ना-

सु तिष्ठति । श्रुणोति शब्दान् विविधान् तदा नरः

प्रणादध्वनं कथयन्ति चामयम् ॥" सु.उ.२०भ. ।

कर्णपाकः । पुं । कर्णक्षीतोगतरोगविशेषे ।

काणपाकः । "कर्णपाकमु पिमेन कीचविकीद-

ह्नवेत् ।" मा.नि. । [काणेर पाता ।

कर्णपात्रकः । पुं । कर्णावाग्रभागविशेषे ।

कर्णपाली । स्त्री । कर्णपालीगतरीरगे । काणेर

पातात्र रोगः । स पञ्चत्रिषः—परिपोटीत्यातीश-

न्यदुःखवर्धनपरिलेहिमेदेन, एषां लक्षणानि खल-

पथ्याये वक्ष्यामि । छ.चि.२५भ. ।

कर्णपुत्रिका । स्त्री । कर्णशङ्कुस्थाम् । मीरट-
लतायाम् । [रट] । रा.नि.व.३ ।

कर्ण(कीर्ण)पुष्पः । पुं । नीलभिष्ट्याम् । मो-
कर्णपूरः । पुं । बालग्रहे । र.मा.। शिरीषवृक्षे ।
नीलोत्पले । मे. । अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।
नन्दीवृक्षे । त्रिका. ।

कर्णपूरकः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम्ब गच्छि ।
रा.नि.व.६। अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० । तिलके ।
वै.निच. ।

कर्णपूरणम् । स्त्री । तैलादिभिः कर्णपूरणे ।
काण्डे तेलं प्रपूरयति । “कर्णे प्रपूरयेत्स्य क-
क्ष्यैर्मांसया भिषक् । नीचैः श्रुतिर्न वाधिर्ये स्या-
न्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ रसाद्यैः पूरणकृण्वे भोजना-
न्नाकं प्रशस्यते । तैलाद्यैः पूरणकृण्वे भास्करेऽस्तसु-
पागते ॥ स्वेदयेत्कर्णदेशं परितः शोणितम् ।
मूत्रैः कृद्धरसैः कोष्णैः पूरयेत् ततो भिषक् ॥
स्वस्थस्य पूरितं रक्षेत् साक्षात्तमवेदने । शतपत्रं
श्रीवर्गदे शिरीरोगे तथैव च ॥” वैद्यकम् ।

कर्णप्रतिनाहः । पुं । कर्णरोगविशेषे । “स-
कर्णगृथो द्रवतां यदा गतो विलायितो घ्राणमुखं
प्रपद्यते । तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो भवेद्विका-
री शिरसोऽर्धमेदकः । मा.नि. ।

कर्णफलः । पुं । (Ophiocephalus kur-
rawey.) मत्स्यविशेषे । काण्डि गच्छि । गुणैः
—अजीर्णकफकरः । राज.३प. ।

कर्णबन्धनाकृतिः । स्त्री । कर्णवेधनानन्तरं
तद्वन्धनाकृतिः । सा पञ्चदशविधा । यथा—नेमिस-
न्धनकः, उत्पलमेयकः, बह्वरकः, आसङ्गिमः,
गच्छकर्णः, आहार्यः, निर्वेधिमः, व्याधोजिमः,
कपाटसन्धिकः, अर्धकपाटसन्धिकः, सङ्गिमः, ह्री-
मकर्णः, बह्वीकर्णः, यष्टिकर्णः, काकौठक इति ।
स.पु.१६४. । विशेषाः स्वस्वपथ्यांश्च खग्याः ।

कर्णभूषणम् । स्त्री, पुं । अशीकवृक्षे । नाग-
केशरे । प.सु. ।

कर्णमडुरः । पुं । (Silurus unites.) मत्स्य-
भेदे । काण्डिगच्छि । वै.निच. ।

कर्णमूलम् । स्त्री । कर्णगुहे । हारा. ।

कर्णमूलम् । स्त्री । कर्णस्य मूलदेशे । कर्णभूजौ ।
मा.ज्व.नि. ।

कर्णमोचकः । पुं । कर्णस्फीटायाम् । काण्डि-
ङ्गा । वै.निच.२भ.२.पि.चि.दृष्ट्वाद्यतेले ।

कर्णमोटा । स्त्री । वर्वरवृक्षे । वै.निच. ।

कर्णमीरटः । पुं । कर्णस्फीटायाम् । काण्डिङ्गा,
काण्डिङ्गा । रसीन्द्र.चि.सूर्यपातकताम् । काण्डि-
ङ्गादयः, “जलस्थलभवः कर्णमीरटः ।” सा.कौ.दृ-
ष्ट्वाद्यतेले ।

कर्णरोगः । पुं । कर्णज्व्याधी । काण्डे त्र-
ग । तस्य निदानादि ।—नादोऽतिरुक् कर्णमूलस्य
शोषः आबलानुशाश्ववणश्च वातात् । शोषः सरा-
गीदरणं विदाहः सपीतपूतस्त्रवणश्च पित्तात् ।
वैशुन्यकण्डूस्थिरशोषग्रहक्षिप्रश्रुतिस्त्रवणः क-
फाद् । सर्वाणि रूपाणि च सन्निपातात् स्त्रवण-
तत्राधिकदोषवर्णः ।” मा.नि. । कर्णरोगः साक-
ल्येनाटोविंशतिविधाः । यथा—“कर्णगूलं प्रणा-
दश्च वाधिर्यं स्वेद एव च । कर्णस्त्रावः कर्णकण्डूः
कर्णगृथस्तथैव च । कृमिकर्णप्रतिनाहौ विद्रवधिर्-
विषक्तया । कर्णपाकः पूतिकर्णः तथैवाश्चतुर्वि-
धम् । तद्यार्बुदं सप्तविधं शोफापाप चतुर्विधः ।
एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥” वै.
निच. । [कर्णपालौ । काण्डे गच्छता । ह.च. ।

कर्णलतिका । स्त्री । Lobe of the ear.

कर्णवंशः । पुं । मधे । हारा. । [शङ्कीने ।

कर्णवर्जितः । पुं । सपे । श.च. । वि. क-

कर्णवशः । पुं । मत्स्यविशेषे । काण्डे गच्छति । तस्य
लक्षणं—उत्तः गोलः कृष्णः श्लक्ष्णः । तन्नांस-
गुणाः—दीपनं पाचनं पथ्यं हृद्यं बलपुष्टिकरश्च ।
वैद्यकम् ।

कर्णविद्रधिः । पुं । Ulceration of the
ear. कर्णस्फीतो गतस्फीटके । स द्विविधः दीप-
जागन्तुजमेदेन । तेन तीक्ष्णमर्गिमवलीङ्गा दाह-
सन्नापा अरुणस्त्रावाश्च भवन्ति । मा.नि. । अपिच
“क्षताभिघातप्रभवसु विद्रधिः भवेत्तथा दीपजलो-
ऽपरः पुनः । सरक्तपीतारुणमलमालम् प्रतीदधू-
मायनदाहशोषवाम् ॥” सु.उ.२०४. ।

कर्णविधिः । पुं । कर्णस्वेदनादौ । तद्विधिः

आभी मलिनः शीकवान् गुरुः । गभीरपाकः
प्राज्योपा सृष्टः क्लिप्तोऽवदीर्यते । पक्वमच्छीर्षमा-
सद्य स्रष्टस्त्रायुश्चिरागन्धः । श्रवणमी च बीसर्पः
कर्दमाख्यसुशन्ति तन् ॥” भा.नि. । [र. ।

कर्दमाटकः । पुं । विष्ठादिनिचेषस्थाने । श.
कर्दमी । स्त्री । सुहृद्वे । मूलत्रकूजेत्र गच्छ ।
रा.नि.व.१० । [नेत, नेकुड़ा । अम. ।

कर्पटः (कः) । पुं । खकके । लता इति लोके ।

कर्परः । पुं । खपरे । सहृद्वे । ज्वालातम-
कपाले । तथ कटिस्थाने । वा वि.१५. ।
“खभाकारमपूपपचनपाचं न्युक्तं कर्पर इत्युच्यते ।”
ठां०रा. वा ठां० । वा.टी.हेमा. । कपोले । त्रिका. ।
अकराया । उदुम्बरवृक्षे । श.च. । मसकास्थिनि ।
मांशात्र शूनि । कटाहे । अस्त्रभेदे । मीरचिके ।

कर्परांशः । पुं । सत्कपालखण्डे । थोनाकुटी ।
श.र. । [चाकरीट इति भाषा । भा. ।

कर्परालः । पुं । चकोटवृक्षे, गिरिजपौलवृक्षे ।

कर्परिकातुल्यम् । स्त्री । खपरे । थापत्र ।
वै.निच. । तुल्यविशेषे । ठूँते । हे.च. ।

कर्परी । स्त्री । A collyrium extracted
from the Amomum anthorhiza. का-
शोहवतुल्ये, तुल्याश्चने । दाग्रहरिद्रात्र कटिस्थ
ठूँतिरा ।

कर्परीतुल्यम् । स्त्री । खपरे । कर्परिकातुल्ये,
रसके । ठूँतिराविशेष । हिं खपरियाधीया ।
“कर्परीतुल्यकं तुल्यादन्तु तद्रसकं स्मृतं । ये गु-
णानुल्यके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥” वैद्यकं ।

कर्पासः (कः) । पुं । खनामख्यातवृक्षे । का-
पास गच्छ । हे.च. । मद.व.१ ।

कर्पासफलम् । स्त्री । कर्पासबीजे । कावा-
सेत्र बीज । “कर्पासफलमित्युक्तं कर्पासं मधुरं
गुरु । वातश्लेष्महरं रुच्यं विशेषेणास्त्रिवर्जितम् ॥”

कर्पासी । स्त्री । कर्पासवृक्षे । मद.व.१ ।

कर्पूरः (कः) । पुं, स्त्री । (Cinamomum,
-camphora.) Camphor. खनामख्यातपञ्च-
द्रव्ये शुभतत्त्वनिर्वासक्ये । कपूत्र । हिं कापुर ।
त्रे कपूरसु । च. पक्षापक्रमेदाहिविषः । तथीरपकं

गुणवत्तरं भवति । स च पीतास-भीमसेन-सित-
कार-शङ्करावास-पांश-पिच्छा-व्दसार-हिसवास्तु कू-
तिक-तुषार-हिम-शीतल-पक्किाख्य इति बहु-
भेदाः । गुणाः — शीतलः तिक्तः सिग्धीषणः कटुः
श्लेष्मरक्तपित्तघ्नः दण्णादाहकण्ठदोषघ्नः । स तिक्तः
सुरभिः शीतः कर्पूरी लघुलैखनः । दण्णायां सुख-
श्लेघे च वैरस्ये चापि पुजितः ॥ सु.सू.४६५. ।
तत्र नूतनकर्पूरः सिग्धीसिक्त उष्णासदाहप्रदः ।
पुरातनः दाहशीतघ्नः । धीतः स शुभदः, इति । स
पुनः शिरोमध्यतलजनिदेन निविधः । तत्र शिरो-
जातः कर्पूरः सन्ध्याजगतः । मध्यजः पर्णजातः ।
तलजः तलजातः । तथा सन्ध्यागर्भस्थितः श्रेष्ठः ।
सन्ध्यावाद्यस्थितौ मध्यमः । तथा शिरोजा भास्वान्
विदर्शपुलकः । मध्यजः सामान्यपुलकः खल्लव्य ।
तलजः गौरवर्धः । यक्षसन्ध्याजः स खल्लव्यः शुभ-
ईषत् हरिद्राभश्च स्यात् । यो वाद्यजातः स सुहृदः
शुभरसः पुलकश्च जनयेत् । इति कर्पूरलक्षणम् ।
तदुक्तं पीतास-भीमसेनसदगुणितकारः शङ्करावा-
ससंज्ञः, पांशः पिच्छोऽव्दसारसदगुणितकारः हिमयुता वा-
स्तुकाः कृतिका च । पश्चादस्यास्तुषारसदुपरि सङ्घि-
मः शीतलः पक्किाख्य (पक्किाक्या) कर्पूरस्थेति भेदः
गुणरसमहसा वैद्यदृष्टेन दृष्ट्याः । इति कर्पूरभेदः ।
अपि च कर्पूरी नूतनसिक्तः सिग्धीषोष्णासदाहप्रदः ।
चिरस्थी दाहशीतघ्नः स धीतः शुभकृष्यः । शिरो
मध्य तलचेति कर्पूरनिविधं स्मृतम् । शिरसन्ध्या-
गसञ्जातं मध्यं पर्णदले तलं । भास्वविदर्शपुलकं
शिरोजातम् मध्यमं । सामान्यपुलकं खल्लं तले
चूर्णम् गौरकं । सन्ध्यागर्भस्थितं श्रेष्ठं सन्ध्यावर्गं च
मध्यमम् । खल्लमीषत् हरिद्राभं शुभं तन्मध्यं कू-
तम् । सुहृदं शुभरसश्च पुलकं वाद्यजं वदेत् । अपि
च खल्लं भ्रूजपत्रं लघुतरविशदं तालेने तिक्तकं
चेत्, खादं श्रेष्ठं सुहृदं बहुलपरिमलामोदसौरभ्य-
दायि । निःखेष्टं दार्ढ्यपत्रं शुभतरमिति चेत् राज-
योग्यं प्रशस्यम् । कर्पूरं चाप्यथा चेत् बहुतरशमने
स्कोटदायि त्रयाय ॥ रा.नि.व.१२ । कर्पूरकन्दे ।
गठी । आर्द्रहरिद्रायाम् । कौंठाहनु । श.च. ।

कर्पूरतुलसी । स्त्री । कर्पूरगन्धितुलसीभेदे ।
कपू त्रयाणी तुलसी । वै.निच. ।

कर्पूरतैलम् । स्त्री । कर्पूरसेह । कपूत्रैर
ठेज । गुणाः — कटुत्वत् वातरोगघ्नं कफाकृ-

रत्नं दत्तदार्ढ्यकरत्वं पितृहरत्नम् । रा.नि.व.१५।
जीवे । वाग ।

कर्पूरनालिका । स्त्री । पञ्चान्नविशेषः । क-
पूरुमात्री, (नेत्रशोभा) इति च ख्याता । यथा—
“हृताक्षया समितया कला लम्पुटं ततः । लवङ्गी-
वक्कर्पूरयुतया सितयान्वितं । पद्मिदाञ्जनं सिद्धेका
त्रेया कर्पूरनालिका । संयावसटुम्भी त्रेया गुणैः
कर्पूरनालिका ॥” भा. ।

कर्पूरमणिः । पुं । पाषाणभेदः । अखुरवि-
शेषः । यथा—“मणिः कर्पूरकक्षितः कटुसौण्डी
महापङ्कः । त्वदीयवातदोषादीन् नाशयेत् ॥” रा.
नि.व.१३ ।

कर्पूररसः । पुं । रसविशेषः सितसाराधिकारः ।
“हिङ्गुलम् अट्टिफिनञ्च सुसकेन्द्रीयं तथा । जाती-
फलञ्च कर्पूरं सर्वं संघर्षं योजतः । कलिनं वटिका
कात्यां विगुञ्जापरिमाणातः ॥” इत्यादि । भेष-
तिसा.चि. । रसकर्पूरः । तृणकश्मूत्र । तत्कारणवि-
धिः—“यद्दन्तसमं कुर्यात् प्रत्येकं नैरिकं सुधीः ।
पुटिकां खटिकां तद्वत् स्फटिकां सिन्धुजम् च ।
वक्रां चारुलवणं भास्वरञ्चकक्षितिकां । सर्व्वाण्ये
तानि सञ्चर्ष्यं वाससा चापि शोधयेत् । एभिर्वर्णै
यतं मृतं यावद्यामं विमर्दयेत् । तच्च चूर्णं समृतञ्च
स्यास्त्रीमथे परिचिपेत् । तस्याः स्यात्स्या सुखे स्या-
लौमपरौ धारयेत्समाम् । सवस्त्रं कुटितस्त्रदा सुद्र-
घदनयोर्मुखं । संशोष्य सुद्वयेज्ज्वली भूयः संशोष्य
सुद्वयेत् । सम्यग्विशोष्य सुद्रां तां स्थालीं पुनरा
विधारयेत् । अग्निं निरग्नं दद्यात् यावद्दिनचतु-
ष्टयं । अश्मारीपरि तद्वत् रवेद्यवाद्दृग्निर्गन्धः । श-
नैश्चाटयेद्यन्मर्षं स्थास्त्रीमथं रसं । कर्पूरवक्त्रविमलं
गृहीयाद्गुणवतम् । तदेव कुसुमचन्दनकसूरीकु-
कुमैर्युक्तं । खादन्हरति किरणं व्याधिं सौपद्रवं स-
पदि । विन्दति बह्नेदीति पुष्टिं बोध्यं बलं विपुलं ।
रमयति रमणीयतयां रसकर्पूरसंयुक्तः सततम् ॥”
भा. । गिरिमाटी, बिष्णूक, कूलथडि, फट्किक्रि,
नैकतलवण, उडैमाटी, थारिणवण, राडामाटी
आठोक चूर्ण एक एक भाग, एक भाग पा-
त्रात् महिड १ अहर माडिशा हानीमधो
पाक करिषेव ।

कर्पूरहरिद्रा । स्त्री । क्षमाक्षतद्रव्ये । ज्ञा-

य आना । हि कर्पूरहरिद्रा । तं-कर्पूरहरिद्रा-
वसुविशेषः । यथा—श्रीतला वातला मधुरा कि-
तली तिला सर्वकण्टूनी च । भा.पूर.भ. ।

कर्पूरा । स्त्री । तरुणा ।

कर्पूरादितैलम् । स्त्री । योनिरीगे हितम् ।
पाठः—“कर्पूरभस्मातकभस्मचूर्णं चारो यवानाञ्च
मनःशिला च । तैत्रं विषकं हरितालमित्रं रोमाणि
निर्मूलयति चणेन” । कर्पूरादिभिः कल्पाः । सिद्धे
हरितालवर्णं पादिकं प्रवेद्यम् । तिलतेल १ म-
कक—कर्पूर, डेलार सूती, शङ्खचूर्ण, वक्कार
एवं मनहान आठोक ४ टोः, कल ४ मः,
पाक निह इहेले हरिताल चूर्ण एक पोत्रा
वा २० तोला अक्षेप दिवे ।

कर्पूराश्मा । पुं । उपरविशेषः । हि कर्पूर-
चीनिया । स्फटिके । वै.निघ. ।

कर्कः । पुं । सूचिके ।

कर्करः । पुं, स्त्री । पुष्पकेली । पुं डिहेकु । रा.
नि.व.१४ । खर्चं । धूमरुद्रवे । व्याघ्र । मे.रविच. ।

कर्करी । स्त्री । शगाल्या । व्याघ्र । मे.रविच. ।
हिङ्गुपत्रागम् । जटा. ।

कर्बुदारः (कः) । पुं । नीलमिश्रद्रागम् । श-
च. । श्वेतकाश्चने । प.सु., च.सू.४५. । यथा—
आहिलं रक्तचिने हितत्वं । राज. । श्वेतका काश्चनी
यादी तुवरी मधुरः कृतः । कथो रुचः आसकास-
पितरक्तविकारहा । लसप्रदरुणमीतो गुणाशानि
तु रक्तवत् ॥” वै.निघ. । च. । (कः) शिथान्ककडवे ।
जलतागोह । सु.सू.४३५. ।

कर्बुरम् । स्त्री, पुं । खर्चं । रुचः । हरिताली ।

अम. । (रः) धूमरुद्रवे । गन्धश्चा । प.सु. । आं-
महरिद्रायां । कौटो हलुम; वै.निघ. । जलि. नि. ।

कर्बु(बु)रः (कः) । पुं । (Curcuma Zer-
umbet Rox.) गन्धश्चा । अम. । आमहरिद्रा-
यां । हि कर्बुहलदी । अ.टी.भ.श.र. । नदीति-
यावधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

कर्बुरफलः । पुं । साकुरुण्डवे । रा.नि.व.६ ।

कर्बुरा । स्त्री । सविषप्रलायकाभेदः । सु.सू.११
च. । See जलायुका । पाटलाहले । वृक्षेयान् ।
वाग्देहजनी । मे.रविच. ।

कर्मरम् । ली । खर्च । हरिताल । त्रिका ।

कर्म । ली । यत् कुर्वन्ति, तत्कर्म । सु. ४१
अ. । तच्च त्रिविधं पूर्वकर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्म
वेति । सु. ५५. । । कालताया । मी. रचयुक्तं ।

कर्मकारी । ली । मूर्खायां । वै. निघ. । विनि-
कर्मजः । पुं । बटहवे । जटा ।

कर्मपुरुषः । पुं । जीवे, “यस्मिन् चिकित्सा
वर्तते स एव कर्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ।” सु.
शा. १५. ।

कर्मफलम् । ली । कर्मरङ्गफले । रत्ना. । क-
र्मविपाके । मी. लचयुक्तं । सुखे । दुःखे । त्रिका ।

कर्ममूलम् । ली । कुशे । कूम् । श. च. । श-
रदणे ।

कर्मरङ्गः । पुं । (Averrhoa arambola.)
खनामध्यातव्ये । कामरात्रौ शोष्ठ । मं कर्म-
रात्रौ भाङ् । फलगुणाः — अमूलम् उच्चत्वं वातहरत्वं
पित्तजनकत्वं । पक्षस्य मधुरास्त्रत्वं बलपृष्टिकचि-
करत्वञ्च । रा. नि. व. ११ । कटुपाकित्वं अम्लपित्त-
कारित्वं तीक्ष्णत्वञ्च । राज. १५. । “कर्मरश्मि फल-
खामं ब्राह्मणं वातनाशनं । उष्णं पित्तकरश्चैव त-
त्पक्षं मधुरं मतं । अम्लञ्च बलपृष्टीनां रुचिश्चैव तु
वर्द्धकम् ॥” वै. निघ. । “कर्मरङ्गं हिमं याहि
खादन् कफवातहन् ॥” भा. ।

कर्मरी । स्त्री । The manna of the
bamboo, वंशलीचनयाम् । वै. निघ. ।

कर्मविपाकः । पुं । पूर्वजन्मकृतशुभाशुभ-
फलभूते रोगादी ।

कर्मारः । पुं । वंशे । कर्मरङ्गे । रा. नि. व. ७११ ।

कर्मरक्तः । पुं । कर्मरङ्गवत् । वै. निघ. ।

कर्मार्हः । पुं । मनुष्ये ।

कर्मरिक्तः । पुं । शाखीटवत् ।

कर्मन्द्रियम् । ली । कर्मसाधनेन्द्रिये पायादि-
पञ्चके व्यस्ये समस्ये च ।

कर्मवः । पुं । मूषके । कामे । जषा. ।

कर्मरः । पुं । व्याघ्रे । मी. ।

कर्मरी । स्त्री । हिमपत्रायाम् ।

कर्म्यः । पुं । कर्षूरे । आमं आता । हिं कर्षूरे ।
रा. नि. व. ६ ।

कर्म्यः । पुं । जीवधमचयादी भावधोमानि । स च
जीवधमाभावाकः । १६० र. । च. । तीक्ष्णकषयात्-
कपरिमाणादिमाने । “कीलवयन्तु कर्म्यः स्यात् ।”
प. प्र. १४. । दृशमात्रकात्मकालिङ्गमाने । “कर्म्यः
स्याद्दृशमात्रकः ।” शाङ्ग. पु. १४. । शृशुतस्तु पञ्च-
रत्निकमात्रमुक्ता १६मात्रमात्रकं कर्म्यं कथयति ।
धरश्चद्वयात्मकवीर्यादिमाने ८० र. । विभीतकवत् ।
श. र. । ली । सुवर्णे ।

कर्म्यकः । पुं । अयस्कान्तमयी ।

कर्म्यम् । ली । कमीकरणे । र. च. ।

कर्म्यणिः । स्त्री । अतलीवत् । मजिनां शोष्ठ ।
उषा. । [चेतवचायां । वै. निघ. ।

कर्म्यणी । स्त्री । चोरिणीचुपे । रा. नि. व. ५ ।

कर्म्यणीया । स्त्री । काशदणवीजे । वै. निघ. ।

कर्म्यफलः । पुं । विभीतकवत् । वटहट्टा वृक्षः ।
रा. नि. व. ११ । भा. पु. १४. । भञ्जातकवत् । वै. निघ. ।

कर्म्यफला । स्त्री । आमलकवत् । अमिनां
शोष्ठ । रत्ना. ।

कर्म्यर्हम् । ली । तीलकपरिमाणे । प. प्र. १४. ।

कर्म्यिका । स्त्री । काशवीजे । वै. निघ. ।

कर्म्यिणी । स्त्री । चोरिणीचुपे । कीरुदे शोष्ठ ।
रा. नि. व. ५ । वै. निघ. । [द्विकं ।

कर्म्युः । पुं । करीवाघी । जीविकायाम् । मी. प.

कर्म्युः । स्त्री । अम्यन्तरप्रश्ने सङ्गीतमुखे स्वात-
विशेषे । च. सु. १४ अ. । करीवाघी । वै. निघ. ।

कर्म्यस्वेदः । स्वेदविशेषः । लक्ष्यं यथा — “खान-
मेच्छयनसाधः कर्म्यं स्थानविभागवित् । दीर्घैर-
धूमिरङ्गारैः तां कर्म्यं पूरयेत्ततः । तस्मात्पुपरि शय्या-
यां स्वपन् स्विपति ना सुखम् ॥” च. सु. १४ अ. ।

कर्मलः । पुं । शालवत् । मांशशोष्ठ । रा. नि. व. ८१ ।
ली । श्लेष्मे, रेतसि । मी. लक्षिकं । बदरीशुके ।
वै. निघ. २४. संश्लेषणी. चि. व्योषादिचूर्णे । चि. । अ-
जीर्णे । मी. ।

कर्मलकः । पुं । मङ्गलमन्त्रे । हि. च. । नेतृवृद्धे ।

कलकण्ठः । पुं । हंस । पारावते । कीकिले ।
 मे.उ.व.गु.कं । शकपचिणि । टेषां पीथी । प.सु.।
 कलकफलः । पुं । दाहिमहले । [चतुष्कं ।
 कलकलः । पुं । सर्मनियंसे । धूना । मे.ल-
 कलघण्टिका । स्त्री । कण्ठशरिषायाम् ।
 शाना वता । सा.पू.१भ. । See अनला ।
 कलघोषः । पुं । कीकिले । श.र. ।
 कलङ्कः । पुं । लोहमलं । कौड़े । अपवादे ।
 मे.कविकं । मस्यभेदे । वै.निघ. ।
 कलङ्कपः । पुं । सिङ्गे । श.मा. ।
 कलङ्की । त्रि । लोहमलपुत्रे ।
 कलजः । पुं । कुडुटे । वै.निघ. ।
 कलजातः । पुं । कलमशाली । कङ्गा धान ।
 कलञ्जः । पुं । ताम्रकूटे । (ता.का.ता.गा.क,
 र्धनं ता.गा.क । हिं ताम्राक, सुरती । धूमपणी-
 धूमपानगुणाः—“कलञ्जसंवेटनधूमपानात् स्वाह
 नयहिमंखरोगहानिः । कफघ्नमामश्वरहानिक्त
 गान्धर्वविद्याप्रवणेकसेत्यम् ॥ इति विष्णुसिद्धान्त-
 सारावली । संख्याविशेषे यथा—“सञ्जाली प्रीत्यते
 गुप्ता सा तिलोरूपकं भवेत् । रूपकैर्दशभिः प्रोक्तः
 कलञ्जो नाम नामतः ।” युक्तिकल्पद्रुमः । वेत्तल-
 तायाम् । विषाहस्तस्यगपचिणीः । त्रिका. ।
 कलत्रम् । स्त्री । शीथी । रा.नि.व.१८ । भा-
 र्यायाम् । मे.रविकं । भगे । त्रिका. । [१३ ।
 कलधूतम् । स्त्री । रीथे । कृपा । रा.नि.व.
 कलधौतम् । स्त्री । रजते । कृपा । स्वर्णे ।
 सो.ग. । रा.नि.व.१३ । [मे.नचतुष्कं ।
 कलध्वनिः । पुं । मयूर । पारावते । कीकिले ।
 कलनः । पुं । वेतसे । वेतगाह । रा.नि.व.८ ।
 स्त्री । एकमासिकगर्भे । गर्भवेष्टने । हला. ।
 कलनादः । पुं । कलहंसे । वै.निघ. ।
 कलभुः । पुं । चीलोशके । रा.नि.व.७ ।
 कलभः । पुं । पञ्चवर्षपर्यन्तकरिषावके । उ-
 द्रे । हला. । धूलहले । रा.नि.व.१० ।
 कलभवल्लभा । पुं । पीलुहवे । रा.नि.व.११ ।

कलभवल्लभा । स्त्री । पिकां । रा.नि.व.१३ ।
 कलभी । स्त्री । चक्षुषे । रा.नि.व.४ ।
 कलमः (शालिः) । पुं । शालिधान्यविशेषे ।
 (रा.७प्र. धान । रा.नि.व.१६ । मगधादिषु प्रसि-
 द्धे धान्यविशेषे । कङ्गा धान । स एव महातण्डु-
 ल इति काश्मीरदेशे ख्यातः । “कलमः कालवि-
 ख्यातः जायते स हङ्गवने । काश्मीरदेश एवीको
 महातण्डुल एव च ॥” भा. । गुणाः—अयं महती
 हीनगुणः स्वादुपाकरसत्वादियुक्तः । वा.सू.६च.
 हिमाद्रि.धान्यवर्गे । पित्तश्लेष्मकरः उष्णः मधुरश्च ।
 रा.नि.व.१६ । कलमोऽसृक्विदोषघ्नश्चुष्यश्च क-
 षायवान् । राज.३प. ।
 कलमा । स्त्री । शालिधान्ये । सा च श्लेष्मपित्त-
 हा । अन्या च लघुः पथ्या वातश्लेष्मविहीना च ।
 चवि.१६च. । [रा.नि.व.१६ ।
 कलमोत्तमः (मा) । पुं, स्त्री । सुगन्धशाली ।
 कलम्बः (कः) । पुं । कदम्बहले । विषः । शा-
 कनाडिकायाम् । अम. । शरे । मे.वविकं । सध्वे ।
 धाराकदम्बे । (कलिकदम् । रा.नि.व.८ ।
 कलम्बशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । क-
 ङ्गा धान । [वै.निघ. ।
 कलम्बिकः । पुं । पल्लिविशेषे । उट्टक पक्षी ।
 कलम्बिका । स्त्री । कलम्बीशके । कङ्गी-
 भाक । श.र. । शीवापश्राद्यायाम् । हि.च. ।
 कलम्बिकी । स्त्री । पचिणीभेदे ।
 कलम्बी । स्त्री । Convolvulus repens,
 खनामख्यातजलजशकविशेषे । कङ्गीभाक । हिं
 करं वु । तं तोमेवचलिचटु । प.सु. । गुणाः—
 सान्यदुग्धशुक्तश्लेष्मकरत्वं, मधुरत्वं कषायत्वं गुरुतर-
 लघु । राज.३प. । “कलम्बी सान्यदा प्रोक्ता म-
 धुरा शुक्रकारिणी ॥” भा. । उपोदकाम् । पूं दे-
 भाक । रा.नि.व.७ । [र. । See कलम्बी ।
 कलम्बुः (खूः) । पुं, स्त्री । कलम्बीशके । श.
 कलम्बुका । स्त्री । जलजशकविशेषे । कङ्गी-
 भाक । भैव.गुलचि.शम्बुकादिगुङ्गी । [हारा. ।
 कलम्बुटम् । स्त्री । हैयङ्गवीने । नवमीते ।
 कलयञ्जः । पुं । सर्जरसे । धूना । वै.निघ. ।

कलरवः । पुं । गृहपारावते । अम.। कीकिले ।
रा.नि.व.१८ । वनकपीते । वै.निघ. ।

कललः । पुं । जरायी । अम. ।

कललजः । पुं । राले । शूनी । रा.नि.व.१२ ।

कललजीवः । पुं । शालहवे । रा.नि.व.८ ।

कलविह्वः । पुं । चटकपक्षिणि । अम.रत्ना.८ ।
कलिह्वकहवे । पारावते । यामचटके । मे.कचतु-
ष्कं । कचचटके । सु.सू.४६५. ।

कलशः (सः) । पुं । द्रीचपरिभाषे । ७२८अत्र ।
चटे । प.प्र.१ख. । [निश] । रत्ना. ।

कलशिः (शी) । स्त्री । शत्रिपण्याम् । टाकू-

कलसिः (सी) । स्त्री । Hemionitis cor-
difolia, शत्रिपण्याम् । टाकूनिश । प.सु. रा.
नि.व.४सु.सू.३८५.सि.यो.च.द.ज्व.चि.किरातादी.
शष्प.चि.बलायवृते । वा.चि.१५. । "कीलनूष्मा-
क्षकलसी ।" [सुरसादिब. ।

कलहः । पुं । मुख्याम् । हिं मुखीरी । वा.सू.

कलहंसः । पुं । राजहंसे । कादम्बे । दानि-
हंस । रत्ना. । "पक्षेराधूसरेहंसाः कलहंसा इति
कृताः ।" इला. । पीतवर्णहंसे । जलकुट्टे ।
वै.निघ. ।

कलहंसकम् । क्ली. । चरोचकाधिकारि कवल-
मात्रम् । अथ कवले वृते मुखवैशयं कचिथ भव-
ति । च.द.अरी.चि. । "अष्टादशशिशुपलानि दश-
मरिचानि विंशतिथि पिप्पल्यः । आर्द्रकपलं गुड-
पलं प्रस्थत्रयमारणालस्य । विह्वलवणसहितमेतत्
खज्राहतं सुरभिगन्धम् । व्यञ्जनसङ्गलघाति ज्ञेयं
श्रेष्ठं मुखग्रहिकम् ।" रस.र. ।

कलहनाशनः । पुं । कुटजहवे । पूतीकरञ्जो
नाटि । श.मा. । [शायी] । रा.नि.व.१८ ।

कलहप्रिया । स्त्री । सारिकायां । भागिक

कलहाकुला । स्त्री । शारिकायाम् । वै.निघ. ।

कला । स्त्री । विश्लक्षाष्टावके कालपरिभाषे ।
सू.पू.६५. स्त्रीरजसि Cellular tissue and
fascia of the body. शरीरप्रत्यङ्गविशेषे ।
ताः सप्त-सांशधरा (शिरासायुःदिस्थाने), रक्त-
धरा (मांसान्धिराः यक्ष्मोष्ठानी च), मेदीधरा

(सूक्ष्माख्युपरिसरकपिच्छिलपदार्थे), शेषधरा (स-
न्निस्थानेषु शेषवत्पिच्छिलपदार्थेषु), पुरीषधरा
(या पक्ताशयस्याहारजन्यमलरक्षणी), पित्तधरा
(यत्र मुक्तद्रव्याणि आमाशयापकाशयं प्राप्य ति-
ष्ठति), शुक्रधरा (सर्वकायव्यापिनी) । सु.शा.५५. ।
कलास्वरूपं — "कायुभिष प्रतिष्कन्तान् सलतांश्च ज-
रायुना । शेषधा वेष्टितांचापि कलाभागांश्च तान्
विदुः । धालाशयान्तरे भातार्यः केदस्त्वितिह-
ति । दीर्घायाभिपक्ष सा कलित्वभिधीयते ।"
भा.म.१भ. । वाजिनी जहापार्श्वभागे । ज.द.२५.
मनःशिलायाम् । चन्द्रपीडशशि । हल्ली । त्रिका. ।
अंशे । मे.लविकं ।

कलाकुलम् । क्ली. । विषे । रा.नि.व.६ ।

कलाङ्कुरः । पुं । The bird Ardea Sibi-
rica. सारसपक्षिणि । त्रिका. । [२७५. ।

कलाङ्गुलिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । च.सू.

कलाचिका (ची) । स्त्री । प्रकीर्ते । कफी
शेरधी मणिवन्धपथ्यन्ते । हि.च. । अथस्व जातुनी-
ऽयिमे भागे । ज.द.२५. ।

कलाजाजी । स्त्री । कारव्याम् । कृष्णजीरके ।
कागकीट । हिं कलौजी मंगरैला ।

कलाटकः । पुं । गड्ढशाली । रा.नि.व.११ ।

कलाटीनः । पुं । The white water-
wagtail. खड्गनपक्षिणि । हारा. ।

कलादः । पुं । स्वर्णकारे । त्रिका. ।

कलाधिकः । पुं । कुट्टे ।

कलानुनादी । पुं । कलविडे । चटके । चा-
तके । अमरे । मे.मचट्कं ।

कलापः । पुं । मयूरपुच्छे । इला. । संहती ।
काश्याम् । मे.पत्रिकं । क्ली. । पद्मबीजे । बंशबीजे ।
वै.निघ. ।

कलापकः । पुं । करिकण्डवन्ते । हि.च. ।

कलापिन् (पी) । पुं । मयूर । इला. । की-
किले । मचहवे । भाकूड गोह । मे.मचतुष्कं ।

कलापिनी । स्त्री । नागरमुलायाम् । नागत्र-
यूडा । रा.नि.व.६ । रात्री ।

कलामकः । पुं । कलमपथ्ये । हि.च. ।

कलायः । पुं । (Pisum sativum.) Name of various leguminous seeds. मटर इति ख्यातिः शिखीधान्ये । र.मा. । माषकापरमा-मधये शिखीधान्यविशेषे । वीटुला मटर, ततः उड़। मटर । हिं केराव । तं पेइइल्ल । स द्विविधः — त्रिपुत्रो वर्गलक्ष । गुणाः — अतिवातलः । वा.सु. शिखीधान्यव. । पित्तदाहकफघ्नः शीतः कषायः कश्चिपुष्टिप्रदः आमदीपकरश्च । रा.नि.व.१६ ।

कलायकः । पुं । कलमशाली । कलश धान । रा.नि.व.१६ । गुणाः — “किञ्चित्कषाया मधुराः प्रदिष्टा रक्तप्रभानि जनयन्ति बल्याः । किञ्चित् सवातं विनिवृत्ति पित्तं कलायका सुहृसमानरूपाः ।” अचि.१५५ । [दूर्वायां । वै.निघ. ।

कलायका । स्त्री । मल्यादयां । हिं । गण्ड-
कलायखञ्जः (खण्डः) । पुं । वायुरीगभेदे । लक्षणम् — “कल्पते गमनारम्भे खञ्जप्रिव च ल-
च्यते । कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम्” ।
सु.नि.१५ । “क्रमः कलायखञ्जस्य खञ्जपङ्क्तिरिव
कृतः । विशेषात्त्रेह्यनं कर्म कार्यमव विचक्षये” ।

कलायशकम् । स्त्री । शकविशेषे । हिं के-
राउशक । गुणाः — “कलायशकं भेदि स्यात्तु
वित्तं विदोषजित्” । भा.पू.१भ.शकव. । “कला-
यशकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातघ्नं शुभ । कषायानुर-
सचैव विपाके मधुरश्च तत्” । सु.सू.४६५ ।

कलायसूपः । पुं । कलायकृतयुषे । गुणाः —
“कलायसूपः कथितो लघु शार्दी सुशीतलः । ह-
यो मेध्यः पाककाले स्वादुलगदपित्तनुत् । अरी-
षकहरशोषी कफनाशकरो मतः ॥ वै.निघ. ।

कलाया । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । त्रेतदूर्वायाम्
थेतदूर्वा । रा.नि.व.५८ । लणचचके । काल
हेला । प.सु. । [व.१० ।

कलाहहा । स्त्री । स्पर्शकेतकीहवे । रा.नि.

कलालापः । पुं । समरे । रा.नि.व.६ ।

कलाविकः । पुं । कुकुटे । चिका ।

कलाविकलः । पुं । चटके । श.र. ।

कलिः । पुं । विभीतकहवे । भा.म.१भ.मेद.
चि. । स्त्री । कलिकायाम् । मी.खडिकं । त्रेतपुल-
रु । भङ्गातकहवे । वै.निघ. ।

कलिकः । पुं । कौक्षपलिधि । कौष्ठवकं ।
वंशधान्यभेदे । वै.निघ. शन ।

कलिका । स्त्री । वृक्षिकायां । विह्वतिगाह ।
रा.नि.व.६ । शरपुडायाम् । पुष्पकीरके । इक्ष-
नीलिकायाम् । वै.निघ. पुष्पविशेषे । कलक फूल ।

कलिकारः । पुं । धूयाटपलिधि । फिड ।
पीतमलकपलिधि । करञ्जहवे । मी. । जलपिप्प-
ल्याम् । वै.निघ. । [जि. नाटोकरञ्ज । अम. ।

कलिकारकः । पुं । पूतिकरञ्ज । लटाकर-
कलिकारिका । स्त्री । लाङ्गलीहवे । विश-
लाङ्गलिशा । वै.निघ. ।

कलिकोत्तमः । स्त्री । पुं । लवङ्गे । गन्धशाली ।

कलिङ्ग(क)म् । स्त्री । इन्द्रयवे । च.द.पि.अ.
कलिङ्गादि । “कलिङ्गं कटफलं सुखं पाठाति-
तकरोद्दिष्टी ।” च.द.ज्वराति.चि.श.र. । “दाह-
पाठाकलिङ्गकम्” ।

कलिङ्गः (कः) । पुं । मलहवे । पाकुड़ गाह ।
कुटजहवे । कूड़ठि गाह । शिरीषहवे । रा.नि.
व.६ । इन्द्रयवे । रत्ना.६ । र.सा.सं. सि.यो.राचि-
ज्वरे । कलिङ्गकलामलकी । सि.यो.पिप्पल्यादि-
घृते । पूतिकरञ्जे । पचिविशेषे । फिड । मी. ग-
त्रिकं । वा.चि.१५ । तरम्बुजि । तत्रभूज । गुणाः
— मधुरः शीतलो हृष्यो बल्यः पित्तदाहघ्नः सन्त-
पणः वीर्यकरश्च । रा.नि.व.७ । चातकपचिधि ।
इला । विभीतके हवे । चिका ।

कलिङ्गजः । पुं । इन्द्रयवे । वै.निघ. ।

कलिङ्गद्रुः । पुं । कुटजहवे । भा.म.१भ.काच.
चि. । “कलिङ्गद्रुफलं रजः” ।

कलिङ्गयवः । पुं । इन्द्रयवे । च.द. । सि.यो.
लवणोत्तमायुष्ये ।

कलिङ्गवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ ।

कलिङ्गशुण्ठी । स्त्री । तद्देशज-युष्णीविशेषे ।
गुणाः — तिक्ता बलकरी अपिदोषनी अजीर्णहरी
बालकातिसारघ्नी । सा यवचारयुक्ता गर्भिण्या
वानिं हरेत् । अचि. । [विह्वतायां । श.च. ।

कलिङ्गा । स्त्री । कर्कटश्याम् । र.मा. । त्रेत-
कलिङ्गादिकषायः । पुं । “कलिङ्गाः प-

टीलस्य पत्रं कटुकरीहिणीं" इत्येतद्व्यक्तकषाये ।
स च सन्तादीनां प्रसन्नः । वा. चि. १७. । कषा-
योऽयं पितृवर्धनः । च. द. पितृव. चि. ।

कलिक्रायगुडिका । स्त्री । ज्वरातिसारे ।

पाठः—“कलिङ्गविल (निम्ब) जम्बूशकपित्तं सर-
साश्च । लघां हरिद्रेऽत्रैवैरं कटुकलं यकना-
सिका । लोभं मोचरसं शङ्खं धातकीं वटशृङ्गं ।
पिष्टा तक्षुलोदकेन वटकानलसंस्थितान् । कः या-
शुक्तान् पिवेत्...” इन्द्रयवादीनां प्रत्येकं समभागं
गृहीत्वा तक्षुलोदकेन विमर्शं वटीं काय्यां कायायां
भोषणीया च । यकनासिकां श्लोषाकलम् । च.
द. भैष. । चर्मकषेति केचित् । “जलमष्टगुणं दत्त्वा
पलं कण्ठिततक्षुलान् । भावयित्वा ततीं शार्ङ्गं त-
क्षुलोदककर्षणि ॥” प. प्र. ३५. । [हृकज्व. चि.]

कलिङ्गः । पुं । कुलिङ्गने । वै. निघ. २७. जि-

कलितरः । पुं । विभीतकहवे । वै. निघ. खर-
भेदचि. ।

कलिद्रुः (मः) । पुं । सरलदेवदारी । भन्ना-
तकहवे विभीतकहवे । रा. नि. व. ११. भा. म. १७.
कण्ठकुञ्ज. ज्व. चि. । “किरातकटुकाकषाः कुटजक-
षट्करीशटीकलिद्रुकिलिमाभयाः ।”

कलिन्दः । पुं । सूर्ये । विभीतकहवे । रा. नि.
व. २३. । भेलकहवे । सरलदेवदारी । वै. निघ. ।

कलिन्दकः । पुं । कर्कारी । तरन्जुने । वै. निघ. ।

कलिप्रदः । पुं । मयशालायाम् । वै. निघ. ।

कलिप्रियः । पुं । वानरे । श. र. ।

कलिफलम् । स्त्री । विभीतकफले । च. द. ।

कलिमः । पुं । शिरीषहवे । वै. निघ. ।

कलिमारः (कः) । पुं । पूतीकरश्च । कण्ठ-
कवति करश्च । च. टी. र. ।

कलिमालः (ल्यः) कः । पुं । पूतीकरश्च ।
नाटीकरश्च । रा. नि. व. ८. । [पू. १७.]

कलियुगालयः । पुं । विभीतकहवे । भा.

कलियुगावासः । पुं । विभीतकतरी । भा. ।

कलिहवः । पुं । विभीतकहवे । इ. च. ।

कलिहारी । स्त्री । जाङ्गल्याम् । विषनाम् ।

निम्ना । हिं करिहारी । भा. पू. १७. । वै. निघ. वा.
व्या. मन्त्राविषगर्भतैले ।

कली । स्त्री । कलिकायाम् । च. टी. भ. ।

कलुः । पुं । गरुडशाली । भृङ्गशाली ।
रा. नि. व. १६. ।

कलुषः (षा) । पुं. स्त्री । महिषे । रा. नि. व. १८. ।
मण्डलिसर्पे । सु. कल्प. ४७. । See सर्पः ।

कलुषमञ्जरी । स्त्री । जिङ्ग्याम् । वै. निघ. ।

कलेवरम् । स्त्री । शरीरे । रा. नि. व. १८. ।

कलोद्भवः । पुं । कलमशाली । कलशो धान ।
रा. नि. व. १६. ।

कल्कः (ल्यम्) । पुं. स्त्री । रसपिष्टद्रव्यपिष्टे ।

कृत्वा वाटि ज्वया । यन्पिष्टं रसपिष्टानां तत्कथं
परिकीर्तितम् । च । मन्त्रादिपेषितद्रव्ये । “कल्को
मन्त्रादिपेषितैः ।” रा. नि. व. २०. । तस्य माषा कर्ष-
मिता । तत्र मधुघृततैलमाषा द्विगुणा, सितागुडं
समं, द्रवाक्ष चतुर्गुणाः यावन्तः । प. प्र. १४. । घृत-
तैलादिशेषे । म. कविकं । घृततैलादिपाके द्रव्यदि-
पेषिते दीयद्रव्ये । “द्रव्यमाषं शिलापिष्टं शुष्कं वा
जलमिश्रितं । तदेव सुरभिः पूज्यैः कल्क इत्यभि-
धीयते ॥” प. प्र. १४. । द्रव्यमाषं शिलापिष्टं शुष्कं वा
सुजलमिवेत् । प्रचिप्य गालधेरस्ते तन्माषकर्षसंस्थि-
तम् ॥ भा. । “यः पिष्टशार्द्रपिष्टानां स कल्क इति
कीर्तितः । इहवैद्यवचः साक्षात्कल्की द्रव्यदि-
पेषितः ॥ माषा पितृमिता तत्र द्विगुणं माषिका-
दिकम् । सितां गुडं समं दद्याद्वा दद्यात्तुर्गुणाः ॥”
इति कल्कविधिः । कर्षमले । श. र. । तुल्यमान-
गन्धद्रव्ये । शिलाग्राम । रा. नि. व. १२. । See सि-
ङ्गकः । बिड्यायां । किट्टे । म. कविकं । करिदले ।
वै. निघ. ।

कल्कफलः । पुं । दाङ्गिमहवे । रा. नि. व. ११. ।

कल्करोधः । पुं । पट्टिकारीधे । रा. नि. व. ६. ।

कल्कहवः (धर्मघ्नः) । पुं । विभीतकहवे ।
रा. नि. व. ११. । [नि. व. २०.]

कल्पः । पुं । विषी । रोगमुक्तौ । कल्पहवे । रा.

कल्पकः । पुं । नापिते । श. मा. । कर्पूरे । भा.
पू. १७. ।

कल्पतरुः । पुं । कल्पवृक्षे । कसुकवृक्षे । रा. नि.व.११ । तन्नामकज्वरहरसे । पाठः—“रसे गन्धं विषं ताम्रं समभावं विचूर्णयेत् । भावयेत्पञ्चभिः पितैः कमण्डः पञ्चदासरम् ॥ निर्गुण्डी खरसेनैव सर्दयेत्सप्तदासरम् । आर्द्रकस्य रसेनैव भावयेच्च त्रिधा पुनः ॥ सर्वपाषाणं वटी कार्या कायवा परि-
जोषिता ।” जीर्णज्वरे विषसज्वरे च २१ वयः प्रयोज्याः । कज्जलीपिप्पलीयुतसुणञ्जलं पात्रयेत् । शर्करया दधि देयं स्वापयेच्च । शेष.ज्व.वि. ।

कल्पद्रुः (मः) । पुं । कल्पतरौ । कस्तूरग्वक्ष-
वृक्षे । मेगनालू गाछ । वै.निष. ।

कल्पनम् । स्त्री । कल्पनी । कर्तने । चिका. ।

कल्पना । स्त्री । हस्तिज्जायाम् । अम. । र-
चनायाम् ।

कल्पनी । स्त्री । कर्तयाम् । कौटि. । इ.च. ।

कल्पपादपः । पुं । कल्पवृक्षे । विभीतकवृक्षे ।

कल्पवृक्षः । पुं । विभीतकवृक्षे । कल्पपादपे ।
अम. । रत्ना. । [मये । वै.निष. ।

कल्या । स्त्री । श्रेतज्जातीवृक्षे । श्वेतछागिनी ।

कल्पान्तः । पुं । प्रलयकाले । अम. ।

कल्पाम् । स्त्री । पापे । कारुण्ये । चिका. ।

कल्पाषः । पुं । सुगन्धवातौ । रा.नि.व.१६ ।

कल्पम् । स्त्री । सुरायाम् । इला. । प्रभावे । मी-
यद्विकं । मधुवि. । इ.च. । वि । बाक्शुतिरहिते ।
नीरीये । सु.वि.२६५. । “कल्पस्थीदयवयसः ।”
दवे । मी.यद्विकं ।

कल्पजग्धिः । स्त्री । प्रातर्भोजने । अटा. ।

कल्पद्रुमः । पुं । विभीतकवृक्षे । वै.निष. ।

कल्पवर्त्तः । पुं । प्रातराग्निं । चिका. । [श.र. ।

कल्या । स्त्री । मये । मी.यद्विकं । इरीतक्षाम् ।

कल्याङ्गः । पुं । पर्यटवृक्षे । क्लृप्तापावडा ।
रा.नि.व.५ ।

कल्याणम् । स्त्री । सुवर्णे । सुखे । रा.नि.व.-
१३ । पुं । लघुसज्जवृक्षे । शाल गाछ । वै.निष. ।

कल्याणकः । पुं । पर्यटके । क्लृप्तापावडा ।

कल्याणगुडः । पुं । यक्षधधिकारे । पाठः—

“प्रस्यववेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वाऽतुलां गुड-
स्य । चूर्णीकृतैर्यथैकजीरचयव्योषेभिरुष्णाहृत्पा-
जमोदैः । विडङ्गसिन्धुत्रिफलायसानीपाठाप्रिधानै-
श्च पत्रप्रमाणैः । दत्त्वा त्रिदशसूत्रं पालानि चाष्टवटी
च तैलस्य पचेदयथावत् । तं भक्षयेदलफलप्रमाणं
यत्नेष्टवेष्टं तिसृगन्धियुक्तम् ।” पाकनियमः—आम-
लकीरसरसाः १२श. इक्षुगुडाः ६।०श. यथाविधि
एकत्र पचेत् । त्रिष्टाये पाके पिप्पलीमूलादीनां
प्रत्येकं पत्रं (८ तो.), त्रिदशसूत्रस्य शरावं (८ तो.)
तैलस्य च शरावं (८ तो.) प्रक्षिपेत् । तथा त्रिसृग-
न्धस्य पृथक् पत्रं मिश्रयेत् । तथा त्रिहता तैलभ-
ज्जिता देया इति हडाः । प्रचेपद्रव्याणि—पिप्प-
लीमूलं जीरकं चयं चिकटु गजपिप्पली इक्षुपा-
वनयसानी विडङ्गं सैस्त्रयं त्रिफला यसानी पाठा
चिचकमूलं धान्यकञ्च । च.द.य.इ.वि. । रस.र. ।
मैष. ।

कल्याणवृष्टत(पानीय)म् । स्त्री । विषघ्नघृते

उन्नादे च । पाठः—“विडङ्गत्रिफलादलीभद्रदण्ड-
हरिणवः । ताक्षीशपचमस्त्रिहाकिरीत्यलपत्रको दा-
दिमं माखतीपुष्पं रजनी शारिवे स्थिरं । प्रियङ्गु-
खगरं कुष्ठं हृदयौ चैलबालुकां । सचन्दनगवाक्षी-
भिरितैः सिद्धं विषापहं । सर्पिः कल्याणकं... ।
ब्राथालगंशा, खिरना, द्रवगूक, मेवदाङ्ग,
अलबालूक, शालपाणि, तर्गतपाङ्कजा, हरिजा,
दात्रहरिजा, अनखमूल, शालगता, प्रियङ्गु,
नीलाङ्गण, अलाच, मज्जिठा, दन्ती, दाडिम,
नागेश्वर, तालीमपत्र, इहती, मालतीपुष्प,
विडङ्ग, छाकूनिग्रा, कूड, ब्रह्मचन्दन, पञ्चकाष्ठ
अत्रत्येके २ तो. घृत ३२ पं. जल १७ शं. ।
एतच्च घृतं त्रिगुणं जलं चतुर्गुणं च दुग्धं दत्त्वा यदा
पचेत् तदा चौरकल्याणमुच्यते । सा.कौ.उन्ना.
वि. । सु.कल्प.७५. । मैष. । अन्यत् दाहाधिकारे
महत् कल्याणकं घृतम् । पाठः—“चतुर्गुणं शता-
वर्ष्या रसे चौरं चतुर्गुणं । सर्पिः प्रस्यं बलाजानी
मज्जिठा पीवरी निशा । काकोली मधुमेदं हे क-
ञ्जी हे देवदाह च । एषामष्टपलैः कल्कीः पचेत्क्व-
ल्याणकं महत् ॥ घृत ८ शं. शतमूलीरज १७ शं.
द्रुक् १७ शं. । कक्—जीरा, श्वेत बेलोडा,
मज्जिठा, अश्वगन्धा, हरिजा, काकोली, कीर-
काकोली, यष्टिमधु, योदा, महामेदा, शङ्खि,

शुक्ति, देवदाक्र। अत्रोत्तर ८ तो।। रस.र.।

कल्याणलेहः। पुं। वातयाध्यधिकारि हिका-
शसि च। पाठः—“सहरिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली
विश्वमेधजं। अजाजी चाजमीदा च यष्टीमधुकसे-
न्धवं। एतानि समभागानि श्लक्ष्णानि कारयेत्।
तस्यै सर्पिणालीय प्रत्यह भक्षयेन्नरः। एकविंश-
तिरात्रिण भवेच्छ्रुतिधरी नरः॥” अजाजी जीर-
के, अजमीदा यमान्याम्, यष्टी यष्टीमधु, मधुकं
मधुकपुष्पे। गडेल फूल। च.द.वा.व्या.चि.। रस.
र.। भैष.।

कल्याणवीजः। पुं। ममूरहले। रा.नि.व.१६।

कल्याणसुन्दराभ्रम्। स्त्री। राजयक्षणि र-
सः। पाठः—“वज्राममेकपलिकं पुटनैः सुजीर्णं
आशीपयोदवृद्धतीक्ष्णतमूलकेन। विल्लामिमन्त्रजल-
वासककष्टकारीक्षीणाकपाटलिबलाद्य रसेरमौषां।
अमर्दितं पलमितैः पृथगेकशश्च। गुञ्जासमा सुव-
लिता वटिका कृता च।”.....जात्रित अत्र ८
तोला, आम्ला, मृता, वृहती, शतमूली, हेकु,
विश्वपत्र, गगिरि, वाला, वासकपत्र, कण्टि-
कारी, शोण, पारुल, वेलेण्डा अत्रोत्तर १
पलमितं त्रये मर्दन। भैष.। [व.११।

कल्याणिका। स्त्री। मनःशिलायाम्। रा.नि.

कल्याणिनी। स्त्री। बलानामनुषि। वेलेण-
डा। रा.नि.व.४।

कल्याणी। स्त्री। रालहले। सज्जहले। वै.निच.।
गवि। रा.नि.व.१६। माषपण्डी। रा.नि.व.२।

कलः। त्रि। वधिर। त्रिका। [हे.च.।

कलता (त्वम्)। स्त्री। वाधिर्ये। खरभेदे।

कवकः। पुं। घासि। कवले। हे.च.। स्त्री। ह-
चाके।

कवचः। पुं, स्त्री। पर्पटके। “कवचः स्यात्
पर्पटके।” रा.नि.व.५।२१। वचा कवचककु-
रा...।” गर्हभास्वहले। गाक्षीभट्ट इति लोकि।
लचि। दात्रिणि। भूर्जहले। मन्द्रीहले। से.च-
विके।

कवचपत्रम्। स्त्री। भूर्जपत्रे। श.च.।

कवचीयन्त्रम्। स्त्री। औषधपाकार्थं यन्त्रवि-
ज्ञे।

ज्ञे। तद्यथा—“नातिहस्तां काचकूपीं न चातिह-
स्तीं दृढा। वससा कईमाक्षेन परिहृत्य समल-
तः। संलिप्य मृदुस्पर्शभिः शोषयेद्वातुरग्निना।
निधाय भेषजं तत्र सुखमास्वादयेत्ततः। कठिना
दृढा वापि क्वेयन्ते विधानतः। कवचीयन्त्रमेव-
द्धि रसादिपचने मतम्॥” आचैयः।

कवडः। पुं। कवले। गूधूष। रवा.।

कवडग्रहः। पुं। कवे। २ तोला। प.प.
१ख.। च.द.खदिरवटी।

कवविः (यी)। स्त्री। (Coius coboius.)
मत्स्यविशेषे। कहे गाह। गुणाः—मधुरा सिग्धा
कषाया रूक्षा ईक्षित्पित्तहरी बल्या वातघ्नी च।
भा.। हारा.।

कवरः। पुं, स्त्री। कवय्याम्। वनतुलनी। चि-
का.। लवणे। अस्त्रे। मी.। हे.च.। सामुद्रिकवणे।
र.मा.।

कवरा (री)। स्त्री। वर्वरायाम्। वांद्हे इति
भाषा। श.र.। वनतुल्याम्। अम.। वर्वरकवले।
वावला गाह। रक्तकरवीरे। मनःशिलायाम्।
हिङ्गुपत्राम्। रा.नि.व.६।

कवरीकः। पुं। सुगन्धपत्रवृक्षविशेषे। तुलान
तुलनी। यथा—“कनरिकास्त्रेङ्गम्ः कवरीकः
खनामकः।” इति द्रव्याभिधानम्।

कवरीकला। स्त्री। मनःशिलायाम्।

कवरीकूटकः। पुं। कवय्याम्। त्रिका.।

कवलः। पुं। विलिखिमन्त्र्ये। वेलेण गाह।
श.च.। घासे। रवा.। गच्छूष्णहणे। कूलकूठा,
कूप्ति कत्रा। सा माषा या मुखे धृता सुखं सञ्चा-
र्यते। “सुखं सञ्चार्यते या तु सा माषा कवले
इति॥” भैष.। See गच्छूषः।

कवलग्रहः। पुं। कर्षपरिमाणे। छ.। मुखे
कवलस्य यष्टी धारणम्। तस्य विधिर्यथा—“तत्र
त्रिकटकवचासर्षपहरीतकीकल्मसालीय तैलसु-
क्तसुरासूचसारमधूनामन्त्रतमेन सलवणमभिप्रतप्तसु-
पस्त्रिभस्त्रदिनं गलकपोलललाटप्रदेशे धारयेत्।
तावच्च धारयितव्योऽन्यमनमोघतदेहेन यावद्दी-
पपरिपूर्णकपोलं नासास्रोतोभयनपरिप्रावच भ-
वति। तदा विमोक्तव्यः पुनश्चासौ गृहीतव्यः”

ति । सु.चि.४०अ. । गुणाः—“कवलः कुरुते ।। ह्रां भवेत् इरते कफम् । लघां तोषश्च वैरस्यः । नचालश्च नाशयेत् ॥” वै.निघ. । स चतुर्विधः—केही प्रसादी शीघ्री रोपणश्चेति । तत्र वाते त्रैही क्षिप्थीष्वैर्द्रव्यैः, प्रसादनीं पिते स्वादुशीतैः । शोधनः कफे कटुखलवणैः रुचीणैश्च । रोपणे त्रयैः कषायतिलकमधुरैः कटुणैश्च । तस्य मात्रा सा या सुखसञ्चारिणी भवेत् । “चतुर्धा कवलः केही प्रसादी शीघ्रीरोपणी । क्षिप्थीष्वैः खैहिकी वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः । पिते कटुखलवणैः रुचीणैः शोधनः कफे । कषायतिलकमधुरैः कटुणैः रोपणां त्रये । तथा सुखं सञ्चार्यते या तु मात्रा सा कवले क्षता ॥” सु.चि.४०अ. ।

कवलिका । स्त्री । Bandage. त्रयवन्धना-
यम् उदुखरादिवल्कले । सु.सू.१८अ. । चि.३अ. ।

कवली । स्त्री । बदरीहले । हला. ।

कवसः । पुं । कण्टकगुक् ।

कवाटच(व)कम् । स्त्री । स्वनामख्यातहले ।
ते कवाडिया, कवाटवेटु । वेणुचा इति च भाषा ।
र.मा. ।

कवारम् । स्त्री । पघे । त्रिका. । पुं । (Tan-
talus falcinellus.) पक्षिविशेषः । कर्तात्र
प्रांती । वै.निघ. । [हला. ।

कविः (कम्) । स्त्री, स्त्री । खलीने । नागंश ।

कविका । स्त्री । केविकापुष्पहले । केरव इति
कोरुणदेशे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० । ते पुष्पवि-
शेषसु, खलिने । हिं कडिबाली । नागंश । क-
वयीमस्य । ते मस्यविशेषसु । त्रिका. ।

कविष्णुकः । पुं । पक्षिविशेषः ।

कवि(गि)त्यः । पुं । कपित्थहले । अ.टी. ।

कवेलम् । स्त्री । उल्लेखी । नीलपत्र । श.च. ।

कवोड्वकः । पुं । कवाटवक्रहले । र.मा. ।

कवोष्णम् । चि । ईषदुष्णे । अम. । स्त्री । उ-
ष्णतायाम् । [सरोहिण्याम् । भा.पू.१भ.गु.व. ।

कशा । स्त्री । अश्वदिताडयाम् । छ.च. । मां-

कशिका । स्त्री । चर्मकषायां । छ।मन्त्रकशां ।
अ.द.५.चि.लौहाम् ।

कशिपुः । पुं । भक्तौ । वस्त्रे । रा.नि.व.२० ।

कशिरुः(रुः)काः । पुं, स्त्री । पृष्ठकीकसे । पृष्ठाः
स्थिति । पिठेर दौड़ । हला. । स्त्री । खनाम-
ख्यातघासे । क.कुत्र । र.मा. । See कसेरुः ।

कशिरु(रु)कम् । स्त्री । कशेरुणि । क.कुत्र ।
प.सु. ।

कशिरु(रु)का । स्त्री । पृष्ठास्थिति । पृष्ठवंशे ।
र.मा. । वै.निघ. । कशरी । क.कुत्र । अम. ।

कश्मलम् । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । मोहे । अम. ।

कश्मीरजम् (जम्) । स्त्री, पुं । कुडुमे । अ.टी. ।
रा. ।

कश्यम् । स्त्री । मये । पुं । अये । ने.यदिकं ।
कषाहंसे । छ.च. । अश्वमध्यभागे । वै.निघ. ।

कश्यपः । पुं । मस्यमेदे । विश्वः । स्रग्विशेषः ।
ने. । [अपक्ते । श.च. ।

कषणः । पुं । शलाटी । स्त्री । कण्डूयने । चि ।

कषपाषाणः । पुं । स्पर्शमणी ।

कषायः । पुं । कपित्थहले । महासर्जहले । वै.
निघ. । मण्डलिसर्पे । सु.कल्प.४अ. । Decoction
of infusion, कथितैर्वस्तुभिः कृते काषमात्रे ।
षोडशगुणाभसा पक्वः चतुर्भागावशिष्टकाषः कषाय
उच्यते । र.मा. । “पादशिष्टः कषायः स्याद यः
षोडशगुणाभसा ।” भा. । अष्टभागावशिष्ट इ-
ति । शार्ङ्ग.१अ. । कषायाः पञ्चविधाः खरसकल्क-
कायहिमफागृभेदेन यद्योत्तरं लघवश्च भवन्ति ।
शीघ्राकहले । शोभां गीह् । धरणिः । धवहले ।
शोभं गीह् । लकुचहले । उडुनां गीह् । रा.
नि.व.६ । निर्यासे । विलिपने । अन्नरागे । ने. ।
पुं, स्त्री । An astringent flavour. षडसा-
न्वतसरसविशेषः । कषा । स पूगीफलादौ स्वाद्यः ।
रा.नि.व.२० । स च भुस्यग्रिगुणबहुलः हिमगुरु-
घः, सन्धी शमनः वाही सुखश्रद्धिजिह्वास्तम्भादिक-
त् तद्विपाकीपि कटुः, तद्विपाकगुणश्च वातकृत्
कफपित्तघ्नश्च । दीपनः पाचनः शीफरीधकः श्रेयि-
त्यकरः अतिसिवितः पाण्डुं करोति च । यो वक्रं
शीघ्रयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं वध्नाति हृदयं
कर्षति पीडयति स कषायकः । सु.सू.४२अ. । अ-
न्यत्र । कषायः शोषणं सन्धी त्रयपाकातिनाशनः ।

कफशीणितपित्तघ्नो रुचः शीतो गुरुस्तथा । राजः ।
वैषयं सन्धजाद्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः । वध्नातीव
च सः कण्ठं कषादः स विकाश्यपि ॥ च. । अति-
युक्तस्य गुणः -- सीऽतियुक्तः शूलाभानहृत्पीडाचि-
पणादिकृत् । भा. । कषायस्य कल्पनं पञ्चविधम्
— स्वरसकल्कश्रुतशीतफाण्डभेदेन । एषाञ्च यथा
पूर्वं बलाधिक्यम् । च.सू.४५. । “स्वररः स्वर-
सः प्रोहः कल्को दृशादिपिषितः । कथितस्तु श्रुतः
शीतः शर्वरीमुषितो मतः । चिन्तीणतोये सृदितः
फाण्ड इत्यभिधीयते । पञ्चैतास्तु समुद्दिष्टाः कषा-
याणां प्रकल्पनाः ॥” प.प्र.१ख. । कषायपाकवि-
धिः । “तत्र केचिदाहुः त्वकपत्रमूलादीनां भाग-
स्तत्तुर्गुणजलमावाप्य चतुर्भागावशेषं निःश्लेषाप-
हरेत् । यद्यवा तत्रोदकद्वीपे त्वकपत्रमूलादीनां
तुलामावाप्य चतुर्भागावशेषं निःश्लेषापहरेत् ॥”
सु.चि.३१५. । जि. सुगन्धे । त्रिका. ।

कषायकृत् । पुं । रक्तलीप्ति । जटा. ।

कषायजलम् । स्त्री । मलान्त्रत्योदुम्बरशिरसीष-
वटसिद्धे जले ।

कषायदन्तः (दशनः) । पुं । मूषिकभेदः ।
अस्य शुक्रं यत्र पतति तत्र शीथकीधार्थी जाय
ते । वा.उ.३८५. । सु.कल्प.६५. ।

कषायनित्यः । वि । नित्यमतिमात्रकषायर-
ससिद्धिनि । च. ।

कषायफलम् । स्त्री । पूगफले । वै.निच. ।

कषाययावनालः । पुं । तुवरयावनालधान्ये ।
खनोन्नविशेष । रा.नि.व.१६ ।

कषाययोनिः । स्त्री । कषायाधिकरणी । सा
च पञ्चधा — मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः
तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति । च.सू.४५. ।

कषायवर्गः । पुं । कषायरसद्वयगणे । कषा
स्त्रिनिष्ठश्च वर्गः । चिफला शूलकी जम्बूामवकुल-
तिन्दुकफलानि न्ययीषायम्बुष्टादिप्रियङ्गादिलोभा-
दिशालसारादीनि कतकशाकपाषाणभेदकवनस्प-
तिफलानि कुरवककोविदारकजीवन्तीचिह्नोपाल-
क्षासुनिषणादिनीवारकादयः सुहृदादयश्च समासेन
कषायवर्गः । सु.सू.४२५. । फलवृत्ते । च.चि.४५. ।

कषायवृत्ते । पुं । वटामलकादिकषायलक्-

कषायस्कन्धः । पुं । प्रियङ्गादिकषायद्रव्यकृता-
स्थापनविशेषे । च.चि.८५. ।

कषाया । स्त्री । रक्तदुरालभायाम् । सुद्रदुराल-
भायाम् । रा.नि.व.४ । आमातकी । खर्जुरीवृत्ते ।
वै.निच. ।

कषायी (इन्) । पुं । सज्जवृत्ते । धुनोत्र गीष्ट ।
शालवृत्ते । रा.नि.व.८ । जटा. । खर्जुरीवृत्ते । च-
कूत्र गीष्ट । लकुचवृत्ते । रा.नि.व.११ । शाकवृत्ते ।
सुद्रपनसे । वै.निच. ।

कषिका । स्त्री । पक्षिजाती । उणा. । [टी.रा.]

कषेरुका । स्त्री । कशेरुकायां । पृष्ठांश्चि. ५.

कष्टम् । स्त्री । पीडायाम् । से.च. ।

कष्टकारकः । वि । पीडाकर्ह । त्रिका. ।

कष्टस्थानम् । स्त्री । पीडाजनकस्थाने । हारा. ।

कष्टिः । स्त्री । पीडायाम् । वै.निच. ।

कठीरम् । स्त्री । रज्जे । दश. । रवा. ।

कसका । स्त्री । कासमर्दे । वै.निच.२५.कल-
त्याद्यवृत्ते । [र.पि.चि.]

कसनम् । स्त्री । कासे । वेदनाविशेषे । च.द.

कसनमर्दनः । पुं । कासमर्दवृत्ते । कालका-
ग्रन्तः । वै.निच. । [लूता ।

कसना । स्त्री । कृच्छसाध्यलूताविशेषे । See

कसनोत्पाटनः । पुं । वासकवृत्ते । वाकृम्
गीष्ट । श.च. ।

कसिपुः । पुं । अन्ने । जटा. ।

कसेरुः । पुं, स्त्री । Back bone. वृष्टास्थिनि ।
शेरुमशु । रा.नि.व.१८ । सुसायाम् । “कसेरुर्म-
द्रमुषको । रा.नि.व.६ । २२ (Scirpus kysoor.)
खनामश्यातवृणविशेषे । कृ.कु.३ । मं कं कसेरु-
वा । सेकिनमङ्क । तुंगगङ्ग । ते इष्टि. कीर्ति । तच्च
द्विविधं राजकसेरुकं चिच्छोदस । तयोः चिच्छोदं
सुसाकृति लघु च । सा. गुणाः — “कसेरुकादयं
शीतं मधुरं तुवरं गुरु । पित्तशीणितदाहघ्नं नय-
नामयनाशनम् ॥” भा. । कषायः अल्पमधुरः क-
टुतिक्तकः रक्तपित्तघ्नः शीतः दाहघ्नमन्नः । रा.नि.
५.८ । पुष्पास कामलाङ्गरं पित्तनाशकरञ्च । वै.

निघ. । गुरु विष्टिश्च शीतलश्च । राज. १५. । च.
क्र. । [१७५. ।

कसेरुकः । पुं. कसेरी । नागरसुलकै । सु.चि.

कसेरुका । स्त्री. कसेरी । ककुत्त । रा.नि.
व. ८. । पृश्नास्थिनि । पृष्ठप. ७. । रा.नि. व. १८. ।

कस्तूरम् । स्त्री. पिबटे । पिष्टूणि । वज्र.
ह. च. ।

कस्तूरिणम् । स्त्री. रज्जे । वृद्धि. प.मु. ।

कस्तू(स्तू)रिका (री) । स्त्री । मृगनाभी ।
मृगनाभि । हिं कस्तूरी । तं कस्तूरिपिप्पि । सा
विधा — कामरूपीश्वरा, नैपाली, कामरूरी च ।
तत्र प्रथमा कृष्णा श्रेष्ठा च, द्वितीया नीलवर्णा म-
ध्यमा च, श्रेष्ठा अधमा । भा. । गुणाः — “कस्तूरी
हृदिदीर्गम्यरक्तपित्तकफापह्ना । राज. । कटुः ति-
क्ता उष्णा शुक्ला गुरुः शीतघ्नी वातशोषह्ना सधा-
रा चेति ।” भा. । “चक्षुष्या मुखदोषघ्नी किला-
सकुशघ्नी च ।” मद. । तथा “कपिला पिष्टा कृ-
ष्णा कस्तूरी विविधा क्रमात् । नेपालेऽपि च का-
श्मीरे कामरूपे च जायते । साय्येका खरिका त-
तश्च तिलका श्रेया कुलित्यापरा पिष्टान्यापि च
नायिकेति च परा या पञ्चभेदाभिधा । सा शुद्धा
मृगनाभितः क्रमवशादेवा चितौशोचिता पञ्च
व्यादिदिनचर्यषु जनिता कस्तूरिका ज्ञायते ॥ चू-
र्णाभ्रतलु खरिका तिलकानिलाभा कोलित्यबी-
जसदृशी च कुलित्यिका च । स्थूला ततः किय-
दियं किल पिष्टिकाख्या तस्याश्च किञ्चिदधिका
यदि नायिका सा ॥” इति कस्तूरीनिकरलक्षणं ।
“स्वादं तिक्ता पिष्टरा केतकौनां गन्धं धत्ते लाघवं
तोलने च । यासु न्यसा नैव वैवर्ण्यमीयात् कस्तूरी
सा राजभोग्या प्रशस्ता । अपिच या गन्धं केतकौ-
नामपहरति मदं सिन्दुराणाञ्च वर्णं स्वादे तिक्ता
कटुवर्णं लघुरश्च तुलित मर्दिता चिकणा स्यात् ।
दाहं वा नैति बन्धो श्लिप्तिश्लिप्ति विदं चर्यगन्धा
इतांशे सा कस्तूरी प्रशस्ता वरचस्यतनुजा राजते
राजभोग्या ॥” इति कस्तूरीपरीचालक्षणम् । अ-
न्यश्च “बलि जरति च हरिषे षीषे रोगिणि च
मन्दगन्धयुता । कामातुरे च तरुषु कस्तूरी बहुल-
परिमला भवति ।” कस्तूरीमृगलक्षणम् । या खि-
न्ना धूमगन्धा वहति विनिहता पीततां पावके-

ऽननिःशेषं या निविष्टा भवति हुतवर्णे भस्मसादेव
सद्यः । या च न्यसा तुलायां कलयति गुरुतां
मर्दिता रुचताश्च श्रेया कस्तूरिकेयं खलु कृतम-
तिभिः कृत्विमा नैव संन्या ॥” कृत्विमकस्तूरील-
क्षणम् । रा.नि. व. १२ । (री) धूमरूतश्च । वै.निघ. ।

कस्तूरि(री)कः । पुं । करवीरवृक्षे ।

कस्तूरिमृगाण्डजः । पुं । मृगनाभी । रत्ना. ।

कस्तूरीभैरवरसः । पुं । शीताङ्गसन्निपाते
रक्तः । “हिमलश्च विषं टङ्गं जातोकोषफलं तथा ।
मरिचं पिप्पली चैव कस्तूरी च समाश्रिता... ॥
रक्तवर्णं खादेत् ।” शिङ्गुन, विष. मोहाशान्न
शैव, काशकल, खत्रिबी, मतिष्ठ, पिप्पल, मृग-
नाभि मृगभाण । खलु मर्दन । र.सा.सं. । भैष.
ज्व.चि. । इहम् यथा — “मृगमदशशस्युर्था धा-
तको शूकशम्भो रजतकनकमुक्ता विदुमो लौह-
पाठाः । कृमिरिपुघनविद्या वारितालाभ्यधाम्नः ।
रविदलरसपिष्टं कस्तूरीभैरवोऽयम् । चार्द्रकस्य
रसेः पेयो विषमज्वरनाशनः । मृगनाभि, क-
पूर, ताम्रा, शङ्खुल, आनाकुलीवीज, कृ-
ष्णा, मोगा, मूत्रा, श्रवण, मोह, आकुनादि
मूल, विट्पत्र, मूत्रा, श्वेत, वाता, हरितान,
खलु एवं आम्ना मृगभाण । आकम्पज्वरमे
मर्दन । मात्रा १ रति । रसर.ज्व.चि. । भैष. ।

कस्तूरीमल्लिका । स्त्री । मृगनाभी । वै.नि-
घ. । मल्लिकापुष्पवृक्षभेदे (या मृगमदवासा भवति) ।
गुणैः वार्षिकादितुल्या । रा.नि. व. १० ।

कस्तूरीमृगः । पुं । Musk deer. मृगवि-
शेष । यस्याख्ये कस्तूरी जायते । वै.निघ. ।

कस्तूरीमोदकः । पुं । प्रमेहाधिकारि । पाठः

— “कस्तूरी वनिता चूद्रा त्रिफला जीरकवृक्षम् ।
कदलीनां फलं पक्वं खर्जूरं कृष्णतिलकं । कोकि-
लाक्षस्य बीजञ्च माषमात्रं समं समं । यावत्प्रेतानि
चूर्णानि विगुणा सितशर्करा । धात्रीरसेन पयसा
कुप्ताच्छस्त्ररसेन च । विपक्षेपाकविषैश्चो मन्दमन्द-
न वज्रिना ।..... । मावा अचमिता । अत्र
वनिता प्रियङ्गुः, चूद्रा कण्टकारी, जीरकवृक्षं जी-
रकं कृष्णजीरकं । सर्वचूर्णात् सतुर्गुणेन धात्रा-
दिरसेन पचेत् । र.सा.सं. । [निघ. ।

कस्तूरीहरिणः । पुं । मृगनाभिहरिणः । वै.

कांस्थम् । स्त्री । सुरायाम् । जला ।

कक्षकम् । स्त्री । कक्षारि । उन्नि मूल । भा.पू. १भ.गु.व. ।

कक्षारम् । स्त्री । (Nymphaea lotus.)

कुसुदपुष्पे । श्वेतउन्नि, शान्ति नाल, नीलउन्नि, नालउन्नि । तै कोट्टिगाएरगावुडि वासनगलकलु-
व । रा.नि.व.१० । चि.क्र.क.केशरपाके । “क-
क्षारपद्मोत्पलचन्दनाम् ।” गुणाः—श्रीतलं याहि
विष्टम् गुरु कृच्छ्र । भा.पू.१भ.पु.व. । कषाय-
मधुरं श्रीतलं कफपित्तरक्तघ्न । राज. । “कक्षारं
याहि विष्टम् आतिश्रीतं तथा मतं । गुरु कर्षं
समुद्दिष्टम् ।” वै.निघ. । रक्तोत्पले वृक्षपत्रके इति
स्त्री । अन्ये तु सौगन्धिकोत्पलमाहुः । सु.सू.१६अ. ।
ईषत् श्वेतरक्तकमलं । कमलसाधारणे । वै.निघ. ।

कक्षाराव्यष्टम् । स्त्री । इद्रोगाधिकारि ।
पाठः—“कक्षारमुत्पलं पद्मं कुसुदं मधुघटिका ।
पञ्चान्मुनाय तरकायि जीवनीयोपकल्पिते । घृतं
पक्वं नवं पीतं रक्तपित्तासृगुञ्जमुत् ।” रस.र. ।

कक्षः । पुं । वक्रपक्षिणि । अम. ।

कक्षः । पुं । चङ्गाधःकोटर । कौकुरगज्ज. र-
जा. । महिषे । लतायां । अम. । मे.षट्कं । गुग्-
गुली । वै.निघ. ।

कक्षधरमर्मम् । स्त्री । मर्मस्थानविशेषे । यत्र
वैकल्यकारमर्मणां हयमधिवसति । यस्य च स्थानं
वचःकक्षयोर्मध्यभागः । सु.शा.६अ. ।

कक्करुहा (कोला) । स्त्री । नागरमुलायां ।
रा.नि.व.६ ।

कक्कुरः । पुं । कक्कुरि । वै.निघ. ।

कक्षा । स्त्री । बाह्योर्मले । रा.नि.व.१८ । पित्त-
कोपजसृग्द्रोशविशेषे । कौकुविडुनि । लज्-
णम्—“बाहुपार्श्वसंकेषे कृष्णस्फीटां सवेदनां ।
पित्तप्रकोपसभूतां कक्षासिन्धुभिर्हिंसेत् ।” मा.
नि.सु.द्रोश.चि. । तथा यक्षोपवीतप्रतिमाः प्रभू-
ताः पित्तानिलाज्जाजनिभासु कक्षाः ।” च. । क-
क्षेति कक्षासमेष्टे प्रायोदेशेषु सानिलात् । वा.उ.
११प. । [त्र. वै.निघ. ।

कक्षाफलः । पुं । कृष्णद्वन्द्वफल । काकडू-
कक्षा । स्त्री । वृक्षिकायां । वै.च. । काक्षायां ।

हर्म्यप्रकीर्णे । अम. । मये । करिवन्धने । क.टी.
भ. । मे.षट्कं । गुञ्जालतायाम् ।

कांश्य(स्य)नीलः । पुं । सूपातुल्ये । वै.च. ।
तुल्ये । ऊँ.उ. । प.सु. । तुल्याञ्जने ।

कांसपात्रम् । स्त्री । पादकपरिसावे । भा. ।

कांसिका । स्त्री । सुदृढपर्णाम् । रा.नि.व.३ ।

कांसी । स्त्री । सीरादृष्टिकायां । प.सु. । कां-
सधातौ ।

कांसीयम् । स्त्री । कांसधातौ । रा.नि.व.१३ ।

कांस्य(क)म् । स्त्री । पात्रपात्रे । मे.षट्कं ।

White copper or brass, Queen's
metal, तासद्वयोदधातौ । कौंसा । हिं कां-
सा । मं कं कंसे कांडु । भा. । “ताम्रं चपुजमा-
ख्यातं कांस्यं घोषश्च कंसकम् । उपधातुर्भवेत्कांस्यं
इथोत्तराणिरद्वयोः । कांस्यस्य तु गुणाः क्षयाः स्व-
योनिसदृशा जनेः । संयोगजप्रभावेन तस्यान्वेष्य
गुणाः स्मृताः । कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लिखनं वि-
शदं सरं । गुरु नेत्रहृत् कर्षं कफपित्तहरं परं ॥”

तच्छोधनम्—“पतलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नी
प्रतापयेत् । निषिञ्चतप्तमानि तैले तस्मै च का-
ञ्चिके । गोमूत्रे च कुलत्यानां कषायं च विधा-
विधा । एवं कांस्यस्य रीतिश्च विग्रहिः सम्प्रजाय-
ते ॥” सारणविधिः—“अर्कचौरिण सम्पिष्टो गन्ध-
कसेन निपद्येत् । समेन कांस्यपत्राणि शब्दान्मृद्वैः
सुहः । ततो मृषापुटे धत्वा पक्षिद्वजपुटेन च । एवं
पुटद्वयात्कांस्यं रीतिश्च सिध्यते ध्रुवम् ॥” भा.पू.
१भ. । शुद्धस्य गुणाः—“कांस्यस्य तिक्तमुष्णसृग्घ्नं
वातकफविकारघ्नं । कर्षं कषायरुघ्नं लघुदीपनपा-
चनं पथ्यम् ॥ श्वेतं दीप्तं स्रुज्योतिः शब्दाच्च नि-
ग्धनिर्मलं । घनाग्रिसदृशतां कांस्यसुप्तमनीरि-
तम् ॥” रा.नि.व.११ ।

कांस्यपिटीरसः । पुं । पाण्डुधिकारि । पाठः

—“सूताप्यधार्कतश्चैकं कृत्वा पिष्टिं सगन्धकां ।
सूतांशैः नागवज्राश्च द्वैः पिष्ट्वा प्रलीपयेत् । ताम्र-
पत्रौ प्रलीपयेतां कृत्वा गजपुटे पथेत् ॥” विगुह्यं
चूषणेन सेव्यम् । रा.नि.व.८ । पीता ६ उ. उ. ।
गो १ उ. ग.क ६ उ. । [सायु.]

कांस्यालुकम् । स्त्री । कांसालुके । ३५० क

काकः । पुं । वायसे । वायसमेदे । (डोमकाक । एतो प्रसङ्गजातीयौ । तस्मांसगुणाः — चयहरं च-
चुष्यं हृद्यं लघु दीपनञ्च । रा.नि.व.७ । शीघरीगे
हितः रसवीर्यविपाकेषु सिंहादिभिः समः । सु.सू.
४६.५. काकजहायां । कौंटी । ण्डकैः उज्जौ ।
ज्योतिषायां । गठार्कटकी । काकोल्यां । गु-
ह्यायां । कोकिले । वै.निघ. । पीठसर्पिणि ।
थोड़ा । परिमाणमेदे । शिरःचालने । काको-
दन्तरवचे । लौ । काकसमूहे । मी.कविकं । का-
कमांसु चचुष्यं लघु चाप्रिप्रदीपनम् । धातुव-
हिकरं बल्यं क्षतरोगं चयं हरत् । कृष्णकाकस्य
मांसनु श्रेयं काकसमं गुणैः ॥ वै.निघ. ।

काककङ्कः । पुं । चीनक इति प्रसिद्धधान्ये ।
ह.च. । सर्जरसे । वै.निघ. ।

काककर्कटी । स्त्री । खजूरीवचे । भा. ।

काककण्टकः । पुं । जलचरपक्षिविशेषे ।
पानकोटि । वै.निघ. । [८६७] । गटा. ।

काककला । स्त्री । काकजहावचे । के.उग्रा

काककुञ्जलम् । लौ । नीलपत्रे । वै.निघ. ।

काककुष्ठम् । लौ । ककुष्ठे ।

काकग्री । स्त्री । महाकरञ्जवचे । रा.नि.व.८ ।

काकचिञ्चा (चिः, च्ची) । स्त्री । गुह्यायां ।
कूँ । त्रिका. । रक्तगुह्यायां । भा.पू.१भ.गु.व. ।

काकच्छदः (दिः, दिः) । पुं । खड्गनप-
विणि । श.र. । चाषपविणि । नीलकण्ठपाथी ।
त्रिका. ।

काकजङ्घा । स्त्री । गुह्यायां । र.मा. (Leea
hirta.) खनामख्यातचुपे । के.उग्रा८६७, कौंटी
ण्डकैः उज्जौ । मसौति पाषाण्ये । र.मा. । सा
खसोपयोगिनी च । गुह्याः — तन्तोषा क्लमित्रश-
कफप्रहा वाधिर्यग्री चर्जीर्णग्री जीर्णविषमज्वर-
नाशिनौ । र.नि.व.४ । “काकजङ्घा गटा निद्रां
जनयेच्छिरसि स्थिता । हिमा कषाया तित्ता क-
फपित्तग्री ज्वरपित्ताक्षत्रयकण्डूविषक्लमित्री च ।”
भा.पू.१भ. । “एतद्वनं एकाक्षिकज्वरे हितम् ।”
च.द.ज्व.वि. ।

काकजम्बुः (ज्म्बुः) । स्त्री । (Ardisia so-
lauacea.) खनामख्यातजम्बुवचविशेषे । भूमि-

जम्बूवचे । दूरेखाम, वनजाम, छोटि जाम
गाह । मं नदीतीरजाम् । कं तीरेनेरिलु । गुह्याः
— कषाया क्षन्ना गुरुः पाके मधुरा दाह्यमाति-
सारघ्नी वीर्यपृष्ठिबलदा च । रा.नि.व.११ । र.
मा. । नागरज्वरवचे । वै.निघ. ।

काकजानुका । स्त्री । काकजहायाम् । भेष.
स्त्रीरोग.वि. । रस.र.प्रदरे ।

काकडुम्बुरः । पुं । कृष्णडुम्बुरे । कू.डुम्बुर ।

काकणम् । लौ । A leprosy with black
and red spot. महाकुष्ठरोगविशेषे । तल्लख-
णं यथा — काकणमिकाफलसदृशानि भूतीव रक्त-
कृष्णानि काकणकानि । ओषधीषादीनि सामान्य-
लिङ्गानि । लङ्कीचमेदस्त्रपनाङ्गसादाश्च भवन्ति ।
सु.नि.५.५. ।

काकणन्नवटी । स्त्री । कुष्ठघ्नौषधे । पाठः —
लौहभक्ष्यं विषं दहिं कटुका विकटुचयं । तुल्यांश्च
चूर्णितं भायं क्राष्टमानेन तद्भिन् । पथ्यानिम्बवि-
ङ्गानि खदिरं वासकोऽधता । जलैरष्टावशेषं त-
त्क्षयाय भावने हितं । मासमाचं लिहैत्स्वीद्रेः का-
कणं हन्ति तद्वटी ॥ रस.र. । लोह, विष, ति-
तार मूल वा डेना, कटुकी, त्रिकणा, त्रिक-
टू एव त्रिमद अत्रोक्तं मयान भाग । डा-
वना ज्वरा — हरीतकी, निमहाण, विडङ्ग, थ-
दित्र, वासाङ्गण, गुग्गुलु ।

काकणन्तिका (न्ती) । स्त्री । रक्तगुह्यायां ।
गुह्यायां । सु.चि.१८५. । प.सु. । रक्तकम्बलवचे ।
वै.निघ. ।

काकणान्तकः । पुं । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

काकण्डा । स्त्री । काकनासायां । कू.ड.चै-
त कूँ । रा.नि.व.१ ।

काकतित्ताका (त्ता) । स्त्री । लताकरञ्ज ।
वै.निघ. । वा.पू.१५५. । काकजहायाम् । भा.पू.
१भ. । चेतगुह्यायां । चेत कूँ गाह । र.मा. ।

काकतिन्दुः (कः) । पुं । (Diospyros
tomentosa.) तिन्दुकविशेषे । माकड़ा गांव,
कूठिगा गांव, ठैद, माकड़ा ठैद । भा. । फ-
लगुह्याः — गुरु कषायायुक्तं वातविकारघ्नं मधुरम् ।
पकः वमिपित्तघ्ननीषक्फण्डुरश्च । रा.नि.व.११ ।

काकतुण्डः । पुं । कृष्णागुर्वचि । दे.च. । ज-
लपत्रविशेषे । वै.निच. । च.सू.२७७. । शीवोई-
गतकफतृष्णाकारसन्धी । स च हनुवदयस्यिः भा.।

काकतुण्डफला । स्त्री । काकनासायाम् ।
कूट्रं चेत कूट्रं, चेत केउग्रा ठूँटी वा रक्त-
कषण, वड़ (चैत गुड़काँडेनी) । भा.पू.१भ. ।

काकतुण्डा (खिक्का) । स्त्री । श्वेतगुञ्जा-
याम् । चैत कूट्रं । मङ्गाश्वेतकाकमायाम् । वड़
चैत गुड़काँडेनी । वै.निच. । काकचिन्दायाम् ।
कूट्रं ग्राह् । इला. ।

काकतुण्डी । स्त्री । गुञ्जायां । वै.निच. । रा-
जरीती । मिठलविःमय । रा.नि.च.११ । लघु-
रक्तकाकमायाम् । वै.निच.१भ.भूतज्य.चि. । ख-
नामख्यातलतायाम् । केउग्रा(ठूँटी), चैत कूट्रं ।
र.सा.सं. । गुणाः—कटुतिक्तोष्ण रसायनी वात
दीपघ्नी बन्धा पलितघ्नी च । रा.नि.च.१ ।

काकदन्तिका । स्त्री । काकादनीलतायाम् ।
चैत वा रक्तकूट्रं दलीधवे । रक्तकाकमायां ।
रक्त गुड़काँडेनी । वै.निच. । [र.भा. ।

काकनामा । पुं । वकहवे । वकफूलत्र ग्राह् ।

काकनासः । पुं । विकष्टकहवे । रा.नि.च.११ ।

काकनासा । स्त्री । (Solanum indi-
cum.) मङ्गाश्वेतकाकमायाम् । वड़ (चैत 'गुड़-
काँडेनी' । हिं केउयाठूँटी, केउयाठिड़ी । मं ब-
हिक्किक्कुड़लि, हिड़ियाकामिदीडे । ते वेलुमस-
न्धिषेदु, पुसगुलिबिन्धिषेदु, काकिदीक्वेदु । गु-
णाः—मधुरा शीतला पित्तघ्नी रसायनी दारुण-
करी विमेषतः पलितघ्नी । रा.नि.च.१ । कषाया
उष्णा रसपाकयोः कटुः कफघ्नी बालिकरी तिक्ता
श्रीधार्मःत्रिषङ्गहृद्य । भा.पू.१भ. । (भा) वकह
वे । रभा. । काकजहायाम् । जटा. ।

काकनासिका । स्त्री । रक्तचिन्तायाम् । रा.
नि.च.६ । काकजहायाम् । कौंटी, गुड़काँडेनी ।
चम. । रा.नि.च.४ । मलनाफले । जिरटेनु वासा-
फलबहुच्यते । सि.यो.यज्ज.चि.च्यवनप्राश. । सा.
की. । “काकीलीकाकनासिका ।”

काकनीला । स्त्री । काकजम्बूवे । वनझाम् ।
रा.नि.च.११ ।

काकन्ती । स्त्री । कृष्णश्विन्ताम् । कानिन्ताम् ।
र.भा. ।

काकन्दी । स्त्री । चिन्दायाम् । तैत्तूल ।

काकपदम् । स्त्री । कपालोपरिश्रितःपर्यन्तं
मुखनं काकपदसुच्यते । “मूर्ध्नि काकपदहला ।”
सु.कल्प.२७. ।

काकपर्णी । स्त्री । सद्रपर्णी । गुशानी । भा.।

काकपत्रः । पुं । शिखण्डके । जूझि । बाला-
गानु शिखा प्रोक्ता काकपत्रः शिखण्डकः । चम.।

काकपीलुः (कः) । पुं । काकादनीलतायां ।
रक्त गुड़काँडेनी । श्वेतगुञ्जायाम् । चैत कूट्रं ।
रा.नि.च.३ । रक्तगुञ्जायां । भा.पू.१भ. । काकति-
न्दुके । माकड़ा गाव, कूचिना, माकड़ा केन्त ।
भा. । चम. । [दे.च. ।

काकपुष्पः (ष्टः) । पुं । कीकिले । श.र. ।

काकपुष्पम् । स्त्री । यन्त्रिपथं । सुगन्धद्वये ।
वै.निच. ।

काकप्रणा । स्त्री । काकनासायाम् । मङ्गा-
श्वेतकाकमायाम् । वड़ (चैत गुड़काँडेनी) । रा.
नि.च.२ ।

काकफलः । पुं । निम्बहवे । काकजम्बुम् ।
वनजम्भि । रा.नि.च.२।११ । [११ ।

काकफला । स्त्री । काकजम्बूवे । रा.नि.च.

काकबन्धा । स्त्री । एकमात्रप्रसवायां नार्यां ।

काकभण्डी । स्त्री । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निच. ।

काकभाण्डी । स्त्री । मङ्गाकरहवे । रा.नि.
च.२ । लघुरक्तमाचिकायां । लान गुड़काँडेनी ।
वै.निच. ।

काकभीरुः । पुं । पेषके । रभा. । तिका. ।

काकमहुः । पुं । दालूचपचिचि । डाहक ।
हारा. । तिका. । “काकमहुजलरहे ।”

काकमईः (कः) । पुं । मङ्गाकाललतायाम् ।
माकानकलेत्र लता । प.सु. । [कः ।

काकमांसम् । स्त्री । वायसमांसं । See का-

काकमाचिका (ची) । स्त्री । खनामख्यात-
पत्रमात्रविशेषे । केउग्रा(ठूँटी, कौंटी, गुड़काँडे-

ली । हारा । हिं कवैषा कावइ । काके । मं कं कवया । रा.नि.व.४ । तित्ता रसीणा कफघ्नी श्लाघः शफघ्नी कुष्ठघ्नी कण्डूघ्नी विटोषघ्नी खिन्धीणा खरदा शक्रदा रसायनी शोधगुणार्शो-ज्वरमेघघ्नी कटुः । अक्षुष्या द्विक्काच्छर्दिहृद्दीगघ्नी च । भा.पू.१भ. । तित्ता सा पित्तं बध्नेति उष्ण-बीज्येलात् । सु.म.४०च. । काकमाची श्वेतरक्तमे-दंन द्विधा । तयोः श्वेता मद्वाश्वेता काकमाची (मं काङ्डीली धीरश्वेतकावली), द्वितीया लघुरक्त-काकमाची, रक्तकाङ्डीली लघुरक्तकावलीति म-हाराष्ट्रादौ ख्याता । तयोः श्वेता—“मधुरा च र-सायनी । श्वेता कषाया कटुौ च तित्ता घोषा वमिषदा । ततोर्दार्ढ्यकरी प्रोक्ता कफशोथार्शना-श्रिनी । बन्धोपलितपित्तघ्नी श्वेतकुष्ठापह्ना मता” इति । “तुवरीणा रसायनी । कटुौ तित्ता रुचि-करी वातकुष्ठविनाशिनी । पाण्डुप्रमेहकफहृद्-द्विक्कमिज्वरापह्ना । पलितस्य च हन्त्री स्यात्...” । रक्तकाकमाचीगुणाः । वै.निघ. । जीवन्तो वातक-फक्तन् पित्तमंशमनी तथा । विटोषप्रमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥ अचि.१६च. । अ.द.यण. वि. । सटफला । सु.म.३७सुरसादि.उ. । गुडफ-ला । वा.पू.१५भ. । अवकसुरसि भार्गी कामुका काकमाची । काण्डिका इति ख्याते शक्ते । कण-छिः । प.सु. ।

काकमाचीतैलम् । कौ. । अक्षिकादौ हि-तम् । पाठः—“काकमाचीरसि सिद्धं कटुतैलं च-तुष्पलम् । मनःशिलासीमराजीवीजसिन्दूरगन्धकैः । श्रावमात्रैस्तदभ्यङ्गाहन्त्यवश्यमक्षयिकान् ।” रस.र. ।

काकमाता । स्त्री । काकमाचीचुपे । गुडकै-डेली । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.२ ।

काकमुद्रा । स्त्री । मुद्रपण्याम् । गुणानो ।

काकयवः । पुं । शस्यहीनधान्ये । अगडौ । मृदाभां. । [नामवृत्तिविशेषे । वै.निघ. ।

काकयानम् । कौ. । कोहणदशख्याति हासा-

काकरिपुः । पुं । उलूके । पेंटा । [चिका. ।

काकरुहा । स्त्री । बन्दावले । पत्रगच्छा ।

काकरुकः । पुं । उलूके । निम्बवले । वि. ।

ओते । स्त्रीजिते । मे.कचवृत्ते ।

काकलम् । कौ. । कण्डमणी । चिका. । पुं । द्रोणकाके ।

काकलकः । पुं । कण्डमणी । शीताया उन्नत-प्रदेशे । घटिकषायजातिभिर्दे । गुणाः शालिवन् कटुकवयः । सु.म.४६च. ।

काकलीद्राक्षा । स्त्री । द्राक्षाविशेषे । (वर्मा-ना, किम्बिन् प्रवृत्ति । गुणाः—मधुरा अम्ला रसत्वा रुचिकरी दासहृत्तासघ्नी । रा.नि.व.११ ।

काकलीरवः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१८ ।

काकवज्रभा । स्त्री । काकजम्बूवृद्धे । वनश्याम् । रा.नि.व.११ । [पौतकाक्षने । वै.निघ. ।

काकवज्ररी । स्त्री । खर्णवज्ररा । भा.पू.१भ. ।

काकविष्टा । स्त्री । काकमले ।

काकवृन्ता । स्त्री । रक्तकुलत्पके । वै.निघ. ।

काकशालिः । पुं । क्षणशालिधान्ये । वै.निघ. ।

काकशिखी । स्त्री । रक्तगुणायाम् । रक्तकाक-मायाम् । नालगुडकैडेली । रा.नि.व.२ ।

काकशीर्षः । पुं । बकवले । वाग्ना गच्छ । प.सु. । See अगतिः । [तु ७ पांथी । वै.निघ. ।

काकसस्यः । पुं । तन्नामकपक्षिविशेषे । कृक-

काकसादी । पुं । अथमलचषाये । आग्नेये ।

काकस्फूर्जः । पुं । काकतिन्दुकवले । माकुडौ गाव । मं काकटभुर्णी । वै.निघ. ।

काका । स्त्री । श्वेताविवति । काकीदुम्बरिका-याम् । काकपूरुर । काकोलीवले । काकुला गच्छ । काकजहायां । गुप्तालतायां । मलयवृक्षे । निर्माल्य । काकमायां । श्वेत गुडकैडेली । मे.कवृत्ते ।

काकाङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । काकनासायां । (क-उग्रार्द्धे, श्वेत गुडकैडेली । भा.पू.१भ. । काकजहायाम् । वै.निघ. ।

काकाक्षी । स्त्री । काकजहायाम् । श.र. ।

काकाण्डः । पुं । काकतिन्दुके । माकुडौ गाव । मद्धान्ये । (घाङ्गानिम् । रा.नि.व.८ ।

काकाण्डफलम् । कौ. । शकरशिखीफलम् ।

आजाकुनी फल । काकतिन्दुकफले । मांकुड़ा
गांव । सु.सू.४६५. कपिकच्छुगुणः ।

काकागडा (गडी) । स्त्री । कोलशिख्याम् ।
रा.नि.व.७ । महाज्जीतिषतीलतायाम् । वड
लडाफटेकै । रा.नि.व.१ । असाध्यलूताविशेषे ।
सु.कल्प.८५. । See लूता ।

काकागडोला । स्त्री । कोलशिख्यां । आ-
जाकुनी । रा.नि.व.७ । कटभ्याम् । लडाफटेकै ।
इयस माववदुणविशिष्टा । अरुणः ।

काकादनकः (नी) । पुं, स्त्री । (Ardisia
solanacca.) श्वेतगुन्नायां । श्वेतकूँठ । भा.स.
पूतना.चि. । रक्तगुन्नायाम् । रक्तकूँठ । सु.चि.
१६५. । र.मा. । उत्तु. काउथीष्टिथा । मं कं
साग्रीकड्डनि । किरियकानिदोडे । गुणाः—क-
टूणा तित्ता रसायनी वातदोषहरी रक्षा पखि-
सनाशिनी च । रा.नि.व.३ । विषरोगघ्नी शोधघ्नी
च । राज. । कण्टकपालीलतायाम् । कानिशांक-
ड । कुमिरके इति च भाषा । प.सु. । सु.सू.
१६५.कफघ्नमे । रक्तकाकमाचाम् । जालि गु-
डकौडेनी । रत्ना. । काकतिन्दुकायां । सु.चि.
१४।१८५. । [१५. ।

काकानली । स्त्री । रक्तगुन्नायाम् । भा.पू.

काकाम्रः । पुं । समशीलक्षणे । रा.नि.व.४. ।

काकायुः । पुं । स्वर्णवल्गाम् । श्वेतलता । भा.
पू.१५. । See स्वर्णवल्गौ ।

काकारिः । पुं । पेचके । छे.च. ।

काकालः । पुं । दोषकाके । श.र. । वत्सना-
भविषे । छे.च. । [श्वेत गुडकौडेनी । वै.निच. ।

काकास्या । स्त्री । महाश्वेतकाकमाचाम् ।

काकाह्वा (ह्वाना) । स्त्री । काकमाचाम् ।
रा.नि.व.४ । सु.चि.१५. । वममुद्गे । वै.निच. ।

काकाचा । काकनांसायां । रा.नि.व.३ ।

काकिणी । स्त्री । रक्तिकायाम् । कूँठ । एक-
वराटिकायाम् । एककूँठ । पणचतुर्थीशे । ५ ग-
७ । मानदक्षे । “काकिणी पणचतुर्थीशे मानदक्षे-
पि दृश्यते । कण्णलैकवराय्यीः स्यात्” मे.शचिंक ।

काकी । स्त्री । वायस्याम् । काकीव्याम् । रा.

नि.व.१ । श्वेतकाकमाचाम् । (श्वेत गुडकौडे-
नी । वै.निच. ।

काकुः । स्त्री । जिह्वायां । त्रिका. ।

काकुद (दम्) । स्त्री । तालुनि । रा.नि.व.१८ ।

काकुदी । पुं । ककुदावर्त्ते महादोषान्विताम् ।
“भावर्त्ता यस्य ककुदि काकुदी स उदाहृतः ।”
ज.द.१५. ।

काकुरतम् । स्त्री । विकृतशब्दे । [वै.निच. ।

काकुलीमृगः । पुं । चतुर्विधविलीयमृगः ।

काकेलि(क्षु)कः । पुं । इक्षुगन्धने । खागडे ।
थागुड । र.मा. । त्रिका. । आसटणे । (क.पू. ।
रा.नि.व.८ । कीकिलाक्षणे । भा.पू.१५. ।

काकेन्दुः (कः, की) । पुं । (Diospyros
melanoxylon.) काकतिन्दुके । मांकुड़ा (क-
न्द । अम. । कटुतिन्दुके । कूँठिना । प.सु. ।

काकेष्टः । पुं । निम्बह्वे । रा.नि.व.१६ ।

काकेष्टा । स्त्री । रेणुकायाम् । काकमाचाम् ।
वै.निच. ।

काकोचिकः (ची) । पुं, स्त्री । काउचीति
प्रसिद्धे मन्थविशेषे । काउँठ गाँह । हारा. ।

काकोडु(दु)म्बरः । पुं । काकीदुम्बरिकायां
कांकडूम्बर । प.सु. ।

काकोडु(दु)म्बरिका । स्त्री।(Ficus his-
pida, opposite-leaved figtree, Syn.
Ficus oppositifolia.) स्वनामख्यातह्वे ।
कांकडूम्बर । हिं तटमिला, (गोडडुम्बरा । र.मा.।)
(कटुम्बरी भा.) मं कालाउंव । तें प्रथमेदिषेदु ।

गुणाः—हिमघ्नी उदुम्बरगुणा च । म.द.व.५ ।

पक्षफलं शीतलं गीर्णं अर्चं कटु त्वग्दीपघ्नं रक्ता-
पित्तघ्नं । तद्वत्फलं अतिसारघ्नम् । तथा—उदु-
म्बरत्वकं शीतला कषाया प्रथमौ गर्भरक्षणे हिता

साम्यदा च । रा.नि.व.११ । तित्ता शीतला तु-
वरा सन्धनकरी कफपित्तत्रयश्चिकुटपाक्षुर्धःका-

मलाहरी च । गुरुः बाहिष्णी शीतला स्नादुः द-
मिकरी च । राज. । फलगुणाः—विटग्नि मधुरं
सिन्धुं तपणं गुरु च । सु.सू.४६५. ।

काकोदरः । पुं । सपें । अम. ।

काकीदुम्बरिकाफलम् । लौ । चक्षुरी ।
वै.निघ. । [गुणाः मक्कवत् ।

काकीनालकः । पुं । मवजातीयपत्तिषि ।

काकीलः । पुं, लौ । द्रोणकाके । दौड़काक ।
हला. । काकील्याम् । धरणि. । कृष्णवर्णस्यावस्-
विषमेदि । रवा. । काकीलमुयतेजः स्यात् कृष्ण-
च्छवि मङ्गाविषम् । वै.निघ. । सपे. । वनशूकरे ।
श.र. ।

काकीली । स्त्री । Berry of the calcu-
lus indicus. It is brought from Napa-
pal and Morung. Tizyphus napeca.
चौरकाकीलीसदृशकन्दविशेषे ककीलतो भिन्ने ।
मिदन्तु केवलं चौरकाकील्याः किञ्चित्कृष्णता ।
कौकुना । मं कटवतिग्रे, काण्डली । तं तेलुमणि-
सेट्टु । उत्. काकीलि । एषा चौरकाकील्युत्प-
त्तिस्थान एव जायते । “जायते चौरकाकीली म-
हामेदीहवस्थले । यव स्यात् चौरकाकीली का-
कीली तव जायते । पीवरीसदृशः कन्दः स चौर-
प्रियगन्धवान् । सा प्रोक्ता चौरकाकीली काकीली
लिङ्गमुच्यते । यथा स्यात् चौरकाकीली काकील्य-
पि तथा भवेत् । एषा किञ्चिद्वेत् कृष्णा मेदीऽय-
सुभयोरपि ॥ भा. । गुणाः—शीता मधुरा स्निग्धा
चयपित्तानिलात्तिनुत् । रक्तदाहज्वरघ्नौ कफशूल-
वर्द्धनी च । रा.नि.व.१ । चौरकाकील्याम् । फ-
लघृते ।

काकीलीहयम् । लौ । काकीली चौरकाकी-
ली च । “एका काकीली कवडीसंज्ञा, अग्रा चौर-
काकीली पयस्विनीसंज्ञा ।” वा.सू.१५५.जीव-
न्यादि । जीवन्तीकाकीली मेदि हे मुद्रमाषपर्ण्यौ ।
एतद्व्याभावे अश्वगन्धामूलं द्विगुणं शालम् । भा.म.
४भ.कर्णरीग.चि. ।

काकील्यादिः । पुं । तन्नामकौषधद्रव्यगणे ।
अयं नाटवर्गसंज्ञितः । सि.यो.शाल्मलखेदे । “का-
कीलीचौरकाकीलीजीवकर्मभक्तमुद्रपर्णीमाषपर्णी-
मेदामहामेदिच्छिद्रुहार्ककटशृङ्गीतुगाचीरीपशक-
प्रपीखरीकर्हिहडिखरीकाजीवन्ती मधुकच । का-
कील्यादिरयं पित्तशीणितानिलनाशकः । जीवन्ती
हृङ्गो हृष्यः सान्यः श्लेष्माकरसथा ॥” सु.सू.१८५. ।
पिपि च । “काकीली चौरकाकीली जीवकर्मभक्ती

तथा । चडिहंसिहसा मेदा महामेदा गुडूचिका ।
मुद्रपर्णी माषपर्णी पशकं वंशलीचना । शृङ्गी प्र-
पीखरीकच जीवन्ती मधुयष्टिका । द्राक्षा चेति
गणो नाम्ना काकील्यादिरुदीरितः ॥” गुणाः—
“सान्यकृङ्गो हृष्यः पितरक्तानिलापहः ।” भा. ।

काकील्यादिदृष्टम् । लौ । वातरक्तो दृष्टम् ।
काकीलीयुष्ममधुकं सन्निधा च धानौ जीवन्ती
मेदयुगलावपि पृश्निपर्ण्यौ । द्राक्षा सपशकतुगा च
कुलीरशृङ्गी द्वौ जीरकावपि समस्तचतुष्पलाभ्यां
षष्ठौ विचूर्ण्य विपचेच्च शनैर्घटेऽपां प्रस्थं दृतस्य च
तथा सरसं गुड्याः । दृतस्य पादं परमेव दत्त्वा
पुनः पक्वेत् वैद्यवरो विधिः । रस.र. ।

काकी(कौ)ष्ठः (कः) । पुं । कर्णवन्माल-
तिविशेषे । स च निर्मांससङ्गिभायात्यशीणित-
पालिः । सु.सू.१६५. ।

कागः । पुं । काके । जटा. । [शृणपवे. कांशठ ।

कागदः । पुं । कागज इत्यारवोयभवाप्रसिद्धे
काङ्गायनगुडिका । स्त्री । गुम्फरीगे दृष्टफ-
लीषधे । प्रक्रिया स्पष्टा । अम्लवैतसः अम्ललीण्या-
मिति केचित् । भट्टौ, कुडु, मल्ली, छिन्तामूल,
टुम्रि, कुंठ, वट, तेलुडौ आठोत्के १ प.
शिख ३ प. यवफार २ प. अम्लवैतस. वा
आम्रक २ प. धन, यमान, खीरा, मरिच
आठोत्के २ तौ. कृष्णखीरा ४ तौ. वनय-
मान ४ तौ. टाबारसेन कोलास्थिसामा बटौ
कार्या । च.द. । सा.कौ. । रस.र. ।

काङ्गायनमोदकः । पुं । अश्वरीगे । पथ्या-
दीनां द्रव्याणां चूर्णानि यथाभागमेकत्र सम्मिश्रयेत् ।
हरीतकी ५ प. जीरक १ प. मरिच १ प. पिप-
पली १ प. पिप्पलीमूल २ प. चविका ३ प.
चिचकमूल ४ प. शुक्ली ५ प. यवचार २ प.
भग्नतक ८ प. गुडकन्द (थोड़)-१६ प. (अभावे
शर्करा वा मन्थली) । सर्वचूर्णद्विगुणो गुडः । च.
द.अश्व.चि. ।

काङ्गा । स्त्री । वचायाम् । श.च. ।

काङ्गुकः । पुं, लौ । पक्विकाधन्मेदि । कांशनी
वेष्टे धानविशेष । गुणाः—रसे पाके च मधुरः
वातपित्तशमनः आजिबद्रव्यः । सु.सू.४६५. ।

काङ्क्षत् । पुं । क्रीडपक्षिणि । वै.निघ. ।

काङ्क्षा । स्त्री । बाह्यरेच्छायाम् । सु.नि.६अ. ।

काङ्क्षीरः । पुं । कद्रुपक्षिणि ।

काचः । पुं । Affection of optic nerve or gutta serena. नराश्रयोः तृतीयपटलगत-
नेत्ररोगविशेषः । नन्दव भुक्ताश्च शान्तिं विन्दुः हि
मोतियाविन्दुः । दीपे तृतीयपटलं गते काचसंज्ञ-
को नेत्ररोगः जायते । लक्षणं यथा — “प्राप्तीति
काचतां दीपे तृतीयपटलाश्रिते । तेनोदमीक्यते
माधः तनु चैलावतीपथं । यथावर्णं च रज्येत दृष्टि-
र्ज्ञेयितं च क्रमात् ॥” वा.उ.१२अ. । अस्मिन्नपि त-
मीभूते नातिरुद्धं सहागदे । चन्द्रादित्यौ सनच-
चावन्तरिचं च विद्युतः । मिश्रैस्तानि च तेजांसि
भाजिण्युत्पद्य पश्यति । स एव चतुर्थपटलगतः
लिङ्गनाशः नीलिकासंज्ञां धत्ते । “स एव लिङ्ग-
नाशस्तु नीलिका काचसंज्ञितः ॥” वातेन चापि
रूपाणि भ्रमनीय च पश्यति । आबिलाव्यरूपाभा-
नि व्याविष्टानीय मानवः । पिसिनादित्यख्योत्त-
चक्रचापतडिङ्गणान् । मृत्युतश्चैव शिखिनः सख्यं
नीलश्च पश्यति । कर्पेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि
च सितानि च । पश्येदमूखाद्यर्थं व्यभमेवासं-
भवम् ॥ इत्यादि । सलिलप्रावतानीय परिजाद्यानि
मानवः । पश्येद्रक्तैः रक्तानि तमांसि विविधानि
च । सलिलाव्यथ कृणानि पीतान्यपि च मानवः ।
सन्निपातेन चित्राणि विभूतानि च पश्यति । बहु-
धा च हिषा वापि सखांश्चैव समन्ततः । ह्रीना-
ज्जावधिकाङ्क्षानि ज्योतीष्यपि च पश्यति ॥ मा.
नि. । शिक्ये । मणौ । मे.च.दिकं । मृत्तिकाविशे-
षे । कांठ. गुणाः — चाररसः उष्णवैर्यः अज्जना-
दृष्टिकरश्च । राज. । अश्वस्य वैचिकालिरीने । “श्ले-
ष्माभित्यन्दिनीऽश्वस्य शूलं साशुविलोचनं । काचः
सञ्जायतेऽश्वस्य पाण्डुता चापि चक्षुषः ॥” ज.द.
३०अ. । कश्चटमेद्वे. श.च. । चारे । हं.च. । स्त्री ।
सिक्थने । काचलवणे । विट्.लवणं । रा.नि.व.२३ ।

काचकम् । स्त्री, पुं । काचलवणे । स्फटिके ।
काचमणौ । वै.निघ. ।

काचकूपी (घटी) । स्त्री । काचनिर्मितस्या-
ख्याम् । कांठेद्व.भिभि. । मेघ. ।

काचजः । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचतिन्तिडी । स्त्री । आमतिन्तिद्याम् ।

कांठा (कै.डू.ल. भा.पू.१भ.फलव. । [व.६ ।

काचतिलकम् । स्त्री । काचलवणे । रा.नि.

काचभवः । पुं । काचलवणे । वै.निघ. ।

काचभाजनम् । स्त्री । काचनिर्मितपात्रे ।

कांठेन वासनं । चिका. ।

काचमणिः । पुं । काचे । च.शा.८अ. ।

काचमलम् । स्त्री । काचलवणे । कांठ. लवणं ।
रा.नि.व.६ । काचलवणे । कतुकट. लवणं ।

काचमालिका । स्त्री । मये । चिका. ।

काचलवणम् । स्त्री । Black salt, a
medicinal salt prepared by calcin-
ing fossile salt and the fruit of the
emblic myrobalan together. It con-
sists of muriate of soda with a
proportion of sulphur, iron and
lime. खनामख्यातलवणे । काचलवण इति म-
हाराष्ट्रकणाटदेशे ख्यातम् । कृष्णं लवणं, काली
लवणं, जौत्री इति गन्तं । मं वांगङ्गखार । गु-
णाः — रुच्यं ईषत् चारं पित्तलं दाहकं कफवात-
घ्नं दीपनं गुल्मशूलनुषं । रा.नि.व.६ ।

काचवकयन्त्रम् । स्त्री । अर्कोदिनिकाशनायं
काचनिर्मितवकयन्त्रे । [च. ।

काचविन्दुः । पुं । नेत्ररोगविशेषः । See का-

काचसम्भव(सौवर्चल)म् । स्त्री । काचल-
वणे । रा.नि.व.६ ।

काचस्थाली । स्त्री । काचपात्रे । पाटलावणे ।
पांक्रुज गण्ड. । अमा.प.सु. । श्वेतपाटले । वै.निघ. ।

काचा । स्त्री । काचमणौ । “काचा तु सारका
लघुी व्रणनेत्रहितावहा । लेखनी शूलहृत्प्रोक्ता... ।”
वै.निघ. । वयोनिरुपिका अश्वस्य दन्तेषु पञ्चदशा-
द्याहारभ्यः सप्तदशपर्यन्तं जाताः सर्वपाकाराः शुभा
रेखाः । ज.द.४अ. । [अप.चि. ।

काचाक्षा । स्त्री । हरिद्रायां । वै.निघ.१भ.

काचाचः । पुं । उडवके । गुणाः — मूत्रवन् ।
पथकन्दे । वै.निघ. ।

काचि(जि)घः । पुं । काचने । सूचिके । मे. चत्रिकं । शिलीधाम्यादी । वै.निघ. ।

काचिच्चिकः (लिन्दिः) । पुं । काचि-
चायाम् । कुं० गाछ ।

काचितः । त्रि । शिखारोपिते (पदार्थे) । शि-
कात्र तौला (द्रव्य) । अम. ।

काचिमः । पुं । दीपकुलोद्भवश्चे । त्रिका. ।

काचोत्थम् । स्त्री । काचलवणे । रा.नि.व.६ ।

काजूतः । पुं । जांबीचुपे महाराष्ट्रादी ह्याते ।
गुणाः—“तुवरः सधुरीणा लघुः स्मृतः । धातुव-
द्विकरी वातकफगुल्मीदरज्वरान् । कृमिवर्णाग्रिमा-
न्यानि कुष्ठञ्च श्वेतकुष्ठकं । संयद्वर्णशमानाङ्गान्
नाशयेत्...” । वै.निघ. ।

काञ्चजम् । स्त्री । काचलवणे । वै.निघ. ।

काञ्चन(क)म् । स्त्री । पुत्रागपुष्पे । वै.निघ. ।
पद्मकेसरं । मे.नचिकं । स्वर्णं । नागकेसरपुष्पे ।
रा.नि.व.६ । वै.निघ.२भ.द्विका.चि. । हरिताले ।
रा.नि.व.१३ ।

काञ्चनः (कः) । पुं । (*Bauhinia vari-
egata* &c.) खनामख्यातवृक्षे । कश्चन वृक्ष ।
प.सु. । हिं कचनार । मं कं कांचनु, कीचानि । तं
देवकांचन । स त्रिविधः पीतरक्तश्वेतमेदेन । गु-
णाः—याही रक्तपित्ते पथ्यश्च । राज. । See की-
विदारः काञ्चनारः कुर्वदारश्च । चम्पकवृक्षे । ना-
गकेसरवृक्षे । उदुम्बरवृक्षे । धुनूरवृक्षे । मे. । वै.
निघ.शीतज्व.चि.शीतारिरसे । सु.सू.३६अ. । शा-
लिजातिविशेषे । सूतवर्णाणि । भा.पू.१भ.धान्य-
व. । See शालिः । श्वेतकाञ्चनवृक्षे । रत्ना. ।
कीविदारवृक्षे । मद्.व.१ । शब्दां । सु.सू.३६अ. ।
पुत्रागवृक्षे । वै.निघ. ।

काञ्चनकदली । स्वर्णकदल्याम् । टांगी क-
ला । मं सोषकेण । कदलीविशेषे । कौट् कला ।
रा.नि.व.११ ।

काञ्चनकारिणी । स्त्री । शतमूल्यां । श.च. ।

काञ्चनगुड़िका । स्त्री । गलगण्डाधिकारे ।
पाठः—“त्रिफलायास्त्रयो भागाः व्योषाश्च द्विगुणो
मतः । तस्याश्च द्विगुणं भेद्यं काञ्चनारश्च वल्कलम् ।
एकैकते तु चूर्णं कृत्वा समी दियोऽथ गुग्गुलुः ।

चीद्रे दशगुणन्दद्यान्निफलाचूर्णतो भिषक् । स-
व्यासु गण्डमात्रासु गलगण्डे तथैव च ।” त्रिफला
प्रतोटके १ तो. करिष्वा चूर्ण ७ तो., त्रि-
फले प्रतोटके २ तो. करिष्वा चूर्ण ७ तो.,
रक्तकाशकनछाल चूर्ण २२ तो. शुग्गुलु सर्वा
समान । रस.र. ।

काञ्चनगैरिकम् । स्त्री । सुवर्णगैरिकधाती ।
सोणा गेरि । सि.घो.द्विका.शास.चि. । “तित्ता-
काञ्चनगैरिकम् ।” [निघ. ।

काञ्चनपत्रिका । स्त्री । कणसुषुप्त्याम् । वै.

काञ्चनपुष्पकम् । स्त्री । आहल्यचुपे । रा.
नि.व.४ ।

काञ्चनपुष्पिका । स्त्री । पीताजात्याम् ।

काञ्चनपुष्पी । स्त्री । गणिकारिकायां । गणि-
कारीपुष्पवृक्षे खनाम्ना कोङ्कणे प्रसिद्धे । मं गणेरौ ।
रा.नि.व.१० ।

काञ्चनभूषा । स्त्री । स्वर्णगैरिके । वै.निघ. ।

काञ्चनमाचिकः । पुं । स्वर्णमाचिके । मं-
हाद्रावके ।

काञ्चनमोहनरसः । पुं । गुणाधिकारे र-
सः । पाठः—“स्वतं स्वतं स्वतं ताम्रं काञ्चनं मर्दये-
त्समं । शर्कवञ्जीरसेनैव दिनान्ते वटकीकृतं । गु-
ञ्जैकं गुडसंयुक्तं तथा गन्धसुवर्णम् । निष्कैकं गुणा-
शान्त्यर्थं रसः काञ्चनमोहनः । विशाला कटुका सु-
क्तं कुष्ठमिन्द्रियं समं । चूर्णयेद्देवदारुञ्च कर्षकं
मधुना लिहेत् ॥” रसमिन्द्र, ताम्राभ्यश्च ७ श्व-
र्णतश्च समभाग । आकन्दरस ७ सिञ्जूर रसे
मर्दनं । मात्रा १ रति । रस.र. । [गोदलम् ।

काञ्चनरसम् । स्त्री । हरितालविशेषे । See

काञ्चनसूपः । पुं । काञ्चननामक-हिदलधा-
न्यसाधितसूपे । तद्वान्यं सार्धपतैलेन उद्वर्त्य उष्ण-
शुष्कातस्त्रास्त्वहीनां दालिकामदाय शीतीदकेन
मन्दाग्नी पचेत् । वै.निघ. ।

काञ्चनचीरी । स्त्री । स्वर्णचीरिणीचुपे ।
चीरिण्यां । थिरुइ, सोणाथिरुइ । हिं चीक ।
मं पिमौरा । रा.नि.व.५ । पीतदुग्धवृक्षपत्रव-
त्तित्तायां । सु.चि.६अ. । ककुष्ठे । [गिरिभा.वि-
शेष । च.द.गुण.चि. । “त्रिफला काञ्चनचीरी ।”

काञ्चनाभ्ररसः । पुं । यक्षाधिकारे रसः ।

र.सा.सं. । पाठः—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमधकं । विद्रुममभया तारं कसुरी च मनःशिला । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वे मर्द्यं प्रयत्नतः ॥

कारिणा वटिका कार्या विगुञ्जाफलमानतः । अनुपानं प्रयोक्तव्यं यथादीवानुसारतः ॥ नानारोगप्रशमनं सर्व्वपिद्रवसंयुतं । सद्यं हनि तथा काञ्चं त्रैक्षपितहरं तथा ॥ विन्दुमात्रं कर्म्ममितं । श्वभ्रं, रससिन्दूरं, मूत्राभ्रं, लोहं, अत्र, प्रवालं, हरीतकी, रोपा, भृगुनाभि, मनछान् प्र-
तोते २ तोला । जले मर्दन । र.सा.सं. ।

हृत्काञ्चनाभः यथा—काञ्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमधकं । विद्रुमं श्वतवैकानं तारं ताम्रञ्च रक्तकम् । कसूरिका लवङ्गञ्च जातिकोषिलवालुकाः । प्रत्येकं विन्दुमात्रञ्च सर्व्वे मर्द्यं प्रयत्नतः ॥ कन्यानीरे तु समर्द्यं केशराजरसेन च । अजाचीरेण सन्धाय प्रत्येकं दिवसत्रयम् । चतुर्गुञ्जाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषकम् । अनुपानं प्रदातव्यं यथादीवानुसारतः ॥ श्वभ्रं, रससिन्दूरं, मूत्राभ्रं, लोहभ्रं, अत्रभ्रं, प्रवालभ्रं, वैक्राभ्रं, रोपा, ताम्रं, वज्रं, भृगुनाभि, लवङ्गं, जश्रिडी, एलवानुकं प्रतोते २ तो. । घृतकुंगारी, केण्डुरेर रस, छागश्च प्रतोते ३ दिन मर्दन । मात्रा ४ रति । र.स.र. ।

काञ्चनारः (कः) । पुं । (Bauhinia variegata &c.) Mountain ebony. रक्तकाञ्चनहृत् । हिं कञ्चनार । मं काञ्चनु । कं कोचालि । गुणाः—कषायः संघाही त्रणरीपयः दीपनः कफवातघ्नः सूत्रक्षुण्णञ्च । रा.नि.व.१० । काञ्चनारी हिमो स्याही तुवरः त्रैक्षपितगुत् । जमिक्तुगुदभ्रं शङ्खमालाव्रणपहः । पुष्यं लघु श्रुतं, रुचं संघाहि पित्तालप्रदरञ्जयकासगुत् । भा. पू.१५. । च.द.र.पि.चि. । See कोविदारः । श्वेतकाञ्चनहृत् । र.वा. ।

काञ्चनारगुग्गुलुः । पुं । गण्डमालागलगुष्ठापथ्युदादी हितः । पाठः—“काञ्चनारस्य यक्ष्णीयात् त्वचं पञ्चपलोन्मिता । नागरस्य कणायाश्च शरिचस्य पलं पलं । पथ्याविभीतधानीणां पलमर्द्यं षट्पक्षं पृथक् । वरुणस्यालमेकञ्च पञ्चकौलात्वचां पुनः । टङ्कं टङ्कं समादाय सर्व्वार्थेकञ्च चूर्णयेत् ।

यावच्चूर्णमिदं सर्व्वं तावानिवाच गुग्गुलुः । सकृद्वा सर्व्वमेकञ्च पिष्टकृत्वा विधारयेत् ॥ मात्रा शाण्डिता ।” रक्तकाञ्चनछान्चूर्ण ५ प. शुट, पिप्पल, मरिचचूर्णं प्रतोते १ प. हरीतकी, आगना, बहेड़ाचूर्णं प्रतोते ४ तो. वरुणछान्चूर्णं २ तो. शुडङ्गक, तेजपत्र, एलाचूर्णं प्रतोते १ तो. । सर्व्वचूर्णं समानं शुङ्गुल एकत्र मर्दन करिषे । मात्रा ॥ ० तो. पृथा-
“शु. भा. । [आर्य्वधहृत् । वै.निघ. ।

काञ्चनलः । पुं । श्वेतकाञ्चनहृत् । र.मा. ।

काञ्चनान्नयः । पुं । नागचर्मकहृत् । नागेश्वर टापा । नागकेश्वरहृत् । अम. । पद्मकेश्वर । वै.निघ. । [सा कीदृश्ये प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

काञ्चनिका । स्त्री । गणिकारीपुष्पहृत् खना-

काञ्चनी । स्त्री । हरिद्रायां । ने. । वै.निघ. । अर्शचि. । गीरीचनयायम् । रा.नि.व.१२ । स्वर्ण-
शीरिण्याम् । थिरुहे । रा.नि.व.५.२१ ।

काञ्चनीया । स्त्री । हरितालि । श.चि. । गीरीचनयायां । रा.नि.व.१२ । गुञ्जायां । वै.निघ. ।

काञ्चिः । स्त्री । रसनायां । छलहार । उणा. ।

काञ्चिकम् । क्ली. काञ्जिके । कै.जि. । हृ.च. ।

काञ्ची । स्त्री । गुञ्जायां । हृ.च. । रसनायां । अम. ।

काञ्चीपदम् । क्ली. जघनदेशे । हला. ।

काञ्चिकम् । क्ली. Sour gruel, the water of boiled rice in a state of spontaneous fermentation. खनामखातधान्यास्ते । कै.जि. । हिं मं काञ्जी । कुम्भापथ्यान्मखादिसहितं काञ्चिकम् । शार्ङ्ग. । “आगुधान्यं क्षीदितञ्च बालमूलान्तु खण्ड्यः । कृतं प्रस्थमितं पात्रं जलं तत्रादकं क्षिपेत् । तावत्सन्धाय संरवेधावदस्त्रलमागतम् । काञ्चिकं तन्तु विज्ञेयमेतत्सर्व्वञ्च पूजितम् ॥” चर. । “तुलामितं षष्टिकतण्डुलस्य प्रगृह्य चात्रं विधिवद्विधाय । द्रोणेऽभ्रसि चित्रमथ त्रियामन्तस्त्ररञ्चेत् पिष्टितं प्रयत्नात् । तत्रैव कल्कं सकलं निरखेत् तत्काञ्चिकं कथ्यते आरणालम् ।” अचि.१.१५. । तत्र पुनस्तस्मान्नतुपोदकसीवीरकसुवीराम्बवक्रकगीधूमसीवीरखवसीवीरगुपसीवीरारणालधान्यान्मर्देन बहुधा । इ-

शाः—भेदकं तीक्ष्णं पितृशीघ्रं वृत्तिशीघ्रं
वृत्तिकरमापेयं स्पृशशीतलं यमलमहरश्च । पुरा-
तनं तत् हृत्पाण्डुमिरीगर्भं दीपनञ्चेति । राज. ।
तच्च भेदि लघु पाचनञ्च । अत्रि. ११५. । तीक्ष्णं
भेदि पितृहृत् स्पृशशीतलं यमलं रुच्यं दीपनं वा-
न्निशूलं वृत्तिशूलं आस्थापनं हृद्यं लघु वातकफ-
घ्नञ्च । वा.सू. “काञ्चिकं वातशीघ्रं पितृघ्नं ज्वर-
नाशनं । दाहमूर्च्छाग्रमघ्नञ्च श्लाघानविबन्धनम् ॥”
रा.नि.व. १५. । “काञ्चिकं भेदि तीक्ष्णं रोचनं
पाचनं लघु । दाहज्वरहरं स्पृश्यानावातकफाप-
हं । साधादिवटकैर्युक्तं क्रियते तद्गुणाधिकम् । लघु
वातहरं तनु रोचनं पाचनं परं । श्लाघाजीर्णविव-
न्धनाशनं वृत्तिशीघ्रं । शीघ्रमूर्च्छाग्रमाकर्षाणां
मदकण्डूविशोषिणां । कुष्ठिनां रक्तापित्तोर्ना का-
ञ्चिकं न प्रशस्यते । पाण्डुरोगे यस्माच्च च तथा
शोधातुरेषु च । क्षतलोथे तथा शान्ते मन्दज्वर-
निषीडिते । एतेष्वानु हितं भोक्तुं काञ्चिकं दोष-
हारकम् ॥” भा. । अत्रि. ।

काञ्चिकवटकः । पुं । स्वाद्यद्रव्यविशेषः ।
कैजीवड़ । तत्पाकप्रणाली यथा—“मयनी नू-
तना धात्र्यां कटुतैलेन लिपिता । निर्मलेनाम्बुना
पूर्या तस्यां चूर्णं विनिक्षिपेत् । राजिकाजीरलवण-
हिङ्गुयक्ष्मीनिशक्तं । निक्षिपेद्वटकांक्षत्र भाण्डस्या-
स्य सुदयेत् । ततो दिनचयाद्दूर्ध्वमङ्गाः सुवटकां
ध्रुवम् ।” अयं रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकरश्च । भा. ।

काञ्चिकषट्पलहृतम् । कौ. आमवाते
घृतम् । पाठः—“हिङ्गु विकटुकं चर्व्य माषिमयं
तथैव च । कल्कान् कृत्वा च पलिकान् घृतप्रस्थं
विपाचयेत् । आरणाखादकं दत्त्वा तत्क्षपिर्जठराप-
हं ।..... घृत ४ म. कैञ्चि १७म. । कण्डू-
हिं, कुंठ, पिशुन, मरिच, छे एवम् ङेकव-
गवणं ण्ढोटक १ म. । एकव पांक । च.द. ।

काञ्चिका । स्त्री । काञ्चिके । रा.नि.व. १५. ।
लघुजीवन्त्याम् । पलाशीलतायाम् । रा.नि.व. १. ।

काञ्चितैलम् । कौ. काञ्चिकविशेषः । गुणाः
—“काञ्चिकं काञ्चितैलञ्च पलितं वातकारकं । दा-
हकं गात्रशैथिल्यं भक्षणञ्च मर्हनाम् ॥” रा.नि.
व. १५. । [ल मठी । र.मा. ।

काञ्चिपत्रिका । स्त्री । कण्डूदनीचुपे । का-

काञ्ची । स्त्री । मङ्गद्रीणपुष्पाम् । वडु घन-
वासा । रा.नि.व. ५. । काञ्चिके । अ.टी. । भार्या ।
वाभूनशङ्गे । र.मा. ।

काटुकम् । कौ. कटुतायाम् ।

काठः । पुं । पाषाणे । त्रिका. ।

काठिनः । पुं । खड्गूरुह्वे । [११.]

काठिन्यफलः । पुं । कपिल्यह्वे । रा.नि.व. ।

काठीदुस्वरः । पुं । काठीदुस्वरिकायाम् ।
काकडूभूत । र.सा.सं. कुठ. चि. ।

काणः । पुं । काके । त्रि. । एकचक्षुषि । “काणः
काकैकचक्षुषि ।” मे.ण्डिकं ।

काणकपोतः । पुं । कपोतभेदे प्रतुज्जातीयः ।
गुणाः—“काषायः स्वादुलवणः गुरुः काणकपोत-
कः ।” सु.सू. ४६. च. । [रवरसे ।

काणभागः । पुं । त्रिभागे । भैष. कालाग्रिभै-
काणा । स्त्री । काकील्याम् । काकिन्याम् । पि-
पल्या । च.द. दावादी । “काणारुष्करकिरात ।”

काणु(णू)कः । पुं । कण्टे । वादूरे । हंसमे-
दे । कुकुटे । वायसे । उष्णा. । [स्त्रियः पुत्रे ।

काणियः (रः) । त्रि. काणे । पुं । एकनेत्र-

काण्डः । पुं, कौ. तद्वप्रकाशे । गार्ह्यं कुंठि ।
रा.नि.व. २. । दीर्घास्थिनि । मश शङ्क । शरे ।
प.सु. । जले । मे.डहिकं । धान्यनाले । ह.च. ।

काण्डकः । पुं । बालुककर्कश्याम् । वै.निघ. ।

काण्डकटुकः । पुं । कारवेकके । उच्छृङ्गाङ्क ।

रा.नि.व. १. । [नि.व. ४. । श्रेतापामागे । वै.निघ. ।

काण्डकण्टः (कः) । पुं । अपामार्गचुपे । रा.

काण्डक(का)ण्डकः । पुं । बदरीह्वे ।

वै.निघ. । काण्डह्वे । कृ.म. । रा.नि.व. ८. ।

काण्डका । स्त्री।(Cucumis utilisissimus.)

करालत्रिपुटायाम् । उच्छृङ्गाङ्क । बालुकौनामकर्क-
श्याम् । अलाव्याम् । रा.नि.व. १६. ।

काण्डका(की)रम् । कौ. गुवाके । श.मा. ।

काण्डकीलकः । पुं । The tree called
symplocos Recemosa. खीप्रदम् । रा.नि.
व. ६. ।

काण्डखेटः । वि । अघने । इला ।

काण्डगुडः (ण्डः) । पुं । गुण्डहवे । रा.नि. व.८ । विधाराहणे । वै.निघ. । [१६७.]

काण्डचित्रा । स्त्री । सर्पजातिभेदे । वा.उ.

काण्डणी । स्त्री । सूक्ष्मपर्णीलतायाम् । रामदू-
ती । श.च. ।

काण्डतित्तः (कः) । पुं । A kind of
gentian. (Gentiana cheryta.) किरा-
ततित्त । छिद्रत । रा.नि.व.६ । [याम् ।

काण्डनी । स्त्री । रामदूत्याम् । नागवल्लीलता-

काण्डनीलः । पुं । लोप्ति । रा.नि.व.६ ।

काण्डपटः । पुं । तिरस्करिण्याम् । श.च. ।

काण्डपुङ्खा । स्त्री । शरपुङ्खायाम् । रा.नि.व.४ ।

काण्डपुष्पम् । स्त्री । (Artemisia Indica.)
दीना इति प्रसिद्धे सुगन्धपुष्पविशेषे । (तानाशूष्पा)
श.च. ।

काण्डभग्नः । पुं, स्त्री । A fracture or
dislocation of the bones or limbs.
A fracture of either of the extre-
mities. अस्थिभङ्गविशेषः । तद्वाद्दशविधं — कर्कटका-
शकण्चूर्णितपिष्टितास्थिक्कलितकाण्डभग्नमजानु-
गतातिपातितवक्त्रिद्वपाटितस्फुटितमेदेन । तेषां
विशेषं पथ्याये दृश्यम् । 'खल्लेत प्रकम्पमानं काण्ड-
भग्नम् । स्वयधुबाहुभ्यां स्पन्दनविवर्तनस्यर्थासहि-
ष्णुत्वमवपीडमाने शब्दः । सक्ताङ्गता विविधवेदना-
प्रादुर्भावः सर्व्यास्ववस्थासु न शक्यलाभश्च ।' सु.नि.
१५७. ।

काण्डभङ्गः । पुं । अस्थिभङ्गे ।

काण्डमध्या । स्त्री । काण्डवल्ग्याम् । वै.निघ. ।

काण्डरुहा । स्त्री । कटुक्याम् । प.सु. ।

काण्डवः । पुं । केसुकवचकन्दे । वै.निघ. ।

काण्डवल्ली । स्त्री । कारवेल्लीलतायां । कृत्वा,
उच्छेदः । काण्डवेलि इति महाराष्ट्रादौ ख्या-
ता । हिं काण्डवेल । मं काण्डवेलि, मणिगुडव-
लि । सा विधारा चतुर्धारा चेति हिमेदा ।
सा. गुणाः — "कटुका तिक्ता चोष्ण सरा मता ।
पिपला च कफं गुणं लूतं दुष्टवर्णं तथा । लीही-

दराप्रिमाम्यानि शूलं वातश्च नाशयेत् । मलसङ्क-
हरा चैव... ॥" विधारागुणाः — "सरा लघ्वी-
दीपनी । रूक्षोष्ण मधुरा वातकृम्यर्थः कफनाशिनी ।
गुणास्त्वन्वे तु विशेषाः पूर्वाक्तकाण्डवलिबन्तः ॥"
चतुर्धारागुणाः — "भूतोपद्रवशूलहा । अत्युष्णाम्ना-
वातश्च तिमिरं वातरक्तकं । अपप्यारं वातरोमं
नाशयेत् ।" वै.निघ. । रा.नि.व.१ । See कार-
वेकः । [व.१ । सीमवल्ग्याम् । वै.निघ. ।

काण्डशाखा । स्त्री । मण्डिवल्ग्यां । रा.नि.

काण्डसन्धिः । पुं । गन्धो । पाव, गिंठ ।
रा.नि.व.७ ।

काण्डहिता । स्त्री । लोप्तिहवे । वै.निघ. ।

काण्डहीनः । पुं । लोप्ति । रा.नि.व.६ । स्त्री ।
भद्रमुक्तायाम् । श.च. ।

काण्डा । स्त्री । सुषल्यां । तालमूली । प.सु. ।

काण्डकः (का) । पुं, स्त्री । लङ्गानामधा-
न्यविशेषः । त.उ.३ । रा.नि.व.१६ । अलाव्याम् ।
(का) पलाशीलतायाम् । वै.निघ. ।

काण्डनी । स्त्री । इक्षिपुल्लीलतायां । इ-
ति उ.३ । प.सु. ।

काण्डीरः । पुं । अपामार्गे । कारवल्लीलतायां ।
उच्छेदः । रा.नि.व.३ । च.चि.८७. ।

काण्डीरा (री) । मन्त्रिष्ठायाम् । र.मा. का-
रवेकके । अमृतसवायाम् । वै.निघ. ।

काण्डेरः । पुं । तण्डुलीयशाके । नट्टे, कैटि-
नट्टे । भा.पू.१ भ.शाकव. [लज्ज गश्च । र.मा. ।

काण्डेरी । स्त्री । नागदन्तीहवे । गार्कल रु-
काण्डेरुहा । स्त्री । कटुक्याम् । र.मा. ।

काण्डेस्तुः । पुं । श्वेतचौ । रा.नि.व.१४ । अयं
तापसस्तुगुणः वातकोपनश्च । भट. लण्णचौ ।
कौञ्जल हेस्तु । सु.स.१८७. । काशहृत्तमेदे । रं-
मा. खगुग्दे । थागुडा । प.सु. । कीकिलाच-
हवे । कूक्षोथाडा । हिं तालमाखना । अम. ।
लटा इति । च.स.४७. ।

काण्डोलः । पुं । लट्टे ।

कातरः (लः) । पुं । (Cyprinus catla.)
मत्स्यविशेषः । कांला माछ । इ.र. । गुणाः —

मधुरी गुरुः विदीपघ्नः । रा.नि.व.१६ । उष्णी
मधुरः गुरुपाकः विदीपघ्नः । राज. ।

काट्यम् । क्ली । कनूणे । रोहिषतृये । सू-
गकृत्त, त्रामकपूर्त्र । रा.नि.व.८ ।

कातोन्नी । स्त्री । कीटलसुरायां । “यवमावा-
दिपिठोऽस्या कातोली कीटला सुरा” वाचस्पतिः ।

कात्यायनी । स्त्री । काषायवस्त्रे । मे.नचतुष्कां ।

कादम्बः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. । कलहंसे ।
स च स्रववर्गीयः कृष्णधूसरपत्रः । राज. । हिं
करवा । मांसगुणाः -- शीतं सिग्धं रक्तपित्तघ्नं हृष्यं
वातघ्नं च । सु.सू.४६ष. । वातरक्तपित्तघ्नं भेदकं
प्रकलञ्च । राज. । स्थावरविधान्तर्गततन्नामकपुष्प-
विषे । सु.कल्प.२७. । See पुष्पविषम् । क्ली ।
कदम्बपुष्पे ।

कादम्बकरः । पुं । कदम्बवृक्षे । वै.निघ. ।

कादम्बरः । पुं, क्ली । नानाद्रव्यकदम्बकृत्ने मध्ये ।
“नानाद्रव्यकदम्बेन मयं कादम्बरं स्मृतं ।” राज. ।
गुणाः -- मधुरं पित्तभ्रममदघ्नं च । रा.नि.व.१४ ।
कदम्बपुष्पोत्थमये । मे. । क्ली । दधिसारे । हे.च. ।
श्रीधौ । विश्व. ।

कादम्बरी । स्त्री । नानाद्रव्योत्पन्नमयसामान्ये ।

रा.नि.व.१४ । प्रसन्नायाः सुराया घनतरा काद-
म्बरी । यथा -- “कादम्बरी तु कथिता नानाद्रव्य-
कदम्बजा । कादम्बरी सुमधुरा श्रमपित्तप्रणाशि-
नी” अत्रि. । “तत्र कादम्बरी घना ।” प.प्र.३७. ।
वारुणीसुरायाम् । कीकिलायाम् । शारिकापलि-
ष्याम् । मे.रचतुष्कां । कदम्बपुष्पोत्थमये । सपुष्पक-
दम्बतरुकीटरस्थवृष्टिजलि । [मृता] । र.मा. ।

कादम्बरीवीजम् । क्ली । सुरावीज । मन्दत

कादम्बर्थः । पुं । घाराकदम्ब । वै.निघ. ।

कदम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । जटा. । क्ली । पद्मे ।

कादम्बा । स्त्री । कदम्बपुष्पाम् । भूउद्गी ।
श.च. ।

कादम्बिकः । चि । भोज्यद्रव्यकारके ।

कादिरम् । क्ली । खदिरसारे । रा.नि.व.८ ।

काद्वेयः । पुं । सपें । रक्ते । मे. ।

कानकम् । क्ली । जैपालवीज । जयपाल । धु-
धरवीज । द्रव्याभिधानम् ।

कानकचूर्णम् । क्ली । सुखरीणे हितं । गृह-
धूमी यवचारः पाठा व्योषं रसाङ्गनां तेजोद्वा वि-
फला लौहं चिचकश्चेति चूर्णितं । सचीद्रं धारये-
दाखि... । तुल, सवस्कार, आकनादिभूत, जि-
कट्टे, त्रमाञ्जन, छेदे, जिह्वा, क्षत्रितलोह वा
अञ्जु, छिन्नाभूत मयभाण । सा.कौ. ।

काननम् । क्ली । वने ।

काननारिः । शमीवृक्षे । नौहे गांछ । श.च. ।

काननौकाः । पुं । कपी । वानरे ।

कानीनः । पुं । लोभवृक्षे । श.च. ।

कान्तम् । क्ली । कुडुमे । कान्तलौहे । रा.नि.
व.१२।१३ । पुं । नन्दीवृक्षे । तुन् गांछ । रा.नि.
व.१२ । चक्रवाके । रा.नि.व.१६ । पुष्पकलौहे ।
हृषकलोह । भा. । वर्षावसन्तयोः । रा.नि.व.२१ ।
हिज्जलवृक्षे । रा.नि.व.८ । चन्द्रे । श.र. । चन्द्र-
कान्तमणौ । सूर्यकान्तमणौ । मे. ।

कान्तः । पुं, क्ली । चन्द्रे । श.र. । चन्द्रकान्त-
सूर्यकान्तायस्कान्तेषु । मे. । कृष्णलौहे । कुडुमे ।
रा.नि.व.१२ । लौहे । रा.नि.व.१३ ।

कान्तपत्नी (इन्) । पुं । मयूरे । श.च. ।

कान्तपाषाणः । पुं । Load stone. उ-
न्वकनामप्रसरं । हृषक पांथर । गुणाः -- शीतो
लेखनी विषदीपघ्ना । भेदं पाशुं चयं कण्डू मीहं
मूर्च्छाञ्च नाशयेत् । वै.निघ. । तत्कुट्टिः यथा --
कान्तपाषाणं चूर्णीकृत्य सहिषीदुग्धेन गव्यघृतेन च
लौहपात्रे पचेत् । विपाच्य लवणे चारि शोभाञ्जन-
रसे च लिपेत् । अथ दीलायन्ते सहिषीचीरादि-
भिः वारहयं पचेत् । अथास्त्रसेन रोद्रे दिनैकं
भावयेत् । “चूर्णितं कान्तपाषाणं सहिषीचीरसं-
युतं । विपचेदायसे पात्रे गोघृतेन समाहितं । ल-
वणे च तथा चारि शोभाञ्जनरसे लिपेत् । अस्त्र-
वर्गस्य तोयेन दिने घर्षे विभावयेत् । तथैव दी-
लिकायन्ते द्विवारं पाचयेत्तुषीः । कान्तपाषाणशुद्धौ
तु रसकथं उपाचरेत् ॥” चन्द्रिका । र.सा.सं. ।

कान्तपुष्पः । पुं । कीविदारवृक्षे । वृक्षकांक्ष-
न वृक्ष । रा.नि.व.१० । See काञ्चनारः ।

कान्तलकः । पुं । (Cedrela Toona.)
गुग्गुवृक्षे । तुन्द । नन्दीवृक्षे । गन्ना अश्वत्थ । प.सु. ।

कान्तली(ली)हः । पुं, स्त्री । खनामप्रसिद्ध-
लीह । काष्ठिर्लोह । तस्य आसक्तचुम्बकरीमक-
स्वेदजमेदेन चतुर्धा । तस्य लक्षणम्—“यस्यापि न
प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतटे हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च
निजं तिक्ततां निम्बकल्कः । तप्तं दुग्धं भवति शि-
खराकारकं नैति भूमिं कृषाङ्गः स्यात् सजल-
चषवः कान्तलीहं तदुक्तम् ॥” रा.नि.व.१३ ।
“स्वादुर्ध्वं भवेन्नित्यकल्की रात्रिन्दिबोधितः । कान्तं
तदुत्तमं यच्च रुच्येणावर्चितं मिलेत् ॥ पात्रे यस्मिन्
विमरति जले तैलविन्दुर्न सितो हिङ्गुर्गन्धं विस्-
जति निजं रुषितं निम्बकल्कैः । पाच्यं दुग्धं भज-
ति शिखराकारतां नैति भूमौ कान्तं लीहं तदि-
दमुदितं लक्षणीकृतं न चान्यत् ॥” इति परीक्षा ।
सुखबोधः । गुणाः—“गुणोदराशः श्लासममवातं
भगन्दरः । कामलाशीयकृष्टानि चयं कान्तमयी ह-
रेत् । क्रीहानमक्षपित्तञ्च यक्ष्मापि शिरीरुजम् ।
सर्वाङ्गं रोगान् विजयते कान्तलीहं न संशयः ।
अन्तं वीर्यं वसुःपुष्टिं कुरुतेऽपि विवर्धयेत् ॥” भा.
पू.१म.धातुव. ।

कान्ता । स्त्री । त्रिसन्धिपुष्पहवे । कृषट्कलि ।
रा.नि.व.१० । श्वेतद्रव्यायाम् । वाराहकीकन्दे । आ-
काशवज्रायाम् । आलोकनय । सृषिकपण्याम् ।
गुष्पाकायि । वै.निच. । प्रियङ्गी । मे.तद्विकं ।
रिषकायाम् । (२३५) । नागरसुसायाम् । खलू-
लायां । रा.नि.व.६ । नाथ्यां । अम. ।

कान्ताङ्घ्रि(चरण)दीहदः । पुं । अशोक-
हवे । विका. । [रा.नि.व.१३ ।

कान्तायसम् । स्त्री । कान्तलीह । अयस्कान्ते ।

कान्तारः (कः) । पुं, स्त्री । रक्तकाचनहवे ।
रा.नि.व.१० । रक्तचुविशेषे । काञ्चनी आश्व. ।
हिं कातारि । प.सु. । इक्षुसाधारणे । वंशे । रा.
नि.व.१३ । आरवधहवे । वै.निच. । स्त्री । विले ।
छिद्रे । मे. । क्षीपसर्गिकरीमे । पद्मे । ह.च. ।

कान्ताराश्मजम् । स्त्री । कान्तलीह । वै.
निच. ।

कान्तारिः (रिका) (री) । पुं, स्त्री । म-
लिकाविशेषे । स.कल्प.८८. । See मलिका । इ-
क्षुविशेषे । काञ्चनी हेक्. । राज. ।

कान्तारिष्ठः । पुं । इक्षुविशेषे । काञ्चनी हेक्. ।

हिं कातारि । तं गोपयडवि । गुणाः—कषाय-
रसः श्रुतपर्षकाहीनगुणः । गुरुः दृढः शुक्रः
सोमलः वंश्चः सरस्व. भा. । वंशकेक्षुगुणः इति ।
स.सू.४६५. । मधुरः लघुः क्षाररसः कफघातक-
रसः राज. । वा. । [अथथ । वै.निच. ।

कान्तालकः । पुं । नदीहवे । तूष्ण, श्या

कान्तिः । स्त्री । वाराहकीकन्दे । महासर्जहवे ।
वै.निच. ।

कान्तिदम् । स्त्री । पित्ते । श.च. ।

कान्तिदा । स्त्री । सीमराज्याम् । शंक्रु. ।
रा.नि.व.४ । See वाकुची ।

कान्तिदायकम् । स्त्री । कालीयकचन्दनहवे ।
जटा. । वि. शोभादायके ।

कान्तिवृक्षः । पुं । महासर्जहवे । वै.निच. ।

कान्तोली । स्त्री । कुष्माण्डसुरायाम् । वै.निच. ।

कान्दम् । स्त्री । पक्वानविशेषे । मिठांशे । श.च. ।

कान्दर्पिकम् । स्त्री । वाजीकरणे । श.च. ।

कान्दविकः । वि. आपूपिके । अम. ।

कान्दाविषम् । स्त्री । विषमेदे । श.चि. ।

कान्यजा । स्त्री । नलीनामगन्धद्वये । श.च. ।

कापधम् । स्त्री । उशीरे । अ.टी.भ. ।

कापालम् । स्त्री । अष्टादशकुष्ठान्तर्गतवातिक-
कुष्ठे । See कपालकुष्ठं । पुं । कष्टकलतायाम् ।
कालिकाकडा इति लोके । र.मा. । कपालाख-
नि । कर्कटीमेदे । वै.निच. ।

कापाला । स्त्री । रक्तत्रिसन्धिकायाम् । गोल
द्रोणाणि । वै.निच. । [शुङ्गकौण्डेनी । रत्ना. ।

कापालिः । पुं, स्त्री । चर्हिंसायाम् । कौण्डि
कापालिकम् । स्त्री । कुष्ठरोगविशेषे । See
कपालकुष्ठं ।

कापाली । स्त्री । विडके । रा.नि.व.६ । कष्ट-
कपाल्याम् । कौण्डि । शुङ्गकौण्डेनी । प.सु. ।

कापिकेक्षणः । पुं । कोकिलाचक्षुषे । कूट-
थांशे । रा.नि.व.३ ।

कापित्यम् । स्त्री । कपित्यफले ।

कापिशम् । स्त्री । द्राक्षामयविशेषे । ह.च. ।

ापिशायनम् । स्त्री । मद्यविशेषे । मधुनि ।

ला । जटा । द्राक्षाक्षतमध्ये । वै.निघ. ।

ापिशायनः । वि । द्राक्षानिर्गते ।

ापिशायनी । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

ापितः । पुं । सर्जिलारे । साक्षिप्रा । र. ॥ स्त्री । रुचकलवणे । मृगल लवण । मे.तचिकं । शीतोऽञ्जने । नीलाञ्जने । शूर्पा । हे.च. ।

ापितवक्रकः । पुं । कपोतवङ्गायां । अयं शरीरसदृशस्वल्पवक्रः । अश्वीनाक । च.द.वीर । रादी ।

ापिताञ्जनम् । स्त्री । सीवीराञ्जने । स्त्री- शीतोऽञ्जने । नीलशूर्पा । भा. । अम. । [स्थान.२५.]

ापफलः । पुं । कटफलवत् । श.र. । अत्रि.२

ापवशर्करा । स्त्री । विडङ्गवत् फलविशेषः । कावावटिनि । सुसकादिमोदके ।

ापमः । पुं । मदने । इच्छायाम् । रवा. । द- मनकवत् । दन्ता । प.सु. । मङ्गराजचूतवत् । रा. ज.व.११ । वनितापरिवङ्गादी । च.सु.१५. स्त्री । पुष्पे । मे.मदिकं ।

ापमकला (वटी) । स्त्री । वातरक्ते हिता । राठः—“अङ्गोलमूलं त्रिफला कुण्डली मरिचं निशा । समच्छदा कुटी कुष्ठं प्रत्येकं कार्ष्णिकम्भवेत् ॥ विडङ्गं सुस्तकं काचं तालकं टङ्गणं चिवत् । रस- गन्धकलौहानां प्रत्येकाङ्गपलं लिपेत् ॥ गुग्गुलुं त्रिपलं दत्त्वा घृतेन परिपेषितम् । वटी कामकला नाम गहनानन्दभाषिता । चतुर्भाषा वटी खाद्या गोमूत्रेण जङ्गीकृता ॥” अङ्गोलमूलादिचूर्णं प्र. २ तो. विडङ्गादिचूर्णं प्र. ४ तो. शोधितगुग्गुलुः २४ तो. एकत्र घृतेन मर्दनम् । कुण्डली गुडूची, कुटी सुरामांघी, काचः कृष्णलवणं । रस.र. ।

ापमकलाख्यरसः । पुं । बाजीकरणीषधे । पाठः—“स्रतस्ताम्बकं खण्ये बाजिगन्ध्यास्तारसैः । सुषलीकदलीकन्दरवैसात् मर्दयेद्दिनम् । रुद्धा लघु- धिना पण्यात् मर्दयेत्पूर्वोक्तैर्द्वैः । पुनर्द्वयं पुन- मर्दयेत्सर्वमष्टपुष्टैः पचेत् । शास्त्रालीजातनिर्यासेश्चतु- र्भाषध भवेत् । गोवीर्यैर्मर्कटीवीर्यैः पलाङ्ग पा- ययेदनु ॥” रस.र.बाजी.वि. ।

ापमकान्ता । स्त्री । राजनैपाङ्गा । गनङ्गान् ।

मल्लिकापुष्पवत् । मल्लिकाविशेषः । वै.निघ. ।

ापमकाली । स्त्री । जलपक्षिविशेषः । च.सु. २७५. । [नि.व.१० ।

ापमखड्गदला । स्त्री । सुवर्णकेतव्याम् । र. ।

ापमगा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

ापमचारिणी । स्त्री । सुगन्धलताविशेषः । राधा । वै.निघ. ।

ापमचारी (इन्) । पुं । कलविड् । वै.निघ. ।

ापमजज्वरः । पुं । कामजन्यज्वरे । लक्षणं— “कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभीजनम् ।” म. नि.ज्व. ।

ापमजननी । स्त्री । नागवल्लीनाम् । वै.निघ. ।

ापमजा । स्त्री । कण्ठोत्कान्तःप्रसिद्धमहाक्षुपे । तस्या बीजे च । गुणाः—“कामजा मधुरा बल्यो कामवृद्धिकरी मता । इन्द्रियाणां तृप्तिकरी रुष्या चैव प्रकीर्तिता ॥” वै.निघ. । तद्बीजमपि तद्रुणम् । रा.नि.व.५ ।

ापमजानः (निः) । पुं । कोकिलः । श.र. ।

ापमतः । पुं । वन्द्याकवत् । अत्रगङ्गा । वै. निघ. ।

ापमतालः । पुं । कोकिलः । त्रिका. ।

ापमदा । स्त्री । कामधेनी । नागवल्लीलता- याम् । हरीतकाम् । मे. ।

ापमदीपकरसः । पुं । बाजीकरणीषधवि- शेषः । तस्य पाठः—“स्रतपुनर्नवामूलं शास्त्रालीस- खभावितं । शास्त्रालीसखनिर्यासं दद्यादत्र रसं स- मं । गन्धकं तस्मिन् दद्याद्वचयेत्तुल्यमानकं । अनुपानं प्रकुर्वीत गवां क्षीरपलद्वयम् । अयं चाण्डालिकीं योगोऽप्यगम्यापि च गम्यते ॥” श्वेतशून्या रूम्बः मोहुरग, आंशु, शङ्खक मगडांशु शास्त्रालीर छांलेत्र त्रमे माङ्गिशा वटै करिदेव । रस.र. ।

ापमदूतरसः । पुं । बाजीकरणे हितः । पा- ठः—“स्रतं गन्धं कान्तभस्मापि तुल्यं यामं नीरैः शास्त्रालीसखवीर्यैः । गोलङ्गला वेष्टयित्वात्मसूत्रै रा- ज्यं पक्वा काचकृत्यां निधाय । भूकुष्माण्डं नागव- ल्लीच पिष्टा तीर्थं दद्याद्वक्तिमेकान्तु यवात् । सिद्धः स्रतः कामदेवस्य वक्त्रं मध्याज्याभ्यां योजयेत्तन्निश्चिन्तो

खल्वं दुग्धदानुपाने च दद्यात् ।'... । रस.र. ।

कामदूता । स्त्री । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

कामदूतिः (का) (ती) । स्त्री । मनःशिलायां । पाटलहृत्वे । श.र. । कौकिलायाम् । (का) नागदन्तीहृत्वे । प.सु. ।

कामदेवघृतम् । स्त्री । रक्तपित्ते । काण्डद्वयं — अश्वगन्धा १०० प. गोक्षुरं ५० प. शतावरीभू-
मिक्षुभाण्डशालपर्णीबलाश्चत्वार्यष्टापञ्चवीजपुनर्नवा-
गाम्भारीफलमाषवीजानीति नव द्रव्याणि प्रत्येकं १०
प. वारि २५६ श. पाकशेषः ६४ श. । पुण्ड्रकैकु-
रसः १६ श. दुग्धं १६ श. । कल्कद्रव्यं — द्राक्षा-
दिजीवनीयानानां प्रत्येकं २ ती. शर्करा २ प.
एभिर्घथावत् घृतप्रस्थं (४ श.) पाच्यम् । जीवनीयं
जीवनीयदशकम् । यथा — जीवक-चक्षुभक मेदा-
महामेदा-काकीली-चौरकाकीली जीवनी मधुक-
चक्षु उद्वयः । द्राक्षा पत्रकाष्ठ-कुष्ठ-पिप्पली रक्त-
चन्दन बालक-नागकेसर-शुकशिखीवीज नीलोत्पल-
श्यामानलसूक्तानि च । च.द.र.पि.चि. । रस.र. ।

कामदेवरसः । पुं । बालीकरणीवधे । रस-
गिम्बूर ७ तो. शर्बतम् १ तो. शिगूलम्-
लेर रस ७ कलार एटेर रसे एक दिन
माडिदेव ; पंरेर उहार सहित चिनि, जाफा,
तालमूलौ, गोक्षुरवीजचूर्ण एतद्योके ७ तो.
मिशाईया मधु, दूध ७ इक्षुरसे माडिशा तापे
शुक्र करिदेव ; कूलेथडावीजचूर्ण, आंगलार
रस ७ मधु मिलित १२ तोला मिशाईया स-
गुप्त शिगूलर रसे एकत्र मर्दन करिदेव ।
माडा ८ मा. । अशूपाने गवशुद्ध ।

कामना । स्त्री । वन्दाके । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कामनीडा । स्त्री । कलूरिकायां । गृगनाभि ।

कामपर्णिका (र्णी) । स्त्री । आहुल्यक्षये ।
हिं आहुल्य । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

कामपा(फ)लः । पुं । महाराजचूते । रा.
कामप्रियकारी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.
निघ. ।

कामफला । स्त्री । कदलीहृत्वे । वै.निघ. ।

काममलीनुपः (भः) । पुं । सहैवे । वै.निघ. ।

काममोदी । स्त्री । कलूयाम् । गृगनाभि ।

रा.नि.व.१२ । अत्र स्थाने मोदिनीति पुस्तकान्तर-
दृश्यते ।

कामयाना । स्त्री । गर्भिण्याम् ।

कामराजमोदकः । पुं । बाजीकरणीवधे ।
दूधं मोक्षित मवीज मिक्षिचूर्ण ॥० म. ॥
श. महिषदूध ४ म. चिनि २ म. एकत्र पाक
करिष्य । पाक शेष इहेले खीरक, कुडी,
धने, शुद्धशर्करा, तेजपत्र, एलाइड, गरिड,
जायफल, जयित्री, लवण, मउरौ, पिप्पलचूर्ण
मिलित ७२ तो. विक्कड़वीजचूर्ण ७ तो.
लोह, अन्न, पौरा ७ गन्धक (कज्जलि) ए-
तद्योके २ तो. प्रक्षेप दिश्या मधुर सहित
माथिशा रातिदेव । प्रयोगा. ।

कामरूपिणी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४ ।

कामरूपी (इन्) । पुं । शुकरी ।

कामरूपोडवा । स्त्री । कण्ठकलूयाम् । कान-
कलुव्री । वै.निघ. ।

कामलः (ला) । पुं, स्त्री । A complaint
called jaundice. रोगविशेषे । छात्रां, कौण्ड-
ल । हिं मं कावील । पाण्डुरोगिणोऽतिपिपकर-
द्रव्यसेवनं काहृल्येन कारणम् । नेत्रत्वक्सूचदि-
हारिद्रं लक्षणम् । सा हिधा कौशायया. रक्तादि-
धावाशया च । तन्निदानसम्प्राप्तिलक्षणं — "पाण्डु-
रोगी च योऽल्यर्थे पित्तलानि निषेवते । तस्य पि-
तमस्रश्चासं दग्धा रोगाय कल्पते । हारिद्रनेवः
स भृशं हारिद्रलङ्घनमानः । रक्तपित्तशक्त्यनू-
मेकवर्णा इतिन्द्रियः । दाह्याविपाकदौर्बल्यं सदन-
रुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तेषा कीलप्राणाय-
या मता । कालान्तरात् खरीभूता कृष्णा स्यात्कुम्भ-
कामला ॥" सा.नि. । "यवगीधूसशाखद्वैरैर्ज-
ङ्गजैर्हिदैः । सुहादकीमसूरादौरेषु भोजनमित्य-
ते ॥" पथ्यम् । पुं । वसन्तकाले । मरुदेशे । नी. ।

कामलता । स्त्री । लताविशेषे । शिशिरे.व. ।

कामलाव्याधिहन्त्री । स्त्री । नागदन्तीह-
ृत्वे । नागहलोति लीके । शतिउं टु । वै.निघ. ।

कामलिका । स्त्री । कङ्कान्ये । श.चि. ।

कामली (इन्) । चि । कामलारोगवति ।

कामवती । स्त्री । दाहहरिद्रायां । रा.नि.व.११ ।

कामवल्लभः । पुं । आसहवे । आश गीह ।
रा.नि.व.११ । सारसपक्षिणि । रा.नि.व.१६ ।

कामवल्लभा । स्त्री । आसहाया । रा.नि.व.११ ।

कामवृक्षः । पुं । बन्दाके । शान्तरा । रा.नि.व.५ ।

कामवृद्धिः । पुं, स्त्री । कामजानाममहाक्षुपे ।
See कामजा ।

कामवृन्ता । स्त्री । पाटलवृत्ते । श.मा. ।

कामशरः । पुं । आसहवे । आश गीह । रा.
नि.व.११ । [आसहवे । वै.निघ. ।

कामसखः । पुं । वसन्तकाले । रा.नि.व.११ ।

कामाग्निसन्दीपनरसः । पुं । ह्याधि-
काररसः । पाठः—“कर्षी रसो गन्धकममकच
द्विहारचित्तं लवणानि पञ्च । शटीयमानोदयकोट-
हारितामोशपत्राण्यपरं द्विकषे । जौरं चतुर्जात-
लवङ्गजातीफलञ्च कर्षययमेव चान्यत् । सठडदार्-
कटुकवयञ्च तथा चतुर्कार्यमितं विबोध । धन्याक-
यष्टीमपुरी कर्षेत् फलं पृथक् पञ्च वरी विदारौ ।
बलिभकर्षेभबलात्मगुप्ताफलं तथा गोक्षुरकस्य वी-
जं । सबीजपवेन्द्ररजः समानं समा सिता बौद्रह-
तञ्च तुल्यम् । कर्षेत्कमिन्दोरपि मोदकञ्च कामा-
ग्रिसन्दीपनमेतदुत्तमम् । ह्यात्परं ह्यथतमं प्रदिष्ट-
मेतन्निषिष्य मनुजः प्रमदासहजं । गच्छेद्भद्र-
शिशिलत्वमवापुष्याञ्च नागाधिपं विजयते बलतः
प्रमत्तः ।” इत्यादि । रस, गन्धक, अद्र, यवफार,
गाहिकार, चिन्तामूल, पङ्कजवर्ण, शटी, यमानी,
वनयमानी, विडङ्ग, तालीशपत्र, अत्रोत्तरे २
तो. जौरा, नागेश्वर, शुद्धशुक्ल, तेजपत्र,
एलाईच, लवङ्ग, आरकफल अत्रोत्तरे ४ तो.
बीजताड़कबीज, त्रिकटु अत्रोत्तरे ७ तो.
धने, यष्टीमधु, मोरौ, केतुरिया, त्रिकला
अत्रोत्तरे ८ तो. (यताश्वरे त्रिकला १०
तो.) शतमूली, त्रिकुम्भाण्ड, बेलण्डा, इन्डि-
कर्षणान, गोरक्षकाकुले, आलाकुम्भी एवं
गोक्षुरबीज अत्रोत्तरे १० तो. सबीज-
सिद्धि चूर्ण सर्गचूर्ण समान । चिनि, चूत ७ मधु
अत्रोत्तरे सर्गचूर्ण समान । कपूर २ तो. ।
कशेरुमूलमिति रसपाठः । प्रयोगा, । सा.कौ. ।
मैथ. । रस, र. ।

कामाक्षुशः । पुं । नखे । शिन्ने । निता. ।

कामाक्षः । पुं । महाराजचूते । जटा । आस-
हवे । रा.नि.व.११ । श्वेनपक्षिणि । रा.नि.व.११ ।
वै.निघ. ।

कामाङ्गनायकरसः । पुं । बाजीकरणीयधे ।
“शुद्धतुल्यं समं गन्धं रक्तोत्पलदलद्रवैः । यामं कर्ष्य
पुनर्गन्धं पूर्वोद्वेगं विनिक्षिपेत् । पञ्चगुञ्जामितं
साहं रसोऽयं मदनीदयः । समूलं शकबीजञ्च सु-
प्ली शर्करा समं । गवाङ्गीरेण तन्मेयं पलातंमनु-
पानकं ॥” रस, र. ।

कामाची । स्त्री । लघुकाकमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामाता । स्त्री । बन्दायाम् । शान्तरा । का-
कमाच्याम् । वै.निघ. ।

कामान्यः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१६ ।

कामान्या । स्त्री । कलूथाम् । भृगनाडि ।
रा.नि.व.१२ ।

कामायुः । पुं । गृध्रे । वै.निघ. ।

कामायुधः । पुं । महाराजचूतवृत्ते । रा.नि.
व.११ । स्त्री । शिन्ने ।

कामारिः । पुं । विशाचीकषाती । वै.च. ।

कामालिका । स्त्री । मये । वै.निघ. ।

कामालुः । पुं । रक्तकाशने । श.च. ।

कामाङ्गः । पुं । राजासे । भा. ।

कामिकः । पुं । कारखवपक्षिणि । श.र. ।

कामिनी । स्त्री । अग्र्याम् । बन्दाकनामक्षुपे ।
रा.नि.व.५ । दाहहरिद्रायाम् । मदिरायाम् । रा.
नि.व.४।१४ ।

कामिनीदर्पणः । पुं । अजभक्ते रसः । पा-
रदः १ तो. गन्धकः १ तो. कज्जलीकृत्य तथा ध-
नूरबीजचूर्णं १ तो. मिश्रयित्वा धुक्तेलेन मर्द-
येत् । मैथ.अजभ. । [फूलर गीह ।

कामिनीपुष्पः । पुं । हृत्विश्वे । कामिनी
कामिनीप्रिया । स्त्री । मयसानान्ये । रा.नि.
व.१४ ।

कामिनीशः । पुं । शोभाजनवृत्ते । श.च. ।

कामी (रत्न) । पुं । मयभक्तक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

चक्रवाके । पारावते । मे.नत्रिकं । सारसविहङ्गमे ।
रा.नि.व.१६ । माधवीलतायाम् । वै.निघ. । चटक-
पक्षिणि । श.र. । चन्दे । त्रिका. । त्रि । कामुके ।

कामीकजीवः । पु' । कामजहवे । वै.निघ. ।

कामीनः (लः) । पु' । रामपूजे । त्रिका. ।

कामुकः । पु' । अशोकहवे । पुद्गागहवे । मा-
धवीलतायां । मे. । चटके । रा.नि.व.१८ । चक्र-
वाके । कपोते । वै.निघ. । त्रि । कामातुरे ।

कामुककान्ता । स्त्री । अतिमुक्तकलतायाम् ।
माधवीलता । रा.नि.व.१० ।

कामुका (की) । स्त्री । रक्तमन्थ्यां, अतिमुक्त-
कलतायाम् । वा.स. १५ अ. । “खवकसरसिभागीं
कामुका कालमाधी ।” वके । त्रि । वषष्ठन्याम् ।
अम. ।

कामुद्रा । स्त्री । सुहृपण्यां । भृगुनी । रवा. ।

कामिश्चरमोदकः । पु' । यद्व्यधिकारे ।
पाठः—“धात्रीसैश्वर्यकटकफलकवाग्रणीयमा-
नीयं यदौजीरकयुग्मधात्यकशरीर्यवीवचा (यवा)
केशरम् । तालीयं त्रिसुगन्धिकं समरिचं पय्यासमे-
भिः समं । चूर्णाकृत्य मनाक् स्ववीजसहितं भृष्टा
तु शक्राशनं । सर्वेषां विगुणां सितां सुविमलां य-
वादिपक्षिचयेत् । अदिष्टापि घृतं प्रशस्तदिवसे
कृत्यात् यभान् मोदकान् ।” कर्पूरेरवचूर्णितानपि
हिनान् दद्यात् तिलान् भर्जितान् । गोघ्नोऽयं वि-
तिमन्त्रले मितधियां पाषण्डिनामयतः ।” रसर-
वाकरं अयं वाजीकरणे उत्तमः । आमलकी, सै-
फन, कुड़, कट्फल, पिप्ल, गुँट, यमानी,
वनयमानी, यष्टिमधु, धने, जौरक, कृष्णजी-
रक, शटी, कौकड़ाशुद्धी, वट, नागेश्वर, ते-
जपत्र, एला, तालिपत्र, गुड़हृक्, मरिच,
हरीतकी, बहेड़ा अत्रोत्तरे चूर्णं समभाग ।
उर्जितं बीज सहितं सिद्धिं चूर्णं मर्त्तं चूर्णं स-
मानं । अत्र सकलेश्वरं विष्णुं चिन्ति । अल पाक-
योगा दिवो पाकणेष्वे वृत्तं ७ मधु किञ्चि-
माधिवे । वटी ॥० तौ. । वासनार्थं ताजा
तिलं चूर्णं ७ कर्पूरं दिवो । अन्धः वाजीकरवा-
धिकारे । “चूर्णांशं गन्धं चनाईविमलं गन्ध-
कृतायता मेघी मोचरसो विदारिसुषलीगोचूरक-
चैव । भीरुवैष कश्चिद्वं यमादिका (१) ताला-

दुरं धान्यकं यष्टीनागबलातिला मधुरिका ज्ञा-
तीफलं सैश्वर्यम् ॥ भार्गी ककटशृङ्गकं चिकटकं
जौरकं चित्रकं चातुर्जातपुनर्वाकारिकणाद्रा-
नाशटीकटफलम् । शाक्यल्लिङ्गफलत्रिकं कपिभक्तं
बीजं समं चूर्णयेत् चूर्णांशं विजया सिता वि-
मुषिता मध्वाज्यमिश्रितं तत् । कर्षांशं गुड़िकाय
कर्षमथवा सैव सता सर्वदा ॥” कुड़, गुँड, मे-
रिच, मोचरस, कुँडूकुड़ा, तालमूली,
गोचूरबीज, कुलथांदाबीज, शतमूली, के-
श्वर, यमानी, तालाकुर, धने, यष्टिमधु, गो-
रक्षकालीरा, तिलतधुन, मोरी, जायफल,
सैफन, वामनशटी, कौकड़ाशुद्धी, गुँट, म-
रिच, पिप्ल, औरी, कृष्णजीरा, चिडाभूल,
गुड़हृक्, तेजपत्र, एला, नागेश्वर, पुनर्वा,
गजपिप्ल, जाफा, कट्फल, शटी, शिमुलमूल,
त्रिफला, आलाकूशीबीज अत्रोत्तरे चूर्णं सम-
भाग । मर्त्तं चूर्णं चतुर्थांशं अत्र । अत्रेश्वर अ-
र्द्धेक गन्धक । अत्र चूर्णं समष्टिर् अर्द्धेक सिद्धि-
चूर्णं एवं मर्त्तं विष्णुं चिन्ति । माद्रा २ तौ. ।
मेघ. ।

कामिश्चरसः । पुं । पाम्बुरोमे । पाठः—
“पलं सूतं पलं गन्धं पय्याचित्रकयोः पलं । सुले-
लापवकाणाञ्च प्रति साहं पलं क्षिपेत् । नूषणं
पिप्लीमूलं विषञ्चैव पलमप्यलम् । नागकेशरकर्षकं
एरुस्य'पलं तथा । पुरातनगुडैव तुल्यैव वि-
मर्हयेत् । मर्हयेत्कनकद्रावैः यामिकं वा घृतान्वितं ।
गुड़िकां बदरास्याभां कारयेद्द्वयैश्चि । शोथ-
पाम्बुचरः सोऽयं रसः कामिश्चरः स्वयं ।” अत्र व-
क्रिः चित्रकः पत्रं तेजपत्रम् । तुल्यं सर्वचूर्णस-
मेन । कनकद्रावैः धुलूरसैः । र.सा.सं. । रसर. ।

कामिष्टः । पुं । राजावहवे । रा.नि.व.११ ।

कामोपजीवः । पुं । कामहडिनामसहस्रपे ।
रा.नि.व.५ ।

काम्मिष्यः (लः) । पुं, लौ । (Malotus
philippensis.) A perfume called
Gundarochani. Syn. Rottlera tin-
ctoria. गुण्ठारीचनीनामसुगन्धद्रव्यं । कम्पास-
डि । हिं कवीला । मं कमिला, कपीला । गुणः
—कफपित्तरक्तदोषत्रिगुणोदरत्रयप्रमेहागद्वि-

भाग्यरीरोगघ्नः । रेचकः कटुवर्णवीर्यश । भा.पु.
१भा. रेचकः कटुः उष्णः त्रणकफकासघ्नः क्षमिघ्नः
सुपुष्टः । रा.नि.व.११ । “गुण्डाष्टितासदाहृष्टी च-
क्षुष्या मूलकक्षजित् ।” राज. । तैलं मूलकतैलगु-
णवत् । सु.म.४५अ. ।

काम्पिलकः । पुं, स्त्री । गुण्डारीचनिकायां ।
कमला छुंड़ि । सु.म.१८अ. । काकमाच्याम् ।
छुंड़कौडेनी । ज्व.चि.सुसायष्टादशाहपाचने ।

काम्पिलिका । स्त्री । गुण्डारीचनिकायां ।
हारा । [कमला छुंड़ि । श.र. । र.मा. ।

काम्पीलः (कः) । पुं । गुण्डारीचन्याम् ।

काम्बलिकः (यूषः) । पुं । फलमूलैः तिल-
कक्कान्नायाये खड्गयुषापरजामधेये सन्धानविशेषे ।
कै.किवि.भ.व. दधिमल्लसपिष्टयुषे । “दधिमल्ल-
क्षमिजन्तु यूषः काम्बलिकः स्मृतः ।” सु.म.४६अ. ।
अपिच “पिशितेन रसलाच यूषो धान्यैः खलः फ-
लैः । मूलैश्च तिलकक्कान्नायायः काम्बलिकः स्मृ-
तः ।” च.द.अतीसा.चि. । तस्मै कपित्थचाङ्गेरी-
मरिचाज्जिचिकैः । सुपक्वं खरयूषीयमयं का-
म्बलिकोऽपरः । दध्यन्तो लवणसंज्ञितलमाषसम-
न्वितः ॥ तत्पाकविधानम्—तत्तस्य प्रस्थः (४ श.)
कपित्थचाङ्गेरीशाकमरिचकृष्णजीरकचित्रकाणां प्र-
त्येकं पलं (८ तो.) । एभिर्मूद्रयूषः पाच्यः । एष
खड्गयूषः । खड्गयूषे दध्नान्तोक्तवे तच्च सैन्धवतिल-
माषचूर्णप्रक्षेपेण काम्बलिको भवति ।

काम्बुका । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । र.मा. ।

काम्बोजः । पुं । तद्देशजघोटके । अ.द. ।
श्वेतखदिरः । पुद्गागडवे । कटफलं । मे.जचिकं ।
वक्षगडवे । स्त्री । पद्माकटे । वै.निच. ।

काम्बोजिका । स्त्री । श्वेतगुह्यायां । वै.निच. ।

काम्बो(म्बो)जी । स्त्री । रक्तगुह्यालतायाम् ।
बलचखदिरः । पापिण्डि थ्येयः । रा.नि.व.८ ।
(म्बोजी) श्वेतगुह्यायाम् । वै.निच. । बाकुन्याम् ।
सोमव्राह्म, शकुं । रा.नि.व.१४ । विट्खदिर-
ः । माषपर्ण्याम् । अ.म. । सु.चि.१८अ. । गन्धसु-
खे । र.बा. ।

काम्यः । पुं । असनहवे । वै.निच. । [वै.निच. ।

काम्यकम् । स्त्री । काष्ठविशेषे । अंगन काष्ठे ।

काम्नः । त्रि । ईषदक्षे ।

कायः । पुं । शरीरे । रा.नि.व.१८ । स च
सालिकः राजस तामसा इति त्रिविधः । तत्र सा-
लिकः सममेदः — ब्राह्मणमाहृन्दवाकणकौवेरना-
म्यज्यैराम्यर्षिभेदेन । राजसः वषेदः — आसुरसार्य-
शाकुनराचसपैशाचप्रेतभेदात् । तामसाः त्रिविधाः
— पाशवमाख्यवानस्यभेदेन । सु.शा.४अ. । ख-
भावे । मूर्त्तौ । मे. । तरुप्रकाखे । स्त्री । मनुष्य-
तीर्थे । मे.यहिकं ।

कायचिकित्सा । स्त्री । चिकित्साशास्त्राङ्गवि-
शेषे । “कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्पृष्टाणां व्या-
धीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापक्कारकुष्ठ-
मेह्लादीनामुपशमनायम् ।” सु.म.१अ. । अपि च
“कषायचूर्णगुटिकाः पचानां शोधनानि च । को-
ष्ठामयानां शमनौ क्रिया कायचिकित्सतम् ॥”
अचि.२अ. । शारीरचिकित्सायाम् ।

कायफलम् । स्त्री । कटफलं । वै.निच. ।

कायमानम् । स्त्री । दणकुश्याम् । चि.का. ।
देहपरिमाणे ।

कायवालः । पुं । लकलासे । वै.निच. ।

कायसौख्यम् । स्त्री । शरीरसुखे ।

कायस्था । स्त्री । काकोल्यां । अ.टी.वा.चि.६
अ. । आमलक्यां । जटा. । स्थूलैलायाम् । मूष्णे-
लायाम् । रा.नि.व.६ । शरीरस्थायाम् । भा.ज्व.चि.
कायस्थादिधूपे । तुलसीहवे । रा.नि.व.१० । सि-
न्दुवारहवे । निम्बिनि । सि.यो.उन्मा.चि.अप.
चि.महापैशाचघटे । “कायस्थाशुक्ररीष्कवा ।”

कायस्थादिधूपनम् । स्त्री । शीतज्वरे हितं ।
शरीरतः काटुकी गुडवी गृगुलुः शोरक-
नामगन्धद्रव्यं बाध्यालकं वचा कुष्ठमित्येषां समभा-
गेन धूपः लिपो वा दीयः । अथ अनेनैव कक्कीन स-
यवचारलवणेन सकाञ्चिकं तैलं यथाविधि पक्वं
शीतज्वरघ्नश्च । मा.म.१भ.ज्व.चि. ।

कायस्थाली । स्त्री । रक्तपाटलहवे । वै.निच. ।

कायस्थिका । स्त्री । काकोल्यां । भा.पु.१भ. ।

कायान्निः । पुं । पाषकाग्रौ । वैद्यकम् ।

कायिकः । त्रि । शरीरे ।

कारः । पुं । हिमजिलायाम् । मी ।

कारकम् । स्त्री । यमानाम् । वै.निघ.२७.का-
स.चि.पिप्पल्यादिकषाये । यदरे । वै.निघ. । व-
र्षपिलोद्भवजले । रा.नि.व.१४ ।

कारजः । पुं । गजवाखके । वै.निघ. ।

कारञ्जसुधा । स्त्री । करञ्जसूत्रे । कुरञ्जसु-
धा । गुणाः—कारञ्जसु त्वरिचप्रदा । वै.निघ. ।

कारणम् । स्त्री । हेतो । रोबहेतो । तच्च स-
प्रिक्रष्टविप्रिक्रष्टभेदेन द्विविधं । तयोः सप्रिक्रष्टं वा-
तादि, विप्रिक्रष्टं विरुद्धाहारादि । मा.नि. । वधि ।
इन्द्रिये । देहे । रक्तकोषः । ज्ञानेन्द्रिये । वै.निघ. ।

कारणशरीरम् । स्त्री । सत्वप्रधाने अज्ञाने ।

कारणा । स्त्री । गादवेदनायां । दुःखे । अम. ।

कारणवः । पुं । हंसविशेषः । बड़ु । हंस ।
दीर्घचरणकृष्णवर्णपक्षिणि । जलपिपि । मांस-
गुणाः । मज्जाजातीयपविर्मांसवत् । सु.सु.४६५ ।

कारव्यमी (इन्) । त्रि. धातुपरीचके । हारा ।

कारमिहिका । स्त्री । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

कारम्भा । स्त्री । प्रियङ्गु । अ.म. ।

कारवः । पुं । काके । चिका. ।

कारवल्ली । स्त्री । (Momordica charan-
tia.) चूदकारवेलेके । छोटो कउला, उच्छे ।
हिं होटीकरेली । मं लघुकारली । गुणाः—तिक्ता
उष्णा दीपनी कफवातघ्नी अरीचकघ्नी रक्तदोषघ्नी
च । रा.नि.व.७ । अथवा कृष्णा कफपित्तघ्नी च ।
राज. । फलगुणाः—हिंसं भेद लघु तिक्तं अवा-
तलं पित्तरक्तकामलापाण्डुकफमेहकमिघ्नम् । मद. ।
लघुः दीपनी च । भा.पू.१७. । कटुहृद्यम् ।
उच्छे । रा.नि.व.२३ । तद्व्या कारवल्ली स्वादि-
मेवाहीपनी लघुः ।

कारवारि । स्त्री । करकाजले । शिमेतृ जल ।
गुणाः—‘‘कारोदकस्य विशदं गुहं रुचं खिरं
धनं । कफहरातलं चातिशीतं पित्तविनाशकं ॥’’
वै.निघ. ।

कारवी । स्त्री । कृष्णजीरके । राजा. । काज-
कीरा । हिं कलीजीरकर । भा.पू.१७. । ‘‘व्योषं
यास्य कारवी ।’’ च.द.अभिन्ना.ज्व.चि. । मधुरि-

कावाम् । गोत्री । तेजपत्रे । गुहलचि । मी.व.
चिकं । शताह्वयाम् । उल्का । प.सु. । रा.नि.
व.४ । अजमोदायाम् । वनस्पती, ताकनी ।
रा.नि.व.२३ । चन्द्रशूर । भा.पू.१७. । मेघिका-
याम् । सूक्ष्मकृष्णजीरके । च.द.यह.चि.पायाम-
काञ्जिके । हिङ्गुपत्राम् । अ.टी.भ. । चूदकारव-
ल्लाम् । रा.नि.व.७ ।

कारवेले : (कः) । पुं. (Momordica cha-
rantia. Syn. M. muricata.) खगामस्या-
तफलशकलतायाम् । बड़ु कउला उच्छे गाछ ।
हिं करेली । तें काकरवेडु । उत्. शसुरा । तप-
लगुणाः—‘‘कारवेलेचातितीक्ष्णमग्निदोषिकरं ल-
घु । उष्णं शीतं भेदकञ्च स्वादु पथं समीरितम् ।
अरुचिच कफं वातं रक्तदोषं ज्वरहमीन् । पित्तं
पाण्डुञ्च कुष्ठञ्च नाशयेत्... । बृहदुक्तं कारवेले कटु
तिक्तञ्च दीपकं । अत्रथं भेदकं स्वादु रुचं चारं
लघु स्मृतम् । अवातलं पित्तहरं रक्तकफपाण्डु-
गहत्... । वै.निघ. । तस्युषे धारके रक्तापने
हिते च । ‘‘कारवेले हिंसं भेद लघुतिक्तमवात-
लं । ज्वरपित्तकफाशयं पाण्डुमेहकमीन्दर-
कारवेलेञ्च वातघ्नः कफघ्नः पित्तहारकः । उष्णे
रुचिकरः प्रीतिक रक्तदोषकरी वृणा ॥’’ अत्रि.
१६५. । [भा.पू.१७.शकव. ।

कारवेली । स्त्री । चूदकारवेले । छोटो उच्छे ।

कारव्यादिः । पुं । कषायभेदे । कषायोऽयम-
भिन्नासज्वरे हितः । ‘‘कारवीपुष्करैश्चत्रायनी-
नागराभ्याः । दशमूलौघटीशङ्खौघासनागौघ-
वाः । तुल्या मूत्रेषु निष्काथ्य’... । भेष. । क-
ष्णजीरकं कुष्ठं परण्डमूलं चायनी (वलाडूयूर)
शुष्की गुड़वी दशमूलं शटी ककटशङ्खौ दुरालभा
भागौ पुनर्नवा प्र. ८२. गोमूत्रं शर्तौ. श्रि. ८२. ।

कारस्कारः । पुं । कुपीलुहले । विषतिन्दुके ।
कुंठला । मं काजिरा । कं काजिवार, मंकरते-
दुषा, माकड़केद । गुणाः—कटुहृद्यः तिक्तः कु-
ष्ठघ्नः वातरक्तघ्नः कण्डूतिक्तफामाशौत्रघ्नश्च । रा.
नि.व.६ । ‘‘अस्य आमफलं चाहिं त्वरं वातलक्ष-
णं । शीतलघु सघृष्टं तप्यकं विषदं गुहं । पा-
के च मधुरं प्रीतं कफं वातं प्रमिहकं । पित्तं रक्त-
विकारञ्च नाशयेत्... । वै.निघ. । त्रिदिनं काञ्जिके

लिप्तं शङ्खं स्वादिषतिन्दकम् । इति शुद्धिः । शी-
तल्लिक्तः वातमदकरः लघुः वेदनाहरः याही
कफपित्तरक्तघ्नश्च । भा. । वृक्षसामान्ये । त्रिका ।
कारस्तराटिका । स्त्री । कर्णजलीकायाम् ।
कान्तिकाटिरी, कण्डाई । त्रिका ।

कारा । स्त्री । पीड़ायाम् । दुःखे । हारा ।

कारायिका । स्त्री । सारस्यां । बलाकायाम् ।
जटा ।

कारिका । स्त्री । यातनायाम् । मी. । हि. च. ।

कारिवेक्ष । पुं । कटिहकवृत्ते । कण्ठा ।

कारी । स्त्री । स्नानमव्यातचुपे । कण्टकारी
चाक्रकारीति द्विधा । मं कं करीकारे । गुणाः
—कपाया मधुरा पित्तघ्नी दीपनी स्याद्विणी
कथा गुरुः । कण्ठशोधनी । रा. नि. व. ८० । एतत्फ-
लम् तुवरं पटुम् दीघघ्नश्च । वै. नि. च. ।

कारीरम् । स्त्री । टीट इति प्रसिद्धे करीरफले,
तत्पुत्रे च । गुणाः —“कारीरं कटुकं याहि फल-
मुष्णं रुचिप्रदं । कफपित्तकरं किञ्चित्कषायं वात-
हृदयम् । कारीरं कुष्ठमं भेदि कटुकं कफनाशनं ।
पित्तकटुविरं भयं कषायं पथ्यदं भृशं ।” वै. नि. च. ।

कारुकः । पुं । कर्करज्ज्वले । श. चि. ।

कारुककर्म । स्त्री । सूपकारकर्मणि । तक्षन ।

कारुजः । पुं । हस्तिप्रिशौ । वामलूरे । मी. ।
नागकेशरि । फिने । गैरिके । हि. च. ।

कारुण्डिका (गुडी) । स्त्री । जलीकायाम् ।
हारा । श. च. ।

कारुण्यसागरः । पुं । ज्वरातिसाराधिकारि
रसः । गन्धकी विगुणः । रसमखनीऽभावे शुद्धस-
त्तस्य भागैकम् । विपाचयेत् बालुकायन्त्रे मृत्कपटे
वा पाचयेत् । मार्कवमूलं भृङ्गराजमूलम् । सम-
भागानि द्विः । चारादिविङ्गलानि पञ्चदशद्रव्याणि
प्रत्येकं मिलितरसादीनां समानि मिश्रयेदित्यर्थः ।
पारांशश्च १ तो. (अधावे शुक्लपारा १
तो.) गृह्यक २ तो. अज २ तो. गर्भपटे तले
नक्तन करिशा भृङ्गराजस्य रसे पेषण करिशा
अश्व काल पाक करिषेव । परे तांशते
श्वक्कर, माचिकार, मोहांगा, विट, टैमकुव,
जल, नाडुर, करकचलवन, जिक्कु, चित्त

मूल, विष, जीरा, तिङ्ग मिमिड ६ तो.,
दिदेव । र. स. सं. ।

कारोत(त्तर) । पुं । सुरामखे । चम. ।

कार्कटः (कः) । पुं । कर्कटवृत्ते । कौ. कृत्वा-
न । रा. नि. व. ११ ।

कार्कणः । पुं । वनकुट्टे । वै. नि. च. ।

कार्णम् । स्त्री । कर्णमले । वि. । कर्णसम्बन्धीये ।

कार्तस्वरम् । स्त्री । सुवर्णे । धूमूरफले । चम. ।

कार्तिकः । पुं । स्कन्दे । कृतिकायुक्तमासि ।

कार्तिकशालिः । पुं । कार्तिकपक्षे शालि-
धान्यभेदे । कार्तिकशाल धान ।

कार्तिकिकः । पुं । कार्तिके मासि । वै. नि. च. ।

कार्पटः । पुं । Lac. जतुनि । छो. गाला । मी. ।

कार्पासः (कः) । पुं । कार्पासीचुपे । कां. पां. गी.
गो. गुणाः —कार्पासी लघुपाकीणः मधुरः
वातघ्नः । तत्पलाशं वातघ्नं रक्तजन्तुं मूत्रवर्तनं कर्ण-
पिण्डकानादपूयसावविनाशकम् । तद्दीपं सन्ध्यदं
वर्णं गुरु च । भा. पू. १ भ. । वनकार्पास्यां । सु. न.
३८ च. ।

कार्पासकी । स्त्री । कार्पास्यां । भा. पू. १ भ. ।

कार्पासतैलम् । स्त्री । नाडीत्रणे हितम् ।
पाठः —“कार्पासमूलरजनीकल्कं दत्त्वा जले शृतं
तैलम् । पूरणमावाहिरजं नाडीत्रणमाशु नाशय-
ति ॥” त्रिजटेतल, ४ भ. खल १७ भ. । कृक
कार्पासमूल ७ हरिद्रा १ भ. । रस. र. । श. र. ।

कार्पासनासिका । स्त्री । तर्की । टे. के. ।

कार्पासास्थि । स्त्री । कार्पासवीजि ।

कार्पासी (सिका) । स्त्री. (Gossypium,
hirsutum, herbaceum.) Cotton plant.
रक्तकार्पासचुपे । रक्त कार्पास । मं रक्तकार्पा-
सी । कं हति । तं पति । गुणाः —“कार्पासी म-
धुरा शीता सन्ध्यद्विकरी मता । किञ्चिदुष्णा च
बल्या च कषाया च लघुः स्मृता । कफपित्तघ्ना-
दाहभमशमवनीहरा । मूर्च्छाहरी च सम्प्रीता
चायुर्वेदविशारदैः । कार्पासिकाफलम्रीकं मूत्रस्य
च विवर्धकम् । वातं रक्तजडुर्धूपितिकां कर्णना-
दकं । कर्णपूयञ्च शमयेत् ।” रा. नि. व. ४ ।

कार्पाण्युक्तः । पुं । श्वेतखदिरे । हिमालय-
क्षेत्रे । रा.नि.व.८ । महानिम्बहवे । रा.नि.व.९ ।
चोपचिन्नोतिस्त्रातद्रव्ये । वै.निघ. । माघकौलतायां
वंशे । मि. । ह.च. । [मि.णविकं ।

कार्पाणः । त्रि । मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्षांते च ।

कार्पाणरी । स्त्री । वंशरीचनायाम् । रा.नि.व.६ ।

कार्पाण्यम् । स्त्री । हेतो । प्रयोजने । गी. ।

कार्पाण्यप्रवेष्टः । पुं । भालस्ये । रा.नि.व.२० ।

कार्पाण्यपुटः (ध्वनिः) । पुं । चपणके । त्रि ।
उन्मत्ते । अन्वर्थकरे । हारा. ।

कार्पाणी । स्त्री । कारीहवे । रा.नि.व.८ ।

कार्पाणरी । स्त्री । कार्पाणरीहवे । गीमात्र गांछ ।
अ.टी.भ. ।

कार्पाण्यर्षः (र्षः) । पुं । गाभासीहवे ।

कार्पाण्यः (र्षः) । पुं । कर्चुरके । शठे । रा.नि.
व.६ । गाभासीहवे । लकृचहवे । उडेली, उडवा
गांछ । रा.नि.व.९ । सुद्रपणांसि । शालहवे । अ.
टी.भ. । शकहवे । वै.निघ. । स्त्री । कृशतारोगे ।
तल्लक्षणे यथा—“वातो रुचाद्रपानानि लहन् प्र-
मिताशनं । तयातिथीगः शोकाश्च वेगनिद्रा विनि-
यहः । नित्यं रोगोऽरतिर्नित्यं व्यायामो भोजनाल्प-
ता । भीतिर्धनादिध्वंसश्च कार्पाण्यकारणमीरितं ॥”
भा. ।

कार्पाण्यहरलौहः । पुं । रसायनाधिकारि ।
अत्र सर्वद्रव्यं समभागं, सर्वसमं लौहच । अश्व-
तथुला, दन्तीमूल, अश्वगन्धमूल, त्रिफला, त्रि-
कटु, त्रिभद्र, शतमूली, अश्वत्थवेणु, अश्वत्थ-
के समभागं । सर्वं समानं लोहं । भीमराज-
हस्ते मर्दनं ७ उष्ये मदनं करिष्ये । र.सा.सं. ।

कार्पाण्यपणः । पुं, स्त्री । कर्षपरिमाणे । स्वर्णे
१६ माषकाः । रौप्ये १६ पलानि । तांसे ८० र-
तिकाः । १६ पणे । मि. । [अंणि । वै.निघ. ।

कार्पाणी । पुं । कृष्णसारश्वे । स्त्री । कृष्णश्व-
च-
कार्पाणी । स्त्री । लघुशवाव्याम् । वै.निघ. ।

कार्पाण्यसम् । स्त्री । कृष्णायसो विकारि ।

कार्पाणी । स्त्री । शतावर्था । रा.नि.व.४ । अम. ।

कार्पाण्यर्षम् । स्त्री । लौहमले । रा.नि.व.११ । त्रि । कृष्णसारचर्म । अम. ।

कार्पाण्ययसः । त्रि । कृष्णायसनिर्दिष्टे । स्त्री ।
लौहे ।

कार्पाण्यवनम् । स्त्री । शालवने ।

कार्पाण्यः । पुं । (Sohoria robusta) । त्रि-
रौ । अम. । कृष्णसारश्वे ।

कालम् । स्त्री । लौहे । अ.टी.भ. । ककौल-
ले । रा.नि.व.१२ । कृष्णगुरुणि । श.च. ।

कालः । पुं । कीकिले । रा.नि.व.१९ । रक्त-
चिचकलुपे । कासमर्द्धलुपे । रा.नि.व.६ । व्याघ्रम-
खे । रा.नि.व.१२ । मयू । मि. । राशि । धुन्ना ।
द्रीणकाके । कृष्णगौरीचनायाम् । कृष्णाङ्गने । अ-
स्थिपञ्जरे । वै.निघ. । सम्प्राप्तेरौपाधिकमर्दे । “नक्तं
दिनर्तुमुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ।” भा.नि. ।
समये । मग्न । चणदण्डादौ, द्रव्याणि यदा कुर्वन्ति
स काल इति । सु.सू.४१अ. । चक्रवर्त्तमणना-
विरतगमनशीलत्वसंभावः । सर्वभावपरिणतिहेतुः
कालः । च.द. । अतीतानागतवर्त्तमानरूपस्त्रिविधः,
वर्षाहिमीश्वररूपः तथा उदयास्तमध्यमरूपः प्रवर्त्त-
करूपः पालकरूपः संहारकरूपश्च कालः । यथा
—“यः कर्माणि प्रपश्येत् प्रकर्षे वर्षमानके । का-
लः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् । का-
लः कालयते विश्वं तेन कालो विधीयते । कालस्य
वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धाकिन्नराः । कालो हि
भगवान्देवः स सालापरमेश्वरः । सर्वपालनसंहर्ता
स कालः सर्वतः समः । येन मृत्युवशं याति कृतं
येन लयं व्रजेत् । संहर्ता सोऽपि विजयः कालः
स्थाक्लनापरः । कालः सृजति भूतानि कालः
संहरते प्रजाः । कालः स्वपति जागर्ति कालो
हि दुरतिक्रमः । .....तथा वर्षाहिमीश्वर-
ख्यास्तयः काला इमे मताः । तथा चर्योऽन्ये वि-
जया उदयमध्यास्तमेव च ॥” अवि.४अ. ।

कालकः । पुं, स्त्री । जलसर्पे । जलटोड़ा,
जलवोड़ा । श.र. । जतुके । जूड़ु । अम. ।
स्त्री । कालशके । भा.शाकव. । यज्ञति । ह.च. ।
नेत्रतारके । शस्त्रमेदे । [४१अ. ।

कालकण्ट । पुं । गिलोद्याफलहवे । सु.र.

काली ज्ञायते । रत्नविशयशास्त्रविशेषे शब्दनाथ-
कृते ।

कालतालः । पुं । तमासवृत्ते । रा.नि.व.६।

कालतिन्दुकः । पुं । कुपीली । कम्पू वा
आतनूष ।

कालतुण्डम् । स्त्री । कृष्णागुरुणि । वै.निघ. ।

कालत्रयम् । स्त्री । वर्तमानभूतभविष्यत् ।

कालदोला । स्त्री । नीलीवृत्ते । भा. ।

कालधर्मः (स्यन्) । पुं । मल्ली । अम. ।

कालनिर्यासः । पुं । गुग्गुली । शिशुशुण ।
रा.नि.व.१२ ।

कालपत्री । स्त्री । तालीशपत्रे । वै.निघ. ।

कालपर्णः । पुं । तगरवृत्ते । श.र. ।

कालपर्णिका (र्णी) । स्त्री । कृष्णविवृति ।
काण्ड उड्डेडी । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.११ ।

कालपालकम् । स्त्री । कङ्कुष्ठशक्तिकायाम् ।

कालपाशी । स्त्री । श्यामालतायां । रत्ना ।

कालपीलुकः । पुं । कुपीली । भा. ।

कालपुच्छः (कः) । पुं । कूलचरमृगविशेषे ।
च.चि.२भ. । अयं कूलचरगुणः । सु.सू.४६अ. ।
कृष्णचटके । वै.निघ. ।

कालपुष्पम् । स्त्री । कलायवृत्ते ।

कालपृष्ठः । पुं । मृगविशेषे । कृष्णमात्र इति-
१ । ह.च. । कल्पविणि । मीठचतुको ।

कालपेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । कृष्णजी-
रके । वै.निघ. । श्यामालतायां । रत्ना ।

कालपेषी । स्त्री । श्यामालतायां । भांग
लता । रत्ना ।

कालप्रभातम् । स्त्री । शरदृतौ । त्रिका. ।

कालप्रिया । स्त्री । अश्वगन्धायां । रा.नि.व.४।

कालबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरोगमात्रे ।
ये शीतोष्णवातवर्षादिनिमित्ताः, तेऽपि च हिंसा
व्यापन्नमुक्ताः, अत्यापन्नमुक्ताश्च । सु.सू.२४अ. ।

कालबालः (लुकः) । पुं । कङ्कुष्ठे । प.सु. ।

कालभण्डा । स्त्री । श्वेतगङ्गायाम् । वै.निघ. ।

कालभागिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । रा.
नि.व.६ ।

कालभृत् । पुं । सूर्ये । निघ. ।

कालमल्लिका (म्ली) । स्त्री । कृष्णार्जके । वै.

कालमानम् । स्त्री । कालविषयिणि परिमाणे ।
यथा — १८ निमेषे १ काशा ३० का. १ कला,
३० कलाः १ लघः, १२ लघः १ सुहृत्तम्, ३० सु.
१ अहोरात्रः (दिनं), १५ दि. १ पक्षः, २ पक्षौ
१ मासः, २ मा. १ ऋतुः, ३ ऋ. १ अयनम्, २
अय. १ वर्षः ।

कालमानः (लः, कः) । पुं । कृष्णपत्रचूड-
तुल्यम् । काण्ड पीठा छोटि तुलनी । प.सु. ।
कृष्णमल्लिकायाम् वर्वरिकेति लीके । वाङ्म. । सु.
सू.३७अ. । भा.पू.१भ. । च.चि.२भ. । वा.सुरसादिः ।

कालमारिषः । पुं । बृहत्पत्रतण्डुलीयशर्के ।
चूडमारिषे । बड़ टांपीनटिशा, कांटांनटिशा,
छोटि नटिशा । भेष. । च.द.अस्त्रपित्त.चि.अमृग-
जौ. । र.मा. ।

कालमाला । स्त्री । कृष्णार्जके । वा.सू.१५
अ. । “सुरसयुगफणिककालमालाविडम्बम् ।”

कालमुखः । पुं । वानरे । रा.नि.व.१६ ।

कालमुष्कः (कः) । पुं । (Bignonia in-
dica) घण्टापाटलवृत्ते । प.सु. । कृष्णपुष्पघण्टा-
याम् । च.द.सि.यो.चारविधिः । “तीये कालमु-
ष्ककस्य विपक्षेत् ।” श्वेतपुष्पः कृष्णपुष्पः पीतपुष्प-
स्तथैव च । पीतो रम्यो वरक्षेषु कालमुष्काः प्रकौ-
र्मिताः ॥ कु.टी. । विश्वामिवः ।

कालमूलः । पुं । रक्तचित्रके । रक्तुचिते ।
रा.नि.व.६ । [रा. ।

कालमेशिका । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । अ.टी. ।

कालमेषिका (पी) । स्त्री । श्यामालता-
याम् । भा.पू.१भ. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ.२भ.
उन्मा.चि. । कृष्णजीरके । विहतायाम् । रा.नि.
व.६ । वाकुल्याम् । रा.नि.व.४ । हरिद्रायाम् ।
रा.नि.व.२३ । श्वेतजीरके । वै.निघ. । श्यामाल-
तायाम् । प.सु. । [निघं मीहति । मा.नि. ।

कालमेही । पुं । तन्नामकमेहरीणे । तेन मसी-

कालरात्रिः । स्त्री । भीमरश्मिनि । हारा ।

काललवणम् । स्त्री । काचलवणे । म० ल-
वण । रा. नि. व. ६ । विडलवणे । विटलवण । प.
सु. । च. शा. ८८५. । [लोह । र. मा. ।

काललौहम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहे । तीक्ष्ण

कालवङ्कः । पुं । कालियाकड़ा इति ख्याते
क्षुपे । रसेन्द्र चि. लुधावतीगुडौ ।

कालवस्तिः । पुं । वर्षादौ वातायुपश्मार्थं
बली । स च पञ्चदशविधः — आदौ स्नेहवस्तिरेकः,
ततो निरुहवस्तिरेकः पुनः स्नेहवस्तिः ततः निरु-
हवस्तिः, एवं द्वादशवस्तीनन्तरं क्रमेण कृत्वा अन्ते
त्रयः स्नेहवस्तयः कार्याः । च. सिद्धि. १८५ ।

कालवानरः । पुं । कृष्णमुखवानरे । रा. नि.
व. १६ ।

कालवाहनः । पुं । महिषे । वै. निघ. ।

कालविध्वंसनरसः । पुं । पाक्षुरीगे हितः ।
पाठः — “शुद्धतं हेम तारं तावं तालञ्च मर्दयेत् ।
जवीरनीरसयुक्तं आतपे मर्दयेद्दिनं । सर्वतुल्यं
पुनः मृतं चित्रा पिष्टं प्रकल्पयेत् । धूलूरफलम-
ध्यस्थं दीलायले चार्धं पचेत् । धूलूराक्षद्रवैरेव
भाण्डे चूर्णे प्रपाचयेत् । आदाय बन्धयेद्वस्त्रे इष्टिका-
यन्त्रं पचेत् । जास्वीरैर्गन्धं पिष्ट्वा अध ऊर्ध्वं प्र-
दापयेत् । तुल्यं तुल्यं पुनर्द्वयं रुद्धा लघुपुटे पचेत् ।
शतधा गन्धकैः जीर्णं तदुद्धृत्य विचूर्णयेत् । लौह-
भक्ष्यं समांशञ्च दत्त्वा मर्द्यं द्रवैर्दिनम् । कण्टकार्या
वृहत्पात्रे तथाग्नीनां द्रवैरपि । प्रतिद्रवैर्दिनं मर्द्यं
पुटेत्यष्टभिरुपलेः । एवं नवपुटे द्यं द्रावे द्रावे
विधा विधा । वक्रार्कचिरविलानां द्रवैस्त्रिपुटेः
पचेत् । अम्लसूत्रागतं पश्चात् आदाय चूर्णयेत्पुनः ।
दशांशेन विषं धीव्यं गुडामात्रं प्रयोजयेत् । का-
लविध्वंसनी नाम रसः पाक्षुमयापठः ॥” शुद्धपा-
रदं स्वर्णं रीत्यं ताम्बूरितानां समभागं समर्थं
सर्वसमं पारदं पुनर्दत्त्वा जम्बीररसेः आतपे दिनं
पेषयित्वा पिष्टिं कुरु । पिष्टञ्च धूलूरफलमध्ये सं-
स्थाप्य दीलायां चार्धः पक्का चूर्णयेत् । तत्र चूर्णं
धूलूररसेन भाण्डे पक्का बल्लवर्धं कृत्वा पुनर्द्वि-
कायलेन पचेत् । ततः जम्बीररसपिष्टं गन्धं प्रति-
नारं सर्वसमं ऊर्ध्वो दत्त्वा शतवारं लघुपुटे प-
चेत् । तथा चूर्णयित्वा सर्वसमं लौहभक्ष्यं दत्त्वा

कण्टकार्यादीनां प्रत्येकं रसेन विधा समर्थं पच-
करीषैः ६ पुटा देयाः । पुनश्च प्रत्येकं विचकादिर-
सेन मर्दयित्वा ६ पुटा देयाः । अम्लसूत्रासमदृष्ट-
मांशविषं संमिश्र्य १ गुडानां प्रयोजयेत् । रस. र. ।

कालविषाणिके । स्त्री । काकोलीचौरका-
कील्यौ । वा. उ. । [वै. निघ. ।

कालवीजकः । पुं । महानिम्बे । कालतित्तुके ।

कालवन्तः (चः) । पुं । कुलवन्तः । कूर्धि
कलांश्चैव गीच्छ । “कुलवन्तः कालवन्तः ।” हे. च. ।

कालवन्ता (न्तिका) । स्त्री । रक्तपाटलव-
न्ते । राज. । पेटिकायां । पेटात्रि गीच्छ । रत्ना. ।
See कुवेराक्षौ ।

कालवन्ताकः । पुं । पेटिकायां । पेटात्रि ।

कालवन्ती । स्त्री । पाटलावन्ते । पौ. रू. गी-
च्छ । रा. नि. व. १० ।

कालवेला । स्त्री । शनैश्चरवेलायाम् ।

कालशाकम् । स्त्री, पुं । A sort of po-
thor. चुचुशाके । हिं नरिच्चा । तं करिवेपचे-
द्दु । गुणा — आग्नेयं गुरु शीघ्रघ्नञ्च । राज. ३५. ।
“कालशाकः कटुभिक्तः पटुरग्निप्रदीपनः । पाच-
को भेदको रुच्यो वातलीणः सरः स्मृतः । कफ-
शोषविषाणानां नाशनः परिकीर्तितः ।” शर-पु-
ञ्जायाम् । वै. निघ. २५. उन्मा. चि. । कुलवन्ताके ।
तुलसीवन्ते । [रा. नि. व. १६ ।

कालशालिः । पुं । कृष्णशाली । काल धान ।

कालशे(से)यम् । स्त्री । पादजलेन विभाग-
दधिकृते तके । घाण । रा. नि. व. १५. । आले ।
हरिताल ।

कालसङ्कर्षा । स्त्री । नववर्षीयकन्यायाम् ।

कालसर्पः । पुं । कृष्णसर्पे । चिका. ।

कालसारम् । स्त्री । पीतचन्दने । कलंवक
इति लोके । भा. पु. १५. । पुं । कृष्णसारकशे । कृ-
ष्णागुरुणि । तित्तुके । वै. निघ. । हरितालके ।

कालस्तम्बः । पुं । (Diospyros embry-
opteris.) तित्तुकावन्ते । ऊर्ध्वं गीच्छ, गीव गी-
च्छ । र. मा. । गुणा — “कालस्तम्बश्च सुधुरी बन्धो
वृथो गुरुः स्मृतः । घातुवृद्धिकारः शीतः अमदाह-

कनापहः । पितृशीघ्रं विस्फोटं पितृश्चैव विमा-
शयेत् ॥” वै.निघ. । विट्छदिरि । श्रुश्रवावला ।
उदुम्बरवृक्षे । रा.नि.व.८।११ । जीवकद्रुमे । त-
मालपत्रवृक्षे । तृक्षणीतुत्र ग्राह् । वै.निघ. ।
कालतालि । मे. ।

कालस्करः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । अम. । तमा-
लवृक्षे । उष्णान ग्राह् । रा.नि.व.८ ।

कालस्थाली । स्त्री । पाटलवृक्षे । भा.पू.१भ.।

कालह्वीनः । पुं । लोध्रवृक्षे ।

काला । स्त्री । चिहति । रा.नि.व.६ । कृष्ण-
चिहति । मे. । पिपपल्याम् । नागबलायाम् । वै.
निघ.२भ.वा.व्या. । नीलिन्याम् । च.चि.३अ. ।
मन्निहायाम् । सुदृक्कृष्णजीरके । सु.सु.मिथ.अ. ।
अहिनायाम् । कानिशाकफु । रत्ना. । भेष.ना-
लीत्रणचि. । अश्वत्थायाम् । पाटलायाम् । भा. ।

कालाग(गु)रु । क्ली. । कृष्णागुरुणि । रा.नि.
व.१२ ।

कालाग्निभैरवः । पुं । ज्वरे रसः । अत्र पा-
रद १ भ. गन्धक २ भ. कज्जलीं विधाय गोक्षुर-
क्तायेन भावयेत् । शक्ते चूर्णयित्वा चूर्णसमं ताम-
चूर्णं, तामस्याष्टांशं विषं, ह्रिङ्गुलं १ भ. धूम्रवी-
जं २ भ. हरितालं ३ भ. मनःशिला ३ भ. टङ्गणं
३ भ. खरं ३ भ. जैपालं ३ भ. स्वर्णमालिकं ३
भ. लौहं १ भ. वज्रच १ भ. सर्वसर्पकोरिणं म-
र्दयेत् । पञ्चाङ्गमूलपत्रमूलयोः क्तायेन यथाक्रम-
म्भरैकं सम्मर्द्य चणकाभा वटी कार्या । भेष.ज्व.
चि. । रस.कौ. ।

कालाग्निरसः । पुं । भगन्दरे रसः । पाठः
—“शुद्धतत्तं समं गन्धं सृतागं सतुल्यकं । जीरकं
सैम्बं तुल्यं तिक्ताकोशतकोद्रवैः । पिष्टं तलेप-
नाङ्गि भलणाश्च भगन्दरम् ॥” भावा २ गुञ्जा ।
रसर. ।

कालाग्निरुद्ररसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“सूतकान्तामतीक्ष्णानां भस्मासक्तिकगन्धकं ।
पल्याककोटकीकन्दे चिह्ना लिप्ता मृदा वहिः । भू-
भराष्टे पुटे पल्याह्नैकं तद्विचूर्णयेत् । दशमांशं
विषं व्योषं मासमाचनु भवेत् । रसः कालाभि-
रुद्रोऽयं दशाह्नेन विसर्पनुत् । पिपपत्नीमधुसंयुक्त-
मनुपानं प्रकल्पयेत् ॥” अम्यः ज्वरे । यथा—“स-

रिचं गन्धतुल्यं चिह्ना पिप्पैर्विभावयेत् । मायूर-
मन्थवाराहच्छागमाद्विषजैरपि । समक्षैरथवा व्यसैः
दिनैकं भावयेद्रसं । संयोज्यं गरलघ्नापि वटिकां
कारयेद्बुधः । रसः कालाभिर्बुद्रोऽयं विगुञ्जं भच-
येत्ततः ॥” स्नानं पथं । रस.र.ज्व.चि. ।

कालाजानी । स्त्री । कृष्णजीरके, मङ्गरैलायां
च । भा.म.१.भागजु.ज्व.चि. । “कालाजानी तु
सगङ्गा ।”

कालाञ्जनी । स्त्री । कृष्णकार्पाससुपे । का-
लाञ्जनीति सर्वत्र प्रसिद्धा । काल कार्पास । गु-
णाः—कटुः उष्णः अस्त्रा आमक्तमिष्टी अपानाक-
र्तशमनी जठराग्नेयघ्नी च । रा.नि.व.४ । कृष्णका-
र्पासिका प्रोक्ता कटौ हृद्भोगनाशिनी । मलसाम-
हर्त्रीयैव उदरघातकं हरति ॥” नील्यां । वै.निघ. ।

कालाण्डजः । पुं । कीकिलि । [२१ ।

कालादिकः । पुं । वैशाखमासे । रा.नि.व.

कालानुनादी । पुं । कलविह्वे । उड्डिहे ।
कपिजले । चातके मे. । वनकुक्टे । वै.निघ. ।
वृहत्कृष्णमलिकायाम् ।

कालानुशा(सा)रिवा । स्त्री । कृष्णश-
रिवायाम् । सु.चि.२०अ. । तगरपादिके । उग्र-
त्रपाङ्क । श्रौतलीजटायां । शिडेनी छापि ।
च.द.मृवाघात.चि. । “बलाकालानुसारिवा ।”

कालानुसारकम् । क्ली. । तगरपुष्पे । रा.
नि.व.१० । पीतचन्दने । भा.पू.१भ. ।

कालानुसारिः (री) । पुं । शिंशपात्रवे ।
सूषिके । वै.निघ. । शैलजे । रा.नि.व.१२ । अशु-
रुणि । सु.चि. ७अ. ।

कालानुसारिणी । स्त्री । पिच्छीतगरे । त्रि-
तशरिवायाम् । कृष्णशरिवायाम् । वै.निघ. ।

कालानुसार्य(क)म् । क्ली. पुं । शिंशपात्र-
वे । शिशु । मे. । कृष्णचन्दने । मे. । च.चि.२।३अ. ।
(कम्) शैलजे । रा.नि.व.१२ । अम. । पीतचन्दने ।
स.सु.३६अ. । तगरे । भा. । पिच्छीतगरे । वै.निघ. ।

कालानुसार्या । स्त्री । तगरे । सु.चि.२अ. ।

कालान्तकरसः । पुं । कासाधिकारि रसः ।
पाठः—“ह्रिङ्गुलं मरिचं व्योषं टङ्गणं गन्धकं सर्प-
जम्बीररससंयुक्तं मर्दयेद्यामसाचकम् ।.....”

गुञ्जामात्रप्रदानेन सर्वं नाशय तत्त्वज्ञात्॥” इति।
द्वितीयः यक्षाधिकारि इतः यथा—“कुर्व्यालौहम-
यो मूषा ऊर्ध्वतो दादशाङ्गुला । मर्द्दितं स्वर्णवारा-
होऽष्टहकन्यारसैः समम् । लघुनैर्यममावच्च पि-
च्छहृत्वा निवेशयेत् । पूर्वोक्तायाच्च मूषायां सूत-
पादश्च गन्धकम् । निर्गुच्छीरससम्पिष्टं मूषायां तं
विनिक्षिपेत् । आच्छाद्य लौहचक्रेण वक्यत्वेण जा-
रयेत् । एवमष्टपुटैः जीर्णं समुद्भृत्य विचूर्णयेत् । प-
ञ्चगुणामितं खादेदनुपानं स्याद्भवत् । देयः का-
लान्तकी नाम्ना रसोऽयं राजयन्मनुत् ॥” रस.र. ।

कालान्तरप्राणहरमर्म । स्त्री । तन्मर्म-
स्थानं यवाद्गते पलान्ते वा मासान्ते वा मरणं भवे-
त् । तानि च सौम्याग्नेयानि अग्निगुणेषु आग्नेयौ-
गुणेषु क्रमेण च सीमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ।
तानि ११ । तेषां वचसि ८, (सूतमूले २, सूतरी-
हिते २, अपलापे २, अपलम्बे २,) सीमन्ते ५,
तल्लहदये ४, चिप्रे ४, इन्द्रवक्त्रौ ४, कटितरुणे २,
पाश्र्वयोः २, ब्रह्म्यां २, नितम्बे च २ । सु.शा.६अ. ।

कालान्तरविषः । पुं, स्त्री । मूषिकादी । तू-
तादी च । हे.च. । [पिफणायाम् । धरणिः ।

कालापः । पुं । शिरःकेशे । ग्रन्थोत्तम । स-

कालास्त्रम् । स्त्री । शुक्ते । वै.निघ. ।

कालायसम् । स्त्री । काललौहे । प.सु. ।

कालाह्वः । पुं । काकतुङ्ग्यां । काकतिन्दुके ।
वै.निघ. ।

कालि(ली)कः । पुं । जलकुण्डे । पानिको-
टि । (कः) कौञ्चपक्षिणि । श.र. । स्त्री । कृष्णच-
न्दने । श.च. ।

कालिका । स्त्री । वयोनिरूपके वाजिदन्ताय-
रेखाविशेषे । सा वक्रा कृष्णा च । षष्ठे सप्तमोऽष्टमे
वान्दे क्रमाद्भवति । “वक्रा तु कालिका रेखा कृ-
ष्णा दन्तायसंस्थिता । षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च
भवेत् क्रमात् ॥” ज.द. हिमान्यां । काकोल्याम् ।
रा.नि.व.१ । कर्कटशृङ्गाम् । रा.नि.व.६ । यज्ञत्-
खण्डे । कृष्णजीरके । भा.पू.१भ. । खर्णदीपे । ज-
टा. । चौरकौटे । रोमावक्राम् । हारा. । वृषि-
कपचह्वे । एलायां । वै.निघ. । पटोलशाखायां ।
मांसां । काकायां । शिवायां । मी. । सौराष्ट्रवृत्ति-

कायाम् । कर्कटीलतायाम् । कालशके । वै.निघ. ।
मयविशेषे । हे.च. । कृष्णचटके । भा.पू. १श्री ।
रा.नि.व.१६ । नीलोद्भवे । मद. । कुञ्जकटिकायां ।
अ.टी.भ. । विशिरीहरीतकां । सा गन्धयोगकरिणे
प्रशस्ता । राज. । कर्णकोटीविशेषे ।

कालिकाशकः । पुं । कालशके । वै.निघ. ।

कालिकास्थि । स्त्री । नेत्रास्थिविशेषे । वै.निघ. ।

कालिङ्गतः । पुं । कासमर्द्दह्वे । प.सु. ।

कालिङ्गः (ङ्गिन्) । पुं, स्त्री । Water
melon. कालिङ्गफले । उन्नमूख । अत्रि. । इन्द्र-
यवे । गजे । वै.निघ. । भूमिकर्कारी । विनाति
कृमिङ्गा । उत. । वेताडु । सपें. । मे. । अङ्गोळसारे ।
हे.च. । कुटजह्वे । भा.पू.१भ. । लौहभेदे यथा—
“कालिङ्गी लिङ्गवान् यः स्याद्वनः स्याद्भुङ्क्ते म-
तः ।” सुखबोधः ।

कालिङ्गमानम् । स्त्री । कलिङ्गदेशप्रचलिते
मागधादवरे भौषधादिभक्षणविषयिणि मानभेदे ।
यथा—१२ सर्षपाः, १ यवः, १ य. १ गुञ्जा, १ गु.
१ वल्लः, ८ गुञ्जा १ माषः, ४ मा. १ शाणः नि-
ष्कः टङ्गी वा, ६ मा. १ गद्याणः, १० मा. १ क-
र्षः, ४ क. १ पलम् । यवो दादशभिर्गौरसर्षपैः
प्रीच्यते बुधैः । यवह्वेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जी वल्ल-
उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्त-
चित् । स्यात्तुर्माषकैः शाणः इत्यादि । भा.पू.१भ. ।
सर्षपादिमानम् ।

८ सर्षपाः = १ यवः । २ यवौ = १ रक्तिः ।
२ रक्ती = १ वल्लः । ४ वल्लाः = १ माषः ।
४ माषाः = १ शाणः । १ शाणी = १ कर्षः ।
२ कर्षौ = १ शुक्तिः । २ शुक्ती = १ पलः ।
२ पले = १ प्रष्टतिः । २ प्रष्टती = १ कुडवः ।
२ कुडवौ = १ मानिका । २ मानिके = १ प्रस्थः ।
४ प्रस्थाः = १ आदकाः । ४ आदकाः = १ द्रोणी ।
२ द्रोणी = १ शर्पः । २ शर्पे = १ खारिका ।
१०० पलानि = १ तुला । १० तुलाः = १ भारः ।

परमाखादिमानम् ।

१० परमाणवः = १ चररेणः । ६ च. = १ मरीचिः ।
६ मरीचयः = १ राजिका । २ रा. = १ सर्षपः ।
८ सर्षपाः = १ यवः । ४ यवाः = १ गुञ्जा ।
४ गुञ्जाः = १ पणः । ६ गुञ्जाः = १ माषा ।

- ४ मावाः = १ शावः = ॥० तो. ।
 २ शावी = १ कोलः = १ तो. ।
 २ कोली = १ कर्षः ।
 २ कर्षी = १ षडंशः = २ तो. ।
 २ षडंशः = १ पलः = ४ तो. ।
 २ पलः = १ प्रस्थः = ८ तो. ।
 २ प्रस्थः = १ कुडवः = १६ तो. ।
 २ कुडवः = १ मानिका = २२ तो. ।
 २ मानिका = १ प्रस्थाः = ६४ तो. ।
 ४ प्रस्थाः = १ चादकाः = २५६ तो. ।
 ४ चादकाः = १ कलसः = १०२४ तो. ।
 २ कलसः = १ शर्पः = २०४८ शे. ।
 २ शर्पः = १ द्रोणी = ४०९६ शे. ।
 ४ द्रोण्यः = १ खारी = १६३८४ शे. ।
 १०० पलानि = १ तुला = ४०० तो. ।
 २००० पलानि = १ भारः = ८००० शे. ।

ब्रीह्यादिमानम् ।

- ४ ब्रीह्यः = १ गुग्गुः । ५ गुग्गुः = १ पणः ।
 ८ पणाः = १ धरणीः । २ धरणी = १ कर्षः ।
 ४ कर्षाः = १ पलः । १०० पलानि = १ तुला ।
 २० तुलाः = १ भारः ।

कालिङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । चिह्नित । उ-
 डेङ्गी । रा.नि.व.६ । राजकर्कश्याम् । मे.गजिकं ।

कालिन्द(क)म् । क्ली । (Cucumis util-
 tissimus) Water melon. कालिङ्गः कलि-
 दा इति ख्याति फलविशेषः । तद्रज्जुः । हिं तरवू-
 ज । उद्. तरपुज । सु.सु.४६ अ. । गुणाः—शीत-
 लं याहि स्वादुपाकरसं गुरु विटथि । मद. । तथ
 पक्ष्य गुणाः—पित्तहृत्करम् उष्णं कफवातनाश-
 नं । वै.निघ. । कालिङ्गं याहि कफपित्तगुह्यच्छी-
 तलं गुरु । अत्रि. । दृष्टियः पित्तनाशि कफवात-
 कारित्वं । तथैव गुणाः—रुधिरस्थापनं तिक्तञ्च ।
 “पक्वतु सीधं सचारं पित्तलं कफवातजित् ।”
 भा. ।

कालिन्दिका (न्दी) । स्त्री । चरुणचिह्नित ।
 रा.नि.व.६ । श्वेतकटभीह्वे । रा.नि.व.८ । See
 कटभी ।

कालिन्दीसूः । पुं । सूयं । त्रिका. ।

कालि(ली)य(क)म् । पुं, क्ली । (यः) कञ्च-

सर्पविशेषः । (यकः) कणागुरुणि । कणागुरुः ।
 र.मा. । च.चि.३ अ. । पीतचन्दने । कलम्बक इति
 लोके । गुणैः रक्तचन्दनसदृशगुणम् विशेषेण व्यञ्ज-
 नाशनम् । भा.पू.१ भ. । रक्तदीपहरं विशेषेण वा-
 तघ्नञ्च । मद.व.२ । भा.म.४ भ. नीलिकाव्यञ्ज.चि. ।
 दारुहरिद्रायां । श.र. । वै.निघ.२ भ. अ.प.चि.वा.
 व्या.एलादितैले । मलेन्द्रीकाष्ठे । मल्लिका (द्व-
 दा) । “कालीयकरसीपेतम् ।” सि.यो., च.द.वा.
 व्या.एलादितैले । सु.सु.२८ अ. । शिलाजतुनि ।
 वै.निघ. । लीह ।

काली । स्त्री । नीलियां । रात्री । पाटलायां ।
 कणत्रिहतायां । मञ्जिहतायां । कणवेने । वै.निघ.
 कणकार्पास्याम् । रा.नि.व.४ । कणजीरके । पु-
 धीकायां । चिह्नित । रा.नि.व.६ । हृषिकाव्याम् ।
 रत्ना. । चीरकीटे । मे.लङ्किकं । श्वेतजीरके । क-
 ष्टकपाल्याम् । कृ.कृ.कृ. । भैष.अस्त्रपि.चि.४६.
 चुषावल्यां कन्दर्पसारतैले । [वृ.क. श.र. ।

कालीकः । पुं । Heron. क्रीडे । कौ.८
कालीची । स्त्री । यमविचारभूमी । त्रिका. ।

कालीतनयः । पुं । महिषे । हे.च. ।

कालीयका । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । भैष. ।

कालीयकचोदः । पुं । कुङ्कुमे ।

कालीयागुरु । क्ली । कणागुरुणि । कलम्ब-
 कटु इति लोके । भा.उ.वाजी.चि.चन्दनादितैले ।

कालीरसा । स्त्री । कदलीह्वे । वै.निघ. ।

कालुष्यम् । क्ली । रजोगुणकर्मकलुषतायाम् ।
 रा.नि.व.२१ ।

कालेय(क)म् । क्ली । कुङ्कुमे । पीतचन्दने ।
 मलेण्डीचन्दनमिति लोके । रा.नि.व.१२ । सु.सु.
 १८ अ. । कणचन्दने । कुङ्कुमाङ्कुरं । प.सु. । च.द.
 पित्तज्व.चि. । यक्षित । मे. । हरिचन्दने । रा.नि.
 व.२२ । पुं । दारुहरिद्रायां । र.नि.व.६ । कुङ्कु-
 रे । रा.नि.व.१८ । कामलरोगभेदे । कुङ्कुमाङ्कुराणि ।
 पीतवर्णसुगन्धिकाष्ठे । नीलकमले । शिलाजतुनि ।
 वै.निघ. ।

कालोद्यम् । क्ली । कमलबीजे ।

कालोलः । पुं । द्रोणकाके । विषभेदे । मे. ।

काल्यः (ल्यः) (कः) । पुं । (Carcuma zerumbet.) गन्धशर्करा । प.सु. । व्याघ्रनखी । नशी । वै.निघ. । चामरहरिद्रायां । आश आनी । चम. । श.र. ।

काल्यम् । स्त्री । प्रत्यक्षे । हे.च. ।

काल्या । स्त्री । गर्भग्रहणप्राप्तकालायां रजःखलायां गवि । दाडान् गौहि । प्रतिवर्षप्रसवश्रीलायां गवि । दहन्न विडौनी गौहि । हला. ।

कावारम् । स्त्री । An aquatic plant. (Vallisneria) शैवले । ऋ.उ. । हारा. ।

कावारी । स्त्री । दण्डादिच्छत्रे । टो.का । त्रिका. । [कौकपलिणि । मे.कचिकं ।

कावकः । पुं । कुकुटे । पीतमस्तकपविषि ।

कावेरम् । स्त्री । कुकुमे । जटा. ।

कावेरी । स्त्री । हरिद्रायां । इन्द्र. । मे.रत्रिकं । खनामप्रसिद्धभारतवर्षीयदाक्षिणात्यनद्याम् । एतज्जलं खादु अमघ्नं लघु दीपनं ददुकुष्ठघ्नं मेधाबुद्धिरुचिप्रदञ्च । रा.नि.व.१४ ।

काशः (कः) । पुं, स्त्री । A species of grass. (Saccharum spontaneum.) खनामख्यातदण्डविशेषे । "चामरपुष्पः" इति । सु.स.२८८. । "श्वेतचामरकः इति ।" वा.स.१५५. । "गोकण्टकोक्तसहाचरवाणकाशाः ।" (कट.५१) वा. । हिं कास । भं कं काउंसु, काजलु । तें रे.लु । कौं कसाड । स द्विविधः, तत्र प्रथमः उशीरीति कशाड इति च लोके ख्यातः । गुणाः—मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः सूत्रकृच्छाश्मरीदाहरकदोषक्षयपित्तरोगघ्नश्च । भा.पू.१.भ. । शीतलः गौल्यः रुचिजनकः द्रव्यः पित्तादाहघ्नः तृप्तिकरः बल्यः शुक्लः अमशीयकफघ्नश्च । द्वितीयः—मधुरः शीतः पित्तादाहक्षयघ्नश्च । रा.नि.व.८ । पुं । कण्टकधूयने । चूते । श.र. । रोगविशेषे । See कासः । काशिराजपितरि सुहृत्ते ।

काशनाशनः । पुं । कर्कटप्रक्षाम् । रत्ना. ।

काशपुष्पकम् । स्त्री । स्वावरविषालमृगतकन्दविषे । वा.उ.१५५. । [च.टी.रा. ।

काशमर्हः । पुं । कासमर्हच्छपे । कांकाजम् ।

काशा (शी) । स्त्री । काशदण्डे । च.टी.भ. ।

काशात्मलिः । स्त्री । A kind of silk cotton tree. (Bombax hepta phylum.) कूटशाख्याम् । कृ.शिशुल. । जटा. ।

काशः । पुं । धन्वन्तरिपितरि सुहृत्ते ।

काशिकन्या । स्त्री । काशितनयायाम् ।

काश(शी)काप्रियः । पुं । दिवोदासे, धन्वन्तरी । श.र. ।

काशियहः । पुं । अश्वस्य दृष्ट्यहविशेषे । लक्षणं यथा—“अकस्माद्यस्य लीमानि शीर्यन्ते यस्य लङ्गति । शून्यपश्चिमपादस्य तस्य काशियहं वदेत् ॥ ज.द.५७५. ।

काश(शी)राजः । पुं । धन्वन्तरी । त्रिका. ।

काशिलः । वि । काशदण्डस्ये । काशनिर्मिते ।

काशी । वि । कासरीगणि । राज. ।

काशीश(ष)(स)म् । स्त्री । Green sulphate of iron. खनामख्यातीपधातुविशेषे । शिटरकज. । हिं मांगफूल, कौशीश । प्रयोगा. । इ-इखिलामणिरसे । काशीशं द्विविधं धातुपुष्पसेदात् । धातुकाशीशं हरितं लोहितञ्च, अन्यत् शुक्लं कृष्णञ्च । र.सा. । पुष्पकाशीशं किञ्चित्, भक्षयत् मृत्तिकाकं धातुकाशीशं । गुणाः—“काशीशं धातुकाशीसं पांशुकाशीशमित्यपि । तदेव किञ्चित्प्रातः पुष्पकाशीशमुच्यते । काशीशमुष्णमस्त्रञ्च तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणत् । सूत्रकृच्छाश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥” भा. । “शीतलं स्निग्धं पित्तनेत्ररुजापहं । पित्तापसारशमनं रसवद्गुणकारकम् ॥” संग्रहः । कषायत्वं विषकुष्ठकृष्णमिखज्जानाशिलं चतुर्थं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.११ । तच्छुद्धिश्च भद्रराजसेनसङ्गतं स्वेदेन भवति । तच्च निम्बलं स्निग्धं चित्तनेत्ररोगहरं पित्तापसारघ्नं रसवद्गुणकरञ्च । र.सा.सं. ।

काशीशञ्चितयम् । स्त्री । काशीशधातुकाशीशपुष्पकाशीशेषु । मे.व.टी.हचि.महाद्रावके ।

काशीशायनैलम् । स्त्री । स्त्रीरोगे हितम् ।

“काशीशतुरगगन्धाशवरगजपिप्पलीविपक्वेन । तैलेन यानि हविं स्नानकर्णवराजलिक्वाणि ।” कप-

श्रीयं (शिरःकम्) । तुरगगन्धायगन्धाय । शावरी
रीधः । अत्र तैलस्य शरावः । कल्कस्य च तैलपा-
दांशः । च.द. । [वृत्तीरसे ।

काशीसन्धूतः । पुं । पारदे । र.सा.सं. । पा-

काशूकारः । पुं । गवाकष्ठवे । वै.निघ. ।

काशेक्षुः । पुं । काशि । भा.पू.१भ. ।

काश्मरी । स्त्री । कपिलद्राचायाम् । रा.नि.व.
३ । स्रगनाभी । गृगनाभि । भा. । गाभारीहवे ।
रा.नि.व.८ । गाभारीफलं । च.द.वातपित्तज्व.चि. ।
“काश्मरीपद्मकं लोधम् ।” पुष्करमूले । वै.निघ. ।

काश्मरीफलम् । स्त्री । गाभारीफलमज्जाया ।
सि.यो.पित्तज्व.चि. ।

काश्मर्यः । पुं, स्त्री । गाभारीहवे । गोमात्र
ग्रीह । रा.नि.व.८ । “सारिवीशीरकाश्मर्यः ।”
कायफलहवे । पुष्करमूले । वै.निघ. । स्त्री । गाभा-
रीफलं । गोमात्र फल । गुणाः—हृद्यं सूक्ष्मविष्वक्त्रं
पित्तास्रग्वातनाशनं । केश्यं रसायनं मध्यं काश्मर्यं
फलमुच्यते ॥ सु.सू.४६अ. । सि.यो.वा.ज्व.चि.द्रा-
चादी । “द्राचागुक्षूचीकाश्मर्यंचायमाणाः ।” च.
सू.४अ. ।

काश्मर्यफलकायः । पुं । गाभारीफलक-
याये । च.द.पित्तज्व.चि. । “काश्मर्यं स्याद्यवा पुनः ।”

काश्मर्या । स्त्री । क्रुखगाभारीहवे । वै.निघ. ।

काश्मर्याङ्गवर्णिका । स्त्री । क्रुखगाभा-
रीहवे । छेष्टि गोमात्र ग्रीह । वै.निघ. ।

काश्मीरम् । स्त्री । (Costus speciosus.)
कुष्ठमेदं, पुष्करमूले । पद्ममूल वा कूडविशेष ।
कुङ्कुमे । च.द.एकदशशती मद्यप्रसारणीतैले ।
कलूयाम् । रा.नि.व.१२ । पुं । गाभारीहवे ।

काश्मीरजम् । स्त्री । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२ ।
कुष्ठमेदं । मे.ज्वतुष्कं । पुष्करमूले । विषः । अ-
तिविषयायाम् । वै.निघ. ।

काश्मीरजम् । स्त्री । कुङ्कुमे । प.सु. । [मि. ।

काश्मीरजा । स्त्री । अतिविषयायां । आठहेष्ट ।

काश्मीरजीरकम् (का) । स्त्री, स्त्री । युक्त-
जीरके । रा.नि.व.६ । [चि.२५अ. ।

काश्मीरपुष्पम् । स्त्री । गाभारीकुङ्कुमे । सु.

काश्मीरफलम् । स्त्री । गाभारीफलं । च.द.
र.पि.चि.शतावरीहृते ।

काश्मीरा । स्त्री । कपिलद्राचायां । आठहेष्ट ।
रा.नि.व.११ । अतिविषयायां । आठहेष्ट । प.सु.
खलपद्मिनाम् । वै.निघ. ।

काश्मीरी । स्त्री । गाभारीहवे । छे.च. । भट्ट ।
कपिलस्रगनाभी । वै.निघ. । [च.१४ ।

काश्यः । पुं । काशिराजं । स्त्री । मये । रा.नि.

काश्यपः । पुं । स्रगविशेषे । मे. । मत्स्यवि-
स्त्री । मांसं । छे.च. । [च. । भरतः ।

काश्यरी । स्त्री । क्रुखगाभारीहवे । विरुपक्षी-

काषायवासिकः । पुं । सविषसौम्यकोटमेदं ।
तेन दष्टे स्नेहजन्मरीगा जायते । सु.कल्प.८अ. ।

काषायी । स्त्री । सविषमलिकाविशेषे । सु.क-
ल्प.८ । See मलिका । [दाहहरिद्रायां । वै.निघ. ।

काष्ठम् । स्त्री । दाहणि । काष्ठं । मे.उदिकं ।

काष्ठकम् । स्त्री । कृष्णागुक्षणि । वै.निघ. । अ-
गुक्षणि । काष्ठागुक्षणि । रा.नि.व.१२ ।

काष्ठकदली । स्त्री । Wild plantain,
(Musa sapientum.) वन्यकदलीविशेषे । वृ-
न्मो कला । मं काष्ठकेले । गुणाः—रुच्य रक्त-
पित्तघ्नी शीतला गुरुः मन्दाग्निकरी दुर्ज्वरा अति-
मधुरा च । रा.नि.व.११ । दृष्टान्दाहमूत्रकृच्छर-
पित्तघ्नी विस्फीटकास्त्रिरोगहरी च । वै.निघ. ।

काष्ठकीटः । पुं । घृणे । छे.च. ।

काष्ठकु(कूटः)टकः (कुटः) । पुं । A sort
of woodpecker, (Picus Bengalensis.)
पक्षिविशेषे । काष्ठकूटाकुट्टा गोक्षी । तिका ।
गुणाः—“तथा लघुवातहरः काष्ठकूटीऽयिवर्धनः ।
वातश्लेष्माधिको श्रेयः शीतलः युक्तवर्धनः । अश्मरि-
हन्ति विशदो बलकृन्नांसतलघः ॥” अचि.११अ. ।

काष्ठगोधा । स्त्री । तन्नामकीवक्षिविशेषे ।
काष्ठाकारगोधाधमे । च.चि.१अ. ।

काष्ठजम्बुः (जम्बू) । स्त्री । भूमिजम्बूवे ।
वनजाय । रा.नि.व.११ । [हार. ।

काष्ठतन्तुः । पुं । काष्ठजम्बी । कुट्टोपाका ।

काष्ठतचकः । पुं । काष्ठतनी । अ.र. ।
काष्ठदारः । पुं, स्त्री । The tree Pinus Deodar. (Uvaria longifolia.) देवदारुमदे । (दवदाक्रुविदेशे । रा.नि.व.१२ । See देवदारुः ।
काष्ठद्रुः । पुं । A tree called Butea Frondosa. पलाशद्रुवे । रा.नि.व.१० ।
काष्ठधानी । स्त्री । काष्ठामलकौष्ठचे, सुद्रामलके । भा.पू.१भ. १
काष्ठधानीफलम् । स्त्री । The fruit of the plant (Embllica officinalis.) सुद्रामलकफलं । गुणाः—कषायं कटु शीतलं रक्तपित्तघ्नं । रा.नि.व.११ ।
काष्ठपाटला (लिः) । स्त्री । सितपाटलिकायाम् । श्वेत पाटलं गच्छ । रा.नि.व.१० ।
काष्ठपुष्पः । पुं । केतकीष्ठवे । (केश गच्छ । प.सु. । [काष्ठं मलिकां । प.सु. ।
काष्ठमलिका । स्त्री । खनामल्ल्यातपुष्पद्रुवे ।
काष्ठमार्जारिका । स्त्री । काष्ठविज्ञानिकायाम् । काष्ठविज्ञानि । भैष. ।
काष्ठरजनो । स्त्री । दाहहृदिद्रायां । वै.निघ. ।
काष्ठलेखकः । पुं । पुष्पे । हारा. ।
काष्ठवल्मिका (स्त्री) । स्त्री । कटुकां । कटुकां । कटुकवल्मां । नठविदेशे । रा.नि.व.२ ।
काष्ठवासुकः । पुं । वासुकशकमेदे । वै.निघ. ।
काष्ठविवरम् । स्त्री । तरुकोटरे । श.चि. ।
काष्ठशास्त्रिवा । स्त्री । उत्तरापथप्रसिद्धे शास्त्रिवामेदे, श्वेतशास्त्रिवायां, अनलायाम् । अनन्तम् । म.द.व.१ । See शास्त्रिवा । [रा.नि.व.१६ ।
काष्ठशालिः । पुं । रक्तशाली । दांडी शन ।
काष्ठसारिवा । स्त्री । श्वेतशास्त्रिवायाम् । म.द.व.१ । [लाः) । मीठविकं ।
काष्ठा (ष्ठी) । स्त्री । कालपरिमाणे (१० क. काष्ठागुरु । स्त्री । पीतवर्णागुरुणि । पीतवर्णः । गुणाः—कटुं लीपे क्वचं कफघ्नं । रा.नि.व.११ ।

काष्ठामलकी । स्त्री । काष्ठधान्यां ।
काष्ठालुः । पुं । शृङ्खलाके । वै.निघ. ।
काष्ठालुकम् । स्त्री । काष्ठवल्मिकिने कन्दविशेषे । काष्ठे आञ् । वै.निघ. ।
काष्ठायनः । पुं । पुष्पे । रत्ना. ।
काष्ठिका । स्त्री । काष्ठकदलीष्ठचे । वनकदली । रा.नि.व.११ ।
काष्ठिरसा । स्त्री । कदलीष्ठचे । वै.निघ. ।
काष्ठिला । स्त्री । कदलीष्ठचे । राजाके । वै.निघ. ।
काष्ठीलः । पुं । राजाके । दांष्ट्रिकम् । रा.नि.व.१० । See राजाके । कुलिशमल्लं । त्रिका. ।
काष्ठीला (लिका) । स्त्री । राजाके । वै.निघ. । कदलीष्ठचे । कना गच्छ । रा.नि.व.११ ।
काष्ठेष्टुः । पुं । श्वेतो । रा.नि.व.१४ । गुणाः—कामारतुल्यगुणः वातकोपनश्च । सु.नू.४५भ. ।
काष्ठोदुम्बरिका । स्त्री । काष्ठोदुम्बरिकायां ।
कासः । पुं । तन्नामकरीणे । कान्ति. हिं खांसि । तस्य निदानलक्षणं—सुखनासिकाधूलिप्रवे-
 शदिना दुष्टोदानवायुसुगतप्राणवायोः कफपित्तमेलनम् । स दीर्घवयनः क्षतजः धातुक्षयश्चेति पञ्चविधः । तदुक्तं “धूमोपघाताद्रजससथैव व्या-
 यामरुचाग्रनिषेधेनाथ । विमार्गगलादपि भोजन-
 स्य वेगावरोधात् चवधोसथैव । प्राणो ह्युदानानु-
 गतः प्रदिष्टः सम्भिन्नकांस्यस्वनतुल्यधोषः । निर्देति
 वक्राव्यहसा सदोषो मनोविधिः कास इति प्रदि-
 ष्टः । पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तद्वैतचतस्र्यैः । च-
 याथीपेक्षिताः सर्वे बलिनशोत्तरोत्तरमिति । तेषां
 भविष्यतां रूपद्वये कल्हरोचकः । शुकपूर्णास्यक-
 षत्वं तत्राधो विहृतोऽनिलः । ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राथो-
 रस्तध्विन् कश्चे च संसृजन् । शिरःक्षोत्तसि स-
 म्युख्यं ततोऽङ्गानुत्तिष्ठति च ॥” इत्यादि पूर्व्वरू-
 पम् । भा. । शिष्याणां लवणानि स्वस्वपथ्याये स-
 ग्याणि । कफे । काशदण्णे । (कृ.म. पांज । अ.टी. भ. । शोभाञ्जलवे । अ.च. । [रा.नि.व.७ ।
कासकन्दः । पुं । कीडणप्रसिद्धकासालुके ।
कासघ्नः । पुं । हरीसकौकषागुष्ठीमरिचगुग्गु-

ज्वे मोदकविशेषे । विभीतकज्वे । रा.नि.क. ११ ।
कासमई । कण्टकायाम् । वै.निच. ।

कासघ्नधूमः । पुं । पञ्चविधधूमपानान्यतमे धूमे,
येन पीतेन कासी नश्यति । तस्योपकरणं, षष्ठ्यतीक-
ण्टकारौत्रिकटुकासमईहिङ्गिहुदीलङ्घनः शिला-प्र-
भृतौनि कासहराणि द्रव्याणि, तैः कल्पीकृतैः धूम-
पानं । सु.चि. ४० भ. । [वंशलोचनायां । प.सु. ।

कासघ्नी । स्त्री । भार्याम् । कण्टकायाम् ।

कासजित् । स्त्री । (Clerodendrum
biphoanthus.) भार्याम् । वाशनशक्ति ।
रा.नि.व. ६ ।

कासनाशिका । स्त्री । अरुणविहति । गान
तेडेडि । रा.नि.व. ६ । कर्कटग्रहाम् । र.मा. ।

कासनाशिनी । स्त्री । कर्कटग्रहाम् । कौक्-
डाशुश्री । प.सु. ।

कासन्दीवटिका । स्त्री । कफघ्नीवधे, वैज-
वारविशेषे । काकुम्भि । गुणाः—ज्वरा रूपाग्रि-
जननी वातमलानुलोमनी वातश्लेष्मघ्नी च । राज. ।

कासभञ्जनः । पुं । पटोले । भा.पू. १४. ।

कासमईः (कः) । पुं । (Cassia or sen-
na esculenta, Cassia sophora.) खना-
मख्यातपत्रशाकविशेषे । काजकान्ता । हिं क-
सौदी, कासिंदा । मं कं कासविंदा । तं कसि-
विदचंष्टु । प्रयोगः—अन्ननरसे । गुणाः—अग्नि-
दीपनः स्वादुश्च । राज. । तिक्तोष्णः मधुरः कफ-
घातघ्नः अजीर्णघ्नः कासपित्तघ्नः कण्टशोधनश्च ।
रा.नि.व. ४ । “विविधवातविट्ठला मूत्रवातकफे
हित । मधुरः कफघातघ्नः पाचनः कण्टशोधनः ।
विशेषतः पित्तहरः इत्युक्तः कासमईकः ॥” अत्रि,
१६ भ. । “मधुरः कफघातघ्नः पाचनः कण्टशोधनः ।
विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमईकः ॥” सु.सु.
४६ भ. । पर्ण—पाके कटु इत्यस्य लघु त्रासका-
सारविघ्नः । पुष्यन्तु त्रासकासघ्नसूर्वावातविनाशनं ॥
वै.निच. । वैजवारविशेषे । काकुम्भी । अ.टी.भ. ।
भा.स. ४४. । पटोले । हारा. । कासघ्नीवधे ।

कासमईकपत्रम् । स्त्री । कासमईकदले ।

कासमईदलम् । कलिकाग्रान्तरि पाठः ।

कासमईनः । पुं । पटोलवने । रा.नि.व. १ ।

कासमईका । स्त्री । कासमई । वै.निच. ।

कासरः । पुं । महिषे । हारा. ।

कासरोगः । पुं । रोगविशेषे । See कासः ।

काससंहारभैरवः । पुं । कासाधिकारे ।

“रसगन्धकतामाभ्रशङ्खटङ्गणलीहकं । मरिचं कुष्ठ-
तालीशं जातीफलखड्गकम् । कार्ष्णिकं चूर्णमादाय
द्रवैर्दधाच्च मईयेत् । भेकपर्णिकेशराजनिगुल्लीका-
कमाचिकाः । द्रोणपुष्पी च शालची योषमन्दर
एव च । भार्गी हरितकौ वासा कार्ष्णिकैः पत्रजैः
रसेः । वटिकां कारयेद्वैद्यः पञ्चगुञ्जाप्रमाणकम् ।
..... । वासाशुष्कीकण्टकारौक्ताधेन पाचये-
द्बुधः ॥” रस.र. । अत्र भेकपर्णादीनां खरसः
प्रत्येकं कर्षपरिमितः । भेकपर्णी = थानकूनि,
थुनकूडि । र.सा.सं. ।

कासहरवर्गः । पुं । द्राक्षाभयामलकपिपपल्ली-
दुरालभायङ्गीकण्टकारिकाश्वोरपुनर्नवातामलक
इति द्वादश्वे । च.सू. ४४. ।

कासहा । पुं । कण्टिकारीरूपे पिप्पलीचूर्णस-
हिते कासहरकाये । तन्नामकधूमपाने । तत्र धूम-
नाडी १६ अङ्गुलिमिता । धूमद्रव्यञ्च चन्द्रकोषणं
भाष्यम् । भा. ।

कासान्तकरसः । पुं । कासाधिकारि । पारद-
गन्धक-शुद्धविषशालपर्णी-धान्यकानां चूर्णं प्रत्येकं
समभागं, सर्वचूर्णसमं मरिचचूर्णम् । ४ गुञ्जा म-
धुना सेव्यम् । र.सा.सं. । [पुं । सरीवरे । वै.निच. ।

कासारम् । स्त्री । खनामख्यातपत्रकाद्रविशेषे ।

कासारिः । पुं । कासमईवधे । रा.नि.व. ४ ।

कासालुः । पुं, स्त्री । An esculent root,
a sort of yam, खंवेर इति कोङ्कणदेशप्रसिद्धे
भालुकविशेषे । अस्मदीये च खाम्भालु इति क-
थ्यते । मं कासालु । गुणाः—कण्टूः विषघ्नः श्ले-
ष्मघ्नः अरीषकघ्नः स्वादुः पथ्यः दीपनश्च । रा.नि.
व. ७ ।

कासिका । स्त्री । कफे । वनसुद्धे । वै.निच. ६ ।

कासी । वि । कासरोगवति । वै.निच. ।

कासीमृत्तिका । स्त्री । सौराष्ट्रमृत्तिकायाश्च
पञ्चपुष्पि । रा.नि.व. ११ ।

कासीयम् । स्त्री । कासी । कौशिक । वै.निघ. ।

कासीसम् । स्त्री । काशीसे । शिटरकन । मा-
लिकसुराविशेषे । तुल्यके । वै.निघ. । कासीसं भक्ष-
वृक्षं किञ्चिदन्नं लवणरसं । ड. । See काशीशम् ।

कासीसद्वयम् । स्त्री । धातुकासीसपुष्पकासी-
सयोः । धातुकासीसं ७ पुष्पकासीसम् । वा.सू.
१५५. । एकं पांशुधातुसंज्ञं, अपरं पुष्पकासीसा-
द्यम् । एकं भक्षसदृशं किञ्चिदन्नं लवणरसं, त्रि-
तीयं पुष्पकासीसमीपवर्त्यं तुवररसम् । ड. ।

कासु(स्फ)न्दः । पुं । कासमदं । कालकास-
नम् । भैष.कुष्ठचि.कन्दपसारतैले ।

कासुभी । पुं । कौसुभीशाली । रा.नि.व.१६ ।

कासुरः । पुं । सहिषे । हला । [छि.च. ।

कासुः । स्त्री । विकलवाक्ये । मे.सदिकं । रोगे ।

कासेष्टुः । पुं । क्रसकासदण्डे । वै.निघ. ।

कासोली । स्त्री । अतिबलायाम् । शौत्रक
छाकूले । वै.निघ. ।

कासीरम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहे । उथि । रा.मा. ।

काहलः । पुं । कुकुटे । हारा । विडालि । श.

मा. स्त्री । अव्यक्तवाक्ये । हे.च. । चि । शुष्के । मे. ।

काहलापुष्पः । पुं । श्वेतधुनूरुवत् । रा.नि.
५.१० ।

काही । स्त्री । कुटजवत् । रा.नि.व.६ ।

काचः । पुं, स्त्री । अपाङ्गदर्शने । त्रिका. ।

काची । स्त्री । गोपीचन्दने । सौराष्ट्रस्थिका-
याम् । रा.मा. । तुवरिकायाम् । बृह. । छे.च. ।

काचीरी । स्त्री । वंशलोचनाभिदे । रत्ना. ।

काचीवः (कः) । पुं । शोभाञ्जनवत् । अम. ।
श.र. ।

किंशा(सा)रुः । पुं, स्त्री । शस्यशूके । उ० ।
अम. । रोटके । वाणे । काङ्गपल्लिणि । मे.रविर्कं ।

किंशुकः । पुं, स्त्री । (Butea frondosa.)
पलाशवत् । पलाशं गांछ । चिं डाक । तं मोड-
ग । रा.नि.व.१० । च.द.गुण्य.चि. । "व्याघ्रीकिंशु-
कपारिभद्र ।" नन्दीवत् । रा.नि.व.१० । शाक-
लोवत् । प.सु. ।

किंशुकतैलम् । स्त्री । पिप्लिशपत्रे पलाशवी-
जतैले । पलाशवीजैश्च तैलम् । वा. ।

किंशुकचारः । पुं । पलाशचारः । च.चि.१५. ।

किंशुका । स्त्री । पलाशवत् । ज्योतिषायाम् ।
नन्दीवत् । रा.नि.व.२१ ।

किंशुकादिगणः । पुं । त्रिदीपहरद्रव्यसमू-
हे । यथा—“किंशुकः कायसी विश्वमप्रिमम्
त्रिकण्टकः । श्लोणाकः शालपर्णी च सिद्धपुष्की-
द्वयं स्थिरा । पाटला कण्टकारी च बृहती विल-
एव च ।” रसा.सं. । नीलकण्ठपल्लिणि । वै.निघ. ।

किंशुलुक्तः । पुं । हलिकर्षपलाशे । श.र. ।

किकिः । पुं । Blue Jay. चापपल्लिणि ।
श.मा. । नारिकेलवत् । रा.नि.व.११ ।

किकि(की)दि(दी)वः (विः) । पुं । चा-
पपल्लिणि । सुवर्णवातके । मांशां छडा, नीलकर्छे
पञ्चो । भरत. । श.मा. । अम. ।

किकिदीधितिः । पुं । कुकुटे । हला ।

किकिरः । पुं । कोकिले । पल्लिणि । अश्वे ।
वै.निघ. ।

किकी (इन्) । चापपल्लिणि । वै.निघ. ।

किकिशः (सः) । पुं । केशादिप्रकीटविशेषे ।
ठाक् पोका, दौटत पोका अङ्गति । मांस-
दारणरीमे । च.शा.पञ्च. । [ल्य.४५.] See सर्पः ।

किकिसादः । पुं । राजिमत्सर्पविशेषे । सु.क-

किखिः । पुं । वानरे । स्त्री । लघुग्रगाले ।
श्याकभिशाली । छे.च. । त्रिका. ।

किङ्गिनिः (नी) । पुं, स्त्री । विकङ्कतवत् ।
वै.निघ. गांछ । रा.नि.व.६ । भैष.शरीरोग.चि.
किङ्गिनीतैले । चाक्षद्राचायाम् । वै.निघ. ।

किङ्गिरः । पुं । विकङ्कतवत् । वै.निघ. गांछ ।
रा.नि.व.६ । कोकिले । घोटके । स्त्री । करिङ्क-
श्च । बृहत्कृष्णमलिकायाम् । जग. । शब्दकल्प. ।

किङ्गिरा (री) । स्त्री । रक्तं । सारस्वतः ।
विकङ्कतवत् । वै.निघ. गांछ ।

किङ्गिराटः । पुं । बर्बरवत् । वांस्त्रा गांछ ।
गुणाः—“किङ्गिराटो भवेच्छीतो मेदको यादृको

मतः । कफकुष्ठकनिविषमाशकः समुदाहृतः ।
वै.निघ ।

किङ्किरातः । पुं। (Barleria prionites)
Lin, A species of Amaranth. सक्कण्ड-
कपोतपुष्पारम्भिकीयुषे । औठर्याणो, कंठो-
लीणो । ई.च. । वाणपुष्प इति गीङ्गे । ईं कट्-
सरेषा । मं पोवलागीरटा । कं ह्रीवणदगीरटे ।
तं कौङ्गीगु । युषाः - कषायोष्णः तिक्तः कफ-
वातघ्नः दीपनः शोककण्ठूलदीघरकघ्नश्च । रा.नि.
व.१० । हिमः तिक्तः कषायः कफपित्तघ्नः रक्त-
दीपवर्मात्मनोन्मत्ति । भा.पु.१भ. । रक्तास्त्रानं ।
लान्गोणो । जटा । बर्बरकहले । वातना गाछ ।
भा. । अशोकहले । अर्दनाक गाछ । रक्तस्ति-
कायाम् । लान गाठो । कौकिण । युक्पतिणि ।
टैगा पाथी सारस्वतः ।

किङ्किरासः (यः) । पुं । बर्बरकहले । जटा ।

किङ्किरी । पुं । विकटहले । तेंदेंडि गाछ ।

किङ्किलासः । पुं । अशोकहले । प.मु. ।

किञ्चनः । पुं । हलिकर्णपलाशे । श.र. । व्य.
ककुनि । वै.निघ. । श्वे । पानःनाक । वै.निघ. ।

किञ्चिधीरितपञ्चिका । स्त्री । शाकहृदवि-

किञ्चित् । वि । चतुर्धाणि । वै.निघ. ।

किञ्चित्पाणिः । पुं । कर्षमितमाने । १ तो-
ला । प.प.१ख. ।

किञ्चिदुणाः । वि । श्वेदुषे ।

किञ्चिलिकः }

किञ्चुलिकः } पुं । Earth worm. गच्छू

किञ्चुलुकः } पदे । कृकृषि । पिका. ।

किञ्चल् । स्त्री । किञ्चल्के । रा.नि.व.१० । च-
षालं । नागकेशरपुष्पं । पद्मकेशरं । वै.निघ. ।

किञ्चलः । पुं । पद्मकेशरे । श.च. । किञ्चल्क-
मात्रे ।

किञ्चलकः । पुं, स्त्री । कुष्ठे । नागकेशरहले
तन्मुषे च । वै.निघ. । च.द.चर्म. । चि.चाङ्गेरीहले ।

ई.च. । पद्मकेशरे । “किञ्चल्कः केशरः प्रोक्तः ।”
कैमाकारस्त्वर्माभवेष्टने, पद्मवराटे । च.द.वा.व्या.
अत्रयभायतेले । युषाः - शीतली हृद्यः कषायो

वाही कफपित्तहृत्वादाहरतामोविषमीयग्री च ।
भा.पु.१भ. । मधुरः हृद्यः कटुः सुखवर्णहरः शीत-
ली हृद्यः पित्तहृत्वादाहरश्च । रा.नि.व.१० ।

किञ्चवालुकम् । स्त्री । कङ्कुषे, पर्वतौयस्ति-
काविशेषे । वै.निघ. । [राङ्गोक्तं । वै.निघ. ।

किटिः (टी) । पुं । वनशुकरे । अम. । वा-
किटिदंष्ट्रा । स्त्री । शुकरदंष्ट्रायां । वै.निघ. ।

किटिभः । पुं । कैशकीटे । निधि. । ई.च. ।
कठरागमेदं । स्त्री । तुल्यके । वै.निघ. ।

किटिमः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन दंष्ट-
शेषजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.पञ्च । स्त्री । तु-
द्रकुष्ठमेदं । तत्त्ववचनम् — “श्यावद्विषखरम्पश्च पर्य-
किटिमं स्मृतम् ।” भा.नि. । “यत्स्वावि हन्ते घन-
सुयकम् तत्स्वाम्भक्ष्यं किटिमं वदन्ति ।” सु.
नि.पञ्च. । [न्दे, शुकरकन्दं । वै.निघ. ।

किटिमूलकः (लाभः) । पुं । बाराहीक-

किटि(क)म् । स्त्री । पुरीषे । रा.नि.व.१८ ।
कर्णमले । शुके । लौहमले । मधु. । तच्च किटिं

शतवर्षादंशुमनं अश्वीतिवर्षिकं मध्यमं षष्टिवर्षि-
कमधमं ततो हीनं विषतुल्यम् । “आयमानस्य

लौहस्य मलं मण्डुरमुच्यते । यस्मिंश्च यद्गुणमोक्तं
तत्किटिमपि तद्गुणम् ॥” भा.पु.१भ.धातुव. । तस्य

शोधनं यथा — किटिं विभीतककाष्ठानलेः दग्धव्यं ।
यदाश्ववर्णं भवति तदा गोमूत्रे निष्कापयेत् । एवं

सप्तवारं कृत्वा शोधयेत् । “अवाह्यारैर्धर्मैस्किटिं लो-
हजं तद्वर्णं जलेः । स्वेदयेत्ततस्तच्च सप्तवारं पुनः

पुनः ॥ चूर्णयित्वा ततः काष्ठि द्विगुणं वैफलौहवे ।
आग्नीश भर्षयेद्वज्रौ मण्डूरं जायते वरम् ॥” सा.

को. । गुणाः — “ये गुणा मारिते सुखे ते गुण-
सुखकिटिके । तस्मात्स्वप्न मण्डूरं रोगशान्तिं प्रयो-

जयेत् ॥ विषुष्यं लोटं मधुना चिरेण कुम्भाह्वयं
पाण्डुरमेदं निहन्ति ।” र.सा.सं. । मधुरं कटुं लघुं

लक्ष्मिवातघ्नं पक्कशुलबायुशूलमेहगुणशोफघ्नम् । रा.
नि.व.११ ।

किटिवर्जितम् । स्त्री । शुके । ई.च. ।

किटालः । पुं । लौहगुषे । मधु. । ताम्रक-
ञ्जे । म.खचिर्च. । स्त्री । तावे । वै.निघ. ।

किटिभम् । स्त्री । द्रवद्रव्यविशेषे ।

किणः । पुं । मांसगन्धौ । कड़ा, घँटा । अम ।
सुखे । इली । करीरे । कोशङ्गे । हारा । मयि-
तोपरिस्थफिनाभवस्तुनि । वा.उ.३७ष. । अथस्य
बाहोरभ्यन्तरभागे । ज.द.२ष. । योनिकन्दरोगे ।
वै.निघ. । त्रिका. ।

किणिः । स्त्री । अणामागन्धुषे । श.र. ।

किणिहिः (ही) । स्त्री । *Achyranthes*
aspeaa श्वेतापामागं, अणामागं । हिं चिरचटा ।
रा.नि.व.४ । च.सू.४ष. । कृष्णकटभीठवे । रा.
नि.व.६ । सु.सू.३६ष. । श्वेतगीकण्ठाम् । च-
तापताजित् । वै.निघ. ।

किण्व(क)म् । स्त्री, पुं । सुराबीज । गमल
मेठा । प.प्र.३ख. । पकी इतसारः मेदकः कि-
ण्वः । सु.सू.३६ष. । भा.स.४भ.योनिरोगे । तस्या-
वशिष्टं तप्तोक्तं सुराबीजन्यु किण्वकम् ॥ वैद्यकम् ।
पिप्पलाके । रत्ना. ।

किण्वमूलकः । पुं । वकुलवृक्षे । वै.निघ. ।

किण्वी । पुं । अश्वे ।

कितवः । पुं । रीचनानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.
व.१२३३ । पुलूरवृक्षे । रा.नि.व.१०१२३ । य-
स्यिषणं । वै.निघ. । [लणा.चि. ।

कितवराजः । पुं । पुलूरवृक्षे । वै.निघ.२भ.

किनी । स्त्री । क्रव्ववृक्ष्यां । वै.निघ. । [का. ।

किन्तवुः । पुं । कर्षणार्थं । माकड़नी । चि-

किन्दी (न्वी) (इन्) । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किम्पाकः । पुं । महाकाललतायां । माकाल
लता । र.मा. । विषतिन्दुकवृक्षे । कूटिला । रा.
नि.व.६ । See कारस्करः । रोगे । ज्वरे । मला-
दिनिर्गमे । रत्ना. । चि. । अपक्वे । स्त्री । महाका-
लफलम् ।

किम्भरा । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

कियाहः । पुं । शृगले । रक्तवर्षाचे । “पक्ष-
तालनिभो वाजी कियाहः परिकीर्तितः ।” ज.
द.२ष. । छे.च. ।

किरः । पुं । बराह । अम. ।

किरटा । स्त्री । कुसुमरोजे । वै.निघ. ।

किरमालः । पुं । आरम्बवृक्षे । सु.चि.६ष. ।

किराटिका । स्त्री । सारिकापत्रिणि ।

किरातः (कः) } पुं, स्त्री । The

किराततित्तः (कः) } plant *Agatho-*
tes chirayta. भूमिस्थे । छिद्रेण । हिं चि-
राइता । तं नेलवेसु । “किराततित्तमम्यता ।”

च.द.पि.ज्व.चि. । गुणाः—वातिकः तित्तः कफ-
पित्तज्वरघ्नः त्रणरीपणः पथ्यः कुष्ठकण्डूशोषघ्नश्च ।
रा.नि.व.६ । सारकः कृष्णः श्रौतभित्तः लघुः स-
न्निपातज्वरवासकफपित्तरक्तदाहकासशोथलणाकु-
ष्ठज्वरत्रणक्षमिघ्नश्च । भा.पु.१भ. । सि.यो. । च.द.ज्व.
चि. । “किराताद्याश्वतीदीप्य ।” हारीत. । “कि-
रातं विश्वमेवजम् ।” चि. । अम्यशरीरे । “स्या-
त्किरातलु भूमिस्थे क्खेच्छे चात्यन्तनावपि ।” विश्व. ।
अथरचके । [रचन्दने । रा.नि.व.१२ ।

किरातकान्तम् । स्त्री । कोरुणप्रसिद्धे श्व-

किराततित्तादिः } पुं । वातपित्तज्वरे क-

किरातादिः } वायविश्वे । “किरात-

तित्तमम्यता द्राचामाभलको शटी । निष्काण्य
पित्तानिलजे काथनं सगुह्यमिवेत् । अयं चतुर्भद्र-
कोऽभ्युच्यते ।” भा.स.१भ. । अपिच—“किरातकी
महानिम्बः कुलम्बुरुः श्वतावरी । पटीलं चन्दनं
पद्मं शान्वाल्मीकुर्वीजटा ॥” रस.च. । अन्यः—

“किरातं नागरं सुखा गुडचूरी सेति ।” सि.यो.सा.
ज्व.चि. । भा. । “किराताद्याश्वतीदीप्य वृक्षतीक्ष्ण-
गोचुरं । शालपर्णी पृथ्वीपर्णी शृण्वतीति ।” कथा-
योऽयं वातज्वरे—छिद्रेण, मूत्रा, उलूख, वाता,
वृक्षती, कण्टिकात्रौ, गोक्षुर, शालपर्णी, छात्र-
ले, उट्टे अटोटेक १५ वृत्ति, खल ३२ टोला,
शेष ८ टोला । अन्यश्च कण्टकजसन्निपाते हि-
तः । चिरायिताकटुकीपिप्पलीकुटजकण्टकारीश्र-
टीविभीतकदेवदाहशरीतकीमरिचमुष्णलाकटुफला-
तिविषामलकीपुष्करमूलचित्रककर्कटग्रहीवासानां
तीलकवर्धं कषायकृत्वा शृण्वतीचूर्णे ॥ ० ती. प्रसिद्ध
भवयेत् । भा.स.२भ.ज्व.चि. ।

किरातादिचूर्णम् । स्त्री । दुर्जलदोषज्वर-
हितम् । चिरायिता चिहता वाद्यालकं पिप्पली
विडङ्गं कटुकी शृण्वी सेति द्रव्याणि । एषां सम-
भागचूर्णे मधुना लेह्यम् । भा.स.१भ.ज्व.चि. ।

किरातादितैलम् । स्त्री । ज्वरे सन्ततसत तादौ हितम् । सूक्ष्मकटुतैलं ४ श. दक्षिमल ४ श. काञ्चिकं ४ श. किरातविक्कायः (चित्र-तात्र कथं) ४ श. । कल्काय—सूयामूलं लाक्षा हरिद्रा दारुहरिद्रा मञ्जिष्ठा इन्द्रवारुणी (त्राशान-भमोत्र मूल) कुष्ठं बाण्डकं (दाना) रासा गजपि-पपली त्रिकटु पाठा इन्द्रयवः सैन्धवं सचललवणं विट्त्वणं वासावकं शैतकमूलकं श्यामालता. देवदारु महाकालफलञ्च (मोकोल फल) मिलितं १ श. । भेषज्य.चि. ।

किरातिनी । स्त्री । जटासांखां । श.र. ।

किरिः । पुं । शूकरे । रवा. । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

किरिटिः (टी) । पुं । चर्चुनहवे । रा.नि. व.६ । खर्जूरहवे । शङ्खपुष्पग्राम् । अथरात्रिता । स्त्री । हिमालफल । त्रिका. ।

किरीटः । पुं । कुसुमहवे । वै.निघ. ।

किर्यी । स्त्री । पलाशहवे । म.भट्टिकं ।

किर्यीरः (त्वक्) । पुं । कर्पूरे । नगरहह-वे । जेजु ग्राह्. । मी. त्रिका. ।

किर्याणी । स्त्री । वनशूकरे । [वै.निघ. ।

किलपादिका । स्त्री । सुद्रलज्वालुकायाम् ।

किलाटः । पुं । Inspissated milk. श्रो-वितचीरपिण्डे । हारा. । छाना । गिजरी इति मसिबे दुग्धविकारे । र.सा. । कूर्चिकाभूतस्य ची-रस्य घनभागे । सु.सू. ४५ अ. । कूर्चिकाचीरशाक-शीर्षनभागः पृथग्भूतः किलाटः । वा.चीरव. । तथा “नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्डः प्रोक्तः किलाट-कः । अपक्वमेव यन्नष्टं चीरशाकं हि तस्ययः ॥” भा. । “पक्वं दध्ना समं चीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । यक्षेण तत्कूर्चां स्वातयीः पिण्डः किलाटकः । शुद्धः किलाटोऽनिलहा पुंस्तद्विद्राप्रदः शृतः ॥”

किलाटी (रज्जु) । पुं । वंशे । दौ.म. एरख-हवे । हारा. । स्त्री । चीरविक्रमौ । ई.च. ।

किलातः । वि. वामने, ऋखे ।

किलाखम् । स्त्री । गीघ्रुवे । वै.निघ. ।

किलासम् । स्त्री, पुं । A blotch, a white

leprous spot. सुद्रकुष्ठरोगविशेषे । इलो, धवल, लालशोकरुड् । रा.नि. व.२० । तन्निविधं वातादिभेदेन । लक्षणम्—“कुष्ठैकसम्भवं श्विचं किलासं वाक्यं भवेत् । निर्दिष्टमपरिखावि वि-धातुहवसंयथं । वातादुल्लक्षणं पिपासासं कमल-पत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छितं घनं गु-ह ॥” भा.नि. । [ई.च. ।

किलासघ्नः । पुं । कर्कोटके । कौकुट्राल ।

किलासनाशनः । वि. किलासघ्ने । [भ.म. ।

किलासी (रज्जु) । वि. किलासरीगिधि ।

किलि । व्य. कण्ठकूजिते ।

किलिञ्चम् । स्त्री । सूयकाष्ठे । जटा. ।

कलिञ्चनः । पुं । राले । रज्जन । मौनभेदे । वै.निघ. ।

कलिञ्जः (कः) । पुं, स्त्री । वीरणादिकटे । सूयकाष्ठे । त्रिका. । सु.चि. १० अ. मंहाकुष्ठे ।

कलिमः । पुं, स्त्री । A kind of Fir or Pine. देवदारुहवे । प्रवामांशु ग्राह्. । भा.म. १ अ. व्य.चि. । च.ग्रा. ८ अ. । “कलिदुक्लिमाभ-या ।” धूमके । वै.निघ. । तैलदेवदारुणि । च.द वा.व्या. प्रसारणीतैले ।

किल्बिषम् । स्त्री । रोगे । पापे । म.भट्टिकं ।

किल्बी । पुं । घोटके । त्रिका. ।

किशरा । स्त्री । कुशरायाम् । विरूपकीभः ।

किशरोमा । पुं । शकशिन्वाग्रम् । वै.निघ. ।

किशलः (यः) । पुं, स्त्री । कीमलपल्लवे । त्रिका. ।

किशोरः । पुं । घोटकशिशी । रवा. । तक्षणा-वस्थायाम् । शिशौ । तैलपर्यङ्गं । मी.रत्निको । सुर्वे ।

किष्कुः । पुं, स्त्री । (Arundo Tibialis) हादशाङ्गुलपरिमाणे । इक्षे । वितकी । रवा. । प्रकोष्ठे । मी.कविकं । शालहवे । वंशे । इक्षुमेदे ।

किष्कुपर्वा । पुं । इक्षौ । वंशे । नले । मी. ।

किसरम् । स्त्री । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ।

किसलः (यः) । पुं, स्त्री । कीमलपल्लवे । भ.म. ।

कीकटः (कः) । पुं । घोटके । विच. । तक्ष-मजात्रे । विच. ।

कीकटी (इन्) । पुं । वन्यवराह । वै.निघ. ।

कीकशः (सः) । पुं, स्त्री । कृमिजाती । मे. ।
अस्थनि । रा.नि.व.१८ । [हारा. ।

कीकसमुखः (सास्यः) । पुं । पक्षिणि ।

कीकिः । पुं । चापपक्षिणि । अ.टी. ।

कीचकः (काह्वयः) । पुं । रसुवंशे । कौ.प्रा.
वै.निघ. । नल. । नल.गण्ड. । रा.नि.व.७,८ ।

कीटः (कः) । पुं । लौहकिट्ट । विज्ञायाम् ।
कृमिजाती । श.र. । ते सर्पाणां शुक्रविष्णुवशव-
पूयखटसम्भवत्वाद्द्विविधाः बायुगन्धर्वप्रकृतयः । तत्र
चतुर्विधाः सुघोराः । “कुम्भीनससुखिकेरी शङ्खी
शतकुलीरकः । उच्छिष्टिज्ञोऽग्निनामा च चिच्छि-
टिज्ञो मयूरिका । आवर्तकस्तघोरभसारिका मुख-
वेदली । शरावकुट्टोऽभीराजी पक्षुष्विवशीर्षकः ।
शतबाहुश्च यथापि रक्तराजिः प्रकीर्तितः । अष्टा-
दशैते वायव्याः कीटाः पवनकोपनाः । इति ।
कौण्डिल्यकः कणभक्तो वरटी पत्रवृक्षिकः । विना-
सिका ब्रह्मणिका विन्दुलो भसरस्तथा । वाद्यकी
पिचिष्टः कुम्भी वर्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो
दुन्दुभिको मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाक-
मत्स्यः कृष्णतुण्डोऽय गृह्मेभी । कृतैतः कृमिसरारी
च यथाप्युरक्तेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयः च-
तुर्विंशः प्रकीर्तिताः । तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः
पित्तनिमित्तजाः ॥ इति । विश्वम्भरः पञ्चशुक्रः प-
ञ्चकृष्णोऽय कीकिलः । सैरयकः प्रचलको बलभः
किटिमस्तथा । सूचीमुखः कृष्णग्रीवा यश्च काषाय-
वासिकः । कीटगृह्मेभकश्चैव तथा कीटक एव च ।
त्रयोदशैते सौम्याः सुः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ।
वैभवन्तीह दृष्टानां रोगाः कफनिमित्तजाः । इति ।
तुङ्गानासो विचलकस्तालको वाहकस्तथा । की-
ष्टागारी कृमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गना-
भः सर्वपिकोऽवलगुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च
घोराः सुः द्वादश प्राणनाशकाः । तैर्भवन्तीह द-
ष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवन् । सामान्यतो दष्टलिङ्गैः
साध्यासाध्यक्रमेण च ।...इति । चिकित्सकः कुण्डी
चापि हस्तिकचीऽपरजितः । चत्वार एते कणभा-
व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः । तैर्दृष्टस्य त्रययुरंक्रमहो ग-
न्धता गात्राणां दंष्ट्रः कृष्णश्च भवति । प्रतिसूर्यः
पिङ्गभाषो बहुवर्णो मञ्जुशिराः । तथा निरुपम-

यापि पञ्च ग्रीधरकाः स्मृताः ॥” इत्यादि । सु.कल्प.
८८. ।

कीटगृह्मेभकः । पुं । सौम्यकीटविशेषे । तेन
दष्टे श्लेष्मजन्तुरीमा जायते । सु.कल्प.८८. ।

कीटघ्नः । पुं । नमस्के । रा.नि.व.११ । [द्रव्ये ।

कीटजम् । स्त्री । द्रवणम्, तम्र इति ख्याते

कीटजा । स्त्री । लावायां । गो.श. । र.मा. ।

कीटनामा । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.
निघ. ।

कीटपादिका (दी) । स्त्री । The plant
(Cissus Pedata.) हंसपादीलतायाम् । गौ-
शाटल गता । रा.नि.व.५ । रक्तलज्जालुकायाम् ।
वै.निघ. । [अश्विभति । खद्योते ।

कीटमणिः । पुं । Butterfly. पतङ्गमेद ।

कीटमहर्हरसः । पुं । कृम्यधिकारे रसः । अत्र
ब्रह्मदण्डी भागी तद्बीजम् । र.सा.सं. । विषमुष्टिः
कूटिना । “युद्धसूतं युद्धगन्धमजमोदा विडङ्गकं ।
विषमुष्टी ब्रह्मदण्डी यथाक्रमगुणीतरं । चूर्णयेत्
मधुना मिथं निष्कैकं कृमिजिह्ववेत् ॥ सुसाक्षात्-
मनुपिवेत्..... ।” मेघ. ।

कीटमाता (री) । स्त्री । हंसपादीलतायां ।
भा. । रा.नि.व.५ । (री) रक्तलज्जालुकायाम् । वै.
निघ. । [अयं नदीतीरे सिकतामध्ये जायते ।

कीटमेघः । पुं । मृगचिरा इति प्रसिद्धे कीटे ।

कीटरिपुः (शत्रुः) (हारिः) (टारिः) ।
पुं, स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ.संयद्धणी.चि.कल्याणशुद्धे ।

कीटारिरसः । पुं । कृमिघ्नोषधि । पाठः—
“युद्धसूतमिन्द्रयवञ्चाजमोदा मनःशिला । पलाश-
वीजं गन्धश्च देवदाल्या द्रवैर्दिनं । समर्थं भक्षयेन्नित्यं
सुद्रपर्णीरसैः सह । सितायुक्तं पिबेच्चानु कृमिपातो
भवत्यलम् ॥” मेघ. ।

कीटारिष्टम् । स्त्री । अश्वस्य कीटवैधरो मे ।
“कीटवैधं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं समासतः । शरत्त्रि-
दाघयोश्चैव वाह्यानां चर्म्मसंवेनान् ॥ वाजिनां कीट-
वैधश्च भवेन्निरुपचारतः । घनकाले च तोयानां सं-
वनाच्छालया विना ॥ कीटकाष्ठास्तदाश्नानां भव-
न्ति गठरे स्त्रिराः । ज्येष्ठशुक्रद्वितीयायां तेभ्यः

कीटा भवति च ॥" ज.द.२५५. । [भा. ।

कीडेरः । पुं । तखुलीयशके । कै.टि.न.टि.ग्रा ।

कीतनिका । स्त्री । यष्टीमधुनि । वै.निच. ।

कीनम् । स्त्री । मांसघाती । वै.निच. ।

कीनाशः । पुं । वानरविशेषे । अ.टी.खा. ।

कीरम् । स्त्री । मांस । रा.नि.व.१६ । पुं । य-
कपक्षिणि । इला. ।

कीरकः । पुं । वृषभेदे । भरणि. ।

कीरटः (टा) । पुं, स्त्री । वृद्धघाती । वै.निच. ।

कीरतनूफला । स्त्री । तूलकवृक्षे । आ.क.न. ।
वै.निच. ।

कीरनासा । स्त्री । शुकनासायाम् । वै.निच. ।

कीरमणिः । पुं । धूम्राटपक्षिणि । कि.७. ।
वै.निच. । [श्री.ठि.ग्रा. । रा.नि.व.१२ ।

कीरवर्णकम् । स्त्री । स्त्रीययकनामगन्धद्रव्ये ।

कीरेष्टः । पुं । निम्बवृक्षे । रा.नि.व.६ । आस-
वृक्षे । आखीटवृक्षे । जलमधूके । रा.नि.व.११ ।

कीर्णपुष्पः । पुं । चीरमोरटे । लठाकड़ात्र ।
रा.नि.व.१ ।

कीर्त्तनी । नीलीवृक्षे । वै.निच. ।

कीर्त्तिः । स्त्री । यशसि । पङ्के । विश्व. ।

कीर्त्तिशेषः । पुं । मरुत्ते । जटा. ।

कीलः (काख्यः) । पुं । योनी संसक्तं मूढ-
गर्भविशेषे । भा.स.४भ.गर्भ.वि. । "मह्वी च यो
भयति कीलकवत्स कीलः ।" मा.नि. । शस्त्रज्वा-
लायाम् । कफोष्णी । शङ्गी । जे. । भयसंस्थानार्थं
काष्ठफलके ।

कीलकः । पुं । ककीले । वै.निच. । [नि.व.५ ।

कीलपादिका । स्त्री । हंसपादोच्चपे । रा.

कीलयायी । पुं । कुकुरे । इ.च. । [इ. श.च. ।

कीलसंस्पर्शः । पुं । तित्पुकवृक्षे । शीव गी-

कीलाटः । पुं । शोधितचीरपिण्डे । इरा. ।

कीलालम् । स्त्री, पुं । शलकीरसे । "कुन्द-
वर्षाशगन्धः स्वास्वीलालः शलकीरसः" इति शब्दा-
र्थः । मधुनि । श.र. । जले । रक्ते । रा.नि.व.१८ ।

कीशः । पुं । वानरे । इला. । पक्षिणि । श.
र. । सूर्ये । वै.निच. । [श.र. । अम. ।

कीशपर्णः (कीं) । पुं, स्त्री । अयामार्गवृक्षे ।

कीशफलम् । स्त्री । ककीले । वै.निच. ।

कीशरोमा । स्त्री । कपिकक्षी । आनाकुनी ।
रा.नि.व.३॥

कुकः । पुं । अक्षयाकपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकभम् । स्त्री । मद्यविशेषे । श.च. ।

कुक(कु)रः । पुं । यन्त्रिपर्णीक्षतायाम् । वि. ।
रोगादिना कुक्षित्वसे । चिका. । अम. । पुं ।
(कुरः) । कुकुरे । उणा. ।

कुकुञ्चनम् । स्त्री । पिप्पले । अ.सु. ।

कुकुटः । पुं । (Marsilea quadrifolia.)
सितावरच्छपे । अश्विनीशक । शास्त्रलीवृक्षे । रा.
नि.व.४ । [रा.नि.व.८ ।

कुकु(कु)टी । स्त्री । स्रग्भके । शास्त्रलीवृक्षे ।

कुकु(र)दुः । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौक ।
वै.निच. ।

कुकुन्दः (रः) । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौ-
क । कूकुरभूता । हिं कुकुरौदा । भा.पू.१भ. ।
स्त्री । The cavities of the loins. पार्श्व-
जघनयोः वह्निभागे पृष्ठवंशसुभयती नातिनिजं
मर्मद्वये, नितम्बस्थकूपकद्वये, पृष्ठवंशाधी गतद्वये ।
स.शा.६५. । अम. । [निच. ।

कुकुन्दनी । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वै.

कुकुन्दरमेचकः । पुं । गीरचतस्तुल्या । (गी-
रकटाकुनिग्रा । रस.र.स्तनरीग वि. ।

कुकुभः । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकुरजिह्वा । स्त्री । Acheiris Kookor
zibha. मत्स्यविशेषे । [वै.निच. ।

कुकुरन्दः । पुं । कुकुरदुमे । कूकुरमौक ।

कुकुवाक् । पुं । कुकुभपक्षिणि । वै.निच. ।

कुकुटम् । स्त्री । मयूरपुच्छे । वै.निच. ।

कुक्षकः । पुं । Weakness of the eyes
in infants. शिशूनां नेत्रवर्कगतरीमे । कटोली
हिं कीचपाड । भा.स.४भ. । "कुक्षककहीरदोष-

क्षिप्रानामेव धर्मनि । जायते सर्वजं मेवं कच्छूरं
प्रसवेहङ् । शिशुः कृत्वात्तलाटात्किङ्कटनासामप्रघर्ष-
कं । शक्ती नार्कप्रभां द्रष्टुं न चात्सुभीलनक्षमः ॥
भा.नि. । पादरीमेदि । [हारा. ।

कुक्कूलः । पुं । कुक्कूलम् । रत्ना. । क्ली. । यमे ।
कुक्कूलम् । क्ली. । कीलीहवे । कूर्ज गीह ।
श.च. ।

कुक्कुटः (कः) । पुं । ताम्रचूडपक्षिणि । कू-
कुडा । हिं सुग्री । तें कोडि, कुक्क । भा.पू.१भ. ।
See अग्रिचूडः । कुक्कभपक्षिणि । कूक । पाथी ।
मे. । श.र. । अग्रिकुक्क । हे.च. । (कः) सनिष-
कशक्ते । भा.पू.१भ.शाकव. । सुणसुणा रान्माठ
इति कोङ्कणं । प्रा. कुक्कुड, देवकुक्कुड । गुणाः—
“कुक्कुटशोक्तमुवरो याहकोणरसायनः । मेधारुचि-
करः श्रुतः रुचिप्राग्निप्रदीपकः । अविदाहौ लघुः
स्वादुः हृद्यो वृष्यस्तिदोषजित् । ज्वरमेहश्चासदाह-
मेदःकुहधमापहः । अरोचकं नाशयतीत्येवमुक्तं
पुरातनैः ॥” वै.निच. । See अग्रिचूडः । शाक-
लिहवे ।

कुक्कुटपादपः (पादो) । पुं, स्त्री । देवसर्पे ।
गुणाः—“सरा कुक्कुटपाद्युक्ता मूले रक्ता च रुच-
दा । गन्धे चोषा सन्निपातकफवातविनाशिनी ॥”
वै.निच. । कटूणः कफघ्नः कृमिदोषघ्नः रुच्यः सु-
खरीगन्धश्च । रा.नि.व.६ ।

कुक्कुटपटः । पुं । हस्तप्रमाणखाते दशवनकरी-
षक्रतोषधपुटे । मतान्तरे लघ्वं यथा—“वितथि-
माचके खाते कथितडौकुटं पुटम् ॥” मतान्तरे तु,
“घोडशाङ्गुलके खाते कस्यचित्कोकुटं पुटम्” इति
भा. । अपरे तु, “अधः षडङ्गुलं खातं चतुर्हिचु च
तादृशं । एतत्कुक्कुटनामग्रं पुटं विद्याद्विषम्वरेः ॥”
वैद्यकान्तरं ।

कुक्कुटपुटभावना । स्त्री । मिलितपलङ्गय-
सेन भावनां दत्त्वा कुक्कुटपुटेन शोधये । वैद्यकम् ।

कुक्कुटपेटकः । पुं । कुक्कुटपिच्छे । वै.निच. ।

कुक्कुटमञ्जरी । स्त्री । चविकयाम् । छे ।
रा.नि.व.६ । [वै.निच. ।

कुक्कुटमईका । स्त्री । आरामशीतलायाम् ।

कुक्कुटमस्तकम् । क्ली. । चये । रा.नि.व.६ ।
नारिचमेदि । वै.निच. ।

कुक्कुटशिखः । पुं । कुसुमहवे । श.च. ।

कुक्कुटा । स्त्री । पीतकिण्ट्याम् । वै.निच. ।

कुक्कुटाण्डः (कः) । पुं । तदखतुल्यतण्डुले द्वी-
हिधान्ये । कुक्कुटाण्डाजतिद्वीहिः कुक्कुटाण्डक लघ-
ते । भा.पू.१भ.धन्यव. । क्ली. । कुक्कुटडिम्बे ।

कुक्कुटाण्डसमः । पुं । तदाकारवर्णवाचांस्त्री ।
वै.निच. ।

कुक्कुटाभः (हिः) । पुं । कुक्कुटसदृशवर्णवस्त्र-
णसंप्रमेदि । कुक्कुटाहिरिति लोके । हे.च. । क्ली. ।
कुक्कुटडिम्बकपाले । कूकुडांर डिम्बर थोणा ।
व्रणोक्सादने हितम् । सु.स.२१च. ।

कुक्कुटी (रन्) । पुं । कुक्कुटे । कुक्कुभपक्षिणि ।
तदव्याकारकन्दे । मे. । स्त्री । Silk cotton
tree. शाकलिहवे । रा.नि.व.८, भा.पू.४भ.मू-
चाष्टकतैले । श्रितिवारके । वा.उ.५च. । कुक्कुटप-
त्न्याम् । गुजरी । छद्रग्रहगोधिकायाम् । टिक्कि-
कि । श.र. । उल्कटहवे । श्वेत उक्कुडा, कानि-
श्राविस्र । प.सु. । उच्चटामूले । “उच्चटा बहुलि-
ङ्गी स्यात्सौवोक्ता कुक्कुटी क्वचित् ॥” रत्ना. ।

कुक्कुटीमूलम् । क्ली. । शाकलिमूले । ज.द. ।

कुक्कुटीरगः । पुं । गीणसर्पे ।

कुक्कुभः । पुं । A wild cock. (Phasianus Gallus.) पक्षिविशेषे । कूक । पाथी वा ।
गीरकूक । अम. । वनकुक्कुटे । हारा. ।

कुक्कुरः । पुं । सारमेये । कूकुर । हिं कुत्ता ।
रत्ना. । क्ली. । ययिपणे । गौटेली । मे. ।

कुक्कुरदुः । पुं । वचविशेषे । कूकुरदुर्णीका ।
गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं ज्वरशोणितकफघ्नत्वं । म-
द. । तन्मूलमार्द्रं सुखे घृतं मुखशोषघ्नम् । भा. ।

कुक्कुरमेष्टुका (ण्डुकः) । स्त्री । गीरचत-
ण्डुलायाम् । शोणितकफघ्नि । मे.प.स्त्रीरोग-
वि. । “कुक्कुरमेष्टुकमूलम् ॥”

कुक्कुरी । स्त्री । कुक्कुरपत्रायाम् । श.र. ।

कुक्कुवाक् । पुं । सारङ्गधने । रा.नि.व.१६ ।

कुग्रामः । पुं । कुक्षितयामि । “धनिनः श्रियिथो
राजा नदी वैथलु पञ्चमः । पञ्च यवन विथले
तत्र वासं न कारयेत् ॥”

कुङ्कुमम् । स्त्री । Saffron. (Crocus sativus.) तन्नामकहवे । खनामख्यातगन्धद्रव्ये ।
कुङ्कुम् । हिं जाफरान् । मं कुम्कुमकेशर । तं कुंकुम । कुङ्कुमं काश्मीरजनेव सूक्ष्मकेशरं रक्तवर्णं पद्मसुगन्धि श्रेष्ठम् । यच्च बाह्यौकदेशजातं तत्पाण्डुवर्णं केतकौगन्धं सुगन्धञ्च तन्मध्यमम् । पारस्यञ्च मधुगन्धमीषत्याखुवर्णं स्थूलकेशरञ्च तदधमम् । गुणाः—कुटुकं तिक्तं लिप्थं शिरीरीगन्धकामिह्वरं वर्णकरं वमिह्वरं व्यङ्गञ्च विदीपयञ्च । भा.पू.१भ.। रीचकं वैवर्ण्यकखडूयञ्च । राज. । हास्यकरमुष्णं बल्यञ्च । मद.व.१ । सुरभित्तिककुटूयं कासवातकफकण्ठरोगघ्नं । शिरःशूलविषदीपघ्नं रीचनं कान्तिकरञ्च । रा.नि.व.११ ।

कुङ्कुमरेणुः । पुं, स्त्री । कुङ्कुमगुण्डके ।

कुङ्कुमशालिः । पुं । खनामख्यातशालिधान्यविशेषे । गुणाः—मधुरः शीतलः रक्तपित्तातिसारघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कुङ्कुमा । स्त्री । शाखलिहवे । वै.निघ. ।

कुङ्कुमागुरुकः । पुं । पीतरक्ते हरिचन्दने । गुणाः—“शीतलितः पित्तत्रयापहः । शीषञ्च दधुचैव नाशयेदिति कीर्तितः । खनिभोग्मो मनुष्याणां दुर्लभः परिकीर्तितः ।” वै.निघ. ।

कुङ्कुमायतैलम् । स्त्री । नीलिकापिङ्कादीहितम् । तैलं १ श. क्षाद्यार्थं—कुङ्कुम-रक्तचन्दन-लावा-मञ्जिष्ठा-वष्टिमधु-कृष्णागुरु-वीरणमूल-पद्म-काष्ठ-नीलीमल-वटाङ्गर-पर्कटीशुङ्गा-पद्मकेशर-द-शमूलानां प्रत्येकं पलं, वारि १६ श. श्रे. ४ श. । क्षायेन, मञ्जिष्ठावष्टिमधुमधुकृष्णालारक्तचन्दनानां प्रत्येकं कर्षमितेन कल्केन छागदुग्धेन शरावद्वयेन च पचेत् । कषायोक्तमपि कुङ्कुमं पाकसिद्धे प्रचित्नी केचित् । अन्यथा—“कुङ्कुमं किञ्चकं लाक्षा मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनं । कालीयकं पद्मकञ्च मासु-जस्य केशरम् । कुसुमं मधुयष्टी च फलिनी मदयनिका । निशे गीरीचना पद्मसुमलञ्च मगःशिला । काकोल्यादिसमायुक्तैरतैरक्षमितैर्भिषक् । लाक्षारसपयोभ्याञ्च तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कुङ्कुमायमितं तैलमभ्यङ्गात्कान्तिपमं । करोति... ॥” च.द. । रस.र. ।

कुङ्कुनी । स्त्री । महाज्योतिषमीलतायां । वड्डे गताकुटेकी । रा.नि.व.१ । [नि.व.१८ ।

कुचः । पुं । कनि । खनामभागे, चूचके । रा.
कुचण्डिका (ण्डी) । स्त्री । मूर्वायां । मूर्गे । श.च. ।

कुचतटायम् । स्त्री । चूचके ।

कुचन्दनम् । स्त्री । (Pterocarpus santalinus, रक्तचन्दनविशेषे । र.मा. । Sappan or long wood, पत्राङ्गे । वक्रम् कर्षि । मे. । कुङ्कुमे । श.च. । Leguminus Pavonina, मलेन्द्रीचन्दने । सु.स.१८५. । प्रियङ्गादि ।

कुचफलः । पुं । Pomegranate, कपित्थहवे । दाडिम्बहवे । रा.नि.व.११ । स्त्री । तरफले ।

कुचमुख(चाग्र)म् । स्त्री । चूचके । अम. ।

कुचाङ्गिरी । स्त्री । A kind of wood sorrel. (Rumex Vesicarius.) चुके । पू-कापीनाः । र.मा. ।

कुचिः । पुं । अष्टसुष्टिपरिमितमाने । वै.निघ. ।

कुचिकः । पुं । (Unibranchapertura euchiya.) मत्स्यविशेषे । कुँचिशां गाह् । एतद्ध-ष्टे गीर्मियते ।

कुचिकर्णः । पुं । तन्नामकर्णरोगभेदे । तच्च वातादध्यन्तरे शङ्कुलो सङ्कुचिता भवति । वा.उ. १७५. । [१भ.वा.व्या.समीरगजकेशरीरसे ।

कुचिलम् । स्त्री । कुचेलि । कुँउल । वै.निघ. ।

कुचुटकः । पुं । जलश्राकविशेषे । वै.निघ. ।

कुचेलः (ला) । पुं, स्त्री । कनकफलहवे । कुँ-उल गाह् । कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । त्रि. कु-क्षितवले । मे. । [नादि । प.सु. । रा.नि.व.६ ।

कुचेलिका (ली) । स्त्री । पाठायाम् । आक्-कुच्छम् । स्त्री । कुमुदे । श.च. । नेतपत्रे ।

कुच्छायम् । स्त्री । शरीरे । वै.निघ. ।

कुच्छुटः । पुं । वल्बूलकहवे । वै.निघ. ।

कुजः । पुं । हले । रा.नि.व.२ । स्त्री । पत्रे ।

कुञ्जि(जम्)शः । पुं । कुङ्कुमस्य । कुङ्कुनी गाह् । See कुङ्कुशः ।

कुञ्जटिः (का) (टी) स्त्री। कुञ्जटिकायाः।
कुञ्जिका (ज्मी) } कुश, कुशमा।
श.र.।

कुञ्चनम् । स्त्री । नेत्रवर्त्मजरीगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा — “धाताया वर्त्मसङ्कीर्णं जनयन्ति यदा मलाः । तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुञ्चनं नाम तद्दिदुः ॥” मा.नि. । पादरीगभेदे ।

कुञ्चिः । पुं । अष्टमुष्टिपरिमाणे । “अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः ॥” प.प्र. ।

कुञ्जिका । स्त्री । मधिकायाम् । रा.नि.व.६ । वै.निघ.अर्श.चि.हृवृषा.तकारिष्टे । कृष्णजीरके । जटा. । गुञ्जायाम् । कञ्चिकायाम् । कश्चि । श.च. । वचायाम् । मन्थभेदे । कूट माछ ।

कुञ्चितम् । स्त्री । तगरपुष्पं । उग्रप्रपञ्चः । रा.नि.व.१० । पिण्डीतगरः । चि । वक्त्रे । अम. ।

कुञ्ची । स्त्री । जीरके । हृज्जीरके । भा.पू.१भ. ।

कुञ्जः । पुं. स्त्री । निकुञ्जे । हनुदेशे । हस्तिदन्ते । म.जडिकं ।

कुञ्जप्रियः । पुं । जवाहचे । वै.निघ. ।

कुञ्जरः । पुं । हस्तिनि । कण्टकुचाइ इति विख्याते हवे । रत्ना. । अश्वत्थहवे । चिका. । केशि. मी. ।

कुञ्जरपादपः । पुं । कुन्दरुक्ताहवे । वै.निघ. ।

कुञ्जरपिप्पली । स्त्री । गजपिपपल्याः । श.मा. ।

कुञ्जरपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुञ्जरचारमूलम् । स्त्री । मूलके । मूला. । रा.नि.व.७ ।

कुञ्जरा (री) । स्त्री । धातकीहवे । धाईकुल गाछ । र.मा. । पाटलहवे । पाकुरल गाछ । मी. रविकं । (री) हस्तिनाम् । श.च. ।

कुञ्जरारातिः । पुं । शरभे । हे.च. ।

कुञ्जरालुकम् । स्त्री । आलुकविशेषः । इष्ट्या. नू. । श.च. ।

कुञ्जराशनः । पुं । अश्वत्थहवे । अम. ।

कुञ्जरिका । स्त्री । सज्जकीहवे । वै.निघ. ।

कुञ्जलः । पुं । रसुगभेदे । स्त्री । काञ्चिके । प.मु. ।

कुञ्जवल्लरी । स्त्री । निकुञ्जिकासहवे । रा.नि. व.८ ।

कुञ्जिका । स्त्री । कृष्णजीरके । जटा. । निकुञ्जिकासहवे । रा.नि.व.८ । [वक्रहवे । हे.च. ।

कुटः । पुं. स्त्री । कीटे । शङ्खु. घटे । मी. । चि. कुटङ्कः (कः) । पुं । गृह्णाङ्कादने । टाल ।

(कः) कुटीरे । कूटङ्क. । तरुलतागङ्गे । अ.टी. ।

कुटचः (जः) । पुं । (Wrightia antidysenterica,) (Holarrhena antidy-

senterica,) (Echites antidy-

senterica,) खनामख्यातहवे । कूडुचि गाछ । हिं मं कवेचा, कुड़ा । कं कोइसिमैयमरनु । तें अंकुडु-चेदु, अगिशचेदु, तुम्बिकचेदु । उत, कुडिया ।

श.र. । स द्विविधः सितसितभेदेन । (चः) गुणः — कटुतिक्तोष्णः कषायः अतिसारघ्नः । तत्र अ-

सितः पित्तघ्नः लब्धोषार्शोघ्नश्च । रा.नि.व.९ । कफघ्न इति । राज. । “कुटजः कटुकी रुची दीप-

मलुवरी हिमः । अर्शोऽतीसारपित्तास्रकफहृणाभ-कुञ्जनुत् । तत्पुष्पं वातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसा-

रजित् ॥” भा.पू.१भ. । तथा, “पुष्पम् बलकस्त्री-क्तं तुवरचाप्रदीपनम् । तिक्तं शीतं वातलञ्च लघु

पित्तातिसारनुत् । रक्तदीपङ्कं पित्तं कुञ्चैवाति-सारकं । कर्मवैधेव हरेदतदुक्तं पूज्यैश्च सुरभिः ॥

कृष्णम् कुटजश्चोक्तो रक्तदीपार्शनाशनः । लब्धोष-पित्तशमनी गुणस्त्वयं तु पूज्यवत् ॥” वै.निघ. ।

तेलं मूलकतैलगुणं । स्त्री । इन्द्रयवे । सि.धी.अ-तिसा.चि. । कमले । वै.निघ. ।

कुटजत्वक् (फलम्) । स्त्री, स्त्री । कुटजमूल-लवचि । कूडुचिर मूलेर छाल । च.द.ज्वरान्ति-सा.चि. । “कुटजत्वक्फलेः स्मृतम् ॥” इन्द्रयवे ।

सि.धी.अर्श.चि.कुटजाद्यष्टते ।

कुटजपुटपाकः । पुं । सज्जपातरक्तातीसार-हितः । कुटजमूलत्वक् १२ ती. तख्खुलीदकीन स-

न्धिय तद्दोलकं जम्बूपत्रेणापेक्ष्य सूत्रेणापेक्ष्येत् । अथ तपिष्टगोधूमैनालिप्य तदुपरि स्थित्वालिपनं दत्त्वा करीषाधी पचेत् । यावज्जपो रक्तवर्णः ताव-

दवतायं रसं गालयेत् सधुना च पलमिती रक्षी हितः । भा.स.१भ.रक्तातिसा.चि. । सा.कौ. । भेष. । “सिग्धं घनं कुटजवत्कमजनुजम्भमादाय

নতলমসতীষ চ পৌষথিলা। জম্বুপলাশপুটতল্ল
লতীযসিক্তং বহু কুশৈল চ বহির্ঘনপঙ্কজিমম্।
সুল্লিগ্রমিতদবপীয রসং গৃহীত্বা চৌদ্রৈশ যুক্তমতি-
সারবতে প্রদদ্যাৎ। তাজাকুড়চির মূলের ছাল
কুটিয়া চেন্নুণীর জলে মাখিয়া জামপাতায়
কুশ দ্বারা বান্ধিয়া মুড়িকা লেপনপূর্বক
পাক করিবে। লেপনমুড়িকা লাল হইলে
পাক শেষ হইবে।

কুটজমল্লী। স্ত্রী। ঋষিঃ। কুড়চিমল্লিকা।

কুটজরসক্টিয়া। স্ত্রী। অশ্বারোহিণী। কুটজ-
লক্ ১০০ প। আকাশবারি (অমাবসীমবারি)
৬৪ শ. শে. ১৬ শ. (মতান্তরে অষ্টভাগশিষ্ট:)।
কাথে পুনঃ পক্ষা লিঙ্ঘীভূতে তত্র সৌচরস-বরাহকা-
না প্রিয়ক্লিষ্টদ্রব্যানাং প্রথ্যকং চূর্ণং ত্রিপলিকং দত্ত্বা
পুনঃ পচেৎ, পক্ষা চ দর্শ্যসিধ্যোয্যে সম্মতে পাক-
শেষকলাবতারয়েৎ। কুড়চিছাল ১২১০ শ. জল
৬৪ শ. শে. ১৬ শ. বা ৮ শ.। পাক করিয়া
লেহবৎ হইলে মোচরস, বরাক্রান্তা, প্রিয়ঙ্গু,
ইন্দ্রযব প্রত্যেকে ৩ পল প্রক্ষেপ দিবে।

কুটজলিহঃ। পুং। অশ্বারোহিণী। কুটজলক্ ১২১০
শ. বারি ৬৪ শ. শে. কাথঃ ৮ শ.। বস্ত্রপূত কা-
থং সপরাণগুড়ং (১ প.) পক্ষা লিঙ্ঘীভূতং, অবতায়
তত্র মেলকাদীনাং চূর্ণং প্রথ্যকং ১ প. প্রচিষ্য য-
থাবিধি পাকশেষং কুর্ধ্যাৎ। চূর্ণাণি যথা—রক্ত-
চন্দনং বিড়ঙ্গং ত্রিকটু ত্রিফলা রসাজ্ঞানং চিত্রকমু-
লং ইন্দ্রযবঃ বচা অতিবিধা বিলপেষী চ। চ.দ.
অর্গ.চি.।

কুটজবীজম্। স্ত্রী। ইন্দ্রযবে। রা.নি.ব.৫।

কুটজসুধা। স্ত্রী। কুটজচূর্ণং। কুড়চির
চূর্ণ। “কৌটজা শৌঘনাশিনী।” বৈ.নি.৬।

কুটজবীরম্। স্ত্রী। রক্তাতীসার প্রশস্তম্।
ক্রিষ্টকুটজমূললক্ ১৫ তো. বারি ৪ শ. শে. ১
শ. কানথিলা তত্র-কাথে কাগীপয়ঃ পলদ্বয়ং দত্ত্বা
পক্ষা চ বীরশেষমবতারয়েৎ। ভা.ম.১৪.অতিসা.
চি.। [রা.নি.ব.৫।

কুটজা (বিধম্)। স্ত্রী, স্ত্রী। ইন্দ্রযবে।

কুটজাডিকায়ঃ। পুং। রক্তাতীসারি হিতঃ।

“কুটজাতিবিধা মুসা খালকং লৌঘচন্দনং। খাতকী
হাড়িনং পাঠা কাথদীপাং সমাশ্বিকং। পিষেদ্রক্তা-

তিসারিষু দাঙ্ঘলপ্রশান্তমি।” ভা.ম.১৪.রক্তাতি-
সারঃ। দ্বিতীয়ঃ—“কুটজং দাড়িনং মুসাং খাতকী
বিল্বখালকং। স্বীগ্রশব্দনপাঠাষ কাথায় মধুনা
পিবেৎ।” কুড়চিছাল, আতাইচ, মুতা, বাল্য,
লোধ, রক্তচন্দন, ধাইকুল, দাড়িমছাল, আ-
কনাতিমূল প্রত্যেকে ১৭৫০ রতি। জল ১০
শ. শে. ৭ অর্ক পোণ্ডা। দ্বিতীয় পূর্ববৎ
কেবল আতাইচ স্থানে বেলগুট। মৈষ.।

কুটজাঘটম্। স্ত্রী। অশ্বারোহিণী। ঘটং ৪
শ. কল্লদ্রব্যানাং সমষ্টিরষ্টপলং, বারি ৪ শ. এ-
কত্র পচেৎ। দ্রবানুকৌ জলদানবিধানাত্। অনু-
কৌ দ্রবকার্যে তু সম্ভব সলিলং মতম্। প.প.।
ঘৃত ৪ শ. জল ৪ শ.। ককদ্রব্য কুড়চির ছা-
ল, ইন্দ্রযব. নাগেশ্বর, নীলোৎপল, লোধকা-
ঠ, ধাইকুল প্রত্যেকে ১০১০ তো. একত্র
পাক করিবে। চ.দ.অর্গ.চি.।

কুটজাবলিহঃ। পুং। অতীসারি হিতঃ। কুট-
জমূললক্ পলদ্বয়ং বারি ৬৪ শ. শে. ১৬ শ. পা-
দশিষ্টকাথঃ পুনলিহবৎ পাথ্যঃ। পাকশেষে জাতে
অবতায় সৌবর্চলাদীনাং চূর্ণং পলদ্বয়ং প্রচিষ্যম্।
“শতং কুটজমূলস্য স্তম্ভং তীর্থানর্থে পচেৎ। কাথে
পাদাবশেষেষ্টিম্ লিহং পুত পুনঃ পচেৎ। সৌবর্চল-
যবচারবিড়ঙ্গসৈম্ববাপপলী। খাতকীন্দ্রযবাজাজী-
চূর্ণং দত্ত্বা পলদ্বয়ং। লিঙ্গাঙ্গদ্রবমানন্ত শ্রীতং স্বী-
দ্রৈশ সংযুতম্।” কুটজলক্ ১২১০ শ. জল ৬৪
শ. শে. ১৬ শ.। ছাঁকিয়া ঐ কাথ পুনঃ
পাক করিয়া লেহের মত হইলে, তাহা
মচল, বিটু, মৈকট, যবফার, পিপুল, ধাই-
কুল, ইন্দ্রযব ও জীরা উহাদের চূর্ণ একত্র
১৬ তোলা দিয়া নামাইবে। মাত্রা ১ তোলা,
মধুর সহিত। চ.দ.অতীসা.চি.।

কুটজাষ্টকম্। স্ত্রী। অতিসারি শৌঘম্।
কুটজমূললক্ ১০০ প. বারি ৬৪ শ. শে. ১৬
শ.। অথ শাকল্যাদীনাং প্রথ্যকং পলং গৃহীত্বা
একত্র সমিষ্য তত্র কাথে দাপয়েৎ। অথ পুনঃ
পক্ষা পাকশেষঃ কার্যঃ। কিঞ্চিৎ শাকল্যাদীনাং
চূর্ণম্যম্বিপনি। অথ চ পাঠাডিকং দত্ত্বা যাবৎ
স্বীগ্রশব্দ ন ভবতি তাবৎচনি। পাকশেষে সৌচর-
সচূর্ণং প্রচিষ্যনি। প্রচিষ্যদ্রব্যং যথা—আকনাতি,
বরাক্রান্তা, আতাইচ, মুতা, বেলগুট, ধাই-

कुन, मोचरस प्रत्येक ८ तोला । च.द. ।

कुटजाष्टकावलेहः । पुं । अतिसार हितः ।

कुटजलक् ५० प. वारि ६४ श. श्रे. १६ श. ।
अथ क्वाथं वस्त्रपूतहला पुनः पचेत् । पाकशेषप्राये
अवतार्य लज्जालुका धातकी विलशलाटः पाठा
(अक्नां) सुलकमीचरसौ अतिविषा चेति द्र-
व्याणां चूर्णं प्रत्येकं पलं प्रवेष्टव्यम् । भा.स. १भ. ।

कुटजीवः । पुं । पुत्रजीवश्चे । वै.निघ. ।

कुटजोद्भवः (वा) । पुं, स्त्री । इन्द्रयवे । वा.
टी. । हे.च. ।

कुटनी । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् । मे. ।

कुटवक(ट)म् । कौ.पुं । भद्रसुखायां । नाश-
रमुत् । प.म. । केशराजि । क.उ.र. । अ.टी. ।
पुं । विकडतश्चे । वै.निघ. । शीषाकश्चे ।
रा.नि.व.६ । सु.सू.३८अ. । कैवर्णसुखके । त्रितुल-
कनाम्नी हचविशेषस्य त्वचि (गुडतजी इति लीके) ।
भा. । स्त्री (टा) । पालङ्गशके । सु.चि.२०अ. ।

कुटपः । पुं । कुडवसानभेदे । गृहसमीपीयाने ।
कुडवाहमाने । हे.च. । कौ. । पद्मे । रा.नि.व.१० ।

कुटपिनी । स्त्री । पद्मिन्याम् । पद्मरत्नं यादु ।
रा.नि.व.१० ।

कुटम्बकम् । कौ. । सुगन्धरीहृषण्ये । वै.निघ. ।

कुटर(रि)(क)णा (र(रि)णी) । स्त्री ।
विहतायां । ते.उ.डो. । प.सू. । अरण्यमूलविहति ।
शक्तविहति । वा.सू.१५अ. । “कसुककुटरणी शङ्कि-
नी चर्षसाह्वा ।”

कुटरवाहिनी । स्त्री । श्वेतविहति । वै.निघ. ।

कुटरः । पुं । पटगृहे । कानात् । उषा. ।

कुटलम् । कौ. । पटले । पटररं ङाज । हारा. ।

कुटामोदः । पुं । गन्धमाजाराखे । वै.निघ. ।

कुटिः । पुं । इचे । श.र. । शरीरे । उषा. ।
स्त्री । सुरमांसां । मद.व.२ । गृहे । अ.टी.भ. ।

कुटिकाः । पुं । सटफल्यां, कुष्ठे । कूडं । हारा. ।

कुटिचरः । पुं । जलशरके । उषा. । श.र. ।

कुटि(ठि)स्तरः । पुं । पत्रशाकविशेषे, वनवा-
सुके । गुणाः — “कुटिस्तरः स्नादपाकः क्षारी ब-

चश्च शीतलः । गुग्गुलुसाम्बकरी दीपीपादनका-
रकः ॥” वै.निघ. ।

कुटि(टी)रम् । कौ. । शुद्धगृहे । जटा. ।

कुटिलम् । कौ. । पत्रवाल्मीके । वै.निघ. । पि-
च्छीतगरी. तगरपादिकायां । तगरपादिका । प.
सू. । पुं । शङ्गे । शम्बुके । रा.नि.व.१२ ।

कुटिलपुष्पिका । स्त्री । तगरपादिके । प.सू. ।
सूक्तानामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

कुटिला । स्त्री । See कुटिलपुष्पिका ।

कुटी । सुरानामगन्धद्रव्ये । भूराभांशनी । रा.नि.
व.१२ । अन्नादिरहितसिक्थके । प.प्र.३ख. । ने-
तकुटजश्चे । मरुवकश्चे । वै.निघ. ।

कुटीका । स्त्री । भूशयस्थी । च.सू.४अ. ।

कुटीप्रावेशिकम् । कौ. । कुटी गृहं, तत्रवे-
शयोग्ये (द्विविधरसायनाभ्यामे) । च.चि.१अ. ।
सू.चि.४अ. । वा.उ.२६अ. ।

कुटीखेदः । पुं । खेदविशेषे । च.सू.१४अ. ।

कुटुम्बकः । पुं । भूतस्थे । शृङ्गाङ्गविशेष ।
रा.नि.व.८ ।

कुटुम्बिनी । स्त्री । स्नानाभ्यासमहाचक्षुषे ।
गुणाः — मधुरा यादृशी कफपित्तघ्नी व्रणरक्तदोष-
कण्डूघ्नी रसायनी च । रा.नि.व.५ । [निघ. ।

कुट्टकाः । पुं । पानीयकाके । पानकोट्टी । वै.

कुट्टनम् । कौ. । कुट्टने । कोट्टे । कुम्भने ।
तापने । [रा.नि.व.१० ।

कुट्टल(क)म् । कौ. । नीलोत्पले । नीलकुम्भि ।

कुट्टारम् । कौ. । सुरते । मे. । [कांवां । श.चि. ।

कुट्टितमांसम् । कौ. । मांसव्यञ्जनभेदे । मांस-
कुट्टिमः । पुं । दाडिमश्चे । दाडिमं ग्राह्यं ।

रा.नि.व.११ । बद्धभूमौ । वाक्पात्रे गमेत् । हला. ।

कुट्टलः । पुं । सुकुले । अम. । कोषे । जटा. ।

कुठः । पुं । चित्रकक्षुषे । रा.नि.व.६ । इचे । अम. ।

कुठरः । पुं । दण्डविशेषे । अम. ।

कुठाकः । पुं । Wild pecker, पक्षिविशेषे ।
काठेठोक्ता । हिं. खटकवदेषा । उषा., विच. ।

कुठाटङ्कः । पुं । कुठारे । जटा । [विशेष ।

कुठारः । पुं । कुठेरकवृक्षे । र.सा.सं. । च.स.

कुठारकतैलम् । स्त्री । शरीरव्रणादौ तैले ।

पाठः—“कुठारकात्पलशतं काथयेदुल्लेखेऽभ्यसि ।
तेन पादावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । कल्कैः
कुठारापामार्गशीष्टिकामलिकाम् च । एतत्कुठारकं
नाम व्रणशोधनरोपणम् । नाडीषु परमोऽभ्यङ्गः...
...” अत्र मलिकेत्यत्र चिह्नद्वयमस्य इति कैचि-
दन्ति । कुञ्जाचिकामस्य इति । शीकण्ठ । र.स.र. ।

कुठारच्छिन्ना । स्त्री । कन्दगुड्याम् । हिं
कुर्यात् । वै.निघ. लयरोग. लौह. रसायने ।

कुठारिका (री) । स्त्री । कुठारे । कूडू ल ।
हिं कुलहाड़ी । शस्त्रकर्मयोग्यव्यवधानविशेषे ।
यथा—“पृथुः कुठारी गोदनसदृशाङ्गोऽस्त्रालानना ।
तथोर्ध्वदन्त्या विधोदपथ्यस्थां शिरां स्थिताम् ॥”
स.शा.सू. ८. ८. ८. । [नर ।

कुठारः । पुं । कुठेरकवृक्षे । कीशे । मे । वा-

कुठिः । पुं । हवे । उणा. ।

कुठिकः । पुं । कुठौषधौ । कूडू । हारा. ।

कुठिजकः । पुं । रक्तपुननवायाम् । वै.निघ. ।

कुठेरः (कः) । पुं । A kind of Basili-
cum. सितार्जकवृक्षे । कूडूपात्रे श्वेतं तूलग्री,
वातूरे तूलग्री । रा.नि.व.१० । भेष.अग्निदग्ध.चि.
रुद्रतैले । पर्णांसि । कालं वातूरे, कालं तूलग्री ।
रा.नि.व.१० । च.सू.२५. । भा. । नन्दीहवे । रा.
नि.व.२१ । तुलसीहवे । उणा. । अम. ।

कुठेरजः । पुं । (Ocimum Gratiissicum.)
श्वेततुलस्यां । वातूरे तूलग्री । श.र. । [विका. ।

कुठेरः । पुं । चामरवाते । ङाग्रेतत्र वातांग ।

कुडूपः (वः) । पुं । परिमाणविशेषे । द्वात्रिंश-
त्तोलके ८ वा ४ प. । प्रसूतिन्यासकालिः स्यात् कु-
डूषोऽंशशरावकः । प.प्र.१४. । मृहस्रवेणुलीहादे-
र्भाच्छं यश्चतुरङ्गुलं । विषीर्णश्च तथोर्ध्वं तन्मानं
कुडूवं श्युतम् ॥ कुडूवादूर्ध्वं शरावादिसानानां वैगुण्यं
वायम् । निश्चलकरमते तु कुडूवस्यापि वैगुण्यम् ।
तच्च दन्तीहते कुडूमायतैले हस्यते न नारिकेलख-
ण्डे । “भार्द्रद्वयस्य कुडूवः पलैरष्टाभिरव च । घ-

क्कद्रव्यचतुष्केण कुडूवः समुदाहृतः ॥” हारीतः ।

कुडूली । पुं । काञ्चनारमदे । मद.व.१ ।

कुडिः । पुं । देहे । उणा. ।

कुडिमः । पुं । (Cyprinus curchius.) म-
त्स्यविशेषे । कूडूठी भाँछ, वाँटी भाँछ । गुणाः—
मधुरी हृद्यः कषायोऽग्निदीपनः लघुः क्षिग्धः वाते
पथ्यः रीचनी बल्यः कौष्ठवन्मकरश्च । राज. ।

कुडुडुची । स्त्री । कुडुकारवेल्गके । छेष्टि उ-
च्छे । लताफलगुणाः—कटुः उष्णतिक्त्या दीप-
नी वातरक्तकरी च । तत्कन्दः अशोहरः मलशो-
धनः योनिदीपघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

कुडालः । पुं । मुकुले । मे. । स्त्री । नीलीपले ।

कुडाम् । स्त्री । विलिपने । मे. ।

कुडकीटकः । पुं, स्त्री । मृहगोषिकायां ।
कुडामत्सी (त्यः) । पुं, स्त्री । टिक्टीकी । हे.च. । श.
र. । च.शा. ८. ८. ।

कुणकः । पुं । बालके, सद्योजातशिशौ । श.चि. ।

कुण(णि)ञ्जः (रः) । पुं । A kind of
chenopodium.) अरण्यवालुकविशेषे । दन-
वेलुञ्ज । सं कुणजिक, गोरजे । गुणाः—मधुरः
रूच्यः दीपनः पाचनश्च । रा.नि.व.५ । तच्छाकं
त्रिदोषघ्नं मधुरं रूच्यं दीपनं ईषत्कषायं संघाहं
लघु । रा.नि.व.७ । [व.५ ।

कुणञ्जा (स्त्री) । स्त्री । कुणञ्जरुपे । रा.नि. ।

कुणटी । स्त्री । मनःशिलाविशेषे । मन्छाण-
विशेषश्च । कुणटी तु मनःशिला । रा.नि.व.११ । १२ ।
धानके । भा.पू.१ भ. ।

कुणपः । त्रि. । श्वगन्धे । ‘मज्जप्रकाशङ्गुणपं
त्रिदोषम्’ भा.म.४भ. । दुर्गन्धे । पुं, स्त्री । शृङ्ग-
दोषे, आर्तवदोषे । मृतशरीरे । अम. ।

कुणपगन्धः । पुं । श्वगन्धे ।

कुणपा (पी) । स्त्री । विटशरिकायां । षुट्ट-
शांगिक, षुट्टगणाङ्क । हारा. ।

कुणारी । स्त्री । कुठरीगविहितभक्षद्रव्ये, यव-
पपटीति ख्याते । सु.चि.१०. ५. । कोषादिकेति
कश्चित्पठति ।

कुण्डालः । पुं । पञ्चविंशति ।

कुण्डिलः । पुं । The tree cedrela Toona.
गुडहवे । तूँद ग्राह् । अम. । मे. । त्रि. कुन्डिल-
तकरं । “कुण्डिलगुडहवे । कुंरं ।” मे. । तन्ना-
मकमसंस्थाने, कूर्परे । सु.श.६.अ. ।

कुण्डी । पुं । कणभजातीयकौटि । सु.कल्प.८.अ. ।
See कणभः ।

कुण्टम् । स्त्री । अर्जके । गुण्डलणे । वै.निघ. ।

कुण्टकः । त्रि. खूले । (गोटि) श.मा. ।

कुण्टकुरण्टः । पुं । क्षिण्ट्याम् । खँटि । वै.
निघ. ।

कुण्डम् । स्त्री । मानभेदे । हला. । जलाशयवि-
शेषे । हेन्नात्रा, (टोवाफा) । जलगुणः — कृष्ण-
पिकरं कफकरं मधुरं लघु च । रा.नि.व.१४ ।
स्यात्याम् । थानो । अम. । पुं । कौचे । हला. ।
जारजपुत्रे । वारिपात्रे । [हे.च. ।

कुण्डगोलकम् । स्त्री । काञ्चिके । कौञ्जि ।

कुण्डङ्गः (कः) । पुं । कुञ्जे । हे.च. ।

कुण्डलः । पुं । रक्तकाचनहवे । र.मा. । स्त्री ।
कर्णभूषणे । पाशे । बलये । मे.लत्रिकं । [निघ. ।

कुण्डलपत्रः । पुं । दना इति स्थातहवे । वै.

कुण्डलिका (नी) । स्त्री । जिलेवी इति स्थाति-
मिरान्ने । तन्निर्माणाविधिः यथा — “गोधूमप्रस्थदि-
वयस्य कृत्वा सूक्षाः कणाः प्रस्थमिताः सुनिमुषाः ।
दुग्धेन क्षिप्त्वा तथैव भाण्डे यावत्सदसलसुपेयुरी-
षत् । उद्धृत्य दुग्धेन द्रवं सुष्ठु सच्छिद्रपात्रेण च
श्रीफलस्य । धारां घृते कुण्डलिकाकृतिं सजन् प-
त्रेदोद्भूत्य सुशर्करायाः । पाके निमज्जितामाहुः
सर्वे कुण्डलिकाभिधाम् । सा शुक्ला हृद्यवस्था
इन्द्रियाणां सुहृदिदा । पुष्टिकान्तिकरी बल्या
द्वितीयास्याकृतिर्मता ॥” वै.निघ. । गुडूत्याम् । रा.
नि.व.३ ।

कुण्डलिनायकः । पुं । पिङ्गससर्पे ।

कुण्डली (रत्न) । पुं । सर्पे । हारा. । वरुणे ।
मयूरे । मे. । मृगविशेषे । इति अजयपालः । आ-
रज्यहवे । स्त्री (बा, ली) । गुडूत्यां । भा.म.१.भ.
कर्षकाज्ज.चि. । “कटुचिकीयाचनकुण्डलीभिः ।”

काचनहवे । मे. । सर्पिणीहवे । गड़गड़ शीकृ.
रा.नि.व.५ । कपिकच्छी । रा.नि.व.९ । कुमाय्यां ।
श्रुतकूमात्री । कुच्छिकायां । क्षिण्टेवी । भा. ।

कुण्डलीचालनः । पुं । सर्पिणीहवे ।

कुण्डिका । स्त्री । कमखली । हे.च. । पिठ-
रे । श.च. । [(इन्) पुं । अश्वे ।

कुण्डी । स्त्री । शुक्लयुष्मिकायाम् । वै.निघ. ।

कुण्डीरः । पुं । मनुष्ये । धरणी ।

कुतकम् । स्त्री । रसान्नने । प.स. ।

कुतपः । पुं, स्त्री । Poa Cynosuroides,
दर्भविशेषे । कुशं । हागकम्बले । मे. । हृषे । अ-
धौ । सृथे । हे.च. । दिवसस्याटमसुहृते । त्रि. ।
ईषदुणे । [भे. । कर्णावस्ते । वै.निघ. ।

कुतपसप्तकम् । स्त्री । कृणतिले । रौप्ये । द-

कुतित्तिरिः । पुं । तित्तिरपत्तिविशेषे । सु.
मृ.४.६.अ. । [अम. ।

कुतुः (पः) । पुं, स्त्री । चर्मपात्रे । कूपा ।

कुतुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पीचपे ।
रा.नि.व.६ । [श.च. ।

कुतुम्बुरः । स्त्री । कुम्भिततिलकुम्भिले । उँद ।

कुतूणकः । पुं । बालरोगविशेषे । See कुक्-
णकः । [८ । कुम्भिकायाम् । हारा. ।

कुटणम् । स्त्री । काटणे । शङ्कृण । रा.नि.व.

कुलम् । स्त्री, पुं । कुष्ठोषधौ । रा.नि.व.१२ ।
सावके । हारे । त्रिका. ।

कुसला । स्त्री । नीलीहवे । नीलग्राह् । श.च. ।

कुसशिखी, कुस्ता । स्त्री । शिखीभेदे । त्र-
कुशिशि । वै.निघ. ।

कुस्तिमत् । स्त्री । दीर्घरीह्वे । वड़ शङ्कृण ।
वै.निघ. । कुष्ठोषधौ । रा.नि.व.१२ ।

कुस्तिशास्मली । स्त्री । कृष्णशास्मल्याम् ।

कुस्तिताम्बः । पुं । कदम्बहवे । वा.स.१५.अ. ।

कुथः (धा) । पुं, स्त्री । कुशहवे । कुशं । प.
स. । शुक्लदर्भे । वै.निघ. । (धा) हस्तिपृष्ठकम्बले ।
हातिर पिठेर त्रुण । अम. । [अ. ।

कुथितः । त्रि. पूतयुक्ते । पञ्च । सु.चि.१६

कुदलि: } पुं। अश्लक्ष्णकृच्छ्रे । टाजिडा ।

कुहारः (लः) } कीविदारहृत्वे । ब्रह्मकाशन ।

र.मा. । रा.नि.व.८।१०। आरम्भधृत्वे । वै.निघ. ।

कीद्रवधाम् । कट्ठा शन । प.सु. । वै.निघ. ।

कुदेहः (कः) । पुं। कुस्मितदेहः । महाशालहृत्वे ।

कुदलः । पुं । गिरिकाचने । वै.निघ. ।

कुद्रवः (वलः) । पुं । कीद्रवे । कट्ठा शन ।

कुधरः । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

कुधान्यम् । स्त्री । दण्डधाम्, सुद्रधाम् । की-

रद्रूपकस्थामाकनीवारशालतुतुवरकीहालकमियङ्ग-

मधुलिकानन्दीमुखकुविन्दगवेधकवककीदपणीमु-

कुन्दवैष्णवमधतयसहर्गाः । गुणाः—उष्णाः कषाया

मधुरा रुचाः कटुपाकाः श्लेष्मघ्नाः सावरीधकाः

वातपित्तमकोपकराश्च । सु.सू.४६५. । वातात्मकं

शीतलञ्च । रा.नि.व.१५ ।

कुनखः । पुं, स्त्री । सुद्ररीगविशेषः । तल्लचणं

यथा—“बखमांसमधिष्ठाय वातः पित्तञ्च देहिनां।

कुर्वते दाहपाकौ च तं व्याधिं क्षिप्पमादिशत् ।

तदेवात्यतरैर्दोषैः पच्यते कुनखं तदे”दिति ॥ मा.

नि. । वि. । कुस्मितनखयुक्ते ।

कुनखी । वि. । कुनखरीगयुक्ते । सङ्कुचितनखे ।

कुनटः । पुं । प्रयुग्मिन्मशीणाकृत्वे । वड

कांठां छांथां ग्राह् । रा.नि.व.८ । पीतलोम्नि ।

वै.निघ. ।

कुनटी । स्त्री । Red arsenic (Corian-

drum Sativum.) मनःशिलायाम् । मनछाल ।

र.मा. । धान्यात् । भा.पू.१८. । नेपालदेशजमनः-

शिलायाम् । भरत. । [ग्राह्] चिका. ।

कुनली (इन) । पुं । वकहृत्वे । वड वाकम

कुनाभिः । पुं । निषी । छे.च. । वातमण्ड-

ल्याम् । चिका. ।

कुनालः } पुं । कीकिले ।

कुनालिकः } पुं । कीकिले ।

कुनाशकः । पुं। दुंदुरालभायोरक्तयवासे । अम. ।

कुनासः । पुं । उद्रे । वै.निघ. ।

कुनीली । स्त्री । तेरहे । रा.नि.व.४ ।

कुन्तः । पुं । (Coix Barbata.) गवेषुकायां

गड्गण्डे । मी. । सुद्रजनौ । विश्व. ।

कुन्तलः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । चपके ।

मवे । मेलनिकं । क्रीवरे । दावा । अम. ।

कुन्तलवर्द्धनः । पुं । भङ्गराजहृत्वे । भीमराज ।

रा.नि.व.४ ।

कुन्तलिका (ली) । स्त्री । दण्डधाम् ।

देव कांठां छूवी । हारा. । हचमेदे । बाटो ।

वै.निघ. । [नि.व.१० ।

कुन्तलोशीरम् । स्त्री । क्रीवरे । दावा । रा.

कुन्ती । स्त्री । गुग्गुलुहृत्वे । “गुग्गुलुपृथगेश

शालुक्याम् ।” मी.तदिकं । शङ्खक्रीवरे ।

कुन्दः (कः) । पुं । (Jasminum Mul-

tiflorum.) खनामख्यातपुष्पहृत्वे । कुन्दकुन्द

ग्राह् । मं कुन्दे । कं सुरगि । तं मील । मी. स्त्री ।

तलुये । गुणाः—अतिमधुरः शीतः कषायः केश-

भावनः कफपित्तहरः सरः दीपनः पाचनश्च ।

रा.नि.व.१० । पुष्पं शीतं लघु श्लेष्मशरीवेदना-

विषपित्तघ्नश्च । भा.पू.१८. । शैलं ग्राह् च ।

राज. । कुन्दरुखीयां । भा.पू.१८. । रा.नि.व.१२ ।

श्वेतकरवीरहृत्वे । रा.नि.व.१० । मदनहृत्विशेषः ।

कांठां भङ्गना । प.सु. । See पिचुकः । निधिवि-

शेषः । यलमेदे । मी. (कः) कुन्दरुके । रा.नि.व.८ ।

कुन्दमः । पुं । साजरी । चिका. ।

कुन्दरः । पुं । तन्नामकहृत्वे । कुन्दरा । गुणाः

—“गौल्यकुन्दरमूलञ्च शीतं पित्तातिसारमुत् । प्र-

शक्तं शीधनानाञ्च बलपुष्टिविवर्द्धनं ॥” रा.नि.व.८ ।

कुन्दरिका । स्त्री । सङ्कथाम् । रा.नि.व.११ ।

कुन्दसाह्या, कुन्दा । स्त्री । श्वेतयूथिकायां ।

वै.निघ. ।

कुन्दालः । पुं । महारम्भधृत्वे । वै.निघ. ।

कुन्दिनी । स्त्री । पद्मसमूहे । चिका. ।

कुन्दुः । स्त्री । कुन्दरुखीयाम्, कुन्दरुनामगन्ध-

द्रव्ये । रा.नि.व.१२ । च.द.वा.व्या.एकादशशती-

प्रसारणीतेले । पुं । सूषिके । श.र. ।

कुन्दुकुन्दुकः । पुं । कुन्दरुखीयां । रा.नि.व.११ ।

कुन्दखोटी । स्त्री । कुन्दरुखीया । भेष, वृक्ष विद्यते ।

कुन्दरः (रः, कः) । पुं, स्त्री (कौ) । सज्ज-
काम् । धूपभेदे, गन्धुलभेदे । हिं वेरीजा । वै.
निघ. । कुन्दरद्वय । रा.नि.व.२१ । 'The resin
of the plant (Boswellia thurifera.)
सन्ध्यातगन्धद्वये, शल्लकौनियोसि । कुन्दर-
शोभि । गुणाः—मधुरः तिक्तः कफपित्तादह्नः
प्रदरघ्नः पाने लपे च शीतलः । मधुरतिक्ततीक्ष्ण-
कटुकः लघुः ज्वरस्त्रेदयहृदीषमुखरोगकफवात-
घ्न । भा.पू.१भ. । रा.नि.व.१२ । स्त्रेदवातश्लेष्म-
घ्नप्रज्वरघ्नः । मद.व.१ । [निर्यासि] वै.निघ. ।

कुन्दरुकी । स्त्री । शल्लकोवृक्षे । अम. । शल्लकौ-

कुन्दरुखीटी । स्त्री । मन्नासम्यातगन्धद्वये, कु-
न्दरी । प.मु. । सा.कौ शतावरीसोदके ।

कुपः । पुं । भारद्वाजपत्रिणि । वै.निघ. ।

कुपयम् । स्त्री । अस्वास्थ्यकरे पथ्ये । [सु. ।

कुपनसः । पुं । पनसवृक्षे । कौठाल गौड । प-

कुपाकः । पुं । कुपीली । वै.निघ. ।

कुपाणिः । वि । कुकरे, वक्रहस्ते । [कोण] ।
हिं टुण्डा । जटा. ।

कुपिनी । स्त्री । खालुङ्ग इति गौडभाषाप्रसि-
द्धायां खलमन्ध्यायाम् । श.र. ।

कुपिन्दः । पुं । वस्त्रनिर्मातरि । वै.निघ. ।

कुपि(पी)लुः । पुं । काकपीली, कारस्करवृक्षे ।
भा.कु. भाव, बहुत भाव, कूठिना । रा.नि.व.
६ । See कारस्करः ।

कुप्य(क)म् । स्त्री । Tutenag. सीसरङ्गमि-
श्रधातौ, अष्टधातुमध्ये दसा इति ख्याते धातौ ।
सर्वार्थजन्यतन्मिश्रधातौ । रत्ना. ।

कुप्यधौतम् । स्त्री । रीत्ये । रा.नि.व.१३ ।

कुप्यलवणम् । स्त्री । लवणविशेषः । च.वि.८अ. ।

कुप्यशाला । स्त्री । धातुद्रव्यनिष्पन्नशालायां ।

कुबाहुलः । पुं । उदरे । श.च. ।

कुवे(वे)रः (कः) । पुं । नन्दीवृक्षे, तुलवृक्षे ।
ऊप वा शशा अर्थः । अम. । प.मु. । वै.निघ.

२भ.वा.व्या. कुवेरपाके । वि. कुशरीरे । त्रिका. ।

कुवेरनेत्रः (राघः) । पुं । पाटलवृक्षे । लता-
कारश्च । वै.निघ. । [शो.निघ. ।

कुवेराक्षयः । पुं । नन्दीवृक्षे । वै.निघ. २भ.यह-

कुवेराक्षी । स्त्री । पाटलावृक्षे । प.मु. । काष्ठ-
पाटलायाम् । सितपाटलायाम् । [श्वेत शीतलम् ।
रा.नि.व.१० । पेटिकायां । पेटिगोत्रि । रत्ना. ।
स.स.३६अ. । भा.म.४भ.बाल.वि. । "कुवेराक्षी
च योज्याः स्युः ।" लताकारश्च । वै.निघ. ।

कुञ्जः । पुं । वनचटके । (Bola cuja.) मन्ध-
विशेषः । अपासायें । रा.नि.व.४ । तन्नामकनात-
व्याधिविशेषः । कूञ्ज । लक्षणं—“हृदयं यदि वा
पृष्ठमुदरं क्रमशः सख्क् । कक्षीवापुर्धदा कुप्यान्त-
दा तदुक्तमादिशेत् ॥” मा.नि. । “वातवैदंश्चमूल्या
च नरं कुजमुपाचरेत् । स्नेहैर्मसिरसैश्चापि प्रहृष्टं सं-
विवर्जयेत् ॥” वि. उन्नतपृष्ठे । कूटका । हे.च. ।

कुजकः । पुं । An aquatic plant, (Tra-
pa bispinosa.) कोह्लणदेशख्यातपुष्पवृक्षविशे-
षः । [श्वेत शोभायां] । हिं कूजा । सं कटिशि-
तो । गुणाः—सुरभिः शीतलः रक्तपित्तघ्नश्च ।
पुष्पं शीतलं बल्यं दाहघ्नं वातपित्तघ्नश्च । रा.नि.
व.१० । “कुजकः सुरभिः स्वादुः कषायः सुरसः
सरः । चिदीषश्चमनो हृद्यः शीतहृत्वा च स ख-
तः ॥” भा. । शृङ्गाटके । त्रिका. । पीतमिश्रष्टा ।
र.सा. । [श्वेतखदिरः] । रा.नि.व.८ ।

कुजकाण्टकः । पुं । White mimosa.

कुजका । स्त्री । कुजकवृक्षे । गुल्माव । रा.नि.
व.१० । मद. ।

कुजकिरातः । पुं । कुञ्जे ।

कुजवामनः । पुं । कुञ्जे ।

कुजत्वम् । स्त्री । वायुरोगभेदे । कूङ्ज ।

कुजपुष्पः । पुं । पीतमिश्रष्टीचुपे । पीतपूष्पं
शोभा । र.सा. ।

कुजप्रसारणीतैलम् । स्त्री । वातव्याध्यधि-
कारे । तिलतैलम् १६ श. काषायै—प्रसारणी-
कायः १०० प. जल ६४ श. शि. १६ श. । दधि
१६ श. काष्ठिकं १६ श. दुग्धं २२ श. । कल्पायै
—चित्रकसूलपिप्पलीसूलयटिमधुसैन्धवचाशङ्कु-

फादेवदारुसागजपिप्पलीगन्धमादुलिमूलकटां-
सीमेलक(अभावे)रक्तचन्दनां प्रत्येकं २ प.। म-
न्त्रद्रव्यं यथालाभं दैद्यम्। च.द.।

कुजा। स्त्री। वनचटकायाम्। वै.निघ.।

कुभुक्तम्। स्त्री। कदर्यान्ने।

कुमरिचः। पुं। (Capsicum,) मरिचवृक्ष-
विशेषः। मङ्गाग्रनिष्ठः। हिं लालमरिच। उल्.
नोकोमरिच।

कुमारः (कः)। पुं। समदशम्यः त्रिंशद्वर्षपर्यं-
न्तं पुरुषः। रा.नि.व.१८। पञ्चवर्षीयावालके। हे.
च.। (कः) वरुणवृक्षे। दक्षिण गीष्। रा.नि.व.६।
समुद्रवृक्षे। शङ्खानुज। रत्ना। शुक्रपक्षिणि। अ-
श्ववारके। मे.। स्त्री। जाल्यकाचने। थोटेमोर्णा।
मे.। नेत्रवारके।

कुमारकल्याणकष्टम्। स्त्री। बालरोगा-
धिकारे। पाठः—“शङ्खपृष्ठी वचा ब्रह्मी कुष्ठं त्रि-
फलया सह। द्राक्षा सशर्करा शुण्ठी जीवन्ती
जीरकं बला। शटी दुरालभा विल्वं दाडिमं सुर-
सः स्थिरा। सुतं पुष्करमूलञ्च सूक्ष्मला गजपिप्प-
ली। एषां कर्षसमैर्भासैर्धृतप्रस्थं विपाचयेत्। क-
षाये कण्टकाय्याञ्च चौरि तश्चाञ्जतुर्गुणैः। एतत्कु-
मारकल्याणम्॥ घृतं ४ श. कल्कानां शङ्खपृष्ठा-
दीनां प्रत्येकं २ ती.। कण्टकारी १२०० श. जलं
६४ श. शे. कायः १६ श. दुग्धं १६ श.। च.द.।

कुमारजीवः (जीवसंज्ञः)। पुं। पुत्रजीव-
कवृक्षे। श्रुतिश्रुति गीष्। र.मा.।

कुमारतन्त्रम्। स्त्री। रावणकृते बालरोगप्र-
बन्धे। प्रथमे दिवसे मासि वर्षे वा नन्दा मातका,
द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये दि-
वसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे
वा सुखसुखितिका, पञ्चमे...कटपूतना, षष्ठे...
शकुनिका, सप्तमे...शुक्रदेवती, अष्टमे...आर्यका,
नवमे...स्तिका, दशमे...निर्मला, एकादशे...
पिलिपिक्किका, बादशे च दिने मासि वर्षे वा
कासुका नाम मातका शिशुं गृह्णाति। सर्वोभिरेव
गृह्णीतमावस्य च ज्वरीदयो भवति। च.द.।

कुमारभृत्या। स्त्री। गर्भस्थः परिचर्यायां,
बालतन्त्रे। चिका.।

कुमारललिता। स्त्री। शिशुक्रीडायाम्।

कुमारवाही (इत)। पुं। मयूरे। श.र.।

कुमारा। स्त्री। त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे। वै.निघ.।

कुमारिका (री)। स्त्री। अनागतान्त्रायां
कन्यायाम्। रा.नि.व.१८। द्रुतकुमार्याम्। वृद्ध-
कुमारिणी, विकीर्णन। हिं घिउकुमारी। मं के
कुवारि, नोयिसर, घिकुवार। तं पिन्नगोरिण्डक-
लवंद। विरजाजितोगे। गुणाः--हिमा तित्ता क-
फघ्नी पित्तकासविषत्रासकुष्ठघ्नी रसायनी च। रा.
नि.व.५। मेदिनी शीतला तित्तमधुरा चक्षुषा र-
सायनी हृङ्गणी वातविषघ्नी गुल्मघ्नी हृद्यकृद्धिकफ-
ज्वरयन्त्रिविस्कोटाघ्नदग्धरक्तपित्तचर्मरोगघ्नी च।
भा.पु.१भ.। (री) जियत्पठ्ठीति ख्याते वृक्षे। प.
सु.। तरुणीपुष्पवृक्षे। गीर्णाण। रा.नि.व.१०।
अपराजितायाम्। मे.। कृष्णचटकायाम्। शोभे
पाथी। रा.नि.व.१६। वाराहोक्तं। स्वर्गना-
याम्। बभ्याककौल्याम्। रा.नि.व.२३। नवमल्लि-
कायाम्। प.सु.। वटपत्रौमल्लिकायां। वेणु पुष्पः।
समपर्णवृक्षे। महाजम्बूवृक्षे। वै.निघ.। पतङ्गवि-
शेषः। क्रुशीट्टर पोर्ण। नेत्रप्रतिफलिते दृष्टवस्तु-
नः प्रतिबिम्बे। च.इन्द्रिय.७च.।

कुमारिकावर्तिः। पुं। नेत्ररोगी रोपणीवर्षी।
“अशीतिसिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः।
जातौकुसुमपद्माश्च मरिचानि च षोडश। ए।
कुमारिकावर्तिर्गतं चतुर्निवर्षं धेत्॥” तिलपुष्पं ८०
पिप्पलीरोषा ६० जातौपुष्पं ५० मरिच १६।

कुमारीकन्दः। पुं। कुमाः कन्दः। वृद्ध-
कुमात्रीमूल। वै.निघ.२भ.कामला.वि.नखे।

कुसुखः। पुं। शूकरे।

कुसुत (दम्) स्त्री। (Nymphaea Escu-
lenta.) (Nymphaea Lotus.) चन्द्रवि-
काशिनि स्नानमल्लायपुष्पे। देहना फूल, नाजि
फूल, (शुद्ध) कुन्ति। हिं कीद। मं पांदरे उत्पल।
कं विलियनेइदिलु। च.४.४च.। गुणाः--शीतलं
खादु पाके तिक्तं कफघ्नं रक्तदोषघ्नं दाहघ्नमपि-
तघ्नञ्च। रा.नि.व.१०। पिक्किलं लिखं मधुरं
शीतवीर्यं ह्लादनञ्च। भा.पु.१भ.। (Nymphaea
Rubra,) रक्तपद्मे। मे.। रक्तीपले। चिका.।

रीथे । हे.च. । पुं । गाभारीहवे । शाखासने ।
मे. । अचि.२०.अ. । कुमुदकन्दे । गुग्गुली । सर्प-
भेदे । श्वेतोत्पले । हे.च. । कूर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।
कुम्भिकायां । पीना । कटफलहवे । वै.निघ. ।

कुमुदकः । पुं । प्रपौखरीके । गृ.उ.त्रिशा । हिं
पुखरिया । वै.निघ. ।

कुमुदघ्नी । स्त्री । तन्नामकस्यावरविषे । यस्य
क्षीरे विषं वर्तते । सु.कल्प.२.अ. ।

कुमुदप्रियः }

कुमुदवान्धवः } पुं । कूर्पूरे । चन्द्रे । वै.निघ. ।

कुमुदसहत् }

कुमुदरागा । स्त्री । धातकौहवे । वै.निघ. ।

कुमुदवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजीज । तेलो
विटि । हिं भेटवेरा । गुणाः—खादु गुरु रुचं
हिमञ्च । भा. ।

कुमुदा । स्त्री । कुम्भिकायां । पीना । गाभा-
रीहवे । हे.च. । शालपर्णाम् । धातक्याम् । धाहे
दून । कटफलहवे । रा.नि.व.४।६।६ ।

कुमुदाभिष्यम् । स्त्री । रुच्ये । हे.च. ।

कुमुदिका । स्त्री । कुमुदिन्याम् । अम. । कट-
फलहवे । भा.पू.१.भ. ।

कुमुदिनी । स्त्री । चन्द्रप्रियायां । ज्योति२.श. ।
अनलिन्याम् । कुम्भीखाड़, छाष्टे कुम्भी । कुमुद-
लतायाम् । कुम्भुखाड़ । तं कलुवलुंछे कोलितु ।
कलुवपुल्लु । रा.नि.व.१० । इयं कमलिनीगुण-
युक्ता ज्ञेया । भा.पू.१.भ. । कमलिन्याम् । [घ. ।

कुमुदिनीवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजि । वै.नि.

कुमुदी । स्त्री । कटफलहवे । मद.व.१ । गा-
भारीहवे । रा.नि.व.६ ।

कुमुदेखररसः । पुं । यस्माधिकारि । पाठः—
“हेमभवसरसभक्तुल्यकं मौक्तिकमु रसपादटङ्गणं
गन्धकं कुशतु सर्वतुल्यकं काञ्चिकेन परिमर्द्य गो-
लकं । सप्तमया च परिवेष्य शीघ्रितं भाण्डके स-
लवणे यथा पचेत् ।” द्वितीयस्तथाधिकारि । सत-
तामं १ भ. वङ्गभक्ष १ भ. यटीमधुकाधेन भाव-
यित्वा शीघ्रयित्वा च माषाह्नं सेव्यम् । र.सा.सं. ।

कुमुदती । स्त्री । कुमुदिन्याम् । कुम्भी वा

कुम्भकूटनर खाड़ । रा.नि.व.१० । कुमुदलतेभि-
प्रसिद्धस्यावरविषान्तर्गतफलविषे । सु.कल्प.२.अ. ।
See फलविषम् ।

कुमुदतीवीजम् । स्त्री । कुमुदवीजि । “भवे-
त्कुमुदतीवीजं खादु रुचं हिमं गुरु ।” वैद्यकम् ।

कुमुदान् । त्रि । कुमुदविशिष्टे (देशे) । मे. ।

कुम्भः । पुं । बाहुकुण्डे । कर्णापी । जटा. ।

कुम्भम् । स्त्री, पुं । विहतायां । हे.च. । गुग्गु-
ली । अम. । “निकुम्भकुम्भत्रिफला गवाक्षी ।” (च-
न्द्रप्रभावव्यां १) पुं । सर्पमाने । ७४ जे.त्र । प.प्र.१
ख. । जैपालहवे । कटफलहवे । पृश्निपर्ण्या । पाट-
लाहवे । मे. । कलसे । करिशिरःस्पृष्टयोः । “सू-
र्ध्रिपिण्डौ क्षतौ कुम्भौ कुम्भयोरनरं विदुः” हला. ।

कुम्भकरचना । स्त्री । जैपालहवे । वै.निघ. ।

कुम्भकामला (पादः) । स्त्री । A sort
of Jaundice. कामलामेदे । कालाधिक्येन
कामला खरीभूता कुम्भकामलायां परिणमति ।
वस्यरीचकज्वरादिकं तदसाध्यलक्षणम् । मा.नि. ।

कुम्भकारः । पुं । कुकुम्भपक्षिणि । हे.च. ।

कुम्भकारकुकुटः । पुं । (Phasianus
Gallus.) चद्रकुकुटविशेषे ।

कुम्भकारिका (री) । स्त्री । कुलत्याञ्जने ।
रा.मि.व.११ । वनकुलत्यायाम् । प.सु. । मनः-
शिलायाम् । जटा. ।

कुम्भकालुकम् । स्त्री । घोलि । वै.निघ. ।

कुम्भजः । पुं । वकहवे । वककूटनर गीछ ।
प.सु. । [१६ ।

कुम्भङ्गिका । स्त्री । कुम्भाण्डशाली । रा.नि.व.

कुम्भतुम्बी । स्त्री । हस्तुम्ब्यां । गी.नि. लाडि ।
गुणाः—“कुम्भतुम्बी तु मधुरा शीतला तर्पणी गु-
हः । रुच्या पुटिकरी युक्तमर्द्धिनी तु बलप्रदा ।
पित्तनाशकरी गर्भपोषणी पित्तनाशिनी । फले तु
वल्लीवस्त्रोक्ता गुणश्च ।” वै.निघ. । शीतपित्तनास-
कफासज्वरकासनासिका बल्या च । रा.नि.व.७ ।

कुम्भपर्णी । स्त्री । कुम्भाण्डिलतायाम् । प.सु. ।

कुम्भपुटा । स्त्री । श्वेतविहतायाम् । वै.निघ. ।

कुम्भपुष्पी । स्त्री । रक्तपाटलहवे । वै.निघ. ।

कुम्भफला । स्त्री । महाकुम्भाख्या । रा. नि. व. ७।

कुम्भयोनिः (का) । स्त्री । द्रोणपुष्पीचये ।
हलकया । रा. नि. व. ६ । वकहचे । वै. निघ. ।

कुम्भरताः । पुं । चयी ।

कुम्भला । स्त्री । मुखिर्या । मूडीरी । र. मा. ।

कुम्भवारुणी । स्त्री । मुखिरौमदे । प. सु. ।

कुम्भवीजः (कः) । पुं । अरिष्टफलहचे ।
ब्रीठी गाह । रा. नि. व. ८ ।

कुम्भशालिः । पुं । खनामख्यातशालिपान्यवि-
शेष । गुणाः—सधुरा स्निग्धा वातपित्तघ्नी च ।
रा. नि. व. १६ ।

कुम्भसन्धिः । पुं । करिकुम्भद्वयसंध्यभागे त्रिका ।

कुम्भसर्पिः । स्त्री । एकादशोत्तरशतवार्षिके पु-
राणवृत्ते । गुणः—रसोद्विगम् । सु. सु. ४५ अ. ।

कुम्भा । स्त्री । उल्लायाम् । कटफलहचे । पृश्नि-
पण्याम् । पाटलाहचे । मे. । द्रोणपुष्पाङ्गम् । वै.
निघ. । श्वेतविहतायाम् । तुम्बाम् । वै. निघ. ।

कुम्भाख्या । स्त्री । रक्तपाटले । वै. निघ. । [ब्रा.]

कुम्भाटः । पुं । कुम्भाडुया इति ख्याते हचे । र.

कुम्भाखडी । स्त्री । Pumpkin Gourd. कु-
म्भाख्याम् । कुगुडा गच्छ । रा. नि. व. ७ ।

कुम्भारी (ट्री, ट्री) । स्त्री । कुम्भाख्याम् ।
वै. निघ. । [निघ. ।

कुम्भालावः । स्त्री । महादुग्धालावाम् । वै.

कुम्भाह्वयः । पुं । कुम्भकामलायाम् । च. द. पा-
ण्डु. चि. ।

कुम्भि(म्भी)कः । पुं । पुत्रागहचे । र. मा. ।
मैष, नाडीत्रण. चि. कुम्भायतैले । समपर्णहचे । प.
सु. । वारिपण्याम् । पीना । भूर्जहचे । लूजपत्र
गच्छ । “रौमशः अणालक कुम्भीनामा हचो यस्य
सकं वस्त्राकारा भवति” सु. सु. ३८ अ. प्रियङ्गादि ।
सु. । See भूर्जः । पाटलहचे । षण्डविशेषे । हि-
जटत । लक्षणं यथा—“स्वे गुदे ब्रह्मचर्यादयः
स्त्रीषु पुंवपवर्तते । कुम्भीकः स च विज्ञेयः ॥”
सु. चि. १७ अ. ।

कुम्भि(म्भी)का । स्त्री । (Pistia stratiotes.)

वारिपण्याम् । टोका पीना । रत्ना. । वा. च.
८ अ. । रक्तपाटलायाम् । रा. नि. व. १० । तन्नाम-
कनेचवर्त्मजरीगविशेषे । कुम्भीकावीजसदृशकार-
त्वात्तथोच्यते । एषा प्रानजा विदीर्णा च खवति
पुनश्च पूर्णा भवति लक्षणं यथा—“वर्त्मने पिङ्ग-
का भासा भिद्यन्ते च खवन्ति च । कुम्भीकवीजस-
दृशा कुम्भिका सन्निपातजा ॥” मा. नि. । कटफल-
हचे । वै. निघ. । पाटलहचे । प. सु. । द्रोणपुष्पां ।
हलकया । रा. नि. व. ६ । गुग्गुली । शुकदीपविशे-
षे । लक्षणम्—“कुम्भीका रक्तपिनीत्या जाम्बा-
स्थिनिभा शुभा ॥” सु. नि. शू. दी. १४ अ. ।

कुम्भिकायतैलम् । स्त्री । नाडीत्रणधिकारं ।
तैलं ४ श. । काथार्थं—कुम्भीका (पीना १ गुण)
खजूरौकपित्तविल्लानां तथा उदुम्बरायपुष्पफलह-
चाणां फलशलाटुककल्कं ४ श. वारि ३२ श. शे. ८
श. । उक्तकाथेन मुक्तादीनां कल्कं शरावर्जितं (१
श.) दत्त्वा तैलं पाचम् । कल्कद्रव्याणि—सुसक-
र, रत्नाकण्टप्रियङ्गुत्वगेलापचनागकेशरमीचरसजातौ-
कोषलोप्रधातकीपुष्पाणि । “कुम्भीकखजूरौकपि-
त्यविल्वनम्यतौनानु शलाटुवर्गं । कृत्वा कथार्थं
विपचेच्च तैलमावाप्य सुसासरलप्रियङ्गु ॥ सौगन्धि-
कामीचरसादिपुष्पलोप्राणि दत्त्वा खलु धातकी-
च ॥” अथ कुम्भी पक्षी, दुरालभा वा । वनस्पतयो
वटायाः सर्वेषां शलाटु आमफलं । रस. र. ।

कुम्भितित्तरः । पुं । तित्तरपक्षिभेदे । वै.
निघ. । [रा. नि. व. ८ ।

कुम्भिनीफल(वीज)म् । स्त्री । जैपाल ।

कुम्भिपाकी । स्त्री । कटफलहचे । भा. ।

कुम्भिलः । पुं । शालमस्ये । मे. लज्जिकं ।

कुम्भी (इन्) । पुं । हस्तिनि । हला. । गुग्गुलु-
हचे । जटा. । सविषपतङ्गभेदे । कुम्भीतटके ।
मध्यभेदे । बालग्रहविशेषे । कुम्भीरे । ह. च. ।
स्त्री । पृश्निपण्याम् । पाटलायां । मे. । कटफलं ।
रा. नि. व. ८ । वारिपण्याम् । टोका पीना । रा.
नि. व. ६ । दलौहचे । रा. नि. व. ५ । पुष्पहचविशे-
षे कोङ्कणदेशे प्रसिद्धे । गुणाः—कटुः कषाया उ-
ष्णा वातकफघ्नी संयाही च । रा. नि. व. ८ । वात-
पित्तज्वरदाहकफरक्तातिसारघ्नी योनिदोषविषघ्नी
च । वै. निघ. । अप्रिप्रकृतिः कौटभेदे । तेन दष्टे वि-

नजा रोगा भवन्ति । सु.कल्प.८५.। श्वेतविहति ।
जैपालहवे । वै.निघ. ५५५ कसत्रिपात.चि. ।

कुम्भीनसः । पुं । क्रूरसर्पे । मे. । वातप्रकृति-
कौटभेदे । तेन दष्टे वातनिमित्तजा रोगा जाय-
न्ते । सु.कल्प.८५. ।

कुम्भीपाकः । पुं । सन्निपातज्वरभेदे । लक्षणं
—“घोषाविवरभरदृश्योपासितलोहितं सान्द्रं ।
विलुण्ठनसक्तमभितः कुम्भीपाकेन पीडितं विद्या-
त् ॥” भा.स.१भ. ।

कुम्भीपुटः । पुं । गजपुटे । र.सा.सं. ।

कुम्भीफलः । पुं । जैपालहवे । कुम्भीहवे । वै.
कुम्भीबीजः । निघ. । क्ली । जैपालबीजे । रा.
नि.व.६ ।

कुम्भीरः (लः) । पुं । The crocodile of
Ganges. जलजन्तुविशेषे । कूशीर । रत्ना. ।
अ.टी. । तन्मांसं पाके स्वादु वातघ्नं स्निग्धं शीतलं
पित्तरोगे हितं मलवर्धनं श्लेष्मकरञ्च । सु. । कुम्भी-
हवे । वै.निघ. । [कूशीरा पोका । हारा. ।

कुम्भीरमल्लिका । स्त्री । मल्लिकाविशेषे ।

कुम्भीरवल्कः । पुं । कायफलहवे । वै.निघ. ।

कुम्भीवृक्षफलम् । क्ली । कायफले । वै.निघ. ।

कुम्भीस्वेदः । पुं । वातहरकाथादिभिः काष्ठि-
कादिभिर्वा घटस्थितैः स्वेदे । भानुदासः । च.सू.
१४५. । [शिष्टं । भा.स.१भ.चित्तविभम.ज्व.चि. ।

कुम्भीवृक्षः । पुं । अगस्त्यहवे । वक्रकूटमत्र

कुम्भीलुः (लूकः) । पुं । मेचकभेदे ।

कुम्भीलूखलकः । पुं । गुग्गुली । वै.निघ. ।

कुयवः । पुं । कुक्षितयवे ।

कुरका । स्त्री । सल्लकीहवे । रा.नि.व.११ ।

कुरङ्ग(ङ्कुरः) । पुं । The Indian crane.
सारसपक्षिणि । छे.च. । हारा. । कौस्तुभपक्षिणि ।
वै.निघ. ।

कुरङ्गः (कः) । पुं । Indian antelope.
खल्लहरिणे । रत्ना. । “न कृष्णे न च ताम्बे हरिण-
विशेषे ।” सु.सू.४६५. । च.चि.२५. । (कः) अक-
कंरायां । वै.निघ. ।

कुरङ्गनाभिः । पुं । स्रगनाभी । रा.नि.व.१२ ।

कुरङ्गमः । पुं । हरिणविशेषे । कूत्रङ्ग । चिका. ।

कुरङ्गमांसम् । क्ली । स्रगविशेषस्य मांसं । ए-
तन्मांसं रक्तपित्ते हितम् । तथा कफघ्नं मधुरं पि-
तघ्नं मांसवर्धकञ्च । सि.यो.र.पि चि.खल्लकाद्यह-
ते । [शमी । रा.नि.व.२ ।

कुरङ्गिका (नी) । स्त्री । मुद्गपण्याम् । सू-

कुरङ्गी । स्त्री । कुरङ्गपत्रायां । इतिग्री ।

कुरचिल्लः । पुं । कर्कटे । छे.च. ।

कुरण्टः । पुं । चित्तवारहवे । उडुनि भाक ।
वा.सू.१५५. । “भल्लूकमीरटकुरण्टकरभपायीः ।”
श्वेतभ्रिण्टायां । रा.नि.व.१० । कुटजहवे । वै.निघ. ।

कुरण्टकः । पुं । पीतभ्रिण्टीक्षुपे । पीतशूष्णं
सौमै ग्राह्यं । र.सा. । “पीतपुष्पः कण्टाश्लुषा
इति प्रसिद्धः ।” सु.सू.२८५. । ड. । पीतपुष्पाम्नाये,
रक्तभ्रिण्ट्याम् । मे. । वै.निघ. ।

कुरण्टमूलम् । क्ली । पीतपुष्पभ्रिण्टीमूले ।
भा.स.४भ.योनिरी.चि. ।

कुरण्टिका । कुटजहवे । साकरण्टहवे । रा.
नि.व.१० । सुनिपक्षकशाके । वै.निघ. ।

कुरण्टी । स्त्री । सिंहपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।

कुरण्डः । पुं । Hydrocele. मुक्कहृद्विरोगे ।
कोत्रन्म, पोता । छे.च. । तस्य सम्मानिपूर्वकं
लक्षणं यथा—“कुरीः नृगतिर्वाः शीघ्रशलकर-
शरन् । मुक्कौ वङ्गयतः प्राप्य फलकोपाभिवाहि-
नीः ॥ प्रपीड्य धमनीर्हृदि करोति फलकोपयोः ।
दीक्षासमीदोसुवानैः सङ्घिः समधा गदः ॥” सा.
नि. । अर्चोटहवे । वै.निघ. । गुर्जरदेशस्थिते सा-
कुरण्डहवे । रा.नि.व.६ ।

कुरण्डकः । पुं । सदनहवे, श्वेतसदनौ । वै.निघ. ।
कुरण्टकहवे । अ.टी. । च.द.माषतैले ।

कुरण्ड(ण्डि)का । स्त्री । हृत्तविशेषे । गुणाः
—“सरा हृष्या गुर्वी चाग्निप्रदीपनी । नाशनी
कफवातानां वैद्येषु परिकीर्तिता ॥ हृत्कुरण्डिका
शीता पाके माध्वी कटुः स्मृता । तिक्ता चारा च
हृष्या च सरा हृष्या जडा मता ॥ वातला पित्तला

वस्ती वातकारी कफापह। रक्तदीपं सूत्रकञ्च
नाशयेदिवि कौर्त्तिता ॥ वै.निघ. ।

कुरबाडुकः । पुं । पक्षिविशेषे । कूत्रकूत्रा
पांथी । अयं लघुशीतकषायः । सु.सू.४६५. ।

कुररः । पुं । An osprey. श्रवणातीयपक्षि-
विशेषे खनामख्यति, उत्क्रोशपक्षिणि । कूत्रत्र,
कर्कटिग्रा । हला. । तन्मांसगुणाः—रक्तपित्तघ्नं
शीतलं विन्धं वृष्यं वातघ्नं रसे पाके च मधुरम् ।
सु.सू.४६५. ।

कुररवः । पुं । पारावते । वै.निघ. । [मूलके ।

कुरराक्षिः । पुं । देवसर्पे । रा.नि.व.६ । रक्त-

कुररी (वी) । स्त्री । सिन्ध्या । उडुडी । हे.च. ।
कुररपक्षिण्यां । अम. । (वी) सिंहपिपपल्यां ।
हे.च. । [कुलले । धरणी ।

कुरलः । पुं । उत्क्रोशपक्षिणि । हला. । चूर्ण-

कुरवः (कः) । पुं । श्वेताकं । रा.नि.व.१० ।
रक्ताम्बानपुष्पवत् । वृक्षसौष्टि । श.र. । भिण्टी-
शके । कूत्रये शोक । रा.नि.व.१० । पीतकि-
ण्ड्याम् । हे.च. । षट्किण्ड्याजातिभेदे । सु.सू.
४६५. । गुणाः कटुकवत् । केशे । रा.नि.व.१८ ।

कुरसः । पुं । आसवे । मयविशेषे । हारा. ।
कुम्भितरसे । त्रि । कुरसयुक्ते । [लता । श.च. ।

कुरसा । स्त्री । गोजिह्वालतायाम् । ग्राजिग्रा

कुरालः । पुं । कुलाहघोटके, ईषयागुडुणज-
कुराहः । घघोटके । हे.च. ।

कुरी । स्त्री । यमुनातीरप्रसिद्धे दण्डधान्यविशेषे ।
गुणाः—मधुरं बलप्रदं हरितं वा पक्वं वा वृद्धं वा
वाजिपुष्टिदायकञ्च । रा.नि.व.१६ ।

कुरीरम् । स्त्री । मैथुने । उणा. ।

कुरु । पुं, स्त्री । सिद्धोदने । वै.निघ. । कण्ट-
कारिकायाम् । श.च. ।

कुरुकन्दकम् । स्त्री । मूलके । मूला । श.मा. ।

कुरुचिम्बः । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।

कुरुटः । पुं । सितावरश्माकचपे । उडुनि शोक ।
रा.नि.व.४ ।

कुरुटी (दन्) । पुं । अश्वे ।

कुरुण्टः (कः) । पुं । Yellow amaranth,
yellow barleria. पीतकिण्ड्याम् । पीत र्वां-
ति । रा.नि.व.१० । च.द.प्रदर.चि. । दाक्षपत्रा ।
अम्बानवृक्षभेदे । र्वांतिविण्मय । म. । कुटजवृक्षे ।

कुरुण्टका । स्त्री । पीतकिण्ड्याम् । च.द.च-
म्परी.चि. ।

कुरुण्टका (ण्टी) । स्त्री । साकुरुण्टी ।
रा.नि.व.१० । कण्टसूक्ष्मफला शिरवालिका इति
लीके । सु.सू.१८५. । ड. । किण्ड्याम् । र्वांति ।
इक्षियुष्याम् । शाठिउं डे । रत्ना. । शिफालि-
कामेदे । सु.चि.७५. ।

कुरुण्डः । पुं । कुरुण्टकवत् ।

कुरुनाशः । पुं । उड्रे । वै.निघ. । पीतकि-
ण्ड्याम् । सु.सू.१८५. । [इति पाषाण्ये । वै.निघ. ।

कुरुबाडुः । पुं । पक्षिविशेषे । कूत्रत्र । कुरुकुरु
कुरुम्बम् । स्त्री, पुं । कुलपालके, नागरक्षवि-
शेषे । कम्बलात्नव् । श.च. । [नि.व.५ ।

कुरुम्बा (म्बिका) । स्त्री । द्रोणपुष्पां । रा.

कुरुम्बी । स्त्री । सेंहलीवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कुररी } पुं । कुररपक्षिणि । भालस्थचूर्णकुलले ।
कुरलः } हे.च. । वै.निघ. ।

कुरुवकः । पुं । Crimson amaranth,
(Barleria cristata) रक्तकिण्ड्याम् । वाग
र्वांति । हिं कटसरेश्वा । अम. । पीतपुष्पकिण्ड्यां ।
म. । स्त्री । कुरुवकशके । प.सु. ।

कुरुविन्दः । पुं । कुरुचिचजत्रीहिभेदे, कुम्भा-
ये । अयं कुधान्यवर्गीयः । कुलले । सु.सू.४६५. ।
भद्रमुस्तायाम् । नागत्रमुत्ता । ज.द. । मुस्तायाम् ।
रा.नि.व.६ । सु.सू.३६५. । माषे । मांसकनाम् ।
प.सु. । रा.नि.व.१६ । सु.सू.४६५. । स्त्री । हिङ्गु-
ले । हे.च. । पद्मरागस्यो । माणिक । काचल-
वणे । रा.नि.व.६ । रत्नभेदे । रा.नि.व.१३ । क-
ण्ठलवणे । "जानीयात्कुरुविन्दकं यदरुणं स्यात् ।"
ज.द. ।

कुरुविन्दकः (न्दाव्या) । पुं, स्त्री । A
kind of Dolichos Biflorus, वनकुलव्य-
के । भद्रमुस्तायां । नागत्रमुत्ता । अम. । ज.द.११५. ।

कुरुविल्वः (कः, कः) । पुं । नामरसुभा-
याम् । ज.द.१२२५ । पद्मरागमणौ । चिका ।
वनकुलस्ये । रमा । [चम.।

कुरुविस्तः । पुं । सुवर्णपत्नी । ४ त्तो.८गां ।

कुरुवीरकः । पुं । चर्चुनवले । रा.नि.व.२ ।

कुरुष्यम् । स्त्री । रङ्गे । रा.नि.व.११ ।

कुरुकुटः । पुं । कुकुटे ।

कुरुकुरः । पुं । गाम्यमने । कूकुर । च.टी.रा ।

कुर्विका । स्त्री । सूत्राम् । कूर्च । चिका ।

कुरुकम् । स्त्री । पटील्लतायाम् । पटोल
गाह । श.चि. । [ब.६ ।

कुरुजः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे, गन्धमूले । रा.नि.

कुरपरः । पुं । कफनी । कुरुशे । च.च. ।

कुरपांसः (कः) । पुं । स्त्रीणां जनाच्छादन-
वस्त्रे । कौटुलि । चम. ।

कुलम् । स्त्री । बहरे । देह । कृष्णाश्वने । चिका ।

कु(कु)लकः । पुं, स्त्री । रसनामले । हारा ।
भोग्यवस्तुनि । चिका । सा.कौ.ज्व.चि. । सर्पवि-
शेषे । इन्द्रिउर्ण । रा.नि.व.२१ । वस्त्रोके । मे ।
कुपीली । कूर्चले । भा.पू.१३५ । च.द.ज्व.चि.
शाकविधौ । “कुलकदारवेक्षकम् ।” “निम्बकुल-
कयुष्मत् ।” मन्त्रवकवले । मन्त्रनां गाह । र.मा. ।
स्त्री । पटील्लतायाम् । पल्लु । मे । [व.७ ।

कुलकर्कटी । स्त्री । चीनकर्कश्याम् । रा.नि.

कुलका । स्त्री । पटील्लताकायाम् । पल्लु ।
मैष.चक्र.पि.चि.बुधावतीगुडौ । मनःशिलायाम् ।
(कन्दर्पसारतेले ।) [निघ.जिज्ञक.ज्व.चि. ।

कुलकत । पुं । चककरे । आकुरकुर । वै.

कुलङ्गः । पुं । कृष्णसर्पविशेषे । वै.निघ. ।

कुलङ्गी । स्त्री । मेषश्याम् । कौटुङ्गाङ्गी ।
वै.निघ. । [प.सु. ।

कुल(लि)ञ्जः । पुं । कुलिञ्जनवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

कुल(लि)ञ्जनः । पुं, स्त्री । An aromatic
plant. (Alpinia Galanga.) खनामस्यात-
द्रव्ये, गन्धमूलके । मङ्गमेरवीवचायाम् । कूडवि

शेष, मशीडरी वः । गुणाः—कटुतिक्रीणः दी-
पनः सुखदीपनत् । रा.नि.व.६ । कुलञ्जनस्य ख-
रकत् । हल्काष्टसुखशोधनः । अर्क.चि. । “कुलिञ्ज-
कटु तिकमुष्णचाग्निप्रदीपनं । रुचं स्वर्थस्य हृद्यस्य
सुखकण्ठविशुद्धिजित् । सुखदीपकफघ्नैव कांसं वा-
तकफं हरत् । ब्रह्मकुष्ठं गुणैश्चैवं न्यूनमस्मादिति
स्मृतम् ॥” वै.निघ. ।

कुलटी । स्त्री । मनःशिलायाम् । र.मा. ।

कुलटणम् । स्त्री । दमनके । नागदमन । प.सु. ।

कुल(लि)त्यः (कः) । पुं । A sort of
pulse. (Dolichos biflorus, Syn.
Dolichos uniflorus.) शिम्बिधान्यविशेषे ।
रुर्ध्विकलाग्र । हिं कुलली । तं श्रीलवणु । कृष्ण-
वन्धमेदनं स द्विविधः । तावचेतकृष्णगुणाः—क-
षायः उष्णः रुचः वातकफघ्नः रक्तपित्तकारः श्वा-
सकासवीर्यबलघ्नश्च । रा.नि.व.१६ । “उष्णो जये-
न्मारातपीनसांश्च कासप्रतिश्यायविषमगुणान् । हि-
कां स रक्तसु बलासपिपं निहन्ति मेदश्च कुलत्य-
कोऽयं ॥” अवि.१५५ । उष्णवीर्यः पाकेऽरुः शु-
क्राग्रसूरीपीनसघ्नः काशार्शः कफवातघ्नः पिप्पासद-
श्च । वा । रसतः कषायः विपाके कटुश्च । हिमा-
द्रि, शिम्बीधान्यवर्गे । कषायः कटुक उष्णवीर्यलात्
वातं घ्नयेत् । पाकेन कटुत्वं । सु.पू.४०५ ।

कुलत्यगुडः । पुं । हिक्काशासधिकारे । कुल-
त्यस्य १०० प. दशमूलस्य समध्या १०० प. भा-
ग्याः १०० प. एकत्र पृथग्वा वारि प्र. द्रोणमितं
(६४श.) पादश्लिष्टः कायः कार्यः । गुडस्य ५० प.
एकत्र पक्का लिहभूते, प्रचेष्टः—मधु ८ प. वंश-
रोचना ६ प. पिप्पली २ प. गुडलक् तेजपत्रं
एला प्र. २ तो. । च.द. । “कुलली दशमूलस्य
तथैव द्विजयष्टिका । शतं शतश्च संश्लिष्ट जलद्वीये
विपाकयेत् । पादावशेषे तस्मिन् गुडस्याङ्गुलाङ्गि-
पेत् । शीतीभूते च पक्के च मधुनोऽष्टौ पलानि
च । बटपलस्य तुगावीर्याः पिप्पल्याश्च पलद्वयं ।
त्रिसुगन्धिसुगन्धं तं खादिद्विपलं प्रति ॥” रस.र. ।

कुलत्ययुषः । पुं । आमकुलत्यसाधितक्राये ।
प.सु. । गुणाः—वाताग्निलोकः गुणघ्नसूक्ष्मः प्र-
त्यूषीघ्नश्च । वा । “वीर्योष्णो मधुरीश्वरप्रदीपनः ।
कषायो गुणकफघ्नश्चायुषः श्वासकासघ्नः । वाताग्-

लीमनलूनीमिहमेदविनाशनः । वै.निघ. । कुलत्य-
यूषो मधुरः कषायो भवेत् स वातस्य कफस्य ह-
न्ता । मद्वायसरोवायुजमेदहन्ता सन्दीपनो मेदवि-
शीघणश्च । ॥ अचि. ।

कुलत्यषट्पलघृतम् । क्ली. हिकानासा-
कारि । “कुलत्याइशमूलाश्च भाग्योः प्रस्थं पृथक् पृ-
थक् । कायभिला जलद्रीषे पादशेषे विपाचयेत् ।
द्विचौरं सर्पिषः प्रस्थं सत्तारैः पचकोलकैः । प-
लिकैश्च जयेत्सिद्धं..... ॥” काथार्थ—कुलथ २
अं. दशमूलगिलित २ अं. भागीमूल २ अं. जल
७४ अं. तै. १७ अं. घृत ४ अं. छागशुक्र ४ अं.
गवाशुक्र ४ अं. । कर्कार्थ—पक्षकाल ७ स्व-
क्वार्थे अथोत्प्रे १ पं. । रस.र. ।

कुलत्यसूपः । पुं । षट्कुलत्यसिद्धयुषे । गुणाः
—“कुलत्यसूपो वातघ्नः कटुः पाके कषायकः ।
कफातिरोधी शक्तासकरीषश्वासकासमृत् । शक्ता-
श्मरीहरः पित्तकारकः कथितोऽयम् ॥” वै.निघ. ।

कुलत्या । स्त्री । कुलत्याञ्जने । काल शुर्ग ।
रा.नि.व. ११ । वनकुलत्याकायाम् । वनकुलथ ।
मं रानकुलत्या । कं काङ्गुल्लिग । गुणाः—कटुः
तिक्ता अर्शःशूलघ्नी विवश्वाभानघ्नी चक्षुष्या व्रणरी-
पणी च । रा.नि.व. ५ ।

कुलत्याञ्जनम् । क्ली. A blue stone
used as a collyrium. खनामख्याताञ्जनवि-
शेषे, कुलत्याकाराञ्जनप्रसारविशेषे । कृत्रिम अ-
ञ्जनविशेषः । हिं कालाशुर्मा, खापरिया । गुणाः
—“कुलत्याका तु चक्षुष्या कषाया कटुका हिमा ।
विषविस्फोटकण्डतिव्रणरोषनिवर्हिणी ॥” रा.नि.
व. ११ ।

कुलत्यादिलेपः । पुं । कर्णमूलशोथे हिते
लेपे । कुलत्यः कटुफलं शुण्ठी कृष्णजीरकश्च सम-
भागं जलेन पेषयित्वा ईषदुणो लेपः । भा.स. १४ भ.
अचि. ।

कुलत्याद्यष्टतम् । क्ली. अश्वमेधिकारि ।
“कुलत्यासिमूलविडङ्गसारं सशर्कराशीतलियावश-
कम् । वीजानि कुषाण्डकगीजुराणां घृतं पक्षै-
वरुणस्य तोये ।” घृतं ४ अं. वरुणस्य १२॥० अं.
(मताकरे ८ अं.) वारि ६४ अं. पादांशः १६ अं.
कुलत्यादिकल्क. ८ प. एकत्र पाच्यम् । मताकरे—

घृत ४ अं. वरुणहान् ४ अं. जल १७ अं. तै.
४ अं. । कर्कार्थ—कुलथ, मैकव, विडङ्ग, ति-
नि, शिडेनिहोप, वक्कार, कुशाशुवैष,
गेङ्गुरवैष अथोत्प्रे ८ तो. । सा.कौ. ।
च.द. ।

कुलत्यानम् । क्ली. सत्कृतभक्ते । गुणाः—
“कुलत्यामृतं मधुरं तुवरं रक्तमुष्णकं । लघु रति-
करं पाके कटुकश्चाग्निदीपनम् । कफवातक्षिन्ना-
सनाशनं परिकीर्तितम् ॥” वै.निघ. ।

कुलत्याका । स्त्री । कुलत्याञ्जने । रा.नि.व.
११ । रत्ना । कुलत्ये । वनकुलत्ये । वनकुट्टि ।
र.मा. । हे.च. । रक्तकुलत्ये । भा. । शीतलादि-
व्याम् । वै.निघ. ।

कुलनाशः । पुं । उद्रे । हे.च. ।

कुलपत्रः (कः) । पुं । दमनकडले । दना ।
रा.नि.व. १० । [श.च. ।

कुलपालकम् । क्ली. कुरुखे । कर्मण लेव् ।

कुलवधूरसः । पुं । सुमिपातज्वरे । अत्र तुल्यं
शं एकभागतुल्यं । यद्यपि नखसुप्तं तथाप्यञ्जनव्य-
वहारः । र.सा.सं. । पारदशीषकतामसनःशिला-
तुल्यकानि द्रव्याणि । इन्द्रवाक्सी (तापानाशनी)
रसेन चणकाभा वटी कार्या । वै.रत्नावली ।

कुलभत्या । स्त्री । गर्भिणीपथ्युपासनायाम् ।
जटा. ।

कुलयी । स्त्री । वृक्षविशेषे । शीतला खादु वा-
कुली } तक्तु गुह्यम् । “कुलयी शीतला खादुः
वातला कफरुहः ।” वै.निघ. ।

कुलराहः (कः) । पुं । सेराहापरनाम्नि पी-
यूषवर्णांशे । “कुलराहः कुलराहलु सेराहः सररा-
हकः ।” ज.द. ३२५. ।

कुलकैः । पुं । तालमर्दने । हारा. ।

कुलवर्णा । स्त्री । रक्तमूलायां विवृति । नाज
तेउड्डी । रा.नि.व. ६ । [श.सा. ।

कुलसौरभम् । क्ली. मन्वकावचे । हिं मन्वका ।

कुलहण्डः (ण्डकः) । पुं । जलावर्ते । हारा ।

कुल(ला)हल । पुं । (Coryza Terebin-
thina or Celsia Coromandelina)

भूकदम्बे । कूकनिमा । र.मा. । “कुलहलविषसु-
टी भूखली भूतकेशी ।” वा.सू. १५ अ. । महाभा-
वणिकायाम् । मू.उ.टी । मद.व. १ ।

कुलहला । स्त्री । गोरचमुखीरुपे । वै.निघ. ।

कुलचया । स्त्री । कर्पूरश्याम् । वै.निघ. ।
कपिकच्छाम् । श.च. । [शिश्यां ।]

कुला । स्त्री । मनःश्लक्ष्णाम् । वै.निघ. । शुक्

कुलाटः । पुं । चद्रसम्यविशेषे । श.मा. ।

कुलायः । पुं । पत्तिनीडे । स्थानमात्रे । मे. ।
लौ. । शरीरे ।

कुलायस्थः । पुं । पत्तिणि । श.च. ।

कुलायिका । स्त्री । पत्तिशालायाम् । त्रिका. ।

कुलालः । पुं । वनकुट्टपत्तिणि । कुकुभपत्ति-
णि । हारा. । मे. । कुम्भीरे । वै.निघ. ।

कुलालिका (ली) । स्त्री । नीलोपलविशेषे ।
अन्ननाम्नरे, कुलत्यान्नप्रसारविशेषे । मे. । रा.
नि.व. १३ । वनकुलालिकायाम् । रा.नि.व. ५ ।

कुलासकः । पुं । दुरालभायाम् । प.सु. ।

कुलाहः (कः) । पुं । ईषत्पेतवर्णकणजानु-
घोटके । हे.च. । “ईषत्पेतः कुलाहस्तु यो भवेत्
कणजानुकः” ज.द. ३ अ. । रक्तकौकिलाचे । लाल
कूलेनथाड़ा । गुणाः—आमवातघ्नः रक्तरीगघ्नश्च ।
राज. । ककालासि । श.र. ।

कुलाचिका (चुता) । स्त्री । शुक्लां । कूटि।

कुलिः (ली) । स्त्री । चविकायां । ङहे । रत्ना. ।
कण्टकार्याम् । कण्टिकात्री । मे. । पुं । काचना-
रमेदे । रत्नकृष्ण । मद.व. १ । हले । शीत ।
त्रिका. । चटकपत्तिणि । वै.निघ. ।

कुलिकः । पुं । कण्टकपालीहवे । कल्लक-
डा, कैंटा, गुडकैंडोनी । मेघ. । अश्वकर्णशाले ।
लता शाल । रत्ना. । [गोह, तूण । प.सु. ।

कुलिकच्छः । पुं । नदीहवे । गुप्ता अश्वथ

कुलिका । स्त्री । मेघश्याम् । वै.निघ. ।

कुलिङ्गः (कः) । पुं । चटकपत्तिणि । रत्ना. ।
च.चि. १ अ. ४ अध्याये । गृहकुलिङ्गमांसं रक्तपित्तहरं
श्वेतशैतलञ्च । रा.नि.व. १६ । सविषसूक्तविशे-
रे । तद्वदे कः शोफी रात्र्यश्च दंशमुखले भव-

नि । सु.कथ. ६ अ. । Fork-tailed shrike,
फिङ्गकपत्तिणि । फिङ्गा पांशे । हिं गरजेया ।
तन्मांसगुणाः—कुलिङ्गी मधुरः क्षिणः कफशूल-
विवर्धनः । सु.सू. ४६ अ. । मधुरं क्षिणं कफपित्त-
करञ्च । राज. ।

कुलिङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । कुलिङ्गपत्तिस्त्रियाम् ।
कर्कटशङ्खीहवे । कैंकड़ा/श्री गौह । प.सु. ।
च.सू. ४ अ. ।

कुलिङ्गाची । स्त्री । पेटिकाहवे । पेटोत्रि
गौह । श्वेतोच्चटायाम् । च.उ. ७ कड़ा । रत्ना. ।

कुलित्या । स्त्री । रक्तकुलये । वै.निघ. ।

कुलित्तिका । स्त्री । वनकुलये । विहतायां ।
ममुरिकाद्वयाम् । वै.निघ. ।

कुलिरः । पुं । कर्कटे । कैंकड़ा । त्रिका. ।

कुलिशः । पुं । लताशाले । र.मा. । खण्डक-
र्णहवे । “हलिकर्णपलाशस्य कुलिशस्य तथैव च ।”
रसेन्द्र.चि. ८ अ. । अस्थिसंहारहवे । प.सु. । भेष.
अक्षपि.वि. । र.मा.लौहमारणे । हीरकप्रभमस्य-
विशेषे । त्रिका. । मे. । लौ. । वचे । शोत्रे । रा.
नि.व. १५ । [लताशाल । रा.नि.व. ८ ।

कुलिशतलः । पुं । अश्वकर्णशाललतायाम् ।

कुलिशद्रुमः । पुं । कुहूहवे । मनमां वृक्ष ।
हिं मूहर । वै.निघ. ।

कुलिशमस्यः । पुं । कुडिशमस्य । राज. ।

कुलीनः । पुं । कुनखनामचद्ररोगे । See कु-
नखः । श्वेच्छोटके । हे.च. । [प.सु. ।

कुलीनकः । पुं । वनसुद्धे । गुगुनी । कर्कटे ।

कुलीनसम् । लौ. । जले । हे.च. ।

कुलीयकम् । लौ. । नेत्रसर्प । वै.निघ. ।

कुलीरः (कः) । पुं । कर्कटश्याम् । वै.निघ. ।
कर्कटे । चद्रकर्कटे । कैंकड़ा । रत्ना. । रस.र.
बाल.वि. । कुलीरमांसगुणाः—“कुलीरकस्य मांसान्तु
श्रीतं घातुविवर्धकं । हृष्यं रक्तप्रवाहञ्च स्त्रीषां श-
मयति चक्ष्णाम् ॥” वै.निघ. । गृष्टविषमूत्रं भयसम्य-
नक्तं तापितप्रमम् । “कुलीरोऽतिबली हृष्यः पा-
खुल्लयविनाशनः । शोफातिसारयक्ष्णीखिराणां
स्त्रियां हितः ॥” अचि. ।

कुलीरविषाणिका (शी) । स्त्री । कर्कट-
शय्याम् । कैंकड़ाश्री । भा.पू.१भ. ।

कुलीरशृङ्गी } स्त्री । कर्कटशय्याम् । प.सु. ।
कुलीरा } भा.कर्णक.ज्व.चि. । च.सू.४च. ।

कुलीरात् । पुं । कर्कटश्री । कैंकड़ा
वाष्प । चिका. ।

कुलुकम् । स्त्री । जिह्मामले । छे.च. ।

कुलुकगुक्ता । स्त्री । उत्काग्री । चारा. ।

कुलूलम् । स्त्री । तुषामले । मे. ।

कुलेचरः । पुं । क्वकमेदे । वै.निघ. ।

कुलोत्कटः । पुं । कुलीनघोटके । श्र.च. ।

कुलोत्थिका । स्त्री । कुलये । वै.निघ. ।

कुल्फः । पुं । गुल्फे । उल्ले. । रीगे । उणा. ।

कुल्माषः । पुं, स्त्री । काष्ठिके । रा.नि.व.२३ ।

कुलये । गन्धशाली । प.सु. । यावके । याडे ।

मे. । अहंस्त्रिधात्र्यगोधूमादौ । घुनुनी । “अहं-

स्त्रिधात्र्यगोधूमा अन्येऽपि चणकादयः । कुल्माष

इति कथ्यन्ते । कुल्माषा गुरवी रक्षा वातला मि-

त्रवर्धसः ।” भा. । कौटदटमाषे । श्रुतधान्ये, यवा-

दौ । वै.निघ. । वंशे । रा.नि.व.२३ । जटामा-

स्यां । वनकुलये । र.मा. । काष्ठीरे तुलसीमेदे ।

स्त्री । धान्यविशेषे । टोटाश्री धान । राजमाषे ।

वर्दणै । यवौदमे । सु.चि.६च. । यवपिष्टमाषे ।

सु.चि.१०च. ।

कुल्माषाभिभवम् } स्त्री । काष्ठिके । “कुल्मा-

षाभिभुतम् } धैर्यवादिभिरहंस्त्रिधैरभि-

भूयते अ ।” च.टी.स्त्रा. ।

कुल्मासम् । स्त्री, पुं । कुल्माषे । चित्र. ।

कुल्यम् । स्त्री । अस्त्रि । शंङ् । द्रोणाटकपरि-

माणे । आमिषे । कौकसे । शौ.जत्र. । मे. ।

कुल्या । स्त्री । द्रोणाटकमाने । जीवल्याम् । मे. ।

स्थूलवाताख्याम् । वङ्ग (२७७) । र.मा. ।

कुल्यकम् । स्त्री । जिह्मामले । वै.निघ. ।

कुवम् । स्त्री । वारिजपुष्पमाषे । पत्रे । छे.च. ।

कुवकालुका । स्त्री । घोजीशके । रा.नि.व.७ ।

कुवङ्गम् । स्त्री । शीषके । शीमे. । रा.नि.व.१३ ।

कुवज्जकम् । स्त्री । वैकालमयी । रा.नि.व.१३ ।

कुवरः । पुं । तुवररसे । शानत्रय. । च.टी. । च.
सू.४च. ।

कुवलः । पुं । (Zizyphus Jujuba.) वद-
रीहवे । कूल गाछ । र.मा. । स्त्री । पत्रे । उत्पले ।

मे. । बदरफले । कूल । मद.व.६ । वृद्धदरे । च.
सू.४च. । सुताफले । प.सु. ।

कुवलकी । स्त्री । शल्लकीहवे । वै.निघ. ।

कुवलकुणः । पुं । कोलिफलकाले ।

कुवलयम् । स्त्री । उत्पले । नीलोत्पले । नील
उन्नि । हिं कीजी । रा.नि.व.१० । श्र.र. । “ई-

वन्नीलधवलं कुवलयम् ।” उ. । श्वेतपत्रे । नील-
पत्रे । वै.निघ. । श्वेतकुमुदे । भा.पू.१भ. ।

कुवलयिनी । स्त्री । उत्पलिन्याम् । उन्नि
वा कुम्भेन शंङ् । रा.नि.व.१० ।

कुवला । स्त्री । सुताविशेषे ।

कुवली । स्त्री । कोलिहवे । कूल गाछ । छे.च. ।

कुविडम् । स्त्री । विडुलवणे । रा.नि.व.२३ ।

कुवृत्तिजत् । पुं । प्रतीकायाम्, करञ्जमेदे
कैंटो करञ्ज । श्र.च. । [अम. ।

कुवेणी । स्त्री । मस्यधानिकायाम् । शान्त्रे ।

कुवेलम् । स्त्री । कुवलये । अग्र. । छे.च. ।

कुवेद्यः । पुं । कुस्मितवैद्ये ।

कुमः । पुं, स्त्री । जले । मे. । Sacrificial

grass. (Poa cynosuroides.) खनामख्या-

तवणे । कूश । हिं दम् । कुचदम्, उद्गाकुश ।

कुशी द्विविधः क्रस्वदीर्घमेदेन । तयोर्दीर्घपत्रकुश-

एव सितदर्भे उच्यते । स एवाधिकगुणः । क्रस्वी-

ऽपि प्रायेण सितदर्भे तुल्यगुणः । “दर्भो दौ च गुणे

तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः । यदि श्वेतकुशा-

भावे त्वपरं योजयेद्द्विविधम् ॥” रा.नि.व.८ । “दर्भ-

वयं त्रिदीपघ्नं मधुरं तुवरं हिमं । सूत्रकृष्णाम्बरी-

लयावलि वक्त्रदरासजित् ॥” भा.पू.१भ. । “कुशी

क्रस्वदर्भे इति ।” सु.सू.३८च. । उ. । त्वपपङ्क-
ले कुशासने च । च.द.प्रमेद.चि. ।

कुशद्वयम् । स्त्री । खूलप्लादभेदये । वा.सू. ४५
च.वीरतरादि । “उच्चादनीमलकुशद्वयगुण्युन्माः ।”

कुशनामा । पुं । उड् । ऐ.च. ।

कुशपः । पुं । पानपात्रविशेषे । उणा. ।

कुशपत्र(क)म् । स्त्री । तदाकारपत्राखविशेष-
ये । तत्र विज्ञापने प्रयोज्यम् । “कुशाटीवदने सा-
ख्ये ह्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलमिति ।” सु.सू. ८५५. ।

कुशपुष्पम् । स्त्री । यन्त्रिपुष्पे । गौडिग्राम । प.सु. ।

कुशमुत्तौली । स्त्री । कुशमय्यां मुटिकायाम् ।
कुशानां रचनाविशेषी मुत्तौलीत्युच्यते । वा.कल्प.
१५.५४५. ।

कुशमूढः । पुं । कुशनिर्मितपटके । सु.सू. ४१५. ।

कुशमूलम् । स्त्री । दर्भमूले । गुणाः — हिमं
रुच्यं मधुरं पित्तघ्नं रक्तञ्चरत्नान्नाशकामलाह्वय ।
रा.नि.व. ८ । [कुत्सितशरीरे ।

कुशरीरः । पुं । महाशालह्वये । वै.निच. । वि ।

कुशलः । वि । निपुणे । पुं । कुहुरे । ऐ.च. ।
महाजलवेतसे । मत्स्यभेदे । वै.निच. । स्त्री । प-
य्यांती । अम. ।

कुशली । स्त्री । अयनकह्वये । सुद्राक्षिकायां,
चाक्षेय्यां । आयुक्ता । भा.पू. १८.भा.शकव. । कु-
माय्यां । घृत्तकूमात्री । वै.निच. ।

कुशस्त्रम् । स्त्री । कुत्सितास्त्रे । शत्रान् अज्जु ।
यथा — “अज्ञानलीभाहितवाक्ययोगभयप्रसीहेरप-
रैश्च भावैः । यदा प्रयुञ्जीत भिषक् कुशस्त्रं तदा स
श्रेष्ठान् क्रुते विकारान् ॥” सु. ।

कुशा । स्त्री । रज्याम् । मे. । मधुकर्कश्याम् ।
श.च. । बल्गायां । नागाम् । ऐ.च. ।

कुशादिशालिपर्यः । स्त्री । लघुपत्रकमूलं
विदारिण्यन्त्यादिगणं च । सि.यो.दाह.चि. ।

कुशाद्यष्टतम् । स्त्री । अयस्यधिकारि । कुशा-
दिक्वाथद्रव्याणां समष्टिः ११० श. वारि ६४ श.
पादश्लिष्टः काथः १६ श. शिलाजलादीनां कल्कः
१ श. छतप्रस्थं ४ श. पचेत् । काथ्यद्रव्यं यथा —
कुशमूलं काशमूलं शरमूलं इल्लटमूलं (इल्लड-
मूल) इक्षुमूलं पाषाणभेदः ललुमूलं भूमिकुशाखः
धाराहीकन्दः वराहकाला वा शालिधान्यमूलं गो-

चुरं स्त्रीषाकः पाटला पाठा (आकुनादि) शालि-
चक्राकं पीतमिष्टी श्वेतपुनर्गवे शिरीषमिवेति ।
कल्कद्रव्यं यथा — शिलाजलं यष्टिमधु इन्द्रीवरबीजं
(छात्रीबीज) त्रपुषबीजं (अशात्रीबीज) कर्कटीबीजं
(कौकुडबीज) । सर्वैरेव काथकल्क इत्यस्ये । च.
द.अयसरी.चि. ।

कुशाद्यतैलं (छतश्च) । स्त्री । दाहाधिकारि ।
तिलतैलं छतं वा ४ श. । काथार्थं कुशकाशशरैश्च-
श्रीरशालपत्रैर्नां मिलितपलशतं वारि ६४ श.
श्लिष्टकाथः १६ श. जीवकादीनां मिलितपलाट-
कमितं कल्कं दत्त्वा एकत्र पचेत् । च.द.दाह.चि. ।
“कुशादिशालपर्णादिजौरकाद्येन साधितं । तैलं
छतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् ।” काथार्थं
कुशादिपञ्चदशं स्वल्पपञ्चमूलञ्च मिलित्वा १२ प.,
कल्काद्ये जीवकाद्यष्टवर्गः १ श. । र.स.र. ।

कुशाखलिः (ली) । पुं, स्त्री । (Ander-
sonia Rohitaka.) रक्तरीहीतके । रीहीतक-
ह्वये । (श्री) वृक्ष । रा.नि.व. ८ ।

कुशावलेहः । पुं । प्रमेहाधिकारि औषधवि-
शेषः । पाठः — “वीरणश्च कुशः काशः कृष्णश्च
खामडस्तथा । एषां दशपलान् भागान् जलद्वारे
विपाचयेत् । मधुकं कर्कटीबीजं कर्कोरु त्रिपुषल-
या । शुभामलकपत्राणि एलातङ्गुलकेशरं । वरु-
णाश्वतथ्रियङ्गुनां प्रत्येकमल्लसम्भ्रतम् ॥” सा.कौ. ।
द्रव्याणि — वीरणमूलं (वेणुशर मूल) कुशमूलं
काशमूलं कृष्णमूलं खमडमूलञ्च, एषां प्र. १०
प. वारि ६४ श. श. ८ श. । तेन खल्लं २ श.
संमिश्र पचेत्, लिङ्गभूते प्रसेपी दैवः । तद्व्यप-
रिमाणश्च प्र. २ तो. । प्रसेपद्रव्याणि — यष्टीमधुकं
कर्कटीबीजं (कौकुडबीज) कुशाखबीजं त्रपुषबी-
जं (अशात्रीबीज) वंशलोचना आमलकपत्रं एला-
तल् (मात्रादिनी) नागकेशरपुष्पं वरुणतल् गुडूची
प्रियङ्गुश्च । च.द. ।

कुशाचः । पुं । वानरे । श.मा. ।

कुशिशपा । स्त्री । कपिलवर्णशिशपायाम् ।
कपिलवर्ण शिशु गच्छ । रा.नि.व. ८ ।

कुशिकः । पुं । सर्वह्वये । शील गच्छ । मे. ।
विभीतकह्वये । ऐ.च. । अचकण्डह्वये । लज्जा शीलम् ।
रा.नि.व. ८ । तैलश्रेष्ठे । विश. । फाले । दाह. ।

भक्षातकहचे । बदरे । वै. निघ. । वि । बक्रहटी ।
टेरा । श. मा. ।

कुशि(षि)तः । वि । जलमिश्रिते । उषा. ।

कुशिम्विः (स्त्री) । पुं, स्त्री । शिम्बीविशेषः ।
गुणाः—“त्रेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः
पित्तनिवर्हणाश्च ॥” वैद्यकं ।

कुशी । स्त्री । फाले । लौहविकारि । मे. ।

कुशीदम् । स्त्री । फालि । रक्तचन्दने । सुखमा-
सातन्त्रम् ।

कुशीपुः । पुं । अग्ने । वै. निघ. ।

कुशूलः । पुं । तुषाघ्नी । जटा. । अन्नकोष्ठे, धा-
न्यकोष्ठे । जला. ।

कुशेशयः । पुं, स्त्री । पथे । प. सु. । कर्णिका-
रहचे । कटकमुत्तरे शीघ्रि । श. च. । सारसपञ्चि-
वि । अम. ।

कुषकः । पुं । बिभीतकहचे । वै. निघ. । [मे. ।

कुषाकुः । पुं । वानरे । अघ्नी । विश्व. । अकें ।

कुष्ठः । पुं, स्त्री । (*Sausurea auriculata*,
Syn. *Apilotaxis auriculata*.) खनाम-
ख्यातमध्यमगन्धमेषजविशेषः । कूड । हिं कूड । तें
खंगलिकोष्ठ, चंगलिकोष्ठ । प. सु. । गुणाः—“कुष्ठ-
मुष्णं कटुं खादुं यकलं तिक्तकं लघु । हृन्ति वा-
तासवीर्यसर्पकासकुष्ठमरुत्फणान् ॥” भा. पू. १ भ. ।
विषकण्डूखर्जदद्रुहत्वान्तिकारश्च । रा. नि. व. १२ ।
भा. सु. १५ च. । कुष्ठरोगे । पुष्करमूले । कूडविशेष-
श्च । विषभेदे । छे. च. । कुलिन्नहचे ।

कुष्ठकण्टकः । पुं । खदिरहचे । वै. निघ. ।

कुष्ठकालानलरसः । पुं । कुष्ठे हितः । पा-
ठः—“गन्धं रसं टण्डुलात्मलौहं भक्षीकृतं माग-
धिकासमेतं । पञ्चाङ्गनिम्बेन फलचयेण विभावितं
राजतरोक्षथैव । नियोजयेद्ब्रह्मकयुष्मानं कुष्ठेषु
सर्वेष्वपि रोगसङ्घे ॥” र. वि. ८ च. ।

कुष्ठकुठाररसः । पुं । कुठाधिकारि । सूतम-
न्त्र १ भ. गन्धक. १ भ. सतायःप्रधति-शिलाजल-
न्यानां प्रत्येकं १६ भ. करज्वीजचूर्णे ६४ भ. अ-
धस्य च ६४ भ. । चूर्णानुरूपघृतमधुभ्यां विलोड-
येत् । “मध्यमूतसमी गोमूो सतायकाश्च गुग्गुलू ।
विह्वला च महानिम्बश्चिकश्च शिलाजतु । इत्येत-

सूर्णितदुर्ग्याश्रयिकं शाणवीडश्च । चतुःषष्टिं कर्-
तव्यं वीजचूर्णे प्रकल्पयेत् । चतुःषष्टिं घृतघ्नां
मध्याज्याभ्यां विलोडयेत् ॥” रस. र. । र. सा. सं. ।

कुष्ठकेतुः । पुं । सूयाहल्यक्षपे । भूमिथयः ।
रा. नि. व. ४ । [भा. पू. १ भ. ।

कुष्ठगन्धा (मिनी) । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ।

कुष्ठगन्धि । स्त्री । (*Feronia Elephan-
tum*.) एलघालुके । अम. ।

कुष्ठघ्नः । पुं । पटीललतायाम् । रा. नि. व. ३ ।
हितावल्याम् । खदिरहचे । वै. निघ. ।

कुष्ठघ्नी । स्त्री । काकोदुल्करिकायाम् । रा. नि. व.
११ । काकमायाम् । वाकुच्याम् । मोमराजं ।
हितावल्याम् । वै. निघ. ।

कुष्ठतोदनः । पुं । रक्तखदिरहचे । रा. नि. व. ८ ।

कुष्ठदलनरसः । पुं । कुठाधिकारि रसः । पा-
ठः—“गन्धं रसं वाकुचिकोत्पवीजं पलाशवीजञ्च
कृशानुशुण्ठी । शुष्णाणि मध्याज्ययुतानि कृत्वा
सेवेत कुष्ठौ च हिताशनल ॥” गङ्गाक. त्रस,
मोमराजौ, पलाशवीजं, तिज्जक, शुष्णं प्रोत्थो-
के कृतं समभागं । रस. र. ।

कुष्ठदोषापहा । स्त्री । वाकुच्यां । रा. नि. व. ४ ।

कुष्ठनाशनः । पुं । कुष्ठहरहचे । गौरसर्प-
पे । रा. नि. व. १६ । क्षीरीशहचे । क्षीरकण्डूक्षौकि-
लीके । रत्ना. । वाराहीनाममहाकन्दे । रा. नि.
व. ७ । रक्तखदिरहचे । आरम्बधहचे । वै. निघ. ।

कुष्ठनाशिनी । स्त्री । वाकुच्यां । मोमराजं ।
प. सु. । काकमायाम् । रा. नि. व. ४ ।

कुष्ठनोदनः । पुं । रक्तखदिरहचे । वै. निघ. ।

कुष्ठरोगः । पुं । Leprosy. (*Elephantia-
sis*.) मध्याध्विनामरोगविशेषः । महावाधि, कू-
ठवाधि । लक्षणादिकं यथा—मध्याध्वःविहारा-
चारश्च विशेषाद्भुक्विह्वलासारम्याजीर्णाहिताग्निः
खेहपीतस्य वान्मस्य वा व्यायामशाय्यधर्मसिन्धो
शायानूपीदकमांसानि वा पयसाभीष्णमग्रतो यी
वा मज्जलसूषामितसः सङ्घास हर्हि वा प्रतिहन्ति
वस्य पित्तस्येषाणौ प्रकृपितौ परिगृह्णानिलः प्रह-
ङ्गसिन्धुगंगाः शिराः सम्प्रतिपद्य समुद्भूय बाह्वं
मागं प्रति समनार्धविषपित्, यच्च यच्च च दोषी

विविती निःसरति, तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्ति, एवमुपग्रन्थवि दीपलव च परिहृष्टं प्राप्या प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्यते धातून्पृथक् । तस्य पूर्वैरुपाणि लक्ष्मपाख्यादीनि । स महाचन्द्रमर्दन द्विविधः, तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश चन्द्राणीति अष्टादश । अरुणौदम्बरार्थजिह्वकपालकाक-
शकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति महाकुष्ठानि । स्थूला-
रुक्ममहाकुष्ठैककुष्ठचन्दलविसर्पसिन्धुपामाविजर्जि-
काकिटिमपरिसर्पसकाशेति चन्द्राणि । सु.नि.५
अ. । “पुराणधान्यानि च जाङ्गलानि मांसानि सु-
द्वाद्य पटील्युक्ताः । यदाद्यश्वाच ह्विताः पुराणाः
घृतानि शाकानि च तिलकाणि ॥” इति पथ्यम् ।
“अलीमिकां ग्रन्थिमतीं तथा वै व्रणसंयुतां । त-
चङ्गुमहारीगः करीत्यश्वस्य दारुणाम् ॥ गवां सू-
चप्रीषाभ्यां स्वेदलु व्रणिनो हितः । कुष्ठरोगेषु
सर्वेषु समीपे वेधयेच्छिराम् ॥” इति अश्वस्य कु-
ष्ठम् । ज.द.४८अ. ।

कुष्ठवैरी (इन्) । पुं । वृक्षविशेष, चालसुग्रा
इति भाषा । गुणाः—“कुष्ठवैरी शैलरीही महा-
गदमहीरुहः । वैवस्वतद्रुमः स स्याहलकुञ्ज रसा-
यनः । पामाविचर्षिकाकण्डूसिन्धुदद्रुविपादिकाः ।
हन्तामवातं वातात्मं कुष्ठानि च विशेषतः ॥” अचि.।

कुष्ठशैलेन्द्रवज्ररसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“तालकं मरिचकुष्ठं काचटङ्गनिशवचाः ।
निगुण्डी निम्बकरलावीजं वा दलमेव वा । प्रत्येकं
तोलकं चूर्णं चूर्णतुल्यं गुग्गुलुः । वाकुच्याः प-
लिकं श्यावं पलं सूतञ्च गन्धकं । लौहस्य द्विपल-
श्चाव विफलाजलशोधितं । घण्टावा वटिका का-
थ्यां गीमूत्रेण निषेविता । कुष्ठशैलेन्द्रवज्राख्यो
लौहोऽयमस्यतोपमः ॥” रस.र. । हरितालं मरि-
चं कुष्ठं (कुड़) काचलवणं टङ्गणं (गोशंगा)
हरिद्रा वचा निगुण्डी । निम्बकारवेलायोः बीजं
पञ्च वा, एषां प्र. १ तो. सर्वचूर्णसमं गुग्गुलुचूर्णं
सीमराजीचूर्णं ८ तो. पारदगन्धकयोः चूर्णं मि-
श्रितं १६ तो. विफलायुज्जलौहं १६ तो. एकाव
गीमूत्रेण वटी ६ मा. कार्या । [रा.नि.व.२ ।

कुष्ठसूदनः । पुं । आरग्वधे । वड़ गोशंगु ।

कुष्ठहन्ता । पुं । हस्तिकन्दाममहाकन्दशके ।
रा.नि.व.७ ।

कुष्ठहन्ती । स्त्री । वाकुच्याम् । गोशंगु ।
हाकुच् । रा.नि.व.४ ।

कुष्ठहरतालेश्वरः । पुं । कुष्ठाधिकारि । र-
सीऽयं तामकोटरं कृत्वा पुटपाकविधिना प्रहरण-
ट्कं पचनीयम् । शुद्धहरितालं १२ भ. गन्धकं
१६ भ. पारदः ३ भ. कृष्णाश्वमेध ७ भ. एकच
अर्द्धोत्काथेन सैरुखचौरिण अर्कचौरिण करवौर-
काथेन उदुम्बरकाथेन च मर्दनीयः । अथ तामपात्रे
कृत्वा ६ प्रहरं पाच्यः । र.सा.सं. ।

कुष्ठहा । पुं । पटीलवचे । भा.पु.१भ.शाकव. ।

कुष्ठहृत् । पुं । खदिरवृक्षे । थैश्वर ग्रीष् ।
विका. ।

कुष्ठायतैलम् । स्त्री । ऊरुस्थि । कटुतैलं
४ श. कल्कभूतकुष्ठादीनां प्रत्येकं ८ तो. वारि
१६ श. तैलपाकविधिना पाच्यम् । श्विषेष्टः धूपः ।
अजगन्धा कोफान्दी । अन्यत् कार्शरी—“कुष्ठ-
हृद्बुवचादारुशताङ्गाविश्वमेधजैः । पुतिकर्णपङ्क-
तैलं वस्तुसूत्रेण साधितम् ॥” शताङ्गा शतमूली ।
तिलतैलं १ श. कुष्ठं (कुड़) हृद्बु वचा देवदारुः
शतमूली शुष्की मिलितं १६ तो. कागसूत्रं ४ श. ।
च.द. ।

कुष्ठायुहर्त्तनम् । स्त्री । कुष्ठरोगे उहर्षणे ।
“कुष्ठं हरिद्रे सुरसे पटीलं निम्बाश्वमेध सुरदारु-
शियू । ससर्षपं तुम्बुहधान्यवण्यं चक्षुष्यं चूर्णानि
समानि कुर्यात् । तैलक्रपिष्टेः प्रथमं शरीरं तैला-
क्तमुहर्त्तयितुं यतेत ।” सुरसे तुलसी, वण्यं केवर्त्त-
सुसकं, चक्षुष्यं चौरपुष्पी (चौरपुङ्क) च.द.।

कुष्ठान्तकरसः । पुं । कुष्ठाधिकारि रसः ।
पाठः—“शुद्धतत्तं विधा गन्धं निगुण्डीवागुचौरिसे ।
दिनैकं मर्दयेत्पात्रं यामं खणयन्मके । उहृत्स्य
चूर्णयेत्तुल्यैस्त्रिफलावाकुचीफलैः । तुल्यांशं धङ्ग-
चूर्णञ्च सर्वमेकत्र पाचयेत् । पलाशखदिरकाथैः
गीमूत्रैर्लोहभाजने । दिनैकानि वटीदुष्यान्निषेकं
भक्षयेत्तदा । कुष्ठं विस्फोटकं हन्ति नाम्ना कुष्ठा-
न्तको रसः । मर्दनं भाततैलेन चातपे कारयेत्त-
दा ॥” रस.र. ।

कुष्ठारिः । पुं । (Acacia Farnésiana.)
विट्खदिर । रा.नि.व.८ । प्रदीपे । रा.नि.व.१३ ।

गम्यते । रा.नि.व.११। (Acacia Catechac.)
खदिरे । आदित्यपत्रचुपे । रा.नि.व.४। भमरारि-
पुष्पवने मालवदेशे प्रसिद्धे । रा.नि.व.१० ।

कुष्ठारिरसः । पुं । कुष्ठारधिकारि । अत्र बला-
चयं श्वेतबलापीतबलानागबला यास्याः । ब्रह्मदण्डो
(भागो) । काकडूभूर, वायुनशोभुल, श्वेत
बेलडा, पीठ बेलडा, गोरक्षकाकुले प्र-
तोकै चूर्णमग्नभाग । मधुर महित टाटिग्न
थाहिदेव । र.सा.सं. ।

कुष्ठिकम् । स्त्री । अथस्य किष्वाधो मध्यभागे ।
“किष्णं तत्रैव मध्यस्थमधोभागे च कुष्ठिकम् ।”
ज.द.२५. ।

कुष्ठी । त्रि । कुष्ठरोगयुक्ता ।

कुष्णीषः । पुं । सरीसृपज्वरे । गज.वै. ।

कुक्षलम् । स्त्री । कुदने । उषा. ।

कुशाण्डः (कः) । पुं । A kind of Pump-
kin gourd. (Benincasa cerifera.) ख
नामस्यातफलशक्ति । कुम्भडा गीह । हिं कुम्भडा ।
ते गुम्यङ्गि । उत्. कखाडु, पानीकखाड । कुशा-
ण्डं बह्नीफलश्रेष्ठं, तत्फलं त्रिविधं बालमध्योत्तममि-
ति । गुणाः—“वातघ्नं रीचकं बालं, मध्यमं स्था-
मिदोषघ्नम् । शीतं वातकर्षं हृत्ति रक्तपित्तनिव-
र्हणम् ॥” अत्रि.१६५. । हृत्तं हृत्तं गुरुत्वात् श्ले-
ष्मलं पित्तास्रवातघ्नम् । बालं तत्पित्तघ्नं शीतलं, म-
ध्यमं कफघ्नम् । हृत्तं नातिहिमं स्वादु सचारं दी-
पनं लघु बलिशोधकं चैतीरोगघ्नम् ॥ भा.पू.१भ.
शाकव. । तन्मध्यफलं कफघ्नं गुरुपाकं च । त-
त्पित्तफलं—लघु उष्णं साररसं अपिदीपनं बलि-
शोधनं हृत्तं चित्तविकारिणश्च पथ्यम् । तस्य ल-
नाशकौ—मधुरी सचारौ गुरु बली रुचिकरी
वातकफाश्रयीशर्कराहरी च । तन्मज्ज—युक्तं
पित्तघ्नं बलिशोधनम् । राज.१५. । मूत्रघातघ्नं
प्रमेहमूत्रकृच्छ्राश्रयीघ्नं विस्त्रवम्पनं शुक्रवृद्धिकरं
दद्याद्दरं जीर्णाहपुष्टिकरं खादु अरीषकघ्नं बल्यं
पित्तघ्नम् । रा.नि.व.७ । “कुशाण्डकस्य खरसो
गुडैश्च सहयोगितः । कुष्ठको द्रवसञ्चारं मर्द पा-
नाशयोहति ॥ शार्ङ्ग.न.१भ. ।

कुशाण्डकट्टतम् । स्त्री । अपकाराधिकारि ।

घृतं ४ श. यष्टिमधुकल्कः १ श. कुशाण्डरसः ७२
श. । च द.अपसा.चि. । [निघ.त्रास.चि. ।

कुशाण्डकशिफा । स्त्री । कुशाण्डमूलं । वै.

कुशाण्डखण्डम् । स्त्री । रक्तपित्ताधिकारि घ-

तम् । “कुशाण्डकं पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतं ।

पचेत्तमे घृतस्थले शनैस्ताम्रमये हृदे । यदा मधुनि-

भः पाकः तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पलीशङ्ख-

वेराभ्यां हे पले जीरकस्य च । त्वगीलापत्रमरिच-

धान्यकानां पलाईकं । न्यसेच्छूण्णं तत्र दद्यात्

सहस्रयेत्युनः । तस्यकं स्थापयेद्वाण्डं दत्त्वा चोद्रे घ-

ताईकं । तद्यथाग्निबलं खादेत् रक्तपित्तां चतच-

यी ॥” त्वग्नीजान्नेविरहितं निष्कुलीकृतमुच्यते ।

निष्कुलीकृतकुशाण्डं १०० प. घृतं ४ श. कुशाण्ड-

जलं १६ श. शर्करा १०० प. पाकसिद्धौ पिप्प-

लीचूर्णं १ प. शुण्ठीचूर्णं १ प. जीरकगुडलक्षतेज-

पत्रैलामरिचधन्यकचूर्णं प्र. ४ तो. मधु १ श. ।

सा.कौ. । वा.चि.३५. ।

कुशाण्डगुडकल्याणकम् । स्त्री । यक्ष-
धिकारि । कृदनां वस्त्रातीतानाम् । निष्कुलवशां

वृक्षावीजवल्कलरहितानाम् । कुशाण्डं श्लोकजलेन

पिष्टा निष्पीडनेन नीरसकृत्वा रौद्रे शोधयेत् । एवं

कुशाण्डं १०० प. घृतं ३१ प. तिलतैलं ८ प.

एकत्र भज्जयेत् । गुडः (पुरातनः) २५ प. आम-

लकीरसः १०० प. उत्तररसेन शर्करा गोलयित्वा

भज्जितकुशाण्डेन सह तावत्पत्रेत् यावत्पाको द-

र्व्वीक्षितो न भवति । पाकश्चे पिप्पल्यादिचूर्ण-

प्रक्षेपो देयः । यथा—यमानी जीरकम् । पिप्प-

ली पिप्पलीमूलं चित्रकमूलं गजपिप्पली धान्य-

कं विडङ्गं मरिचं त्रिफला वनयमानी इन्द्रयवः

सैन्धवं एषां प्रति चूर्णे ८ तो. चित्रमूलचूर्णं ८ प. ।

च.द.यक्षणी.चि. ।

कुशाण्डग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेष । लघु

—“बहुप्रलापकृष्णस्य प्रविलम्बितयायिनिं । शून-

प्रलम्बवर्षणं कुशाण्डाधिष्ठितं वदेत् ॥” वा.उ.४भ. ।

कुशाण्डतैलम् । स्त्री । कुशाण्डबीजतैल ।

कुम्भडावीटिज तेल । गुणाः—वातपित्तघ्नं श्ले-

ष्मलं गुरु शीतलम् । वा.तैलव. ।

कुशाण्डनाडिका (डो) । स्त्री । कुशाण्ड-
नाले । कुम्भडां उडि । गुणाः—“कुशाण्ड-

डिका गुर्वी शर्करास्मरिनाशिनौ । राज.३प. ।

कुषाण्डवटकः । पुं । कुषाण्डवटकः । कु-
गडावडि । यथा — “कुषाण्डं कर्त्तव्यत्वात् जलं
निष्कास्य यत्नतः । कुसुम्बुर्गुणशामाधूर्णं सतिल-
सम्बन्धं । निक्षिप्य वटकाः कार्याः शीतपे शोषयेत्त-
तः । रुचिदा वातहन्तारस्तिलतैले सुपाचिताः ॥”
वै.निघ. ।

कुषाण्डमालिः । पुं स्त्री । स्नानमन्त्रातशालि-
धान्यविशेषः । गुणाः—मधुरा गुरुः सुगन्धा पीता
दुर्गन्धा स्थूलतण्डुला कोमला च । रा.नि.व.१६ ।

कुषाण्डसुरा । स्त्री । कुषाण्डकृतसुराविशेषः ।
कूम्भेन गतः । गुणाः—“कुषाण्डस्य सुरा गुर्वी
धातुवर्द्धनकारिणी । अप्रिमान्यकरी तथा प्रोक्ता
हृदिप्रदा बुधैः ॥” वै.निघ. ।

कुषाण्डचारः । पुं । कुषाण्डभक्ष्यत्वारि ।
“कुषाण्डं तनु कृत्वा तु चिन्ता घर्षे विशेषयेत् ।
स्यास्यां विविधं तन्मन्त्रं पिधानेन पिपाय च ।
तुभ्यां निवेष्ट्य वस्त्रं जालयेत्कुशलो जनः । य-
दा तत्र भवेद्भक्ष्यं किन्त्वहोरात्रं दृष्टो भवेत् । तदा
निर्वापयेत्क्षीतं सर्वथा चूर्णितं तत् ॥” भा.म.
२भ.श्लचि. ।

कुषाण्डी । स्त्री । कर्कोटकायाम् । विनाडी
कूम्भा वा कौकुटोऽत्र । कुषाण्डलतायां । कूम्-
भा गच्छ । रा.नि.व.७ ।

कुषाण्डीभादः । पुं । भूतीभादभेदे । स
च कुषाण्डग्रहजातः । शार्ङ्ग.पू.७भ. । लक्षणं—
“बहुप्रलापहृष्टास्य प्रविलम्बितयायिनं । शून्यप्र-
त्यवर्णं कुषाण्डीभिर्हितं वदेत् ॥” वा.उ.४भ. ।

कुसिम्बी । रक्तशिखीलतायाम् । शिम् गच्छ ।
रा.नि.व.१६ ।

कुसुमम् । स्त्री, पुं । पुष्पे । स्त्रीरजसि । Oph-
thalmia. नेत्ररोगविशेषः । मे. । लवङ्गे । वै.
निघ.२भ.अर्ध.चि. ।

कुसुमफलम् । स्त्री । जातीफलः । वै.निघ. ।

कुसुममध्यम् । स्त्री । भव्यफली । टाजिता । श.च. ।

कुसुमवती । स्त्री । रजःखलायाम् ।

कुसुमसारः । पुं । मधुनि । “घृतकुसुमसार-
लोढः ।” च.द.यज्ञ.चि.गर्भाधि. ।

कुसुमा । स्त्री । मालीपुष्पवत् । रक्तपाटला-
याम् । जातीपुष्पवत् । रत्ना. ।

कुसुमाकरः । पुं । वसन्तसमये ।

कुसुमाञ्जनम् । स्त्री । पुष्पाकाररीतिमलसम्भ-
वे चञ्जने । गुणः । रा.नि.व.११ ।

कुसुमात्मकम् । स्त्री । कुडुमे । हारा. । पुं ।
केशे । वै.निघ. ।

कुसुमाधिपः । पुं । चम्पकवत् । श.र. ।

कुसुमाधिराजः (राट्) । पुं । महानाग-
केशरचम्पकवत् । नाट्यशब्दोपा. । त्रिका. ।

कुसुमावलिः । स्त्री । बन्दकृतसिद्धयोगटीका-
याम् । [१४]

कुसुमासवम् । स्त्री, पुं । मधुनि । रा.नि.व.

कुसुमोदरम् । स्त्री । भव्यफली । टाजिता । प.सु. ।

कुसुम्बः (श्रः) । पुं, स्त्री । कुडुमवत् । पूर्ती-
करश्च । नाटोक्तमृदा । सु. । See पूर्तीकः ।
(Safflower carthamus tinctorius.)
स्नानमन्त्रसिद्धवत् । कूम्भकूलेन गच्छ । मं कर्तु-
ं चिन्ता । तं लतुक, लङ्क, बंगारम् । स वि-
विधः महारक्तवनकुसुम्भेदात् । गुणाः—“कुसु-
म्भो वातलो रुचो विदाही कटुकः सूतः । सूच-
कच्छुष्कं रक्तपित्तचैव विनाशयेत् । कुसुम्भपुष्पं
सुखादु त्रिदोषघ्नं भेदकं । रुचमुष्णं पित्तलक्ष
केशरञ्जनकारकं । कफनाशकरश्चैव लघु प्रोक्तं म-
नोविभिः ॥” वै.निघ. । वातलं सूचकच्छुष्करक्तपित्त-
कफघ्नम् । भा.पू.१भ. । तत्त्वाकां मधुरं कटू-
विष्णून् दोषघ्नं हृदिप्रसादनं रुच्यमप्रिकरञ्च । रा.
नि.व.७ । “कुसुम्भपत्रं मधुरं नेत्रासृणं कटु सूतम् ।
अग्निदीप्तिकरञ्चातिरुच्यं रुचं गुरु सूतं । सरं
पित्तकरञ्चाक्षं गुदरोगकरं मतं । कफविष्णून् भे-
दानां नाशकं परमं मतम् ॥” वै.निघ. । “कुसुम्भं
रुचिज्ञातं हन्ति रुच्यं रुचिप्रदं । ..... स्वादु
विपाके च कफापहम् ॥ किञ्चिदाक्षं भवेत्तथा-
मग्नशक्तमग्निमाद्यके । भेदनं रुच्यमधुरं कषायमति-
वातलम् ॥” अत्रि.१६भ. । खण्डे । मे. ।

कुसुम्भतलम् । स्त्री । कुसुम्भबीजकेले । कू-
म्भबीजेन टैल । गुणाः—“कुसुम्भतैलमक्षं स्ना-
दुष्णं गुरु विदाहि च । चक्षुष्यसिद्धं रुच्यं रु-

कपिलकफापहम् ॥” वै.निघ. । कृमिघ्नं तेजोबल-
करं राज्यवृद्धं मलघ्नं चिदीषकरं पुष्टिनाशनं
बलव्यकरं दृष्टिकण्डूतिजनकञ्च । रा.नि.व.१५ ।
“कुसुमतेलसुगन्धं विपाके कटुकं गुरु । विदाहकं
विशेषण सर्वदोषप्रकोपनम् ॥” अत्रि.१४.अ. । [अ.।

कुसुमपत्रम् । स्त्री । कुसुमपत्राके । See कुस-

कुसुमबीजम् । स्त्री । कुसुमबीजफले । कूश्-
मकूश्मन् वीज । हिं वरे । गुणाः—कटुपाकं दृ-
क्यकहरञ्च । वा.पुष्यव. । मधुरं स्निग्धं रक्तपित्त-
कफघ्नं कषायं शीतलं गुरु हृद्यं वातघ्नञ्च । भा. ।

कुसुमला । स्त्री । दाहहरिद्रायां । वै.निघ. ।

कुसुम् । पुं । किचुलुके, गण्डूपदे । हे.च. ।

कुसुम्ब(म्बु)री(रुः) । स्त्री । A pungent
seed used in condiment, चव्याके । रा.
नि.व.६ । (री) The plant coriander.
आर्द्रघव्याके । कै.५। ४८न । मं कीयिस्वीर ।
“गुडचीनिम्बकुसुम्बरुपन्नकम् ।” सि.यो.अग्निमा.
चि.। “चयं चित्रकपाठां चीरं कुसुम्बरुणि च ।”
च.द.चव्यादिघृते । गुणाः—“आर्द्रा कुसुम्बरी
कुप्यास्त्रादुदीर्मथ्यद्वयतां । सा गुक्ता मधुरा पाके
सिन्ध्या तड्ढाहनाशनी । दोषघ्नी कटुका किञ्चि-
न्निक्ता क्षौतीविशोधनी ॥” सु.सू.४६अ. ।

कुसुम्प्रः । पुं । कुसितसुम्प्रः ।

कुहम् । स्त्री । राजवदरफले । मद.व.६ । प-
ञ्चे । बीजपञ्चे । वै.निघ. ।

कुहकः । पुं । मण्डूकजातीयकीटभेदे । सु.कल्प.
८भ. । यन्त्रिपर्णवत् । र्णोष्ठेना । वै.निघ. ।

कुहकस्त्रनः । पुं । Phasianus Gallus.
कुहकस्त्ररः । वनकुकुटे । हे.च. ।

कुहनः । त्रि । ईर्ष्याली । हारा.। पुं । मूषिके ।
सर्पे । हे.च.। स्त्री । सङ्काष्टविशेषे । काचपात्रे । मे.।

कुहरः । पुं । नागविशेषे । कर्णे । कण्ठे । कण्ठ-
शब्दे । अजयपालः । स्त्री । क्षिप्त्रे । मे. ।

कुहलिः । पुं । सज्जितताम्बूले । मांजांशान् ।
पूगपुष्पिकायाम् । त्रिका. ।

कुहा । स्त्री । गोपचोष्ट्यायाम् । अश्वकृन् ।
वै.निघ. । कटुका । श.च. । वदरवत् । भा. ।

कुहुकम् । स्त्री । यन्त्रिपर्णे । श.चि. ।

कुहकः (कण्ठः) (मुखः) (रवः) । पुं ।
कीकिले । त्रिका. । (वा) स्त्री । कीकिलायाम् ।
वै.निघ. । [टिकायाम् । हारा. । त्रिका. ।

कुहेडिका (ङी) (लिका) । स्त्री । कुम्भ-

कुचः । पुं । कुचौ । कै.५। उणा. ।

कुचिः । स्त्री । उदरे । रवा. ।

कुचिम्भरिः । त्रि । स्त्रीदरपूरके । अम. ।

कुचिरन्ध्रः । पुं । नले । रा.नि.व.८ ।

कुचिशूलम् । स्त्री । वातव्याधौ । मा.नि. ।

कूकुरः । पुं । कूकुरे । वै.निघ. ।

कूचः । पुं । कुचे, सने । उणा. ।

कूचिका । स्त्री । अन्वाहिमक्षी । त्रिका. ।
क्षद्रकक्षिकायां । दुग्धपाचिते कृतभर्जिततण्डुले ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

कूची । स्त्री । तत्कूर्चिकायाम् । दुग्धकूर्चिकायां ।

कूजः । पुं । अय्यक्तशब्दे ।

कूजनम् । स्त्री । कुजनम् । भा.म.१भ.ज्व.चि. ।
“कूजनघातिवैगम्यम् ।”

कूटः । पुं । भयशङ्कवत् । हला. । गृहे । श.र. ।
अत्रि.२०अ. । वृक्षविशेषे । स्त्री । खीहसार । पि-
तले । प.मु. । वारिपात्रे । वै.निघ. ।

कूटकः । पुं, स्त्री । सुरानामगन्धद्रव्ये । श.सा. ।

कूटगृहम् । स्त्री । जिलाकगृहे । च.शा.१अ. ।

कूटजः । पुं । कूटजवत् । कूडुठि शीघ्र । भा.
पू.१भ. । श्वेतकूटजे । वै.निघ. ।

कूटजीवः । पुं । पुत्रजीववत् । रा.नि.व.६ ।

कूटतुला । स्त्री । कुम्भिततुलायाम् । शार्ङ्गां
निष्ठि । [निघ. ।

कूटपाकः । पुं । सन्निपाते । पैतिकज्वरे । वै.

कूटपाकलः । पुं । हस्तिनः पैतिकज्वरे । त्रि-
दीपोल्लससन्निपातज्वरे । लक्षणे—“सर्वदीपोल-
लो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । जयाणामपि दी-
पाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् ।..... । केवलीका-
सपरमः सत्वाङ्गः सत्स्वलोचनः । त्रिरात्रीपरमे तस्य

अनीह्रति जीवितम् ॥...। सप्रिपातमिमम्याहः
भियजः कूटपाकलम् ॥” भा.म.१भ.।

कूटपालकः । पुं । पितृज्वरे । कुलालस्य प-
वने । कूमाउवने (पोथि) हारा. । [विच.।

कूटप(पूर्व)ः । पुं । हस्तिनस्त्रिदोपज्वरे ।

कूटमानम् । स्त्री । कुक्षितमाने ।

कूटलमस्तकः । पुं । चविकायां । वै.निघ.।

कूटशाल्मलिः । पुं । रक्तरीहितकवले । रा.
नि.व.८ । A species of Simul silk
cotton tree. कृष्णशाल्मलीवले । काशिशाला
इति भाषा। गुणः—“तिक्तः कटुः भेदकरी सतः।
उष्णः कफघ्न वातघ्न श्लेष्मं गुणं यक्षुद्रजं । विष-
दोषं भूतबाधां सलसत्वं विनाशयेत् । मंदश्च रक्त-
दोषघ्न श्लेष्मघ्न विनाशयेत् ॥” वै.निघ.।

कूटस्थम् । स्त्री । नखीनामकगन्धद्रव्ये । वाङ्म-
नयी । रा.नि.व.१२ । [निघ.।

कूटार्थसिद्धिस्तत् । पुं । पुत्रजीववले । वै.

कूणिः । वि । रोगादिना कुक्षितकरे । सूत्रा ।
अ.टी. । [याम् । श.वि.।

कूणिका । स्त्री । पशुशङ्के । हे.च. । कलिला-

कूथनम् । स्त्री । कुन्थने । वै.निघ.।

कूडालः । पुं । कुडालकवले । अ.टी.र.।

कूपः (कः) । पुं । गभीर-सङ्कीर्णैककादिवद्ध-
पुरुषकृतजलाशये । कूया, पातकूया, ऐक्यात्रा ।
वा.टी.हेमा.चारिक. । तस्य लक्षणं—“भूमौ खा-
तोऽन्वेषितो गभीरी मल्लालाकृतिः । बहोऽवद्धः
स कूपः स्वात्तदभः कौपमुच्यते ॥ जलगुणाः—
कौपम्यो यदि खादु त्रिदोषघ्नं हिमं लघु । त-
त्सारङ्गफातघ्नं दीपनं पित्तक्षयरम् ॥” भा.।
सप्त पित्तकरं कफघ्नं चारुञ्च । रा.नि.व.१४ ।
वातकफघ्नं दीपनं लघु पित्तकरं सत्वारं लवणरसं
काले काले शीतलमुष्णञ्च । राज.।

कूपकच्छपः । पुं । कूपस्यकच्छपे ।

कूपजः । पुं । केशे, लोषि ।

कूपजलम् । स्त्री । कूपसलिले । कोत्रात्र जल।
निर्भरजले । M. Williams.

कूपदुर्दुरः } पुं । कूपसमेके । कोत्रात्र (वङ्ग)।
कूपमण्डूकः }

कूपाङ्गः (ङ्गः) । पुं । रोमाञ्चे । श.र.।

कूपिका । स्त्री । नदीजलगतोपले । म.।

कूपी । स्त्री । पात्रविशेषे । कपिकच्छाम् । आ-
नाकुनी । वै.निघ.।

कूपोदकम् । स्त्री । कूपजले ।

कूप्यम् । स्त्री । रीर्ये । माणिक्ये ।

कूभ(म)म् । स्त्री । चन्पमरोवरे । जटा.।

कूरः । पुं । अग्ने, भक्तं । रा.नि.व.२० ।

कूर्चम् । स्त्री, पुं । केशादिकृतमार्ज्या । कुँछि ।
म.। इन्द्रनुमादिरोमेषु प्रयोगे यन्त्रविशेषे, यद्दन्त-
माने वुरुष इति भण्यते । “कूर्चं हस्तैकप्रपस्थाः
सूचयः ताः सुबन्धनाः । संशोच्यं नीलिकाव्यङ्गकेश-
शतेषु कुञ्चने ॥” अचि. । गच्छे । मल्लके । भुवी-
र्मन्थं नासिकोपरिभागे । ग्रमयुणि । म.। “कूर्चाश्च
शिरास्त्रायुस्थिसांसमन्धवा ज्ञेयाः ।” भा. । तन्नाम-
कवैकव्यकरसायुसमन्धवटके । तस्य च स्थानं अङ्गु-
ताङ्गुलिमध्यस्थोपरिभागे । हे.च. । क्षिप्रोप्यंभय-
पार्थं वर । “क्षिप्रस्थोपरिष्ठात् उभयतः कूर्चो
नाम । कूर्चा हस्तपादयोर्वामेन्द्रियवट, हस्तयोर्दो-
षादयोर्दोर्वीर्यवामेन्द्रियोरैके ।” सु.शा.६अ. ।
अश्वस्य पादहस्तयोः सतः पश्चाद्भागे । ज.द.२अ. ।

कूर्चकः । पुं । जीवके । जाङ्गलपक्षिविशेषे ।
अचि.२०अ. । भूम्यादिदेशेषु । स्त्री । दन्तधा-
वनकुक्षिकायां । वै.निघ.। [वै.निघ.।

कूर्चपर्णी । स्त्री । मेषपश्याम् । गेडाभिः ७ ।

कूर्चभाक् । स्त्री । भूर्चपत्रे । वै.निघ.।

कूर्चमन्त्रं । स्त्री । तन्नामकसायुसमन्धवटके । See
कूर्चम् ।

कूर्चलः । पुं । प्राणिनां पुनर्दन्तोद्भेदकाले ।

कूर्चशिरः । स्त्री । अङ्गुलिस्थे । छुडुभूडा । त-
न्नामकरजाकरसायुसमन्धवटस्थे । तस्य च स्थानं
गुण्फसन्धेरधीभागे उभयपार्श्वतः । सु.शा.६अ. ।

कूर्चशीर्षः (कः) । पुं । जीवकौषधी । र.
मा. । ज.द.१२अ. । भारिकेलवले । भा.।

कूर्चशेखरः । पुं । नारिकेलवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

कूर्चिकः (का) । पुं, स्त्री । चीरविकृती । क्रीडगः । अम. । “दध्रा तन्नेष वा सङ्ग पाकात् प्रथमवृत्तचन्द्रवभागद्वीरं कूर्चिकैवुच्यते ।” वा.टी. हेमां. च.सू.५५. । सा द्विविधा—“दध्रा सङ्ग च

यत्पक्षं चीरं सा दधिकूर्चिका । तन्नेष पक्षं यत् चीरं सा भवेत्तत्कूर्चिका ॥” भरत. । रुचिकायां । २८. वै.निघ. । कुक्षले । कूँडि । तुलिकायाम् । कुक्षिकायाम् । कूँडि. हे.च. । मे. । [र.मा. ।

कूर्चिकापिण्डः । पुं । किलाटे । छानि ।

कूर्दनम् । स्त्री । शिशुक्रीडायाम् । अम. ।

कूर्पम् । स्त्री । भुवोर्मध्यभागे । हे.च. ।

कूर्परः (रा) । पुं, स्त्री । भुजमध्यभागे । क-
श्वरे । रा.नि.व.१८. । कफोष्णी, जानुदर्शे । मे. ।

कूर्परमभं । स्त्री । तत्स्थानस्थिते तन्नामक-
मभ्यदये । सु.शा.६५. ।

कूर्पासः (कः) । पुं, स्त्री । अर्धतोलके । चोले ।
स्त्रीणां कञ्जुलिकायाम् । Bodice. हे.च. ।

कूर्मः । पुं । उन्मीलननिमीलनकरे शरीरस्थवा-
युविशेषे । श.चि. । कच्छपे । रत्ना. । स्त्री (कूर्मी) ।
कच्छ्याम् ।

कूर्मपित्तम् । स्त्री । कच्छपपित्ते ।

कूर्मपृष्ठः । पुं । अस्त्रानवले । कौंजि । श.च. ।
स्त्री । कूर्मपृष्ठदेशे । [कीरा । श.च. ।

कूर्मपृष्ठकम् । स्त्री । शरावे । अत्रा । हिं स-

कूर्मपृष्ठास्थि । स्त्री । कच्छपास्थनि । काङ्छि-
मेत्र (थोला) । एतस्त्वेदः वातव्याधिहरः ।

कूर्ममांसम् । स्त्री । कच्छपमांसि । See शङ्कः ।

कूर्मशीर्षकः । पुं । जीवकवृक्षे । रा.नि.व.५ ।

कूलम् । स्त्री । तीरे, तटे । अम. । जलाशये ।

कूलकम् । स्त्री, पुं । पटोलपत्रे । “निम्बकूलक-
युष्मत् ।” सि.यो.ज्व.चि. । पटोले । भा.पू.१५.
याकव. । वयोक्ते । उद्देष्टिणि । मे. ।

कूला । स्त्री । जलदन्तीवृक्षे । वै.निघ. ।

कूलालम् । स्त्री । एलाकरवीरे । रत्ना. ।

कूलिका । स्त्री । भोषधिविशेषे । इण्डोण्डा ।
तन्मूलनस्येन कालदष्टोऽपि जीवति । च.द. ।

कूलचरः । पुं । पञ्चविधाम्पान्तगतपशुधर्मः ।
स च वर्गः लुलापादिपशुपरः । यथा—“लुलापम-
ख्वाराहचमरीवारणादयः । एते कूलचराः प्रोक्ता-
यतः कूलचरस्यपाम् ॥ गुणाः—कूलचरा मरु-
त्पित्तहरा इत्या बलावहाः । मधुराः शीतलाः स्नि-
ग्धाः सूत्रलाः श्लेष्मवर्णाः” इति ॥ भा. । “मज्ज-
वयमहिषवरुचमरुत्तमररीहितवराङ्गलङ्घिनीकर्म-
कालपुच्छकोद्रन्यकुवनगवयप्रभृतयः ।” “वातपित्त-
हरा इत्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः
स्निग्धा सूत्रलाः कफवर्णाः ॥” सु.सू.४६५. ।

कूवरः । पुं । कुक्कले । मे. ।

कूषाण्डः (कः) । पुं । कूषाण्डलतायाम् ।
कूण्डा गीह. हे.च. । [लतायाम् । वै.निघ. ।

कूषाण्डकी । स्त्री । भूमिकूषाण्डे । कूषाण्ड-

कूषाण्डवटिका । स्त्री । कलायकूषाण्डश-
स्यकृते वटीविशेषे । कूण्डावटि । “कूषाण्डवटि-
का श्रेया पूर्वोक्तवटिकायुष्मा । विशेषाग्निसरः क्ली-
लध्वी च कथिता बुधेः ॥” [वै.निघ. ।

कूषाण्डिका (की) । स्त्री । पीतालाल्बाम् ।

कूषाण्डी । स्त्री । कर्कारी । “कूषाण्डी तु भयं-
लध्वी कर्कारपि कीर्तिता ।” हे.च. ।

कूहा । स्त्री । कुक्कटिकायाम् । कूडागः । हिं
कुहासा । श.र. ।

ककाः । पुं । गले । गला । हे.च. ।

ककाणः । पुं । ककरपल्लवि । कयार इति लो-
के । अम. । कमी । हारा. ।

ककारः (लः) । पुं । चव्यनामकूपे । छे । रा.
नि.व.६ । (Perdix Sylvatica.) पक्षिविशेषे ।
कर्कटे पांथी । हिं कुवार । मं करदौक । गु-
णाः—“लघुच ककरी श्रेयः कायाधिवर्धनी ध-
मम् ।” अत्रि. । करवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० । (लः)
कल्करे शरीरस्थवायुविशेषे । तन्मम् ।

ककरा (ला) । स्त्री । पिप्पल्या । रा.नि.व.६ ।

कक(कु)लाशः (सः) । पुं । सरटे । गिर-
गिट्टे, कान्ता । रत्ना. । मृद्वगोषायाम् ।

ककवाकुः । पुं । Gallinaceous fowl.
कुकुटे । रबा. । मयूरे. चिका. । सरटे. हारा.
स्त्री । गृह्यगीधिकायाम् ।

ककषा । स्त्री । कङ्कषहारिकपक्षिणि ।

ककाटिका । स्त्री । सीवापवाहमे । पाड़ ।
रा.नि.व. १८ । तत्स्थानस्थतन्नामकवैकल्यकारम-
ग्नये । सु.शा. ६५. ।

ककालिका । स्त्री । पक्षिमदे ।

ककुवुत्स्या । स्त्री । मकैटे । वै.निघ. ।

ककरः । पुं । करीरे । रा.नि.व. ८ ।

कच्छम् । स्त्री । कटे । सूत्रकच्छरोगे । रा.नि.
व. २० । सनापे । मे. ।

कच्छसाध्यः । वि. । कटसाध्यः ।

कच्छहरः । पुं । पाषाणभेदे । वै.निघ. ।

कच्छारिः । पुं । विलान्तरहृत्वे । रा.नि.व. ८ ।

कच्छीम्नीलः । पुं । चतुरीगविशेषे । तस्य
लक्षणं यथा — “चलन् गुरल्लभ्य प्राप्य वर्माश्रयाः
शिराः । सुमीलितस्य कुरुते वर्मलम्भं सवेदनं ।
पाण्यूर्णभनेन त्वं कच्छीम्नीलनमगु च । विमर्दना-
ख्याद्य समः कच्छीम्नीलं वदन्ति तम् ॥” वा. ।

कणञ्जः । पुं । कुणञ्जरे ।

कतम् । स्त्री । फले । हे.च. । हिंसिते । मे. ।

कतक(ण्टक)म् । स्त्री । रसास्त्रने । रा.नि.व.
१२ । विडलवणे । विज्ञेयत्वे । रा.नि.व. ६ ।

कतकः । वि. । कविमै । उषा. ।

कतच्छाया । स्त्री । श्वेतकीषातक्यां । रबा. ।

कतच्छिद्रा । स्त्री । कीषातकीलतायाम् ।
शिङा, घोषानता । रा.नि.व. २ ।

कतमः । पुं । कुकुरे । मे. ।

कतमाणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् । शीशाने
लता । रा.नि.व. ५ । [निघ. ।

कतपिच्छीतः (कः) । पुं । शिखारसे । वै.

कतफलम् । स्त्री । ककीलफले । रा.नि.व. १२ ।

कतफला । स्त्री । कीलशिम्यां । आनाकुनी ।
रा.नि.व. ७ ।

कतबन्धनम् । स्त्री । कीषातकफले । घोषा ।
भा.म. ४४. प्रसूता.चि. । “कतबन्धनसर्षपेः ।”

कतमालः । पुं । कृष्णारम्बधे, कर्णिकारहृत्वे ।
श्रीशान्, शोभान् । च.सू. ४५. । तत्फलं संसर्गं
(अथात् कीलस्यं शिष्टमलादिकमपक्वैव अधी न-
यति) । सहातचारिपक्षिविशेषे । सहातचारिहृ-
नेषु । सु.सू. ४६५. ।

कतयूषः । पुं । प्रमथ्यायाम् । वा.चि. ८५. ।

कतरसः । पुं । क्लेशग्रन्थादिपुक्ते कृते तद्विप-
रीते च अकृते मांसरसे । तदुक्तं — “ह्यागलं सक्-
थिजं मांसं निरस्थि तैतिरं तथा । चतुष्पलान्वितं
सूक्ष्मं कम्पितह्यालितं जले । पिप्पलीपिप्पली-
सूलग्रन्थीविषकधान्यके । द्विश्राणैः संयुते तोये
काथं साडादकीन्मते । मांसंश्चिन्धिपलं तत्र दा-
डिमान् कुहितान् चिपेत् । तं रसं मर्दितं पुनं
हिङ्गुसैन्धवज्वीरकेः । युक्तं प्रधूपितम्यथं शङ्खानां
शुद्धिकाङ्क्षिणम् ॥” वा.टी. । घोषा । र.मा. ।

कतवेधः (कः) । पुं । कीषातक्याम् । श्वेत

कतवेधनः । पुं । श्वेतपुष्पकीषातके । श्वेत
घोषा । आरम्बधले । सु.म. १८, ४५५. । ज्योत्-
स्विकायाम् । लताफले । च.सू. २५. । च.द.
गर्भाधि. ।

कतवेधना । स्त्री । Plant with white
flowers, Emities, राजकीषातकीलतायाम् ।
शिङा, घोषानता । प.सु. । श्वेतघोषायां, कटु-
घोषायाम् । रबा. ।

कतास्थयूषः । पुं । लवणखण्डकटुकादिकत-
यूषे । अर्थं गुरुगुणः । वैद्यकम् ।

कतान्नलिः । स्त्री । लज्जावतीलतायाम् । ध-
रणि. । “ब्रह्मदण्डकीकतान्नलिः ।” च.द.ज्व.चि. ।
एतद्वन्धनं एकादिकज्वरघ्नम् । “रक्तमूत्रेण संवेद्य
बन्धादैकादिकं जयेत् ।” मेघ.स्त्रीरोग.चि. । र.स.
र.सनरी.चि. ।

कतान्तः । पुं । यमै । अम. । [अ.च. ।

कतान्ता । स्त्री । रेषकनामगन्धद्रव्ये । (अथूक) ।

कताभम् । स्त्री । लड्डुकादी ।

कतालयः । पुं । मेके, मच्छके । त्रिका. ।

कति: । स्त्री । करणे । हिंसायाम् । मी । (का)

स्त्री । भूर्ज्वाच् । नकुल.११५. ।

कती (इन्) । वि । कुशले ।

कत्तम् । स्त्री । हृद्रे । चेटिते । हे.च. ।

कत्ति: (का) । स्त्री । कृष्णसारादिवर्णम् ।

लचि । भूर्ज्वा । “कत्तियस्मैलचोर्भूर्ज्वा ।” मी ।

कत्तिवासा: । पुं । शिवे । अम. ।

कत्या । स्त्री । आभिवारिकदेवतायाम् । सि. यी.उन्मा.वि. । “कत्यालक्ष्मीज्वरापहम् ।” क्रि. थायाम् । मी । [शार्ङ्ग. ।

कत्योन्मादः । पुं । कत्याजातभूतीन्मादरीगे ।

कत्रिम(क)म् । स्त्री । विडलवणे । रा.नि.व. ६२१ । रसाग्रने, कत्रिमरसाग्रने । रत्ना. । चीन-कपूरे । गन्धराजि । कस्तूरिकायां । रा.नि.व.१२ । पुं । सिद्धके । शिलाग्रम् । मी । पीतचन्दने । वै. निघ. ।

कत्रिमधूपकः । पुं । षोडशाङ्गधूपे । अम. ।

कत्रिमरत्नम् । स्त्री । काचे । वै.निघ. ।

कत्रिमविषम् । स्त्री । विषदीये । वै.निघ. ।

कत्वा(स्त्र)म् । स्त्री । जले । कुक्षी । मी ।

कत्तनम् । स्त्री । केदने । [मी ।

कपणः । पुं । कमी । “कपणस्तु कमी पुंसि ।”

कपणा । स्त्री । सविषकीटविशेषे । सु.कल्प.८५. ।

कपाणिका (णी) । स्त्री । कर्णयां । काठ-त्रि । कुरिकायाम् । मी । [काठे । श.र. ।

कपीटम् । स्त्री । उदरे । तीये । मी । वने ।

कपीटपालः । पुं । बाघी । श.र. ।

कपीटयोनिः । पुं । अश्वी । हे.च. ।

कमि: । पुं । कीट । कैटो, पोका । अम. । पतङ्गमात्रं । पिपीलिकायाम् । कीटाक्षुषे लाषा-याम् । “कमिनां कमिवक्त्रोऽपि लाषायां कमिले खरे ।” मी । कर्णनाभे । हे.च. ।

कमिकम् । स्त्री । पूगफले । पुं । छद्रकमी ।

कमिकण्टकम् । स्त्री । विडङ्गे । उदुम्बरे । यञ्जुर्गु. । मी । विषायां । देम्पूत्रकीर्त्तये । हे.च. ।

कमिकरः । पुं । सविषकीटमेदौ ।

कमिकर्णः (कः) । पुं । कीटविशेषे । काण-कोटात्रि । कर्णरोगविशेषे । काण काणको-टत्रि । “यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जलवः सृजन्त्य-पत्यान्त्यथापि सन्धिकाः । तदङ्गलत्वात्त्ववणे निरु-ध्यते, भिषग्भिराद्यैः कमिकर्णकलु सः ॥” सु.उ. २०५. । वा.उ.१७५. ।

कमिका । स्त्री । ग्रन्थिपण्यां । राजिकायां । त्राहे वा काल मन्त्रिषा । शोषे । वै.निघ. ।

कमिकालानलरसः । पुं । कृष्यधिकारे । विडङ्ग २ प. विषचूर्णे १ प. लौह ४ तो. पारद २ तो. गन्धक २ तो. ह्वागदुग्धे मर्दनं । र.सा.सं. ।

कमिकुम्भा । स्त्री । महाकाललतायाम् ।

कमिकोशः (घः) । पुं । फलविशेषे । गाङ्गु-फल । तच्च संघाह्नि तित्तां रक्तरीधनं ज्वराग्निप्रद-रातीसारघ्नं कण्ठरोगघ्नम् । वै.चन्द्रिका ।

कमिकोष्ठकः । पुं । अक्षस्य रोगविशेषे । ल-क्षणं यथा—“कृग्रस्य यस्य वाहस्य जन्तुभिः परि-वेष्टितम् । पुरीषं जायते भिन्नं तं विद्यात् कमि-कोष्ठकम् ॥” ज.द.४६५. । [व.१.४

कमिगुहा । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायां । मद.

कमिग्रन्थिः । पुं । नेत्रसन्धिगतरीगे । लक्षणं—“कमिग्रन्थिर्वर्त्मनः पल्लवश्च कण्डूद्वयः कमयः सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मगुह्यस्य सन्धी चरन्ती-ऽन्तर्मयं दृषयन्ति ॥” सु.उ.२५. ।

कमिघातिनी (गुडी) । स्त्री । कमी रसे । पाठः—“रसगन्धार्जमोदागं कमिघ्नमन्त्रवीजयोः । एक द्वि त्रि चतुः पञ्च तित्त्वोर्वीजस्य षट् क्रमान् । सञ्चर्य सधना सर्वं गुडिकाह्निमिघातिनीं । खादन् पिपासुसोयश्च सुलानाह्निमिघातये । आखुपर्णी-कषायश्च पिवेच्चान् सञ्चरन् ॥” शार्ङ्ग १ उ. ग-कृक २ उ. दन्तमानी ३ उ. विडङ्ग ४ उ. प-नामपावड् ५ उ. टैट्टवौड ६ उ. र.वि. ।

कमिघाती । पुं । विडङ्गे । वि । कमिनाशके ।

कमिघ्नः । पुं । पारिमद्रव्ये । पौलन्द शोन्ना-त्र । रा.नि.व.८ । कटुनिम्बे । पलाश्वी । नीलक-न्दे । वदरमुखे । रा.नि.व.७ । भस्मानकह्वरे । रा.

नि.व.११। विडङ्गे। प.सु.। हरिद्रायाम्। भा.।
त्रि। कमिनाशके।

कमिघ्नरसः। पुं। कस्यधिकारि रसः। विडङ्गं
पलाशबीजं निम्बबीजं रससिन्दूरं, एषां चूर्णं समं।
र.सा.सं.।

कमिघ्ना (घ्नी)। स्त्री। हरिद्रायाम्। लाक्षा-
याम्। विडङ्गायाम्। वै.निघ.। धूमपत्रायाम्।
तामांशु। रा.नि.व.५। सीमराज्याम्। श.च.।

कमिज(ग्ध)म्। क्ली। अगुरुकाष्ठे। अम.।
स्नात्रायाम्। त्रि। कमिजति।

कमिजलजः। पुं। कमिजङ्गे। रा.नि.व.१२।

कमिजा (जाह्वा)। स्त्री। लात्रायाम्।
लाही, अनठा। र.सा.। [हारास्नादौ।

कमिजित्। क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.वा.व्या.म-

कमिदन्तः (कः)। पुं। दन्तरीगविशेषे। ल-
क्षणं—“कृष्णच्छिद्रयलः खावी संसरंभी महा-
रुजः। अनिमित्तहजो वातायुः क्रमिदन्त-
कः॥” सु.नि.१६५. वा.उ.२२५.।

कमिद्रवः। पुं। लात्रायाम्। वै.निघ.।

कमिनाशनम्। क्ली। विडङ्गे। वै.निघ.।
त्रि। कमिहरी। [निघ.।

कमिनाशिनी। स्त्री। अजमीदायाम्। वै.

कमिपाना (मा)। स्त्री। लात्रायाम्। वै.निघ.।

कमिफलः। पुं। उदुम्बरहृत्वे। मद.व.५।

कमिमक्षिका। स्त्री। कमितुल्यमक्षिकायाम्।
वै.निघ.।

कमिमुहुरः। पुं। क्ली रसः। “क्रमेण हृदं
रसगन्धकाजमीदाविडङ्गं विषमुष्टिका च। पला-
शबीजञ्च विचूर्णमस्य निष्क्रमणं मधुनावलीर्द॥”
पात्रा ७ ड. शकृत् २ ड. वनस्पतिनी ७ ड.
विडङ्ग ४ ड. कूटिला वा निम ५ ड. पलाश-
बीज ७ ड. मात्रा ४ मात्रा। भेष.।

कमिरिपुः। पुं। विडङ्गे। श.र.।

कमिरीयः। पुं। उदरजकमिजन्वरीये।
कमिर्द्विषः। कमिर्द्विषः बहिरभ्यन्तरभेदेन।
अभ्यन्तेन चतुर्धा। नामती विशतिः। मा.नि.।

एकविंशतिः। शार्ङ्ग.। तदुत्पत्तिकारणं जीर्णभीज-
नादि। “वाह्यासवाभ्यन्तराः सुक्ष्मेषु यूका बहि-
श्चराः। लिप्ताशान्येऽन्तरचराः कफात्ते हृदयाद्-
काः। अन्नादा उदरावेटाश्रवश्च महान्नदाः।
सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताक्ष मातरः। सौरसा
लीमविध्वंसा लीमहीपा उदुम्बराः। केशादाश्च
तथैवान्ये शक्रज्जाता मकरकाः। लिलिहास सश-
लाश्च सौसुरदाः ककैरकाः। तथाप्यः कफरक्ता-
भ्यां सञ्जातः कायुकः स्मृतः॥” शार्ङ्ग.पू.७५.।

कमिलकः। त्रि। कमिविशिष्टे।

कमिला। स्त्री। अनेकप्रखाम्, बहुसन्तानप्रस-
वायाम्। डे.च.। त्रि। कमियुक्ते। [व.१२।

कमिवारिरुहः। पुं। कमिजङ्गे। रा.नि.

कमिविनाशरसः। पुं। कस्यधिकारि रसः।
पारद-गन्धक-अश्व-लौह-मनःशिला-धातुकी-विष-
ला-लोध्र-विडङ्ग-हरिद्रा-दारुहरिद्राः, एषां प्रति
समभागः शार्ङ्गकरसीन ७धा भाव्यः। र.सा.सं.।

कमिवृक्षः। पुं। क्रीडाक्षे। जटपादे। मा.।

कमिशङ्कुः। पुं, क्ली। Fish of the eonoh.
जीवशङ्के। कृशिशङ्का। अयं रसवीर्यादौः शङ्कु-
दृशः। रा.नि.व.१२।

कमिशत्रुः। पुं। विडङ्गे। प.सु.। वै.निघ.२
भ.ज्व.चि.। पारिजातहृत्वे। पान्द्रम मान्द्रम।

कमिशाचवः। पुं। विट्खटिरे।

कमिशक्तिः (सुः)। स्त्री। जलपुष्पी। त्रिपु-
क। रा.नि.व.१२। मत्स्यभेदे। वै.निघ.।

कमिशैलः (कः)। पुं। वचीके। श.र.।

कमिसरारी। पुं। अग्निप्रकृतिकौष्टे। तेन ह-
रे पित्तजन्वरीया जायन्ते। सु.कल्प.८५.। [निघ.।

कमिहन्त्री (हा)। स्त्री। विडङ्गायाम्। वै.

कमिहूरम्। क्ली। विडङ्गे। भा.म.१भ.तन्दि-
ज्व.चि.। विडङ्गलवणे। मरिचे। वै.निघ.। त्रि।
कमिहूरे।

कमिहूररसः। पुं। कस्यधिकारि। अथ द्वि-
दाली हस्तिवीषाफलम्। पारद-गन्धक-इन्द्रयव-य-
मानी-मनःशिला पञ्चाशबीजानि प्र, समभागः ह-

मिषीवाकलरसेन दिनं सख्यं वटी काय्या । अ-
नुपानं शालपर्णीरसः । रा.सा.सं ।

कमी (इन्) । वि । कृमिविशिष्टे ।

कमीलकः । पुं । वनसुद्धे । भूशानी । रा.नि.
व.१६ । See सकुष्ठकः ।

कशः । वि । दुर्बले । सूक्ष्मे । अम ।

कशरः । पुं । कसरि तिलतण्डुलमाषकते मण्ड-
विशेषे । रत्ना.यवावादिब. तिलमिश्रीदने, तुल्य-
तिलान्ने । हे.च. ।

कश(स)रा । स्त्री । तिलौदने । हारा. । खिच-
रावे । थिड्डि, थतमी । “तिलतण्डुलमाषैश्च कशरा
चिसरेति ।” प.प्र.३ख. । तल्लक्षणं — “तण्डुला दा-
लिसंमिश्रा लवणार्द्रकङ्कडिभूभिः । संयुक्ताः सलिलैः
सिद्धाः कशराः कथिता बुधैः ।” भा. । गुणाः—
“कशरा शुक्रला वल्गा गुरुः पित्तकफप्रदा । दु-
र्ज्वरा हृद्विषट्शमलसूचकरी क्षूता ॥” वै.निघ. ।
यवागूपाकविधिना पाकः कार्यः ।

कशरोमा । स्त्री । शुकशिश्वाम् । वै.निघ. ।

कशला । स्त्री । शिरःकेशे । श.च. ।

कशशाकः (खः) । पुं । पपटके । (कृ२पा-
पू३) । रा.नि.व.५ ।

कशाकुः । पुं । उष्णकरणे । वै.निघ. ।

कशाङ्गी । स्त्री । प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. ।

कशाणुः (नुः) । पुं । चित्रकल्लुपे । रा.नि.व.६ ।

कशावः । पुं । कर्णनाभौ । वै.निघ. ।

कशि(षि)का । स्त्री । आखकृष्णिलतायाम् ।
हेमूत्रकायि । रा.नि.व.३ ।

कशीबलः । पुं । काकजडागुणे । (क०उग्र-
०६३) । रा.मा. । [भ. । See अनला ।

कशोदरी । स्त्री । श्वेतसारिवायाम् । भा.पू.१

कषः । पुं । अरख्ये । हे.च. । [श.च. ।

कषकः । पुं । फालकपर्णे । त्रिका. । उषे ।

कषिलौहम् । स्त्री । मुखलौहे । रा.नि.व.११ ।

कृष्णम् । स्त्री । सौवीराञ्जने । रा.नि.व.१३ ।
मरिचे । पं.म. । यवनाले । काल कृष्णव. स्त्री-

नीलाञ्जने । रा.नि.व.२३ । कृष्णगुरुणि । रा.नि.
व.६ । भा. । अगुरुणि । रत्ना. । लौहकट्टे । विड-
लवणे । शीसके । सौवर्चललवणे । तुल्यके । वै.नि-
घ. । नेत्रतारके । पुं । राजसर्षपे । काल मन्त्रिषा ।
रा.नि.व.१६ । कृष्णसारगुणे । रत्ना. । वायसे । भ. ।
मन्दविषट्शिके । मण्डूकाख्यकौटभेदे । सु.कल्प.८
अ. । कोकिले । विश्व. । करमईवसे । श.र. । “कृ-
ष्णे प्रवरवासस्तद्वरिमत्यजशिश्विकाः ।” हे.च. ।

कृष्णकः । पुं । कृष्णसुद्धे । कृष्णतण्डुलायाम् ।
वै.निघ. ।

कृष्णकचुकः । पुं । कृष्णचणके । वै.निघ. ।

कृष्णकदली । स्त्री । महाराष्ट्रप्रसिद्धे कदली-
विशेषे । गुणाः— “कृष्णा तु कदली बन्धा तुवरा
मधुरा लघुः । वातोधातोर्हृदिकरी मेहपित्तव्या-
हरा ॥” वै.निघ. । [चका. ।

कृष्णकन्दम् । स्त्री । रक्तीयले । ब्रह्मकर्मण ।

कृष्णकरवीरः । पुं । कृष्णपुष्पकरवीरवृक्षे ।
काल कतवीर ग्राह्य । गुणेः करवीरतुल्यः । रा.
नि.व.१० ।

कृष्णकर्कटकः । पुं । कृष्णवर्णकर्कटविशेषे ।
काल कौकुडः । गुणाः— “कृष्णकर्कटककषां व-
ल्यः कोष्ठाऽग्निलापहः । शुक्रः सम्भानकृत् स्त्रुट-
विष्णुबोऽग्निपित्तहः ।” सु.सू.४६अ. ।

कृष्णकर्म । स्त्री । शुक्रस्य व्रणरोपणस्थानस्य कृ-
ष्णीकरणे । सु.च.१अ. ।

कृष्णक(क्रि)लिः । पुं । (Mirabilis Jala-
pa.) खनामख्यातपुष्पवृक्षे । कृष्णकलि, मक्रांम-
नि । गुलालकुल इति गौडीयाः । तस्याः शाखा र-
क्ततण्डुलीयमालवत् शश्विभुक्ता च । पत्रं ताम्बूलवत्
परं चद्रं भवति, तस्युपं श्वेतरक्तपाटलपीताम् युक्त-
पञ्चदलं षट्केसरमध्यमीषद्वयं सायान्ने त्रिकसति
प्रायेण सुलभं । वीजञ्च तस्य कृष्णं मरिषामञ्च ।
वै.निघ. । [प.सु. ।

कृष्णका । स्त्री । राजिकाया । ब्राह्मेन्द्रविषा ।

कृष्णकाकः । पुं । द्रोणकाके । इवा. ।

कृष्णाकातरा । स्त्री । रक्तगुग्गाया । वै.निघ. ।

“सलीरां रोमशां खलीं रसेवेक्षरसीपमां । एवं
रूपसाक्षापि कण्ठकापीतिसादिभेदः ॥” सु.चि.
३०५. । See भीषधिः ।

कण्ठकायः । पुं । मन्त्रिणे । वै.निघ. ।

कण्ठकाष्ठ(क)म् । स्त्री । कण्ठागुरुणि । रा.
नि.व. १२ । [निघ.चतिसा.चि.कटजपुटपाके ।

कण्ठकुटजः । पुं । कण्ठापुष्पकुटजवृक्षे । वै.

कण्ठकुलत्थः (कः) । पुं । कुलत्थभेदे । काल
कूर्द्धि कलाशा गुणाः — “कण्ठकुलत्थको याही रक्त-
पित्तकरो मतः । रसे च तुवरः पाके कटुः कफहरी
मतः । वातश्लेष्माश्मरीगुल्मपीनसञ्जामकासजित् ।
शानाहृगृदकीलार्शेसिद्धातुविनाशकः ॥” वै.निघ. ।

कण्ठकुलत्थिका । स्त्री । वनकुलत्थको वै.निघ. ।

कण्ठकुसुमः । पुं । कण्ठकरवीरे । र.नि.व. १० ।

कण्ठगन्धः (न्धा) । पुं, स्त्री । शोभाञ्जनवृक्षे ।
गजिनीं गीष्ट । र.सा. । म.द. । च.सू. १, ३५. ।
वा.चि. ५५. ।

कण्ठगर्भः । पुं । कटुफलवृक्षे । रा.नि.व. ८ ।

कण्ठगलः । पुं । कुक्कुभपल्लिणि । कूटकां प्री-
थी । वै.निघ. ।

कण्ठगोकर्णी । स्त्री । Black kind of
Múrva. (Sansevieria Zeylanica). क-
ण्ठकुसुमसूत्रांजितायाश्च । काल भूर्गी । हिं का-
लासुरहारा । मं सुपली । गुणाः — “कण्ठा गोक-
र्णिका तिक्ता रसे लिप्ता चिदीषदा । शीतवीर्या
वातपित्तज्वरदाहश्यामापहा । पिशाचबाधारक्ताति-
सारोन्मादमदापहा । शतिकासन्नासकफकुष्ठज्वर-
क्षयापहा । अन्ये गुणान् सुश्रुतगोकर्णोसदृशा म-
ताः ॥” वै.निघ. ।

कण्ठगोधा । स्त्री । सविषसौम्यकोटभेदे । त
दृष्ट्य श्लेष्मज्वररोगा जायन्ते । सु.कण्ठ. ८५. ।

कण्ठचणकः । पुं । कण्ठवर्णचणकवृक्षे । काल
छोला । मं करियाचणा । कं करियकवृक्षे । गु-
णाः — मधुरः कासपित्तघ्नः पित्तातिघ्नः कासघ्नः
वत्यः रसायनश्च । रा.नि.व. १६ ।

कण्ठचक्षुकः । पुं । चक्षुकवृक्षे । छोला भौ-

कण्ठचटकः । पुं । श्यामाकपल्लिणि । भीमा
पाथी । [ने. कालं छन्नन । प.सू. ४

कण्ठचन्दनम् । स्त्री । पीतचन्दने । हरिचन्द-

कण्ठचूडा । स्त्री । The plant Caesal-
pinia Pulcherrima. खनामप्रसिद्धपुष्पवृक्षे ।
कुसुमं गीष्ट । गुल्तुरा इति यवनाः । तस्य
पीतवर्णं दीर्घं दशदलमीषसुगन्धं वर्षास्त्रेव
प्रचुरं भवति । काश्चनशिम्बीतुल्यमिति । कण्ठवृ-
क्षः । रक्तगुल्मायां । रा.नि.व. ३ । [व. १ ।

कण्ठचूडिका । स्त्री । गुल्माज्जितायां । रा.नि.

कण्ठचूरकः । पुं । चणकवृक्षे । छोला गीष्ट ।
प.सू. । [व. ११ ।

कण्ठचूर्णम् । स्त्री । लौहमले । मूत्र । रा.नि.

कण्ठजम्बम् । स्त्री । कण्ठागुरुणि । वै.निघ. ।

कण्ठजटा । स्त्री । मुगन्धजटामांस्याम् । जटो-
मांती । रत्ना. । वा.अञ्जनादिव. ।

कण्ठजयन्ती । स्त्री । कण्ठवर्णजयन्तीवृक्षे ।
कालं जठो । सा रसायनी । रा.नि.व. ४ ।

कण्ठजिह्वः । पुं । चणुभावे । ज.द. ३५. ।

कण्ठजीरः (कः) । पुं । (Nigella sativa
or Indica). खनामप्रसिद्धे जीरकवृक्षे । काल
जीरे । हिं मङ्गरद्वय । मं कालीजीरे । तं नल-
जीर । तद्विविधं स्थूलसूक्ष्मभेदेन । गुणाः — “क-
ण्ठजीरश्च चक्षुष्यं रुच्यद्योषं सुगन्धिकं । राक्षसं
कटुकं रुचं दीपकं जीर्णजूर्णितम् । कफं श्लेष्मं
शिरोरोगकुष्ठश्चैव विनाशयेत् ॥” वै.निघ. । “ज-
रणा कटुवर्णा च कफश्लेष्मनिहन्तनी । रुच्या
जीर्णज्वरप्री च चक्षुष्या ग्राहिणी परा ॥” रा.नि.
व. ६ । तैलं मूलकतैलवत् । जीरकभेदे । हिं सा-
हाजीरा, कलौची । भा.म. ४ भ. नासारी.चि. ।

कण्ठतण्डुला । स्त्री । विडङ्गायां । वै.निघ. ।
कर्णच्छोटाज्जितायां । रा.नि.व. ३ । पिप्पल्याम् ।

कण्ठताम्बूलवल्ली । स्त्री । कण्ठनालनाग-
वल्ली । काल पान । गुणाः — “तिक्तोष्ण कटुका
मता । कषाया च मलसन्धकारिणी दाहकारि-
णी । मुखजायकरी प्रोक्ता ॥” वै.निघ. ।

अण्वतारः । पुं । हरिषे । रा.नि.व.१८ ।

अण्वतिलः । पुं । Black Sesamum.

स्वयामव्यातहवे । कृष्णतिल गच्छ । रा.नि.व.१६ ।

See तिलः । [त्रे.। वै.निघ. ।

अण्वतीक्ष्णः । स्त्री । अण्वतीरके । काल जी-

अण्वतुण्डः । पुं । अग्निप्रकृतिकोटे । तेन दटस्य
पित्तजन्यरोगा जायन्ते । सु.कल्प.८७. ।

अण्वतुलसी । स्त्री । अण्वपतुलसीहवे । त्राम
तुलसी वा काल तुलसी । गुणाः—कासवातक-
मिवमिभूतघ्नी । रा.नि.व.१० ।

अण्वत्रिहत् (ता) । स्त्री । अण्वमूलत्रिहतायां
काल तेउडे । हिं श्यामपलिलर, कालानिशि-
चोर । गुणाः—शेताया ईषड्वीनगुणा, विशेषतस्तु-
तीत्रविरेचनी मूच्छादाहमत्तताभ्यानि कण्ठी कर्षता-
जननी च । भा.पू.१४. ।

अण्वत्वक् । पुं । वकुलहवे । वै.निघ. ।

अण्वदन्ता । स्त्री । काश्मरीहवे । शमीत्र
गच्छ । रा.नि.व.८ ।

अण्वदेहः । पुं । भमरे ।

अण्वधान्यम् । स्त्री । अण्ववर्णमृष्टिकधान्ये ।
कालिनी धान । श्यामाके । वै.निघ. । च.सू.२७७. ।

अण्वधुत्तरकः । पुं । (Datura fastuo-
sa.) अण्वधुत्तरकहवे । काल धुत्तरा, कनक
धुत्तरा । मं कालाधुत्तर । कं करियमदकुशगे ।
अयं गुणैर्धनूरुतुल्यः परं गुणाः ।...“कटुकुण-
श्च कालिकारी त्रपात्तिनुत् । त्वग्दीपकञ्जकच्छूति-
ज्वरहारी श्वमप्रदः ।” रा.नि.व.१० ।

अण्वपर्णी । स्त्री । अण्वतुलस्याम् । काल तुल-
सी । र.मा. ।

अण्वपलवा । स्त्री । अण्वकलम्ब्याम् । काल
कलमी । प.सु. । [हवे । कत्रका गच्छ । श.र. ।

अण्वपाकः (पाकफलः) । पुं । करमईक-

अण्वपिण्डारः (रुः) । पुं । पियारा इति
प्रसिद्धे फलहवे । रत्ना. ।

अण्वपिण्डीतकः (ण्डीरः) । पुं । अण्व-
पिण्डीर । पेशात्रा गच्छ । रत्ना. । अण्वमदनहवे ।
काल मयना गच्छ । प.सु. ।

अण्वपिपीलिका (ली) । स्त्री । अण्ववर्ण-
पिपीलिकायां । काल पिण्डे, डेट्रे । रा.
नि.व.१८ ।

अण्वपुच्छः । पुं । मयनाहीने हरिषण्वपुच्छ-
गुविशेषे कोष्ठप्रसिद्धे । हिं लोम्बो । वै.निघ. ।

अण्वपुष्पः । पुं । अण्वधुत्तरके । रा.नि.व.१० ।

अण्वपुष्पी । स्त्री । प्रियङ्गुहवे । श.च. ।

अण्वपूतिफला । स्त्री । सीमराज्यां । रत्ना. ।

अण्वप्रियः । पुं । कदम्बहवे । वै.निघ. ।

अण्वफलः (फलपाकः) । पुं । मरमईहवे ।
कत्रका । हिं करोन्दा । च.टी.भ. । हि.कोष. ।

अण्वफला । स्त्री । श्वेतपुष्पकशिव्याम् । पेश-
त्रा काली । भा.पू.१४. शाकव. । सीमराज्याम् ।
शम. । प.सु. । सुद्रकरा । वै.निघ. ।

अण्ववर्वरः । पुं । अण्ववर्णके । काल वाट् ।
रा.नि.व.१०. वैजयन्तीनामतुलसीहवे । वै.निघ. ।

अण्ववालुकम् । स्त्री । कटुहवे । वै.निघ. ।

अण्वभस्म । स्त्री । Black sulphide of
mercury. पारदस्य भस्मीकरणेन अण्वतापाद-
ने । धान्याभकं १ प. पारदः १ प. मारकद्रव्य-
सैः दिनं मईयित्वा, ततो मारकद्रव्यकल्केन वस्त्र-
खण्डं लिप्या तेन वर्तितं कुर्यात् । अथ तां वर्तिं
परच्छत्तैलनामाव्य पुनः पुनः प्रज्वाल्य च यद-
पतति, तद्वृत्तभास्त्रे गृह्णीयात् । तदैव अण्वभस्मे-
च्यते । तच्च पुनर्नियामकैः गवैः मईयित्वा कन्दु-
काख्ये यन्त्रे दिनेकं पातयेत् । एतन्प्रणाली र.सा.
सं. दृष्ट्या । [आख्ये । श.च. ।

अण्वभूकभाण्डः । पुं । अण्वहनपचभूमि-
क-

अण्वभूभवा । स्त्री । कारवेजिकायाम् । वै.
निघ. । [दिशे । इ.च. । रा.नि.व.१८ ।

अण्वभूमः (मिः) । पुं, स्त्री । अण्वभूमये

अण्वभूमिजा । स्त्री । गोमूत्रिकादये । रा.
नि.व.८ ।

अण्वभूषणम् । स्त्री । मरिषे । वै.निघ. ।

अण्वभेदा (दी) । स्त्री । कटुकायाम् । रं.
नि.व.६ ।

कृष्णमणिः । पुं । राजावर्त्ममयी । वै.निघ. ।
कृष्णमत्स्यः । पुं । कम्पकयुक्तमत्स्यभेदे । सु.
 सू.४६५. ।

कृष्णमदनः । पुं । कृष्णवर्णमदनवले । काल
 मयनां ग्रीष् । गुणाः—“कृष्णः श्वेतस्तु मदनः श्वी-
 तलो मधुरः स्मृतः । कटुस्निग्धश्च तुवरः वात्मिकत
 कफनाशनः । पक्वामाशयशुद्धेय कारकः पित्तना-
 शकः ॥” वै.निघ. । [निघ. ।

कृष्णमधुरज्वरः । पुं । मधुरज्वरभेदे । वै.
कृष्णमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । कृष्णार्जकवृक्षे ।
 कृष्णपत्र कृष्ण तुलसी । रा.नि.व.१० । See
 अर्जक । पष्पांसे । काल वायुदे । भा.पू.१भ. ।
 See वर्वरी । वनवर्ष्ययाम् । काल तुलसी । वै.
 निघ. । [माहि । वै.निघ. ।

कृष्णमल्लिका । स्त्री । मल्लिकाविशेषे । काल
कृष्णमालुकः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णपत्र
 कृष्ण तुलसी । रा.नि.व.१० ।

कृष्णमाषः । पुं । कृष्णकलाये । कालकलाय ।
 गुणाः—“कृष्णमाषी बलकरी रुच्यो दीपवयाप-
 षः ॥” वै.निघ. । [नि.व.१६ ।

कृष्णमुखः । पुं । वानरे । मूत्रपाण्ड । रा.
कृष्णमुखा । स्त्री । कृष्णशारिवायां । वै.निघ. ।
कृष्णमुखी । स्त्री । अलगदजलीकायाम् । सु.
 सू.११५. ।

कृष्णमुद्गः । पुं । (Phaseolus max.) ख-
 नामख्यातश्चिन्वीधान्ये, मुद्गविशेषे । दमस्तुत्र काल
 भृग । सं करियामुंग । कं करियइसक । गुणाः—
 चिदीबघ्नः मधुरः वातघ्नः लघुः दीपनः पथ्यः
 बलवीर्याङ्गपुष्टिदश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णमुष्कः । पुं । कृष्णचण्डापाटलिकायाम् ।
 काल वृष्टेपाकृत । गुणाः—“कटुश्चास्ती रुचि-
 कृष्णपाकः स्मृतः । यत्कटुकोदरहरो गुणान्ये च
 श्वेतवत् ॥” वै.निघ. । [विशेषे । रा.नि.व.११ ।

कृष्णमूला (स्त्री) । स्त्री । कृष्णमूलशारिवा-

कृष्णमूषिकः । पुं । मूषिकभेदे । “कृष्णोनास-
 क्कं कर्हयति दुर्दिनेषु विशेषतः । शिरीषफलकुष्ठ-
 नु पित्रेत्किंयकमम्रणा ॥” सु.सं.१५. ।

कृष्णमृगः । पुं । कृष्णहरिणे । कालमात्रे इ-
 त्ति । वै.निघ. ।

कृष्णमृत् (स्त्रिका) (स्त्री) । स्त्री । कृष्णवर्ण-
 सुरभिः स्रष्टिकायाम् । मृगक काल माटी । हिं
 करियामाटी । सं कालीमाती । गुणाः—“कृष्ण-
 मृत्का रक्तदीपप्रदरचतदाहृष्टा । सूत्रकृष्ण-
 म्भिन्नां नाशयेदिति कीर्तितम् ॥” वै.निघ. । “कृष्ण-
 मृत्ततदाहृष्टप्रदरश्लेषितनुत् ॥” रा.नि.व.१ ।
 च.वि.१५. । वा.वि.२५. । कृष्णभूमी । वै.निघ. ।

कृष्णमृत्तिकाः । पुं । कृष्णभूमी । इ.च. ।

कृष्णमेढः । पुं । तन्नासकप्रमेहरीणे । “काल-
 मेढी मसीनिभम् ॥” भा. । सा.नि. ।

कृष्णरङ्गम् । स्त्री । शीसधातो । वै.निघ. ।

कृष्णरश्मा । स्त्री । रश्माविशेषे । काल कला ।
 वै.निघ. ।

कृष्णरसः । पुं । पारदस्य कृष्णीकरणे । तन्म-
 करणं—“लौहपात्रेऽथवा तामे पलैकं शुद्धगन्धकं ।
 मृद्वग्निना द्रुते तस्मिन् शुद्धसूतं पलत्रयं । लिप्ता च
 चालयेत्किञ्चिद्द्विहृत्वा पुनः पुनः । गीमये क-
 दलीपत्रं तस्थीपरि च ढालयेत् । इत्येवम्वत्तु
 सञ्चरीषेषु योजयेत् ॥” अचि. । [नां ग्रीष् ।

कृष्णराजः । पुं । कृष्णशिशुवले । काल मज्ज-

कृष्णराजिका । स्त्री । कृष्णवर्षये । काल म-
 त्रिया । वै.निघ. । [व.१ ।

कृष्णरुहा । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.नि.

कृष्णलः (कः) । पुं । रक्तिकायाम् । रक्ति-
 पुंवुट्टी, चिरमूटी इति च पर्याये । गुञ्जायाम् ।
 कूट । कृष्णगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

कृष्णलवणम् । स्त्री । Muriate of soda
 with a proportion of sulphur and
 iron. काचलवणे । सौवर्जलवणे । मृत्तल लव-
 ण । रा.नि.व.६ ।

कृष्णला । स्त्री । श्वेतगुञ्जालतायां । भा.पू.१भ. ।
 गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.१ । भुजादका । टो-
 ङोत्र कलाय । प.सु. । कृष्णगुञ्जायां । वै.निघ. ।

कृष्णलो(स्त्री)हम् । स्त्री । कालक्रीडे । रा.
 नि.व.११ । तीक्ष्णलोडे । सु.सं.१५. ।

कृष्णवक्त्रः । पुं । श्याममुखे वानर । इत्या ।

कृष्णवनालुकम् । स्त्री । वनजकृष्णालुकवि-
शेषे । वृक्षो काल आलू । गुणाः -- "कृष्णं वना-
लुकं बन्धं महासिद्धिकरं परं । सुखजायाहरम्योक्तं
सुनिमित्तस्यदर्शभिः ॥" वै.निघ. ।

कृष्णवर्णः । पुं । वाराहमदनह्वे । काल म-
ग्रना गाँइ । रा.नि.व.८ । कम्पूरिकायां । सुता-
याम् । रौठाकरञ्जे । कालशके । मत्स्यभेदे । स्त्री ।
जले । खवञ्जे । कृष्णयुग्मिणि । वै.निघ. । स्त्री (श्री)-
असाध्यसविषलूताविशेषे । सु.कल्प.८५. ।

कृष्णवर्मा । पुं । अग्नी । चित्रकवृक्षे । चित्त
गाँइ । अम. । भस्मातकवृक्षे । वै.निघ. ।

कृष्णवल्मीकः । पुं, स्त्री । कृष्णवर्णवल्मीके ।
सु.कल्प.८५. । [नि.व.२.]

कृष्णवल्लिका । स्त्री । जतुकालतायाम् । रा.

कृष्णवल्ली । स्त्री । (*Ocimum pilosum*.)
कृष्णतुलस्याम् । काल वादूहे । प.सु. । कृष्णसारि-
वायाम् । रा.नि.व.१२ ।

कृष्णवानरः । पुं । शोभाकूले वानर । भूष-
णोऽङ्गो वानर । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णवार्त्तिकुः । पुं । कृष्णवर्णवार्त्तिकौ । का-
ल देवकुन । रस.र.ज्वराति.यङ्.कवाटरसे ।

कृष्णबीजः । पुं । रक्तशिशौ । नाल मञ्जना
गाँइ । जटा. । स्त्री । कालिङ्गे । उन्नमूज । रा.
नि.व.७ ।

कृष्णवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । पाटलावृक्षे ।
गाम्भारीह्वे । रा.नि.व.२१ । मापपर्णालतायाम् ।
प.सु. । कुवेराक्षीह्वे । पेटोत्रि गाँइ । र.मा. ।

कृष्णवेत्रः । पुं । केलिलता इति प्रसिद्धलतायां ।
भेष महाभस्मातकगुडे । "कृष्णवेत्रोद्यताफलम् ।"
रस.र.वज्रकट्टे ।

कृष्णवीलः । पुं । कृष्णवर्णवीलभेदे । भूशम्भर,
काल गङ्गदेवी । गुणाः -- "कृष्णवीलः कटुः
शीतः भेदको रसशोधनः । शुलाग्रालकफान्ता-
हमिगुञ्जी च नाशयेत् ॥" वै.निघ. ।

कृष्णत्रीहिः । पुं । कृष्णवर्णतृषतल्लुके त्रीहि-
धान्यविशेषे । काल धान, आडेभू.कले । स.च.

सर्वत्रोद्दिष्ट इति । सु. । "कृष्णत्रीहिः स विभेजे
यः कृष्णतृषतल्लुके" इति । भा.पू.१भ. ।

कृष्णगठः । पुं । दुर्लक्षणश्चे । ज.द. ।

कृष्णशणः । पुं । कृष्णपुष्पशण्डले । कालू.भ.
१ । भेष सुद्र.रो.चि.महानीलतेले । च.वि.२७५. ।

कृष्णशारः । पुं । Black antelope. ख-
नामप्रसिद्धे सव्ये । कालमात्र इति । अ.टी.र. ।

कृष्णशारिवा । स्त्री । कृष्णसारिवायाम् ।
श्रीमा लता । See कृष्णसारिवा ।

कृष्णशालिः । पुं । खनामख्यातशालिधान्ये,
कृष्णधान्ये । काल देशेभ्यः धान । गुणाः -- मधुरः
बलकृतः पुष्टिकीर्यवर्धनः वर्षदः कालिदः विदो-
षघ्नश्च । रा.नि.व.१६ ।

कृष्णशिशपा । स्त्री । कालागुर्वपरनामशिश-
पावृक्षे । काल शिशु गाँइ । मं कालासिंसपा ।
कं करिष्वहीडु । गुणाः -- तिक्ता कटुकृष्णा कफ-
वातघ्नी दीपनी शोधातिसारघ्नी च । रा.नि.व.६ ।
"तिक्ता कटु चोष्णाग्निदीपनी । तुवरा कफना-
तघ्नी शोफातीसारकुण्ठा । त्रिषं भेदकृमीज्जिह्वि-
वक्षिरोगम्भमिहकं । रक्तदोष विदोषघ्न व्रणपीनस-
गर्भनुत् । अत्रौर्णनाशिनी प्रोक्ता" ... ॥ वै.निघ. ।
"शिशपा कृष्णसारा ।" सु.सू.३८५. ।

कृष्णशिखिकम् । स्त्री । अगुहकाष्ठे । वै.निघ. ।

कृष्णशिशुः । पुं । शोभाजनह्वे । काल म
जिना गाँइ । रा.नि.व.७ । [थ. वै.निघ. ।

कृष्णशिखा । स्त्री । कुलत्पभेदे । काल कुल-

कृष्णशिखिका (स्त्री) । स्त्री (*Dolichos
virosus*.) कृष्णवर्णयां शिखिकायाम् । काल
नीम । र.मा. ।

कृष्णशृङ्गः । पुं । महिषे । इ.च. ।

कृष्णशैरीयकः । पुं । कृष्णपुष्पभिक्षीह्वे ।
काल बाँटे । भेष सुद्रोयचि.महानीलतेले ।

कृष्णखेता । स्त्री । पाटलावृक्षे । गाम्भारीह्वे ।
वै.निघ. ।

कृष्णसंज्ञकम् । स्त्री । सीवर्णलवण्ये । वै.निघ. ।

कृष्णसङ्घः । पुं । अज्जुनह्वे ।

कृष्णसखी । स्त्री । जीरके । श.च. । [निघ. ।

कृष्णसर्जनः । पुं । अश्वकर्णशालवृक्षे । वै.

कृष्णसर्पः । पुं । दूर्वाकरसर्पविशेषे । (कडेढे २११ । सु.कल्प.४५. । See सर्पः ।

कृष्णसर्पा । स्त्री । कृष्णकापोतिकायाम् ।

कृष्णसर्षपः (पा) । पुं, स्त्री । राजसर्षपे, राजिकायाम् । काल मंत्रिया । गुणाः—“कृष्ण तु राजिका चातितीक्ष्णा ज्ञेया बुधेः सदा । गुणास्त्वये राजिकीवत् ।” वै.निघ. । रा.नि.व.१६ । See राजिका ।

कृष्णसारः । पुं । हरिणविशेषे । कालमार हरिण । रत्ना. । सुहीवृक्षे । शिशपावृक्षे । मे. । खदिरवृक्षे । श.र. । वृक्षविशेषे । आवल्लुख । वै. निघ. ।

कृष्णसारका । स्त्री । कृष्णशिशपावृक्षे । हारा. ।

कृष्णसारथिः । पुं । अञ्जुनवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

कृष्णसारमांसम् । स्त्री । खनामख्यातस्य मांसं । कालमार हरिणोत्पन्नं । सि.यो.रक्त-पि.चि.खण्डकाद्ये । गुणाः—रक्तपित्तं हितम् । संशोहि कृचिकरं बलकरं ज्वरघ्नम् । राज. ।

कृष्णसारा । स्त्री । कृष्णशिशपावृक्षे । काल मित्रं शोहं । हिं शीघ्रम् । र.मा. ।

कृष्णसारिवा । स्त्री । श्यामालतायां । भा.मा. लता । हिं कारिषासांवा । मं कालोत्पलसरी । अत्. शीघ्रम् । कलङ्केष्टापवसदृशकृदा चन्दन-गन्धा कालवेलि इति लोके । सु.चि.८५. । ड. । इन्द्रजम्बूवृक्षे कृष्णसारिवेति । भा.पू.१४. । गु-णाः—“कृष्ण तु सारिवा शीता वृष्या तु मधुरा-वृता । कफघ्नी चैव सन्ध्याता गुणान्वाये तु पूर्ण-वत् ॥” वै.निघ. । See अनन्ता ।

कृष्णसूक्ष्मफला । स्त्री । शरिषामेदे । गुणाः—खादुः खिन्धा गुरुः शुक्रजननी अग्निमान्धा-वित्रासकासामविषमशिशनी दीपकयन्त्री रक्तदीप-प्रदरज्वरातीसारघ्नी च । वै.निघ. । [च.टी.भ. ।

कृष्णस्कन्धः । पुं । तमालवृक्षे । उग्रान शोहं ।

कृष्णस्त्रीतः । स्त्री । रसाक्षने । रत्ना. ।

कृष्णा । स्त्री । कृष्णवर्णी कृष्णवर्णे खनाम-

सिंहायां भारतवर्षीयनया । तज्जलगुणाः—आश्व-करं खादु पवित्रं पितासकोपनञ्च । रा.नि.व.१४ । सविषजलौकामेदे । सु.सू.१३५. । See जलायु-का । कृष्णशतपादीमेदे । सु.कल्प.८५. । सु.१३५. । See शतपदी । मरिचि । च.द.वातरक्त.चि. । “पिबेत्कृष्णां कफाधिके ।” पिप्पल्याम् । प.सु. । “कृष्णा च भुना सह ।” “आमलक्यभया कृष्णा ।” च.द.कफज्व.चि.आमलकादिः । वृक्ष-शुके । नीलीवृक्षे । रा.नि.व.४ । द्राक्षालतायाम् । रा.नि.व.२१ । नीलपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ । गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.८ । कृष्णजीरके । कटुका-याम् । इन्द्रयवे । रा.नि.व.६ । राजसर्षपे । रा. नि.व.१६ । सोमराज्याम् । रा.नि.व.२३ । कृष्ण-शारिवावृक्षे । रा.नि.व.१२ । च.द.यन्मा.चि. । कृष्णतुलसीवृक्षे । रा.नि.व.१० । शिरीषवृक्षे । प-टीले । पर्वण्याम् । भा. । शतपत्रां । (मडेती) । भा.पू.१४. । जटामांसां । वै.निघ.अर्थाःचि.कृष्णा-शिरीषलेपे । कटजवृक्षे । दूर्वायाम् । कृष्णनिर्गु-ण्डायाम् । वनकुलव्ये । कल्युथ्याम् । कृष्णचटकायां । वै.निघ. । काकोल्याम् । जटा. । [व.५ ।

कृष्णाख्या । स्त्री । नीलपुनर्नवावृक्षे । रा.नि.

कृष्णागुरु । स्त्री । खनामख्यातकृष्णवर्णसुगन्धि-काष्ठे । कृष्णागुरुं । हिं कालागरं । प.सु. । गु-णाः—कटूष्णं तिक्तं कषायं लिपे शीतलं पाने पि-तृहरं चिदोषघ्नं सुखरीगवान्निवातहरञ्च । रा. नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

कृष्णाङ्गम् । स्त्री । जीरकमेदे । हिं कालीञ्जी ।

कृष्णाजटा । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. २४.वा.व्या.पल्लवध.चि. । [षी.चि. ।

कृष्णाजानी । स्त्री । कृष्णजीरके । च.द.संय-कृष्णाजिनम् । स्त्री । कृष्णसारचर्मणि ।

कृष्णाञ्जनी । स्त्री । कालाञ्जनीवृक्षे, कृष्ण-कापांसे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. ।

कृष्णाढुकी । स्त्री । कृष्णपुष्पादकाम् । कानि वृक्षः । गुणाः—“कृष्णा तु तुवरी बल्या चाग्नि-दीपिकरी मता । पित्तदाहप्रशमनी हृदिभिः प-रिकीर्तिता ॥” वै.निघ. ।

कृष्णातण्डुलम् । स्त्री । पिप्पलीबीजे । हि.

री.हर्हि.चि. । “सकृष्णातखुलो लेहः ।” [वीं ।
कृष्णात्रेयः । पुं । वैद्यकसंहिताप्रणेतारि मह-

कृष्णादिगणः । पुं । पिप्पल्यादिद्रव्यवर्गे ।
यथा—“कृष्णा विचकषकृष्णा वासकं विकसा च-
नं । यन्त्रिकैले चातिविषा रेणुकश्च कटुविकम् ।
यमानो गोलनो ब्रध्नी भूनिम्बं विल्वचन्दनं । भार्गी
श्यामा शिवा धात्री स्थिरा मूर्ध्वा सजीरका ॥” वा.।

कृष्णाद्यतेलम् । स्त्री । नेत्ररोगे हितम् ।
“कृष्णाविडङ्गमधुयटिकसिन्धुजम्बविश्रीषधेः पयसि
सिद्धिमिदं हृगत्याः । तैलं दृणां तिमिरशुकशिर-
ऽविश्लपाकात्ययान् जयति नस्यविधौ प्रयुक्तम् ।”
तिलतैलं १ श. पिप्पल्यादिकल्कः १० पो. बारि
४ श. कागदुधं १ श. । च.द.।

कृष्णाद्यमोदकः । पुं । श्लोपदाधिकारि । च-
च पिप्पलीमूलचूर्णं २ तो. विचकमूलचूर्णं ४ तो.
दलीमूलचूर्णं ८ तो. हरीतकीचूर्णं १० तो. तम्बू-
लनेत्र पलहयगुडं मोदकः कार्यः । मोदको
मधुना लेह्यः । पाठः—“कृष्णाविचकदलीनां क-
र्षमहंपलमूलम् । विंशतिश हरीतक्याः गुडस्य च
पलहयम् ॥” रस.र. । सा.कौ. ।

कृष्णाद्यलौहम् । स्त्री । शूल लौहम् । पाठः
—“कृष्णाभयालीहचूर्णं लेहयेन्मधुसर्पिषा । परि-
णामद्रवं शूलं सर्वं हन्ति विदोषजम् ॥” र.चि.
८च. । रस.र. । रा.नि.व.४ ।

कृष्णाभा । स्त्री । कालाभ्यां, कृष्णकापांसि ।

कृष्णाभ्रम् । स्त्री । मोलाभ्रं । काल अज्ज ।
See अभ्रकम् ।

कृष्णामिषम् । स्त्री । लोहि । छ.च. ।

कृष्णामूलम् । स्त्री । पिप्पलीमूलं । वै.निघ.।

कृष्णायः । पुं । काललीहि । रा.नि.व.११ ।

कृष्णायसम् । कृष्णवर्णलीहि, पिच्छीवज्रादि-
व्यतिरिक्तलीहि । काण्डलोह, इम्पाउ । रत्ना ।
तौखलीहि । तीक्ष्णलोह । र.मा. । सुखलीहि ।
रा.नि.व.११ ।

कृष्णार्चिः । चण्डी । विचकहृत्वे । वै.निघ. ।

कृष्णार्ज्वकः । पुं । कृष्णपत्रद्रुतुलसा । का-
ञ्ज तूलनी । मं कालाभाजवज्रा । रा.नि.व.१० ।

कृष्णालुः । पुं । केन्दुहृत्वे । कृष्णवर्णालुके । वै.
निघ. ।

कृष्णालुकः । पुं, स्त्री । नीलाक्षी । गुणाः—
“कृष्णालुकस्य मधुरं शीतवीर्यं यमापहं । पित्त-
दाहहरश्चैव क्षयिभिः परिकीर्णितम् ॥ एतदेव
बल्यं रुचिकारं मुखजाघहरश्च ॥” वै.निघ. । मधु-
रः शीतः पित्तदाहशमापहश्च । रा.नि.व.७ ।

कृष्णावासः । पुं । अत्रत्यहृत्वे । छ.च.। [अम.।

कृष्णिका । स्त्री । राजिकायां । राशिमन्त्रिण ।

कृष्णी । स्त्री । रानी । [दने । सु.चि.१५. ।

कृष्णोकरणम् । स्त्री । श्रेतादिः कृष्णातसम्प-
कृष्णेन्द्रियम् । स्त्री । कदम्बे । वै.निघ. ।

कृष्णेलुः । पुं । श्यामेक्षी । काखलि आत् ।
मं कालाउंस । कं करियकव । गुणाः—पाके म-
धुरः स्वादुः रसबहुलः कटुकः विदोषघ्नः बलकरः
वीर्यप्रदश्च । रा.नि.व.१४ । “तद्वन्मृकृष्णा भवते गु-
णानां वृथो भवेत्तर्पणदाहहन्ता, चारः स किञ्चि-
न्मधुरो रसेन शोषापहर्ता व्रणशोफकारी ।”
अचि.१०च. । तत्कर्करागुणाः—हृष्या हृतिजननी
बलदा यमहरा जीवनी च । च.द.प्रमेहचि. ।

कृष्णादरः । पुं । दर्श्याकरसर्पे । कृष्णाशुक्र
मर्षं । सु.कल्प.८च. । See सर्पः ।

कृष्णोदुम्बरः (रिका) । पुं, स्त्री । काकी-
दुम्बरिकायाम् । काक्पूत । रा.नि.व.११ ।

कसरः । पुं । तुल्यतिलाग्रे । “तिलतखुलसम्प-
कः कसरः सीऽभिधीयते ।” छ.च. ।

कसरा (यवागूः) । स्त्री । यवागूमिदे । राउ-
विश्वेव । खचणगुणाः—“तिलतखुलमाषाणम-
थवा तिलतखुलात् । पञ्चगुणं जलं दत्त्वा साध-
नीया यवागुका ॥ सा जरा दुर्जरा बल्या मदपुष्टि-
प्रदा मत्ता कफपित्तमलसाम्प्रशुक्रकृद्वातनाशिनी ॥”
वै.निघ. ।

कृमधूपः । पुं । सिद्धके । शिलात्रय । अटा. ।

कोकारः । पुं । निम्बीप्रताचिपुष्पे । टेन्ना, गंजी ।
हिं ऐशाताना । अम. ।

कोका । स्त्री । मयूरवाण्याम् । अम. । [अच.१

कोका(क,का)णः । पुं । महेशज्जातये । See

देकाबलः । पुं । मयूर । श.च. ।

केकिकः (की) । पुं, स्त्री । मयूर । रत्ना. ।

केकशिखा । स्त्री । मयूरशिखायाम् । रा.नि. वृ.५ । भैष.बाल.चि. ।

केसुकाः । पुं, स्त्री । (Colocasia Antiquorum.) तन्नामकहले । कटू गांछ । शाकविशेष । कटूत नाक । चिका. । केसुके । कैंडे ।

केसुकाकन्दः । पुं । केसुके । कटू । सु.चि.६ च. । “केसुकाकन्दनिर्यासः ।”

केतकः (की) । पुं, स्त्री । (Pandanus odoratissimus.) खनामख्यातसुगन्धपुष्पहले । केसा गांछ । हिं केवड़ा । मं केतकी । तं मोग-लिचेट्टु । कं केदमे । केतकी द्विधा श्वेतस्वर्णभेदेन । गुणाः—मधुरत्वं तिक्तत्वं कफघ्नत्वं कटुत्वं लघुत्वञ्च । तत्पुष्पं वण्यं केशदोग्न्धद्रं । सुवर्णा—तिक्तोष्णा लघुः नेत्रहृता कटुः मधुरा विषरोग-कफघ्नी च । तत्पुष्पं सुखकरं कामोद्दीपकं हृङ्गणं किञ्चिदुष्णं कटुतिक्तं सुगन्धं नेत्रहृति च । स्नानः—अतिशीतलः देहदारुणकरः कटुः रसायनी वण्यः पित्तकफघ्नश्च । रा.नि.व.१० । फलं केशरश्च पू-र्वोक्तगुणम् । “श्वेतश्च कटुकः स्वादुः लघुः तिक्तः कफापहः । उष्णा तिक्तारसा श्रेया चक्षुष्या हृमकेतकी ॥” भा.पू.१भ. । श्वेतकेतकीफलं किञ्चिदुष्णं स्वादु मेहवातकफघ्नश्च । वै.नि.च. । “केतकी वातला हृष्या तन्द्रा निद्राकरौ मताः ॥” अचि.१६च. । जातोपुष्पहले । ङामिनीपूष्पं वृक्ष । रा.नि.व.१० ।

केतकफलम् । स्त्री । कुचेलके । कूठिला । च. द.भस्मरीच.कषा.छते । केतकौफलं । तश्च चि-दीषविषघ्नम् । च.सू.२७च. ।

केतकायतैलम् । स्त्री । वातव्याधधिकारे । तैलं ४ श. काषाथं—केतकीमूलं वाय्यालकाति-बलागां श. ४२ प. २ कर्ष १० मा. पाकार्थं जलं १२८ श. शे. १६ श. काष्ठिकं १६ श. यथाविधि तैलं पचेत् । तैलमिदमकल्कलात् तुल्येन काथिन तुषोदके साध्यं भवति । च.द.वा.व्या.चि. ।

केतनम् । स्त्री । चित्रे । स्थाने । छे.च. ।

केतुः । पुं । अग्रिमले । रत्ना. । रीमे । पीड़ा-शाम् । उत्पाते । चित्रे । मी. ।

केतुयष्टवल्गभम् । स्त्री । वैदूर्यरत्ने । भा.पू.१भ. ।

केतुरजम् । स्त्री । वैदूर्यमयी । प.सु. ।

केदारः । चि । काणे । टेरके । श.र. । पुं । वन-स्थतिविशेषे । अम. ।

केदारः । पुं । अद्री । छटसेवे । ४५ । कण्ड । मालभूमिविशेषे । आलवाले । मी. । केदारशाली । आग्रन । वै.निघ. ।

केदारकः । पुं । केदारजातषष्टिकधान्यजाति-भेदे । सु.सू.४६च. । गुणाः—कडुकवत् । See केदारशालिः ।

केदारकटुका । स्त्री । कटुकां । रा.नि.व.६ ।

केदारजम् । स्त्री । पद्मकाष्ठे । रा.नि.व.१२ ।

केदारजलम् । स्त्री । तद्विशिष्टजले । गुणाः—विपाके स्वादु गुरु दोषदह । तदेव बहुसुक्तं वि-शेषेण दोषदं भवेत् । रा.नि.व.१४ ।

केदारभूमिः । स्त्री । मालवे ।

केदारशालिः । पुं । केदारविवजशालिधान्ये । उन्नतवृक्षि भाति धात्रे, आग्रन धान, शेटे धान । गुणाः—मधुरा हृष्या बल्याः पित्तवर्द्धनाः ईषत्कषाया अत्यमला गुरवः कफघ्नाश्च । रा.नि. व.१६ । धान्यं—मधुरं शीतलं हृषिकरं सन्धिवर्द्ध-नम् । वै.निघ. । “केदारप्रभवा हृष्या वातपित्त-विनाशिनः । रक्तपित्तविकारघ्नाः वातलाः कफ-कारकाः ॥” अचि.१५च. ।

केना (नी) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । गुणाः—मधुरा शीता हृष्या सन्धिवर्द्धनी च । वै.निघ. ।

केनारः । पुं । शिरःकपोलसन्धिषु । मी. ।

केन्दुः (कः) (रः) । पुं । (Diospyros Glutinosa.) तिन्दुके । कैंद, गांव । श.र. । श.च. ।

केमुकः (का) । चि । केसुककन्दे उत्तरदेश-ख्याते । कैंडे गांछ । हिं कीवी, केसुषा । प्र. चिकट्रायसीदके । गुणाः—मधुरा हृष्या कटुपाका तिक्ता शीता लघुः पाक्षिका दीपनी वाहिणी हृष्या वातला कफपित्तज्वरघ्नी प्रमेहकुष्ठकासघ्नी रक्तरी-गघ्नी पित्तभक्षं पिपासाश्च नाशयेत् । वै.निघ. । मूलं—“केसुककटुकं पाके तिक्तं वाहि हिमं कं-

व । दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहं । कु-
ष्ठकासप्रमेहसन्नाशनं वातखड्गटु ॥” भा.पू.१भ. ।
कफपित्तघ्नं रीचनं चप्रदीपनच । राज. । सधुरं
कचमच्छं शीतलं मेदकं यावृकं कथं गुरुपित्तक-
फघ्नं वातघ्नच । वै.निच. ।

केम्बुकम् । क्ली । पूरे । भा.म.१भ.मू.ल.वि. ।

केलटम् । क्ली । कुमुदवीज । वै.निच. ।

केलटकः । पुं । केसुककन्दे । वै.निच. ।

केलासः । पुं । स्फटिकमणौ वै.निच. । [च. ।

केलिकः (किलः) । पुं । यशोकहवे । वै.नि.

केलिकिणः (कीर्णः) । पुं । उद्रे । वै.निच. ।

हे.च. ।

केलिपिकः । पुं । कीकिलि । [श.र. ।

केलिवृचः । पुं । केलिकदम्बे । केलिकमम् ।

केलूट(क)म् । क्ली, पुं । कन्दशाकविशेषे ।

कथुककम् । जलोदुम्बरं । वै.निच. ।

केवलद्रव्यम् । क्ली । सरिचे । श.र. ।

केवा (विका) । स्त्री । केवार इति कीडणदेशे

ख्याते पुण्ड्रचविशेषे । गुणाः—सधुरा शीतला

दाहपित्तशमनी वातघ्नघ्नौ कर्दिघ्नौ च । रा.नि.

व.१० ।

केव(वू)कः (का) । पुं, स्त्री । पतुरे । मालिङ्ग ।

सि.यो.कमि.वि. । केमुके । कौडे, केउताडा ।

च.मू.४अ.कमिप्रगणे ।

केयः । पुं । जौवेरे । दाला । प.म. । कुनख ।

मै. । बालि । पूल । रा.नि.व.१८ । स तु गर्भस्थ

शिशोरष्टाभिर्मासैः जायते । सुखबीधः ।

केयकारः । पुं । इक्षुविशेषे । हिं कुशियार ।

गुणाः—गुरुः शीतः रक्तपित्तचयघ्नश्च । भा. ।

केशिकारी । स्त्री । रोहिण्याम् । वै.निच. ।

केशकीटः । पुं । Louse. उकुषे ।

केशगर्भकः । पुं । कवय्याम् । त्रिका. ।

केशघ्नम् । क्ली । इन्द्रजुमरीये । टीक पोका ।

रा.नि.व.१० ।

केशच्छित् । पुं । नापिते । श.मा. ।

केशटः । पुं । उकुषे । काशे । मै. । श्लोषाक-
हवे । त्रिका. ।

केशट्ट । पुं । मसके । भूतकेशे । श.च. ।

केशनाम । क्ली । जौवेरे । दाला । चम. ।

केशपचः । पुं । केशसमूहे । चम. ।

केशपर्णी । स्त्री । चपामार्गहवे, रत्नापामार्गे ।

भा.पू.१भ. ।

केशपाशः । पुं । केशभारे । चम. । [चम. ।

केशपाशी । स्त्री । शिरोमध्यस्थशिरायां हृद् ।

केशभूः (भृत्) । स्त्री, पुं । मसके । रा.नि.

व.१८ । [रा.नि.व.८ ।

केशमथनी । स्त्री । शमीहवे । गाँडे शीङ् ।

केशमार्ज्जक(न)म् । क्ली । कङ्कतिकायाम् ।

काँकूदे, छिन्नवी । छला. ।

केशमुष्टिः (कः) । पुं । विषमुष्टिनामपत्रा-
कचपे, महानिम्बे । पोडानिम् । सं वकानी-

निंब । रा.नि.व.४:६ ।

केशयन्त्रम् । क्ली । उपविषादिशोधनार्थे यन्त्र-

विशेषे । लक्षणं यथा—“धात्र्यपूरितमुखायां सु-

मुखायां सुखीपरि । सुदुग्धैर्नोरिकेलस्य खर्परि वि-

समर्हयत् । केशो दुग्धे मुतो यस्यात्केशयन्त्रं तथा

कृतम् ॥” वै.चन्द्रिका ।

केशरः । पुं, क्ली । नागकेशरहवे । मै. । च.म.

५अ. । वकुलहवे । सु.मू.१८अ.एलादि. । पुत्राग-

हवे । हारा. । किङ्कले । भा.पू.१भ. । तिङ्केशे ।

मै. । हिङ्गुहवे । च.टी.भ. ।

केशरङ्गिनी । स्त्री । सहदेवीलतायाम् ।

केशरञ्जनः । पुं । भङ्गराजे । डीमराज । रा.

नि.व.४ । नीलभिष्टयाम् । वै.निच. ।

केशरपाकः । पुं । बालीकरणपाकविशेषे ।

केशरा । स्त्री । नागरसुलायाम् । रा.नि.व.६ ।

केशरागः । पुं । चङ्गराजहवे । भा.गङ्गमा.वि. ।

केशराजः । पुं । खनामख्याते शाकविशेषे ।

केउतरे । हिं.मेगणिया । उन्. कलकलदुरा ।

सा.कौ. । गुणाः—तिक्तोष्णः चक्षुष्यः केशरज्ज्वले

कफामशोषविघ्नः, वष नीली रसायनः । रा.नि.

व.४ । आग्नेयः केशः चक्षुर्हितः पाशुकफणः र-
सायनश्च । राज. । भृङ्गराजे । डीमराज । र.मा. ।

केश(स)राजः । पुं । मातुलुङ्गवे । जटा. ।

केशराज्यम् । स्त्री । बालके । वांग. । व.चि.
८५. ।

केश(स)री (हन) । पुं । पुत्रागवत् । बागके-
शरी । घोटके । से. । जलचरपक्षिविशेषे । च.सु.
२७५. । रक्तश्री । रा.वि.व.७. । मातुलुङ्गवे ।
मद.व.६ । सिंहे । रत्ना. । बाजरमेदे । वै.निघ. ।

केशरुहा । स्त्री । मद्रदन्तीवत् । वड़ पछी गी-
छ । रा.वि.व.६ । महाबलाद्युपे । गोरक्षकाकु-
निश । महानीलाम् । वै.निघ. ।

केशरुढकः । पुं । कासमर्दवत् । वै.निघ. ।

केशरुषा । स्त्री । वन्दाकवासद्युपे । पत्रग्राह ।
रा.नि.व.५. ।

केशवः । पुं । सुरपुत्रागवत् । वायवे । “व-
यस केशवेऽजुवे ।” से. । नागकेशरवत् । प.सु. ।

केशवप्रिया । स्त्री । गीरीवनायाम् । प.सु. ।

केशवर्हिनी । स्त्री । महाबलालतायाम् । रा.
नि.व.४. ।

केशवायुधः । पुं । चासवत् । श.मा. ।

केशवालयः (वासः) । पुं । चक्षुष्यवत् ।
विका. । जटा. ।

केशशैल्यम् । स्त्री । पक्षिते । रा.नि.व.१८. ।

केशसीमन्तकज्जरः । पुं । असाध्यज्वरवि-
शेषे । यस्मिन् ज्वरे केशः सीमन्तीकृता भवन्ति स
ज्वरः । “ज्वरः क्षोषस्य शून्यस्य मक्षीरी देशराजि-
कः । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकज्जरः ॥”
मा.नि. । “केशाः सीमन्तिनो यस्य सङ्घिने विनते
भुवौ । लुनन्ति चाक्षिपन्त्याणि सोऽक्षिरायाति स-
त्यवे ॥” तन्नामरात् । विज.र. । [वै.निघ. ।

केशहन्दि(हृत्)फला । स्त्री । महाशमीवत् ।

केशहन्त्री । स्त्री । शमीवत् । रा.नि.व.८. ।

केशा । स्त्री । जटामांस्याम् । वै.निघ. ।

केशाण्यम् । स्त्री । क्रीवरे । वांग. । रत्ना. ।

“भृङ्गकेशाण्यनिर्गुण्यी ।” भैव.चक्षिण्यशक्तिरसे ।

केशादः । पुं । कसी । वै.निघ. १

केशापहा । स्त्री । शमीवत् । वै.निघ. ।

केशारिः । पुं । नागकेशरे । वै.निघ. ।

केशारुहा । स्त्री । महाबलाद्युपे । रा.नि.व.४. ।

केशार्हा । स्त्री । महानीलीद्युपे । वड़ नील ।
रा.नि.व.४. । [निघ. ।

केशालिः । पुं । भृङ्गराजे । डीमराज । वै.

केशाहम् । स्त्री । बालके । वांग. । वै.निघ. ।

केशिकः । पुं । केशरी । के.उ.३ प.सु. । वि ।
प्रशस्तकेशयुक्ते । अम. ।

केशिका । स्त्री । शतावर्था । रा.नि.व.४. ।

केशिनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२. ।
बभ्यायाम् । वै.निघ. ।

केशी । स्त्री । शुक्रशिख्याम् । आर्णाकुनी । र.
मा. । जटामांस्याम् । डूकेश । रा.नि.व.१२. ।
च.द. । सि.यो.महापैशाचघृते । वा.उ.६५. । स-
हाशतावर्था । चास्रातके । वै.निघ. । नीलीवत् ।
रा.नि.व.८. । चौरपुण्याम् । अम. ।

केश्यः । पुं । मार्कवत् । डीमराज । रा.नि.
व.४. । असनशालि । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णागुरुणि ।
रा.नि.व.१२. । क्रीवरे । वांग. । रा.नि.व.१०. ।

केशरम् । स्त्री, पुं । नागकेशरपुष्पे । रा.नि.व.
६. । वै.निघ.वा.व्या.षड्शोतिशुगुली । किङ्कल्के ।
पञ्चके.मृ. । सि.यो.कल्याणघृते । वकुलवत् ।
रा.नि.व.१०. । कासीसे । खर्षे । रा.नि.व.१२. ।
पुत्रागवत् । अम. । मातुलुङ्गवे । ने.व. गीछ ।
रा.नि.व.११. । हिङ्गुनि । सिंहच्छटाया । से. ।

केशरवरम् । स्त्री । कुङ्कुमे । रा.नि.व.१२. ।

केशरिका । स्त्री । महाबलाद्युपे । रा.नि.व.४. ।

केशरिसुतः । पुं । हनूमति । छे.च. ।

केशरोचटा । स्त्री । सुसाया । नागरसुसाया ।
वै.निघ. । [गु. । स.स.२६५. ।

केशुकः । पुं । गरगण्ड इति ख्याते वत् । गत्र-

कौटजः । पुं । कुटजवत् । कूड़ति गीछ । अ.
पू.१५. ।

कौट(ड)र्थः । पुं । खगामप्रसिद्धे महानिम्ब-
नि-

श्रीः कनित भूशानिगविशेष, घोड़ाशुद्धी । म
फलितमहानिव, गीरानिव । कं कथाह्वेत् ।
वै.निघ. चपञ्चा. चि. वचायते । गुणाः — कटुतिक्त-
कषायः शीतलो लघुः तापघ्नः शोषकरकृमि-
भूतविघ्नश्च । रा.नि. व. ८ । शीतलसक्तः कटुः
तुषरः लघुः दाहार्शः कृमिघ्नश्च । सन्नापविघ्नश्च ।
श्वेतपाटलह्वे । वै.निघ. । कटुफलह्वे । रा.नि.
व. ८ । च. म. ४४. । भा. म. माल वि. । मदनह्वे ।
रा.नि. व. ८ महाभद्रातकगुडे । पूतीकरञ्जे । कृष्ण-
कटभीह्वे । रा.नि. व. ८ । घृतकरञ्जे । कासुके ।
लघुकाशमथ्याम् । रा.नि. व. २३ ।

कैतकम् । स्त्री । कैतकीपुष्पे । राज. । शगाल-
कील्याम् । अश्वत्थाम् ।

कैतवम् । स्त्री । कुसुदे । वैदूर्यमयी । रा.नि. व.
१३ । राजिकायाम् । द्राहि । त्रिका. ।

कैदारः । पुं । कैदारश्लिषधान्ये । आग्नि धनि ।
वष्टिकधान्ये । वेष्टे धनि । गुणाः — कैदारा म-
धुरा हृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः । इषत्कषाया-
क्षरसा गुरवः कफशकलाः ॥ सु. म. ४६४. । स्त्री ।
पत्रकाष्ठे । प. सु. ।

कैपीला । स्त्री । कृष्णविव्रतायाम् । वै.निघ. ।

कैरली । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि. व. ६ ।

कैरवम् । स्त्री । विडङ्गे । कुसुदे । ह्वेला कृष्ण,
भातृक फूल । रवा. । श्वेतपत्रे । ई. च. । श्वेतकु-
सुदे । श्वेत शुक्ति । भा. पू. १४. । रा.नि. व. १० ।

कैरविका । स्त्री । कुसुदिन्यां । ह्वाटे शुक्लीत्र
काष्ठे । भा. पू. १४. ।

कैरविणी । स्त्री । चण्डिलिन्याम् । शुक्ली वा
कृष्णकूलन काष्ठे । रा.नि. व. १० ।

कैरविणीफलम् । स्त्री । कुसुदबीजे । तेलो
वीति, डेट । हिं मेड । भा. ।

कैरवी । स्त्री । मेधिकायाम् । मेडि । प. सु. ।
चन्द्रिकायाम् । मे. । (विन्) पुं । चन्द्रे ।

कैरवीकन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि. व. ७ ।

कैराटः (कः) । पुं । करवीरह्वे, स्थावरवि-
षमेदे । ई. च. ।

कैरातः (कः) । पुं । जलपल्लविश्वे । च. व. ।

२७४. । भूमिन् । छिद्रता । रा.नि. व. ८ । वलव-
ति पुरुषे । हारा. । स्त्री । बरचन्दने । रा.नि. व. ११ ।
कैरतचन्दनम् । स्त्री, पुं । आतिपीतचन्दने
कीडये स्थिते । श्वेतद्रव्यम् । गुणाः — “शीतलघु
तिक्तः कानिकरी मतः । विषर्षिकाकुष्ठकण्डूकैफ-
दद्रुविषापहः । रक्तपित्तकृमिघ्नपित्तघट्ज्वरदा-
हदः ॥” वै.नि. घ. । See बरचन्दनम् ।

कैराखम् । स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ. । (नि. व. ६)

कैराली । स्त्री । भूमिन् । विडङ्गायाम् । रा.

कैवर्त्तः । पुं । महाविन् । वै.निघ. ।

कैवर्त्तम(सु)स्त(क)म् । स्त्री । कैवर्त्तिकायां,
जलजमुलामिदे । के. ७८३मुठ, के. ७८३मुठ । श. २ ।
गुणाः — हिमं तिक्तं कषायं कटु कानिकरं कफ-
घ्नं पित्तघ्नं रक्तदोषबीजघ्नं कृष्णकण्डूघ्नं । इदम् वि-
तुन्नकनाम्नी हृष्यत्येकं सुलकाकतिः । “मुला
वप्यलवपुटं शुक्राभं स्याद्वितुन्नकमिति” भा. पू. १४. ।

कैवर्त्तिका (तीर्त्ति) । स्त्री । (Cyperus ro-
tundus.) A kind of fragrant grass.
मालवे खनामस्थितजलजमुलायां । के. ७८३मुठ,
के. ७८३मुठ । च. टी. म. १ । गुणाः — लघुः हृष्या
कषाया कफघ्नी कासवासघ्नी मन्दप्रिहरी च ।
रा.नि. व. ३ । [कायाम् । भा. पू. १४. ।

कैवर्त्तिका(तीर्त्ति)मुस्त(क)म् । स्त्री । कैवर्त्ति-
कैवलम् । स्त्री । विडङ्गे । रा. मा. ।

कैशिकी । स्त्री । व्यधनोपयोग्यस्वधारायाम् ।
स. म. ८४. । [वयसि । रा.नि. व. १८. ।

कैशोरम् । स्त्री । एकादशाब्दाप्यसदृशपर्यन्ते

कैशोरको (गुमगुलुः) । पुं । वातरको हितः ।
पीडलीबद्धगुगुलुः २ श. चिकला २ श. गुडूची
४ श. (एकच) बारि ८६श. चर्बशिटः कायः (४८
श.) कर्षव्यः । कायं बलपूतकृत्वा तेन घृतमर्हित-
गुगुलुं मीलयित्वा पुनः पाकं कुर्यात् । चनोभूते
पाके अवतार्य तत्र चिकलाचूर्णं प्र. ४ तो. चिक-
टचूर्णं प्र. ४ तो. विडङ्गचूर्णं ४ तो. विडङ्गचूर्णं २
तो. दलीमूलचूर्णं २ तो. गुडूचीचूर्णं ८ तो. प्रवे-
षी देयः । च. व. । सा. की. । [किचिद् । च. वि. १४. ।
कैषि(षी)का । स्त्री । पाषाणके । बरसुलमिति

कोषी । स्त्री । पाठायां । आकनामि । वै.निघ.

कोकः । पुं । खर्खरीह्वे । व्योष्ठिकायां । भेके ।

ने. । ईहस्ये । घोष, घोष । रा.नि.व.१८ । चक्रवाके । त्रिका. ।

कोकडः । पुं । चमरपुष्के विलिख्यस्ये । क
कोकवाचः । हृष्टार इति भाषा । तस्यासग-
थाः—आसानिलकासहरः पितदाहकरश्च । रा.
नि.व.१८ ।

कोकदेवः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१८ ।

कांकनदम् । स्त्री । (Nelumbium speciosum.) रक्तपत्रे । त्रुणपत्रे । रत्ना. । गुणाः—
कटु तिक्तं मधुरं शीतलं रक्तदीपघ्नं कफपित्त-
घातशमनं सत्वर्पणं हृष्यसा. रा.नि.व.१७ । “कोक-
नदमुक्तं मधुरं शीतं वर्णं कटुतिक्तं । हृष्यं तमे-
करणं विस्फोटकरक्तदीपदाहहरं । लटकफपित्त-
विशर्पविषसत्तापवातनाशकरम् ॥” वै.निघ. ।

कोकाहः । पुं । पाण्डुवर्णघोटके । कर्कोत्यपर-
नामधेयं युक्ताये । “श्वेतः कोकाह इत्युक्तः ।” ज.
द.३५. । “सिते तु कर्कोकोकाही ।” छ.च. ।

कोकिलः । पुं । (Cuculus Indicus.)
खनामख्यातपक्षिणि । कोकिल । हिं कीडला ।
रत्ना. । गुणाः—“कोकिलः श्लेष्मली श्रेयः पित्त-
संशमनी मतः ।” अचि.२१५. । संविषसौम्यको-
टमेदे । तद्वृष्टस्य कफनिमित्तजा रोगा भवन्ति ।
स.कल्प.८५. । स्त्री । बदरीफले । जटा. ।

कोकिलनयनः । पुं । कोकिलाचक्षुषे । कु-
लिशाथाड़ा । अ.टी.२. । [वै.निघ. ।

कोकिला । स्त्री । काकोल्यां । कोकिलस्त्रियां ।

कोकिलानन्दः (वासः) । पुं । राजस-
ह्वे । रा.नि.व.११ ।

कोकिलावर्तिः (र्त्ति) । स्त्री । नेचरोने व-
र्तिविशेषे । “व्योवायश्चर्षसिन्धूलक्षिकलाञ्जनसंयुता ।
शुद्धिका जलपिष्ट्यकीकिला तिमिरापह्ना ॥” अ.द. ।

कोकिलाचः (कः) । पुं । (Hygrophila
spinosa, Syn. Ruellia longifolia.)
खनामख्यातह्वे । कुण्ठाथाड़ा, कुण्ठकौठा, अ-
नन्दन । हिं कोकिलाविश्वरू. जै.यया ; तदीज

तालमाखना । भं कोखिसा । कं कुलुगीलिके । वै
गीनिमिडिचेर, गीव्विचेरु । उत. कुडलिरखा,
माखुरेण । मद. । गुणाः—आमवातशूलघ्नः । राज. ।
मधुरः शीतः पित्तातिसारजित् हृष्यः कफघ्नः ब-
ल्यः कथ्यः सन्ध्याश्च । रा.नि.व.५. । शीतलः हृष्यः
स्त्रावस्त्रपित्तलः तिक्तः आमवातशोषाश्रमीलघ्न-
वातरक्तघ्नश्च । भा.पू.१५. । तदीजगुणाः—शीतलं
स्त्रादु कषायं तिक्तं गुरु गर्भस्थापनं हृष्यश्च । वै.
निघ. ।

कोकिलाची । स्त्री । कोकिलाचवीजे । कु-
लेथाड़ावोज । हिं तालमाखना । श.र. ।

कोकिलेष्टा । स्त्री । महाजम्बूह्वे । वड़-
छाम गच्छि । रा.नि.व.११ ।

कोकिलेष्टुः (कः) । पुं । कण्ठेची । कालना
देष्टु. । कोकिलाचक्षुषे । रा.नि.व.१४।५ ।

कोकिलोत्सवः । पुं । आसह्वे । रा.नि.व.११ ।

कोकुराहः । पुं । मुखपुण्ड्रकयुक्तशेताश्वे । “को-
काहः पुण्ड्रकेणाश्वः कोकुराहः ।” ज.द.३५. ।

कोङ्क(ङ्का)णः । पुं । कोङ्कणदेशजोत्तमाश्वे ।
ज.द.३५. । [चि.पानीयवर्ध्यां ।

कोचिला । स्त्री । कुचेलके । कुंठले । भैव.ज्व. ।

कोटः । पुं । कोटरीगे । गुवाकह्वे । त्रिका. ।

कोटजः । पुं । कुटजह्वे । कुट्टि गच्छि । रा.
नि.व.८. । [श्र. अम. ।

कोटरः । पुं, स्त्री । हचगहरे । गोट्टेर कोट-

कोट(ठ)रपुष्पी । स्त्री । हृष्टदारकलतायाम् ।
वीजतात्रक । रा.नि.व.३. । [निघ. ।

कोटरवासिनी । स्त्री । श्वेतत्रिहतायां । वै.

कोट(ड)वी । स्त्री । नम्रस्त्रियां । नेण्टो ग्रे-
ग्रे. अम. । [भा.क. रा.नि.व.१२ ।

कोटिः (का) । स्त्री । सङ्कायाम् । पिङ्गि

कोटिकः । पुं । मण्डूकजातीयसक्विकोटमेदे ।
स.कल्प.८५. । See मण्डूकः । इन्द्रगोपकोटि ।
आवाड़े पोका । जटा. ।

कोटिबालिका । स्त्री । सरटे । वै.निघ. ।

कोटिरः । पुं । नकुले । इन्द्रगोपकोटि । म. ।

कोटि(टी)वर्षा । स्त्री । पिडित्वाकर्त्तुं । नि-
डि० भा० क. श.र. ।

कोटिब्रजका । पुं । कुटजवृक्षे । मद.व.१ ।

कोटिशः । पुं । लोटभेदेने । ढे. भरत. ।

कोटी । स्त्री । कुटजवृक्षे । कूडि गीष्ट । वै.
निघ. । सक्कायाम् । श.र. । शस्त्रायभागे । अ.टी. ।

कोटीरः । पुं । जटायाम् । विका. । [चि. ।

कोटोडुम्बरः । पुं । यज्ञोदुम्बरे । भैष.स्त्रीरौ.

कोटारः । पुं । कूपे । हारा. । पुष्करिण्याः
पाटके । मे. ।

कोठः । पुं । A species of Leprosy.
Ringworm. चुद्ररीगान्तर्गतचर्मरोगविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा — “असंख्यवमनोदीर्घपित्तस्ये-
षान्ननिग्रहेः । मण्डलानि सकलूनि रागवन्ति व-
ह्नि च । उक्तीठः सानुबन्धु कोठ इत्यभिधी-
यते ॥” मा.नि. । “वरटीदृष्टकण्डूमांसीहितोऽस-
कफपित्तात् । अणिकोत्पादविनाशः कोठ इति वि-
मयते ॥” भल्लुकीतन्नात् । [रा.नि.व.२ ।

कोठरः । पुं । अहीलवृक्षे । औत्कण्डि गीष्ट ।

कोणः । पुं । अस्त्रायभागे । अम. ।

कोणकुणः । पुं । उक्कुषे । उक्कुण. हे.च. ।

कोथः । पुं । पूतीभावः । गृथ. भा.म.४भ.ना-
सारी.चि. । “विक्षेदकोथावथवापि यव ।” नेत्ररी-
गभेदे । कठो. । मे. । दुर्गन्धक्षेदे । पाके । सु.नि.
४अ. । वि. मथिते । शठिते । हे.च. ।

कोदकारः । पुं । अश्वाकारश्चगभेदे । वै.निघ. ।

कोदण्डः । पुं, स्त्री । भुवि । ड्रु. । मे. ।

कोदालकः } पुं । (Paspalum scrobicu-

कोद्रवः } latum.) कीरद्रवकापरनामधे-
यधाम्यविशेषः । कटो. धाना. मं कोद्रव । कं हा-
रक । देशविशेषे तस्य नाना भेदाः कृताः । गुणाः
— वातलो यादौ हिमः पित्तकफघ्न च । भा. । अ-
तिग्राहि वातलक्ष । राज. । “कोद्रवी रुची यादौ
स्यात् रक्तपित्तविशोधनः । नाथलकफकृम्यीको
रुच्यः स्वादुः प्रकीर्तितः ॥” अचि. ३५. । सन्धि-
वन्धशियिलकारत्वात् । विकाशी यादौ स्पर्शशीतलो
विषापहृष्ट । वा.धान्यव. । मधुरः तिक्तः त्रिषणां

पथ्यः कफपित्तहरः रुच्यः वातलः गुरुः मोहहृत् ।
रा.नि.व.१६ । “स्नानिभूयान्कारं सयः कोद्रवं न
हितं मतम् ॥” अचि. १२५. ।

कोद्रवमण्डः । पुं, स्त्री । कोद्रवधाम्यकृतमण्डे ।
कटो. धानेन मण्डः । गुणाः — भूयान् स्नानिजन-
नः । वै.निघ. ।

कोद्रविकम् । स्त्री । सौवर्णलक्षणे । वै.निघ. ।

कोद्रुभक्तः । पुं, स्त्री । कोद्रवाम् । कटो. धा-
ता. । मं हरकावाभात । गुणाः — “कोद्रुभक्तो
रुचिकरो मधुरस्तु प्रमेहहा । मूत्रदीपकपाचार्हि-
कफघातामदाहनुत् ॥” वै.निघ. ।

कोनफलम् । स्त्री । रक्ताली । वै.निघ. ।

कोना(नी)लः । पुं । वर्णिकाख्ये जलपत्रिणि ।
वै.निघ. । [चि. १०५. ।

कोनालिः । स्त्री । कुडविद्धितभक्ष्यद्रव्ये । सु.

कोपः । पुं । क्रोधः । अम. ।

कोपनः । पुं । रुच्यपथे । गेण्डेना । वि. ।
कुडि । जटा. । वै.निघ. ।

कोपनकः । पुं । चौराख्यमन्त्रद्रव्ये । गेण्डेना ।
हिं चौरः । रा.नि.व.१२ ।

कोपना । स्त्री । रक्तकरवीरे । वै.निघ. ।

कोपलता । स्त्री । कर्णस्कीटलतायाम् । कान-
छिष्ट, कान्कण्डा । रा.नि.व.११ । [व.१६ ।

कोपिनः (पी) । पुं । जलकपीते । रा.नि.

कोमम् । स्त्री । पिपासास्थाने । अ.टी. ।

कोमलम् । स्त्री । जले । मे. ।

कोमलकम् । स्त्री । स्थाण्डे । अष्टात्र उंठि ।
श.र. । पद्मकाष्ठे । वै.निघ. ।

कोमलकदलम् । स्त्री । बालकदलफले । क-
चि कला । मं कौवलिकेले । गुणाः — शीतमधुर-
कषायरुच्यान् पित्तघ्न च । वै.निघ. ।

कोमलदलम् । स्त्री । पद्मे । वै.निघ. ।

कोमलनारिकेलम् । स्त्री । नारिकेली ।

कोमलपत्रकः । पुं । शिथी । अजिना गीष्ट ।
रा.नि.व.७ ।

कोमलप्रसवः । पुं । जेतभिक्षया । वै.निघ. ।

कोमलवल्कला (ली) । स्त्री । खवलीहवे ।
लो०ग्रा० । भा. ।

कोमला । स्त्री । क्षीरिकायाम् । शीकरे । श.
च. । क्षीरिण्या । शिर्षे । खर्जूरिकायां । वै.निघ. ।

कोमलेक्षुः । पुं । इक्षुविशेषः । कटि ऐकु ।
गुणाः — “कोमलेक्षुर्मंदकफमेहकारी च कौर्त्तितः ।
तरुणस्तु मधुः प्रोक्तः किञ्चित्कुटुष वातहृत् । पित्तं
नाशयतीत्येवं स ब्रह्मी बोध्यं वदेकः । रक्तपित्तहरो
बल्यो क्षतनाशकरी मतः ॥” वै.निघ. ।

कोमासिका । स्त्री । जालिकायां । फलेन
जालि । हारा. ।

कोयष्टिः (कः) । पुं । जलकुम्भे । कौंड़ ।
पाथी । अयं प्रतुदगुणः । सु.म. ४६ अ. । च.सु. २७ अ. ।

कोरसन्धिः । पुं । गर्ते । गर्ताकारसन्धौ । “अ-
क्षुल्लिमणिवत्सगुल्फजालुर्गर्परेषु कोरसन्धयः ।” सु.
शा. ५ अ. ।

कोरकः । पुं । कौ । काकोल्याम् । कौंकला ।
कुम्लं । कूँड़ि । अम. । स्यालि । मं. । चकोरप-
लिणि । वै.निघ. । चोरनामगन्धद्रव्ये । जटा. ।

कोरकवृक्षः । पुं । इक्षुदीहवे । वै.निघ. ।

कोरङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । रा.नि.व. २३ ।
पिपल्याम् । रा.नि.व. ६ । [म्] वै.निघ. ।

कोरञ्जी । स्त्री । क्षीराष्टिकायां । कौंड़ । पा-

कोरण्टी । स्त्री । वदरीहवे । मद.व. ६ ।

कोरदूषः (षकः, थः) । पुं । कीद्रेवे । रा.
नि.व. १६ । च.द.र.पि.चि. । कीद्रेवधान्ये । क-
दो धाने वा छोटि मेटे । रवा. । गुणाः —
“कोरदूषस्तु मधुरः शीतो घाही गुरुर्मतः । तिक्तो
व्रणशयस्तुल्यः कफपित्तविषापहः । सूत्रकृच्छरः
प्रोक्तो जीर्णश्चायं लघुः स्मृतः ॥” वै.निघ. ।

कोरिमदः । पुं । कासमर्दे । प.सु. ।

कोल(क)म् । क्ली. तोलकमाने । १० टोना ।
प.प्र. । “अर्थलखवूषणकोलभागेः ।” सि.यो.
पाखु.चि. । मरिचे । चव्ये । रा.नि.व. ६ । वदर-
फल । रवा. । क्रीडे । मेलके । चिवके । ककौले ।
मै. । रा.नि.व. १२१२ । वै.निघ. २ अ. पाखु.चि.
कोहादिघूर्णे । अक्षौले । गजपिपल्यां । पिपल्यां ।

राजवदरे । नखे । पुं । वदरहवे । कूल ग्रा० ।
र.मा. । वा.चि. १ अ. । “कोलमुष्कास्त्रकलशी ।”
वदरास्थिशये । “कोललक् मज्जा ।” रस.र.बाल.
चि. । च.द.पाखु.चि. । “वूषणकोलभागेः ।” ट-
ज्जइयपरिमाणे । “तइयडोल उच्यते” प.प्र. १ ख. ।
वराह । रवा. । कुलये । सा.कौ.गुदभं.चि.चाङ्गे-
रीघृते । अक्षौलहवे । बहुवारहवे । जटा. ।

कोलकन्दः । पुं । स्नानामस्थानमहाकन्दशक-
विशेषः । पुटालुरित काश्मीरे ख्यातः । उग्रान्न
आन् । मं. पुटगेडु । गुणाः — कटुः उष्णः क्षमिघ्नः
बालिघ्नः कृद्भिघ्नः विषदोषघ्नश्च । रा.नि.व. ७ ।

कोलकर्कटिका (टी) । स्त्री । मधुखर्जुरि-
काहवे । रा.नि.व. ११ ।

कोलका । स्त्री । शुकशुकाश्विन्नाम् । वै.निघ. ।

कोलगजिनी । स्त्री । गजपिपल्यां । वै.निघ. ।

कोलङ्गः । पुं । आमलकहवे । वै.निघ. ।

कोलतैलम् । क्ली. वदरीबीजतैले । गुणः वि-
भीतकतैलवत् ।

कोलदलम् । क्ली. नखीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।

कोलनायिका । स्त्री । वङ्गिनीहवे । हारा. ।

कोलपुच्छः । पुं । कडपलिणि । “कोलपुच्छस्तु
कडः स्यात् ।” हारा. ।

कोलबालुकः । पुं । कुडुष्ठे । वै.निघ. ।

कोलमज्जा । पुं । वदरास्थिशये । कूलेन
आटिरे भाग । सि.यो.हि.वास.चि. । “कोलम-
ज्जान्नं लाजा ।” गुणाः — “कोलमज्जा तु मधुरः
पित्तच्छर्द्दिहृषापहः ।” राज. । “कषायी मधुरो
मज्जा कोलानां पित्तनाशनः । तृणाच्छर्द्दिलघ्न-
श्च ।” सु.म. ४६ अ. ।

कोलमूलम् । क्ली. पिपलीमूले । रा.नि.व. ६ ।

कोलवल्गिका (स्त्री) । स्त्री. (Scindapsus
officinalis, Syn. Pothos officinalis.)
गजपिपल्याम् । प.सु. । चव्ये । रा.नि.व. ६ ।
च.चि. २ अ. ।

कोलशिश्विः (स्त्री) । स्त्री । कपिकक्षी ।
आनाकुनी ग्रा० । हिं सुरवाशिव । मद.व. १ ।
शिश्वीमेदे । उग्रान्नान्न शिश्व, कटुंवा शिश्व ।

गुणाः—वातघ्नी गुदरुक्षा वातकफघ्नी शुक्राग्निमा-
न्यक्तत् बल्यो रुचिकृत् । भा. वातघ्नी गुदः उष्ण
कफपित्तकरी च । रा. नि. व. ३ ।

कोला । स्त्री । बदरीवृक्षे । श. र. । पिप्पल्यां ।
रा. नि. व. ६ । महाश्यावण्याम् । शीतलफूली ।
रा. नि. व. ५ । चये । भा. पू. १ भ. ।

कोलात्मजः । पुं । बदरफल । वै. निघ. ।

कोलादिमण्डुरम् । स्त्री । परिणामशूले हि-
तम् । कोला चविका, यत्किं पिप्पलीमूलं, चप-
ला पिप्पली, जारो यवसारः, सुरभिजलं गीमूत्रं,
स्यदम् । च. द. परिणामशू. चि. । शोधितमण्डुरं १०
तो. शुष्कीपिप्पलीचयपिप्पलीमूलयवसाराणां प्र.
२ तो. गीमूत्रं ८० तो. (१ श.) ।

कोलास्थि । स्त्री । बदरास्थिनि । कूटनत्र औ-
टि । सि. यो. कर्दि. चि. । [निघ. ।

कोलाहलः । पुं । भूकदम्ब । कूक्षिभिः । वै.

कोलिः (ली) । पुं, स्त्री । बदरीवृक्षे । कूट
गाह । चिका. । अ. टी. भ. । [वै. निघ. ।

कोलिका । स्त्री । घण्टावदरे । शश्राकूल ।

कोविदः । पुं । तिलकवृक्षे । वै. निघ. ।

कोविदारः (कः) । पुं । (Bauhinia va-
riegata.) A species of ebony. काञ्चना-
रमेदं, रक्तकाञ्चनमेदं । भा. । उरु. काञ्चन उ-
द । हिं कचनारमेदं । मं कं कांचन, कीचलि ।
तं देवकांचन । गुणाः—“दीपनः स्यात् कषायी
व्रणरीपणः । संघ्राही सारकः स्वादुः पर्णशक्रेषु
चोत्तमः । मूत्रकृच्छ्रे विदोषच शीघ्रं दाहं कफं त-
था । वातं हरीत्युष्णगुणा रक्तकाञ्चनपुष्पवत् ॥” वै.
निघ. । धारकः रुचिकरः रक्तपित्तं पथ्यश्च । राज. ।
तैलगुणाः विभीतकतैलवत् । See काञ्चनारः ।

कोशः (कः) । पुं । चर्मकोशः । भा. म. ४ भ. ।
“मनोरथसात्कोशसु ।” कुशले । पात्रे । जातिकी-
षे । वै. निघ. १ भ. लघ. चि. सूर्यप्रभागु. । पेक्षा । श-
ब्दसंग्रहे । मे. । स्वर्णे । कप्ये । अम. । (कः) व्रण-
बन्धनविशेषे । स च अङ्गुष्ठाङ्गुलिपद्मेसु विशेषः ।
सु. स. १८ च. । “कोशकश्च स विशेषः स्वयैर्बन्धन
वर्जितः ।” “अथैः सूचीयन्वैरहितः बन्धन व-
र्जितः कोशकारः” इति । ड. । अष्टे । श. र. ।

कोशकारः । पुं । कीवकारिणी । हिं करिया,
कुशिया ।

कोशकाली । स्त्री । जलचरपक्षिमेदं । वै.
निघ. । [भा. ।

कोशकृत् । पुं । कीवकारे । वै. निघ. । कृष्णोक्षी

कोशफलम् । स्त्री । चपुष्याम् । अश्वी । देवदा-
ल्याम् । घीण्यायां । शश्राकूल । रा. नि. व. २१ ।
कङ्काले । अम. । बदरं । वै. निघ. ।

कोशफला । स्त्री । महाकीषार्तक्याम् । वडू
घोषा वा धूम्रम् । देवदालीलतायाम् । देवदा-
लाङ्ग । रा. नि. व. ३ । पीतघोषायाम् । रत्ना ।
श्वेतविहतायां, कृष्णविहतायाम् । चपुष्याम् । अश्वी
गाह । रा. नि. व. ७ । [चि. १८ च. ।

कोशवती । स्त्री । घोषायाम् । घोषा । सु.

कोशस्थः । पुं । शङ्खशृङ्गादी । स. म. ४६ च. ।

कोशस्थमांसम् । स्त्री । शङ्खशृङ्गादिमांसं ।
गुणाः—मधुरं शीतलं क्षिप्तं शुककरं हृद्यं विङ्-
वहकं बलवद्विकरं वातपित्तघ्नं । वै. निघ. ।

कोशा । स्त्री । मद्ये । वै. निघ. ।

कोशाङ्गम् । स्त्री । इत्कटे । हारा । [सि. ।

कोशा(पा)तकः । पुं । घोषके । घोषा ।

कोशा(पा)तकी । स्त्री । स्वनामख्यातफल-
शके । घोषा लता । हिं करद्वतरद्व । तं वीर,
उत्तरीणि । मं कडुदोडकी, काहरी । श्वेतपीत-
भेदेन द्विधा । फलगुणः—कफार्शेर्घ्नं । पक्वफल-
गुणः—आमाशययुद्धिकरम् । तैलं मूलकतैलगु-
णम् । राज. । च. द. अश्वी. चि. । (Luffa pen-
tandra or amara, and L. Acutangula.) अन्यविधफलशकविशेषे, ज्योत्स्निकायाम् ।
वि. ३३ । हिं नीकी भिन्ननी, तद्वद्व, घितद्वद्व ।
उत्. जनी । गुणाः—शिशिरा कटुः अल्पकषायो
वातपित्तकफघ्नी मलाधानशोधिनी । रा. नि. व. ७ ।
महाकोषातक्याम् । वडू धूम्रम् । हिं नेनुषा ।
गुणाः—“महाकोशातकी क्षिप्त्वा सरा पित्ताग्नि-
लापसा ।” तत्फलं स्वादु मधुरं वातपित्तघ्नं पक्व
कफघ्नं ज्वरं हृत्तश्च । अचि. १६ च. । See राज-
कीषातकी । तिलफलजलताविशेषे । [७९ भ. उ. ।

महाकाललतायाम् । श्वेतघोषायाम् । रत्ना । पटी-
ल्याम् । पटेल गच्छ । मे । अपामार्गे । वै.निघ.

कोशा(घा)स्त्रः । पुं । वनामहचविशेषे । क्षुद्रा-
मे । जलपात्रे, कृकण्ड । हिं कोशंभ । मं भा-
रीभावा । कं गुरिसावा गुणाः — “कोषास्त्रः कुष्ठ-
श्रीयासपित्तव्रणकफापहः । तत्फलं याहि वात-
घ्नमस्त्रीणां गुरुपित्तलं । पक्वसु दीपनं रुच्यं लघू-
णाङ्गुफवातनुत् ॥” भा. । फलं — अस्त्रं वातहरं कफ-
पित्तकरं गुरु विदाहश्रीफहरश्च । रा.नि.व.११ ।
विरेचनमिति । सु.चि.११५. । अस्त्री गुरुः वि-
दाहो पित्तलः कफकृत्कोष्ठशोधनश्च । फलं याहि
उष्णं पित्तलं गुरु अस्त्रं वातघ्नश्च । किञ्चित्कं अस्त्रं
रुच्यं दीपनश्च । पक्वफलरसः श्लिष्यो रीचनश्च ।
वै.निघ. । तन्मज्जगुणाः — स्वादुपाकोऽग्निबलकृत्
श्लिष्यः पित्तानिलापहः । सु.सू.४६५. ।

कोशा(घा)स्त्रतैलम् । स्त्री । केशोड़ा इति
प्रसिद्धतरुफलजतैले । कृकण्डात् तैलम् । गुणाः
— सारकं क्षमिकुष्ठव्रणघ्नं तिक्तं अस्त्रमधुरं बल्यं
पथ्यं रीचनं पाचनश्च । रा.नि.व.१५ । [नि.व.३ ।

कोशिला । स्त्री । सुद्रपण्याम् । गुर्गानी । रा.

कोशी । स्त्री । व्याघ्रनखे । नथौ । रा.नि.व.१२ ।
उपानहि । हारा । धान्यादिशुद्धायाम् । हे.व. ।

कोषः (कः) । पुं, स्त्री । जातीकोषे । छात्र-
फल । पात्रे । मे । कुशले । कूङ्गि । वषणे । श.र. ।
शिशे । अस्त्रे । कृताकृतस्वर्णरीये । अम. । योन्त्रा ।
श्लिष्यायाम् । हे.च. । पनसादिफलस्यान्ते । धरणि.

कोषकारः । पुं । इवौ । शेकु । श.र. । इक्षु-
विशेषे । हिं कुषारि, कुशिया, कुसिभार । तै
कोष्करिचट्ट । भा.म.१३. मूत्राघात.चि. । गुणाः
— गुरुः शीतलः रक्तपित्तघ्नघ्नश्च । राज. ।
“कोषकारी गुरुः शीतो रक्तपित्तघ्नघ्नः ॥” भा. ।
अयं मूले मध्ये च मधुरः । सु.सू.४५५. । कोट-
भेदे । छट्टि.शोका । जटा. ।

कोषकारजम् । स्त्री । कीषये । उग्रश्या । रत्ना. ।

कोषचक्षुः । पुं । सारसपक्षिणि । श.मा. ।

कोषफलम् । स्त्री । कर्पूरमयिकोले । भा.पू.
१३. । पुं । घोषकलतायाम् । (घा) जडा । ज-
टा. । (वा) स्त्री । पीतदेवताङ्गुले । रा.नि.व.१ ।

पीतघोषायाम् । प.सु. । लिम्बाके । पांतिजैव ।
कोषला (द्वा) । स्त्री । जीवशक्ति । प.सु. ।

कोषवती । स्त्री । कोषातक्या । (घा) वा, बि.का ।
विधा चष्टालिका । एका घामार्गवः द्वितीया रा-
जकोशातकी । वा.सू.१५५. । [र.] See वृद्धिः ।

कोषवृद्धिः । स्त्री । कुरच्छे । (का) त्रान् । शं.

कोषस्थः । वि । कोषवासिप्राणिनाञ्च, यथा—
शङ्खशक्तिशङ्खनखशङ्खककटादी । गुणाः — “शङ्ख-
कृष्णादयः स्वादुरसपाका वातघ्ना शीताः श्लिष्या
पित्ते हिताः श्लेष्मवर्धनाश्च ॥” सु.सू.४६५. । “को-
षस्था मधुराः श्लिष्याः पित्तवातहरा हिमाः । वृद्ध-
या बहुवर्धकाः वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥” भा. ।

कोषा (धिन) । स्त्री, पुं । पादुकायाम् । शं.

र. । यङ्गायां । छडा । हे.च. । आस्रवणे । श.मा. ।

कोषास्त्री । स्त्री । महाकोषातक्याम् । तड्डा-
कलाय । प.सु. ।

कोषातक्याद्यतैलम् । स्त्री । उपदेशे तैलं ।
पाठः — “यस्य लिङ्गस्य मांसस्य शीर्थ्यते क्षमिभवि-
तम् । तस्य कोषातकीलम्बावीजनागरसाधितं ।
तैलं हृत्त्वचिरादीरं दुष्टव्रणभगन्दरं ॥” कोषातकी
घोषकः (घा) वा, लम्बा तिका लावूः । तैलं ४ शं.
कोषातक्यादिकल्कः १ शं. वारि १६ शं. । रस.र. ।

कोष्ठम् । स्त्री । कुष्ठपथी । कूड । गुणाः —
उष्णं कटुं तिक्तं स्वादु वृष्यं शुककरं कुष्ठविषविस-
र्पहरम् । वै.निघ. । See कुष्ठम् । पुं । कुशले ।
खकुची हृदयाहतिपर्यन्ते । मे. । Any viscus.
आमाशिसूचकधिरस्यानादी । यथा — “स्थानान्या-
माशिसूचकानां सूचस्य रुधिरस्य च । हृदयशुकः फु-
स्फुषश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥” स विविधः शुदुः
क्रूरो मध्यमश्चेति । तत्र बहुपित्तो शुदुः सुदुग्धेनापि
विरिच्यते । बहुवातश्लेष्मा क्रूरः, स दुर्बिरसः ।
समदोषो मध्यमः स साधारण इति । तत्र शुदो
मात्रा मही, तीक्ष्णा क्रूर, मध्ये मध्या च कर्तव्येति ।
सु.चि.१२५. ।

कोष्ठपुष्पः । पुं । नीरस्र्वायाम् । वै.निघ. ।

कोष्ठभेदः । पुं । तन्नामधारीने । वै.निघ. ।

कोष्ठसन्तापः । पुं । अनदाहि । रा.नि.व.२० ।

कोष्ठागारिका । स्त्री । सत्तिकाविशेष । कु-
मीरे मांसे । वै.निघ. ।

कोष्ठागारी (इन्) । पुं । प्राशवातककौटवि-
शेष । कुमीरे (पाक) । तेन दष्टे सात्रिपातिक-
रोगा जायन्ते । सु.कल्प.८५. । See कौटः ।

कोष्ठान्निः । पुं । पाश्चात्तिनीम शोऽप्रिर्जठरे
अन्नं पचति । पाठकाग्निः । निदानम् ।

कोष्ठान्नम् । स्त्री । नाभिहृदयादिपञ्चदशवि-
धास्ति । च.शा.७५. ।

कोष्ठिकयन्त्रम् । स्त्री । लोहकारस्य चमन-
यन्त्रविशेष । कामोत्तरे द्वापत्र । लघुर्ण—“लो-
हशङ्खविशोर्णे हस्तमावायतं समम् । धातुसल-
निपाताथे कोष्ठिकं परिकीर्तितं ॥ परिपूर्णं हृदा-
ङ्गारैरथो वातेन कोष्ठिके । मातया ज्वालामण्ये
ज्वालयेच्च हुताशनम् ॥” अचि. ।

कोष्णम् । चि । ईषदुष्णे । रत्ना. ।

कोष्ठलः । पुं । यवसमुत्कृतमयविशेष । यद्वत्र
भद्र । गुणाः—“विदीषप्रश्न इष्यथ कोष्ठली वद-
नप्रियः । सु. । कोष्ठलः शक्रभिर्देशे वाह्निके क्रियते
यवैः ।” वाचस्पतिः । [णी गुर्वी च । वै.निघ. ।

कोष्ठली । स्त्री । कुष्माण्डसुरायां । गुणौ—हृष्ट-

कौकिल्यः । पुं । कौकिलाजह्वे । वै.निघ. ।

कौकुटः । चि । कुकुटसम्बन्धिनि । वा.चि.१५. ।

कौकल्यम् । स्त्री । अनुतापे । चिका. ।

कौकुटपुटम् । स्त्री । पुटविशेष । “वितस्ति-
मात्रके खाते कथितकौकुटं पुटम् । षोडशाङ्गुलके
खाते कस्यचिक्कौकुटं पुटम् ॥” भा. ।

कौकुटिकाः । पुं । अदूरप्रेरितात्वे । मे. । प-
चिविशेष । (होना) अक्षी । वै.निघ. ।

कौकुटिकन्दलः । पुं । सर्पविशेष । (वाङ्) ।
मांष । चिका. ।

कौहः (ह्रियः) । पुं । कौहणदेशे । श.र. ।

कौटः । पुं । कुटजह्वे । भा.पू.१.भ. ।

कौटजिकः । चि । मांसविक्रेतरि । श.र. ।

कौटजः । पुं । इन्द्रयवे । प.सु. । कुटजह्वे ।

कौटजलेहः । पुं । अशोऽधिकारि लेहः । “कु-
टजलं पचयन् जलद्रीक्षे विपाचयेत् । अटभा-
गावशेषम् कषायमवतारयेत् । वस्त्रपूर्तं पचेत्तेन
मुहान् चिश्न्यस्त्रानि च । हृतस्य कुडवं दत्त्वा ततो
लेहत्वमागतं । वचाव्योषविङ्कजैर्द्विफलाग्रिसा-
ञ्जनं । भक्ष्यतातिविषाविल्लं प्रत्येकञ्च पलं पलं ।
चूर्णकृत्य प्रदातव्यं मधुनः कुडवं तथा । एष लेहः
शमयति चाशो रक्तसमुद्भवं ॥” कुटजलक १००
प. पाकार्यजलं ६४ श. शि. ८ श. पुराणमुहः १०
प. हृतं ८ प. प्रत्येपार्थं वचादीनां चूर्णं प्र. पलं,
मधु ८ प. अनुपातं हृतं मधु तत्तं जलं दुग्धम् ।
सा.कौ. । [दिचूर्णं ।

कौटजवीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । हृष्टलवङ्गा-
कौटिकः । जि । मांसविक्रेतरि । कषाहे । अम. ।

कौटिल्यम् । स्त्री । चाणक्यमूलके । रा.नि.५.७. ।

कौटिल्यकः । पुं । अग्निप्रकृतिकौटविशेष । तेन
दष्टे वातजिम्बितज्वारोगा जायन्ते । सु.कल्प.८५. ।

कौटी । स्त्री । कुटजह्वे । वै.निघ. ।

कौडविकः । चि । कुडवपरिमिते । ४ अंग ।
च.द.यका.चि.सर्पिर्गुडे । कुडवमितवीजवपनयो-
ग्यत्वे । अ.टी.रा. ।

कौणपः । चि । कुणपगन्धौ । च.इ.१२५. ।

कौण्डिन्या । स्त्री । मांसरीहिण्याम् । वै.निघ. ।

कौण्डम् । स्त्री । कुण्डिले । कूडि । सु.नि.५.५. ।

कौतुकम् । स्त्री । भोजनकाले । इ.च. । हर्षे ।
विवाहसूत्रे । मे. ।

कौद्रविकम् । स्त्री । Sochal salt, सीवर्ध-
लवणम् । मञ्जु लवण । रा.नि.५.६. ।

कौन्ती । स्त्री । रेषकायाम् । (रत्र) । भा.भ.
१.भ.व्य.चि.लाचारदत्तेले ।

कौन्तेयः । पुं । अर्जुनह्वे । रा.नि.५.६. ।

कौप(जल)म् । स्त्री । जूपोदके । पाठकाग्नि-
जल । भा. ।

कौपीनम् । स्त्री । उपस्थे । गुह्यदेशे । अम. ।

कौबे(वे)रः । पुं. स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । मद-
व.१ । (री) उत्तरदिशि ।

कौवेरयष्टः । पुं । अथजातिर्दण्डयष्टविशेषः ।
लक्षणं—“खिद्राज्ञी वेपमानश्च जामुभ्यां यश्च ति-
ष्ठति । कौवेरयष्टसंयुष्टं तं विद्यात्कटजीविनम् ॥”
ज.द.५७७. ।

कौमारम् । स्त्री । पञ्चवर्षपर्यन्ते कालं । “कौ-
मारं पञ्चमाद्यान्तम् ।” रा.नि.व.१८ ।

कौमारभृत्यम् । स्त्री । तन्नामकाव्यतमसत्वे,
बालभृत्यायाम् । भि.उ.८१ । “कौमारभृत्यं नाम
कुमारभरणधारी वीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टसन्त्यह-
समुत्थानानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थं ।” सु.सू.१७. ।

कौमारी । स्त्री । वाराहीनामकन्दे । रा.नि.व.
७ । वंशलोचनमेदं । हृतकुमार्यं । वै.निघ.ज्व.चि. ।

कौमुदः । पुं । कार्तिकमासि । त्रिका. । [निघ. ।

कौमुदीजीवनः । पुं । चकोरपक्षिणि । वै.

कौमुदीढचः । पुं । दीपढचे । पितृभज ।
हारा. ।

कौम्भट्टम् । स्त्री । शताब्दिकष्टे । वै.निघ. ।

कौल्यः । त्रि. कुल्यसम्बन्धिनि । वा.चि.७७. ।

कौल्यीनः । त्रि. कुल्योत्पादके (चित्रादौ) ।
अ.टी.भ. ।

कौलीनम् । स्त्री । गुह्ये । उपस्थे । मे. ।

कौलीरा । स्त्री । कर्कटशृङ्गां । कौकुडांशुश्रीः ।
रा.नि.व.६ ।

कौलियकः । पुं । कुकुरे । हला. ।

कौल्माषीणः । त्रि. कुल्माषोत्पादके (चित्रा-
दौ) । अ.टी.रा. । [हि.क.कोषः ।

कौबलम् । स्त्री । Jujube. कौलीफलं । कृष्ण ।

कौशिकः । पुं । गुग्गुली । गुग्गुल. । प.सु. ।
अथकर्णशालखतायाम् । लताभाज । रा.नि.व.६ ।
पेचके । रत्ना. । व्याखि । बाह्ये । नकुले । मे. । की-
शकारे । अ.र. । मञ्जायाम् । ई.च. ।

कौशिकफलः । पुं । नालिकेरवृक्षे । अ.र. ।

कौशिका । स्त्री । शम्पिपर्णीवृक्षे । गै.टै.न. ।
सुरायाम् । वै.निघ. । पानपात्रे । ई.च. ।

कौशिकारातिः (कारिः) । पुं । काके ।
रा.नि.व.१६ ।

कौशिक्यः (क्या) । पुं, स्त्री । शाखोटवृक्षे ।
श्री.७७ । गी.ह. । रा.नि.व.६ । गुणाः—“पित्तला-
चोष्णा तिका वातविनाशिनौ ।” वै.निघ. ।

कौशीरम् । स्त्री, पुं । नखीनामगन्धद्रव्यं ।

कौशे(पे)य(क)म् । स्त्री । कमिकौश्र्यवस्त्रे ।
त्रिशरी कांशु । रत्ना. । काशटणे । वै.निघ. ।

कौषम् । स्त्री । कमले । पद्म । वै.निघ. ।

कौषिकः । पुं । कौशिके । मे. । आह्निगुण्डि-
के । रत्ना. ।

कौसीद्यम् । स्त्री । तन्द्रायां । आलसे । ई.च. ।

कौसुमम् । स्त्री । पुष्पाञ्जनं । रा.नि.व.२२ ।

कौसुभम् । स्त्री, पुं । वनकुसुमे । रा.नि.व.४ ।
कविमाञ्जने ।

कौसुभतैलम् । स्त्री । कुसुम्भवीजीवतैले ।
कूशयवौज्जत्र टेल । तत्र कटु सत्कारं वातघ्नं
कफपित्तहरम् । वा.टी. । See कुसुभतैलम् ।

कौसुभशकम् । स्त्री । कुसुम्भशके । See
कुसुम्भपत्रम् ।

कौसुभशुण्डिकः } पुं । खनामख्यातशाली ।
कौसुम्भीशालिः } गुणाः—लघुपाकः वात-
पित्तघ्नः । रा.नि.व.१६ ।

कौस्तम् । स्त्री । दशब्दिकष्टे । रत्ना. ।

क्रकचः । पुं, स्त्री । करपत्रे । कृत्रा. । कित-
क्याम् । शम्पिलतरी । गै.टै.न. । मे. । प्रवृद्धही-
नमध्यवातादिजनितसन्निपातज्वरे । लक्षणम्—“प्र-
खापायाससम्भीहाः कम्पसूर्च्छा रतिभसाः । मन्दा-
सन्धेन सत्युः स्वात् तत्रायेतद्विशेषतः । भिषग्भिः
सन्निपातोऽयं क्रकचः सम्यक्चिन्तितः ॥” भा.म.१७. ।

क्रकचच्छदः । पुं । कितकौष्ठे । कृत्रा गी-
ह. । प.सु. । [रा.नि.व.६ ।

क्रकचपत्रः । पुं । शाकवृक्षे । शै.गुन गी.ह. ।

क्रकचपात् (पादः) । पुं । Chameleon.
क्रकलासि । त्रिशृङ्गे । हारा. ।

क्रकचष्टी । स्त्री । (Coius eqbojinus.)
कवयीमस्य । कृ.क.ग.ह. । हारा. ।

क्रकवा । स्त्री । केतकीवले । (कका) ग्राह ।
रा.नि.व.१० । झीगुलवले । (शशा) । रमा ।

क्रकवः । पुं । तिलिरपलिषि, क्रकरपलिषि ।
ककात्र ग्राही । अम ।

क्रकरः । पुं । क्रकवे । कका२ । बंशकरीरे ।
वांत्तत्र (कौड) । प.सु. । करीरवले । उट्टेकटोत्र
ग्राह । अम । (Perdix sylvatica.) पक्षि-
विशेष । कर्कटिशा । हिं कयार । मं करडौक ।
गुणाः—“बातपित्तहरा हृष्या मेध्याग्निबलवर्धना ।
लघवः क्रकरा हृद्या तथा वै चीपचक्रकाः ॥” सु-
सू.४६अ. । तन्मांसगुणाः—लघु हृद्यश्च । रा.नि.व.
१६ । रक्तपिते हितं । सि.यो.र.पि.चि.खल्लखा
यलोहे ।

क्रकराटः । पुं । भरहाजपलिषि । वै.निघ. ।

क्रकौचः । पुं । पक्षिविशेष । कर्कटिशा । वै.
निघ. ।

क्रतुपशः । पुं । घोटके । हारा ।

क्रथनम् । स्त्री । मारणं । अम ।

क्रथनकम् । स्त्री । श्वेतगुरुकाष्ठे । श.च. ।

क्रन्दनः । पुं । विडालि । श.मा. । स्त्री । रोद
वे । श.र. । [शक्ती । कन्वे । आक्रमणे । मे. ।

क्रमः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । अनुक्रमे ।

क्रमणः । पुं । चरणे । छे.च. ।

क्रमपूरकः । पुं । वक्रवले । रा.नि.व.१० ।

क्रमिः । पुं । क्रिमौ । भ.क्रमिरीमे । [स्मरे । मे. ।

क्र(क्रि)मिकाण्टकम् । स्त्री । विडङ्गे । उदु-

क्रमिघ्नम् । स्त्री । विडङ्गे । र.मा. ।

क्र(क्रि)मिजम् । स्त्री । अगुरुकाष्ठे । अम ।

क्र(क्रि)मिजा । स्त्री । लाजायाम् । र.मा. ।

क्रमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विडङ्गे । र.मा. ।
प्रवालतरी । वै.निघ. ।

क्रमीलकः । पुं । वनसुद्धे । गुग्गुली । प.सु. ।

क्रमुः । पुं । गुवाकवले । भ. ।

क्रमुकम् । स्त्री, पुं । पुनफले, हवे च । मे. ।
रा.नि.व.११ । भद्रमुलके । कापोलीफले । पङ्कि-

वले । गुग्गुलीकवले । अम । पुनफले फले च ।
कुं९ ग्राह वा कन । भा. । रा.नि.व.२८ ।

क्रमुकप्रसूनः । पुं । धूलीकवले । रा.नि.व.२८ ।

क्रमुकफलम् । स्त्री । गुवाके । रा.नि.व.१४ ।
सन्धिवन्धविशेषकवलात् विकाशि । शार्ङ्ग. ।

क्रमुकी । स्त्री । गुवाके । श.र. ।

क्रमेलः (कः) । पुं । उद्रे । प.सु. । हला. ।

क्रमोद्देगः । पुं । हवे । वै.निघ. ।

क्रयशीर्षम् । स्त्री । कपिशिर्षे । चिका. ।

क्रयारोहः । पुं । हटे । चिका. ।

क्रयिकः (क्रयो) । पुं । केतरि । अम. ।

क्रष्णम् । स्त्री । मासे । रा.नि.व.१७ ।

क्रव्यघातनः । पुं । श्वे । श.च. ।

क्रव्यात् । पुं । रक्षसि । चि. मांसाश्लि । मे. ।

क्रव्यादः । पुं । राक्षसे । अम. । श्वेनपलिषि ।
सिद्धे । रा.नि.व.१८ ।

क्रव्यादरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि रसः । पा-

ठः—“प्लवं रसस्य द्विपलं बलेः स्यात् शुल्कायसी
चाष्टपलप्रमाणे । सधूर्णं सव्यं द्रुतमग्निगोमादरेण्ड-
पवे विनिवेशनीयं । पिष्टा तथा पर्पटीका विधाय
लोहस्य पात्रे वरपूतमस्मिन् जम्बीरजं पङ्क(क्र रसं
पलाजि शतं तलेऽस्याग्निमथात्मन्यं । जीर्णं ?
भावितमेतदेतैः सुपचकोलीहवारिपूतैः । सवेव-
साक्षैः शतमत्र योज्यं समं रजटङ्गणं सुष्टुष्टं ।
विडं तदहं मरिचं समञ्च तत्सामवागं चणकाश्चवा-
रा । क्रव्यादनामा भवति प्रसिद्धी रससु मन्थान-
कभैरवीकः ॥” भोजनान्ते १ मा. सैन्धवतक्रेण
पेयम् । रसः १ प. गन्धकः १ प. ताम्रं ४ तो.
लोहं ४ तो. सव्यं चूर्णयित्वा सव्यं लोहपात्रे सुह-
प्रिना द्रुतमरिचपत्रे ढालयित्वा पर्पटीवत् कार्यं ।
ततो जम्बीररसस्य पलशतेन शनैः लोहपात्रे पा-
च्यम् । श्वर्षं रसे पचकोलकाशेन पचाशत् पञ्च-
वैतसरसेन च पचाशत् भावना देयाः । ततः स-
व्यचूर्णसमं भट्टङ्गणचूर्णं (४ प.) तदहं विडचूर्णं
(१ प.) सव्यद्रव्यसमं मरिचचूर्णं (१० प.) । तत-
श्चणकाश्चरज्जिन ७ भावना दातव्याः । शकलच-
णकशिखरं चणकजलम् । पचकोलकाशो यथा

एगुणजलेन पक्का चतुर्थावशेषः कार्यः । सा.को.।
अथः रसायनाधिकारि । पाठः—“द्विपलं गन्धकं
शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् । पारदं पक्ष्मानेन
मृतशुलायसी पुनः । तेन मानेन सन्धिश्च पञ्चा-
ङ्गुलदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन ज्वालये-
न्मृदुमानलम् । पात्रमात्रं रसं सम्यक् जल्वीरस्य प्रः
योजयेत् । सचूर्ण्य पञ्चकोलोलैः कषायैः चास्त्र-
वेतनैः । भावना खलु दातव्याः पञ्चाशत्प्रमितास्त-
था । भट्टटङ्गणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् । तद-
ङ्गुणशुलवत् सर्वतुल्यं मरौचकं । सतथा भावये-
न्पञ्चाशत्कवारवारिणा । ततः संशोध्य कृष्यान्
जठरे न विनिक्षिपेत् ॥” र.स.२। पूर्वस्य पाठान-
रमेव ज्ञेयम् । रसायनाधिकारि उक्तः ।

क्रव्यादा (दी) । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.
नि.व.१२ ।

क्रशमा । पुं । कृशतायाम् ।

क्रशीयान् । त्रि । अतिकृशे । स्त्रीणे ।

क्रान्तः । पुं । वैकालमणौ । घोटके । त्रिका ।

क्रान्ता । स्त्री । हहत्याम् । विरुडो । स्थूलेला-
याम् । रा.नि.व.२६ ।

क्रान्तिः । स्त्री । सूर्यगत्यर्थे खगोलमव्यस्यति-
र्यग्गोलरेखायाम् । सूर्यसि ।

क्रान्तुः । पुं । पक्षिणि । उष्णा ।

क्रामकः । पुं । क्रसुकसूले । उपारिगुल । र.
सा.सं.लौहपुटपाके । [सं. ।

क्रामणः । पुं । टङ्गणवारि । (गोशंशं) । र.सा.

क्रिमिः । पुं । पुण्ये । रत्ना । लावायाम् । री-
गविशेषे । कृमी । कीटः । अ.टी.भ. । [८५. ।

क्रिमिकरः । पुं । प्राणहरकीटभेदे । सु.कल्.

क्रिमिकर्णकः । पुं । कर्णक्षोतोगतरोगवि-
शेषः । कर्णाभ्यन्तरे मांसशोणितपचनान् क्रिमि-
न्ययते । सच्चिकाभिर्द्विभ्यमसवेन वा । काणको-
टारि । मा.नि. । [क्रिमियन्त्रिः ।

क्रिमियन्त्रिः । पुं । सन्धिजनेचरीने । See

क्रिमिघ्नः । पुं । कोलकन्दो नाम मृदाकन्द-
शक्ति । रा.नि.व.७ । See क्रमिघ्नः । स्त्री । विड-
ङ्गे । अ.टी.र. ।

क्रिमिघ्ना (घ्नी) । स्त्री । विडङ्गे । हरिद्रा-
याम् । लक्ष्म्याम् । वै.निच. । धूलपत्रायाम् ।
तामाक । रा.नि.व.५ । सीमरायाम् । श.च. ।

क्रिमिदन्तकः । पुं । क्रमिजदन्तारोगविशेषः ।
यत्र दन्ते कृष्णच्छिद्रं चलत्वं दन्तमूले शोथो वेदना
लालासावोऽकषाद्वेदनाधिक्यञ्च भवति । मा.नि. ।
सु.नि.१६५. । See क्रमिदन्तः ।

क्रिमिरिपुः (शत्रुः) । पुं । विडङ्गे । सा.
कौ.बाहुशालगुडे । प्रबालि । पालिषाहवे । श.च. ।

क्रिमिशाचवः । पुं । A fetid mimosa.
(M. farnesiana.) विट्खटिरे । श.च. ।

क्रिमिशिरोरीगः । पुं । क्रमिजशिरोरीगे ।
लक्षणम्—“निनुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भ्र-
मायं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गन्धेऽक्षिलं स-
पुयं शिरोऽभितापः क्रमिभिः स घोरः” मा.नि. ।

क्रिमिशैलः । पुं । वल्गोके । त्रिका ।

क्रमिहरम् । स्त्री । मरिचे । विडङ्गे । कृष्ण-
लवणे । वै.निच. । त्रि । क्रमिघ्ने ।

क्रिया । स्त्री । चिकित्सायाम् । रा.नि.व.२० ।
“या ऋदौषं शसयति नान्यं व्याधिरुति च ।
सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् ॥”
भा. । उपायि । चेष्टायाम् । आरम्भे । सम्प्रधारण-
कर्मणि । सं. ।

क्रियाक्रमः । पुं । चिकित्सापक्रमे ।

क्रियातियोगः । पुं । वमनाद्यतियोगे । भां.
म.३.ख.काश.वि. । [योज्यवलिपु । च. ।

क्रियावस्तिः । स्त्री । वमनादिपञ्चकर्मसु प्र-

क्रियासाधनम् । स्त्री । चिकित्सासाधने ।

क्रियेन्द्रियम् । स्त्री । कर्मेन्द्रिये । वाक्पा-
र्यादिषु । सं.च. ।

क्रोडारजम् । स्त्री । मैथुने । त्रिका ।

क्रुङ् (चः) । पुं । वक्त्रपक्षिणि । वक् । रत्ना ।

क्रुत् (धा) । स्त्री । क्रोधे । रांग । अम. ।

क्रुष्ठा । पुं । मृगलि । उष्णा ।

क्रूरः । पुं । श्वकण्ठे । (हैटेट) गौह । रक्त-
करवीरहवे । कण्डपक्षिणि । रा.नि.व.६।१०।१६ ।

लक्षधुरी । श्वेतपुनर्नवायाम् । भक्ते । तां ।
विका ।

क्रूरकः । पुं । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रूरकर्मा स्त्री । कटुम्बिनीनाममहाचुपे । रा.
नि.व.५ । अकंपुष्पीचुपे । भा.पू.१भ. । वि । द-
शसाचारिणि ।

क्रूरगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२ ।

क्रूरगन्धा स्त्री । कन्यारिष्ठवे । रा.नि.व.८ ।

क्रूरदर्शना । स्त्री । श्वेतकामाख्या । वै.निघ. ।

क्रूरधूर्तः । पुं । लक्षधुरी । रा.नि.व.१० ।

क्रूररवः } पुं । काके । कर्करेट पक्षिणि । वै.
क्रूरराशे } निघ. । द्रोणकाके । रा.नि.व.१८ ।

क्रूरलोचनः । पुं । शनैररे । हारा ।

क्रूरवः । पुं । श्रगानि । वै.निघ. ।

क्रूरा । स्त्री । रक्तपुनर्नवायाम् । रा.नि.व.५ ।

क्रूरालापी । स्त्री । द्रोणकाके । वै.निघ. ।

क्रोञ्चः । पुं । क्रोञ्चपक्षिणि । वै.निघ. ।

क्रोडम् । स्त्री । उक्कटि । कोल । रा.नि.व.१८ ।

क्रोडः (कन्या) । पुं, स्त्री । वाराहीनाम म-
हाकन्दशके । रा.नि.व.७ । वनवराहि । रवा. ।

क्रोडकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोडकशे(से)रः (कः) । पुं । मद्रसुसायाम् ।
वै.निघ. । [कूडि । रा.नि.व.५ ।

क्रोडचूडा । स्त्री । मच्छकपण्याम् । दड्ड शूल-
क्रोडपर्णी । स्त्री । कष्टकारिकायाम् । श.च. ।

क्रोडपादः । पुं । कच्छपे । इ.च. ।

क्रोडपुष्पी । स्त्री । पत्रिपण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोडा (डी) । स्त्री । वाराहीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

क्रोडाङ्गिः । पुं । कच्छपे । त्रिका. ।

क्रोडीकन्या । स्त्री । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।

क्रोडीमुखः । पुं । गच्छके । श.उ. । रा.नि.
व.१८ ।

क्रोडिष्टा । स्त्री । सुसायाम् । रा.नि.व.६ ।

क्रोधः । पुं । क्रोधे । स च वातपितृशान्त
कीपनः । “क्रोधशीली शूरी वातपितृरक्तप्रकीप-
नी ।” विद्व. ।

क्रोधजः । पुं । मोहः । गीता. ।

क्रोधज्वरः । पुं । क्रोधजन्यज्वरः ।

क्रोधनः । वि । क्रोधयुक्ते । इ.च. ।

क्रोधना । स्त्री । यन्त्रिपण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोधमूर्च्छितः । पुं । बीरानामकगन्धद्वये ।
श.र. । वि । अतिक्रुहे । [इ.]

क्रोधी । पुं । मक्षिपे । रा.नि.व.१८ । वि । क्रु-

क्रोशः । पुं । ४००० इत्यपरिमाणे । > क्रोश ।

क्रोष्टपुष्पिका । स्त्री । पत्रिपण्याम् । वै.निघ. ।

क्रोष्टा (ष्टुकः) । पुं । श्रगानि । श्रगालोक्त्या ।
श्रगकुल । प.सु. ।

क्रोष्टुकपुष्पिका (च्छिका, च्छी) (मू-
लिका) (मिखला) । स्त्री । पत्रिपण्याम् ।
ठाकूलिषा, रामदासक । रा.नि.व.४ । गौर्लामि-
कायां । इ. पाथरी गोधूमी । रा.नि.व.५ ।

क्रोष्टु(क)शीर्षः । पुं । तन्नामकवातव्याधि-
शेषः लक्ष्यम्—“वातशीर्षतजः शीर्षो जा नय
महावजः । शेषः क्रोष्टुकशीर्षेण स्थूलः क्रोष्टुकशी-
र्षवत् ॥” सा.नि.वा.व्या.वि. । “युगयुगं क्रोष्टुशीर्षे
तु गुडवी चिकलाभसा । चरैरेणैरुहतेन वा पिबे
वा इडेदावकम् ॥” वै.निघ. । [व.१]

क्रोष्टुघण्टिका । स्त्री । अस्त्रिमहारके । मद-

क्रोष्टुफलः । पुं । इडुदीर्घवे । रा.नि.व.८ ।

क्रोष्टुवित्रा । स्त्री । पत्रिपण्याम् । र.सा. । व-
चविशेषे । रामदासक । विडालाजि, विडाल-
हीनोति यस्याः प्रसिद्धिः । अ.टी.भ. । [ला ।

क्रोष्टुहितः । पुं । बीरानामगन्धद्वये । गौर्ल-

क्रोष्टूः । स्त्री । शिकार्या । विशती । प.सु. ।

क्रोष्टुष्टुः । पुं । पुच्छकी, वृतेयी । रा.नि.व.१४ ।

क्रोष्ट्री । स्त्री । शूलभूमिकुशास्त्रे । अम. । लाङ्-
लिकायाम् । श्रगान्याम् । पितृपण्याम् । मी. । वा-
[व.१]

क्रौञ्चः (कः) । पुं । A kind of heron. (Ardea jaculator.) श्वजातीयवकपक्षिणि । (कौटवक । अम. । गुणाः—ज्वरे हितः । च. द. । “क्रौञ्चो हृथ्योऽतिरुचिक्रदस्मरीं हनि नित्यशः । शीघ्रमूर्च्छाहरो बन्धो हनि कासमरीचकम् ॥” अत्रि. २१ अ. । पद्मवीजि । वै. निघ. । कुररपक्षिणि । रा. नि. व. ८ ।

क्रौञ्चनायकः । पुं । पद्मवीजि । वै. निघ. ।

क्रौञ्चलोहितम् । स्त्री । हिङ्गुलि । वै. निघ. ।

क्रौञ्चा । स्त्री । पद्मवीजि । रा. नि. व. १० । क्रौञ्चस्त्रियाम् । जटा. । गुणः—अस्मरीशुकदोषघ्नी । अत्रि. २१ अ. ।

क्रौञ्चादनः । पुं, स्त्री । मृणालि । हारा । पिप्ल्याम् । श. र. । घञ्जुके । (यैष्टू । च. चि. १३ अ. । चिञ्चोत्के । (८५८८ का । मे. । [रा. नि. व. १० ।

क्रौञ्चादनी । स्त्री । पद्मवीजि । पट्टात वीज ।

क्रमः । पुं । क्रान्ति । लक्षणं—“यो नायासयमो दंडं प्रहृष्टः श्वासवर्जितः । क्रमः स इति विज्ञेय इन्द्रियाथप्रवाधकः ॥” वैद्यकम् ।

क्रमथः । पुं । आयासे । अम. ।

क्रान्तः । वि. यान्ते ।

क्रान्तिः । स्त्री । क्रमे ।

क्रिवः । वि. आर्दे । डिङ् । अम. ।

क्रिचवर्मा । पुं । क्रिष्टवर्मरोगि ।

क्रिन्ना । स्त्री । श्वेतकण्टकायाम् । रा. नि. व. ४ ।

क्रिन्नाक्षः । वि. Blear-eyed. श्लेषादिना क्रिन्नचक्षुषि । पिष्टुटिङ् । स्त्री (चि) । क्रिन्ननेत्रे । अम. ।

क्रिशितः (क्रिष्टः) । वि. क्रिश्युक्ते । अम. ।

क्रिष्टवर्क । पुं, स्त्री । Excess of the lachrymal discharge. तन्नामकश्लेष्मरक्तजनेव-वर्मजरोगि । लक्षणं—वर्कमयम् अकक्षात् मृदु अल्पवेदनं तावत् रक्तवर्णश्च भवेत् । “मृदुलपवेदनं तावत् वर्कमयं समवेद्य च । अकक्षाश्च भवेद्वक्तं क्रिष्टवर्मेति तद्विदुः ॥” भा. नि. । “श्लेष्मरक्तोऽदुष्टेन क्रिष्टं मांसमिवोन्नतं । बन्धुजीवनिभं वर्कं क्रिष्टवर्कं तदुच्यते ॥” विदेहः ।

क्रिष्टिः । स्त्री । क्रेशे । सेवायाम् । धरणि. ।

क्रीतः । पुं । अग्निप्रकृतिक्रीटे । तेन दष्टे पित्त-अशरीरमा जायते । सु. कल्प. ८ अ. ।

क्रीतकम् । स्त्री । यष्टिमधुनि । प. सु. । भा. म. ४ भ. कर्णरोग. चि. । “श्लेष्माक्रीतकं राजवर्सम् ।” भा. म. १ भ. रक्तघ्नीबीज. चि. । “क्रीतकनिम्बयुतं धरिपकम् ।” A kind of plant with poisonous root. (Glycyrrhiza Glabra.) नीलमूलयष्टिमधुनि । इदं स्थावरविषात्मर्गतमूल-विषम् । सु. कल्प. २ अ. ।

क्रीत(ति)का (तनी) । स्त्री । नीलीहले । रा. नि. व. ४ । पुष्टिपर्याम् । वै. निघ. ।

क्रीतन(नीय)(क)म् । स्त्री । जलजयष्टिमधु-भेदे । वल्ली यष्टिमधु । जलजस्थलजमेदेन सा द्विधा । गुणाः—मधुरं कथं कथं हृथं ब्रह्मं शीतलं गुरु चक्षुषं रक्तपित्तघ्नम् । रा. नि. व. ६ । भा. ।

क्रीवः । वि. Impotent. बलहीने । रत्ना. । पुं, स्त्री । स्त्रीपुरुषेतरि । नपुंशक, डिङ् । ल. लक्षणं—“क्रीवः स्यात्सुरताशक्तः तद्वावः कैव्यसुच्यते ।” भा. । [वि. आर्दे ।

क्रीदः (कः) । पुं । शरीरार्द्रतायाम् । कफे ।

क्रीदनः । पुं । चतुरंशावशिष्टकाये । “क्रीदन-अतुरंशसु ।” रा. नि. व. २० । कफभेदे । तस्य स्थान-मामाशयः । तत्कारणं चात्रपाकः श्लेष्मस्थानानामुद-ककर्मणाऽनुयाहकश्च । भा. । वि. क्रीदजनने ।

क्रीदा (दुः) । पुं । चन्द्रे । सन्निपाते । उणा. ।

क्रीगः । पुं । दुःखे । क्रोधि । व्यवसाये । मे ।

क्रीततिकम् । स्त्री । मद्यविशेषे । श. च. ।

कैव्यम् । स्त्री । Absence of virility. पुरुषकारहीनत्वे, स्त्रीपुंभिन्नत्वे, भोजःप्रभृतिधातु-चयरूपाद्यैः । तत्र षड्विधं मानसजं, धातुचयजं, शुक्रचयजं, उपधातजं, सृष्टजं, स्थिरशुक्रजञ्चेति । तत्र रिरंसीरप्रियभावात् वैष्यस्त्रीसंयोगाच्च क्षुब्धं मानसम् । कटुस्त्रीशूलवशात्तिलेवनात् सौम्यधातु-चयरूपं धातुचयजम् । वाजीकरणं विनातिस्त्रीसि-वाज्यं शुक्रचयजम् । वीर्यवाहिशिराच्छेदात् पुं-वकारव्याघातजन्यम् उपधातजम् । आज्यशक्ते-

व्यात् सहजम् । अतिबलिष्ठस्य अरविकाराचित-
विकारं ब्रह्मचर्येण वा शुके कडे स्थिरशुक्रजं क्लैवं
भवति । तदुक्तम्—“तैत्तिरीयैरहवैस्त्वं रिरंसीर्म-
नसि चते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैवं समुपजा-
यते । हेयस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैवं तन्मानसं व्युत्तम् ॥
कटुकास्त्रीष्वलवणैरतिमात्रोपसिधितैः । सौम्यधातु-
चर्या दृष्टः क्लैवं तदपरं व्युत्तम् ॥ अतिव्यवायशीलो
यो न च बाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स
शुक्रचयहेतुकम् ॥ महता मंदूरीमेण मर्मच्छेदेन
वा पुनः । क्लैवमेतच्चतुर्थं स्याद्वापुः पुंस्त्वोपघात-
जम् ॥ जन्मप्रवृत्ति यः क्लैवः क्लैवं तस्यहजं व्यु-
त्तम् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधादुद्भवत्येतः ।
षष्ठं क्लैवं मत्तं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ॥” सु-
चि. २६७. । तत्र उपघातजं सहजचामाध्यं ज्ञे-
यम् । इतरेषां हेतुविपर्ययः बाजीकरणस्य पथ्यम् ।

क्लोमन् । क्ली । Bladder. पिपासास्थानं फु-
स्फुसे । तच्च हृदयाधी दक्षिणभागस्थम् । (कौ-
त्रा, कूनवदा, कूनकृति । सु.शा. ५७. । भरतः ।
“अधस्तु दक्षिणं भागं हृदयार्क्लोमं तिष्ठति । जल-
वाहिशिरासून् लण्णाच्छादनकृत्तमम् ॥” भा. ।
बाह्यैर्द्वयमध्यं वक्षः तन्मध्यं हृदयं तत्पार्श्वं क्लोमं
पिपासास्थानमिति वेद्याः । मसिके । रा.नि.व. १८।

कङ्गुः । पुं । कङ्गो । हे.च. । [चिका. ।

कणनः । पुं । जलाधारविशेषः । छोटो हंडि ।

कणितेक्षणः । पुं । रष्ट्रे । वै.निघ. ।

कथनम् । क्ली । काथकरणे ।

कथिका । स्त्री । काथे । वै.निघ. ।

कथितः । त्रि । पक्के, सूते (पाचनादौ) । प.
प्र. । क्ली । माधवीमये । काथे, कथायै ।

कथितजलम् । क्ली । उष्णोदकमिति पारि-
भाषिकं नाम । तच्चिविधं—पादावशेषं अर्द्धावशेषं
त्रिपादावशेषश्चेति । गुणाः—पादावशेषं कफघ्नं
लघुप्रेयं, अर्द्धावशेषं पित्तघ्नं, त्रिपादावशेषश्च वा-
तघ्नमिति । एवमेव पादावशेषं वसने, अर्द्धावशेषं
शरदि शीघ्रे च, त्रिपादावशेषं हस्तेन शिशिरे च
प्रयत्नं । अष्टभागशिटं वर्षायां प्रयत्नं । “काप्यमा-
नसु निर्वर्गे निष्फेनं निष्कलं यत् । ततोयं क-
थितं श्रेयं दीपघ्नम्पाचनं लघु ॥” वैद्यकम् ।

कथितद्रव्यम् । क्ली । अरिष्टे । वै.निघ. ।

काथः । पुं । दुःखे । व्यसने । हे.च. । Deco-
tion. कथायै । स समथा—पाचन-शोधन-क्लेदन-
संशमन-दीपन-तर्पण-शोधनमेदेन । तेषु अर्थाः-
शिवः पाचनः, दादशंशकः शोधनः, चतुरंशकः
क्लेदनः, अष्टांशकः संशमनः, षडंशको दीपनः,
पञ्चमांशकतर्पणः, शोधणश्च षोडशांशकः इति ।
रा.नि.व. २० । चक्षुद्रव्यस्य पक्षं, वारि (द्रव्यापेक्ष-
या) षोडशगुणं स्यात्वा सृष्टाप्रना अष्टभागावशे-
षितः काथः । “पानीयं षोडशगुणं चक्षुद्रव्यपक्षं
क्षिपेत् । स्यात्वा काथयेदद्याद्यमष्टमांशावशेषितम् ।
तज्जलम्याययेद्दौमान् कौक्लं सृष्टाप्रसाधितम् ।
एतः काथः कथायस्य निर्युद्धः स निगद्यते ॥ काथे
क्षिपेक्षितामश्रेः चतुरष्टकषोडशैः । वातपित्तकफा-
तडे विपरीतं मधु व्युत्तम् ॥” काथे जीरकगु-
गुलुसारलवणशिलाजतुङ्गिहृत्तुलिकटुकानां प्रत्ये-
कं शाश्वतं (४मांश) स्यात्तम् । शार्ङ्ग.म. २
च. । तथाचोक्तं—“पाचनो दीपनीयश्च शोधनः
शमनस्तथा । तर्पणः क्लेदनः शिवः काथः सारवि-
धोऽतः ॥ पाचनः पचते दीपनादीपनैर्दीप्यतेऽतलः ।
शोधनो मलशोधी स्यात् शमनः शमते गदान् ॥
तर्पणस्तर्पते धातून् क्लेदी दृढकृदकारकः । वि-
शोधी शोधमादत्ते तस्यात् काथाग्रपीचयेत् ॥ वि-
शोषकं दिनो जाला वसनं कारयेद्दुधः । प-
नोऽर्द्धावशेषः स्याच्छोधनोऽर्द्धसंशकः । क्लेदन-
तुरंशश्च शमनोऽष्टावशेषितः ॥ दीपनीयो दशांश-
तर्पणस्तु षडंशकः । विशोषी षोडशांशश्च काथमे-
दाः प्रकौर्त्तिताः ॥ पाचयेदातुरं सार्यं पाचनं स-
ममिहृजि । शमनेनाथ वा दृष्टा निरामं समुपाच-
रेत् ॥ निशासु पाचनो देशो जाला दीपवलाव-
लम् । तत्सब्रवज्ज्वरे पीतः दीपकश्च दीपकहृत् ॥
काथपाने क्लोमो मूर्च्छां वेष्टेत्थं वा शिरोव्यथा ।
यदा सन्नायते चाप्य वामधेरीनिघं तथा ॥ षोड-
शाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु । चौरं कथं
दातव्यं विपरीताच्च शर्करा ॥” भावेयः । “जरणीष-
वद्यष्टादि शाश्विकं हृत्तु माषिकं । गुडचौरसि
तादीनां कथं काथे विनिक्षिपेत् । नखेषु च प्रयो-
क्तव्यं माषिकं हृत्तु सैन्धवम् ॥” कक्षपः । श्लेष-
शिलाजतु आरं लवणं हृत्तु जीरकं । क्षिपेदहृत्तु
काथे तैलज्वीरं घृतं गुडम् ॥ पुष्पाणि शमनो दीपो

उपराक्षे दीपनलघा। तर्पणशीतलोदनश्च कल्पो पानाय दाययेत् ॥ निशीथे शीघ्रणी दीयः शैथिल्ये प्रथमेऽहनि । दद्यात् तृथोदयात्पूर्वे शीघ्रनीयं भिषक्तमः ॥ वरसाशीविषं नैव क्षाद्यतं तावभाजने । पीतमत्यग्निसत्तमा भक्षिता वा पयोगुडाः ॥” सु-
शु. । वमनाथे तावपात्रं प्रसिद्धं । प्रकाश्य शीतो नित्यैः पुनस्तमी भवेद्यदि । पानीयं वा पुनस्तमं विषवद्वन्ति मग्नवम् ॥ घृतं तैलञ्च पानीयं कषायं व्यञ्जनादिकं । जलखेहोपधानाश्च प्रमाणं यत्र नो-

दितं । यत्र स्यादौषधात् खेहः खेहानीयं चतुर्गुणम् ॥ खेहास्तुर्गुणं द्रव्यमादाय खेहसन्निधी । चतुर्गुणं अत्र दत्त्वा काषः काप्यसमी मतः ॥ खेहास्तुर्गुणं काप्यं काप्यानीयं चतुर्गुणम् । काप्यः काप्यसमः कार्यः कल्कश्च खेहपादिकः । इत्येषा खेहपाकायैश्वीका काप्यस्य कल्पना ॥” चरकः ।

काथोद्भवम् । क्ली । कर्परीतुल्यके, कृत्रिमरसाद्भवे, कुलत्वाद्भवे । अमः ।

ख

खम् । क्ली । अभधाती । अडुत् । रा.नि.व.११ । इन्द्रिये । मे. । [टी.रा. ।

खक्तवटः । पुं । खडिकायाम् । खड्गीनां । अ.

खखासः । पुं । वृचमेदे । पूठ गाह् । प्रयोगा.उ.मा.चि.मदनरसे ।

खखोल्काः । पुं । सूर्ये । वै.निघ. ।

खगः । पुं । पक्षिणि । मे. । चक्रवाकपक्षिणि । पारदे । वै.निघ. । श्लमे । अ.टी.भ. ।

खगमः । पुं । पक्षिणि ।

खगवक्त्रः । पुं । लकुचवृत्ते । श.च. ।

खगशत्रुः । पुं । घृष्टिपण्याम् । श.च. ।

खगस्थानम् । क्ली । वृचकोटरे । श.च. ।

खगान्तकः । पुं । धूम्राटपक्षिणि । फि.७७ । वै.निघ. । श्वेनपक्षिणि । राज्ञ पाथी, शिक्त्रे । रा.नि.व.१६ ।

खगेन्द्रः । पुं । गन्धे । वै.निघ. ।

खगो(ग)डः । पुं । A kind of reed (Saccharum spontaneum). खगामख्या-
तवणविशेषे । थांगड़ा, कसाड़ा, केकल । र.मा. ।

खग्राटः । पुं । कीकिलाचवृत्ते । कुलथाड़ा गाह् । वै.निघ. ।

खग्राहः । पुं । खग्राहापरमात्रि श्वेतपीताश्वे । “खग्राहः श्वेतपीतकः ।” अ.द.१७. ।

खचमसः । पुं । चन्द्रे । त्रिका. ।

खचरः । पुं । पक्षिणि । बायी । सूर्ये । वै.निघ. ।

खजः (कः) । पुं । दर्व्याम् । शंठ । अ.टी.भ. । मय्यनदखे । गडेनि । हे.च. । सि.यी.यक्ष.चि. ।

खजपम् । क्ली । घृते । उणा. ।

खजलम् । क्ली । तुषरि । शिशिर । त्रिका. । आकाशजले । तत्तु अगस्त्योदयात्पाक् न सैवम् । यथा—“वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरागाः विद्यति कीटलूताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं जलमगस्त्योदयात् पूर्वम् ॥” राज. ।

खजा (का) । स्त्री । दर्व्याम् । शंठ । अमः । मये । गडश । हे.च. । मारणे । श.र. ।

खजाकः । पुं । पक्षिणि । उणा. ।

खज्योतिः । पुं । खद्योति । रा.नि.व.१६ ।

खञ्जः (कः) । पुं । वायुरीगमेदे । तन्त्रचणं यथा—“वायुः कव्याश्रितः सकृद्वाः कण्डरामाक्षि-
पेद्यथा । खञ्जसदा भवेज्जलुः पङ्कः सकृद्वायु-
बंधात् ॥” मा.नि. । चि । विकलगतौ । थौड़ा । अमः । [रा.नि.व.१६ ।

खञ्जकारिः । पुं । सुखायाम् । थैनात्रि ।

खञ्जखेटः (लः) । पुं । खञ्जनपक्षिणि । श. मा. । त्रिका. ।

खञ्जनः (कः) । पुं । A species of wag-tail. (Montacilla alba). खनामख्यातप-
क्षिणि । शंठक पाथी । श.मा. । गुणाः—क्षेप-
पित्तघ्नो लघुः रुचः विवस्त्रश्च । राज. ।

खञ्जना (निका) । स्त्री । सुद्रखञ्जनजाती
हापुत्रिकायाम् । कांदांथो । मे. ।

खञ्जनाकृतिः । पुं । खञ्जनायाम् । श.च. ।

खञ्जरीटः । पुं । खञ्जनपत्रिणि । चम. ।

खटः । पुं । कफि । कतृष्वे । टण्ये । इ.च. ।

खट(टि)कः । पुं । कुम्भितपात्रौ । मूल. ।

श.मा. । [गालि । वै.निघ. । चि. भवके ।

खटखाटकः । पुं । काके । काचपात्रे । य-

खटालः । पुं । तस्कुनीयवत् । कै.टि.नि.टि. ।
वै.निघ. ।

खटिका (टिनी) । स्त्री । कठिना । शङ्खि ।
कर्णरन्ध्रे । गन्धवीरण्ये । निघ. । रा.नि.व.११ ।
खड्डीवत् । वै.निघ. ।

खटो । स्त्री । Chalk. कठिन्याम् । शङ्खि,
ठाथङ्खि । हिं खरी, गौरखरी । गुणाः—मधुरा
तिक्ता शीतला पित्तदाहव्रणदीपघ्नी कफरक्तनेत्र-
रोगहरी च । रा.नि.व.११ । “खटिका दाहजि-
ह्वीता मधुरा विषशोधयिन् । लेपादितदगुणा
घ्नोक्ता भक्षिता स्तनिकासमा । खटो गौरखटो ह
च गुणैर्गन्धैः प्रकीर्तिते ॥” भा.पू.१भ. ।

खट्टनः । चि. । खल्ले । इ.च. ।

खट्टा । स्त्री । खट्टायाम् । श.टि. । श.च. ।

खट्टाशः (शी) (सः) । पुं, स्त्री । The ci-
vet or zebet cat. (Viverra zibetha) ।
सुगन्धमाज्जारे । यस्याख्ण्डेन तैलं मुवासितं क्रिय-
ते । शक्र.शाकुन. श.टि.नि. । त्रिका. । जटा. ।
तस्याख्ण्डं खट्टाशौ इति उच्यते । तदख्ण्डग्रन्थिस्था
—“यथास्नाभमपामार्गसूत्रादिचारुलिपितं । वाय-
ख्ण्डेन संस्लेष्य पूतिं निर्लसितां नयेत् । दोलापाकं
पचिष्यवायुपक्षववारिणि । खल्लः साधुभिर्वायो-
य ततो निःखल्लतां नयेत् । आजशीभाञ्जनजलेः
भावयेद्य पुनः पुनः । शिष्यसूत्रेण केतक्याः पुष्पपत्रैः
पुटिष्य तम् । पचयेद्वं विषयस्य खगनाभिसमो भवे-
त् ॥ स च ततो मांसलक्ष प्रकलः ।” खट्टाशम्
अपामार्गस्य सूत्रा वा चारिष्य संलिप्य वायुख्ण्डेन
वीमरहितं कृत्वा आसजन्तूकपित्तमातुलुङ्गविल-
पक्षवजले दोलापाकेन प्रकृता निःखल्लं विषाय च
खगनसूत्रेण शोभाञ्जनकायेन वा पुनः पुनः माव-

यवी खगनाभिसमो भवति । च.द. । भेष वा.या.
चि. । [मा. । माह्वीवीर्ये ।

खट्टिकः । पुं । शाकुनिकी । पाथीयात्रा । श.

खट्टिका । स्त्री । चट्टखट्टायाम् । त्रिका. ७

खट्टेरकः । चि. । खल्ले । श.मा. ।

खट्टा । स्त्री । पर्यङ्के । तत्र शयनं वातकरमिति ।
रात्र. । इन्द्रशङ्ख.खड्ग.वृष.वृष.वृष.नाकृतिविशेषे । म.
म.१८च. । टण्यविशेषे । वै.निघ. । कोलशिक्षाम् ।
आल्लकुम्भौ । रा.नि.व.११ ।

खट्टाङ्गनाम(मि)का । स्त्री । वटपत्रपाण-
चभेदे । वट पत्रकुट्टा । रा.नि.व.५ ।

खट्टाङ्गपादी । स्त्री । कोलशिक्षाम् । आल्ल-
कुम्भौ । वै.निघ. ।

खट्टावन्धः । पुं, स्त्री । व्रणवन्धनाकृतिविशेषे
तत्रावन्ध—“खट्टा तु वटपादा स्थायीराभिर्बहुभि
र्हता ।” सु.उ. ।

खड्गः (कः) । पुं । खड्गवत् । श.रा. । खड्गयूषे

खड्गयूषः । पुं, स्त्री । युधविशेषे । यथा—त
कपित्थवाहरीमरिचात्राजिचिचकैः । सुपक्वं खड्ग
यूषोऽयम् । च.द.च.सा.चि. । तत्रं ८ ती. ज
२४ ती. कपित्थादीनां तीलकवर्ध पादावशिष्ट-
यम् । अन्त्यम्—“मुहयूषरसं तत्रं धान्यजं
युतं । सैन्धवं सहितं दद्यात्खड्गयूषमिति श्रुतम् ॥
भा. ।

खड्गिका (ङी) । स्त्री । खट्टिकायाम् । खड्ग-
पङ्क्ति । जटा. । शुकस्तिकायाम् । शङ्खिगती
श.च. ।

खड्गुः । पुं । व्रतशय्यायाम् । उषा. ।

खड्गः (खः) । पुं । गन्धके । गांश्वार । वि-
का. । गन्धकयष्टि । शांग. मी. । चोरकनामग-
द्वये । गौ.ठना । रा.नि.व.११ । अखि । खग-
कट्टे । शांग.डा. । इ.मा. । स्त्री । खड्गि । तीव-
लीङ्गे । रा.नि.व.११ ।

खड्गकोषः (पञ्च) । पुं । (Scirpus m-
ximus.) खड्गलतायाम् । श.च. ।

खड्गटः । पुं । (Saccharum spontaneum)

खड्गधनुः । स्त्री । गण्डकस्त्रियाम् । मादि ग-
उत्तर । कुरिकायाम् । मे ।

खड्गमांसहामिषम् । स्त्री । गण्डकमांसि-
गुत्तरमांस । See खड्गी ।

खड्गशिखी । स्त्री । असिगन्ध्या । रा नि. व. ७ ।

खड्गिकः । पुं । मदिषीचीरक्षिने । मदिषकुक्षेत्र
ननो । मे ।

खड्गिमारः । पुं । खड्गकीपलतायां । श. च. ।

खड्गी (इन्) । पुं । गण्डके । गुत्तर । गुष्ठाः
—“कफप्रहङ्गिपिशितं कषायमबिलापहं । वैत्रं
पवित्रमायुष्यं बहमूत्रनिवारणम् ॥” सु. सु. ४६ च ।
कफरातप्रं कषायं पिष्टतपकं पवित्रमायुष्यं सूत्र-
बन्धकरं कञ्चव । राज. । बलकृत् हृदयं गुरु च ।
रा. नि. व. १७ । [प. सु. ।

खड्गकः । पुं । देवताङ्गवे । देवताङ्गाङ्गा ।

खण्डः (काः) । पुं, स्त्री । इक्षुविकारविशेषे ।
शौङ्ग, डूरा, दोलो, थङ्गीमाकर, मालथङ्ग ।
गुष्ठाः —“खण्डसु मधुरी हृद्यचक्षुषी रंजनी हि-
मः । वातपित्तहरः सिन्धो बल्यो बालिहरः प-
रः ।” भा. । हृद्यं चक्षुष्यं वातपित्तहरः । राज. ।
वातपित्तहरं शीतं सिन्धुं बल्यं मुखप्रियं । चक्षुष्यं
श्लेष्मशोक्तं खण्डं हृद्यतमं मतम् ॥ अवि. १० च ।
मणिदीप्ति । मे । शर्करायाम् । वैनिघ । बिड
खववे । विट् लवण । रा. नि. व. ६ । इक्षुजातिभि-
दे । अंशे । अम. ।

खण्डकर्णः । पुं । Sweet potatoes. चालु-
विशेषे । मकरकन्त आङ्गु । गुष्ठाः —“कटुपाकी
खण्डकर्णः कफपित्तविनाशनः ।” राज. २ प. । शा-
कविशेषे । चैटेकालशाक । च. द. ।

खण्डका । स्त्री । यवासशर्करायाम् । वै. निघ. ।

खण्डकायसौहम् । स्त्री । रक्तपित्ते हितं ।
कार्पाथे —शतावरी गुडची वासा मुखीरी बला
मालमूली खदिरकाष्ठं विफला भार्गी पुष्करमूलं
एषां प्र. ५ प. बारि ६४ श. श. ८ श. मनःशि-
खया वा खर्षमाक्षिकष वा आरितलीङ्गचूर्णं १२
प. शर्करा १६ प. हुतं १६ प. गुडपाकी चायसेन
कृतायमयेष वा पायेष सिद्धे शिखामूलककर्क-
टमूलीविडङ्गपिप्पलीगुडकीकातीफलानां चूर्णं प्र. ८

वी. प्रसेयः । मधु २ श. विफलाधान्यपत्राणां प्र.
१ वी. । शतमूली, गुडचू, वासकछांल, मुष्टि-
री, वेलेडा, तालमूली, खदिरकाष्ठं, विफला,
वासनहाति, कूड अत्रोत्के ५ प. पार्कार्ष्ण्यं जल
७४ मं. श. ८ मं. मनःशिला वा श्वर्गमाक्षिक-
योगे आरित लोह १२ प. चिनि १७ प.
घृत १७ प. एकत्र पाक करिष्या घन इहेले
बिनाजकू, गुडङ्गक, कौकडांशुकी, विडङ्ग,
पिप्पल, शूट, आर्यकण अत्रोत्के १ प. वि-
फला, धने, तेजपात अत्रोत्के २ त्रै. अ-
त्रोत्के १ दिवे । मधु २ मं. । रस. र. ।

खण्डकालु(क)म् । स्त्री । खण्डकणालुके ।
राडी आङ्गु । श. च. ।

खण्डकुशाण्डम् } स्त्री, पुं । रक्तपित्ते
खण्डकुशाण्डावलेहः } हितम् । खण्डशः
कृतं निष्कलीकृतपुराणकुशाण्डशस्यं १०० प. पा-
कार्पाथे बारि २०० प. श. १०० प. तस्मादुद्धृत-
कषाण्डखण्डानि पेषयित्वा रीद्रे शीषयित्वा च घृतेन
२ श. भर्जयितव्यम् । मधुवर्णं तत्र तज्जलं तुला-
मितशर्करया सह (१०० प.) दत्त्वा लिङ्गवत्पेत् ।
श्रीते प्रसेपः —पिप्पलीगुडकीजरकाणां प्र. १६ ती.
लगेलापत्रमरिचधान्यकानां प्र. ४ ती. मधु १ श. ।
अन्यत् रक्तपित्ताक्षपित्तयोः हितम् । —कुशाण्डोदकं
१०० प. गव्यदुग्धं १०० प. शर्करा ८ प. एकत्र
पक्वा लिङ्गभूते तत्र धान्नीचूर्णं ८ प. प्रसेय्य अव-
तारयेत् । अक्षपिपीतं अन्यस्निग्धं अवलेहि केवलं
घृतस्य पलद्वयमधिकं दीयते । भा. ।

खण्डखर्जूरम् । स्त्री । खनामख्यते पक्वान्न-
विशेषे । वैयकम् ।

खण्डजः (जा) । पुं, स्त्री । खण्डे । शौङ्ग ।
गुडं । (जा) यवासशर्करायाम् । रा. नि. व. १४ ।

खण्डजोद्धवजः । पुं । तवराजोद्धवखण्डे ।
रा. नि. व. १४ । [भा. ।

खण्डधारा । स्त्री । कर्तव्याम् । कौंटी । श.

खण्डनम् । स्त्री । केदने । भेदने ।

खण्डनीलः । पुं । खण्डकणालुके । शक-
कन्त आङ्गु । र. मा. । [षम्ये ।

खण्डपरशुः (पर्युः) । पुं । खण्डामलकले-

खण्डपालः । पुं । मोदके । गन्धर्वा । हारा ।

खण्डपायः । पुं । धातकीपुष्पशर्कराजाते न-
ये । वै.निघ. ।

खण्डपिप्पली । स्त्री । अम्लपिप्पलीख-
ण्डे । कणाचूर्णं १२ ती. घृतं ४८ ती. अतावरी-
रसः ६४ ती. ८ ग्र. (५१२ ती.) खण्डं १२८
ती. । पाकसिद्धौ—धान्यशुष्कीबीरकदयस्त्रीतकी
सुलकवंशरीचला जटामांसी वा आमलकौलगेला-
पत्राणां चूर्णं प्र. १२ मा. नामकैसरखदिरमरिचा-
नाच प्र. चूर्णं ६ मा. प्रलेपः । मधु २४ ती. । पि-
पूलचूर्णं १० सेर वा ७२ तो. घृत ४८ तो.
शतमूलौरस ७४ तो. दुग्ध ८ श. रौड २ श.
एकत्र पाक करिषा पाकसिद्धिं हहेले धनि-
या, शूँट, जीरे, कृष्णजीरे, हरीतकी, मूत्रा,
बंशलोचन वा जटामांसी, आमला, गुडच-
क्. एलाहेट्, तेजपत्र अत्रोत्तरे १२ मा.
नागेश्वरचूर्ण, धनिरचूर्ण एवं मरिचचूर्ण अ-
त्रोत्तरे ७ मा. अत्रैकप दिवे । मधु २४ तो. ।
रस.र. । मांसीस्थाने वंशीति पाठः । नामकैसरच-
न घृतम् । जैष. । [च. । See सर्पः ।

खण्डकणः । पुं । दर्वीकरसर्पे । सु.कल्प.४

खण्डमोदकः । पुं । यवासशर्करायाम्, तव-
राजि । रा.नि.व.१४ ।

खण्डरः । पुं । यवासशर्करायाम् ।

खण्डराजी । स्त्री । वाज्याम् । वै.निघ. ।

खण्डलवणम् । कौ. विडलवणे । रा.नि.व.६ ।

खण्डवल्ली । स्त्री । काण्डवल्लीयाम् । कन्नगा ।
वै.निघ. ।

खण्डविकारः । पुं । शर्करायाम् । वै.निघ. ।

खण्डविन्दुः । पुं । सर्पजातिभेदे । अत्रि.५६
च.स्थान. । [शर्करायाम् । टिनि । वै.निघ. ।

खण्डशर्करा (सिकता, सित्ता) । स्त्री ।

खण्डशाखा । स्त्री । मण्डिववल्लीयाम् । लतावि-
शेषः । रा.नि.व.३ ।

खण्डशुष्की (शुष्कीखण्ड) । स्त्री । अम्ल-
पिप्पे हिता. शुष्कीचूर्णं १२ ती. शर्करा १२८ ती.
घृतं ६४ ती. दुग्धं ८ ग्र. । प्रलेपः—कणाधानी-

लगेलापत्रवंशरीचनजीरकशुष्कीरहरीतकीसुलका-
न्यानां प्र. १२ मा. मरिचचूर्णं ६ मा. नामकैस-
रचूर्णं ६ मा. मधु २४ ती. । शूँटचूर्णं ७२ तो.
टिनि १२८ तो. घृत ७४ तो. दुग्ध ८ श. ।
अत्रैकप—पिपूलचूर्ण, आमलाचूर्ण, गुडचक्,
एलाहेट, तेजपत्र, बंशलोचन, जीरे, कृ-
ष्णजीरे, हरीतकी, मूत्रा, धनिशाचूर्ण अत्रो-
त्तरे १२ मा. मरिचचूर्ण ७ मा. नागेश्वरचूर्ण ७ मा.
मधु ३ प. वा २४ तो. । रस.र. । [नि.व.१४।

खण्डस(सा)रः । पुं । यवासशर्करायाम् । रा.

खण्डा । स्त्री । खण्डे । खांड इति लोके । वै.
निघ.रक्तपि.वि.कुष्माखरवलेहे ।

खण्डामलकम् (की) । कौ. स्त्री । आम-
लकीखण्डे । आमलार गोरवदा । वै.निघ. ।
परिणामश्ले शोधविशेषे ।—पिष्टनिष्पीडितपु-
राणकुष्माखण्डश्ले ५० प. घृतं १६ प. एकत्र भ-
ज्येत् । शर्करा ५० प. आमलकरसः १२ प.
खरसाभावे आमलकी २ ग्र. वारि १६ श. शि.
४ श.) कुष्माखरसः १२ प. अवलीहवत्पचेत् । प्र-
लेपः—पिप्पलीबीरकशुष्कीनां चूर्णं प्र. २ प. म-
रिचचूर्णं १ प. तालीशधान्यकौलगेलापत्रनागकैस-
रसुलकचूर्णं प्र. २ ती. । पिष्टेनिष्पीडित पुरा-
तन कुशांशुश्ले ५० प. घृत १७ प. टिनि
५० प. आमलकीरस ४ श. (७२ प.) (श.
सातावे आमलकी २ श. (१७ प.) जल १७
श. (श. ४ श.) । कुशांशुरस ४ श. । आसम-
पाके—पिपूल, कृष्णजीरा, शूँट अत्रोत्तरे
२ प. मरिच १ प. तालीशपत्र, धने, गुड-
चक्, एलाहेट, तेजपत्र, नागेश्वर, मूत्रा
अत्रोत्तरे २ तो. नीतल हहेले मधु अत्रैकप
२ श. । सा.की. ।

खण्डाम्ब(क)म् । कौ. वाजीकरणीयधमेदे ।
सुपकमधुरासरसः ६४ ग्र. शर्करा ८ ग्र. घृत ४
ग्र. शुष्कीचूर्णं १२ ती. पिप्पलीचूर्णं १६ ती. वा-
रि ८ ग्र. (५१२ ती.) एकत्र पचेत् । खण्डपाक
सिद्धे प्रलेपः—तेजपत्रचूर्णं १२ ती. श्लिषपर्षाचि-
नकसुलकाधान्यकजीरकशुष्कीकटुजातीफलखण्ड
नामकैसरचूर्णां प्र. ८ ती. श्वीते मधु ४ श.
मा. ४ ती. । वै.निघ. ।

खण्डिकः । पुं । कले । कौश । छे.च. । क-
सायविशेष । ऐंग्रि । भा.पू.१भ. । गुणाः—
“लघवः शीतसधराः सकषाया विरुल्लयाः । पित-
त्रे मणि शस्यते तृपेवालिपनादिषु ॥” च.नू.१७भ. ।

खण्डाली । स्त्री । तैलमानपात्रे । वै.निघ. ।

खण्डिका । स्त्री । खण्डशर्करायाम् । वै.निघ. ।

खण्डितकर्णः । पुं । खण्डकर्णाली । भ.कुर-
कन् । खार्कोण इति ख्याते शके । रसेन्द्रगुडौ ।

खण्डी (रन्) । पुं । वनसुन्दे । भृशनी । छे.च. ।

खण्डीरः । पुं । पीतसुन्दे । सैर्गाम् । छे.च. ।

खण्डोपला । स्त्री । खड्डीशर्करायाम् ।

खण्डीष्ठः । पुं । ओष्ठरोगमेदे । लक्ष्णं—“तत्र
खण्डीष्ठ इत्युक्तौ वातेनौष्ठौ विधा कृतः ।” वा.
उ.२१भ. ।

खतमालः । पुं । धूमि । मी. ।

खट्ठनम् । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२० ।

खदिका । स्त्री । खधी । थे. नि.का. ।

खदिरः । पुं । (*Acacia catechu*. Syn.
Mimosa catechu.) खनामख्यातवत् । थयैर
गच्छ । उत्. खैर । तं चंडवेष्ट । स विधा खेत-
रक्तविह्वेदात् । विश्वः तत्तत्पर्यायि द्रष्टव्यः । सा.
गुणाः—तिक्तः शीतः पित्तकफघ्नः पाचनः कुष्ठ-
कासासशोककण्डूघ्नश्च । रा.नि.व.८ । “खदिरः
शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारचिप्रश्च । तिक्तः क-
षायो मेदोघ्नः क्षमिहृज्वरघ्नश्च । श्वित्रशोथाम-
पित्तसपाण्डुशुष्ठकफान्दरेत् ॥” भा. । विसर्पवेद-
नामिहमेदोघ्नः । राज.१प. चन्द्रे । मी. शकमेदे ।
लज्जालूक, वराक्रांशु । अ.टी.भ. ।

खदिरपत्रिका (त्री) । स्त्री । अरिखदिर ।
रा.नि.व.८ । लज्जालूकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरवटी । स्त्री । सुखरोगहवटिकायाम् ।
खदिरः १०० प. पाकार्यजलं ६४ श. श्रे. ८ श. ।
धुनः पक्ता खनीमूले प्रलेपः जयिकीकूपरगुवाक-
काकोलीजायफलचूर्णानि प्र. ८ तो. । सा.कौ. ।

खदिरवल्ली । स्त्री । अरिखदिर । हि मदि-
कफल । (स्त्री) दुर्मोक्ष । वै.निघ. ।

खदिरसारः (रोडूतः) । पुं । खदिरनि-
यंसे । थयैर । मं कात । रस.र. । गुणाः—
कटुतिक्तोष्णः कफवातघ्नः व्रणकण्डूरीघ्नः श्व-
दीपनश्च । रा.नि.व.८ । [५ ।

खदिरा । स्त्री । लज्जालूकालतायां । रा.नि.व. ।

खदिराङ्गारः । पुं । खदिरकाष्ठान्गारः ।

खदिरादिपञ्चतित्तकष्टतम् । स्त्री । कुष्ठे
ष्टतम् । षट् ४ श. । काथार्थं—पञ्चतित्तकं प्र.
१० प. वारि ६४ श. श्रे. ८ श. । कल्पायं—ख-
दिरारव्यषथ्योषविष्टचिचकदलीपटीलविफलाभि-
लहरिद्रासीमराजीकटुकातिविषापाठात्रायनीदुरा-
लभाकुष्ठकरस्रवीजशारिवाइयन्द्यवभक्षातकास्थ-
विहङ्गगुग्गुलूनां प्र. १ तो. । घृत ४ श. । काथार्थं
—निमज्जान, पटोलपत्र, कट्टिकारी, गुलूङ्ग,
वासकछाल प्रत्येके १० प. जल ४४ श. । श्रे.
८ श. । कथार्थं—खदिरकाष्ठ, सोमालेर आटो,
कुंठ, पिपुल, मरिच, तेउडो, चित्तमूल, द-
ञ्जीमूल, पटोलपत्र, आमला, हरितीक्ष्ण, बहे-
डा, निमबीज, हरिद्रा, वाण्डीबीज, कट्टीक,ि,
आडिह, आकनादि, गोश्याले लता, दु-
रालता, कुड, करञ्जबीज, श्यामलता, अन-
सुमूल, ऐल्बव, डेलार गुटी (अडावे रक्त-
चन्मन), विडङ्ग एवं गुग्गुलु प्रत्येके २
तो. । रस.र. ।

खदिराष्टकः । पुं । समृत्तिकारि कारायः ।
“खदिरविफलारिष्टपटीलामृतवासकैः काथोष्ट-
काङ्गो जयति रोमान्तिकसमृत्तिकाः ॥” च.द. ।

खदिरिका । स्त्री । लाचायाम् । रा.नि.व.६ ।
लज्जालूकायाम् । वै.निघ. ।

खदिरी । स्त्री । वराहकालायाम् । प.सु. । ल-
ज्जालूकायाम् । रा.नि.व.५ ।

खदिरीबीजम् । स्त्री । अशोकबीजम् । च.द.
“जलेन खदिरीबीजम् ।”

खदिरोपमः । पुं । (*Acacia Arabica*.
वर्चूरकहले । वाट्ना गच्छ । वै.निघ. । कदरे
प्रेत थमिर । र.मा. ।

खदूरकः । पुं । वामने ।

खद्योतः (तनः) । पुं । ज्योतिरिहणे । ख.

नाकि (पीका) । हिं पटवीजना । भम. । (तनः) सूर्ये । जटा. ।

खद्योतकम् । स्त्री । तन्नामकसविषफलमिदं । सु.कल्प.२५. । See फलविषम् । [वै.निघ. ।

खनकः । पुं । मृषिके । त्रिका. । वनमृषिके ।

खननम् । स्त्री । विदारणे ।

खनिः (नी) । स्त्री । खर्द्याकरं । भम. ।

खनिजौषधम् । स्त्री । Inorganic medicine, रसोपरसधातुलवणरसाख्येषु पञ्चविधेषु खनिजद्रव्येषु । वैद्यकम् । [उ. । भम. ।

खनिचम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । कदादान, थ-

खनिसम्भवः । पुं । खर्चे । वै.निघ. । त्रि । खनिजे ।

खण्डः । पुं । व्याघ्रनखे । नथी । वै.निघ. ।

खपुरः । पुं । (Areca catechu.) गुवाक-
हचे । उग्रात्रि गौह । र.मा. । शलकीनिर्यासे ।
वा.टी.हेमा. । भद्रमुलकै । अलसकरीगे । मी. ।
बालके । दाग । रसीने । वै.निघ. ।

खपुष्पः । पुं । पनसहचे । वै.निघ. ।

खभ्रान्तिः । पुं । चिह्नपक्षिणि । त्रिका. ।

खमणिः । पुं । सूर्ये । वै.निघ. ।

खमीलनम् । स्त्री । नन्दायाम् । श.र. ।

खमूलिः (का) । स्त्री । An aquatic plant. (Pistia stratiotes.) कुम्भिकायां ।
गाना । श.र. ।

खरः । पुं । यासे । दुद्राजडा । रा.नि.व.४ ।
नलीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. । कण्डपक्षिणि । कु-
शरपक्षिणि । काके । रा.नि.व.१६ । अथतरे ।
त्रिका. । गह्वरे । त्रि । तीक्ष्णे । भम. ।

खरकः । पुं । चित्रपर्वश्याम् । रा.नि.व.४ ।

खरकाष्ठिका । स्त्री । बलायां । रा.नि.व.४ ।

खरकुटिः (टी) । स्त्री । नापितशलाश्याम् ।
नापित वाडी । त्रिका. ।

खरको(का)णः । पुं । त्रिभिरपक्षिणि । हे.च. ।

खरगन्धनिका (निभा) (गन्धा) । स्त्री ।

नागबलायाम् । जटा. । रा.नि.व.४ । वनतुलसी ।
वै.निघ. । [त्रिका. । गेहे । श.र. ।

खरगृहं (ग्रहः) । स्त्री, पुं । गह्वरे शलाश्याम् ।

खरघातनः । पुं । भागके शरहचे । श.च. ।

खरच्छदः । पुं । ललुकनामहणे । उलूथङ् ।

इत्कटनामगन्धद्रव्ये । उकङ्गा, डेकङ्गा । र.मा. ।

कुन्दकहणे । रा.नि.व.८ । भूमौ सङ्गहे । भा. ।

शकहचे । अशुन गौह । शाखीटहचे । अशु-
ङ्गा गौह । रत्नापामागे । वै.निघ. ।

खरच्छदा । स्त्री । त्रिपुरमस्त्रिकायाम् । प.सु. ।

चित्रिलिकायाम् । छिली शक । रा.नि.व.५ ।

खरटी । स्त्री । रङ्गधाती । वै.निघ. ।

खरतुल्यकः । पुं । लज्जालुकायाम् । भा. ।

खरत्वक् । स्त्री । अलम्बुषायाम्, लज्जालुकाभे-
दे । भा. ।

खरदंष्ट्रा । स्त्री । गीचुरहचे । ज.द. ।

खरदण्डम् । स्त्री । पद्मे । धरणि. ।

खरदला । स्त्री । श्यामालतायाम् । काहीदु-
स्वरे । श.च. । [च. ।

खरद्रुषणः । पुं, स्त्री । धूलहचे फली च । श.

खरधन्विका । स्त्री । गोरचतण्डुलायां । गौ-
त्रकृष्णकूले । प.सु. ।

खरनादिनी । स्त्री । रेणुके । श.च. ।

खरपत्रः । पुं । क्षुद्रपत्रतुलसीहचे । शकत-
री । अशुन गौह । र.मा. । क्षामतुलसीहचे ।

गङ्गाजली । भूमौ हचे । वै.निघ. । यावनाले । रा.
नि.व.८ । मरुवकहचे । गङ्गाजली । रा.नि.व.१० ।

खरपत्रकः । पुं । तिलहचे । श.च. ।

खरपत्री (थिनी, थिनी) । स्त्री । गोजिहा-
नामहचे । गोजिहा । रा.नि.व.४ । काकीदुल-
रिकायाम् । काकडूयुर । रा.नि.व.११ ।

खरपत्रवः । पुं । शाखीटहचे । अशु-
ङ्गा गौह । प.सु. ।

खरपाथः । पुं । कपिलहचे ।

खरपाचम् । स्त्री । लोहपाचने । त्रिका. ।

खरपादाब्धः । पुं । कपित्थहृत्वे । श.च. ।

खरपुष्पः । पुं । मरुवकहृत्वे । मरुया गाह् । र.मा. ।

खरपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । वर्ज्य्याम् । वावृहे । भा.स.४भ. । “कटफलं खरपुष्पा च ।” वनतुल्यत्वात् । वनवावृहेकुलतो । सु.सू.१०अ. ।

खरप्रियः । पुं । पारावते । श.मा. ।

खरमञ्जरी । स्त्री । अपामार्गद्वये । रा.नि.व. ४रसेन्द्र चि.छुधावतीगुडी । श्रुतापामार्गे । वै.निघ. ।

खरमूत्रम् । स्त्री । गर्दभमूत्रे । गोधात्र मूत्र । गुणाः — कटूष्णं चारं तिक्तं कफघ्नं महावातघ्नं कम्प्योन्मादहरणं । रा.नि.व.१५ । “गार्दभं नावनं मूत्रं तैलं योज्यं क्षिचिद्वेत् । सचारं तिक्तकटुकसुन्मादकुष्ठरीगनुत् । कारभं खरमूत्रञ्च तैलं नखे विधायकम् ॥” अत्रि. ।

खरयष्टिका । स्त्री । लघुवाय्वालके । वै.निघ. ।

खरराहः । पुं । मुखपुष्पकेण युक्तं खड्गाह्वये । “खरराहश्च खड्गाहः ।” ज.द.३अ. ।

खररोमा । पुं । नागविशेषे ।

खरवल्लिका । स्त्री । गोरचतम्बुलायाम् ।

खरवल्लरिका । स्त्री । गोरचतम्बुलायाम् । र.मा. ।

खरतुकः (सः) । पुं । मरुवकहृत्वे । “खरतु स हवकर्णी कटफलं ।” वा.सू.१५अ. , हेमा.टी. ।

खरशब्दः । पुं । कुररपक्षिणि । कर्कटेश । रा.नि.व.१६ ।

खरशाकः । पुं । भाग्याम् । भा. ।

खरशूकः । पुं । पीतशाले । वै.निघ. ।

खरसोन्दः । पुं । लोहपावभेदे । त्रिका. ।

खरस्त्रयः (त्रया) । पुं, स्त्री । प्रियालहृत्वे । खर्जूरीहृत्वे । रा.नि.व.११ ।

खरस्पर्शा । स्त्री । पीतदेवदाल्याम् । भा. । See खगरी । त्रि (शः) । गोविज्जादिवखरि । मा.नि. ।

खरखरा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । र.मा. ।

खरा । स्त्री । पीतदेवताङ्गे । भा. ।

खरागरी । स्त्री । पीतदेवताङ्गहृत्वे । अ.टी.रा. ।

खराग्निः । पुं । अर्कनिकाशनाथं तीक्ष्णाग्निविशेषे । रावण. ।

खराश्वा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । अ.टी.भ. । अजमोदायां । (कृत्रयमूनी) । भा.पू.१भ. गुणाः — “खराश्वा कफवातघ्नी वत्तिरीगरुजापहा ।” च.सू.२०अ. । च.द.अश्वरीचि. । [रा.नि.व.६ ।

खराह्वा । स्त्री । अजमोदायाम् । वनयमाने ।

खरिका । स्त्री । नेपालजचूर्णाकृतिकमूरीभेदे । रा.नि.व.१२ । See कमूरी ।

खरुः । पुं । घोटके । दन्ते । त्रि. श्रुते । त्रिका. ।

खरुवकः । पुं । श्वेतमरुवकहृत्वे । वै.निघ. ।

खर्जिका । स्त्री । अवदंशे । टाटे । श.च. ।

खर्जुः (ज्जूः) । पुं । पिण्डीखर्जूरहृत्वे । उषा. । खर्ज्याम् । रा.नि.व.२० ।

खर्जूघ्नः । पुं । चक्रमर्द्दतुपे । रा.नि.व.४ । अ.कहृत्वे । अकम् गाह् । धूलूरहृत्वे । श्वेत धूत्रः । रा.नि.व.१० ।

खर्जु(ज्जू)रम् । स्त्री । पं । हरिताले । हे.च. । हरिके । खनामकहृत्वे । मी. । रौप्ये । कृपा । प.सु. । खर्जूरफले । पिण्डीखर्जूर । च.द.र.पि.चि. ।

खर्जूरपत्रकम् । स्त्री । तदाकारपत्रकभेदविशेषे । सु.चि.८अ. ।

खर्जूरफलम् । स्त्री । खर्जूरीफले । तत्र रक्तपित्ते हितम् । सि.यो.रक्तपि.चि. । [खर्जूरीफले ।

खर्जूरफलकः । पुं । गोधूमविशेषे । वै.निघ. ।

खर्जूरिका (री) । स्त्री । खर्जूरहृत्वे । प.सु. । श्वेज्जुर् गाह् । मं सिंधी । कं इचिलु । गुणाः — अपका कषाया, पका गौल्या कषाया पित्तघ्नी कफकारी क्षमिजननी हृष्या हंङ्गणी च । रा.नि.व.११ । सा मधु-भू-पिण्ड-राजखर्जूरीभेदेन चतुर्धा भवति । एषां गुणाः खखपथ्याये स्रव्याः । यथा — “भूमिखर्जूरिका स्वाधी दुरारीहा खदुच्छदा । तद्या स्त्रयफला काककर्कटी खादुसलका ॥ पिण्डखर्जूरिका लव्या सा देशे पश्चिमे भवेत् । खर्जूरी गीशनाकारा मराठीपादिहागता । मायसी

पश्चिमे देशे सा होहारेति कौस्तुभे ॥” सा. गुणाः—
—“खर्जूरीचितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
खिन्धं रुचिकरं हृद्यं लतस्यहरं गुरु ॥ तर्पणं र-
क्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भकदं । कोष्ठमाकृतजिह्वं
दान्तिवातकफापहम् । ज्वरातिसारक्षुत्प्राधास-
कासनिवारकम् । मन्मूर्च्छामरुषितमदीकृतग-
दान्ताहृत् । खर्जूरीतकृतीयलु मदपित्तकरं भवेत् ।
वातघ्नसहरं रुच्यं दीपनं बलशुक्लम् ॥” भा. ।
मल्लिकगुणाः—स्वादुः तिक्तः कषायः सूत्ररीगघ्नः
बलप्राणशुक्रवृद्धिकारश्च । राज । “अपक्वं खर्जूर-
फलं त्रिदोषशमनं मतम् । पक्वं हि तं गेहं त्रि-
दोषशमनं परम् ॥” अत्रि. १७५ । मधुरं शीतलं
गुरु चयाभिघातदाहवातपित्तेषु हितं हृदयं शुक्र-
कारश्च । च.सू. २७५. । कृष्णशुश्रूषाम् । वै. निघ. ।

खर्पृतुत्यम् । क्ली. खर्परीतुत्ये । वै. निघ. ।

खर्परम् । क्ली. खनामख्यातीपधातुविशेषे । था-
पत्र । हिं खापरिया । मं कलखापरी । प.सु. ।
तस्य शीघ्रं यथा—“पुष्पाणां रक्तपीतानां रसैः
पिष्टैश्च भावयेत् । नरसूत्रैश्च गोमूत्रैः यवाक्षेण स-
सैश्च वै । समाहं त्रिदिनं वापि पश्चाच्छुध्यति ख-
र्परम् । तन्मारणं बद्धवत् ज्ञेयम् । खर्परं पारदे-
नैव बालकायलभं पचेत् । चूर्णयित्वा दिनं यावत्
शीघ्रं भक्ष्यं जायते ।” अथवा पतलीकृतं खर्परं
लवणात्कर्तुं पाय पचेत् ॥ मतान्तरे गुणाः—ख-
र्परं कटु चारं कषायं वामकं लघु लिखनं भेदनं
शीतलं चतुर्थं रक्तपित्तहरं विषाग्नरीकृष्टकण्ठ-
घ्नश्च । भा. । पुं । सत्यान्नभेदे । थापत्र । प.सु. ।
खभाकारापूपपचनादिपचि । ता.श्री. ८।
बा.टी.हेमा. । कपालास्थनि । माथान् शूलि ।
रा.नि.व. १८ । नेवाञ्जनभेदे । क्वचि । त्रिका. ।

खर्परवटिका । स्त्री । यहल्लधिकारि । “पक्वे-
ष्टका हरिद्राभ्यामागारधूमकेन च । शोधितं पार-
दचैव कर्षाहं तुलया धृतम् । भृङ्गराजरसैः पुष्टि-
त्वं कं रससंयतं । हास्यां कञ्जलिकाङ्गला भावये-
त्तु भेदजैः । सिन्धुवारदलरसे मन्मूकपर्णिकार-
से (मधूकपुष्पज रसे इति वा पाठः) । केशराजरसे
आपि यौषधसन्दर्भे रसे । रसेऽपरानितायाश्च सी-
कराजरसे तथा । रक्तजिह्वकपनीह्ये रसे च परि-
शोधितम् । रसमानसुमानेन कायायां शीघ्रवेदिव-

क् ॥” वटी सर्वपाभा, चतु. दक्षिणम् । हेष्टक-
चूर्णं, हरिद्राचूर्णं ७ बूलेन सहितं शुद्धं पारा १
तो. । डीमराजरसे शुद्धं गन्धक १ तो. । कञ्ज-
लि करिषे । पत्रे निम्बिकापातार रस, शूल-
कूटिज रस, वा मोलकूलैर रस वा कथं,
केशुरैर रस, शिमे शोकर रस, अण्डा-
जितापातार रस. सोमराजकाथ एव रक्त-
चिह्नकपलरस एतयोक्ते १ तोला क्षीरा भा-
डिग्रा सर्पतुल्यं वटी करिषे । रस.कौ. । मेघ. ।

खर्परालः । पुं । अत्रत्यविशेषे । नं लाक्षीपिप-
री । वै. निघ. ।

खर्परिका(री)तुत्यकम् । क्ली. A sort
of collyrium. नेत्रप्रसाधनविशेषे । तुत्याक्षने,
कृत्रिमरसाञ्जने । गुणाः—कटु तिक्तं चतुर्थं रसा-
यनं त्वदीयघ्नं दीपनं बलपुष्टिकारश्च । रा. नि. व.
१२ । खर्परं । थापत्र । मं कलखापरी ।

खर्परीयकम् । क्ली. खर्परीतुत्ये । खर्परं ।
वै. निघ. ।

खर्परीरसकम् । क्ली. खर्परीतुत्ये । कृत्रिम
रसाञ्जन । रा. नि. व. १२ । खर्परं । वै. निघ. ।

खर्व्वः (र्व्वः) । पुं । कुलकपुष्पवृत्ते । रा. नि. व.
१० । वि । इक्षे । अम. ।

खर्व्व्याखः । वि । वामने । हे. च. ।

खर्व्वी । स्त्री । नागबलायाम् । रा. नि. व. ४ ।

खर्व्वु(र्व्व)रः । पुं, क्ली. नदीनिष्पात । रा. नि.
व. १६ ।

खर्व्वु(र्व्व)रा । स्त्री । तरदीहले । रा. नि. व. ८ ।

खर्व्वजम् । क्ली. तन्नामकफलविशेषे । श्वर-
म् । गुणाः—“सूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु ।
खिन्धं स्वादुतरं शीतं हृद्यं पित्तानिलापहम् । ते-
षु यथाशक्तमधुरं सत्कारश्च रसाहवेत् । रक्तपित्तकरं
तप्तु सूत्रकण्ठकरम्परम् ॥” भा. ।

खर्व्वम् । क्ली. पटवस्त्रे । पीरुषे । मी. ।

खलम् । क्ली. कल्के । मी. अस्त्रस्थाने । त्रिका. ।

खलः (काः) । पुं । सूर्ये । धूलुरहवे । रा. नि.
व. १० । भालवे व्यञ्जनविशेषे । “भालुधानीयपुष्प-
गोडतिगुणः स खल इत्युच्यते । फलमूलैर्वादानं

खञ्जनं पाकती घनं । खड्गवरखल इत्यन्ते दीपलाः
खस्योनिवत् । कल्की विलसलाटूनां तिलकल्कस्य
तत्समः । दध्नः सरोऽन्नः सन्नेहः खलो हन्ति प्रवा-
हिकाम् ॥” श्रीकृष्णः अपराजितस्य नामापरी
खलावपि । वा.चि.१।११५.स्य्यः । तमालहवे ।
श.च. । जि । नीधे । अधमे । मी ।

खलकाब्जलिकाः । पुं । तिलकल्के । वै.निघ.।

खल(लि)तिः । पुं । इन्द्रलुप्तरीगिणि । टेट-
के । हे.चु. । त्रिका. ।

खलमूर्त्तिः । पुं । पारदे । श.च. ।

खलयूषः । पुं । खड्गयूषे ।

खलाधारा । स्त्री । तैलपायिकायाम् । तेल
पोका । जटा. । [इत्यपि पाठोऽस्ति ।

खलिः । पुं । तिलकिट्टे । रा.नि.व.१६ । खल

खलिद्रुमः । पुं । सरलदेवदारौ । वै.निघ. ।

खलि(ली)नः । पुं, स्त्री । खलीने । नांशंश ।
अ.टी.रा. । [खलसमूहे । अम. ।

खलिनी । स्त्री । कण्ठतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

खलिशः । पुं । (Tricopodus colisa.)

खलेशः । मन्त्रविशेषे । थनटन माह । हारा ।
यादिलं कषायत्वं वायुकोपनत्वं रुचलं सधुलं शल-
हरलं किञ्चिदामलत्वं । राज.१५. । रा.नि.व.१६ ।

खलुरेपः । पुं । स्रग्विशेषे । श.च. । [जटा. ।

खलेधानी । स्त्री । खले पशुबन्धनदारुणि ।

खलेवाली । स्त्री । खले गोबन्धनकाष्ठे । मेहे
काठि । हे.च. ।

खल्लः । पुं । क्षातकपचिणि । मी. । चर्कोणि ।
थान । चिका. । चौषधमर्द्दनपात्रे । थन । स्त्री ।
वाजिदन्तास्य निजकण्ठे । “निजकण्ठाच्च दन्तायं
खल्लमित्यभिधीयते ॥” ज.द.४.५. ।

खल्लकी । स्त्री । शर्करायां । थोड़ । वै.निघ. ।

खल्लिका । स्त्री । पिष्टकादिभर्त्जनपात्रे । श.च. ।

खल्लि(ली)टः । जि. खलती । श.र. । चिका. ।

खल्ली । स्त्री । हलादी शिरामीटने । थानधत्रा ।
वि.वी.विष्की.चि. । “खल्ली तु पाटजनीरुकरमू-
लायमोठनी” सरलदेवदारौ । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खलीवर्धनः । पुं । दन्तवेष्टजरीगविशेषे । मा-
रुतेनाधिकी दन्ती जायते तीव्रवेदनः । खलीवर्ध-
नसंशोऽसौ सञ्जाते रुक् प्रशस्यति ॥ भा.म.४.मं.
मुखरी.चि. । [निघ. ।

खल्वटः । पुं । कासरीमे । मं खीक्ला । वै.

खल्वटः । पुं । खलती । हे.च. ।

खल्वका । स्त्री । नाभिग्रहे । र.सा.सं. ।

खवल्ली । स्त्री । आकाशवह्नाम् । रा.नि.व.१ ।

खवारि । स्त्री । आन्तरिचोदके । रा.नि.व.१४ ।

खवास्यः । पुं । हिमे । हारा. । [व.११ ।

खशब्दाङ्कुरः । पुं, स्त्री । वेदूथ्यसणी । रा.नि.

खशा । स्त्री । सुरामांस्याम् । मं सरवा । श.च. ।

खशेटः । पुं । खलिसमर्थे । चिका. ।

खश्वासः । पुं । वायौ । चिका. ।

खसः । पुं । पामायाम् । थोम् त्रोगं । वीर-
णमूले । वै.निघ.वा.व्या.चि. ।

खसकन्दः । पुं । वाराहीकन्दे । वै.निघ. ।
चीरीग्रहणे । श्रीतीर्थ गाँह । प.सु. । चीरकचु-
कोहवे । र.मा. । [डॉ.र. र.मा. ।

खसगन्धः । पुं । चीरकचुक्वाम् । श्रीत्रक-

खसतिलः । पुं । खल्वसे । पोख्ता गाँह ।
गुणाः—“तिलमेदः खसतिलः कासश्वासहरः स्मृ-
तः । स्याद्वा खसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं सधु ।
याद्वि तिकङ्कषायस्य वातकृत्तकफासहृत् । धातूनां
शीघ्रकं रुचं मदकृष्णप्रियवर्देनम् । सुहृमोहकरं रु-
च्यं सेवनायुक्त्वनाश्रयम् ॥” भा. ।

खसफलम् । स्त्री । खल्वसे । पोख्ता, टैण्डि ।
वै.निघ. । [टोमांशी । रा.नि.व.११ ।

खसश्रवा । स्त्री । आकाशमांस्याम् । श्रुज्ज अ-

खसर्पणवटी । स्त्री । यक्ष्णधिकारी । See
खपंरपटिका ।

खसवीजम् । स्त्री । खल्वसे । पोख्तापाने ।
हिं खाखसवाना । गुणाः—“वर्धनं वृध्यं सुगुह्य क-
फकरं वातशमनञ्च । भा. ।

खस्रसः । पुं । खनाभा नाखवेदीशप्रसिद्धः ।

थाक्ती, पोखुनानां गच्छ । गुणाः—पाकी
मधुरः कान्तिवीर्यबलप्रदश्च । रा.नि.व.४ ।

खखसरसः (सारः) (चीरः) । पुं, स्त्री ।
अहिफेने । वै.निघ. । [मणौ । वै.निघ. ।

खस्फटिकः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । सूर्यकान्त-
खाखसः (तिलः) । पुं । खसतिले । था-
क्ती, पोखु गच्छ । See खसतिलः ।

खाखसतिलोद्भूतम् । स्त्री । खखसे । पो-
खु । वै.निघ. ।

खाजिकः । पुं । खानायाम् । थे. । हारा. ।

खाटिः । स्त्री । किणे । मी. ।

खाड़(ख)वः । पुं । मधुराखलवचनानामुग-
न्धिद्रव्यकृतखाद्यविशेषः । “खाड़वाः फलमधुराखल-
वणाः सुगन्धिद्रव्याः नामाविधाः” इति शिवदा-
सः । दीपानलखर्जूरैः । वै.निघ. ।

खात(त्र)म् । स्त्री । पुष्करिण्याम् । चम. ।

खादनः । पुं । दले । हे.च. । स्त्री । बाहारे ।
वै.निघ. । [तभोजनपात्रे । नकु.१८५५. ।

खादनकोष्ठकम् । स्त्री । चयस्य द्विहस्तोत्र-

खादिरः । पुं । विट्खदिरः । खदिरसारः ।
रा.नि.व.१८ ।

खादिरसारः । पुं । खदिरः । थ.प्र. । गुणाः
—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं कफनाशत्रयकफहामय-
नाशित्वं बलिकरत्वं दीपनत्वञ्च । रा.नि.व.८ ।

खाद्यम् । स्त्री । अष्टविधाहारान्यतमाहारः ।
थातार जिनिष । रा.नि.व.२० ।

खाद्यपत्री । स्त्री । खदिरपत्रे । रा.नि.व.८ ।

खानिः । स्त्री । खनी । हे.च. ।

खानिकम् । स्त्री । कुशच्छेदे । [८४३] लेख-
गर्त । त्रिका. । रत्ने । वै.निघ. ।

खानिष्कम् । स्त्री । अतिशुष्कमांसि । वै.निघ. ।

खानोदकः । पुं । नारिकेलः । त्रिका. ।

खापगा । स्त्री । गङ्गायाम् । हे.च. ।

खारः । पुं । खारीपरिमाणे ।

खारिः (री) । स्त्री । परिमाणविशेषः । ख.प.

द्रोणचतुष्टयपरिमाणे, शताधिकाष्टाविंशतिशरा-
वपरिमाणे वा (१२८ श.) । “चतुरादकी भवेद्द्रोणः
खारी द्रोणचतुष्टयम् ।” वै.निघ. ।

खारिकः । पुं, स्त्री । पुष्करतीर्थसमीपे प्रसिद्धे
महापारेवतफले इवे च । वड़. थे.प्र. । रा.नि.
व.११ ।

खार्जूरमुरा । स्त्री । खर्जूरधातकीपुष्पकृत-
मुराविशेषः । वै.निघ. । खर्जूरमये । थे.प्र. । मुर-
म । गुणाः—“माहीकाल्यान्तरं क्रिञ्चित् खार्जूरं
वातकोपनं । तदेव विशदं कथ्यते फलद्रव्यं लघु ।
कषायं मधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियवीधनम् ॥” सु.स.
४६५. । पिच्छखर्जूरविकृतिभवं खार्जूरमुच्यते ।
मतान्तरम् । “तालसिन्धोसखर्जूरसूक्ष्मांशुकिञ्च गृ-
ह्यते । यदसं तप्तदाह्यं हि विशेषं तत्परायणैः ॥”
तीक्ष्णहृद्गीनकः ।

खालित्यम् । स्त्री । कपालरोगे । [८४३] लेख-
लचयं यथा—“तेजोऽग्निलाघैः सङ्गैश्च भूमिं द-
ग्ध्वाथ कुप्यात् खलतिप्ररस्य । किञ्चित् दग्धा प-
लितानि कुप्यात्परिप्लुपञ्च शिरोहृष्टाणां ॥” च. ।

खार्जुरी । स्त्री । गाभारीरुचे । वै.निघ. ।

खिखिः । पुं । शृगालविशेषः । थाक्निशानौ ।
मं कीळा । मी. ।

खिक्कि(क्कि)रः । पुं । खिक्की । थाक्नि-
शानौ । मी. । बारिवालके । गुरुप्रवादिनेषु, खं-
लवानां । विश्व.हे.च. ।

खिच्चा । स्त्री । खेचरिकात्रे । वै.निघ. ।

खिदिरः । पुं । चन्द्रे । वै.निघ. ।

खिद्रः । पुं । रोगे । उषा. । [नि.व.४ ।

खिरहिट्टी । पुं । महासमझानामुपे । रा.

खिलः । वि. । अपहृते (भूत्यादी) । रा.नि.व.२ ।

खिलाहः । पुं । पाखुकेसरपुष्पे कपिलवर्णा-
त्रे । “खिलाहः कपिलो बाजी पाखुकेसरवाल-
पिः ।” न.द.१५. । [वेतपीतकः ।] न.द.१५. ।

खुङ्गाहः । पुं । वेतपीतवर्णात्रे । “खुङ्गाहः

खुज्ज(ख्जा)कः । पुं । देवताङ्गुलि । र.मा. ।

खड्गः । पुं । वातरक्तरीगे । वै.निघ. ।

खुडकः । पुं । गुल्फि । सु.नि. १५. ४

खुडवातः । पुं । वायुरोगभेदे । वै.निघ. ४

खुड्डाकः । त्रि । चूद्रे । ऋखे । कनिष्ठे । च. ।

खुड्डाकपद्मकतैलम् । क्ली । वातरक्ते तैलम् । पाठः — “पद्मकीश्रीरयश्चाह्वरजनीकाशसाधितम् । स्यात्पिष्टेः सर्ज्ममञ्जिष्टावैराकाकोलिचन्दनैः । खुड्डाकपद्मकनिदं तैलं वातासदाहनुत् ॥” रस.र. । च.चि. २६५. ।

खु(त्तु)रः । पुं । शफि । पश्चान्तिर थूर । श्मश्रु-च्छेदनास्त्रे । कूत्र । श.र. । कोलदले । कूत्रपांता । नखीनामगन्धद्रव्ये । मे. । खडादिपादके । थूत्रे । धरणि. ।

खु(त्तु)रकः । पुं । तिलवले । श.च. । कोकि-स्त्राचक्षुषे । कूत्रेथाड़ा । क्ली । उत्तमवङ्गे । वै. निघ. २५. जीर्णज्व.चि. । [कयुठ. । अम. ।

खुरणसः । त्रि । चिपिटनासिके । ङेष्टो-ना-

खुरसाना । स्त्री । खीरसनीयमात्राम् । वै. निघ. । पुं । खीरसानदेशीयौत्तमाश्वे । “ताजिकाः खुरसानाश्च तुषाराद्यौत्तमा हयाः ।” नकुलः ।

खुराकः । पुं । यवनाले । जनान्तर । पशौ । वै. निघ. । [त्रैत्र उँड़ । उपधानि । मे. ।

खुरालिकः । पुं । नापिकभण्डाग्रम् । नापि-

खुरासनी-वचा । स्त्री । तद्वेशीयवचायाम् । श्वेत वट । मं श्वेतवेखण्ड । वै.निघ. ।

खुरासानी-यमानी । स्त्री । यमानीभेदे. खुरमाण इति मङ्गराष्ट्रदेशी । गुणाः — “खुरासानी-यमानी तु कटुः रुचा च पाचिका । गण्डिकोष्णा मादिका च गुर्वी वातकरी मता । कफनाशकरी प्रोक्ता गुणस्त्वस्य यमानिवत् ॥” वै.निघ. ।

खुरिकापत्रः । पुं । केनीवामपत्रशके । मं केनी. । वै.निघ. । [अ. ।

खुलकः । पुं । अङ्गापादयोः सम्बन्धे । सु.चि. १८

खुल(स्व)का । स्त्री । नाभिग्रहे । र.सा.सं. ।

खुल्लम् । क्ली । नखीनामगन्धद्रव्ये । श.च. ।

खुल्लकः । त्रि । खल्वे । च.टी. ।

खेगमनः । पुं । कालकण्ठपक्षिणि । श.मा. ।

खेचरः । पुं । पारदे । पक्षिणि । क्ली । खेचरा-न्ने । वै.निघ. । काशीषे । शिद्रकम् । र.सा.सं. ।

खेचरा । स्त्री । आकाशवल्गाम् । वै.निघ. ।

खेचराञ्जनम् । क्ली । काशीषे । शिद्रकम् । वै.निघ. । [पाकराज. ।

खेचरान्नम् । क्ली । खेचरिकायाम् । थिडूडी ।

खेटः । पुं । कफि । मे. । अश्वे । क्ली । तथे । श.र. ।

खेदिनी । स्त्री । अश्नपणीवले । श.च. ।

खेला । स्त्री । खनामस्त्रातनुषे । केनो । गु-णाः — मधुरा शीता स्त्वदा रुचिकृचा । रा.नि.व.५ ।

खेसरः । पुं । अश्वतरे । शृङ्गात्र । रा.नि.व.१६ ।

खोङ्गा(ङ्गा)हः । पुं । श्वेतपिङ्गलवर्णश्चे । हे.च. ।

खोटः (कं) । पुं, क्ली । यमक, फुट इति ख्याति रसजारणद्रव्ये । तल्लक्षणं यथा — “खोटकं स्वर्णसं-तुल्यं समावर्तच्च कारयेत् । कुकुटाङ्गनिभं मृतं प-ट्ट भेदि भवेवदा । आवर्जितं पुनस्तद्वत् खोटव-द्धरसाकृति । अल्यं कठिनं श्वेतं शिखिना सदृशं पचेत् । श्वेतपीतगुरुत्वञ्च सदृसिकथकसन्निभम् । अपिमध्ये यदा तिष्ठेत्खोटवद्धस्य लक्षणम् । नाना-वर्णस्तथा खच्छी धृती योऽप्री जलौकवत् । वर्धते सतको यस्य जलौकावद्धलक्षणम् ॥”

खोटिः (टी) । पुं, स्त्री । कन्दुरुखोटि । च.द. वा.व्या.चि. । पालङ्गीवले । श.च. ।

खोड़ः (रः) (लः) । त्रि । खड्गे । अम. ।

खोरकः । पुं । गर्हभञ्जरे । गजवै. ।

खोलकः । पुं । वल्लीके । उद्देशिणि । शिर-स्त्राणे । पांगुडी । चिका. । पूगकोषे । उपावित्र शोभा । मे. ।

खोलिः । स्त्री । तूणे । श.मा. ।

ग

गगनम् । स्त्री । अमघाती । अल । मेघ । रा. नि.व.२३ कनकसुन्दरसे । [See अमघम् ।

गगनमारकगणः । पुं । अममारकद्रव्येषु ।

गगनसुन्दरः । पुं । गहण्यां रसः । रसः १ तो. गन्धकं १ तो. अमं ८ तो. जलिन वटी का-
थ्यो । मा.२-४ र. । र.चि. । अथः ज्वराति-
सारि—टङ्गणहिहलुगन्धकांश्च प्र. समम् । जीरि-
शीरसेन (थिकहे) १ भावनाः । मेघ. ।

गगनस्पर्शः । पुं । वायौ । वै.निघ. ।

गगनादिलीहम् । स्त्री । सीमरीगे । “गगनं
चिफला लीहं कुटजद्रुकवयम् । पारदी गन्धक-
श्चैव विषटङ्गणसर्जिकाः । त्वग्लो तैजपत्रच वरं
जीरकयुष्मकं । एतानि समभागानि घृणाचूर्णानि
कारयेत् । तदहं चित्रकं चूर्णम्...॥” अल, जि-
फला, लोह, कुडुचि, जिक्कट्टे, पारा, गन्धक,
विष, मोहांगारं थै, माजिमाटी, गुडुवक्,
एला, तेजपत्र, वज्र, जीरा, कृष्णजीरा प्र-
त्येकं समभागं चूर्णं । सर्षपचूर्णं चिक्कमूल-
चूर्णं । र.सा.सं. ।

गगनादिषटी । स्त्री । वातरोगे । अमक
पारदगन्धकतामकमुखलीहतीक्ष्णलीहखर्षमाचिकं
एषां प्र. समभागं यटीवासकराक्षामूकसाण्डकाशिन
मईयेत् । मा. २ र. । अल, पारा, गन्धक, ताम्रा,
मुण्डुं ७ तीक्ष्णलोह, स्वर्णमाक्षिकं प्रत्येकं
समभागं ; यष्टिमधुरं काथं, वासांकाथं, किम्-
मिसेरं काथं ७ भूमिकुशांशुकाथे मर्दन ।
मात्रा २२ति अश्वपानं घृतं ७ मधु । र.सा.सं. ।

गगनाम्बु (नोदकम्) । स्त्री । नौहारजले ।
आकाशवारिणि । गुणाः—चिदीषघ्नं बल्यं रसाय-
नं मिथं रचीघ्नं शीतलम् आक्तादकं ज्वरदाहविष-
घ्नम् । सु.स.४६च. ।

गङ्गा (ङ्गा, का) । स्त्री । खनामख्यातन-
द्याम् । तज्जलगुणाः—शीतं खल्वं स्वादु अतिरो-
चकं पथ्यं पाचकं पावनं दन्तामीहघ्नं दीपनं प्र-
ज्ञाकरम् । रा.नि.व.१४ । लज्जालुकायां । वै.निघ. ।

गङ्गाचिस्त्री । स्त्री । चिस्त्रविशेषे । गांहीन ।
हारा. । [चिका. । See चिस्त्रम् ।

गङ्गाटयः । पुं । चिस्त्रमख्ये । चिस्त्रिं गाह् ।

गङ्गाधरकाथः । पुं । अतीसारे कष्टटावपर-
नामकायाः । “कष्टटाडिमज्जमूयङ्गाटकपत्रवर्हि-
ष्ठं । जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगवाहिनीं
कथ्यात् ॥” कौटु, दाडिम, जाम्, भिक्काडा
(ईशादेर) पाता, वागा, मूता, गुट्टे प्रत्ये-
कं २२० र. । मा. ।

गङ्गाधरचूर्णम् (वृहत्) । स्त्री । अतीसारे
शौषधम् । सुलाश्लोषाकयष्टीधातकीपुष्पलोध-
बालकविल्वशलाटुमीचरसपाठेन्द्रयवकुटजलगाभा
स्थिवराहकान्तातिविषाणां प्र. चूर्णं समभागम् ।
मूता, श्लोणा, गुट्टे, धाईकूल, लोधा, वागा,
वेणुगुट्टा, मोचरस, आकुनादि, ऐल्यव,
कुडुचिहान, आयाहि, वराहकान्ता, आतईठ
प्रत्येकं चूर्णं समभागं । अथवया—सुकेन्द्र-
यवमीचरसविल्वशलाटुधातकीलोधाणि प्र. सम-
भागानि । गुड्डेन सैवम् । मूता, ऐल्यव, मोच-
रस, वेणुगुट्टा, धाईकूल, लोधाचूर्णं प्रत्येकं
समभागं । अपरं यथा—मीचरसमुक्तयष्टीपा-
ठाश्लोषाकधातकीपुष्पाणि प्र. समभागानि । द-
धिमलुना सैवम् । मोचरस, मूता, गुट्टे, आ-
कुनादि, श्लोणा, धाईकूलचूर्णं प्रत्येकं सम-
भागं । भा.म.१४. ।

गङ्गापत्नी । स्त्री । खनामख्यातपत्राकविशेषे ।
मं गङ्गावती । कं वट्टगांधारी । गुणाः—कटुः
उष्ण वातघ्नी व्रणरोपणी च । रा.नि.व.१० ।
र.सा.सं.अममारणे । लज्जालुकायां । वै.निघ. ।

गच्छः । पुं । वृत्ते । इ.च. ।

गजः । पुं । हस्तिनि । अयं कूलचरत्वात्तद्वृत्तः ।
नागकेशरवृत्ते । नागेश्वरं गाह् । वै.निघ. । नज-
पिपल्याम् । पञ्चतिलकृतम् । गजपुटे । प्रयोगा. ।

गजकणा । स्त्री । गजपिपल्याम् । र.मा. ।
सा.कौ.बाहुशालगुडे । [रा.नि.व.७ ।

गजकन्दः । पुं । हस्तिकन्दनाममहाकन्दशकं ।

गजकर्णा (र्यी) । स्त्री । करिकर्णवम्बे कन्दशाकविशेषे । हिं हस्तिकर्णा । सं वट्स्त्रीकन्द । गुणाः—तिक्ता उष्णा वातकफहरा पाके स्नादुः शीतज्वरघ्नी पित्तशूलशोथमित्री हृद्यन्नानाहोदरघ्नी वनगुरणवत् यक्ष्णशोघ्नी च । भा.पु.१भ.शाकव. । आसुकर्णिलतायाम् । रा.नि.व.३ ।

गजकर्णिका । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कौकु-
ड । वै.निघ. । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रात्राजश-
भा । रा.नि.व.३ ।

गजकुसुमः । पुं, स्त्री । नागकेशरश्चे तस्य धे-
च । नागेश्वर गच्छ वां तांशत्र फूल । भेष-
सुखरी.चि.परिमेश.गुडी ।

गजकृष्णा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । भा.रुद्रतै-
ले । “गजकृष्णा कटुर्वातघ्नभनुहृद्भवर्धनी । उष्णा
निहन्त्यतीसारं आसकलामयक्रिमोन् ॥” भा. ।

गजकेश(स)रः । पुं । नागकेशरः । नागेश्वर ।
सि.यो.कृद्.चि.एलादिगुडी । “लवङ्गगजकेशर-
कोलमज्जाः ।”

गजकेश(स)रीरसः । पुं । आमज्वरादौ र-
सः । “गुह्यमृतं विषद्वन्द्वं व्योषं विफलमेव च । ज-
यपालसमङ्गला भङ्गतीयेन मर्दयेत् ॥” भा. १
रु. । रस.कौ. ।

गजचिर्भ(भि)टः (टा) । स्त्री । इन्द्रवारु-
ण्याम् । रात्राजशभा, गौरकलाडू । प.सु. ।
रा.नि.व.३ । च.द.गुल्फ.वि. । (टः) गौडुम्बायां ।
गौरक । चिका. ।

गजजातिः । स्त्री । हस्तिजाती । सा त्रिधा
भद्रः मन्द्रः स्रग्धेति । रा.नि.व.१६ ।

गजदन्तः । पुं । करिदन्ते । शक्तिर दौत ।
वै.निघ. । एतन्मयी श्वित्रघ्नी ।

गजदन्तफला । स्त्री । उङ्गतीनामफलशाक-
लतायाम् । रा.नि.व.७ ।

गजदन्तवत् । स्त्री । मूलके । वै.निघ. ।

गजदन्तिका । स्त्री । हस्तिदन्तायाम् । वा.
उ.१६५. । [अथैव हि बालियापिपल । भा. ।

गजद्रुमः (पादपः) । पुं । नन्दीहवे । गज्रा

गजपिप्पली । स्त्री । (*Scindapsus offi-*

cinalis.) Syn. *Pothos officinalis*. स्क-
नामख्यातहवे । गजपिप्पल । तं गजपिप्पल । सा
चविकायाः फलमिति केचित् । “चविकायाः फ-
लम्याशैः कथिता गजपिप्पली ।” इति । गुणाः—
दीपनौ पाचनी उष्णत्वादसशोथनी याक्ष्णी कटू-
ष्णा रुक्षा सान्यविवर्द्धनी च । रा.नि.व.६ । तत्-
फलं विष्टिः दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनं वि-
पाके मधुरं रक्तपित्तघ्न च । सु.सु.४६५. ।

गजपुटम् । स्त्री । श्रीषधपुटनार्थं सपादहस्तप-
रिमितनिष्ठाततवत्खाति । उक्ते १० शत, आ-
शत १० शत । “सपादहस्तमानेन कुण्डे निखि-
तयायते । वनीपलसहस्रेण पूर्णं मन्त्रे विधारयेत् ।
पुटनद्रव्यसंयुक्ताङ्गीठिकां सुदृतिं मुले । अथाङ्गी-
नि करण्डानि अङ्गीन्यपरि निःक्षिपेत् । एतद्गजपु-
टम्रीकं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥” भा. । “गजप्र-
माणगम्भीरं शृङ्गिरं क्रमशस्ततः । त्रितल्लितयमुखं
त्रिवितल्लितलं तथा । एवं विधाय यत्नेन विशिर-
स्ककरीरवत् । तस्य पादत्रयं सम्यक् पूरयित्वा व-
नीपलैः । भेषज्यकीठिकां तत्र स्थापयित्वा ततः
पुनः । वनीपलैः संवृण्वयादितद्गजपुटं स्मृतम् ॥”
गञ्जैर २ शत वा १५० शत, ७ विगठ त-
वा, २ विगठ मूत्रेण कौडं गठं । अचि. । ह-
स्तप्रमाणगन्तो यः पुटः स तु गजाह्वयः । इति
प्रयोगाः । [हि.च. ।

गजप्रिया । स्त्री । शल्लकीहवे । भागविशेष ।

गजवला । स्त्री । गोरव्याम् । गौरवृक्षाङ्क-
निष्ठा । “नयति गजवलामूलं ।” च.द.कास.चि. ।

गजभक्षः (क्ष्यः) (कः) । पुं । तालहवे ।
अश्वत्थहवे । रा.नि.व.६।११ ।

गजभक्षा (क्ष्या) । स्त्री । The gum oli-
banum tree. शल्लकीहवे । प.सु. ।

गजमदः । पुं । हस्तिमदे । वै.निघ. ।

गजमदहरणी । स्त्री । शिवलिङ्गनीलता-
याम् । वै.निघ. । [रु. । श.मा. ।

गजमाचलः (मोटनः) । पुं । सिंह । हा-

गजमुक्ता । स्त्री । करिण्डस्थसुक्तायाम् । वै.
निघ. । [नाद । भेष.कुष्ठ.चि. । सु.चि.६५. ।

गजल(ले)ण्डः । पुं । हस्तिविष्टायां । शङ्खी

गजवल्लभा । स्त्री । गिरिकदलीवृक्षे । वृत्ता-
कला । शङ्खकौवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गजवाजिप्रिया । स्त्री । भूमिकुशाखे । कुं-
हेकुंगुड । वै.निघ. । [चिकित्साशास्त्रे । चर. ।

गजवैद्यकम् । स्त्री । पालकाय(व्य)क्तगज-

गजाख्यः । पुं । चक्रमर्द्धघुपे । टाकन्दा गीष् ।
रा.नि.व.४ ।

गजाण्डम् । स्त्री । पिण्डसूले । रा.नि.व.७ ।

गजादनः । पुं । अश्वत्थवृक्षे । र.मा. ।

गजादिनामा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । “ग-
जादिनामाकरहाटकृष्टैः ।” सु.चि.१८५. ।

गजारिः । पुं । गजमादनशङ्खकौवृक्षे । “गजा-
रिस्तुसिंहयोः ।” इड्डचन्द्रः ।

गजाशनः । पुं । कमलकण्ठे । वै.निघ. । अ-
श्वत्थवृक्षे । मद्.व.५ । शालवृक्षे । र.भा. ।

गजाशना । स्त्री । भद्रायाम् । डाँड, मित्रि ।
श.च. । शङ्खकौवृक्षे । पद्मसूले । र.मा. । शणवृक्षे ।
वै.निघ. । [च.द.अर्थ.चि.बहुशालगुडैः ।

गजाह्वः । पुं, स्त्री । नामकेशरवरे । तत्पुत्रे च ।

गजाह्वया । स्त्री । यूथिकाघुपे । श्वेत यूथे ।
रा.नि.व.१० । गजपिप्पल्याम् । भा.पू.१भ. ।

गजाह्वा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । “गजाह्वा
व्याधिघातका ।” भा.पू.१भ. ।

गजेष्टा । स्त्री । भूमिकुशाखे । रा.नि.व.७ ।

गजोपकुल्या । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । वै.निघ.
२भ.अहणी.चि. । भैष.कुष्ठचि. । [निघ. ।

गजोपमः । पुं । कुमाय्या । शूतकुंगद्री । वै.

गजोषणा । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.५ ।

गज्जा (ह्वा) (ञ्जिका) । स्त्री । मयभाखे ।
श.र. । मदिराष्टहं । अम. । रत्नखनी । मी. । गज्जा
इति प्रसिद्धं वणिग्द्रव्यं । गुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

गज्जायिका । स्त्री । शक्ताशने । मित्रि, डाँड ।

गठा(डो)त्यम् । स्त्री । साम्भरापरपर्यायं ल-
वणे । माशत्र लवणं । रा.नि.व.६ ।

गङ्गः (कः) । पुं । मन्थमेदे । गङ्गूहे शाह ।

मी. । गुणाः—मधुरः रसः कषायः शीतः लघुश्च ।
राज.१प. । स्त्री । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गङ्गदेशजम् । स्त्री । साम्भरलवणे । रा.नि.व.६ ।

गङ्गलवणम् । स्त्री । साम्भरदेशजलवणे । मूत्र-
त्र लवणं । गुणाः—लवणं ईषदुर्लभं मलघ्नम् उष्णं
दीपनं कफवाताशोफं कोष्ठशीघ्रनञ्च । रा.नि.व.६ ।

गङ्गाख्य(दिलवण)म् । स्त्री । साम्भरलवणे ।
रा.नि.व.६ । [१८ ।

गङ्गिः । पुं । तरुणवृक्षे । यूता वाङ् । रा.नि.व.

गङ्गिशः । पुं । तन्नामकमन्थविशेषे । गुणाः—
गङ्गिशो मधुरो याही बन्ध्यो वज्रिप्रदी गुरुः । रा-
ज.१प. ।

गङ्गुः (ङ्गुः) । पुं । पृष्ठवर्ग्यी । कुंष्ट । रा.नि.
व.२० । गलगण्डे । पृष्ठगुडे, स च घाटामसकयो-
र्मध्ये मांसवृद्धिः । अ.म. । शल्यास्त्रे । श.र. । कि-
ञ्चुलुके । त्रिकान् । मन्थासाम्भरोगे । वै.निघ. । वि-
कुम्भे । मी. ।

गङ्गुरः (लः) । वि । कुम्भे । कुंष्ट । श.र. ।

गङ्गु(ण्डु)पदः । पुं । किञ्चुलुके । कैटो । मं-
दाणा । अम. । [शर्करायाम् । वै.निघ. ।

गङ्गोलः । पुं । गुडे । उषा । यासि । ह.च. ।

गङ्गु(ङ्गु)कः । पुं । सौवर्णभङ्गारे । (गोदाङ्ग
गङ्गु । श.र. ।

गद्या(द्या)ण(ल)कम् । स्त्री । ४८ अथवा
६४ रक्तिकमाने । लीलावती । वैद्यकम् । शाण-
घटके, शताधिकद्विनवतिरक्तिकासु वा । २ (तो-
ला । “गद्याणोमापकैः षड्भिः... । त्रिभिः शाणै-
र्भवेत्सोला षड्विंशत्याणकं विदुः ।” तोडनानन्द. ।

गणः । पुं । अजमोदायाम् । द्राक्षुनी । मं कि-
रमाणीश्रीम्बा । वै.निघ. । चौरनामगन्धद्रव्यं । मी. ।

गणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवारुण्या । रा.नि.व.१ ।

गणपीठकम् । स्त्री । वक्षसि । श.च. ।

गणरूपः (कः) । पुं । अर्कवृक्षे । आकल
गाह । अम. । त्रैताकवृक्षे । र.मा. । मन्दारार्कं ।
प्रकारकं । रा.नि.व.१० । See राजार्कः ।

गणरूपी (रु) । पुं । त्रैताकं । श्वेत आर्क-

न । र.मा. । अर्कवृक्षे । वै.निघ. । रक्ताक्षे । रा. नि.व.१० ।

गणवतीसुतः । पुं । दिवोदासे । “धन्वन्तरि-
दिवोदासः काशिराजः सुधीवः । पालिकास्था
गणवती करणचिरासुतः ।” पालिकास्थे । त्रिका. ।

गणहासः (कः) । पुं । चीरनामकगन्धद्रव्ये ।
चीरा इति पश्चिमदेशे । गै.ठे.ना. । मं गटीका ।
रा.नि.व.१२ । चण्डालकन्दे । अजमोदायाम् । द्रा-
क्षुनौ । वै.निघ. ।

गणिका । स्त्री । यूथिकापुष्पवृक्षे । यूँहेकुलत्र
शास्त्रे । र.मा. । श्वेतयूथिकायाम् । श्वेत यूँहे
शास्त्रे । रा.नि.व.१० । पीतयूथिकायां । वै.निघ. ।
गणिकारिकायाम् । गणित्ति । श.र. । हस्तिन्यां ।
जटा. ।

गणिकारिका । स्त्री । (Premna serati-
folia. Syn. P. Spinosa.) क्षुद्राग्रिमख्ये ।
छोटि गणित्ति । तें चिरिनेल्लिचेट्टु । गुणाः — क-
टूणतित्तवातकफशोफश्लेष्माग्रिमन्याशीमलविट्भा-
अमहरी । रा.नि.व.६ । Sec अग्रिमस्यः । गणि-
कारीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

गणिकारो । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे, कीडण-
देशे खनाम्ना प्रसिद्धे । वासुकोकुलत्र शास्त्रे । मं
गणरी । गुणाः — अतिसुरमिः विदाषघ्नो दाह-
शीपघ्नरा कामोद्दीपनी च । रा.नि.व.१० । गणि-
कारिकायाम् ।

गणेरुः । पुं । कर्णिकारवृक्षे । कर्णिकानूलेत्र
शास्त्रे । पारिमद्रव्ये । वै.निघ. । स्त्री । हस्तिन्यां ।
मे. । [चि. वै.निघ. ।

गणेरुकः (का) । पुं. स्त्री । गणिकारिपुष्पवृ-

गणेशः (कुसुमः) । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । रा.
नि.व.१० । [सू.लानि.] अर्ककाशः ।

गणेशप्रियः । पुं । रक्तकरवीरे । “गणेशप्रिय-

गणेशभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरे । रा.नि.व.११ ।

गणोत्साहः । पुं । गण्डके । गण्डात्र । त्रिका. ।

गण्डः (कः) । पुं । खड्गिनि । गण्डात्र । मे. ।
कपोलदेशे । शास्त्रे । रा.नि.व.१८ । रोगविशेषे ।
“निवहः श्वययुयस्य मुक्त्वल्लभ्यते गले । महान्वा
यदि वा ऋक्षसं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥” सु.नि.

११५. । करिकपीले । अम. । गन्धौ । चिक्के ।
पिटके । मे. । [१६५. १

गण्डकर्णः । पुं । बाह्यदीर्घकपालकर्णे । स.सू-

गण्डकारी । स्त्री । वराहकान्तायाम् । वरा-
कांठा । श्वेतलज्जालुकायाम् । लज्जावती । र.
मा. । खदिरौष्ठे । अम. । श.च. ।

गण्डकाली । स्त्री । खदिरौष्ठे । अम. । का-
कजहायां । ककशांठे । शल्लकीवृक्षे । वै.निघ. ।

गण्डकी । स्त्री । इक्षुदण्डे । आथ. । नकुल.
१२५. ।

गण्डकुसुमम् । स्त्री । गजमदे । हारा. ।

गण्डगात्रम् । स्त्री । (Aunona squamo-
sa.) आतापिकले । आता, पाना । हिं शरी-
फा । मं शीताफल । गुणाः — “गण्डगात्रं हिमं ठ-
ष्यं वातपित्तनिर्मुदं । श्लेष्मणं तर्पणमनं बान्धुरह्ने-
शनिपीडनम् ॥” अचि. । श.च. ।

गण्डगोपालिका । स्त्री । आमवाटिकास्थ-
कीटविशेषे । आशुप्राका । हिं गण्डगुयारि । भा. ।

गण्डदूर्वा । स्त्री । जलीपरिजायमानदूर्वावि-
शेषे । दूसाविशेष, गै.ठे.दूसा । हिं गाखरि
दुविपाच । मं गण्डरदूर्वा गाढीहरियाली । कं
मोनगते । गुणाः — मधुरा शीतला वातपित्तज्वर-
घ्नो हन्तदीपघ्नो भनतणाग्रमघ्नी च । रा.नि.व.८ ।
“गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी याद्विणी लघुः ।
तिक्ता कषया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी । दाह-
हणा बलासासकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥” भा. ।

गण्डफलकः । पुं । प्रशस्तगण्डस्थले । अशुष्ठ
गण । वै.निघ. ।

गण्डमाला । स्त्री । Inflammation of the
glands of the necks &c. खनामस्थित-
गलरोगविशेषे । गण्डमाला । तस्य सम्प्रदायरूपे—
“कर्कशकोलामलकप्रमाणैः कलांसमन्यागलवङ्गथे-
षु । मेदःकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्याद्गण्डमाला
बहुभिन्न गण्डैः ॥” मा.नि. । “मेदस्याः कण्डमन्या-
लकवावङ्गणया मलाः । सवर्णान् कठिनान् क्षि-
ग्धान्वातार्काः सलकाजतीन् । अवगाढान् बहून् ग-
ण्डान् चिरपाकांश्च कुर्वते । पचन्तेऽप्यत्र जलस्यै
सवन्यस्यैऽतिकण्डुराः । मय्यन्यस्यै भवन्त्यस्यै दीर्घ-

कालानुबन्धिनः । गण्डमालापची धैर्यं दूर्ध्वं च-
यद्विभाक् । तां त्यजित्स्वरक्तर्हिपार्श्वरक्तसपौन-
सां ॥ वा.उ.२६५. । “हर्दिर्वरिचनं स्वेदी नखं
धूमः शिराव्यधः । अग्रिकर्षं खारयोगः प्रलेपो
लहानि च ॥ पुराणघृतपानञ्च और्ध्वलोहितशा-
लयः ॥” इति पथ्यापथ्यम् ।

गण्डमालिका । स्त्री । गण्डमालायाम् ।
लज्जालुकायाम् । रा.नि.व.५ ।

गण्डरोगः । पुं । अथस्य मुखरीगभेदे । “ग-
ण्डाभ्यन्तरी गण्डः गण्डरोग इति स्मृतः ।” ज.
द.२६५. ।

गण्डशैलः । पुं । ललाटे । हे.च. ।

गण्डस्थलम् । स्त्री । कपोलदेशे । वै.निघ. ।

गण्डाङ्गः । पुं । खड्गिनि । ग.उ.३. श.च. ।

गण्डारिः । पुं । कौविदारवृक्षे । त्रु.का.श.न.
गां. । भा. । मल्लविशेषे । वै.निघ. ।

गण्डालजी । स्त्री । गण्डजरीगे । लक्षणं—
“गण्डालजी स्थिरः शोकः गण्डं दाहज्वरान्वि-
तः ॥” वा.उ.२१५. ।

गण्डालिनी (ली) । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ।
रा.नि.व.८. । श्वेतदूर्वायाम् । अम. । सपांठ्याम् ।
सू.ग.क. वां. । भा. । [सु.शा.५५. ।

गण्डास्थि । स्त्री । कपोलास्थिद्वये । च.शा.७५. ।

गण्डः । पुं । चपुषे । कण्ठमणौ । तद्वशाखा-
याम् । वै.निघ. । तद्वकाष्ठे । हे.च. ।

गण्डीरः । पुं । शाकविशेषे । गण्डिनी, आलि-
क्ष, अगर्भ शाक, गुनछिग्री । अ.टी.भ. । च.सू.४
अ. । मल्लिहायाम् । सुहीठवे । रा.नि.व.८. ।
कटुशरणे । वै.निघ. ।

गण्डीराद्यतेलम् । स्त्री । सखलकटिमादि-
कुष्ठरीगेषु हितम् । “गण्डीरिकाचिचकामांकांका-
कुष्ठदुमलस्त्वचैः समूचैः । तैलम्यचैत्”..... ।
तेल ४ भ. । गोमूत्र १७ भ. । कक—सू.श्री-
श्रीर वा गण्डिठा, छिद्रकमूल, डूजराज, आ-
कन-आटा, कुड़, कुटेजवक् वा सोर्गानुहाल
एवम् तैलकव लवण मिलित १ भ. । च.द. ।

गण्डीरिका (री) । स्त्री । सुहीठवे । मन-
ना निक्षुब्ध, तैकटा निक्षु. । रा.नि.व.८. । च.

द.गण्डीराद्यतेकि । मल्लिहायाम् । प.सू. । शाक-
विशेषे । भा.म.प्रमि.चि. । दृषी । रक्तकाचनवृक्षे ।
वै.निघ.संग.दृषी.चि.वाङ्गिरीयते । [गटा. ।

गण्डुः । पुं, स्त्री । कन्फे । वै.निघ. । लपधाने ।
गण्डूपदः । पुं । किञ्चुलुके । कै.टो. । अम. ।

गण्डूपदभवम् । स्त्री । शीषके । हे.च. ।

गण्डूपदाद्यतेलम् । स्त्री । व्रणरीगे हितम् ।
कटुतेलं ४ श. पार्श्वार्थजलं १६ श. कल्काद्यगण्डू-
पदः (कै.टो.) १ श. । अथवा कटुतेलं १ श.
कल्काद्यगण्डूपददशकं (कै.टो.) १० टो. । च.द. ।

गण्डूपदी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । वै.निघ. ।
तुद्रकिञ्चुलुकायाम् । अम. ।

गण्डूली । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् । वै.निघ. ।

गण्डूषः (धारणं) । पुं, स्त्री । चुलुके । गण्डू-
ष । केहलीरकषायादिद्रवैर्मुष्मापूरणं गण्डूषः ।
आपूर्य च मुखेन धारणं गण्डूषधारणमुच्यते । त-
स्य द्रव्यमात्रा द्रवद्रव्यं पलमात्रं सूक्ष्मवर्णस्य च को-
लप्रमाणम् । तद्धारणमात्रा—“आसज्यया तु
या मात्रा गण्डूषे सा प्रकीर्तिता ।” च.द. । तत्र
गण्डूषधारणं तावत्कार्यं यावत्कफपूरणस्य ता दीघ-
च्छेदः नेत्रत्राणमुत्तिष्ठ भवेत् । गण्डूषयतुर्विधः क्षि-
प्तनशननशोधनरीपणभेदेन । “क्षिप्तार्थैः क्षेहिनी
वाते स्वादुशैतेः प्रसादनः । पिप्प कटुस्त्वलवर्णैश्च-
णैः संशोधनः कफे । कषायतिक्रमधुरैः कटुर्ध-
रीपणो व्रणे । इति । दद्याद्भवेष्टु धूर्णस्य गण्डूषं
कोलमात्रकम् । कर्षप्रमाणः कल्कस्य कवल्के दीयते
बुधैः । धातयेन पञ्चमाङ्गान्गण्डूषाः कवलादयः ।
व्याघ्ररपचयक्षुष्टिवैशद्यं वज्रलाघवं । इन्द्रियाणां
प्रसादस्य गण्डूषे विधत्ते भवेत् ॥” भा. । आसचारौ
मुखे पूर्णं गण्डूषः कवलोऽन्यथा । द्रवेषु दद्यात्पूर्णं
हि गण्डूषे कर्षमात्रकम् ॥ पलमात्रं द्रवं सर्वं ग-
ण्डूषे दापयेद्बुधः । द्रवेषु कार्यां गण्डूषः कल्केन
कवलः स्मृतः । कल्कः शकलरूपः स्यात् तत् सूक्ष्मं
प्रदापयेत् ॥ एकविंशच्चतुःपञ्चवारान् कृत्यादना-
लसः ।” करिगुणायभागि । प्रस्तुतिपरिमिते । मी. ।

गण्डोलः । पुं, स्त्री । गुडै । चिका । शर्करा-
याम् । यासि । वै.निघ. । [रीप्रादि. ।

गतशोकः । पुं । अशोकवृक्षे । वा.सू.१५५.

गतात्तवा । स्त्री । निवृत्तरजस्वायां वृद्धायां स्त्रियाम् । रा.नि.व.१८ ।

गतिः (कः) । स्त्री, पुं । नाडीभेदे । नाडी । नाडीत्रये । मे । अश्वस्य गतिविशेषे । घोडात्रिंशत्, कदम् । प्र. । तद्यथा — “सङ्कीर्णा विकटभ-
ष्टा वक्ता सौष्टववर्जिता । अश्वस्य बलिता चैव वाजिनां निन्दिता गतिः ॥ षोडशच्छीटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं दिगुणितङ्गला हस्तानां पुनरति यः ॥ स श्रीप्रगतिरित्युक्तो बाजी धन्यः । प्रोधानैः । दशह्रीना भवन्तेऽत्रे मध्यमाधमगा ह-
याः ॥ दूरसुखिण्ययः पादांस्तान्नाङ्गारान् स्पृश-
न्निव । पुनर्याति सुसंहर्यो बाजी भद्रगतिस्तु सः ॥ पूजिता वपमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतीत्य-
गतयो नेष्टाः सर्वदेव तुरङ्गमाः ॥” ज.द.७भ. ।
“गतयः षड्विधा धाराः स्कन्दिनं रेचितं मुतम् ।
धोरितकं वलितस्य तासां लक्ष पृथक् पृथक् ॥”
द्वितीयः । “धोरितं बलितं मृत्युत्तेजितीतेजि-
तानि च । गतयः पञ्च धाराख्यान्तरङ्गानां क्रमा-
दिमाः ॥” छे.च. । “गतिः मृता चतुष्का च तद-
न्मध्यजवापरा । पूर्णवेगा तथा चान्या पञ्च धाराः
प्रकीर्तिताः ॥” “गतिरेका मृता चास्य चातुरीया
द्वितीयका । वेगसन्निष्ठतौया च धारा वेगवती
तुरी ॥ धारा तु पञ्चमी प्रीक्षा न शृणोति न पश्य-
ति । सर्वकर्मज्ञतो बाजी तस्यासां परिवर्ज्येत् ॥”
नकुल. ।

गदम् । स्त्री, पुं । विषे । कुक्षीषधी । कूड़ ।
रा.नि.व.६।१२ । वै.निघ.अलकसन्निपात.चि. ।
रोगे । रा.नि.व.२० ।

गदघ्नः । पुं । नन्दीवले । वै.निघ. ।

गदनिश्चयः । पुं । माधवीयरोगनिश्चयकग्रन्थे ।

गदसुरारिः । पुं । प्रीदामज्वरे रसः । “रस-
बलिशिलबीहव्योषताम्राणि तुल्यान्यथ सदरदनागं
भागमेतन्मृदंष्ट्रं भवति गदसुरारिश्चास्यगुणाहयं ।”
द्रग, शंकर, मनहल, ज्योह, जिकट्टे, त्राय,
शिशुल, नीष.श्रु.टो.टक गमडांग । र.सा.सं. ।

गदविनोदनिघण्टुः । पुं । वैद्यकनिघण्टु-
भेदे ।

गदहरः (री (रु)) । पुं । वैद्ये । वै.निघ. ।

गदा । स्त्री । पाटलवृक्षे । श.च. ।

गदाख्यम् । स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । र.सा. ।

गदागदी । पुं हि. । अश्विनीकुमारी । चिकाम् ।

गदाग्रणीः । पुं । चयरीगे । रा.नि.व.२० ।

गदारातिः । पुं । शीषधे । रा.नि.व.२० ।

गदार्त्तिका । स्त्री । गीजिह्वायाम् । पार्थिव-
कूटि । वै.निघ. ।

गदाह्वयम् । स्त्री । कुष्ठे । कूड़ । श.र. ।

गदी (इन्) । त्रि. । रोगिणि । वै.निघ. ।

गद्वदः । पुं । वातव्याधिविशेषे । त्रि. ।
सु.स.१भ. । See मिन्निनः ।

गन्ता । त्रि. । संवरणशीले । सु.भा.३भ. ।

गन्धम् । स्त्री । अगुरुणि । कृष्णागुरुणि । रा.
नि.व.१२ ।

गन्धः (कः) । पुं । Sulphur. खनामस्थ्यात-
खनिजीपधातौ । शंकर । हिं गन्धक । फार्मि
गीगिर्द । “श्वेतहीपे पुरा देव्या क्रौडन्या रजसा-
मुतं । दुर्लभं तेन वस्त्रेण स्नातायां चौरनीरधी ।
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥” भा. ।
स च रक्तपीतश्वेतकृष्णत्वात् चतुर्विधः । पीतः श्वी-
षधेषु, श्वेतः चर्मरोगेषु वास्तप्रयोगेषु च व्यवहा-
र्यः । र.सा.सं. । “चतुर्धा गन्धकः प्रीक्ती रक्तः
पीतः सितोऽसितः । रक्तो हेमक्रियासक्तः पीतश्चे-
तौ रसायने । व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्वेष्टः सु-
दुर्लभः ॥ गुणाः — कटुकः वीर्योष्णसुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कष्टवीर्यसर्पजन्तुजित् । ह-
न्ति कुष्ठचयस्त्रीहकफवातान् रसायनः ॥ अशोधि-
तो गन्धक एष कुष्ठं करोति तापं विषमं शरीरे ।
शोषश्च रूपश्च बलं तथौजः शुक्लं निहन्तेऽत्र करो-
ति चास्त्रम् ॥” भा.पू.१भ. । तच्छुद्धिः — “लौहपात्रे
विनिविध्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् । तप्ते तस्य समानश्च
निःस्त्रिपेद्गन्धकं रजः । विदुतङ्गन्धकं शाला दुग्ध-
मध्ये निधापयेत् । एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्वकार्येषु
योजयेत् ॥” एवं त्रिफलाजलधङ्गराजस्वरसादी
निःस्त्रिपेदिति मतान्तरम् । सा.कौ. । शुद्धगन्धक-
गुणाः — “शुद्धगन्धो हरेद्रोगान् कुष्ठस्युज्वरादि-
कान् । अग्निकारी मन्त्रागुणो वीर्यवर्द्धिं करोति

च ॥” र.सा.सं.५च. । चामीदि । विप्र. । सुद्ररी-
मे । वै.निघ. । श्रीभाज्जनठवे । श.र. । गन्धरसे ।
वै.निघ. ।

गन्धककजलिः । पुं । सन्निपातज्वरे दीयः ।
पाठः—“कण्टकारी सिन्धुवारसथा नाटकरज्जकं ।
अमीषां रसमादाय कृत्वा खर्परखण्डके । प्रलिप्य
गन्धकं तत्र ज्वालां गृहयिना दहेत् । गन्धके खेड-
तापने प्रारदं तत्समक्षिपेत् । मिश्रीकस्य ततो द्वा-
भ्यां द्रवं तमवतारयेत् । आसर्द्धयेत्तथा तन्नु यथा
स्यात्कज्जलप्रभम् । ततस्तु रक्तिकामस्य जीरकस्य
च माषकं । माषिकं लवणस्यापि पर्णे कृत्वा प्रदा-
पयेत् । ज्वरे त्रिदोषजे घोरं जलमुष्णं पिबेदनु ॥”
रस.र. ।

गन्धकतैलम् । क्ली । कर्षनाद्यां हितम् ।
“निशगन्धपत्रे हे तु कटुतैलं पलायकं । धूर्तपत्र-
रसे सिद्धं कर्षनाङ्गीजितुतमम् ॥” कटुतैलं ८ प.
धूलूपत्ररसः ८ प. । कल्कः—हरिद्रा १ प. ग-
न्धकः १ प. एकत्र पचेत् । रस.र. ।

गन्धकान्दकः । पुं । कशेरु । रा.नि.व.८ ।

गन्धकाली । स्त्री । प्रियङ्गु । च.द.विष.चि. ।
अम्यककलिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धकारी । स्त्री । श्वेतलज्जालुके । शङ्खकौष्ठवे ।

गन्धकाष्ठम् । क्ली । अगुरुकाष्ठे । त्रिका. । श-
वरचन्दने, ईष्यतीतचन्दने । रा.नि.व.१२ । कृष्ण-
गुडणि वै.निघ. । [व्या.एकादशशती.प्र.तैले ।

गन्धकी । स्त्री । सङ्गव्याम् । शानूरे । च.द.वा. ।

गन्धकुटी । स्त्री । सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११ ।

गन्धकुसुमा । स्त्री । कोङ्कणदेशे ख्याते गन्धि-
कारीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

गन्धकेलिका । स्त्री । कलुष्याम् । रा.नि.व.
१२ । गन्धमालव्याम् । वै.निघ. ।

गन्धकौलिका । स्त्री । गन्धमालतीतुल्ये गन्ध-
द्रव्यविशेषे । गुणाः—“स्निग्धोष्ण कफघ्नित्ता सु-
गन्धा गन्धकौलिका । गन्धकौलिकया तुल्या विज्ञे-
या गन्धमालती ॥” भा.क.व. ।

गन्धखेड(क)म् । क्ली । गन्धवीरणे । शक्र वे-
णी । एतच्च सुगन्धि ईष्यतिक्तं रसायनं स्निग्धं मधुरं
शीतलं कफपित्तघ्नमहरश्च । रा.नि.व.८ ।

गन्धगर्भः । पुं । विलम्बवे । वै.निघ. ।

गन्धगृहा । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धग्राही । स्त्री । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

गन्धचेलिका (ली) । स्त्री । लताकलुष्याम् ।

प.सु. । कलुष्याम् । शृङ्गनाडि । त्रिका. । जवा-
दिकलुष्याम् । शोटीणि । वै.निघ. ।

गन्धजातम् । क्ली । तेजपत्रे । श.र. ।

गन्धज्वा । स्त्री । नासायाम् । हे.च. ।

गन्धतण्डुलः । पुं । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

गन्धतुलसी । स्त्री । सुगन्धतुलसीतुपे । जूना-
जुनी, (ताप.जुनी) । प.सु. ।

गन्धदण्डम् । क्ली । Andropogon schoe-
nanthus.) खनामख्यातवर्णे सुगन्धभूतवर्णे वा ।
शक्रजृण, शृङ्गिक जृण । गुणाः—सुगन्धि ईष्यतिक्तं
रसायनं मधुरशीतं कफपित्तघ्नमघ्नश्च । रा.नि.व.
८ । बालके । वै.निघ. ।

गन्धतैलम् । क्ली । पक्वतैलविशेषे । आवर्तमा-
नदुग्धे गन्धकरजी दत्त्वा तज्जातदधिजं घृतं गन्ध-
तैलमुच्यते । इदं गल्लुकुष्ठे लिपनभक्षणाद्वितम् ।
“आवर्तमाने पयसि दत्त्वा गन्धकजं रजः । त-
ज्जातदधिजं सर्पिर्गन्धतैलं वदन्ति हि । गन्धतैलं
गल्लुकुष्ठं हन्ति लिपाश्च भक्षणात् ॥” अचि. । न-
तान्तरं यथा—“अर्कचौरैः सुहृदीचौरैर्वस्त्रं लिप्यन्
सपथा । गन्धकं नवनीतेन पिष्टा वस्त्रं प्रलेपयेत् ।
तद्भिर्ज्वालितं दण्डे घृता धार्या त्वधोमुखी । तै-
लं पतत्यधः पात्रे बाह्यं योगेषु योजयेत् ॥” भैष. ।
अन्यत् भयरीये हितम् । सु.चि. १७.ख्यं । अपरं
सत्रण्यभयाधिकारे । अतुःशरावाचितकण्ठतिलान्
गृहीत्वा वस्त्रेण पीटलीबद्धान् कृत्वा क्षीतोत्तले नि-
मज्ज रात्रौ स्थापयेत् । ततो दिवसे आतपे शोष-
येद्दिनसप्तकं यावत् । ततिलतुल्यपरिमाणे गन्धदुग्धे
रात्रौ तिलान् प्रक्षिप्य दिवा प्रसार्य आतपे शोष-
येत् । तदनुभाष्यद्रव्यसमयष्टिमधुकायेन ततः पुनः
चौरिण विभाव्य शोषयित्वा चूर्णयेत् । अथ काको-
ल्यादिचूर्णे तिलचूर्णचतुर्धांश्च वा समं वा गृहीत्वा
तिलचूर्णेन मेलयेत् । ततः एलादिगन्धद्रव्यघृतं
चौरं तावन्मानं बाह्यं यावता पीडयति समस्तं
तिलादिचूर्णम् आर्द्रं भवेत् । (इति हृदीपदेशः ।)

गन्धपलाशिका (शी) । स्त्री । (Curcuma amhaladi zerumbet.) गन्धशब्दव्याम्,

मन्नामकसुगन्धद्रव्ये । गन्धपलाशीति काश्मीरे प्रसिद्धा । शक्रशर्मा, अमि अदि । मं कापूरकाचरी, भाविहलद । गुणाः — “भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया याद्विणी लघुः । तित्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णस्य-मलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलहृत्कायहाप-हा ॥” भा. । कटुः स्वादुः तीक्ष्णोष्ण वातकफघ्नी कासच्छर्द्दिघ्नी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ । (का) हरिद्रायाः । हारा । [उभय] वै.निघ. ।

गन्धपल्लवा । स्त्री । गन्धपलाश्याम् । शर्मा-

गन्धपाषाणः । पुं । गन्धके । र.मा. भैष.कुष्ठ. चि. ।

गन्धपिण्डिका । स्त्री । गन्धकारणमारणार्थं सगन्धकपिटी । “शुद्धमृतपल्लेकान् कर्षेकं गन्धकस्य च । स्विन्नखल्ले विनिचिप्य देवदालीरसमुतम् । म-ह्वैश्च कराङ्गुल्या जायते गन्धपिण्डिका ॥” र.चि. ५ अ. ।

गन्धपिण्डीरः । पुं । कृष्णमदनवृक्षे । कालि-यशनां गीह । मं कालिगेल । वै.निघ. ।

गन्धपियाचिका । स्त्री । धूपे । इ.च. । कुच्छुन्द्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपीता । स्त्री । गन्धपत्रायाम् । रा.नि.व. ६ । गन्धश्याम् । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पः (कः) । पुं । (Calarpus Ro-tang.) वेतसवृक्षे । उवठ गीह । बहुवारवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । अङ्गीकृतवृक्षे । औटकाङ्क गीह । लटा. । अशोकवृक्षे । नीलीवृक्षे । वै.निघ. ।

गन्धपुष्पा । स्त्री । गणिकारिकापुष्पवृक्षे । के-तक्याम् । ककशा गीह । रा.नि.व.१० । नील्या । रा.नि.व.४ ।

गन्धपूतना । स्त्री । पूतनाभेदे ।

गन्धप्रियङ्गुः । पुं, स्त्री । प्रियङ्गुभेदे । त्रिप्रङ्गु लता । हि फुलप्रियङ्गु । मं गन्धला । गुणाः — तीक्ष्णः तिक्तः हृष्यः शीतलः केश्यः वान्निभान्निदा-हपित्तरक्तज्वरमोहस्वेदकुष्ठसुखजाड्यलणाहरः वातं शुभं विषं भेदं मेहश्च नाशयेत् । वीजं — कषायं स-धुरं शीतलं रुचं याद्वि गुरु रक्तपित्तघ्नं मलविष्ट-भि बल्यं पित्तघ्नं कफघ्नम् आधानकरश्च । वै.निघ. ।

गन्धफणिज्जकः । पुं । रक्ततुलसीवृक्षे । र.मा.

गन्धफलः । पुं । कपिलवृक्षे । विल्ववृक्षे । ते-जःफलवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गन्धफला । स्त्री । प्रियङ्गुवृक्षे । श.र. । मेघि-कायाम् । शल्लकीवृक्षे । रा.नि.व.६।११ । सुरासां-स्याम् । वै.निघ. । [व.६ ।

गन्धफलिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । रा.नि.

गन्धफली । स्त्री । प्रियङ्गु । वै.निघ. । चम्प-ककलिकायाम् । टांतात्र कलि । रा.नि.व.१० ।

गन्धवधूः । स्त्री । श्याम् । मं कापूरकाचरी, कचीरा । चिरानामगन्धद्रव्ये, चीडानामदेवदारु-भेदे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धवन्धुः । पुं । आसवृक्षे । रा.नि.व.२३ ।

गन्धवह(हु)लः । पुं । सुगन्धशालिषाये । वै.निघ. । सितार्जकवृक्षे । उषुठपत्रं कूटं तुलसी । रा.नि.व.१० । स्त्री । श्वेतार्जके । वायुह । मं श्वेतपाञ्चवला । गीरलचिचिायाम् । रा.नि.व.५ ।

गन्धभद्रा । स्त्री । प्रसारण्या । शक्रुडाश्लिषा । मं गंधलीलता । श.च. ।

गन्धभाण्डः । पुं । गर्दभाण्डवृक्षे । श.र. । आसातके । अमिडा । च.मू.४ अ. ।

गन्धभेदकः । पुं । कटके । काचके । लौह । तिलके । रा.नि.व.२३ ।

गन्धमांसी । स्त्री । A kind of Indian spikenard, सुगन्धजटामांस्याम् । मं कं बहु-ल्लगन्धजटामांसी । गुणाः — तित्ता शीला कफघ्नी कण्ठरोगघ्नी रक्तपित्तहरी विषघ्नी भूतज्वरघ्नी । रा.नि.व.१२ ।

गन्धमालका । स्त्री । गन्धमावेति प्रसिद्धं व-णिग्द्रव्ये । भैष.स्त्रीरोग.उत्पलादिः ।

गन्धमादनः । पुं । गन्धके । भमरे । वानरवि-शेषे । मे. । लूतादिकौटविषघ्नागदविशेषे । “नत-रोध्रवचाकटौपाटैलापत्रकुडुमीः ।” वा.उ.३७ अ. ।

गन्धमाद(दि)नी । स्त्री । चीडानामदेवदारु-भेदे । आसवृक्षे । रा.नि.व.१२।१३ । लास्यायां । रा.नि.व.६ । वन्दाके । सुरासांस्याम् । रा.नि.व. १२ । सुराविशेषे । त्रिका. ।

गन्धमाज्जारः । पुं । The civet cat

लीमशमाञ्जरी । गुरुगोकुल । जटा । माञ्जरी-
रीनामीवधी ।

गन्धमाञ्जरीवीर्यम् । स्त्री । गन्धमाञ्जरी-
खोद्वकलूर्याम् । थाटोनी । गौरासाखभेदे । हिं
भाड़ी । गुणाः — “वीर्यकृत्कफवातघ्न । कण्डू-
घ्नरं नेत्रा सुगन्धं स्वेदगन्धयत् ॥” भा. ।

गन्धमालती । स्त्री । गन्धकोकिलानामगन्ध-
व्यविशेषे । भा. । [नाची ।

गन्धमाला । स्त्री । सुदरीगभेदे । See गन्ध-

गन्धमालिनी (ल्या) । स्त्री । सुरामांसां ।
जटा । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

गन्धमुखः । पुं । पारीषाद्वले । अनांशपि-
प्पुन, गुरुभातनिविशेष, गुरुमुण्डवैर । हिं
गन्धियामांष्ट, गजहृष्ट । भा. । See पारीषाः ।

गन्धमूलः (कः) । पुं । कुलन्ननडवे । रा.नि.
व.६ । बालके । बाला । वै.निघ. । श्याम् । श.रा.

गन्धमूला । स्त्री । श्याम् । शल्लकीवृक्षे । रा.
नि.व.११ । खल्लकमलित्यां । रासायां । वै.निघ.

गन्धमूलिका (ली) । स्त्री । गन्धश्याम् ।
माकल्याम् । रा.नि.व.६७ । अम. ।

गन्धमूषिकः (षिका) (षी) । पुं, स्त्री ।
कुन्दुरे । छूँटा । त्रिका. । हि.च. ।

गन्धसृगः । पुं । खट्वाशे । गुरुगोकुल, थाटो-
नी । मं जवादीमांजार । श.मा. । [वै.निघ. ।

गन्धसृत्पुष्पः । पुं । कदम्बवृक्षे । कदम्ब गाछ ।

गन्धमेदिनी । स्त्री । चम्पककलिकायाम् ।
टापार कलि । वन्दाके । मान्द्रा । रा.नि.व.१० ।

गन्धमैथुनः । पुं । वृषभे । बाँड़ । त्रिका. ।

गन्धमोदनः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१३ ।

गन्धमोहिनी । स्त्री । चम्पककलिकायाम् ।
वै.निघ. । वन्दायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गन्धरसः । पुं, स्त्री । सुगन्धवली । धुनथारा-
पि, कुलमख गुरुदेवान । त्रिका. । खाटसिका-
याम् । थाटोनी । च.द.वा.या.एलादितैले । (सा)
स्त्री । सुरामांशाम् । वै.निघ. ।

गन्धराजः (कः) । पुं, स्त्री । सुदरपुष्पवृक्षे ।

गुरुराज कुलमख गाछ । रा.नि.व.१० । खनाम-
ख्यातद्रव्ये । थाटोनी, गुरुराज । See जवादिः ।
कणगुगुली । श्रीखण्डचन्दने । (धैत चन्दन ।
कणागुरुणि । रा.नि.व.१२ । नखीनामगन्धद्रव्ये ।
वै.निघ. ।

गन्धराजतैलम् । स्त्री । वातव्याधी तैले ।
पाठः — “तिलतैलादके त्रिधा तक्रं तत्परिमाणकं ।
वचचतुर्फलं दत्त्वा शुकं तच्च चतुर्गुणम् ॥ त्रिफ-
लायाः पलान्यष्टौ मन्त्रिष्टायान्त्यैव च । पुनरष्ट-
पलान्यस्या षडदधनि दापयेत् ॥ पूरचलशठीफ-
चशरणाश्वददारुणः । पलान्यष्टौ विनिक्षिप्य घृत-
स्य तु पलद्वयम् ॥ आयु पाके पचदित्यं तैलं याव-
च्चतुर्गुणं । गालयित्वापरकुप्योत्तच पाकत्रयम्बुधः ॥
चण्डादलमरुक्त्वात्कपवीकं लेशैलजं । विषाण-
वीरणयन्त्रिदेवताकुसुमानि च ॥ प्रत्येकमेषाच्चत्वारि
पलान्यादाय गाम्भिकः । पाकं द्वितीयं तैलस्य कार-
येत्कमयीगतः ॥ प्रकामांसी सुरा बालं मदनं ह-
ल्लिकामली । न गुरु काष्ठखोटी च चम्पकुन्दप्रिय-
ङ्गवः ॥ एषां खट्वासिकायाश्च प्रत्येकञ्च पलद्वयम् ।
आदाय कारयेत्पाकं तृतीयद्रव्यकोविदः ॥ फणि-
लावलताकोलफलेलागुरुसिद्धकैः । त्रिकोषार्कैर्हि-
पलिकैरिति पाकश्चतुर्थकः ॥ वेषः पलपुगेनेदीर्घ-
दस्य लटभिः पलैः । गन्धराजाहयं तैलमिदं चप-
मनोहरम् ॥” तिलतेन १७ श. तक्र १७ श.
कांजि ७० श. कर्कार्थं — यथाविधि वट ४ प.
त्रिकला, मञ्जिष्ठा, अर्कहृष्ट मञ्जिष्ठा प्रत्येके
८ प. गुवाकपूष्पद्वक्, तेजपत्र, शटी, सरल-
काष्ठ, मूत्रा, देवदात्र मिलित ८ प. कुन्दुर-
थाटी २ प. इहा द्वारा प्रथम गुरुपाक क-
रितेव । शोधित चोरहली, तेजपत्र, मरु
वा मोरी, गुडद्वक्, दना, शिलारस, एला,
कुड़, देवहली, गैठेला, उशीर प्रत्येके
४ प. पूरकक छीकिरा इहा द्वारा २२ गुरु-
पाक करितेव । शुद्ध पिडिंर, जटामांसी, मू-
रामांसी, बाला, लवङ्ग, छलीपुष्प (छलना),
छूँई आमला, अशुक्र, लवणगोटी, चम्पक-
पुष्प, कुन्दपुष्प, प्रियङ्गु, थाटोनी प्रत्येके
२ प. ७२ गुरुपाक । धैत चन्दन, लवङ्गलता,
कठूरी, ककौल, जयफल, एला, अशुक्र,
शिलारस, गुडद्वक्, जयित्री, कुङ्कुम प्रत्ये-

क २ पं. ४र्थं गङ्गापङ्क्तिः । छौकिशो कपूर
१७ त्तो. भृगुनाभि ७९ त्तो. मिशारेव ।
रसर. ।

गन्धराजी । स्त्री । गन्ध्याम् । नथी । श.च. ।

गन्धर्व्वः । पुं । श्वेतकरवीर । श्वेतैरण्डे । च.द.
वा.रक्त.चि.अमृतायष्टने । कलूरीस्ये । अश्वे ।
अम. । कोकिले । रा.नि.व.२२ ।

गन्धर्व्वगन्धः (गन्धा) । पुं.स्त्री । अश्वगन्धायां ।
भा.म.४भ.स्नायुरीमे । उ.ख.वाजी. ।

गन्धर्व्वग्रहः । पुं । लम्बादविशेषे । “हृष्टात्मा
पुलिनवनान्तरीपसवी स्वाचारः प्रियगीतगन्धमा-
ल्यः । नृत्यन् वै प्रहसति चारु चाल्यशब्दं गन्धर्व्व-
ग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ।” सा.नि. ।

गन्धर्व्वतैलम् । स्त्री । एरण्डतैले । भा. ।

गन्धर्व्वभूषणम् । स्त्री । सिन्दूरे । वै.निघ. ।

गन्धर्व्वशाका । स्त्री । भार्या । वायनशृङ्गे ।
र.मा. ।

गन्धर्व्वहस्तः (कः) । पुं । एरण्डहस्ते । हारा. ।

गन्धर्व्वहस्तकतैलम् । स्त्री । व्रधवृद्धाधिकारे
तैलम् । पाठः—“शतमेरुमूलस्य पर्लं शुण्ठ्या य
वाङ्कम् । जलद्रोणे विपक्तव्यं यावत्पादावशिषितं ।
तेन पादावशिषेयं पयसा तत्समेन च । प्रस्थमेरु-
तैलस्य तन्मूलाच्च चतुष्षलम् । त्रिपर्लं शृङ्गवेरञ्च
सर्व्वं दत्त्वा विपाचयेत् ॥” रसर. ।

गन्धर्व्वा । स्त्री । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धलता । स्त्री । प्रियङ्गा । भा.म.१भ.रक्त-
छी.चि. ।

गन्धलीलुपा । स्त्री । मक्षिकायाम् । श.र. ।

गन्धवतो । स्त्री । त्रिपुरमल्लिकायाम् । प.सु. ।
वनमल्लिकायाम् । मे.उ.३ । र.मा. । सुरामांसां ।
रा.नि.व.१२ । सुरायाम् । मे. । तालीशपत्रे । व-
नयमात्रायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवर्णा । स्त्री । महाबलायाम् । वै.निघ. ।

गन्धवल्कलम् । स्त्री । गुडलङ्गामगन्धद्रव्ये ।
दाशरिणि । रा.नि.व.६ ।

गन्धवल्ली (वल्ली) । स्त्री । महाबलायाम् ।
प.सु. । पीतपुष्पदण्डोत्पलायाम् । डानिपोना ।

र.मा. । [चन्दने । छे.च. । वायी । रा.नि.व.२१]

गन्धवहः (वाहः, कः) । पुं । कलूरीस्ये ।

गन्धव(वा)हा । स्त्री । नासिकायां । रा.नि.
व.१८ । छे.च. ।

गन्धवासिनी । स्त्री । सुरामांस्याम् । वै.निघ. ।

गन्धवाही (वन्) । पुं । वायी । रा.नि.व.२१ ।

गन्धविह्वलः । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

गन्धवीजः । पुं । कुलिञ्जनहस्ते । वै.निघ. ।
(जा) स्त्री । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धवीरा । स्त्री । सल्लकीहस्ते । वै.निघ. ।

गन्धवृक्षः (कः) । पुं । शालहस्ते । सर्जहस्ते ।
रा.नि.व.८ । शाकतरौ । वरुणहस्ते । वै.निघ. ।

गन्धवेधिका । स्त्री । कक्ष्याम् । वै.निघ. ।

गन्धव्याकुलम् । स्त्री । कक्षी । श.च. ।

गन्धशटी । स्त्री । स्वनामव्यातीषधी । गन्धपला-
श्याम् । गङ्गापङ्क्तिः, गङ्गापङ्क्तिः । श.र. । See
गन्धपलाशे । [व.७ ।

गन्धशाकम् । स्त्री । गौरसुवर्णशाके । रा.नि.

गन्धशालिः । पुं । सुगन्धशालिधान्यविशेषे ।
शृङ्गक धान, कलशशालि । प.सु. । गुणाः—म-
धुरः अतिठण्डः पित्तादाहकचित्रमरक्तशान्तिकरः
सन्त्यकरः गर्भस्थिरतादायकः ईषहातकरः प्रष्टि-
करः ईषत्काफकरः कलदध । रा.नि.व.१६ ।

गन्धशुण्डिनी । स्त्री । कुच्छुन्द्याम् । रा.नि.
व.१८ । [हारा. ।

गन्धशेखरः । पुं । कक्ष्याम् । भृगुनाभि ।

गन्धसम्भवा । स्त्री । सुगन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।

गन्धसारः । पुं । चन्दनसामान्ये । प.सु. । श्री-
खण्डचन्दने । श्वेत चन्दन । रा.नि.व.१२ । “घ-
नसारी गन्धसारः ।” सा.कौ. । गन्धशय्याम् । रा.
नि.व.६ । सुद्वरपुष्पहस्ते । रा.नि.व.१० । गन्धकी ।
वै.निघ. ।

गन्धसारणः । पुं । वृद्धद्रव्याम् । र.मा. ।

गन्धसूची । स्त्री । आभातके । मं.आवाङ्गी ।
वै.निघ. ।

गन्धसूयी । स्त्री । सुद्वरकुच्छुन्द्याम् । वै.निघ. ।

गन्धसेवि । स्त्री । रोहिषदण्डे । त्रामकभृत् ।
वै.निघ. । [कमले । चिका. ।

गन्धसोमम् । स्त्री । कुसुदे । नागधूल । श्वेत-

गन्धा । स्त्री । मङ्गल्यागुरुणि । शय्याम् । रा.
नि.व.१२ । अजमीदायाम् । रा.नि.व.६ । शाल-
पण्याम् । अ.टी.भ. । वनतुलस्याम् । वंशलीचना-
भेदे । कुकुन्द्याम् । प्रियङ्गी । वै.निघ. । सुवर्ण-
चम्यककलिकायाम् । श.र. ।

गन्धाखुः । पुं । कुकुन्द्याम् । छूँछ । हारा. ।

गन्धागुरु । स्त्री । मङ्गल्यागुरुणि । वै.निघ. ।

गन्धाजीवः । पुं । गन्धवर्णिजि । जटा. ।

गन्धान्नता । स्त्री । गन्धाननुभवे । वै.निघ. ।

गन्धाढ्यम् । स्त्री । चन्दने । श्रीखण्डचन्दने ।
क्षेत्र चन्दन । गन्धराजे । थाटिणी । रा.नि.व.
१२ । वकुलपुष्पे । वै.निघ. । पुं । नागरङ्गके ।
रा.नि.व.११ ।

गन्धाढ्या । स्त्री । स्पर्शयुधिकायाम् । तरणीप-
चवचे । आरामशेतलायाम् । पञ्चश. कविशेष ।
रा.नि.व.१० । वनवीजपूरवचे । दूने । जे.पु.
सुरामांस्याम् । रा.नि.व.११।१२ । सुगन्धशाली ।
रा.नि.व.१६ । गन्धाढ्याम् । गौशालि । श.च. ।
कल्युः । मृगनाभि । जवादि कल्युः । अरण्य-
श्वेत्यां । कूलविशेष । जातीपत्रायाम् । वै.निघ. ।

गन्धादि । स्त्री । दण्डकेशरे । वै.निघ. ।

गन्धाधिकम् । स्त्री । दण्डकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाधि(रि)का । स्त्री । महाशताह्वयायाम् ।
कुङ्कुमा, वडिंशोप । रा.नि.व.४ ।

गन्धानी । स्त्री । सुगन्धशाली । धूमपत्रायाम् ।
रा.नि.व.१६।१२ ।

गन्धान्नः । पुं । गन्धशाली । प.स. ।

गन्धान्तरसः । पुं । बाजीकरणाधिकारे ।
“भक्षस्तं विधा गन्धं क्षणद्वयं विमर्दयेत् । कडा
लघुपुटे पच्यन्ते ह्येयमधुसर्पिषा । निष्कामां जरा-
मृत्युं हन्ति गन्धान्तरसः ॥” रस.र. ।

गन्धारिः (री) । स्त्री । दुरालभायाम् । रक्त-
दुरालभायाम् । गन्धपलाश्याम् । आसहृदिद्रायां ।
वै.निघ. ।

गन्धालः (लुः) । पुं । गन्धशाली । रा.नि.व.१६ ।
दण्डालुके ।

गन्धाला । स्त्री । अधिमन्युपे । वै.निघ. ।

गन्धालिः (लिका) (ली) । स्त्री । गन्धश-
य्याम् । प.स. । (ली) प्रसारण्याम् । शकुन्ताश्ले ।
सा.कौ. । जातीफलयायाम् । कौटविशेषे । कुम्भीने
पौका । वै.निघ. ।

गन्धालीगर्भः । पुं । स्त्रीलायां । रा.नि.व.१२ ।

गन्धाश्मा । पुं । गन्धके । शकुक । रा.नि.व.१२ ।
गह्वीकवाटरसे । च.द.रसमण्डुरे ।

गन्धाश्वः । पुं । अश्वगन्धायां । भैष.कुष्ठ.चि. ।

गन्धाष्टकम् । स्त्री । सुगन्धाष्टव्यगणे । तच्च
नानाविधम् । तत्र मांसादियूषसुगन्धीकरणार्थं य-
था — जातीपत्रलवङ्गत्वगेनानागकेसरमरिचमृगना-
भयः । रावण. । देवतादित्यर्थं यथा — चन्दन-
कपूर. नागकेशर बालक नागरसुता देवदारु गीरी-
चना कुसुमानि । तथा चन्दनागुरुकपूररीचनाकु-
कुमस्रगमदचन्दनङ्गीवेराणि गणपतिप्रोत्थम् । च-
न्दनागुरुकपूरतमालङ्गीवेरकुङ्कुमकुशीदकुडानि शि-
वस्य । “चन्दनागुरुकपूरचोरकुङ्कुमरीचनाः । ज-
टामांसी कपियुता शकोगन्धाष्टकं विदुः ॥” “चन्द-
नागुरुङ्गीवेरकुङ्कुमसंस्कृताः । जटामांसी सुरा-
चेति विष्णोगन्धाष्टकं विदुः ॥”

गन्धाह्वा । स्त्री । प्रियङ्गी । सु.चि.२.अ. ।

गन्धि । स्त्री । दण्डकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिकः । पुं । गन्धके । भा. ।

गन्धिनी । स्त्री । सुरामांस्याम् । अम. । पीतमू-
ल्याम् । रेडचिनौति केचित् । रुसीमलुरीति च
अन्यः ।

गन्धिपर्णः । पुं । सप्तपर्णवत् । रा.नि.व.१२ ।

गन्धिरसः । पुं । गोपके । निशांदिन ।

गन्धिला । स्त्री । सुसायाम् । रा.नि.व.६ ।

गन्धी (इन) । पुं । कलूरीस्रगे । वै.निघ. ।

गन्धीघ्रा । स्त्री । वचायाम् । च.द.वा.व्या.चि. ।

गन्धीतुः । पुं । सुगन्धमाञ्जारे । शकुक गौकुण ।
चिका. ।

गम्भीकटः (टा) । पुं, स्त्री । दमनकवृक्षे ।
दनां गांश्च । रा.नि.व.१०। सुरामांस्यां । वै.निघ.।

गम्भीरता । स्त्री । सदिरायाम् । अम. ।

गम्भीरपला । स्त्री । गम्भीके । वै.निघ. ।

गम्भीरलिः (ली) । स्त्री । शय्याम् । श.र. ।
वरटायाम् । ट्वांजता । अम. । मलिकाविशेषे ।
कूमीरा गांश्च । कर्कटीभेदे । वै.निघ. ।

गम्भीरधम (धिः) । क्ली, पुं । सुगन्धिद्रव्यरु-
पीधो अगुरुकुष्ठदौ । सि.यो.वा.व्या.चि. । च.
सू.१५. ।

गम्भीरलिकः । पुं । मयूरः । चारा. ।

गम्भीर्या । स्त्री । मरुता इति ख्यातवृक्षे । र.मा. ।

गम्भीरिका (री) । स्त्री । वलविशेषे । गा-
मात्र गांश्च । गुणाः—कटुत्वं तिक्तत्वं उष्णत्वं गुरुत्वं
अमशीयज्वरदृष्ट्याविषदाहनाशित्वञ्च । रा.नि.व. ६।
तुवरा तित्ता वीर्याणां मधुरा गुरुः दीपनी पाच-
नी मेध्या भेदिनी अमशीयघ्नी दृष्ट्यामशूलार्शोविष-
दाहज्वरघ्नी च । भा. । फलगुणाः—तिक्तं गुरु म-
धुरं चाहि केयं रसायनं मेध्यं शीतलं पित्तदाह-
घ्नं । राज । इहणं इत्थं गुरु केयं रसायणं वात-
पित्तदृष्ट्यारक्तचयसूत्रविषमहरं स्वादुपाकं हिमं
स्निग्धं तुवरान्नं दाहदृष्ट्यावातरक्तपित्तवतचयघ्न-
ञ्च । तद्दीप्ततैलं—मधुरं कषायं कफपित्तघ्नञ्च ।
सू.सू.४५अ. । मूलं—अत्युष्णं चित्तरीगे हितञ्च ।
राज. ।

गम्भीरः । पुं । पक्वजम्बीरे । उणा. । शक्ररुण्ड-
वृक्षे । मातुलुङ्गवृक्षे । शिरीषवृक्षे । वै.निघ. । क्ली ।
पङ्कजे । वक्षनाभविषे ।

गम्भीरकः । पुं । फणिज्मकवृक्षे । वै.निघ. ।

गम्भीरज्वरः । पुं । अनर्बेमान्दाहयुक्तज्वरे ।
“गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन दृष्टया । आन-
द्वलेन दोषाणां श्रसत्कासीद्वनेन च ॥” निदान. ।

गम्भीरदृष्टिः । पुं । नेत्ररोगविशेषे । वै.निघ. ।
See गम्भीरिका ।

गम्भीरपाकः । पुं । अन्तःपाके । वै.निघ. ।

गम्भीरा । स्त्री । तन्नामकहिक्कायाम् । “नाभि-
प्रवृत्ता या हिक्का घोरौ गम्भीरनादिनी । शुक्लास-

कण्डजिह्वा स्याच्छासकासरुजाकरौ । अनेकोपद्र-
ववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥” निदान. ।

गम्भीरिका । स्त्री । वातजन्यनेत्ररोगभेदे ।
लक्षणं यथा—“दृष्टिर्विरुपा स्वसनोपदृष्टा सङ्-
च्यतेऽभ्यन्तरतः प्रयाति । रुजावगादा च तमसि-
रोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति घोरौ ॥” भा. ।

गरः । पुं । उपविषे । वक्षनाभविषे । रोगे ।
हे.च. । विषघ्नौषधे । निर्विषद्रव्ययोगे कृत्रिम-
विषे । तेनान्तःपाखुः कशोऽत्याग्नः कासश्चासज्ज-
राहितश्च भवति । वा. । यथा—“संयोगजन्य-
द्विविधं तृतीयं विषमुच्यते । गरः स्यादविषमत्र
सविषकृत्रिमं यतः ॥” वृद्धकाश्यप. । “दृष्टाविषे
मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥” च. । “नानाप्रा-
ण्यङ्गशमलविरुद्धौषधमन्त्राणां । विषाणां चान्यवी-
र्याणां योगे गर इति स्मृतः ॥” वा.उ.१५अ. ।

गरभ्रः । पुं । कृष्णार्जके । कृष्णपत्रं कूपं तुज-
नी । कृष्णपत्रवर्जरे । कालं वातुदे । रा.नि.व.
१० । टङ्गचारे । वैजयन्तीतुलस्याम् । वै.निघ. ।

गरघ्नी । स्त्री । मन्त्रविशेषे । गत्रहे गांश्च । गु-
णाः—मधुरा कषाया वातपित्तकफघ्नी रुचिबल-
वीर्यकरी दीपनी लघुञ्च । भा. ।

गरजध्वजम् । क्ली । अश्वके । वाचस्पतिः ।

गरणम् । क्ली । निगरणे, वसने ।

गरदम् । क्ली । विषे, गरले । रा.नि.व.६ ।
त्रि । विषदायिनि । [२५. ।

गरदिग्धः । त्रि । कृत्रिमविषलने । च.सि.स्था.

गरद्रुमः । पुं । कारस्करवृक्षे । कुंठिगा गांश्च ।
रा.नि.व.६ ।

गरनाशिनी । स्त्री । देवदालिकायाम् । ट्वा-
न्नाताड । मं. देवडङ्गरी । वै.निघ. ।

गरभः । पुं । गर्भे । हे.च. ।

गरलम् । क्ली । अहिफेने । वै.निघ. । विषे ।
अम. । सर्पविषे । दण्डपुलके । वा.उ.२३ आ. ।
हे.च. । जङ्गमविषे । त्रिका. ।

गरला । स्त्री । मधुमक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

गरलारिः । पुं । मरकतमणौ । रा.नि.व.११ ।

गरव्रतः । पुं । मयूरः । श.र. ।

गरहा । पुं । कालशाके । विका ।

गरा (री) । स्त्री । देवताङ्गचे । श्री.उ.पां.।
अ.टी.स्वा. । निगरणे । धरणी. । [च । श.च. ।

गरात्मकः । पुं, स्त्री । शीभाञ्जनउचे, तबीजि

गराधिका । स्त्री । लावायाम् । र.मा. ।

गरारिवटिका । स्त्री । कासे हिता । पाठः

—भागेकः त्रिफलाचूर्णात् द्विभागस्तु कटुत्रयात् ।
तानीशस्य विभागः स्यादभयायाश्चतुष्टयः । याव-
न्नातानि चूर्णानि तावानिव गुडो मतः । मधुना
वटिका काथो हिमाषा सुखधारिणी ॥ प्रयोगा.
कास.चि. ।

गरुडः । पुं । स्वनामख्यातपक्षिणि । स्वर्णमा-
लिके । श्वर्गप्राप्तिक । र.सा.सं. । गरुडशाली ।
रा.नि.व.१६ ।

गरुडवलिः । पुं । बालरोगशान्तार्थं बलिवि-
शेषे । श्रीं नमो भगवते गरुडाय त्र्यम्बकाय...
स्वाहा । च.द.बाल.चि. ।

गरुड्यालिः । पुं । स्वनामख्यातशालिधान्य-
विशेषे । अकिराज शनि । गुणाः —गन्धकारी
स्रवपाककरः कफपित्तहरः स्वादशूलत्रासनिवार-
णः ग्रहणी गुणकुलप्लवः गुणशोधनः ॥ रा.नि.व.
१६ । “गरुड्याया च वातघ्नो पित्तमूत्रमदापह्ना ।”
अचि.१५अ. । [व.१३ ।

गरुडाङ्गितम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.

गरुडाश्मा पुं । मरकतमणौ । जटा. । [अ.।

गरुडाहृतः । पुं । सोमलताभिदे । सु.चि.२६

गरुडी । स्त्री । गुड्याम् । रस.र.विष.चि. ।

गरुडोत्ती(नी)र्णम् । स्त्री । मरकतमणौ ।
रा.नि.व.१३ ।

गरुत् । पुं । पक्षिणि । पां.पां. । अम. ।

गरुत्मान् । पुं । स्वर्णमाचिके । रसकौ. । भेष.
वार.क.चि.हादशायसे । पक्षिणि । मी. । गृध्रे ।
वै.निच. ।

गरुयोधी (रुन्) । पुं । भारतीपक्षिणि । भा-
रुदे । विका. । लावपक्षिणि । वै.निच. ।

गर्गरः । पुं । A kind of fish, (Pimelo-

us gagora.) मत्स्यविशेषे । गीश्वर ग्राह । स
पीतवर्णः पिच्छिलाङ्गः पृष्ठे बहुरेखायुक्तः शल्कयु-
क्तः, तथा गर्गरश्चेन वशीकरणीयत्वात् गर्गर इ-
त्युच्यते । गुणाः —शीतलः कफवातकरश्च । रा.
नि.व.१७ । मधुरः स्निग्धः दातपित्तघ्नश्च । राज.
३प. । “गर्गरः पित्तलः किञ्चिद्वातजिल्फकफोप-
नः ।” भा. ।

गर्गरकम् । स्त्री । स्थावरविधान्तर्गतस्वनामकमू-
लविषमेदे सु कल्प.२अ. । [म. । कलसे ।

गर्गरी । स्त्री । मत्स्यन्याम्, दधिमत्स्यनपात्रे । अ-

गर्गाटः । पुं । गर्गरमत्स्ये । हारा. ।

गर्जकः । पुं । मत्स्यविशेषे । गङ्गाड, भांज
ग्राह । श.र. ।

गर्जरम् । स्त्री । A carrot. स्वनामख्यातमू-
लशाके । गङ्गाडमूल । मं कं वाटुलामूल । बट-
मूलणि । गुणाः —मधुरं रुच्यं ईषत्कटु कफघ्नं
आभ्रान्कृमिशूलघ्नं दाहपित्तदृष्ट्याघ्नश्च । रा.नि.व.
७ । रक्तरसिने ।

गर्जरी । स्त्री । रक्तलघुने । वै.निच. ।

गर्जाफलः । पुं । विकटकवचे । रा.नि.व.११।

गर्तः । पुं । श्वमे । गी.पां. । जटा. । कुकुन्दरे ।
मे. । रोगविशेषे । श.र. ।

गर्तकलम्बुका । स्त्री । गच्छदूर्वायाम् । म-
त्स्याय्याम् । वै.निच. ।

गर्ताटकः । पुं । वनस्पतिके । वै.निच. ।

गर्तिका । स्त्री । तनुशालायाम् । उँ.२पत्र ।
हे.च. ।

गईभः । पुं । स्वनामख्यातपशौ । गी.पां. । मां-
सगुणाः —किञ्चिद्द्रुक् बलप्रदश्च । वनगईभमांसं
रुच्यं श्रेयकरं बह्वीर्यबलकरश्च । मूत्रगुणाः —क-
टुत्वं तिक्तत्वम् उष्णत्वं क्षीरत्वं कफमहावातभूतक-
म्पोन्मादहरत्वश्च । रा.नि.व.१७ । विकारघ्नं तीक्ष्णं
ग्रहणरीगनुत् । “दीपनं गार्हभं मूत्रं कृमिघात-
कफापहम् ।” सु.सू.४५अ. । गरभेदोगत्वे । हे.च. ।
स्त्री । कुमुदे । प.सु. । श्वेतकुमुदे । हे.च. । विड-
ङ्गे । र.मा. । [च. ।

गईभकम् । स्त्री । श्वेतपले । श्वेत पशु । हे.

गर्हभगदः । पुं । ज्वालागर्हभरीमे । खल्वं
नालगर्हभगदे द्रष्टव्यम् । रा.नि.व.२० ।

गर्हभगश्चिका । स्त्री । भार्याम् । वाग्नश-
ति । वै.नि.च. । [नि.व.१७ ।

गर्हभमांसम् । स्त्री । गर्हभस्य पिशिते । रा.

गर्हभमूत्रम् । स्त्री । खरमूत्रे । See गर्हभः ।

गर्हभयाकः (का, खा) । पुं, स्त्री । भा-
र्याम् । वाग्नशति । जटा. । रा.नि.व.६ ।

गर्हभाण्डः । पुं । (Thespesia populnea.
Syn. Hibiscus populnea.) मूलवृक्षे ।
पाकूङ्ग शीघ्र । रा.नि.व.११ । (Thespesia
populneoides.) पारीषाद्वले । गन्ना अथथ,
पनाम पिपूल । अम. । स च पत्रकाष्ठफलादि-
भिरवल्गुकाकारः । गन्धपिपल इति च केचित्
भः । गर्हपिपलीति पारसुन्दरी । सं पारसपिप-
ल पिपरी । गन्धमुख इति गन्धीभाट इति सा.
कौ. ।

गर्हभाह्वयः । पुं । कुमुदे । षष्ठे । हे.च. ।

गर्हभिका । स्त्री । वातपित्तज्वररोगविशेषे ।
तल्लक्षणं — “मण्डलं वल्लसुम्भं सरकं पिङ्गकाचि-
तं । रुजाकरीं गर्हभिकां तां विद्याहातपित्तजां ॥”
भा. ।

गर्हभी । स्त्री । कटभ्याम् । रा.नि.व.२३ । अ-
तापराजितायाम् । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.
१४ । गर्हभस्त्रियाम् । दुग्धगुणाः — बलकरत्वं वा-
तशामकरत्वं मधुरास्त्ररसत्वं रुचत्वं दीपनत्वञ्च ।
दधिगुणाः — रुचीणत्वं लघुत्वं दीपनत्वं पाचनत्वं
मधुरास्त्ररसत्वं रुचिकरत्वं वातघ्नत्वञ्च । नवनोत-
गुणाः — कषायत्वं वातकफनाशित्वं बलकरत्वं दी-
पनत्वं लघुपाकित्वं मूत्रदीपकरत्वम् उष्णत्वञ्च । छ-
तगुणाः — बल्यं दीपनं मूत्रदीपनं लघुपाकम् उ-
ष्णवीर्यं कषायं कफघ्नञ्च । रा.नि.व.१५ ।

गर्हः । पुं । गर्हभाण्डवृक्षे । श.च. ।

गर्भः । पुं । भूषे । तेजःसंयोगात् शुक्रं तरलीभूतं
प्युतं सत् अलिलसंयोगात् योनिमुखं पतितम् आ-
चवेन युक्तं गर्भसंज्ञां लभते । ततोऽपि सोमसंयौ-
गात् संख्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते ।
खल्वर्थं यथा — “गर्भाशयगतं शुक्रमाकर्षं जीवसं-

श्रुतं । प्रकृतिः सविकारा च तत्सर्वं गर्भसंज्ञकं ।
कालेन वर्द्धितो गर्भः यद्यङ्गीपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा
स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते ॥” भा. । कामा-
न्धियुगसंयोगे शुक्रश्रीषितशुक्रजः । गर्भः सञ्जायते
मायाः सञ्जातो बाल उच्यते ॥ शाङ्.६.च. । आ-
धिक्ये रजसः कस्या पुत्रः शुक्राधिक्ये भवेत् । नपुं-
सकं समत्वेन यथेच्छा पारमेहरी ॥ भा. । “प्रथमे
मासि द्रवीभूतं शुक्रार्कं तिष्ठति, द्वितीये चटः,
तृतीये वृक्षपादद्विरसां पत्र पिच्छका निर्वर्णने
अङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च मूर्च्छा भवति, ततुर्थे सर्वाङ्ग-
प्रत्यङ्गविभागः प्रत्यक्ततरौ भवति । गर्भे हृदयप्रत्य-
क्तभावासेतनाधानुरभिव्यक्ती भवति कक्षातरस्या-
नलातच्छाद्वर्धयतुर्थे मास्यभिप्रायमिन्द्रियार्थेषु क-
रीति, पञ्चमे मजः प्रतिबुद्धतरं भवति, षष्ठे बु-
द्धिः, सप्तमे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रत्यक्ततरः, अ-
ष्टमे स्थिरीभवति शोणस्तव जातेश्च कीटशरी-
जस्वाद्गैर्हृतभागवत्साध, ततो वर्त्तं मांसोदनमस्यै
दापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतमस्मिन्
जायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति । मातुन्मु ख-
लु रसवद्वायां नायां गर्भनाभिनाडी प्रतिबद्धा,
सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपसंह-
नास्याभिर्द्धिर्भवति ।... गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्व्वं
शिरः सम्भवतीति शौनकाः, हृदयमिति कृतवीर्यः
बुद्धिर्भनस्य स्थानत्वात् । नाभिरिति पाराशर्यकः ।
हि वर्द्धते देहो देहिनः । पाणिपादमिति सार्कण्ड-
यः तन्मूलवार्धतायां गर्भस्य । मध्यशरीरमिति सु-
भूतिगीतमन्त्रिशिबहत्वात् सर्व्वेगावसम्भवस्य, तत्तु न
सम्यक्तस्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत्सम्भवन्तीत्याह धन्वन्-
तरिः गर्भस्य मूर्च्छात्वात्तोलभ्यन्ते वंशादुरवत् चूत-
फलवत् । तदथा चूतफलं परिपके केशरादीनां
स्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्वे तस्यै
नोपलभ्यन्ते मूर्च्छात्वात्तेषां मूर्च्छाणां केशरादीनां
कालः प्रत्यक्ततां करोति । एवं गर्भस्य तारुण्यं
सर्व्वेक्षरप्रत्यङ्गेषु सत्स्यपि स्त्रीष्मादनुपलब्धिः ।
तान्वे कालप्रकर्षात्प्रत्यङ्गानि भवन्ति ।... गर्भस्य
केशश्रममुक्तो मास्यनखदन्तशिरालागुधमनौरेतः प्र-
तौनि स्थिराणि पिष्टजानि । मांसश्रीषितमिदोम-
न्वद्वानाभियक्तम्रीङ्गान्त्वद्वप्रधतीनि खट्वनि माद-
जानि । शरीरोपचयो बलं वर्ष्य, स्थितिर्गानिश्च र-
सजानि । इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुः-
खादिकक्षात्मजानि । वीर्यमासौर्यः बलवर्षा मेधा

च साम्राजानि । तत्र यस्या दक्षिणे सने प्राक् प-
श्चोदशनं भवति दक्षिणान्तिमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च द-
क्षिणं सकृच्छ्रुत्कर्षति बाहुल्याच्च पुत्रासंधेयेषु द्रव्येषु
दौहृदमभिप्रायति । स्वप्नेषु चोपलभते पक्षीत्यल-
कुमुदामातकादीनि पुत्रासात्वेव प्रसन्नमुखवर्णा च
भवति तां ब्रूयात् पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विप-
र्यये कन्या । यस्याः पार्श्वद्वयमुदरं पुरस्ताद्विर्बतमु-
दरं प्रागभिहितलक्षणञ्च तस्या नपुंसकमिति वि-
ख्यात् । यस्या मध्ये निषं द्रोणीप्रभृतमुदरं सा यु-
ग्मं प्रमुच्यते । सु.शा.३.३८ । तस्य खल्वैवं प्रवृत्तस्य
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्यैव सान्त्वानि-
काः स्रज्जलो भवन्ति । तासां प्रथमा श्रवभामिणी
नाम सर्ववर्णानवभासयति, द्वितीया लोहितता
नाम घोडशभागप्रमाणा तिलकालकायधिताना,
तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाय-
धिताना, चतुर्थी ताताशभागप्रमाणा कुण्डायधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीह्रिप्रमाणा गन्ध्या-
यधिताना, सप्तमी मांसधरा नाम त्रीह्रिद्वयप्रमाणा
भगन्दरायधिताना । कलाः खलपि सप्त धात्वा-
श्रयान्तरमन्यादाः । ततश्च गृहीतगर्भाणामानवव-
हानां स्त्रीतसां वर्णान्वयवक्ष्यन्ते गर्भेण तस्माद्गृही-
तगर्भाणामानवव न दृश्यते । ततस्तद्वदः प्रति-
हृतसूडमागतसपरस्त्रोपचरीयमानसपरैत्यभिधीयते ।
श्रीचोर्वतरमागतं पर्याधरावमिप्रतिपद्यते । तस्मा-
द्गर्भस्थः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति । गर्भस्य य-
क्ष्माहीनानी शोणितजौ शोणितफेनप्रभवः फुफ्फुसः
शोणितकिट्टप्रभव उच्छुक्तः । अस्त्रजः श्लेष्मणश्चापि
यः प्रसादः परी मतः । तं पच्यमानं पित्तं वायु-
श्चाप्यनुधावति । ततोऽस्यान्तान्ति आयन्ते गुदं व-
लिष्ठं देहिनः । उदरे पच्यमानानामाभानाद्गुक्मसा-
रवत् । कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजाय-
ते । यथार्थसुषमा शुक्ली वायुः स्त्रीतांसि दारयन् ।
अनुप्रविश्य पिशितं ऐशीर्विभजते तथा । मेदसः
खेहमेदाय शिरास्त्रायुलमाप्नुयात् । शिराणाञ्च स-
दुःपाकः क्षायनाच्च ततः खरः । आशय्याभ्यास-
योगेन करोत्याशयसम्भवम् । रक्तमेदःप्रसादाहक्री,
मांसाच्छकफमेदःप्रसादाहवर्णा, शोणितकफप्रसाद-
जं हृदयं यदाश्रया हि घनमयः प्राणवहाः, त-
स्याधो वामतः जीह्वा फुफ्फुसश्च दक्षिणतो यकृतं
कोम च । तद्वद्वयं विशेषेण श्वेतनास्थानमतसार्ध-
समसाठवे सर्वप्राणिनः स्वपति । सु.शा.४.३८ ।

सद्यो गृहीतगर्भाया लिङ्गाणि यमी ग्लानिः पि-
पासा सकृद्विषदं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्च
योनिः । सनयोः कृष्णसुखता रोमराजुद्गमसन्ध्या ।
अक्षिपक्षाणि चाप्यस्याः समीपस्थाने विशेषतः ।
अकामतन्मूर्द्धयति गत्वादुहिते शुभात् । प्रसक्ताः
सदनचापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥ तदा प्रभृत्येव
व्यायामं व्यायामपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्त्रं रा-
त्रिजागरणं शीघ्रं यानावरोहणं भयमुल्काकासन-
चैकान्ततः क्लेशादिक्रियां शोणितमीक्षणं चाकाले
वेगविधारणञ्च न सेवेत । दोषाभिघातैर्गर्भिण्या
यी यी भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य
गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥ सु.शा.३.३८ । आमुप्रोऽभिमु-
खः श्रुते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिर-
सा याति स्वभावात्प्रसवम्प्रति ॥ सु.शा.३.३८ । शि-
शौ । सन्तौ । पणसकण्टके । कुक्षौ । ८१८ । ने ।
अश्याया गर्भज्ञानलक्षणे—योनिं वीजयद्दे हतिः
लोचनाविलता तथा । सगर्भो ताडयेदद्वयं गर्भस्य
परिलक्षणम् ॥ काचित्कृका जडौभूता निर्विकारा
त्यजिह्वम् । काचित्कृच्छ्रमानाया गर्भिण्यपि प्रह-
र्षति ॥ काचिद्ग्रागवशादपि समूता ताडयेद्वयम् ।
रुण्णि परुषा काचित् अश्या पुच्छेन योनिं कम्पयति ॥
विन्यस्तकर्णो क्रीडाया इयं दुष्टापसर्पिणी । शूना-
धोयोनिभागा च सदा कान्तिविधारिणी ॥ प्रश-
स्तरन्मूत्रा स्त्रिग्राह्यौ निविडोदरवन्धना । गर्भोपलि-
म्पानां च बड्वा गर्भिणी मता ॥ ज.द.२.३८ ।

गर्भकम् । क्ली । रजनीद्वये । पूरे त्रिणि । छ.च ।

गर्भकण्टकः । पुं । पनसवृक्षे । वै.निघ. ।

गर्भकरः । पुं । पुत्रजीववृक्षे । भा. ।

गर्भकोशः (घः) । पुं । गर्भाशये । वै.निघ. ।

गर्भगृहम् । क्ली । अन्तर्गृहे ।

गर्भघातिनी । स्त्री । लाङ्गलीनामच्छपे । ई-
भानाश्रुति । रा.नि.व.४ ।

गर्भचिन्तामणिः । पुं । गर्भाधिकारि रसः ।

स चतुर्विधः । १मः—सृष्टिकाविनोदरसि तुल्य-
स्थाने खण्डनानेन चिन्तामणिर्भवति । र.सा.
सं. । २यः—जातीफलं टण्डणं (जोशंगी) चि-
कटु हिङ्गुल प्र. समभागः । जम्बीररसेन वटी
काथी । ३यः—रसः रौप्यं लौहं प्र. २ तो. अर्धं
६ तो. (मत्तान्तर ४ तो.) कर्पूरं वज्रं ताभं जाती-

फलं जयित्री गोक्षरबीजं शतावरी बला (अथ-
वला) गीरक्षतखट्वा (गोत्रक्षताकुनिशा) प्र. १
तो. जलेन वटी कार्या । मा. २२. ४र्थः - रसः
गन्धकः स्वर्णं लौहं रौप्यमात्मिकं हरितालं वङ्ग-
शर्भं प्र. समभागः । ब्रह्मी-वासा-भृङ्गराज-चेत्रपर्प-
टी-दशमूलानां प्रत्येकं रसेन ७ भावना देया ।
वटी १ र. । बृहत्सिन्धुः ।

गर्भचर्या । स्त्री । गर्भपचारकर्मणि ।

गर्भजरोगः । पुं । स्त्रीरोगे । त्रिका. ।

गर्भण्डः । पुं । नाभिगुडके । नाट्यत्र गौड ।
त्रिका. । [नि.व.२ ।]

गर्भदः (दा) । पुं, स्त्री । पुत्रजीवहन् । रा.

गर्भदात्री । स्त्री । पुष्यदात्रीरूपे । गुणाः —
मधुरा शीता स्त्रीपुष्यदीर्घपितृदाहयमघ्नी गर्भदा-
त्री । रा.नि.व.४ ।

गर्भद्वुतिः । स्त्री । वज्रव्यतिरेकेऽपि रसयासी-
कृतानां लोहानां द्रवत्वे । औमान्तरतः पौत्रात्र
महितं शर्णानितं द्रवत्वं । “जम्बीरबीजपूरकचा-
क्षरीवेतसास्त्रसंयोगात् । चारा भवन्ति सुतरां ग-
र्भद्वुतिजारणे शलाः ॥” र.वि.१३ ।

गर्भष्टक् । त्रि । गर्भधारिण्याम् । वै.निघ. ।

गर्भनाडी । स्त्री । Umbilical cord. ग-
र्भप्रणाख्याम् । वै.निघ. ।

गर्भनायः । पुं । गर्भपाते ।

गर्भनाशना । स्त्री । चरिष्टकहन् । त्रिष्टो गौ-
ह । वै.निघ. । [मं कललावी । भा. ।

गर्भनुत् । पुं । लाङ्गलिकायां । दिव्याङ्गुलि ।

गर्भपरिस्त्रवः । पुं । (Secondines) गर्भ-
वेष्टने । गर्डभूष्णं । वै.निघ. । [धानं । द्वे.च. ।

गर्भपाकी (इन्) । पुं । षष्टिकत्रोद्दी । षेष्टे

गर्भपातः । पुं । गर्भजरीगविशेषे । येन प-
ञ्चमषष्ठमासिकगर्भस्य पतनं भवेत् । “ततः स्थि-
रशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।” सु.नि.२७७. ।
See गर्भघातः ।

गर्भपातकः । पुं । रक्तशोभाजनहन् । जटा. ।

गर्भपातनः । पुं । रीटाक्षरहन् । त्रिष्टो । भा. ।

गर्भपात(ति)नी । स्त्री । कलिकारीहन् ।

विश्वामित्रिणी । रा.नि.व.४ ।

गर्भपीयूषवल्लीरसः । पुं । स्त्रीरोगाधिका-
र रसः । “सूती गर्भं तथा स्वर्णं लौहं रजतमा-
त्मिके । हरितालं वङ्गभस्माप्यमकं समभागिकं ।
भावना खलु दातव्या रसेरिषां पृथक् पृथक् । ब्र-
ह्मी वासा भृङ्गराजपर्पटं दशमूलकं । सप्तधा भा-
वयेद्देवः गुह्यमानां वटीचरेत् ॥” रौप्यं स्वर्णमा-
त्मिकश्च । भेष. । See बृहद्गर्भचिन्तामणिः ।

गर्भपोषणम् । त्रि । गर्भपुष्टिकरणे ।

गर्भभाग्डकः । पुं । मूत्रहन् । मद.व.५ ।

गर्भवती । स्त्री । ससत्वायां स्त्रियाम् । षोड-
शति स्त्री । पुत्रगर्भवतीलक्षणं — पुत्रगर्भयुताया
नार्या द्वितीये मासि गर्भाशयमध्ये गर्भः पिण्डाका-
री लस्यते, दक्षिणाक्षिमल्लङ्घनं प्राग्दक्षिणसन्ने सत्त्वं
प्रसन्नमुखवर्णता दक्षिणीरीः पुष्टिः, निद्रायां पु-
त्रामधेयद्रव्येभ्यः भिलाषः आसादिफललाभः इति ।
कन्यागर्भलक्षणं उक्तविपरीतलक्षणं ज्ञेयम् । नपुं-
सकगर्भं गर्भाश्विद्वद्वृत्तिः पार्श्वेऽयमुन्नतं पुरस्ताच्च
महदिति । भा. । See गर्भिणी ।

गर्भविच्युतिः । स्त्री । रोगादिना गर्भस्य अ-
कालपतने, गर्भस्त्रावादी । “कृमिवाताभिघातेषु
तदेवीपदतं फलं । पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्वा-
द्वर्भविच्युतिः ॥” सु.नि.८७. ।

गर्भविनोदरसः । पुं । सूतिकाधिकार रसः ।

त्रिकटु १ तो. हिङ्गुलं ४ तो. जयित्री खवङ्गश्च
प्र. १ तो. स्वर्णमात्मिकं २ तो. जलेन चणकाका-
रा वटी कार्या । र.सा.सं. ।

गर्भविलासतैलम् । स्त्री । गर्भाधिकार ग-
र्भस्थापनतैले । तिलतैलं सूक्ष्मतं १ श. कल्पायं
— भूकुष्माण्डं दाडिमपत्रं आमहरिद्रा (कौण्ड इ-
लून) शङ्काटकपत्रं चिकला जातौपुथं शतावरी
नीलोत्पलं पद्मपुष्पश्च प्र. १॥० तो. (वा मिलितं
१६ तो.) पाकायं वारि ८ श. । भेष. ।

गर्भविलासरसः । पुं । गर्भोन्नीकर रसः ।
रसगन्धकतुल्यकानां प्र. समं जम्बीरचिकटुरसाभ्यां
प्र. दिनचर्यं भावयेत् । पौत्रा, शङ्कर, तूते उन्न
अत्रोत्क ममान । जम्बीररसे (गौडो लेव)

७ दिन ७ विक्रूत्रेण ७ दिन भावनं त्रिवे ।
र.वि.६५. ।

गर्भविस्त्राविणी । स्त्री । एलायां । वै.निघ. ।

गर्भशङ्कुः । पुं । स्तनगर्भनिःसारणास्त्रे । वै.निघ. ।

गर्भशय्या । स्त्री । Uterus, पक्ताशयमध्यव-
र्त्तिगर्भोत्पत्त्याशये । यथावेष्टितो गर्भः कुक्षौ तिष्ठ-
ति । ग्रीडीशय । तस्य रूपम् — “शङ्खनाभ्याकृति-
र्थोनिख्यावर्त्त सा च कौर्त्तिता । तस्यास्तृतीये
त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रकौर्त्तिता । यथा रोहितमस्यस्य
सुखभवति रूपतः । तस्मिंस्तथा रूपं गर्भशय्यां
विदुर्बुधाः ॥” भा. । [च.शा.८५. ।

गर्भशय्यम् । स्त्री । गर्भवेदनायाम्, गर्भशुले ।

गर्भशतनम् । स्त्री । मेघजने गर्भपातने ।
पेटे थनान् । शतनप्रवृत्तिभिः विशेषैः बन्धना-
न्मुच्यते गर्भः ।” सु.नि.८५. ।

गर्भशीघ्रः । पुं । गर्भस्य शुक्रतारोगे ।

गर्भसम्भवा । स्त्री । स्थूलैलायां । वै.निघ. ।

गर्भस्थानम् । स्त्री । गर्भाशये । अन्तःपुरे । वै.
निघ. । [भरत्तणयोरी । च.शा.८५. ।

गर्भ(र्भा)स्थापनम् । स्त्री । गर्भरक्षणं । ग-

गर्भस्फुरणम् । स्त्री । गर्भस्यन्दने सु.शा.१०५. ।

गर्भस्त्रावः । पुं । Abortion. गर्भविद्रवे ।
चतुर्थमासपर्यन्तं शीघ्रतरुपस्य गर्भस्य विच्युतौ ।
ग्री. थना, पेटे थना । स च भयाभिघाततीक्ष्णो-
ष्णपानाशनसिवनादिभिर्भवति । गर्भस्त्रावनिदानल-
क्षणं यथा — “भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषे-
वणात् । गर्भे पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनम्भवेत् ।
शस्यधर्माध्वमनयानायासप्रपौडनैः । ज्वरीपया-
सपतनप्रहराजौष्धवावनेः । वमनाच्च विरकाच्च
कुस्यनाद्धर्भपातनात् । तीक्ष्णधारीषकटुकृत्तक्रच-
निषेवणात् । वेगाभिघातादिषमादासनाच्छमनाह-
यात् ।” आचतुर्धाततो मासाग्रसवेद्गर्भविद्रवः ॥”
भा. । [ताज ग्रीह । रा.नि.व.८. ।

गर्भस्त्रावी (इन्) । पुं । हिन्नालवले । शी-

गर्भगारम् । स्त्री, पुं । शयनगृहे । अन्तर्ग-
हे । गर्भाशये । रा.नि.व.१८. ।

गर्भाधानम् । स्त्री । प्रथमस्तुतुचानादूर्ध्वमनुष्ठेये

दशसंस्कारान्तर्गतप्रथमसंस्कारे । तत्क्रमः — “अ-
थाहौ पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षी पक्षीमावहेत्
पित्राधर्माधिक्यप्रजाः प्राप्तातीति । ऊनवीड्य-
वर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिं । यथावर्षे पुमान् गर्भं
कुलिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरञ्जीवे-
ञ्जीवेद्वा दुर्ललेन्द्रियः । तस्यादत्यन्तबालायां ग-
र्भाधानं कारयेत् ॥” सु.शा.१०५. । [च.१५. ।

गर्भाश्वः । पुं । गर्भस्थजं । आनृक्कि । वा.

गर्भारिः । पुं । सूक्ष्मलायाम् । रा.नि.व.६. ।

गर्भावक्रान्तिः । स्त्री । गर्भावतरणक्रिया-
याम् । सु.शा.१५. । See गर्भः ।

गर्भाशयः । पुं । गर्भशय्यायाम् । जरायी ।
See गर्भशय्या । [विका. ।

गर्भाष्टमः । पुं । गर्भजननमासादष्टममासि ।

गर्भिणी । स्त्री । क्षीरावीड्ये । क्षीरुदे ग्रीहः ।
श.च. । गर्भवत्याम् । लिङ्गं यथा — “स्तनयोर्मुख-
काशे स्याद्रीमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्षाणि चा-
प्यस्याः सम्मूलन्ते विशेषतः । कर्दयेत्यथ भुक्तापि
गत्यादुद्दिजते शुभात् । प्रसेकः सदनश्चैव गर्भिण्या
लिङ्गमुच्यते ॥” भा. । See गर्भः । तत्कृत्यं
यथा — “गर्भिणी प्रथमदिवसाग्रभति नित्यमृद्धटा
शुच्यलङ्कता शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मण-
गुरुपरा च भवेन्मलिनविकृतहौनगाचाणि न स्तु-
शेत् दुर्गन्धदुर्गन्धानि परिहरेदुद्दिजनीयाश्च कथाः,
शुक्लं पर्युषितं कुषितं क्लिप्तं चान्नं नोपभुञ्जीत ।
वह्निर्निष्क्रमणं शून्मगारचैत्यशानहचाश्रयान्
क्रोधभयशङ्कराश्च भावानुसैर्भोग्यादिकं परिहरेत्
यानि च गर्भे व्यापादयन्ति । न चाभीष्णं तैलाभ्य-
ङ्गोत्सादनादीनि निषेवेत । न चाशयस्करीरं पू-
र्व्वीकृतानि च परिहरेत् । शयनासनं सृक्षारणं
नात्युच्चमपाश्रयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हयं द्रव्यं
मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्तुतञ्च भोजनं भोज-
येत् । सामान्यमेतदाप्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी
प्रथमदिवसद्वितीयमासेषु मधुरशीतद्रवप्रायसाहा-
रमुपसेवेत्, चतुर्थे पथोनवनीतसंस्तुष्टमाहारयेत्या-
ङ्गलमांससहितं हृदयमन्नं भोजयेत्, पञ्चमे क्षीर-
सर्पिःसंस्तुष्टं, षष्ठे शर्दृष्टसिद्धस्य सर्पिषो माषां
पाययेत् यवागूं वा, सप्तमे सर्पिः पृथक्पृथक्दि-
सिद्धमिवमाप्यायते गर्भः, अष्टमे वदरोदकेन बला-

तिक्लाशतपुष्यपल्लपयोदधिमस्तुतैललवणमदनफ-
लमधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषयज्ञार्थम् अ-
तुलोमनार्थं च बायीः, ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन
तैलानुवासयेदतुलोने हि बायी सुखमनुपद्रवा
प्रसूयते, नवमे मासि स्तिकागारमेनां प्रवेशयेत् ।
प्राप्तप्रसवालक्षणं—“जाते हि शिथिले कुक्षौ सुक्ते
हृदयवन्धने । सख्ये लज्जने नारी ज्ञेया सा तु प्र-
जायिनी ॥ ततोऽस्थितप्रसवायाः कटीघटस्थिति
समन्ताद्देहना भवत्यभीक्ष्णं पुरीषप्रवृत्तिः सूचं प्र-
सिच्यते योनिमुखात् स्नेभा च ।” सु.शा.१०.अ. ।

गर्भिण्यवेक्षणम् । स्त्री । कुमारव्यायाम् ।
Midwifery. गर्भिणीपरिचर्यायाम् । चिका. ।

गर्भी (इन्) । पुं । पुत्रजीववहे । वै.निघ. ।

गर्भेपाकणिकः । पुं । षष्टिकधान्ये । रा.नि.
व.१६ ।

गर्भु(म्बो)टिका (टी) । स्त्री । लवणतण-
विशेषे । भाड़ूयां वासविशेषः वा धानं । हिं
जरडिं । मं गौडालवणतण । गुणाः—मधुरा
शीता सारणी दाहघ्नी रक्तदोषघ्नी कृत्वा पयनां
दुग्धप्रायिनी । रा.नि.व.८ । र.मा. ।

गर्भुत् । स्त्री । तणधान्यविशेषे । गड़गड़, म-
झना । अम. । सुवर्णं । नलि । मे. ।

गलः । पुं । कण्ठे । गज्जा । रा.नि.व.१८ । सर्ज-
रसे । धून्ना । मे. । गड़कमीने । श.र. ।

गलकः । पुं । गड़कमक्षे । श.र. ।

गलकस्वलः । पुं । सास्त्रायाम् । शक्रत्र शिव-
श्चित् कश्चलाकृति दाश । अम. ।

गलकीलः । पुं । गलशृङ्खलानामरोगे । वै.निघ. ।

गलगण्डः । पुं । Goutre, गलरोगविशेषे ।
ग़ज़ग़ज़ । तस्य निदानं—“वातः कफश्चापि गले
प्रदुष्टौ मध्ये तु संस्थव्य तथैव मेदः । कुर्वन्ति गण्डं
क्रमशः खलिङ्गैः समाचितं तं गलगण्डं गण्डः ॥
लक्षणं—निबद्धः स्वयमुद्यस्य सुखवत्त्वमेव गले ।
महान्वा यदि वा कृस्त्री गलगण्डं तमादिशेत् ॥”
भा.नि. । पक्षिविशेषे । शड़गिणे ।

गलगोड़ि(लि)का (ली) । स्त्री । सविष-
क्षौटविशेषे । यय दंजनात् दाहस्वेदतोदशोफा
भवन्ति । “दाहतोदस्वेदशोफाकरी तु गलगोड़ि-

का ।” च. । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.४अ. ।

गलग्रहः । पुं । मन्थघण्टापरनामविषे व्यञ्ज-
ने । माहूर घण्टे । श.च. । गलरोगविशेषे । ग-
लाश्रवा । “यस्य स्नेभा प्रकुपितः तिष्ठत्यन्तर्गले
स्थिरः । आयुः सन्नयस्कोट्य जायतेऽस्य गलग्रहः ॥”
च.सू.१८अ. । अश्वस्य गलरोगविशेषे । ज.द. २६अ. ।

गलग्राहः । पुं । मकरे । वै.निघ. ।

गलकुष्ठारिरसः । पुं । तत्कुष्ठे रसः । पार-
दगन्धकतामूलौहगुग्गुचिवकशिलाजतुकुचलाव-
चानां (पाठान्तरे वचास्थाने त्रिफला) प्र. समभा-
गः । अमं ४ भ. करञ्जबीजं ४ भ. घृतमधुघ्नां वटी
कार्या । पात्रा, शक्रक, ताम्रा, जौह, शङ्खधूलि,
चितामूलचूर्ण, शिलाजजू, कूटिना, द४ (पाठा-
नुदरे त्रिफला) अष्टांशके १ ड. अक्षु ४ ड.
करञ्जबीज ४ ड. घृत ५ मधू द्वारा नर्दन ।
मा. १ टो. । भा. । र.सा.सं. ।

गलन्तिका । स्त्री । कर्कश्याम् । वद्वारा ।
अम. ।

गलमेखला । स्त्री । गलसूत्रे । हारा ।

गलरोगः (हिष्णी) । पुं, स्त्री । कण्ठगतस-
मदशरोगभेदे । तत्र वातपित्तकफसन्निपातशोषि-
तजभेदेन रोहिणी पञ्चधा भवति । अपरे गलशा-
लूक तुण्डिकेरिका गलौघ-वल्लय-गलायुक्त शतश्लो-
गलविद्रधि गलानुदाः वह्निगलगण्डः वातज कफ-
ज-मदीजभेदेन खरप्रपथेति द्वादश । रोहिण्यः प-
ञ्च कण्ठानुदाः क्षाधिजहवन्त्ययनामं कण्ठानुदाः शत-
श्लो गिलायुगलविद्रधिगलौघखरप्रमांसतानविदार्य-
इति अष्टादश । लक्षणं—“गलेऽनिलः पित्तकफौ
च सूक्ष्मौ प्रथक्कमस्ताय तथैव शोणितं । प्रकृष्य
मांसं गलरोधिनीऽङ्गुरान् सृजन्ति यान् सायङ्करा
तु रोहिणी ॥” सु.नि.१६अ. । कण्ठास्यशोषकृदा-
तात् सा हनुयोचकृत्तरी । पित्ताज्वरोधातृष्णीह
कण्डधूमायनान्विता । कफेन पिच्छला पाण्डुः अ-
सृजा स्फोटकाचिता । गभीरपाकानिचयास्त्व-
लिङ्गसमन्विता ॥ वा.उ.२१अ. । लक्षणानि ख-
लपथ्याये स्यान्ति ।

गलविद्रधिः । पुं । गलरोगभेदे । रुधिरवि-
धि । लक्षणं—“सर्व्वेङ्गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफी रुजो यत्र वसति सन्ध्याः । स सर्व्वदोषी

गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” सु.
नि.१६अ. ।

गलव्रतः । पुं । मयूर । त्रिका. । [ज.द.२६अ. ।

गलशालूकः । पुं । अश्वस्य मुखरोगविशेषः ।

गलगुण्डिका (गुण्डी) । स्त्री । The uvula.
अलिजिह्विकायां । आलिजिव, गन्तार लुंङि ।
रा.नि.व.१८ । च.शा.७अ. । जिह्वाप्रवन्धजाः क
खे दारुणा मार्गरीधिनः । मांसादुराः शीघ्रचया
रोहिणी शीघ्रकारिणी ॥ कण्ठगुण्डित्वपरनासधिये
तालुजरीगविशेषः । लक्षणं यथा—“श्लेष्मास्त्रभां
तालुमुलाग्रद्वयो दीर्घः शीघ्रो भातवलिप्रकाशः ।
दृग्भासासकासकृतं वदन्ति व्याधिं वैद्याः कण्ठगु-
ण्डीति नाम्ना ॥” भा.म.४भ.मुखरी.चि. ।

गलगोथः । पुं । गलस्कीर्तौ । गन्तास्कीर्तौ ।
“सनागरं देवदारु चव्यचित्रकपेक्षितं । प्रलेपनमिदं
श्रेष्ठं गलशययुनाशनम् ॥” भैष.ज्व.चि. ।

गलस्तनः । पुं । गलगुण्डीरोगः । रा.नि.व.२० ।
क्यागगलस्तनः । वै.निघ. ।

गल(ले)स्तनी । स्त्री । क्याग्याम् । हे.च. ।

गला । स्त्री । अलम्बुशायाम् । भा. ।

गलाङ्कुरः । पुं । A disease of the
throat. रोहिणीत्वपरपय्याधि गलरोगविशेषः ।
गण्डमालायाम् । गं.गु.गला । हे.च. ।

गलानि(वि)लः । पुं । गङ्गाटिथमस्य । गं-
गाटिशङि । त्रिका. ।

गलायुक्तः । पुं । गलरोगभेदे । लक्षणं—“मां
सकीलो गले दीर्घैरकोऽनेकोऽथवाल्पकः । कृच्छी-
च्छासाभ्यवव्रतः पृथुमूली गलायुक्तः ॥” वा.उ.
२१अ. ।

गलार्बुदम् । स्त्री । गलरोगभेदे । गन्तार
आव् । लक्षणम्—“जिह्वावसाने कण्ठादावपाकं
खययुं मलाः । जनयन्ति स्थिरं रक्तं गौरजं तद्ग-
लार्बुदम् ॥” वा.उ.२१अ. । [rosy, गलकुष्ठे ।

गलितकुष्ठम् । स्त्री । Incurable lep-

गलितदन्तः । त्रि । दन्तहीने ।

गलेगण्डः । पुं । मर्कटपक्षिणि । त्रिका. ।
गलेगण्डीरोगः । रा.नि.व.२० ।

गलोद्भवः । पुं । रोचमानाश्च । त्रिका. ।

गलौघः । पुं । गलरोगविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा—“शीघ्रो महानन्नजलावरोधी तीव्रज्वरी
वातगतेर्निहन्ता । त्स्फिन जातो रुधिरान्वितेन गले
गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥” सु.नि.१६अ. ।

गलः (कः) । पुं । गण्डः । गोल । हे.च. ।

गलचातुरी । स्त्री । उपधानविशेषः । गोल-
वानिभ । जटा. ।

गल्लिरः । पुं । उन्मथ्यनामककर्णपाक्षीगतरोम्भः ।

गल्लर्कः । पुं । वैद्यस्य मणी । इन्द्रनीलमणी ।
त्रिका. । सुरापानपात्रे ।

गवयः । पुं । गलकम्बलस्य गोसदृशे कूलचर-
पशौ । तन्मांसगुणाः—“हं हणं बल्यं रुच्यं हृद्यञ्च ।
रा.नि.व.१७ । क्षिप्रं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं
व्यवायवर्धनञ्च । सु.सू.४६अ. । [नि.व.१६ ।

गवयी । स्त्री । गवयपत्न्यां । दुर्गा गहि । रा.

गवयोद्भवः । पुं । तवचीरः । वै.निघ. ।

गवराजः । पुं । महावधे । श.च. ।

गवलम् । स्त्री । महिषशृङ्गे । अम. । पुं । व-
नमहिषे । हे.च. ।

गवाची (टी) । स्त्री । (Macrogynathus
pancalus.) पङ्कालमक्षी । पाँकाल गच्छ ।
अस्य गुणाः—अजीर्णकारित्वं गुरुत्वं श्लेष्मकोपन-
त्वञ्च । राज.१५. ।

गवादनम् । स्त्री । घासे । श.च. ।

गवादनी । स्त्री । इन्द्रवारुणीलतायाम् । रा-
शानशशां । वै.निघ.अपस्मा.चि. । श्वेतापराजिता-
याम् । अक्षीटवत्ते । वै.निघ. । अपराजितायाम् ।
नीलापराजितायाम् । रा.नि.व.१ ।

गवालूकः । पुं । गवये । त्रिका. ।

गवापिका । स्त्री । लासायाम् । र.मा. ।

गवाक्षः । पुं । गोचुरके । वै.निघ. । वाताय-
ने । अम. । [ता । र.मा. ।

गवाक्षिका । स्त्री । गवाक्ष्याम् । अणत्राजि-

गवाक्षितः । त्रि । विरचिते । “शैर्गवाक्षित-
मिदं शरीरम् ।” भा. ।

गवाक्षी । स्त्री । शाखीटवृक्षे । आ० उ० गी० ।
रा.नि.व.८ । मद्वाकलायाम् । रा.नि.व.२३ । इ-
न्द्रवाकलीलतायाम् । राधाशशश्रीं गी० । सु-
कल्प.७अ. । भा.म.१भ.तन्द्रिकज्य.चि. । “निकु-
म्भकुम्भविफलागवाक्षी ।” गी० उ० व्यायाम् । राज-
गोशूक । च.सू.२अ. । गी० रक्तकर्म्यां । राधाश-
श्री । सि.यो.कास.चि. । अपराजितायाम् । प.
सु. । सु.सू.२६अ. । श्वेतपुष्पेन्द्रवारुण्याम् । सु.सू.
२६अ. अधः संशमने ।

गविनः । पुं । कीकड़नामकविलेशयन्त्रम् ।
जविन इत्यपि पाठः । रा.नि.व.१६ । [अम. ।

गवेडुः । स्त्री । धान्यविशेषे । गड़गड़, देधान ।

गवेधुः (कः) । पुं । घुलुचवृक्षे । देधान । च.
सू.२अ. । गी० रक्ततण्डुलायाम् । गी० रक्तफटाकुलि-
श्री । च.द. । सि.यो.कृदि.चि.विणुतैले, महाना-
रायणतैले । स्त्री (कम्) । गैरिके । गि० रिमाटी ।
रा.नि.व.१२ ।

गवेधुका । स्त्री । (Coixbarbata.) गवेडू ।
देधान । हिं गरहडुआ । च.सू.२अ.यवाग्वाम् ।
गुणाः—गवेधुः कटुक स्वादौ कार्यकृत्कफनाशि-
नी । भा.पू.१भ.धान्यव. । नागबलायाम् । गी० रि-
फटाकुल । रा.नि.व.४ । भैष.वा.व्या.चि.स्वल्प-
विणुतैले । काशसूले । वा.व्या.शता.नारायणतैले ।

गवेरि(रु)कम् । स्त्री । गैरिके । गि० रिमाटी ।
त्रिका ।

गवेश(शि)का । स्त्री । गी० रक्तवृक्षे । श.च. ।

गव्यम् । स्त्री । गोष्ठे । गी० रचनायाम् । गव्य-
दधि । गी० दुग्धे । त्रिका. । त्रि । गी० सस्वन्वीये ।

गव्यष्टतम् । स्त्री । गव्यनवनीतजातष्टते । गी०-
उ० गी० वि । गुणाः—बुद्धिकान्तिश्रुतिदं बलमधा-
वर्धकं पुष्टिकरं वातश्लेष्मघ्नं श्वेतमहरं पित्तघ्नं हृद्यम्
अपिकरं पाकमधुरं हृद्यं देहस्थीयकारकम् । रा.नि.
व.१५ ।

गव्यतक्रम् । स्त्री । गी० दुग्धमवचीले । गुरु-
धोल । गुणाः—“गव्यं विदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं
तदुच्यते । दीपनं रुचिकर्म्मन्मन्त्रं अशीर्दिरविकारजि-
त् ॥” अत्रि.८अ. ।

गव्यदधि । स्त्री । गी० दुग्धजातदधनि । गुणाः—

अतिपवित्रं शीतलं सिग्धं दीपनं बल्यं मधुरम्
अरीचकघ्नं वाहिं वातरीगघ्नम् । रा.नि.व.१५ ।
आकं स्वादुरसं वाहिं गुरुघ्नं वातरीगजित् । सि-
दः शुक्रबलश्रेष्ठं रक्तपित्ताग्निशोफहन् । सिग्धं वि-
पाके मधुरं दीपनं रुचिवर्धनं । आतापहं पवित्रं
दधि गव्यं रुजाकरम् ॥” अत्रि.८अ. ।

गव्यनवनीतम् । स्त्री । गी० दुग्धजनवनीते ।
गी० उ० ननी । सर्वदोषघ्नं बलकृत् पुष्टिवर्धनम् ।
रा.नि.व.१५ ।

गव्यमांसम् । स्त्री । गी० मांसि । सु.सू.४६अ. ।

गव्या । स्त्री । गी० रचनायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गव्यूतिः । पुं, स्त्री । क्रीडव्ये । हे.च. ।

गहनम् । स्त्री । वने । दुःखे । पीडायाम् । वै.
निघ. ।

गह्वरम् । स्त्री, स्त्री । विडङ्गे । प.सु. ।

गाङ्गम् । स्त्री । गङ्गादके । वै.निघ. ।

गाङ्गटः (कः) । पुं । मत्स्यविशेषे । चि० डि
भाङ् । श.र. ।

गाङ्गटेयः । पुं । गाङ्गटमत्स्ये । श.र. ।

गाङ्गियम् । स्त्री । भद्रमुआयाम् । मृत्तु । सुव-
र्णे । रा.नि.व.१२ । र.चि.६अ. । धुनूरे । कशेरौ ।
अम. । पुं । इत्थीशमत्स्ये । त्रिका. । स्त्री (यी) ।
मुक्तके । “अथवा हषगाङ्गीयी ।” वा.चि.१अ. ।

गाङ्गेरिका । स्त्री । नागबलायाम् । गी० रिफ-
टाकुली । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुः (कः) । पुं । काकाखीचुपे । गी० रिफ-
ट्की, आनाकुली । वै.निघ. ।

गाङ्गेरुकी । स्त्री । गुडशर्करके । प.सु. । गी०-
रक्ततण्डुलायां । गी० रिफटाकुलि । अम. । “गाङ्गे-
रुकीमूलरसेजायते गतवेदनः” भा.म.१अ. । तत्-
फलरूपाय हिमं स्वादु कफवातघ्नम् । सु.सू.४६अ. ।

गाङ्गेष्ठी । स्त्री । कटशर्करालतायाम् । नटी ।
हारा ।

गाजरम् । स्त्री । गड्ढने । भा० गी० । भा.पू.१
भ.शाकव. । [रा.नि.व.१६ ।

गाञ्जि(ञ्जी)कायः । पुं । बर्तकपदविधि ।

गाढम् । वि । बहुकालजाते । बद्धसूले । सा-
न्द्रे । सु.नि.६७. । [मशत्रु लवण । रा.नि.व.६ ।

गाढलवणम् । स्त्री । समरदेशजलवणविशेषे ।

गाण्डीरम् । स्त्री । शाकविशेषे । मशत्रु भाँक ।
सु.सु.४६७. । [६ ।

गाण्डीवी (इन्) । पुं । अर्जुनवृक्षे । रा.नि.व.

गातुः । पुं । कोकिल । भमरे । मे. ।

गात्रम् । स्त्री । देहे, शरीरावयवे । रा.नि.व.
१८. । करिणः पूर्वजहादिप्रदेशे, अग्रपादादिस-
म्युखभागे । मे ।

गात्रघर्षणम् । स्त्री । शरीरमार्जने ।

गात्रभङ्गा । स्त्री । शूकशिक्षाम् । श.च. ।
गन्धशय्याम् । वै.निघ. । [गाम्छा ।

गात्रमार्जनी । स्त्री । अङ्गमार्जनायवस्त्रे ।

गात्रविक्षेपः । पुं । अङ्गचालने, अङ्गविक्षेप-
णे । वै.निघ. । [श्रुं ट्ये पां ७३ । वै.निघ. ।

गात्रशोषः । पुं । पूतनामबालरोगविशेषे ।

गात्रसङ्कोची (इन्) । पुं । जाहकजनी ।
कृष्णकलासि । कौकुलास, बहुकृपी । रा.नि.व.
१६. । गोनससर्पे । वै.निघ. ।

गात्रसम्भवः । पुं । स्रवजातीयपक्षिणि, हं-
सादी । हे.च. । [वै.निघ. ।

गात्रसादः । पुं । शरीरावसादे । पित्तरीमे ।

गात्रानुलेपनी । स्त्री । गात्रानुलेपनयोग्ये
घृष्टपिष्टे सुगन्धिद्रव्ये । अम. ।

गाधः । पुं । स्थाने । लाभेच्छायाम् । हे.च. ।

गानिनी । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

गान्धारम् । स्त्री । गन्धरसे । शक्रदेवांल । त्रिका. ।
पुं । सिन्दूर । मे. ।

गान्धारी । स्त्री । कण्टकायाम् । वै.निघ. ।
दुरालभायाम् । भा. । रा.नि.व.४ ।

गान्धिका । पुं । कौटविशेषे । गौंधि पांका ।
श.र. । लेखके । नाना. ।

गान्धारिका (री) । स्त्री । गन्धारीवृक्षे । गौ-
न्धारि गौंधि । मं कं खौवनी । तं गन्धारि । प.सु. ।

गान्धीर्थ्यम् । स्त्री । गन्धीरतायाम् ।

गायत्री (इन्) । पुं, स्त्री । खदिरवृक्षे । भ. ।
अम. । च.द., सि.यो.रक्त.पि.चि.खण्डकायली-
हे । "तालसूली च गायत्री ।" खदिरकाष्ठसार ।
च.द.यज्ज.चि.एलादिसन्धे ।

गायत्रः । पुं । सीमलताभेदे । "गायत्रस्त्रैष्ठ-
भः ।" सु.चि.२६७. । [श्रीदने । उष्णा. ।

गारित्रम् । स्त्री । धान्यविशेषे । वै.निघ. ।

गारुडम् । स्त्री । खर्णे । मे. । मरकतमणौ ।
रा.नि.व.१९. । तन्नामविषमन्त्रे । जटा. ।

गारुडिकः । पुं । विषवैद्ये । श.र. ।

गारुडी । स्त्री । पातालगरुडीवृक्षे । रा.नि.व.१ ।

गारुत्मतम् । स्त्री । मरकतमणौ । रा.नि.व.
१३. । वै.निघ.चय.चि. । नवरत्नराजमृगाङ्गे ।

गारुत्मतपत्रिका । स्त्री । गङ्गापत्रा । पांठी
जटा । रा.नि.व.१०. । [रा.नि.व.७ ।

गार्जरम् । स्त्री । गर्जरसूलके । गौक्षत्र मूला ।

गार्धः । वि । आद्यूने । स्त्री (वृं) । आद्यूनतायां ।

गार्भः (भिज्जः) । वि । गर्भसम्बन्धिनि ।

गालः । पुं । मदनवृक्षे । प.सु. । वा.ज्व.चि.१
अ. । "पिप्पलीभिर्युतान् गालान् ।"

गालनम् । स्त्री । वस्त्रपूतकरणे । छांका ।

गालफलम् । स्त्री । मदनफल । वै.निघ. ।

गालवः । पुं । लोभ्रवृक्षे । मे. । श्वेतलोभ्रे । अ.
टी.भ. । केन्दुकवृक्षे । टर्कद गौंधि । श.च. ।

गालोद्धम् । स्त्री । पद्मवीजे । रा.नि.व.१०. ।

गाहितः । वि । कम्पिते । स्नाते । वै.निघ. ।

गाचीरी । स्त्री । क्षीरयक्षायाम् । प.सु. ।

गिरणम् । स्त्री । भक्षणे । वै.निघ. ।

गिरिः । पुं । चक्षुरीगविशेषे । मे. । पर्वते ।
रा.नि.व.२. । स्त्री । गिलने । अम. । बालसूषि-
कायाम् । अ.टी.र. । पारददीपविशेषे । रत्ना. ।

गिरिकः । पुं । गिरिनिम्बे । भक्षोनिष्ठ । वै.
निघ. । [६. वा.उ.२७. ।

गिरिकदम्बः । पुं । धाराकदम्बे । रा.नि.व.

गिरिकदली । स्त्री । पार्वतीयकदलीवृक्षे ।

गुणाः—सधुरा हिमा बल्या वीर्यवर्द्धनी रुष्या
दृणापितदाहशोषहरी गुकः दुर्ज्वरा च । रा.नि.
व.११ ।

गिरिकर्णः (गर्ग) । स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ।

रा.नि.व.२३ । पाण्डुरापराजितायाम् । रा.नि.व.
३ । See श्वेतापराजिता । कृष्णापराजितायाम् ।
काल अपराजिता । गुणाः—श्रीतला तिका
पितोपद्रवघ्नी चक्षुष्या विषदोषघ्नी त्रिदोषघ्नी ।
भा. । अस्कोतायाम् । शपत्रमानो । र.सा. । दु-
रालभायाम् । श.च. ।

गिरिकर्णिका । स्त्री । अपराजितायाम् ।

अपराजिता । स.सु.३६अ. । श्वेतकटभीवृक्षे ।
रा.नि.व.६ । श्वेतकर्णिलाम् । आरग्वधवृक्षे । रा.
नि.व.२९ । [चम. ।

गिरिका । स्त्री । बालसूषिकायाम् । छूँ ८८ ।

गिरिकाणः । वि । गिरिरोगणैकचक्षुर्हीने ।
उणा. । [निघ.२भ.अतिसा.चि.मुक्तादिचूर्णे ।

गिरिकौटजफलम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वै.

गिरिगोचरः । पुं । श्वेतमर्कटे । वै.निघ. ।

गिरिजम् । स्त्री । शिलाजतुनि । भा. । अभ-

धातौ । लौहि । मे. । गैरिके । रा.नि.व.१३ । पुं ।
गिरिजमधूकवृक्षे । पाशोऽङ्गुल गोल गाँछ । र.
भा. । काञ्चनारवृक्षे । ब्रह्म काँकन गाँछ । रा.
नि.व.१० ।

गिरिजतु (स्य) । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.नि.

व.२३ । वै.निघ.स्य.चि.मृष्यप्रभागुडौ । वै.निघ. ।

गिरिजधातुः । पुं । गैरिके । गिरिगाँछौ ।

गिरिजा । स्त्री । मल्लिकापुष्पवृक्षे । मल्लिका

फूलर गाँछ । रा.नि.व.१० । मातुलुङ्गवृक्षे । प.
सु. । श्वेतवृक्षायाम् । त्रायमाणालतायाम् । रा.नि.
व.५ । गिरिकदलीवृक्षे । लघुपाषाणभेदे । लौहि ।
रा.नि.व.२३ । राखायां । कुन्दपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिजातेजः । स्त्री । अभधातौ । वै.निघ. ।

गिरिजामलम् । स्त्री । अभधातौ । अ.टी.रा. ।

गिरिजवीजम् । स्त्री । गन्धके । भैष.ग्रहणी-

कटाटरसि । अभके ।

गिरिजाह्वयम् । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.
निघ. ।

गिरिज्वरः । पुं । वज्रे । श.र. ।

गिरिधातुः । पुं । गैरिकधातौ । रा.नि.क.१३ ।

गिरिनिम्बः । पुं । महानिम्बवृक्षे, कैटयनि-

म्बे । रा.नि.व.६ । [वकाशनिम्ब । वै.निघ. ।

गिरिपत्रः । पुं । गिरिनिम्बे । गरीनिग । हिं

गिरिपादिका । स्त्री । कपिकच्छां । आ-

लाकुक्षी । मं गोड्रीकुडिडी । वै.निघ. ।

गिरिपीलुः । पुं । परुषकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गिरिपुष्प(क)म् । स्त्री । श्वेतजि । शैत्यज ।

मं दगडफूल । रा.नि.व.१२ । [१६ ।

गिरिप्रिया । स्त्री । चमरीगव्याम् । रा.नि.व.

गिरिभित् । पुं । पाषाणभेदद्वये । भा. ।

गिरिभूः । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदे । रा.नि.व.५ ।

गिरिमनोहरः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.नि-

घ. । [चम. । सि.यो.रक्ताति.चि.कुटजाष्टके ।

गिरिमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । कुटजवृक्षे ।

गिरिमानः । पुं । गजि । श.र. ।

गिरिमालः । पुं । आरग्वधवृक्षे । वै.निघ. ।

गिरिमालपञ्चकम् । स्त्री । आरग्वधाद्यप-

रनामयोगविशेषे । आत्रश्रुधादि पाँचन । “आर-
ग्वधयन्त्रिकमुक्तित्ताहरीतकौभिः कथितः कथा-
यः ।” सि.यो.वातकफज्व.चि. ।

गिरिमृत् (द्रवम्) । स्त्री, स्त्री । गैरिके ।

विका. । रा.नि.व.१३ । [मिद इत्यपि पाठः ।

गिरिमेदः । पुं । विट्खदिरि । र.सा. । इरि-

गिरिरश्मा । स्त्री । गिरिकदल्याम् । वी८८

कला । रा.नि.व.११ । [णि. वै.निघ. ।

गिरिवर्त्तिका । स्त्री । पार्श्वतत्तिरिपचि-

गिरिवासी (इन्) । पुं । हलिकन्दनाममहा-

कन्दशाके । रा.नि.व.७ । [गन्धे । र.सा.सं. ।

गिरिशान्तकः । पुं । लौहमारकत्रिफलादि-

गिरिशायी (इन्) । पुं । पार्वतपक्षिविशेषे ।

वै.निघ. ।

गिरिशालाह्वः । पुं । प्रतुदपक्षिणि । सु.गु.
४६५. । [पुराणं ।

गिरि(श)शालिनी । स्त्री । पप्रराजितायां ।

गिरिशेखरः । पुं । महाबकुलि । वै.निघ. ।

गिरिसर्पः । पुं । दक्षीकरसर्पविशेषे । सु.क-
ल्प.४५. । See सर्पः । [निघ. ।

गिरिसानुया । स्त्री । वायमाणायाम् । वै.

गिरिसारः । पुं । लोहि वङ्गे । सि. । [निघ. ।

गिरिसिन्दु(भ्यु)कः । पुं । कृष्णनिर्गुण्डां । वै.

गिरिखेदः । पुं । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

गिरिह्व । स्त्री । बालमुषिकायां । च.टी.र. ।
सु.कल्प.५५. ।

गिलः । पुं । जम्बीरवृत्ते । श.च. ।

गिलग्राहः । पुं । नक्ते । वै.निघ. ।

गिलनम् (लिः) । स्त्री, स्त्री । गलाघः कर-
णे, भक्षणे । च.टी. ।

गिलायुः । पुं । गलरीये । तल्लघने यथा—
“अथिगले तामलकास्थिमात्रः स्थिरीऽल्परक्त्वा-
त्कफरक्तमूर्तिः । संलघ्यते सक्तमिवाशनच स श-
स्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥” सु.नि.१६५. ।

गिलोद्यः । पुं । शणपचाकारावयवयुक्तफलवि-
शेषे । गिलोट इति लोके । सु.गु.४२५. ।

गीर्लता । स्त्री । महाज्योतिषतीलतायाम् ।
रा.नि.व.३. । [१२ ।

गीर्वाणकुसुमम् । स्त्री । खवङ्गे । रा.नि.व.

गुग्गुलुः । पुं । (Burseraceae. Balsamo-
dendron mukul.) खनामख्यातपण्डद्रव्ये ।
शुग्गुलु । तं गुग्गिलमुचिष्टु । वा.सू.१५५. । स
त्रिविधः—साधारणगुग्गुलुः, कणगुग्गुलुः, भू-
मिजगुग्गुलुश्च । विशेषाः पर्याये द्रष्टव्याः । रा.
नि.व.१२ । महिषाक्ष-महानील-कुसुद-पत्र द्विर-
ण्या इति पञ्चभेदमिच्छन्ति भावमिश्रादयः । तेषु
अज्ञातसवर्णः महिषाक्षः, महानीलवर्णो महा-
नीलः, कुसुदामः कुसुदः, माणिक्यसवर्णः पत्रः,
हैमाक्ष द्विरण्य इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च
सिना, कुसुदो हवानां, पत्र भारोग्ये, कनकश्च

नरस्य हितः । भा. । गुह्यः—उषे पूते च दग्धस्-
लकाथे गुग्गुलुं प्रक्षिप्यालोक्ष्य वस्त्रपूतं विधाय प-
श्चादिशोष्य घृतं दत्त्वा पेषितो ग्राह्यः । सा.कौ. ।
गुणाः—जराव्याधिहरत्वादसायनः । कटुतिक्तोष्णः
कफत्रातकासघ्नः । कृमिवातोदरक्षौद्रशोफाघ्नः ।
रा.नि.व.१२ । नवी वृष्यो हृहणः सुगन्धः पिच्छलः
गुष्को दुर्गन्धः । पुराणश्च अतिलेखनो वीर्यहीनश्च ।
भा. । गुग्गुलुपाकः गुडपाकवत् । See गुडपाकः ।

गुग्गुलुवटकः (आदित्यपाकः) । पुं ।
वातव्याधौ । त्रिफलाचूर्णे प्र. ४ तो. पिप्पलीचूर्णे
४ तो. गुडलगेलाचूर्णे प्र. २ तो. शीघ्रितगुग्गुलुः
२० तो. एकत्र दशसूलास्तुना भाव्यम् (दशसूला
४० तो. वारि ६० तो. शी. २० तो.) । “भाष्य-
द्रव्यसमं त्वाथ काथोऽष्टांशस्तु तेन च ।” च.द. ।
प.प्र. ।

गुच्छः । पुं । लवके । त्रिका. । भूटणे । गुण्डा-
सिनीटणे । वै.निघ. । मयूरपुच्छे । सि. ।

गुच्छकः । पुं । गुच्छकन्दे । तैलशार इति लो-
के । गज.वै. । रौठाकरघ्नवृत्ते । रा.नि.व.६ ।
क्षौ । यन्त्रिपण्ये । भा. ।

गुच्छकच्छदः । पुं । यन्त्रिपण्यम् । वै.निघ. ।

गुच्छकणिशः । पुं । रागीधान्ये । रा.नि.व.१६ ।

गुच्छकन्दः । पुं । कन्दशके । तैलशार इति
लोके । सं कुलीहालु । कं मुकुलियामुड्डे । गुणाः
—मधुरः शीतलः वृष्यः दाहघ्नः तर्पणः । रा.नि.
व.७ ।

गुच्छकरञ्जः । पुं । करञ्जवृक्षविशेषे । गुणाः
—कटुतिक्तोष्णः विषवातकफूविचर्षिकाकुष्ठस्यर्श-
त्वग्दीपनश्च । रा.नि.व.६ ।

गुच्छगुल्मिका । स्त्री । खुह्रीवृक्षविशेषे । इत्य
रुग्निशमनादिदेशः । वै.निघ. । [व.११ ।

गुच्छदन्तिका । स्त्री । कदलीवृत्ते । रा.नि.

गुच्छपत्रः । पुं । तालवृत्ते । उज गीह । रा.
नि.व.६ । [नि.व.६ ।

गुच्छपुच्छः (कः) । पुं । गुच्छकरञ्जे । रा.

गुच्छपुष्पः (कः) । पुं । सप्रपण्डवृत्ते । अशो-
कवृत्ते । रा.नि.व.१० । (कः) रौठाकरञ्जे । रा.
नि.व.६ ।

गुच्छपुष्पी । स्त्री । शिगूडीनामक्षुपे । घातकी-
हवे । रा.नि.व.४।६ ।

गुच्छफलः । पुं । रीठाकरञ्जे । रा.नि.व.६ ।
कतकहवे । राजादनहवे । स्त्री । वृक्ष । रा.
नि.व.११ । जलवेतसे । वै.निघ. ।

गुच्छफला । स्त्री । अप्रिदमनीनामक्षुपे । का-
कमाच्याम् । रा.नि.व.४ । द्राक्षायाम् । कदली-
हवे । रा.नि.व.११ । निषायायाम् । रा.नि.व.७ ।

गुच्छबुध्ना । स्त्री । गुच्छालाक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

गुच्छमूल(लि)का (ला) । स्त्री । गुच्छा-
सिनीवणे । रा.नि.व.८ । गुच्छालाक्षुपे । वै.निघ. ।

गुच्छसङ्गा । स्त्री । क्षुद्रघातक्याम् । वै.निघ. ।

गुच्छालः । पुं । मूढणे । रा.नि.व.८ । भूक-
दन्ते । प.सु. । [व.७ ।

गुच्छाङ्गकन्दः । पुं । गुलुक्कन्दे । रा.नि.

गुच्छी । स्त्री । गुच्छकरञ्जहवे । रा.नि.व.६ ।

गुञ्जः । पुं । गुञ्जे । श.र. ।

गुञ्जलत् । पुं । भमरे । श.र. ।

गुञ्जरत्नमाला । स्त्री । वैद्यकग्रन्थभेदे ।

गुञ्जा । स्त्री । (Abrus precatorius.) ख-
नामख्यातीपविषजातीयमूलविषलदायाम् । कूँठ
गीष् । हिं ग्रीष्कादिव चिरमिति । मं कं गुलु-
गुष्मि, परङ्गु । उत्. रत्न । सु.कल्प.१५. । गुञ्जा
दिधा श्वेतारक्तभेदात् । इयगुणाः — फलं तिक्तोष्णं
अवकरं शिरोऽर्पितप्रमत्त । शिफा बालिकरी ।
पर्वं शुलघ्नं विषहत् । वग्ने श्वेतञ्च शस्त्रते । रा.
नि.व.१ । “गुञ्जाद्वयन्तु केयं स्यादातपितज्वरापहं ।
मुखशोषमश्वाससहसामदविनाशिनं । नेत्रासद्यङ्गरं
हृत्थं बल्यं कण्डूत्रणं हरेत् । क्लीमिद्रुलुमकुष्ठानि र-
क्षा च धवलापि च ॥” भा. । श्वेतगुञ्जायाम् । र.
सा.सं. । सुलायाम् । रा.नि.व.६ । मद्यशाखायां ।
श.र. । यवचतुष्टयात्मके माने । गुञ्जा स्यात्तुष्ट-
यम् । प.प्र.१४. । यवचयमाने । क्षपिदैवके ।
गोधूमहयमाने । रा.नि.व.२१५. ।

गुञ्जाकिनी । स्त्री । गुञ्जायाम् । भैष.ज्य.वि.
यानीयमङ्गवध्याम् ।

गुञ्जागर्भरसः । पुं । हट्टोमे रसः । पाठः—

“निक्षत्रयं रसस्य स्याद्भस्मकस्यैर्भागिकः । गन्धकैश्च
जयाचूर्णं निम्बुवीजं समानकम् । गुञ्जावीजं तद्वै
स्यात्तद्वै जयपालकं । निम्बुद्रवेण समार्धं काक-
माच्या दिनात्कम् । धूसरकजयलीभ्यां गुडिकां
कारयेत्सुधीः । गुञ्जागर्भरसी नाम्ना दातव्यी हृत-
संयुतः । हिङ्गुबैश्वसंयुक्तं मण्डं पथ्याय दापयेत् ॥”
पौत्रा १॥० तौ. गकक, अग्रछावीज वा हरी-
तकी, निम्बुवीज अतोत्के ७ तौ. कूँठर
वीज ७ तौ. अग्रपौत्र १॥० तौ. निम्बु,
काकमाची, धूत्रा एव अग्रछा, नम गडिना
वति करिषेव । र.चि. ।

गुञ्जातैलम् । स्त्री । कृष्टे, गुञ्जमालायां तैलम् ।
“गुञ्जामूलफलैः तैलं विप्रकं हिगुणाभसा ।” क-
टुतैलं ४ श. गुञ्जामूलं फलञ्च प्र. ४ प. बारि ८
श. । भा. । अन्यत् — “गुञ्जामूलैः शतं तैलं भृङ्ग-
राजरसेन च ।” कटुटेतल ४ श. कूँठफल ८
प. भोगराज्रस ८ श. । सा.कौ. १

गुञ्जाद्यतैलम् । स्त्री । गुलुगुञ्जाधिकारि । गु-
ञ्जामूलं करवीरमूलं वीजताडुकमूलं, अर्कमूलं वा
निर्यासः, सर्वपं । एषां प्र. ४ ती. तैलं १ श.
(८० ती.) गोसूचं ८ श.पक्का शेषयत् । तत्र पि-
पलीपक्षलवणमरिचचूर्णं २० ती. प्रवेपः । र.स.र. ।

गुञ्जाभद्ररसः । पुं । लक्ष्मणे हट्टोमे च
हितः । पारदः १॥० ती. गन्धकं ६ ती. गुञ्जवीजं
१ ती. जयलीवीजं निम्बुवीजं जैपालवीजं प्र. अ-
र्द्धतोलकं । जयलीधूसरपञ्चजम्बीरकाकमाचीरसेन
प्रत्येकं विभाव्य हृतेन मर्दयित्वा वटी कार्या । सा.
४ र. । र.सा.सं. । भैषज्यरत्नावल्यां जयलीनिम्बं
नास्ति । [परिमाणे । श.च. ।

गुञ्जिका । स्त्री । गुञ्जायाम् । कूँठ । विषव-
गुटिकः । पुं । मन्त्राष्ट्याम् । मिश्रि । ज.द.
१२५. । [याम् । कूँठ । ज.द. ।

गुटिका । स्त्री । वटिकायाम् । शुनि । गुञ्जा-
गुटिकाञ्जनम् । स्त्री । त्रिविधाञ्जनाभ्यन्तरे-
ऽञ्जने । See अञ्जनम् ।

गुण्डः । पुं । दण्डविशेषः । केसुत्र । रा.नि.व.८ ।
सुगन्धरीदिषद्वे । वै.निघ. । दाक्षिणात्यादि ।
“दाक्षिणात्यो भवेदुष्की योऽध्वः सर्ववाजिनां ।”
ज.द.१५. ।

गुड़ः । पुं । इत्यादिरसविकारि । गुड । स सा-
मान्यतश्चतुर्भेदः धोताधोतपुराणनवभेदात् । तेषु
धोतो नातिश्लेष्मलः सलानुलोमनश्च, अधोतः प्रभू-
तकृमिमज्जास्त्रेदीमांसकरः, पुराणो हृद्यः स्व-
स्वहितश्च, नवश्च श्लेष्माग्रिमान्द्यकृत् । वा.टी. हेमा ।
स. गुणाः — वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नः सूत्रशी-
घ्नः नातिपित्तहरः नेदः कफकृमिनालदृश । भा. ।
पुरातनस्य गुणाः — अधिकगुणः रक्तपित्तप्रसवव-
लकारी च । राज. । “गुड़ो जीर्णो लघुः पथ्यो
नामिष्यन्धप्रिपुटिकृत् । पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वा-
तघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥” भा. । यावनालगुडश्च
कटुः चारो मधुरः वातकफघ्नः पित्तजनकः निव्य-
सेवनेन कण्डूघृष्टं जनयति असविदाहश्च करोति ॥
रा. नि. व. १४ । “वृष्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धः वातघ्नो
सूत्रशीघ्नः । स पुराणोधिकगुणो गुक्काशोऽरीच-
कापहः । चये कासि चतस्रोपे पाण्डुरोगेऽसृजः
चये । हितो योग्येन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो म-
तः ॥” “गुदामये कामलशेषमंडे गुक्कामये पाण्डु-
हलीमके च । वाते सपितासृजि राजरोगे रुचिप्र-
दो रोगहरी गुरुः स्यात् ॥ कासि शोषे गुड़ो नेदः
अन्ववापि हितो मतः । योगयुक्तोऽपि सर्वत्र
हितो गुणगणालयः ॥ आमवासचतुरुजावासम्-
च्छान्तुरीणिषाम् । अन्ववापि यमसदविषसूत्रक-
श्चाग्मरीषाम् । जीर्णवासज्वरविषमगे रक्तपित्त-
कृत्पे दृषादाहलयरुधिरगे सर्वरोगान् निह-
न्ति ॥” अत्रि. १० अ. । सुहीवले । मननाजिङ्ग ।
प. सु. । कर्पास्याम् । क. पा. नि. अ. टी. । सासि ।
हे च. । [प. प्र. ।

गुड़कः । पुं । गुड़पक्षौषधमात्रे । (सातव.) ।

गुड़काष्ठः । पुं । इक्षौ । वै. नि. च. ।

गुड़कुष्माण्डकम् । स्त्री । वाजीकरणाधिकारि
प्रशस्तम् । त्वगादिह्रीनं किञ्चिज्जलीत्स्निग्नं शिषा-
पिष्टं किञ्चिदातपशोभिर्गुण्डकुष्माण्डपलशतं तै-
लघृतेन भर्जयेत् यथा मधुवर्णं भवति । स्निग्धगा-
जितकुष्माण्डेन पुराणगुडं दलालीच्य पूला च
तेन जलेन कुष्माण्डकं पचेत् । बाण्डशालोक्तगुड़पा-
कचिन्नेनावतारिते कीर्णे लक्पत्रादिचूर्णे प्रवे-
ष्यम् । कुष्माण्डं १०० प. घृतं ८ प. तिलतैलं ८
प. गुड १०० प. लक्तेजपत्रं धान्यं त्रिकटु जी-

रकवयं एकादशं चित्रकं पिप्पलीमूलं चूर्णं गज-
पिप्पली गुण्डी झङ्गाटकं कशेरु तालाकुरं तालम-
सकच एषां प्र. चूर्णं ८ प. मधु ८ प. । रस. ५ ।

गुड़खण्डः । पुं । गुड़कृतखण्डे । शौंङ्गुड,
पाटलि । गुणाः — “गुड़खण्डश्च मधुरः सितश्च
वातपित्तहरः । किञ्चिच्छीतगुणोपेतो वृष्यो वृष्यो
रुचिप्रदः ॥” [व. १४ ।

गुड़गुडा । स्त्री । यवनालशर्करायाम् । रा. नि.

गुड़ची । स्त्री । गुड़व्याम् । अ. टी. भ. ।

गुड़चुक्रम् । स्त्री । गुड़कृतचुक्रविशेषे । शौंङ्-
कुठ निर्दिष्टम् । यथा — “गुड़चुक्रा सतैलेन कन्द-
शकफलेनैषा । सञ्चितश्चास्मत्तां यातगुड़चुक्रं तदु-
च्यते ॥” भा. । [व. १४ । गुड़लणे. श. ५ ।

गुड़लणः (त्रिणं) । पुं, स्त्री । इक्षौ । रा. नि.

गुड़त्वक् । स्त्री । स्नानामध्यातगन्धद्रव्ये । दात्र-
चिनि । तत्र लघूष्णं स्वादु तिक्तं रुचं पित्तबर्धकं
अरुचिकण्डूहृदवस्तिवाताशः कृमिपीनसमृद्ध । भा. ।
कफशकामवातघ्नः मधुरं कटुं चैति । राज. ।

गुड़त्वचम् । स्त्री । गुड़लचि । जातीकीपे ।
अग्निहो. श. च. ।

गुड़दारः । स्त्री । इक्षौ । त्रिका. ।

गुड़पाकः । पुं । औषधस्य गुड़पाके । तल्लक्ष-
णम् — “यदा दर्शप्रलेपः स्यात् यदा वा तन्तु-
लीभवेत् । तोयपूर्णं च पात्रे तु क्षिप्तो न लघ्वते गु-
डः । क्षिप्तस्तु निश्चलक्षिष्टेत्यतितन् न शीर्यति ।
एष पाको गुडादीनां सर्वेषां परिकीर्तितः । सु-
खमर्दः सुस्वप्नशो गन्धवर्णरसान्वितः । पीडितो
भजते मुद्रां गुड़पाकः सुपाकतः । गुडवद्गुगुलीः
पाकः रसगन्धविशेषतः । श्रेष्ठसम्यग्महीनेषु द्वाद-
शाष्टचतुष्टये । सापकेः गुग्गुलीमात्रं व्याधिं
वीक्ष्य प्रयोजयेत् ॥ रसक्रियाया ये लज्जा गुडाश्चैव
प्रकीर्तिताः । तेषां विन्दुर्जले न्यस्यो न शीर्येत्पाक-
लक्षणं ॥” प. प्र. १ ख. ।

गुड़पात्रकः । पुं । इक्षौ । वै. नि. च. ।

गुड़पिप्पली । स्त्री । पिप्पलीचूर्णं १ भ. गु-
डश्च च भागद्वयं जीर्णज्वरे शस्तम् । अन्या यथा —
विडङ्गं त्रिकटुं कुष्ठं ह्रिङ्गुं पञ्चलवणं यवचारः सु-
र्जिचारः टण्डलचारः समुद्रफेनः चित्रकमूलचूर्णं

गजपिप्पली कृष्णजीरकं तालजटाचारः कुष्माण्ड-
नालभक्ष अपामार्गचारः तिलिङ्गीक्षारः प्र. सम-
भागः । सर्व्वपूर्णसमं पिप्पलीचूर्णं । पुनः सर्व्व-
चूर्णद्विगुणः पुरातनगुडः एकत्र सम्मर्द्यम् । भा.
॥ तो. । भेष. । [महुया । र.मा. ।

गुडपुष्पः । पुं । मधूकवृक्षे । मडेल गीह । हिं

गुडपुष्पसारः । पुं । मधूकपुष्पसारे । च.द. ।

गुडफलः । पुं । पीलुवृक्षे । भा. । वदरवृक्षे ।
रा.नि.व.११ ।

गुडफला । स्त्री । रूक्षकाकमाया । वै.निघ. ।

गुडभक्षतातकम् । क्ली । अर्शरोगे । काथार्थ-
—तमामूल, गुडूक्ष, वामनशो, ग्रीष्म, चि-
ता, शोणि अत्रोत्तरे १ प. उल्लातक १०० टा,
जल ७४ मं. तम. १७ मं. अत्रोत्तरे—मधू ८
प. पिप्पल ४ प. एरुडेटेल ८ प. गुडूक्ष, ८
एना, मरिच अत्रोत्तरे १ पोण्ड्रा । च.द. ।

गुडमञ्जरी । स्त्री । जिह्न्याम् । वै.निघ. ।
कृष्णशाक्याम् । एतन्निर्वासनस्येन स्तम्भासक-
नम्यति । वा.उ.४० अ. ।

गुडमण्डूरम् । क्ली । अन्नद्रवशुलि । पुराणगुडः
१ प. आमलकचूर्णं १ प. हरीतकीचूर्णं १ प.
गुडमण्डूर २ प. घृतमधुर्धनं सम्मर्द्य २ तो. भोज-
नायमध्यावसानेषु सेव्यम् । रस.र. ।

गुडमूलः । पुं । खल्वमारिषशक्ति । श.च. ।
इची । भा. ।

गुडयोगफला । स्त्री । मधुरालाव्यां । वै.निघ. ।

गुडलम् । क्ली । गौडीमदिरायाम् । श.च. ।

गुडवीजः । पुं । मसूर । रा.नि.व.१६ ।

गुडशर्करा । स्त्री । शर्करायाम् । त्रिका. । गु-
णाः—“वृथाः क्षीणक्षतहिताः सखेष्टा गुडशर्क-
राः ।” च.सू.२० अ. ।

गुडशिशुः । पुं । रक्तशीभाञ्जने । श.च. ।

गुडशुक्तम् । क्ली । सतैलगुडाभुना कन्दशका-
दि एकत्र संक्षितमस्त्ररसं गुडशुक्तमुच्यते । प.प्र.२
ख. । गुडाभुना सतैलेन सन्धानं कालिकम् यत् ।
कन्दशकफलैर्युक्तं गुडशुक्तं तदुच्यते ।” शार्ङ्ग. ।

गुडा । स्त्री । सुहीवृक्षे । र.मा. । गुडिकायां ।

मी. । उशीर्याम् । रा.नि.व.८ । गुडूचाम् । वै.
निघ. ।

गुडाका । स्त्री । निद्रायाम् ।

गुडाख्यः । पुं । सुहीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गुडादिवटिका । स्त्री । शीघ्रे रसः । शण्डो-
चूर्णं २ प. पिप्पलीचूर्णं २ प. गुडमण्डूरं १ प.
तिलं १ प. पलत्रयगुडेन वटी कार्या । गुड ७
प. उट्टेर् ७ प. पिप्पलचूर्णं ७ प. उक्कमण्डूर
१ प. तिल १ प. । भा. ।

गुडाम्बु । क्ली । गुडकृतजले । “गुडयोगाद्गुडा-
म्बु स्याद्गुडवर्णरसान्वितम् ।” प.प्र.३ ख. । वा.चि.
६ अ. ।

गुडाशयः । पुं । अचीटवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गुडाष्टकम् । क्ली । उदावर्ते अजीर्णे च । चि-
कटु पिप्पलीमूलं चित्रमूलं दन्तीमूलं चित्रकमूलं
एषां प्रति चूर्णं तुल्यभागं गुडेन प्रातर्भक्षयेत् । मा-
वा यथाप्रियला देया ।

गुडासवः । पुं । गुडकृतासवे । गुणाः—“खण्डो
भिन्नशर्करातो गौडलपणदीपनः ।” च.सू.२० अ. ।

गुडिका । स्त्री । गुटिकायाम् । प.प्र. ।

गुडी । स्त्री । सुहीवृक्षे । गुडूचाम् । वै.निघ. ।

गुडूची । स्त्री । (Tinospora cordifolia,
Syn. Menispermum cordifolium.)
स्वनामख्यातपत्रशकलतायाम् । गुडूक्षमता । हिं
गुडूच, चङ्गुच । मं गुलवेलि । कं अमरदवेलि ।
ते तिपतोगे । कान्यकुब्जे गुरुक्षी । गुर्जरं गली ।
गुणाः—“गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसा-
यनी । संघाक्षिणी कषायीणा खण्ठी कल्याप्रिदी-
पनी । दीघत्रयामदृग्दाहमेदःकासांश्च घ्राण्डुतां ।
कामलाकुष्ठवातासृग्ज्वरकृमिवर्मौहरेत् । प्रसेह-
श्वासकासांश्चः कृच्छ्रद्रोणवातमुत् ।” तदुपपत्तिः—
पुरा यदा राक्षसपरिवृती रामः सीतापद्मारिणं
रावणं जघान तदा हतान् वानरानिन्द्रोऽस्तवर्ष-
णेन जीवयामास । तद्वाचच्युतारक्तविन्दवः गुडूची
जाताः । भा. ।

गुडूचीघृतम् । क्ली । वातरक्ते । गव्यघृतं ४
श. काषायं—गुडूची १२० श. जलं ६४ श. शी.
१६ श. काषायं—गुडूची १ श. चन्दत् वान-

वाते—गव्यघृतं ४ श. काथार्थ—गुडूची ६४ प. जलं ६४ श. श्रे. १६ श. कल्पायं शुण्ठी १ श. । च.द. ।

गुडूचीतैलम् । क्ली । वातरकी तैलम् । खल्यं यथा—तिलतैलं ४ श. काथार्थ—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. श्रे. १६ श. । मतानरे गुडूची ४ श. जल १६ श. श्रे. ४ श. । सा.कौ. । भेष. । मध्यमं यथा—तिलतैलं ४ श. गुडूचीकाथः १६ श. दुग्ध ४ श. । भेष. । उद्धत् यथा—तिलतैलं ८ श. काथार्थ—गुडूची १०० प. जलं ६४ श. श्रे. १६ श. कल्पायं—शुल्फा हरितकी त्रिकटु राक्षा सुता वनयमानी हरिद्रा दारुहरिद्रा कुष्ठं धान्यं पद्मकाष्ठं विडङ्गं तेजपत्रं वचा जटामांसी, एषां प्रति ४ तो. रक्तचन्दनं ८ तो. । अपरं यथा—तिलतैलं १६ श. गुडूची १२॥० श. जलं ६४ श. श्रे. १६ श. दुग्धं ६४ श. कल्पायं—यष्टिमधु मन्निष्ठा ऋद्धिः (अभावे वला) उद्धिः (अभावे गो-रजचाउली) मिदा (अभावे अश्वगन्धा) महामिदा (अभावे अनन्ता) जीवकः (गुडूची) ऋषभकः (अभावे वंशरोचना; काकीली चौरकाकोली जीवन्ती कुष्ठम् एला अगुरु द्राक्षा जटामांसी पद्मनखी शटी रेणुकं विकडतजटा (वहेजित चूर्मरि) शुण्ठी पिप्पली मरिचं शुल्फा श्यामालता अनन्तमूलं गुडुलक् तेजपत्रं चव्यं वराहकाला भूम्यामली शालपर्णी तगरपादुका नागेश्वरं पद्मकाष्ठं सौगन्धिकं (कुन्नी) रक्तचन्दनं एषां प्रति २ तो. । सा.कौ. ।

गुडूचीपत्रम् । क्ली । पत्रं गुडूच्याः शाकायं । गुणाः—आघेयं सर्वज्वरहरं लघु कटु कषायं तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यमुष्णं संघाह्ति तणाघ्नं प्रमेहघ्नं दाहघ्नं कामलाकुष्ठपाण्डुघ्नं भा. ।

गुडूचीसत्वम् । क्ली । गुडूचीसारः । शुक्रपाणि । भेष. ।

गुडूच्यादिगुणः (कषायः) । पुं । गुडूची-पत्रकारिष्टधानकारक्तचन्दनात्मके गुणः । स च पिपत्रेषज्वरच्छर्दिदाहृष्टबाह्नः अपिक्लब. वा.पृ. १५५. । गुडूचीशरिराद्राचाशयतुष्यापुनर्नवाभिः कृते कषाये । च.द. । अन्यः—“गुडूच्यतिविषाधाश्चशुण्ठीविलाह्वालकैः । पाठाभूनिष्कटजच-

न्दनीशीरपद्मकैः । कषायः शीतलः पेयः क्षराती-सारशान्तये ॥” भेष. ।

गुडूच्यादिलौहः । पुं । वातरकी रसः । पाठः—गुडूचीसारसंयुक्तं त्रिकचययुतत्वयः । वात-रक्तं निहन्त्याय... । गुडूचीसारः (शुक्रपाणि) त्रिकटु त्रिफला विडङ्गं सुसा चित्रकमूलं—एषां प्र. १ तो. लौहं १० तो. माषप्रमाणा वटी का-र्या । र.चि. ।

गुडुरः (कः) । पुं । घासे । यासे । उषा. ।

गुडोदकम् । क्ली । गुडाम्बुनि ।

गुडोद्गवा । स्त्री । शर्करायाम् । रा.नि.व.१४ ।

गुडुकः । पुं । गरुडशाली । रा.नि.व.१६ ।

गुणः (कः) । पुं । इन्द्रिये । मे. । लघ्नादौ ध-र्म्यं । ते च लघुगुरुस्निग्धरुचतीक्ष्णा इति यथाक्रमम् आकाशचित्तिजलाग्नीनां गुणाः । तत्र लघु—पथ्यं कफघ्नं क्षिप्रप्रापि । गुरु—वातघ्नं पुष्टिशोषरुचि-रप्रापि च । स्निग्धं—वातघ्नं श्लेष्मकारि हृष्यं ब-ल्यञ्च । रुचं वातकरं कफघ्नञ्च । तीक्ष्णं—पित्तकरं लेखनं कफवातघ्नञ्च । सुयुतम् विशतिगुणानाह यथा—लघुगुरुस्निग्धरुचतीक्ष्णस्थिररसरपिक्क-लविशदशीतीक्ष्णसुदुर्काशस्थूलमुष्णद्रवगुष्मालसंदा इति । [रा.नि.व.९ ।

गुणकर्णिका । स्त्री । इन्द्रवाक्यौलतायाम् ।

गुणत्रयम् । क्ली । सत्वरजसमःसु । लक्षणं—“सत्वं रजसमथेति पुंसामुक्तास्त्रयो गुणाः । तत्र सत्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमश्च वायुः । सत्वं श्लेष्मा रजः पित्तं तमश्चापि समीरणः । द्रव्यस्य मानसु-द्रिक्तं पुंसि पुंस्थनुवर्त्तते ॥” रा.नि.व.२१ ।

गुणमहोदधिः । पुं । कासाधिकारे । पार-दः गन्धकं लौहं विषं लक् (गुडुलक्) ताम्रं वङ्गं अर्धं—एषां प्रति १ तो. त्रिकटु तेजपत्रं सुसक्तं विडङ्गं नागकेशरं रेणुकं एला पिप्पलीमूलञ्च एषां प्र. १ तो. बालकपिप्पलीकाथेन जम्बीररसेन च भावना दातव्या । माषा चणकाभा । रस.कौ. ।

गुणवतीवर्त्तिः । स्त्री । प्रणरीने हिता । धू-नकं लोभ्रं सिन्दूरम् अतिविषा हरिद्रा विभीतक-फलं कम्पिङ्गकं श्रीवासः गुग्गुलुश्च, एषां प्र. सम-भागं द्रवतैलाभ्यां सम्यग्य तं पिष्टं तुल्यसिक्क्यं

(मोय) वरुणिना पक्का सन्धियितं आत्मा उद्धरि-
त् । र.व.२. ।

शुक्लवस्त्रा । स्त्री । जीवनीशक्ति । प.सु. ।

शुक्लः । स्त्री । कार्पासीवृक्षे । रा.नि.व.४ ।

शुक्ला । स्त्री । दृष्ट्यावाम् । मांसरीहिस्थाम् ।
मयसामान्ये । रा.नि.व.८।१।२।४ ।

शुक्लाव्यकः । पुं । चलोत्तरे । वै.निच. ।

शुक्ली (रु) । पुं । चावर्तकाम् । जगता ।
वै.निच. । चि । श्रद्धावाधारे चाक्राशदी । च. ।

शुक्लीक्यला । स्त्री । चद्रवेतयूषिकायाम् ।
वै.निच. ।

शुक्लः । पुं । वृत्तत्वे । वा.सू.१.५.च. । “अचाद-
नोनलकुत्रयशुक्लशुक्लाः ।” दाक्षिणात्यघोटकमे-
दे । See अचः ।

शुक्लः । पुं । (Scirpus kysoor.) कसेरु-
वृक्षे । अथ कन्दः कसेरुरिति । के.कुत्र घास,
ग्रेत्र के.कुत्र । के.उटौति लोके । मं बलहाती-
नि । कं सूत्रगेह । शुक्लस्त्रिविधः—वृत्तशुक्लः ल-
घुस्त्रुल्लुगुण्यौ च । सा. शुक्लाः—मधुराः श्रूताः क-
फपित्तिताररक्षाः दाहकृत्हराश । मध्ये स्थूलत-
रोऽधिकगुण्य । रा.नि.व.८ । सुगन्धरीहिषवृक्षे ।
वै.निच. ।

शुक्लकः । पुं । चूर्णे । भैष. । [व.८ ।

शुक्लकन्दः । पुं । कशेरु । के.कुत्र । रा.नि.

शुक्लता । स्त्री । यावनालशर्करायां । रा.नि.व.
१४ ।

शुक्लसः । पुं । सर्पजातिभेदे । अत्रि.इ.स्थान. ।

शुक्ला । स्त्री । काशवृक्षभेदे । छोटि के.अ. ।
रा.नि.व.८ । [वै.निच. ।

शुक्लाफली । स्त्री । देवदाल्यां । ग्री.उ.प्रा. ।

शुक्लारोचनिका (नी) । स्त्री । खनाम-
ख्यातगन्धद्रव्ये । कम्पनां गुडि । र.मा. ।

शुक्लाला । स्त्री । खनामख्यातगन्धद्रव्ये । गुंजा-
ला, गोंडाल । शुक्लाः—कटुतिक्तौष्णा शीघ्रप्रणवी
च । रा.नि.व.५ । गुक्कासिनीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

शुक्कासिनी । स्त्री । खनामख्यातवृक्षविशेषे ।

शुक्लाः—स्वादकटुः तिक्तौष्णा पित्तदाहप्रणवी प-
ण्नी व्रणदीपनी च । रा.नि.व.८ ।

शुक्लिकः । पुं । तक्षुलादिचूर्णे । गुंजा ।

शुक्लः । पुं । गन्धेषुकायाम् । र.मा. । भृ.इ.
अथ.चि. । शुक्लाम् । च.द.पतिसा.चि. ।

शुक्लकम् । स्त्री । अग्निपत्रे । (ग्रे.उ.अ.) । र.मा.

शुक्लः । पुं । अग्निपत्रवृक्षे । मे. । शुक्ल. ।

शुक्लपुष्पः । पुं । सप्तपुष्पवृक्षे । जटा. ।

शुक्लम् । स्त्री । The anus. मलव्यागहारे ।
नशात्र । जटा. । स्थूलान्प्रतिबद्धसाईपञ्चाङ्गुलः
दपरिमाणम् । तत्र बलयः तिस्रोऽध्याङ्गुलान्
भूताः... चतुरङ्गुलायताः सव्यासिध्यंगकाङ्गुलं
क्षिताः... । सु.नि.२.च. । भावप्रकाशसु साई
तुरङ्गुलमाह । तल्लक्षणं यथा—“शुक्लं मानं
व्यस्य साईं स्थावतुरङ्गुलं । तत्र स्युर्बलवन्तिनः ।
कावर्तनिभानु ताः । प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा साह
कुलमिता मता । उत्तमज्जनी तु तदधः सा साह
कुलसन्निता । तस्याधः सम्बरणी सादेकाङ्गुलस-
मिता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणसु बुधैर्गुदमुखं मतम्
मलीसर्गस्य मार्गस्य पायुर्देहे विनिश्चितः ॥
भा. । तदुत्पत्तिरनन्तश्चेद्भग्या । [व.२०

शुक्लीलः (कः) । पुं । अश्वीरोगे । रा.नि.

शुक्लकुट्ट(न्दः)कः । पुं । शिशुर्गुदजत-
व्रणविशेषे । लक्षणम्—“मलीपक्षेपात् स्वेदाहा-
दे रक्तकफोद्भवः । ताद्यवर्णोऽन्तःकङ्गुमान् जाय
भूयुषप्रवः । केचित्तं माहकादोषं वदन्त्येऽपि-
तनम् । प्रष्टव्यं शुक्लकुन्दश्च केचित्तं तमनासिकम् ।
वा.उ.२.च. । [वेदनायाम् । च.इन्द्रिय.१०.च.

शुक्लपृष्ठः । पुं । उदावर्तरीगे । वै.च. । पा.

शुक्लपत्रः । पुं । कटुग्रन्थे । वै.निच. ।

शुक्लज्वरः । पुं । देवताङ्गवृक्षे । वै.निच. ।

शुक्लपाकः । पुं । शुक्लकुन्दरीगे । वै.निच. ।

शुक्लबलिः । स्त्री । शङ्कावर्तवत् गजतालुसवर्णा
पायुस्त्वबलिवये । See शुक्लम् ।

शुक्लभ्रंशः । पुं । (Prolapsus ani.) गुद-
निर्गमरीगविशेषे । शत्रिष. । तस्य लक्षणं यथा—
“प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वहिः । च

चद्वर्जलदेहस्य गुदभ्रंशं तमादिशत् ॥” मा.नि. ।

गुदाङ्गुरः । पुं । भ्रंशरोगि । हे.च. । म.नि. ।

गुदामयः । पुं । भ्रंशसि । र.सा.सं. ।

गुदामयहरः । पुं । कटुप्ररखे । दू.ना. ७७ ।
वै.निघ. ।

गुदास्थि । स्त्री । पायुस्थनि । च.शा.७७. ।

गुदौष्ठः । पुं । मलहारमुखे । “रोमान्तेष्ठी य-
वाभ्यर्द्धां गुदौष्ठः परिकीर्तितः” सु.नि.२७. ।

गुन्यफलः । पुं । मारिकेलवृक्षे । वै.निघ. ।

गुन्दगुच्छकः । पुं । गुच्छकरञ्जं । वै.निघ. ।

गुन्दा(न्द्रा)लः । पुं । जीवज्जीवपक्षिणि ।
छ.कां. । हे.च. ।

गुन्द्रः । पुं । पाटरकाख्यशरे । भं. गी.छ. । हिं
गंदपट्टर । गुणाः — कथायत्नं मधुरत्वं हिमत्वं र-
क्तपित्तमूत्रक्षमाश्लिषं सत्यमूर्चरजःशोधकत्वञ्च ।
भा. । शरत्तणे । अम. । सुलकावणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रकः । पुं । गुन्द्रशरे । प.सु. । भा.म.अम-
रौ.चि. । [तणे । वै.निघ. ।

गुन्द्रमूला । स्त्री । एरकावणे । भा. । सुलक-

गुन्द्रा । स्त्री । गवेष्टकायाम् । पट्टरके, गोदर
इति लोके । गङ्गुगङ्गु । सु.स. ३८७. । देवधान्ये ।
र.मा. । रोचनिकायाम् । सि.यो.कृ.मि.चि. । भद्र-
सुलके । त्रिका. । प्रियङ्गौ । अम. । गुडूयाम् ।
च.स. ४७. । चि.३७. । एरण्डवृक्षे । शिरीषवृक्षे ।
दर्भे । वै.निघ. । एरकावणे । भा. ।

गुप्तगन्धिः । स्त्री । एलबालुके । रा.नि.व.४ ।

गुप्तपत्रकः । पुं । मञ्जालुके । यो.आनू.
प.सु. ।

गुप्तपुष्पः । पुं । सप्तपर्णवृक्षे । वै.निघ. ।

गुप्तमूला । स्त्री । काकजहायाम् । छुड्कौंटे-
नि । वै.निघ. ।

गुप्तबीजम् । स्त्री । वृक्षे । वै.निघ. ।

गुप्तजैहः (ह्रीं(रु)) । पुं । जङ्गीटवृक्षे ।
आं.कां.टे गी.छ. । रा.नि.व.११ ।

गुप्ता । स्त्री । कपिकक्षी । रा.नि.व.१ । चन्दन-
विशेषे । दू.श. । वै.निघ. ।

गुप्ताफलम् । स्त्री । शकशिखीबीजे । आं.नां-
कू.गौ.त्र वी.छ. । सु.चि.२६७. ।

गुप्तिः । स्त्री । अचकरस्थाने । रचणे । भे. । य-
मे । हे.च. ।

गुम्टी । स्त्री । वृणधान्यभेदे । गङ्गुगङ्गु । गुणाः
श्यामाकवत् । च.सु.२७७. ।

गुम्फः । पुं । म्मगुणि । (गौं.गौं. । श.र. ।

गुरवकः । पुं । गुरुङ्गशाली । रा.नि.व.१६ ।

गुरुः । पुं । पिण्डाली । प.सु. । स्त्री । कपिक-
क्षी । रा.नि.व.३. । चि. । अलपुद्रव्ये, दुष्यचद्रव्ये
पृथिवीसीमगुणभूयिष्ठे । तच्च त्रिविधं — स्वभावगु-
रु, मात्रागुरु, संस्कारगुरु चेति । स्वभावगुरु तत्
यत्प्रकृत्या गुरु तच्च भाषादिकं, तन्मात्रागुरु यत्
सुद्रादिकं, संस्कारगुरु च पिष्टाद्रादि । यथा —
“मन्दानलकरं द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्येत् । स्वभाव-
तश्च गुरु यत्तत्तु संस्कारतो गुरु । मात्रागुरु तु सु-
द्रादि भाषादि प्रकृतेर्गुरु । संस्कारगुरु पिष्टान्नं
प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ गुरु वातहरं पुष्टिश्लेष्म-
ज्विरपाकि चे”ति भा. । शीसधाती । वै.निघ. ।

गुरुकोष्ठः । चि. । गुरुपाकिकोष्ठे ।

गुरुगन्धिकम् । स्त्री । अगुरुणि । वै.निघ. ।

गुरुगुणः । चि. । यच्चिरणं पक्वं तद्गुरुगुणं । वा.
टी.हे.मा. ।

गुरुघ्नः । पुं । गौरसर्पणे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुण्टकः । पुं । तिलमयूरे । त्रिका. । [१६ ।

गुरुतण्डुला । स्त्री । उन्माशाली । रा.नि.व.

गुरुता । स्त्री । गौरवे । जा.घी । मा.नि. ।

गुरुपञ्चमूली । स्त्री । वृक्षपञ्चमूली, सा विल-
म्बोशाक-गाम्भारी-पाटला-गणिकारिका इति प-
ञ्चमूलानिका वातकफे हिता । च.द.ज्व.चि. ।
“पञ्चमूलान्या लघ्वीयस्या गुण्यां ताभ्यां सधान्यया” ॥

गुरुपत्रम् । स्त्री । वक्त्रे । हे.च. ।

गुरुपचा । स्त्री । तिलिङ्गीवृक्षे । श.र. ।

गुरुपाकः । चि. । यः पक्वः विष्णुषे सृजति स्ने-
हाणञ्च करोति स गुरुपाकः । वा.टी.हे.मा. । स्ने-
हविष्णुव्रतया करोरक्षेत्रानुमेयम् । सु.सु.४१७. ।

गुरुपुष्पः । पुं । क्रमुकवृक्षे । कुप्रीति ग्रीष्म । वै.निघ. ।

गुरुरत्नम् । स्त्री । पुष्परागमयी । रा.नि.व.१२ ।

गुरुवर्चोन्नः । पुं । लिप्ताकवृक्षे । कागजौ वा पातिलेनूत गाह । श्र.च. ।

गुरुवीजः । पुं । मसुरे । रा.नि.व.१६ ।

गुरुशिशपा । स्त्री । शिशपावृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुश्रेष्ठम् । स्त्री । वक्रधातौ । द्रष्टु । वै.निघ. ।

गुरुसः । पुं । गरुडशालू । रा.नि.व.१६ ।

गुरुस्त्वः । पुं । लीरिणीवृक्षे । वै.निघ. ।

गुरुस्वेदः । पुं । अश्वस्य स्वेदविशेषे । लचणं — “यत्र क्षायेन यः स्वेदः गुरुस्वेदः स उच्यते ।” ज.द.१८५. ।

गुरुर्वचनम् । स्त्री । पूजार्चने । गुणाः — “स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यम् अलक्ष्मीकविनाशनम् । धनधान्यकरं नित्यं गुरुदेवविजार्चनम् ॥” राज.२५. ।

गुरुर्विणी । स्त्री । गर्भवत्याम् । रा.नि.व.१८ ।

गुरुर्वी । स्त्री । गुवाकवृक्षे । गर्भण्याम् । मे. ।

गुलः । पुं । गुडे । मे. ।

गुलकः । पुं । गुण्डलणे । वै.निघ. ।

गुलञ्चकन्दः । पुं । गुल्फकन्दे । कूमी । मं कुलीहाल । गुणाः — मधुरत्वं शीतलत्वं हृष्यत्वं त- पणत्वं दाहप्रलम्ब । रा.नि.व.७ ।

गुला । स्त्री । खुडीवृक्षे । मे. । [नि.व.८ ।

गुलालः । पुं । भूतये । शक्रदृग्विशेष । रा. निघ. ।

गुलिका (ली) । स्त्री । गुडिकायाम् । रोग- विशेषे । वनसु द्रोण । मे. । [निघ. ।

गुलिकालवणम् । स्त्री । गुटिकालवणे । वै. निघ. ।

गुलुच्छः (च्छः) । पुं । पुष्पस्तवके । त्रिका. ।

गुलुच्छकन्दः । पुं । गुल्फकन्दे । वै.निघ. ।

गुलोरिका । स्त्री । गुल्फे । वै.निघ. ।

गुल्फः । पुं । पादयन्त्री । पाद्रेत्ररु ओष्ठे, ग्री- ङाङ्गी । इ.च. । “जहातिसन्धियन्त्री गुडटिका गुल्फ इत्यपि ।” रा.नि.व.१८ । जहास्यमर्कविशे- वे । सु. ।

गुल्फास्थि । स्त्री । पादघुटिकास्थि । ओष्ठ्रेत्र हाड । च.शा.७५. ।

गुल्फः । पुं । भीष्मायाम् । रोगविशेषे । स च पञ्चस्थानेषु पञ्चविधः वातादिभेदेन । कारणपूर्व- कं सा.लचणं यथा — “दृष्टा वातादयोऽत्यर्थं मि- ष्याहारविहारतः । कुर्वन्ति पञ्चधा गुल्फं कीलान- यन्ति इति पणं ॥” सा.लचणं — “हृन्नाभ्योरन्तरं य- म्निः सञ्चारी यदि वाचलः । तत्रशयापचयवान् स गुल्फ इति कीर्तितः । स व्यस्येर्जायते दीर्घैः सम- स्तरपि चोच्छितैः । पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ॥” आर्त्तवजमाह — “आर्त्तवादिपि गुल्फः स्यात् स तु स्त्रीणां प्रजायते । अन्यस्त्वस्त्ववः पुंसां तथा स्त्रीणां प्रजायते । तत्स्थानमाह — तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वं हृन्नाभिवलयः ।” पूर्वकूपं — “उद्गारबाहुल्यपुरीषव्यत्यस्तत्रचमत्वान्निविकूजना- नि । आटोपमाभानमपक्तिश्लेमासन्नगुल्फस्य वद- न्ति चिह्नम् ॥ अर्त्तवज्ज्वलविण्मूत्रवातत्वचान्निव- ज्ञं । आनाहृद्योर्ध्वातश्च सर्वगुल्फेषु लचयेत् ॥” भा. । तस्य चापकृताकारेण सुश्रुतः । “तुल्यदीर्घ- सनुशानात् विद्रधिर्गुल्फकस्य च । कक्षान्न पच्यते गुल्फो विद्रधिः पाकमेति च । गुल्फरूपाः स्वयं दीर्घा विद्रधिर्मांसशोणिते । तस्मान्न पच्यते गुल्फो विद्रधिः पाकमेति च ॥” इति । यन्त्रिपर्यवृत्ते । र्गच्छेत् । काष्ठशृङ्खलजातौ । द्रोण, बाण्डि दन । चरभेदे । त्रिका. ।

गुल्फकः । पुं । रक्तकरवीरवृक्षे । वै.निघ. ।

गुल्फकालानलरसः । पुं । गुल्फाधिकारि रसः । पारदं गन्धकं तालं ताम्रकं टङ्गणं यवचारं प्र. तोलकद्वयमितं सुतकं पिपली छण्डी हरीत- को ऋचा कुष्ठं प्र. तोलकं चूर्णयेत् सर्वमैकीकृत्य पर्यटसुतकशृण्वपामार्गपाठाक्षेपेन भावयित्वा श- च्छाङ्गत्वा चूर्णयेत् । मात्रा गङ्गाचतुष्टयं । भैव. । टङ्गणस्थाने लौहमिति रसेर्द्वयसारः । मद्धान् यथा — गन्धकं तालकं ताम्रं तथैव तौलसीहकं समानं गृहीत्वा द्रुतकुमारोरीसेन द्रुतं मर्दयित्वा गजपुटे पचेत् । शीते च समुहरेत् । मात्रा. १८. । र. सा.सं. ।

गुल्फकेतुः । पुं । अक्षवेतसे । रा.नि.व.६ ।

गुल्फगणः । पुं । गुल्फवाणां वने । यथा—

“बलाचतुष्टयं एषीं पञ्चकक्षाधिमन्यकः । पाठाय-
वासावार्ताकी कोकिलाची गणो द्विधा । अपा-
भार्गव्यं मूर्खा चाहिसान् शरपुङ्गिका । काक-
नासा काकजडा मेषशृङ्गी च भृङ्गकम् । बन्ध्याक-
कौटकी त्रेधा बन्धरीतुलसी द्विधा । वज्रदन्ती बि-
धा जाली नाम्ना गुल्मगणस्यम् ॥” अर्कः ।

गुल्मगवेधुका । स्त्री । गवेधुकायाम् । गंङ्-
गटङ् । प.सु. । देवधान्ये । र.मा. ।

गुल्मघ्नम् । क्ली । द्विहुनि । रा.नि.व.६ ।

गुल्ममूलम् । क्ली । आर्द्रके । रा.नि.व.६ ।

गुल्मवज्रिणी (वटिका) । स्त्री । रक्तगुल्मी
हिता । “रसगन्धकताम्रस कांस्त्रं टङ्गणतालकं ।
प्रत्येकं पलिकं बाह्यं मर्दयेदतियत्रतः । तयथाग्नि-
बलं खादेत् रक्तगुल्मप्रशान्तये ॥” रत्न, शङ्कर,
ताम्र, कौम, जौहरी, शत्रितीत अत्रोत्प्लेक
८ तौ. जटन गर्दिन । र.सा.सं. ।

गुल्मवल्ली । स्त्री । सोमलतायाम् । रा.नि.व.१ ।

गुल्मशार्ङ्गूलरसः । पुं । गुल्मी रसः । रसगन्ध-
कलीहृद्गुल्मुज्ज्वलापिप्लवीयण्डीशटीधन्याकजीर-
कानि प्र. ८ तो. जैपालबीजं ४ तो. सञ्चूर्ण्य घृ-
तेन वटी कार्या । मात्रा २ र. । र.सा.सं. ।

गुल्मिकः । पुं । रक्तकरवीर । वै.निघ. ।

गुल्मिनी । स्त्री । उलुपे । उलू । विस्मृतल-
तायाम् । अम. ।

गुल्मी (इन्) । पुं । कण्टकपालीहवे । प.सु. ।
स्त्री । आमलक्याम् । एलायाम् । मे. । गृध्रनखी-
हवे । गुडकैण्डेनी । श.च. ।

गुल्म्यः । वि । मधुर । हे.च. ।

गुवाकः । पुं । The betel-nut tree.
खनामख्यातहवे । गुग्गु गीह् । हिं शुपारि ।
गुर्गाः—कषायत्वं शीतलत्वं दीपनत्वं गुरुपाकि-
लञ्च । राज. । See अकोटः ।

गु(गू)ष्टिः । स्त्री । गाम्भारीहवे । वै.निघ. ।

गुहः । पुं । चपलघोटके । श.र. । कङ्कषान्ये ।
वै.निघ. २४. अतिसा. चि. गीकण्टकादिकषाये ।

गुहा । स्त्री । सिंहपुच्छीनामष्टत्रिपण्याम् । जिं-
दृशूछौ छाकूणिश्री । रा.नि.व.४ । नकुलः ११५ ।

वा.सू. २६५. । शालपर्णीनामक्षुपे । भा.पू. १४. ।

गुहाशयः । पुं । गुहाशयस्यमात्रे । सिंहव्याघ्र-
हकतरुवीध्रालमाज्जीरयगालस्यर्वाकप्रक्षतिषु ।
तन्मांसगुणाः—मधुरं गुरु क्षिणं बल्यं वातघ्नसृण-
वीर्यं नेत्रार्शसां हितम् । सु.सू. ४६५. । “सिंहव्या-
घ्रहकण्टकतरुवीध्रपिप्तस्था । वसुजम्बूकमाज्जीरा
इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ॥” भा. । वनसूचिके । स-
प्तपर्णहवे । चक्रवाके । वै.निघ. । व्याघ्रि. । रा.नि.
व. १६ । वि । गुहाशयिनि ।

गुहिनम् । क्ली । वने । श.र. ।

गुहिलम् । क्ली । धने । उणा. ।

गुहेरः । पुं । लौहकारे । उणा. ।

गुह्यम् । क्ली, पुं । कमटे । मे. । पाथी । भगे ।
विका. । लिङ्गे । अम. ।

गुह्यदीपकः । पुं । खद्योते । श.च. ।

गुह्यनिश्चन्दः । पुं । मूत्रे । रा.नि.व. १८ ।

गुह्यपत्रः (पुष्पः) । पुं । अश्वत्थहवे । रा.नि.
व. ११ ।

गुह्यरोगः । पुं । शुकदीषापरनामस्य उपदंशा-
दित्रयोविंशतिविधरीगेषु । तत्र उपदंशाः पञ्च ।
सर्पपिकादयश्चष्टादश । See शुकदीषः । निदान-
म्—“स्त्रीव्यायनिवृत्तस्य सङ्घसा भजतोऽथवा ।
दोषाभ्युपहितसङ्घीर्णमलिनानुरजःपथाम् । अन्य-
थोनिमनिच्छन्तोमगम्यां नवमृत्तिकां । दूषितं सृश-
तसोयं रतान्तेष्वपि नैव वा । विवर्षेयिषया स्त्री-
क्ष्णान् प्रलीपादीन् प्रयच्छतः । सुष्टिदन्तनखोत्पी-
डाविषवच्छकपातनैः । वेगनियहृदीर्घातिखरस्य-
श्वित्रघटनैः । दोषा दुष्टा गता गुह्यं त्रयोविंशति-
माभयान् । जनयन्त्युपदंशादीन् ॥” वा.उ. ३३५. ।

गुह्यबीजः । पुं । भूदण्डे । शुकशृगविदग्धव ।
रा.नि.व. ८ । लघुमात्रे । वै.निघ. ।

गूः । पुं । विष्टायाम् ।

गूढम् । क्ली । गुह्ये । मे. । वि । संवते । अम. ।

गूढकामी (इन्) । पुं । काके । वै.निघ. ।

गूढगर्भकः । पुं । गर्भजरीगविशेषे । वै.निघ. ।

गूढनीडः । पुं । खञ्जरीटपक्षिणि । श.मा. ।

गूढपत्रः (चा) । पुं, स्त्री । अङ्गीलहवे । क-
रौहवे । रा.नि.व.८ ।

गूढपद्मः । पुं । अमरात्मनि । वै.च. ।

गूढपात् (दः) । पुं । सर्वे । अम. । श.र. ।
कच्छपे । वै.निघ. । [१० ।

गूढपुष्पः (कः) । पुं । वकुलहवे । रा.नि.व.

गूढफला । स्त्री । गृध्रनख्याम् । ण्डुङ्कैडेली,
कानिशाकड़ा । वै.निघ. ।

गूढमल्लिका । स्त्री । अङ्गीलहवे । “अङ्गीले
गूढमल्लिका ।” रा.नि.व.२३ ।

गूढमैथुनः । पुं । काके । त्रिका. ।

गूढवर्चाः । पुं । भिके । त्रिका. । [नि.व.२३ ।

गूढवल्गिका (स्त्री) । स्त्री । अङ्गीलहवे । रा.

गूढाङ्गः । पुं । कच्छपे । रा.नि.व.१८ । उपस्थे ।
वै.निघ. ।

गूढाङ्गिः । पुं । सर्वे । रा.नि.व.१८ ।

गूथम् । स्त्री । विष्टायाम् । अम. । [श.च. ।

गूथलतः । पुं । पक्षिविशेषे । ण्डुश्यागिक ।

गूनः । वि । कृतपुरीषीक्षणे । अम. ।

गूवाकः । पुं । गुवाके । श.र. ।

गूषणा । स्त्री । मयूरपिच्छवन्दके । श.च. ।

गृध्नन(क)म् । स्त्री । रक्तमूलकविशेषे । मांश
शय । हिं गाजर । मं सेटीमूल । कं चण्डिकेयमू-
खंगि । गुणाः—कटूषणं कफवातघ्नं रुच्यं दीपनं
हृद्यं दुर्गन्धगुणघ्नम् । रा.नि.व.७ । विषदिग्धपशो-
र्मांसि । मे. । वा.वि.४४. । (कम्) हरीतकीभेदे ।
वा.वि.८४. । “यूष्ं गृध्ननकस्य वा ।” पुं ।
Garlic. रसीने । रक्तरसीने । मांश त्रुणन ।
हिं लसणु । रा.नि.व.७ । गुणाः—हृद्योरेव उष्ण-
कटुपिच्छिलस्निग्धगुणस्त्राहतिबल्यहृद्यत्वं सिधास्त्र-
वर्णवक्षुभंश्राप्तिस्थानकरत्वं तोषणत्वं हृद्रोगजीर्ण-
ज्वरकृमिशूलविषसगुण्यारुचिसूत्रकृच्छ्रत्वं अशःक-
ष्ठवातक्रिमिकफरीगल्लक्ष । रा.नि.व.७ । रक्तशि-
थो । गङ्गायाम् । वै.निघ. ।

गृध्नरः । पुं । गृध्नरे । शाकत । वै.निघ. ।

गृध्नीवः । पुं । महाश्याले । वडु श्याला ।
वै.च. ।

गृधूः । पुं । अपाने । उष्णा. ।

गृध्रः । पुं । पक्षिविशेषे । शकुनि, शृङ्गिनी ।
रा.नि.व.१८ । प्रसङ्गवर्गीयः काकसमगुणश्च । स.
स.४६४. । वि । लोमयुक्ते । त्रिका. ।

गृध्रनखी । स्त्री । कण्टकपालीहवे । ण्डु-
कैडेली, केलेकड़ा । तं गेहशेरुवेष्टु । र.मा. ।
कोलिहवे । कुलशीला । त्रिका. । वै.निघ.२३.वा.व्या.
वि.महारासादी । नखीनामगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

गृध्रनखीहयम् । स्त्री । श्वेतलोहितपुष्पभेदान्
अहिंसाहये, कालीयकहये । श्वेतं वृद्धं केले-
कड़ा, ण्डुङ्कैडेली । “वे गृध्रनखी रासा च ।”
सि.यो.च.द.वा.व्या.वाजिगन्धादिकषाये । वदरी-
हये, वदरी वनवदरी चेति । त्रिका. । वै.निघ.
२३.ज्व.वि.दशमूलादिकषाये । [नि.व.५ ।

गृध्रपत्रा । स्त्री । धूसपत्रानामङ्गस्त्वपे । रा.

गृध्रपुरीषः । पुं । गृध्रपक्षिविष्टायाम् । गुणाः
—व्रणदारुणत्वम् । स.स.१६४. ।

गृध्रसी । स्त्री । Rheumatism, affect-
ing the loins. वातरोगविशेषे । षोडशी
वात । तत्तत्त्वणम्—“स्त्रिकपूर्वा कटिप्रशीरुजा
नुजहापदकमात् । गृध्रसी सम्भरुकीदैः गृध्र-
स्यन्दते सुहः । वाताहातकफाफन्दागौरवाच-
कान्विता ॥” मा.नि. । “वाताहातकान्यां सा वि-
जया द्विविधा पुनः । वातजायां भवेत्तोदी देहस्या-
तीव वक्रता । जानुजङ्घीरुसन्धीनां स्फुरणं सम्भता
भृशं । वातश्रोत्रोद्भवायान् गौरवं वक्रिर्वर्द्धनं । त-
न्दासुखप्रसक्तय भक्तद्वेषसाधैव च ॥” भा. । “पा-
र्ष्णिप्रत्यङ्गुलीनान् कण्डरा यानिस्तार्दिता । सक्-
थोः स्वेपं निगृह्णीयात् गृध्रसीति हि सा श्रुता ॥”
सु.नि.१४. । गृध्रस्यानु नरं सत्यकृत्केण वसनेन
वा । शाला निरामं ह्रीताग्निं वस्त्रिभिः समुपा-
रेत् ॥

गृध्राकारः । पुं । भावपक्षिणि । वै.निघ. ।

गृध्राणी । स्त्री । धूसपत्रानामङ्गद्रव्ये । रा.नि.
व.५ ।

गृष्टिः (ट्रिका) । स्त्री । वाराहीनाममहाक-

वृक्षः । अथार आनु । रा.नि.व.७ । श्रुत्या ।
स.चि.२६।१७अ. । सक्तप्रस्तायां गवि । हे.च. ।
गाम्भारीवृक्षे । रा.नि.व.६ । वराहकालायाम् ।
अम. । श्रुतभूकभास्त्रे । वै.निघ. । बदरवृक्षे । मे. ।

गृष्टिचीरम् । स्त्री । सक्तप्रस्तादुग्धे।भा.म.३भ.।

गृहम् । स्त्री । निकेतने । घट ।

गृहकच्छपः । पुं । पेषणशिलायाम् । श.र. ।

गृहकन्या । स्त्री । कुमार्या । श्रुतकुमारी ।
रा.नि.व.५ । [रा. । चिका. ।

गृहकपोतः (कः) । पुं । पारावते । पायि-

गृहकर्त्ता । पुं । धूसरवर्णेऽतिमृच्छचटके । रा-
दुष्टे । रा.नि.व.१६ । [पोतः ।

गृहकारी (इन्) । पुं । कीटविशेषे । कुमोरा

गृहकुलिङ्गः । पुं । गृहचटके ।

गृहकूलकः । पुं । चिचिण्यायाम् । टिचि-
का । भा.पू.१भ. ।

गृहगोधा (धिका) । स्त्री । ज्येष्ठायाम् ।
टिक्कि । हिं छिपकली, विषखापरा । र.मा. ।
तद्विषलक्षणम् — “विदाहं श्रयथुं तोदं स्वेदञ्च गृ-
हगोधिका...जनयेत् ।” मा.नि. । (लिका) इति
हे.च. ।

गृहचटकः । पुं । गृहपालितवटके । श्रीग-
ठ्ठा । गुणाः — “गृहस्य चटकी ह्ययः बलयुक्प्रवि-
वर्द्धनः । सर्वेदोषहरश्चापि दीपनी मांसवर्द्धनः ॥”
अचि.२१भ. । “रक्तपित्तहरो वेश्मकुलिङ्गस्वतिय-
कलः ।” सु.सू.४६अ. ।

गृहचूल्मिस्त । स्त्री । चुल्लीस्तनिकायाम् ।
उन्नतनरं माटो । चि.क्र.क. । [के । चिका. ।

गृहणी । स्त्री । पलाखी । वै.निघ. । काञ्जि-

गृहह्रमः । पुं । भेषजह्रीनामवृक्षे । प.सु. । शा-
कवृक्षे । अश्विन गोष्ठे । रा.नि.व.६ ।

गृहधूमः । पुं । आगारधूमे । तुल. सा.कौ. ।
गृहणी.चि. ।

गृहधूमायतैलम् । स्त्री । नासारीगे तैलम् ।
“गृहधूमकणादारुलारनकाप्तसैवैव । सिद्धं शि-
स्तरिवीजैश्च तैलं नासार्यसां हितम् ॥” तिङ्गोत्तल

१ भ. तुल. पिपुल, दाक्रुश्रिद्रा, यवकांश्रि,
कद्रुश्रिद्रा, मैसक, वायुनशाटीवीज अतोत्तक
२ तो. ४ गा. ७ र. । सा.कौ. । अथत् उप-
दंशयते — गृहधूमनिशाकिटैरेकदिव्यशकैः क्रमा-
त्... । तुल. १ पं. २ तो. ६ गा. ७ र. ह-
श्रिद्रा २ पं. ६ तो. २ गा. ७ र. सूत्रावीज ७
पं. १ तो. १ गा. ७ र. तैल ४ भ. जल ८-
तुल. १ रसर. । See आगारधूमायतैलं ।

गृहनाशनः । पुं । कपोते । रा.नि.व.१६ ।

गृहनीडः । पुं । चटकपल्लिणि । हारा. ।

गृहपुत्रिका । स्त्री । घृतकृमायाम् । भेष.कु-
ष्ठ.चि.कन्दर्पसा.तैले । चायमाणायाम् । गोश्रीले ।
सा.कौ. ।

गृहबलिप्रियः } पुं । चटके । काके । वै.नि-

गृहबलिभुक् } घ. । वके । श.र. ।

गृहमणिः । पुं । प्रदीपे । चिका. ।

गृहमाचिका । स्त्री । चर्मचय्याम् । छाग-
टिकि । चिका. ।

गृहसृगः । पुं । कुकुरि । हे.व. । [वै.निघ. ।

गृहशायी (इन्) । पुं । पारावते । पायिद्रा ।

गृहाम्बु (स्तं) । स्त्री । काञ्जिके । चिका. । च.
द.गर्भ.चि. । [हे.च. ।

गृहा(हो)लिका । स्त्री । ज्येष्ठायाम् । हारा. ।

गृहाशया । स्त्री । ताम्बूलौलतायाम् । श.च. ।
पूगीवृक्षे । वै.निघ. । [र. ।

गृहाशमा । पुं । पेषणशिलायाम् । शिलः । श.

गृहणी । स्त्री । काञ्जिके । चिका. । भार्या-
याम् । हे.च. ।

गृहम् । स्त्री । गुदे । मे. ।

गृह्यकः । पुं । गृह्यासक्तस्यगद्दी । अम. ।

गैयप्रियः । पुं । सुद्वग्पुष्पवने । श्रुतद्राज गोष्ठे ।
रा.नि.व.१० ।

गैधूमः । पुं । गृहधूमे । तुल. । च.द. ।

गैधपची । पुं । पारावते । वै.निघ. ।

गैरिका(रिय)म् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.१३ ।

वै.निघ.हिंसा.वि. । त्रिवाचतुजि । त्रिरिखतिका-
याम् । गेत्रिमाटी । हिं मेव, सुवर्चमेव । तच्च
मैरिक्खवैरिक्खमेदेन विविधम् । तयोः मैरिक्खं
स्वर्चमेरिकात् रक्ततरं । गुणाः—“मैरिक्खितयं
स्वर्चं सधुरं तुवरं हिमं । चक्षुष्यं दाहपितालक-
फहृक्काविषापहम् ॥” भा.पू.१भ. । निर्मलं स्वर्चं
नेत्रतेजस्करम् । राज. । शोधनं शङ्खशोधनवत् ।
भा.४भ.पादस्योटी.चि.सधुसिक्खकैरिक्खितम्...

मैरिकाचः । पुं । जलमधूकवृक्षे । रा.नि.व.
११ । [मा. ।

मैरी । स्त्री । लाङ्गलिकवृक्षे । विषमार्जुनि । र.

मोकण्टः (कः) । पुं । क्षुद्रगोक्षुररूपे । रा.
नि.व.४ । च.द.वा.व्या.माषतैले । विकण्टकवृक्षे ।
रा.नि.व.११ ।

मोकण्टी । स्त्री । गोपघोण्यायाम् । वै.निघ. ।

मोकर्णः । पुं । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । अ-
श्वतरं । मी. । कूलचरस्यभेदे । अम. । गुणाः—
मोकर्णमांसं सधुरं स्वर्चं रुदं कफघ्नं विपाके म-
धुरं रक्तपित्तघ्नम् । सु.सू.४६अ. । सर्पविशेषे । मी.

मोकर्णा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । वै.निघ. ।

मोकर्णिका (र्णी) । स्त्री । वाजिवल्गामेदे ।
ज.द.७अ. । मूर्खायाम् । रा.नि.व.३ । लणविशे-
षे । कान् अश्वरात्रिजिह्वविशेषः । गुणाः—कटु-
शीता तिक्ता बुद्धिदा चक्षुष्या तुवरा सरा विषघ्नी
त्रिदोषघ्नी शिरःशूलदाहकुष्ठशूलघ्नी आमं पित्तरी-
गशीयकृमिकफत्रणकफग्रहपीडासर्पविषहरी च ।
वै.निघ. ।

मोकिरा(री)टिका (टी) । स्त्री । सारि-
कायां । शानिक प्राची । ह.च. । रा.नि.व.१६ ।

मोकि(की)लः । पुं । सुषले । हारा ।

मोकुलिकः । स्त्री । काणे । कर्ण । वै.निघ. ।

मोकुलतम् । स्त्री । गोमये । श.च. ।

मोखरी (खुरः) । पुं । गोक्षुररूपे । श.र. ।
स्त्री । गोशफे । श.च. ।

मोग्रन्यः । पुं । गोजिह्वीपधौ । मी. । करी-
वे, शुक्लगोमये । त्रिका. ।

भाः—विपाके सधुरं शीतलं वातपित्तविषघ्नं चक्षु-
ष्यं बल्यं श्रेष्ठम् । सु.सू.४६अ. । See गव्यधृतम् ।
वर्णोपले । त्रिका. ।

मोचम्बना । स्त्री । सविषजलायुक्तामेदु-
र्लौक । सु.सू.११अ. । सु.चि.१८अ. ।

मोचरविभ्रमः । पुं । रूपस्यायथावद्वहे ।
भा.म.४भ.नेचरी.चि. ।

मोचर्म । स्त्री । मोलवि ।

मोचर्मकाण्टकः । पुं । पर्पटके । वै.निघ. ।

मोच्छगलः । पुं, स्त्री । गोमये । वै.निघ. ।

मोच्छालः । पुं । अलम्ब्यरूपे । कूक्षिमे-
ग्राह । र.मा. ।

मोच्छाला । स्त्री । मोरलम्ब्यायाम् । वै.निघ. ।

मोजलम् । स्त्री । गोमूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

मोजा । स्त्री । मोलीमिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
भा.म.३भ.सू.चा.चि. ।

मोजागरिकः । पुं । कण्टकारीरूपे । मी. ।

मोजापर्णी । स्त्री । दुग्धफिनीवृक्षे । छदिशा ।
रा.नि.व.५ । [सु.चि.१८२२अ. । भा. ।

मोजिः (जी) । स्त्री । गोजिह्वालताया

मोजिकाणः । पुं । मध्यमाद्ये । See " मः ।

मोजिह्वा । स्त्री । Elephantopus sca-
ber. खनामस्थ्यातपत्रशाकरूपे । दाडि भाक ।
हिं पाथरी, गोभी, दाडिशाक, गोजियालता । तं
धेनुनालुकचेष्टु, भरिलिकचेष्टु । च.द. । “गोजि-
ह्वा बालमूलकम् ॥” गुणाः—लघुः कुष्ठमेहसक्त-
क्ष्वरघ्नी । भा.पू.१भ.शा.व. । कटुका तीव्रा
शीतला पित्तघ्नी व्रणरोपणी । सर्वदन्तविषापह-
च । रा.नि.व.४ । “गोजिह्वा वातला शीता या-
ह्विणी कफपित्तघ्नु । हृद्या प्रमेहकासाक्षत्रणज्वर-
हरी लघुः । कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकर-
सा घृता ॥” सु. । गुण्डायाम् । गङ्गुल्लु । दे-
वधान्ये । पदधान । र.मा. ।

मोजिह्विका । स्त्री । गोजिह्वायाम् । श.र. ।
जिह्वारूपकायप्रत्यङ्गविशेषे । च.शा.७अ. । [मि. ।

मोडः । पुं । नाभी संवहनांसगुण्डके । गौड ।

गोडुखी । स्त्री । भन्नातकवीज । वै.निघ. ।

गोडुवासुकः । पुं । वालुकशकविशेष । वै. निघ. । [गोडु. मी. ।

गोडुखः । पुं । कालिङ्गलतायाम् । उग्रभूष

गोडुखा (खिका) । स्त्री । (Cucumis madraspatanus. Cucumis melo.) फलशाकलताविशेष । गोंभूक, राजगोंभूक । र.मा. ।

गोणा । स्त्री । मनःशिलायाम् । रा.नि.व.१२ ।

गोणी । स्त्री । द्रोणीपरिमाणे । प.प्र. ।

गोण्डः । पुं । गोडे । गोंड । अम. ।

गोतीर्थकः (च्छेदः) । पुं । गोथीव्याकार-च्छेदने । सु.वि.८८५ । काव्यगतगोमूत्रिकाकार-च्छेदे । वा.उ.२८५ । “पार्श्वदागतशस्त्रेण छेदी गोतीर्थको मतः ।” भा.म.भगन्दर ।

गोतैलम् । स्त्री । गोवसायां । भैव.सुद्ररी.चि. ।

गोत्रम् । स्त्री । कुले । गव्ये । त्रिका. । शरीरे । कृत्रे । वै.निघ. ।

गोत्रदुमः (पुष्पः, कः) (विटपी) (वृचः) । पुं । धन्वनवृत्ते । भा. । वै.निघ. ।

गोत्रभृत् । पुं । पर्वते । रा.नि.व.२ ।

गोत्रेष्टम् । स्त्री । शीषके ।

गोदः । पुं । मस्तकखेहे, मस्तिके । छे.च. ।

गोदधि । स्त्री । गव्यदधनि । See गव्यदधि ।

गोदन्तम् । स्त्री, पुं । हरिताले । रा.नि.व.११ । तन्नामकहरितालविशेष । गोदादु हरिताल । भैव.ज्व.चि.कालाग्रिमै.रसे ।

गोदन्ता । स्त्री । दाहमोचनेदे । दाभूख । प. सु. । तन्नामकहरिताले । भैव.ग्री.छे.चि.शङ्खावके ।

गोदावरी । स्त्री । विन्ध्यस्य दक्षिणप्रसिद्धभारतीयनयाम् । तज्जलगुणाः—पित्तरीगहरं रक्त-दीपहरं वातहरं पथ्यम् अतिदीपनं पापघ्नं कुष्ठा-दिदुष्टरीगघ्नं दृष्टादहरत् । रा.नि.व.१४ ।

गोदुग्धम् । स्त्री । गोक्षीरे । गोदे दूध । तन्प्र-शस्ता—“निर्वन्धाबालवसायाः पयो दीपलभीरि-तं । वस्त्रैकवर्णयोः शस्त्रं धवलीकृष्योरपि । इ-

त्सादा माषपण्यादा कर्षयन्ती च या भवेत् । तस्मात् गवां हितज्ञीरम् ।” राज.२प. । गुणाः—पथ्यं अ-तिरूच्यं खादु स्निग्धं वातपित्तरीगघ्नं कालिकरं प्रशजनकं बुद्धिमेषाङ्गपुष्टिदं वीर्यवहैकम् । रा. नि.व.१५ । “गव्यं पवित्रश्च रसायनश्च पथ्यश्च हृद्यं बलपुष्टिदं स्यात् । आयुःप्रदं रक्तविकारपित्तवि-दीपहृद्दीगविषापहं स्यात् ॥” अचि.८५५ । गोदु-ग्धगृहणकालनिर्णयः—“गव्यं प्रत्यूषसि क्षीरं शुद्धं विष्टम्भि दुर्जरं । तस्मादभ्युदिते सूर्ये यामं यामा-र्द्धमेव वा । ससुतायै ततो यावत् तत्पथ्यं दीपनं लघु ॥” राज.२प. । [व.८ ।

गोदुग्धदा । स्त्री । चणिकाख्यदणे । रा.नि.

गोदुग्धा । स्त्री । गोडुल्लायाम् । राजगोंभूक । इन्द्रवारुणीलतायाम् । चिर्मटिकायाम् । वै.निघ. ।

गोद्वयः । पुं । गोसूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोधजः । पुं । गोधायाम् । वै.निघ. ।

गोधना । स्त्री । शङ्खोषधी । वै.निघ. ।

गोधा । स्त्री । खनामख्यातजन्तुविशेष । गों-माप । हिं गोही । सा विधा जलजस्थलजमेदा-त् । अस्या मांसगुणाः—वातकासश्यासनाशिलं । रा.नि.व.१७ । पाकमधुरत्वं कषायत्वं कटुत्वं पि-तघ्नत्वं रक्तशुक्लकरत्वञ्च । राज.२प. । “रक्तपि-तहरा इत्या स्निग्धा मधुरशीतला । व्यासकासहरा प्रोक्ता गोधा चार्शोहिता तथा ॥” अचि.२०५ । च.सू.२५ । वटपत्रोपाषाणभेदे । वै.निघ. । मनः-शिलायाम् । भा. ।

गोधापदिका (दी) । स्त्री । (Vitis pe- data. Syn. Cissus pedatus.) हंसपर्या । गोंशाटल लता । तं हंसपादिचेद् । गुणाः—कटुगुणा विषघ्नी भूतघ्नी शान्तिघ्नी अपस्मारहरा रसायनी च । रा.नि.व.५ । र.चि.वृह.पानीयभक्त-गुडाम् । “हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषत्र-णान् । विषपंदाहतीसारलूताभूताघ्नरीहिणीः ॥” भा. । तालमूल्याम् । रा.नि.व.७ । रक्तलज्जालु-कायाम् । वै.निघ. ।

गोधामांसम् । स्त्री । गोधायां मांसि । गों-मापेन मांसम् । See गोधा ।

गोधावती । स्त्री । वटपत्रोपाषाणभेदवि-

श्वे । वै.निघ. । गोधापया । गोश्रीटल । च.द. ।
 गोधावल्ली । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । प.सु. ।
 गोधासुतः । पुं । गोधरे । अयं चतुष्पात् ।
 वा.उ. ३६५. ।
 गोधास्कन्दः (स्यः) । पुं । अरिमेदवचे ।
 विट्थनित् । रा.नि.व.८. । [याम् । श.र. ।
 गोधिः । पुं । ललाटे । रा.नि.व. १८. । गोधा-
 गोधिका । स्त्री । गोधायाम् । अम. ।
 गोधिकात्मजः (सुतः) । पुं । गोधाशिशु-
 वदाकारकोटरस्थखलगोधायाम् । सा.सु. ।
 गोधिकासदनः । पुं । गोधेरके । खनगो-
 धा । वै.निघ. । [नि.व. ४ ।
 गोधिनी । स्त्री । चविकानामवहयाम् । रा.
 गोधु(धूमः) । पुं । (Triticum vulgare.)
 Common wheat. स्वनामख्यातशुक्धान्ये ।
 शय । हिं गे हं । तं गोधुसतु । स त्रिधा—महा-
 गोधूम मधुली-निःशुकमेदेन । “महागोधूम इत्या-
 ख्यः पञ्चादेशात्ममागतः । मधुली तु ततः किञ्चि-
 दत्या सा मध्यदेशजा । निःशुकी दीर्घगोधूमः
 क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥” “मधुली शीतला स्निग्धा
 पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला हं हणी पथ्या तव-
 न्नीमुखः स्मृतः ॥” भा.पू. १भ.धात्यव. । गुणाः
 —वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धः जीवनः वातपित्तघ्नः
 सन्धानकारी मधुरः स्वेय्यकृत् सरसः । वा.सू. ।
 मधुरी गुरु विष्टम्भी वृष्यो बल्योऽथ हं हणः । ईष-
 त्कषायमधुरी गोधूमः स्वाचिदीषहा ॥ अत्रि. १५
 अ. । सन्धानकृदातहरः गोधूमः स्वादु शीतलः ।
 जीवनी हं हणी वृष्यः स्निग्धः स्वेय्यकारी गुरुः ॥
 च.सू. २७अ. । पित्तदाहकृत् श्लेष्मामजनकः रुचि-
 करश्च । रा.नि.व. १६. । तत्काञ्चिकगुणाः—“सन्दी-
 पनं शूलहरं रुचिप्रदं गोधूमजातं कथितं कषायं ।
 सन्दीपनं स्यात्तरणं कफघ्नं समीरदीर्घं हरते त-
 तोऽपि । पीतं लरयते चामं वाक्छदाह्यमापहं ।
 आद्य तत् कुष्ठकण्डू तैलयुक्तं समीरजित् ॥”
 अत्रि. ११अ. । [रा. गोधूमगुणम् ।
 गोधूमचूर्णम् । स्त्री । चूर्णीकृतगोधूमे । ग्र-
 गोधूमकः । पुं । राजिसत्सर्पविशेषे । सु.कल्प.
 ४अ. । See सर्पः ।

गोधूमजः । पुं । तवचीरे । वै.निघ. ।
 गोधूमफलं । स्त्री । गोधूमे । वै.निघ. ।
 गोधूममण्डः । पुं, स्त्री । गोधूमकृतमण्डे ।
 शत्रुत्र गण्ड । गुणाः—“तद्वह्नीधूमसम्भूतं मधुरं
 पित्तवारणम् ॥” अत्रि. १२अ. । [नि.व. १५ ।
 गोधूमसम्भवम् । स्त्री । सौवीरकाञ्चिके । रा.
 गोधूमसौवीरम् । स्त्री । गोधूमजातकाञ्चि-
 के । वै.निघ. ।
 गोधूमचीरिका । स्त्री । गोधूमपत्रयसि । लु-
 क्तित्र गोधूम । गुणाः—“गोधूमपायसी बल्यः
 कफमेदकरी गुरुः शीतलः पित्तशमनी वातकृच्छ-
 कवर्धनः ॥” वैद्यकम् ।
 गोधूमाद्यष्टम् । स्त्री । रसायनाधिकारि ।
 घृतं ४ श. दुग्धं १६ श. क्षाथार्थं—गोधूमः १००
 प. वारे ३२ श. शी. ८ श. । कल्पायार्थं—गोधूमः
 मुञ्जाफलं (अभावे तालमसकं) मापकलायः द्राक्षा
 परुषफलं काकीली चीरकाकीली जीवन्ती शत-
 मूली अथगन्धा पिण्डोखल्वर्जं मधुकफलं (गुडं)
 त्रिकटु शर्करा भज्जातकं (अभावे रक्तचन्दनं) आ-
 त्मगुणाफलं मूलं वा (झाङ्गाकुशी) एषां प्रति ३॥०
 तो. ४॥० र. । प्रचिपद्रव्यं—गुडत्वक् एला पिप्प-
 ली धान्यकं कर्पूरं नागकेशरं एषां प्रति १०॥१०
 तो. शर्करा ८ प. मधु ८ प. इल्लकाण्डेन आली-
 ङ्येत् । मात्रा १—२ प. च.द. । [रा.नि.व. ५ ।
 गोधूमिका (मी) । स्त्री । गीलीमिकायां ।
 गोधेरकः । पुं । गोधेरके । वै.च. ।
 गोनन्दी । स्त्री । सारसपक्षिणि । हारा. ।
 गोनईम् । स्त्री । कैवर्त्तसुसुके । मी. । परिपेक्ष-
 लणं । रा.नि.व. ८. । पुं । तन्नामकपक्षिणि । मी. ।
 च.सू. २७अ. ।
 गोन(ना)सः । पुं, स्त्री । वैकान्तमणौ । रा.
 नि.व. ११. । तन्नामकसर्पे । मण्डलीवीडे । टोडो
 गांग, गण्डौ टोडो । विक्रमादित्यः । मण्डलि-
 सर्पे । गोश्रुता गांग । इति केचित् । [धिः ।
 गोनसी । स्त्री । महीषधिविशेषे । See जीष-
 गोनिष्यन्तः (नीरं) । पुं, स्त्री । गीमूचे । रा.
 नि.व. १५ ।

गोपः (कः) । पुं । वणिग्द्वयभेदे । रत्नवीले ।
अम. शारिवायाम् । वै.निघ. । सारजवर्गीयौषधे
नरसारे । निर्भादल । श.र. । चि. उपकारके ।
श.च. ।

गोपकन्या । स्त्री । काष्ठसारिवायाम् । रा.नि.
व.१२ । श्वेतसारिवायाम् । भा.पु.१भ. । वा.उ.
३७अ., चि.१अ. ।

गोपकर्कटिका । स्त्री । गोपालकर्कटिलता-
याम् । कून्कू, गठिकाकुड् । रा.नि.व.१ ।

गोपघण्टा । स्त्री । गोपघोण्यायां । वै.निघ. ।

गोपघोण्या (ण्टिका) । स्त्री । विकडतव-
क्षे । वैशेटी गौश्च । रा.नि.व.६ । कर्कोण्याम् ।
शेषाकुल । जाम्बिका । श.र.सु.सू.१८अ. ।
पूगभेदे । सु.चि.८अ. । [७षे । मे. ।

गोपतिः । पुं । ऋषभकौषधी । रा.नि.व.५ ।

गोपदलः । पुं । गुवाकवले । त्रिका. ।

गोपनम् । क्ली. तेजपत्रे । यक्षिपर्णे । वै.निघ. ।

गोपवधूः । स्त्री । शारिवायाम्, कृष्णशारिवा-
याम् । भा.पु.१भ. ।

गोपभद्रम् । क्ली. शालूके । श.च. ।

गोपभद्रा (द्रिका) । स्त्री । गान्धारीवले ।
गामां गौश्च । प.सु. ।

गोपरसः । पुं । वीले । निर्भादल । श.र. ।

गोपवह्निः (ह्नी) । स्त्री । मूर्वायाम् । अन-
न्तायाम् । अनलभूल । प.सु. । श्यामालतायां ।
रा.नि.व.११ ।

गोपसुता । स्त्री । सारिवायाम् । वा.सु.१५अ. ।

गोपा (पी) । स्त्री । श्यामालतायाम् । भैष.
कुष्ठ.चि.महाभङ्गातगुडि । अनन्तायाम् । प.सु. ।
काष्ठशारिवायाम् । नि.व.१२ ।

गोपाङ्गना । स्त्री । श्वेतशारिवायाम् ।

गोपानीयम् । क्ली. गोमूत्रे । वै.निघ. ।

गोपालकर्कटिका (टी) । स्त्री । खनाम-
स्थानारण्यकर्कटीलतायां । कून्कूकौ, कूहड् ।
हिं गोबुभा, गोपालकाङ्डी । गुणाः—शीत-

ला मधुरा पित्तघ्नी सूचकृष्णामरीमहदाहशीघ्रघ्नी
च । रा.नि.व.३ ।

गोपालप(पु)त्रिका । स्त्री । चिर्मिटायां ।
“गोपालपत्रिकामूलम्” वै.निघ.२भ.विषमज्ज.चि. ।

गोपालिका । स्त्री । इन्द्रगोपकौटभेदे । छि.च. ।

गोपाली । स्त्री । गीरचीनाममहाचुपे । णी-
त्रकृष्णकुल । रा.नि.व.५ । गोपालकर्कटीलता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

गोपिका । स्त्री । कृष्णशारिवायाम् । वै.निघ. ।

गोपित्तम् । क्ली. गीरोचनायाम् । प.सु. ।

गोपित्तजा । स्त्री । गीरोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोपिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श.च. ।

गोपीचन्दनम् । क्ली. सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ।
शुभ्रमृत्तिकायाम् । वै.निघ. ।

गोपीजलः । पुं । गुन्धाधिकारि रसः । “जै-
पालाष्टौ द्विको गन्धः शुण्ठीमरिचविचकं । एकः
सूतः ससौभाग्यः गोपीजल इति स्मृतः” र.सा.सं. ।

गोपीवल्लभः । पुं । प्रबालि । शला । प.सु. ।

गोपुच्छः । पुं । वानरविशेषे । गवां लाङ्गूले ।
वै.निघ. ।

गोपुटः । पुं । चुद्रमुत्सायाम् । वै.निघ. ।

गोपुटा (टी) । स्त्री । स्थूलैलायाम् । वड्
एलाटि । रा.नि.व.६ ।

गोपुरम् । क्ली. कैवर्त्तमुलके । मे. ।

गोपुरकः । पुं । कुन्दुरी । कून्कूस्थौ । रा.
नि.व.१२ ।

गोपुरीषम् । क्ली. गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोपुष्टम् । क्ली. परिप्लव्ये । रा.नि.व.८ ।

गोप्रियं । क्ली. पलालि । णीशान् थड् । वै.
निघ. । [महाराष्ट्रि । वै.निघ. ।

गोप्रेरकः । पुं । पल्लिविशेषे । कालवट इति

गोफणा । स्त्री । यन्त्रभेदे फिडा इति खीके,
यया पाषाणगुडिका दूरे क्षिप्यन्ते । तदाकारे चि-
बुकनासीष्ठादिगतव्रणवन्धनविशेषे । सु.सू.१८अ. ।
चि.१अ. वा.चि. ६अ. । “पाषाणगुडिकौत्स्नेपका-
रिणी गोफणा विदुः” इति ।

गोबन्धना (नी) । स्त्री । गोबन्ध्याम्, पीतपु-
ष्पदन्त्रीयलाश्याम् । डनि.कूनी । र.मा. ।

गोबन्धः । पुं । श्वेतयावनालि । वै.निघ. ।

गोबालधी । स्त्री । चमरीरुगे । वै.निघ. ।

गोभण्डीरः । पुं । जलकुम्भपलिणि । त्रिका. ।

गोभिरामा । स्त्री । रामतरण्याम् । वै.निघ. ।

गोभी । स्त्री । गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

गोमतम् । स्त्री । रक्तबोले । वै.निघ. ।

गोमतस्त्रिका । स्त्री । सुशीलायां गवि, गो-
श्रेष्ठे । हला. । [कतैले ।

गोमती । स्त्री । गोरीचनायाम् । वै.निघ. कन-

गोमत्यः । पुं । नादियमीनीने । See मत्यः ।

गोमयः । पुं, स्त्री । गोशक्ति । गोवित्र । रा.
नि.व.१५ ।

गोमयचूर्णयः । त्रि. गोमयचूर्णमधिकृत्य
कृते चरकायाध्याये । च.इन्द्रिय.१२७. ।

गोमयच्छत्रम् । स्त्री । करके । कौण्डि-
क्याता । त्रिका. । [हारा. ।

गोमयच्छत्रिका । स्त्री । गोमयच्छत्रे ।

गोमयतैलम् । स्त्री । नेत्ररोगे तिमिरे च तै-
लम् । “गवां शक्नोत्कायविपकसुतमं हितश्च तैलं
तिमिरेषु नस्ततः ।” तिल तैल १ अ. गोमय-
रत्न १ अ. भैष. ।

गोमयप्रियम् । स्त्री । मूले । गन्धतृण । र.
मा. । बालके । दाना । वै.निघ. ।

गोमयाद्यष्टतम् । स्त्री । तिमिराख्यनेत्ररोगे
ष्टतम् । पाठः—“गवां शक्नोत्कायविपकसुतमं हित-
श्च तैलं तिमिरेषु नस्ततः । षट् हितं केवलमेव
चैत्तिके ह्यानाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ॥” छाग-
स्तु ४ अ. गोमयरत्न ४ अ. कर्काशं काटकाणी,
क्रोत्रकाटकाणी, जीवक, अश्वत्थ, शूलपर्णी,
माषाणी, मेदा, महामेदा, अजुष, कौकडा-
शुक्ली, वङ्गलोचन, पाण्डकाष्ठ, पूण्ड्रिया, अक्षि,
वृक्षि, किम्बुनि, जीवछी, यष्टिमधु मिलित १
अ. खण १७ अ. । रस.र. । [पाका । छ.च. ।

गोमयोद्भवः । पुं । चारम्भे । श.च. ।

गोमई । पुं । सारसपलिणि । त्रिका. ।

गोमलम् । स्त्री । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोमलिका । स्त्री । मलिकाविशेषे । डीम-
भाष्टी । श.र. ।

गोमांसम् । स्त्री । गोभवमांसे । गोत्रित श-
न । तस्य पवित्रं शुद्धं वातकफजनकश्च । रा.नि.व.
१७ । “गव्यं पवित्रमायुष्यं अमघ्नमनिलाप्रहम् ।”
राज.१५. । “गव्यं केवलवातेषु धौमसे विषमज्व-
रे । शुष्ककासश्चमात्यप्रिमांसश्चयहितश्च यत् ॥”
च.सू.१७७. । “कासश्चासप्रतिश्यायविषमज्वरना-
शनं । अमात्यप्रिहितं गव्यं पवित्रमनिलाप्रहम् ॥”
सू.सू.४६७. ।

गोमायुः । पुं । शृगालि । शशाल । प.सू. ।
(युस्) स्त्री । वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

गोमाची । स्त्री । कर्णस्फोटायाम् । वै.निघ.

गोमी (इन्) । पुं । शृगालि । मे. ।

गोमीनः । पुं । मत्स्यविशेषे । [त्रिका. ।

गोमुखः । पुं । नक्षे । छ.च. । स्त्री । लीपने

गोमूत्रम् । स्त्री । गोजलि । णीनां । गुण-
कटु तिक्तम् उष्णं कफवातहरं लघु पित्तकं दी-
पनं त्वग्दीपहरं मेध्यम् । रा.नि.व.१५ ।

गोमूत्रबीजकः । पुं । रक्तबीजासनहने । रा.
नि.व.६ । [कल्प.८७. ।

गोमूत्राभः । पुं । मन्दविषहृदिकमेदे । सु.

गोमूत्रिका । स्त्री । खनामख्यातवृक्षे । तांबडु,
गोद्वि इति पश्चिमदेशे । गुणाः—मधुरा उष्णा
गोदुग्धदा । रा.नि.व.८ ।

गोमूत्री । स्त्री । रक्तकुलत्थिकायाम् । वै.निघ. ।

गोमेदः (कः) । पुं । खनामख्यातोपरजविशे-
षे, लोहितमणौ । गोमिद । वै.निघ.२४. लघ-
वि.नवरत्नराजस्रगाडे । सु.नि.१७. । गुणाः—प-
क्व उष्णः वातकोपहरः दीपनः पाचनः चारणे
पापघ्नश्च । रा.नि.व.११ । See माणिक्यम् । स्त्री ।
तेजपत्रे । भा.प्रधरीगे । “पत्रं दलान्नयं वासी गो-
मेदं गमयाम्यम् ॥” भक्तविरः ।

गीमदसन्निभा । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कूल-
धङ्गि । प.सु. ।

गीऽम्बु (म्भः) । स्त्री । गीसूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गीमुक्तः । पुं । विषधरसर्पविशेषे । अचि.१स्थान ।

गीरङ्गुः । पुं । जलकुण्डे । पानकोटि । मी. ।

गीरटः । पुं । विटखदिरवृक्षे । रा.नि.व.८ ।

गीरण्टकः । पुं । कीरुण्णदेशप्रसिद्धविकण्टक-
वृक्षे । रा.नि.व.११ ।

गीरसः । पुं । दुग्धे । चतुर्धांशजलतन्त्रे । पान-
खल योनि । दधनि । हे.च. ।

गीरसजम् । स्त्री । पादजलिन चिभागदधिकृते
तन्त्रे । रा.नि.व.१५ । [नागरङ्गवृक्षे । मी. ।

गीरचः । पुं । ऋषभकौषधी । रा.नि.व.५ ।

गीरचकर्कटी । स्त्री । इन्द्रवारुण्या । राक्षस
भग्न । चिर्मटिकायाम् । कैंकड़ । भा. ।

गीरचजम्बूः । स्त्री । घोण्यावदरीवृक्षे । (भ
शकूल । जटा. । बलायाम् । वै.निघ. । गोधूमे ।
गीरचतम्बुलायां । विश्व. ।

गीरचतम्बुला । स्त्री । (Hedysarum
lagopodioides.) नागबलायां । गीरचकटिका-
निश । प.सु. ।

गीरचतुम्बी । स्त्री । खनामस्थानफलशक-
विशेषे । कुम्भतुम्बाम् । गीरचतुम्बी, गीरचदुद्धिके
इति च देशविशेषख्याति । (गौल लाँड । गुणाः—
मधुरा शीतला पित्तहा गुरुः सन्तर्पणी कृत्वा
वीर्यपुष्टिबलदा । रा.नि.व.७ ।

गीरचदुग्धा (ग्धी) । स्त्री । गीरचीनामधुद्र-
क्षपे । गुणाः—मधुरा शीतला हृत्वा वश्यकरी रसे
सिद्धिदा । रा.नि.व.५ ।

गीरची । स्त्री । खनामस्थानमहाक्षपे । तत्रा-
खैव सालवदेशे प्रसिद्धा । गुणाः—मधुरा तिक्ता
शीता दाहपित्तघ्नी विस्फोटवानिज्वरातीसारघ्नी
च । रा.नि.व.५ । ऋषभके । कुम्भतुम्बाम् । रा.
नि.व.७ । गीरचदुग्धायां । रा.नि.व.५ ।

गीराटी (ष्टिका) (रिका) । स्त्री । शा-
रिकापल्लवि । भांगिक पाथी । हे.च. । रा.नि.
व.१६ ।

गीरुची । स्त्री । गीरीचनयाम् । वै.निघ. ।

गीरोचम् । स्त्री । हरिताले । रा.नि.व.११ ।

गीरोचनम् (ना) । स्त्री । खनामस्थान-
तसारजवर्गीयद्रव्ये । सा च न गीसाधारणद्रव्या-
धारा गोविशेषेषु कदाचिद्व्यवहृते । प.सु. । गीमस-
कस्ययुक्तपित्तमिति साधवः । गीसूत्रनिश्चितमि-
ति केचित् । गुणाः—शीतला विषदोषघ्नी कृत्वा
पाचनी क्षमिकुष्ठघ्नी भूतयक्ष्मात्मिकरी शक्कारम्-
जक्षकरी जननीहनी च । रा.नि.व.१२ । “गीरी-
चना हिमा तिक्ता वक्ष्या मरुत्तकानिदा । विषा-
खज्जीयद्गीन्मादगर्भखावलाखड्गत् ॥” भा. । वै.
निघ.१भ.सन्धेज्व.चि.गीरीचनादिचूष ।

गीर्दम् । स्त्री । शिरोमले । मल्लिके । गोशार्ङ्ग
वि. भम. ।

गीलः । पुं । सुगन्धवोले । शकटवोले । जटा. ।
मदनवृक्षे । र.मा. । मणौ । त्रिका. ।

गीलकः । पुं । कालमुष्ककवृक्षे । गच्छोपांशुः ।
मणौ । त्रिका. । रक्तसुगन्धवोले । र.मा. । कलाये ।
गुटे । श.च. । गुडे । हे.च. । सुगन्धरीहृष्यवर्णे
वै.निघ. । पिष्टे । हे.च. । [रा.नि.व.८ ।

गीलफलः । पुं । मदनवृक्षे । मग्नौ शीङ्ग ।

गीलवत् । स्त्री । पुष्पप्रियङ्गी । हिं फुलप्रिय-
ङ्गु । वै.निघ. ।

गीला । स्त्री । मनःशिलायाम् । मी. ।

गीलाङ्गूलः । पुं । कपौ । मूत्रपौण्ड्र । त्रिका. ।

गीलासः । पुं । गोमयच्छवके । कोङ्कड़कृष्ट-
ता । हारा. । [रा.नि.व.८ ।

गीलिका । स्त्री । घोण्यायाम् । (भशकूल. ।
गीलिहः (लीङ्गः) । पुं । कालमुष्ककवृक्षे ।
गच्छोपांशुः । भम. ।

गीली । स्त्री । गीजिह्वायां । गजिशा । वै.निघ. ।

गीलोमिका (मी) । स्त्री । (Corydalis
govaniana.) खनामस्थानमहाक्षपे । शकूल ।
हिं पाथरी । हट्गिरि । गुणाः—कटुः तिक्ता हि-
मा त्रिदोषघ्नी मूलदोषामदीपघ्नी दीपनी बाह्विणी
च । रा.नि.व.५ । वचायाम् । रा.नि.व.६ । श्वेत-
द्रव्यायाम् । रा.नि.व.८ । भा.स्कन्दापख्या.चि. ।

भूतकेश्याम् । डूँईटकम् । प.सु.च.सू.४५. ।
महीषधिविशेषे । See गोषधिः । नीलदूर्वायां ।
जटामास्याम् । भक्तकर्करायाम् । वै.निघ. ।

गोवत्सारिः । पुं । ईहास्ये । षोडश. । रा.नि.
व.१६ ।

गोवन्दनी । स्त्री । प्रियकुठ्वे । अम. । पीत-
दन्दीत्यायाम् । पीत डानकूनी । र.मा. ।

गोवरपुटम् । स्त्री । बीषधस्य पुटविशेषे ।
“गोष्ठान्तगिरिचूर्णं शर्कं चूर्णितगोमयम् । गोवरं
तत्समाख्यातं बरिष्ठं रससाधने । बृहद्गण्डस्थितै-
र्यत्र गोवरैर्दीयते पुटम् । तद्गोवरपुटम्भीतं भि-
षग्भिः सुतमस्तनि ॥” भा. ।

गोवर्णी । अन्नगन्धायाम् । वै.निघ. ।

गोवशा । स्त्री । बन्ध्यायां गवि । वै.निघ. ।

गोवारि । स्त्री । गोसूत्रे । वा.उ.१६५. ।

गोविट् । स्त्री । गोमये । अम. ।

गोविन्दः । पुं । गोमेदमणी । वै.निघ. ।

गोविन्दिनी । स्त्री । प्रियङ्गी । रा.नि.व.१२ ।

गोविराटी । स्त्री । शारिकापक्षिणि । वै.निघ. ।

गोविषाणाह्वा । स्त्री । बल्लुवत् । वाङ्मा
गोष्ठे । वै.निघ. । हिक्का.चि.धूमे. ।

गोविष्ठा । स्त्री । गोमये । रा.नि.व.१५ ।

गोदृषः । पुं । द्वेषे । श.र. ।

गोवेष्टम् । स्त्री । शीषके । शीष. । प.सु. ।

गोशक्तत् । स्त्री । गोमये । जटा. । वै.निघ. ।

गोशाडवलः । पुं । यन्त्रिपण्याम् । गैंगेटेना ।

गोशीर्षः (कः) । पुं । (षः) प.सु. । (कः)
र.मा. । द्रोणपुण्याम् । अन्नधनिम्न । स्त्री । श्री-
खल्लचन्दने । ऋतु ८म्न । प.सु. । गोमसके ।
चन्दने । रा.नि.व.१२ ।

गोशृङ्गः । पुं । बल्लूरकवत् । वाङ्मा गोष्ठे ।
रा.नि.व.८ । वै.निघ. । गह्वणी.चि. । स्त्री । गोशृङ्गे ।

गोष्ठकुकुटः (गोचरः) । पुं । भासपक्षिणि ।
काकविशेषे । वै.निघ. ।

गोष्ठीश्वरः । पुं । उद्ग्वरः । गज.वै. ।

गोसः । पुं । रक्तगन्धकोले । शून्यांशो । म. ।

गोसङ्गः (गः) । पुं । प्रभाते । हारा. । च.इ.
न्द्रिय.८५. ।

गोसदृचः । पुं । नवयस्ये । इ.च. ।

गोसम्भवा । स्त्री । गोक्षोभिकायाम् । ऋतु
पूर्वी । रा.नि.व.५. । [च.टी.रा. ।

गोसशयः । पुं । रक्तकोले । शून्यांशो ।

गोस्तिना । स्त्री । द्राक्षायाम् । च.टी.च.द.सि.

श्री.रक्त.पि.चि. । “पथ्याखर्खूरगोक्षिनाः ।” [निघ. ।

गोस्तिनाकारा । स्त्री । मधुखर्खूरीवत् । वै.

गोस्तिनिका (नी) । स्त्री । द्राक्षायाम् । म-
नका । वै.निघ. २५.पाण्डु.चि. । आमलक्यवलेहे ।
गुणाः—ठ्या गुल्मी कफपित्तघ्नी च । भा. ।

गोस्तिनीभवः । पुं । द्राक्षासवे । जातित्र
आमर । वै.निघ. ।

गोस्त्रवः । पुं । अनामिकाकुष्ठयुतकरविहारे ।
रा.नि.व.१८ । गोसूत्रे । रा.नि.व.१५ ।

गोहन(स्र)म् । स्त्री । गोमये । र.मा. ।

गोहरीतकी । स्त्री । विल्ववत् । प.सु. ।

गोहितः । पुं । घोषालतायां । विल्ववत् ।
श.च. । [स्त्री । पादमूले । इ.च. ।

गोहिरः । पुं । अधमजातीयश्चे । मज्ज. ।

गोक्षीरः । पुं । गोक्षुरके । गोशृङ्गी । रा.नि.
व.४ । स्त्री । गोदुग्धे ।

गोक्षुरः (कः) । पुं । (Zygophylleæ,
Tribulus terrestris. Syn. T. Lanugi-
nosus.) खनामख्यातचपे । गोशृङ्गी । क्षुद्रचप-
विशेषे । हि गोक्षुरस्य । उन्. गोखरा । बेङ्गली-
सराटी । गोखर इति च प्रसिद्धः । स च महाज-
द्रमेदादिषा । सा.गुणाः—श्रीतत्वं मधुरत्वं बल्यत्वं
हृदयत्वं कृष्णशरीरमेहविदारुघ्नत्वं रसायनत्वञ्च ।

“गोक्षुरः श्रीतलः स्वादुः बलवत्क्षीघ्रघ्नः । म-
धुरो दीपनो हृद्यः पुष्टिदद्याशरीरहरः । प्रमेह-
वासकाशार्शः कृष्णद्रोणवातशुतः ॥” भा. । चार-
गुणाः—“चारक्षु गोक्षुराणाम् मधुरः श्रीतशी
मतः । खोतीविश्रीघ्नश्चैव वातघ्नी हृद्य एव च ॥”
वै.निघ. । तन्मात्रगुणाः—तिक्तं हृद्यं खोतीविश्री-

धनच । राज. १ प. । वीजगुणाः—वीजं गीचुरकं
जीतं सूचलं शोथवारणम् । तथ्यमयुक्तरं शुक्रम-
हनुत्कृच्छनाशनं ॥ वै. निघ. ।

गीचुरादिगणः । पुं । लोहमारकवर्गभेदे ।
यथा—“गीचुरः चुरको व्याघ्री सिंहपुच्छौ कुश-
विका । गीचुरादिरिति प्रीतो वातश्लेष्महरी ग-
णः ॥” रस. च. ।

गीचुराद्यष्टतम् । स्त्री । सूत्राघाते षट् ।
“धान्यगीचुरकक्राथकल्कसिद्धं षटं हितम् ॥” षटं
४ श. क्राथार्थं धन्याकं २ श. जलं १६ श. श्रे. ४ श. ।
कल्कार्थं धन्याकं ४ प. गीचुरः ४ प. । घृत ४
अ. क्राथार्थं धने २ अ. जल १७ अ. ८ अ. ४ अ.
क्राथार्थं धने ४ प. गोचूर ९ प. । सा. की. ।
अन्यत् राजयक्षिणि । गव्यष्टतं ४ श. क्राथार्थं दुरा-
लभा गीचुरः शालपर्णी पृथ्विपर्णी (ठाकूट) सुद्र-
पर्णी माषपर्णी श्वेतवाय्यालकं चैत्रपर्णी एषां प्र.
१ प. जल ४० श. श्रे. ४ श. । कल्कार्थं शटी
पुष्करमूलं पिप्पली बला भूम्यामलकी चिरायता
इन्द्रयवः अन्नममूलं एषां प्र. २ तो. दुग्धं ८ श. ।
च. वि. ८ अ. । [व. ४]

गीचुरी । स्त्री । गीचुरे । गोशुद्धी । रा. नि.

गीचुरुः । पुं । गीचुरे । ककलासे ।

गीचो(त्से)ङः (कः) । पुं । गीनर्हपक्षिणि ।
गान्नन गोशौ । सु. सू. ४६ अ. ।

गीः । पुं, स्त्री । खनामख्यातपक्षी । गरु । अ-
म. । पुं । खर्के । मे. । चणिकादण्ये । रा. नि. व. ८
अष्टमके । रा. नि. व. ५ । स्त्री । लोखि । अ. टी.
भा. न. । स्त्री । नेत्रे । बाक्के । रीङ्गिणा । जले ।
मे. । भूमौ । चिका. । [पाचनी दीपनश्च । सु. ।

गीङः । पुं । गुडविकारि । शुद्धेन्द्र मद्र । स च
गीङ(र)वास्तुकः । पुं, स्त्री । चिकीर्षाके ।
वृद्धपत्ररक्तवालुके । रा. नि. व. ७ । नाग (वटो)
भा. क. । “तदेव तु वृद्धपत्रं रक्तं स्याद्गीरवालुकं ।”
भा. पू. १ भ. शाकव. । See वालुकम् ।

गीङसीधुः । पुं । गुडकृततीक्ष्णमये । गुणाः—
“कषायो मधुरः सीधुर्गीङः पाचनदीपनः ।” सु.
सू. ४५ अ. ।

गीङारसः । पुं । श्ले रसः । रससिन्दूरः ५

भ. स्रतवीहं ५ भः शतावरी आमलकी गुडचूर्ण-
काथे मर्दयेत् । रससिन्दूर ६ भ. मूत्रलोहि ६
भ. शतावरी, आमलकी एवम् शुद्धीकाथे ७
दिनं भावना दिव । गोङ्गा ४ र. । अश्वपान
घृत ७ मधु । रस. र. ।

गीङासवः । पुं । गुडकृतसवे । शुद्धेन्द्र मद्र ।
गुणाः—स्रष्टमूत्रशक्तं तर्पणी दीपनश्च । वा. टी.
हेमाद्रिः । धातकीसगुडैर्मयभेदे गीङः प्रकीर्तितः ।
तोङः द्रव्यगुणमासः ।

गीङिकम् । स्त्री । गुडकृतमयविशेषे । वि ।
गुडसंस्कृते । भा. उदावर्षा. चि. ।

गीङी । स्त्री । गुडकृतमये । चिका. । धातकी-
रसगुडादिकृतान्त्रमये । गुणाः—तीक्ष्णा उष्णा स-
धुरा वातघ्नी पित्तजननी बलकरी दीपनी पथ्या
कान्तिजननी तर्पणी च । रा. नि. व. १४ । “गीङी
कषायो मधुरास्त्रशीतो सन्दीपनी शलमलापहन्ती ।
हृद्या विदीर्घं शमयत्यजीर्णं पाष्णामयार्शः शसनं
निहन्ति ॥” अचि. १८ अ. ।

गीणविम्बी । स्त्री । विम्बीभेदे । वै. निघ. ।

गीणी । स्त्री । लोणिकाशके । सूनिशांशक ।
प. सु. । मनःशिलायाम् । र. सा. स. ।

गीण्यः । पुं । कशेरुके । क. उ. ३ ।

गीतमः । पुं । स्वावरविषभेदे । हे. च. ।

गीतमी । स्त्री । गीरोचनायां । रा. नि. व. १९ ।

गौधारः (धियः) (धिरः, कः) । पुं । गो-
धिकात्मजे । गोधा इति ख्याते । स च दर्वीकरे-
विषेण तुल्यमेव जातवान् । “गोधासुतस्तु गो-
धेरो विषे दर्वीकरैः समः । चतुष्पात् व्यन्तरान्
विधादितेषामिव सङ्ग्रात् ॥” वा. उ. १६ अ. । स प-
ञ्चविधः—“प्रतिमूर्धः पिङ्गभासो बहुवर्णो महा-
शिराः । तथा निरुपमश्चापि पञ्च गौधिरकः स्मृ-
ताः । तेभ्यस्तौह दृष्टानां विगजानानि सर्पवत् ।
रजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सदाराणाः ।” सु. क-
ल्प. ८ अ. । “तदुपतिर्यथा—कृष्णसर्पेण गोधारां
भवेज्जन्तुश्चतुषदः । सर्पो गौधिरकोनाम तेन दष्टो
न जीवति । सर्पो गौधिरकोनाम गोधाख्यः स्वा-
श्चतुषदः । कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यात् नाना स्तुर्मिथ-
जातयः ।” च. ।

गौरः । पुं । श्वेतसर्पणे । रा.नि.व.१६ । See सिद्धार्यः । धवहवे । धा०शाशाङ् । रा.नि.व.२ । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ । करञ्जहवे । खदिरे । वै. निघ. । गौरधान्ये । च.सू.२७अ. । क्ली । सौगन्धिकहणे । त्रायकपूर । रा.नि.व.८ । हरिताले । रा.नि.व.१२ । पद्मकेशरे । मे. । कुङ्कुमे । रा.नि. व.१२ । खर्षे । रा.नि.व.१२ । गौरसुवर्णशके । वै. निघ. ।

गौरकः । पुं । गिरिसत्तिकायां । गेन्निमाटो । वै. निघ. ज्व. चि. लाजातैले । लावपल्लिणि । वै. निघ. ।

गौरकदम्बः (कः) । पुं । हारिद्रके । हर्दभा कदम्ब इति लोके । भा.म.४भ.रैवती.य.चि. ।

गौरखटी । स्त्री । श्वेतखटिकायाम् । श्वेत थङ्गि । वै. निघ. ।

गौरचणकः । पुं । धवलचणकहवे । भा.दि. छेना । मं श्वेतचणा । कं विलियकडले । गुणाः —मधुरः बन्धः रौचनः वातकरः पित्तघ्नः शीतलः गुरुयः । रा.नि.व.१६ ।

गौरजीरकः । पुं । श्वेतजीरके । भा.दि. जी-
रे । गुणाः —हिमी रुचिकरः कटुमधुरः दीप-
नः कृमिविषाग्नाह्वरः चतुष्पथः । रा.नि.व.६ ।

गौरतिन्त्रिः (रिः) । पुं । तित्तिरपल्लिणि । तिन्त्रि पाथी । वै. निघ. । See तित्तिरिः ।

गौरत्वक् । पुं । इन्द्रदीहवे । जीशापूठा । रा. नि.व.८ ।

गौरदुः । पुं । हरिद्राहवे । वै. निघ. ।

गौरधान्यम् । क्ली । शालिधान्यविशेषे । भा.दि. धान । च.सू.२७अ. । [थङ्गि । वै. निघ. ।

गौरपाषाणम् । क्ली । श्वेतखटिकायां । मूल-

गौरमास्यः । पुं । गिरिजमधूकहवे । पाश-
ङ्गे मडेल शाङ् । [कना । रा.नि.व.११ ।

गौररश्मा । स्त्री । सुवर्णकदलीहवे । टांपा

गौरवम् । क्ली । कफजरोमे, गुरुत्वे । लक्षणं यथा — “भार्द्रचर्मविवर्द्धं हि यो गात्रमभिमन्यते । तथा गुरुशिरोऽन्यथे गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥” स. शा.४अ. ।

गौरवर्णवती । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै. निघ. ।

गौरवल्ली । स्त्री । म्रियकुलतायां । रा.नि.व.१२ ।

गौरव्रीहिः । पुं । गौरशाली । वै. निघ. ।

गौरशाकः । पुं । मधूकहवमदे । शिबिज्ज मडेलविशेष । रा.सा. ।

गौरशाखी (रन्) । पुं । जलमधूके । वै. निघ. ।

गौरषटिकः । पुं । षटिकशालिधान्यमदे । श्वेतवर्णं षेटे धान । गुणाः — रूच्यः शीतलः दीपघ्नः बन्धः पथ्यः दीपनः वीर्यवृद्धिकरश्च । रा. नि.व.१६ ।

गौरसर्पपः । पुं । (Brassica juncea, Syn. Sinapis romansa.) श्वेतसर्पपे । श्वेत म्रियवा । हिं राद्र । तं तेजावान् । प.सु. । गुणाः — कटुतिक्तौषः वातरक्तघ्नः यक्ष्मदीपत्वग्दीपविष भूतव्रणहरः हृद्यक्षीष्णकफकण्डूकृच्छकांठकृमिघ्नः रक्तपित्ताग्निवर्द्धकश्च । भा. ।

गौरसुवर्णशाकः । पुं, क्ली । चित्रकूटदंशे स नामप्रसिद्धशाकविशेषे । नटिशालिविशेष । गुणाः — शीतलं कफपित्तज्वरघ्नं दाहकारचिधान्निरक्त श्ममघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

गौरा । स्त्री । सुवर्णकदलीहवे । टांपा कना । रा.नि.व.११ । श्वेतसर्पपहवे । गौरौचनायाम् । वै. निघ. । [रा.नि.व.६

गौराङ्गी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । गुञ्ज

गौराजाजी । स्त्री । श्वेतजीरके । भा.दि. जी-
रे । रा.नि.व.६ ।

गौराटः । पुं । श्वेतखदिरे । वै. निघ. ।

गौराटिका । स्त्री । शारिकापल्लिणि । श-
लिक पाथी । वै. निघ. ।

गौराद्यं घृतं (तैलञ्च) । क्ली । गव्यघृतं लि-
सतैलं वा ४ श. क्षायाद्यर्थे — अन्नतैलः यटोदुम्ब-
मन्धवैतसानां मिलित्वा तल्क् ६४-प. वारि ६४
शे. १६ श. । कल्पाद्यर्थे — हरिद्रा दाहहरिद्रा-
क्षिष्टा पुष्करिकं जटाभांवी यष्टिमधु बालकं
सर्कं रक्तचन्दनं आतीपत्रं निम्बपत्रं मटोलपत्रं
रक्षबीजं कटुकी सिक्यकं यष्टिमधु अननसम्
एषां मिलित्वा ८ प. । गव्याघृतं वा तिल-
४ श. क्षायाद्यर्थे अन्धत्वं, वटं, यक्ष्मदुग्धं, मधु

वेतस गिनिशा ७४ पं. जल ७४ पं. शं. ११७
पं. । कर्कार्थ—हरिद्रा, दाकहरिद्रा, मञ्जिष्ठा,
पुण्ड्रिया, जटामांसी, यष्टिमधु, वाणा, मूत्रा,
रक्तचन्दन, जातीपत्र, निम्बपत्र, पट्टालपत्र,
अरुणबीज, कटुकी, भग, यष्टिमधु, अनसुमूल
एते सकल गिनिशा ८ पं. । च.द. ।

गौरार्द्रकः । पुं । स्यावरविषभेदे । हे.च. ।

गौराभः । पुं । हरिद्रावृत्ते । वै.निघ. ।

गौरामलकम् । स्त्री । परिणतामलके । गो-
का आंगना । रस.र. । प्राचीनामलके । पानि
अमला ।

गौरास्यः । पुं । नीलवानरे । रा.नि.व.१२ ।

गौराहिकः । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प. ।

गौरिका । स्त्री । जलमधुके । जलज मोउषा ।
“यवाहगौरिकीन्मयेः” सु.चि.२०४.अलस.चि.)
शारिकापल्लिषि । वै.निघ. । अष्टवर्षयकन्यायां ।
श.र. ।

गौरिणी । स्त्री । तेरणदुपे । वै.निघ. ।

गौरि(री)लः । पुं । राजिकायाम् । श्वेत
मन्त्रिषा । लौहकिटे, लौहचूर्णे । मे. ।

गौरी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.२३ ।
हरिद्रायाम् । रा.नि.व.६ । सु.चि.१७५. । प्रिय-
ङ्गी । रा.नि.व.१२ । दाकहरिद्रायाम् । प.सु। नो-
लदूर्वायां । श्वेतदूर्वायां । रा.नि.व.८ । मल्लिका-
पुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१०।२३ । तुलसीवृक्षे । रा.नि.
व.१० । गौरीचनायाम् । रा.नि.व.१२ । सु.चि.
१७५. । आकाशमांसां । सूक्ष्मजटामांस्याम् । रा.
नि.व.१२।२३ । अनागतार्तवायां कन्यायाम् । रा.
नि.व.१८ । स्वर्णकदल्याम् । कुलुम्ब्याम् । रा.
नि.व.२३ ।

गौरीकेशः । पुं, स्त्री । अभधाती । प.सु. ।

गौरीजम् । स्त्री । गन्धके । प.सु. । अभध-
धाती । रा.नि.व.१३ ।

गौरीजयम् । स्त्री । अभधाती । रा.नि.व.१३ ।

गौरीतेजः । स्त्री । अभधाती । प.सु. ।

गौरीपाषाणम् । स्त्री । शुक्लपाषाणे । वै.
निघ.२भ.अर्थ.चि. ।

गौरीपुष्पः । पुं । प्रियङ्गुवृक्षे । रा.नि.व.१३ ।
श्वेतकरवीरवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

गौरीरजः । स्त्री । गन्धके । चि.प्र.कल्प. ।

गौरीललितं । स्त्री । हरितालि । रा.नि.व.१३ ।

गौर्जरः । पुं । मेषशृङ्गाम् । गेढाभिः ७ ।
वै.निघ. । [संस्थाशतके ।

गौर्यम् । स्त्री । तमालपत्रे । वै.निघ अर्कचि.गण.

गौर्यश्मा । पुं । शुक्लपाषाणे । फूलथङ्गि । वै.
निघ. ।

गौर्यामलम् । स्त्री । अभधके । अत्र । अ.टी.
खा. । [कल । रा.नि.व.११ ।

गौलिकः । पुं । कालमुष्कवृक्षे । दण्डीपां-

गौल्यम् । स्त्री । चित्रणपूगफल । टिकितं-
पात्री । हिं चित्रणौषपारी । रा.नि.व.११ See
अकीटः । स्त्री । मयविशेषे । रा.नि.व.२० । स्त्री ।
विस्मिलतायां । (तेजाकृष्टा, कूंदकृष्टी) । वै.निघ. ।

ग्रथितम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ.जीर्णञ्च.चि.
लवङ्गादिकषाये । शुकदोषभेदे । लक्षणं—तत्क-
फोत्थितं श्वत् शुकपूरितञ्च भवेत् । सु.नि.१४५. ।

ग्रन्थिः । पुं । वंशादेः समी । गौंटे । अम. ।
भद्रसंज्ञायाम् । रा.नि.व.६ । पिच्छाली । रा.नि.
व.७ । ययिपर्णवृक्षे । गेण्टेला । मे. । पिप्पली-
मूले । वै.निघ.२भ.ज्व.चि.ग्रन्थ्यादिकषाये । पाद-
ग्रन्थी । आर्तवदोषे । वै.निघ. । तन्नामकशोथ-
रोगे । निदानसम्प्राप्ती यथा—“वातादयो मांस-
मसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य मेदश्च कफानुविद्धा इतीदृशं
विग्रथितम् शीघ्रं कुर्वन्त्यतो ग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥
आयस्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रकस्यते कथ्यत एति
भेदं । कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततश्च भिन्नः सवेसा-
निलजोऽस्त्रमच्छम् । दन्द्ध्यते धूयति चातिमात्रं
पापच्यते मज्जलतीव चापि । रक्तः सपीतोऽप्यथ-
वापि पिप्ताद्भिन्नः सवेदुषमतीव चार्क्ष्ण । शीतो
विवर्णोऽप्यरुजोऽतिकण्डुः पाषाणवत् संघननीय-
पन्नः । चिराभिहृदिश्च कफप्रकोपात् भिन्नः स्रवै-
च्छुकघनश्च पूथ । शरीरहृदिचयहृदिहानिः स्नि-
ग्धोऽमहानल्परुजोऽतिकण्डुः । मेदःकृतो गच्छति
चातिभिन्ने पिप्पलाकसर्पिःप्रतिमन्तु मेदः” । सु.त्रि.
११५. । स नवधा भवति दोषाश्चमांसमेदोऽस्थि-

शिरात्रयभयः । वा.उ.१६५ । तेषां रक्तमांसशिरास्थिप्रयमानां लक्षणानि स्वल्पपथ्यानि सम्यानि । तत्र दीर्घालसदीर्घाः साध्याः । सर्वकण्ठोदरस्थाः स्थूलाः खराः चलाश्च न साध्याः ।

ग्रन्थि(न्यी)कम् । क्ली । पिप्पलीमूले रा.नि. व.६ । च.द कामला.चि.मच्छूरवटके । गुग्गुली । मे. । पुं । कर्णपात्नीगतरीमे । सु.सु.१६५ । ग्रन्थिपर्णे । (गैंगेना) । मेघ.कुष्ठ.चि.कन्दर्पसारतैले । अर्जुनहले । चिन्ता. । करीरे । मे. ।

ग्रन्थिका । स्त्री । ग्रन्थिपर्णे । (गैंगेना) । वषाचाम् । वै.निघ. ।

ग्रन्थिकोषः । पुं । ग्रन्थिपर्णे । (गैंगेना) । च.द.वा.व्या.चि. । “ग्रन्थिकोषो मरुवकम् ।”

ग्रन्थिखेटी । स्त्री । गन्धमात्रायाम् ।

ग्रन्थितकः । पुं । शकरीमे । वै.निघ. । See ग्रथित । [चोरके, ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिदला । स्त्री । मालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिदूर्वा । स्त्री । वक्त्रोदूर्वायां । भा.गो.दूर्वा । रा.नि.व.८ । [मुष्ठीरी । रा.नि.व.५ ।

ग्रन्थिनिका । स्त्री । महाप्रावणिकायाम् ।

ग्रन्थिनी । स्त्री । कदलीहले । वै.निघ. ।

ग्रन्थिपत्रः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (गैंगेना) । रा.नि.व.१२ ।

ग्रन्थिपर्णः । पुं, क्ली । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (गैंगेना) । रा.नि.व.१२ । खनामध्यात-वणिन्द्रव्ये । (गैंगेना) । हिं (गच्छिवच) । मद. । “ग्रन्थिकाः पाण्डुरः किञ्चित् कनिष्ठः सर्वसम्पत्तः । उत्तमः कृष्णवर्णः यः स्थूलोऽतीव च निन्दितः ॥” मेघ.यक्ष्णी.चि.प्रतावरीमोटके । गुणाः—तिक्तं तीक्ष्णं कटुत्वं लघुदीपनं कफघातविषनाशकच्छूघ्रच । भा. । शोधनं गीमूत्रेण । (र्षा, र्षी) स्त्री । जलकालतायाम् । रा.नि.व.१ । गच्छदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ । ग्रन्थिपर्णे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिफलः । पुं । मदनहले । यन्ननां गीञ् । रा.नि.व.८ । कपिलहले । कृष्ण२ (वृणेत्र गीञ् । रा.नि.व.११ । साकुबहले । रा.नि.व.६ ।

ग्रन्थिभा । स्त्री । अस्थिसंहारहले । हाङ्गुङ्गा-ङ्गा । वै.निघ. ।

ग्रन्थिमत्फलः । पुं । सुद्रकण्टालिकायाम् । वै.निघ. । लकुचहले । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिमान् । पुं । अस्थिसंहारहले । हाङ्गुङ्गा-ङ्गा । प.सु. । भा. ।

ग्रन्थिमूलम् । क्ली । तालमूल्याम् । लघने । वै.निघ. । गृञ्जने । गीञ्जत्र । रा.नि.व.७ ।

ग्रन्थिमूला । स्त्री । बहिर्दूर्वायां । भा.गो.दूर्वा । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिलः । पुं । विकण्टकहले । रा.नि.व.११ । विकण्टकहले । दंडेति शुक । रा.नि.व.८ । करवीरहले । अम. । तच्छलीयमुपे । कौटानिष्ठि । रा.नि.व.५ । चोरकनामगन्धद्रव्ये । (गैंगेना) । रा.नि.व.१२ । पिष्ठाक्षौ । रा.नि.व.७ । वंशकरीरे । वीटभत्र (कौण्ड) । प.सु. । क्ली । पिप्पलीमूले । रा.नि.व.६ । आर्द्रके । श.च. । करीरा-ख्योऽप्रियगुणे । रा.नि.व.८ । गन्धमात्रायाम् । प.सु. । विलहले । शकदीपमेदे । वै.निघ. ।

ग्रन्थिला । स्त्री । भद्रसुतायाम् । रा.नि.व.६ । वक्त्रोदूर्वायाम् । गं.उ.दूर्वा । रा.नि.व.८ ।

ग्रन्थिवर्ही (न) । पुं । ग्रन्थिपर्णेहले । श.च. ।

ग्रन्थिवि(वी)सर्पः । पुं । विसर्परीगमेदे । लघुर्णं यथा—“कफेन रुद्धः पवनो भिला तं बहुधा कफं । रक्तच हृदरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुसांस-गं । दूषयित्वा तु दीर्घानुवृणस्त्रूलसरात्मनां । ग्रन्थिनां कुक्षते मालां रक्तानां तीव्रकृष्णवरां । श्लासकासातिसारांच शोधहिक्कायमिमैः । मोक्षवैवर्ण्य-मूर्च्छाङ्गभङ्गाप्रसदनैर्युतः । इत्यर्थे ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥” सा.नि. ।

ग्रन्थिसंघता । स्त्री । नलुकायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहजित् । पुं । चीङ्गानामदेवदारुमेदे । गं.कु-जवाविंशव । रा.नि.व.१२ ।

ग्रहणम् । क्ली । नेत्रे । इन्द्रिये । रा.नि.व.१८ ।

ग्रहणी । स्त्री । अग्निवह्मन्याम् । प.प्र.४५ । तस्याः स्थानं यथा—“वष्टी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वानामयमध्यस्था ग्रहणी स्या प्रकीर्तिता । ग्रहणीबलमग्निर्हि स चाग्नि ग्रहणी मतः । तस्याद्ग्री प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि प्रदुष्यति ॥ सु.श्रा.तथा—“अन्यविशाममनस्य ग्रहणादग्रहणी

মতা । নমিরপরি সা স্ময়বলীপলমহঁহিতা ।
অপকং ধারয়ত্বং পকং ত্বজতি চাম্বধঃ” । ৮ ।
তন্মামকীদরামযরোগবিশেষে । তস্য সম্মানিত্যথা
—“অতীসারি নিহন্তেপি মন্দাগ্নিরহিতাশ্বিনে ।
ঈযঃ সন্দ্বিতী বক্রিযৎশীমপি দৃশ্যেত্” । সা-
মানলচরণং যথা —“একৈকশঃ সর্বম্ব্যং দৌবৈরন্য-
ধর্ম্মকৃতৈঃ । সা দুষ্টা বহুশী মুক্তমানসেব বিসৃ-
জতি । পকং বা সহজং পুতি সুহৃৎসং সুহৃৎসং । য-
হ্মণীরোগমাহুসামায়বৈদেবদী জনাঃ । পূর্ব্বকপলু
তস্যদে লক্ষ্যমস্যং বলচয়ঃ । বিদাহীদ্রস্য পাকশ
চিরাচ্চায়স্য গৌরবং” । নিদানং যথা—কটুতি-
ক্কাষায়াতিক্রমসংদুঃখভোজনৈঃ । প্রস্থিতানগ্রনাত্যধ-
বংগনয়হ্মেযুনে । মাচুতঃ কুপিতৌ বক্রি সঙ্কায়
কুরতে গদান্ । বাতজারুপং যথা—“তস্যাম্ পশ্যতি
দুঃখং যুক্তপাকঃ খরাঙ্গতা । কণ্ঠাস্যশীঘ্রঃ স্তনু-
শ্চাতিমিরং কর্ণযৌ স্তবঃ । পার্শ্বকবক্রণয়ীবারু-
গমীল্যং বিমূচ্চিকা । হৃদযৌ কার্যদৌষ্মল্যং বৈ-
রস্যং পরিকারিকা । গৃহিঃ সর্ব্বরসানাশ্চ মনসঃ
সদনন্যথা । জীর্ণং জীর্ষ্যতি চাশ্বাৰ্ণং মুক্তো স্নাত্য-
মুপেতি ৮ । স্নাত্যগুণ্যদ্রবীণমীহাশ্বদী চ মান-
বঃ । চিরাটুঃখং দ্রবং যুক্তং তন্মাম্ শব্দক্লেষবত্ ।
পুনঃ পুনঃ সৃজিষ্যৎ কাশত্বাসার্দিতৌগ্নিলান্” ।
পিত্তজালচরণং—“কটুজীর্ণবিদাহাস্যচারায়ৈঃ পি-
ত্তসুশূল্যং । আশ্রাবয়দ্রন্যলনং জলমুপমিবানলম্ ।
সৌজীর্ণং নীলপীতাম্ পীতাভঃ সায়্যতে দ্রবঃ ।
পুল্কমীদ্রারহত্কণ্ঠদাহাকচিহ্নবর্জিতঃ । কফজৌ
ল্যপিত্তিঃ—যুজ্যেতিস্মিগ্ধশীতাদিভোজনাদতিভোজ-
নাত্ । মুক্তমাচ্যস চ স্নেহাত্ হৃদ্যপি কুপিতঃ
কফঃ” । ইত্যাদি । সা.নি. । “যহ্মণীমাসিতং
দৌষমজীর্ণবদুপাচরেত্ । লব্ধনৈর্দৌপনীয়ৈষ সদা-
তীসারমেষজৈঃ” । যহ্মণ্যাম্ আহারী যহ্মণীস্থিত-
পাচকপিত্তস্থিৎ বক্রিণা পশ্যতি । পশ্যমানঃ স
যহ্মণীস্থিতস্য কটুরসস্য পিত্তস্য সংযোগাত্ কটু-
র্মহতি ।

যহ্মণীকপাটরসঃ । পুং । রসৌৎসং যহ্মণ্য
হিতঃ । স হৃৎবিধঃ । প্রথমী যথা—পারদ-ম-
ন্যকটুত্বং যবহার জাতীফল-খদির-বীরক-মু-
কুধুনকমর্কটীবীজ বিলম্বলাটু-বকপুশাণাং প্র. ১০
মৌ. বিলম্ব-কাপাং-শালিখ-বীরবী-কষট-কুট-
মুপশাণাং রসে নর্হইত্ । বটৌ ১২। পারা, গন্ধ-

ক, সোহাগা, যবফার, জায়ফল, থমির, জী-
রা, শ্বেতধূনা, আলাকুণীর বীজ, বেলগুটা,
বকপুশ প্রত্যেকেক চূর্ণ ১০ তোলা, বিষ্ণপত্র,
কাপাংফল, শালিখশীক, থিকুই, কাঁচড়া-
পাতা, কুড়চিছাল বা পত্র ইহাদেব রসে
মর্দন । বটৌ. ১২। রস.র. । মৈ.। দ্বিতীযী যথা
—পারদগন্ধকযীঃ প্র. ১তৌ. কজ্জলিঃ কাথ্যাঃ কু-
টজলকম্বা ৪ মৌ. সর্ব্বমেকচ আর্দ্রকরসে নর্হই-
য়েত্ । মাঝা ৪ মুগ্ধা । পারা ১তো. গন্ধক ১
তো. কজ্জলি করিবে । পরে কুড়চির ছাল
ভস্ম ৪ তো. মিশাইয়া আদার রসে মা-
ড়িবে । ছাগছন্দ বা কুড়চির কাথের সহিত
৪ রতি সেবন করাইবে । তৃতীযী যথা—পা-
রদগন্ধকজাতীফলবক্রাণাং চূর্ণ প্র. ১০ তৌলক
বিলম্বসুখ্যাবর্ণমুগ্ধাটকপশাণাং প্র. পলমানরসে-
ন যথাক্রমে মর্দন করিবে । মাঝা ২ মুগ্ধা । পারা, গ-
ন্ধক, জায়ফল, লবঙ্গ প্র. ১০ তো. একত্র
চূর্ণ করিয়া বিষ্ণপত্র, হুড়হুড়িয়া, পাণিফল
পাতা ইহাদেব প্রত্যেকেক রস ১ পল দ্বারা
যথাক্রমে মর্দন করিবে । মাঝা ২ রতি ।
অভূপান দধি । চতুর্থী যথা—যুক্তধুনকরসগ-
ন্ধকানাং প্র. ৪ মা. সুখ্যাবর্ণবিলম্বমুগ্ধাটকপশ-
রসে প্র. পলমিতে যথাক্রমে মর্দন করিবে । মাঝা
১ মুগ্ধা । শ্বেতধূনা, পারা, গন্ধক প্রত্যেক
৪মাযা একত্র চূর্ণকরত হুড়হুড়িয়া, বিষ্ণপত্র
এবং পাণিফল পত্র ইহাদেব প্র. ১ পল
রসে মর্দন করিবে । মাঝা ১ রতি । পঞ্চমী
যথা সংযহ্মণ্য—সুশ্রামা-স্বর্ষমম্বা-গন্ধক-পারদ-
টক্কাষাধক কপর্দকম্বা-বিষাণাং প্র. ১ তৌ. শব্দমম্বা
৮ তৌ. অতিবিষাক্রাণে নর্হইত্য়া গৌলক বিধায়
পুটপাকৈন প্রব্রজয়ং পশ্যত্ । শুভ্রল শুভ্রল্লিখক-
তালমুলীরসে নর্হইত্য়া মার্য ২ মুগ্ধা । মুক্তা-
ভস্ম, স্বর্ণভস্ম, গন্ধক, পারা, সোহাগা, অভ্র,
কড়িভস্ম, বিষ প্র. ১ তো. শব্দভস্ম ৮
তো. আতাইচের কাথে মাড়িয়া গোলা ক-
রিয়া ২ প্রহর পুটপাক করিবে । শীতল হ-
ইলে তুলিয়া লোহপাডে ধুতুরা, চিতা এবং
তাঁলমুলীর রসে ভাবনা দিয়া ২ রতি বটী
করিবে । মৈ.। বটী যথা—সৌম্যম্বা ১ ম.
সুশ্রামা ১ ম. স্বর্ষমম্বা ১ ম. গন্ধক ২ ম.
পারদঃ ১ ম. সর্ব্ব কপিঅরসে নর্হইত্য়া মার্য ১

विद्या पचेत् । अथ बलारसे ७, अपामार्गरसे १, लोधातिविषामुलाधातकीन्द्रयवगुडूचीनां रसे प्र. १ भावनाः दद्याः । रोपाभय १ त. मुक्ताभय १ त. शर्भभय १ त. गक्रक २ त. पारद ३ त. कपिधरसे मर्दन करिया मृगशृङ्गे भरिया पाक करिबे । परे बलारसे १, अपामार्गरसे ७, लोधा, अतिविद्या, मुक्ता, धातकी, इक्षुव, गुडूचीर रसे प्र. ७ भावना दिये । रस.चि. ।

ग्रहणीगजन्द्रवटिका । स्त्री । ग्रहणधिकारे रसः । रस गन्धक लौह शङ्खभस्म-टङ्गणचार-हिङ्ग-शटी-तालीश मुक्त-धान्यक जीरक-सेम्ब घातकी प्रतिविषा-ग्रहणी-ग्रहधूम हरीतकी-भस्मातकास्थि (अभावे रक्तचन्दनं) तेजपत्र जातीफल खवङ्ग-त्वग्नेला बालक-विल्वशलाटू मीथिका भस्मानां प्र. समीभागः । छागदग्धन मर्दनम् । रस, गक्रक, लोह, शङ्खभय, मोहागार थै, हिं, शटी, तालीशपत्र, मुता, धने, जीरे, सैम्ब लवण, धाईकुल, आतैह, गुट, बूल, हरीतकी, डेलानगुटी, (अभावे रक्तचन्दन) तेजपत्र, जायफल, लवङ्ग, गुडहृक्, एलाईह, बाला, वेल्गुटा, मेति, मिर्चि प्रत्येके समभाग । छागदग्धन सहित मर्दन । रसर. ।

ग्रहणीमिहिरतैलम् । स्त्री । ग्रहणीरीगे तैलम् । तिलतैल ४ श. तम् १६ श. । कुटजलक २ श. वारि १६ श. शि. ४ श. ; धान्यकं २ श. वारि १६ श. शि. ४ श. । मतान्तरि कुटजलक १२॥० श. वारि ६४ श. शि. १६ श. धान्यकं १२॥० श. वारि ६४ श. शि. १६ श. तम् १६ श. एवं ग्रहणीहृदद्रव्याणामन्वेष्टा यथालब्धं काथः १६ श. । कल्कार्थं—धान्यक-धातकी लोष-वराह-क्रान्ता-अतिविषा-हरीतकी-वीरणमूल मुक्त-बालक-मीचरस-रसाञ्जन विल्वशलाटू नीलीत्यलपत्र-नाग-केशर-पद्मकेशर-गुडूचीन्द्रयव श्यामलाता-पद्मकाष्ठ-कटुकी-तगर-जटामांसी-शङ्कराज केशराज-पुनर्न-वाम-जम्बू-कदम्ब-कुटजलक यमानी-जीरकाणां प्र. २ ती. । तिलतेल ४ श. वोल १७ श. कुड-चिहाल २ श. जल १७ श. शि. ४ श. धने २ श. जल १७ श. शि. ४ श. । मताङ्कुरे कुड-चिहाल १२॥० श. जल ७४ श. शि. १७ श. ;

धनिया १२॥० श. जल ७४ श. शि. १७ श. ; वोल १७ श. एहैरूप ग्रहणीहर अजात्र ये कोन द्रव्येण कथं १७ श. दिवे । कर्षार्थ—धनिया, धाईकुल, लोधा, वराहक्रान्ता, आ-तैह, हरीतकी, वेणार मूल, मुता, बाली, मोचरस, रसाञ्जन, वेल्गुटा, नीलोत्पल, तेजपत्र, नागेश्वर, पद्मकेशर, गुडूक, इक्ष-व, श्यामलाता, पद्मकाष्ठ, कटुकी, तगर, जटामांसी, भीमराज (वा दारुचिनि), के-कुते, पुनर्नवा, आमिहाल, जामिहाल, कदम-हाल, कुडचिहाल, यमानी, जीरा प्रत्येके २ तो. । इहती यथा—तिलतैलं ४ श. तम् १६ श. । काथार्थं—कुटजमूललक धान्यकं प्र. १०० प. जलं प्र. ६४ श. शि. १६ श. । क-ल्कार्थं—धनीयकं धातकीपुष्पं लोषं वराहक्रान्ता अतिविषा हरीतकी लवङ्गं बालकं शङ्कराटकपत्रं रसाञ्जनं नागकेशरपुष्पं पद्मकाष्ठं गुडूची इन्द्रयवं प्रियङ्गुं कटुकी पद्मकेशरं तगरं शरमूलं शङ्क-राजः केशराजः पुनर्नवा आमलकं जम्बूलकं कदम्बलकं एषां मिलित्वा १ श. स्वल्पपाथवि-धिना पाच्यम् । रसर. । भैव. ।

ग्रहणीरुक् । स्त्री । ग्रहणीग्रहण्याम् । अम. ।

ग्रहणीवज्रकवाटः । पुं । ग्रहण्यां रसः । “मृतसूताभक्तं गन्धं यवचारं सटङ्गणं । अग्रिमयं वचां कुर्यात्कृतुत्वादिमानं सुधीः । ततो जयन्ती जम्बीरश्चन्द्रावैर्विमर्दयेत् । त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संग्राह्य धारयेत् । लौहपात्रे शरावच दक्षी-परि विमुद्रयेत् । अघो वक्रं शनैः कुर्यात् यामार्गं तत उद्धरेत् । रसतुल्यामतिविषां दद्यान्मीचरसं तथा । कपित्थविजयाद्रावेः भावयेत् सप्तधा पृथ-क् । धातकीन्द्रयवामुलालोषप्रतिविषाद्यताः । ए-तद्रवैर्भावंयित्वा दिनैकञ्च विशोषयेत् । रसं बज-कवाटाख्यं मापैकं मधुना लिङ्गेत् । वक्रं शुद्धीं विडं विल्वं लवणं चूर्णयेत् समम् । पिबेदुष्णाम्बुना चानु सर्वज्ञां ग्रहणीं जयेत् ॥” र.चि. ।

ग्रहणीशार्दूलवटिका । स्त्री । ग्रहण्याम् । जातीफलं लवङ्गं कुष्ठं टङ्गणं विडलवणं जीरकं लक एला धुनुरवीजं अहिनिन्दम प्र. समभागं आदाय प्रसारणीरसेन मर्दयेत् । जायफल, लव-ङ्ग, कुड, मोहागार थै, विटलवण, जीरा,

सुडङ्क, एता, धूत्रावीक, आक्किम् अ. ग.
गडांग, गङ्गाङ्गुलिगार रटन मर्दन । मेघ ।

ग्रहणीचरम् । स्त्री । खवङ्गे । अ.च. । नि ।
ग्रहणीचरद्रव्यमात्रे ।

ग्रहद्रुमः । पुं । शाकतरी । रा.नि.व.६ ।

ग्रहनाशः (ग्रनः) । पुं । समपर्णहवे । र.मा. ।

ग्रहपतिः । पुं । चर्कहवे । आकन ग्राह ।
अम. । [द्रव्ये । रा.नि.व.१२ ।

ग्रहभीतिजित् । पुं । स्त्री । चीडानामगम्-

ग्रहागमः । पुं । भूतसंचारी । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाङ्गम् । स्त्री । स्तर्णरजततामसपुष्पलौहि-
षु । रा.नि.व. २२ । See पञ्चलौहम् ।

ग्रहापहा । स्त्री । गीरीचनायाम् । वै.निघ. ।

ग्रहामयः । पुं । ग्रहपीडयां । रा.नि.व.२० ।

ग्रहाशी (इन्) । पुं । समपर्णहवे । अ.र. ।

ग्रहाह्वयः । पुं । भूताङ्गुशहवे । ईष्टेता ।
रा.नि.व.६ ।

ग्राम(स्य)कन्दः । पुं । ग्रामजैलि । ७न ।
कचुरिति ख्याति कन्दशके । कट्टू । र.मा. ।

ग्रामकोलः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामकोष्ठः । पुं । ग्रामशूकरे । वै.निघ. ।

ग्रामजनिष्पावी । स्त्री । नखनिष्पाव्याम् ।
वर्षा । रा.नि.व.७ ।

ग्रामजा । स्त्री । खर्जूरहवे । प.मु. ।

ग्रामणीः । पुं । नील्यां । नील ग्राह । अ.च. ।

ग्राम(स्य)महुरिका । स्त्री । शङ्गीमरखे ।
शिङ्गि ग्राह । मे. । हारा. ।

ग्राम(स्य)मृगः । पुं । कुकुरे । अ.र. । ग-
वादिग्रामवासिपशुवर्गे । यथा—अश्वत्थरगोख-
रोष्ठवसोरभमेदःपुच्छप्रभृतयः । तन्मांसं वातसंय-
द्वयं कफपित्तं रसे पाके च सधुरकं दीपनं बल-
वर्धनञ्च । सु.सं.४६च. । [जटा. ।

ग्रामिणी । स्त्री । नीलीहवे । नील ग्राह ।

ग्रामीणः । पुं । ग्रामशूकरे । रा.नि.व.१६ ।

ग्रामि । कुकुरे । मे. ।

ग्रामीणा । स्त्री । नीलीहवे । भा.पू.१भ.६ ।
पालङ्कशके । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यकर्कटी । स्त्री । कुषाखे । चिका. ।

ग्राम्यकुकुटः । पुं । प्रतुदजातीयपक्षिविशेषे ।
आमकुक्कुटः । तन्मांसं सिग्धं वातघ्नं दीपनं शुद्ध ।
रा.नि.व.१७ । [चिका. ।

ग्राम्यकुङ्कुमम् । स्त्री । कुसुमे । कूश्मकुल ।

ग्राम्यकोशा । स्त्री । हलिकीशातक्याम् ।
धूमूल । रा.नि.व.७ ।

ग्राम्यधर्मः । पुं । मैथुने । अम. ।

ग्राम्यपशुः । पुं । गवादिग्रामवासिपशु ।
See ग्राममृगः ।

ग्राम्यवराहः । पुं । ग्रामजशूकरे । गौर्वा-
ङ्गारा । तन्मांसं मेदोबलवीर्यवर्धकं वनवराहमा-
साद्गुरु च । रा.नि.व.१७ ।

ग्राम्यवल्गभा । स्त्री । पालङ्कशके । प.मु. ।

ग्राम्यशूकरः । पुं । ग्राम्यवराहे । रा.नि.व.१७ ।

ग्राम्या । स्त्री । नीलीहवे । नील ग्राह । नि-
ष्पावे । भट्टेरा । रा.नि.व.७ । तुलसीहवे । वै.निघ. ।

ग्राम्याश्वः । पुं । गर्दभे । चिका. ।

ग्राम्योदकम् । स्त्री । ग्राम्यजले । वै.निघ. ।

ग्रावा(न्) । पुं । प्रसरे । अम. । [प.मु. ।

ग्रावारिः । पुं । पाषाणभेदे । पांथरकूटि ।

ग्रसः । पुं । घासे । कवले । कल । अम. ।

पारदस्य धातुयसनयोग्यजारणे । पीत्रात्र अर्ध-
ग्राम । स चतुर्विधः—“चतुःषष्ट्यंशकयासान् द-
ण्डधारी भवेद्रसः । जलौका च द्वितीयेन ग्रस-
योगे सुरेश्वरि । ग्रसेन तु तृतीयेन काकविष्टासमी
भवेत् । ग्रसेन तु चतुर्थेन दक्षिमण्डसमी भवेत् ।”
र.चि.३३. । (विवरणं पारदशब्दे मृग्यम्) ।

ग्राहः । पुं । शिग्रमारे । उट्माक । रा.नि.व. १६ । नके । हाङ्गर, खलखौ । अ.टी.भ. ।

ग्राहकः । पुं । सितावरचये । उज्जुनि भाक ।
रा.नि.व.४ । घातकपविषि । दाङ्ग पीली ।
अ.र. । [नि.व.६ ।

ग्राहलोमशा । स्त्री । लघायाम् । वट । अ. ।

ग्राहिणी । स्त्री । क्लृप्तदुरालभायाम् । कुष्ठ-
द्रोणान्ता । प.सु. । चौरिस्था । शिरुहे । र.मा. ।
यत्नलज्जालुकायां । श्वेत लज्जावती । वै.निघ. ।

ग्राहफलम् । स्त्री । कपित्थफलम् । क.प्र.९ वे-
न । रा.नि.व.११ ।

ग्राहवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिभेदे । पिठ-
कात्रिविदेशश्च । स च भस्महादिप्रियङ्गादिकाद्येन
चौद्रघृतयुक्तेन साध्यते । यथा—“प्रियङ्गादिगण-
काद्ये भस्महाद्येन संयुताः । सचौद्राः सघृताद्येव
ग्राहिणी वस्यः अृताः । एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः
सिद्धाः पृथक् तथा । समलोषवशां सम्यक् विज्ञेयाः
‘स्नेहवस्तयः ॥’ सु. ।

ग्राही (इन्) । पुं । कपित्थवृत्ते । प.सु. । रक्त-
कापांसे । त्रि । लम्बने । वा.टी.हेमा । धारके ।
मलवन्धकरे । यदपिदीप्तिकरं पाचकं तत् ग्राही-
त्युच्यते । यथा—“दीपनं पाचनं यस्यादुष्णत्वाद्भव-
ग्रीष्मकं । ग्राहि तस्य यथा शुष्णो नीरकं गजपिप्प-
लीति ॥” भा. ।

ग्राह्यः । पुं । भक्ष्यवैतसे । प.सु. ।

ग्रीवा । स्त्री । क्लकाटिकायाम् । षांङ् । भम. ।
भा.स.४भ जुद्ररीग-चि. । मन्वायास. । षांङ्ग
शिरा । नि. । [धादौ । च.नि.२५. ।

ग्रीवारोगः । पुं । ग्रीवाज्वाररोगे ग्रीवाभ-
ग्रीवास्थि । स्त्री । कसेरुकोईस्थतदाकारास्थ-
नि । षांङ्ग ह्रांङ् । तानि.१५श. । च.शा.७५. ।

ग्रीवी (इन्) । पुं, स्त्री (विनी) । उट्टे । जटा. ।

ग्रीसः । पुं । घर्मे सती । गर्भिकाल । स वै-
शाखज्यैष्ठमासयोः भवति । ग्रीषी मेषवशी ग्रीष्मः ।
गुणाः—ग्रीषीरुषीऽतिकटुकः । पित्तकल्मषनाश-

नः । उष्णतायाम् । नि. । तात्कालिकं जलम् च-
नभिष्यन्दि । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

ग्रीष्मककंटी । स्त्री । ग्रीष्मजककंटीविशेषः ।

ग्रीष्मका । स्त्री । पुष्पविशेषः । मल्लिका, वृन्-
मल्लिका । वै.निघ. । [श.च. ।

ग्रीष्मजा । स्त्री । लवलीवृत्ते । [लोभां ग्राह.]

ग्रीष्मपुष्पी । स्त्री । कोरुणदेशे करवीरुषीति
प्रसिद्धे पुष्पवृत्ते । रा.नि.व.१० ।

ग्रीष्म(शोक्ल)वा । स्त्री । नटमल्लिकायाम् ।
[मे.उ.ति । रा.नि.व.१० ।

ग्रीष्मसुन्दरकः । पुं । सुष्मपत्रशाकविशेषः ।
श्रीगा भाक । गुणाः—तिक्तं रुचिकरं कफपित्त-
दोषघ्नश्च । राज.२५. ।

ग्रीष्महासा । स्त्री । इन्द्रतूलके । त्रिका. ।

ग्रीष्मा । स्त्री । लोषवृत्ते । वै.निघ. । नवमल्लि-
कायाम् । रा.नि.व.१० । [उ.ति । प.सु. ।

ग्रीष्मिका (शी) । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । [मे-

ग्लानः । त्रि । रोगिणि । रा.नि.व.२० ।

ग्लाना । स्त्री । बलदीनतायां । हे.च. । रोगी ।
राज. ।

ग्लानिः । स्त्री । व्याधी । रा.नि.व.२० । श्री-
जःचम्रादिजन्यदेहज्याये । “ग्लानिरीजःचयाहुः-
खादजीर्णांश्च यमाहवेत् ।” शार्ङ्ग.पू.६५. । “
मधुरता तन्मा हृदयीवेष्टनं भमः । नचार्त्रोचते
यस्य ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ।” भा. । सु.शा.४
५. । [भम. ।

ग्लान्जुः । चि । रोगिणि । रा.नि.व.२० । ग्लाने ।

ग्लौः । पुं । कर्पूरे । भम. ।

घ

घटः । पुं । कलसे । भम. । द्रोणपरिमाणे ।
६४ श. । प.प. । करिगच्छस्थले । नि. । कुम्भपरि-
माणे, द्रोणविंशती । [स्वरादौ ।

घटकः । पुं । विना पुष्पं फलवति वृत्ते, उट्ट-
मटदेयजम् । स्त्री । गङ्गलवणे । रा.नि.व.६ ।

घटा । स्त्री । मधुरककंटीकायाम् । मिष्टे लेप् ।
मद.व.६ ।

घटाभिधा । स्त्री । घटाकारपत्राणांभेदे,
कुम्भगुण्याम् । [गोण गांटे । वै.निघ. । [व.७.३

घटासाङ्गः (वृः) । स्त्री । कुम्भगुण्यां । रा.नि.

घटालिका । स्त्री । मधुरकर्कश्याम् । मिष्टे
लेवु । म.द.व.६ ।

घटिकम् । स्त्री । नितम्बे । श.च. ।

घटिका । स्त्री । सुहृत्परिमाणे । ध्रुवशु ।
जटा । पादयन्त्री । श.र. । [व.ग. वै.निघ. ।

घटिकालवणम् । स्त्री । विडलवणे । विट्-ल-

घटीयन्त्रग्रहणी । स्त्री । ग्रहणीरीगमेदे ।
लक्षणं यथा—“प्रसुप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जल-
घटीध्वनिः । तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणी-
गदम् ॥” सा.नि. ।

घटशा । स्त्री । दाक्षिणात्यनदीविशेषे । एतच्छूलं
गुणैः कृष्णसदृशम् । स्नादुत्तरं पथं कानिदृश ।
रा.नि.व.१४ ।

घण्टः । पुं । शाकादिसिद्धव्यञ्जनविशेषे । शीतक-
त्र घण्टे, नैऋत्ये घण्टे । गुणाः—वल्क्यः रुचिकारः
वातघ्नश्च । राज. ।

घण्टकः । पुं । सुद्रुक्षुपविशेषे । थेट्कूल, घें-
टू गाछ । घेंटूकाण । सा.कौ. । तस्य मूलगुणाः
—कफघ्न कटुपाकि पित्तकरश्च । राज. । घण्टा-
पाटलवृक्षे । ज.द. । [भेष. चक्षुपित्तचि. ।

घण्टकर्णः । पुं । सुद्रुक्षुपविशेषे । घेंटूकाण ।

घण्टा । स्त्री । अतिबलायाम् । रा.नि.व.४ ।
जवापुष्पवृक्षे । जवा गाछ । र.भा. ।

घण्टाकः । पुं । कण्टापाटलिवृक्षे । घण्टापा-
कूल । ज.द. । जालिन्याम् । सि.उ. । वै.निघ. ।

घण्टाकर्णः । पुं । घण्टकवृक्षे । घेंटू गाछ ।
घेंटूकाण । प.सु. ग्रहणी.वि.नित्यानन्दरसे ।

घण्टापाटलिः । स्त्री । खलामख्यातवृक्षे ।
घण्टापाकूल । हिं मीछा । प.सु. । See मुष्ककः ।

घण्टारवा । स्त्री । वनशृणुवृक्षे । ११ गाछ ।
हिं मन्फनिया । भ. । [नि.व.८ ।

घण्टालः । पुं । मदनवृक्षे । मथना गाछ । रा.

घण्टालिका । स्त्री । मधुरमातुलुवृक्षवृक्षे । म-
द.व.६ । [र.नि.व.६ ।

घण्टाली । स्त्री । कीपातक्याम् । घोषा ।

घण्टावीजः । पुं । जैपालवृक्षे । जयपाल

गाछ । रा.नि.व.६ । शृणुवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री ।
शृणुवीजे । [हि.च. ।

घण्टाशब्दम् । स्त्री । कांस्यघाती । कौंसा ।

घण्टाशीता । स्त्री । अतिबलायां । रा.नि.व.४ ।

घण्टाशीला । स्त्री । महाशृणुवृक्षे । वै.निघ. ।

घण्टिकः । पुं । पादिजलजन्तुविशेषे । अर्क.चि. ।

घण्टिका । स्त्री । सूक्ष्मजिह्वायाम् । आंगुलि-
वि । रा.नि.व.१८ । गलशुष्किकारीणि । रा.नि.
व.२० । शृणुपुष्पां । अर्ककूल । वै.निघ. २४. अर्क-
खा.चि. द्राक्षावलेहे । कुमरिचे । नकाभरीठ ।
वै.निघ. । [नि.व.६ ।

घण्टिनीबीजम् । स्त्री । जैपालबीजे । रा.

घण्टुः । पुं । करिकण्डम्बवृक्षे । उष्णा । उष्ण-
तायाम् । वै.निघ. ।

घण्टुः । पुं । मधुमलिकायाम् । भमरे । उष्णा ।

घनः । पुं । मुत्तायाम् । मूठा । रा.नि.व.२६ ।
सि.यो.कास वि.पथ्यादिशुद्धी । नागरमुत्तायाम् ।
च.द.पित्त-वि.विद्यादि । शरीरे । रा.नि.व.१८ ।
अमके । मेवे । रा.नि.व.२६ । कफे । रा.नि.व.
२१ । त्वचि । उडुपृक् । रा.नि.व.१२ । वक्त्रे ।
गुडे । वै.निघ. । स्त्री । लीहे । हि.च. । वल्कली ।
रा.नि.व.२ । चि । निविडे । अम. ।

घनकफः । पुं । करकायाम् । शिल । चिकित्सा ।

घनकालः । पुं । वर्षर्तौ । श.र. ।

घनगोलकः । पुं । खण्डे, रीत्ये च । संक्षि-
प्तजतसुवर्णे । हि.च. ।

घनचन्दनादिः । पुं । वातपित्तज्वरे कषाये ।
“घनचन्दनपर्पटकं कटुकं सद्यःपालपटीलदलं स-
जलं । अतशीतसितायुतपित्तहर्त्रं ज्वरहृदिदृष्टा-
रुचिदाहहरम् ॥” मूठा, त्रिफल, क्लृप्तपाव-
डा, कटुकी, वेणार मूल, पल्लवा, बाला आ-
तोके १४. व्रति । खल ॥० श. ८०. ७० पो-
७० । आ.कृ.प—टिनि ४ भाषा । सा.कौ. ।

घनच्छदम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।
श्रियुवृक्षे । गच्छिना गाछ । वै.निघ. ।

घनजम्बालः । पुं । कुलुके । गण्डूव । चिकित्सा ।

घनता(ती)लः । पुं । चातकपत्रिणि । सारङ्गपत्रिणि । जटा । त्रिका ।

घनत्वक् । पुं । शुक्लरीषे । श्वेतलोथ । वैनिघ । [नियामके ।

घनध्वनिः । पुं । सुसायाम् । र.सा.सं.रस-

घनपल्लवः । पुं । शिशुवृक्षे । मजिनां ग्राह्य । वै.निघ. ।

घनपाषण्डः । पुं । मयूरे । श.सा. ।

घनपाषाणः । पुं । कालपाषाणे । अभके । रस.र.महाज्वरादुष्टे ।

घनप्रभः । पुं । राजावर्तमयी । वै.निघ. ।

घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूवृक्षे । दनञ्जयम् । रा.नि.व.११ । नदीजम्बूम् । वै.निघ. ।

घनफलः । पुं । विकण्टकवृक्षे । रा.नि.व.११ । मरुजम् । तद्रभूज ग्राह्य । वै.निघ. । [वै.निघ. ।

घनफेनिला । स्त्री । काकमाच्यम् । गुडकुमाहो

घनमूलः । पुं । मोरटलतायां । लतांकुडार । रा.नि.व.३ । [विशेषे । वै.निघ. ।

घनमूला । स्त्री । काकमाच्यम् । चीरमूला-

घनरवः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

घनरसः । पुं । मोरटे । लतांकुडार । मे. । मूलायां । भृशत्रा । र.सा. । जले । कर्पूरे । पी-
लुपण्याम् । कषाये । सान्द्रनियसि । सम्यक्सिद्ध-
रसे । मे. । रा.नि.व.१४ । [वै.निघ. ।

घनरूपा । स्त्री । खटीशर्करायां । कूनथङ्गि ।

घनवल्लिका (स्त्री) । स्त्री । अष्टतलसवालता-
याम् । रा.नि.व.३ ।

घनवासः । पुं । कुषाण्डे । हारा ।

घनशृङ्गी । स्त्री । मेघशृङ्गाम् । वै.निघ. ।

घनसंज्ञा । स्त्री । सुसायाम् । वै.निघ. ।

घनसारः (कः) । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व. १२ । र.सा.सं. । वसन्ततिलकरसे । भा.उ.वाजी. ।
व.चि.अगर्वादिधूपे । वै.निघ.दाह.चि.रसादिगु-
ह्याम् । भा.अ.३भ.सू.घा.चि. । जले । घरणि. ।
दक्षिणवर्षपारदे । मे. । चन्दने । वै.निघ. ।

घनसूतः । पुं । मोरटलतायाम् । लतांकुडा-
र । रा.नि.व.३ । [काण्डो । रा.नि.व.११ ।

घनस्तम्भः । पुं । कीशान्नवृक्षे । जगपात्रे,

घनस्वनः । पुं । तन्तुलीयशाकवृक्षे । कौण्डि-
नटेट्रे खोड़ । रा.नि.व.५ । [रा.नि.व.३ ।

घना । स्त्री । मधुपर्णीवृक्षतायाम् । रुद्रजटायाम् ।

घनाकरः । पुं । वर्षायाम् । वै.निघ. ।

घनाग्निसहम् । स्त्री । उत्तमकांक्षे । वै.निघ. ।

घनाघटा । स्त्री । काकजहायाम् । केडुशा
टोङ्गी । श.च. ।

घनाघनः । पुं । मत्तहस्तिनि । अभ. ।

घनाघना । स्त्री । काकमाच्यम् । श.च. ।

घनात्ययः । पुं । शरद्वती । हे.च. ।

घनामयः । पुं । खर्जूरवृक्षे । त्रिका ।

घनामलः । पुं । पुनर्नवायाम् । चन्दनवटे ।
वै.निघ. । (Chenopodium album.) वा-
स्तुकांक्षे । त्रिका ।

घनारावः । पुं । चातकपत्रिणि । वै.निघ. ।

घनावहा । स्त्री । काकमाच्यम् । कर्णको
टायाम् । कण्डिङ्ग । प.स. ।

घनाश्रयः । पुं । (Aether.) आकाशे ।

घनाहम् । स्त्री । अभधाती । प.स. ।

घनोद्भवम् । स्त्री । लौहकटि । भृशुह । वै.
निघ. ।

घनोपलः । पुं । करकायाम् । हे.च. ।

घरट्टः । पुं । पेषणयन्त्रे । यौंठा ।

घर्घटः । पुं (Pimelodus gagora or P.
tengara.) मत्स्यमेदि । टोङ्गा भाह । श.र. ।

घर्घरः । पुं । पेषके । पेषा । त्रिका । तुषा-
नले । हे.च. । (कः) नदविशेषे । तज्जलं बन्धं श्री-
तलं दीपनं पथ्यं बन्धं चीणाङ्गपुष्टिकरश्च । रा.
नि.व.१४ । त्रि. खरविशेषे । मे. । [हे. । हे.च. ।

घर्घरिका । स्त्री । घर्घरनदे । भट्टधान्ये । थ-

घर्घूर्घा (घा) । स्त्री । तन्नासककीटे, यमकीटे ।
घृत्रघृत्रिणा पोका । र.मा. ।

घर्मः । पुं । खेदः । घाम । रा. नि. व. १८ । चात-
पे । उभय । त्रिका । योमर्षी । हे. च. ।

घर्मचर्चिका । स्त्री । घर्मचर्चिकायाम् । वा-
गुटी । यथा—“खेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधमो
कमयेत्यथा । ततः खेदः प्रवर्त्तते दुर्गन्धा घर्मच-
र्चिका । राजिकाकृतिरूपीत्या यती घर्मविच-
र्चिका ॥” प्रयोगः । [टिप्पणी । वै. नि. च. ।

घर्मजः । पुं । जवादिकसूरिकायाम् । था-

घर्मपयः । स्त्री । घर्मजली । उणोदको । वै. नि. च. ।

घर्मविचर्चिका । स्त्री । घर्मचर्चिकायाम् ।

घर्मान्तः । पुं । वर्षर्तः । रा. नि. व. २१ ।

घर्मान्तकामुकी । स्त्री । पत्तिविशेषः ।

घर्माम्बु (भः) । स्त्री । घर्मः । घाम । रा.
नि. व. १८ । [च. द. आश्रयितने ।

घर्षः । पुं । कर्करिकायाम् । कर्कशं कर्त्रा ।

घर्षणम् । स्त्री । घर्षकर्मणि । घर्षा । “घर्षणा-
दभिघाताहा ।” नि. । [त्रिका ।

घर्षणालः । पुं । सुवले, शिलापुत्रे । लोड्डा ।

घर्षणी । स्त्री । हरिद्रायाम् । त्रिका ।

घसिः । पुं । अने । आहारे । हे. च. ।

घस्मरः । पुं । अस्मरे । “अस्मृ” । अस्म. । [मि. ।

घस्त्रम् । स्त्री । कुङ्कुमे । त्रिका । पुं । दिवसे ।

घाटः । पुं । घाटायाम् । वाङ् । श. र. ।

घाटा । स्त्री । नागबलायाम् । रा. नि. व. ४ ।
शिरःपश्चात्सनी । वाङ् । रा. नि. व. १८ ।

घाटालः । त्रि. । बन्धुरे । सु. नि. २५. ।

घाटिका । स्त्री । घाटायाम् । वाङ् । श. च. ।

घाण्टिकः । पुं । (Datura metel, also
fastuosa) धुलूरुवे । हारा ।

घातकच्छम् । स्त्री । मूत्रकच्छरीरे । नि. ।

घात(ति)प्रक्षी (हन्) । पुं । A hawk
or falcon. श्वेनपक्षिणि वाङ् प्रीथी । हारा ।

घारः । पुं । भीक्षणे । हे. च. ।

घार्त्तिकः । पुं । हृतपुरे । वि० उ० । हे. च. ।

घासः । पुं । दन्ते । अन्ते । वाङ् । अस्म. ।

घुः । स्त्री । नासायाम् । वै. नि. च. ।

घुघुकात् । पुं । वनकपोते । घुघू । वै. नि. च. ।

घुघुलारवः । पुं । पारावते । वै. नि. च. ।

घुटः । पुं । पादयन्त्री । पाट्येन गौटे । हे. च. ।

घुटिः (टी) (कः, का) । पुं, स्त्री । जहा-
द्विसन्धियन्त्री । उलूकः । “जहाद्विसन्धियन्त्री तु
घुटिका गुल्फ इत्यपि ।” हे. च. । रा. नि. व. १८ ।

घुणः । पुं । काष्ठक्रिमी । घृण । लिङ्गसंयुक् भर्-
तः । भमरे । वै. नि. च. ।

घुणदयिता । स्त्री । अतिविषायाम् । आंठ-
देह । वै. नि. च. ज्व. चि. अर्कोदिः । “पक्षोषणघुणद-
यिता ।”

घुणप्रिया । स्त्री । अतिविषायाम् । कृष्णाति-
विषायाम् । (चक्षुस्तार्णवरसे) । वा. मृ. ३५. च ।

“कटुका मरिचं घुणप्रिया च गन्धौरम् ।” च. द.
पाण्डु. चि. । कृत्स्नदन्तीरुवे । वै. नि. च. ।

घुणवल्गमा । स्त्री । कृष्णातिविषायाम् । काल
आठदेह । भा. ।

घुणा । स्त्री । कालातिविषायाम् । वै. नि. च. ।

घुण्टः (कः) । पुं । गुल्फे । श. मा. । हे. च. ।

घुण्टा । स्त्री । चूडवदरे । वै. नि. च. । [श. च. ।

घुण्टिकम् । स्त्री । वनकरीषे । विलगुंटे ।

घुण्डः । पुं । भमरे । उणा. ।

घुर्घुरः (कः) (री) । पुं, स्त्री । भमरे । कौ-
टविशेषः । घूर्तघूर्तिना पोका । त्रिका. । (कः) ।
शब्दविशेषः । गलां वाङ् वाङ् कर्त्रा । च. इ. १०. अ. ।

घुलघुलः । पुं । गवेधुकायां । गङ्गुङ्गु । र. मा. ।

घुलघुलारवः । पुं । पारावतभेदे । रा. नि. व.
१८ । [वा. व्या. चि. । “घुलघुलैः पलाशैः ।”

घुलघुणम् । स्त्री । कुङ्कुमे । त्रिका. । सि. यो. च. द.

घूकः । पुं । उलूके । हे. च. ।

घूकारिः । पुं । काके । हे. च. ।

घूकावासः । पुं । शाकभेदे । वै. नि. च. । सु-
होडुवे । आंठुडां ग्राह । रा. नि. व. २ ।

घूर्णः । पुं । यौगमुन्दरके । गीमा. । श. च. ।

सूर्यिः । स्त्री । सूर्ये । सूर्यि । इ. च. ।

हृणावासः । पुं । कृष्णास्त्रे । त्रिका. ।

हृणिः (णी) । पुं । वनशूकरे । वै. निघ. । अथ-
ः रोगविशेषे । तेनाश्वस्य नासाभ्यन्तरे त्रणपिङ्क-
शोफा भवति । “नासिकाभ्यन्तरे यस्य पिङ्कानां
समुद्भवः । त्रणं वा यदि वा शोथः तस्य विद्यावृ-
त्तीरुजम् ॥” ज. द. ३८५. ।

हृतम् । स्त्री । नवनीतजपदाये । वि. पू. ठ. । हृ-
तं दशविधं गन्धमाहिषाजाश्वगार्दभीष्टाविकैडक-
मातुष्यहासिकमेदेन । तेषां गुणादिकं तत्तत्पथ्या-
येषु स्रग्यम् । सा. हृतगुणाः—“आयुर्वर्षकं देह-
दाह्यकरं सौकुमार्यकानिनुद्धिभूतिबलकरं श्रौत-
घ्नं नाख्ययौवनवाङ्मयेषु प्रधानबलकरं पथ्यञ्च ।
रा. नि. व. १५. । पुराणहृतगुणाः—“सर्पिर्जीर्णश्चैव
सन्त्ययने च सूक्ष्माक्रीन्मादकर्णाणिश्रुति । शोफा-
शंसार्थानिदीषन्नेषु शनं सर्पिर्जीर्णमेव दृष्टां स्या-
त् ॥” नवस्य गुणाः—“बलस्ये तर्पणभोजनेषु श्र-
मे च पित्तसृजिरेणुयुक्ते । नेत्रामये कामलपाण्डु-
रोगे चये नवं सर्पिरुदाहरति ॥ ज्वरे विवस्नेषु
विस्त्रिकायामरीचके वा श्रुतिरे तवापौ । पाणा-
त्यये वापि मदात्यये वा शनं न सर्पिर्बहुमन्यते
च ॥” अत्रि. ८५. । पक्षहृतं—वर्षापरं हीन-
बोध्यं ॥ भा. । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुपयसा
हृतम् । यथा—हृतप्रस्थमपिपक्षं निधेनं स्थिरधी-
त्वाय किञ्चित् शीतं हरिद्रामातुलज्वरसमुत्थामल-
क्रीहरीतकीविभीतकानां कल्कीकृतानां यथाक्रमं
प्रत्येकं पलेन सूक्ष्मयेत् । यथा—“धात्रीपथ्याविभी-
तैर्जलधररजनीमातुलज्वरैर्बलु सर्वैरैतैः सुपिष्टैः
पलकपरिमितैर्मन्दमन्दानलेन । आन्यप्रस्थं निधेनं
परिपचनशतं सूक्ष्मयेद्देविशः तस्मादामोपदीपं
त्यजति च सहसा बोध्यवन्तीत्युदादि ॥” भेष. ।

हृतकरञ्जः । पुं । करञ्जविशेषे । शिवा क-
रञ्जः । गुणाः—कटुः वातघ्नः त्रणनाशकः त-
न्दीघघ्नः अशीर्षघ्नः । रा. नि. व. ८. ।

हृतका । स्त्री । हृतकुमार्याम् । वै. निघ. ।

हृतकुमारिका (री) । स्त्री । खनामध्या-
तघ्ने । हृतकुमारौ । See गृहकन्या ।

हृतपथकः । पुं । हृतकरञ्जः । रा. नि. व. ८. ।

हृतपथः । पुं । हृते । वै. निघ. ।

हृतपूरः (कः) । पुं । चन्द्रपुल्लोति विधी-
इति च ख्याते पिष्टकविशेषे । तन्प्रणाली—“मदि-
तां समितां क्षीरनारिकेलहृतादिभिः । अथग्राह्य
हृते पक्का हृतपूरीत्यसृज्यते । हृतपूरी गुरुहृथः
कफघ्नः रक्तमांसदः । रक्तपित्तहरी हृथः स्नादुः
पित्तहरीऽग्निदः ॥” भा. । प्रकारान्तरं यथा—
“गोधूमचूर्णे मूत्रञ्च स्वच्छं तस्मिन् हृतं लिपेत् ।
यावत्तत् पिष्टतां गच्छेत् पश्चाद्गुणं विमर्दयेत् ।
फिलयित्वा द्रवीभूते ततः पात्रे हृतं त्यजेत् । रुग्ण-
सृष्टे तत्र तस्य धारामपासृज्यत् । यावच्च व्याप्य
तत्पात्रं प्रसरदहृतपूरकः । यत्किञ्चित्तामतां यानं
खलपङ्के निमज्जयेत् ॥” गुणाः—“स हृथो गुरुह-
थश्च बललङ्घातुवर्धनः । कफाष्टस्यांसलकरो वात-
पित्तचयं हरि ॥” वै. निघ. ।

हृतमण्डः । पुं । भन्ने, भक्ते । वै. निघ. । सर्पि-
मण्डे । गुणाः—मधुरः सरः योनिश्रोत्राक्षिशिरसां
शूलघ्नः वक्षिन्स्यान्निप्रपूरणेषूपदिश्यते । सु. स.
४५५. ।

हृतमण्डलिका । स्त्री । हंसपादीक्षुषे । रा.
नि. व. ५. । रक्तलज्जालुकायाम् । काकजहायाम् ।
वै. निघ. ।

हृतमण्डा । स्त्री । मधुक्षी । मानकौक्डी,
माकडुहाति । रा. सा. श. च. । रक्तलज्जालुकायाम्
वै. निघ. ।

हृतवरः । पुं । हृतपूरः । मीह्नभोगे । इ. च. ।

हृतहेतुः । पुं । नवनीते । ननि । वै. निघ. ।

हृता । स्त्री । काकजहायाम् । श. च. । काकतु-
खिकायाम् । कटुश्लैष्ठी । वै. निघ. । त्रिका. ।

हृताङ्कः । पुं । सरलद्रवे । मृगलगाष्ट्रेण आदि ।

हृताची । स्त्री । एलायाम् । वै. निघ. ।

हृताची (गर्भ) सभवा । स्त्री । खल्लेलायां ।
वडु एलाहेट । रा. नि. व. ६. ।

हृताभ्यङ्गः । पुं । हृतमर्द्देन । घृतमर्द्देन । तत्र
विधिविशेषी—“वाते पित्ते कफे रक्ते सन्निपाते
कृशाङ्गके । मदमूर्च्छाप्रलापेषु दृष्टादाहज्वरेषु च ।
सन्तते सन्तते जीर्णे हृताभ्यङ्गे विशेषतः । बाल-
मध्यमकीर्णानां हृताभ्यङ्गः प्रशस्यते ॥” गुणसूत्रे

प्रसदनकामलासातिसारिषु । शसकाशोदरच्छ-
दिपाण्डुसत्वाङ्गशेषेषु ॥ विद्रुषी पाशश्लेषु ग-
खमालार्चदादिषु । शीतज्वरे प्रमेहे च घृताभ्यङ्गी
न शस्यते ॥” हङ्गाः ।

घृताङ्गः । पुं । ठकधूपे, क्वचिमधूपे । चिका ।

घृतिला । स्त्री । घृतिपण्याम् । टाकूनिग्रा ।
प.सु. । [का । हे.च. ।

घृतली । स्त्री । तैलपायिकायाम् । तेलपो-

घृष्टम् । स्त्री । सद्योन्नविशेषे । घृष्टत्र नागिना
धा वा कृत । “विगतत्वकं यदङ्गं हि सङ्घर्षाद-
न्यथापि वा । उषालावान्वितं तन्मु घृष्टमिष्यपदि-
श्र्यते ॥” सु.चि.२.च. । पुं । गोधूमे । वै.निघ. ।

घृष्टतलः । पुं । अथस्य पादरोगविशेषे । लक्षणं
यथा—“घृष्टं भूमौ तलं यस्य ताम्बीभवति वाजि-
नः । तस्य घृष्टतली नाम पादरोगः प्रकौतितः ॥”
ज.द.१.६.च. ।

घृष्टिः । पुं । शूकरे । प.सु. । (घी) स्त्री । वरा-
हकालायां । वाराहकीकन्दे । ङाम्र आनू । अम. ।
चरणे । अपराजितायाम् । मे. । [र.मा. ।

घृष्टिला । स्त्री । घृतिपण्याम् । टाकूनिग्रा ।

घृष्टिः । पुं । वनवराहे । वै.निघ. ।

घेचुलिका । स्त्री । (Arumorinense.)
कोषादने । (वे.चू. र.मा. ।

घोटः (कः) । पुं । अथे । प.सु. । See अथः ।

घोटकारिः । पुं । मक्षिणे । वै.निघ. ।

घोटकीदुग्धम् । स्त्री । अश्वीदुग्धे । घृष्टीर-
द्वय । गुणाः—रजसकं लवणं दीपनं लघु दीह-
स्त्रैर्यकरं बल्यं गौरवकान्तिजनक । रा.नि.व.१.५ ।
See अश्वीद्वीर ।

घोटगलः । पुं । कासद्वये । वै.निघ. ।

घोटिका । स्त्री । वङ्गनायाम् । वङ्गशीशीशके ।
वङ्ग शूनी । गुणाः—कटूणां मधुरं वातघ्नकफ-
कुष्ठरक्तशोथघ्नक । रा.नि.व.५ । See शोषी ।

घोटी । स्त्री । घोष्टायाम् । ज्ञेयशूनी । रा.
नि.व.८ । कृष्णवदरहले । वै.निघ. ।

घोषकः । पुं । गीनाससर्पे । वै.निघ. ।

घोषसा । स्त्री । घृताविशेषे । वै.निघ. ।

घोषा । स्त्री । नासिकायाम् । रा.नि.व.१.८ ।
अथस्य नासिकाद्राक्षिमध्यभागे । ज.द.१.च. । हि-
क्मियाम् । (हे.८८३) । वै.निघ. ।

घोषान्तभेदनः । पुं । आरण्यशूकरे । व-
न शूकर । वै.निघ. ।

घोषी (रन) । पुं । शूकरे । वनशूकरे । प.सु. ।

घोष्टा । स्त्री । (Zizyphus jujuba.) गो-
पचष्टायाम् । ज्ञेयशूनी ग्राह । मं कं घोटी ।
गोडघी । गुणाः—कटुः उष्ण मधुर वातघ्नी तृण-
कण्टितकुष्ठत्रयधुष्टी च । रा.नि.व.८ । पूगीहले ।
उपात्रि ग्राह । रा.नि.व.१.१ । वा.सु.१.५.च. ।
भेदनहले । नागबलायाम् । शाकहले । ज्ञेयशूनी
ग्राह । वै.निघ. । [ग्राह । रा.नि.व.८ ।

घोष्टास्थः (स्थः) । पुं । भेदनहले । मृगना

घोष्टाफलम् । स्त्री । मृगफले । उपात्रि ।
वै.निघ. । वदरीफले । सु.चि.१.७.च. । [च. ।

घोनसः । पुं । गीनाससर्पे । तिलससर्पे । हे.

घोरम् । स्त्री । विषे । रा.नि.व.६ । पुं । वस्ति-
कुण्डले । नाहेकुण्डल । चि । मारके । भा. ।

घोरकुष्ठहा । स्त्री । हितालीति श्यातलता-
याम् । वै.निघ. ।

घोरण्टः । पुं । मृगहले । उपात्रि ग्राह । भद-
व.६ । [वाच । रा.नि.व.१.६ ।

घोरदर्शनः । पुं । उलूके । तरुणी । (उ.८.८.८)

घोरट्टसिंहरसः । पुं । सन्निपातज्वरे रसः ।

“भागैकं घृततामस्य विभागं घृतलीङ्गकं । विभाग-
श्च घृतरसः चतुर्भागं घृताभकम् । भाजिकं रसग-
न्धौ च तथा शुद्धा मनःशिला । चलायितानि सा-
मस्य प्रत्येकं तुल्यमेव च । गरलञ्चाभतुल्यं स्यात्
त्रिकटुञ्चाभतुल्यकः । एतत्सर्वस्यैव दिग्गुणं कालकूटकं ।
मास्यमाह्वियामयूरघृष्टपिप्पेर्विभावयेत् । चित्रक-
स्य द्रव्यमेव प्रत्येकं याममायकम् । सर्वपाभा वटी
कार्याः..... । दापयेद्वटिकाभिकां पयःपेट्टीरसेन
च ॥” शैव । विषमाख्यं कुचेलके । [निघ. ।

घोरप्रदा । स्त्री । गोषायाम् । शोभाप । वै.

घोररासनः (रासी) । पुं । मृगना । चिकता

घोरा । स्त्री । देवदास्याम् । देवताडाङ्गि । रा. नि.व.१ ।

घोलम् । स्त्री । सस्नेहजलमयिते दधनि । दधान । सु.स.४५.अ. । विजलमयिते दधनि । र. मा. । पादजलविभागदधिकृते तन्त्रे । रा.नि.व.१५ ।

घोलवटकः । पुं । घोलवत्तवटके । घोलव-
ट्टा । वै.निघ. ।

घोलिः (ली) । स्त्री । पत्रशाकविशेषे । भां-
विदेश्य । हिं घोली, तोडघोलि, किरुंगोलि ।
घोली हिंघा चित्रारामघोलिमेदाम् । गुणाः—
चित्रशाकं लवणं कथम् अम्लं वातकफघ्नम् । आ-
रामघोलिशकम् अम्लं कथं कथं वातघ्नं पित्तघ्नम्
करं जीर्णज्वरापहम् । रा.नि.व.६ ।

घोलिका । स्त्री । घोलि । वै.निघ. ।

घोषः । पुं । कांसे । तामा ७ मल्लाय निर्मित
धातु । प.सु. । घोषालतायाम् । मे. । मशके ।
पटोले । भमरे । त्रिका. ।

घोषकः । पुं । कोशातक्याम् । हलिघोषाल-
तायाम् । बोवा, मधुनता । भा.पू.१भ.शाकव. ।
See कोशातकी ।

घोषका । स्त्री । घोषालतायाम् । वै.निघ. ।

घोषकाकृतिः । पुं । घोषायाम् । बोवा न-
ता । र.मा. ।

घोषणः । पुं । कीकिले । श.र. ।

घोषपुष्पम् । स्त्री । कांसे । रा.नि.व.११ ।

घोषयिन्नः । पुं । कीकिले । त्रिका. । निघ. ।

घोषवती । स्त्री । शताह्वयाम् । शुल्फा । वै.

घोषा । स्त्री । (Anethum sowa.) शता-
ह्वयशुषे । मण्डरी, शुल्फा । रा.नि.व.४ । क-
कटशृङ्गा । रा.नि.व.६ । विडङ्गे । वै.निघ. ।

घोषातकी । स्त्री । श्वेतकीशातक्यां । श्वेत
बोवा । र.मा. ।

घोषितः । पुं । मिथुमारे । शुल्फा । वै.निघ. ।

घोषिलः । पुं । वनयुकरे । वै.निघ. ।

घ्राणम् । स्त्री । खनामस्थ्यातिन्द्रिये । नासिका ।
रा.नि.व.१८ । आघ्राणि । मा.नि. । [भम.]

घ्राणतर्पणः । त्रि । घ्राणिन्द्रियवृत्तिजनके ।

घ्राणदुःखदा । स्त्री । छिक्त्रियां । ईर्ष्यता ।
भा. । नासारोगे । ईर्ष्या । वै.निघ. ।

घ्राणपाकः । पुं । नासापाके । वा.उ.१६.अ. ।

घ्राणिन्द्रियम् । स्त्री । नासिकायाम् । वै.निघ. ।

घ्राणोदकम् । स्त्री । नासारूपेण प्रातर्निशी-
थोदकपाने । नाटक जल थांश । गुणाः—
तार्चनेत्रलं स्वर्गाचार्यसदृशवल्गुशालिलं बुद्धिमत्त-
मश्विनीकुमारसदृशलं शिरोरोगनाशिलं कलिपलि-
तविहीनत्वम् । रा.नि.व.१४ ।

घ्रातिः । स्त्री । नासिकायाम् । श.च. ।

च

च । पुं । कच्छपे । मे. ।

चकीरः (कः) । पुं । चातकपक्षिणि । चात-
क पाथी । रा.नि.व.१६ ।

चक्रम । स्त्री । तगरपादिके । तगरपाङ्क ।
नकुल.११.अ. । सु.कल्प.५.अ. । अवि.१.स्थान.१.अ. । विष-
मिदे । प.सु. । रत्नकुलये । काञ्चीमिदे । कौञ्जि ।
वै.निघ. पुं । चक्रवाकपक्षिणि । टकाटकि । भम. ।

चक्रकः । पुं । राजमत्स्यविशेषे । सु.कल्प.४.अ. ।
See सर्पः । वै.निघ. ।

चक्रकरः । पुं । चक्रचक्रादे । चक्रचक्र ।

चक्रका । स्त्री । खनामस्थ्यातमहौषधी । सु.चि-
१०.अ. । See चोषधिगणः ।

चक्रकारकः । पुं, स्त्री । मन्त्रीनामगमसदृश्ये ।
मन्त्री । वै.निघ. ।

चक्रकुल्या । स्त्री । एभिपण्याम् । चाकुनिश ।
श.च. । कच्छतुल्यम् । वै.निघ. ।

चक्रगजः । पुं । चक्रमहेश्वरे । टाकना । रा. नि.व.४ ।

चक्रगुच्छः । पुं । अशोकवृक्षे । श.च. ।

चक्रगुल्मः । पुं । चक्रे । वै.निघ. ।

चक्रदन्ता (न्ती) । स्त्री । जैपालवृक्षे । जय-
पान । प.सु. । [पानविधि । रा.नि.व.६ ।

चक्रदन्तीबीजम् । स्त्री । जैपालबीज । जय

चक्रधरः । पुं । सपें । चिका ।

चक्रधारम् । स्त्री । अक्षधारास्त्रविशेषे । तस्या-
ष्टाङ्गलायतम् उरसि अङ्गुलविस्तारं द्वाङ्गुलफलम् ।
सु.म.टी.उ.८५. । [द्रव्ये । नथी । रा.नि.व.१२ ।

चक्रनखः (नायकः) । पुं । नखीनामगन्ध-

चक्रनामा (न्) । पुं । साक्षिकधातौ । अर्ध-
माक्षिक । नखीमेदे । नथी । प.सु. । [श.र.।

चक्रपद्माष्टः । पुं । चक्रमर्द्दचपे । ङाकम् ।

चक्रपरिव्याधः । पुं । चारग्वधवृक्षे । (मौ-
नान गाछ ।

चक्रपर्णा (र्णी) । स्त्री । कृष्णतुल्यम् ।
कान् तुलसी । वै.निघ. । शश्विपण्याम् । ङाकू-
निशा । श.च. ।

चक्रपाणिः । पुं । स्वनामख्यातप्रकटसंयहादि-
कारि । स गौडराजस्य पाकशालाध्यक्ष आसीत् ।
“गौडाधिनाथरसवयधिकारिपत्रम्” । अ.द. ।

चक्रबन्धना । स्त्री । वनमल्लिकायां । वै.निघ. ।

चक्रबाला । स्त्री । आमातकवृक्षे । आम्डा
गाछ । वै.निघ. ।

चक्रबालिकः । पुं । अश्वस्य पादरोगमेदे ।
“क्षिपन्ते बलथी यस्य खुरसन्धिसमुद्भवाः । अक्षिप्रा
वाय सरजः तं विद्याच्चक्रबालिकम् ॥” अ.द. ।

चक्रमण्डली (रन्) । पुं । मण्डलिसर्पजाति-
मेदे । हे.च. ।

चक्रमर्दः (कः) । पुं । (Cassiatora.) ख-
नामख्यातचपे । ङाकम्, ङाट्काट्, एङ्काकी ।
हिं चक्रवृ. सं तरवटा । कं अगचे । तं चपवि-
शेषम् । गुणाः—कटुः तीक्ष्णः मेदीवातकफघ्नः व्र-
णकण्डूकुष्ठददृष्टपासादिहरश्च । रा.नि.व.४ । लघुः
खादुः रुचः वातपित्तघ्नः हृद्यः हिमः कफघ्नः स-
दंशुकुष्ठकमिहरश्च । तत्फलं उष्णं कुष्ठकण्डूददृवि-
षयातप्तं गुणकासकमिश्नासघ्नं कटु च । तत्पत्रम्
अम्लददृष्टं वातकफघ्नं कण्डूकासकमिश्नासकुष्ठघ्नम् ।

भा. । (दं.) कष्टमेदे । श.च. । स्त्री (मर्दिनी) ।
अलक्तकी । रा.नि.व.६ ।

चक्रमुखः । पुं । शूकरे । वै.निघ. ।

चक्रयन्त्रम् । स्त्री । औषधपाकार्ययन्त्रविशेषे ।
लक्षणं यथा—“गर्तवाह्ये भवेद्गर्तो मध्यगर्ते रसं
कुरु । चक्रयन्त्रमिदं सिद्धं वाह्ये गर्ते वृद्धसुटम्” ॥
अत्रि. ।

चक्ररथः । पुं । चक्रवाकपक्षिणि । वै.निघ. ।

चक्ररदः (दंष्ट्रः) । पुं । शूकरे, वनशूकरे ।
वै.निघ. । [वै.निघ. ।

चक्ररेणुका । स्त्री । रक्तकरवीरे । रक्तकरवी ।

चक्रलः । पुं, स्त्री । रक्तकुलले । नान् कुलथ ।
वै.निघ. । [नि.व.११ ।

चक्रलताम्बः । पुं । बहुरसाललताम्बे । रा.

चक्रलक्षणा (णिका) । स्त्री । गुडूच्याम् ।
र.मा. । [नागरसुत्तायाम् । वै.निघ. ।

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । उकड़ा । अम.।

चक्रवर्त्तिः (र्त्ती, र्त्तिनी) । पुं, स्त्री । वा-
लुकशाके । वेठो शीक । प.सु. । लावायाम् ।
जटामांस्याम् । रा.नि.व.१२ । [वै.निघ. ।

चक्रवल्ली । स्त्री । कुहीमेदे । रुग्निशमना ।

चक्रवाकः । पुं । (Anas casarca.) Rudy-
goose, स्वनामख्यातमवजातीयपक्षिविशेषे । ङ-
काङ्का, रागङ्का । तन्मांसं लघु स्निग्धं बलदं
अधिकरं सर्वशूलघ्नसुणं वातरोगघ्नश्च । रा.नि.व.०
१६ । कटु हृद्यम् उष्णवीर्यं कटुपाकि बलवृद्धि-
करश्च । राज. । अश्वविशेषे । नकुल. । (का, की)
स्त्री । चक्रवाकपट्याम् । ङकवाकौ । वृद्ध्याम् ।
विक्रतौ । प.सु. ।

चक्रबीजम् । स्त्री । जैपालबीजे । रा.नि.व.६ ।

चक्रवेधकम् । स्त्री । चक्रनामकाक्षिके । मि-
र्कात्र । रा.नि.व.१५ । [र.मा. ।

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजश्रेणाम् । गेड़ाशुडी ।

चक्रसंज्ञम् । स्त्री । वज्रे । हे.च. ।

चक्रा । स्त्री । कर्कटश्रेणाम् । कौकड़ाशुडी ।
नागरसुत्तायाम् । नागरशुती । रा.नि.व.६ ।

चक्राङ्गा । स्त्री । नागरमुलायाम् । रा.नि.व.६ ।
सुदर्शनायाम् । उन्नतीश्रुती । पञ्चगुड्याम् ।
पञ्चगुड्यम् । वै.निघ. । (स्त्री) हंसपद्माम् । श.र. ।

चक्राङ्गः । पुं । हंस । अम. ।

चक्राङ्गा (ङ्गी) (इन्) । स्त्री, पुं । सुदर्शनल-
तायाम् । उन्नतीश्रुती । हिं दृश्यति । कटु-
त्वात् । कटुकी । रा.नि.व.६ । कर्कटशृङ्गाम् ।
कौक्याङ्गुली । प.स. । हिलमोचिकायाम् । शि-
ङ्गे । चिका । हंस्याम् । श.र. । मञ्जिष्ठायां । रा.
नि.व.६ । बालुकी । वै.निघ. ।

चक्राटः । पुं । विषवैद्ये । मे. ।

चक्राधवासी । पुं । नागरजह्वे । टीवा-
बुक् । चिका । [वै.निघ. ।

चक्रालुः । पुं । महारसालाम् । थाग आम् ।
चक्राह्वः (यः) । पुं । चक्रमर्ह्वपे । टाकन् ।
रा.नि.व.४ । भैष.कुष्ठ-धि. । चक्रवाकपक्षिणि ।
रा.नि.व.१८ ।

चक्रिकः । पुं । रक्तकुलत्वे । वै.निघ. ।

चक्रिका । स्त्री । बालुकि । टौट्टे । रा.नि.व.
१८ । श्वेतगुलायाम् । मांसां कुंठा रक्तकार्पास्याम् ।
आलकापांश । चक्रमर्ह्वे । टाकन् । वै.निघ. ।

चक्रिपद्मी । स्त्री । चक्रवाकस्त्रियाम् । चक्र-
वाकी । श्वेततुलस्याम् । वै.निघ. ।

चक्री (इन्) । पुं । कोकपक्षिणि । चक्रवाक ।
चक्रमर्ह्वे । टाकन् । तिलिशह्वे । मांसेन गाह् ।
काकि । गर्हमे । व्याघ्रनखे । नथीविशेषः । दधनि ।
रा.नि.व.२१ । स्त्री । लक्षि । माक्रुतिनि । वै.निघ. ।

चक्रीवान् । पुं । गर्हमे । अम. । चक्रवाके ।
चक्र । वै.निघ. ।

चक्रमेढकः । पुं । देवसर्पपद्मे । रा.नि.व. ।

चक्रमेखरी । स्त्री । वस्त्रनाडिकायां । वै.निघ. ।

चक्रोत्थः । पुं । कुकुटपादौलतायां । लता क-
टुकी । वै.निघ. ।

चक्र(कु)रः । पुं । ह्वे । मे. ।

चक्रमणम् । स्त्री । अमणे । भून्ःभून्ःभून्ः ।
गुणाः—“अमारोग्यमनायुषं चक्रवीर्यपचातकम् ।
पादाभ्यामनुपानह्यां सदा चक्रमणं वृणाम् ॥” सु.

वि.२४५. “यत्तु चक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भ-
वेत् । तदायुर्वर्त्ममध्याग्निप्रदमिन्द्रियवीधनम् ॥ च-
क्रमेदःकफस्थीत्यसौकुमार्यविनाशमम् ॥” राज.
२५. । [वै.निघ. ।

चचण्डी । स्त्री । सुदृजिह्वायाम् । आनखिड ।

चचेण्डा । स्त्री । चिचिण्डायाम् । चिचिण्डा,
होपा । गुणाः—शोषरोमे हितं पटीलाङ्गीनगु-
णश्च । मद ।

चचत्कुठाररसः । पुं । अश्वत्थि रसः । रसः
गन्धकः । लोहं प्र. २ भ. । चिकटु दन्तीमूलं कुष्ठं प्र.
१ भ. विषलाङ्गलिकामूलं ६ भ. यवचारः सैन्धवं
टङ्गणचारः प्र. ५ भ. गोमूत्रं सुहृदीचीरं प्र. १२भ. ।
यावत्पिच्छं सहप्रिना पचेत् । र.सा.सं. ।

चचुरी (इन्) । पुं. स्त्री (री) । मधुमक्षिकायां ।
भमरी । लमर । वै.निघ. ।

चचुरीकः । पुं । भमरी । चिका ।

चचलतैलम् । स्त्री । शिलारसे । चिका ।

चचला । स्त्री । पिपल्याम् । श.च. ।

चचिमूचिः । पुं । कारखवपक्षिणि । मांसा-
थडा । ईस । चिका ।

चचुः । पुं, स्त्री । चद्रचुचुपे । चेट्टा शी-
क । गोमाङ्गीचे । नाङ्गीच शीक । रा.नि.व.४ ।
रत्नैरखे । रा.नि.व.८ । एरखसामान्ये । मे. । कर्मे
श.र. । पक्षिणः शोष्ठे । पांशिर टौटि । अय. ।

चचुकः (का, की) । पुं, स्त्री । चचुपे ।
चेट्टका । भा.रा.नि.व.४ । स्त्री (का, की) ।
पक्षिचची । श.र. । [न.व.४ ।

चचुपन्नः (पचाख्यः) । पुं । चचुशक्ते । रा.नि.व.४ ।

चचुरः । पुं । चचुशक्ते । रा.नि.व.४ ।

चचुलुः । पुं । रत्नैरखे । वै.निघ. ।

चचुसुचिः (कः) । पुं । पक्षिविशेषे । कान्ता
थोटा । कारखवपक्षिणि । चिका । इ.च. ।

चचूः । स्त्री । पक्षितुल्ये । पांशिर टौटि ।
इ.च. ।

चटकः । पुं । Sparrow. चद्रपक्षिविशेषे ।
चट्टाई पांशे । हिं चट्टैया । सं पिलषा । इ
विषयः यद्वाच्यमेवम् । प्रथमस्य मांसगुणाः—

श्रीत लघु द्वयं बलदक्ष । द्वितीयस्य मांसगुणाः—
लघु पथ्यदक्ष । रा.नि.व.१७। तदण्डगुणः—इसी-
वत् ज्ञेयः । कणचटके । आमा पाथी । राज. ।
स्त्री (का) । पिप्पलीमूले । च.टी.। चटकस्त्रियां ।
अम. ।

चट(कि)का । स्त्री । चटकपत्न्याम् । यदि
छड़ि । हला. । रक्तगुह्यायाम् । नाल कुंठ । च.
द.उन्मा.चि. । [रा.नि.व.६ ।

चट(टि)काशि(मी)रः । पुं । पिप्पलीमूले ।

चटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । श.र. ।

चटि(टी)का । स्त्री । चटकस्त्रियाम् । पिप्प-
लीमूले । वै.निच. ।

चटुः । पुं । उदरे । मी. । [निघ. ।

चट्टिका । स्त्री । जलीकायाम् । खोंक । वै.-

चटुः । पुं । लौहपात्रविशेषे । छट्टे ।

चणः (कः) । पुं । (Cicerariatinum.)
Gram or chick pea. खनामख्यातश्चिन्वी-
धान्वि । छानात्र गाह् । हिं चणा, चाणा । मं
चणा । कं कडले । गुणाः—रक्तपित्ते हितं ।
सि.यो.र.पि.चि. । “रक्ते कफे पीनसके च कण्डे
गलामये वातरुजि सपित्ते । श्रौतप्रतिश्याय-
क्षमीन् निहन्ति शुक्लघाद्रंशकः प्रशस्तः ।”
अत्रि.१५अ. । मधुरः रुचः मेहघ्नः वातपित्तकरः
दोषविण्णकरः बलकरः रुच्यः आभ्रानकरश्च ।
तद्युषगुणाः—मधुरः कषायः कफघ्नः वातविकार-
करः आसोर्हिकासपीनसघ्नः बलदीपनश्च । रा.नि.
व.१६ । कषायः कटुकखीणी कातघ्नः कफदोष-
घ्नः । रक्तपित्तं निहन्त्याश्च चणानां यूष उच्यते ॥
अङ्गारश्चटसौलभश्च तद्गुण एव । आर्द्रश्चटः बल्यो
रुचिकरश्च । शुष्कश्चटस्तु रुच्यो वातकुष्ठप्रकीपनः ।
स्त्रियः पित्तघ्नः कफघ्नश्च । तत्पुंः बीभक्तः ।
आर्द्रांतिकोमलः रुच्यः पित्तशुक्रहरः श्रौतलघु ।
भा.पू.१भ.धान्यव. । तत्पुंश्चां रुच्यं दुर्जरं कफ-
वातघ्नं अम्लं विटभजनकं पित्तघ्नं दलशोथहर-
श्च । भा.शाक.व. । पर्युषितचणकजलगुणाः—
श्रीत प्रातः पीतं पित्तरसहरं पुष्टिदं सनर्पणश्च ।
रा.नि.व.१६ ।

चषकरोटिका । स्त्री । चषकपुष्पकतरोटि-

कायाम् । छानात्र रुंठो । गुणाः—रुचा विटष-
करी गुरुः श्लेष्मपित्तकफघ्नी च । भा. ।

चणकलोणी । स्त्री । चणकास्त्रे । गांछ छो-
ना । छाणाशोक । वै.निच. । [हाडू ।

चणकशक्तुः । पुं । चणककतशक्तौ । छानात्र

चणकचारः । पुं । चणकपुष्पे । रसकौ.क्त-
व्यादरसे ।

चणका । स्त्री । अतस्याम् । मणिना । र.सा.सं. ।

चणकास्तकम् । स्त्री । पिप्पलीमूले । चणक-
चारः । छानात्र शोक, गांछ छोना । हिं चण-
कलोणी । गुणाः—“चणकास्तकमयस्त्वं दीपनं द-
न्तदुर्घ्नं लवणानुरसं रुच्यं शलाजीषं विवस्वतु ।”
भा.र.सा.सं.चम्रवर्गे । [श्रीतल्लगले । रत्ना. ।

चणकास्तवाः । स्त्री । चैत्रस्थफलवृक्षणकपत्र-

चणक्यम् । स्त्री । चाणक्यमूलके । वैद्यकम् ।

चणद्रुमः । पुं । चद्रगोचरे । छोटि गोथ्रौ ।
रा.नि.व.४ ।

चणपत्रकः (पत्री) । पुं. स्त्री । रुदनीवृक्षे ।
रुदनीति उल्लेखे । रा.नि.व.५ । गोचुरके ।
गोथ्रौ । वै.निच. ।

चणिका । स्त्री । वृषविशेषे । छांणत्र शोक ।
गुणाः—वृष्या बल्यो मधुरो बीजेच्छेषश्च पशुहितो
रा.नि.व.८ ।

चण्डः । पुं । तिमिङ्गीवृक्षे । मी. । रक्तकरवीरे ।
आरण्यशूकरे । वै.निच. । यन्त्रिपथे । गौंछेला ।
हिं चौरा । रा.नि.व.१२ । [मयूरे । वै.निच. ।

चण्डकः (की (हन) । पुं । रक्तकरवीरे ।

चण्डका । स्त्री । बचायाम् । वै.निच. ।

चण्डपुक्ता । स्त्री । तिमिङ्गाम् । वै.निच. ।

चण्डरद्रिका । स्त्री । रसजारणादिशाने ।
वैद्यकम् ।

चण्डहासा । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.१ ।

चण्डा । स्त्री । (Andropogon acicula-
tum.) चीरनामगन्धद्रव्ये । छांरो । तै निमि-
टोङ् । अम. । अजनीदायाम् । वै.निच. । शङ्खपु-
ण्याम् । चीरपुण्याम् । डाट्टेहे, डानकुनी । मी.
लिङ्गिन्याम् । हिं पशुगुडिया । कर्मिकम् ।

चानाकूनी । चालकस्थानम् । ईश्वरकान्ति । रा.
नि.व.१ । श्वेतदूर्वायाम् । रा.नि.व.८ ।

चण्डाख्या । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । वै.निघ.।
चण्डातः (कः) । पुं । करवीरे । चम. रुद-
नीहचे । वै.निघ. ।

चण्डालः (कः) । पुं । रक्तकरवीरे । तण्डु-
लीयशके । टापीनाटिशा, कौटिनाटिशा । वै.निघ.।

चण्डालकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्द-
शके । ङण्डालकन्द । सं चण्डालकन्द । कं माद-
गिगट्टे । स एकपचद्विपचत्रिपचचतुषपचपचभेदे-
न बहुधा । गुणाः—मधुरः कफपित्तरक्तदोषघ्नः
विषभूतादिदोषघ्नः रसायनश्च । रा.नि.व.७ ।

चण्डालिका । स्त्री । करवीरे । चण्डालवस्त्र-
क्याम् । वनटौङ्गाग । नि. ।

चण्डाली । स्त्री । शिवलिङ्गिन्याम् । निजिनी
जता । रा.नि.व.११ । रस.र.प्रमेह-चि.मेहद्वि-
दसिहरसी ।

चण्डिका । स्त्री । भतस्या । भिनिना । त्रिका ।

चण्डी । स्त्री । चिङ्गादेवदारी । शिवलिङ्गिन्यां ।
शिवनिजिनी जता । रा.नि.व.१ । [नि.व.१० ।

चण्डीकुसुमः । पुं । रक्तकरवीरवत् । रा.

चण्डीलता । स्त्री । गन्धिपथभेदे । गौटेना।
हिं चीरा । वै.निघ. ।

चण्डुः । पुं । मूषिके । श.च. ।

चण्डेखररसः । पुं । नवज्वरे रसः । “रसं गन्ध-
विषं तावत् मर्हयेदेकयामकं । आर्द्रकखरसिनैव म-
र्हयेक्षतवारकम् । निर्मुखाः खरसी पथात् मर्हये-
क्षतवारकम् । शुद्धेकार्द्रसिनैव दणा हन्ति ज्वरं
क्षणात् ॥” रस, गन्धक, विष, ताम्रं प्रत्येक
मनभागं प्रतिदिन आहार रसे १ग्रहं मर्दन
करिष्या १ भावना दिवे । एकैकं निशिका
रसे १ भावना दिवे । मात्रा १ र, अशूपान
आहार रस । रसकौ. ।

चतुरः । पुं । काकि । छे.च. । [निघ.]

चतुरङ्गः । पुं । कलायमभेदे । तेउड्डा । वै.

चतुरङ्गा । स्त्री । घोटिकावत् । शेषाकूज ।
रा.नि.व.८ ।

चतुरङ्गावलीहः । पुं । ज्वरे अवलीहः । स च
समभागद्राचामलकगुण्टीमधुक्रतः । भा. ।

चतुरङ्गुलः । पुं । आरम्भपत्रिशेषे । वडु मो-
गान् । हिं धनवट्टिका । प.सु. । पटीलसहस्रपुल-
लतायाम् । ति०प०न० । सु.स.१८५ ।

चतुरङ्गम् । स्त्री । चतुष्टये । यथा—कोल-
दाडिमवैतसहचार्येषु । कपित्थदाडिमतिनिहीफ-
लवृक्षास्तेषु । (वृक्षास्तं आयातके ।) चतुर्वैतसहचा-
र्यहृज्जम्बीरनिम्बकेषु । अम्रवेकस, आम्रुड,
गौड़ा लेव, कागंजी नेव । भा. ।

चतुरङ्गपातः । पुं । शरभमये । वै.निघ. ।

चतुरुषणम् । स्त्री । कणामूलसहिते चूषणे ।
“चूषणं सकणामूलं कथितं चतुरुषणम् । व्याप-
स्तेव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरुषणं ॥” वैद्यकम् ।

चतुर्गतिः । पुं । कक्षये । छे.च. ।

चतुर्जातम् । स्त्री । चातुर्जातके । गुड्डक-
तेजपत्र एताहेट नागेश्वरा । वै.निघ.२४. वा.
व्या.लघुनपाके । [तुहे दिन अष्टम अव ।

चतुर्थकः । पुं । विषमज्वरभेदे, चातुर्थिकज्वरे ।

चतुर्थिका । स्त्री । पलमात्रं ४ वा ८ ती ।
प.प्र. । [निघ. ।

चतुर्दंष्ट्रा । स्त्री । गोबुरद्वये । गौश्री । वै.

चतुर्दलः । पुं । सुनिषक्तशके । कुञ्जनिशक ।
भा. ।

चतुर्दंष्ट्राङ्गः । पुं । सात्रिप्राप्तिकज्वरे कषाय-
भेदे । सदशमूलकिराततिकादिगणे । दशमूलं
चिराद्वता गुडुची मुक्ता शुष्की मिलित्वा २ तो. ।
प्रलेपः लवणं ४ माषा । दशमूल, चिरेता,
कुल्लू, मूत्रा, कुंठे मिलित २ तो. । प्रत्येक
तेउड्डीचूर्ण ४ माषा । सा.कौ. ।

चतुर्दंष्ट्री । स्त्री । श्वेतनिगुण्ड्याम् । श्वेत नि-
शिका । वै.निघ. ।

चतुर्दंष्ट्रः । पुं । चतुर्गुणद्रव्यम् । सि.यो. ।

चतुर्द्वारी । स्त्री । चतुर्द्वारकाखवत्क्याम् । क-
रलाविशेष । वै.निघ. । [ताडक । वै.निघ. ।

चतुर्भङ्गा । स्त्री । यकवद्वदारी । श्वेतवीर्य

चतुर्भद्रः । पुं । समभागेषु सुस्तकातिविभाग-
द्वौ शुद्धौ । वैद्यकम् ।

चतुर्भद्रिकावलेहः । पुं । चतुर्भद्रावलेहः ।

चतुर्मुखः । पुं । वातव्याधी रसविशेषः । रस-
गन्धकलीहाभाणि प्र. समभागानि स्वर्णभस्म स्त-
तुल्यं कुमारीरसेन मर्दयित्वा एरुष्यपत्रैः वेष्ट-
यित्वा धान्यराशौ दिनत्रयं स्थापयेत् । र.सा.सं. ।

चतुर्वर्णः । पुं । कलायमेदः । ३७७ । दै.
निघ. ।

चतुर्विंशतिकः । पुं । पुरुषः । च.शा.१५. ।

चतुर्विधानम् । स्त्री । चर्यचौयलेखपत्रेषु ।
See अन्नम् ।

चतुर्विजम् । स्त्री । मेथिकादिबीजचतुष्टये ।
“मेथिका चन्द्रमूरश्च कालाजाजी यवानिका ।
एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्विजमिति स्मृतम् । तद्युग्मे
भजितं नित्यं निहन्ति नयनामयं । अजीर्णं शूल-
माभ्रानं पार्श्वशूलं कटिग्रहणम् ॥” भा. ।

चतुर्म्बदः (दा) । पुं, स्त्री । चाङ्गेर्याम् ।
आमरुज । सुनिषक्तः । सुतुनि । वै.निघ. ।

चतुष्की । स्त्री । मशहय्याम् । मशारि । मी. ।

चतुष्कुवलयम् । स्त्री । कुवलयस्य नालकन्द-
दलकेशेषु । पद्मेन डींटा, मूल, पाता ७ के-
मर । वा.उ.१८५. , सिद्धरसायनद्वये ।

चतुष्पत्रः (त्री (इन्)) । पुं । चण्डालकन्दः ।
रा.नि.व.७. । सुद्रपाषाणभेदचतुष्टये । छोटि पार्श्व-
कुटि । रा.नि.व.५. । सुनिषक्तशक्तेः । सुतुनि

शक्ति । हिं चीपतिशक्ति । “चाङ्गेरीसदृशः पत्रैः
चतुर्दल इति स्मृतः । शक्ती जलान्विते देशे चतु-
ष्पत्तौ चोच्यते ॥” भिस्मट्टम् । खोटा । च.टी. ।

चतुष्पदः (प्यात्) । पुं । भिक्षाचतुष्टये । रा.
नि.व.४. । पशौ गजाश्वादी । मी. ।

चतुष्पदा । स्त्री । भिक्षायाम् । वै.निघ. । ज-
लजपुष्पविशेषः । शर्कचि. । [रा.नि.व.५. ।

चतुष्पथी । स्त्री । सुद्राक्षिकायां । आमरुज ।

चतुष्पादः । पुं । चिकित्सायाः पादचतुष्टये ।
“भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ॥”
वैद्यकम् ।

चतुष्पुटीदरा । स्त्री । पीतपुष्पकरीरगुर्वी ।
वै.निघ. ।

चतुष्पुष्पः । पुं । भिक्षाचतुष्टये । रा.नि.व.४. ।

चतुष्फला । स्त्री । मागवलायां । शीतल
ठाकूनिशा । रा.नि.व.५. ।

चतुस्त्रयः । पुं । आमरुजरे योगविशेषः । (श्रीश-
विशेषः । हरीतकीलवङ्गसैन्धवयवानौसमभागेषु ।
मिलितचन्दनागुरुकलूरीकुङ्कुमेषु । हि.च. । जा-
तीफललवङ्गजीरकटङ्गणेषु । गुणाः—“आमरुज-
विवस्त्रं पाचनं दीपशीघ्रणम् ॥” च. । आमाति-
सारश्लेजातीफलं लवङ्गं जीरकं टङ्गणं समभाग-
चूर्णे माचिकसितासहितं लिङ्गान् ।

चत्वालः । पुं । दर्भभेदः । गर्भाशये । वै.निघ. ।

चदिरः । पुं । हस्तिनि । कर्पूरे । सपे । उष्णा ।

चनः । स्त्री । भक्ते । डांठ । वै.निघ. ।

चन्दकः । पुं । मल्लविशेषः । चान्दां ग्राह ।
तन्मांसम् अनभिष्यन्दि मधुरं बलकरश्च । रा.नि.
व.१६६ ।

चन्दनः । पुं, स्त्री । Sandal. (Sirium
myrtifolium.) स्वनामख्यातवृक्षः । यस्य काष्ठं
परमसुगन्धि । चन्दनं ग्रीष्म । स समभेदः—श्री-
खण्डश्वरपीतपत्ररक्तचन्दनवर्णरुद्ररिगन्धभेदेन ।
श्रेष्ठचन्दनलक्षणं—“खादे तित्तं कपे पीतं क्षेदे
रक्तं तनौ सितं । यन्मिकीटरसयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठसु-
च्यते ॥” भा. । सा. गुणाः—“चन्दनानि च स-
व्याणि सद्यशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशिष्टो-
ऽपि पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः । चन्दनं शीतलं रुचं ति-
क्तमाह्लादनं लघु ॥” रा.नि.व.१२. । “इदं वन्यं
विषश्लेष्मटपापिपाचदाहजित् ॥” म.द. । स्त्री ।
रक्तचन्दने । मी. । पुं । वानरविशेषः । हि.च. ।

चन्दनगोपा (पी) । स्त्री । शारिवाविशेषः ।
कुक्ष्य शत्रिवा, श्रीमा लता । रा.नि.व.१२. ।

चन्दनद्रुमः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षः । सर्जतरी ।
वै.निघ. ।

चन्दनपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२. ।

चन्दनमूलम् । स्त्री । चन्दनतन्तुमूलः । इदं क-
ड्वमविषमम् । मरुज.१६५. ।

चन्दनमूलिका । स्त्री । कृष्णशरिवायाम् ।
आमलता । वै.निघ. ।

चन्दनशरिवा । स्त्री । गीपीचन्दने । तिल-
कमण्डौ । कृष्णशरिवायाम् । रा.नि.व.१२ ।

चन्दनसारः । पुं । वज्रसारः । रा.नि.व.६ ।

चन्दना । स्त्री । कृष्णशरिवायाम् । रा.नि.व.
१२ । श्वेतशरिवायाम् । भा. ।

चन्दनादितैलम् । स्त्री । राजयक्षाधिकारः ।
तिलतैलं ४ श. दधिमसु १६ श. साधारसः ४
श. (साचा १६ प. वारि १६ श. श्रे. ४ श.) ।
कल्पायं—रक्तचन्दनं बालकं गच्छी कुष्ठं यष्टिमधु
श्वेतजं पद्मकाष्ठं मन्त्रिष्ठा सरलकाष्ठं देवदारु श-
टी एसा खाद्याशी नागकेशरं तेजपत्रं शिलारसः
सुरामांसी जटामांसी काकोली प्रियङ्गुः मुस्ता इ-
रिद्रा दारुहरिद्रा श्यामालता अनन्ता लताकलसूरी
खवत्रं अगुरु कुडुमं गुडत्वक् रेणुकं नलुका प्र. २
तो. । तिलतेतल ४ श. दधिमसु १६ श. लाङ्गान्नम
४ श. (लाङ्गा १६ प. खल १६ श. (श. ४ श.)
कल्पायं—रक्तचन्दनं, बाला, नवी, कूड, यष्टि-
मधु, शैलज, पद्मकाष्ठं, मन्त्रिष्ठा, सरलकाष्ठं,
देवदारु, शटी, एलाहेट, थाटोनी, नागेश्वर,
तेजपत्र, शिलारस, सुरामांसी, जटामांसी,
काकोली, प्रियङ्गु, मूता, हरिद्रा, दारुहरि-
द्रा, आमलता, अनन्तमूल, लताकलसूरी, लवङ्ग,
अगुरु, कूडम्, गुडत्वक्, रेणुक, नालुका अ-
तोत्तके २ तोला । च.द. ।

चन्दनादिलोहम् । स्त्री । जीर्णज्वरः । “रक्त-
चन्दनक्रीवरपाठीशीरकषायश्रवाः । नागरीमूलधा-
त्रीभिस्त्रिमर्दनं समन्वितं । लौहं निहन्ति विवि-
धान् समस्तान् विषमज्वरान् ॥” रक्तचन्दनं, बा-
ला, आकनादिमूल, वेणार मूल, पिपुल, ह-
रीतकी, गुण्ट, नीलोत्पल, आमला, मूता,
चिन्तार मूल, विडङ्ग अतोत्तके समभाग ।
सर्वसमान मोह एकत्र जले माडिबे ।
र.सा.सं. ।

चन्दनाम्बु । स्त्री । सुगन्धजलमेदः । वैद्यकम् ।

चन्दिरः । पुं । कर्पूरः । उषा. । इतिनि. नि. ।

चन्द्रः । पुं । निशाकरः । अम. । कर्पूरः । जलि.
नि. । काम्यजिके । कर्मणां गुं. । रा.नि.व.१२ ।

भा.म.१भ.सन्ततज्वर चि. । रौप्ये । खर्चे । रा.नि.
व.१२ । रक्तमुक्ताफले । र.चि.३भ. । हीरके ।
भा. । यैरिक्ते । शुक्लत्रिभुजायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रकः । पुं । मत्स्यविशेषः । टांदा माछ । गु-
णाः—“चन्द्रकालनभिष्यन्दी मधुरी बलवईनः”
राज.१प. । मेचके । मधुरपूष्कृत टांदा । अम. ।
नखे । श.च. । स्त्री । श्वेतमरीचः । रा.नि.व.६ ।
चन्दने । स्त्री । मेथिकायां । मेडि. । कपिकक्षी ।
आनाकुनौ । वै.निघ. । [श.र. ।

चन्द्रकला । स्त्री । वाचामक्षे । वांटा माछ ।

चन्द्रकवान् । पुं । मयूरः । वै.निघ. ।

चन्द्रकान्तः । पुं । खनामन्यातमणौ । चक्र
काष्ठ मणि । गुणाः—श्रीतलः क्षिप्रः रक्तपित्त
तापहरः शिवप्रौतिकरः । यक्षालक्ष्मीदूरकृत् खल्ल
य । तपरीचा—“क्षिप्रं श्वेतं पीतमात्रासं तह
ने चित्ते खल्लतां यन्मुनीनां । यच्च सावं याति च
न्द्रां यस्माज्जायते रवं चन्द्रकालाख्यमेतत् ॥” रा
नि.व.१२ । तदुल्लजलगुणाः—लघु गङ्गासुसह्य
पित्तघ्नं निर्मलं मूर्च्छादाहरक्तपित्तकासमन्त्राद्यै
हितम् । रा.नि.व.१४ । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने
कैरवे । प.उ. । स्त्री । निर्गुण्या । वै.निघ. । रा
ची । श.च. ।

चन्द्रकान्ति । स्त्री । रूप्ये । रूपी । वै.निघ. ।

चन्द्रकी (इन) । पुं । मयूरः । त्रिका. ।

लिङ्गनाशरीरे, दृष्ट्युपसर्गविशेषः । यथा—“दृष्टि
कांक्षसमन्वया चन्द्रकी चन्द्रकाकृति ।” वा.उ
१४ध. ।

चन्द्रगन्धा । स्त्री । शय्याम् । शटी । वै.निघ. ।

चन्द्रगोलिका । स्त्री । चन्द्रकमीने । टांदा
माछ । वै.निघ. । [चि. सु.चि.८ध. ।

चन्द्रचक्रम् । स्त्री । चन्द्रवधकाकारचन्द्रकर्म
चन्द्रचञ्चलः । पुं । खलिशमक्षे । थलमिश्र
माछ । त्रिका. । चन्द्रकमक्षे । टांदा माछ ।
जटा. । [निघ. ।

चन्द्रचन्दनम् । स्त्री । कुडुमागुरुचन्दने । वै.

चन्द्रजोपलः । पुं । चन्द्रकान्तमणौ । रा.नि.
व.१२ ।

चन्द्रटः । पुं । विशङ्कुकीव्याख्याकरि ।

चन्द्रतर्कः । पुं । मन्त्रासोमवज्र्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रद्युति । स्त्री । चन्दने । वै.निघ. ।

चन्द्रनामा (न) । पुं । कर्पूर । रा.नि.व.१२ ।

चन्द्रपुष्पम् । स्त्री । रौप्ये । वै.निघ. । (या, यी) स्त्री । श्वेतकण्टकाख्याम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रप्रभा । स्त्री । वाङ्म्याम् । (साम्राज) । रा.नि.व.४ । कर्चुरके । भट्टो । वै.निघ. । पायस विश्वे । पायस विटभय । लक्षण — “आतप्ततण्डुली धौतो परिशुष्टी घृतेन च । खण्डयुक्तेन दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् । श्वेतजीरचतुर्जातचन्द्रविन्दुसुरीचनः ॥” राज.३५. । अर्थसि प्रमेहे च औषधविशेषे — बिडङ्गं चित्रकमूलं त्रिकटु त्रिफला देवदारु चर्वी किराततिलकं पिप्पलीमूलं सुखा श्रेठी वचा शुद्धस्वर्णमालिकं सैन्धवं यवचारः सर्जिचारः हरिद्रा दार्वी धान्यकं गजपिप्पली अतिविषा प्र. २ तो. शुद्धशिलाजतु ८ प. (३२ तो.) शुद्धयगुलुः २ प. शर्करा ४ प. वंशरोचनाचिह्नतादनीमूलत्वगेलापचाणां प्र. १ प. । अत्र पल-प्रमाणं रसगन्धकयोरपि केचिद्ददति । साचा बद-रास्थिसमा । रस ८. । [देह] अम. ।

चन्द्रबाला । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । वड् एना-

चन्द्रभस्म । स्त्री । कर्पूर । त्रिका. ।

चन्द्रभा । स्त्री । श्वेतकण्टकाख्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रभागा । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषे । तज्जलगुणाः — शुशीतलं पिप्पलाङ्गं वातकरश्च । रा.नि.व.१४ ।

चन्द्रभूतिः । स्त्री । रौप्ये । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रमणिः । पुं । चन्द्रकालमणौ । छ.च. ।

चन्द्रमल्लिका (स्त्री) । स्त्री । मल्लिकामेदे । छल्लमल्लिकु ।

चन्द्रमसी । स्त्री । योनिमध्यस्थनाडीविशेषे । यथा — “या चापरा चान्द्रमसी च नाडी कन्दर्प-गर्भे भवति प्रधाना । सा सुन्दरी योषितमेव स्ते ... ॥” भा. ।

चन्द्रमा । पुं । सीमलतामेदे । सु.चि.१८५. ।

चन्द्ररश्मिनः । पुं । चक्रीरपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रराजी । स्त्री । वाङ्म्याम् । शंकूः । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

चन्द्ररक्तम् । स्त्री । चन्द्रकमले । ठांदा भांछ ।

चन्द्ररे(ले)खा । स्त्री । सीमराज्याम् । प.सु. । वाङ्मोदीने । शंकूः । वा.चि.३५ कन्दर्पसारतेली

चन्द्रलता । स्त्री । एलालतायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रलोह(क)म् । स्त्री । रौप्ये । रा.नि.व. ११ ।

चन्द्रवपुः ।

चन्द्रवल्गुभा (वल्गुरी)(वल्गु) । स्त्री । (री) सीमलतायाम् । रा.नि.व.१३ । ब्राह्मीचुपे । डा-स्त्री भाक । अ.टी.भा. । (भा, स्त्री) प्रसारण्याम् । गङ्गाडाणी । माधवीलतायाम् । रा.नि.व.५।१० । चन्द्रमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।

चन्द्रविहङ्गमः । पुं । वक्त्रपक्षिणि । त्रिका. । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चन्द्रशकला । स्त्री । वाङ्म्याम् । शंकूः । वै.निघ. । [हारा ।

चन्द्रशालिका । स्त्री । प्रासादशिरोगृहे ।

चन्द्रशु(सु)रम् । स्त्री । पशुमेहनकारिकायां ।

शलिभ, ठांदायुग । वै.निघ.२५. द्विका.चि.चन्द्रम-रकषाये । गुणाः — “चन्द्रशूरं हितं द्विकावातसे-पातिसारिणाम् । चन्द्रवातगदहवि बलपुष्टिविष-हैनम् ॥” भा.ह.वर्गः । वनमेषिकायां । वै.निघ. ।

चन्द्रशेखररसः । पुं । शीताङ्गसन्निपातज्वरे रसः । रसगन्धकमरिचटङ्गणानि प्र. समानि श्व-वृतुल्या शुद्धमनःशिला मन्थयित्तेन ३ दिनं भाव-येत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रसंज्ञः । पुं । कर्पूर । अम. ।

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । श.च. ।

चन्द्रहासम् । स्त्री । रौप्ये । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रहासा । स्त्री । लक्षिकामेदे । मोहन-डोण । भा. । शुङ्ग्याम् । रा.नि.व.३ । कन्दशुङ्ग्याम् । प्रसारण्या । श्वेतकण्टकाख्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रा । स्त्री । कर्कटशृङ्गाम् । कैंडडा शृङ्गी । रा.नि.व.६ । एलायाम् । श.र. । शुङ्ग्याम् । व-न्यपथे । गैण्टेण । श्वेतकण्टकाख्याम् । वै.निघ. ।

चन्द्रापुरपूगम् । स्त्री । तस्थानजातपूगफली ।
चक्राश्रुतौ शुभाश्रि । रा.नि.व.११ ।

चन्द्राजम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । चैत्र शुक्ल,
चैत्रोत्तरपक्ष । रा.नि.व.१० ।

चन्द्राभिधा । स्त्री । वाकुचाम् । वै.निच. ।

चन्द्रामृतसरः (लौहस्र) । पुं । राजयक्षा-
धिकारि रसः । पारदः १ भ. गन्धकः २ भ. सैन्धवं
१ भ. शमीश्रेतापराजितापत्ररसेन एकत्र सम्मर्द्य
शीलकौकिल्य नागबलीदलैर्वैष्टयित्वा पातालयन्त्रे
पचेत् । दिनांते च उडुल्य यन्त्रीहलप्रभं शीघ्रं
शास्त्रम् । मात्रा ३ रक्तिः । अतु. स्रगाङ्गवत् ।
अन्यः कासे—रसः गन्धकः लौहं प्र. २ तो टङ्ग-
व्याघारः ४ वा ८ तो. मरिचचूर्णं २ वा ४ तो.
विकटु त्रिफला धान्यकं जीरकं सैन्धवलवणं चवि-
का एषां प्र. चूर्णं १ तो. छागौदुग्धेन पेययेत् ।
मात्रा ६ र. । र.सा.सं. । अन्यः बृहच्चन्द्रामृतसरः
राजयक्षाणि—रसः १ तो. गन्धकः १ तो. अभं
२ तो. (मतान्तरे ४ तो.) कर्पूरं ॥० तो. स्वर्णभक्ष
१ तो. ताम्रभक्ष १ तो. लौहभक्ष १ तो. बृहदार-
कबीजं जीरकं भृकुष्माण्डः शतमूलौ कीकिलाच-
कीजं बला कपिककुमूलं गोरक्षतण्डुलीमूलं जा-
तीफलं जयित्री लवङ्गं सिद्धिवीजं श्वेतधूतकं प्र.
॥० तो. मधुना मर्दयेत् । र.सा.सं. ।

चन्द्रार्द्रम् । स्त्री । भगन्दरस्य चन्द्रचन्द्राकारच्छे-
दने । सु.वि.८५. ।

चन्द्रालोकः । पुं । कर्पूरं । वै.निच. ।

चन्द्राश्मा (न्द्रिकाद्रावः) । पुं । चन्द्रका-
लमणौ । रा.नि.व.११ ।

चन्द्रिका । स्त्री । स्थूलैलायाम् । कर्णस्कीटायां ।
रूपगङ्गिडा । श्वेतकण्टकायाम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रिकापायी (द्रव) । पुं । चकोरि । रा.नि.
व.१६ ।

चन्द्रिकाम्बुजम् । स्त्री । कुसुद । चैत्रोत्तर-
पक्ष वा चैत्र शुक्ल । रा.नि.व.१० ।

चन्द्रिलः । पुं । नापिते । बालुकभाके । मे. ।

चन्द्री । स्त्री । वाकुचाम् । रा.नि.व.४ ।

चन्द्रेष्टम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । वै.निच. ।

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उतलियाम् । कुम्भिनी ।
रा.नि.व.१० ।

चन्द्रोदयमकरध्वजः (रसः) । पुं । र-
सायनाधिकारि रसः । शुद्धकण्टकवेद्यसुवर्णपङ्क १
प. शुद्धरसः ८ प. शुद्धगन्धकः १६ प. एतानि रक्त-
कापांसपुष्पैः मर्दयित्वा पुनः घृतकुमारीरसेन मर्द-
येत् । ततो दृढकाचकृत्यां स्थापयेत् । अथ तां कूपीं
श्रुतिकावस्त्रखण्डेन लिपयित्वा द्रुटकादिना मुखं
रोधयेत् । ततो मन्दमध्यातिशयवृद्धिना यथाक्रमं
दिनत्रयं बालुकायन्त्रेण पचेत् । तत उडुल्य कूपि-
कोर्हलप्रसिन्दूरस्य १ प. कर्पूरं ४ प. जातीफलं
पिप्पली लवङ्गं कलूरो (श्वगनाभिः) एषां प्रति ४
मा. एकत्र मर्दयित्वा माषकप्रमाणा वटिका कार्या
पर्णानुपानतो भोक्तव्या च । रस.र. । तद्वहत्—
ध्वजः श्लाघिकारि । शुद्धसम्पन्नसुन्दलं १ प. शुद्धपा-
रदः ८ प. एकत्र सम्यक्सम्मर्द्य १६ प. शुद्धगन्धकेन
एकत्र कज्जली कार्या । अथ रक्तकापांसपुष्परसेन
कुमारीरसेन च उक्तौ कज्जलिकां सुभाज्य शुष्की-
ल्य समतलविलिपितकाचकूपिकायां स्थापयित्वा
खटिकया कूपीमुखं निरोधयेत् । ततसां कूपीं
तलमध्ये सच्छिद्रदृष्टिः कायन्तरे संस्थाप्य बालुका-
यन्त्रयोगेन द्विसत्रयं पचेत् । शीते अवताये कू-
पीकण्डलप्रभोषणं गृहीत्वा तस्य १ प. कर्पूरस्य
च ४ प. तथा जातीफललवङ्गविकटुस्रगनाभीनां
प्रत्येकं ४ मा. गृहीत्वा एकत्र मर्दयेत् । मात्रा ६
र. पर्णेन भक्षणायम् । स्वल्पः—ध्वजभङ्गे रसः ।
तस्य प्रणाली यथा—कर्पूरजातीफलमरिचवलव-
ङ्गानां प्र. १ तो. श्वगनाभिः स्वर्णं प्र. तोलकाष्ट-
मभागं (१ मा.) रससिन्दूरं सर्वसमं गृहीत्वा ए-
कत्र मर्दयेत् । मात्रा ४ र. अतु. पर्वरसः । भैषज् ।

चन्द्रोदयवर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगे हिता । इ-
रीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचं विभीतकास्थि-
मज्जाशुद्धं शङ्खनाभिः शुद्धमनःशिला एषां प्र. सम-
भागः छागदुग्धेन एकत्र मर्दयेत् ।

चन्द्रोपलः । पुं । चन्द्रकालमणौ । हे.च. ।

चप(व)लः । पुं । पारदे । चिका. । र.सा.सं.
साधिकवरसे । राजमाषि । रा.नि.व.१६ । चोरक-
नामगन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । यशदविशेषे । द-
ण्ड । वै.निच. । सूषिकभेदे । तद्वष्टे कर्द्विः सूक्ष्मा

लक्षा च भवेत् । सु.कल्प.६५. । वा.उ.१८५. ।

चपलताशयः । पुं । चजौषरीणि । निदा. ।

चपला । स्त्री । पिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ । भा.
३४४भ.योनिरीग.चि. । विजयायां । निक्कि । मद्य-
सामान्ये । रा.नि.व.१४ । जिह्वायां । भा । पिप्प-
लीमूले । यक्षणी.चि.पानीयभक्तव्याम् ।

चपलाजटा (मूलम्) । स्त्री । पिप्पलीमूले ।
वै.निघ.२भ.कास चि.मञ्जिष्ठाद्यर्चुणे ।

चपेटः । पुं । तले । टाण्ड । रा.नि.व.१८ ।

चमटः । पुं । खल्लुगोधूमे । वङ्गप्र. । वै.निघ. ।

चमत्कारः । पुं । चपामार्गे । श.र. ।

च(वा)मरम् । स्त्री । चामरे । बालव्यजने ।
टाण्ड । नै. । तडागुगुणाः—भोजस्तरः मचिका-
दिनाशकश्च । राज. ।

चमरः (री) । पुं, स्त्री । चमरीरुगे । चमरी,
चमरी गाभि । सं चवरीगाय । कं हं हि । तन्मा-
सं स्त्रियं मधुरं कासघ्नं विपाके मधुरं वातपित्त-
घ्नश्च । सु.सू.४६५. । (री, स्त्री) । मञ्जुव्याम् । नै. ।
चमरस्त्रियाम् ।

चमरपुच्छः । पुं । कोकडूरुधे । रा.नि.व.१६ ।

चमरिकः । पुं । कोविदारवृक्षे । कांक्षन गां-
ह । अम. ।

चमसः । पुं । पर्यंटे । श्रीगत्र. । पिष्टकभेदे ।
लङ्गुके । (अजयपालः) । (सी) स्त्री । मुद्रमप्रा-
दिपिष्टके तन्मूर्धे च । “चूर्णे यच्छुक्कमावाणां चम-
सौ सामिधौयते ।” भा. ।

चमूरः । पुं । हरिणभेदे । अम. । [श.मा. ।

चम्पः । पुं । कोविदारवृक्षे । कांक्षन गांश्च ।

चम्पकः । पुं । (Michelia champaca.)
खनामध्यातपुष्पवृक्षे । टाण्डालेन गांश्च । प.सु.
हिं सं चंपा । कं संपगे । गुणाः—कटुः तिक्तः
शीतलः दाहघ्नः कण्ठकुष्ठरक्षणः राजचम्पकादुषा-
कश्च । रा.नि.व.१० । “चम्पकः कटुकक्षिकः क-
पायी मधुरी हिमः । विषकमिहरः कण्ठकफवा-
ताक्षपित्तजित् ।” भा. । पनसवृक्षे । नागकीसर-
चम्पके । वै.निघ. । स्त्री । चम्पकपुष्पे । खर्षकद-
व्याम् । टाण्डाले ।

चम्पककदली (रश्मा) । स्त्री । सुवर्णकद-
ल्यां । टाण्डाले । गुणाः—वातपित्तहरं गुरु
वीर्यकरम् अतिशीतं रसे पाके च मधुरम् । रा.
नि.व.११ । वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं अतिशीतलं
रसे पाके च मधुरम् । राज. ।

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककीरके । टां-
ण्डाले । रा.नि.व.१० ।

चम्पकागदः । पुं । लूताकीटादिविषहराग-
दभेदे । यथा—“हरिद्राहयपत्तङ्गमञ्जिष्ठानतके-
सरैः । सचौद्रासर्पिः ।” वा.उ.९७५. ।

चम्पकालुः (सुः) } पुं । पनसवृक्षे । कौण्डिन
चम्पालुः } गांश्च । श.र. ।

चम्पकुन्दः । पुं । मल्लविशेषे । टाण्डाले । मां-
ह, टाण्डकड़ा । गुणाः—“चम्पकुन्दो गुरुवर्षः
मधुरी वातपित्तजित् । शुक्लो बलकृष्योक्तः स्नेहनः
श्लेष्मकीपनः ॥” राज.३५. । [गांश्च । त्रिका. ।

चम्पकीलः (पः) । पुं । पनसवृक्षे । कौण्डिन-

चम्पलः । पुं । महानागकीशरचम्पके । नाट्य-
यंत्र टाण्डाले । त्रिका. ।

चयः । पुं । विष्टायाम् । रोगवृद्धौ । वै.निघ. ।

चरः । पुं । खड्गरीटपक्षिणि । शङ्खन प्रांथी ।
श.मा. । कपर्देके । कड़ि । रा.नि.व.१३ ।

चरकः । पुं । पर्यंटेके । कृष्णोत्पल । प.सु. ।
तन्नामकवैद्यकसंहितायाम् । खनामध्याते अग्निवै-
श्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारैरि वैद्यकसंहिताकारे । उद्रक
मुनि । आनेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभ-
वन् । संहितोत्पत्तिः यथा—“मुनयो बहवस्तैश्च
कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संकृत्य
समाहृत्य विपश्चिता । चरकेषामनो नामा यन्मो-
दयं चरकः कृतः ॥” तन्नादुर्भावः—“यदा म-
त्स्यावतारिण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च
तत्रैव वेदं साक्षं समापवान् । अथर्वानर्गतं सस्य-
गायुर्वेदश्च लब्धवान् । एकदा स महौघतं द्रष्टुं
चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्यसान् व्यथया
परिवीक्षितान् । स्थलेषु बहुषु व्यथान् म्रियमाणांश्च
दृष्टवान् । तान् दृष्टातिदयायुक्तः तेषां दुःखेन
दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयासास रीग्रीपशमकार-
णम् । संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रीं बभूव

वृ. भविष्यक विवस्वत वेदवेदाङ्गवेदिनः । वत-
वर ववावातः न वातः केनचिद्यतः । तस्मात्वरक-
नाम्नाही विवस्वतः वितितमन्त्रे ॥” भा. ।

वरटः । पुं । वरुणीटपचिचि । वृक्षन पार्थी ।
म.भा. । [रा.नि.व.२ । स्त्री । भवये । वृ.व. ।

वरणः । पुं । पादे । रा.नि.व.१८ । तदमूले ।

वरणयन्त्रिः । पुं । पदगुल्फे । वृ.व. ।

वरणायुधः । पुं । कुट्टे । कुक्कुड । वम. ।

वरतिपत्रिका । स्त्री । राखायां । वै.निघ. ।

वरप्रियम् । स्त्री । मरिचे । वै.निघ. ।

वराचरः । पुं । कर्पूरे । रा.नि.व.१२ ।

वरित्रा । स्त्री । तिलिङ्गीहवे । श.र. । [मि. ।

वरुः । पुं । वने । इत्यात्रे । इत्यात्रपाकभास्त्रे ।

वरुका । स्त्री । वृषधान्यभेदे । गुणाः — श्या-
माकवत् । च.सू.२७५. ।

वरुवणः । पुं । चित्रपूषे, रोटिकायाम् । चि-
त्राये पिठा । त्रिका. ।

वर्चरीकः । पुं । शाके । महाकाले । मे. ।

वर्चा । स्त्री । नियमापरित्यागे ।

वर्पटी । स्त्री । पूषालिकायाम् । पूषाविशेष ।
त्रिका. । [गोत्रि. । इला. ।

वर्भटः । पुं । कर्कटिकालतायाम् । कौकुड ।

वर्भः (कण्टकः) । पुं । लवि । टांड़ ।
रा.नि.व.१८ । पर्वटके । कृ.९पा१५३ । वै.निघ.
जिह्वक.ज्व.चि. ।

वर्भकषा (सा) । स्त्री । The plant
Chámará ghása, स्त्रनामख्यातगन्धद्रव्ये ।
चायत्रकषा, चायत्रवात । र.मा.च.टी.भा. । मां-
सरोद्भिष्यत्ताम् । रा.नि.व.१२ ।

वर्भकारतरुः । पुं । शुक्लमदनहवे । वै.निघ. ।

वर्भकारालुः (कः) । पुं । वाराहीकन्दे ।
उग्रोत्र आन् । वै.निघ. ।

वर्भकारिका (री) । स्त्री । वर्भकषायाम् ।
चायत्रवात । मे.ज.द. ।

वर्भकी (रंज) । स्त्री, पुं । वर्भपचिचि । टी-
यटिकी । रा.नि.व.१८ ।

वर्भकीलः । पुं । तन्नामकचुद्ररीणे । जी.वि-
म. । “सुखत्याचमिहाभावात् वर्भकीलः प्रकीर्ति-
तः ।” सु.नि.१३५. । “माषेभ्यस्तुततरान् वर्भ-
कीलान् सितासितान् ।” वा.उ.११५. । पञ्चो-
दे । वर्भ, शत्रिम् । सम्प्राप्तिः — “म्यान्तु प्रकु-
पितः श्रेष्ठाश्च परिग्रह्य वशिः स्त्रियाश्च कीलवद-
शांसि निर्वर्त्यन्ति तानि वर्भकीलान्यशांसि प्रा-
पयते ॥” सु.नि.१५. । “वातेन तोदपाख्ये पि-
तादतिसरकता श्रेष्ठाश्च क्षिप्रता चास्य यद्यितलं
सर्वर्षता ॥” भा.नि. । [वै.निघ. ।

वर्भघटिका । स्त्री । जलीकायां । जौंक्. ।

वर्भचट(टि)का (टी) । स्त्री । वर्भचव्या ।
टांमटिके । त्रिका. । वृ.व.श.र. ।

वर्भचिचकम् । स्त्री । चिचकुष्ठे । धवल ।
रा.नि.व.२०. । [व.१८ ।

वर्भजम् । स्त्री । रक्तधाती । लीखि । रा.नि.

वर्भजा । स्त्री । मसूरिकाभेदे । चास्रगीटी-
ति लीके । “स्त्रीटानां मिलनादेशा बहुधांटापि
दृश्यते । एकस्त्रीटा च कृष्णा च बोद्धव्या वर्भजा-
भिधा ॥” भा. ।

वर्भंटी । स्त्री । जलीकायां । जौंक्. । वै.निघ.

वर्भण्वती । स्त्री । कदलीहवे । मे. ।

वर्भतरङ्गः । पुं । लवङ्गीहवे । मांज.८०.
ता । रा.नि.व.१८ । वर्भकीलरीणे । जी.विम. ।
वै.निघ. ।

वर्भदलम् । स्त्री । चद्रकुष्ठभेदे । लवण-
— “रक्तं सगुलं कश्चुम्भत् सस्त्रीटं दलयत्यपि । तत्र
वर्भदलमाख्यातं स्त्र्यस्यासदृशं यत् ॥” भा. । च-
व्यस — “स्युर्ध्वेन कश्चुव्ययनोवचोपासलेषु तत्रवर्भ-
लं वदन्ति ।” सु.नि.५५. ।

वर्भद्रुषिका । स्त्री । वर्भरीगविशेषे । कौं-
ठे त्राग । रा.नि.व.२०. । खज्ज्याम् । हूणकूनि ।
वै.निघ. ।

वर्भद्रुमः । पुं । मूर्जहवे । रा.नि.व.२२. ।

वर्भनाशकः । पुं । चन्द्रशे. शत्रिम् । भा. ।

वर्भन् । स्त्री । वृषवल्गुलि । गांटर शत्रिम् ।
लगिन्द्रिये, यत् वृषधरानाशकलीति । वृषिकान्त
ख्यातम् । टांड़ । रा.नि.व.१८ ।

चर्मपत्रा (घी) । स्त्री, पुं (च; चः) । चर्म-
चटिकायां । जाम्बिकी । जटा । रा.नि.व.१६ ।

चर्मपिण्डका । स्त्री । मरुत्कारोगमेदे । चर्म-
पुनः वसु । लक्षणं—“लण्डरोधाहचिलान्प्रला-
पारतिसंयुताः । दुषिकित्साः समुद्दिष्टाः शिङ्गला-
श्चर्मसंज्ञिताः ॥” सा.नि. । [गोपु] । अम. ।

चर्मप्रमेदिका । स्त्री । चर्मप्रमेदनाले ।

चर्मबन्धनम् । स्त्री । मरिच । वै.निघ. ।

चर्मरङ्गा । स्त्री । आवसंकीलतायाम् । आं२
गोपु । रा.नि.व.१ ।

चर्मरी । स्त्री । तन्नामकफलविषमेदे । सु.कल्प.
२५. । See फलविषम् । [गिषु] । वै.निघ. ।

चर्मविन्दुका । स्त्री । शीतपिप्पलीदईकीठरी-

चर्म(र्म)वृक्षः । पुं । भूर्जवृक्षे । सु.कल्प.
५५. । चर्मलौह । सु.चि.११५. । [वै.निघ. ।

चर्मव्रणः । पुं । चर्मरीगमेदे, लूतारीगादौ ।

चर्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् । झरा ।

चर्मसा । स्त्री । जलौकायाम् । वै.निघ. ।

चर्मसारः । पुं । शरीरस्वरसधाती । अन्न-
ज । रा.नि.व.१८ ।

चर्महन्त्री । स्त्री । चन्द्रशूर । शनिग । भा. ।

चर्माख्यम् । स्त्री । सुद्रकुष्ठमेदे । “अस्त्रेदनं
महावालु यन्मत्स्यशकलीपमं । तदेककुष्ठं चर्माख्यं
बहुलं गजचर्मवत् ॥” भा. । (ख्य) स्त्री । सप्त-
लायाम् । जाम्बिकायां । प.मु. ।

चर्मातुरश्चनम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्माभः । पुं । रसधृती । रा.नि.व.१८ ।

चर्मारकः । पुं । शुक्लहिङ्गुले । वै.निघ. ।

चर्माह्वयः । पुं । पर्यटके । [क२०] । वडु ।
वै.निघ. ।

चर्मा(र्म)हा । स्त्री । समलभ्यां । चर्म-
कया । वा.सु.१५५. । श्यामादिगन्धे । हेमा ।
ब्राह्मणां । वा.टी.चक्षु. ।

चर्मो (रन्) । पुं । भूर्जपत्रवत् । अम. । भङ्ग-
रीटी । गोपु । श.र. । चर्मपटके । वै.निघ. ।

चर्मणम् । स्त्री । चटविधानान्यतमं अग्नि । उ-
र्वाग्र । रा.नि.व.२० । भक्षणे । दन्तैर्मण्डले । ठि-
वानि । हे.च. ।

चर्मितः । वि । दन्तैः भक्षिते । अम. ।

चर्मणिः । पुं । मनुष्ये । वै.निघ. ।

चलः । पुं । शिलावरी । र.मा. । च.द.वा.व्य. ।
महाराज.प्र.तेले । सुवर्णचम्पके । नखे । नवी ।
वै.निघ. । वायुरोगे । कौ.पु. । मे. ।

चलनी । स्त्री । सहायां । पिङ्गु । वै.निघ. ।

चलचक्षुः । पुं । चकोरपक्षिणि । हे.च. ।

चलत्पूर्णमा । स्त्री । चन्द्रकमले । टी.पु.
गोष्ट. । चिका. ।

चलदङ्गः (का) । पुं । मत्स्यमेदे । [चक्रगोष्ट. ।
गुणाः—“चलदङ्गीऽनभिष्यन्दी हितो वाते च री-
चनः ॥” राज.१५. । [५] । रा.नि.व.११ ।

चलदलः (पत्रः) । पुं । अश्वत्थवत् । मद.व. ।

चलद्रुमः । पुं । गीचुरक्षुपि । वै.निघ. ।

चलनम् । स्त्री । कम्पने । भ्रमणे । मे. । पुं ।
हरिणे । जटा. । पादे । हे.च. ।

चलपुच्छः । पुं । खड्गरीटे । वै.निघ. ।

चला । स्त्री । सिद्धके । शिवात्राम । र.मा. ।

चलाचलः । काके । रा.नि.व.१२ । वि । च-
चले । अम. ।

चलातङ्गः । पुं । वातव्याधी । रा.नि.व.२० ।

चलापहः । पुं । वरुणवत् । वरुण गोष्ट. ।
रक्तकुलव्ये । नाग कुठि । वै.निघ. ।

चलुः । पुं । गच्छे । हे.च. ।

चलुकाः । पुं । प्रसृतिमानि । मे. । [१. ।

चविः (वी) । स्त्री । चविकायाम् । चहे । श.

चविकम् । स्त्री । चविकायाम् । भ.रुद्र. ।

चविका । स्त्री । चये । चहे । रा.नि.व.६ ।
गजपिप्पल्याम् । तन्मूले । वै.निघ. ।

चविकाशिरः । स्त्री । पिप्पलीमूले । वै.निघ. ।

चव्य(क)म् । स्त्री । (Piper chaba. Syn.
Chavica officinarum.) खनामस्त्रातक-

चातुर्जातिक्कम् । स्त्री । समभागत्वगीलापचर्च
सरेष । गुडचक्र, एलाह, तेजपत्र, नापेय

अप्रभातं । गुणाः—“चातुर्जातमिदं वर्षं वज्रिक-
च विषापहम् ॥” रा.नि.व.२२ ।

चातुर्थी(थि)कः । पुं । चतुर्थेदिनभवविषम-
ज्वरभेदे । २दिन अञ्जुर अञ्जुर । “चातुर्थीको दग्धं
यति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जहाभ्यां त्रैषिकः पू-
र्वं शिरसोऽनिलसम्भवः ॥” मा.नि. । “चातुर्थीको
नाम गदी दारुणो विषमज्वरः । शीघ्रणः सर्वथा
तूनां बलवर्णाग्निनाशनः । त्रिदोषजो विकारः
स्यादस्थिमज्जगतोऽनिलः । कुपितं पित्तमेवमु क-
फसैवं स्वरकारुतः । शीतदाहकरभीत्रस्त्रिकालम-
नुवर्तते । स सन्निपातसम्भूतो विषमो विषमज्वरः ।
जहं कायस्य गृह्णाति यः पूर्वं सोऽनिलात्मकः ।
पूर्वं गृह्णात्यधःकायं श्लेष्मपूर्वज्वरश्च सः ॥” हा-
रीतः ।

चातुर्भद्र(क)म् । क्ली । कफाधिकपित्तश्लेष्मज्व-
रे योगभेदे । शुष्मी अतिविषा सुप्ता गुडूची चेति
चतुष्टये । “नागरातिविषा सुप्ता त्रयमेतच्चकावि-
कं । गुडूच्या भिक्षितं तच्च चातुर्भद्रकमुच्यते ॥”
रा.नि.व.२२ ।

चातुर्भद्रकपञ्चमूलम् । क्ली । तत्पञ्चमूली-
किरातादिगणकृते सान्निपातिकज्वरे योगविशेषे ।
सि.यो. ।

चातुर्भद्रावलेहिका । स्त्री । कासश्वासहरे
कफघ्नोऽवलेहभेदे । “कटफलं पौलकं शङ्खो लण्णा
च मधुना सह ।” “वनलण्णाक्षणाशङ्खीचूर्णं चोद्रेण
संयुतं । शिशीर्ज्वरातिसारघ्नम् ॥” च.द. ।

चान्द्रम् । क्ली । रौप्ये । पुं । चन्द्रकान्तमणौ ।
ह.च. ।

चान्द्रकम् । क्ली । शुण्ड्याम् । रा.नि.व.६ ।

चान्द्रा । स्त्री । अतिविषायाम् । अ०त०हे० ।
रा.नि.व.६ । [नि.व.६ ।

चान्द्राख्यम् । क्ली । चान्द्रके । आ० । रा.

चान्द्री । स्त्री । सीमराख्याम् । मेगश्राज ।
त्रैतकण्टकाख्याम् । रा.नि.व.४ । [जटा. ।

चाप(व)पटः । पुं । पियालवृक्षे । मेगश्राज ।

चामरः । पुं । चमरीरुधौ । गण्डस्थले । गी० ।
मे. । शयिपथे । वै.निघ. । चमरीलोमव्यजने । त-
हायुगुणाः—बीजस्फुरः नक्षिकादिवारकश्च । राज.

चामरपुष्पः (कः) । पुं । गुवाकवृक्षे । आब-
वृक्षे । केतकवृक्षे । कृष्णा गी० । (कः) कामीश
केशे धाज । मे. ।

चामरा (री) । स्त्री । चामरे । अ.टी.भ. ।
(री रन्) पुं । चन्दे । चिका. ।

चामली । स्त्री । अन्नमण्डे । प.सु. ।

चामीकरम् । क्ली । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।
धुलूरे । अम. । नागकेशरपुष्पे । प.सु. ।

चाम्येयः । पुं । क्ली । नागकेशरवृक्षे । नागेश-
श्च गी० । रा.नि.व.६ । चम्पकवृक्षे । ठा०पात्र
गी० । प.सु. । च.द.वा.व्या.चि. । पद्मकेशरे ।
भा. । सुवर्णचम्पके, नागचम्पके । नागेशश्च ठा०-
पा. । वै.निघ. । क्ली । स्वर्णे । चिका. ।

चाम्येयकम् । क्ली । किञ्चुके । पद्मकेशर ।
रा.नि.व.१० ।

चारम् । क्ली । कृत्रिमविषे । ह.च. ।

चारः (कः) । पुं । पियालवृक्षे । अस्य बीजं
‘चारदाना’ इत्युच्यते । मेगश्राज । देशीय वी-
जकृच्छरादीनां, मेगश्राजवीज कृच्छे । मं चार-
ली । कं चारवीज । गुणाः—पक्वं फलं बन्धं गौक्षं
गुरु । तबीजं मधुरं बन्धं पित्तदाहघ्नश्च । रा.नि.
व.११ ।

चारटिका (टी) । स्त्री । नीलीनामक्षुपे ।
नील गी० । रा.नि.व.४, पैशाचघृते । नलीनाम-
गन्धद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । गुञ्जायाम् । वा.उ.६६
अ. । भा.उपदंश चि. । (टी) स्थलपश्याम् ।
शुणपत्र । वा.उ.६५, च.द.उ.व्या.चि. महापैशा-
चघृते । भूय्यामलक्याम् । रा.नि.व.५ ।

चारणी । स्त्री । करवीरपुष्पवृक्षे । स्थलपश्याम् ।
शुणपत्र । वै.निघ. ।

चारवायुः । पुं । शीतलसुरभिवाते । चिका. ।

चारवीजम् । क्ली । पियालबीजे । मेगश्राजवि-
टि । हि चारदाना । रा.नि.व.११ ।

चारिणी । स्त्री । करुणौपुष्पवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

चारिचा । स्त्री । तिलिङ्गीवृक्षे । शर. ।

चारिलः । पुं । शशचातिनि । भ.भा.त्रि. । सु.
सू.७५. १. ।

चारिवाक् । स्त्री । अजयंश्याम् । वै.निघ. ।
 चारी । स्त्री । हिलनीचिकायाम् । शि०क. ।
 भा.पू.१म.भाकव. । [शालतरौ । वै.निघ. ।
 चारु । स्त्री । पद्मकाष्ठे । केसरि । कूङ्गम् । पुं ।
 चारुक् । पुं । शरबीजे । गुणाः—“चारुकी
 मधुरी रुची रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुह-
 ल्यश्च कषायो वातकीपनः ॥” भा.पू.१म.धान्यव. ।
 स्त्री । रक्तचन्दने । वै.निघ. ।
 चारुकेश(स)रा । स्त्री । नागरमुलायाम् ।
 तरुचीपुष्पे । रा.नि.व.१० ।
 चारुकेशा । स्त्री । वनमल्लिकायाम् । वै.निघ. ।
 चारुदर्शनः । पुं । मल्लवत् । पाकूङ्ग गाह्य ।
 मद.व.५ ।
 चारुदारुः । पुं । मल्लवत् । वै.निघ. ।
 चारुधाम । स्त्री । आचहरिद्रायां । वै.निघ. ।
 चारुनालकम् । स्त्री । रक्तपत्रे ।
 चारुपत्रिका (ची) (र्णी) । स्त्री । प्रसारि-
 ख्याम् । गङ्गुजांशुनिघा । रा.नि.व.५ । मद.व.१ ।
 चारुफला । स्त्री । द्राक्षालतायां । रा.नि.व.११ ।
 चारुमोदा । स्त्री । पीतयूथिकायां । वै.निघ. ।
 चारुयूथी । स्त्री । शुक्रयूथिकायां । वै.निघ. ।
 चारुव्रतम् । स्त्री । खड्गे । वै.निघ. ।
 चारुलोचनः । पुं । हरिचे । चिक। ।
 चारुवर्तिनी । स्त्री । लाक्षायां । वै.निघ. ।
 चारुवृक्षः । पुं । मल्लवत् । मद.व.५ ।
 चारुशिला । स्त्री । रत्ने । चिक। ।
 चालः । पुं । स्वर्णभूषणचिणि । वै.निघ. । द-
 न्तचालरीगे । [खानान्तरनयने । सु.सु.७अ. ।
 चालनम् । स्त्री । पिले । वै.निघ. । खानात्
 चापः (सः) । पुं । तन्नामकपण्डिणि । कि०उ. ।
 (पय्यापथ्ये) । च. । स्वर्णचातके । ८गा०।८७। वा ।
 नीलगन्धे पाथी । च.टी.भ. । (सः) रची । मी. ।
 चाशुक् । पुं । दिनिग्धवे । प.सु.५ ।
 चिकः (कः) । पुं । कुन्दयाम् । हूँचा ।

चिका. । (कस्) स्त्री । गुवाके । चिकि शृणात्रि ।
 वै.निघ. । [चमेदे । चिका. ।
 चिक(कु)रः । पुं । केशे । रा.नि.व.१८ । ह-
 चिकित्सकः । पुं । वैद्ये । रा.नि.व.२० । स
 विविधः—एकः प्राणाभिसरः रोगहृन्ना, अन्यः
 रोगाभिसरः प्राणहृन्ना च ।
 चिकित्सा । स्त्री । रोगनिदानप्रतिकारः । “चि-
 कित्सा तप्यतीकारः ।” रा.नि.व.२० । “या क्रिया
 व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । याभिः
 क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः सर्माः । सा चिकि-
 त्सा विकाराणां कर्म्यं तद्विषजां मतम् ॥” भा. ।
 सा विधा यथा—“आसुरी मानुषी दैवी चिकि-
 त्सा त्रिविधा मता । शस्त्रैः कषायैर्लौह्यायेः क्रम-
 चान्त्या सुपूजिता ॥” भैष. । सा च पुनरष्टधा—
 “कचिद्वर्धः कचिन्मैत्रं कचिदर्थः कचिदशः । क-
 र्माभ्यासः कचिच्चापि चिकित्सा नास्ति निष्फला ।”
 वैद्यकसंख्ये १अ. । [शेषे ।
 चिकित्साकलिका । स्त्री । वैद्यकसंयहवि-
 चिकित्साङ्गम् । स्त्री । चिकित्साया अङ्गमत-
 के, रोगी द्रुतो भिषक् चापुः द्रव्यं सेवकः सदी-
 यधचेति । भा. । [यापतिकृते ।
 चिकित्साञ्जनम् । स्त्री । वैद्यकयन्त्रमेदे वि-
 चिकित्सादीपकः । पुं । धन्वनरिक्ततमि-
 कित्सायमे । [कित्सासंर. ।
 चिकित्सादीपिका । स्त्री । वङ्गसेनकृतचि-
 चिकित्साप्राभृतः । पुं । वैद्ये । च.सु.१६अ. ।
 चिकित्साप्राभृतसुपायनं यथेति विषयः ।
 चिकित्सासूत्रम् । स्त्री । चिकित्सासंयहमेदे
 चिकित्सार्णवः । पुं । सदानन्दगुल्लकृतचि-
 कित्साशास्त्रे ।
 चिकित्सितम् । स्त्री । चिकित्सायां । २.सा. ।
 चिकित्स्यः । वि. । चिकित्साहे । चिकि०साः
 योग्या । तद्गुणाः—“निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तं
 सत्त्वेन चक्षुषा । चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यश्च
 त्रौ जितेन्द्रियः ॥” भा. ।
 चिकूलः । पुं । दन्तीवत् । वै.निघ. ।
 चिकणः (पूगः) । पुं । पूगवत् । ७पां

गाँछ । ली । पूगफले । रा.नि.व.११ । क्षिप्रव्यञ्जनादी । चिकुण । अम. ।

चिकुणा (णी) । ली । पूगफले । चिकि उ-गाँछ । रा.नि.व.११ । श.र. । [वै.निघ. ।

चिकुसः । पुं । यवचूर्णे । हे.च. । यवपिष्टके ।

चिकु । ली । पूगफले । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।

चिकुणा । ली । पूगहवे । वै.निघ. ।

चिकिरः । पुं । सूचिकविशेषे । तद्वष्टे—“चिकिरण शिरोदुःखं शोफो हिक्कावमी तथा ।” सु.कल्प.६अ. ।

चिकुटः (ङः) । पुं । मन्त्राभेदे । (श्रीटाचिङ्गो, गङ्गा चिङ्गी । गुणाः—“चिकुटस्तु गुरुर्ग्राही मधुरो बलवद्भेदः । मेदःपित्तासजिह्वी रोचनः कफवातलः ॥” राज.३प. । श.भा. ।

चिकुटी । ली । चद्रचिकुटे । शुबचिङ्गी । गुणाः—मधुरा हृद्या वातघ्नी गुरुः श्लेष्मकरी च । राज.३प. ।

चिचण्डः (ण्डा) (ण्डिका) । पुं, ली । (Trichosanthes anguinae.) फलशाकविशेषे । चिचिन्ना, चिचिङ्गा । गुणाः—वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः कृचिप्रदः श्लेधे हितः गुणैः पटीलत ईषङ्गीनय । भा.पू.१भ.शाकव. । शीघरीगे हितं पटीलाग्र्यगुणः । मद. ।

चिचिः । पुं । चिचकहवे । गुणाः—दीपनः पाचनः आमपाचनय । शार्ङ्ग. ।

चिचिचिङ्गः । पुं । वायव्यकोटविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See कोटः ।

चिञ्चा (ञ्चिका) । ली । (Tamarindus Indica.) Tamarind tree. तिलिङ्गीहवे । उर्दुग गाँछ । रा.नि.व.११ । मद.व.६ । नाङ्गी-चवल्पशाके, चुचुशाके । उर्दुग । वै.निघ. ।

चिञ्चातैलम् । ली । तिलिङ्गीबीजभवतैले । कैशेवीजैर तेल । गुणाः—कटुपाकं लिखनं वातकफघ्नं रुच्यं नातिशीतलं कषायघ्न । रा.नि.व.१५ ।

चिञ्चाकम् । ली । (Rumex vesicatori-

us.) अम्लशाके । चूका शाक । चिञ्चासारि । उर्दु-डुलेर अम्ल । रा.नि.व.११ ।

चिञ्चासारः । पुं । (Rumex vesicatori-us.) अम्लशाके । चूका शाक । अम्लसारि । उर्दु-डुलेर सार, अम्लर वा अम्ल । गुणाः—अम्लघ्नः वातघ्नः कफदाहघ्नः । शर्करामिश्रः स पित्ताहकफघ्नय । रा.नि.व.११ । [२७अ. ।

चिञ्चितिका । ली । तिलिङ्गीहवे । च.सु.

चिञ्ची । ली । गुञ्जायाम् । कुँड । [निघ. ।

चिञ्चुका । ली । चिञ्चोटके । उर्दुग । वै.

चिञ्चोट(कः) । पुं । (Marsilea den-tata.) चुचुचुपे, मुसाकतिलचुकसीरी मूलशाक-विशेषे । उर्दुग । गुणैः कसीरतुल्यः । भा.पू.१भ.शाकव. । गुणाः—गुरुलम् अजीर्णकरलं शी-तललघ्न । राज.३प. । See चुचु. ।

चिटिका । ली । आरामशीतलायां । वै.निघ. ।

चिङ्गा । ली । खनामकदेवदारी । वै.निघ. ।

चित्तम् । ली । मनसि । रा.नि.व.१८ ।

चित्तभ्रमसन्निपातः । पुं । खनामख्यात-सन्निपातज्वरविशेषे । यथा—“गायति दृश्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीकते मुञ्चेत् । दाह-व्यथाभयार्तां नरस्तु चित्तविभ्रमे ज्वरे भवति ॥” भा.स.१भ. । [च. । अम. ।

चित्तविप्लवः (भ्रमः) । पुं । उन्मादे । हे.

चित्रः । पुं । एरण्डहवे । उेरुङ्गी गाँछ । प.सु. सा.कौ.सिङ्गनादगुगुले । अमीकहवे । रा.नि.व.१० । जेतैरुङ्गे । रा.नि.व.८ । तरमुजि । उरमुज । लावपलिचि । वै.निघ. । चित्रकहवे । रा.नि.व.६ । उच्चिकविशेषे । सु.कल्प.८अ. । See उच्चिकः ।

चित्र(क)म् । ली । चित्रके । तिलके । मी. ।

चित्रकः । पुं । (Plumbago Zeylan-tica.) खनामख्यातचुपे । उिउ गाँछ । चिं चि-ता । मं चित्रक । तें चित्रमुल्लु । उत. रकत-चिता, धुवचिता । स चिञ्चा शलाकपसीदेन । तयोः रक्तएव प्रशस्तः । बाभटसु चिचिचं चिचक-माह चेतपीपुल्लफमेदेन । “यथाज्ञं चित्रकः पुनै-

श्रेयः पीतसितासितैः । यथोत्तरं स गुणवान् बो-
धनाय रसायनम् ॥ वा.उ.३८५. । गुणाः—
कासयहणीकफशोषघ्नः रुचः उष्णः कुष्ठशोथार्शः
कृमिघ्नः वातश्लेष्महरः श्लेष्मपित्तघ्नः पाके कटुकः
पथिकरः पाचनः लघुघ्नः । भा.पू.१५. । एरण्ड-
हवे । हे.च. । श्वेतैरण्डे । षम. । तित्तिरपचि-
षि । तिष्ठति पाथी । मुचुकुन्दहवे । भूकृन्म ।
वै.निघ. । चित्रवर्णोपव्याघ्रे । छिदिवाव । मण्ड-
लिसर्पविशेषे । सु.कल्प.४५. । See सर्पः । शूर-
णे । शूरणमोदके ।

चित्रकजीवी । पुं । जीवके । वै.निघ. ।

चित्रकण्टकः । पुं । गोक्षुरके । वै.निघ. ।

चित्रकण्ठः । पुं । पारावते । जटा. । सारस-
पक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रकन्धरः । पुं । पक्षिविशेषे । वै.निघ. ।

चित्रकर्म्या । पुं । तिमिश्रहवे । श.च. ।

चित्रकाण्डाली । स्त्री । गोनसवल्ग्याम् ।
वै.निघ. ।

चित्रकाथलीहम् । स्त्री । शीघाधिकारे ।
चित्रकमूलग्रन्थीवासामालपर्णीमैश्वरगुडूचोत्तालपु-
ष्पाणां प्र. ६ ती. जारितलोहं यवचारः सौवर्च-
ललवर्णं पिप्पली विट् एषां प्र. चूर्णं ४ ती. गी-
मूत्रं २ श. एकत्र पचेत् । प्रचेपः मधु ३ प. ।
मा. १ ती. सा.कौ. । [रा.नि.व.१८ ।

चित्रकायः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । छिदिवाग ।

चित्रकूला । स्त्री । क्रुद्धदन्तीहवे । वै.निघ. ।

चित्रकृत् । पुं । तिमिश्रहवे । षम. ।

चित्रकोलः । पुं । चाक्षनेधे । अञ्जनी । चिका. ।

चित्रगन्धम् । स्त्री । हरिताले । रा.नि.व.११ ।

चित्रगन्धा । स्त्री । शुकनासायाम् । भामार ।
वै.निघ. ।

चित्रगुडिका । स्त्री । वातग्रहण्याम् । “चि-
त्रके पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लवणानि च । व्योषं
हृद्गजमोदाश्च चय्यचैकत्र चूर्णयेत् । गुडिका मा-
तुलुङ्गश्च दाडिमश्च रसेन वा ॥” च.द. । भा. ।

चित्रशोवः । पुं । सारसपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रशटम् । स्त्री । वक्त्रे । वै.निघ. ।

चित्रतण्डुलम् । स्त्री । विडङ्गे । प.सु. ।

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गचुपे । रा.नि.व.६ ।

चित्रतनुः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रत्वक् । पुं । भूर्जहवे । रा.नि.व.८ ।

चित्रदण्डकः । पुं । शूरणचुपे । उग गाङ् ।
र.सा.सं. । वनशूरणे । कापोसहवे । वै.निघ. ।

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवाकणीलतायाम् ।
वड् भाकाल । रा.नि.व.३ ।

चित्रदेहः । पुं । लावपक्षिणि । वै.निघ. ।

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकायाम् । भालिक
पाथी । हारा. ।

चित्रपत्रः । पुं । भूर्जहवे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रकः । पुं । मयूरे । वै.निघ. ।

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् । यन्-
घवा । रा.नि.व.५. । पृथ्विपर्णाम् । चाकूलिश ।
वै.निघ. । कपित्थपर्णीहवे । र.मा. ।

चित्रपत्री । स्त्री । महाराष्ट्रीनामसुपे, जलपि-
पल्याम् । कौण्ड । रा.नि.व.४ । पृथ्विपर्णाम् ।
वै.निघ. ।

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायां । श.मा. ।

चित्रपर्णिका (र्णी) । स्त्री । पृथ्विपर्णां
चाकूलिश । जलपिपल्याम् । र.मा. । रा.नि.व.
४ । कर्णकोटालतायां । काण्डकोट । रा.नि.
व.३ । मन्निठायाम् । प.सु. ।

चित्रपक्षः । पुं । वनकुट्टे । तित्तिरपक्षिणि
तिष्ठति पाथी । चिका. । जटा. ।

चित्रपाठी (ली) । पुं । चित्रके । वै.निघ. ।

चित्रपादा । स्त्री । शारिकायाम् । हारा. ।

चित्रपिच्छः (कः) । पुं । मयूरे । चिका.
च.चि.२७५. ।

चित्रपुङ्खः । पुं । शरे । चिका. ।

चित्रपुष्पी । स्त्री । चम्पुठायाम् । रा.नि.व.४
पुं । आमातकहवे । वै.निघ. ।

चित्रपृष्ठः । पुं । चटकपक्षिणि । हारा. ।

चित्रप्रिया । स्त्री । हरिताले । वै.निघ. ।

चित्रफलः (कः) । पुं । तरलुजहवे । चि-
का । (Mystus chitala.) चित्तलमत्से ।
छिउल गांश्च । गुणाः—गुणः स्नादुः क्षिपः हृष्यः
वल्गुश्च । राज.३५ ।

चित्रफला । स्त्री । महेन्द्रवाकण्याम् । वड्ड मां-
कां । लिङ्गित्याम् । हिं पञ्चगुडिया । रा.नि.व.
१ । चिर्भिटायाम् । कण्टकाय्याम् । भा.४भ.पूलना-
यह चि. । वार्ताको । रा.नि.व.४ । पटोखे । मख्य-
भेदे । कनूरे गांश्च । श.र. । [चर्कहवे । श.र. ।

चित्रभानुः । पुं । चित्रकहवे । भङ्गायकहवे ।

चित्रभेषजम् (जा) । स्त्री, स्त्री । काकोद-
म्बिकायाम् । रा.नि.व.११ । मद्.व.५ ।

चित्रमण्डलः । पुं । मण्डलिसर्पविशेषे । सु-
कल.४५ । See मण्डली ।

चित्रमृगः । पुं । चित्रवर्णमृगे । च. ।

चित्रमेखलः । पुं । मयूरे । चिका. ।

चित्रयोधी (इन्) पुं । चर्जुनहवे । रा.नि.
व.६ । खावपचिषि । वै.निघ. ।

चित्ररञ्जकम् । स्त्री । वङ्गे । वै.निघ. ।

चित्रलता । स्त्री । मन्त्रिष्ठायां । रा.नि.व.६ ।

चित्रला । स्त्री । गीरल्याम् । रा.नि.व.५ ।
राजिकायाम् । द्राहे । वै.निघ. ।

चित्रलेखिनी । स्त्री । तुलिकायाम् । हारा. ।

चित्रलोचना । स्त्री । शारिकापचिषि । कटा. ।

चित्रवदालः । पुं । मख्यभेदे । छिउल गांश्च ।
जटा. ।

चित्रवर्त्तिनी । स्त्री । शृङ्गकवीजे । वै.निघ. ।

चित्रवस्त्रिकम् । स्त्री । तरलुजफले । तद्र-
मुख । पुं । वदालमत्से । हि.च. ।

चित्रवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवाकणीलतायाम् ।
वड्ड मांकां । रा.नि.व.३ ।

चित्रवीजः । पुं । रत्नोरखे । (जा) स्त्री । वि-
ष्टके । रा.नि.व.८ ।

चित्रवीर्यः । पुं । रत्नोरखे । रा.नि.व.८ ।

चित्रव्याघ्रः । पुं । चित्रकव्याघ्रे । रा.नि.व.१६ ।

चित्रशीर्षः । पुं । वायव्यकोटविशेषे । सु.कल.
८५ । See कोटः ।

चित्रशोकः । पुं । चशोकहवे । वै.निघ. ।

चित्रसर्पः । मालुधानसर्पे । श.र. ।

चित्रसारा । स्त्री । हरितालि । वै.निघ. ।

चित्रक्षुपः । पुं । द्रोणपुष्पायाम् । पलपत्रिणि ।
रा.नि.व.५ ।

चित्रांशुः । पुं । गुग्गुली । ज.द.१२५ ।

चित्रा । स्त्री । इन्द्रवाकण्याम् । त्रांशान्शनी ।
दन्त्याम् । दन्तीमुखे । च.द.५पञ्चा.चि. । च.सू.४
५ । विष्टङ्गायाम् । विडङ्ग । मन्त्रिष्ठायाम् ।
गोडुन्नायाम् । द्रांश्च गोमक । प.सु. । हृद्द-
न्त्याम् । भा. । आखुकर्णीलतायाम् । मूर्वाकां ।
रा.नि.व.३ । वा.सू.१५५ । मृतप्रेष्याम् । रा.नि.
व.४ । द्रवन्त्याम् । रा.नि.व.५ । गण्डदून्त्यायाम् ।
रा.नि.व.८ । [नि.व.१२ ।

चित्राङ्गम् । स्त्री । हरितालि । हिङ्गुले । रा.

चित्राङ्गः । पुं । चित्रकहवे । रक्तचित्रके । रा.
नि.व.६ । सर्पविशेषे । छिउलगां । रा.नि.व.१६ ।
हरिणविशेषे । गुणाः—“चित्राङ्गो वातशमनो हं-
हणो वलङ्कशतः । शेषलः कथितो वापि दुर्जरी
मेदवहेन ॥” अचि.२० । हृषिके । दिष्ट । वै.
निघ. ।

चित्राङ्गा (ङ्गी) । स्त्री । मन्त्रिष्ठायाम् । रा.
नि.व.६ । राजसुष्याम् । गंशा कद्रला । प.सु. ।
कर्णजलीकायाम् । रा.नि.व.१६ ।

चित्रान्नम् । स्त्री । खेचरात्रे । वै.निघ. ।

चित्रापूपः । पुं । अपूपविशेषे । छिउंहे पि-
ठा । चिका. ।

चित्रास्वररसः । पुं । यङ्ग्यधिकारे । पार-
दः १ भ. ताव १ भ. गन्धकः १ भ. दिनं मर्दयेत् ।
अथ छताभ्यन्ते लोहपात्रे स्रष्टप्रिना मङ्गरं पञ्च
लोहदण्डेन चालयेत् । अवतार्य नीरक्तकाथेन
दिनत्रयं भावयेत् । मात्रा १ मात्रा ।

चित्रायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलोहि । रा.नि.व.११ ।

चित्राली । स्त्री । तिलकुसुमे । [चिका. ।

चित्राक्षी । स्त्री । शारिकायां । आनिकपांथी ।

चिचिकः । पुं । चैवमासि । श.र. ।

चिचौदनम् । स्त्री । विचित्रानि । चैवदानम् ।

चिन्तामणिसत्तुमुखः । पुं । वातस्याधी र. सः । रससिद्धं २ ती. लोहं १ ती. अभं १ ती. स्वर्णं ॥० ती. द्रुतकुक्षारीरसेन सम्यग् एरुष्यपत्रै- रात्रेण धान्यमध्ये ३ दिनं स्थापयेत् । भेष. ।

चिन्तामणिरसः । पुं । जीर्णज्वर रसः । च- रितालं शक्तिचूर्णे (वा तालचूर्णे) तुल्यत्वं समभावं जलेन पिष्टा चक्रिका कायेया । अथ शरावसंपुटे गजपुटेन रात्रौ पचेत् । र.सा.सं. । [कोषः ।

चिन्तिङा (ङी) । स्त्री । तिलिङ्गा । हि.

चिन्तः । पुं । चिन्तनम् । चीना धान । श.च. ।

चिपिटः । पुं । चपल्य नेत्ररीगविशेषः । च- प्लेन पिष्टौ त्रोग । ज.द.३०च. । चिपौटके । टिङ्गा । छ.च. ।

चिपिटकः । पुं । पृथुके । टिङ्गे । हि. बुद्धा- चिका । गुणाः—गुरुः क्षिप्तः ईहणः कफवई- नश्च । राज. । See पृथुकः ।

चिषिटा । स्त्री । गुष्ठासिनीहवे । रा.नि.व. ४ । वनकुलये । वै.निच. ।

चिपुटः । पुं । चिपिटके । रुद्रकीचः ।

चिप्पटम् । स्त्री । वस्त्रे । वै.निच. ।

चिप्यः । पुं । नखमांसयित्वाक्षरीमे । आङ्- ल. हांङ् । वेङ्क्वा इति भा.स.४४. । चिप्यलच- चं—“नखमांसमधिहाय वातः पित्तं देहिनो । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमादिशेत्” । सु.नि.१३च. ।

चिमः । पुं । पट्टाक्षे । पाटिनीक । श.सा. ।

चिमिः (कः) । पुं । तिमिमक्षेत्र । पट्टाक्षे । श.सा. । शकपचिणि । श.र. ।

चिमिचिमिः । स्त्री । वातजपीडायाम् । भि- न्मिनीति लोके ।

चिरम् । स्त्री । स्वर्णं । वै.निच. । [जटा. ।

चिरजीवकः । पुं । असहवे । जीवकाहवे ।

चिरजीविनी । स्त्री । शाल्वलीहवे । वै.निच. ।

चिरजी(स्त्री)वी । पुं । जीवके । रा.नि.व. ।

५ । शाल्वलीहवे । रा.नि.व.८ । काके । मे. । छ.च. । स्रक्पायाम् । पिङ्गे ।

चिरज्वरः । पुं । दीर्घकाष्ठानुषन्धिज्वरः । वा. वि.१च. । वरुषः । [नि.व.१८ ।

चिरटी । स्त्री । प्रातरज्ज्वायां स्त्रियि । रा.

चिरतिक्तः । पुं । किराततिक्तके । चिराता । श.र. । (क्रा) स्त्री । तिक्तककटिकायाम् । तिङ्- काकड्डी । वै.निच. ।

चिरन्तनम् । स्त्री । पुष्करमूले । वै.निच. ।

चिरपत्रकः । पुं । रुद्रसर्जहवे, लघुशालहवे । वै.निच. । [क्रा. वै.निच. ।

चिरपत्रा (ची) । स्त्री । भूमिजम्बूहवे । दन

चिरपचिका । स्त्री । पुष्पुशाके । वै.निच. ।

चिरपर्यः । पुं । सर्जहवे । शाल गीह । वै. निच. । [वि. चिरकासिन पक्षे रोमे ।

चिरपाकी । पुं । कपित्थहवे । रा.नि.व.११ ।

चिरपुष्पः । पुं । वकुलहवे । रा.नि.व.१० ।

चिरपोटा । स्त्री । वाक्कमेदे । वेङ्गुशविट्- य । वै.निच. ।

चिरमेही । पुं । गर्भे । चिका । छ.च. ।

चिरम्भषः । पुं । चित्रपचिणि । टिल पाथी । चिका. ।

चिरविल्वः (कः) । पुं । करञ्जहवे । उहत्त- कञ्ज । रा.नि.व.६ । च.सू.४च. । सु.चि.२च. ।

चिरा । स्त्री । खनामस्थानगन्धद्रे । टिङ्गा- मेवदाक । जलीकायाम् । जौंकं । वै.निच. ।

चिराटिका । स्त्री । चेतपुनर्नवायाम् । चैरा- प्रणा । रा.नि.व.६ । लीहचटकायाम् । भेष.य- लवि.विद्याचराभे । चटिकायाम् । पांठाङ्गी । वेद्यकसंयहः ।

चिरातच्छदा । स्त्री । कच्छलीहवे । वै.निच. ।

चिरातिक्तः । पुं । चिरतिक्तके । चिराता । श.र. । [वै.निच. ।

चिरायुः । पुं । तालहवे । रा.नि.व.६ । काके ।

चिरिः । पुं । चित्रपचिणि । टिल पाथी । वै.निच. । शकपचिणि । टिङ्गा पाथी । चिका. ।

चिरिटी । स्त्री । प्रतुदपलिविशेषे । अ.सू.२०५ ।

चिरिण्टी । स्त्री । अक्षपुण्याम् । रा.नि.व.१ ।
युवत्यां । मे. ।

चिरिपचः । पुं । अक्षकारवेले । वै.नि.च. ।

चिरिल्लः । पुं । मङ्गलस्यभेदे । वै.नि.च. ।

चिरिविल्लः । पुं । करल्लहवे । उह्र करल्लह ।
अ.टी.भ. ।

चिरु । स्त्री । बाहुसन्धी । अ.च. ।

चिर्मंटी । स्त्री । राजसुष्याम् । गङ्गा कन्या ।
प.सु. । फलशाकविशेषे । कं.कूड़, गंगाभूक, कू-
टि । हिं भुजुर । मं. विलवेधाकं अरभिके । गुणाः
—वाले तिका ईषदस्मा च, पाके दीपनी । शु-
का रवा श्लेष्मवातारुचिघ्नी जायघ्नी रोचनी दी-
पनी च । रा.नि.व.७ । “चिर्मंटं सधुरं रुचं गुरु
पित्तकफापहम् । अनुषं याहि विटभि पक्कम् ए-
व पित्तम् ॥” भा.पू.१३.पावव. । पुषच चि-
र्मंटचैव दोषत्रयकरं व्युतं । अपक्वं जीर्णकफकृत्
पक्वं किञ्चिद्विशिष्यते ॥” अचि.१६५. ।

चिर्मंटः । पुं । स्त्री । चिर्मंटिकायाम् । कूटो ।
रा.नि.व.७ ।

चिर्मंटिका (टिका) (टी) । स्त्री । चिर्मन्वा-
म्, कर्कटिकायाम् । कूटो, कं.कूड़ । रा.नि.व.७ ।

चिलमीलिका । स्त्री । खद्योते । मे. ।

चिलि(ली)चि(ची)मः (मिः) । पुं । मन्त्रा-
भेदे । ननां (ननां), वेले गुड् गुडि गाह् । स-
लघुः रुचः अनभिषन्धी वातकरः कफघ्नश्च ।
चैरुमीने । छा.१ गाह् । गुणः —लघुः रुचः अ-
नभिषन्धी वातवर्धकः कफघ्नश्च । राज.१५. । अ.
टी.भ. । इहाके । एं हला गाह् । भ. ।

चिलमीलकः (लिका) । पुं । स्त्री । चि-
लिविममसो । अ.टी.भ. । [वै.नि.च. ।

चिलिल्लः । पुं । लवणके । पां.कूड़ गाह् ।

चिल्लः । पुं । तन्नामकपचिणि । टिल गांभी ।
अयं प्रसहजातीयः काकसमगुणः । सु.सू.४६५. ।
चन्दनहवे । वै.नि.च. । क्षिप्रनेत्ररोगे । अम. ।

चिल्लका । स्त्री । क्षिप्रिकायाम् । अ.च. ।

चिल्लभल्ला । स्त्री । मन्त्रीनामकद्रव्ये । अ.टी. ।

चिल्लिः (क्षि(ली)का) (ली) । स्त्री । ख-
नामख्यातपचशक्ते, लघुपचनौरन्ध्रालुके । मां. ।
वेढा मां. । हिं चिल्लारी । सा विधा वेतर-
ल्लघनकभेदेन । वेतचिल्लीगुणाः — सधुरा अचारी
शीतला विदोषघ्नी पथ्या ज्वरघ्नी च । इयं भाभी-
रघीतीरे ख्यता । रक्तचिल्लीगुणाः — वायुक्षतुल्लह
सलवण्य श्लेष्मपित्तघ्नी प्रमेहसूत्रकृच्छ्रघ्नी पथ्या रु-
चिरा च । घनकचिल्लीगुणाः — कटुः तीक्ष्णा क-
क्षूघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.७ लघुपचनी तु चिल्ली
या सा वायुकुसमा मता । च.द. । “तद्विह्वली तु
विशेष्य वातपित्तविकारिणाम् ॥” अचि.१६५. ।
स्त्रीप्रधे । चिल्लपचिणि । गंगां टिल, मन्त्र टि-
ल । वै.नि.च. । क्षिप्रिकायाम् । अ.टी. । भुवि ।
रा.नि.व.१८ ।

चिविः (वुः) । पुं । चिवुके । जटा. । भ. ।

चिविटः । पुं । चिविटे । अ.टी. ।

चिविल्लिका । स्त्री । शकपचविशेषे । मं. कं
चिविल्लि । किङ्गगोत्रि । गुणाः — कटुः कषाय
ज्वरे अतिसारे च हिता रसायनी च । रा.नि.व.५ ।

चिवुकः । पुं । मुचुकन्दहवे । रा.नि.व.१० ।
स्त्री । ओठावरभागे । रू.ति । रा.नि.व.१८ ।

चिह्लम् । स्त्री । रुपे, लक्षणे । अ.टी.भ. । “ल-
क्षणं चिह्नमाकृतिः ।” मा.नि. ।

चिह्लधारिणी । स्त्री । श्यामालतायां । अ.च. ।

चिह्लः (कः) । पुं । वृचविशेषे । चिह्ल ।
हिं चिह्ल । गुणाः — “चिह्लको वातनिर्हारः श्ले-
ष्मघ्नो धातुप्रदिकृत् । आग्नेयो विषवदस्य फलं स-
स्यनिपुदगम् ॥” भा. ।

चीडा । स्त्री । खनामख्यातदेवदारुविशेषे । सा
पश्चाददेशीया अतिसुगन्धिः । ठीड़ा देवदारु,
गुरुद्रवादिवेश्य । गुणः — कटूष्ण कासघ्नी दी-
पनी, अतिसेविता पित्तघ्नमहुरा । रा.नि.व.११ ।

चीडागन्धः । पुं । शीवेदनामकगन्धद्रव्ये । रा.
नि.व.११ ।

चीनम् । स्त्री । शीयके । पुं । लौहविशेषे ।
डोक गोह् । हरिषभेदे । मे. । चटिकाशीनगुणे

शालिधान्विशेषे । चीनांशोऽत्र । अ.सू.१७७. ।
अपाङ्गवन्धनमिदं । सु.सू.१८७. ।

चीनकः । पुं । काककञ्जी । कांशी शनिवि-
शेषः । गुणाः—शोषणं वायुवर्धनं पित्तशेषघ्नं व-
नघ्नं । रा.नि.व.१६ । कङ्कुसमगुणः । भा. । धूम-
के । चीनकपूर्वः । चीनेन कपूर्वः । रा.नि.व.१२ ।
चीनकर्कटिका (टी) । स्त्री । कर्कटोविशे-
षे । चीनां कौकूड । वै.निघ. ।

चीनकपूर्वः । पुं । खनामख्यातकपूर्वः । चीनेन
कपूर्वः । गुणाः—तिक्तः कफक्षयकृष्णकण्डूविहृ-
रः कटुतिक्त ईषच्छीतः पाचनघ्नः । रा.नि.व.११ ।

चीनजम् । स्त्री । तोष्णकौष्ठे । रा.नि.व.१३ ।

चीनपिष्टम् । स्त्री । सौसके । रा.नि.व.१३ ।
सिन्दूरः । हे.च. ।

चीनवन्धः । पुं । अपाङ्गवन्धनविशेषः ।
चीरा कांश्च । बहुभिशीराभिर्भती यन्धनवन्धन-
हितशीराभिरेव वेष्टिताभिर्वन्धनयुक्तश्चीनवन्धः ।
ड. । “चीनवन्धं विजानीयात् चीराभिर्बहुभिर्भत”
इति लक्षणम् । [व.१३ ।

चीनवङ्गम् । स्त्री । शोषके । शि.ग. । रा.नि.
चीना (काः) । स्त्री, पुं । चीनकर्कट्याम् । स-
र्ज्वरसे । धुना । वै.निघ. ।

चीनाकर्कटी । स्त्री । चित्रकूटदेशप्रसिद्धखना-
मख्यातकर्कटिकायाम् । चीना कौकूड । गुणाः—
रुच्यं शीतलं पित्तदाहशोषघ्नं मधुरं तमिदं हृद्य-
म् । रा.नि.व.७ । [शिष्टाद्वये । भेष.वाज्जी. ।

चीनीचापः । पुं । तीपचीनी इति ख्याते व-
चीरम् । स्त्री । वल्कले । गोट्टर छान । जी-
र्यं वल्कलम् । (सुभूतिः) । सौसके । हे.च. । गोत-
ने । मे. । [चुचुशाकि । रा.नि.व.७ ।

चीरपत्रा (त्रिका) । स्त्री । चिल्लीशाके ।

चीरपर्यः । पुं । सर्ज्वरवे । शीत शीत । रा.
नि.व.८ ।

चीरिः । स्त्री । नेत्रांशुके । श.र. ।

चीरिका (री) । स्त्री । किल्लाम् । हे.च. ।

चीरितच्छदा (पत्रिका) । स्त्री । पाण्ड-
शाके । पाणि १ भा. ।

चीरकम् । स्त्री । चेंडर इति ख्याते फले । गु-
णाः—रुचिकरं दाहकरं कफकरं पित्तकरं अ-
नघ्नं । राज.३प. ।

चीर्यपर्यः । पुं । निम्बवे । खर्जूरवे । मु. ।

चीलिका । स्त्री । चीरिकायाम् । श.र. ।

चील्लका । स्त्री । किल्लाम् । श.र. ।

चील्लिका । स्त्री । चिल्लीशाके । वै.निघ. ।

चीवरम् । स्त्री । शाकविशेषः । उषा. ।

चुक्रम् । स्त्री । Distilled vinegar, अन्न-
काञ्जिकविशेषः । निर्कीः । “विनष्टमन्नं मयं वा मधु-
रदवः पुनः संक्षितचुक्रम् ।” शार्ङ्ग. । गुणाः—
तिक्ताक्षं स्वादु कफपित्तघ्नं नासारीगशिरोगदु-
र्गन्धघ्नम् । रा.नि.व.१५ । सस्मानविशेषः । मधु-
सूक्त । “यन्मस्तादि शची भाक्षे सगुडचौद्रकात्रि-
कम् । यद्यत्तु धान्याशिश्यं सुक्तं चुक्रं तदुत्थे ॥”
प.प्र.३ख. । “गुडमाचिकधामांजलमस्तुद्विगुणं क-
मात् । संशान्तिं चुक्रसिद्धार्थं किञ्चित्समधुकाजि-
तम् ॥” तोङ्ग. । हवाक्षे, महाद्वके । गङ्गा । आनि ।
रा.नि.व.६ । जटा. । चुक्रवास्तूकनामपचशाके ।
हूका वेतो । मं चुकावडिलि । भाववती, ह-
लिककौत इति कर्णाटद्वी ख्यातम् । गुणाः—अ-
न्नपर्वं लघु उष्णं वातगुल्फघ्नं रुच्यं दीपनं पथ्यम्
ईषपित्तकरम् । रा.नि.व.७ । अन्नवेतसे । भा. ।

चुक्रः । पुं । अन्नरसे । अन्नपालके । टक १-
ल १ । प.सु. । अन्नवेतसे । मद.व.६ ।

चुक्रकम् । स्त्री । चुके । हूका पाणि १ । प.सु. ।
गुणाः—दुर्जरं मिदं वातघ्नं पित्तकरं गुह्यम् ।
रा.क्र.३प. । पुं । अन्नवेतसे । वै.निघ. ।

चुक्रकेतुः । पुं । अन्नवेतसे । वै.निघ. । [६ ।

चुक्रचण्डिका । स्त्री । तिलिङ्गीवे । मद.व.

चुक्रफलम् । स्त्री । हवाक्षे । आम्बु । रा.
नि.व.६ । [पाणि ६ । भा. ।

चुक्रवास्तूकम् । स्त्री । महाजवास्तूकी । हूक

चुक्रवेतसः । पुं । अन्नवेतसे । वै.निघ. ।

चुक्रवेधकम् । स्त्री । काञ्चीविशेषः । निर्की
रा.नि.व.१० । [वै.निघ.

चुक्रशाकाः । पुं । चुक्रपालके । हूका पाणि १

बुक्रा (क्री) । स्त्री । Indian sorrel. (Rumex vesicarius.) चाङ्गेयम् । अम-
कल । रा.नि.व.५ । अम्रपालङ्गे । छूका पान्ड ।
हिं बुक्रा । गुणाः—“बुक्रा लघ्वतरा स्वादौ वात-
घ्नौ कफपित्तहृत् । कथ्या लघ्वतरा पाके हन्ताके
मातिरोचनी ॥” भा.पू.१भ.शाकव. । तिलिद्यां ।
रा.नि.व.११ ।

बुक्रास्त्रम् । स्त्री । हन्ताके । तैत्तल । रा.नि.
व.६ । चिन्ताके । तैत्तलग्न अश्वल । रा.नि.व.
११ । अम्रकाञ्जिके । गिर्कीप्त ।

बुक्रास्त्रा । स्त्री । अम्रलोणिकायाम् । See
चाङ्गेरी । चिन्तायाम् । काञ्जिकभेदे । गिर्कीप्त ।
वै.निघ. ।

बुक्रि(क्री)का । स्त्री । बुक्रनामककाञ्जिके ।
गिर्कीप्त । रा.नि.व.१५ । अम्रलोणिकायाम् । रा.
नि.व.५ । भा.पू.१भ.शाकव. । कुठारिया इति
च.द.दण्णा.चि. । “बुक्रिका बुक्रिकारसः ।” बु-
क्रपालङ्गे । छूका पान्ड । र.मा. । भा.पू.१भ.
शाकव. । तिलिद्याम् । रा.नि.व.११ । मद.व.६ ।
आमातकफले । वै.निघ. ।

बुचु(चू)कम् । स्त्री । लनायभागे । रा.नि.व.
१८ । श.र. ।

बुचुन्दरः । पुं । कुकुन्दर । छू.८५ । वै.निघ. ।

बुचू । पुं । सुनिषलकशक्ते । चिका. । पचशाक-
भेदे । गुणाः—पाके लघुः कतुघ्नः पिच्छली व-
णिनां हितः कषायः मधुरी यादौ विदोषहृत् च ।
सं.सू.४६अ. ।

बुधु । पुं, स्त्री । (Marsilea dentata.)
पचशाकविशेषे । छू.८८८ । हिं सेवना । तं चि-
न्तयेद् । सा द्विधा बुद्रबुधुमहाबुधुभेदेन । सा.
गुणाः—मधुरा तीक्ष्णा कषाया मलशोधनी गुल्मी-
दरविषमशार्श्विहृणीहरी च । महाबुधुः कटूणां
कषाया मलशोधनी गुल्मशूलोदराशोविषघ्नी रसा-
यनी च । बुद्रबुधुः मधुरा कटूणां कषाया दीप-
नी शूलगुल्मशोधी विषमलक्ष्ण । महाबुधुवीजं कटु
उष्णं गुल्मशूलोदरघ्नं विषघ्नं लघ्वीषघ्नं कण्डूघ्नं
कुष्ठघ्नम् आसुविषघ्नं च । रा.नि.व.४ । रत्नैरम्बे ।
रा.नि.व.८ । कुकुन्दयाम् । हारा. ।

बुधुपत्रः । पुं । बुधुपत्रे । रा.नि.व.४ ।

बुधुरः । पुं । बुधुपत्रे । रा.नि.व.४ ।

बुष्टा (गटी) । स्त्री । क्रदे । कविमज्जलाशय-
भेदे । हे.च. । कूपे । चिका. । [श.र. ।

बुतः (तिः) । पुं, स्त्री । अपानधारे । मलधारे ।

बुम्बकः । पुं, स्त्री । कान्तलीहृदविशेषे । छू.क. ।
हिं बुम्बक । रा.नि.व.१२ । गुणाः—शीतली.ले-
खनी भेदोविषगरक्षक । भा.पू.१भ.उपपस.व. ।

बुम्बला । स्त्री । मृच्छां । मूडीरी । वै.निघ. ।

बुरवः । पुं । कमी । वै.निघ. ।

बुरी । स्त्री । उपकूपे । खण्डमज्जलाशये । हे.च. ।

बुलुकः । पुं । प्रसृतिपरिमाणे । हे.च. । ग-
च्छुषे । घनपङ्के । चिका. । स्त्री । माषमज्जनजले ।

बुलुकी (इन) । पुं । गीधामक्षर । वडिग्रान
माह । श.र. ।

बुलुम्पः । पुं । बाललालने । जटा. ।

बुलुम्पा । स्त्री । काय्याम् । चिका. । [श.र. ।

बुलुम्पी । पुं । शिशुमारकृतिसमक्षेप, उत्पलमक्षेप ।

बुल्लः । पुं । क्षिप्रनेत्रतारीगे । अम. । [श.र. ।

बुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे । कोलीभेदे । मे. ।

बुल्लिः । स्त्री । पाकायंमग्नस्थाने । उन्नान ।
अ.टी. । [वै.निघ. ।

बुल्लिका । स्त्री । शिशुमारविशेषे । उडुक ।

बुल्लिकालवणम् । स्त्री । लवणविशेषे । वै.
निघ. । [राजप्र.तैले. । चिन्तायाम् । मे. ।

बुली । स्त्री । गुवाकपुष्पे । अ.द.वा.प्या.महा-

बुवुकः । पुं । अधरीठाधीभागे । सुखे । वै.निघ. ।

बुस्तः । पुं, स्त्री । स्थालीपकमांसे । पनसफल-
स्यासारभागे । उंति । लिङ्गचं.भ. । कूपे । चिका. ।
मयूरशिखायाम् । अम. ।

बूचुकम् । स्त्री । लनायभागे । रा.नि.व.१८ ।

बूडा । स्त्री । मल्लके । श्वेतगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

बूडामणिः । पुं । गुञ्जालतायाम् । रा.नि.व.
२ । रक्तगुञ्जायाम् । वै.निघ. ।

चूडाञ्जलम् । स्त्री । वृषाक्षे । रा.नि.व.६ ।

चूडालम् । स्त्री । सक्तके । श.र. । स्त्री । श्वेत-
गुह्यायाम् । रा.नि.व.२ । उद्यटायाम् । अम. । अ.
द.१२५. । नागरसुखायाम् । रा.नि.व.६ ।

चूतः (कः) । पुं । आसववे । रा.नि.व.११ ।
पायौ । श.र. । कृपे । मे. ।

चूर्णः । पुं, स्त्री । चक्षुस्फुलि । उं.ङ. । “चूर्ण-
न्तु वस्तुभिः चूर्णैः ।” अम. । रा.नि.व.२० । लच-
णं — “अत्यन्तशुष्कं यद्वयं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तस्याचूर्णं रजः चीदस्तस्यावाकर्षसन्निता । चूर्णे
गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् । चूर्णेषु भ-
र्जितं द्विगु देयं नोत्क्रोदकमवेत् । लिङ्गचूर्णं द्रवैः
सर्वैः घृताद्यैः द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चू-
र्णमाखीडितं द्रवैः ॥” शाङ्ग.६.५. । चारविशेषे ।
छन् । गुणाः—वातश्लेष्मघ्नः मेदोघ्नः । शङ्खचूर्णगु-
णाः—कटुः चारः उष्णः कृमिघ्नश्च । राज. । चूर्ण-
जलगुणाः—“सदुग्धं चूर्णसलिलं मधुमेहं हितं
मतं । अश्वपित्तं च शूलं च पथ्यमप्यौषधश्च तत् ॥”
तत्कारणविधिः—“चतुःकर्षमिमे चूर्णे तोयपञ्चश-
रावके । क्षिप्ते चूर्णोदकं तस्याग्नहरद्वयसंस्थितम् ॥”
अत्रिः ।

चूर्णकः । पुं । भट्टतण्डुलकृतपिष्टे । वै.निघ. ।
षट्कधाग्नमेदे । स त्रीहृद्दीनगुणः । सु.सू.४६
अ. । च.सू.२७अ. । धान्यज्वरे । गजवेद्यकम् । स-
क्तौ । छात्र. । त्रिका. । स्त्री । गुह्यायां । उं.ङ. ।
च.इ.१०अ. ।

चूर्णकौलः । पुं । अश्वत्थ पादरीगमेदे । “स-
ञ्जचूर्णतलवैव चूर्णकौलः ।” अ.द.२८अ. ।

चूर्णकुन्तलः । पुं । अलके । अम. ।

चूर्णखण्डः । पुं, स्त्री । कडरे । कौकुर ।
सुश्रिम् । हारा. । [११] भा. ।

चूर्णपारदः । पुं, स्त्री । द्विज्वले । रा.नि.व.

चूर्णवज्रम् । स्त्री । वैक्रान्तमणौ । रा.नि.व.११ ।

चूर्णमशी । स्त्री । मसीविशेषे । कृष्णसर्पो द-
ह्यमानो यदा कृष्णत्वं गच्छति तदा चूर्णमसीत्युच्य-
ते । सु.वि.८अ. । [नि.व.७ ।

चूर्णशकाङ्कः । पुं । गौरसुवर्णशके । रा.

चूर्णाञ्जनम् । स्त्री । त्रिविधाञ्जनायत्तमे अञ्ज-
ने । उं.ङ. काञ्जना. भा. ।

चूर्णिः (णी) । स्त्री । कपर्दके । उषा. । मे. ।

चूर्णिका । स्त्री । सक्तौ । छात्र. ।

चूर्णितम् । स्त्री । तन्नामककाण्डभर्षेऽस्थिभङ्ग-
रीमे । See भग्नम् ।

चूर्धरः । पुं । कृष्णभके । रा.नि.व.५ ।

चूलः (कः) । पुं । केशे ।

चूलिकम् । स्त्री । लोचिकायाम् । नृत्ती । श.
अ. । गुणाः—याहि वातश्लेष्मघ्नं पाके किञ्चिदन्न-
कारि रुचम् आमयदृणीकासघ्नश्च । वैद्यचन्द्रिका ।

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले । अम. ।

चूलिकालवणम् (चारः) । स्त्री । चुलि-
कालवणे । नकुल.१२अ. । वै.निघ.२भ.अश्रे.वि.
राजवल्गभरसे ।

चूषणम् । स्त्री । चोषणे, पाने । रा.नि.व.२० ।

चूषा । स्त्री । चूषणे । कल्यायां । का.इ.द.६ ।
अम. ।

चेउलपूगम् । स्त्री । कोङ्कणदेशख्याते पूगफल-
विशेषे । रा.नि.व.११ । See अकोटः ।

चेतः । स्त्री । चित्ते । अम. ।

चेत(न)की । स्त्री । हिमालयजन्निशिरहरीन-
क्याम् । प.सु. भा. । See हरीतकी । जाल्याम् ।
जाती कुल । रा.नि.व.१० ।

चेतनः । पुं । मनस्ये । आत्मनि । रा.नि.व.१८ ।
स्त्री । विशिरहरीतक्यां । भग्नतकवृक्षे । वै.निघ.

चेतनाधिष्ठा(स्या)नम् । स्त्री । हृदये । च.
भा.७अ. । [नि.व.११ ।

चेतनिका । स्त्री । चेतकीहरीतक्याम् । रा.

चेतनीया । स्त्री । कडौ । शक्ति । रा.नि.व.५ ।

चेतिका । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे । वै.निघ. ।

चेदारः । पुं । सरटे । वै.निघ. ।

चेलकालक् । स्त्री । गुवाकपुष्पलवि । उं.गोत्रि
कुलेश वा.कु.डा । च.द.वा.व्या.वि. । “व्याघ्रीव-
चाचेलकालक् ॥”

चेलानः (लः) । पुं । लतापणसे । उरभूज । चिका । गुणाः—गुरु मधुरं विष्टम्भि कफवातकरघ्न । राज. १५. ।

चेलीमः । पुं । मल्लविशेषे । वै. निघ. । [म. च.]

चेष्टकः । पुं । तपस्त्रिमस्यै । तपुमि गाछ ।

चेष्टा । स्त्री । काविकव्यापारि । आयासि । बाधनः शरीरप्रवृत्तौ । [नि. व. २०.]

चेष्टानाशः । पुं । इन्द्रियस्त्रापि । प्रलये । रा.

चेष्टितम् । स्त्री । चेष्टायाम् । मे. । [व. २०.]

चेतन्यम् । स्त्री । चेतनायाम् । प्रकृतौ । रा. नि.

चेतसष्टतम् । स्त्री । उन्मादि घृतविशेषे । पा.

ठः—“पञ्चमूल्यावकाशमर्थो व्याघ्रैररुण्डविह्वलाः । मूलां शतावरी चेति ज्ञायेद्विपलिकैरिमेः । कल्याणकस्य चाङ्गेन तद्वत्तं चेतसं स्मृतम् । सर्वचेतोवि-काराणां शसनं परमं मतम् ॥” काशार्थ—कण्टिकाव्री, मालपानि, बृहती, टांकुले, गोंगूर, बेलछान, शोभाङ्गल, पारुलछान, गणिरि-छान, रामा, एरुमुल, तेउडो, बेलेडो, मूसा, भतमूली, अत्रोत्के २ प. जल ७४ अ. शे. १७ अ. घृत ४ अ. । कश्चार्थ—राथालश-शा, त्रिफला, रेणुक, देवदारु, एलवालुक, मालपानी, तगरपादुका, हरिद्रा, दांरुहरि-द्रा, अनन्तमूल, श्रीमालता, शिग्रमु, नी-लोत्पल, एलाइच, मञ्जिष्ठा, मञ्जी, माडिम, नागेश्वर, तानीशपत्र, मालतीकुल, विडङ्ग, टांकुले, कूड, रक्तचन्दन, पद्मकाष्ठ अत्रोत्के २ तो. २ मा. ४ र. । सा. को. भैष. च. द. भा. ।

चेत्यद्रुः (मः) (वृक्षः) । पुं । चयत्यद्रुः । प. सु. । रा. नि. व. ११ । र. मा. ।

चैवः (कः) । पुं । चिन्तनचयुक्तमासि । अम. ।

चैववृक्षः । पुं । आसहवे । वै. निघ. ।

चोक(ख)म् । स्त्री । स्वर्णचौरीमूल । शेषाल-कौटार मूल । “कटुपर्णी हैमवती हैमचौरी हि मावती । हैमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्य-ते ॥” भा. ।

चोचम् । स्त्री । लवि । गुडचक । र. मा. । (सर्वसोभद्ररसे) । कदलीफल । (हारमुन्दती) ।

नारिकेलि । भा. । तालफल । भ. । पत्रे । (कुञ्ज-ख) । चर्मणि । धरणिः । वल्कलि । लत्रङ्गे । हीप-खर्जूर । वै. निघ. । सुकफलाद्यवशेषे । टिवा, टोटा ।

चोचकम् । स्त्री । वल्कलि । श. र. ।

चोदनी । स्त्री । दुरालभायाम् । वै. निघ. ।

चोरः । पुं । चोरके । गोटैंगी । कृष्णश्याम् । (हृडचन्द्रः) । पारसीकयमान्याम् । वै. निघ. कृमि. चि. निम्बादिचूर्णे । शिरीरोगविशेषे । लक्षणं—“हृलेकादातिशरणं वसनं तथैव आधानचूर्णनरुज-च शिशोर्विधाय । यः श्वासमात्रपरिरक्षितजीवयो-गी रोगी बधुभिर्दितः स हि चोरनामा ॥” र-स. र. बाल चि. ।

चोरकः । पुं । वृक्षायाम् । प. सु. । चख्यायां । टोरकौटिक । वा. उ. ६ अ. । च. सु. ४ अ. । खना-मख्यातगन्धद्रव्ये । यन्त्रिपर्णस्यैव भेदे, भट्टेतर इति नेपालदेशे, गाठिवना इति महाराष्ट्रादौ, चौरा इति पार्श्वतोयदेशदौ प्रसिद्धे । वा. उ. २ अ. ख-हालाक्षरदिनैले । गुणाः—तीव्रगन्धः उष्णः तिक्तः वातकफघ्नः नासादीरगुमुखरीगघ्नः अजीर्णहृमिघ्न-च । रा. नि. व. १२ ।

चोरकगटकः । पुं । शङ्खिनीवृक्षे । वै. निघ. ।

चोरकपत्रः । पुं । लाचाहवे । सु. सु. १८ अ. ।

चोरका । स्त्री । चोरपुष्पाम् । टोरहनी । च. द. उन्मा. चि. महापैशाचघ्ने ।

चोरपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । शङ्खिन्याम् । टोरहनी । श. र. । बा. व्या. महाराजप्रसारणीतैले ।

चोरभण्डि(ण्डि)का । स्त्री । बाचाका । वै. निघ. ।

चोरशुण्ठी । स्त्री । चेतकिण्णिच्छा । वै. निघ. ।

चोरसायुः । स्त्री । चेतकाकजहायाम् । काक-नासायाम् । रा. नि. व. १ ।

चौरा । स्त्री । चोरपुष्पाम् । श. च. ।

चोलकम् । स्त्री । वल्कलि । श. र. ।

चोलकी । पुं । शङ्खिन्याम् । वै. निघ. । करीर । नारङ्गे । किष्कुपर्कणि । मे. ।

चोलशुक्रः । पुं । शिरीवेष्टने । चिका ।

चोलीपूगम् । स्त्री । चान्द्रेशभवपूगफल । मं
चोलीपूगफल । कं चोलियचङ्गे । रा.नि.व.११।
See चकोटः । [याम् । भा. ।

चोषः । पुं । चूषणवर्षीडायाम् । पार्श्वज्वाला-
चोथम् । स्त्री । चटविधानान्तमे चन्ने । रा.नि.
व.२० ।

चौन्न(ण्टा,ण्डा)म् । स्त्री । जलाशयविशेष ।
तस्य लक्षणं यथा—“शिलाकौणं स्वयं चयं नीला-
ञ्जनसमीदकं । लतावितानसम्पन्नं चौन्नमित्यभिधी-
यते ॥” भा. ।

चौरः (कः) । पुं । खपरं । वै.निघ. । यन्त्रि-
पर्यं । गैटेटो । रा.नि.व.२० । वै.निघ.अपक्का.
चि.वचावष्टे ।

चौरिकः । पुं । चोरानामगमद्वयं । चोरपु-
ण्याम् । टोहरहनी । च.द.वा.व्या.चि.चटादश-
शतीप्र.तैले ।

चौरी । स्त्री । यन्त्रिपर्यं । वै.निघ. ।

च्यवनप्रायः । पुं । राजयथाधिकारं । दश-
मूलं बला मुद्रपर्यां माषपर्यां पिप्पली कर्कटशङ्खी
भूम्यामलकी द्राक्षा जीवली कुष्ठं अगुरु हरीतकी
कृद्धिः (अभावे बला) कृद्धिः (अभावे मद्बाबला)
जीवकः च्यवनकः (अभावे गुडचौ वंशरोचना) श-
टी मुला पुनर्नवा मेदा (अभावे अश्वगन्धा) चूड्रेला
उत्पलं रक्तचन्दनं भूकुष्माण्डं वासामूलं काकीली

काकजडा व. १ प. पीठलीवडा आमलकी ५००.
शतं, काथार्थं जलं ६४ श. मे. १६ श. । चय
कार्यं गाक्षयेत् । आमलकानि निष्कलीकृतपिष्टा-
नि कारयेत् । आमलकभर्जनार्थं तिलतैलं ६ प.
घृतं ६ प. सिता ५० प. एकच पक्का लिङ्गप्रा-
सिद्धे शीतले च प्रलेपः मधु ६ प. वंशलोचना ४
प. पिप्पलीचूर्णं २ प. त्वगेलापचनागकीशराणां चू-
र्णं प्र. २ तो. । दशमूल, वेलेण्डा, भृगुनी,
माषाणी, पिप्पल, कैंकडाशङ्खी, डूँडे आम-
ला, द्राक्षा, जीवली, कूड, अङ्गूर, हरीतकी,
शङ्खि, वृद्धि, जीवक, श्वशठक, शटी, शूता,
पुनर्नवा, मेदा, छोट एलाट, उ२पल, रक्त-
चन्दन, डूमिकुशा०, वासकमूल, काकोली,
काकूरूँटी अत्रोत्पदे १ प. पोटीनीवक आ-
मलकी ६०० शत, काथार्थं जल ७४ श. मे.
१७ श. । छीकिरा कथं लहेवे । एवम्
पोटीनीवक आमलकी आँटी फेलाहिरा दि-
रा शत्रु वाटिया लहेवे । आमलकी भर्जनार्थं
तिलतैल ७ प. घृत ७ प. मिहिरा ६० प.
एकत्र पाक करिया लेहपाक सिद्ध लहेवे
एवं शीतल लहेवे अत्रोत्प मधु ७ प. वंश-
लोचना ४ प. पिप्पल २ प. गुडवृक्ष, एलाट,
तेजपत्र, नागेश्वर अत्रोत्पदे चूर्ण २ तो. ।
च. । सा.की. । [श.र. ।

च्युतिः । स्त्री । भगे । इ.च. । पायी । मलघात

च्युरवः । पुं । कफजकमिमेदि । च.वि.७५ ।

छ

छगः । पुं । छाने । चिका. ।

छगणः । पुं । स्त्री । करीषे । चिका. ।

छगलः (कः) । पुं, स्त्री । छाने । अम. । मी. ।

छगला । स्त्री । छद्ददारकलतायाम् । वीजता-
डुक । श.र. ।

छगलाक्षी (ण्डी) । स्त्री । छद्ददारकलता-
याम् । र.मा. । सु.स.१६५. छगलाक्षीलतायाम् ।
हागनवेँटे । अ.टी.र. ।

छगलाम्बिका (म्बी) । स्त्री । छद्ददारकल-

तायाम् । रा.नि.व.१ । नीलवृक्षायाम् । प.सु. । सु.
स.१८५. । गुणाः—कषाया तिक्ता स्वादुः रक्त-
पित्तघ्नी लघुः कफघ्नी वातवर्धनी संवाङ्घिनी च ।
सु.स.४६५. । [त्रिच. ।

छगली । स्त्री । छद्ददारके । प.सु. । छायाम् ।

छष्टिका । स्त्री । समवनीततन्त्रे । ननि डू-
निवार पोण । वै.निघ. ।

छटाफलः । पुं । नारिकेलवृक्षे । ताजवृक्षे ।
वै.निघ. । शुबाकवृक्षे । चिका. ।

छचम् । स्त्री । आतपवे । छाता । तस्य छच्चात

पनिवारणार्थं व्यवह्रियते । छत्रधारणगुणाः—उ-
च्यतेपधूलिवायुहिमनाशि वर्षकरं चक्षुष्यं गुप्ता-
वरणमङ्गलकारि च । राज.२२. । “वर्षानिलरजो-
धर्महिमादीनां निवारणम् । बन्धं चक्षुष्यमीजस्यं
शब्दं छत्रधारणम् ॥” सु.चि.२४५. ।

छत्रः (कः) । पुं । रक्तकोकिलाक्षणे । नांन
कूनिशार्थाङ् । मूलन पनेष वचाकारणे । छा-
त्रिशा विव । र.मा. । जलकाके । मत्सररूप-
विषि । माहुराडा पाथी । श.च. । भूदणे । ग-
कृण । रा.नि.व.८ ।

छत्रकी । स्त्री । लिङ्गनाशरीरे, दृष्टपसर्गविशे-
षे । यथा—“छत्राभा नैकवर्णां च छत्रकी नाम
मौलिका ।” वा.उ.१४५. । [नि.व.८ ।

छत्रगुच्छः । पुं । गुच्छदणे । हिं बलहा । रा.

छत्रधान्यम् । ज्ञौ धन्याके । धनिशा । वै.निघ. ।

छत्रपत्र(क)म् । स्त्री । स्थलपत्रे । त्रिका. ।
पुं । भूर्जपत्रे । भूर्जपत्रं गीह । र.मा. । स-
प्तपर्णद्वे । मानके । कश्चित् ।

छत्रपर्णः । पुं । सप्तपर्णद्वे । रा.नि.व.११ ।

छत्रपर्पटी । स्त्री । सौराष्ट्रनृतिकायां । पङ्क-
पपर्पटी । प.सु. ।

छत्रपुष्प(क)म् । स्त्री । तिलकपुष्पे । वै.निघ. ।

छत्रपुष्पी । स्त्री । स्थूलशताद्रायां । वै.निघ. ।

छत्रद्वयः । पुं । स्त्रनामध्यातद्वये । छात्रिशा
विव । र.मा. ।

छत्रा । स्त्री । खनामप्रसिद्धीवधी । सु.चि.२०
५. । See शीवधिराजः । शताब्दाख्येष्टपे । उल्-
फा । रा.नि.व.४ । वा.सु.२२५. । अजाज्यां । मधु-
रिकायाम् । मोर्रो । रा.नि.व.४ । च.वि.८५. ।
“अजाजो मधुरिका वा ।” च.द. । सि.यो.उन्मा.
वि.महापैशाचघृते । “कायस्था शूकरी छत्रा ।”
भूदणे । गकृण । शिलीन् । कौण्डकछात्रा ।
मि. । धन्याके । धनिशा । “छत्रा धान्यं वितुन्न-
कम् ।” सद.त्र.२ । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।
आमलकां । वै.निघ.२५. शरीच.वि.छत्रादिचूर्णे ।

छत्राकः । पुं । जालवर्तुकराद्वे । दाद्लांवि-
शेष । रा.नि.व.८ । आमलकाद्वे । वै.निघ. ।

छत्राकी (वी) । स्त्री । राक्षायाम् । वम. ।

छत्राङ्गम् । स्त्री । हरितालविशेषे । शौण्डि
हरिताल । प.सु. । See शीदन्तम् ।

छत्रातिच्छन्नः (त्रा) । पुं, स्त्री । सुगन्धा-
ख्यदणविशेषे । स जलजः छत्राकारश्च भवति
काश्मीरस्थदिव्यहरसि दृश्यते । श.र. । (वे) द्री-
णपुष्पीद्वे । छोटि बड़ धन्वमिश्रा । सि.यो.
उन्मा.चि.पैशाचघृते । श्रीकण्ठः ।

छत्रिका । स्त्री । शिलीन् । कौण्डकछात्रा,
पातानफोड़, छूँहे फोड़ । सानानास्थानज-
भेदेन बहुधा । सा. गुणाः—श्रीता कषाया स्वादुः
पिच्छला कर्ष्यतीसारज्वरकफरीगकरी गुरुच ।
पलालजा तु स्वादुपाका रुचा च । तथा रैणज-
गोष्ठजगृचिस्थानजकाष्ठजनेतद्वृत्तिकाश्च दोषकर्यः
निन्दिताश्च । राज. ।

छत्री (रन्) । पुं । सप्तपर्णद्वे । वै.निघ. । जा-
पिते । श.र. । वि । छत्रविशिष्टे ।

छद् । पुं । अयिपर्णद्वे । गौण्डेना । तमाल-
द्वे । पत्रे । पांता । मि. । तेजपत्रद्वे । भैव.व.८
व्या.गन्धकधने ।

छदनम् । स्त्री । तमालपत्रे । तेजपत्र । रा.
नि.व.६ । लचि । उड्डङ्क् । वै.निघ. । पत्रे ।
पत्रे । मि. ।

छदपत्रः । पुं । भूर्जद्वे । र.मा. ।

छद्वल्लभः । पुं । अयिपर्णद्वे । गौण्डेनात्र
मूल । वै.निघ. । [मि. ।

छद्मदिजः । पुं । कङ्कपचिषि । कौण्डकपक्षी ।

छद्मा । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् । रा.नि.व.६ ।

छद्मिका । स्त्री । गुडुष्याम् । रा.नि.व.१ । म-
ञ्जिष्ठायाम् । वै.निघ. ।

छद्मरः । पुं । दन्ते । वै.निघ. ।

छन्दः । पुं । विषे । श.र. ।

छमिः । पुं । कर्णनाभौ । मृकङ्क्षी । वै.निघ. ।

छरिषा । स्त्री । दाक्षहरिद्रायाम् । वै.निघ. ।

छर्द्दम् । स्त्री । वमनवेगे, वमने । छे.च. ।

छर्द्दनः । पुं । निम्बद्वे । मदनद्वे । मग्नना
गाह । प.सु. । स्त्री । वाक् । मा.नि. ।

छर्हिः (सी) । स्त्री, स्त्री । वान्नी । वग्न । रा. नि. व. २० । सा पञ्चधा । यथा—“दुष्टैर्द्विः पृथ-
क्त्वैः बीभत्सास्त्रीकनादिभिः । छर्ह्यः पञ्च विभे-
यास्त्रासां लक्षणमुच्यते । अतिद्वैरतिस्त्रिधैरद्वै-
र्लवधैरपि । अकाले चातिसाचैश्च तथासास्त्रैश्च
भोजने । अमाह्वयत्तथोद्देगादजीर्णात् क्रमिदोष-
तः । नाथ्याश्चापसत्त्वायास्तथातिद्रुतमग्नतः । बी-
भत्सैर्हेतुभिश्चात्तैर्द्रुतसृष्टक्रीश्रितौ बलात् । कादयमा-
नं वेगेरद्वैयमङ्गभञ्जने । निरुच्यते छर्हिरिति दी-
प्तौ बलं प्रधावित । हलासीद्धारसंरोधैः प्रसीको
लवणसमुः । द्वेषोऽप्यपाने च भयं वमीनां पूर्वैल-
क्षणम् ॥” मा. नि. ।

छर्हिका । स्त्री । विष्णुकान्तायाम् । अपत्रा-
जिता । रा. नि. व. ५ । वान्नी ।

छर्हिकारिपुः । पुं । सज्जलायाम् । श. च. ।

छर्हिनरिपुः । वै. निघ्न. ।

छर्हिन्नः । पुं । निम्बहले । र. मा. ।

छर्ह्यायनिका (नी) । स्त्री । कर्कटिकायां ।
कौकूट । वै. निघ्न. ।

छर्हिः (क्षी) । स्त्री । चक्षेणि । क्षी । श. र. ।
इषविशेषे । भवरसालोति मन्त्रादि । वै. निघ्न. २ भ.
अतिसा. वि. जम्बादिचूर्णे । पुष्पविशेषे । मी. ।

छविपञ्चकः । पुं । ठण्डिकायाम् । विक्षाति ।
भैष. कुष्ठ. चि. कन्दर्पसारतैले ।

छांगः । पुं । स्नानमस्थानपथी । छांग । गु-
णाः—“नातिशीतो गुरुः क्षिग्धः मन्दपित्तकफ-
घ्नतः । कृगलस्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥”
सु. सू. ४६ अ. ।

छांगकाणः । पुं । सर्वतरी । भा. नि. गी. छ. ।
शाकतरी । भा. उ. न. गी. छ. । वै. निघ्न. ।

छागष्टतम् । स्त्री । छागीनवनीतजघते । छा-
गष्ट । गुणाः—चक्षुष्यं दीपनं बलवर्धनं कास-
नासकं फरीगराज्यकषु हितम् । रा. नि. व. १५ ।

छागणः । पुं । करीवाग्री । यू. टै. र. आ. उ. न. ।
चिका. ।

छागदधि । स्त्री । छागीदुग्धकृतदधनि । छांग-
दधे । गुणाः—वातकफघ्नं लघु उष्णं नेच-
नीने हितं कर्शः श्वासकासघ्नं रुच्यं दीपनं पाच-

नम् । रा. नि. व. १५ । “वाजं दधि भवेत्तीक्ष्णं चय-
वातविनाशनं । दुर्गमश्वासकासेषु हितमप्रिप्रदीप-
नम् ॥ विपाके मधुरं उष्णं रक्तापित्तप्रसादनं । श्व-
प्राभातिकं प्रोक्तं वातपित्तनिवर्धनम् ॥” अचि. ८ अ. ।

छागदुग्धम् । स्त्री । अजादुग्धे । छांगदुग्ध. ।
मं श्लेष्मीदुग्धं । कं पुष्टभाङ्गिनाहालु । गुणाः—कष-
यं मधुरं शीतं क्षाधि लघु पित्तव्यापहारि कास-
ज्वरघ्नं रुधिरातिसारि हितं चिदोषघ्नम् । अचि.
८ अ. । लघुकायत्वात् नानाद्रव्यनिषेवणात् नाल-
स्वपानात् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं क्षीणाजदुग्धं
शीतुदुग्धवीर्यमदधिकमुष्णं क्षौण्ण्डिहृषु पथ्यतमम् ।
स्थूलाजदुग्धं गुणैः किञ्चिद्रूढम् । रा. नि. व. १५ ।

छागनवनीतम् । स्त्री । छागीदुग्धीत्यनवनी-
ते । छांगदुग्धेऽनवनीते । गुणाः—लघु मधुरं क-
षायं चिदोषघ्नं चक्षुष्यं दीपनं बल्यं सदाहितम् ।
प्रत्ययनवनीतं चयकासनेचरीगकफघ्नं बल्यम् अ-
तिदीपनम् । रा. नि. व. १५ ।

छागभोजी (रन्) । पुं । ईशान्ते । इके ।
रा. नि. व. १६ । चि. छागभञ्जके ।

छागमांसम् । स्त्री । छागलमांसि । सि. यी. ।
गुणाः—लघु क्षिग्धं नातिशीतं रुचिप्रदं निर्दोषं
वातपित्तघ्नं मधुरं बलदं पुष्टिदम् । छागपीतभा-
मांसं लघु शीतलं प्रमैद्विघ्नम् । लघुचारिच्छामपीत
मांसम् ईषज्जघ्नं बलदम् । रा. नि. व. १७ । “छ-
मांसं परं इयं ईषजं बलवर्धनं । क्षिग्धं स्थूलमि-
ष्यन्दि नालुष्यं धातुसाम्यकृतम् ॥” राज. । निष्क-
सिताच्छागमांसगुणाः—कफघ्नत् गुरु क्षीतः ।
हिकरं बलकरं मांसवर्धकं वातपित्तघ्नम् । इष-
च्छागमांसगुणाः—वातलं रुच्यम् । तदस्थं रुचि-
प्रदम् । भा. । यकवर्धकमिति दृष्टफलम् ।

छागलः (कः) । पुं । छागे । रा. नि. व. १६
मक्षप्रविशेषे । आ. उ. गी. छ. । तस्य लक्षणं—“ने-
सुकायं समदीर्घवर्तं निःशृङ्गकं छागलकं वदन्ति
गले विकष्टः किल तस्य पृष्ठे कष्टः ।” तन्मांस-
णाः—सुपथ्यः रुचिदः बलप्रदश्च । रा. नि. व. १५

छागला (ग्लिका, ग्ली) । स्त्री । इषदा-
कलतायाम् । य. नृ. । रा. नि. व. १६ । [व. १५]

छागलान्तः (रिः) । पुं । ईशान्ते । रा. नि. व. १६ ।

छागलपः । पुं । मक्षिकाकुसुमपत्रे । प. नृ.

छागशक्तः । जी । छागविद्यायाम् । छागन-
नादि ।

छागशत्रुः । पुं । ईहादये । वै. निष. ।

छागशुद्धी । स्त्री । अजशक्त्याम् । भा. न. ३५.
सूत्रकश्च वि. ।

छागाद्यष्टतम् । स्त्री । यक्षरीये हितम् ।

पाठः — “छागमांसतुलां गृह्य साधयेद्भीषतीयतः ।
पादशेषेण तेनैव सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् । ऋद्धि-
र्हृदिय मीदं वै जीवकर्षभकौ तथा । काकीली
चौरकाकोली पृथक् कल्कैः पलोन्मितैः । सम्यक्
मिहे चावताये गीते तस्मिन् प्रदापयेत् । शर्करा-
याः पलायष्टी मधुनः कुडवं चिपेत् ॥” छागमांसं
१०० प. वारि ६४ ग्र. श्रे. १६ ग्र. घृतं ३२ प. ।
कल्कार्थं — ऋद्धिः हृदिः मीदा मदा मीदा जीवकः
नष्टभक्ताः (उक्तद्रव्याणामभावे बला गौरवतस्तुला
अश्वगन्धा चननसूतं गुडचूची बंशरीचना) काकीली
चौरकाकोली प्र. १ प. । छागमांस १०० प.
जल ७४ श. श्रे. १७ श. घृत ३२ प. । क-
ल्कार्थं — शक्ति (अभावे वेलेडा), वृद्धि (अ-
भावे गोरक्ष चाकुलिया), मेद, महामेद
(अभावे अश्वगन्धा, अनसुमूल), जीवक, श्व-
भक्त (अभावे अनुक, वंशलोचन), काको-
ली, कौरकाकोली अत्रोत्ते १ प. । सा.
कौ. । च. द. । हृदयथा — “छागमांसतुलाचैव
दशमूल्याः शतं पलं । अश्वगन्धापलशतं वाय्या-
लकशततन्धा । जलद्रीणे विपक्त्यं प्रत्येकं पादशे-
षितं । घृतादकं पचयेन चौरं सर्पिःसमं ततः ।
शतावरौरसक्तञ्च दातव्यं घृततुल्यकः । तावपाचि
दृढे चैव शनैश्च पिना पचिन् । अस्तीषधस्य सिद्ध-
स्य कल्कः स्याच्छुक्तिरसम्भितः । जीवनी मधुकं द्रा-
घा काकीली नीलमुल्लं । सुलस्य चन्दनं राक्षा
पर्णिवीहयशरिवि । मीदं वै च तथा कुष्ठं जीवक-
र्षभकौ ऋष्टी । दाव्यं प्रियङ्गुः जिफला नतं ताक्षी
शपथक्षी । एषा पञ्च वरी नागं जातीकुसुमधाम-
नि । मञ्जिष्ठा दाडिमं दाव एष्वालुकरिणके ।
विडङ्गं जीवकश्चैव पेपथिला विनिचिपेत् । बल-
पूते सुशीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ॥” ..... ।
मुञ्चितं गवां घृत १७ श. नपुंसकं छागं
सोऽन १०० प. कालार्थं दशमूल अत्रोत्ते

१० प. अश्वगन्धा १०० प. वेलेडा १०० प.
जल प्र. ७४ श. श्रे. १७ श. । उक्त छाग-
मांसमिदं अत्रोत्ते कालं घृतं नष्टे पाकं
करिषे । हृद्धि १७ श. शतमूलैरुप १७ श. ।
कल्कार्थं — जीवक्षी, शक्तिगु, दाका, काको-
ली, कौरकाकोली, नीलोत्पल, गुता, रज-
चन्दन, राक्षा, शालपाणि, चाकुले, श्यामा ल-
ता, अनसुमूल, मेद, महामेद (अभावे अ-
श्वगन्धा, अनसुमूल), कुड, जीवक, श्वभक्त
(अभावे अनुक, वंशलोचन), मति, दाकहृदि-
दा, प्रियङ्गु, जिफला, तगरपादक, तानीश-
पत्र, पद्मकाष्ठ, एलाइट, तेजपत्र, शतमूली,
नागेश्वर, जातीपुष्प, धनिया, मञ्जिष्ठा, दाडि-
म, देवदाक, एलबालुक, रेणुक, विडङ्ग,
जीरा अत्रोत्ते चूर्ण ४ तो. वस्त्रं छागिका
अत्रोत्ते शर्करा १७ प. । सा. कौ. र. स. र. । अ-
न्यत् वातव्याधी । “आजं चक्रीविनिर्मुक्तं त्यक्तशङ्ख-
सुरादिकम् । पञ्चमूलीहयश्चैव जलद्रीणे विपाच-
येत् । तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
जीवनीयैः सम्यक्मिहेः चौरश्चैव शतावरौ । छाग-
लाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविस्काररुत् । द्रौघे द्रव्य-
तुला गुल्या स्याच्छागदशमूलयोः । पृथक् तुलाहं
यथाह्वयं दिवं हिधीकितः ॥” छागमांस ५०
प. दशमूल ५० प. जीवनीयादि दशक प्र. ४
तो. १ मा. १ र. शक्तिगु १० तो. १ मा.
१७ र. । च. द. वा. व्या. । छागलक्षणं यथा —
“नातिबाला न मृताश्च न हृडा न च रीगिणः ।
मध्यस्थानरुणा याव्वा कृष्णा हव्या विशेषतः ॥ तु-
लाद्रव्ये जलद्रीणे इति वाक्यबलादिह । पृथक्
तुलाहं चक्रेष्टं दशमूलाजमांसयोः ॥” तुलाहं प-
ञ्चाशत्पलानि । छागमांसं ५० प. दशमूलं ५० प.
जलं ६४ ग्र. श्रे. १६ ग्र. । “काथाश्चतुर्गुणं वारी-
त्यादिवाक्यबलात् पुनः । चतुःप्रतिपलं काथं हन्-
कुष्ठस्य सम्यक्तम् ॥” एतन्मतेन छागमांसं ३२ प.
एतन्नाकृतितामादिति बकुलः । दशमूलस्य प्रत्ये-
कमष्टरत्तिकोपेतत्वादशमासाधिकपलचयम् । यत्र
दशमूलस्य प्र. ३ प. १२ मा. ८ र. । जलं पूर्व-
वत् । अक्रमतेन प्रायः प्रचारः । पृथगेव जलद्री-
णाहं मांसकायमीकाहेन कला व्यवहरति हृदाः ।
दशमूलं सह कायकरणे तु व्युषितोऽपि मांस-
काथी न दोषलः । यदन्तं “केवलवैदिकपाण्ड्यका-

श्री व्युत्पत्तौ दीपल" इति । श्रीरं दृतसमं । श्रीर-
साहचर्यात् शतावस्थां रसीऽपि दृतसमः । श्रीव-
श्रीयं श्रीवनीयदशकं । अत्र प्रविष्टमपि यष्टिमधु
पुनरुक्तं भागद्वयवद्भाष्ये । यदुक्तं "दृततैले च
श्रीगे च यद्व्यं पुनरुच्यते । तज्ज्ज्ञातव्यमिदार्थेण
सागती द्विगुणेन च ॥" इति । जलस्थलजमेदात्
यष्टिमधुद्वयवद्भाष्यमिति तु चक्रः । रस.र. ।

छागिका (गी) । स्त्री । छागस्त्रियाम् । शङ्खि
छागलं । मांसगुणाः—मधुरं शीतलं याङ्गि दीपनं
रक्तपित्तहरं चयकासहरं कषायं लघु अतिसार-
ज्वरघ्नः । अमृतमांसं पीनसर्पं शुष्कासोऽरुचौ
शोषे च हितम् अग्निदीपनञ्च । भा. ।

छागीतकम् । स्त्री । छागीघोले । छागलक्ष्मण
घोल । गुणाः—"छागलं लघु सखिगन्धं त्रिदोष-
शनं परं । गुक्काश्लेषशूलपाङ्गुमयविनाश-
कम् ॥" अत्रि.८५. । See अजातकम् ।

छागीमूत्रम् । स्त्री । अजामूत्रे । See अजा-
मूत्रम् । [श्री०७३ गीह । वै.निघ. ।

छागीघोरविनाशनः । पुं । शाखोटहवे ।

छात्र(क)म् । स्त्री । सरचाभिः परटाभिर्वा कृते
छात्राकारपटलसञ्चिते मधुनि । बोल्लांठांकेन
मधु । तत्र चापीतवर्णम् । "छात्राकारान्तु पटलं स-
रचाः पीतपिङ्गलाः । यत्कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधु छा-
त्रकमीरितम् ॥" गुणाः—विविधभेदकमिहं गु-
णीतरञ्च पीनिकात् । रा.नि.व.१४ । कृमिशिच-
रक्तपित्तहरं गुरु च । राज. । "वरटाः कपिलाः
शीताः प्रायो हिमवती वने । कुर्वन्ति छात्रकाकारं
तज्जं छात्रमधु श्रुतम् । छात्रकं स्याच्च कपिलं पि-
ङ्गलं शीतलं गुरु । स्वादुपाकं कृमिशिचरक्तपि-
तप्रमेहहृत् । धमकृन्मोहविषहृत् तर्पणञ्च गुणा-
धिकम् ॥" भा. । [ते । टांके । श्रुत । श.च. ।

छात्रदर्शनम् । स्त्री । प्रत्ययघटे, दैवद्वीनदृ-

छात्रशर्करा । स्त्री । छात्रमधुकृतशर्करायाम् ।
शुक्लैश्चात्रमधुसहस्रा । रा.नि.व.१४ ।

छादनम् । स्त्री । पत्रे । अ.टी.भ. । पुं । नीला-
स्नानहवे । नील खैरि । रा.नि.व.१० ।

छाया । स्त्री । प्रभायाम् । वर्षाप्रभाशिता या सा
छाया । सा लिप्ताद्याश्रयभेदेन पञ्च भवति । च.

६.७५. । छायाः स्थावरीरहितनीलपीतादयो री-
गिणी मरुत्सूचकाः भवन्ति । सु.स.२१५. । रीद्र-
शून्यतायां । छाया । सा. गुणाः—शीतला मधुरा
दाहघ्नमह्वरा । वा. । श्रमभ्रमभ्रूकालसापह्नोति
मेघच्छाया । राज.२५. । षट्छाया बलवत्प्रेक्षा-
दनी । च. । [विका. ।

छायातरुः । पुं । छायाप्रधानहवे, षटादौ ।

छायामित्रम् । स्त्री । हवे । श.र. ।

छायावहः । पुं । अन्त्यहवे । वै.निघ. ।

छिक्क(ण)म् (का) । स्त्री, स्त्री । चतुर्थी ।
हंछि । वै.निघ. । [भा. ।

छिक्कणी । स्त्री । छिक्कन्याम् । ईहैच्छता गीह ।

छिक्करः । पुं । जाङ्गलजीवविशेषः । गुणाः—
"छिक्करो लघु बन्दी च मधुरो दीपनाशनः । तुल्यो
हरिणमांसिनं ज्वरलपि प्रशस्यते ॥" अत्रि.२०५. ।

छिक्किका (नी) । स्त्री । (Artemisia
sternutatoria.) खनामप्यातलतायां । ईहैच्छ-
ता गीह । हिं नाक्छिकनी । गुणाः—कटुका
रुच्या तीक्ष्णोष्णा वक्रपित्तहृत् वातरक्तहरो कुष्ठ-
क्षमिवातकफापहा च । भा. । [वै.निघ. ।

छिक्किपत्रा । स्त्री । छिक्कन्याम् । ईहैच्छता ।

छित्तिः । पुं । करहवे । श.च. ।

छिद्रम् । स्त्री । खोतसि । रा.नि.व.१८ । २०५

छिद्रवेदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । गजपि
पूल । रा.नि.व.६ ।

छिद्रान्तः । पुं । नले । नल गीह । रा.नि.व.

छिद्राफलः । पुं । मायाफलहवे । वै.निघ.

छिद्रोदरम् । स्त्री । चतुर्दररीने । कृत ख
उदरौ । तस्य लक्षणं चरके यथा—"तदधी व
भ्याः प्रायोऽभिनविर्गमानमुदकोदरस्य च.यथा
लक्ष दोषाणां रूपाणि दर्शयति । अपिच
सलीहितपीतपिङ्गलकुण्ठपगन्धमवर्च उपवे-
दिकाशसकासदृष्टाप्रमेहरोचकाविपाकदीर्घं
परीतञ्च भवति । एतच्छिद्रोदरं विद्यात् ॥"

छिन्नम् । स्त्री । सद्योन्नयविशेषः । "तिरस्
कृन्नुपि यो ब्रह्मसायतो भवेत् । गात्रस्य प
चापि छिन्नमित्युपदिश्यते ॥" सु.चि.२५. ।

काष्ठभग्रास्थिनामभङ्गरोगमेदं । अन्यतरपार्श्ववि-
श्रितमिति तल्लक्षणम् । सु.नि.१५५. । तच्च द्विधा
एकं विदीर्णं संलग्नम् । अन्यत् विदीर्णं द्विधाभू-
तञ्च । भा.न.२५. ।

हिनप्रम्यनिका । स्त्री । निपर्णिकायाम् ।
रा.नि.व.७ । गोरक्षसुख्याम् । वै.निघ. ।

हिनप्रन्ना (त्री) । स्त्री । अन्वष्टायाम् । श्रु-
दिना । रा.नि.व.४ । [वै.निघ. ।

हिनप्रन्निका (त्री) । स्त्री । आमातकठञ्च ।

हिनप्रुष्या । स्त्री । तिलकठञ्च । डिग गीञ् ।
वै.निघ. ।

हिनप्रुहः । पुं । तिलकठञ्च । रा.नि.व.१० ।

हिनप्रुहा । सन्नकोहञ्च । रा.नि.व.११ । गुडू-
याम् । रा.नि.व.३ । “हिनप्रुहातिक्करीह्वी ।”
सि.यो.कफज्व.चि. । स्वर्णकेतकीह्वी । रा.नि.व.
१० । [७रा धनि । See शालिः ।

हिनप्रुदशालिः । पुं । रोपितशाली । द्रो-

हिनप्रुहा । स्त्री । गुडूयाम् । वा.सु.स्यामा-
क.व. । [काशचि.त्रिकटुकादिषूँ ।

हिनप्रुलता । स्त्री । गुडूयाम् । वै.निघ.२५.

हिनप्रुवेशिका । स्त्री । पाठायाम् । आक-
नादि । श.च. ।

हिनप्रुवासः । पुं । पञ्चविधशशास्यतमे शस-
रोगे । हिनप्रु शशास्ये । लक्षणं — “यस्तु शसिति
विक्षिप्रं सर्वप्राणेषु पीडितः । न वा शसिति दुः-
खार्तो मर्त्यच्छेदरुर्गर्हितः । आनाहस्तेदमूर्च्छार्तो
दक्षमानेन वसिना । विमुताद्यः परिशीलः शसन्
रक्तौकलोचनः । विचेताः परिशुकास्यो विषयः प्र-
लपपरः । हिनप्रुवासिन् विक्षिप्रः स ग्रीष्मं विज-
हायसन् ॥” सा.नि. ।

हिनप्रुशुका । स्त्री । लिङ्गनाशरोगे, हृद्युपस-
र्गविशेषे । “विषमच्छिन्नदग्धाभा सक्क् हिनप्रुशुका
कुता ।” वा.उ.१४५. ।

हिनप्रु । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.३ । महा-
नीलकण्ठरसे । महासावणिकायाम् । रा.नि.व.५ ।
सन्नकोहञ्च । रा.नि.व.११ । कन्दगुडूयाम् । वै.
निघ. ।

हिनप्रुङ्गी । स्त्री । गुडूयाम् । वै.निघ. ।

हिनप्रुङ्गवा । स्त्री । गुडूयाम् । रा.नि.व.३ ।
सि.यो.जीर्णज्वरे ।

हिनप्रुन्नतकुक्षिः । स्त्री । सविषजलीकामेदं ।
छिन्ने जौक । सु.स.१२५. ।

हिलिहिरटः (गडः) (गटी) । पुं, स्त्री ।
पातालगरुडोलतायाम् । हिं हिरिहिट । म.द. ।
भा. ।

हिलि । स्त्री । हिलिहिरटायाम् । वै.निघ. ।

कुकुन्दरः (री) । पुं, स्त्री । चुबुन्द्याम् ।
हू.८७ । हिं कुकुन्दर । तद्दृष्टे विदेदः प्रीवाकन्धी
जृम्भनञ्च भवति । सु.कल्प.६५. । [मू. । वै.निघ. ।

कुरम् । स्त्री । कपिकच्छुमूले । आनाकुम्भे

कुरा । स्त्री । सुधायाम् । हृ. । हारा. ।

कुरिकः । पुं । सप्तपर्णह्वी । प.सु. ।

कुरिका । स्त्री । बभ्यायां गवि । पालङ्गशाली ।
भा. । असमंभे । हू.त्रि. । [व.५ ।

कुरिकापत्री । स्त्री । श्वेतानामचुपे । रा.नि.

छेकः । पुं । गृहसक्तपक्षिणि । मृगे । मे. ।

छेदः । पुं । खड्गे । त्रिका. । व्रणादिच्छेदने । स
चतुर्विधः गीतोद्यकः सर्वतोभद्रः दललाङ्गलकः
लाङ्गलकाख्यः । “पार्श्वं गतेन शस्त्रेण छेदी गो-
तोद्यकी मतः । सर्वतः सर्वतोभद्रः पार्श्वच्छेदी-
ऽहंलाङ्गलः । पार्श्वद्वये लाङ्गलकः ॥” तत्र गीतो-
द्यकः काव्यगत-गीतृविकाकारः । सर्वतोभद्रः
भद्रकाव्याकारः । य एकस्मिन् पार्श्वे छेदः स द-
रलाङ्गलकः । कुटासहितललाङ्गलकारः पार्श्वद्वये य-
च्छेदः स लाङ्गलकाख्यः सम्पूर्णललाङ्गलकारः । वा,
उ.२८५.परश्च. ।

छेदकम् । स्त्री । कान्तलीह्वी । रा.नि.व.१३ ।

छेदनम् । स्त्री । द्विधाकरणे, कर्णने । वायुज-
न्यव्रणवेदनायाम् । सु.स.२२५. । कफादिनाशक्षौ-
षधयर्गे । यथा त्रिकटु । [नि.व.११ ।

छेदनीयः । पुं । कतकह्वी । निर्माल्य । रा.

छेदी । त्रि । विशेषकरे । वा.सू.टी.ह्रमा. । पुं ।
कतकह्वी । वै.निघ. ।

खेयः । वि । निःशेषं कृदाहो । ते च भगन्दरा-
दयो रोगाः । सु.सू.५५. ।

खेलुः । पुं । सोमराज्याम् । श.ष. ।

खोटिका । स्त्री । अङ्गुलिधनी । तूङ्गि । हिं
चुटकी । भा. । [नच्छीदवारिणा ।]

खोदः । पुं । चूर्णे । सि.यो.दाह.चि. । “वन्द-

खोलङ्कः । पुं । मातुलुङ्गहवे । टोवा । नेत्र ।
प.सु. ।

खोहारा । स्त्री । एकमहाखर्जूरः । “खर्जूरी
गोतनाकारा परशीपादिहायता । जायते पश्चिमे
देशे सा खोहारिति कौत्स्ये ॥” भा. । See खी-
ज्वरी ।

ज

जः । पुं । सत्यज्ञये । मे. । विधे । तेजसि । श.र. ।

जकुटम् । क्ली. । वार्ताकुपुषे । वेचनकूल ।
अवि.३.स्थान.५६५. । पुं । कुकुरे । मे. ।

जगत् । क्ली. । सौराष्ट्रनिकायाम् । प्रकृ. पर्प-
टी. । मेघ.ज्व.चि.प्रवेशररसी ।

जगदुन्मादका । स्त्री । सुरायाम् । वै.निघ. ।

जगदुः । पुं । अग्नी । कौटमेदे । विश्व. । श.र. ।

जगलः । पुं । कादम्ब्याः सुराया घनतरभागे ।
‘‘ढेढेता वा पीठो मम । शार्ङ्ग. । गुणाः — पाचनी
‘‘वाही रुचः मेदःकृत् विष्टभी दीपपाचनश्च । वा.
टी.हिंसा. । सुराकुल्ले । मदनर. (मठा) । गुणाः —
‘‘याष्ट्रभी जगलः प्रोक्तो रुचस्त्वृक्षफलोद्वहत् ।
हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामिनिशोषहत् ॥” सु.सू.
४६५. । मदनहवे । मग्नना । शि. । पिष्टकसुरा-
ग्राम् । मे. । क्ली. । गोमये । र.मा. ।

जग्धिः । स्त्री । भोजने । रा.नि.व.२०. ।

जघनः । पुं । शरीरावयवे, कटिप्रदेशे । “नि-
‘‘सम्भरमं श्रीवेः स्त्रीणां जघनमयतः ।” रा.नि.
व.१८. । कव्यध.स्थाने । वै.निघ. ।

जघनकूपकी । पुं । सन्निखलहवे । हला. ।

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्ब्रिकायाम् ।
काकूडूयुत । अम. । ज.द.११५. ।

जघन्यम् । क्ली. । जघ्ने । मे. ।

जङ्गमकुटी । स्त्री । वृषादिच्छ्वे । चिका. ।

जङ्गमविषम् । क्ली. । सर्पादिविषे । तन्वायय-
भेदेन षोडशधा । ते चायथाः दृष्टिनिःशासदंष्ट्रा-
शुखसूत्रपुत्रीयुक्तलालार्तवशुखसन्दंशविशर्द्धितगुदा-
स्थिपित्तयुक्तशवादयः । तत्र दृष्टिनिःशासविषाः

दिव्याः सर्पाः, भीमा दंष्ट्राविषाः, माञ्जरीयवात-
रादयो दंष्ट्रानखविषाः, चिपिटादयो सूत्रविषाः,
मूषिकाः शकविषाः, लूताश्च लालासूत्रपुरीषग-
क्रान्तवादिविषाः, वृषिकादय आलविषाः, विषद-
तास्थिसर्पकष्टकचरटामक्यास्थीनि चेति अस्थिवि-
षाणि, शकुलीमत्स्यादयः पित्तविषाः । सु.कल्प.
३५. ।

जङ्गलम् । क्ली. । मांसि । निर्जनदेशे । चिका. ।

जङ्गलम् । क्ली. । रघुनद्वयभेदे । अज्ञान ३२ ।
अर्क-चि. ६.शतके । [श.र. ।

जङ्गुलम् । क्ली. । विषे । चिका. । जाजिनीफले ।

जङ्गा । स्त्री । गुल्फोद्गजान्वधीभागे । जिङ् ।
रा.नि.व.१८. । काकजङ्गायाम् । च.चि.६५. ।

जङ्गापर्व । क्ली. । ऊरुमध्यस्थपर्व्वेणि । वै.निघ.

जङ्गापिण्डिका । स्त्री । जङ्गाहवे । उडय ज-
उवा । च.शा.७५. । इन्द्रवक्तौ । पाटश्रुति डिम् ।

जङ्गालः । पुं । जाङ्गलस्यभेदे, एषहरिषर्षङ्क-
रङ्गरालकृतमालशरभभट्टदृष्टवतचाक्षरखगमा-
लकांप्रभृतिषु स्येति । तन्मांसच कषायं मधुरं लघु
वातपित्तघ्नं तीक्ष्णं हृद्यं वल्लिशोधनम् । सु.सू.४६५. ।

जङ्गाशूलम् । क्ली. । वातव्याधिभेदे । नि. ।

जङ्गास्थि । क्ली. । जङ्गानलकास्थिनि, ते च हरे ।
जङ्गार नला । च.शा.७५. ।

जटरः । पुं । उदरे । हि.कीष. ।

जटा । स्त्री । भूषामलक्याम् । रा.नि.व.५. ।
रुद्रजटास्तयायाम् । रा.नि.व.३. । जटामांसायु-
रा.नि.व.१२. । श्रतावर्ण्याम् । रा.नि.व.५. । वा.उ.
५५. । धंसूले । वै.निघ. । कपिकच्छी । र.मा.

जटान्ता । स्त्री । जटामांसी । भूयामलका ।
वै.निघ. ।

जटामांसी । स्त्री । (Valeriana jatá-mānsī.) खनामख्यातगन्धद्रव्यविशेष । कटो-
मांसी । सा विधा — साधारणजटामांसी सुगन्ध-
जटामांसी सूक्ष्मजटामांसी चेति । विशेषाः पर्याये
स्युः । सा. गुणाः — सुरभिः कषाया कटुः शीत-
ला कफहृत् भूतघ्नी दाहघ्नी पित्तघ्नी च । रा.नि.
व.१२ । तदनुलेपनं ज्वरघ्नं रुचताघ्नञ्च । राज. ।
तिका कषीया मेथ्या कान्तिदा बल्या स्वादुर्हिमा
विदोषरक्तदाहवीर्यपकुष्ठघ्नी च । भा. । रूपं यथा
— “समूजकेसरा विधा मांसी पिङ्गजटाकृतिः ।”
भैव. ।

जटामांस्यादिः । पुं । कफरोगे तदादिसुर-
भिद्रव्यगणे । जटामांसी-नखी-पत्री-लवङ्ग-सगर-
शिलारस-गन्धपाषाणेषु । रा.नि.व. ।

जटामूला । स्त्री । शतमूल्याम् । अठगुली ।
रा.नि.व.४ ।

जटायुः । पुं । गुग्गुली । छगुञ्जन । प.सु. ।

जटावृद्धा । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।
सुगन्धजटामांस्याम् । शृङ्गमांसी । रा.नि.व.१२ ।

जटालः । पुं । कर्षुरी । गुग्गुली । रा.नि.व.
१२ । सुक्ष्मकवचे । वट्टीपाकले । वट्टवचे । रा.
नि.व.११ ।

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम्, गन्धमांस्याम् ।
शृङ्ग कटोमांसी । रा.नि.व.१२ ।

जटावती । स्त्री । जटामांस्या । रा.नि.व.१२ ।

जटावल्ली । स्त्री । रुद्रजटायाम् । रा.नि.व.३ ।

जटिः (टी (इन्)) । स्त्री, पुं । म्रवदुमे । पा-
रुड् गोश्व । श.र. । म्रुतदपचिविशेषे । कटोशु ।
प.सु.२०७. स्त्री । जटामांस्याम् । प.सु. ।

जटिका । स्त्री । गुञ्जालतायाम् । वै.निघ. ।

जटिलः । पुं । वट्टवचे । म्रवदुमे । गुग्गुली ।
वै.निघ. । कर्षुरी । रा.नि.व.६ । दमनकचुपे । रा.
नि.व.१० । मिले । रा.नि.व.१६ । सिङ्गे । श.च. ।
स्त्री । पिप्पल्याम् । मे. । उषटायाम् । र.मा. ।
शेखरायाम् । जवायाम् । रा.नि.व.६ । चैतुप्र-
थम्याम् । सुगन्धजटामांस्याम् । वै.निघ. । जटा-

मांस्याम् । रा.नि.व.१२ । वा.उ.६७. मन्दीदेशात्-
वृते । च.सु.४७. । [च.]

जटु(डु)लः । पुं । पिप्प्री । जकडु । अम. । वै.

जठरः । पुं, स्त्री । कुक्षौ, उदरे । रा.नि.व.१५
कर्कटे । मे. । उदररोगे । नि. वृद्धे । मे. ।

जठरघ्नः । पुं । जलोदरे । रा.नि.व.२० ।

जठरज्वाला । स्त्री । उदरशूलि । पेटिज्वाला ।
वै.निघ. । [ह. श.च.]

जठरनुत् । पुं । आरम्भवृद्धे । शोभान्ति गो-

जठरव्यथा । स्त्री । उदरशूलि । उदर-दमन ।
वै.निघ. । [जन उदरी, उदरी । रा.नि.व.२० ।

जठरामयः । पुं । जलोदररोगे । उदररोगे ।

जठ(ड)री । स्त्री । गर्भाटिकावधे । कृपवि-
शेष । रा.नि.व.८ ।

जडम् । स्त्री । शीषके । रा.नि.व.१३ । जली
च.टी.रा. । पुं । शरदि । वै.निघ. ।

जडता । स्त्री । जाये । रा.नि.व.२० ।

जडसम्भवम् । स्त्री । शीतलजले । वै.निघ. ।

जडा । स्त्री । शुक्रशिख्याम् । अङ्गाङ्गी । प.
सु. । भूयामलक्याम् । र.मा. ।

जतु(क)म् । स्त्री । जतुके । जो । लाजायाम् ।
नाश । मे. । वै.निघ.२४. चय.चि लक्ष्मीविलासवै-
ले । शिलाजतुनि । (कम्) हिङ्गुनि । हि. भा. ।

जतुका । स्त्री । लाजायाम् । हारा । वाङ्के ।
वै.निघ. । चर्मचक्ष्याम् । छागटिकौ । श.र. । च.
द.चपसा.चि. । जनीनामगन्धद्रव्ये । च.टी. । प-
र्पटीनामगन्धद्रव्ये । भा. । मालवे प्रसिद्धलतावि-
शेषे । रा.नि.व.३ । See जनुका । [निघ.]

जतुकाजननी । स्त्री । मक्षिकाविशेषे । वै.

जतुकारी । स्त्री । जनुकालतायाम् । रा.नि.
व.३ । चलत्के । आन्ता । वै.निघ. ।

जतुकाश्मीरम् । स्त्री । कुङ्कुमे । वै.निघ. ।

जतुकाह्वा । स्त्री । लाजायाम् । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)कत् । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये । अम. ।
लाजायाम् । वै.निघ. । [काकुतायाम् । भा. ।

जतुकष्या । स्त्री । पर्पटीनामगन्धद्रव्ये, जनु-

जतुनी । स्त्री । चर्मचटिकायाम् । चिका ।

जतुपत्रिका । स्त्री । चाङ्गिण्याम् । सुद्रपाषाण-
भेदे । वै.निघ. ।

जतु(न्तु)मणिः । पुं । सुद्ररीगविशेषे । कटुक,
अक्रुद्ध । लक्षणं यथा—“नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं
कफरक्तजम् । सहजं रक्तनीषद्य इच्छां जतुमणिं
विदुः ॥” सु.नि.१२५. ।

जतुमुखः । पुं । रक्तमुखशालिधान्यविशेषे ।
लक्षणं यथा—“लावावर्णं मुखं यस्य त्रैयी जतुमु-
खमु सः ।” भा.पू.१७.धान्यव. । अर्थं त्रीहृद्ग्रीन-
गुणः । [व.६ ।

जतुरसः । पुं । अलक्तके । आन्त्रे । रा.नि.

जतुशिला । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ.२७.
कृमि चि.विडङ्गादितैले ।

जतूकर्णः । पुं । तल्लकारभेदे । [पांथी ।

जतूका । स्त्री । अजिनपचायाम् । टामटिका
श.र. । जनीवसे । अम. । बालूकभेदे । वै.निघ. ।

जतु(क)म् । स्त्री । स्तम्बकचयीः सखी । पांथु-
र्रा । रा.नि.व.१८ ।

जतुस्थि । स्त्री । स्तम्बकचासम्बस्थिनि । पांथु-
र्रात्र शङ् । ते च वे । च.शा.७५. ।

जत्वस्मक(ज)म् । स्त्री । शिलाजतुनि । रा.
नि.व.१२ । मनःशिलायाम् । वै.निघ. ।

जनः । पुं । लोके । मनुष्ये । अम. ।

जनकम् । स्त्री । पत्राङ्गचन्दने । वरुणउद ।
रा.नि.व.१२ ।

जनकारी (इन्) । पुं । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जनत्रा । स्त्री । रुचे । वै.निघ. ।

जननम् । स्त्री । जन्मनि, उत्पत्तौ । मे. ।

जननिः (नी) । स्त्री । मल्लिष्ठायाम् । कटुका-
याम् । अलक्तके । रा.नि.व.६ । जटामांस्थाम् ।
रा.नि.व.१२ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.१ ।
जनौनामकगन्धद्रव्ये, पपटीनामकगन्धद्रव्ये, पपरी-
ति उत्तरदेशे । जटा. । श.र. । चर्मचट्याम् ।
टामटिका । चिका । बालूके । मल्लिकायाम् । वै.
निघ. । मल्लिकायाम् । यङ्गे फटलत्र ग्राह्ये । श.च. ।

जनप्रियः । पुं । शीभाञ्जनवत् । मञ्जिनी ग्रा-
ह्ये । रा.नि.व.७ । गोधूमे । नागरङ्गवत् । नागरङ्गा
लेव् । वै.निघ. । धान्यके । धने । रा.नि.व.६ ।

जनप्रिया । स्त्री । कुसुम्युष्या । कौंटा धने ।
हिं कोषव्हीर । रा.नि.व.२१ ।

जनरञ्जकः । पुं । वनबालूके । वै.निघ. ।

जनरञ्जनी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । जनौ-
नामसुगन्धद्रव्ये । वै.निघ. ।

जनवल्गमः । पुं । चेतरीहितकण्डवे । चेत
त्रोड । रा.नि.व.८ ।

जनाशनः । पुं । ईडावने, ठके । रा.नि.व.१६ ।

जनिः (नी) । स्त्री । बालूके । वे.ते. । वै.
निघ. । उत्पत्तौ । अम. । खनामख्यातगन्धद्रव्ये । अ.
टी.रा. । जन्तुकायाम् । कटुकायाम् । कटुकी ।
रा.नि.व.६ । (नी) सातलायाम् । वै.निघ. ।

जनिनीलिका । स्त्री । मङ्गानौल्याम् । वडु
नील । रा.नि.व.४ ।

जनिष्ठा (नेष्ठा) । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा.
नि.व.६ । जातीपुष्पवत् । रा.नि.व.१० । मृद्वी ।
रा.नि.व.५ । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.व.१ ।

जनेष्टः । पुं । गन्धराजपुष्पवत् । गन्धराज मू-
लेत्र ग्राह्ये । रा.नि.व.१० ।

जनोत्तमः । पुं । शकवत् । चण्डन । प.स. ।

जन्तवम् । स्त्री । विडङ्गे । वै.निघ.२७. अर्थः चि. ।

जन्तुः । पुं । बाष्पाभ्यन्तरक्रिमौ । बा.टी.हिमा. ।
प्राणिमात्रे । अम. । [याम् । वै.निघ. ।

जन्तुकः । पुं । हिङ्गी । ज.द.१२५. । जन्तुका-

जन्तुकम्बुः (कः) । पुं । कृमिशङ्के । रा.नि.
व.१६ ।

जन्तुका । स्त्री । लावायाम् । रा.नि.व.६ ।
भालवदेशप्रसिद्धखनामख्यातलतायाम् । हिं पाप-
ङ्गी । गुणाः—शिशिरा तित्ता रक्तपित्तकफघ्नी
दाहलघ्वावमिद्धराक्षसिहन् दीपनी च । रा.नि.
व.१ । नाङ्गीहिङ्गी । पत्रदात्राम् । अमर्याम् ।
लचि । रा.नि.व.२१ ।

जन्तुकारी । स्त्री । जन्तुकालतायाम् । रा.नि.
व.१ । नाङ्गीहिङ्गी । अलक्तके । रा.नि.व.६ ।

जन्तुघ्नम् । क्ली । हिङ्गुनि । विडङ्गे । प.सु. ।
पुं । बीजपूरुषे । टावा ग्राह् । रा.नि.व.११ ।

(घ्नः स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ । जन्तुका-
लतायाम् । वै.निघ. । [रा.नि.व.११ ।

जन्तुजित् । पुं । जम्बीरहवे । जामोत्र ग्राह् ।

जन्तुतन्तुः । पुं । शणवीजि । वै.निघ. ।

जन्तुनाशनम् । क्ली । हिङ्गुनि । शिं । रा.
नि.व.६ । विडङ्गे । पारसीकयाम्नाम् । वै.निघ. ।

जन्तुपादपः । पुं । कीपासहवे । जलपात्रे ।
रा.नि.व.११ ।

जन्तुफलः । पुं । उदुम्बरहवे । यच्छूषुत् ।
रा.नि.व.११ । क्ली । उदुम्बरफले । चि.क्र.क.
अष्टावमेद.चि. । [वै.निघ. ।

जन्तुमत्फलः । पुं । उदुम्बरहवे । यच्छूषुत् ।

जन्तुमाता । स्त्री । लालायाम् । वै.निघ. ।
रक्तजलमिमं । च.वि.७अ. ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बकहवे । गौंङांनैव
ग्राह् । रा.नि.व.११ । [व.६ ।

जन्तुरमः । पुं । चलकके । आन्ता । रा.नि.

जन्तुला । स्त्री । जन्तुकालतायां । जम्बीलता ।
वै.निघ. । काशतण्डे । त्रिका. ।

जन्तुवृक्षः । पुं । कीपासहवे । जलपात्रे ।
उदुम्बरहवे । वै.निघ. ।

जन्तुशत्रुः । पुं । विडङ्गे । चि.क्र.क.केशरश्मने ।

जन्तुहनन(रण)म् । क्ली । विडङ्गे । वै.निघ. ।

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गायाम् । रा.नि.व.६ ।

जम्बुबलप्रवृत्तः । पुं । असी रोगविशेषो यो
मातृरूपचारात्यङ्गाल्यम्बुवधिरसूकमिषिण्यवामन-
प्रवृत्तयो जायन्ते । स पुनर्हि विधो रसकृती दौर्ह-
दापचारकतयेति । सु.स.१४अ. । एष आध्या-
त्मिकः ।

जम्बुवर्क । क्ली । भवे । त्रिका. ।

जपा (ख्या) । स्त्री । बीडपुष्ये । जवा
शूलैर ग्राह् । सा हिवा श्वेतारकमेदेन । गुणाः

— कटूष्ण द्रव्यसुषी कृमिच्छदिकरी च । रा.
नि.क.१० ।

जपाकुसुमसन्निभम् । क्ली । हिङ्गुले । वै.
निघ. ।

जपापुष्प(प्रस्तन)म् । क्ली । जवायाम् । जवा
कृत् । तच्च अगर्भसम्पादनगुणं । चि.क्र.क.गर्भ-चि. ।

जपारक्तम् । क्ली । जवापुष्पे । पुं । जपाहवे ।

जमनम् । क्ली । भोजने । अ.टी.भ. ।

जम्बः । पुं । जम्बीरहवे । जामोत्र ग्राह् । र.
सा.सं. ।

जम्बा । स्त्री । जम्बूफले । जामि । अम. ।

जम्बालः । पुं । केतकहवे । श.र. । श्रैवाले । प-
ङ्के । त्रिका. । हारा. । क्ली । सुगन्धहवे । वै.निघ. ।

जम्बि(म्बी,म्भी)रः (कः) । पुं । (Cit-
rus medica. Citrus acida.) खनाम-
ख्यातफलहवे । गौंङांनैव ग्राह्, जामोत्र ।
हिं जम्बीरी, निम्बू । सं इड् । कं कंचिले । तं
निम्बचेट्टु । मद.व.६ । स द्विविधः जम्बीरखल्य-
जम्बीरमेदेन । गुणाः—“जम्बीरः पाचनक्षीणः
क्षमिवातकफापहः । सुरभिर्दोषनो हृद्यः सुखवै-
शद्यकारकः । कफानिलविषयासकासदीर्गम्यना-
शनः । पित्तकृत् पार्श्वशूलघ्नः सुरसः ससुदाह-
तः ॥” सु.स.४६अ. । “खल्यजम्बीरिका तद्वत् द-
ण्डाकारानिवारणी” भा. । तरफलमन्त्रमधुरं वातघ्नं
पित्तकृत् पथ्यं पाचनं रीचनं बल्यमाश्रयं । पक्वं
तत् मधुरं कफदमनं पित्तारक्तदीपकं वर्ष्यं वीर्य-
वर्धनं रुचिकृत् पुष्टिकृत् तर्पणम् । रा.नि.व.११ ।
अथ सर्वं गुरु सुगन्धि दुर्धरश्च । राज. । मरुषकह-
वे । शक्र तूलमौ, नागदन्ता । अर्जकहवे । शूयं
तूलमौ । सितार्जके । श्वेतपत्रं शूयं तूलमौ ।
रा.नि.व.१० । च.द.बाल.चि. ।

जम्बुः । पुं, स्त्री । जम्बूहवे । जामि ग्राह् । अ-
द्रजम्बूहवे । वन जामि ग्राह् । र.सा.सं. । नाग-
दमन्याम् । ‘गोलापजाम’ इति ख्याते हवे । वै.
निघ. । क्ली । जम्बूफले । जामि । अम. ।

जम्बुकाः । पुं । ‘गोलापजाम’ इति ख्याते हवे ।
श.र. । केतकहवे । प.सु. । श्रमायि । रा.नि.व.
१६ । श्लेष्माकमेदे । रा.नि.व.६ । [तन्त्रे ।

जम्बुङ्किा । स्त्री । खिरमषि । रा.वणकुमार-

जम्बु(म्बू)लः । पुं । केतकहवे । (कम्पा ग्राह् ।

र.मा.। जम्बूषे। कामरुण। वि.। कर्षपाक्षी-
गतरीगविशेषे। सु.सू.१६५।

जम्बुवनजम्। कौ.। श्वेतवरापुष्पे।

जम्बूः। पुं. स्त्री। (Ugenia jambolana, Syn. Syzgium jambolanum.) खना-
मख्यातमहातरी। जम्ब गाछ। हिं जामूं. में
जाम्बुक. के नेरिलुसा। तें नेरडुबेट्टु। राजज-
म्बूकाकजम्बूभिजम्बूभेदेन विधा। तासां विशे
वास्तव्यथायं द्रष्टव्याः। सा. गुणाः—कषायमध-
रा। यमपित्ताहकण्ठशोषघ्नी कृमिघ्नी खासातिसा-
रकफकासघ्नी विष्टभिर्नौ पाचनी च। रा.नि.व.
११। तरफलगुणाः—“अम्लधै वातलं याद्वि वा
म्ववं कफपित्तजित्।” सु.सू.४६५। गुरु स्वादु
शीतलम् अप्रिदुष्टिकरं रुचं वातलम्। राज.
“जम्बूयांश्चो मधुरकफहा रोचनी वातहारी।”
अग्नि.१७५। च.द.ज्वरातीसा.चि.कलित्राय गु.
जम्बूस्थिरस्ये। पृष्ठश्लेष्मस्थोष्णकठवे। वङ्गभाषा
गाछ। रा.नि.व.१०। नागदमव्याम्। रा.नि.व.५।

जम्बूकः। पुं। यमले। ब्राह्मणां। उक्तो भी-
क। मत्स्याध्यां। वाराहीकन्दे। रा.नि.व.२३।
पीतलीत्रे। वै.निच.। (का) स्त्री। कपिलद्रावा-
यो। रा.नि.व.११।

जम्बूद्वयम्। कौ.। महाजम्बूः राजजम्बूश्वेत-
वि। चरुषु एका जम्बूद्वयफला यस्या कृत्स्न-
खा काकजम्बूष। “जम्बूद्वयाज्जुनकपीतनसीमव-
स्थाः।” वा.सू.१५५। सु.सू.२८५.न्ययोधादिः।

जम्बः (कः)। पुं। जम्बीरवृक्षे। कामीशे रा-
छ। रा.नि.व.११। श.च.। वै.निच.कास चि.
शोकनाथपीठलीरसे। प्रकमरुवके। इडुदेशे। डे.
च.। दले। चिन्ता.। भे.। कौ.। अग्ने। पुं (कः)
पीतलीत्रे। वै.निच.। [रा.नि.व.२०।

जम्बका। स्त्री। जम्बायाम्। शशि ठोंगा।

जम्बनः (लः)। पुं। अकंठवे। आरुन् गाछ।
रा.नि.व.१०। मरुवकवृक्षे। डुगरीठेत्त। वै.
निच.। (लः) जम्बीरवृक्षविशेषे। प.सु.। चिन्ता.।
‘मद.। रा.नि.व.११।

जम्बला। स्त्री। सुखप्रसववरणराजशोविशेषे।
यथा—“समुद्रस्थीतरी तीरे जम्बला नाम राच-
क्षी। तस्याः अरणमात्रेच विशिष्या गर्भिणी भवे-

त्” राजमार्तण्डः। मूलके। डूना। वै.निच.।

जम्बा। स्त्री। जम्बायाम्। शशि ठोंगा। च
शित्। रा.नि.व.११।

जम्बी (रुन)। पुं। जम्बीरवृक्षे। श.च.।

जयः। पुं। अग्रिमख्ये। गणिते। भा.
पीतमुद्गे। जगाता मृग। वै.निच.।

जयकारिका। स्त्री। खजालुकायाम्। ४
छांवडी मठा। वै.निच.।

जयतरः। पुं। नन्दीवृक्षे। वै.निच.।

जयदेवः। पुं। रसायनसंयोजकः।

जयद्रुमः। पुं। बन्दायां। भन्डु। वै.निच.

जयनालः। पुं। यावनाले। खनात। वै.निच.

जयन्तिका। स्त्री। हरिद्रायां। रा.नि.व.।

जयन्ती। स्त्री। (Eachynomene ses-

ban or Seshania aculeatis.) खना-
मख्याततिक्तशार्कोषधिरूपे। छत्रित गाछ, दन्त

गाछ। में कं सीरेरि, तीगरसे। गुणाः—गल-
ग्नानिलभूतघ्नी तिक्ता कटुः उष्णा च। रा.नि.

४। तत्पत्रं गरदोषघ्नं चक्षुष्यं मधुरं हिमघ्नं। रा.
१५। See बलमीटा। (कन्दर्पसारतैले, मधु

भव्याम्)। सा.कौ.। कपिकक्षी। आताकुशी

रा.नि.व.३। हरिद्रायाम्। जयायाम्। वि

याम्। रा.नि.व.१३। अग्रिमख्ये। अंगु

भा.। श्वेततरकाचनवृक्षे। वचायां। मक्षिहायां

काष्ठिके। हरितकां। श्वेतनिगुण्डायाम्। श्वेतज

नीमूलस्य शिरसि धारणात् सर्वज्वरनाशो भव-
ति। च.द.ज्वर.चि.। “मूलं जयव्याः शिरसि

धृतं सर्वज्वरापहम्।”

जयपालः। पुं। खनामख्यातवृक्षे। जयपा

त्रुक। जपाल, जामालगीटा इति च भाषा
वीजगुणाः—तीक्ष्णसुखं सारकम्। उरुकेदकैरम्

कटुषणः कृमिघ्नः विरेचनः दीपनः कफनाशः
उदरास्यघ्नश्च। रा.नि.व.६। “जयपालवीजश

तमे द्रव्यगीमयस्वरसे च। सन्नापितमुच्छूनं नि

द्यादनवद्यतां तदेवाय।” अजवद्यतां शुद्धल

उच्छूनं सिद्धमित्यर्थः। सा.कौ.। अपि च। “हि

मं गीमयतीये वा दुग्धे वा जयपालकं। खप

मदु भटं तत् निःशेषं शुद्धिचक्षुतिः”। अग्नि

जयपाली जं नित्तं विधाकृत्य वीजमध्यस्थपत्र
परित्यज्य अष्टमांशटङ्गणचूर्णेन विमिश्रं च केश-
यन्त्रेण दुग्धसंयुतं चिवारं भाव्यम् । तत्तैलं सार्धं
पादितैलवत् तैलपीडनयन्त्रे निष्कास्यम् । गुणाः
— अश्वघरेवकम् चानाहोदरघ्नं धनुलभसंस्थास-
श्रीरोगघ्नं ज्वरघ्नमुष्मादहरसामवातशोथमेका-
हरीगव मर्दनात् इति कासघ्नं हरति । अत्रि ।
एरघ्नहवे ।

जयमङ्गलरसः । पुं । विषमज्वरे औषध-
विशेषे । पाठः— हिङ्गुलसम्भवं सृतं गन्धकं टङ्गणं
तथा । ताम्रं यङ्गं माषिकच सैन्धवं मरिचं तथा ।
एतत्समासमाहृत्य द्विगुणं स्वर्णभक्षकं । तदहं
कालमीदृशं रूप्यभक्ष च तत्कर्म । एतत्सर्वं वि-
चूर्ण्य भावयेत्कनकद्रवेः । शेफालिकादलैर्वापि
दशमूलरसेन च । किराततित्ताः जायेस्त्रिवारं
भावयेत् सुधीः । भावयित्वा ततः पश्चात् गुग्गा-
द्वयवटीकृता । अमुमधु जीरकचूर्णं च । सा. की. ।
अन्यः— हिङ्गुलोत्पारदः गन्धकः टङ्गणचारः
ताम्रं यङ्गं स्वर्णमालिकं सैन्धवलवणं मरिचचूर्णं प्र-
सवं, स्वर्णभक्ष एतत्सर्वं द्विगुणं स्वर्णभक्षाहं का-
मलोहं तदहं रीधञ्च । एकत्र धुम्रपत्ररसेन शे-
फालिकापत्ररसेन दशमूलकाथेन किराततित्ताका-
दिमृषकाथेन च प्र. वारत्रयं भावयेत् । दशमूलं
भात्यद्रव्यपारदादिसमं वारि अष्टगुणम् अष्टमांश-
घ्निं याञ्छम् । एवं किराततित्ताकादिरपि । अपरः
— रससिन्दूरं पञ्चं रौप्यं मुखलीहं तीक्ष्णलीहं इ-
रितालं स्वर्णमालिकं चित्रकमूलं टङ्गणचारं वि-
कटुकं प्र. समभागं । पाठानिगुण्डायष्टिमधुविल्लिम्-
बजवायेण दिनं मर्दयित्वा मूषया भूषरे पुटे पचे-
त् । अथ दशमूलकाथः । अस्याञ्जनं नखमपि हि-
तम् । र. चि. रस. की. ।

जया । स्त्री । विजयायाम् । मित्रि । भा. भासा-
रोगवि. जयापुष्पहवे । ब्राह्मणं । महादन्तीहवे ।
कपिकण्ठाम् । वै. नि. व. । अग्निमयहवे । रा. नि.
व. ८ । भा. कर्णकज्ज. चि. । वा. उ. ६५. । शमीह-
वे । रा. नि. व. ८ । नीलद्रुवायाम् । जयनीहवे ।
रा. नि. व. ४ । भैष. कुष्ठ. चि. कन्दर्पसारतैले । च. द.
अ. चि. रसैन्द्रगुडी । हरीतक्याम् । रा. नि. व. ११ ।
वै. नि. व. संयुज्जोचि. ताक्षीशूले । अपराजिता-

याम् । मद. व. १ । शाकसीहवे । वै. नि. व. १५. ५५.
वि. कनकसिन्दूरे ।

जयाञ्जन (मल)म् । स्त्री । सीतोऽञ्जनविशेषः ।
जहरपाथर इति अश्विदेशः । “सीतोऽञ्जनं नदी-
जघ्नं कृष्णसीतो जयाञ्जनम् ।” प. सु. ।

जयाद्वयम् । स्त्री । तकारी हरीतकी चेति
द्वयं । वा. सू. १५५. ।

जयापुष्पम् । स्त्री । जपापुष्पे । वै. नि. व. ।

जयावटी । स्त्री । ज्वराधिकारे । “विषं वि-
कटुकं सुप्तं हरिद्रा निम्बपत्रकं । विहङ्गमष्टमं
चूर्णं क्षामूत्रैः समं समम् । चणकाभा वटी काय्या
स्याज्जया योगवाहिका ॥” अत्र जयनीमूलचूर्णं
तुल्यांशं देयं योगवाहिकत्वात् । र. सा. सं. ।

जयावहा । स्त्री । नीलद्रुवाया । रा. नि. व.
८ । भद्रदन्तीहवे । प्र. छी. । रा. नि. व. ६ ।

जयाश्रया । स्त्री । गर्भटिकादये । रा. नि. व. ८ ।

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीहवे । रा. नि. व. ६ ।

जरकम् । स्त्री । पुं । हिङ्गुनि । वै. नि. व. ।

जरठः । वि. पाष्ठी । कठिने । मे. । जीर्णे ।
इ. च. । [हिं अहुर । रा. नि. व. ८ ।

जरडी । स्त्री । गर्भटिकादये । दागविनाशः ।

जरणः । पुं, स्त्री । स्थूलजीरके । वटु क्षीरा ।
रा. नि. व. ६ । च. द. वातश्लेष्मज्ज. चि. । कृष्णजीरके ।
कासमर्दे । कागकाशना । हिङ्गुनि । रा. नि. व.
११ । सौवर्चल्लवणे । मृत्क लवणं । श. र. । कुं-
डीषधी । कूड़ । र. मा. । पीतजीरके । च. द. ज्व.
चि. । स्त्री । कृष्णजीरके । रा. नि. व. ६ ।

जरणद्रुमः । पुं । अश्वकर्षनामलताशाली ।
लता । भा. नि. । रा. नि. व. ८ ।

जरती । स्त्री । बडायाम् । रा. नि. व. १८ ।

जरत्पित्तशूलम् । स्त्री । परिणामशूले । “वा-
त्समात्रे जरत्पित्तं शूलमात्रं प्रशस्यति ।” र. स. र. ।

जरन्तः । पुं । महिषे । त्रिका. ।

जरमानः । पुं । समुषे । उषा. ।

जरा । स्त्री । वाङ्मते । अम. ।

जराक्लेश्यम् । स्त्री । जराजलक्लेश्वरीमहिषे ।

तल निदानलक्षणं यथा—“अथ प्रथमसंज्ञं त्रयशः शीयते वृषां । रसादीनां चयासैव तथैवा-
ह्वयं सेवनात् । बलवीर्येन्द्रियाणाञ्च क्रमेणैव परि-
चयात् । परिचयादायुषश्चायनाकाराक्रमारूपा-
त् । जरासम्भवं ज्ञेयमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् । जा-
यते तेन सोऽह्यर्थं शीयधातुः सुदुर्लभः । विवर्णो
विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमघाद्युते ॥” च ।

जरायुः । पुं । अग्निजारहवे । रा.नि.व.६ ।
गर्भाशये । गर्भशनि वा औ० ७ । रा.नि.व.१८ ।
स चर्माकारः सूक्ष्मः । तस्य स्थानञ्च गुदमूत्राशय-
मध्यभागः । यथा—“गुदमूत्राशयान्तस्थो जरायु-
र्गर्भमन्दिरं । जरायुपात्रं नाडी द्वे डिम्बनाडी
प्रकीर्तिते ॥” अचि. । “या तु चर्माकृतिः सूक्ष्मा
जरायुः सा निगद्यते ॥” तन्मातरम् ।

जरायुजः । त्रि. जरायुजाते प्राणिमात्रे, प-
शुमनुष्याल्लादी । अम. । “शुक्रशोणितयोर्वि-
स्मिन् सञ्जायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यक्षात्तेन प्री-
तो जरायुजः ॥” तन्मातरम् ।

जरायुदोषः । पुं । गर्भजरीगर्भदे । वै.निघ. ।

जरालक्ष्म । स्त्री । पलिते । रा.नि.व.१८ ।

जराशोषः । पुं । वाईकजयचीणतारोगे ।
लक्षणं—“जराशोषी कृशी मन्दवीर्यबुद्धिबलान्दि-
यः । कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपावङ्गतस्वरः ।
शीवति श्लेष्मणा ह्रीनं गौरवाक्षविपीडितः । सम्प्र-
भुतास्थनासाच्चः शुष्करुचमलच्छविः ॥” मा.नि. ।

जरुथम् । स्त्री । मांसे । त्रिका. ।

जर्जरः । पुं । रक्तरीमने । मद्र.व.७ । स्त्री ।
शैवाले । शैलजे । मे. त्रि. ठडे । रा.नि.व.१८ ।

जर्जरीकः । त्रि. बहुच्छिद्रद्रव्ये । औ० ३० । मे. ।

जर्णः । त्रि. जीर्णे । हे.च. ।

जर्तः (र्तुः) । पुं । करिणि । योनी । उषा. ।

जर्ति(र्हि)लः । पुं । चारण्यतिलके । वृत्ना-
डिल । हे.च. । रा.नि.व.२३ ।

जलम् । स्त्री । बालके । दा.नि. । अ.मू.२५ ।
भा.बालज्व.चि. । वा.मू.१५५ एलादी । जलवेत-
से । चदके । जल । जलस्य षड्दीपा भवन्ति—
आर्कः सप्तः सप्तः शीत्ये विपाकाख्याः । तत्र स्याद्व-
दीये खरता वैष्णवस्तुचता, षपदीये पङ्कसिकता

शैवालबहुवर्णता च, रसदीये व्यक्तारसता, गन्धदीये
अनिष्टगन्धता, वीर्यदीये लघ्नादिकं सेवनात्,
विपाकदीये च विष्टभादिकं जनयति । जलस्य
कलुषता-साधनं सप्त—कतक गीमेद विसर्पि-
शैवालमूल वस्त्र-मुक्ता-मणय इति । जलस्य नि-
वेधं पञ्च । फलादिशीतोत्तरणञ्च सप्त प्रवातस्थाप-
नादि । सु.सू.४५५. । सा. गुणाः—सधुरं शीतलं
लघ्नाच्च शोषमोहभानिघ्नं मुक्तामपाचकं निद्रा-
लस्यहरं विषघ्नं श्महरं रुचिजनकं धीबलवीर्य-
तुष्टिपुष्टिकरणञ्च । “साधारणं जलं बन्धं दीप-
पाचनं लघु । श्मल्लघ्नापहं वातकफमेदघ्नपुष्टि-
दम् ॥ पाचदेशदिग्भेदेन जलगुणाः यथा—“जलं
ताम्रदलदिव सलिलं वातादिदीपपदं देश-
ज्जाद्यकरञ्च दुर्जरतरं दीपावहं धूमरम् । वातघ्नं
लु शिलाशरीराल्ममलं पथ्यं लघु स्वादु व श-
श्यामदलदिव दीपशमनं सर्व्वामघ्नं पयः ॥” रा-
नि.व.१४ । “तद्वादी द्विविधमात्तरीजमौर्भेदेन
तयोरात्तरिचं जलमनिदेश्यरसम् एकानतः पथ-
तमञ्च । तद्देशान्नपतितमन्यतमं रसमप्यलभ-
स्थानविशेषाद्यदादिववस्थितमिति । तत्र स पृष्टि-
व्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसः भवत्युल-
षापकवैष्यं, तत्र स्वगुणभृथिष्टायां भूमौ लवण-
स्त्रञ्च भवति, अम्बुगुणभृथिष्टायां मधुरं, त-
सृथिष्टायां कटुकं तिक्तञ्च, वायुगुणभृथिष्टायां
पायं, आकाशगुणभृथिष्टायां शरभ्रं घेति ॥”
सू.४५५. । अत्तरीबीहदे जलं पुनः धारं कार-
ताधारं हिममिति चतुर्धा । तत्र धारमष्टविधम्—
“धारं पृथिव्या पतितं पथलु तत्रैव जातं शुष्क-
दभिन्नं । नाशविधैर्भेदगुणैश्च सस्यक् जातं ज-
ष्वाष्टविधं वदन्ति । नद्योहिदं प्राक्खण्ड्यं चीर-
कौपं तद्भागं सरसीभवञ्च बाधुद्वं तत्पदन्ति ।
राः ॥” नदीजलम् औद्भिदादिकञ्च पर्यायं दृश्यं
तत्र कारं जलं यथा—“स्वर्णदाः शीतवातेन
चविकूर्जसङ्कुलम् । शीताम्बु कङ्कनं मुलाः
जातं हिमिन तु । पश्चात् सुसूयसनापात्कि-
द्वते जलम् । वसन्ति मेषाः सलिलं शंकलं शी-
लं मतम् ॥ गुणाः—कारं शीतगुणैः शनोपश-
शोषार्तिनिर्नाशनम् सूक्ष्मोद्भिदशरीरान्नाशन-
द्विकावर्धकारणं । शोफानां त्रिणिशालु दीपश-
पित्ताग्निहानां हितं संसक्तं प्रवरं गुणैः प्रति

तस्मान्न दूरे कृतम् ॥” इति । “तीव्रारं लघु शीतलं
श्वसहरं पित्तार्तिशान्तिप्रदं दीपाणां श्रमनं जला-
तिहननं सर्वसंयत्नं परं । कुष्ठशीपदवर्षिकावि-
षहरं पामाविसर्पापहं चौषाणां क्षतशीषिणां
हृत्तिकरं संसेव्यते मानवैः ॥” हैमजलगुणाः—
“हैमं घनघ्न मधुररुच कफात्मकघ्न मूर्च्छार्तिसंशम-
नमामविनाशनच । पित्तासृजः प्रशसनं रुधिररु-
तञ्च शान्तकरोति हिमसम्भववारि सदाः ॥” भूमि-
विशेषे जलगुणाः—“भूमिः पञ्चविधा त्रैया कृष्णा
रक्ता तथा सुसता । पीता नीला भवेशाया गुणा-
स्तासां प्रकीर्तिताः । सघनं मधुरं नीरं कृष्णभूमि-
परिश्रुतं । पीताश्रितद्वयाय रक्तायाः चारमाधु-
रम् । सितायामन्नमधुरं भूमिभागेन लभयेत् ॥”
गुणाः—“ताड्यागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि
च । कौष्ठ्याद्याप्रिकं रुचं मधुरं कफकारकं ।
नैर्भरं लघुपाकघ्न दीपनं कफनाशनं । सारसं लघु
तृणाग्रं बल्यं स्वादु कषायवत् । पाललं गुल्मभि-
ध्वादि विटभि दीपलं परं ॥” इति । अथ खल्व-
जलगुणाः—लघु द्वयं गुणवत् । अद्याविलजलगु-
णाः—पिक्किलं क्लमिलं विषणैः क्लिप्तं सान्द्रं विर-
सं दुर्गन्धं अहितञ्च । अथ शरदादिजलगुणाः—
शारदं लघु अनभिष्यन्दि च । हैमन्तं सिग्धं हृद्यं
बल्यं गुरु हितञ्च । शैशिरं वातकफघ्न हैमलादी
षण्णञ्च । वासन्तं मधुरं कषायं बल्यं रुचञ्च ।
शैषञ्च अनभिष्यन्दीति । सुगन्धजलगुणाः—तृणाग्रं
सुशीतलम् अत्यन्तरसञ्च । शीतलजलगुणाः—मद-
घ्नं मूर्च्छाहरं कृद्दिनाशनं पित्तज्वरशमनमृण-
दाहमदात्ययविषघ्नञ्च । श्रुतशीतजलगुणाः—त्रि-
दोषघ्नम् । सुवासितस्वप्नावस्थितजलं रुचिकरं
अजीर्णं शोषघ्नतुल्यं जीर्णं बलदं भोजनकाले आ-
युज्यम् । रात्रौ च मुक्ताग्नीपरि अहितम् । राज ।
हैमलादी जलपानविधिः—हैमन्ते ताड्यागं सारसं
वा हितं । इदमेव शिशिरे प्रशस्तम् । शीषावसन्त-
योः वायं वा कौषं वा नैर्भरं वा प्रशस्तम् । नादे-
यञ्च साकल्यतो वर्ज्यम् । औद्भिदं बालरीचं वा
कौषं वा प्राड्ढकाले । शरदि नादियम् अंशदकञ्च
हितम्, तथागच्छीदद्यात् खल्वं जलं प्रशस्तम् ।
“पीषे वारि सरो जातं माषे तपु तड्यागजं । फा-
लगुने कूपसभूतं चैव चौष्ट्यं हितं मतम् । वैशाखे
नैर्भरं नीरं ज्येष्ठे शस्त्रं तथौद्भिदं । आषाढे शस्त्रे
कौषं श्रावणे दिव्यमेव च । भाद्रे कौषं पयः शस्त-

माश्विने चौष्ट्यमेव च । कार्तिके सम्यग्शीर्षे च
जलमात्रं प्रशस्यते ॥” वारियङ्गणकालः—भीमा
नामम्भसां प्रायो यङ्गणं प्रातरिष्यते । शीतलं
निर्मललवञ्च यतस्त्रिषां मृद्वान् गुणः ॥ इक्षुसुश्रुतः ।
पुनश्च जलं चतुर्विधम् । पापोदकं रोगोदकम्
अंशदकम् आरोग्योदकञ्च । पापोदकं यथा—
“विष्टायुक्तं याद्वि नीरङ्गमिकोटसमाकुलम् । समलं
नीलशैवालं पापन्तु नर्हितञ्च यत् । खाने पाने च
तत्कलं नराणां बाह्वेषु च । खानेन लम्भवान्
रोगान् कष्टकुष्ठविसर्पकृत् । पानेन कफगुल्मानां
क्षमीणां वरसम्भवान् । करोति विविधान् रोगान्
तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥” रोगोदकं—“बहुञ्चलतो-
कुञ्जे क्षायाकूपोऽथवा सरः । अव्ययचेदधोऽश्वि-
कमिशैवालसंयुतम् । क्लिप्तं सपिक्किलकृष्णं हृद्य-
लाश्रितं भवेत् । बहुञ्चलपण्युक्तं दुर्गन्धं मृद्वगन्ध-
त् । रोगोदकं विजानीयात्करोति विषमान् गदा-
न् । शूलकुष्ठञ्च कष्टूश्च सेवितेन करोति हि ॥”
अंशदकं पथ्यायं दृश्यम् । आरोग्योदकं—“पाद-
शेषन्तु कथितं तच्चारोग्यजलं विदुः । कासश्वास-
हरं पथ्यं मारुतघ्नपकर्षति । सद्योज्वरं हरत्याय स-
मेदकफनाशनम् । प्रतिश्यायं पाचयति शूलगुल्मा-
ग्नाशनम् । दीपनञ्च हुताशस्य पाण्डुशोकोद्राप-
हम् । अजीर्णञ्च जरत्याय पीतमुणोदकं निशि ॥”
अवि. ७४. । गवीगर्भाशये । वै. निघ. ।

जलकण्टकः । पुं । शङ्काटके । पवित्रफल ।
प.सु. । कुम्भीरे । हारा. ।

जलकदली । स्त्री । खनामख्यातजलजकन्द-
विशेषः । जलकदली । प.सु. ।

जलकान्दः । पुं । शङ्काटके । पवित्रफल । वै.
निघ. । (न्दा) स्त्री । जलकदल्याम् । प.सु. ।

जलकपिः । पुं । शिशुमारः । गुठक । हारा. ।

जलकपीतः (कः) । पुं । जलपचिविशेषः ।
जलपिपि । वै. निघ. ।

जलकरङ्कः । पुं । नारिकेलफलः । प.सु. । श-
ङ्क । चिका. । हारा. । जलकतायाम् । मी. ।

जलकर्णा । स्त्री । कर्णमोटाया । काण्डिछा,
कान्त. छत्रा । च. द. यक्ष. चिर. सेन्द्रमुडी ।

जलकल्पाः । पुं । जम्बाल । अ. ७७. । वै. निघ. ।
हारा. ।

जलजातः । पुं । जलपक्षिविशेषे । गान-
कोड़ी । तन्मांसगुणाः—खिन्धं गुरु हिंसं वात-
हरम् । रा.नि.व.१७ । [हारा ।

जलकाष्ठः (ङिः) । पुं, स्त्री । हस्तिनि ।

जलकामः । पुं । जलवेतसे । अ.द.१२च. ।

जलकामा । स्त्री । अन्वाहुल्याम् । वै.निघ. ।

जलकामुकः । पुं, स्त्री (का, को) । कुटुम्ब-
नीनामङ्गणे । रा.नि.व.५ ।

जलकिराटः । पुं । नके । शिशुमारे । हारा. ।

जलकुङ्कुटः । पुं । उडुके । डाक पाथी । का-
रखवे । वै.निघ. । [थी । इ.च. ।

जलकुम्भः । पुं । जलकुङ्कुटे । कोड़ा पा

जलकुङ्कुटी । स्त्री । गङ्गाविह्वीपविधि ।
गांशौन । हारा. ।

जलकुण्डलः । पुं । शैवाले । भूरिम. ।

जलकुञ्जका । स्त्री । मृगाटकके । पानिकुन ।
कुम्भीरे । वै.निघ. ।

जलकूरी । स्त्री । पुष्करिण्यां । हारा. ।

जलकूर्मः । पुं । शिशुमारे । कुतुक । त्रिका. ।

जलकेशः । पुं । शैवाले । हारा. । [हारा. ।

जलगुल्मः । पुं । सुद्रमरीचरे । मी. । कच्छपे ।

जलगोजकम् । स्त्री । पिप्पला इति ख्याते का-
बेलदेशजफले । वै.निघ. ।

जलङ्गः । पुं । महाकाले । रा.नि.व. ।

जलचरः (चारी (इन्)) । पुं । शङ्खे । म-
क्षी । श.च. । पुं, स्त्री । जलचरप्राणिमाने हंस-
सारसकादम्बवक्रौष्मादौ । प.सु. । “कुररवकम-
कराः कञ्चटकपिकपञ्जसारसाः । भाङ्गिदात्युह-
हंसा जलकरटिकपिङ्गटिदिभायाश्च । जले चरा-
विहङ्गस्य ॥” अवि.२०च. । मांसगुणाः—गुरुखं
खिन्धं मधुरं वातघ्नं शूलख । रा.नि.व.१७ ।

जलजः । वि । जलवासिजन्तुमाने । पुं । हि-
ज्जलह्वे । रा.नि.व.८ । मक्षी । श.च. । शैवाले ।

जलवेतसे । कुत्रेलके । काकविन्दके । जलमधुके ।
रा.नि.व.११ । स्त्री । मोक्षिके । चारि । खवसे ।

लवङ्गे । दीवधान्ते । वै.निघ. । पसे । शङ्खे । मक्षी-
मराजलगाहे । वै.निघ.२म.अव.वि. ।

जलजन्तुः । पुं । जलवासिप्राणिमाने । अम. ।

जलजन्तुका । स्त्री । जलीकायां । म. ।

जलजम् । स्त्री । पसे । इ.च. ।

जलजम्बूका । स्त्री । भूमिजम्बूह्वे । वन-
काम । भा. । See सुद्रजम्बू. ।

जलजसुमनाः । स्त्री । शङ्खपुण्यां । वै.निघ. ।

जलजा । स्त्री । वज्जीयटिमधुनि । रा.नि.व.६ ।
सोमरात्र्याम् । वै.निघ. ।

जलजातः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. ।

जलजाता । स्त्री । कुङ्कुमशाली । शालिनीक
विभव । रा.नि.व.१६ ।

जलजिह्वः । पुं । शिशुमारे । कुम्भीरे ।

जलजीविनी । स्त्री । जलीकायां । [ई
वै.निघ. । [शाम्भूक. ।

जलडिम्बः । पुं । यक्षी । सिङ्गु. ।

जलतण्डुलीयम् । स्त्री । कच्छटे । [कोड़ा-
नाम । भा. ।

जलतापिकः (तापी) । पुं । मत्स्याविशे-
षे । हेनिशं नाह । काचकमक्षी । प.र. ।

जलतालः । पुं । इक्षीशमक्षी । त्रिका. ।

जलतित्त(क्ति)का । स्त्री । शङ्खकौडवे । रा.
नि.व.११ ।

जलत्रा । स्त्री । कुत्रे । छांठ । हारा. ।

जलदः । पुं । सुलके । च.द.वा.व्या.वि.एला-
दितैले । पीतवालके । पीठ वांग । कारस्कर-
वे । कुठिला गाह । भा. ।

जलदागमः । पुं । वर्षाकाले । रा.नि.व.११ ।

जलदाशनः । पुं । शङ्खे । शालह्वे । श.च. ।

जलधरः । पुं । सुसायां । अम. । च.द.अति-
सा.वि.कच्छटादिः । तिनिशह्वे । रा.नि.व.८ ।

जलधराधारः । पुं । पीतीशीरे । वै.निघ. ।

जलनकुलः । पुं । जलमाक्षीरे । उडिङ्ग-
श । पिप्पला. ।

जलनीलिका (ली) । स्त्री । शैवाले । रा. नि.व.८ । भा.४भ.भाहीनवे ।

जलनेत्रः । पुं । जलमधूकः । वै.निघ. ।

जलपत्रिका । स्त्री । पत्रिणाम् । अष्टात्र त्राङ् । वै.निघ. ।

जलपत्नी । पुं । इंसादिजलचरपक्षिषु । तन्मांसं क्षिप्यं हिमं गुरु इत्थं वातहरश्च । रा.नि.व.१७ ।

जलपाकः । पुं । वारिपाके । मिक्र जल । “कर्वं गृह्णीता द्रव्यस्य क्राशयेत्प्रास्थिकेऽम्भसि । अक्षं शृतं प्रयोक्तव्यं जलपाके लयं विधिः ॥” वा. वि.२५. ।

जलपादपः । पुं । इंसे । वै.निघ. । [१८]

जलपारावतः । पुं । जलकपोते । रा.नि.व.

जलपिप्पली । स्त्री । महाराष्ट्रीक्षुपे । कौंडु । शां । हिं पाणिमगा, जलपिपरी । रा.नि.व.४ । गुणाः—जलपिप्पलिका इत्या चक्षुष्या शुक्ला लघुः । संयाद्विषी हिमा रुखा रक्तदाहव्रणापहा । कटुपाकरसा रुष्या कषाया वज्रिवर्हिनी ॥” भा पू.गुणव. । कटुः तीक्ष्णः कषाया मलशुद्धिकरी व्रणकोटादिदोषरसदोषघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

जलपुष्पम् । स्त्री । जलजातपुष्पं । यथा—“अष्टधा कमलानि स्युर्जलभासी चतुष्टया । जलमौर्वी च कुम्भीका जलपुष्पगणस्तथम् ॥” अर्क. ।

जलपृष्ठजा । स्त्री । शैवाले । श.च. ।

जलप्रदः । पुं, स्त्री । पीतवाले । वै.निघ. ।

जलप्राणी । पुं । जलजन्तो । वै.निघ. ।

जलप्रायम् । स्त्री । अनूपदेशे । अम. ।

जलप्रियः । पुं । धन्याकि । रा.नि.व.६ । चातकपक्षिणि । श.र. । मत्स्य । श.च. । स्त्री । हिलमोचिकायां । हि.र. । प.सु. । [हारा.]

जलप्लवः । पुं । जलमाज्जरी । उद्दिङ्गल ।

जलफलम् । स्त्री । श्रद्धाटके । पाणिफन । भा.

जलफेनः । पुं । समुद्रफेने । वै.निघ. ।

जलबन्धः (बन्धुः) । पुं । मत्स्य । श.च. ।

जलवल्ली । स्त्री । बाकुष्याम् । गोमशाल । वै.निघ. । हिलमोचिकायां । हि.र. । त्रिका. ।

[हारा.]

जलभूः । पुं, स्त्री । कच्छटे । कौंडु । श.च. ।

जलमण्डपिका (पी) । स्त्री । शैवाले । वै. निघ. । वारिपण्याम् । पांशा । रस.कौ.ज्वाला-सुखरसे । [हारा.]

जलमहुः । पुं । मत्स्यरूपक्षिणि । माह्व्राङ् ।

जलमधु(धू)कः । पुं । जलजातमधूकश्चै । जगन्देश । गुणाः—मधुरः व्रणघ्नः रान्निघ्नः बलशुक्रवर्धनः रसायनः शीतलश्च । रा.नि.व.११ । “मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु हृदयं । बलशुक्रकरं प्रीतं वातपित्तविनाशनम् । फलगुणाः—शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् । अह्वयं हनि पित्तासदाहशस्यतत्त्वयान् ॥” भा. ।

जलमच्छिका । स्त्री । वारिमच्छिकायाम् । जलकनो । त्रिका. । [त्रिका.]

जलमार्जारः । जलविडाले । उद्दिङ्गल ।

जलमूर्त्तिका । स्त्री । करकायाम् । श.च. ।

जलमीनः । पुं । मत्स्यभिदे । वै.निघ. ।

जलमुखम् । स्त्री । जलजमुखायाम् । वै.निघ. ।

जलमोदम् । स्त्री । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलयष्टिः । पुं । वल्लीयष्टिमधुनि । वै.निघ. ।

जलरङ्गः (रङ्गः) । पुं । वक्त्रपक्षिणि । वक्त्रपाथी । हे.च. ।

जलरङ्गुः । पुं । हरिणे । वै.निघ. । दालू रूप-क्षिणि । डाक पाथी । हारा. ।

जलरण्डः । पुं । जलसर्पभिदे । जलविन्दो । हे.च. । श.र. । [वधे । चारलवधे । हारा.]

जलरसः । पुं । लवणे । हारा. । सौवर्चल-

जलरुट् (रुट्) । स्त्री । पत्रे । हे.च. ।

जलरुहा । स्त्री । कुङ्कुमशाली । देशमखिक धात्रिविष्णवे । रा.नि.व.१६ ।

जलरूपः । पुं । मकरे । त्रिका. ।

जलवरण्टः । पुं । जलवसनरीमे । पानवस-सु । हारा. । [हारा.]

जलवल्कलः । पुं । कुम्भिकायां । पानां ।

जलवल्ली । स्त्री । श्रद्धाटके । पाणिफन । रा. नि.व.७ ।

जलवायसः । पुं । जलकाके । पानटकोड़ि ।
हे.च. ।

जलवासः (साः) । पुं । विष्कन्दे । रा.
नि.व.७ । गुह्यासिनीद्वये । रा.नि.व.८ । कौ ।
उशीरे । रा.नि.व.१२ । [११]

जलविक्रमा । स्त्री । सन्नकीर्णवे । रा.नि.व.

जलविडालः । पुं । जलमाज्जरी । डेविङ्गन ।
हारा । [रा.नि.व.१४]

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालीशर्करायाम् ।

जलवित्ख । पुं । कर्कटे । पञ्चाङ्गे । जलवल्क
ले । पाना । हारा । [मांछ. हारा ।

जलवृश्चिकः । पुं । इक्ष्वाकमक्षे । अं०

जलवेतसः । पुं । जलजातवेतसविशेषे । ज-
लवेत । मं वज्जालु । कं वैसेयमरण । प.सु. गु-
णाः—तिक्तशीतलः व्रणशोधनः कफरक्तपित्तघ्नः
संयाही कषायी रचीघ्नश्च । रा.नि.व.६ ।

जलव्यधः । पुं । कङ्कनीटमक्षमिदे । कौ-
किना ग्राह वा शान्ताङ्ग । हारा ।

जलव्यालः । पुं । जलसर्पे । अम. ।

जलश्रीषः (षिका) । पुं, स्त्री । श्रीष-
मिदे । हिं टिटिनी । “विदीपविषकुहाराशोहरी
वारिश्रीषिका ।” भा. ।

जलशुक्तिः । स्त्री । शम्बूके । भायूक, शिगुक ।
जलसिंपी इति च ख्याति । गुणाः—“कटुः खि-
न्वा दीपनी गुल्मशूलविषदोषहरी कृष्णा पाचनी
बल्या च ।” रा.नि.व.१२ ।

जलशुचिः । पुं । शृङ्गाटके । पापिफल ।

जलशूकम् । क्ली । शैबालि । हे.च. ।

जलशूकरः । पुं । शिशुमारे । शुशुक । ह-
रा । कुशीरे । हे.च. । [—श्यामाकवत् ।

जलश्यामाकः । पुं । वृषधान्यविशेषे । गुणाः

जलसर्पिणी । स्त्री । जलीकायाम् । जौंक ।
हे.च. । [येन जलं दृष्टा वसति । वा.चि. ।

जलसन्नासः । पुं । कुकुरदंशजरीगविशेषे ।

जलसन्धवः । पुं । जलवेतसे । रा.नि.व.६ ।

जलसूचिः । पुं । मीषपक्षिणि । कङ्कनीटम-
क्षे । जटा. शृङ्गाटके । शिशुमारे । मी. । काके ।
हे.च. । स्त्री । जलीकायाम् । जौंक ।

जलस्या । स्त्री । मण्डुकायां । रा.नि.व.८ ।

जलहासः । पुं । समुद्रफेने । चिका । [श.र. ।

जलाका । स्त्री । जलीकायाम् । जौंक ।

जलासुः । पुं । जलसूचके । चिका ।

जलास्या । स्त्री । जलमधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

जलाञ्जलम् । क्ली । शैबालि । श.उणा. । मी. ।

जलाटनः । पुं । कङ्कपक्षिणि । कौंक पक्षी ।
स्त्री (नो) । जलीकायाम् । मी. । रा. ।

जलाण्टकः । पुं । शिशुमारे । नक्रराजि । हा-

जलाण्डकम् । क्ली । रोहितादिशिशौ । मा-
छेत्र पोणा । हारा ।

जलात्मिका । स्त्री । जलीकायाम् । श.र. ।

जलाधारम् । क्ली, पुं । पीतोशीरे । वै.निघ. ।
जलाशये । अम. ।

जलाबु(म्ब)का । स्त्री । जलीकायां । वै.निघ. ।

जलामोदम् । क्ली । उशीरे । रा.नि.व.१२ ।

जलायु(व)का । स्त्री । जलमस्या आयुरिति
जलीकायाम् । जौंक । मं जलू । सु.स.१२३
सा हादशविधा । सविषाः घट्ट, तावत्य एव नि-
र्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा जलमदा इ-
न्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चान्त । तस्य अञ्जन-
चूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वार्धमत्स्यप्रदायता
किम्रात्रतकुलिः कर्बुरा । रोमशा महापाशौ क-
णसुखी अलगदा । इन्द्रायुधवट्टैराजिभिश्चित्रिता
इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति-
चिन्वा सामुद्रिका । गोवृषण्वदधीभागे द्विधाभू-
ताकृतिः अणसुखी गोचन्दनेति । आभिर्दृष्टे ज्व-
रादिर्भवति । निर्विषाः—कपिला पिप्पला गङ्गु-
मुखी सूषिका पुष्करिकमुखी सारविका चेति
तत्र मनःशिलास्त्रिताभ्यामव पाश्याभ्यां पृष्ठे चि-
न्मसुद्रवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृषकायां पि-
प्पलाया च पिप्पला । यक्षवर्णा श्रीव्रपायिनी दी-
र्घतीक्ष्णमुखी गङ्गुमुखी । सूषिकाकृतिवर्णा चि-
न्मसुद्रवर्णा पुष्करिकाकृतिवर्णा सारविकाकृतिवर्णा

पुच्छरीकमुखी । शिखा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्र-
माणा सावरिका पत्रयै । सु.सू.१३५. ।

जलाद्रिः (द्री) । पुं । स्त्री । चार्द्रवस्त्री । डिङ्
कृपण्ड । त्रिका. । हे.च. । चार्द्रतालहन्ते । भाष.

जलावृद्धः । पुं । वातकफश्रीहरोगे । “जलवृ-
द्धवृद्धातकफादीषे जलावृद्धम् ।” बा.उ.२१५. ।

जलालुः । पुं । पानीयालुके । रा.नि.व.७ ।

जलालुकम् । स्त्री । पत्रकन्दे । भा.पू.१५.शा-
क व. । [अ.टी.भ.]

जलालु(लो)का । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. ।

जलाशयः । पुं । सरोवरे । शङ्काटके । स्त्री ।
उशीरे । अम. । सामञ्जके । शक्र देवर्षि. । रा.नि.
व.८. । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा.नि.व.५ ।

जलाश्रयः । पुं । शङ्काटके । रा.नि.व.७ ।
गुण्डहर्णे । रा.नि.व.८. । ईहाश्रमे । रा.नि.व.१६ ।
स्त्री । मर्माटिकावर्णे शूलिवर्णे । रा.नि.व.८. ।
स्त्री । सामञ्जके । रा.नि.व.१२ ।

जलाशीला । स्त्री । पुच्छरिण्याम् । हारा. ।

जलाह्वयम् । स्त्री । बालके । दांश । उष्प-
ले । शुक्ति मूल. । रा.नि.व.१० । [श.र. ।

जलाची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् । पाणिन्या ।

जलिः (का) । स्त्री । जलौकायां । अ.टी.भ. ।

जलु(लू)का । स्त्री । जलौकायाम् । श.र. । हे.
च. । चर्मचटिकायाम् । बा.उ.६५. ।

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिगुच्छीहले । श.र. ।

जलेजात(रह)म् । स्त्री । पद्मे । श.र. ।

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीक्षुपे । रा.नि.व.५ ।

जलेवाहः । पुं । जलकुण्डे । वै.निघ. ।

जलेश्रयः । पुं । जलचारिमस्यादौ ।

जलोका । स्त्री । जलायुकायां । हारा. । अम. ।

जलोदरः । पुं, स्त्री । तन्नामकोदररोगभेदे ।
अन उन्मत्तो । निदामलक्षणं यथा—“यः खेहपी-
तोऽप्यनुवासितो वा वातो विरिक्तोऽप्यथवा निरु-
दः । पित्तज्जलं शीतलमात्रं तस्य शीतोऽसि दृष्यन्ति
हि तद्वह्निनि । खेहोपलक्षितेष्वथवापि तेवूदकोदरं
पूर्वैरुदभ्युपैति । शिथं महत्तमपरिहृतनाभिं समाततं

पूर्वमिवाम्बुना च । यथा दतिः शुभ्यति कल्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत् ॥ अन्तर्मेवोदरं सन्धे
प्रायः कञ्चतमं मतं । बलिनसदनाताम्बु यमसाध्यं
नवील्यतम् ॥” इति । मा.नि. ।

जलोदरारिरसः । पुं । जलोदराधिकारे र-
सः । रसगन्धकौ प्र. २ तो. (मत्तानरे गन्धकः ४
तो.) मनःशिला हरिद्रा जयपालबीजं निफला
निकटु विचकमूलं एषां प्रति. १ तो. दन्तीरसेन
सुहीचोरेण (मिजूर आठि) शङ्कराजरसेन च पु-
ष्प ७ भावयित्वा संशोष्य च बटौ कुप्यात् । मावा
२ र. ।

जलोद्भवः । पुं । शङ्खे । मी.क. । वै.निघ. । स्त्री ।
लघुमन्त्रीशाके । कुडुमशाखौ । रा.नि.व.५.१६ ।

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालायाम् । रा.नि.व.५ ।

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् । जौ.क. ।
अ.टी. ।

जलोलूका । स्त्री । पद्मबीजे । रा.नि.व.१० ।

जलौकः । पुं । जलवेतसे । वै.निघ. । स्त्री (का) ।
जलायुकायाम् । हारा. ।

जलौकाविधिः । पुं । तथा रक्तमीषणका-
र्थे । जौ.क धनान् । “अथ जलौकावसेकसाध्य-
व्याधितमुपवेश्य संवेद्य वा विरुज्य चास्य तमव-
काशं सङ्गोभयचूर्णैर्यथरजः स्यात् । गृहीताश्च
ताः सर्पपरजनौकलोदकप्रदिग्धमात्रीः सलिल-
रसकमध्ये सहर्षास्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताम्भी-
रोगं याहयेत् । सूक्ष्मशुक्रार्द्रपित्तुसीतावच्छन्नां कला
सुखमपाहणयादरुहन्त्यै चौरविन्दुं शोषितवि-
न्दुं वा दद्याच्छपदानि वा कुर्वीत । यद्येवमपि
न गृह्णीयात् तदानीं याहयेत् । यदा च निर्वि-
शतेऽश्वरवदाननं कलोन्नमय्य च स्वस्तं तदा जा-
नीयात् गृह्णीतीति गृह्णीतुश्चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धार-
येत् संवेद्येच ।” इत्यादि । तस्य गुणाः—“शीता-
धिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा । तस्यापि-
तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने ॥” सु.सू.१३५. ।

जलोदनम् । स्त्री । सजलानि । भा.कुष्ठ चि. ।

जवनः । पुं । अश्वे । श्रीकारिहरिणे । रा.नि.
व.१६ ।

जवनालः । पुं, स्त्री । धाम्निश्वरे । अना. ।

तर्हीजगुषा:—खादु शीतलं वातलं कफपित्त-
द्वयं । राज. ।

जवली । स्त्री । कषायफलवती । अ०शत्रि । त-
स्याः फलगुणाः—“कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्ति-
क्तं रुचिप्रदम् । हृद्यं सुगन्धि विशदं अवलीफलसु-
च्यते ॥” सु. ।

जवसम् । स्त्री । तृषे । चासि । श्र.र. ।

जवसाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जवा । स्त्री । ओड्डपुष्यवती । अवांफूलैर गीह ।
रा.नि.व.१० । घृतभर्जितजवापुष्पम् चार्तवकरम् ।
च.द. ।

जवादि । स्त्री । बन्धराजि । गन्तुका, थांटेनी ।
नं जवादीकसूरी । गुणाः—स्निग्धमुष्णं सुखकरं
वातहितम् । तल्लक्षणं—“जवादि नीलं सुस्निग्ध-
मीषपीतं सुगन्धिदं । आपते बहुलामोदं राज्ञां
योगं न चान्यथा ॥” रा.नि.व.१२ ।

जवानी । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जवापुष्पम् । स्त्री । ओड्डपुष्ये । अवां फूल ।
श्र.र. ।

जवाह्वा । स्त्री । यमान्याम् । मद.व.२ ।

जविनः । पुं । विलेशयस्त्रयविशेषे, कीकड्ढमे ।
रा.नि.व.१६ ।

जवी (इन्) । पुं । चन्ने । उष्ट्रे । रा.नि.व.१६ ।

जसदम् । स्त्री । यशदे । दण्ड । वै.निघ. ।

जहा । स्त्री । सुखितिकायां । भूडीरी । श.च. ।

जक्षणम् । स्त्री । भक्षणे । रा.नि.व.२० ।

जक्षः (क्ष्मा (न)) । पुं । खरोगी । यक्ष्मा
द्वोगं । अ.टी.भ. । See यक्ष्मा ।

जागतः । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.१६५. ।

जागरः (णम्) (री) । पुं, स्त्री, स्त्री । निद्रा-
भावे । आगिशां थाका । अम. ।

जागुडम् । स्त्री । कुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

जाधनी । स्त्री । ऊरी । विका. ।

जाङ्गमद्रव्यम् । स्त्री । जङ्गमजातद्रव्यगणेषु, म-
धुग्रीमूचपित्तजवसाम्जाह्वासांसविष्णूचचर्चरीतीऽस्थि-
—जाङ्गमद्रव्यमिति नाम्नालोभसम् । च.स.१५. ।

जाङ्गलः । पुं । कपिञ्जलपत्तिणि । गौर त्रि-
तिरि पाथी । मे. । मरुप्रायवातलदेशे । मरु-प्राय
वेतो देश । “मरुप्रायसु यो देशः स चीक्री
जाङ्गलाभिधः ।” रा.नि.व.१ । “अल्पीदकीऽप्यह-
वस्य पितरक्तामयान्वितः । ज्ञातव्यो जाङ्गलो हे-
मः ॥” गुष्पाः—वातपित्तकरः उष्णः रुच्यः ।
राज. । अपिच—“आकाशशुभ्र उच्चस्य ततश्च स्त-
ल्पपादपः । शमीकरीरविलाकपीलुककंसुसुलः ।
हरियेषर्णपृष्ठतगीकर्णखरसकुलः । सुखादुफलवा-
न्मृशी वातलो जाङ्गलः स्मृतः ॥” भा. । तज्जलगु-
णाः—खादु विदीपनं रुच्यं पथ्यम् आयुर्वलवीर्य-
पुष्टिकान्तिकरम् । रा.नि.व.१४ । स्थलजपशुभ्रं
सोऽष्टविधः यथा—जहाला विकिराः प्रतुदा गु-
हाशयाः प्रसङ्गाः पर्षष्टया विलिशया याम्याश्च
तत्र जहालविकिरौ प्रधानतमौ तावैषहरिण्यं
कुरङ्गरालकृतमालशरभश्चन्द्राष्टपतचारुकरस्य
मातृकाप्रभृतयो जहालाः कषाया मधुरा लघवश्च
“श्रशलावकवाताटा गोषा हरिणकृटकाः । किञ्च
रायाक्षयाचान्ये तित्तिरादाश्च कूचकाः । भारव
जाक्षया श्लेना सूषका वरवारणाः । इत्येते जाङ्ग-
ला जीवा ये जलेन विना स्थिताः ॥” अचि.२
अ. । स्त्री । मांसि । रा.नि.व.१७ ।

जाङ्गलमांसम् । स्त्री । शिखिखरादिजन्तु-
सि । रा.नि.व.१७ ।

जाङ्गलयक्तम् । स्त्री । जाङ्गलपशुयुक्ता । र-
रक्तपित्तहरम् । वा.चि.२५. । [जां कूमी । मे

जाङ्गला (ली) । स्त्री । दृक्शिक्षणम् । उ

जाङ्गुडम् । स्त्री । कुडुमे । विका. ।

जाङ्गुलिः । पुं । विषवैद्ये । मांभूडे । श.१
(ली) स्त्री । विषविद्यायाम् । हे.च. ।

जाङ्गिकः (काङ्गयः) । पुं । श्रीकारिह
मे. । उष्ट्रे । रा.नि.व.१६ । जि । जहाजीवि

जाजी । स्त्री । जीरके । भा.नृ.४भ.प्रद.ि
“दध्ना सीवर्षलं जाजी ॥”

जाटलिः । पुं । पटोललतायाम् । अम. ।

जाठरः । पुं । जठरानली । वै.निघ. ।

जाठरपथ्यिः । पुं । गुष्परीमे । रा.नि.व.

जाखम् । स्त्री । चङ्गजडतायाम् । रा.नि.१

जाड्यारिः । पुं । जलीरहवे । गौड़ा नन्दुर
गाडू । रा.नि.क.११ ।

जातकध्वनिः । पुं । जलौकायाम् । वै.निच. ।

जातकर्म । स्त्री । शिशौ भूमिष्ठे कर्मस्य कर्म
णि । नाडौष्ठे । स्विकापूजादौ ।

जातघ्नी । स्त्री । पुत्रघ्नीनामयोजिदोषे । वा.उ.
३३अ. । See पुत्रघ्नी । [फूरे । अम. ।

जातरूपम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ । धु-

जातरूपप्रभम् । स्त्री । हरिताले । वै.निच. ।

जातवेदाः । पुं । अग्नी । चित्रकहवे । अम. ।

जातसारा । स्त्री । जिह्व्याम् । वै.निच. ।

जातापत्या । स्त्री । प्रमृतायां स्त्रियि । अम. ।

जातिः । स्त्री । जन्मनि । आसलक्याम् । साल
तोपुष्पलतायाम् । जातीफल । म. । च.चि.३७.
गुह्यारोचन्याम् । काम्यजके । कर्मणां कुंठि ।
विश्व. । रोगसम्प्राप्तौ । मा.नि. । जातीपुष्पहवे ।
च.द.वा.व्या.चि. ।

जातिकोश(ष)म् । स्त्री । जातीपत्र्यां । अशि-
खौ । जातीफल । भा. । सु.सू.४६अ. । हे.च. ।

जाति(ती)कोशा (यी) । स्त्री । जातीप-
त्र्याम् । अशिखौ । रा.नि.व.१२ । वै.निच.२भ.
सुदर्शनचूर्णे ।

जातिजम् । स्त्री । जातीफल । वै.निच. ।

जाति(ती)पत्र(क)म् । स्त्री । जातीफल ।

“जातीपत्रसुपत्रपत्रकयुतं ।” भा.उ.वाजी.चि. ।

वै.निच.२भ.वा.व्या.चि.एरण्यफले । जातीवृक्षप-
त्रे । ङामिलौत पाठा । रस.र.बाल.चि. ।

जातिपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जा-
तीफलचि । अशिखौ । हिं जावची । कं
जावपत्री । गुणाः — कटुतिक्तसुरभिः कफजाड्य-
हरी सुखवैश्वजननी च । रा.नि.व.११ । दुर्ग-
न्धहरी । राज. । “जातीफलस्य लक्ष्मीता जा-
तीपत्री भिषग्वरैः । जातीपत्री लघुः खादुः कटू-
ष्ण रुचिवर्णकृत । कफकासपित्तासहणाकृमि-
विषापहा ॥” भा. ।

जाति(ती)प्रवालः । पुं । जातिकिसल्ये ।

जातिपाठा । च.सू.४७. ।

जातिफलम् । स्त्री । जातीफल । अश्रुफल ।
हे.च. ।

जाति(ती)फलत्वक् । स्त्री । जातीपत्र्याम् ।

अशिखौ । वै.निच. । [म. वै.निच. ।

जाति(ती)रसः । पुं । रक्तबोले । निभाष-

जाति(ती)ग्रस्यम् । स्त्री । जातीफल । अश्रु-

फल । रा.नि.व.१२ । वै.निच.२भ.अतिसा.चि.

मोचरसपुटपाके । [नि.व.१२ ।

जाति(ती)सारम् । स्त्री । जातीफल । रा.

जाति(ती)सुतः । पुं । जातीफल । वै.निच. ।

जातिहिङ्गुलकम् । स्त्री । हिङ्गुले । वै.निच. ।

जाती । स्त्री । (Jasminum Grandiflo-

rum.) स्वनामख्यातपुष्पहवे । जाति वा ङामि-

ली कुलगत गाडू । हिं चम्बेली, स्वर्णजाती । मं

जाडू । कं जाजि । गुणाः — शीता तिक्ता कफघ्नी

सुखपाकघ्नी च । तत्कुष्ठं नैचरीगर्भं त्रणविस्की-

टकघ्नं कुष्ठघ्नं च । रा.नि.व.१० । “जातीयुगं तिक्त-

सुगं तुवरं लघु दोषजित् । शरीरं चिसुखदन्त-

तिविषकुष्ठानिलासजित् ॥” भा. । सालत्याम् ।

सु.सू.२८अ. । जातीफलहवे । वै.निच. ।

जातीकन्दः । पुं । जातीसुले । सु.सू.मिश्र.अ. ।

जातीको(श)पम् । स्त्री । जातीफल । हे.च. ।

जातीकोषफलम् । स्त्री । जातीपत्र्याम्

जातीफल च । ऐश्वर्यौ । अश्रुफल । वै.निच.अ-

जीर्णचि.वज्रिरसे । [निच. ।

जातीजातम् । स्त्री । जातीकोषफले । वै.

जातीतैलम् । स्त्री । कर्णरीगाधिकारि । “जा-

तीपत्ररसे तैलं विपक्तं पूतिकर्णजित् ।” कटुतैलं

४ अ. जातीपत्ररसः १६ अ. (हृदोपदेशात्) क-

ल्काये जातीपत्रं १ अ. । सा.कौ. ।

जातीदलम् । स्त्री । जातीकोषे । ऐश्वर्यौ ।

वै.निच.२भ.रक्तपि.चि.कर्पूरादिचूर्णे । जातीपत्रे ।

जातीद्वयम् । स्त्री । जातीकोषफले । अश्रु-

फल, अशिखौ । जीवकद्वयमिति तालीशादिचूर्णं

हृदोपदेशः । [कोषे । भा.उ.वाजीकरणे

जातीपत्रिका (त्री) (र्णी) । स्त्री । जाति

जातीफलम् । स्त्री । खनामख्यातसुगन्धफली ।
जाग्रफण । “जातीफलं समृद्धं चिन्मं गुह्यं च प्र-
सूते । लघुत्वं शब्दहीनञ्च रत्नाङ्गमतिनिन्दितम् ॥”
भैष । गुष्ठाः—तिक्तं कटु कफघ्नं लघु दन्ताघ्नं
मुखलोददौर्गन्धघ्नं । सु.सू. ४६५. । कषायीणं क-
टु कण्ठानयनं वातातिसारमिहघ्नं त्वयं लघु दीप-
नञ्च । रा.नि.व. १२ । दन्ताशूलघ्नम् । राज. । रसे
तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं याहि खरकरं श्लेष्मवातमुखवे-
रसमलदौर्गन्धघ्नं क्रमिकासवमिन्दासशीघपीनसह-
द्रोगहरञ्च । भा. । “तैलं जातीफलोज्झतं समुत्तेज-
नमग्निदम् । जीर्णातिसारशमनम् आभानाचिपश-
लहत् । आमवातहरं बल्यं दन्वेषटवर्णानिगुत् ॥”
अत्रि. । जातीकीषवद्गुणम् । सु.सू. ४६५. ।

जातीफला । स्त्री । आमलकीवृक्षे । आमला
गोष्ठ । रा.नि.व. ११ ।

जातीफलादिवटी । स्त्री । अजीर्णे वटी ।
जातीफलं लवङ्गं पिप्पली निर्गुण्डी (निशिम्बा)
विषं शुण्ठी धुनूरवीजं हिङ्गुलं टङ्गणचारः (मो-
हांगारं थरे) एषां प्र. समभागः जम्बीररसेन वटी
कार्या । मा. २१ रक्तिः । र.सा.सं. ।

जातीफलाया (वटिका) । स्त्री । गृहण्य-
धिकारि । शुद्धपारदः ४मा. गन्धकः ४मा. कज्जली
कार्या । जातीफलं मीचरसः सुप्तकं टङ्गणचारः
(मोहांगारं थरे) अतिविषा जीरकं मरिचं एषां
प्र. ४ मा. विषं १ मा. एकत्र सञ्चूर्ण्य, वंश आमः
कष्टः (कौटुड) प्रसारणी (शुक्रडांगि) निर्गुण्डी
विजया (मिक्कि) जम्बू (काम) जयन्ती (कछि)
दाडिमः केशराजः (ककुट) पाठा (आकनादि)
शङ्कराजः एषां पत्ररसेर्भावयित्वा सम्यक् च की-
लास्थिमात्रा वटी कार्या । अन्वा यथा—जातीफ-
लं टङ्गणचारः अर्धं धुनूरवीजं एषां प्र. १ तो.
अहिफेनं २ तो. प्रसारणीरसेन सम्यक् वटी चण-
काभा कार्या । प्रथमे अन्धकस्यापि माषचतुष्टयं
दीयते । र.सा.सं. ।

जातुकम् । स्त्री । हिङ्गौ । श.च. ।

जात्यन्धः । त्रि । जन्मान्धे । अन्धकाणां ।

जात्युत्पलम् । स्त्री । श्वेतरक्तकमले । वै.निघ. ।

जालु । स्त्री । अहीरमध्यभागे, चक्रिकायां, अ-

हीरहाने वा । हौत्रे । “जाम्बवीवश्च चक्रिका ॥”
रा.नि.व. १८ । [हाडु । ते च डे । च.मा. ७५. ।

जाम्बस्थि । स्त्री । जानुदेशस्थानि । हौत्रे

जामाता । पुं । गजपिप्पल्याम् । प.सु. । सु-
व्यावर्ते । हृष्टुहृष्टु । मे. । भैष. अक्षपि. चि. सुधा-
वत्यां ।

जाम्बवम् । स्त्री । खर्णे । रा.नि.व. १३ । ज-
म्बूफले । आम्रफल । अम. । पुं । जम्बूवृक्षे ।
जाटमर आम्र । “जाम्बवः श्रीद्रसहितो जम्बू-
रसगुडोद्भवः ।” तोडु. उद्भव. । गुर्णाः —“जाम्बवी
वृक्षनिस्सन्दुवरी वातकोपनः ।” सु. ।

जाम्बवती (वी) । स्त्री । नागदमन्याम् । ना-
गदनी । रा.नि.व. ५ ।

जाम्बवीठम् । स्त्री । क्षतविशीधनशलाकावि-
शेषे । “जम्बूफलायसदृशसुखापाज्जपाषाणरचित-
वर्त्तौ ।” सु.सू. ५५. ।

जाम्बीठम् । स्त्री । जाम्बवीठ । सु.नि. १६५. ।

जाम्बूनदम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व. १३ ।
धुनूरे । रा.नि.व. १० । [अम्बिचन्दने । अम. ।

जायकम् । स्त्री । कलिया इति ख्यातपीतसुग-

जाया । स्त्री । शमीवृक्षे । वै.निघ. २ भ. कर्णं
ज्व.चि. ।

जायान्नम् । स्त्री । तिलकालके । वै.निघ. ।

जायातुजीवी (रु) । दक्षपर्चाय । मे. ।

जायुः । पुं । नीषधे । रा.नि.व. २० ।

जारगर्भा । स्त्री । क्षुद्ररीगविशेषे । वै.निघ. ।

जारणः । पुं । कासमर्दवृषे । कांनकांगना ।
रा.नि.व. ४ । जीरके । वै.निघ. । स्त्री । खूलजी-
रके । मोठा जीरे । रा.नि.व. ६ ।

जारणवीजम् । स्त्री । रसजारणावर्षे वीजद्रव्य-
भेदे । र.चि. । [लाडि । मे. ।

जारी । स्त्री । जाडूतिख्याते नीषधविशेषे ।

जालः । पुं । कदम्बवृक्षे । मे. । (कः) शुक्लगत-
नेत्ररीगभेदे । See जालसंज्ञितः । सु.उ. ४५. ।
स्त्री । लांषकपिने । शरीरस्थजालवत् पदार्थे
नागि च शिराकायुस्त्रिमांसभ्यः सम्भवति । तथ-

प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि संख्यया षोडश भवन्ति ।
भा. चारके. जालि कुनौ. मे. ।

जालकम् । स्त्री । कृष्णाभ्यासितचुद्रफल ।
जालि. सा.सु. कटुस्विनीचुपे. वै.निघ. । मो-
चकफले. मे. । [हृ.च. ।

जालकारकः । पुं. मर्कटे. शकडुभा. ।

जालकिनी । स्त्री. मेष्याम्. त्रिका. ।

जालगर्दभः । पुं. चुद्ररीगविशेषे. अग्नि-
वात । तस्य लक्षणं यथा—“विसर्पवत्सर्पति यो
दाहश्चरकरतनुः । अपाकः स्वययुः पितामह ज्ञेयो
जालगर्दभः ॥” सु. ।

जालपात् । पुं. हंस. त्रिका. ।

जालमोटा । स्त्री. शुक्लवृश्चिकायां. वै.निघ. ।

जालवर्वूरकः । पुं. वर्वरकचर्मदे. दाव-
ना विदग्ध. पुलङ्ग. जालि. गुणाः—रुच. वा-
तरोगघ्नः पित्तकृत्कषायोणः कफघ्नः दाहकरश्च ।
रा.नि.व.८ । [निघ. ।

जालवज्जलिका । स्त्री. तज्जलविशेषे. वै.

जालविन्दुजा । स्त्री. यावनालीशर्करायां ।
रा.नि.व.१४ ।

जालसंज्ञकः । पुं. शुक्लगतनेत्ररोगविशेषे ।
उत्थ जालि पङ्क्ति. लक्षणं—“जालाभः कठिन-
शिरमोहान् सरक्तः सन्तानः स्मृत इह जालसंज्ञि-
तस्तु ॥” सु.उ.४५. ।

जालचीरम् । स्त्री. तन्नामकवृक्षस्य चीररूप-
विशेषे. सु.कल्प.२५. See चीरविषं ।

जालिः । स्त्री. खाद्यद्रव्यविशेषे. जालि. हिं-
जारी. “आमसाम्बकलं पिष्टं राजिकालवणान्वि-
तं. मृष्टहृत्पुतं पूतं धीलितं जालिरूपते ॥”
गुणाः—जिह्वाकण्डूयो कण्ठशोधनी रोचनी दीप-
नी च । भा. । [श्री. हृ.च. ।

जालिकः (कारः) । पुं. मर्कटे. शकडु-

जालिका (की) । स्त्री. कोषातक्यां. सि-
ङ्गा. रा.नि.व.१. जलीकायां. लौह. वल्क-
भिदि. मे. ।

जालिनी । स्त्री. महाकोषातक्यां. सिङ्गा. ।
रा.नि.व.१. वै.निघ.नामसा.चि. । घोषालता-

याम् । घोषालता । रा.मा. । सु.चि.२५. । ईश-
दाख्याम् । देशातङ्गा. दाहहरिद्रावाम्. वै.
निघ. । प्रमेहपिट्टिकामेदि. लक्षणं—“जालिनी
तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता ।” सु.नि.६५. ।
असाध्यलूतामेदि. सु.कल्प.८५. । See लूता ।

जालिनीफलम् । स्त्री. घोषाफले. घो-
षाफलस्य वीटि वा सिङ्गेर वीटि. च.द.पाण्डु-
वि. गुणाः—शिरोरोगपाण्डुरोगहरं चवकरश्च ।
चनि. ।

जाली । स्त्री. पटीललतायाम्. रा.नि.व.७. ।
घोषायाम्. प.सु. ज्योत्स्नायाम्. सिङ्गा. चम. ।

जालकः । पुं. अलक्तके. वै.निघ. ।

जापकम् । स्त्री. कालीयचन्दने. पीठ उन्म-
न. च.टी.सा. ।

जाहकः । पुं. कृष्णसरटे. कान गिरगिट् ।
रा.नि.व.१६. गोनाससर्पे. जलीकायाम्. वै.
निघ. । बिडालि. श.र. । त्रिका. । घोहे. । घो-
गु. मे. । [कायां. जौंक. डारा. ।

जाहकध्वनिः । पुं. घोहे. घोषे. जली-
जिगतुः । पुं. उच्छ्वासे. प्राणवायौ. उष्णा. ।

जिप्रत्सा । स्त्री. सुधायाम्. हृ.च. ।

जिङ्गिनी । स्त्री. गुडमज्जिकायाम्, गुल-
दुली इति ख्याता. मैथ.योनिन्यापत्वि. । सु.सु.
लोभादि. । “जिङ्गिनी कृष्णशाकली ।” वा.सु.१५.
अ.रोभादिः, च.वि.८५. । गुणाः—“मधुरा सो-
ष्णा कषया योनिशोधनी । कटुका त्रण्डद्रोगवा-
तातीसारहृत्पटुः । तमालशालवक्षेयो दाहविस्ती-
र्यतु पुनः ॥” भा.वटादि. ।

जिङ्गिः (ङ्गी) । स्त्री. मज्जिष्ठायाम्. प.ह.
कन्दर्पसारतेले. च.द.मैह.चि. । गुडमज्जिका-
याम्. सु.सु.१८५. ।

जिज्ञासा । स्त्री. परीक्षायां. यथा—“मे-
जपरीक्षोत्तरकालमुपदेव्यते ॥” च.वि.८५. ।

जितेन्द्रियाहः । पुं. कामहन्निनामघ्नं
रा.नि.व.४. ।

जिनयोनिः । पुं. हरिणे. श.र. ।

जिम्भमोहनः । पुं. मेके. श.र. ।

जिभशल्थः । पुं । खदिरः । रा.नि.व.८ ।

जिम्भा (म्भिका) । स्त्री । जृम्भिकायाम् ।

हाहे । रा.नि.व.२० ।

जिवाजिवः । पुं । जीवजीवपत्तिणि । श.र. ।

जित्रिः । पुं । पत्तिणि । उणा. ।

जिह्वाम् । स्त्री । तगरपादुके । प.सु. । रा.नि. व.१० । ज.द.१२७. । पिच्छीतगरे । वै.निघ. । पुं. स्त्री । जिह्वायाम् । षटी.भ. ।

जिह्वगः । पुं । सपे । जिह्वकसन्निपाते ।

जिह्वकः । पुं । तन्नामकसन्निपातज्वरविशेषः । लक्षणम् — “असनकासपरितापविह्वलः कठिनकण्ठकठतोऽतिजिह्वकः । बधिरमूकबलहीनलज्जो भवति कटतरसाध्य एष वै ।” वै.निघ. । अस्य तन्नामरौक्तालक्षणं भावप्रकाशे सग्यम् ।

जिह्वा । स्त्री । रसनन्दिने । जिह्वा । रा.नि.व. १८ सा च उदरे पचमानकफशोणितमांससारभूता । सु.शा.४७. । तत्परौचा यथा — वातेन — शाकपत्रनिभा रुचा स्फुटना च । पितेन — रक्ताभ्यावा च । कफेन — लिभा आर्द्रा धवला च । त्रिदोषेण — परिदग्धा खरस्यर्शा कृष्णा च । दीपक्याधिक्येन — दीपकितयल्लक्षणा च । भा. ।

जिह्वानिलैखनम् । स्त्री । जिह्वामलहरदशाङ्गुलकठिकायाम् । चियङि जिह्वकोला इति लोके । “जिह्वानिलैखनं रौप्यं सौवर्णं वार्लमेव च । तन्मलापहरं शलं स्रुशृङ्खलं दशाङ्गुलम् ॥” सु.चि.२४७. । “निहन्ति वक्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं हविमाधते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥” राज.१५. ।

जिह्वापः । पुं । विड़ालः । कुकुरः । भङ्गूके । श.र. । चित्रकव्याप्तिः । विघ्न. ।

जिह्वाप्रबन्धः । पुं । जिह्वामूले । वा.उ.२१७. ।

जिह्वामलम् । स्त्री । रसनामले । त्रिका. ।

जिह्वारदः । पुं । पत्तिणि । हारा. ।

जिह्वारोगः । पुं । जिह्वगतरीगे । जिह्वरजः । प्रकृतिः । नि. । स पञ्चधा — “वातजः पित्तजः कफजोऽस्लाससंशकः । उपजिह्विका च गदा जिह्वायाः पञ्च कौर्त्तिताः ॥ जिह्वानिखेन स्फु-

टिता प्रसृता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तासदाहैरुपचैयते च दीर्घैः सरत्तौरपि कण्ठकैश्च । कफेन गुर्वी बहुलाघिता च मांसीच्छयैः श्लाघलिकण्ठकामैः । जिह्वातले यः शययुः प्रगाढः सोऽस्लाससंशः कफरक्तमूर्त्तिः ॥” इत्यादि । मा.नि.१. अधिजिह्विकोऽपीति षड्विधमाह वाभटः । यथा — “शाकपत्रखरा सुप्ता स्फुटिता वातदूषिता । जिह्वा पित्तासदाहोषा रक्तमांसाङ्कुरैश्चिताः । श्लाघलीकण्ठकामैश्च कफेन बहुला गुरुः । कफपित्तादधःशीको जिह्वास्तम्भरुद्वनतः । मत्स्यगन्धिर्भवेत्पक्वः सोऽस्लासी मांसशतनः । प्रबन्धनैऽधी जिह्वायाः शीको जिह्वायसन्निभः । साङ्कुरः कफपित्तासैः लालीषास्तम्भवान् खरः । अधिजिह्वः सकण्डर्षूक्याहारविघातकृत् । तादृशेवोपजिह्वन्तु जिह्वाया उपरिस्थितः ॥” वा.उ.२१७. ।

जिह्वालिट् । पुं । कुकुरः । वै.निघ. ।

जिह्वास्तम्भः । पुं । स्खनामख्यातवातव्याधी । जिह्वा एडादेया यां ७या । “वाग्वाहिनौ शिरासंस्थौ जिह्वां लम्बयतेऽनिलः । जिह्वास्तम्भः स तेनान्नपानवाक्स्थेन शिरा जिह्वास्तम्भं यथावस्थं वातव्याधिचिकित्सितम् । सामान्योक्ताः क्रियावाचार्हितस्यापि हिता मताः ॥” अथस्य सुखरीगे । ज.द.२६७. । See सुखरीगः ।

जीनः । पुं । वडे । रा.नि.व.१८ ।

जीमूतः (कः) । पुं । सुस्तायाम् । गृत् । रा.नि.व.६ । पीतदेवदाल्याम् । भा. । देवदाल्याम् । देशात्ताड़ । रा.नि.व.३ । घोषकलतायाम् । घोषा. लता । छे.च. । स्त्री । घोषाफले । च.म.२७. ।

जीमूतकतैलम् । स्त्री । कोशतकोतैले ।

जीमूतमूलम् । स्त्री । शव्याम् । प.सु. ।

जीमूताह्वा । स्त्री । देवदाल्याम् । देशात्ताड़ । जलसुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जीरः (कः) (णः) । पुं.स्त्री. (Cuminum cyminum.) Cumin seed. स्खनामख्यातसूत्रे । वड़ औद्रे, मांदा औद्रे । हिं जीरा । तं जीलकरर । गुणाः — कटुकषः वातघ्नः दीपनः गुणाभानातिसारघ्नः यक्षणीकलहृत् । रा.नि. व.६ । जीरकाः पञ्च तत्र खेतल्लण्ड्यूलसूत्रमेद-अवर्षा, वनजीरकश्च इति पञ्च । भावप्रकाशसु-

विभेदानाह शक्तकणकलीङ्गीमदेन । गुणाः— दी-
पनं पाचनम् उष्णताह्वयशोषकं याहि च । शार्ङ्गः ।
सप्त संयाहि गर्भाशयशङ्खिकरं ज्वरपंच पाचनं हृथं
बल्यं कृत्यं कफघ्नं चतुष्टयमितसारप्रस्र । भा. । वि-
शेषाः पयोधि दृष्ट्याः । एतत्तैलं मिथितैलगुणं ज्ञे-
यम् । अवि. ।

जीरकद्वयम् । क्ली । शुक्लपीतजीरके । गुणाः
—“तीक्ष्णीणं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्धनम् ।
कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाब्जं जीरकद्वयम् ॥” सु.सू.
४६५. । • । [वातपित्तघ्नौ । अत्रि. १५ ।

जीरका । स्त्री । शालिधान्यविशेष । सा च
जीरकादिमोदकः । पुं । गृहण्यधिकारः ।
 जीरकचूर्णं ८ प. छतमञ्जितसिद्धिविजयचूर्णं ४ प.
 लौहम् अथं वज्रं सधुरिका ताक्षीश्रपं जयिवी
 जातोफलं धान्यं कामलकी हरीतकी विभीतकं
 गुडत्वक् तेजपत्रम् एषा नागकेशरं लवङ्गं शैलजं
 सारगन्धनं रक्तचन्दनं जटामांसी द्राक्षा शूटी ट-
 ङ्गुलाः कुन्दुरोटी यष्टिमधु वंशरोचना का
 कोली शालकं गीरबी शुष्णी पिप्पली मरिचं धा-
 तकीपुषं विलपेशी अर्जुनत्वक् शुलका देवदारु
 कर्पूरं प्रियङ्गुः जीरकं मीरचसः कटुकौ पद्मकाष्ठं
 नलिका एषां प्रतिचूर्णं २ तो. सर्वचूर्णं हिंगुणा
 शर्करा एकत्र पचत । भावा १ तो. ।

जीरकाद्यष्टम । जी । त्रयशोधाधिकारि ।
 “जीरकपत्रं पञ्चाशिकथसर्जसमिश्रितं हृत्ति ।
 घृतसम्भङ्गाप्यवकन्दश्च दुःखं चणान्नम् ॥” गव्य-
 घृतं ४ श्र. पाकाव्यर्थजं १६ श्र. । कल्काव्यंजीरकं
 ८ प. । सिद्धे सिक्थसर्जसमयोः (ग्रं ७ धृना) ४
 प. प्रत्येयः । अन्यत् अन्नपिताधिकारि—“पिष्टा-
 न्नार्जो सधान्याकां घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।” गव्यघृतं
 ४ श्र. कल्कः १ श्र. जलं १६ श्र. । च. द. ।

जीरिका । स्त्री । वंशपत्रील्ले । रा.नि.व.८ ।
जीर्णः । पुं । जौरके । रा.नि.व.६ । स्त्री । शैलजे ।
रा.नि.व.१२ । त्रि । उडे । पके । रा.नि.व.१८ ।

जीर्णज्वरः । पुं। पुरातनज्वरे । भूताडन ज्वराद्वादशदिवसातीते वा तद्विगुण्यातीते वा एकविंशदिवसातीते वा तनुभावं गतो यो ज्वरः काये तिष्ठति । तच्च द्वादशदिवसातीते ज्वरः जीर्णः इति जातुकर्णः । एकविंशदिवसातीते इति सिद्धिः ।

यी । र.सा.सं.। “त्रिसप्ताहे ष्यतीति त उज्वरीयक्ष-
नुतां गतः । झीहाप्रिसादं कुरुते स जीर्णज्वर उ-
च्यते ॥” “यो हादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दीषन्नय-
सद्भिगुणेभ्य ऊर्ध्वं । नृणां तसौ तिष्ठति मन्दवेगो
भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः ॥” भा. ।

जीर्णदारुः । पुं । हृद्गदारकविशिष्टः । कान्
विहताङ्गः । बीजगुणाः—गौल्यं पिप्पिलं कफ-
वातकासामदीघघ्नं बल्यञ्च । रा.नि. व. १ ।

जीर्णपत्रः । पुं । पट्टिकारोधि । रा.नि.व.६ ।

जीर्णपत्रिका । स्त्री । वंशपञ्चीकरणे । रा.नि.
व.८ । [त्रिका. । पुरातनपत्रे ।

जीर्णपर्णः । पुं । पट्टिकारोधे । कदम्बवृक्षे ।

जीर्णफल्गी । स्त्री । कृष्णवृद्धदारके । रा.मि.व.१।

जीर्णवालः (लुकः) । पुं । कृष्णवस्त्रधारके ।
रा.नि.व.३ । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णबु(ब्र)ध्नः । पुं । पट्टिकारीध्ने । पाटि-
शाला(लाध । रा.नि.व.६ । मुस्तायाम् । वै.निघ. ।

जीर्णबुध्नकम् । क्ली । परिपेक्ष्ये । के० उ०
मु० । रा. नि. व. ८ ।

जीर्णवज्रम् । स्त्री। वै.क्रा.न्तमणौ । रा.नि.व.११।

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके । रा.नि.व.६ ।

जीर्णाहारः । पुं । आहारस्य जीर्णवस्थायां ।
 आश्रय परिपाक अवस्था । लक्षणं—“उद्गार-
 शुद्धिकृत्वाहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पि-
 पासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥” भा. ।

जीर्विः । पुं । शरीरे, काये । सञ्चित-उष्णः ।

जीवः । पुं । जीवकक्षुपे । शिष्यस्यष्टि । प.सु. ।
प्राणिनि, जन्तौ । त्रिका. । कर्णे । भरशिः । जी-
विते । मे. ।

जीवकः । पुं । (Pentaptera tomentosa.) A medicinal plant, commonly called jivaka. अष्टद्वर्गसंगतस्त्रनामस्थानतः खचपे । औवक । हिं जीवक । तं वेगिसमुद्दिष्टं गुणः—मधुरः शीतः रक्तपित्तघ्नः वातघ्नः क्षयघ्नः हृत्तज्जघ्नः शुक्रवृद्धिप्रवर्धनश्च । रा.नि.व.५ । See कृष्ण. तः । एतदभावे गुच्छति यात्रा । असन्नवसे प्रभांशे । तन्नामकर्तृवर्णि । मी. ।

जीवकट्टमः । पुं । जियत्पट्टीतिख्याते दुमे ।
प.सु. ।

जीवकादिः । पुं । जीवनीयगणे । स च जी-
वकर्षभकमेदामहामेदहिंष्ठिकाकोलीचौरकाको-
लीसूर्पपर्णीद्वयात्मकः । रा.नि.व.२२ । जीवकर्ष-
भककाकोलीचौरकाकोलीसुद्रपर्णीमाषपर्णीमेदाह-
चरहाजटिलाकुलिङ्गाः । एतानि शुक्रजनानि
प्रभावात् । च.सू.४५. ।

जीवजी(ज्जी)वः । पुं । स्रवजातीये चकोरप-
क्षिणि । त्रिका. । हचमेदे । मे. ।

जीवत्तोका । स्त्री । जीवत्पुत्रिकायाम् । हे.च. ।

जीवथः । पुं । मयूर. । कच्छपे । प्राणि. । उणा. ।

जीवदः । पुं । वैद्ये । जीवके । वै.निघ. ।

जीवदा (त्री) । स्त्री । जीवत्याम् । रा.नि.व.
१ । ऋद्धौ । रा.नि.व.५ ।

जीवद्वन्द्वम् । स्त्री । जीवके ऋषभके च । “जी-
वद्वन्द्वमविश्वसृषणम् ।” । भैष.वाजी. ।

जीवनः । पुं । वाते । जीवकपुत्रे । रा.नि.व.
४ । वैद्ये । स्त्री । अन्ने । रा.नि.व.२० । जले । प्रा-
णधारणे । मे. । मज्जायाम् । रा.नि.व.१८ । स-
योदृते । श.च. । दुग्धे । शरीरजीवयोः संयोगे ।
चि. । आयुर्वर्द्धने ।

जीवनकम् । स्त्री । अन्ने । हे.च. ।

जीवनदशकम् । स्त्री । जीवनीयगणोक्तदश-
द्रव्येषु । वा.सू.१५५. ।

जीवनपञ्चमूलम् । स्त्री । अभोरुर्वीरा जी-
वन्ती जीवकर्षभकौ चेति । वा.सू.१५५. ।

जीवना । स्त्री । सिंहरूपित्याम् । रा.नि.व.६ ।
मेदायाम् । मे. । जीवन्तीलतायाम् । जिज्ञा.तौ ।
अम. । [च. ।

जीवनाघातम् । स्त्री । वस्त्रनाभे विषे । श.

जीवनार्हम् । स्त्री । दुग्धे । धान्ये । वै.निघ. ।

जीवनिक्ता । स्त्री । जीवत्याम् । हरीतक्यां ।
काकोल्याम् । रा.नि.व.११ ।

जीव(वि)नी । स्त्री । मेदायां । (ग्रन्थः) । मज्जा-
मेदायां । ग्रन्थः । रा.नि.व.५ । काकोल्याम् ।

जीवन्तीशक्तिः । रा.नि.व.१ । डीङ्गीरुपे । रा.नि.
व.४ । यूथिकायां । यू.हे. । श.च. ।

जीवनीयम् । स्त्री । छते । जले । हे.च. ।
वि. । प्राणधारणे । वा.टी.हे. ।

जीवनीयगणः । पुं । जीवत्यादिगणे । स च
जीवन्ती काकोली चौरकाकोली मेदा मज्जामेदा
सुद्रपर्णी माषपर्णी जीवकः ऋषभकः सधुकचेति ।
च.सू.४५. । “अष्टवर्गश्च पर्णिन्वी जीवन्ती सधुकं
तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तश्च पुनस्ततः ॥”
प.प्र.१४. । गुणाः—स्वादः गर्भसंस्थानकृत् गुरुः
सन्धकृत् हंरणः दृष्यः स्निग्धः शीतः लघुप्राणः रक्त-
पित्तलयशोषज्वरदाहवातघ्नश्च । शार्ङ्ग.म.६५. ।

जीवनीया । स्त्री । स्वर्णजीवत्यां । रा.नि.व.
१ । हरीतक्याम् । म.द.व.१ । [रा.नि.व.६ ।

जीवनेचा (त्री) । स्त्री । सेंहलीपिपल्याम् ।

जीवनीषधम् । स्त्री । जीवनीयौषधे । अम. ।
अन्ने । वै.निघ. । [औषधे । प्राणि. । उणा. ।

जीवन्तः (कः) । पुं । जीवकाके मालवदेशप्र-
सिद्धे । गुणाः—मधुरः हंरणः वल्लिशोधनः दीप-
नः पाचनः बल्यः दृष्यः पित्तहरश्च । रा.नि.व.७ ।

जीवन्तिका । स्त्री । वृक्षोपरिजातहस्ते । भा-
न्तु. । गुडूच्याम् । जीवशाके । मे. । भा.शिरि-
रोग.चि. । हरीतकीमेदे । रा.नि.व.११ । “जीव-
न्तिका स्यादथ जीर्णरीमजित् ।”

जीवन्ती । स्त्री । खनामख्यतशाकाधशेषे,
जीवशाक इति लोके । या शर्करावन्मधुरपुष्पा त्र-
ततिः, “जियत्पट्टी” सा रक्तपित्तं वर्ज्या इति ।
भा. । स्वर्णनाड इति चक्रपाणिः । तन्मते मधुरा-
मधुरभेदेन द्विविधा, तत्र मधुरायाः त्रिदोषहन्तृ-
त्वम् अमधुरायाः सञ्जातपित्तहरत्वम् । आद्यस्य
रसो मधुरः वीर्यं शीतलं तथा पाकोऽपि मधुर-
एव । प्रभावश्चक्षुष्यः सर्वदोषघ्नश्च । एषा शक्तिषु
श्रेष्ठा ‘वरा शक्तिषु जीवन्ती’ इति । वा.सू.१५५. ।
वै.निघ.वास.चि.गुण्यदिशूष्ये । गुडूच्यां । रा.
नि.व.१२२ । वन्दायाम् । हरीतक्यां । भा. । जी-
ङ्गीशकपुत्रे । रा.नि.व.४ । मेदायां । काकोल्यां ।
हरिण्यां । रा.नि.व.११ । मधूकठवे । शमीकठवे ।
वै.निघ. । (Cellis orientalis.) जतासिधे ।

जीवछो, जीवदे, जिश्रोती । मं कं लाहानिह-
रिषवेलि, किरियहलि । सा क्रस्वदीर्घस्वर्णवर्ण-
मेदेन विधा । “जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा सुराष्ट्रजा
च । जीवनीयोगात् जीवन्ती नाम ।” मद.व.१. ।
गुणाः—मधुरा शीता रक्तपित्तवातलघुदाहज्वरघ्नी
कफवर्द्धनी वीर्यवर्द्धनी च । अन्त्या रसवीर्ययोः क्र-
स्वतुल्या भूतविद्रावणी रसनियामिका च । स्वर्ण-
वर्णा वृथा चक्षुष्या मधुरा शीतला वातपित्त-
रक्त-
दाहघ्नी बलवर्द्धनी च । रा.नि.व.३ । अपिच ज्ञात-
कामधातुलघुलो खरकरी च । राज. । “जीवन्ती
शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा । रसायना
बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः ।” भा. । “चक्षुष्या
मर्जदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।” अत्रि.१६
अ. । तैलगुणः विभीतकतैलवत् । जीवनीयाख्य
गण्ये । वा.सू.१५अ. । See जीवनीयगण्यः ।

जीवन्त्यादिवर्गः । पुं । जीवनीयगणे । वा.
सू.१५अ. । [ह्रस्वो । वै.निघ. ।

जीवपुचकः । पुं । इहृदीहवे । श.र. । हि-

जीवपुष्पा । स्त्री । बृहज्जीवन्त्यां । रा.नि.व.७ ।

जीवपृष्ठा । स्त्री । जीवन्तीशके । बृहज्जीवन्त्यां ।
रा.नि.व.३ ।

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् । रा.नि.व.१२ ।

जीवभद्रा । स्त्री । बृहद्रीषवौ । रा.नि.व.५ ।
जीवशके, जीवन्तीलतायाम् । रा.नि.व.२ ।

जीवमन्दिरम् । स्त्री । शरीरे । श.र. ।

जीवरत्नम् । स्त्री । पुष्परागमयौ । प.सु. ।

जीववती । स्त्री । चौरकाकोल्याम् । वै.निघ. ।

जीववत्सा । त्रि । जीवत्पुत्रायाम् । च.शा.८अ. ।

जीववर्द्धनी । स्त्री । कृद्धी । शक्ति । वै.निघ. ।

जीववल्ली । स्त्री । चौरकाकोल्याम् । रा.नि.
व.३ । काकोल्याम् । वै.निघ. ।

जीववृक्षः* । पुं । जीवकवृक्षे । जिघापुता इति
लोके । द्रव्याभिधानम् ।

जीवशाकः । पुं । शाकविशेषे । खीषरा इति
लोके । प.सु. । जीवशाक इति मालवदेशे । गु-
णाः—बल्यः मधुरः दीपनः पाचनः बृंहणः व-
क्षिणीधनः पित्तघ्नश्च । रा.नि.व.७ ।

जीवशुक्ता । स्त्री । चौरकाकोल्यां । रा.नि.
व.३ ।

जीवशीणितम् । स्त्री । जीवनपीषकशुद्धशी-
णिते । जीवगुणोपक विलुक्क वल्लु । जीवशी-
णितरक्तपित्तयोः निज्ञासार्थं पितुष्मोतं वा क्षिपे-
त्, यद्युष्णोदकप्रचालितमपि वल्लं रज्जयति त-
ज्जीवशीणितमवगन्तव्यम् । समक्तश्च श्वेने दद्यात्
शक्तुमिश्रं वा, स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशीणितमव-
गन्तव्यम् । सु. ।

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । कृद्धी । रा.नि.व.५ ।

जीवसंज्ञः । पुं । कामवृद्धिचपे । रा.नि.व.४ ।

जीवसाधनम् । स्त्री । धाम्ने । धनिश । रा.
नि.व.६ । [रा.नि.व.१८ । हृदये । वै.निघ. ।

जीवस्थानम् । स्त्री । मर्त्यस्थि । मर्त्यस्थान ।

जीवा । स्त्री । जीवन्तीलतायां । रा.नि.व.३ ।

कृद्धी । प.सु. । वचायां । मी. । जीवके । रा.नि.
व.२३ । हरीतक्याम् । वै.निघ. ।

जीवागारम् । स्त्री । मर्त्यस्थाने । रा.नि.व.१८ ।

जीवातुः । पुं । जीवनीयौषधे । अन्ने । मी. ।

जीवात्मा । पुं । देहिनि । छे.च. ।

जीवादानम् । स्त्री । जीवशीणितनिर्गमे । च.
सू.१५अ. ।

जीवाधारः । पुं । क्षेपे । छे.च. । [४अ. ।

जीवापगमः । पुं । षड्धातुविभागे । च.शा.

जीवाला । स्त्री । सैहवीपिपल्यां । रा.नि.व.५ ।

जीविका । स्त्री । जीवन्त्यां । मी. ।

जीवितम् । स्त्री । जीवने । प्राणधारणे । छे.
च. । च.सू.१अ. ।

जीवितकालः । पुं । आयुषि । अम. ।

जीवितज्ञा । स्त्री । शरीरान्तःस्थनाद्यां, शि-
रायाम् । रा.नि.व.१८ ।

जीविता । स्त्री । जलपिपल्याम् । वै.निघ. ।

जीविताभिसरः । त्रि । जीवनरक्षाकर्त्तरि
(वैद्ये) । च.सू.११अ. । [डोडौलुपे । रा.नि.व.४ ।

जीविनी । स्त्री । काकोल्यां । रा.नि.व.३ ।

जीव्यः । पुं । जीवकौषधी । रा.नि.व.५ ।
 जीव्या । स्त्री । जीवन्त्या । रा.नि.व.३ । इरी-
 तक्वाम् । गोरक्षदुग्धायाम् । रा.नि.व.११।५ ।
 जुगुप्सितम् । क्ली । श्वेतलघुने । वै.निघ. ।
 जुग्धम् । पुं, क्ली । यवनाले । जनार । वै.निघ. ।
 जुङ्गः (काः) । पुं । हृद्गदारकलतायां । रा.नि.
 व.१ ।
 जुङ्गा । स्त्री । हृद्गदारकलतायां । प.सु. ।
 जुष्कः । पुं । यूषे । सोल । श.च. ।
 जुटिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे । डीम(मनी) ।
 रा.नि.व.१२ । श्वे । प्रथान । रा.नि.व.१६ ।
 जून(ची)लः । पुं । धवलयावनालाख्यश्विन्वीधा-
 जूनाख्यः । पुं । उत्कृष्टश्वे । डेनू । प.सु. ।
 जूर्णाङ्गः (यः) । पुं । धवलयावनाले । प्रथान-
 न । रा.नि.व.१६ । ई.च. । च.सू.२७अ. ।
 जूर्णिः (र्त्तिः) । पुं । शरीरे । चणा । ज्वरे ।
 अम. ।
 जूपः । पुं, क्ली । काये । भ. ।
 जूपणम् । क्ली । धातकौपुषे । श.च. ।
 जृम्भः (णम्) । पुं, क्ली । जृम्भायाम् । शंशे ।
 श.र. । मा.ज्व.नि. ।
 जृम्भा (भिका, नी) । स्त्री । जृम्भकायां ।
 शंशे । रा.नि.व.२० । "चेतन्यश्रियललायत्पीले-
 कं त्रासमुदमेत् । विदीर्णवदनः त्रासं जृम्भा सा
 कथ्यते बुधैः ॥" शाङ्ग.पू.६अ. । "पीलैकमनिली-
 ष्कासमुदमेत् । विज्जतामनः । यन्मुचति सनेत्राक्षं सा
 जृम्भा इति संज्ञितः ॥" सु.शा.४अ. । एलापर्ण्या ।
 श.च. ।
 जन्ताकः । पुं । खेदविशेषे । च.सू.१४अ. ।
 जेमनम् । क्ली । खेदे । वै.निघ. । आहारि । अम. ।
 जैवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.१९ । क्ली । जी-
 वषे । रा.नि.व.२० ।
 जैत्री । स्त्री । जयन्तीहवे । श.र. ।
 जैपालः । पुं । जयपालहवे । विहपकौषः ।
 जैवाटकः । पुं । कर्पूरे । चन्द्रे । अम. । दर्भे ।

जीवषे । ई.च. । जि । कशे । दीर्घायुषि । चिकार ।
 जोङ्गकम् । क्ली । अगुरुषि । चिकार । वा.चि.
 ६अ. । काकमाचाम् । च.चि.१अ. ।
 जोङ्गटः । पुं । गर्भिण्यभिलाषि । मांष । हाङ्ग ।
 जोङ्गलः । पुं । कृष्णहृद्गदारके । वै.निघ. ।
 जोन्ताला । स्त्री, पुं(लः) । देवघान्ते । प्रथान ।
 ई.च. । लिंकायाम् । कशि, क्षानि । श.र. ।
 जोषिका । स्त्री । नवाङ्गुरे । वै.निघ. । जा-
 नानेन्द्रियम् । क्ली । नेत्रादिषुषुद्धीन्द्रिये ।
 ज्येष्ठतोयाम्बम् । क्ली । काञ्चिके ।
 ज्येष्ठवला । स्त्री । महाबलायाम्, सहदेव्याम् ।
 रा.नि.व.४ ।
 ज्येष्ठा । स्त्री । कदलीहवे । गृहगोषिकायाम् ।
 टिक्टिकि । चिकार । तर्ज्ज्याम् । वै.निघ. ।
 ज्येष्ठामलकः । पुं । निम्बहवे । रा.नि.व.६ ।
 ज्येष्ठामूलीयः । पुं । ज्येष्ठमसि । वै.निघ. ।
 ज्येष्ठाम्बु (म्भः) । क्ली । तक्षुलीदके । षट्ज-
 नित्र खल । च.द.उन्मा.वि. । "श्वेताज्येष्ठाम्बुनि-
 र्भितम् ।" मण्डे । चिकार । वा.उ.२६अ. ।
 ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोषिकायां । टिक्टिकि । चिकार ।
 ज्येष्ठीमधु । क्ली । यटिमधुनि । वै.निघ. ।
 ज्योतिः (स्) । पुं । चित्रकहवे । क्ली । रक्त-
 चन्दने । वै.निघ. । मेथिकायाम् । रा.नि.व.६ ।
 ज्योतिःसोमम् । क्ली । रक्तचन्दने । मद. ।
 ज्योतिरिङ्गः (णः) । पुं । खद्योते । श.र. ।
 घृष्टाटपंलिषि । वै.निघ. ।
 ज्योतिर्लता । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।
 गङ्गाकृष्टेकी । रा.नि.व.३ ।
 ज्योतिर्वीजम् । क्ली । खद्योते । चिकार ।
 ज्योतिष्कः । पुं । अग्निमन्त्रे । श्वित्रि । र.मा. ।
 चित्रकहवे । मेथिकावीजे । रा.नि.व.६ । स्त्री
 (का) । ज्योतिष्मताम् । अ.टी.खा. । सु.चि.६अ. ।
 वषायाम् । वै.निघ. ।
 ज्योतिष्मती । स्त्री । (Cardiospermum
 halicacabum.) खनामस्यातलतायाम् । न-

लाङ्गेको. वन उच्छ. । तं वैकुण्ठतोने ।
हिं मं मालकंगुणी, काकुमईनिका । ककुन्दलीति
उ. । सु.सू. १६७. । सा. विधा लघुदीर्घभेदेन ।
सा. गुणाः—अतितिता किञ्चित्कटुः रुचा वात-
कफघ्नी दाहप्रदा दीपनी च । विशेषेण द्वितीया
मेधाप्रज्ञाहृदिकरी । रा.नि.व. ७ । तीक्ष्णा त्रणवि-
स्फोटनी । राज. । “व्योतिषती कटुसिक्ता सरा
कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वज्र-
हृदिसृतिप्रदा ॥” भा. ।

ज्योतिषतीतेलम् । क्ली. तत्फलोत्पत्तौ ।
लाङ्गेकोरु डैतल. गुणाः—तिक्तोष्णं वातघ्नं
पित्तघ्नं मेधाप्रज्ञावृद्धिवर्धनञ्च । रा.नि.व. १५ ।

ज्योतीरथः । पुं. निर्विवसर्पविशेषे । सु.कल्प.
४७. । See सर्पः ।

ज्योत्स्ना (स्त्रिका) (स्त्री) । स्त्री. ज्यो-
तिषम्याम् । लाङ्गेको. । रीणुकवैजि । श.च. ।
चन्द्रिकायाम् । छल्लिकरण. । गुणाः—विदोषघ्नी
दाहासृक्पित्तनाशिनी । राज. । कीघातक्याम् ।
श्वेत घोषा । र.मा. । पटोलिकायां । त्रि. ३७ ।
अम. ।

ज्योत्स्नाप्रियः । पुं. चकोरे । हे.च. ।

ज्वरः । पुं. सर्वरोगप्रधानरोगविशेषे । ज्वर ।
हिं बोखार, ज्वर । ज्वरीपत्तिः—दद्यापमानसं-
कुद्धरुद्रनिःशसिन सभूतत्वात् ज्वरः स्वभावात् पै-
त्तिक इति बोध्यः, यतः उक्तं चरकेण । “क्री-
धापित्त”मित्यादि । तेन सर्वज्वरेषु पित्तीपशमनी
चिकित्सा कर्तव्या । भा. । ज्वरस्य सूर्तिः—सर्व-
भूततापनः विपात् विशिराः मद्गोदरः कपिलव-
र्णो व्याघ्रचर्मवासो मात्स्यधारी पिङ्गलमेवः सुद्र-
तरजहः । विकृताकारो भस्मभूषिताङ्गी महाबल-
वान् लोकनाशाय लोकेऽवतिष्ठते । सु. । तस्य प्र-
कृतिः—“तस्य, प्रकृतिरुद्दिष्टा दीर्घाः शरीरमा-
नसाः । देहिनं नृहि निर्द्विषं ज्वरः समुपसि-
वते ॥” ज्वरस्य संख्यारूपसम्भाविः—ज्वरोऽष्टधा,
वातिकः पैतिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः, हृन्जाश्च
त्रयः—वातपैतिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चे-
ति, साम्निपातिकः आगनुकश्चेति साकल्येन षट-
धा । साम्निपातिकज्वरः त्रयोदशविध इति । अर. ।
See समिपातज्वरः । शार्ङ्गधरलु पञ्चविंशतिभे-

दानाह यथा—पृथग्दीर्घसिद्धा, हृन्जमेद्दिन च
तथा, साम्निपातेन चैकः ; विषमज्वरः पञ्चधा—
सन्ततसतताम्येष्वष्टादशीत्येकचतुर्थकभेदेन ; आग-
नुरेक एवेति त्रयोदशविधः ; आगनुः पुनस्त्रिधा,
अभिघातजः चतुर्धा, अभिषङ्गजस्य पञ्चविध इति
पञ्चविंशतिधा । शार्ङ्ग. पू. ख. ७७. । ज्वरस्य विप्रक-
ष्टकारणं—सिन्ध्याहारविहारानि—तेन वातादय-
न्नामाश्रयगता ज्वरं जनयन्तीति सम्भाविः । तस्य
रूपं—अमारतिविवर्णतासुखवैरस्यनेत्रज्वरताकुम्भा-
ङ्गमर्दंशुकरासिम्बुषांरुचिमतोऽप्रहर्षशीतादिकं शी-
तवातातपेषु सुहृत्स्त्रिधावैषी च भवन्ति । तस्य
सामान्यलक्षणं—स्वेदावरोधादि । सामान्यतो ज्व-
रचिकित्सा—सामान्यतो ज्वरे पूर्वं निवातनिल-
ये वासः । व्यजनानिलः तालपत्रवातः वंशव्यजन-
जवायुः चामर-वस्त्र-मयूरपुष्क-वेतसव्यजनवायुश्च ।
तथा गुरुणवसनवरणं यद्यन्तुं पक्कपातीयव्यवहार-
स्य । ज्वरे वर्ज्यं स्नानप्रदेहादिकम् । भा.म. १७. ।
ज्वरादौ लङ्घनं सध्वे पाचनं अन्ते च भेषजं प्रयो-
क्तव्यम् । प्राथिभेदे तदसाध्यता—“असाध्योऽयं
ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्चकुञ्जरे । किञ्चिरुक्च-
तमो नृणामन्येषां जीवघातकः ॥ यथा स्रगाणां
स्रगयुर्बलिष्ठः तथा गदानां प्रबलौ ज्वरोऽयम् ।
नान्योऽपि शक्तो मनुजं विहाय सीदुं भुवि प्राण-
भृतः सुराद्याः ॥” नरस्य ज्वरसहले कारणं—
“कर्मणा लभते यस्माद्देवलं मानुषो दिवि ।
ततश्चैवाच्यतः स्वर्गान्मानुष्यमभिवर्तते । तस्मात्स
देवभावानु सृष्टे मनुष्यो ज्वरमिति ॥” अवि. ।
प्राथिविशेषे ज्वरनाम यथा—“पातकः स तु ना-
गानामभितापसु बाजिनाम् । गवामीश्वरसंश्लु
मानवानां ज्वरो मतः । दारिद्र्यो महिषाणाञ्च श्व-
गरोगो श्वरो च । अज्ञानां प्रलापाख्यः कर्म-
ष्वलसी भवेत् । शुनोऽल्लकः समाख्यातो मर्कटाग्रि-
न्दमनो मतः । पक्षिणामभिघातसु व्यासिञ्चैवितसं-
श्रितः । गुह्यस्य नलिका प्रायो भूमिरुषरनामतः ।
हृन्जस्य कोटराख्यसु ज्वरः सर्वत्र दृश्यते ॥” अ-
वि. २. स्थान. २७. ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रसः । पुं. विषमज्वर-
रसः । यथा—“सूर्किर्न रसकर्वेकं तदहं जारि-
ताम्बकं । तारं ताप्यञ्च रजतं रसकं ताम्बकं तथा ।
मीत्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं नैरिकं शिला ।

গম্যকং হেমসারস্চ পলাইঁচ পৃথক্ পৃথক্ । চীরা-
যৌ সুরবল্লী চ শ্রীযদ্রী গণিকাৱিকা । ভাটাম-
লা জ্যোত্স্নিকা চ সতিকা চ সুদর্শনা । অগ্নি
জিহ্না পুত্ৰিতৈলা সূৰ্যপৰ্ণী প্রসারণী । প্রল্যেং স্ব
রসং দল্লা মর্দয়েচ্চিদিনাবধি । ভল্যেত্বর্ণখল্লেন
চতুর্গুজ্ঞাপ্রমাণতঃ ॥”..... । মুচ্ছিত রস ২
তো. জ্বরিত অজ ১ তো. স্বর্ণমাফিক, স্বর্ণ,
রৌপ্য, খাপর, তাম্র, মুক্তাভ্র, প্রবাল-
ভ্র, লৌহভ্র, শিলাজতু, গিরিগাটী, মন-
ছাল, গন্ধক, তুঁতেভ্র প্র. ২ তো. থিকুই.
তুলসী, শ্বেতপুন্যা, গণিগি, জুঁই আমলা
চিরাভা, পদ্মশুল্ক, জৈশলাঙ্গুলিয়া, লতা-
ফটকী, পটোল, মুগানী, গন্ধতাঙ্গুলিয়া প্র-
ত্যেকের রসে ৩ দিন মাড়িবে । র.সা.সং. ।

জ্বরঘ্ন: । পু। বালুকমেই । স্ত্রী । গুড়ুচ্যাম্ ।
রা.নি.ব.৩৭২ । মঞ্জিষ্ঠায়া । বালুকৈ । বৈ.নিঘ. ।

জ্বরঘ্নী(বটিকা) । স্ত্রী । জ্বরে রস: । শতজৈ
পালবীজ ১ তো. কটুকী ২ তো. গৈরিকক ১ তো.
যতকুমারীরসন মর্দয়েত্ । শুক্ল জয়পালবীজ ১
তো. কটুকী ২ তো. গৈরিগাটী ১ তো.
যতকুমারীরসে মর্দন । বটী ১ কলায় । ভা.
অন্য—রস: ১ তো. শিলাজতু পিপ্পলী হরীতকী
অককঁরা(বচা) কটুতৈলযুগ্মগম্যকং ইন্দ্রবাৰুণীফল
প্র. ৪ তো. ইন্দ্রবাৰুণীরসন মর্দয়েত্ । পারা ১
তো. শিলাজতু, পিপ্পল, হরীতকী, আকর-
করা বচ, কটুতৈলে শুক্ল গন্ধক এবং রাখা-
লশশার ফল প্রত্যেকে ৪ তো. রাখালশ-
শামূলোর রসে মর্দন । বটী ১ মাষকড়াই ।
শ্রাঙ্গ. । অপরা—পারদ: ১ তো. গম্যক: ১ তো.
হিঙ্গুল ১ তো. জৈপালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথিন
মর্দয়েত্ । পারা ১ তো. গন্ধক ২ তো. হিঙ্গুল
৩ তো. জয়পালবীজ ৪ তো. দন্তীকাথে ম-
র্দন । রস.র. । [যদি শ্রাঙ্গধরজনে ।

জ্বরনিশ্চয়ী । স্ত্রী । জ্বরনিদানচিকিৎসা-স-

জ্বরনাশন: । পু। পর্যটকে । ক্ষেৎপাবড়া ।

স্ত্রী (শিনী) । মঞ্জিষ্ঠায়া । গুড়ুচ্যাম্ । বৈ.নিঘ. ।

জ্বরহন্তী । স্ত্রী । মঞ্জিষ্ঠায়া । রা.নি.ব.৬ ।

জ্বরাজী । স্ত্রী । মদ্রদল্যাম্ । দণ্ডী । রা.নি.
ব.৬ ।

জ্বরাতঙ্ক: । পু। জ্বররোগে । রা.নি.ব.২০ ।

জ্বরোধিধানম্ । স্ত্রী । শরীরে মনসি চ ।

“কেবল সমনস্কচ জ্বরোধিধানমুচ্যতে ॥” অ.চি.
২৭. ।

জ্বরান্তক: । পু। কিরাততিক্তকৈ । চিত্রেভা ।

আরগ্বধবচৈ । রা.নি.ব.৬ ।

জ্বরান্তকরস: । পু। জ্বরে রস: । তাম্বে গ-
ম্যক: পারদ: সৌরাষ্ট্রস্থত্ (পঞ্চপর্পটী) লৌহ স্ব-
র্ণমাফিক হিঙ্গুল তঙ্কশ্চকার: (মোহাগার থৈ)
রসাজন স্বর্ণমন্ড প্র. সমভাগ চিব্বকাটীনা
(চিব্বক-গুড়ুচী মুগা-শুণ্ঠীনা প্র ১০ তোল বাণি
১০ শ্র.) পাটাবশিষ্টেন কাথিন মর্দয়েত্ । রস.কৌ. ।

জ্বরারি: । পু। গুড়ুচ্যাম্ । রা.নি.ব.২২ ।

জ্বরে রসবিশেষ: । পারদ: গম্যক: হিঙ্গুল তাম্বে
শ্রীষ তঙ্কশ্চ (মোহাগার থৈ) বিড়লবর্ণ মন:-
শিলা এষা প্র. সমভাগ: । আরগ্বধপত্ররসেন ১০
ভাবনা দ্বায়া: । মৈথ. । অন্য:—পারদ: ১ ভ.
গম্যক: ২ ভ. হিঙ্গুল ২ ভ. শুক্লবীজ ৪ ভ.
দন্তীকাথিন মর্দয়েত্ । রস.কৌ. ।

জ্বরারি (অম্রম্) । স্ত্রী । জীর্ণজ্বরে রস: ।

অম্র তাম্বে পারদ: গম্যক: বিধ, এষা সমভাগ: ।
শুক্লবীজম্ একভাগপেচয়া হিঙ্গুল ত্রিকটু মি-
লিত পঞ্চগুণ: জলেন বটী কাথ্যা: । অজ, তাম্র
পারা, গন্ধক, বিষ প্রত্যেকে সমভাগ ধু-
রার বীজ ২ ভ. ত্রিকটু মিলিত ৫ ভ. জলে
মাড়িবে । র.সা.সং. ।

জ্বরামনি: । পু। বিষমজ্বরে রস: । রস: গ-

ম্যক: সৈসবং বিধ তাম্বে প্র. সমভাগ: সর্বসম লৌ-
হচূর্ণ লৌহসমম্ অম্রম্ । লৌহপাত্রে লৌহদর্ডন
নিগুণ্ডীরসেন সম্যর্থ্য তেন সহ পারদসমভাগ ম-
রিচচূর্ণ মিশ্রয়েত্ । রস, গন্ধক, মৈথব, বিষ,
তাম্র প্রত্যেকে সমভাগ । সর্বসমান লৌহ-
চূর্ণ, লৌহসমান অজভ্র । লৌহপাত্রে লৌ-
হদণ্ডে নিশিন্দারসে মাড়িয়া তাহার সহিত
পারার সমান মরিচচূর্ণ মিশ্রিত করিবে ।
র.সা.সং. ।

জ্বরী (হন) । বি। জ্বরযুক্তি । [নিঘ. ।

জ্বলপ্রভা (স্ত্রী) । স্ত্রী । কণাসর্পণে । বৈ.

ज्वलनः । पुं । चित्रकवृत्ते । अम. । भा.४भ.
नाडीव्रण-चि. । [प.सु. । रा.नि.व.११ ।

ज्वलनात्मा (श्मा) । पुं । सूर्यकालमणौ ।

ज्वलनाभः । पुं । गन्धर्वा । वै.निघ. ।

ज्वल(लि)नी । स्त्री । सूर्यायां । शूर्पा. । रा.
नि.व.२ । [निघ. । दग्धान्ने । श.च. ।

ज्वाला । स्त्री । धातकीवृत्ते । चित्रकवृत्ते । वै.

ज्वालाखरगदः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।
रा.नि.व.२०० ।

ज्वालागर्दभकः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।

ज्वालानलरसः । पुं । अजीर्णाधिकारि ।
मर्जितारः यवचारः पारदः गन्धकः पञ्चकीलम्
इति नवद्रव्यं प्र. समं, सर्वतुल्या जया (मिक्षि)
जयाहं शिशुलक् (मक्षिनात्र छालि) चूर्णं । जया-

शिशुचित्रकभङ्गराजरसेन प्र. दिनचर्यं भावयित्वा
शुष्कः लघुपुटेन पाच्यः । उज्ज्वल आर्द्रकरसेन ७
भावना दीयाः । र.सा.सं. । मताकारे टङ्गश्चमपि
यावन्म । भावप्रकाशे चारचर्यं पाठः ।

ज्वालामरिचकः । पुं । कटुवीरायां । गौड
मरिच । See कटुवीरा ।

ज्वालामुखरसः । पुं । यक्षगुणिकारि । “शु-
द्धसूतं समङ्गत्वं सुवर्णं मरिचं समं । रक्तचित्रकजै-
द्रावैः जलमण्डपिकाद्रवैः । दिनैकं मर्दयेत् खल्ले
चतुर्गुणाच्च भवेद्यत् ॥” पारा, गन्धक, शर्षप, य-
तिष्ठ श्रुत्येकं मन्त्राणां त्र्यष्टितेजसं रसं ७
पानात्र रसे १ दिनं मर्दनं कर्तव्यम् । रस.कौ.।

ज्वालारासभकः । पुं । जालगर्दभकरीगे ।
रा.नि.व.२० ।

भ

भटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
डूँड आमला । मा.नि. । वै.निघ. ।

भण्टी । स्त्री । कुन्दवर्ण । वै.निघ. ।

भम्पाकः (रुः) । पुं । वानरे । मर्कटे । वै.
निघ. । श.र. ।

भम्पाशी (इन्) । पुं । जलकाकि । पानको-
डौ । वै.निघ. । मत्स्यरङ्गे । जटा. ।

भम्पी (इन्) । पुं । वानरे । श.र. ।

भर्भरिका । स्त्री । धूमस्याम् । मांसेन कृते ।
गुणाः धूमसीशब्दे ख्याताः ।

भर्भरीकः । पुं । शरीरे । उषा. ।

भला । स्त्री । भिक्षिकायाम् । वै.निघ. ।

भलिः । स्त्री । कसुके । उपोत्रि । वै.निघ. ।

भल्लकण्ठः । पुं । पारावते । हारा. ।

भल्लिका । स्त्री । उद्वर्तनपटे मले च । मे. ।

भषः । पुं । मत्स्ये । अम. । जलचरमेदे । वा.
उ.५ष. ।

भषलोचना । स्त्री । मत्स्याख्याम् । वै.निघ. ।

भषा (सा) । स्त्री । गीरक्षतखट्वायाम्, नाम-
बलायाम् । प.सु. । अम. ।

भषाशनः । पुं । शिशुमार । त्रिका. ।

भाटः । पुं । व्रणसाज्जने । मे. । [ल. अम. ।

भाटलः । पुं । घण्टापाटलायाम् । वृष्टोपाङ्क-

भाटा (आमला) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
अम. । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररसे ख्याता । यूथिकायां ।
शूँडे । श.च. ।

भाटिका (टी) । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ।
श.च. । जातीपुष्पवृत्ते । वै.निघ. । [टि. हारा. ।

भामकम् । स्त्री । दग्धेष्टकायाम् । आंशे हे-

भालिः । स्त्री । व्यञ्जनमेदे, भारीति भाषा ।
तत्साधनं यथा—“आमसासफलं पिष्टं राजिकाल-
वणान्वितं । शृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं भालि-
रुच्यते । भालिर्हरति जिह्वाया कुण्ठलं कण्ठशोष-
नी । मर्दं मर्दं निपीता सा रीचनी त्रिङ्गुबोध-
नी ॥” भा. । [वाँडे गाछ । श.र. ।

भावुः (कः, का) । पुं, स्त्री । वृक्षविशेषः ।

भिक्षाकम् । स्त्री । कर्कटीमेदे । फलशाकवि-

शिवे । त्रिंशो गीछ । खटर, भिमनीति पाश्चात्ये ।
गुणाः—तिक्तं मधुरम् । आसवातमन्दप्रकारश्च ।
राज.३प. । [त्रिंशु. भा. । वै.निघ. ।
भिक्षिनी (झी) (झी) । स्त्री । जिह्मिन् ।
भिक्षिनी । स्त्री । जिह्मिन् । त्रिंशु. ।
वै.निघ. ।

भिक्षिरिण्टिका (ष्टा) (रीटा) । स्त्री ।
खनामख्यातचपविशेषे । भिक्षिरीटा इति लोके ।
गुणाः—शीता कषाया रक्तातिसारघ्नी सन्तर्पणी
हृष्या बल्या मद्धिषीदुग्धवर्द्धनी च । रा.नि.व.४ ।
भिरिण्टिका (ष्टी) (रीटिका) । स्त्री ।
(*Barlaria cristata*, or *B. Prionitis*)

पुच्छवृक्षविशेषे । बोटो गीछ, कूलबोटो । हिं
कटसरैषा । सा. गुणाः—कटुकाः तिक्ता दल-
रोगघ्नः शूलघ्नः वातकफशोफकासत्वग्दोषशम-
न्यश्च । रा.नि.व.१० । “सैरयः कुष्ठवातासक-
फकण्डूविषापहः । तिक्तोष्णो मधुरोऽनन्तः सुस्निग्धः
केशरञ्जनः ॥” भा. । दणधान्यभेदे । गुणाः श्यामा-
कवत् । च.सू.२७च. ।

भिक्षिकगृहः । पुं । पारावते । त्रिका. ।

भूनिः । पुं । क्रमुके । उपात्रि गीछ । मे. ।

भेण्डूः । स्त्री । तन्नामकचुपे । रा.नि.व.५ ।

भोड़ः । पुं । क्रमुकश्च । उपात्रि गीछ । भू-
रिप. ।

ट

टगरः । पुं । टङ्गणचारि । (गोशंगी) । वि ।
केकराचे । मे. ।

टङ्गः (कः) । पुं । धरणे, शाणमाने, २४ र-
क्तिके वा । प.प्र.१ख. । लो. । नीलकपिले । मे. ।
गुणाः—“शीतं कषायं मधुरं टङ्गं मारुतहृत् ।”
च.सू.४६च. । टङ्गणचारि । मे. । ज्व.वि.पञ्चवक्त्र-
से । जहायाम् । छे.च. । राजास्त्रे । शीत आम् ।
भा. । रजतमुद्रायाम् । पाषाणदारणे ।

टङ्गणः । पुं । टङ्गणचारि । (गोशंगी) । छे.च. ।
वै.निघ.ज्व.वि.सृतसञ्जीवन्याम् ।

टङ्गदेशजः (शीयः) । पुं । लो. । वासूकशा-
कविशेषे । जे.देनीय देउता । प.सू. ।

टङ्गनलः । पुं । चास्त्रे । वै.निघ. ।

टङ्गा । स्त्री । जहायाम् । मे. ।

टङ्गानकः । पुं । वृक्षविशेषे । ब्रह्मदारुवृक्षे ।
जुं९ गीछ । श.च. ।

टङ्गारी । स्त्री । खनामेव प्रसिद्धे चपविशेषे
टकारोति भाषा । गुणाः—“टङ्गारी वातजि-
तिका श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः । शोथोदरव्यथाहन्त्री
हिता पीठविस्पर्धनाम् ॥” भा. ।

टङ्गणः (नः) । पुं । लो. । खनिजोपरसविशे-
षे । (गोशंगी) । हिं मं टङ्गणचारि । रस.र.चट्ट-

णीकवाटरसे । स द्विविधः साधारणश्चेतभेदेन ।
प्रथमगुणाः—अधिकरी रुचः कफघ्नः वातपित्त-
क्षय । भा.पू.१म.धातुव. । कटुः उष्णः कफघ्नः
स्थावरद्विविधघ्नः कासश्यासघ्नश्च । द्वितीयगुणाः—
स्निग्धः कटुरुक्कः वातकफघ्नः आसचयहृत् श्वा-
सविषकासमलहृत् । रा.नि.व.६ । श्लेष्मवातघ्नः
चाररसः तीक्ष्णः उष्णः अग्निवर्द्धकः रुचः भेदकः
बलवर्द्धनश्च । “टङ्गणः क्रामण्टङ्गः सत्यक चारश्च
पाचनः । सुभगो सालतीजातो द्रवी लौहविशु-
द्धिदः ॥” तच्छुद्धिः—“आदौ टङ्गणमादाय का-
ञ्जिकास्त्रे विनिःक्षिपेत् । एकरात्रात् समुद्धृत्य रौद्र-
यन्त्रे विभावयेत् । नरसूत्रगतं टङ्गं गवां सूत्रगतं
तथा । दिमान्ते तस्मिन्नुत्थ जम्बीरास्त्रुगतं ततः ।
जम्बीरास्त्रात्समुद्धृत्य नारिकेलस्थ पात्रके । मरीच-
चूर्णसंयुक्तं जाषयेच्छीतलास्त्रुना ॥” र.सा.सं. ।

टङ्गाणः (कः) । पुं । वृक्षविशेषे । जून् गी-
छ । श.र. ।

टङ्गिणी । स्त्री । पाठायाम् । श.च. । [त्रिका. ।

टङ्गनी । स्त्री । गृहगोषिकायाम् । टिक्.टिक्. ।

टण्टुकः । पुं । पीतलोम्बे । वै.निघ. ।

टलनम् । लो. । छद्मे । वै.निघ. ।

टारः । पुं । चास्त्रे । छे.च. ।

टिटि(ट्टि)भः (कः) । पुं । पत्तिविशेषे ।
तिष्ठति पाथी । अ.टी. । [भा. ।

टिण्टिनिका (नी) । स्त्री । जलशिरिषे ।

टिण्टुकः । पुं । श्योषाकवृक्षे । भा.उ.१७अ. ।
पीतलोमे । वै.निघ. । [टिण्टुश्री । भा. ।

टिण्डिशः । पुं । डिण्डिशे । टैण्डुश । हिं

टीटिभकः । पुं । टिटिभपत्तिणि । श.र. ।

टुण्टु(गु)कः । पुं । श्योषाकवृक्षे । अम. ।
श्योषाकभेदः । रा.नि.व.२१ । अ.द.१२अ. । च. ।

द.माषतैले । खणुलीवृक्षे । सांगान् । वै.निघ. ।
पत्तिविशेषे । टुण्टुनी पाथी । श.र. । कृष्णख-
दिरे । श.च. । [टिण्टुश्रीवृक्षे । श.च. ।

टुण्टुका । स्त्री । पाठायाम् । आकनादि । ट-

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् । श.च. ।

टेन्दुकः । पुं । श्योषाकवृक्षे । सांगान्, सांगान् ।
वैद्यकम् । [श.र. ।

टेरः (कः) । त्रि । काणे । वननेवे । टैरा ।

टोलाफलः । पुं । मधूकवृक्षे । वै.निघ. ।

ठ

ठः । पुं । शिवे ।

ठकदेशीयः । पुं । वास्तुके । त्रिका. ।

ड

डङ्ग(ङ्गा)रिः (री) । स्त्री । फलशकलतावि-
शेषे । (हो)पा, टिटिङ्गा । मं डंगर । कं डंग-
र । गुणाः—शीतला रुच्या वातपित्तरक्तदोषघ्नी
शोषघ्नी जाडामूचरीघहरी तर्पणी गौल्या । बाल-
फलगुणाः—सुमधुरं शीतलं पित्तघ्नं लघ्नादाहघ्नं
रुच्यं सत्वपणं पुष्टिकरं वीर्यार्द्रककरं बलकरं
भ्रमघ्नं श्रमहरं । पक्वं तत् गुरु लघ्नादाहरक्तघ-
नकृते । रा.नि.व.७ । See चिचिण्डः ।

डण्डमत्स्यः । पुं । मत्स्यविशेषे । दौण्डिका ग्री-
ह । वै.निघ. । [कारयन्त्रविशेषे ।

डमरुयन्त्रम् । स्त्री । शीघ्रघपाकार्यं डमरुका-

डल्लकम् । स्त्री । वंशनिर्मितपात्रे । डाला ।

डल्लणः । पुं । निबन्धसंयहकारि ।

डङ्गः (ङ्गः) । पुं । लङ्कवृक्षे । डेण्डुश फल,
डेण्डो शोकात्र । श.र. । फलगुणाः—गुरु विष्ट-
म्भि त्रिदोषकृदोषकरश्च । राज. ।

डाङ्गरः (री) । पुं, स्त्री । खलानुविशेषे । वै.
निघ. । डङ्गरीफल । (हो)पा । रा.नि.व.७ ।

डालिमः । पुं । दालिम्बवृक्षे । माडिम ग्रीह ।
अ.टी.भ. । [खड्गपत्तिणि । जटा. ।

डाडुकः । पुं । इरिषविशेषे । वै.निघ. । दा-

डिडि(ण्डि)माणकः । पुं । प्रतुदपत्तिजा-
तौ । सु.सू.४६अ. । च.सू.२७अ. ।

डिण्डः (ण्डिकः) । पुं । रत्नैरुण्डे । वै.निघ. ।

डिण्डिमः । पुं । करञ्जवृक्षे । वै.निघ. ।

डिण्डि(गुडी)रः । पुं । समुद्रफेने । हं.च. ।
नकुल.१२अ. ।

डिण्डिशः । पुं । फलशकलविशेषे । टैण्डुश ।

मं डेडिशफल । वै.निघ. २३. अतिसा.पथ्य. । गुणाः

—रुचिकृत् भेदनः पित्तश्लेष्मघ्नः शीतलो वातलः
सूत्रलः अमरीहरी रुच्यश्च । भा.पू.१३.शाकव. ।

डिण्डरीमोदकम् । स्त्री । रज्ज्वने । ग्रीकत्र ।

रा.नि.व.७ । लघुने । रक्तमूलके । वै.निघ. ।

डितिका । स्त्री । बालरोगे । वै.निघ. ।

डिम्बः (म्भः) । पुं । शिशौ । रा.नि.व.१८ ।

उदररोगे । सूत्राशये । गर्भाशये । वै.निघ. । स्त्री ।

फुफुसे । हारा. । अण्डे । शोक्रि । पिले । भि. ।

डिम्बिका । स्त्री । जलमत्तिकायां । वै.निघ. ।

शोषाकवृक्षे । कामुक्याम् । श.र. ।

डिम्भा । स्त्री । पतिवाहिकायां । रा.नि.व.१८ ।

डुङ्गरी । स्त्री । खलानुभेदे । टैण्डुश । वै.निघ. ।

डुण्डुः । पुं । विसृजसर्पे । चिन्ता ।

डुण्डुभः । पुं । जलसर्पे । (टो)ड़ा माप । भम ।

डुण्डुलः । पुं । सुद्रपेचके । रा.नि.व.१६ ।

डुन्दुकः । पुं । हरिणभेदे । पक्षिभेदे । डांक
पांथी । वै.निघ. ।

डुलिः । स्त्री । कच्छप्याम् । भम. । [जटा. ।

डुलिका । स्त्री । खञ्जरीटाकारपक्षिविशेषे ।

डुली । स्त्री । चिल्लीशके । रा.नि.व.७ ।

डोड़ी । स्त्री । जीवनीचुपे । गुणाः—सलघ-
करी वातला रुचा दुर्जरा च । राज. ।

डोड़ि(ण्ड)का । स्त्री । फलशाकविशेषे ।
हिं करेरुका । सं.हरणडोड़ी । गुणाः—पुष्टि-
करी रुचा दीपनी लघुः पित्तकफार्शोग्नी क्षमि-
गु. अग्नी च । भा.पू.१भ.शाकव. ।

डोरड़ी । स्त्री । वृहत्याम् । रा.नि.व.४ ।

डोलाफलम् । स्त्री । फलविशेषे । वै.निघ.२
भ.वा.व्या. ।

ढ

ढकः । पुं । अभिलाषे । वै.निघ. ।

ढङ्गणम् । स्त्री । शैबाले । वै.निघ. ।

ढ(ढा)मरा । स्त्री । हंस ।

ढिण्डिणिका (णी) । स्त्री । जलशरीरे ।
वै.निघ. ।

ढालसमुद्रिका । स्त्री । ढीलसमुद्र इति ख्या-
ते वृक्षविशेषे । सा कीटादिविषहरी । अत्रि. ।

त

तकिलम् (ला) । स्त्री, स्त्री । औषधे । वै.
निघ. । उणा. ।

तकालम् । स्त्री । ककीले । कंकण । वै.निघ. ।

तक्रम् । स्त्री । पादजलधीले । र.मा. । प.प्र.३
ख. । रा.नि.व.१५ । घोलसामान्ये । (पान) । तक्रं
चतुर्विधं मनुमथितोदक्षिहीलभेदेन । छविका च-
ति पक्ष । तेषां नामगुणाः—“ससर्पं निर्जलं घोलं
मथितं त्वसरीदकं । तक्रं पादजलमोक्तमुदक्षिद-
हैवारिकं । छविका सरस्वीनं स्यादच्छा प्रचुरवारि-
का ॥” तक्रमगुणाः—“तक्रं त्रिदोषशमनं रुचि
दीपनीयं रुच्यं वमिशमहरं क्षमहारि मनु । वर्ष-
प्रदं पवननाशमुदक्षिदाख्यं शकं कफशमनरुहमनेषु
घोलम् । अस्तेन वातं मधुरं पित्तं कफं कषायं
निहतं सद्यः । आमातिसारे च विसृचिकायां
वातज्वरे पाण्डुषु कामलेषु । प्रमेहगुल्मीदरवातश्ले-
नित्यं पित्ततक्रमरीचके च ॥ शीतकालेऽभिमान्ये
च कफे पाण्डुमयेषु च । मार्गोपरीधे कुष्ठादिव्या-
धी तक्रं प्रशस्यते । वातोदरी पित्ततक्रं पित्तली-
खवणान्वितं । शर्करामरिचोपेतं खादु पित्तोदरी
पिबेत् । जवागौसेयवाजाजीव्योपयुक्तं कफोदरी ।

सन्निपातोदरी तक्रं चिकटु चारुसैन्धवम् ॥ इति त-
क्रसेवनस्थानम् । तक्रं दद्यान्न चते नीणकाले नी-
दौर्लभ्ये नी तषामूर्च्छिते च । नैव भान्ते नैव
पित्तासदीधे नैतद्व्यात् स्तिकायां विशेषात्
इति वर्ज्यस्थानम् । “तक्रं केहान्वितं तुन्दनिद्रां
अप्रदं गुरु । अर्द्धावशिष्टं सामान्यं निःशेषं लघु
पथ्यदम् ॥” रा.नि.व.१५ । “रसुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं
लघु विशेषतः । बल्यं स्त्रीकोद्धृतघृतं गुरु बल्यं क-
फावरुम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥”
इति उद्धृतानुद्धृतस्त्वल्पीकृतघृततक्रमगुणाः । आमप-
क्ततक्रमगुणाः—“तक्रमामङ्गफलोद्धे हन्ति कण्ठे क-
रीति च । पीनसन्नासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥”
गव्यादितक्रविशेषगुणाः—“यान्युक्तानि दधीत्यष्टौ
तद्रूपं तक्रमदिशेत् ॥” भा. ।

तक्रकूर्चिका (ची) । स्त्री । दुग्धविकारवि-
शेषे । छाना । गुणाः—वाहिणी वातला रुचा
दुर्जरा च । सु.सू.४५अ.दधिव. । “तक्रेण पक्वं य-
त्तूरीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका ॥” प.प्र.१ख. ।

तक्रजननी । स्त्री । घोलि । वै.निघ. ।

तक्रजम् । स्त्री । दधनि । वै.निघ. ।

तक्रपय्याया । स्त्री । तक्राचुपे । रा.नि.व.४ ।

तक्रपिण्डः (पिण्डका) । पुं, स्त्री । तक्र-
विंकायाम् । स्त्री । नटदधिपिण्डे । नट दुध
वृत्ति देशभेदे । खल्वर्थे यथा — “दन्ना तक्रेण वा
नटं दुग्धं बद्धं सुवाससा । द्रवभावेन सहितं तक्र-
पिण्डः खल्वत्यते ॥” गुणाः — दृढ्यः, हृद्यः, बल-
वर्धनश्च । भा. ।

तक्रभक्षा । स्त्री । तक्रावाम् । रा.नि.व.४ ।

तक्रभित् । पुं । कपित्थवृक्षे । वै.निघ. ।

तक्रमांसम् । स्त्री । बवनदेशप्रसिद्धव्यञ्जनविशेषः ।
‘एस्नी’ इति पारस्यभाषा । तत्साधनविधिः —
“पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्ग भर्जयेत् ।
कागादेः सकलस्यापि खट्वान्यष्टौ च भर्जयेत् ।
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेत्पृथक् यथा । कौर-
कादिभ्युते तन्ने मांसखण्डानि धारयेत् ॥” गुणाः —
“तक्रमांसन्तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं । कफघ्नं
पित्तलाङ्घ्रिस्त्रिज्वरहरश्च पाचनम् ॥” भा. ।

तक्रा । स्त्री । खनामख्यातचुपे । गुणाः — कटुः
कृमिघ्नी व्रणघ्नी च । रा.नि.व.४ ।

तक्रारिष्टम् । स्त्री । यङ्गखामरिष्टौषधम् । “य-
मानो चामलकं हरीतकी मरिचानि प्र. विपला-
श्चकानि पञ्चलवर्षानि पलांशानि एकत्र चूर्णयित्वा
तक्रादकयुतानि तक्रारिष्टं भवति ।” च.द. ।

तक्राह्वा । स्त्री । तक्राचुपे । रा.नि.व.४ ।

तगर(पादिक)म् । स्त्री, पुं । (Tabernaemontana coronaria.) जलजातवृक्ष-
चुपे । तगरपादिका, मिडेलि छोप । हिं त-
गरवल्ली । तं नन्दिवर्धनवेष्टु, अघितगरपुष्टु ।
उत्. पाषाणलरा । तच्च द्विविधं तगरं पिण्डीत-
गरश्च । पिण्डीतगरं कोङ्कणदेशे प्रसिद्धम् । गुणाः —
“वृषं क्षिण्यं खादु लघु विषापसारमुर्जाबिरो-
गविदीपकश्च । शीतलं तिक्तं दृष्टिदीपकं पथ्यश्च ।
रा.नि.व.१०० । तगरामावे कुष्ठं दाह्यम् । च.सू.४
च. । च.द.एलादितैले । वा.सू.१५५च. । आङ्गु-
ल्युपे । मदनवृक्षे । रा.नि.व.४८ । पुष्यवृक्षविशेषः ।
उर्गश्च ग्रीष्म । श.र. ।

तण्डी । स्त्री । हिङ्गुपत्रायां । रा.नि.व.६ ।

तण्डाकः (गः) । पुं, स्त्री । पुष्पकवसरोवरे ।

श.र. । तण्डाक — “प्रशस्तभूमिभागस्त्री बहुवर्ण-
रोषितः । जलाशयसङ्गातः स्नातु ताङ्गां तण्डाकं
कृतम् ॥” भा. । जलं खादु कषायं वातकरश्च ।
रा.नि.व.१४ । पाके कटु शीतलं हेमन्ते प्रशस्ते-
श्च । राज. । यमकूटके । मे. । [कटू. प.सु. ।

तण्डागजः । पुं । कालकोठे । कौमरतर्जोर्ग
तङ्गित्वान् । पुं । मुलके । शूता । चम. ।

तण्डाकः । पुं । फेने । खल्वनपक्षिणि । मे. ।
रीगे । वै.निघ. । [तण्डुलजले । मे. ।

तण्डुरीणः । पुं । कौटसामान्ते । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)लः (कः) । पुं । तण्डुलीयशाके ।
कौटानटे । श.र. । भा.म.४भ.प्रद.चि. विङ्गके ।
मे. । (Oryza sativa.) Rice. धान्यनिकरे ।
छान । हिं चाउल । मं ताण्डुल । तं विषयम् ।
गु. चीखा । दा. चभीयल । ता. अविशि ।
गुणाः — मृदुः कृमिघ्नः । नवः सीतिदुर्जरश्च ।
भा. । अष्टं तत् सुखिण्यं कफघ्नं रुचं पित्तकरश्च ।
राज. । अष्टसर्षपमितमानि । च.कल्प.१९च. ।

तण्डु(न्दु)लधावनम् । स्त्री । तण्डुलीदके ।
छेनुनिजल । रा.नि.व.१५ । वै.निघ. ।

तण्डु(न्दु)ला । स्त्री । विङ्गजायाम् । रा.नि.
व.६ । महासमजायाम् । [व.१५ ।

तण्डु(न्दु)लाम्बु । स्त्री । तण्डुलीदके । रा.नि.

तण्डु(न्दु)ली । स्त्री । तण्डुलीयशाके । टौपौ
नटिशा । रा.नि.व.५ । यवतिक्तायाम् । यवेची
इति लोके । रा.नि.व.९ । शशाण्डुलीककल्याम् ।
रा.नि.व.७ ।

तण्डु(न्दु)लीयः (कः) । पुं, स्त्री । विङ्गके ।
मे. । (Amarantus(thus) spinosus or
Amblogina polygonoides) Prickly
Amaranth. खनामख्यातपत्रशाकचुपे । वन-
तण्डुलीयके । कौटानटे, गोश्रान नटे, कूट
नटे । हिं अत्यमरश्च, चवडाह । मं ताङ्गुलि-
जा । कं किरकुशासे । दा. काष्टिमाट । ता.
मुलुकिर । गुणाः — शिशिरमधुरविषयः रुचिक-
हीपनः पित्तदाहसमघ्नश्च । रा.नि.व.५ । खट्मल-
सूत्री विषहरश्च । भा.पू.१भ.शाकान्. । रसे म-
धुरः, वीर्यं शीतपाकी मधुरः, प्रभावश्च रक्तपित्त-

विषहरः । च.द. । “मधुरी रसपाकाभ्यां रक्तपि-
नमदापहः । तेषां शीततमो रुक्मलखुलीयो वि-
षापहः ।” सु.सू.४६५. तखुलुगुणाः—“तखु-
लीयकमूलं स्यादृणं श्लेष्मविनाशनं । रजोरोधकं
रक्तपित्तप्रदरसहरम् ॥” अत्रि. । विशेषतः शुल-
घ्नम् । तष्काकगुणाः—हिमम् अर्थः पित्तरक्तविष-
कासघ्नं याहि सधुरं दाहशोषघ्नं रुच्यञ्च । रा.
नि.व.७ । “खादुपाकमसृक्पित्तविषघ्नं तखुलीय-
कम् ।” अत्रि.१६५. । [उज्ज. रा.नि.व.६ ।
तखु(न्दु)लीयका । स्त्री । विडङ्गायाम् । वि-
तखुलीयदलम् । स्त्री । तखुलीयशके । रा.
नि.व.७ । [कैटिनट्टेय शिकड़. अत्रि. ।
तखुलीयमूलम् । स्त्री । तखुलीयकजटायां ।
तखु(न्दु)लीवीजः । पुं । तखुलीयशके ।
भा.पू.शाकव. ।

तखुलीयशकम् । स्त्री । शाकभेदे । कैटि-
नट्टिशर आक । रा.नि.व.७ । सि.यो.र.पि.चि. ।
तखुलुः । स्त्री । विडङ्गे । श.र. ।

तखु(न्दु)लेरः (कः) । पुं । तखुलीयशके ।
भा.पू.१भ.शाकव. ।

तखु(न्दु)लीय(दक)म् । स्त्री । प्रचलित-
तखुलजले । (ऊनूनित्र जल । तस्य विधिः—तखु-
लपलं कणशः जला चतुर्गुणजलेन चाल्यम् । प.
प्र.१ख. । शीतकषायमानेन वा तखुलीदककल्प-
ना इति केचित् । अष्टगुणजलमिति शार्ङ्ग. ।
“कुहितं तखुलपलं जलेऽष्टगुणिते चिपेत् । भाव-
यित्वा जलं याज्यम् ।” “जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं
कण्डिततखुलात् । भावयित्वा ततो दीयं तखुली-
दककल्पे चि ।” तन्मात्रम् । गुणाः—कषायं म-
धुरं लघु संघाहि विषच्छर्दिहृत्खादनाशनम् ।
रा.नि.व.३ । [श.च. ।

तखुलीघः । पुं । वेष्टकवशे । वेष्टेड् वीज ।
ततः । पुं । वायो । वै.निघ. ।

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे । श.च. । [निघ. ।

तत्कालखण्डम् । स्त्री । सीवर्चलखण्डे । वै.

तत्पदः । पुं । चन्द्रवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्फलः । पुं । चेतपक्षे । कुष्ठे । कूडु । चीरा-
नामगन्धद्रव्ये । धरणि. । रोहिण्यवृक्षे । वै.निघ. ।

तत्त्वम् । स्त्री । परमात्मनि । स्वर्ग्ये । वसुनि-
त्रिका । चित्ते । धरणि. । [रा.नि.व.१५ ।

तदूयम् । स्त्री । स्मृतलदधनि । गो.२ग. प्रह. ।

तद्विद्यसम्भाषा । स्त्री । विजिगीषुषा खुबं.
या सारीहारपूर्व्ये गुह्यार्थप्रकटने । च.वि.८५. ।

तनयः । पुं । पुत्रे । स्त्री । कन्यायाम् । कण्ठ-
लस्याम् । श.च. । पृथिवर्ष्याम् । वै.निघ. ।

तनुः (नूः) । स्त्री । त्वचि । षक् । नाभ्याम् ।
मे. । शरीरे । रा.नि.व.१८ । (सु) स्त्री । शरीरे ।
चि । अल्पे । कणे । मे. ।

तनुकम् । स्त्री । धातकीपुष्पे । विभीतके । त-
चि । प्राकृतिनि । वै.निघ. ।

तनुकूपः । पुं । रोमकूपे । वै.निघ. ।

तनुच्छायः । पुं । ज्वालावर्करवृक्षे । कूले
वात्सा । रा.नि.व.८ ।

तनुत्वक् । पुं । तैलाशय इति ख्याति इत्ये ।
प.स. । सूक्ष्मत्वचि । प्राकृतिनि । वै.निघ. ।

तनुत्वचा । स्त्री । चन्द्रापिमये । छोटि शनि-
त्रि । रा.नि.व.६ ।

तनुपत्रः । पुं । इज्जुदीवृक्षे । रा.नि.व.८ । स्त्री ।
वृक्षपत्रहरिताक्षे । वै.निघ. ।

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् । श.र. ।

तनुरसः । पुं । खेदे । घात्रे । हारा. ।

तनु(नू)रट्(हम्) । स्त्री । रीषि । किशे । श.
र. । मे. । [रा.नि.व.११ ।

तनुवीजः । पुं । राजवदरे । नात्रकूल कूल ।

तनुव्रणः । पुं । वक्त्रिकानामरोगे । श.र. ।

तनु(नू)रुदः । पुं । पायी, गुदे । शलघात्र ।
त्रिका । [ह. रा.नि.व.११ ।

तनुचीरः । पुं । प्रासातकवृक्षे । आसडां गो-

तनूनः । पुं । वायो । वै.निघ. ।

तनूनपम् । स्त्री । हृते । श.च. ।

तनूनपात् । पुं । चिचकवृक्षे । अघी । अम. ।

तनोतुः । पुं । षट्कशाक्षी । षष्टे शानवि-
शेष । वै.निघ. ।

तन्तुः (कः) । पुं । वनप्रकरे । सायुरीमे ।
भा.म.४म. । जलजन्तो । छे.च. । सलतो । सूवे ।
अम. । मच्छलिसर्पभेदे । सु.कल्प.४अ. । सर्वपह-
चे. । अ.टी.रा. ।

तन्तुकी । स्त्री । शिरायाम् । शरीरान्तर्भाषा ।
रा.नि.व.१८।१६ । नाडीशाकभेदे । राजिकायां ।
द्राहे । वै.निच. । [जटा. ।

तन्तुकीटः । पुं । कीटविशेषे । ञ्जोत्प्लोका ।
तन्तुणः (नृगः) । पुं । बाहे । हाज्रर ।
छे.च. ।

तन्तुनाभः । पुं । कर्णनाभी । माकडुभा ।

तन्तुनिर्यासः । पुं । तालवृक्षे । श.र. ।

तन्तुभः । पुं । श्वेतसर्वपक्ष्मणे । प.सु. ।

तन्तुर(ल)म् । स्त्री । सृणले । श.र. । छे.च. ।

तन्तुवापः (यः) । पुं । लूतायां । माकडुभा ।
अम. ।

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदलीवृक्षे । त्रिका. ।

तन्तुसारः । पुं । गुवाकवृक्षे । त्रिका. ।

तन्त्रम् । स्त्री । औषधे । नि. । द्रव्ये । अग्निवेशा-
दिज्ञातवटसंख्यवैयकशास्त्रभेदे । अ.सू.१अ. । व-
स्त्रे । पुं । कर्णनाभी । पुत्रे । वै.निच. ।

तन्त्रकारः । पुं । अग्निवेशादिषट्संख्यतन्त्रका-
रेषु । यथा—“अग्निवेशश्च भेदश्च जन्तुकर्णः पराश-
रः । हारीतः चारपाणिश्च जगद्गुल्लुम्बेर्वचः । त-
न्त्रस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतीऽभन्तु । अथ भेदा-
दयश्चतुः खं खं तन्त्रज्ञतानि च । श्रवयामासुरा-
चेयं सर्वसिद्धं सुमेधसः ॥” अ.सू.१अ. ।

तन्त्रयुक्तिः । स्त्री । असहादिप्रयुक्तवाक्यप्रतिषे-
धनेन स्ववाक्यपोषकशास्त्रयुक्ती । तस्याः प्रयोजनं
वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च । “असहादिप्रयुक्तानां वा-
क्याणां प्रतिषेधनम् । स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते
तन्त्रयुक्तिः ॥ व्यक्ता नोक्ताश्च ये छयां लौना ये
चात्यन्विर्गन्धः । क्षेप्योक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषां चापि
प्रसाधनम् ॥ यथाभ्युपगमनाख्यातः प्रदीपो वेद्यनो-
क्ता । प्रदीपस्य प्रकाशार्थांस्तथा तन्त्रस्य युक्त-
यः ॥” सु.उ.६५अ. । [टी. ।

तन्त्रवायः । पुं । लूतायाम् । माकडुभा । अ.

तन्त्रिका (न्त्री) । स्त्री । गुडूच्याम् । अ.द.
१२अ. । र.सा.सं.पुटपाकप्रकरणे । कर्णपालीगत-
रीकविशेषे । लक्षणं—“कृशा दृढा च तन्त्रीयत्
पाली वातेन तन्त्रिका ।” वा.उ.१७अ. । सैहली-
पिपल्यां । वै.निच. । ग्रीष्मिणवाहिशिरायां । नि. ।

तन्द्रा । स्त्री । विषयाज्ञाने । रा.नि.व.१० । सा
च शेषतमोऽनिलसम्भूता । “तन्द्रा शेषतमोऽनि-
लैः ।” शाङ्ग.पू.१अ. । लक्षणं—“इन्द्रियार्थेष्वसं-
वृत्तिः गीरवं कृत्रुषं क्षमः । निद्रातस्यैव यस्योद्भा-
तस्य तन्द्रा विनिर्दिशेत् ॥ मा.नि. । निद्रावत्क्षा-
न्ती । अ.सू.१६अ. । [निदानम् ।

तन्द्राकफः । पुं । तज्जनकक्षैधिकरीगभेदे ।

तन्द्रालुः । पुं । निद्रालो ।

तन्द्रिः (का) । स्त्री । निद्रायां । आलस्ये ।
उणा. । अ.सू.१६अ. ।

तन्द्रिकः । पुं । तन्त्रात्मकसन्निपातज्वरे । लक्षणं
—“प्रभूता तन्द्रासिञ्ज्वरकफपिपासाकुलतरा भवे-
च्छामा जिह्वा द्रव्युलकठिना कण्ठकठता । अती-
सारः श्वासः क्षमद्युपरितापो मृत्तुश्चो भ्रमं कण्ठे
जायं श्वयनमनिशं तन्द्रिकगदे ॥” ज्वरे प्रथमसु-
षमे चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । निद्रा. ।

तन्निः (न्विः) । स्त्री । चक्रकुल्यावनस्पतौ ।
काल जूलशौ । र.मा. ।

तन्वी । स्त्री । शालपण्यां । भाजपानि । हिङ्गु-
पत्रां । रा.नि.व.४६ । वि । कशाश्याम् ।

तपः । पुं । शीघ्रर्षी । शीघ्रे । अम. । [श.र. ।

तपःकरः । पुं । तपस्विमन्त्रे । उण्यौ भाङ् ।

तपनः । पुं । शुक्राकवृक्षे । (अथ आकम् ।
रा.नि.व.१० । भस्मातकवृक्षे । रा.नि.व.११ । मू-
र्ध्याकान्तमणौ । रा.नि.व.१२ । शीघ्रर्षी । छे.च. ।
तपनकः । पुं । शालिघातभेदे । वा.सू.६अ. ।
See शालिः । [छे. । रा.नि.व.४ ।

तपनच्छदः । पुं । आदित्यपञ्चपे । छुट्ट-
छुट्ट ।

तपनतनया (येष्टा) । स्त्री । महाशनीव-
चे । रा.नि.व.८ । वै.निच. । [१२ ।

तपनमणिः । पुं । मूर्ध्याकान्तमणौ । रा.नि.व.

तपना । स्त्री । चूद्राग्रिमये । (ष्टौ गवित्रि । रा.नि.व.८ ।

तपनी । स्त्री । पाठायाम् । वै.निघ. ।

तपनीय(क)म् । स्त्री । स्वर्णे । अम. । रा.नि. व.११ । अने । पुं । शालिधान्वभेदे । च.सू.२७अ. ।

तपनेष्टम् । स्त्री । ताम्बे । रा.नि.व.११ । (ष्ट) स्त्री । शमीभेदे । ड्रुय शमी । वै.निघ. ।

तपस्यः । पुं, स्त्री । कुन्दपुष्पवत् । श.च. । पुं । फाल्गुने मासि । अम. ।

तपस्वी । पुं । घृतकरश्च । रा.नि.व.८ । मत्स्य-भेदे । उभरी माछ । श.च. । हिङ्गुपत्रां । दम-नकवत् । वै.निघ. ।

तपस्विनी । स्त्री । जटामांस्याम् । रा.नि.व. २२ । कटुकां । छे.च. । सुखीयां । भूङ्गीतौ । भा. । जिङ्गिण्यां । सि.अ. । वै.निघ. ।

तपस्विपत्रः । पुं । मदनकवत् । मना । रा. नि.व.१० । मि. । शरदि । च.सू.१७. । च.द. ।

तपाः । पुं । यौधर्मी । अ.टी. । माघमासि ।

तपात्ययः । पुं । वर्षाकाले । छे.च. ।

तपोधनः । पुं । श्रावणीनामहातुपे । मदन-कवत् । रा.नि.व.५।१० । स्त्री (ना) । सुखीयां । भूङ्गीतौ । मे. ।

तम(क)म् । स्त्री । रीये । रा.नि.व.११ । मा-लिकनामोपधाती । शर्गमांकिर्कादि । र.सा.सं. ।

तमखलः । पुं । कागश्चक्षुःश्रुतुदापी उष्णी-कृतखले । गतम थल । तद्यथा — “अजाशक्तुषां-प्रिष्ठ चालयित्वा सुवि चिपेत् । तस्योपरिस्थितः खल्ललातखल इति स्मृतः ॥” अचि. ।

तमराजतैलम् । स्त्री । शिरीरीमे तैलम् । सर्वपतैलं ४ श. गोमूत्रं १६ श. कापार्थं — धूलू-करश्च-भिष्टी-जयभी निर्मुखी-शिरीष-हिज्जलबी-क-शियु-दशसुलानां प्र. २ श. जलं ६४ श. श. १६ श. । कल्कद्रव्यं — मयनफल-चिकटु-कुष्ठ-ल-जरीरक-गुण्ठी-कटफल-वरुणलक-सुसा हिज्जल-विल-हरिताल-जवापुष्प-विष-मन-शिला-कर्कटश-भी रक्तचन्दन शियु यमानौ-विकटतलचां प्र. २ सी. । मेघ. ।

तमरूप(क)म् । स्त्री । रीये । रा.नि.व.११ ।

तमलोमशः । पुं । काशीये । शिवांकम् वै.निघ. ।

तमाभः । स्त्री । उष्णसलिले ।

तमः । पुं । हाने । अ.टी. ।

तमः । पुं । तमलवत् । श.च. । अश्वकारि-अश्वकारदर्शने । सु.चि.२२अ. । स्त्री । वातकफ-प्रकृतेरन्यतमगुणे । वै.निघ. । चितोन्मेषद्वयाव-स्थे । विमोहने । रा.नि.व.२१ । काशी । रा.नि. व.२० । [विती । मा.नि. ।

तमःप्रवेशनम् । स्त्री । अश्वकारप्रविष्टसेवास-

तमकश्वासः । पुं । श्वासरोगभेदे । तमक-श्वास । लक्षणं — “प्रतिलीनं यदा वायुः स्तोतांसि-प्रतिपद्यते । यौवां शिरस्य संगृह्य श्लेष्माणं समुदी-र्य च । करोति पीनसं तेन कङ्घी पुष्पूरकं तथा । अतीव तीव्रवेगश्च श्वासं प्राणप्रपीडकं । प्रताप्यति-सवेगेन दृश्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहङ्कासमानश्च स-गच्छति सुहृन्मुहुः । श्लेष्मण्यसुथमाने तु भ्रमं भव-ति दुःखितः । तस्यैव च विमोह्यन्ते सुहृन् लभन्ते-सुखं । तथास्योहंसते कण्ठः कण्ठाच्छक्नोति भाषि-तुम् । न चापि लभते निद्रां शयानः श्वासपीडि-तः । पार्श्वे तस्यानग्नकृति शयानस्य समीरणः । आसीनी लभते सौख्यमुष्णचैवाभिनन्दति । उष्णि-ताची ललाटेन स्निघ्दाता भ्रमसर्पिमान् । दिश-क्कास्यो मुहुः श्वासी मुहुश्चैवावधस्यते । मेघाश्चशी-तप्राग्वातेः श्लेष्मलैश्च विवर्धते । स यावत्तमक-श्वासः साध्यो वा स्यान्नबोध्यतः ॥” मा.नि. ।

तमका । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै.निघ. ।

तमरम् । स्त्री । शीघ्रधाती । वक्त्रे । छे.च. ।

तमराजः । पुं । शर्करात्रिकारि । “नवात् गुङ्ग” इति भाषा । गुणाः — दृष्टान्ज्वरदाहरत्तपित्तघ्नः । राज. । [चम. ।

तमस्विनी । स्त्री । निशायाम् । हरिद्रायाम् ।

तमा । स्त्री । भूषाचाम् । जूहे आमना । काकोल्यां । कै.कुशा । राची । छे.च. । तमा-वत् । श.च. ।

तमालः (कः) । पुं । (Xanthochymus

Pictorius.) खनामख्यातवने । उमाल गीह ।
मं तमालु । कं कदालउ । गुणाः—मधुरः बल्यः
हृथः शीतलः गुरुः दृषादाहकरः कफपित्तकरः
अमशान्तिकरः वरुणवने । वरुण गीह । रा.
१३. व. ८ । कृष्णखदिरः श. च. । स्थलपत्रे । कृष्ण-
तिले । चिका. । वंशत्वचि । वैद्येश्वर शृङ्ग । अ.
म. । श. र. । यवासशर्करायाम् । खड्गे । तापिच्छे ।
चिका. । क्ली । श्वेतसुनिषण्णकशाके । तेजपत्रे ।
रा. नि. व. ६ । मी. । सु. मृ. २६ च. शिरीषिरेके । ल-
चि । गुडशृङ्ग । वै. निघ. ।

तमालका (की) । क्ली । भूषात्रायाम् । डू-
रे आमना । वै. निघ. ।

तमालच्छदम् । क्ली । तेजपत्रे । वै. निघ. ।

तमालपत्र(क)म् । क्ली । तेजपत्रे । रा. नि.
व. ६ । च. वि. २ च. । तमालवने, दाक्षिणीति
ख्याते । तिलके । मी. ।

तमालिका (नी) (ली) । क्ली । मृग्याम-
लक्याम् । रा. नि. व. ५ । ताम्रवल्ग्याम् । गृज्जिष्ठे ।
रा. नि. व. २ । “भूषात्रायान्तु तमालिनी ।” रा. नि.
व. २२ । (ली) वरुणवने । रा. नि. व. ८ ।

तमाह्वयम् । क्ली । तालीशपत्रे । वै. निघ. ।

तमिः (मी) । क्ली । हरिद्रायाम् । रात्री ।
अम. ।

तमिस्रा । क्ली । हरिद्रायाम् ।

तमोव्योतिः (भित्) । पुं । खद्योतिः ।
ज्जानाकि पौक । वै. निघ. । श. र. ।

तमोदर्शनम् । क्ली । पित्तजरोमे अन्धकारद-
र्शने । भा. । [द्योतिः चिका. ।

तमोमणिः । पुं । गोमिदरने । प. सु. । ख-

तमोविकारः । पुं । रोगे । रा. नि. व. १० ।

तमोव्रणः । पुं । वजीके । चिका. ।

तम्पा । क्ली । गवि । इ. च. । [नि. व. ११ ।

तम्बुकः । पुं । तुलसी । नृपगणि शनै । स्य.

तरः । पुं । हवे । मृष्टि. । [वै. निघ. ।

तट्टः । पुं । चक्रमईश्वरे । आकम्प गीह ।

तरटी । क्ली । शीलापुरादौ खनामख्यातवत्तर-

वीजकण्टकवने । मं तरङ्गि । कं रितङ्गे । गुणाः—
तिक्ता मधुरा गुरुः बल्यो कफघ्नी । रा. नि. व. ८ ।

तरणः । पुं । अर्कपत्रवने । आकम्प गीह ।
अम. । ताम्बे । क्ली । कण्टकसेवल्याम् । [मंडेडौ
गोलाप । रा. नि. व. १० । छतकुमार्याम् । अम. ।

तरणिरराम् । क्ली । माणिक्ये । रा. नि. व. ११ ।

तरणी । क्ली । छतकुमार्या । प. सु. । क्रस्वद-
नीश्वरे । रा. नि. व. ६ । पञ्चचारिण्या । श. च. ।
खनामख्यातपुष्पवने । मं तरणी । कं चिंवेडे ।
मंडेडौ गोलाप । गुणाः—शीतला क्षिप्रा
पित्तदाहज्वरघ्नी मधुरा मुखपाकहरी दृषाच्छि-
घ्नी च । राजतरणी कषाया कफकारी चक्षुष्या ह-
या सुगन्धिष । रा. नि. व. १० ।

तरणीवल्ली । क्ली । कण्टकशतपुत्रीपुष्पवने ।
बुला गोलाप । वै. निघ. ।

तरन् । पुं । कारण्डवपलिणि । मी. ।

तरलः । पुं । दृषाघ्नी । वै. निघ. ।

तरदी । क्ली । तरव्याम् । रा. नि. व. ८ ।

तरन्तः । पुं । पलिबिशेषे । मीके ।

तरम्बुजम् । क्ली, पुं । (Lupinus albus
or Citrullus vulgaris. Syn. Cucur-
bita citrallus.) तरम्बुज इति ख्यातफलं । हिं
तरम्बुजा । प. सु. । तहवे । वै. निघ. । वीजं शैत्य-
करम् ।

तरलः । पुं । माणिक्ये । रा. नि. व. ११ । श्वेत-
धुलूरके । हारमध्यमणौ । वै. निघ. । (ला) क्ली ।
यवाग्याम् । चिका. । काञ्चिके । मदाविशेषे । मी. ।
मधुमक्षिकायाम् । इ. च. । [नि. व. ४ ।

तरवटः । पुं । आहल्याख्यपत्रे । हिं रग । रा.

तरसं (तर, स) । क्ली । मांसि । वले । वेने ।
चिका. ।

तरचः (छुः) । पुं । प्रसङ्गातीयमृग्यादनव्या-
न्ने । उट्टेदा वाध, नेकड़े वाध । हिं तरछ ।
रा. नि. व. १८ ।

तरिता । क्ली । रसीने । तर्ज्याम् । श. च. ।
गृध्रने । गीह । “तारिका तरिता तथा”
कुलार्थवतने ।

तरी । स्त्री । धूने । चिका ।

तसः । पुं । हवे । अम ।

तसकूणिः । पुं । बागुदपचिचि । चिका ।

तसजः । पुं । सेतखद्विरे । प.सु. ।

तसजीवनम् । स्त्री । तससूले । अ.च. ।

तसटः । पुं । नीलोत्पलसूले । राज.१प. । च. सु.२७७. ।

तसणः । पुं । एरखडवे । प.सु. । सेतेरखडवे । भा. । रा.नि.व.८ । खूलजीरके । प्रो.टी. खोत्र । रा.नि.व.६ । युवके । रा.नि.व.१८ । चौडादेवदारी । स्त्री । कुलकपुष्पे, कुन्दपुष्पे । मे. । प्राणनेत्रयोवास्थिनि । वै.निघ. ।

तसणज्वरः । पुं । नवज्वरे । नव खर. नूतन खर. । “आसमरात्रं तसणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।” च.द. ।

तसणज्वरारिरसः । पुं । ज्वरे मलयुद्धिक रज्वरलाघवकररसविशेषे । पारदगन्धकविषजैपालवीजानि समभागानि कुमारीरसेन एकत्र मर्द्यानि । पात्रा, शक्रक, विष, खरपानवीज प्रो.टोके मगान । सा.को. ।

तसणदधि । स्त्री । पञ्चदिनातीतदधनि ।

तसणदारः । पुं । हडदारी । वीखताडक । वै.निघ.सम्बिकज्व.चि. । [निघ. ।

तसणपीतिका । स्त्री । मन.शिलायाम् । वै.निघ. ।

तसणाभासः । पुं । कर्कश्या । कैंकूड । वै.निघ. । [लास्थिपु । सु. । भा. ।

तसणास्थि । स्त्री । प्राणकर्षाचिगुदेव कोम-

तसणिः (णी) । स्त्री । खूलकणजीरके । चन्द्रदन्त्याम् । रा.नि.व.६ । चौडादेवदारुणि । रा.नि.व.११ । तरणीपुष्पले । शेटोटी.गोनाप कुलेर गोष्टि. सु.सु.४६७. । रा.नि.व.१० । छतकुमार्याम् । रा.नि.व.५ ।

तसणीकटाक्षमालः । पुं । तिलकचुपे । तिल गोष्टि. रा.नि.व.१० । [हारा. ।

तसतू(दू)लिका । स्त्री । वाडली । वाड्ड ।

तसनखः । पुं । कण्डके । कैंटि । हारा. ।

तसभुक् । पुं । बन्दाके । भत्रगोष्टि । वै.निघ. ।

तसमालिनी । स्त्री । भूषामलक्या । वै.निघ. ।

तससृगः । पुं । वानरे । वै.निघ. ।

तसरागम् । स्त्री । कीमलपल्लवे । हारा. ।

तसराजः । पुं । तालडवे । रा.नि.व.६ ।

तसरट (हा) (रोहिणी) । स्त्री । बन्दाके । मन्मरा । रा.नि.व.५ ।

तसवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् । जनीनाम शक्रप्रवा । रा.नि.व.१ ।

तसशायी (इन्) । पुं । पलिणि । हारा. ।

तससारः । पुं । कर्पूरे । हारा. । [व.५ ।

तसस्या । स्त्री । बन्दाके । भत्रगोष्टि । रा.नि.व.५ ।

तसटः । पुं । कमलसूले । उत्पलकन्दे । गुणाः — गुरुः विटभिः शीतलश्च । राज. ।

तसकारी । स्त्री । (Sesbania aculeata.) जयन्तीडवे । धनिष्ठा गोष्टि । हिं हड्डकसेदः । मं रान्शिवरि । तें तकेडुचेडु । ता. एराजिलुगना । देवताडवे । रा.नि.व.३ । अग्रिमस्य । भा.स.१ भ.ज्व.चि. । रा.नि.व.६।११ । लुदाग्रिमस्य । जो.सूते । रा.नि.व.२१ । वै.निघ.सा.ज्व.चि.अकर्दि । शिंशपाडवे । वनकर्कश्याम् । वै.निघ. चक्र मईचुपे । वै.निघ.२भ.वा.व्या.चि. ।

तसर्किणः (लः) । पुं । चक्रमईचुपे । टाकम् गोष्टि. प.सु. । वै.निघ. । [ल. चिका. ।

तसर्कुपीठी । स्त्री । वर्तन्या । टेटेकार वैष्टि-

तसर्कुशायः । पुं । शायके । टेटेकार भाग । चिका. । [सा तु गर्भस्य चतुर्थे मासि भवति ।

तसर्जनी । स्त्री । प्रदेशस्यामङ्गली । रा.नि.व.१८ ।

तसर्पः (कः) । पुं । शालिधान्यविशेषे, काष्ठीरे आजव इति प्रसिद्धे । तूष्णक इति अक्षर्यदत्तः । स कलमाक्षीनगुणः खादुपाकरसत्वादियुक्तः । वा. सु.टी.६।२७.हिमा । “तूष्णकः शकुनाहतः ।” गी. वसे । कर्मणे वाड्ड । अम. ।

तसर्दकः । पुं । काष्ठदन्त्याम् । ज.द.११७. ।

तसर्दू । स्त्री । काष्ठदन्त्याम् । काष्ठेय हाडा । अम. ।

तर्पणम् । क्ली० दत्ती० अम० । तीर्थसुतसङ्गुष ।
सि० यो० हर्दि० चि० । आहारविशेषे । स च द्राचा-
दाडिमखर्जूरादिज्वरघ्नफलरसैः समधुशर्करं ला-
जाचूर्णे मिश्रयित्वा लोड्य कृतः सदात्ययादिज्वरे
श्ववागृस्थले देयः हितश्च । “तत्र तर्पणमेवादी प्रदेयं
लाजशक्तुभिः । ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्क-
रं । द्रवेणालोडितासि सुसुतर्पणं लाजसक्तवः”
अन० २ ज्ञे० ज्ञा० फलरस १ छ० दाडिमामित्रज
/ ॥ ० श० शृङ्गेर्य ४ उ० । च० द० च० चि० । ने-
त्रतर्पणानुष्ठाने । यथा—“वातातपराजीहीने ने-
त्रमनुमानशायिनः । अमिती माधचूर्णेन क्षिप्त्वेन
परिपिबिच्छती । समौ दृढौ च सम्बोधौ कर्तव्यौ
नेत्रकीशयोः । पूरयेद्भूतमखेन विलीनेन सुखोद-
कैः । सर्पिषा भूतघातेन चौरजेन घृतेन वा ।
निमग्नान्त्रिपद्माणि यावत्सुप्तावदेव हि । पूर-
येन्मौलिने नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनेः । भिषग्भिरैव
विख्यातसर्पणस्त्रीदितोविधिः ॥” भा० पू० १ भ० ।
चि० नेत्रपूरणे । दमिजनने । वा० टी० ।

तर्पणकषायः । पुं । पञ्चमांशवशिष्टकषाये ।
“तर्पणपञ्चमांशके ।” रा० नि० व० २० । यत्र यत्र त-
र्पणकषायविधिसत्तत्र तत्रैव कल्पनीयम् ।

तर्पणी । स्त्री । पित्रन्नेषु लाजयवधानाकृतान्नेषु ।
“लाजाय यवधानाश्च तर्पणी पितृनाशिकी ।”
रा० नि० व० १६ । गुरुस्त्वग्द्वे, श्लेष्माग्द्वे । श० मा० ।

तर्पिणी । स्त्री । पञ्चवारिण्याम् । इत्यपश्च ।
श० च० । [२१]

तर्प्यटः । पुं । चक्रमर्दं । टाकन्य । रा० नि० व० ।

तर्पः । पुं । दृष्टायां । लिखायां । त्रिका० ।

तर्पणम् । क्ली० पिपासायाम् । जटा० ।

तर्पुः । पुं । तरलुच्ये । श० र० ।

तर्प्यः । पुं । यवचारि । र० मा० ।

तलः । पुं । तालवले । मी० । वै० निघ० १ भ० वा०
व्या० चि० । नृषसि । खुरसाधीभागे । अ० द० २ ष० ।
चपेटे । रा० नि० व० १८ । मूले । गते । त्रिका० ।
आधारे । इ० च० । [वै० निघ० ।

तलकम् । क्ली० पुष्करिण्यां । हिं ताडनम् ।

तलसारकम् । क्ली० पञ्चस्य वचःस्थलरज्जौ ।
तल इति भाषा । इ० च० ।

तलहृदयम् । क्ली० मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्येण धा-
दतलस्य मध्ये । इ० च० । तन्नामकसकश्चिमर्धेचि ।
सु० शा० ६ ष० ।

तला । स्त्री । गोधायाम् । अम० ।

तलामणिः । पुं । प्रवाले । त्रिका० ।

तलाहम् । क्ली० तालीशपत्रे । रा० नि० व० ६ ।

तलिका । स्त्री । तलसारके । इ० च० ।

तलित(मांस)म् । क्ली० सन्तलितमांसे । डा-
ञा मांसम् । यथा—“शुद्धमांसविधानेन मांसं स-
म्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्यं संभृष्टं तलितं प्री-
यते वुधेः ॥” गुणाः—“तलितं बलमेषाग्निमां-
सीजः प्रकवहिकत् । तर्पणं लघु सुस्निग्धं रीचनं
दृढताकरम् ॥” भा० ।

तलिन(म)म् । क्ली० शय्यायां । त्रि० तुच्छे ।
हारा० । दुर्बले । इ० च० । मी० ।

तलेक्षणः । पुं । शूकरे । वै० निघ० ।

तल्पः । पुं, क्ली० शय्यायां । अम० ।

तल्पकीटः । पुं । कीटमेदि । छान्दोग्योक्तः ।

तल्पनम् । क्ली० पृष्ठवंशमांसे । शेरकपटञ्ज
मांसम् । हारा० । हस्तिपृष्ठे । वै० निघ० ।

तल्लः । पुं । तल्लगे । वै० निघ० ।

तवराजः । पुं । यवासशर्करायां । मीना इति
भाषा । रा० नि० व० १४ । वै० निघ० चय० चि० तवराज-
चूर्णे ।

तवराजखण्डः । पुं । यवासशर्कराजातख-
ण्डे । मानथञ्जोविट्मथ । सं० खखतवराज, मीना-
र खांड । गुणाः—दाहहृत् । तापशान्तिकारः । द-
मिजनकः । सूक्ष्मांशोदहृत् । आसन्नः । इन्द्रियतर्पणः
श्रीतलः । समधुरश्च । रा० नि० व० १४ ।

तवराजोद्भवः । पुं । तवराजखण्डे, नवात्
इति ख्याते मिष्टान्ने । वै० निघ० ।

तवराजोद्भवखण्डः । पुं । तवराजखण्डे ।
रा० नि० व० १४ ।

तवर्णस्तम् । पुं । शरटे । गिरिशिष्टे । वै० निघ० ।

तवचीरम् । क्ली० खनामख्यलपिष्टकविशेषे ।
तत्तु यवजं गवयचीरपत्रं चौरजलं । हिं गोधा-

चौर । गुणाः—मधुर शिथिल दाहपित्तघ्न
कासकफघ्नसंघ्न रक्तदीपहरश्च । रा.नि.व.६ ।
गन्धपत्रायाम् । वै.निघ.चर्मः चि.चन्द्रप्रभाषी ।

तवचीरी । स्त्री । गन्धपत्रायां । रा.नि.व.४।६ ।
१० । तवचीरि । वै.निघ. । [यां । वै.निघ. ।

तवचीर्यैकपत्रिका । स्त्री । चायहरिद्रा-
तवीषः । पुं । सुवर्णं । मी. ।

तसरः । पुं । सूत्रवेष्टने । उष्णः ।

तस्करः । पुं । स्रक्कायां । पिङ्गिः शीतः । प.
सु. । मदनकवचे । गङ्गनां गौडः । जटा. । चौरके ।
छात्रानामकं गुरु उवा । वै.निघ. । [व.१ ।

तस्करस्त्रायुः । पुं । काकनासायां । रा.नि.

तस्करी । स्त्री । काकनासालतायां । गन्धिप-
त्त्रां । श्वेतलज्जालुकायां । वै.निघ. ।

तचकः । पुं । सर्पविशेषः । सु.कल्प.५अ. । उ
जमेदि । हे.च. ।

तचणम् । स्त्री । कशीकरणे । [चिका. ।

तचणी । स्त्री । अस्त्रविशेषः । वाहेम अङ्गुलि ।

ताडः । पुं । कणताले । तगान गौडः । हिमा-
लि. । ईशान । श्रीताले । कण्टकताले । वै.निघ. ।

ताडकम् । स्त्री । इन्द्रदारकबीज । भेष.शिरी-
रीग-चि.महादशमूलतैले ।

ताडका । स्त्री । देवदाल्यां । दमशांताङ्ग ।
वै.निघ. । र.चि.८अ. ।

ताडकाफलम् । स्त्री । ख्युलैलायां । प.सु. ।

ताडनम् । स्त्री । वायुज्वरघ्नवेदनाविशेषः ।
सु.सू.२१अ. । भारणे ।

ताडिः (ङी) । स्त्री । तालरसे । ताङ्गी । गु-
णाः—“तालजं तद्वर्णं तीक्ष्णमतीवमदकम्भक्तं । अ-
स्मीभूतं तदा तु स्थापितकृतातदीवहत् ॥” भा.
आमव. । उष्णविशेषः । उड्डेः गौडः । जटी.म. ।

ताण्डवम् । स्त्री । उष्णविशेषः । मी. ।

तातनः । पुं । खड्गरीटपत्रिणि । चिका. ।

तातेलः । पुं । रोगे । पाके । मी. ।

तामीयकः । पुं । वायनालकवचे । क्षमांशगौडः ।
वै.निघ. ।

तानूरः । पुं । बहुवारकवचे । जालूता गौडः ।
वै.निघ. ।

ताम्रिकः । पुं । तन्नामकसन्निपाते ।

तापः । पुं । अग्निसन्नापेर्बस्त्रादिभिः कृते स्ने-
हे । बा.टी.हिमा. । सन्नापे । रा.नि.व.१० । क-
ञ्जे । मी. ।

तापकः । पुं । ज्वरे । श.र. ।

तापनः । पुं । सूर्यकालमयी । रा.नि.व.११ ।

तापसम् । स्त्री । तेजपत्रे । तेलपात । रा.
नि.व.६ । त्वष्टि । पाकृतिनि । वै.निघ. ।

तापसः । पुं । मदनकवचे । वकपत्रिणि । रा.
नि.व.१८ ।

तापसजम् । स्त्री । तेजपत्रे । वै.निघ. ।

तापसतहः । पुं । इन्द्रदीपकवचे । अम. । हिं
इन्द्रया । पुत्रस्त्रीवकवचे । सु.सू.१८अ. ।

तापसद्रुमः । पुं । इन्द्रदीपकवचे । क्षिप्रपूताः ।
रा.नि.व.८ । स्वर्णमाचिकी । र.सा.सं.मिहवचरसे ।
वकवचवचे । वै.निघ. । [रा.नि.व.४ ।

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । पुत्रदात्रीवचे ।

तापसपत्रः । पुं । दमनकपत्रे । दम. । रा.
नि.व.१० ।

तापसप्रियः । पुं । इन्द्रदीपकवचे । प.सु. । र
मा. । चारकवचे । पेशाज गौडः । इक्षी । वद्रावे ।
स्त्री । द्राक्षातायाम् । रा.नि.व.११ ।

तापसहृद्यः । पुं । इन्द्रदीपकवचे । सु.सू.१०अ.,
चि.१८अ., वा.सू.१५अ. चर्कोदिः । “वेतायुष्मं ता-
पसानाञ्च हृद्यः ।”

तापसा । स्त्री । द्राक्षायाम् । वै.निघ. ।

ताप(म)सी । स्त्री । जटामांसां । चायहरि-
द्रायां आम आन । वै.निघ. ।

तापसेष्टः । पुं । प्रियालकवचे । पेशांशान
गौडः । रा.नि.व.११ ।

तापसेक्षुः । पुं । इन्द्रविशेषः । गुणाः—“ताप-
सेक्षुर्भवेत्युद्धी मधुरा श्लेष्मकीपनी । तर्पणी रुचि-
कृषापि हृष्या च बलकारिणी ॥” भा. । कान्ति-
रचयुषश्च । सु.सू.४५अ. ।

तापस्वेदः । पुं । स्वेदविशेषः । अलक्तवैलिते काये अक्षसिक्तेः खदिराङ्गारप्रतवैर्वायुकावस्त्रकां-
स्यकन्दुककपालपाणिभिः शयानस्य बहुशोऽङ्गता-
ये । भा. । सु.चि. १२५ ।

तापहरी । स्त्री । व्यञ्जनविशेषः । ताहड़ी, ता-
-साहीरी इति भाषा । तस्माधनविधिः—“घृते ह-
रिद्रासंयुक्ते माषका मज्जबेहटीः । तण्डुलांश्चापि
निर्वोतान् सहैव परिभक्ष्येत् । सिद्धयोग्यं जलं
तत्र प्रविश्य कुशैः पचेत् । खवणार्द्रकहिङ्गुनि
माषायां खव निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं समायाता
भोक्ता तापहरी बुधैः । भवेत्तापहरी बल्या हृष्या
शेषाण्यमाचरेत् । वङ्गणी तर्पणी बल्या गुर्वी पि-
तहरी श्रुता ॥” भा. ।

तापिच्छः (च्छः) (ञः) । पुं । तमालवृक्षे ।
अ.टी.भ. । (ञः) स्त्री । स्वर्णमाचिके, धातुमा-
चिके । रा.नि.व. ११ ।

तापिनी । स्त्री । भारतवर्षीयनदीविशेषः । सा
च पश्चिमदेशे प्रसिद्धा । तज्जलं मेघवतीजलतुल्य-
गुणम् । रा.नि.व. १४ ।

तापि(पी)समुद्भवम् । स्त्री । माचिकनामी-
पधाती । स्वर्णमाचिक । र.सा.सं. ।

तापीजम् । स्त्री । स्वर्णमाचिके । रा.नि.व. ११ ।

ताप्य(क,ज)म् । स्त्री । धातुमाचिके, स्वर्ण-
माचिके । छे.च. । र.सा. । तुल्यके । तूतिश ।
रा.नि.व. ११ । सि.यो.यच्.चि. ।

ताप्यत्यसन्नकम् । स्त्री । माचिकधाती ।
स्वर्णमाचिक । र.सा. ।

तामरम् । स्त्री । घृते । जले । भ.रुद्रः ।

तामरसम् । स्त्री । कमले । रा.नि.व. १० ।
नीलपत्रे । वै.निघ. । खर्खे । चिका. । ताम्बे ।
मि. । सारसपक्षिणि । अम. ।

तामलकी । स्त्री । भूयामलकाम् । छूँहे
आमलान् च.द.सि.यो.यच्.चि. च्यवनवासे ।

तामसः । पुं । पेषके । रा.नि.व. १८ । सपे ।

मि. । तनीगुणे । स्त्री । जटामांसा । रा.नि.व. ११ ।

ताम्बूलम् । स्त्री । (Piper Betle. Syn.
Chavica Betle.) नागवल्लीदले, पत्रे ।
पाने । हि पाने । तं ताम्बूलपाक । ता. वेदिकी ।

वम्. नागवेल । गुष्ठाः—“ताम्बूलं विशदं कथं
तीक्ष्णं तुवरं सरं । वष्यं तित्तं कटु स्मरं
रक्तपित्तकरं खण्ड ॥ बल्यं श्लेष्मासदीगन्धमल-
वातश्रमापहम् । मुखवैशद्यसौगन्धकान्तिशोष्ठव-
कारकम् । हृदयमलज्वरं हि ज्वरेन्द्रियविशोधनं ।
नवं तदेव मधुररूपायानुरसं गुरु । वलासजननं
भायः पत्रशाकगुणं श्रुतम् । वक्त्रदेशोद्भवं पर्णं परं
कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजननसुखं कफहरं
श्रुतं ॥ पर्णं पुराणमकटु खलुक्तं तनु पाण्डुरम् ।
विशेषाङ्गणवहेदमन्यहीनगुणं श्रुतम् ॥” भा. ।

“शिरा पर्णस्य श्रेयित्वं कुर्यात्तस्यालहृद्रसः । शी-
र्षं लघ्वीपदनास्यमन्त्रिते तु सितसिते । अनिधाय
मुखे पर्णं पुनं खादयते नरः । मतिभंशो दरिद्रः
स्यादने न चरते हरिम् ॥ कण्ठपर्णस्य गुणाः—
तिक्तोष्णं कषायं दाहमुल्लेखज्वरनाशनम् । श-
भपर्णं श्लेष्मवातामयघ्नं पथ्यं कथं पाचनदीपनञ्च ।
सद्यस्वीटितस्य गुणाः—मुखजाशारीचकरम् ॥”

रा.नि.व. ११ । ताम्बूलभक्षणनिषिद्धता यथा—
“ताम्बूलमहितस्मीकं शरीरं रुचदुर्वलं । ज्वरास्य-
शोषपित्तास्रमदमूर्च्छांश्चिरीगिषु ॥” तदनुपयोग-
गुणाः—“ताम्बूलानुपयोगाख्यात् श्लेष्मपित्तानिखा-
न्वितः । देहदृक्शेदनापिस्वीचरणवलचयः ॥”
राज. १५ । गुवाके । चिका. । [वाटो] । छे.च. ।

ताम्बूलकरङ्कः । पुं । ताम्बूलपात्रे । पानेन
ताम्बूलपत्रः । पुं । नागवल्लीखतायाम् । वै.
निघ. । पिच्छालौ । रा.नि.व. ७ ।

ताम्बूलपत्र(णी)कन्दः । पुं । कन्दशाके,
पिच्छालौ । थाम् आनू, छूवडि आनू । रा.नि.
व. ७ । गुष्ठाः—शुक्रलो विशदः लघुश्च । अक्षि. ।

ताम्बूलपर्णिका (र्णी) । स्त्री । नागवल्ली-
खतायाम् । पानेन शोष्ठ । वै.निघ. ।

ताम्बूलरागः । पुं । मर्द्रे । हारः ।

ताम्बूलवक्षिका (स्त्री) । स्त्री । नागवल्ली-
खतायाम् । पानेन शोष्ठ । श.र. ।

ताम्ब(क)म् । स्त्री । (Cuprum.) Copper.
खनामख्यातधाती । र.सा. । ताम् । हि तैवा ।
तं रागि । ता. सेनड । ताम्बलचणम्—“जवा-
कुसुमसङ्गांश्च जिह्वं मृदु घनं चमं । लौहनागो-
न्मिक्तं ताम्बं मारणाय प्रशस्यते ॥” इति । ताम्ब-

दीपा चटी—मयी सूक्ष्मा विदाहय उत्तमैः श्री-
मन्मथः । अक्षविषयसन्नाय एते दीपा विदीप-
नाः ॥” र.सा.सं. । ताम्रोत्पत्तिः—“शुक्लं यत्का-
लिकेयस्य पतितं चरवीतले तस्यात्ताम्रं समुत्पन्न-
सिद्धमाहुः पुराविदः ॥” मुखाः—“ताम्रं कषायं
मधुरं च तिलमसृक्षं पाके कटुं सारकं च । पिता-
पक्षं हृद्यं चरुं च शीतं तद्वीपचं स्थाप्य लेखनं च ।
पाण्डुराशौ चरुं कटुं काशसासचयान् पीनसम-
पिचं । शोथं कृमिं शुक्लमपाकरोति प्राहुः परं हं-
हृद्यमस्यमेतत् ॥” भा.पू.भ.चातुव. । “ताम्रं सु-
पक्वं मधुरं कषायं तिक्तं विपाके कटुं शीतलं च ।
कषापक्षं पित्तहरं विषमशूलघ्नपाण्डुरमुच्यते ॥
त्रि ॥” इति शोधितताम्रमुखाः । “घनघातसहं
विषं रक्तपामलं मदु । हृदाकरसमुत्पन्नं ताम्रं
शुभमसंस्करम् ॥” तस्य लक्षणम् । ताम्रमारणम्—
“मीसूत्रे च पचेदाम्रं ताम्रपत्रं हृदाधिना । शयते
नात्र सन्देहो विषदीपनिवृत्तये । जम्बीररसमृष्टं
रसमन्तकलीपितम् । ताम्रपत्रं शरावस्थं विपु-
त्रियते भुवम् । सुतालाभि भिषग्युक्ता वाचं हिङ्गु-
लमपयेत् ॥” इति । यदेवं सारितं ताम्रं ताम्र-
मन्त्रेण मर्दयेत् । तद्वीलं शरणस्थाने रुद्धा चट्टिः
प्रलेपयेत् । शुक्ले गजपुटे पात्रं सन्वेदीपहरं भवे-
त् । पतलीकृतपत्राणि ताम्रस्याधौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चनमसामानि तैले तन्नि च काञ्चिके । मीसूत्रे
च कुलत्थानां कषाये च विधा विधा ॥ एवं ताम्र-
स्य पत्राणां विषुद्धिः सम्प्राप्यते । तथा—“मीसू-
त्रे च पचेदाम्रं ताम्रपत्रं हृदाधिना । शयते नात्र
सन्देहो मारणसात्र कथ्यते ॥” इति अन्यविषयी-
धनं । “सूतमेकं विधा गन्धं यामं मर्दन्तु कन्याया-
द्योक्तुल्यं ताम्रपत्रं लिप्ता स्थाप्या निधापयेत् ।
सम्यक् शरणजैः साहं पात्रे मधु निधापयेत् । च-
तुर्गामं पचेद्भुक्तं पात्रहृष्टं सगीमये । जलं पुनः
पुनर्देवं साह्यं शीतं विमर्दयेत् । विद्यते नात्र स-
न्देहः सर्वरीगेषु योजयेत् ॥ जम्बूभासा स्वेत्तवसं-
शुतेन समन्तं स्थापय शुक्लपत्रम् । पक्वायमानं कु-
टयेत् सुयुक्ता वात्यादिकं यावदुपैति भावितम् ॥”
इति अन्यविषमारणम् । र.सा.सं. । अक्षविषं
घृतं ताम्रं शरणस्थं विमर्दयेत् । पुटेत् पञ्चावतै-
र्वापि विधा वात्यादिशान्त्रये ॥” र.चि.६५. ।
रक्तचन्दने । चि. ताम्रवर्णे । पुं । कुष्ठरीगमेदि ।
वै.निघ. ।

ताम्रकण्टकः । पुं । रक्तखदिरवृक्षे । र.
नि.व.८ ।

ताम्रकल्पः । पुं । बीजाधिकारं कल्पविशेषः
“अक्षपारदमन्त्रश्च कर्षयमितं प्रयत्नः । सर्वैः स
भवेताम्रं जम्बीरस्येन मर्दयेत् । स्याद्वर्णरसेः ।
वात् कषामोचरसेन च । योजयेत्पीत्रवर्णं तु य-
वस्यन्तु जीयेति । जम्बीरस्य रसेर्मयी रसं दध-
न चाक्षयेत् । हृद्ये मिलासये पात्रे चूर्णयेदतिश-
भम् ॥” भाषा २ रतिः । विमौतक-पारद-क-
साः प्र. २ तो. जारितताम्रं ६ तो. जम्बीरर-
सं मर्दयेत् । अथ स्याद्वर्णरसेन कषामोचरसकां
च संनिधाय यावच्चरुं रीढे चारयेत् । पुनश्च
जम्बीररसेन समर्थं शुक्ले सति चूर्णयेत् । भा. २
र.सा.सं. । टि । आशाक पौका । हारा

ताम्रकिलिः (कमिः) । पुं । इन्द्रगोष

ताम्रकुट्टकः (कूटः) । पुं । (Nicotian
rustica or tabacum. Latukia t
bacco.) Tobacco. बलञ्जे, ताम्रकूटः । ए
भा.क. पं. चिं तमाङ्ग, चिसासीतमाङ्ग । तं
गाङ्ग, धूपपत्रम् । ता. पुनः इल्ल. वन. तम-
सु । तमम् ।

ताम्रगर्भम् । स्त्री । मुख्ये । रा.नि.व.११ ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कपोते । वै.निघ. ।

ताम्रचक्षुः । पुं । कुकूटः । प.स. । च.म.२५
कुकुरवृक्षे । कुक्कुमिया । रा.नि.व.५ ।

ताम्रतुण्डः । पुं । वेतमर्कटः । वै.निघ. ।

ताम्रचपुजम् । स्त्री । कांस्यधातौ । भा. ।

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गौरचदुग्धीनामक्षये । स
नि.व.५ ।

ताम्रदुः । पुं । रक्तचन्दनवृक्षे । वै.निघ. ।

ताम्रधातुः । पुं । निरक्षयिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रपत्रः । पुं । जीवशक्ते । २५. नि.व.७
स्त्री । ताम्रस्य पत्रे । ताम्रपत्रं पात्रं ।

ताम्रपत्रकः । पुं । भावर्गकौशतायाम् । स्त्री
९८माङ्ग । वै.निघ. ।

ताम्रपत्री । स्त्री । हंसपाद्रीनामक्षये । लज्जा
विशेषे । रा.नि.व.५ ।

ताम्रपर्णी । स्त्री । गन्धमुखे । शङ्खुकांश्चि
विशेष । प.सु. । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रपल्लवः । पुं । अशीकवृक्षे । रा.नि.व.१० ।

ताम्रपाकी (इम) । पुं । मल्लवृक्षे, गर्दभाण्ड
वृक्षे । र.मा. । [प्रययाम् । रा.नि.व.१ ।

ताम्रपादी । स्त्री । रक्तलज्जालुकायाम्, हंस-

ताम्रपुष्पः (कः) । पुं । आरम्बवृक्षे । रक्त-
काञ्चने । वै.निघ. । काञ्चनवृक्षे । जटा. । भूष-
म्यके । कुँरे टांप्ता । श.च. ।

ताम्रपुष्पा (घिका) (घी) । स्त्री । रक्त-
पाटलवृक्षे । पारुन ग्राह । रा.नि.व.१० । (घि-
का, घी) रक्तचिह्नति । धातकौवृक्षे । रा.नि.व.६ ।
प.सु. चय.चि.खजूरसुवे । नागरवृक्षवृक्षे । नात्रा-
श्री । ज.द.१२७. ।

ताम्रप्रयोगः । पुं । उदराधिकारे । “केवलं
जातं ताम्रं शङ्खवेररसैः सह । दिगुन्नं भक्षये-
त्प्रातः..... ॥” रस.चि. । अन्यः यक्ष्मपादी ।
शोधितपारदगन्धयोः प्र. २ तो. कञ्जलौक्य
अतिमृच्छताम्रपत्रेण तीलकद्वयेन एकत्र सन्धिष्य
सत्वात् संस्थाप्य यावता म्लानं भवेत् तावत्परि-
माणं पक्वजम्बीररसं दत्त्वा तावत्कालं प्रातपे स्था-
पयेत् यावता शीघ्रं पक्वभूतं भवेत् । अथ हस्तेन
मर्दयित्वा वटी कार्या । रस.र. ।

ताम्रफलः । पुं । अक्षीलवृक्षे । आंटाकां
ग्राह । रा.नि.व.६ ।

ताम्रमूला (लिका) (ली) । स्त्री । ल-
ज्जालुकायाम् । रा.नि.व.४ । क्षौरिणीभेदे ।
थिरुदे । र.मा. । मञ्जिष्ठायां । दुरालभायां । रा.
नि.व.४ । भा.म.१२.ज्व.चि. । “सिंहो व्याघ्री ता-
म्रमूली ।” रक्तदुरालभायां । प.सु. ।

ताम्रमृगः । पुं । हरिणे । वै.निघ. ।

ताम्ररसायनी । स्त्री । दुग्धिकायां । वै.निघ. ।

ताम्रवर्णः (कः) । पुं । पक्षीवाहवृक्षे । रा.
नि.व.८ । गोधूमभेदे । हरिणे । गिरिचुचिकायां ।
वै.निघ. ।

ताम्रवर्णा । स्त्री । जपावृक्षे । श.च. ।

ताम्रवल्ली । स्त्री । मञ्जिष्ठायां । प.सु. । चि

चकूटदेशे प्रसिद्धाय । स्वनामस्त्यातलतायां । सु.शा.
१०.अ. । गुणाः — कषाया कफघ्नी मुखकण्ठदोषघ्नी
श्लेष्मशोधनी च । रा.नि.व.३ ।

ताम्रवीजः । पुं । कुलत्थे । प.सु. ।

ताम्रवृन्तः । पुं, स्त्री (ला) । रक्तकुलत्थे ।
चिका. । हे.च. ।

ताम्रवृक्षः । पुं । कुलत्थे । रक्तचन्दने । र.मा. ।

ताम्रशालिः । पुं । रक्तशाली । दादथानि ।
प.सु. । [कूकूडां । जटा. ।

ताम्रशिखी (इम) । पुं, स्त्री । ताम्रचूडे ।

ताम्रसार(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. ।
(कम्) रक्तखदिरं । रा.नि.व.८ ।

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायां । सैहलीलता-
यां । रा.नि.व.३.६ । मञ्जिष्ठायां । रक्तगुञ्जायां ।
मद. । देहाभ्यन्तरचतुर्थीकलायाम् । या प्रौढरक्त-
भागप्रमाणा कुशाद्यधिष्ठाना । सु.शा.४.अ. ।

ताम्राभम् । स्त्री । रक्तचन्दने । श.च. ।

ताम्राईम् । स्त्री । कांस्ये । कैंप्ता । चिका. ।
वै.निघ. ।

ताम्राक्षः । पुं । कीकिलि । चिका. । रा.नि.
व.१६ । चकोरपत्रिणि । (ची) कीकिलायाम् ।
वै.निघ. ।

ताम्रिका (मी) । स्त्री । गुञ्जायाम् । रा.
नि.व.१ । रक्तगुञ्जायाम् । मञ्जिष्ठायां । वै.निघ. ।

ताम्रोपधातुः । पुं । तुल्यके । कुँते । भा. ।

तारम् । स्त्री । कपूरे । वै.निघ. । रौन्ध्रे । भौ-
क्तिके । रा.नि.व.१३ । शुद्धभौक्तिके । पुं । वान-
रविशेषे । चि । निर्मले । धरणिः । अतुल्यखरे ।
चिका. ।

तारकम् । स्त्री । नेत्रे । मे. ।

तारका । स्त्री । देवतावृक्षे । मद. । पत्रका-
दे । र.सा.सं. । इन्द्रवारुणीलतायां । रा.नि.व.१ ।
कनौनिकायां । मे. । चिका. । सुतायां । नक्षत्रे ।
वै.निघ. ।

तारकीश्वररसः । पुं । प्रमेहप्रधिकारे रसः ।
रसविन्दूरं वङ्गं लौहम् असक्तं प्रथिक् समं मधुना
मर्दयित्वा मधुना वङ्गमुत्र लिहयेत् । अतुपानं पक्वो-

दुम्बरवीजचूर्णं यथाबलमात्रं मधुना लेह्यम् । रस.
र. । अथः सूत्रकच्छे रसः । गन्धकः स्त्री ६ वङ्गम्
अर्धं दुरालभा यवचारः गीचुरबीजं हरीतकी ए-
षां प्रति समभागः । कुशाण्डसलिलेनैकत्र मईयि-
न्ना कुशादित्थपञ्चमूलगीचुरयोः कायेन च भाव-
यित्वा रक्तिव्या घटी काय्या । उदुम्बरवीजचूर्णस्य
लेहः ।

तारजम् । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारटी (दी) । स्त्री । तरटीवृत्ति । रा.नि.व.८ ।

तारतण्डुलः । पुं । धवलयावनालि । षष्ठ
ज्वार वा खड्गशरा । रा.नि.व.१६ ।

तारतालकीबीजम् । स्त्री । रसजारणाद्यं
बीजमेदं । र.चि.३५. ।

तारपुष्पः । पुं । कुन्दपुष्पवत् । रा.नि.व.१० ।

तारमाचिकम् । स्त्री । Iron pyrites.
रूपमाचिके, रूपस्थीपधाती । द्रोण्यामाचिके ।
प.सु. । रूप्यभावे तन्माचिकं याच्यम् । खचणम्—
“तारमाचिकमन्यत् तद्वेदजतोपमम् । किञ्चिद्र-
जतसाङ्गित्यतारमाचिकमीरितम् । अनुकल्पतया
तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः । न केवलं रूप्यगुणाः
वर्तन्ते तारमाचिके । द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्य-
न्येऽपि गुणा यतः ॥” गुणाः—“स्यात्तारमाचिकं
खादु तित्तं वृथं रसायनम् । चतुर्थं वलिरुक्कुष्ठ-
पाण्डुमेहविषोदरान् । अर्थः श्रेष्ठं खयङ्गं चिदी-
धमपि नाशयेत् । अष्टमं तत् खर्षमाचिकवह्नीषान्
करीति च ॥” तच्छीघ्रं यथा—“कर्कटीमेषश-
शुल्लैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनं । भावयेदोतपे तीव्रे विम-
ला भृशति ध्रुवम् ॥” तन्मरारणं यथा—“कुलत्पस्य
कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजसूत्रेण
तारमाचिकसंस्कृति ॥” भा. ।

तारविमला । स्त्री । रौप्यमाचिके । वै.निघ. ।

तारवीजम् । स्त्री । रौप्यादित्तरसनिबन्धन-
बीजं । “कुटिलं विमला तीक्ष्णं सम्पूर्णमकल्पयेत् ।
पुटितम्पञ्चवारान्तु तारे वाह्यं ग्रन्थैर्मन् । यावद्-
शगुणं तत् तारवीजमवेच्छुमम् ॥” र.चि.३५. ।

तारशुद्धिकरम् । स्त्री । सीसके । रा.नि.व.११ ।

तारा । स्त्री । चीङ्गानोमदेवदारुमेदं । नेत्रक-
ः श्रीनिकायम् । रा.नि.व.११।१८ ।

तारामः । पुं । यशदमेदं । मृताविशेषः । प-
रदि । वै.निघ. ।

ताराम्भः । पुं । कर्पूरं । रा.नि.व.१२ ।

तारारिः । पुं । माचिकपाती । श्वर्गशास्त्रि-
विङ्गमाचिके । वै.च. ।

तारारिष्टम् । स्त्री । रौप्यारिष्टे । र.चि.३५. ।

तारिका । स्त्री । ताद्या । ताड़ि । तल्लम् ।

तारिणी । स्त्री । मातरि । अस्त्रिमध्यभागे ।
चिका. ।

तारीपम् । स्त्री । पुं । खर्षं । वै.निघ. । मे. ।

तारुण्यम् । स्त्री । यौवने । अम. ।

तारुण्यजनवज्रभा । स्त्री । उम्पाशाली ।
रा.नि.व.१६ ।

तारुण्यपिङ्का । स्त्री । मुखद्रविकायाम् ।
वयमकोटि । मेघ.छन्दरीग.चि. ।

तारश्चररसः । पुं । राजयक्ष्ण रसः । पार-
दः १ तो. रौप्यं १० तो. मनः शिला गन्धकः प्र. ४
तो. गीचुररसेन प्रहरद्वयं समर्थं बालुकायन्त्रेण
प्रहरद्वयं पचेत् । शीते सति चूर्णयेत् । माका २
र. । रस.कौ. ।

तार्क्षी । स्त्री । वत्सादनीलतायाम् । पांठांज
ग्रंथे लता, शिलिन्ता । रा.नि.व.१५ ।

तार्क्ष्य(क,ज)म् । स्त्री । रसाञ्जने । भा.स.४म
नेत्रविङ्गालरी.चि. । सि.यो.अपका.चि.सिद्धतम
योगे । See माणिक्यम् । पुं । अश्वकर्णलतायाम्
लताशाले । शिशाङ्गि लता । र.मा. । वा.ड.१.
अ. । सर्जितरी । अश्वे । सपे । मे. । खर्षे । श.र.

तार्क्ष्यनायकः । पुं । गरुडः । रा.नि.व.१६ ।

तार्क्ष्यप्रसवः । पुं । अश्वकर्णनामकुलताशाले
लताशाले । रा.नि.व.६ ।

तार्क्ष्यशैलम् । स्त्री । रसाञ्जने । र.भा. ।

तालः । पुं । (Borassus flabelliformis,
The Palmyra tree. खं नामध्यातव्ये
ताले गाह् । प.सु. । र.मा. । हिं तालः, ताड
उत्त. ताड़ । गुजं. तड़ । ता. पनमं । खरतां
इति अश्वपदेशे । सु.पु.१७अ. गुणाः—खादुरी

क्तकषायः सूत्रीगणः बलप्राप्तयुक्तवृद्धिकारकः । राजः । “पक्वं तालफलं पितरक्तश्लेष्मविवर्धनं । दुर्जरम्बहुमूत्रं तन्द्राभिष्यन्दयुक्तदम् ॥ तालमज्जा तु तरुणः क्षिप्रान्दकरो लघुः । श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सकेही मधुरः सरः ॥” भा.आम्रव. । ताल-मूलत्वगुणाः—रुचः क्षतरीगणश्च । तालास्त्रिमज्ज- (कज्ज-जो-जो-मो-मो) गुणाः—मधुरं शीतं मूत्रलं गुरु च । तालास्त्रगुणाः—पित्तघ्नं युक्तलं सान्यवर्धनं गुरु च । तालफलं शीतलं बल्यं क्षिप्रं स्वादुरसं गुरु विष्टम्बि वृत्तपितरक्तक्षतदाहलयघ्नश्च । रा.नि. व.६ । तालरसगुणाः—तरुणी रसो मदकारी । अस्त्रीभूतः स पित्तकृत् वातदीपहरश्च । भा. । क्ली. हरितालि । लौहि. त्रिका. । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ । तालफलं । तुवरिकायां । श.र. । मत्स्यशक्ते । सु.सू.७५५. ।

तालकः । पुं । प्राणनाशककौटविशेषः । सु. कल्प.८५. । See कौटः ।

तालकन्दः । पुं । तालवृक्षस्य कन्दे । चि.क. क.सोमरी.चि. । [सारलौहि.]

तालकरीरः । पुं । तालाङ्गुरी । च द.अमृत-
तालकाफलम् । क्ली. स्थूनेलायां । ज.द. १२५. ।

तालकाभम् । क्ली. नीलरङ्गे । वै.निघ. ।

तालकी । स्त्री । ताड्याम् । ताड़ो । त्रिका. ।

तालजटा । स्त्री । तालवृक्षस्य जटायां । ता-
लेत्र खटो । चि.क्र.क.सोमरी.चि. ।

तालती । स्त्री । तालसुरायां । त्रिका. ।

तालद्रुमः । पुं । अमृदेशे खरताल इति ख्याते
वृक्षे । रा.नि.व.६ । [वै.निघ. ।

तालपत्रम् । क्ली. तालच्छदे । मेथिकायाम् ।

तालपत्रा (ची) । स्त्री । मिश्रयानामश्चपे ।
ग्रउडौ गौश्च । रा.नि.व.४ । तालमूल्यां । सु.सू. २६५. । चि.११।२५५. । वा.च.११५. । कणस-
पल्यां । कृष्ण तालमूली । सु.चि.१८५. । मूषक-
पल्यां । मे. । वनप्रताड्यायाम् । वै.निघ. ।

तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्यां । रा.नि.
व.७ ।

तालपर्णम् । क्ली. सुरानामगन्धर्वी । भूर्ज-
गार्जौ । श्र.च. ।

तालपर्णी । स्त्री । मधुरिकायाम् । रा.नि.व.
४ । सुषल्यां । तालमूली सुरामास्यां । अम. ।
वृक्षताड्यायाम् । वै.निघ. ।

तालपुष्प(क)म् । क्ली. तालजटायाम् । ता-
लेत्र (गो) । (कम्) प्रपौष्ठीके । श.र. ।

तालप्रलम्बम् । क्ली. तालजटायाम् । गुणाः
—“तथा तालप्रलम्बश्च रुचं क्षतरुजापहम् ।”
राज.३५. ।

तालमण्डिका । स्त्री । तालरसमये । ता-
लेत्र गद, ताड़ो । गुणाः—“श्लेष्मदीपकारी वृथा
वातला श्लेष्मवर्धनी । कासहृत्तासविध्वंसकरणी
तालमण्डिका ॥ पूर्णै कषायपिमे च योगयुक्ता सुरा
हिता । बहुदीपहरा चैव श्लेष्मरीमि विशेषतः ॥”
अत्रि.१६५. ।

तालमस्तकम् । क्ली. कटुशुरणे । रूढनां उ-
ल । वै.निघ. । तालवृक्षमस्तके । तांलेत्र गोति ।

तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्यां । अम. ।

तालमूली । स्त्री । (Curculigo orchi-
oides or Hypoxis orchioides. Syn.
Curculigo orchioides.) स्वनामख्यातकन्द-
शक्ते । तांगमूली, उवूर, दा. हिं कालीमुषली ।
ते निलप्तलिगडलु, नैलतारि । सुषलीकन्द इति
भाषा । सा श्वेतकण्ठमेदादिषु । श्वेता खल्लगुणा,
अन्या रसायनी च । श्वेता शफेदसुषली, कृष्णा
कालीसुषली । सा. गुणाः—मधुरा शीतला वृथा
बलपुष्टिदा पिच्छिला कफकारी पित्तदाहशमनी
च । रा.नि.व.७. अपिच—“तालमूली च विष्ट-
म्भी सुषली परिकीर्तिता । सुषली मधुरा वृथा
वीर्याणां वृद्धिणी गुरुः । तिका रसायनी हनि
गुदजानगिलांशया ॥” भा. ।

तालर(ल)ण्डः । पुं । तालजटायां । तांलेत्र
टमाठ । र.सा.सं. ।

तालवृन्त(क)म् । क्ली. तालवृजने । तांल
पांठात्र गोक्षा । तच्च विदीपशमनं लघु । राज.
१५. । पुं । सोमप्रतामिदे । सु.चि.२६५. । See
सोमः ।

तालशस्यम् । स्त्री । तालास्थिमज्जायां । तान्-
मीन । गुणाः—हृहृषं स्निग्धं शीतलं बल्यं मधु-
रञ्च । च.सू. २७५. । [चि. ।

तालसत्त्वम् । स्त्री । हरितालभक्षानि । रस.

तालचीर(क)म् । स्त्री । तालजलवचीर ।
रा.नि.व.६ ।

तालाख्या । स्त्री । सुरामांखां । श.च. ।

तालाङ्गः । पुं । शाकमेदः । हे.च. ।

तालिः । स्त्री । तालमेदः । त्र.उ.२ । वै.निघ.
भूयामलक्यां । र.मा. ।

तालिकः । पुं । प्रसारिताङ्गुलिपाणी । हे.च. ।

तालिका (ली) । स्त्री । ताम्रवल्लीलतायाम् ।
रा.नि.व.३ । तालमूल्याम् । प.सु. । सु.चि. १७५. ।
भूयामलक्याम् । रा.नि.व.५ । तालहृचमेदः ।
ताडिशां९ । चम. । मनःशिलायाम् । तालीश-
पत्रे । वै.निघ. । तुवरिकायाम् । श.र. ।

तालिश(स)पत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे ।
भूरिप. । [सु.चि. १७५. । ड. ।

तालीतलम् । स्त्री । सुषलीकन्दे । तालभूमी ।

तालीपत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.व.६ ।

तालीश(क)म् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा.नि.
व.६ ।

तालीश(स)पत्रम् । स्त्री । (*Abies web-*
biana or *Pinus webbiana* or *Fla-*
courtia cataphracta). भूयामलकौसट्टशे
स्वनामख्यातपण्डुरव्यं । तान्मीशपत्रं । भा. । दा.
हिं तालिपत्रि, तालिपत्र । तं ता, तालिपत्र-
त्रि । दा. पत्रिपत्र । व.सू. ताम्रत । तदभावे क-
ष्टकारीजटा यास्या । गुणाः—तिक्तोष्णं मधुरं क-
फवातघ्नं हिक्काशसन्ध्याकासच्छर्दिघ्नञ्च । रा.नि.
व.६ । लघु श्वरचित्तं गुल्मासाम्निमाध्यहरञ्च । भा. ।
भूयामलक्यां । भ. ।

तालीशादिमोदकः । पुं । यक्षाधिकारः ।
तालीशपत्रं १ तो. भरिचं २ तो. गुच्छी ३ तो.
पिप्पली ४ तो. गुडलक् १० तो. एला १० तो.
श्वलीचना ५ तो. शकैरा ३२ तो. । सा.स्त्री. ।
च.द. ।

तालु (कम्) । स्त्री । जिह्वाचिह्नानमृतप्रदं
तान्, टैक्का । रा.नि.व. १८ ।

तालुकण्टकः । पुं । तालुगतरीगमेदः ।
लो.उ.ता । अथच प्रायः शिशोरेव भवति । क-
थं यथा—“तालुमांसं कफः क्रुद्धः क्रुद्धे तालु-
कण्टकम् । तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता सूक्ष्मं ज-
ते । तालुपातात् सान्निध्यः कक्षात्पानं शक्नुव-
तुङ्गलिकगुहास्यरुजा योवाधुर्धरता वमिः ॥” भ

तालुजिह्वः । पुं । कुम्भीरे । हे.च. ।

तालुपाकः । पुं । पित्तजन्यतालुरीगविमि-
त्रेणोपाकारः । तत्र पित्तम् अतिघोरं तालु-
जनयति । “पित्तं कुर्यात्पाकमत्यन्तघोरं तालु-
तालुपाकं वदन्ति ।” भा.म.४भ.सुखरी.चि.

तालुपातः (पीङ्कः) । पुं । तालुरीगं
तालुकण्टके । त्र.लो. उ.ता ।

तालुपुष्पटः । पुं । तालुदेशे मेदः कफ-
रीगविमिश्रे । तत्रावेदनः स्थायी केवलमात्रः श-
जायते । लक्षणम्—“नीरुक् स्थायी काल-
कफात्मा मेदोयुक्तः पुष्पटतालुदेशे ।” भा.म.
सुखरी.चि. ।

तालुयन्त्रम् । स्त्री । कर्मेनासानाडीशल्य-
माहरणार्थयन्त्रविशेषः । तत्र मौनतालाकारं
शाङ्खलपरिमितम् । तद्विधा—तयोरिकं मन्त्र-
वदेकतालं नाम, अन्यत् द्वितालं नाम । १
७५. ।

तालुरोगः । पुं । सुखरीगमेदः तालुदेश-
रीगः । स नवधा यथा—गलघण्टी तुण्डिकेरी
भूषः कक्षपः तालुवृद्धः मांससहातः तालुपु-
तालुशीघः तालुपाकमेति । भा.म.४भ.सुख-
चि. । एषां विशेषाः स्वल्पपर्याये स्मर्याः ।

तालुविद्रधिः (धी) । स्त्री । तालुशी-
“स्यात्तालुविद्रध्यपि दाहारागयुता भवेत्तालु-
त्रिदोषात् ।” च. ।

तालुशीघः । पुं । तालुदेशे वायुजन्यरी-
गेषु । तत्र तालुदेशे विदारणवर्णीका शास-
यते । “शीघोऽन्यथै दीर्यते बापि तालु शार्च-
तात्तालुशीघोऽयमुक्तः ।” भा.म.सुखरी.चि.

तालुसंहतिः । स्त्री । तालुरोगविशेषः ।

सुमन्त्रे निरुद्धासं संवृतं तालुसंहतिः ।" वा.उ. २१ अ. ।

तालेश्वररसः । पुं । कासरीगे रसः । रसः २ तो. लौहं २ तो. गुम्बकः ४ तो. अर्धं ८ तो. हरितालं १ तो. मनःशिला ॥० तो. जयन्ती (ज-
ञ्ज) एरुण्डः चाङ्गेरी (आमरुण) तण्डुलीयं (कै-
टानटे) केशराजः (ककुट) भङ्गराजः (लीम-
राज) पवरसेन प्र. विधा भावयेत् । रस.कौ. ।

ताल्वर्दुदम् । क्ली. पुं । तालुशोषरीगे । ट. १
द्वारा (काना) लक्षणं — पद्माकारं तालुमध्ये तु
शोकं विद्याद्रक्तादव्युदं पित्तलिङ्गम् । भा. ।

ताल्वस्थि । क्ली. तालुदेशस्थे अस्थिनि । ते
च वै । च.शा.७ अ. ।

तित्तः (कः) । पुं । पटोललतायां । पञ्जता
नति । प.सु. । भा. । वरुणहवे । वरुण गाछ ।
श.मा. । कुटजहवे । कुडुगी गाछ । श.च. । कि-
राततित्तकी । छिद्रेता । श.र. । वा.उ.२ अ. ।
कुरवकशाकी । कूकुरा शाक । पर्पटकलुपे ।
क्षेत्रांगपडा । प.सु. । छे.च. । वायुकाशभूयि-
ष्ठपङ्कसान्वतमरसे । छे.ता. २ अ. । "यो गले चो-
षमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तवधिसुत्पा-
दयति हर्षश्च स तित्तः ।" सु.सू.४२ अ. । स नि-
म्बादौ स्वादते । गुणाः — कृमिघ्नः कुष्ठघ्नः अति-
सेवनात् राज्यक्षायं करोति । रा.नि.व.२० ।
श्रीतलपुद्गलः दीपनः पाचनः शोधनः अरोचक
विषघ्नश्च । तडिपाकोऽपि कटुः । स च विपाको
वातकृत् कफपित्तघ्नश्च । सु.सू.४२ अ. । "प्रतिहन्ति
निपाते यो वसनं स्वादते न च । स तित्तो मुख-
वैशद्यशोधप्रज्ञादकारकः ॥" चर. । स चातियुक्तः
शिरःशूलमन्त्रालभयमान् जनयति । तथा कम्प-
सूक्ष्मादिषाबलयुक्तचयकरश्च भवति । इन्द्रुदीहवे ।
भा. । निम्बहवे । वै.निघ. । क्ली. । वैजीक्यायाम् ।
तेजवत् । वै.निघ. चयरी.चि.गोक्षरहते । पि-
पे । विडलक्ये । कण्ठदिदि । श.मा. ।

तित्तकष्टतम् । क्ली. कुष्ठे हृतम् । गन्धहृतं
४ अ. । कायार्थे विफला हरिद्रा दारुहरिद्रा वा-
सा दुरालभा क्षेत्रपर्पटी पटोलपत्रं चायमाणा क-
टुकी निम्बलक एषां प्र. २ प. वारि ६४ अ. श. १
१६ अ. । कल्पाय — पिप्पली सुलकं रक्तचन्दनं

चायमाणा (वर्णा लता) इन्द्रयवः भूनिम्बः एषां
प्र. ४ तो. मतान्तरं ६ तो. । सु.चि.८ अ. । च.द. ।
हृतं ४ अ. । कल्पाय — समपर्णलक अतिविषा क-
म्पाकः (मानान) कटुकी.पाठा सुलकम् उशीरं
विफला पटोलपत्रं निम्बलक क्षेत्रपर्पटी दुरालभा
रक्तचन्दनं पिप्पली गजपिप्पली पद्मकाष्ठं हरिद्रा
दारुहरिद्रा वचा इन्द्रवारुणी (ताथालमभा) सुरा
वा शतावरी श्यामालता अनन्ता इन्द्रयवः वासा
सूक्ष्मां गुडूची भूनिम्बः (छिद्रेता) यष्टिमधु चाय-
माणा एषां मिलित्वा १ शरावः (१ मेर) । जलं
२२ अ. आमलकफलरसः ४ अ. । च.द. । रस.
र. । महातित्तकामिदम् ।

तित्तकन्द(न्दि)का । स्त्री । आमहरिद्रायां ।
मालवे पलाश इति ख्याति गन्धपत्रहवे । रा.नि.व.
६ । तित्तदन्तकापीति कश्चित् निघण्टौ पाठः ।

तित्तकरोहिणी । स्त्री । कटुव्याम् । कटु-
की । च.द.पित्तज्व.चि.कलिङ्गादी ।

तित्तकर्कोटकी । स्त्री । तित्तकर्कोटिकायां ।
तिङ्कैकफु, कैकटाना । श.चि. ।

तित्तका । स्त्री । तुम्बां, कटुतुम्बाम् । तिङ्
लाडे । प.सु. । काकजहायाम् । करञ्जलतायां ।
चुचुशाके । वै.निघ. ।

तित्तकोप्रातकी । स्त्री । तित्तघोषायाम् ।
तिङ्पञ्ज । भेष.कुष्ठ चि. । [निघ. ।

तित्तगन्धा । स्त्री । राजिकायाम् । राहे । वै.

तित्तगन्धिका । स्त्री । वराहकान्तायाम् । व-
राकाण्डा । श.मा. ।

तित्तगुच्छा । स्त्री । करञ्जहवे । हारा. ।

तित्ततण्डुला । स्त्री । पिप्पल्यां । रा.नि.व.६ ।

तित्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीलतायाम् । तिङ्
कूलक, तेलकूडा । छिं कटुतराह । रा.नि.व.२ ।

तित्ततुम्बी । स्त्री । कटुतुम्बां । तिङ् लाडे ।
प.सु. । [कैकट्यांशु] । रा.नि.व.१।६ ।

तित्तदुग्धा । स्त्री । वीरिण्याम् । अजमन्ताम् ।

तित्तधातुः । पुं । पिपे । रा.नि.व.२१ ।

तित्तनित्यः । चि । नित्यं तित्तभक्ष्यशीले ।
च.द. ।

तित्तरावः (ची) । पुं, स्त्री । कर्कोटकवृक्षे ।
कर्कोटकात् लडा । इ.च. । भेषजपदं.चि. ।

तित्तपञ्चा । स्त्री । गुडूच्याम् । यष्टिमधुनि ।
हिलमोचिकायां । मी. । ब्राह्मीमिदे । दूर्व्यायाम् ।
जटा. ।

तित्तपुष्पा । स्त्री । पाठायां । रा.नि.व.६ ।

तित्तफलः (ला) । पुं, स्त्री । कतकवृक्षे ।
निर्माला वृक्ष । रा.नि.व.११ । (ला) कतकबीजे ।
वै.निच. । यवतित्तालतायां । रा.नि.व.३ । वा-
चायां । यमुजायां । उतरभूज । रा.नि.व.७ ।

तित्तभद्रः (कः) । पुं । पटोललतायां । श.च. ।

तित्तमरिचः । पुं । कतकवृक्षे । रा.नि.व.११ ।

तित्तयवा । स्त्री । यवतित्तालतायां । रा.नि.
व.३ । शङ्ख्याम् । वै.निच. ।

तित्तरोहिणिका (णी) । स्त्री । कटुकां ।
कट्टेकी । रा.नि.व.६ । र.मा. । सि.यो.कफज्व.
चि. । च.द.कफज्व.चि. । [६-१२४. ।

तित्तला । स्त्री । शङ्ख्या । नवयानिक । ज.

तित्तवर्गः । पुं । तित्तरसद्रव्यगणे । तद्यथा—
मख्खकपर्णी (थूलकूडि) वेषकरीर (वत्तोर कौ-
ड) हरिद्राद्य (हरिद्रा पाकश्रिद्रा) इन्द्रयव व-
रुणखुडकण्टक (वैहेली) सप्तपर्णवृक्षदीप्य (वृ-
क्ष-
ती, कण्टेकारी) शङ्खिनी (शोकिनी) द्रवली
(इन्द्रकाणी) चिबत् कतवेधन (वर्षा) कारवेज
(उच्छे) वार्ताक-करीर (वर्षाश्रु) सुमनः (ना-
टा) शङ्खपुष्पी (डानकूनी) अपामार्ग चायमाणा
(गोशालिग्न) शोकरोहिणी (कट्टेकी) वैजयन्ती
(जङ्गी) सुवर्चला (हृदहृद) पुनर्मवा वृक्षिकाली
(विह्वती) व्योतिसती (लताकट्टेकी)—प्रभतीनि
द्रव्याणि । स.स.४६४. ।

तित्तवल्ली । स्त्री । सूच्यां । भूर्गी । र.मा. ।

तित्तवार्ताकुः । पुं । The egg plant,
the fruit of which is bitter. वार्ताकुमि-
दे । उठउ वत्तन । हिं तीत् भयटा । ज.द.१२४. ।

तित्तवीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तित्तयाकः । पुं । वरुणवृक्षे । प.सु. । पयसु-
न्दरवृक्षे । मी. । खदिरवृक्षे । तिका. ।

तित्तयाकद्रुमः । पुं । वरुणवृक्षे । वै.निच. ।

तित्तघटपलकं (घृतम्) । स्त्री । कुष्ठवि-
कारे । कावार्थं—निम्बलक पटोलपत्रं दावीं दु-
रालभा कटुकी विफलाः पर्यटकः चायमाणा प्र,
४ ती. जलं ३२ श. शि. ४ श. । कल्पायं—रक्त-
चन्दनं भूनिम्बः पिप्पली चायमाणा (वला जल)।
सुप्तकम् इन्द्रयवः प्र. १ ती. । च.चि.७४. ।

तित्तसारः । पुं । विटखट्टिरवृक्षे । प.सु.
See चरिमिदः । स्त्री । दीर्घरोहिषे । वड राम
कपूत्र । रा.नि.व.८ ।

तित्तस्त्वन्धः । पुं । षड्विधास्यापनस्तन्धेषु तित्त
वर्गीयद्रव्यकृतास्यापनविशेषे । च.चि.८४. ।

तित्ता । स्त्री । लताकणूरिकायाम् । लठाकटु
त्रिका । सि.यो.यक्षा.चि.चन्दनादितेले । “हरि
शारिवे तित्ता ।” कटुकां । रा.नि.व.६ । रि
यो.हिक्काशसलेहे । च.द.शूल चि. । वा.उ.२४.
“तित्ताकाचनगैरिकम् ।” हिक्किनां । भा. ।
व्यायाम् । भूर्गी । रा.नि.व.३ । सि.यो.कास चि
कटुरोहिण्यां । पाठायाम् । रा.नि.व.६ । यर्वा
कायां । कटुतुम्ब्यां । रा.नि.व.३ ।

तित्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्बीलतायाम् । र
उग्राहे । रा.नि.व.३ । [निम्ना । रा.नि.व.३ ।

तित्ताङ्गा । स्त्री । पातालमगङ्गीलतायाम् ।

तित्ताहयम् । स्त्री । एका कटुका अथा का
तित्ता च । वा.सु.१५४. ।

तित्तामृता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निच. ।

तित्तालावः । स्त्री । तित्ततुम्ब्यां । ति२ना
ज.द.१२४. । [नि

तित्तास्यता । स्त्री । पित्तजन्यसुखरोगे

तित्तिका । स्त्री । कटुतुम्ब्यां । श.र. । व
माण्यां । रा.नि.व.४ । तित्तपटोल्यां । ति२
ता । सा.की.पथमारणे ।

तित्तोत्तमा । स्त्री । पटोले । वै.निच. ।

तिहुदः । पुं । इन्द्रदीपवृक्षे । वै.निच. ।

तिण्डी । स्त्री । धोषाके । चिबतायां । श.

तित्तिभः । पुं । इन्द्रदीपकोटि । इ.च. ।

तित्तिलम् । स्त्री । तिलपिण्डे । वै.निच. ।

तित्तिडीकः (रीका) । पुं, स्त्री । आम्र-
वेतसे । तिमिषा । वै. निघ. ।

तित्तिरः (रिः) । पुं । पचिविशेष । तिष्ठति
भूयै । तं त्रीतुकपिष्ट । वसन्तगौर इति च ।
गौरक्षणेदेव तित्तिरी द्विविधः । तयोः कृष्णः
क्षैतिरिति, गौरः प्रशस्तः कपिष्ठल इति कथ्य-
ते । मांसयुग्माः—वर्णदं याहि द्विकाग्रं चिदीषघ्नं
आसकासज्वरघ्नम् । भा. मांसव. । रक्तपित्तं हि-
तम् । सि. यो. र. पि. चि. । क्षिप्तं लघु बलवीर्यकरं
कषायं मधुरं शीतलं चिदीषघ्नम् । रा. नि. व. १७ ।
“तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्वाधिकोऽन्वो गौरवित्ति-
रिः । तित्तिरिर्बलदो याही द्विकादीषवयापहः ।
आसकासज्वरहरत्तन्माह्वीरोऽधिको गुणैः ॥” अ-
पिच “तित्तिरिः सर्वेदीषघ्नो याही वर्णप्रसादनः ।
द्विकाग्रान्निहरो विशेषाह्वीरतित्तिरिः ॥” सु-
ख. ४६५. “तयोः तित्तिरी द्वयः सिधाग्रिबल-
वर्धनः । सर्वेदीषघ्नो बल्यो बलाकासमता गु-
णैः ॥ गौरवित्तिरमेदय श्रेष्ठो गौरश्च तित्तिरः ।
तृतीयतित्तिरोऽन्वोऽपि घामान्यगुणल्लघुः । स
वातलोऽतिबलकृद्भनः किञ्चिद्रसायनः ॥” अचि. २१
अ. । सारसपक्षिणि । जैपालवृत्ते । वै. निघ. ।

तित्तिरीफलम् । स्त्री । जैपालबीज । वै. निघ. ।

तिदिशः । पुं । डिङ्गिश्च । ङेडुम् । वै. निघ. ।

तिनाशकः । पुं । तिमिशब्दे । आरुण गा-
छ । श. र. ।

तिनिः । पुं । तिमिशब्दे । आरुण गाछ ।
“कटफलं तिमिसैवम् ॥” सु. चि. १६५. ।

तिनिका । स्त्री । यवनालवृत्ते । जनार्त गा-
छ । वै. निघ. ।

तिनिशः । पुं । (*Lagerstroemia flos-
Reginae* or *Dalbergia oujeineis*.)
खनामख्यातवृत्ते । आरुण गाछ, मादन गाछ ।
प. सु. । हिं तिरिच्छ । सन्दन इति महाराष्ट्रे क-
षाटि अन्तर्देशे च प्रसिद्धः । अ. चि. १५. । गुणाः
—कषायः उष्णः कफरक्तातिसारघ्नः यादृकः दा-
हजनकः वातरोमे हितश्च । रा. नि. व. ८ । “ति-
निशः श्लेष्मपित्ताक्षमेदः कुष्ठप्रसेहजित् । गुवरः त्रि-
वदाहघ्नो व्रणपाण्डुकुसिमघ्नम् ॥” भा. ।

तिन्तिडः । पुं । इचान्ने । विश्व. ।

तिन्तिडि(डी)कः (कम्) (का) । पुं, स्त्री,
स्त्री । The tamarind tree or its fruit,
(*Tamarindus Indica*.) खनामख्याताम्रफ-
लवृत्ते । तैत्तूल गाछ, तैत्तूल । हिं अम्ली, इ-
म्ली । मं इम्ली, चिन्ना । कं लुनिसि । तें चि-
य्य । उः, कंषा । ता. पुलि । वम. टिन्टुम् ।
गुणाः—आमा (कौंटा) गुरुवातहरा पित्तकफर-
क्तघ्नी । पका (पांका वा गोव्रा) सरा रुचा
वक्रिक्तु वल्लिशोधनी । शुष्का (उकुना) हृद्या लघुः
श्लेष्मान्निहणाहरी च । मद. व. ६ । अस्मा वातघ्नी
गुरुः पित्तकफाशक्तु, पका दीपनी रुचा सरा उ-
ष्णा वातकफघ्नी च । भा. पु. १५. । आमं वातघ्नम्
उष्णम् अतिगुरु च । पक्वं लघु संघाहि यदृणौ क-
फवातनिघ्न । मद. व. ६ । आमतित्तिडी (कौंटा)
तैत्तूल अत्यस्त्रा । पका (पांका तैत्तूल) मधु-
रास्मा वातघ्नी पित्तदाहरत्तकफप्रकोपकारी । ति-
न्तिडीकम् आममल्लं लघु पित्तघ्नम् । पक्वं फलं
मधुरास्मं भेदनं विष्टभवातघ्नम् । अस्मं कटु कषायं
कफार्शोऽग्निसुखं वातरोदरहृणाहृद्ग्रीयक्यातिसारघ्न-
ग्नश्च । रा. नि. व. ६ । पक्वचिन्नाफलरसः मधुरा-
स्मः रुचिदः शोथपाककरलेपः व्रणदीपघ्नश्च । चि-
न्नापक्वं (तैत्तूलपांता) शोकाग्रं रक्तदीपव्यथाहर-
श्च । तस्य शुष्कलक्षारः (उकु तैत्तूलमृदा) नेत्र
क्रात्र) शलाग्रिमान्दहरः । रा. नि. व. ११ ।

तिन्तिडीकम् । स्त्री । इचान्ने । तैत्तूल ।
अम. । सि. यो. खरमेद-चि. चय्यादिलेहे । पुं ।
अस्त्रवेतसे । वै. निघ. ।

तिन्तिडी(ली)फलम् । स्त्री । इचान्ने । तै-
तूल । महा आमा । रा. नि. व. ६ । जैपालबीज ।
प. सु. ।

तिन्तिशी (ला) (लि(ली)का) (ली) ।
तिमिषा । अ. टी. । श. र. । वै. निघ. यदृणौ चि.
यमाबादिषूचै ।

तिन्दिशः । पुं । टिङ्गिश्च । रा. नि. व. ७ ।

तिन्दुः (कः) । पुं, स्त्री (कम्) (*Diospyros
glutinosa* or *D. Cordifolia* or *D.
Embryopteris*.) खनामप्रसिद्धवृत्ते तरफले

च । गी०, केंद, माकुड़ा केंद्र । हिं तेंद, माकुड़ा केंद्र, गाव । मं टेल्लयणि । कं कंडुव । तें तमिक् । ता. तुम्बिक । वम्. तिम्बोरी । च. सु. ४५. । सु. सु. १८५. न्ययीधादिः । फलगुणाः— स्यादामं तिन्दुकं याहि वातलं शीतलं लघु । पक्वं पित्तप्रमेहासक्षेपघ्नं सधुरं गुरु ॥ भा. भास्व. । अस्त्रीणं लघु संयाहि क्षिणं पित्तापिवर्धनं । आमं कषायं संयाहि तिन्दुं वातप्रकोपनम् ॥ सु. सु. ४६. च । “तिन्दुकामं कषायं स्यात् संयाहि वातकृष्ण- रं । पक्वसु सधुरं क्षिणं दुर्धनं श्लेष्मलं गुरु ॥” रा. नि. व. ११ । (Diospyros melanoxylon.) Ebony tree. काकतिन्दुके । तिन्दुक- भेदे । केंद्र, आवगुण । हिं केन्द, तेन्दु । तें तुमि, तुमिक । ता. तुम्बि । कुचेलके । तिस्त्रिशे । केंद्रुण । वै. नि. व. । क्ली । कर्वे, १ ती. । प. म. १ ख. ।

तिन्दुकाकतिफलः । पुं । वीपानरखर्खरी-
तिन्दुकामफलः । } उवे । पि० उथेजुर ।
वै. नि. च. । [लघु वीज ।

तिन्दुकास्थि । क्ली । तिन्दुकबीजे । केंद्र क-
तिन्दुकिः । स्त्री । तिन्दुकवले । श. र. ।

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवतं कोलताया । औ०-
मोड़ । रा. नि. व. १ । [ह । र. मा. । श. र. ।

तिन्दुकी (इन्) । पुं । तिन्दुकवले । गाव गी-

तिन्दुजः (का) । पुं । लोघवले । प. म. । च.
द. परिणामशुले ।

तिन्दुलः । पुं । तिन्दुकवले । श. र. ।

तिन्दुवीजम् । क्ली । केवुकबीजे । केंडे तौ-
ख । र. चि. क्रमि. चि. ।

तिमिः । पुं । सागरजमहामक्षेप । तिमि माह ।
गुणाः—“सामुद्रा गुरवः क्षिण्य सधुरा नातिपि-
चलाः । उष्ण वातहरा ठण्डा वर्षस्थाः श्लेष्मवर्ध-
नाः । बलावहा विशिष्य सांसाश्रित्वास्तुद्रजाः ॥”
सु. सु. ४६. च. ।

तिमिङ्गिलः । पुं । सागरजे तिमितोऽपि म-
हति मक्षेप । अयन्तिष्ठिभलकः तङ्गुण्य । वम. ।

तिमिङ्गिलगिलः । पुं । राववमक्षेप । अयं

तिमिङ्गिलभलकः । प्राशव वीरग्रीण । वै. च. ।

तिमिरः (रोगः) । पुं, क्ली । लिङ्गनाशप-
रनामधेये नेत्ररोगविशेषे । आँठकाँण । हिं व-
जला । तच्च षड्विधं वातपित्तकफरक्तसंसर्गसन्निपा-
तभेदेन । निदानादि यथा—दीर्घाश्चतुर्थपटलस्य-
श्रित्य तिमिरमुत्पादयन्ति । तेन साकल्येन दृष्टि-
रधी भवति । गाढे च तस्मिन् तेजःपदार्थमपि न
दृश्यते । “तिमिरास्थः स वै दीर्घाश्चतुर्थपटलं म-
तः । कण्ड्वि सर्ज्यती दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम् ।
अस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे मज्जागर्दे । चन्द्रा-
दित्यौ समलबाधनारीये च विद्युतं । निष्कलानि
च तेजांसि भाजिष्यन्त्य पश्यति ॥ शिरानुसारि-
णि मले प्रथमं पटलं त्रिते । अत्यक्तभीचते रुपं
व्यक्तमयनिमित्ततः । प्रामे द्वितीयं पटलममृतम-
पि पश्यति । भूतानु यन्नादासन्नं दूरं पृच्छाच नेत्र-
ते । दूरानि कक्षां रुपच विपर्ययासीन मन्यते । दी-
र्घे मण्डलसंस्थानि मण्डलानीव पश्यति । द्विषेकदृ-
ष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधास्थिते । दृष्टेरन्ध्रान्नरगतं
क्रूरदृष्टविपर्ययम् । गानिकस्थमधः संस्थे दूरं
नोपरिस्थितं । पात्रे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिरास्थौ
ऽयमामयः ॥” वातजे यथा—“...वाते तु सङ्घ-
चयति दृक्शिरा । दृक्स्थलं विश्रित्यो गम्भीर
दृगधी म्रुता ॥” पित्तजे यथा—“पित्तजे तिमि
विद्युत्स्थयोतीयोतदीपितम् । शिखितित्तिर्न
क्लामं प्रायो नीलच पश्यति ॥” कफजे य-
“कफेन तिमिरे प्रायः क्षिणं जेतश्च पश्यति ।
हेन्दुकन्दकुसुमैः कुसुदैरिव चाचितम् । रक्तेन र-
मिरे रक्तं तमोभूतश्च पश्यति । संसर्गसन्निपा-
विद्यास्तुतीर्णलक्षणम् ॥” वा. उ. १२५. । अत्र
नेत्ररोगविशेषे । आँठ्ठा । लक्षणं—“कदाचि
चते रुपं कदाचिच्च न वीक्ष्यते । तिमिरं तं
जानीयात् लिङ्गनामेन दृष्टिमान् ॥” अ. द. १०
लौहकृष्टे । तास्ते । तिका. । [चि. विषतिन्दुकं
तिमिरा । स्त्री । हरिद्रायां । भेष. वात
तिमिरिः । पुं । मज्जभेदे । वै. नि. च. ।
तिमिरी (इन्) । पुं । रज्जुगोपकौटे । वै.
तिमिषः । पुं । कुष्माण्डलतायां । तु
गाह । तिका. । साम्यकर्कटिकायां । नि
तरन्मुजलतायां, नाटाय । हारा. ।

तिमी । स्त्री । तिमिरस्य । विरूपकीर्षः ।
 तिमिरकः । पुं । नखरञ्जकश्चे । (महेति
 ग्राह । प.सु. ।
 तिमरथी । स्त्री । पशुपत्तिस्त्रियाम् । ग्राहि ।
 तिरिजिह्विकः । पुं । पारिजातवृक्षे । पा-
 न्त्र । वै.निघ. ।
 तिरिटः । पुं । इच्छुष्ये । वै.निघ. ।
 तिरिटिः । पुं । इच्छुष्ये । ग.भा. ।
 तिरिणीकण्टः । पुं । पारिजातवृक्षे । पा-
 न्त्र । वै.निघ. ।
 तिरिमः (रियः) । पुं । शालिधान्यभेदे ।
 गुणाः । मधुरः स्निग्धः शीतलः दाहपित्तघ्नः त्रि-
 दोषघ्नः कृष्यः पथ्यश्च । रा.नि.व.१६ ।
 तिरीटः । पुं. स्त्री । लोघवृक्षे । प.सु. । रा.नि-
 व.६ । भैष.नेत्ररो.चि. ।
 तिरीटकः । पुं । पट्टिकालीधे । सि.धो.रक्ता-
 ग्रः.चि. । भा.स.४भ. । [यमभेदे । वै.निघ. ।
 तिरीपशालिः । पुं । मासत्रयपक्षे शालिधा-
 तिर्यक् । पुं । चक्षुष्याती । पात्रा । पचि-
 जाती । वै.निघ. ।
 तिर्यक्पातनम् । स्त्री । पारदस्य पातन-
 क्रियाविशेषे । तत्पातनविधिः—“घटे रसं विनि-
 दिय सजलं घटमन्यकम् । तिर्यक्षुलं द्वयोः कृत्वा
 तन्मुखं राधयेत् सुधीः । रसाधो ज्वालयेदग्निं या-
 वत् सूतीजलं विशेत् । तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धे-
 नागार्जुनादिभिः ॥” र.सा.सं. ।
 तिर्यक्फला । स्त्री । जलकालतायाम् । औ०-
 मोड़ । रा.नि.व.१ । [See भद्रम् ।
 तिर्यक्चिसम् । स्त्री । अस्त्रिमङ्गविशेषे ।
 तिर्यगगतः । जि । सन्निस्थानं त्यक्त्वा वक्रं गते ।
 भा.स.१भ.भद्र.चि. ।
 तिर्यगा । स्त्री । पूतनौशाके । भूदिना । प.सु. ।
 तिर्यगामी (इन्) । पुं । कर्कटे । वै.निघ. ।
 तिर्यग्यन्त्रम् । स्त्री । पारदस्य तिर्यक्पात-
 नार्थं यन्त्रविशेषे । “अधःपाते त्वधीभाण्डे त्रिभा-
 गजलपूरिते । तीयमन्यैर्भाण्डस्य तद्भाण्डयोर्द्वि-

स्तं । विपेटं ज्वालयेदग्निं तथीपरि च गीमयैः ।
 तिर्यकुतश्च तद्वर्त्तं तिर्यग्यन्त्रमुदीरितम् ॥” र.स.
 चि. ।

तिर्यग्यवोदरम् । स्त्री । यवधान्ये । वै.निघ. ।

तिर्यग्यानः । पुं । कर्कटे । चिका. ।

तिलः (कः) । पुं, स्त्री । (Sesamum Ind-
 dicum.) स्वनामस्मात्तद्वृक्षे । तिष्ठ ग्राह ।
 प.सु. । हिं मिठातिल । मं तिल । कं एलु । तं
 गुञ्जुलु, मधिनूने गुञ्जुलु । ता. वाज्जिमेय । फा.
 कुश्रद । दा. वारिक तिल । श्वेतकण्ठारक्तवन्महेदेन
 चतुर्धा । सा.गुणाः—स्निग्धः वर्णवलाग्निहृदिकरः
 सन्धघ्नः वातघ्नः गुरुः उष्णः पित्तकरः सूत्रलाघ-
 वकरः त्रये हितः पथ्यः । संयाही मधुरः
 कषायः तिक्तः कटुविपाकः प्रथ्यतमश्च । इति
 कणतिलगुणाः । सितः अयगुणदः । रा.नि.व.
 १६ । “कणः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सि-
 तः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तत्रैः रक्तादयस्ति-
 लाः ॥” भा.पू.१भ.धान्यव. । “तिलो विपाके म-
 धुरी बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपनपथ्य उक्तः । इ-
 ल्योऽग्निमिधाजननो वरेण्यो मूत्रस्य दोषाहरणो
 गुरुश्च । तिलेषु सर्वैर्वसितः प्रधानो मध्यः सितो
 हीनतरास्तथान्ये ॥” अ.वि.१५अ. । तत्काकगुणाः
 —“वातलं कटु तिक्तास्त्रिमधोमार्गप्रवर्धकम् ।”
 च.सू.२७अ. । (कः) लोघवृक्षे । (ग्राह ग्राह ।
 रा.नि.व.६ । मरुवकवृक्षे । मरुशां शूद्रात् ग्राह ।
 गुणाः—मधुरः शीतः वातपित्तकफघ्नः बलपुष्टि-
 करः हृद्यः लघुः मीहीहृदिकरश्च । रा.नि.व.१० ।
 कटुपाकः उष्णः रसायनः कफकुष्ठकृमिघ्नः वक्षि-
 दन्तसुखरीगन्धश्च । भा. । केतकीवृक्षे । गुडूच्याम् ।
 सुषय्याम् । उटच्छ । रा.नि.व.२१ । सूत्राग्ने ।
 अश्वविशेषे । मे. । तिलकालकरीगे । अम. ।
 (कम्) स्त्री । सीवर्षलवण्ये । रा.नि.व.६ । काल-
 लोहे । गुडे । कणतिले । वै.निघ. । सक्तिके ।
 स्त्री । रा.नि.व.१८ । कणसीवर्षलवण्ये । का-
 चलवण्ये । चित्रके । चिका. । [वै.निघ. ।

तिलकटः । पुं । तिलपुष्परिणी । तिलचूर्णे ।

तिलकणः । पुं । मार्जिततिले । भांज । ति-
 ल । च.सू.४अ. ।

तिलकत्वक् । स्त्री । तिलवल्कले । तिष्ठे

ज्ञान । गुणाः—कफश्या लघा पुंस्त्वघ्नी दन्तदीप
हरी कृमिशोफघ्नघ्नी रक्तदीपघ्नी । रा.नि.व.१० ।

तिलकन्दः । पुं । चिपर्णीकन्दे । रा.नि.व.७ ।

तिलकल्कः (जः) । पुं, स्त्री । पीडिततिलपि
स्याके । ति.ल.न.३५ । रा.नि.व.१६ ।

तिलकालकः । पुं । क्षुद्ररोगभेदे । ति.ल.न.

लक्षण—“कृष्णानि तिलसाचाणि नीरुजानि स-
मानि च । वातपित्तकफोद्रेकास्तान् विद्यातिलका-
लकान् ॥” भा.नि. । शूकररोगभेदे । “कृष्णानि
चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च । पातितानि
पचन्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥ कालानि भूला मां
सानि शीथ्यन्ते यस्य देहिनः । सन्निपातसमुत्थानं
तं विद्यातिलकालकम् ॥” सु.नि.१४५ ।

तिलकाश्रयः । पुं । ललाटे । ललाटे । अ-
व्याधैकल्पतरुः ।

तिलकिटम् । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न.
३५ । गुणाः—लेखनं रुचं विष्टम्बि दृष्टिदीप-
करश्च । भा.पू.१४ ।

तिलकी (इन्) । वि । तिलकालकयुक्ते ।

तिलचित्रपत्रकः । पुं । तैलकन्दनामक-
कन्दशाके । रा.नि.व.७ ।

तिलचूर्णम् । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न.३५ ।
गुणाः—मधुरं रुचं रक्तपित्तबलपुष्टिकरश्च । रा-
नि.व.१६ ।

तिलच्छकः । पुं । ईहान्धने । वै.निघ. ।

तिलजम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. ।

तिलजटा । स्त्री । तिलमल्लयाम् । इन्धने-
तत्कायः आशुविषहृत् । वा.उ.२५ ।

तिलजा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । ऐह-
म-
स्तिकषाण विनेष । रा.नि.व.१६ ।

तिलतण्डुलकम् । स्त्री । आलङ्कने । अ.भा. ।

तिलतैलम् । स्त्री । तिलमवतैले । ति.ल.न.
३५ । गुणाः—तीक्ष्णं लघ्वीघ्नं चक्षुष्यं सूक्ष्म-
कफकृत् बलवित्कं कृमिघ्नं स्त्रीतः शोथकं कृश-
स्य धातुपुष्टिकरश्च । वा.तैलक. । केश्यं मधुरं तिक्तं
कषायम् उष्णं तीक्ष्णं बल्यं कफघातजगुल्लर्जरक्त-
क्षुतिहरं कान्तिकरश्च । रा.नि.व.१५ । “कषायानु-

रसं खादु सूक्ष्मसूक्ष्मं व्याधयि च । पित्तकृशातशमनं
श्लेष्मरोगादिवर्जनं । अल्पं रुचिकरं मध्यं कक्षकृ-
विकारनुत् । बल्यं श्मपापघ्नं श्रेष्ठं तिलतैलं विदु-
र्मुधाः । क्षिप्ते भिन्ने च्युते दृष्टे भस्मेऽग्निदाहके.पि
च । वाताभिष्यन्दिष्कुटने चाभ्यङ्गे तिलतैलकम् ।
विषे व्यालघ्नः सपे भेकेऽभ्यङ्गावगाहने । पाने व-
क्षी वलास्ते च तिलतैलं विक्रीयते । तिलतैलं कि-
ञ्चयं स्नानं सर्वरोगनिवारणे ॥” अत्रि.१४५ ।

तिलनामा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा-
नि.व.१६ ।

तिलनालभूतिः । स्त्री । तिलनालधारं
ति.ल.न. ३५ । गुणः—अम्लीयः । च द.प.क
चि. । [व.१६

तिलनी । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.नि.

तिलपर्णः । पुं, स्त्री । शीवेष्टे । प्रवन्नाङ्गि-
र्यप । रा.नि.व.१२ ।

तिलपर्ण(क)म् । स्त्री । रक्तचन्दने । भा.
श्रीखण्डचन्दने । त्रै.उ.३५ । रा.नि.व.१२ ।

तिलपर्णिका । स्त्री । श्रीखण्डचन्दने, श्री-
ष्टके । अजगन्नायाम् । रा.नि.व.१२ ।
रक्तचन्दनञ्च । वै.च. ।

तिलपर्णी । स्त्री । रक्तचन्दने । प.सु. ।
निघ.१४.अ.भैरवीगुण्याम् । तिलवासिनीशाली
रा.नि.व.१६ । “तिलनी” नामकशाकस्य
सा.सं.रसमारण्ये । गुणाः—लघुः कफशोथ-
घ्नः । सु.सु.४६५ । चन्दने । वै.निघ. ।

तिलपिष्टम् । स्त्री । तिलपिष्टके । ति-
ल.न. ३५ । कथितं ।

तिलपिष्टः । पुं । त्रैतिलकञ्च । अ-
ति.ल. निष्कलतिलञ्च । अम. । वन्यति
कटितिल । वै.निघ. । [न. प.३

तिलपिण्डी । स्त्री । तिलकल्के । ति.ल.न. ३५

तिलपिष्टकम् । स्त्री । पल्ले, कुटित-
कृतपिष्टके । ति.ल.न. ३५, ति.ल.न. ३५ । गु-
—“पल्लस्यु समाल्पतं सैचवं तिलपिष्टक-
पल्लं मलकञ्च वातघ्नं कफपित्तकृत् । हं
गुरु बल्यश्च क्षिप्तं सूत्रनिवर्णकम् ॥” भा. ।

तिलपुष्पकः । पुं । विभीतकञ्च । वै.नि.

तिलपेजः । पुं । तिलपिञ्जे । तिले तिले,
निष्कल तिले । वै.निघ. । [नि.व.१० ।]

तिलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवत् । रा.

तिलमेदः । पुं । खाससवत् । पेशु ग्राह् ।
वै.निघ. । [विष्णु. ।]

तिलमयूरः । पुं । पत्तिमेदः । तिले गयूर ।

तिलमोदकः । पुं । तिललड्डुके । वै.निघ. ।

तिलरसः । पुं । तिलतेले । वै.निघ. ।

तिलवाप्तिनी (सी) । स्त्री, पुं । खनामख्या
तशालिधान्यविशेषे । ऐश्वर्यशुक्ल शश्विद्वत् ।
गुणाः - पित्तकफघ्नी खिन्वा कासघ्नासहृदा शीघ्र-
पाककारी लघुः हृद्या शुक्रवर्धना महागुणा पाण्डु
श्लामवातेषु प्रशस्ता च । रा.नि.व.१६ ।

तिलशालिः । पुं, स्त्री । तिलवासिशाली ।
रा.नि.व.१६ । [प.सु. ।]

तिलथाणा । स्त्री । कृषरायाम् । विश्वम् ।

तिलसम्भवम् । स्त्री । तैले । वै.निघ. ।

तिलस्नेहः । पुं । तिलतेले । (शब्दकल्पतरुः) ।

तिलाङ्कितदलः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.
व.७ ।

तिलापत्त्या । स्त्री । कृषज्जीरके । श.च. ।

तिलिप्तः । पुं । गीनाससर्पे । अम. ।

तिलोदनम् । स्त्री । तिलाग्ने । हारा. ।

तिल्यम् । स्त्री । तिलवेने । रा.नि.व.२ ।

तिल्लः (स्वः) (कः) । पुं । मरुवकवत् । ग-
क्रमा कुलेन ग्राह् । र.मा. । रोषवत् । अम. ।
श्वेतरोधे । रक्तरोधे । अ.टी.समुत्ति.खा. । रोधा-
कारे हृदयने रक्तवैरिणिकवत् । सु.सु.२८७.
श्यामादिः ड. । वा.सु.१५५. । स्वल्परोधे । सु.सु.
२८५. । अघः संशमने । इक्षुदीवत् । वै.निघ.वि-
षमज्व.कोलादिघृते ।

तिल्लकंतरः । पुं । लोषवत् । वै.निघ. ।

तिल्लनी । स्त्री । कर्णक्षोटायायाम् । कर्णशि-
ङ्गा । वै.निघ. ।

तिथः (कः) । पुं । पौषमासे । श.र. । आम-
लकवत् । असनवत् । वै.निघ. ।

तिथपुष्पा (फला) । स्त्री । आमलकौष्ठे ।
श.च. । अम. ।

तिथ्या । स्त्री । आमलकौष्ठे । श.र. ।

तिस्ना । स्त्री । शङ्खपृथ्वीलतायाम् । वै.निघ. ।

तिह्वा(न्) । पुं । तल्लुले । चि. रीगिणि । उषा. ।

तीरः । पुं, स्त्री । वङ्गे । म. ।

तीरणः । पुं । करञ्जिकायाम् । वै.निघ. ।

तीर्णपदी । स्त्री । मुषलीकन्दे । तालश्री ।
श.च. ।

तीर्थम् । स्त्री । स्त्रीरजसि । म. । यीनी । हे.
च. । अग्नौ । निदाने । उषा. । स्त्री । कदलीठ-
चे । रा.नि.व.११ ।

तीर्थवाकः । पुं । केशे । हे.च. । [व.१६ ।]

तीर्थसेवी इन्) । पुं । वक्त्रपक्षि । रा.नि.

तीव्रम् । स्त्री । लीडे । तीक्ष्णलीडे । रा.नि.व.
१२ । वङ्गे । उषा. । चि. तीक्ष्णे । कटुनि । वि-
का. । [वृत्ता. ७७. । रा.नि.व.७ ।]

तीव्रकन्दः । पुं । गुरणे । ७७. । कटुगुरणे ।

तीव्रगन्धा । स्त्री । यमानाम् । रा.नि.व.६ ।

तीव्रज्वाला । स्त्री । घातकौष्ठे । रा.नि.व.६ ।

तीव्रवेदना । स्त्री । अतिवेदनायाम् ।

तीव्रसन्तापः । पुं । श्वेनपक्षिणि । वाङ्ग पा-
थी । वै.निघ. ।

तीव्रा । स्त्री । महाज्योतिष्मतीलतायाम् । वङ्ग
लताकुण्डे । तरटीवत् । तुलसीवत् । रा.नि.
व.६।८।१० । घातकौष्ठे । पाण्डुशिशपायाम् । वै.
निघ. । गङ्गद्वार्यायाम् । राजिकायाम् । प्राई ।
कटुकाम् । म. ।

तीक्ष्णः । पुं । कृषसर्पे । विषे । अम. । तिक्त-
तायाम् । यवचारे । चापकामूलके । रचनधूमपा-
नविशेषे । तत्र धूमनाडी २४ अक्षुष्यः, धूपद्रव्याणि
च तीक्ष्णानि भाव्यानि । शङ्खकौष्ठे । श्वेतशिर्यी ।
क्षिप्त्वा । श्वेतमरुवत् । कृष्णशिशपायां । पुंरीये
वै.निघ. । सितदर्भे । कुन्दुरी । कुम्भकृष्णाटी.
रा.नि.व.८।१२ । स्त्री । अतिकालवत् । तीक्ष्ण-
मुनि । हीरकादी । खर्परघाती । वै.निघ. । लै

क्षी । लीङ् । प.सु. । तीक्ष्णलीङ् । र.मा. । लवणं । सुक्ते । मे. । मरिचि । वै.निघ.२३. अतिसा.चि. द्विदाभ्यादिः । चविकायां । रा.नि.व.६. मूलके । अम. । वि. तीक्ष्णभूयिष्ठे । तदाश्वद्रव्यं पित्त- करं वातकफघ्नं लेखनघ्नं । सु. । [नि.व.१६ ।

तीक्ष्णकः । पुं । सिद्धये । अथ गत्रिषा । रा.

तीक्ष्णकण्टः (कः) । पुं । यासङ्घे । कृष्ण- द्रवणता । रा.नि.व.४ । इन्द्रदीहवे । करीरहवे । वर्वरकहवे । रा.नि.व.८ । धसूरहवे । जटा । कुहाहवे । वै.निघ. । क्ली. धसूरफली ।

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कयारीहवे । रा.नि. व.८ । फणवयौहवे । फणिमनसा । वै.निघ. ।

तीक्ष्णकन्दः । पुं । पलाण्डौ । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णकल्कः । पुं । रिवनाख्यधूमपानकल्के । स च चूषणादिः । भा. । कुलम्बहवे । ताश्म- फण, नेपाणि धन । रा.नि.व.६ ।

तीक्ष्णकीलः (कः) । पुं । अककैर । शुक्लम- दमहवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धः (कः) । पुं । पलाण्डौ । भैरवी- वचायां । शोभास्नहवे । गन्धतुलस्यां । प.सु. । लवकहवे । (ई०८७) । रा.नि.व.८ । कृष्णशि- यौ । एलायां । कृष्णार्जके । फणिम्भकहवे । वै. निघ. । कुन्दरुखीटौ । शब्दाणवः । महाराजभ- सा.तैले ।

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । सूक्ष्मलायां । र.मा. । श्र- लवचायां । कयारिहवे । रक्तसर्षपे । ब्राह्मे । रा. नि.व.६।८।११ । वचायां । मे. । भा.म.४३. लुदरी- वि. । जीवन्त्याम् । श.च. । श्वेतजीरके । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगन्धोग्रा । स्त्री । शुक्लवचायां । वै.निघ. ।

तीक्ष्णगुणकर्म । स्त्री । तीक्ष्णद्रव्यगुणक्रिया- याम् । तत् दाहपाककरं खावणं शृङ्गं च । सु. ।

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिपल्याम् । प.सु. । रा.नि.व.६ । भा.पू.१३. ।

तीक्ष्णतण्डुः । पुं । पीलुहवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णतैलम् । स्त्री । मये । सर्जरसे । कुडी- चीरे । श.र. । ज्योतिषतैले । लताफट्कोत्र- तैल । र.स.र. ।

तीक्ष्णत्वक् । पुं । तुम्बुरी । नेपाणि धन । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदंष्ट्रः (कः) । पुं । व्याघ्रि, चित्रकव्या- भि । रा.नि.व.१८ । [लहवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णदग्धा । स्त्री । कीडणे ख्याते यावना-

तीक्ष्णद्रुः । पुं । पीलुहवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपत्रः । पुं । कुमरिचि । लङ्काग्रतिष्ठ । प.सु. । तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११ । रक्तेशी । इ- द्रुदीहवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णपुष्पम् (ध्या) । स्त्री । लवङ्गे । रा. नि.व.१२ । (पा) श्वेतकेतकीहवे । रा.नि.व.१० ।

तीक्ष्णप्रियः । पुं । यवे । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफलः । पुं । तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११ । क्ली । जैजः फली । वै.निघ. ।

तीक्ष्णफला । स्त्री । राजसर्षपे । कान गत्रि- षा । रा.नि.व.१६ ।

तीक्ष्णमञ्जरी । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । पानेन ग्राह्य । वै.निघ. ।

तीक्ष्णमूलः । पुं । कुलम्बमहवे । रा.नि.व.६ । शिमुहवे । गजिने ग्राह्य । रा.नि.व.७ ।

तीक्ष्णरसः । पुं । यवचारे । र.मा. ।

तीक्ष्णलीहम् । स्त्री । रक्तलीङ् । इत्यात, विदरीति भाषा । गुणाः — रुचम् । उष्णं तिक्तं वा- तपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलघ्नं सुष्णाधिकगुणघ्नं । रा. नि.व.१२ ।

तीक्ष्णवल्कः । पुं । तुम्बुरहवे । रा.नि.व.११ ।

तीक्ष्णवृक्षः । पुं । पीलुहवे । वा.टी.हिमा, अरण्य । सु.१५५. श्यामादिः ।

तीक्ष्णशूकः । पुं । यवे । प.सु. । रा.नि.व.१५ ।

तीक्ष्णसारः । पुं । मधूकहवे । गडेन ग्राह्य । कृष्णशिशपायाम् । घण्टापाटलायाम् । घण्टापा- टला । लीङ् । वै.निघ. । स्त्री । कृष्णशिशपायां । कान निष्ठ वा अङ्कुर । रा.नि.व.८ ।

तीक्ष्णा । स्त्री । अत्यल्पखाम् । वचायाम् । सर्पकङ्कालिकालतायाम् । प.सु. । चविकायाम् । रा.नि.व.६ । महाज्योतिषतैलतायाम् । मृता-

टुकी । कपिकल्ली । आनाकुमी । रा.नि.व.३ ।
हिक्रियाम् । ई.८८७ । वै.निघ. ।

तीक्ष्णानिः । पुं । जाठराग्न्यन्तमे अग्नौ ।
पाठक अग्निविदेश्य । "मांवातिमावाप्यशिता
तीक्ष्णानिः पच्यते सुखं । अतएव हि केनापि म-
तलीक्ष्णाग्रिबन्धनः ॥" भा. । See अग्निः ।

तीक्ष्णायसम् । स्त्री । तीक्ष्णलौहे । तिथिं वा
हेप्ता९ । रा.नि.व.११ ।

तुका(गा)चीरी । स्त्री । वंशलोचनायाम् ।
ह.च. । रा.नि.व.६ । च.द.यञ्.चि.सितीपला-
दिचूर्णे ।

तुगा (ख्या) । स्त्री । वंशलोचनायाम् । वंश-
लोचन । रा.नि.व.६ । च.द.सि.यो.स्व.मे.चि. ।
वा.सू.१५५. ।

तुङ्गः । पुं । पुत्रागवले । पुत्रागं गाह् । र.मा.।
च.सू.४५. । वृद्धदारकवले । सु.कल्प.८५. । नारि-
केलवले । भा. । गण्डके । ग.७.३ । रा.नि.व.१६ ।
पद्मकेसरी । वै.निघ. । वि. उभे । प्रधाने । उभे ।

तुङ्गकः । पुं । पुत्रागवले । श.र. । वृद्धदारक-
वले । पद्मकेसरी । वै.निघ. ।

तुङ्गकेशरः । पुं । पुत्रागवले । प.सू. ।

तुङ्गभद्रा । स्त्री । दक्षिणदेशप्रसिद्धनद्यां । त-
ज्जलं क्षिप्तं निर्मलं खादु गुरु कण्डूपित्तजनकं
साम्प्र पथ्यकरञ्च । रा.नि.व.१४ ।

तुङ्गवृक्षः । पुं । नारिकेलवले । वै.निघ. ।

तुङ्गस्कन्धफलः । पुं । नारिकेलवले । भा.च-
वर्गे ।

तुङ्गा । स्त्री । वंशलोचनायाम् । रा.नि.व.६ ।
वै.निघ. ५.सा.चि.वृद्धवृद्धादिचूर्णे । श्रुतीवले ।
रा.नि.व.८ । अत्यशमीवले । च.वि.८५. ।

तुङ्गाचीरी । स्त्री । वंशलोचनायाम् । वै.निघ. ।

तुङ्गिनी । स्त्री । सहायतायाम् । रा.नि.व.४ ।

तुङ्गी । स्त्री । कण्डूस्त्रोटायां । काण्डिड । वै.
निघ. । वनतुलसां । हरिद्रायाम् । मे. ।

तुङ्गीनसः । पुं । प्रायनाशककौटविशेषे । सु.
कल्प.८५. ।

तुच्छम् । स्त्री । पुलाकले, तुषे । ड्रवि. उणा.।

तुच्छद्रुः । पुं । एरुवृक्षे । श.च. ।

तुच्छधान्यकम् । स्त्री । नीवारधान्ये । उडि
धान । पुलाके । आण्ड । र.मा. ।

तुच्छा । स्त्री । नीलीवले । तुल्यके । भा. ।

तुटुमः । पुं । सूषके । त्रिका. ।

तुड्डी । स्त्री । पादकां । अरहर । र.मा. ।

तुणः (णिः) कः । पुं । नन्दिवले । तुण गा-
ह् । च.टी.खा. ।

तुण्डम् । स्त्री । मुखे । रा.नि.व.१८ ।

तुण्डकी । स्त्री । करञ्चवृक्षां । वै.निघ. ।

तुण्ड(ण्ड)केरिः (रिका) (री) । स्त्री,
पुं । कार्पाश्याम् । कार्पाशं गाह् । विम्बिकायां ।
तेलाकूटा । च.टी.खा. । रा.नि.व.४ । वनका-
पांसीफले । (कः, का) तन्नामकतालुरोगविशेषे,
शिग्रोर्गलरोगभेदे । लक्षणम्—“श्लेष्मः स्थूलसो-
ददाहप्रपाको श्लेष्माद्यभ्यां कौर्मिता तुण्डके-
री ।” भा. । सु. । “इतुसम्याश्रितः कण्ठे कार्पा-
सीफलसन्निभः । पिच्छिलो मन्दरुक् शोफः कठि-
नलुण्डकेरिकः ॥” वा.उ.११५. । वायव्यकौट-
विशेषे । तद्वटु वातजन्यरोगा भवन्ति । सु.कल्प.
८५. ।

तुण्डाहतदण्डकम् । स्त्री । अदंष्ट्राहतदंशे ।
होत्वान । “यच्च लालापरिकेदमात्रं गावे प्रह-
स्यते । न तु दंष्ट्राकृती दंशः तत्तुण्डाहतमादिशे-
त् ॥” वा.उ.१६५. ।

तुण्डिः (ण्डी) । पुं, स्त्री । मुखे । पक्षिचक्षी ।
पाथीर ठौटि । उणा. । स्त्री । शिशिर्नाभिगण्ड-
रोगे । गौड़ । लक्षणं यथा—“वातेनाभ्यापिता
नाभिः स्रक्वा तुण्डिच्यते ॥” भा. । सु.शा.१०
अ. । नाभी । श.र. । अरुणविम्बिकायाम् । रा.
नि.व.११ । देवधान्ये । वै.निघ. ।

तुण्डिका । स्त्री । पीलुपण्याम् । रा.नि.व.११ ।
विम्बिकायाम् । तेलाकूटा । नाभी । श.र. ।
कार्पाश्याम् । काकजवायाम् । कुन्दुवृक्षतायाम् ।
कून्तुकौ । वै.निघ. ।

तुण्डिकेरि(री)फला । स्त्री । कुन्दुवृक्षता-
याम्, मधुरविम्ब्याम् । कून्तुकौ । वै.निघ. ।

तुण्डिकेरफला । स्त्री । तन्नामगलरीववि-
शेष । वै.निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकायां । अ.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । त्रि । पुष्टे । अष्टमाभियुक्ते ।
अम. ।

तुल्य(क)म् । स्त्री । Sulphate of copper.
तामसोपधाती खनामख्यातपण्डद्रव्ये । ऊँ ति-
शा । र.मा. । तुल्यं द्विविधं मयूरं खर्परीतुल्यञ्च ।
गुणाः — “तुल्यं कटु कषायीष्णं श्वित्रनेत्रामयप-
हं । विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । ख-
र्परी कटुका तित्ता चक्षुष्या च रसायनी । लम्बो-
पशमनौ रुच्या दीप्या पुष्टिवर्धनी ॥” रा.नि.व.
११. “तुल्यं ताम्रोपधातुहिं किञ्चित्तामेध तद्वेत् ।
किञ्चित्तामेधं तद्धातुं वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥”
भा.पू.१भ. । खर्पं निर्मलं लघु मेदकं कृमिकण्डू-
कुष्ठकफपित्तघ्नम् । राज. । “गन्धकेन पचेत्तुल्यं
तुल्यार्द्धेनार्द्धयामकं । वान्तिकारकी यदा न सः तदा
शुद्धिं विनिर्द्दिशेत् ॥” इति शुद्धिः । सा.कौ. ।
अन्यत्र — “विष्टया मर्हयेत्तुल्यं माज्जीरककपीत-
यीः । दशांशं टङ्गणं दत्त्वा पचेत्क्षुद्रपुष्टे ततः । पुष्टं
दध्ना पुट्टव्रीटैः दिधं तुल्यविशुद्धये ॥” भा. । कचि
मरसाञ्जने । उष्णा. ।

तुल्यखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां ।
थापत्र । वै.निघ. । [निघ. ।

तुल्यनी । स्त्री । एलायां । शिवलिङ्गिन्यां । वै.

तुल्या । स्त्री । नीलीरुहवे, महानील्यां । रा.नि.
व.४ । चट्रेलायां । अम. ।

तुल्याञ्जनम् । स्त्री । तुल्ये । अम. ।

तुम्बुभः । पुं । सर्वपहवे । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । स्त्री । उदरे । रा.नि.व.१८ । [त्रिका. ।

तुन्दः । पुं । खविरि । रा.नि.व.१० । नाभौ ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.
च. । त्रिका. । [अ.टी.र. ।

तुन्दपरिमार्जः (सृजः) । त्रि । अलसे ।

तुन्दि । स्त्री । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभौ ।
त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिका । स्त्री । पण्डितमात्रे । स्त्री । नाभौ ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभौ । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिभः (लः) । त्रि । इष्टपुष्टे । ऊँ ङो ।

तुन्दिलफला । स्त्री । चपुषीलतायाम् । रा.
नि.व.७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभौ । श.र. ।

तुन्नः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.)
वृक्षविशेषे, तृणीरुहवे । तुन्नं गाह्य । हिं महा-
निम्, तुन्नं उन्नं महालिम्बु । पं. द्रावी. । अ.म. ।
त्रि । पीडिते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूष्यामलक्याम् । वै.
निघ. । [पु. सु.शा.५अ. ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्निदेशे-

तुभः । पुं । वर्करि । त्रिका. छात्रल. । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । विभीतकहवे । मे. । [श.र. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाव्याम् । लाडे । प.सु. ।

तुम्बकम् । स्त्री । धन्याके । धनिश्री । कन्दर्पसा.
तैले । [निघ. ।

तुम्बरः । पुं । तुम्बुरी । नेत्राणि शृणु । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । तित्तुम्ब्याम् ।
वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बिः । स्त्री । तित्तुम्ब्याम् । अलाव्याम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.१ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् । रा.नि.व.१ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाव्याम् । प.सु. । कटुतुम्बां ।
ति९लाडे । भा. । पुं (इन्) । सरलरुहवे । रा.नि.
व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । स्त्री । गलगण्डाधिकारि तैलम् ।
कटुतैलं ४ श. पुराणतित्तालावूरसः १६ श. ।
कल्पायं — विडङ्गं यवचारः सेम्बवं वचा राक्षा
चित्रकमूलं त्रिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तोः ।
मेघ. । च.द. । [हारा. ।

तुम्बीपुष्पम् । स्त्री । अलावुपुष्पे । लतामूले ।

तुम्बुकः । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । लाडे । इडड-
चन्दः ।

तुम्बुरः (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरहवे । र.मा. ।
आर्द्रधान्यके । त्रिका. । कुकुरस्त्रियां । मे. ।

तुम्बुलः । पुं, स्त्री । (Xanthoxylón alatum. Syn. Z. hostile.) खनामख्यातफल-
वृक्षविशेष । तेजवलेन गांछ, नेपालि धने,
तुलूल फल । हिं तेजबल. तुम्बु. मं तेन्दु ।
कं तुम्बु. तत्फलं सरिचवत् । च.पु.१७. । ए-
ब्रह्मावे धान्यकं याद्यम् । गुणाः—मधुरः तिक्तः
कटूष्णः वातकफघ्नः शूलगुल्मीदराभ्रान्नामिघ्नः शं-
प्रिदीपनश्च । रा.नि.व.११ । “तुम्बुलं प्रथितं तिक्तं
कटुं पाकेऽपि तत्कटुं । क्लीषां दीपनं तीक्ष्णं ह-
र्षं लघुं विद्राहि च । वातश्लेष्मादिकर्षोष्ठशिरो-
रुग्गुरुताक्रमन् ॥” भा. ।

तुर(गङ्ग)गन्धा । स्त्री । अन्नगन्धायां । प.सु. ।

तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी । स्त्री । महिष्यां ।
रा.नि.व.१६ । वै.निघ. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिका । स्त्री । अन्नगन्धामूले । च.द.वा.
व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अन्नगन्धायाम् । मद.व.१ ।
घोष्यायां । शैत्राकूल । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अन्नारीहे । हे.च. । स्त्री ।
अन्नगन्धायां । घोष्यायां । रा.नि.व.४८ । अन्नगं ।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोडके । अम. । चिचि ।
श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.मा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करबीरवृक्षे ।
र.मा. । वै.निघ. १५. विषमज्ज.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ह्वा) (ङ्गी) । स्त्री । अन्नगन्धायां ।
वै.निघ. । मद.व.१ । प.सु. । घोष्यायाम् । घो-
ष्ठावदत्र । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । देश-
ताड । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुरष्कः । पुं । शिङ्गके । शिलाद्रस । प.सु. ।
स.सु.१८८. । वा.टी.हिमा. । अरुणंशु कृचिमनि-
यंसविशेषमाह । वै.निघ. श्वापरीनारायणतैले ।
च.द.वा.व्या.चि. १८३. शतिकुलकाराजप्रसारणीतै-
ले । तद्देशीयाश्च । ज.द.६७. । चण्डापाटलहमे ।

वर्ष्ठापाकल गांछ । श्रीवासी । अर्पिन तेजैर
गांछ । प्राथक्कि । चिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.)
Holy basil. खनामख्यातवृक्षरूपे । तुलसी
गांछ । हिं वरष्ठा, तुलसी । मं तुलसीचिभाड ।
तं क्रुष्ण, गग्गेरवेदु, इतुलसी, तुलसीवेदु । ता.
तुलसी । हा. तुलसी । वम. तुलस । अन्या—
(O. gratissimum.) रामतुलसी । हिं रा-
मतुलसी । तं निम्नतुलसी । ता. एलुमिच्छन्तो-
लसी । दा. रामतुलसी । अपरा—(Ocimum
Basilicum.) See विश्वतुलसी । चद्रपतुल-
सी-गन्धतुलसी-कृष्णतुलसी-विल(त्र)गन्धतुलसी-श्वे-
ततुलसी वर्ध्नीतुलस इति यथेदा तुलसी । सा.
गुणाः—कटुः तिक्तोष्ण वातश्लेष्माग्नी मुरभिः क्रि-
मिघ्नी भूतघ्नी कृष्ण वातशान्तिकरी । “तुलसी
उभया च कासवातक्रमविभूतापह्वादिषी यू-
ता ।” इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० ।
“तुलसी कटुका तिक्ता उद्योषा दाहपित्तघ्न ।
दीपनी कुष्ठकृच्छासपार्श्वकफवातजित् ॥” श्वेत-
कृष्णगुणाः—“शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या
प्रकीर्तिता ।” भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । स्त्री । इक्ष्वालीशप-
त्रे । वै.निघ. । [गौ. र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्ध्नीयाम् । वावूहे तुल-
तुला । स्त्री । ४०० तोलकपरिमाणे, पलशत-
मानि । तुलामानि । निष्कि. मी. सादृश्ये । चिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणमेदं ।
अर्जुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै.निघ. ।

तुलाबीजम् । स्त्री । गुडायाम् । चिका. ।

तुलिका । स्त्री । हायुजिकापत्रिणि । ध्वज-
पाशौ । चिका. । [वायां । च.सु.१७. ।

तुल्यार्भता । स्त्री । एकसामान्यरूपायां तुल्यो-
त्पन्नः (कः) । पुं । तुल्यवदनालि । लाल कर्ण
जनत्र । रा.नि.व.१६ । आदक्याम् । अरुहश्च ।
(कः) कुपान्यमेदं । “पत्रैश्च केशराकारैः कला-
सदृशैः फलेः । उच्छसुवरको नाम पश्चिमार्धवती-
रजः ॥ शारङ्करं तीव्रकं कषायं कटुपाकि च ।
उच्छमिज्वरानाहमोहोदावर्षनाशनम् ॥” स.सु.१.

तुण्डिकेकफला । स्त्री । तन्नामगलरीत्रवि-
शेषे । वै.निघ. ।

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकाश । च.टी. ।

तुण्डिभः (लः) । वि. पुंटे । ब्रह्मभियुक्ते ।
चम. ।

तुल्य(क)म् । स्त्री । Sulphate of copper.
दासक्षीपधाती खनामख्यातपण्डित्ये । तूँति-
श । र.मा. । तुल्यं द्विविधं मयूरं खर्परीतुल्यञ्च ।
शुभाः —“तुल्यं कटु कषायोष्णं श्विचनेनामयाप-
हं । विषदोषेषु सर्वेषु प्रशस्तं वान्तिकारकं । ख-
र्परी कटुका तिका चक्षुष्या च रसायनी । त्वग्दी-
पशमनी रुक्षा दीप्या पुष्टिवर्धनी ॥” रा.नि.व.
११. “तुल्यं दासोपधातुहिं किञ्चित्तामिषं तद्वेत् ।
किञ्चित्तामयुष्ं तस्यात् वल्यमाणशुष्यञ्च तत् ॥”
भा.पू.१भ. । चारं निम्बलं लघु मेदकं कृमिकण्डू-
जघकफपित्तघ्नम् । राज. । “गन्धकेन पचेत्तुल्यं
तुल्याह्वेनाईयामकं । वान्तिधानी यदा न साः तदा
घृष्टिं विनिर्द्दिशेत् ॥” इति शुद्धिः । सा.कौ. ।
अन्यञ्च—“विष्टया मर्द्दयेत्तुल्यं माज्जोरककपीत-
योः । दशांशं टक्कणं दत्त्वा पचेत्तुल्यपुटे ततः । पुटे
दध्ना पुटकट्टैः देयं तुल्यविष्टञ्चयेत् ॥” भा. । कृत्वि
भरसाधने । उणा. ।

तुल्यखर्परिका (री) । स्त्री । खर्परिकायां ।
थापत्र । वै.निघ. । [निघ. ।

तुल्यनी । स्त्री । एलायां । शिबलिक्रियां । वै.

तुल्या । स्त्री । नीलीवृत्ते, महानील्यां । रा.नि.
व.४ । चट्टेलायां । चम. ।

तुल्यान्ननम् । स्त्री । तुल्ये । चम. ।

तुलुभः । पुं । सर्पपत्रे । भा.पू.१भ.धान्यव. ।

तुन्दम् । स्त्री । उदरे । रा.नि.व.१८ । [त्रिका. ।

तुन्दः । पुं । खविरे । रा.नि.व.२० । नाभी ।

तुन्दकूपिका (पी) । स्त्री । नाभ्याम् । हे.
च. । त्रिका. । [च.टी.र. ।

तुन्दपरिमार्जः (मृजः) । वि. अलसि ।

तुन्दि । स्त्री । उदरे । हे.च. । स्त्री । नाभी ।
त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिकाः । पुं । पृषूदरमातुषे । स्त्री । नाभी ।

तुन्दिकरः । पुं । नाभी । त्रिका. । [श.र. ।

तुन्दिभः (लः) । वि. इष्टपुष्टे । तूँटो ।

तुन्दिलफला । स्त्री । चपुषीलतायाम् । रा.
नि.व.७ ।

तुन्दी । स्त्री । नाभी । श.र. ।

तुन्नः (कः) । पुं । (Cedrela Toona.)
वृक्षविशेषे, तूषीवृत्ते । तून्न गाश्च । हिं मद्या-
निम्, तुन् । उत. महालिम्बु । पं. द्रावी । च.म. ।
वि. पीडिते ।

तुन्नकारिका । स्त्री । भूयामलक्याम् । वै.
निघ. । [पु. सु.शा.३.प. ।

तुन्नसेवनी । स्त्री । शिरःकटीकपालसन्धिदेशे-

तुभः । पुं । बर्करे । व्रीका छागल । वै.निघ. ।

तुमुलः । पुं । विभीतकवृत्ते । मी. । [श.र. ।

तुम्बः (कः) । पुं । अलाव्याम् । लाडे । प.मु. ।

तुम्बकम् । स्त्री । धन्याके । धनिश्री । कन्दर्पसा,
तैले । [निघ. ।

तुम्बकः । पुं । तुम्बरी । (नेपथिनि धमेन । वै.

तुम्बा । स्त्री । अलाव्याम् । प.मु. । त्रिक्ततुम्बायाम् ।
वै.निघ. । [श.र. ।

तुम्बिः । स्त्री । त्रिक्ततुम्बायाम् । अलाव्याम् ।

तुम्बिका । स्त्री । कटुतुम्बायाम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्बायाम् । रा.नि.व.३ ।

तुम्बी । स्त्री । अलाव्याम् । प.मु. । कटुतुम्बायाम् ।

ति२गाडे । भा. । पुं (इन्) । सरलवृत्ते । रा.नि.
व.१२ ।

तुम्बीतैलम् । स्त्री । गलगन्धाधिकारे तैलम् ।

कटुतैलं ४ श. पुराणवित्कालावूरसः १६ श. ।
कल्पाये—विडङ्गं यवचारः सैम्बवं वचा राक्षा
शिवकमूलं चिकटु देवदारु एषां प्रति ८ तीः ।
शेष. । च.द. । [हारा. ।

तुम्बोपुष्पम् । स्त्री । अलावुपुष्पे । लतामुजे ।

तुम्बकः । पुं, स्त्री । अलाव्याम् । लाडे । इडड-
चन्दः ।

तुम्बुरः (री) । पुं, स्त्री । तुम्बुरवृत्ते । र.मा. ।
भार्द्रधान्यके । त्रिका. । कुकुरस्त्रियां । मी. ।

तुलसी: । म, स्त्री । (Xanthoxylon alatum, Syn. Z. hostile.) खनामख्यातफल-वृक्षविशेष । तेजस्वला ग्राह । नेपालि धने, तुलसी फल । हिं तेजस्वला तुलसी । मं तेजस्व । कं तुलसी । तत्फलं मरिचवत् । च.सु.२५. । ए-ब्रह्मवै धान्यकं यावत् । गुणाः—मधुरः तिक्तः कटूष्णः वातकफघ्नः शुल्गुलीदराधामकमिघ्नः अग्निदीपनश्च । रा.नि.व.११ । “तुलसी प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु । रुचीणां दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विरुद्धि च । वातश्लेष्मादिकथौष्ठशिरो-रुग्गुरुताजनीन् । कुष्ठशूलारुचिश्चासमीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥” भा. ।

तुरग(ङ्ग)गन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायां । प.सु. । **तुरग(ङ्ग)द्विष(द्वेषि)णी** । स्त्री । महिष्यां । रा.नि.व.२६ । वै. निच. ।

तुरग(ङ्ग)प्रियः । पुं । यवे । रा.नि.व.१६ ।

तुरगशिफा । स्त्री । अश्वगन्धामूले । च.द.वा. व्या.चि. ।

तुरगाह्वा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् । मद.व.१ । घोण्यायां । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.८ ।

तुरगी (इन्) । त्रि । अश्वारीहि । हे.च. । स्त्री । अश्वगन्धायां । घोण्यायां । रा.नि.व.४८ । अश्वगन्धायाम् । रा.नि.व.४८ ।

तुरङ्गः (मः) । पुं । घोटेके । अम. । चिचि । श.र. । स्त्री । गन्धके । र.सा.सं. ।

तुरङ्गकः । पुं । हस्तिघोषायां । र.सा. ।

तुरङ्गरिपुः (ङ्गारिः) । पुं । करवीरवृक्षे । र.सा. । वै. निच. २४. विषमज्ज.चि. । महिषे ।

तुरङ्गा (ह्वा) (ङ्गी) । स्त्री । अश्वगन्धायां । वै. निच. । मद.व.१ । प.सु. । घोण्यायाम् । घो-टावद्वत् । रा.नि.व.८ ।

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायां । देवद-ताड । रा.नि.व.३ । See अगरी ।

तुलसी: । पुं । शिखरे । शिखारस । प.सु. । सु.सु.६८. । वा.टी.हिमा. । अरुणस्तु ज्विमनि-यांसविशेषमाह । वै. निच. शतावरीनारायणतिले । च.द.वा.व्या.चि. १८३. अतिशुभहाराजप्रकारणीती-ले । महेशीयात्रे । ज.द.६५. । घण्टापाटलवृक्षे ।

धन्तीपाकल ग्राह । श्रीवासी । तर्पिन तेजस्वला ग्राह । प्राञ्चके । चिका. ।

तुलसी । स्त्री । (Oci(y)mum sanctum.) Holy basil. खनामख्यातफलवृक्षे । तुलसी ग्राह । हिं वरुणा, तुलसी । मं तुलसीवेभाङ्ग । तं क्रुष्ण, गग्गेरवेष्टु, इयुलसी, तुलसीवेष्टु । ता. तुलसी । दा. तुलसी । वम्. तुलसी । अन्या— (O. gratissimum.) ब्राह्मतुलसी । हिं रा-मतुलसी । तं निम्मतुलसी । ता. एलुमिच्छमूतो-लसी । दा. रामतुलसी । अपरा— (Ocimum Basilicum.) See विश्वतुलसी । चन्द्रपत्रतुल-सी-गन्धतुलसी-क्रुष्णतुलसी-विल्व(श्च)गन्धतुलसी-श्वे-ततुलसी-वर्धरौतुलसी इति षडेदा तुलसी । सा. गुणाः—कटुः तिक्तोष्ण वातश्लेष्मघ्नी सुरभिः क्रि-मिघ्नी भूतघ्नी रुच्या वातशानिकरी । “तुलसी उभया च कासवातज्वमिषमभूतापहारिणी प्र-ता ।” इति श्वेतकृष्णगुणाः । रा.नि.व.१० । “तुलसी कटुका तिक्ता हृषीणा दाहपित्तकटु । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रासपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥” श्वेत-कृष्णगुणाः—“शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ।” भा. ।

तुलसीच्छद(पत्र)म् । स्त्री । वृक्षतलीशप-त्रे । वै. निच. । [नी. र.मा. ।

तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्धय्याम् । वावृहे तुल-तुला । स्त्री । ४०० तिलकपरिमाणे, पलशत-माने । तुलामाने । निङ्गि. मी. सादृश्ये । चिका. ।

तुलाकोटिः (टी) । स्त्री । परिमाणमेहं । अर्जुदे । हे.च. । कोटिसंख्यायाम् । वै. निच. ।

तुलावीजम् । स्त्री । गुणायाम् । चिका. ।

तुलिका । स्त्री । हापुचिकापचिचि । थञ्जन-पात्री । चिका. । [तायां । च.सु.१५. ।

तुल्यार्थता । स्त्री । एकसामान्यरूपायां तुल्यो-ग-

तुवरः (कः) । पुं । तुवरयवनाले । लाल कर्ण-खनार । रा.नि.व.१६ । आदक्याम् । अन्नद्वार । (कः) कुषाभमेद । “पचैसु केशराकारैः कलाय-सदृशैः फलैः । वृक्षसुवरको नाम पश्चिमार्थवृत्ती-रजः ॥ आरुक्करं तीव्रकं कषायं कटुपाकि च । उष्णकृमिज्वरनाहमीहोदावर्तनाशनम् ॥” सु.१.

४६५. वा. उ. २८५. । अरुणप्रपुत्रवे । टीथी ।
अजातशत्रुगवि । अम. । वि. । कषाये । मे. । ति-
को । सु. सु. ४५५. ।

तुवरयावनालः । पुं । खनामख्यतिरक्तकण-
शिन्धीधाम् । त्ररु कृष्ण जनां । नं तुरीजोषले ।
कं भोङ्गरजाल । गुणाः—कषायः उष्णः शीफघ्नः
संघाही वातशमनः विदाही शोषजनकश्च । रा.
नि. व. १६ ।

तु(तु)वरिका (री) । स्त्री । (Cajanus
Indicus.) चादक्याम् । अरुहः । रा. नि. व. १६ ।
सुजादक्याम् । तीरिसिति लोके । टी. टी. र. क-
नाश । हिं तीरी । प. सु. । गुणाः—कटुतिक्तक-
षाय उष्ण ग्राहिणी चक्षुष्या हृदिपित्तज्वराना-
शिनी च । रा. नि. व. १६ । ग्राहिणी लघुः कफवि-
घ्नरक्तघ्नी तीक्ष्ण उष्ण दीपनी कण्डूकुष्ठकोष्ठकमि-
हरी च । भा. प्र. १ भ. घा. व. । A kind of
lentil (Cytisus Cajan.) मसूरकलाये ।
सीराइसिकायां । मे. । गोपीचन्दने । तिनक-
माणि । भा. । राजिकायाम् । उषेठ मरिचा ।
वै. निघ. ।

तुवरीमृत् । स्त्री । सीराइसिकायाम् । ति-
नकमाणि । अङ्गुली । रा. नि. व. १२ ।

तुवरीशिखः । पुं । चकमर्दवले । श. च. ।

तुविः । स्त्री । तुम्ग्राम् । लांटे । श. भा. ।

तुषः । पुं । विभीतकवले । तुषे । तुष. । अम. ।

तुषजलम् । स्त्री । तुषोदके । कौजिविधेय ।
अभावे काञ्चिकम् । सि. यो. वृद्धशुक्रसम्पाने ।

तुषधान्यम् । स्त्री । तुषे । तुष. । र. मा. । र-
क्तशाल्यादी । वै. निघ. । कण्टादिकुषान्यवर्गे । य-
था—“कण्टुः शीनः कोद्रवश्च श्यामाको वनकोद्रवः ।
रुणवीजं वंशवीजं गवेधुश्च प्रसाधिका । तावन्त्ये-
नानि चीकानि तुषधान्यानि वै भव ॥”

तुषसीवीरकम् । स्त्री । सतुषयवकाञ्चिके,
तुषोदके । वै. निघ. ।

तुषखेदः । पुं । वातव्याधौ अश्लेखेदविशेषे ।
“सतमकाञ्चिकैः स्निग्धं पुष्पं बद्धा पु(पु)तं भिषक् ।
तुषखेदं तुरङ्गस्य धान्यैर्वापि प्रदाययेत् ॥” अ. द.
५८५. ।

तुषानलः । पुं । तुषाघ्नी । से. च. ।

तुषाश्लुः । स्त्री । तुषोदके । विदलितामयवेः
संज्ञिते अश्लुतां गते तुषाश्लुनि । “तुषाश्लुः सञ्ज्ञितं
त्रेयमामैर्विदलितैर्वैः । शर्ङ्ग. ।

तुषाश्लुषटम् । स्त्री । तुषाश्लुपकात्रे । वै. निघ. ।

तुषाश्वः । स्त्री । तुषाश्लुवि । भेष. र. पि. श्ल-
चि. । “अश्वतुषाश्वसा ।”

तुषारः । पुं । कर्पूरे । चीनकर्पूरे । रा. नि. व.
१२ । जलकषायो । मे. । “अपि ज्ञेयाः ससुद्रान्ते
वज्रिरापलदुग्धवाः । धूमावयवविर्मुक्ताः तुषारा-
ख्यास्तु ताः श्रुताः ॥” भा. । वि. । शीतले । हि-
मे । मे. ।

तुषारकालः । पुं । शरत्काले । वै. निघ. ।

तुषारगौरः । पुं । कर्पूरे । भीमसेनीकर्पूरे ।
चीनकर्पूरे । वै. निघ. ।

तुषाराश्लुः । स्त्री । नौहारजले ।

तुषोत्थम् । स्त्री । तुषोदके । सीरीरकाञ्चिके ।
रा. नि. व. १५ ।

तुषोदकम् । स्त्री । सतुषयवकाञ्चिके । हारा ।
सीवीरकाञ्चिके । रा. नि. व. १५ । च. सु. १५. । त-
ल्लक्षणं—“श्टान् माषतुषान् सिद्धान् यवांस्तु चू-
र्णसंयुतान् । चाश्वतानश्वसा तद्व्यातं तच्च तुषी-
दकम् ॥” च. । “तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः श-
खीकृतैः ।” गुणाः—“तुषाश्लुः दीपनं हृद्यं पाण्डु-
किमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तजन्-
वक्षिशूलनुत् ॥” भा. । “तुषोदकं वातपित्ताहरन्
प्रमेदकं रक्तपित्ताहरश्च । विपाचकं स्वाक्षरणं क-
मिन्नम् अजीर्णहन् कटुकं विपाके ॥” अचि. ११
अ. । “तुषाश्लुः दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुपार्श्वरीगनुत् ।
यहृत्पार्श्वीकारश्च भेदि सीवीरकं तथा ॥” सु. ।

तुष्टिः । स्त्री । वृद्धगोषधे । वै. निघ. ।

तुसः । पुं । तुषे । अ. टी. र. ।

तुहिनः । पुं । कर्पूरे । स्त्री । हिमे । अम. ।
स्त्री । एकनासायाम् । टी. गी. । वै. निघ. ।

तुहिनांशुः । पुं । कर्पूरे । रा. नि. व. १२ ।

तुहिनांशुतैलम् । स्त्री । कर्पूरतैले । रा. नि.
व. १५ ।

तूणः । पुं । तूणीकडवे । डूण ग्रीह ।

तूणि(णी)कः । पुं । (Cedrela Toona.)
कोडणे नन्दीवृक्ष इति ख्याते वृक्षे । डूण ग्रीह ।
हिं तूणि, मङ्गानिम् । उत. मङ्गालिम् । पं द्र-
वी । गुणाः—कटुः तिक्तः पीतः रक्तपित्तदाहघ्नः
श्रोत्रवेदनघ्नः श्वेतकुष्ठघ्नः सुगन्धिः पुष्टिकरः वी-
र्यकरः । रा.नि.व.१२ ।

तूणी (इन्) । पुं । नन्दीवृक्षे । डूण ग्रीह । रा.
नि.व.१२ । “तूणी रक्तः कटुः पाके कषायो मधु-
रो लघुः । तिक्तो घाही हिमो वृथो व्रणकुष्ठान्-
पित्तजित् ॥” भा. । नीलीवृक्षे । वै.निघ. । स्त्री ।
वातव्याधिनिशेषे । लक्षणं यथा—“अधो यत् वेद-
ना याति वर्षासूत्राशयोत्थिता । भिन्दतीव गुदो-
पस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥” सु.नि.१५ ।

तूतः (दः) । पुं, स्त्री । तूलकाष्ठे । गुणाः—“तूतं
पक्वं गुरु स्वादु हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं
गुरु सरमस्वीयं रक्तपित्तघ्नम् ॥” भा.आस्रव. ।
सचवृक्षे । रा.नि.व.६ ।

तूतकम् । स्त्री । तुल्ये । श.च. ।

तूरी । स्त्री । शूलधूसूरके । भा. ।

तूर्णकः । पुं । शालिधाम्यविशेषे । काश्मीरे भा-
जव इति प्रसिद्धे । वा.सू.६५० । [निघ. ।

तूर्णः । स्त्री । विषायां । उषा. । मनसि । वै.

तूलः । पुं, स्त्री । (Morus Indica or
Morus Nigra.) खनामख्यातकाष्ठविशेषे ।
डूँ९, अनाश भिभूल, आवलूय इति कथितम् ।
हिं तूरी, साष्टक । मं पारिसर्पिपलु, बंगरलि ।
ते कल्पलिखेद् । ता. मधुकट्टवृक्षे । गुणाः—
मधुरास्वात् वातपित्तघ्नं सरं दाहघ्नं कषायं हृथं
कफघ्नम् । रा.नि.व.६ । मधुरास्वं हृथं दाहघ्नं क-
षायं कफघ्नं गुरु सारकम् अक्षम् उष्णं रक्तपित्त-
करम् । भा. कापांसे । श्वेतधूसूरके । गयायत्ये ।
अम. ।

तूलकम् । स्त्री । कापांसे । वै.च. ।

तूलग्रन्थिसमा । स्त्री । खड्गनामकौषधी ।
वै.निघ. । [पौरेख । जि.का. ।

तूलनालिका (ली) । स्त्री । पिक्विकायां ।

तूलपिङ्गुः । पुं । कापांसे, तूले । डूला । अः
टी.म. । [रा.नि.व.१० ।

तूलफलः । पुं । अर्कवृक्षे । आकन्य ग्रीह ।

तूल(लि)फला । स्त्री । शाकलीवृक्षे । र.मा. ।

तूलवती (गय्या) । स्त्री । तूलग्रन्थायाम् ।
तोषक. भा. ।

तूलवृक्षः । पुं । शाकलीवृक्षे । रा.नि.व.७ ।

तूलशर्करा । स्त्री । कापांसवीजे । श.मा. ।

तूला (ली) । स्त्री । रक्तकापांसाम् । रा.नि.
व.४ । नीलीवृक्षे । भा. । वल्गाम् । श.र. ।

तूलिः (लि(ली)का) । स्त्री । नील्यां । र-
क्तकापांसां । वै.निघ. । चित्रलेख्यां । डूलि ।
अम. । वीरणादिशलाकायां । शर्थोपकरणे ।
तोषक. नि. । वर्त्ती । श.र. ।

तूल(लि)नी (फला) । स्त्री । शाकलीवृक्षे ।
भिभूल ग्रीह । प.मु. । र.मा. । भा. । लक्षण-
कन्दे । रा.नि.व.७ ।

तूवरः । Sec तुवरः । [श.र. ।

तूखम् । स्त्री । धूलौ । डूला । नि. । सुप्ते ।

दृखम् । स्त्री । जातीफले । श.च. ।

दृट् । स्त्री । दृषायां । इच्छायां । नि. ।

दृणम् । स्त्री । कटूणे । शक्रदृण । रा.नि.व.८ ।
खटे । नङ्गादी दृणवर्गे । “विषा वंशः कुशः का-
सस्त्रिधा.....नलः । गुन्दो सुन्नो दभंमयीचण-
कादिगणस्यणम् ॥” अर्क. ।

दृणकतैलम् । स्त्री । कुष्ठानिधारे तैलम् । पा-
ठः—“मन्त्रिष्ठारुद्रिष्टाचक्रमदारीरव्यधपल्लवैः । द-
णकसूरसे सिद्धं तैलं कुष्ठहरं कटु ॥” कटुतैलं ४
श. चीनघाससूरसः ४ श. जलं १६ श. । कल्पा-
यै—मन्त्रिष्ठारु कुष्ठं (कुष्ठं) हरिद्रा चक्रमदपत्रं
(चाकन्मात्र पाठा) सोनालुपत्रं (सोनालपाठा)
एषां मिलित्वा शरावः (१ मृत्र) । रस.र. ।

दृणकुडुमम् । स्त्री । काश्मीरदेशे खनामरं
प्रसिद्धे सुगन्धवृक्षे । कुडुमघास् इति भाषा । मं
दृणकेशर । गुणाः—कटूष्णं वातकफशोथघ्नं क-
क्षूतिपामाकुष्ठामदीषघ्नं दीप्तिकरम् । रा.नि.व.
१३ ।

टणकूम्भः । पुं । वेतालाख्यां । वै.निघ. । श.भा. ।

टणकेतकी । स्त्री । वंशलोचनविशेषे । वै. निघ. । [व.७.]

टणकेतुः (कः) । पुं । वंशे । वौ.श. । रा.नि.

टणकेसरम् । स्त्री । टणकुडुमे । रा.नि.व.१२।

टणगन्धा । स्त्री । वृक्षदारकलतायां । वै.निघ. ।

टणगोधा । स्त्री । सरटे । गिरिगिटे । कक लासे । मे. । टणजलौकायाम् । शब्दकल्प. ।

टणगोधूमः । पुं । खनामख्यातगोधूमे । वा- नि.शम. । प.सु. ।

टणगौरम् । स्त्री । टणकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

टणग्रन्थिः । पुं । स्तण्जीवल्यां । रा.नि.व.३ ।

टणग्राही (रु) । पुं, स्त्री । नीलहीरके । प. सु. । नीलमणी । काङ्कतदानां । रा.नि.व.१२ ।

टणचरः । पुं । गीमेदमणी । वै.निघ. ।

टणद्रुमः । पुं । तालवृक्षे । केतकीवृक्षे । पूग- वृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । ताडूद्रुमे । (तट्टु२ गाछ । मारिकेलवृक्षे । हिमालवृक्षे । (हैनाग गाछ) एषां मज्जनिर्यासाः लघवः श्रौतया बल्या मीदना हया दधातापहराश्च । रा.नि.व.८ ।

टणधान्यम् । स्त्री । टणीद्रव्यश्यामाकादी । श्यामां धानं प्रोञ्जति । गुणाः—“श्यामाकः श्रो- षणी रुचः वातलः श्लेष्मपित्ताह । कड़िका कोद्र- वश्चैव इतिश्यामाकचीनलौ । पीनसञ्चासकासीर- सभक्तपण्डगदान् जयेत् । कङ्कुकांयापि जानीयान् एतान् श्यामाकवद्रुषैः । कड़िका तत्र कथिता व- लासस्य विवर्हिनी । कोद्रवश्च परं ग्राही वातलः कफनाशनः ॥” राज.३प. । See कुधान्यम् ।

टणध्वजः । पुं । वलजायां । उलू । रा.नि.व. ८ । वंशे । भम. । [रा.नि.व.८ ।

टणनिम्बः । पुं । नेपालनिम्बे । छिटवृक्षा ।

टणपञ्चमूलम् (ली) । स्त्री, स्त्री । कुशक- सशरैरुदभैषु । दर्भं उलपः । शरैरुदभैकासशाखय- इति चरकः । “शतचीरं पिबेद्यपि पञ्चमूल्या ह- याख्या ।” सि.यो.र.पि.जि. । गुणाः—“टणाल- ईपित्तकमूत्रवृक्षहरी । “कुशः काशः शरी. दर्भ-

इत्युक्तेति टणीद्रव्यं । पित्तकृच्छरं पञ्चमूलं वक्ति- विशोधनम् ॥” भा.सू.क.चि. ।

टणपञ्चमूलाद्यष्टतम् । स्त्री । अश्वत्थवि- कारे षट्पतम् । गव्यष्टतं ४ श. । काथार्थ—कुशः काशः शरीः इत्युः दर्भमूलं गीश्वरः एषां प्र. १० प. वारि ६४ श. शी. १६ श. । कल्पाय—गुडः गीश्वरवीजं प्र. ४ प. । भा. ।

टणपत्रिका (त्री) । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् । ईक्षुमर्डा तुण । (त्री) गुच्छासिनीवृक्षे । रा.नि. व.८ । [टणै । रस.र.रसमहातकगुडै ।

टणपर्णम् । स्त्री, पुं । चीनाखड इति प्रसिद्ध-

टणपुष्पम् । स्त्री । टणकुडुमे । रा.नि.व.१२ ।

टणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे । रा.नि.व. १० । [चि.२७. ।

टणपूली । स्त्री । चक्षुषाम् । कैंडा । हारा. । च.

टणमणिः । पुं । नीलहीरके । हारा. ।

टणमुद्गः । पुं । श्यामाकधान्ये । श्यामां धानं । प.सु. । [रस.र.रसमारले ।

टणमुस्तिका । स्त्री । सुसुतण्ये । सुलायाम् ।

टणमूलम् । स्त्री । गन्धटणमूले । भा.स.३भ. सू.क.चि. ।

टणराजः (कः) । पुं । तालवृक्षे । उज्ज गी- छ । मारिकेलवृक्षे । वंशे । रा.नि.व.८।१।२ । इत्युवृक्षे । वलजायाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

टणराजाङ्गः (यः) । पुं । तालवृक्षे । रा.

टणवल्गु(ख)जा । स्त्री । वलजायां । उलू । रा.नि.व.८ । [शाशं धान । र.भा. ।

टणवीजः (जोत्तमः) । पुं । श्यामाकवृक्षे ।

टणवृक्षः । पुं । मारिकेलवृक्षे । तालवृक्षे । पूगवृक्षे । केतकीवृक्षे । खर्जूरीवृक्षे । रा.नि.व.४ । वै.निघ. । [प.सु. ।

टणशिम्बी । स्त्री । निम्बावे । गीश गाछ ।

टणशीतः । पुं । दीवतावृक्षे । वै.निघ. । स्त्री । कण्ठे । वन्यवृक्षे । र.भा. । स्त्री । महार- शीलतायां । कलपिपल्यां । कैंडा । रा.नि.व.४ ।

टणशून्यम् । स्त्री, पुं । नागदन्तनलुपे । प.सु. ।

च वि. १५. । सु. वि. १८. । श्वेतकेतकायां च. सु. २५. । मल्लिकायां । केतकीफल । मी. । [१२ ।
दृष्टशोणितम् । स्त्री । दृष्टकुङ्कुमे । रा. नि. व. ८.
दृष्टशोधकः । पुं । राजिमच्छर्पविशेषे । सु. कथ. ४५. । See सर्पः । [गुरुग. चिका. ।
दृष्टषट्पदः । पुं । कौटिशिषे, वरीले । डी-
दृष्टसारा । स्त्री । कदल्यां । हारा. । [व. ८ ।
दृष्टाख्य(व्य)म् । स्त्री । पर्वतदृष्टे । रा. नि. ८.
दृष्टाङ्गिपुः । पुं । मयानकदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टाञ्जनः । पुं । ककलासे । कैकुलासि । चिका. ।
दृष्टाधिपः । पुं । मयानकदृष्टे । रा. नि. व. ८.
दृष्टान्नम् । स्त्री । देवधान्ये । नौवारधान्ये । भा. पू. १ भ. धा. व. ।
दृष्टान्तम् । स्त्री । लवणदृष्टे । रा. नि. व. ८ ।
दृष्टारिः । पुं । पर्यटके । कुरुप्रापड़ा । वै. निघ. ।
दृष्टावर्त्तः । पुं । गुण्डासिनीदृष्टे । वै. निघ. ।
दृष्टासृक् । स्त्री । दृष्टकुङ्कुमे । रा. नि. व. १२ ।
दृष्टी । स्त्री । आसहरिद्रायाम् । वै. निघ. ।
दृष्टेक्षुः । पुं । वल्लजायाम् । उलू । रा. नि. व. ८.
दृष्टोत्तमः । पुं । जषरदृष्टे । रा. नि. व. ८ ।
दृष्टोत्थम् । स्त्री । दृष्टकुङ्कुमे । रा. नि. व. १२ ।
दृष्टोद्भवः । पुं । नीवारे । दाटरा धान । रा. नि. व. १६ । [वा. उ. २०५. ।
दृष्टोलुपम् । स्त्री । उलपदृष्टे । उलुपुड ।
दृष्टौकः । पुं । दृष्टादितमृष्टे । शङ्खरा धर । वै. च. ।
दृष्टौषधम् । स्त्री । एलवालुके । श. च. ।
दृष्टमान् । वि. । दृष्टायुक्ते । वा. चि. ६५. ।
दृतीयकः । पुं । विषमज्वरविशेषे । एकदिन अक्षर अक्षर । "दिनमेकमतिक्रम्य यी भवेत् स दृतीयकः ।" भा. "कफपित्तप्रकृषयाही एषाहा-
 सक्तमात्मकः । वातपित्तप्रकृषयाही चिकिषः-
 क्षाम् दृतीयकः ।" मा. नि. ज्व. ।

दृतीयकविपर्ययः । पुं । दृतीयकस्य ज्व-
 रस्य मेदे । अथ ७ अथ दिन द्वादित्रि-
 विंशति दिनैः अत्र । यथा—आदावने च सु-
 चति मध्ये एकं दिनं ज्वरयति । भा. ।
दृतीय(या)प्रकृतिः । पुं । नपुंसके । च. टी. ।
दृष्ट(फ)ला । स्त्री । लतायाम् । चिफलायाम् ।
 उणा. । चिका. ।
दृष्टिः । स्त्री । सत्यपि भोजनसामर्थ्यं अनन्नाभि-
 लाषे । भा. म. १ भ. ज्व. चि. । "सम्भ्रष्टमिरयापि
 वा ।"
दृष्टिघ्नः । वि. । दृष्टिजनके । क्षुधामान्यकरे ।
दृष्टिघ्नवर्गः । पुं । नागरचित्तकचव्यविडङ्गमू-
 र्वागुडवीवचामुक्षपिपलीपटीलेषु । च. म. ४५. ।
दृष्टः । पुं । घृते । उणा. ।
दृष्टुः । पुं । सपे । उणा. ।
दृष्टता । स्त्री । विवृति । त्रेडेडी । शक्तचिह-
 तायां । अथ त्रेडेडी । वा. चि. २५. । [प. सु. ।
दृष्टती । स्त्री । शक्तशिल्पायाम् । आनाकुनौ ।
दृष्टा । स्त्री । दृष्टायाम् । रा. नि. व. २० । ला-
 कलिकलतायाम् । श. च. ।
दृष्टाभूः । स्त्री । सूत्राशये । क्षोभि । श. च. ।
दृष्टाह(क)म् । स्त्री । जले । श. च. । वै. निघ. ।
दृष्टाहा । स्त्री । शताहायाम्, मधुरिकायाम् ।
 श. च. ।
दृष्टितोत्तरा । स्त्री । गोकर्णीनामवह्नायाम् ।
 वै. निघ. । अशनपर्यालतायाम् । श. च. ।
दृष्टाक् । वि. । दृष्टावति । वा. ज्व. चि. १५. ।
 लुब्धे । श. म. ।
दृष्ट्या । स्त्री । पानिकायां । पिपासा । मी. ।
 वर्षणे । जटा. । पिपासारीने । रा. नि. व. २० ।
 "भयमायां बलसङ्ख्याया ऊर्ध्वितं पित्तविवर्ध-
 नेषु । पित्तं सवातं कुपितं मरणां तालुप्रपमां
 जनयेत्पिपासाम् ॥" "सततं शः पित्तोद्यं न दृष्टि-
 मधिगच्छति । पुनः काष्ठति तीव्रच तं दृष्टादित-
 मादिशन् ॥" "क्षीतः स्वपांदादिषु दृष्टितेषु दोषैश्च
 हट् सञ्चरतीह जलोः । चिकः क्षुतायाः क्षतयो
 चतुर्थी चयाचयायां सुसुहवा च । भक्तोदरा क्षत-

नितेति तासां निबोध लिङ्गात्सुपूर्वशब्देषु । क्षामा-
ख्यता मातृसम्भवायां तोदसथा शङ्कशिरःसु चा-
पि । क्षीतीनिरोधी विरसश्च ब्रह्मं क्षीताभिरद्विष
विद्वद्भिरेति । सूक्ष्माविवेकविलापदाह्य रक्तोच्च-
त्वं प्रतपश्च शीथः । शीताभिनन्दा सुखतिक्तासा च
पिशात्मिकायां परिदूषणश्च । वायावरीधात् कफ-
संघतेऽग्नौ दृषा बलासेन भवेत्तथा तु । निद्रागुरुत्वं
मधुराख्यता च दृष्टादितः शुष्यति चातिमात्रम् ।
क्षतस्य रुक्क्षीणितनिर्गमाभ्यां दृष्टा चतुर्थी क्षतजा
मता तु । रसचयाद्या लवसम्भवा सा तथाभिभूतश्च
निद्रादिनेषु । पेपीयतेऽन्धः स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केचिदाहुः ॥” इत्यादि । भा.नि.।
पथं—“शीथनं वसनं निद्रा खानं कवलधारणं ।
कीदृशाः शालयः पेया विलेपो लाजसक्तवः । अ-
न्नमख्यो धन्वरसाः सितासुद्रादिजा रसाः । ख-
र्जूरं दाडिमं धात्री ककौलं गन्धदम्बु च । जम्बी-
रं करमर्द्वं च बीजपूरं गवां पथः । मधूकपुष्पं
तिक्तानि मधुराणि विशेषतः । बालतालकशीता-
न्धु माषिकं सरसीजलं । चनसारी गन्धसारः
कौमुदी शिशिराणि च । एला जातीकपद्मश्च
कुलुम्बुरश्च टङ्गणम् । चन्दनार्द्रमियाश्वी रत्नाभ-
रणधारणं । हिमातुलपत्रश्च स्यात्पथ्यमन्तत् दृष्टातु-
रे ॥” पथ्यापथ्यम् । [नि.व.५ ।]

दृष्टादिः । पुं । पर्यटके । ऋ२पा०वङ् । रा.

तेजः । स्त्री । मज्जायां । रा.नि.व.१८ गुणाः—
दृष्टुश्चानिद्रालस्यमैद्युनेषु । रस.र.ज्व.चि.। पित्ते ।
रा.नि.व.२१ । छते । कान्ती । स्वर्णे । रा.नि.व.
११ । शक्ते । मी. । नवनीते । चण्डी । इ.च. ।

तेजःफलः । पुं । तेजफलद्वये । तेलवर्ग ।
रा.नि.व.११ ।

तेजनः (कः) । पुं । शरी । प.सु.। वंशे । भा.।
सुद्रादये । उलपदये । ज.द.१९च. । रा.नि.व.
८ । स्त्री । भीजने । रा.नि.व.२० । [व.८ ।]

तेजनाह्वयः । पुं । सुद्रादये । भूज । रा.नि.

तेजनी । स्त्री । सूत्रायां । अम.। शीरसूत्रायां ।
कङ्कषाद्ये । वै.निच. । वचायां । भैव.सु.री.चि. ।
ज्योतिषतीलतायां । श.र. ।

तेजपत्रम् । स्त्री । खगामख्यातपत्रे । तेलपा-
त्र । प.सु. । See चण्डकम् ।

तेजफलः । पुं । हिमालयादौ ख्याते खगाम-
ख्यातद्वये । मं काश्चफल । कं गावटे । गुणाः—
कटुः तीक्ष्णः सुगन्धः दीपनः वातश्लेष्माचिघ्नः
बालरक्षाकारकः । “तेजफलः कटुतीक्ष्णः सुग-
न्धदीपनः परः । वातश्लेष्माचिघ्नश्च बालरक्षाक-
रः परः ॥” रा.नि.व.११ ।

तेजलः । पुं । कपिजलपक्षिणि । तिष्ठति पा-
थी । रा.नि.व.१६ ।

तेजवती । स्त्री । जलपिप्पल्यां । कैण्डुः ।
वै.निच.२भ.अ.च.चि. । गजपिप्पल्यां । श.र. ।
तेजवल्कल, तेजबल इति च ख्याते द्वये । गुणाः—
“तेजस्विनी कफघ्नासकास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुतिक्ता रक्षिवक्त्रिप्रदीपनी ॥”
भा. । वचायां । वट । भैव.सु.री.चि. ।

तेजसाह्वयः । स्त्री । सुद्रादये । वै.निच. ।

तेजस्करः । वि । तेजोवर्द्धके ।

तेजस्विनी (जिनी) । स्त्री । सूत्रायां ।
चविकायाम् । मझाज्योतिषतीलतायाम् । रा.नि.
व.१ । च.वि.८अ. । तेजोवल्कले । वै.निच. ।
ज्योतिषतीलतायाम् । लठाफण्टेकी । श.र. ।

तेजोद्वेषः । पुं । पित्तजरीने । भा. ।

तेजोधातुः । पुं । पित्ते । वै.निच. ।

तेजोमन्यः । पुं । क्रस्ताप्रिमन्यचूपे । छो ।
गनित्रि । प.सु. । गुणाः—“तेजोमन्यगुणः प्रो-
क्तावाप्रिमन्यसमा बुधैः । विशेषाज्ञातशोफं च प्रो-
क्ताः पूर्वैश्च स्त्रिभिः ॥” वै.निच. ।

तेजोमयम् । स्त्री । पित्ते । वै.निच. ।

तेजोवती । स्त्री । मझाज्योतिषतीलतायाम् ।
वट लठाफण्टेकी । हिं उमिजिनि । भैव.सु.री.
चि.पञ्चमिहृते । वै.निच.२भ.जीर्णव.चि. । क-
विकायाम् । छहे । प.सु. । भा. । सा.श्री.चर्म-
चि.बाहुशालगुके । गजपिप्पल्यां । श.र. । वचा-
यां । सि.यो.हि.वास.चि.बाहुशालगुके । “दृष्टी-
जीकती दन्ती ॥” यच्च चवी तेजोवती चास्ति तत्र
तेजोवती ज्योतिषतीलतायां । श्रीकण्ठः । तेजो-
वल्कले । तेलवर्ग । स्वर्णजीवन्त्याम् । भा.म.४भ.
सु.री.चि. । सु.चि.२१च. । मरिचि । वै.निच. ।

तेजीवीजम् । क्ली । मज्जायाम् । गच्छा । वे.
निच. ।

तेजोवृक्षः । पुं । चुद्राप्रिमये । छोटि गनित्रि ।
सु.नि.व.६ ।

तेजोह्वा । स्त्री । तेजीवत्याम् । तेजवत् । भा.
स.४भ.सु.रो.चि. । सु.वि.२७. । वै.मिध.अशः-
चि.बाहुशालगुडे । वचायाम् । वट । चुद्ररी.चि.
कालकचूर्ण ।

तेमनम् । क्ली । आर्द्राकरणे । मे. । व्यञ्जने ।
“व्यञ्जनं मृषाकादिमिष्टान्नं तेमनं स्मृतम् ।” रा.
नि.व.२० ।

तेमनी । स्त्री । चुल्लीमेदि । इ.च. ।

तेरः (रणः) । पुं । खनामख्यातचुपे । तेरड्ड ।
ग्राह् । मं तेरणा । कं वेवत्तिगे । गुणाः—श्रीत-
लः तिक्तः व्रणघ्नः अरुणरङ्गदः । रा.नि.व.४ ।

तेजवल्ली । स्त्री । शतावध्याम् । रा.नि.व.४ ।

तेजसम् । क्ली । हृते । रा.नि.व.१५ ।

तेजसावर्त्तिनी । स्त्री । खर्णादिपाकमुषायां ।
भुक्ति । अम. ।

तेजसी । स्त्री । गजपिप्पल्याम् । रा.नि.व.६ ।

तैतिलः । पुं । खड्गिनि । गंठात्र । मे. ।

तैत्तिरः । पुं । तितिरपचिणि । रा.नि.व.१६ ।
गण्डके । गंठात्र । मे. ।

तेरणी (रिणी) । स्त्री । तेरणचुपे । रा.नि.व.४ ।

तैलम् । क्ली । सिद्धके । शिलात्रय । च.द. ।
सि.यो.रा.य.चि.चन्दनादितैले । तिलादिसम्भूत
केहे, तैलसामान्ये । (तेल) । तच्चाष्टादशविधम् ।
तदयथा—तिलजं सार्धपं कौसुभम् अतसौजं धा-
न्यजम् एरुजं कारुजम् एहुदं नैखं विभोतक-
जं निर्गुणजं ज्योतिष्मतीवम् अमयाजं मधुरि-
कोत्थं कोशामजं चिचाभमं कर्पूरजं त्रपुषवीज-
जश्चेति एषां विशेषगुणाः स्वस्वपर्यायिषु ज्ञेयाः ।
“तैलं न संवयेद्दीमान् यस्य कस्य च यद्वेत् ।
विषसायगुणलाभे योगे तन्न प्रयोजयेत् । सक्तञ्च,
विषस्य तैलस्य न किञ्चिदन्तरं सतस्य सुप्तस्य न
किञ्चिदन्तरम् ।” रा.नि.व.१५ । तैलसामान्यगुणाः
स्वस्वपच । “तिलादिस्निग्धवस्तूनां केहेलेसुदाह-

तम् । तद्यु वातहरं सर्वे विशेषातिलसम्भवम् तै-
लं स्वयोजिगुणकृतं वाष्मटेनाखिलं मतं । अतः त्रै-
पक्ष्य तैलस्य गुणाः ज्ञेयाः स्वयोजिवत् । तैलं पक्वः
मपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकं ॥” भा.पू.२भ तै-
लव. । “आनाह्वाहीलवातासृक्कलीहीदावर्गशूलिना ।
हन्ति वातटिकाराणां विदध्याश्च प्रशान्तये । याव-
न्तः स्यावराः स्नेहाः समासेन प्रकीर्तिताः । सर्वे
तैलगुणाः ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥” अत्रि.
१४७. । तैलन्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरवि-
पाकं हृह्णं प्रोषणं व्याघ्रि सृजं विशदं गुरु
सरं विकाशि उथं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांस-
स्थैर्यवर्धनकरं चक्षुषं बद्धमूत्रं लिखनं तिक्तक-
षायानुरसं पाचनमनिलवलासलयकरं कृमिघ्नम-
श्रीतपित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भा-
शयशोधनञ्च । सु.सू.४५७. । कटाहपक्ततैलगुणाः
—“तैलद्रीक्षीं प्रशस्ता विविधगदमये वातरीगा-
र्दितेषु व्याकुल्ये पङ्गुभूते सविषमवधिरे भिक्षिणे
पदगदे च । धन्वके सन्धश्छे प्रचलितपवने गात्र-
कम्पे कपाख्यां यौवामहेऽपतन्त्रे लयकधिरभवे सू-
त्रकञ्चे च वल्ली ।” राज.२५. । सर्वदा शिरसैल-
दानगुणाः—शिरःशूलखालिल्यपालित्यहरं केश-
दार्ढ्यकरं केशस्थपतनदीर्घतासान्द्रताकरम्, इ-
न्द्रियप्रसादकं वक्रियुद्धिकरश्चेति । सदाकर्णपूरण-
गुणाः—मन्याहनुसंयहीसैःश्रुतिबाधिर्यकर्णवात-
जरीगाजनकञ्च । “सौवर्चलेशुदौपीलुशिशपासार-
सम्भवं । सरलागुरुदधादिपादपैः सम्भवन् यत् ।
तुम्बुकृत्यं करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवं तथा । अशः-
कुष्ठकृमिघ्नशयकमेदोऽनिलापहम् । करञ्जारिष्टके
तिक्ते नात्युषे च विनिर्दिशेत् । कषायं मधुरं ति-
क्तं सारणं व्रणशोधनं । अश्वातिमुक्तकालोऽना-
रिकैरमधुकजम् । त्रपुषेर्वारकुष्माण्डश्लेष्मान्तकपि-
लुद्भवं । वातपित्तद्वदार्शे श्लेष्मलं गुरु श्रीतलं ।
पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकं युकौद्भवम् ।” अत्रि.
१४७. ।

तैलकम् । क्ली । अल्पपरिमाणतैले ।

तैलकन्दः । पुं । खनामख्यातमहाकन्दशके ।
तैलकन्द इति भाषा । मं कं सूजसुदिगच्छे ।
गुणाः—कटुरुषः वातापघ्नारणः विषघ्नः लौह-
द्रावी शोफघ्नः रसबन्धकारी च । तज्जलणं यथा—
“अथारिपचसङ्काशः तिलविन्दुसमन्वितः । सौख-

धवाचक्षुःशून्यसिखकन्दोऽतिविच्छिन्नः ॥ रा.नि.
व.७। [व.१६।

तैलकल्काजः । पुं । तैलकिष्टे । शृंग । रा.नि.

तैलकिष्टम् । स्त्री । पिष्ट्याके । शृंग । गुणाः—
कटुकं गीर्णं कफवातप्रमेहघ्नम् । रा.नि. व.१६।

तैलचो(चौ)रिका । स्त्री । तैलपायिकायां ।
श.र. ।

तैलद्रोणी । स्त्री । तैलमानपात्रे । तेलनत्र
द्रोणी । तैलपूर्णकाष्ठपात्रे । आकण्ठमन्थनाथं तै-
लपूर्णकाष्ठादिपात्रे । तेलनत्र द्रुनी । तत्र स्थि-
तिगुणाः—वातव्याक्तुष्णरोमपङ्कवाधिव्यमिस्त्रिमग-
द्गदधन्वन्तस्वष्टप्रचलितपवनगात्रकम्पयौवाभङ्गा-
पतन्मकलयश्चिरजसूत्रकण्डवसिरीरेषु प्रशस्ता ।
राज. ।

तैलधान्यम् । स्त्री । तिलादिरीजवर्गे । यथा
—तिलातसी च सोरी च त्रिविधस्यापि सर्वपः ।
विधा राज्ञी खाद्यसञ्च बीजं कौस्तुभसम्भवम् । ए-
तानि तैलधान्यानि पठितानि च पूर्व्वेवत् ॥ अर्कः ।

तैलनिर्यासः । पुं । गन्धराजि । रा.नि. व.१२।

तैलनी । स्त्री । तिलकिष्टे । वै.निघ. ।

तैलपञ्चकम् । स्त्री । द्रव्यपञ्चकसिद्धतैले । य-
था—“तैलं प्रसन्नागीमूत्रमारणालं यवायजः । गु-
ल्मजाठरमानाश्चौतमीकञ्च साधयेत् ॥” च. ।

तैलपर्णः (कः) । पुं, स्त्री । यन्त्रिपर्णवत् ।
तेजोटेजा । भा. । चन्दनवत् । वै.निघ. ।

तैलपर्णिकम् । स्त्री । तैलचन्दने । तनु शीत-
लं धवलं तिलपर्णतरुजातञ्च । भ. । हरिचन्दने ।
भ.म. ।

तैलपर्णी । स्त्री । लवणखीव्याम्, देवदारुनि-
र्वासि । प.सु. । रक्तचन्दने । चन्दने । शिलारसे ।
भे. । [प्राका. । रा.नि. व.१६ ।

तैलपा । स्त्री । पेचके । तैलपायिनि । तेलना-

तैलपाकः । पुं । तैलसाधने । तेलन पाक
कत्रा । See खेडपाकविधिः ।

तैलपातनम् । स्त्री । सर्वबीजातैलनिःसारणे ।
यथा—“सपक्वतालपत्राणां रसमादाय भावयेत् ।
सप्ततवीजपूर्णं यदुक्तानुक्तं पृथक् पृथक् । आतपे

सुखते तैलं साध्यासाध्यं न संशयः ॥” र.चि. ७७।

तैलपायिका । स्त्री । तैलपायान् । तेलना-
प्राका. । आत्राणां । भ.म. ।

तैलपिञ्जः । पुं । चरस्थितिलकवत् । वै.निघ.

तैलपिपीलिका । स्त्री । तैलपायिपिपीलि-
कामिदे । रा.नि. व.११ ।

तैलपोतः । पुं । तैलपिची । च.द. ।

तैलफलः । पुं । इक्षुदीवत् । रा.नि. व.८। वि-
भीतकवत् । रा.नि. व.११ । तिलकवत् । वै.निघ.

तैलभाषिनी । स्त्री । जातौपुषवत् । रा.नि.
व.१० । [श.मा. ।

तैलमाली । स्त्री । वर्ष्माम् । भृत्ते, राति ।

तैलमूर्च्छा । स्त्री । तैलस्य मूर्च्छनायां । तेलन
मूर्च्छा कत्रा । यथा—“तैलं कृत्वा कटाक्षे दृढतर-

विमले मन्दमन्दानलैस्तत् तैलं निष्फेनभावं गतमि-
ह हि यदा शैल्ययुक्तं तदेव । मज्जिष्ठाराजिलोभेज-
लधरनलिकैः सामलैः साक्षपथैः, सूचीपुष्पादिनीरै-
रुपहितमधितैर्गन्धयोगं जडाति ॥ तथा—तैलस्ये-
न्दुकलांशिको विकसिकाभागस्तु सूक्ष्मविधौ ये
चान्ये चिकलापयोदरजनीझीवेरलोधान्विताः । सू-
चीपुष्पवटावरीडमलिकासस्याश्च पादांशिका दुर्ग-
न्धं विनिहन्ति तैलमरुतं सौरभ्यमाकुर्वन्ते ॥”
भैष. । सूक्ष्मद्रव्यमानं यथा—मज्जिष्ठा ५ तो.
अन्येषाञ्च मात्रा मज्जिष्ठाचतुर्धांश इति ।

तैलवीजः । पुं । भस्मातकवत् । रा.नि. व.११।

तैलसाधनम् । स्त्री । कम्बूरिकायां । वै.नि-
घ. । काकोल्यां । कौकुला । श.च. ।

तैलस्फटिकः । पुं । तण्मणी । इ.च. ।

तैलस्यन्दा । स्त्री । भूमिकुष्माक्षे । काकोल्यां ।
चेतापराजितायाम् । वै.निघ. । [व.१२ ।

तैलाग(गु)रु । स्त्री । दाहागुरव्णि । रा.नि.

तैलाङ्गः । पुं । वकुलवत् । प.सु. ।

तैलाटी । तण्मपटपदे । भरटायां । द्रोणूजा ।
इ.च. । [प्राका. । कटा. ।

तैलाश्लुका । स्त्री । तैलपेरिकायां । आर्ध-

तैलिनी । स्त्री । तैलपायिकायाम् । रा.नि. व.
१६ । दशावध्याम् । श.मा. ।

तैलियाला । स्त्री । तैलिकण्डे । पानिपत्र ।
२. च ।

तैलोन्म । स्त्री । तिलचने । रा. नि. व. २ ।

तैलु(ख)कः । पुं । लीमे । च. द. पाण्डु. चि. ।
वा. चि. १५. ।

तैलवणपूगम् । स्त्री । पूगकण्डविशेषे । तैलवण
इति भाषा । रा. नि. व. ११ । See चकीटः ।

तैधः । पुं । पीयमासे । चम. ।

तोकः । पुं । बालके । तिका. ।

तोककः । पुं । चापचिचि । नीलकण्ठे । वै.
निच. । चातकपचिचि । च. म. ।

तोकः (कः) । पुं । चपकयवे । हरितनि-
हकचदयवे । खहे । "तोकलवत्सहरितः ततः
स्त्वयश्च कौर्त्तितः ।" सोऽतियवाहीनगुणः । भा.
सू. १ भ. वा. व. । पल्लवायसुरे । आगवतम् ।

तोडिमल्लः । पुं । सल्लविशेषे । ठाऊहे मा-
छ । वै. निच. ।

तोदः (नम्) । पुं, स्त्री । सूचीव्यधनेवेव श्लि-
मेव वा व्यधायाम् । र. सा. । भा. म. १ भ. आगमुण्ण. ।
तीव्रवेदनायाम् । पुं । वायी । वै. निच. ।

तोदनः । पुं । फलशकविशेषे । तटफलं कषायं
इत्यं वातकप्रश्च । सु. सू. ४६५. । चलोचं लड्डं सं-
याहि क्षिणं पिपाप्रिकरश्च । च. सू. २७५. ।

तोदपर्णी । स्त्री । तीयपर्णाम् । शाना । कु-
बालमिदं । सु. सू. ४६५. ।

तोमरधरः । पुं । चयी । वै. निच. ।

तोमरिका । स्त्री । लीराइइतिकायां । भ. र. ।

तोयम् । स्त्री । जले । रा. नि. व. १४ । बालके ।
वाना । वै. निच. ।

तोयकामः । पुं । जलदेतसे । म. द. म. १ ।

तोयकुम्भा । श्रेवाले । वै. निच. ।

तोयगर्भः । पुं । नारिकेलवले । वै. निच. ।

तोयजः । पुं । उग्ररी । लामण्डके । वै. निच. ।

तोयडिम्भः । पुं । वनीपले । डारा. ।

तोयदः । पुं । लकीरे । नागरसुकायाम् । वै.
निच. । मित्रे । स्त्री । घटे । मि. ।

तोयधरः । पुं । सुलायो । नागरसुकायाम् ।
सुनिषणकायाके । मित्रे । मि. ।

तोयधिप्रियम् । स्त्री । लवके । श. च. ।

तोयपर्णी । स्त्री । लणधान्यविशेषे । गुणाः
क्षामाकवत् । च. सू. २७५. । वारिपर्णी । शाना ।

तोयपाषाणजमलम् । स्त्री । खपरि । धा-
नत्र । वै. निच. । [नि. व. ४ ।

तोयपिप्पली । स्त्री । कण्टे । कौ. ड. । र. ।

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलवले । श. मा. ।

तोयप्रष्टा । स्त्री । पाटलवले । वै. निच. ।

तोयप्रसादन(फल)म् । स्त्री । कतकफले ।
निर्वाणम् । र. सा. । [कू. ड. । रा. नि. व. ७ ।

तोयफला । स्त्री । बालककटिकायाम् । कौ-
तोयमञ्जरी । स्त्री । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयमलम् । स्त्री । समुद्रफले । वै. निच. ।

तोयवती । स्त्री । अमृतवत्तयाम् । वै. निच. ।

तोयवत्तिका (स्त्री) । स्त्री । अमृतसवाल-
तायाम् । चिचकूटे रुदन्तीति स्यातायाम् । अमु-
तवल्ली नता । कारवेत्तके । उ. छ. । रा. नि. व. १ ।

तोयवत्तिका । स्त्री । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयवत्तः । पुं । श्रेवाले । वै. निच. ।

तोयशला । स्त्री । वारिशालायाम् ।

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशकी । जल छा-
तेहे । रा. नि. व. १६ ।

तोयशूकः । श्रेवाले । वै. निच. ।

तोयसर्पिका । स्त्री । मेक्याम् । वै. निच. ।

तोयसूचकः । पुं । मण्डके । शब्दाथकल्पः ।

तोयस्त्रावः । पुं । अमृतमेवतो जलसामग्री-
के । "अजसं पक्कायां व्ययुः सुखं चरति अमृतः ।
तोयस्त्रावौति तं विद्याधिकारं नास्तीत्युक्तम् ।"
ज. द. १०५. । जलसावे ।

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलवले । प. सु. ।

तोयापामार्गः । पुं । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तोयोद्गवा । स्त्री । जलापामार्गे । वै. निच. ।

तीक्ष्णम् । ली । शीवायाम् । अरा ।

तोतः (कः) । पुं, ली । टङ्गपरिमाणि ।

७० । चशीतिरत्तिकमानि । ८६ रत्तिकमानि ।
प.म. । शाण्डयमानि । अ.मा. ।

तोचम् । ली । कणमलि । चिका ।

तौतिकः । पुं, ली । यत्नी । विशूक । प.सु. ।
सुतायाम् । रा.नि.व.१२ ।

तौषारम् । ली । तुषारजले । रा.नि.व.१४ ।

चपुकर्कटी । ली । कर्कटिकाभिदे, चपुष्याम् ।
अ.मा. । रा.नि.व.७ । [रा.मा. ।

चपुटी । स्त्री । सूक्ष्मायाम् । छोट एगोट ।

चपुलम् । ली । बने । रते । भ.दि. ।

चपुष(स)म् । ली । कर्कश्याम् । कंकड़ ।
प.सु. । लक्ष्मिष्ठिति । कान् ठेउड़ी । र.मा. ।
बने । रा.नि.व.१२ । चपुषीफले । अ.मा. । भा. ।

चपुषतैलम् । ली । चपुषवीजोत्पत्तये । अ.मा. ।
वीक्ष्यर ठेग । गुणाः—वातपित्तहरं क्लेशं श्ले-
ष्मलं शुष्कं शीतलञ्च । वा.टी.हिमा. । मधुरं शुष्कं
शीतलं क्लेशं कफपित्तघ्नं कानिजनकञ्च । रा.नि.
व.१५ ।

चपुषा (घी, (सा, सी) । स्त्री । (Cucu-
mis sativus. Syn. C. Hardwickii.)
The cucumber. खानामस्थानफलशालविशे-
षे । अ.मा. ग्राह. । हिं खीरे, लघुखीरा, बाखम-
खीरा । अं तीक्ष्णकर्कटी । कं तसेयकाधि । तं
हीनकरूप । उत्त. लघुषारि काकुडि । तप्त. म-
धुवेष्टि कोरुषे । फलगुणाः—रुचं मधुरं शी-
तलं शुष्कं अमपित्तविदाहवानिघ्नं बहुभूषकरम् ।
रा.नि.व.७ । “चपुषं लघु नीलञ्च बलवत्तृक्कमदा-
हहत् । खादु पित्तपहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् ।
अलायु कफजलीर्षमलं वातकफापहम् । तप-
कमलसुखं स्थापितलं कफवातनुत् । तबीजं सू-
षलं शीतं रुचं पित्तसहज्जितम् ॥” भा.बाख. ।
लक्ष्मिष्ठिति । कान् ठेउड़ी । र.मा. । मधु-
बाख्याम् । रा.नि.व.१ । कर्कटिकायाम् । छे.च. ।

चपुसिनी । कर्कटिकायां । वै.निच. ।

चपुसु । ली । बने । भा.म.अम.कणरी.च.सु.व.

१८५.चपुसुदिः । शीषके । रा.नि.व.१३ । मी. ।
प.सु. । पुं । चपुषलतायां । अ.मा. ग्राह. ।

चप्यादिः । पुं । रक्षादिसमभारतु । चपुषी-
तावरजतकृष्णलीहसुवर्णलीहमलानि । गुणाः—
गरुजमिष्टरः तृणाविषहृद्दीगपाकुरुनेहृष्य । सु.सु.
१८५. ।

चयी । स्त्री । सीमराज्या । अ.च. ।

चयीदशाङ्गगुग्गुलुः । पुं । वातव्याधी । आ-
ह(भा)वा इति ख्यातं चण्डिगुग्गुलु (अभावे सुखा
लघुनं विस्फले वा) अश्वगन्धा हृत्वी (हृत्पङ्कण)
गुग्गुली (गुग्गु) शलाघरी शीतुरवीजं बीजताङ्क-
कवीजं रासा गुलुका शटी यमानी गुण्टी एषां
प्र. चूर्णं १ प. गुग्गुगुग्गुलुः १२ प. हतं ६ प. ।
रस.र. । सा.की. । “आहच लघुने प्रीतिः आही
विस्फले तथा ।” विच. ।

चसरैण्डः । पुं । विश्वरमाख्याकसमागममाने ।
स जालानरगतवरविकिरणेषु दृश्यते । “चसरैण्डु
विशेषः विशता परमाधमिः ।” प्र.प्र.१४. ।

चायम् । ली । चायमाषालतायाम् । मी. ।

चाय्या (यी) । स्त्री । चायमाषालतायां । व-
ली गता, वा डूभूर । रा.नि.व.५ । मी. ।

चायन्ती । स्त्री । चायमाषायां । वली डूभूर ।
वन भा.गिरि । रा.नि.व.५ । भैव.कुष्ठचि.महा-
भजातकगुले । सि.यी.सुल्पाद्यहते । “चायन्ती तु
वरा तिका सरा पित्तकफापह । अवरहृद्दीगुल्पा-
शीर्षमश्लविषप्रणत् ॥” भा. । च.द.समा.अ-
चि. । सि.यी.च.द.यका.चि.जीवन्त्याद्यहते । वात.
ज्व.दाचादिः । च.द.अवर.चि.पित्त्याद्यहते ।
मखरकके । मीहदीतं लोके । वै.निच.चयरी.चि.
जलाद्यहते । च.द.श्ल.चि. ।

चायमाणा (णिका) । स्त्री । हिमवत्प्रसि-
द्धखानामस्थानमहाधुपे । वली डूभूर, देवा गठी,
वहला, वन भा.गिरि । हिं चायमाणा । गुणाः—
शीतमधुरा शुष्कअरकफरकघ्नी । अमलका-
यविवच्छर्दित्री च । रा.नि.व.३ ।

चायमाणादिः । पुं । पित्तज्वरविषकफा-
यमेदे । च.द.ज्व.चि. । “चायमाणा च मधुर्ल-
पित्तलीसूलने च । किरातपित्तकं हृष्यं मधुर्ल-
घविभीतकम् ॥”

वासदष्टः । पुं । कुकुरदष्टरीगमेदि । यथा—

“कोऽहोऽस्मिन्नेददोऽपि शब्दसंस्मर्येदर्थैः । अल-
सन्वासनामानं दष्टं तमपि वर्जयेत् ॥” वा.उ.१८
च. । [श.मा. ।]

भिशत्यचम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । नानि फूल ।

चिकम् । स्त्री । विफलाया । चिकटुनि । चिम

दि । (सुखबीजः) । कटिप्रालम्भागे । रा.नि.व.१८

“स्निग्धकक्षुः पृष्ठवशास्थीयः सन्धिसन्धिकं स-
तम् ।” पुं । गोलुरके । शङ्काटके । वै.निघ. ।

चिकग्रहः । पुं । वातरोगमेदि । चिकटवपनः ।

च.मृ.२०च. । [सा.नि. ।]

चिकग्राही । चि । वेदनया चिकव्यापिणि ।

चिकटः । पुं । शङ्काटके । गोलुरके । श.र. ।

चिकटु । स्त्री । शृण्वीपिपलिसरिचिपु । तं श-

ष्ठि पिपलि मिरियालु । गुणाः—दोषनं शफ-

कासघ्नं चर्षारोगगुल्मेहकफस्थैष्यमेदः शीपदपीन

सादिकं हन्ति । भा. ।

चिकटुगुडिका । स्त्री । प्रसेहपिडकायाम् ।

चिकटु विफला गुरगुलु प्रत्येकं समभागः । गोलु-

रकाधेन मर्षा ।

चिकट्टादिमर्त्तिः । स्त्री । नेत्ररोगाधिकारि

वर्त्तिः । “चोषि कटूनि करञ्जफलाणि वे रजनी

सह सैन्धवश्च । विषतरोर्वदपथ्य च मूलं वारिचरं

रुद्रमं वदन्ति ॥” वारिचरः शङ्कनाभिः । र.स.र. ।

चिकण्ट(क)म् । स्त्री । कण्टकारी दुरालभा

गोलुरकश्चेति लुपवथे । सि.सो.सन्निपातज्वरे । ४-

चतीगणिकातीदुरालभसु । रा.नि.व.२२ । गुणाः—

“चिकण्टकानां क्लृप्तः स्वात्पतज्वरविनाशनः ।

नेत्ररोगं वमिष्वैव नलकक्ष रुजं तथा ॥” वै.

निघ. । पुं । सख्यविशिषे । टोऽस्ता माह, गोगत

माह । चिकी. । गुणाः—पित्तघ्नः कफघ्नः कण-

कण्डः दोषनश्च । राज.१५. । गोलुरके । र.मा. ।

च.द.व्य.नि.यज्ञ.भि.नागबलाघते । शङ्काटके ।

गुडयाम् । कण्टकायाम् । गुडयाम् । वै.निघ. ।

चुकीरवे । ठेकौटा । मृ. । श.च. । कणभ-

णतीयकीटविशेषे । उ.कल्प.८५. ।

चिकण्टका । स्त्री । चिकठायां । ठेकेडी ।

मा.द.११५. ।

चिकण्टकादिष्टम् । स्त्री । सुवल्गुकादि-

कारि ष्टम् । गोलुरः एरकमूलं कुममूलं काश-

मूलं शरमूलं इलुमूलं उलुपमूलं शतमूली कर्क-

टिवीजं एषां प्र. खरसः ४ श. । खरसाभावे गी-

चुरैरकमूलकणादिपञ्चमूलं प्र. १४ प. ५ ती. १

मा. ७ र. । कर्क ४४ श. श. ११ श. । शतमू-

लीरसः कर्कटीरसः इक्षुरसः प्र. ११ प. २ ती.

५ मा. १ र. इतं ४ श. । पाके सिद्धे प्रलेपः पु-

रातनगुडः । सा.कौ. । चिकण्टकादीनां मिलित्वा

४४ प. चरि ४४ श. श. ११ श. शताव्यादीनां

रसः मिलितः ५ श. । रस.र. । भा. । गव्यघृतं

४ श. गोलुरादीनां प्र. २ श. क्लृप्ताधेयजलं प्र. १६

श. श. ४ श. । शतावरीलुकुभास्थानां खरसः प्र.

४ श. प्रमेपः शर्करा २ श. मेव. । निघ. ।

चिकण्टाख्यः (काः) । पुं । शङ्काटके । वै.

चिकचयम् । स्त्री । समचिकटुचिकलाचिमदि ।

चिकचयादिलौहम् । स्त्री । पाखुरीमे हि-

तम् । शोधितमखुरं १ प. गव्यघृतं १ प. शर्करा

१ प. मधु १ प. कान्तलौहं १ ती. चिकटु चिक-

ला सुप्तं चिकमूलं विडङ्ग एषां प्र. १ ती. एषां

काथनं लौहपात्रे तावपात्रे वा सप्त भावयित्वा

ततः घृतेन च सप्त भावयित्वा रौद्रे शिशिरे च

स्थायम् । सा.कौ. ।

चिकर्ष(र्षिक)म् । स्त्री । नागरातिविषाघ-

सासु । ठुंटे, आठहेठ, मूठा । “नागरातिवि-

षासुता चयमेतच्चिकर्षिकम् ॥” रा.नि.व.२१. ।

चिकशूलम् । स्त्री । वातव्याधिमेदि । कुटि-

प्राच्छ मूल । लघुचण्ड—“स्निग्धकक्षुः पृष्ठवशा-

स्थीयः सन्धिसन्धिकं हृतं । तत्र वातेन वा पीड्य

चिकशूलं तदुच्यते ॥ कारवेष्टालुकास्त्रे चिकण-

ली प्रयुजतः । खट्वाधालुकीयाधि धारयिष्यतं

नरः ॥” भा.स.२भ. ।

चिकसन्धिः । पुं । स्निग्धकक्षपृष्ठवशास्थि-

स्थाने । च.मा.७च. । [७च. ।]

चिकसम्यस्थि । स्त्री । चिकास्थनि । च.मा.

चिकूट(लवण)म् । स्त्री । सासुदलः च । क-

तकठ लवण । प.सु. र.मा. । द्रोणीकवर्षे । र.

त्रिकूटाक्षयम् । स्त्री । काचसर्पे । वै.निघ. ।

त्रिकूर्चकम् । स्त्री । त्रयविज्ञावधार्यम् षडङ्ग-
लक्ष्यविशेषे । सु.सु.८८. । “अङ्गुल्यानि तथालेख-
मल्लङ्कार्यं त्रिकूर्चकं । फलेरन्तर्मुखाकारैरङ्गुलैर-
न्वितं त्रिभिः । एकैकस्य फलस्यैवामनरं त्रीहिस-
म्भितं । इत्थं पञ्चाङ्गुल्यायामङ्कार्यं रुचकभूषितं ॥”
सु.टी.७. । [विधारण्ये । वै.निघ. ।

त्रिकोणम् । स्त्री । योनी । शङ्काटकं । पुं ।

त्रिकोणकः । पुं । गुणदण्डे । रा.नि.व.८ ।

त्रिकोणफलम् । स्त्री । शङ्काटकं । पाणिफ-
ले । भा. पुं । विधारण्ये । वै.निघ. ।

त्रिकोणा । स्त्री । योनी । शङ्काटकदण्डे । वै.
निघ. । [पुं । अ.व. ।

त्रिखम् । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. । व-

त्रिगन्ध(क)म् । स्त्री । त्रिगोलापवेषु । वै.निघ.
२भ.यङ्.चि.दाडिमाष्टके । [रिकायां । मी. ।

त्रिगता । स्त्री । सुतायाम् । वै.निघ. । त्रुच-

त्रिगुणम् । स्त्री । सत्त्वगुणसमः सु-

त्रिगुणाख्यरसः । पुं । वातव्याधी रसः । ग-
न्धकः १ भ. पारदः ८ भ. (मतान्तरे गन्धकः १
भ. पारदः २ भ.) मृद्वग्निना पक्तावतार्यं सञ्चुष्यं
च तेन समभागं हरीतकीचूर्णं मिश्रयेत् । रस.
स्त्री । अन्यः शूलै—टङ्गणं (जोशिंगीरं शंखे)
मृद्वग्निगन्धकं रससिन्दूरं समभागं चार्द्रकरसे-
न पिष्ट्वा रुद्धा गजपट्टे पथेत् । मात्रा १ मा. अतु-
मेषु । र.सा.सं. ।

त्रिजटा । स्त्री । विलम्बे । तन्त्रम् ।

त्रिजात(क)म् । स्त्री । मिलिततुल्यत्वगोलाप-
वेषु । प्राकृतिनि, एणाटि, तेजपत्रज मगडांग ।
रा.नि.व.२२ । तं दक्षिणीचक्रं, एलकुलु, आकुष-
नीकं । “त्वगोलापवकैलुलैस्त्रिगुणैश्च त्रिजातकम् ।
भागैश्चरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥” य.प्र.२.ख. ।
श्रुताः—“तद्वयं रोचनं रुचं वीचीषं मुखगन्ध-
त् । लघु पिमापिङ्गवर्णं लफवावविषापवम् ॥”
भा. ।

त्रिणम् । स्त्री । दण्डे । श.र. । [रोरी.चि. ।

त्रितयम् । स्त्री । त्रिपदाते । भा.प्र.४भ.भि-

त्रिदशा । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । [गो-
त्रानिशा मठा । क.सु. । रक्तसज्जालुकायाम् ।
वै.निघ. । यटिप्रभुणि । ज.द.१२७. । [च. ।

त्रिद(दा)लिका । स्त्री । चर्मकपायाम् । मू.

त्रिदशगोपः । पुं । इन्द्रगोपकौटि । वै.निघ. ।

त्रिदशदाह । स्त्री । देवदाहकाष्ठे । चि.क.कं.
स्त्रीरी.चि. । [व.१० ।

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलसीदण्डे । रा.नि.

त्रिदशवरभोज्यम् । स्त्री । भुञ्जते । चि.क.
क.केशररसे ।

त्रिदशसर्षपः । पुं । देवसर्षपदण्डे । वै.निघ. ।

त्रिदशाहारः । पुं । अश्नते । हला. ।

त्रिदिवा । स्त्री । एलायां । गङ्गायां । वै.निघ. ।

त्रिदिवोज्जवा । स्त्री । खल्लूलायाम् । वड ए-
लाटि । रा.नि.व.६ ।

त्रिदिवोज्जुता । स्त्री । खल्लूलायाम् । वै.निघ. ।

त्रिदीप्यम् । स्त्री । यमानौवये, यमानौ खो-
रामानी अन्नमीदा च । वै.निघ. २भ.यङ्. चि.भ-
ल्लकवध्याम् ।

त्रिदोषजः । त्रि । त्रिदोषजनिते ।

त्रिदोषदावानलकालमेघः । पुं । सन्नि-
पातञ्जरे रसः । हरितालपटितवर्णं मगःश्लक्ष्ण
टितशीघ्रं शीघ्रपटितस्पर्शीयतावाचि प्रत्येकं पु-
नः द्विहुलपटितानि कृत्वा प्र. समभागी घ्राष्टः
एतत्समपितुल्यः पारदः गन्धकः तुल्यकश्च त्रिगुणः
(मतान्तरे उक्तद्वयाणां प्र. एकैको भागः, गन्धक-
तुल्ययोः द्वौ भागौ) एकत्र निष्पृकरसेन सञ्चुष्यं
गोक्षकश्च कृत्वा यथाविधि पट्टेत् । अथ तत्र तुल्य-
भागं पुनः गन्धकं दत्त्वा चिचकरसेन मर्दयेत् ।
तदनु धीदृशार्थं विषं सन्धिग्र. पुनः तद्वद्विषं
कृत्वा पथेत् । अथ रोहितमस्यपिसेन भावयित्वा
रक्तव्यमिता वटी कार्या ।

त्रिदोषदावानलरसः । पुं । ज्वराधिकारे
रसः । अक्षैर्निरसः यदि तावदापने कञ्जीरादि-
रसेः पुनरपि भावितः स्यात् तदा त्रिदोषदावानल-
लो भवति । मेघ. । [विशेषे । वै.निघ. ।

त्रिदोषरोहिणी । स्त्री । त्रिदोषरोगनिवर्ध-

निदीपसमम् । कौ । समदीपवये । रा.नि. व.२२ ।

निदीपसम्भवः । पु । सन्निपाते । वै.निघ. ।

निदीपहारी (रसः) । पु । ज्वराधिकारी रसः । “बलिशिखातालतालतुलीदधिसंलटनिकुञ्जजास्तथाऽयं । दलितं सङ्घपिततस्त्रिधा स्याद्दुधिरगतः शिरसि निदीपहारी ॥” र.चि.६५. ।

निधातुः । पु । गणपती । त्रिका. । कौ । धातुवये ।

निधारकः । पु । सुहृभेदे । (तुर्कौटो) मनः । गुणः—सुहृत्समी विशेषात् रससिद्धिकरः । गुण्यत्वये । रा.नि.व.८ ।

निधारकाण्डवल्ली । स्त्री । निधारकारवे-
ज्ञानम् । (तुर्कौटो) उच्छे । वै.निघ. ।

निधारसुहृ । स्त्री । निधारवचीहवे । (तुर्कौटो) जिह् । रा.नि.व.८ ।

जिनेचरसः । पु । पित्तकासे रसः । ताम्रभक्ष्य-
जमभक्ष्य तौलालीङ्गभक्ष्य समभागम् । कासमई-
तालाखवेतसरसेः दिनेकं मर्दयित्वा द्विगुणा वटी
काव्या । रस.र. । अपरः परिणामश्ले—टङ्गणं
(दोहागारं थहे) स्रगश्मन् खणं रससिद्धम्
एषां प्र. समभागं दिवा चार्द्रकरसेन पिष्टा गज-
पुटेन पचेत् । घृतमधुभ्यां सेव्यम् । रस.र. । अन्यः
शोथे—पारदः गन्धकः श्वेटङ्गणं ताम्रं लौहम्
एषां प्र. समभागं चार्द्रकरसेन मर्दयित्वा लघु-
पुटे पचेत् । अनुपानं—एरुवरसः अपामार्गरसः ।
अन्यः कृष्णाधिकारि—पारदगन्धकतामाषि सम-
भागानि निर्गुच्छीरसेः दिनेकं मर्दयित्वा शष्पीक-
स्य सूषामध्यगतं दालुकान्येन प्रहरययं पचेत् ।
पर्यंखण्डेन सेव्यः । र.चि.६५. । अपरः सन्निपा-
ताज्वरे—पारदगन्धकतामाषि समभागानि द्रव्य-
चतुस्तुल्यैः गन्धदुग्धैः शिपूरसेन दिने सप्तार्धं बी-
जकं जला खरातपे शष्पीकस्य च अन्यसूषागतं
दालुकान्येन प्रहरययं पचेत् । र.चि.६५. । अन्यः
सन्निपातज्वरे—रसः १ भ. गन्धकः १ भ. ता-
म्रं चतुर्धा स्रज्यतुल्येन गन्धदुग्धेन निर्गुच्छीरसेन
शिपूरसेन च खरातपे दिनेकं मर्दयित्वा बीजके-
न भा. । अपरः ज्वरस्ये—पारितोष्यं नात्रिकं

हिङ्गुलं लौहं पारदः चक्रे गन्धकः ताम्रं चक्रे
सुदमेनः शिरसि त्रिका खणं शोथं चित्रकस्य जि-
ह्वं चिकटं चिकला शिपूरीजम् भजसोदा (शङ्ख-
नी) यमानौ पिप्पलीमूलं भागी (वामनहृत्ति) क-
शुनं लीरकज्जणजीरके एषां प्र. समभागः चार्द्र-
करसेन मर्दयः । रस.र. । अपरः सूषकस्य रसक-
स्य कवत्राणां प्र. समभागः । दूर्वायष्टिमधुगीश्वरे-
श्वाकशिरसेर्भाविता मूषरयने पक्का च पुष्पके-
र्भावेत् । सा. २२. । र.सा.सं. ।

जिनेत्रा (त्री) । स्त्री । वाराहीनाममहाकन्द-
शके । रा.नि.व.७ ।

जिपटुः । कौ । विहसैस्वकाखण्डयणेव । वै.निघ.

जिपत्रः । पु । चण्डालकन्दभेदे । रा.नि.व.७ ।
विदलविलहवे । रा.नि.व.११ । कौ । विदल-
विलपवे ।

जिपत्रकः । पु । पलाशहवे । इ.च. ।

जिपदा । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । रा.नि.व.
५ । रक्तज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

जिपदी । स्त्री । हंसपदीलतायाम् । (हो) टि
गोशानिशा लता । प.सु. । रा.नि.व.५ ।

जिपर्णः । पु । पलाशहवे । रा.नि.व.१० ।

जिपर्णा । स्त्री । वनकापांस्याम् । वन कां-
पां । शृङ्गिपर्णा । छाकूनिशा । र.मा. । वनगच्छे-
याम् । वै.निघ. । तिलपर्णिकाकन्दे । रा.नि.व.५ ।
शालपर्ण्याम् । भा.स.ख.१भ. ।

जिपर्णिका । स्त्री । यासद्यपे । दुराणता ।
रा.नि.व.४ । खनामस्यातकन्दशकविशेषे । ति-
लपर्णी मूरेङ्गल इति कीदृशदेशे अनूपदेशे च अ-
सिद्धा । तिलकन्द । तल्लवणं यथा—“अत्रापि-
चसङ्काशः तिलविन्दुसन्निवितः । सखिस्थापस्थभू-
मिस्थः तिलकन्दोऽतिविद्यतः ॥” गुणाः—सधुरा
शीता आसकांसघ्नी पित्तशमनी विषघ्नी व्रणघ्नी
च । रा.नि.व.७ । तत्प्राकगुणाः—शार्कं गुदं च
हलच प्राये विट्थ्य जीयेति । सधुरं शीतवीर्यं
पुरीषस्य च भेदनम् ॥ च.सू.१०५. ।

जिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् । भा. । वनको-
पांस्याम् । प.सु. । “जिपर्णी जलघ्नीविस्त्रेः ।” सू-
त्रांशम् । रा.नि.व.१ । पारिप्लवग्निकावल् । वै.

जि.व. विपरीकन्दे । तिलकन । रा.वि.प.७ ।

त्रिपला । स्त्री । त्रिपलायाम् । भ.वि. ।

चिपात् । पुं । ऊरि । नैयकम् ।

त्रिपादः । पुं । सन्धिपञ्चमूले । वै. निघ. ।

विषादिका । श्री । इन्द्रपादोत्तयायाम् । रा.
नि. ४. ५ ।

निपादी । स्त्री । इंसपादीलतायां, कीटमां-
रिकायाम् । वा.सू. २५. अ. विदायांदिः । "इ पञ्चके
शोपसुता निपादी ।" रत्नलज्जालकायां । वै निघ.

त्रिपिवा (न) । पुं। लम्बकर्म कर्म । वै. निघ.

त्रिपुटः (कः) । पुं । तालके । अ. र । गीच
रनुपे । प.मु. । मटर इति ख्यातश्चिद्वल्लुपे ।
र.मा. । शिखीधान्यमेदे । (शमति. क.साहे. । ३)
खेसारि । गुणाः — “त्रिपुटो मधुरसिक्तसुखी व-
चनी धूम्रः । कफपित्तहृत् रक्तो याचकः श्रौत-
जसया । किन्तु खल्वपद्रुल्लकारी वातातिसोप-
नः ।” भ.पु. भ.चा.व । “रक्तो विमोघो मधुरः
प्रदिष्टः क्षायं करोत्यस्थिगतं वल्लिं । विवन्धशूल-
भ्रमशोषकतां दाहार्थं हृद्गोत्रकारिणः ।” च-
त्रि. १५५. तत्संप्रगुणाः — “त्रिपुटानां कलायानां
सुपः खादुष वातलः । चाफानशूलजनकः पिता-
शरुविबालिहा ॥” द्रव्यगुणः ।

त्रिपुटकी । स्त्री । श्वेतचिह्नति । वै.मिष.।

त्रिपुटा । श्री. चरणचिह्नित । रा.नि.व.४
 कर्णालीकोटालयायम् । रा.नि.व.३ । विद्यन्नाये ।
 जयचरणके । प.मु. । शूलालयायम् । शूलालयायम् ।
 रा.नि.व.४।१३ । वार्षिकमहिकायाम् । महिक
 दिग्गम् । रा.नि.व.१०।१३ । जातौठसे । गीष्ट
 रक्षे । कुण्डलिकायाम् । वै.निच. ।

चिपुटी (इन्) । पुं । एरन्ध्र । श.मा. । स्त्री ।
चिहति । त्रुडेडि । च.टी.भ. ।

त्रिपुटीफलः । पु । एरण्डवृक्षे । हारा ।

त्रिपुरभण्डिका । स्त्री । इद्रजटायाम् । भाट् ।
इति भाषा । भैष. पाणीयभक्तव्याम् ।

त्रिपुरभैरवरसः । पुं । ज्वरे रसः । हृदयविष-
 १ भ. टक्कणवारः (मिश्राणां वाहे) २ भ. ग-
 ३ भ. विष्णु (मत्तानदी ताम्) ४ भ. द-

श्रीदीन ५ भ. । हनीतायिन मईयेत । सोपा १
 र. । चनु. चार्दकरसः । रस र. । रस. की । चनः
 यथा—विष १ भ. पिपली ३ भ. मरिच ४ भ.
 सोम ५ भ. हिकुल ६ भ. चार्दकरसेन मईयेत ।
 साधा १० र. । सो. मज्ज. चिं । १

त्रिपुरमल्लिका (मालिका) । स्त्री । ४.
मल्लिकायाम् । रा. नि व. १० । त्रिका. ।

त्रिपुषा । स्त्री । अपुषायाम् । कृष्णचिह्नित । श.
च । स्त्री । अपुषफलि । अपुषीबीजि । कुशावलीदे ।

त्रिपुष्पा । स्त्री । पतिवलायाम् वै.निध. ।

त्रिफला (ली) । स्त्री । Three myroba-

लासः फलत्रये । द्विकणः । सा चतुर्धा । महती
 ज्ञासा सुगन्धा मधुरा च । तयोर्महती आमलका-
 दीनां प्रत्येकसम्भारगः । तदुक्तं — “पथा विभीतकं
 धात्रीं चिकलां महतीं ज्ञाना ।” सि.यो.पातीयक-
 ल्याचकृते । आमलकजरीतकीविभीतकैश्च । रा.नि.
 व. २२ । द्वितीया — काश्यप्यस्त्रीकापर्यकफलिपु ।
 शमग्रात फल, किमुगि, भंजक फल । “ज्ञासा
 काश्यप्यस्त्रीकापर्यकफलानि च ।” शौकणः ।
 चिकलायां द्रव्यस्यं समभगं देयम् । एषा योनिर्गु-
 प्रधाना । गुणाः — दोषनी पित्तकफघ्नी हृष्टिबन्धी ।
 बन्धा मलशोधनी मेघकुष्ठविषमज्वरमाश्रिनी च ।
 भा.पू.भ. । महाकुष्ठविषमज्वरपिण्डी च । रा-
 वणः । सुगन्धचिकला यथा — जातीफलवज्रपु-
 ष् । मधुरचिकला यथा — द्राक्षादाकिमखरौ ।

त्रिफलाघृतम् । ज्ञी । पाण्डुरोगे । शब्दघृतं ४
 अ. । पाकार्थं गोमूत्रं १६ अ. । कल्पाय त्रिफला
 दन्तोच्चिन्तमूलव्याकम्पित (कम्पांशुं) मि-
 लितं शरावः । रस.र. । इदं खल्यम् ।

त्रिफलाद्याष्टतम् । लो । मेवतीगणिकारि ८-
 तम् । गन्धघृतं ४ अ. । क्षायार्थं—त्रिफलांरसः
 १२ अ. खरसाभावे त्रिफला २ अ. जलं ८८ अ.
 श्रे. १२ अ. । दुग्धं ४ अ. । कल्पाय—त्रिफला
 त्रिकटु यष्टिमधु कटुकोष्ठोष्ठीकां चूडिता विषकं
 नागेश्वरं जीबीषलम् चमनंमूलं श्यामाक्षता रक्तच-
 न्दनं हरिद्रा दाक्षहरिद्रा एषां अ. १तो. १। सा. की.
 भा. । इदं मध्यमम् । क्षुप्यं—गन्धघृतं ४ अ. ।
 क्षायार्थं—त्रिफला २ अ. त्रारि १६ अ. श्रे. ४ अ. ।
 क्षहराजः ३ अ. सीसरसः ३ अ. । खरसाभावे

वाससु १ म. वारि १६ म. शि. ४ म. श्रवत्-
लीरसः ४ म. हागदुग्ध ४ म. गुडवीरसः ४ म.
अभावे जायः आमलकीरसः ४ म. कल्कार्य-
पिपली शर्करा द्राक्षा हरिमकी आमलकी विभी-
तकं नीलीयलं यष्टिमधु काकीनी नाभारीलक-
कण्टिकारी एषां मिश्रिता शरावः (५ गुण).
मेघ. १ रस र. १ ददं हृत्तु. स्वल्पं यया - हृतं
४ म. । जाषार्थ-विफला ५ म. वारि ६४ म.
शि. १६ म. गन्धदुग्ध ४ म. । सव्यायां तिमिर-
नाशार्थं पेयम् । अन्यत् - हृतं ४ म. श्रतावरीजा-
यः १६ म. । कल्कार्य-विफला यष्टिमधु १ म.
पाकशेषे मधु प्रत्येपः १ म. अन्यत् योनिरोगे -
हृतं ४ म. । कल्कार्य-विफला मृण्मयीश्वं गुड-
नी पुनर्नवा शीषाकः हरिद्रा दार्वी राक्षा अत्र-
गन्धा श्रतावरी एषां मिलितशरावः (५ गुण).
गन्धदुग्ध १६ म. । भा. । [३६] मूरिप. ।

त्रिवलिः । स्त्री । अठरावयवविशेषे । पेपेटेर
त्रिवलीकम् । स्त्री । गुदहारे, पाथी । हे. च. ।
त्रिभङ्गी (गटो) (ण्डी) । स्त्री । विहतायां ।
तेउडे । प. सु. । "सशर्करा कामलिनां त्रिभङ्गी
हिता ।" सि. यो. कास वि. । अ. द. कास वि. ।
स. सु. ४४ प. । वि. १७ प. ।

त्रिभण्ड(द्र)म् । स्त्री । मधुने, घृते । चिका. ।

त्रिभण्डला । स्त्री । जम्बुसाम्बलताविशेषे ।

त्रिमदः । पुं । विहङ्गमुसविचकेषु । "विहङ्गमु-
सविचके त्रिमदः ।" प. म. ३ ख. चिकाचलीके ।

त्रिमदहितयम् । स्त्री । त्रिमदं विफला चेति
यथे । प्रदीपायः वि. कणादिलीके ।

त्रिमधु । स्त्री । मधुरश्वे, मधुपुष्टमकरासु ।
रा. नि. व. २२ । गुणाः - "मधुरचितयद्याप्रदीपनं
कामिदायकं । विषदीर्घं रक्तपित्तं दृष्टाश्वेन वि-
शामयेत् ॥" वै. निच. ।

त्रिमज्जभट्टः । पुं । योगतरङ्गिणीकारे । सु. ।

त्रियष्टिः । स्त्री । पर्यटके । प्र. १ पाठः । प.

त्रियामा । स्त्री । हरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६ ।

त्रिषाणा । स्त्री । जम्बुविहति । उषा. ।

त्रिलवणम् । स्त्री । सीवर्णलसेव्यविहानीति
विशेषश्चेति । वि. यो. सान्निपातिकम् । "मालव-

हादवरसं केचित्तिलव्यापितम् ।" च. द. अ. वि.
नखे । रा. नि. व. २२ ।

त्रिलिङ्ग गतिः । स्त्री । विदीपजगाम्या । भा.
म. म. सु. री. वि. । "त्रिलिङ्गगतिस्त्रिरी ।"

त्रिलोहकम् । स्त्री । स्वर्णरजतमिते । सुव-
र्णं रजतं ताम्रं त्रयमेतन्त्रिलोहकं । रा. नि. व. २२ ।
गुणाः - त्रिलोहस्य गुणाः प्रोक्ताः पञ्चलोहसमा-
गुह्यैः । वै. निच. । [च. सु. चि. २ प. ।

त्रिवर्गः । पुं । चिकटुनि, चिकलायां, चिमदे
त्रिवर्गहितयम् । स्त्री । चिकलाचिमदे । वि-
रुणा ७ विमम. १ रस. र. कषायलीके ।

त्रिवर्णकम् । स्त्री । गीघुरके । चिकलायां ।
चिकटुके मे. । विजातके । सु. सु. ४४ प. ।

त्रिवर्णकान् । पुं । शरटे । कौ. कान्ताम् । वै. निच. ।

त्रिवल्ली । स्त्री । रन्दीवरायां । वै. निच. ।

त्रिविक्रमरसः । पुं । चक्षुर्व्यधिकारे रसः ।
ताम्रमधु तुल्येन हागदुग्धेन पक्ता, हागदुग्धपक्ता-
ताम्रमधु १ तो. पारदः १ तो. गन्धकः १ तो.
निगुण्डी (निमिन्ना) रसेन दिनं मर्दयित्वा गोलक-
कृत्वा बालुकायुक्तं दिनेन पथेत् । शीते छद्म-
विगुञ्जा साधा दिया । रस. र. ।

त्रिविधायतनम् । स्त्री । इन्द्रियाणां त्रियोग-
कर्मातियोगकालातियोगरूपेषु रोगाणां त्रिविध-
कारणेषु । च. सु. ११ प. । [नि. व. १६ ।

त्रिवीजः । पुं । श्यामाके । श्यामां शनि । रा.

त्रिवृतादिगणः । पुं । तदोद्योगभागहरद्र-
व्यसमूहे । यथा - "त्रिवृता श्यामा दन्ती द्रवणी
(हेमूत्रकान्ति) समला (चामरकयां) शङ्खिनी
(चैत वृक्ष) विषाणिका (ककटिगुह्ये, मेढ्रा-
निडे) गमाणी (गोमूक, राधानमना) कण्डल-
नी (विजडाङ्क) मुक्क (मनगा निङ्ग) सुवर्ण-
चोरी (अश्वविमेष वा निशानकांठे) चिककः
किचिरी (आणां) कुमः कामः तिलकः कपि-
हकः (कमलाङ्गुली) पाटला पूगः इदीवज्जामल-
की विभीतकं नीलीनी (नील) चतुरभुजः (गो-
मना) एरुः पुतिका (ककटि) मङ्गारुषः (के-
कांठे निङ्ग) सप्तच्छदार्कान्तिविषयवेति चर्षी-
भाकटपाणि ।" सु. सु. १२ प. ।

विहृतिका । स्त्री । विहृतायां । रा.नि.व.६ ।

विहृत (ता, हृया) । स्त्री । (Ipomœa turpethum. Syn. Convolvulus turpethum.) Turpeth Root. खनामख्यातक-
तायाम् । (तडेडो) हिं तरवद, निशोत, गन्-
पतर, पिथोरी । मं तिगड । कं तिगडे । तं पा-
खतेगड । ता. शिवदंष्ट्र । वम्. फुट्कुरी, निशोरी
र । सा. गुणाः—कटुरखा कृमिघ्नोदरातिकुह-
कच्छूत्रघ्नी विरिचने प्रशला च । रा.नि.व.६ । च-
खागुणाः—खादुः कषाया संदुः रेषनी रखा क-
टुका पित्तकफापहा च । राज्ञ. । च.द.चिरञ्च.
चि. । कृष्णागुणाः—चेतायाः हीनगुणा विरिचनी
तोत्रा सूक्ष्माद्भ्रमदभ्रान्तिकक्षीत्कारिणी च ।
चेतागुणाः—विरिचनी खादुः उष्णा वातला रखा
पित्तश्चरश्चैषापित्तशोकोदरघ्नी च । भा. । रचनी
चक्षोन् विपक्वमविपक्वं वा मलादि द्रवतां नयेत्
रेषयति च । शार्ङ्ग. । एषा रक्तमूलैव यास्या । सु-
ख.१८.२६च. । सि.वी.च.द.र.पि.चि. । विहृता-
मोदके ।

विहृत्यत्वम् । स्त्री । वटपत्रे । रस.र. । वङ्ग-
भ्रम्रातके ।

विहृत्यर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायां । श.च. ।

विहृतः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निच. ।

विहृता (स्त्री) । स्त्री । विहृतायां । (तडेडो) ।
रा.नि.व.६ ।

विशङ्कुः । पुं । चातकपत्रिणि । त्रिका. । सुम-
न्धमाज्जारे । गङ्गाकूल. वै.निच. । विङ्गाले । श-
लमे । म. । खद्योते । श.भा. । [निच. ।

विशतपत्रम् । स्त्री । पुष्करिके । पञ्च. । वै.

विशर्करा । स्त्री । शुक्रोष्ण हिमोष्ण मधुरा
चेति मिलितशर्करायाम् । "शुक्रोष्ण हिमोष्ण
मधुरा चेति मिश्रिता, विशर्करा ।" रा.नि.व.२२ ।

विशरूपपत्रः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.११ ।

विशिश्वः । पुं । विलहवे । रा.नि.व.११ ।

विशिश्विदला । स्त्री । मालाकन्दे । रा.नि.
व.११ ।

विशिरा । स्त्री । सख्ययु । रा.नि.व.६ ।

विशूली (रन्) । पुं । पारदे । रस.र.उष्णा.
वि.चक्षुर्मेरुवरसे । [इ. शब्दकल्पतरुः ।

विशूङ्गी (रन्) । पुं । रोहितमस्रे । ऊरे श-

चिसन्धिः । स्त्री । पुष्पवर्णविशेषे । कृष्ण (क-
लि) । मं चिसन्धि. कं चिसन्धि. यस्य कुसुमानि
सन्धिकाणि एव विकसन्ति । सा रक्तसितासितकु-
सुममेदात् विधा । परन्तु गुणैलुष्णा । गुणाः—
कफकासहरा रूक्षा खग्दीपणी च । रा.नि.व.२० ।

चिसन्धिपुष्पादा । स्त्री । चिसन्धिर्वे । वै.निच. ।

चिसन्धी । स्त्री । शुक्रचिसन्धी । वै.निच. ।

चिसन्ध्यम् । स्त्री । चिसन्धिपुष्पे ।

चिसन्ध्यकुसुमा । स्त्री । चिसन्धिपुष्पवृक्षे ।

रा.नि.व.२० ।

चिसन्ध्या । स्त्री । चिसन्धिपुष्पवृक्षे । वै.निच. ।

चिसमम् । स्त्री । समभागा हरीतकी शुष्णौ
गुडूची च । रा.नि.व.२२ । गुणाः—“समचय
हचिकरं चक्षुषं मलशोधनम् । वातं पित्तं नाश-
यति ॥” वै.निच. ।

चिसरः । पुं । तिलीदने । वै.निच. । इ.च. ।

चिसरा । स्त्री । कसरायाम् । “तिलतण्डुलमा-
वेश कसरा चिसरति ।” प.प्र.३५. ।

चिसरी । पुं । यस्यायस्य सर्वाङ्गं भिन्नवर्णं के-
वलं शिरः कृष्णं स चिसरी । “यस्यवर्णस्य वाङ्मस्य
शिरः कृष्णं यदा भवेत् । चिसरी नाम स मीकः
भक्तुः कुलविनाशनः ॥” ज.द.२५. ।

चिसवनम् । स्त्री । चिसन्ध्याने । च.भा.३५. ।

चिसिता । स्त्री । चिसर्करायाम् । रा.नि.व.२२ ।

चिसुगन्धम् (न्धि) । स्त्री । मिलितसमभाग-
त्वमेलापनेषु । रा.नि.व.२२ । च.द.वासाखण्डकु-
साण्डे । गुणाः—“तदर्थं सुखदुर्गन्धच्छेदनी मलसं-
दहः ।” च.भा. ।

चिस्रः (स्त्वन्धः) । वि. । कुतिलीपत्रया-
नकपे (कायुष्मेदे) । जीवि विलादीनि स्वयन्ति मे-
क्षिन् । ययो विलादयः स्वयन्तिमा वला रजि. । च.
स.१५. ।

चिसारम् । स्त्री । चिसरपत्रे । रा.नि.व.२२ ।

समयवधारसजिंवारटङ्गचलारिषु । कामाग्रिलन्दी-
वनरसे । च.द. । [जेशांठां गीह । र.मा. ।

विहुरः । पुं । चेतकीकिलाणवले । चेत कू-
विहुरी । स्त्री । गीहुरे । वै.निघ.२भ.र.वि.
चि.कृष्णाण्डालेहे ।

बुटिः (टी) । स्त्री । सुजैलायाम् । छाटि ए-
गंठ । रा.नि.व.६ । वा.सू.१५.५.सुसादिः । “कुष्ठं
बुटी हैमवती ।” चि.क्र.क.भर्ता.चि. । च.द.रा.
य.वि.खवङ्गायचूर्णे । “बुटिसकृष्णा ।” कटफल ।
वै.निघ. । १० [मा. ।

बुटिवीजः । पुं । कषीवले । कटू गीह । श.
बुटीद्वयम् । स्त्री । सुजैलायां खूलेलायाश्च ।
वा.सू.१५.५. शिरीविरचने । “बुट्यो वृथीका
शोधयन्नात्मनः ।” [कृष्णश्लि. ।

चैकटु । स्त्री । चिकटुके । चि.क्र.क.स्त्री.चि.म-
चैफलम् । स्त्री । चिफलायाम् । श.चि. ।

चैलोक्यचिन्तामणिरसः । पुं । ज्वराधिका-
र रसः । पारदः ह्रीरकं स्वर्णं रौप्यं तांब्रं लौहम्
चर्मं सुक्ता गन्धकः शङ्खभस्म प्रवालं हरितालं सनः-
शिवा प्र. समभागं चित्रकमूलकायिन ७ दिनानि
भावयेत् । चर्कनियंसेन (आंकन्नेत्र आठि) नि-
गुंछीरसेन ओज्जरसेन खुडीचीरेण (मननात्र
आठि) च प्र. ९ दिनानि भावयित्वा पीतकपर्द-
कायनरे दत्त्वा चर्कवीरेण टङ्गनं सम्मर्द्य तेन क-
पर्दकमुखाणि संलिप्य अथ कपर्दकानि भाण्डमध्ये
संस्थाप्य भाण्डमुखं कृत्वा बालुकायन्नेष पचेत् ।
शीत सख्ण्णं चूर्णतुल्यं रससिन्दूरं तत्रतुर्यांशं वै-
क्रान्त्य सन्धिषा शिग्रुरसेन ७ चित्रकमूलरसेन
च भावनादयं द्रव्यम् । मात्रा ४ र. । भैष. ।

चैलोक्यडम्बररसः । पुं । ज्वज्वरे हितः ।
पारदः गन्धकः तांब्रं पिप्पली जैपालं कटुकौ ह-
रीतकी चित्रत् सधुरतिन्दुकफलं, एषां प्र. समभागं
सुडीचीरेण मर्दयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । अनुपातं
सधु । अथः—रसः २ भ. गन्धकः ४ भ. चर्मचि-
नकविष्टगुडचीसारशीचककृष्णजीरकचिकटुमैश्व-
रयवचारणां प्र. १ भ. निगुंछीबीजपूररसेन मर्द-
येत् । मात्रा १ र. । छतेन दियः । अथः वातव्या-
धी—ह्रीरकभस्म चर्कं विष्टं शङ्खभस्म । कामाग्री

एषां प्र. १ तो. चर्मभस्म ४ तो. रससिन्दूरः ४
तो. कुमारीरसेन मर्द्यः । र.सा.सं. ।

चैलोक्यविजया । स्त्री । शक्राग्रनवले । नि-
दि गीह । श.च. ।

चैलोक्यविजयापत्रम् । स्त्री । विजयापत्रे-
मिक्ति । (मदनमोदके, लक्ष्मीविलासरी) ।

चैलोक्यसुन्दररसः । पुं । उदररीमे रसः ।
पारदः १ तो. गन्धकः २ तो. चर्मं सैन्धवं विष्टं
कृष्णजीरकं विष्टं गुडचीसारः वषा यवचारः प्र-
त्येकं ॥० तो. निगुंछीरसेन बीजपूररसेन च दिप्तं
मर्दयित्वा शोधयेत् । मात्रा २ गुञ्जा । छतेन से-
व्यः । रस.चि.२.५. अथः—रसः १ मा. गन्धकः
२ मा. कज्जलीकृत्य कुटजतालमूलीधूसूरकेशराज
(कृष्णकृष्ण) हस्तिघोषक (धूम्र) जयन्तीमण्डकपर्णी-
णां (शुलकृष्णि) प्र. शाणमितपचरसेन खण्डयेत् ।
र.सा.सं. । [See सीमः ।

चैष्टुभः । पुं । सीमलताभेदे । सु.चि.२.२.५. ।

चोटकः । पुं । श्लेष्मप्रकृतिचोटविशेषे । See
चोटः । सु.कल्प.८.५. ।

चोटिः (टी) । स्त्री । पक्षिचक्षी । कटफल ।
पक्षिणि । मय्यभेदे । मे. । [रा.नि.व.२२ ।

चञ्जनम् । स्त्री । चञ्जनचितये । शर्माज्ज्व. ।

चाम्बकम् । स्त्री । ताम्बे । ताम्बा । रा.नि.व.
१२ । [व.११ ।

चाम्बकफलः । पुं । नारिकेलवले । रा.नि.

चण्टकम् । स्त्री । प्रसाधनार्थं जलरक्षणाधार-
विशेषे । सु.सू.४.५.५. पुं । राजकायाम् । चेत
नविषा । रस.र.सू.चि. ।

चरसः । पुं । चिपटुवले । गटेन गीह । र.मा. ।
व्याघ्रनखे । नथीविजेष । रा.नि.व.१२ । स्त्री ।
शुक्लचित्ति । वै.निघ. । वार्धकमस्त्रिकायाम् । म-
क्षिका । रा.नि.व.१० ।

चरसफला । स्त्री । शङ्खकौवले । वै.निघ. ।

त्युद्धिकः । पुं । ज्वरविशेषे । यो ज्वरः हृत्वीये
दिने भवति । “हृत्वीयेऽत्र हृत्वीयकः” इति । मा.
नि. । [वै.निघ. ।

त्युद्धफलः (ला) । पुं । स्त्री । ज्वरविशेषे ।

लवक् : । पुं । नागवेटे । चिन्ता ।

नृप(नृप)ध(ण)म् । स्त्री । चिकटुनि । ७७ टि
मिथुन ग्रन्थि । रा.नि.व.२२ । “पिप्पली ग्रन्थि-
वेरच मरिचं नृपधं विदुः ।” प.प्र.१४ ।

नृपधणायष्टतम् । स्त्री । यष्ट्यां ष्टतम् । ग-
व्यष्टतं ८ पं । कल्पाथं—चिकटु-त्रिफला-मिलितं
पलं गुडपलं जलं १२ पं । “नृपधणत्रिफलाकल्के
विलम्बाने गुडात् पलं । सर्पिषोऽष्टपलं पञ्चा मा-
षां मन्दानिलः पिबेत् ॥” अ.चि.१८५ । अन्व-
त्कासि—“नृपधं त्रिफलां द्राक्षां काशमथ्याणि प-
चकम् । इ पाठे सरलं व्याघ्रीं स्वगुमां चित्रकं
शर्टी । द्राक्षीं तामसकीं मेदां काकमासां शताव-
री । चिकटुकां विदारीकं पिष्टा कर्षसं हता-
म् । प्रक्षं चतुर्गुणधीरं सिद्धं कासहरं पिबेत् ॥”
कल्पाथं—चिकटुदीनां प्र.२ तो.दुग्धं १६३.४तं
४ श. । अ.चि.२२५ ।

नृपधणायमण्डुरम् । स्त्री । पाण्डुरीमे । चि-
कटु त्रिफला मुसा विडङ्गं चवौ (८६) चित्रकसूलं
दारुहरिद्रा गुडलकं स्वर्णमाषौ पिप्पलीसूलं देव-
दारु, एषां प्र.चूर्णं २ प. चूर्णसमष्टिहृणं शुद्ध-
मण्डुरं गीमूचं मण्डुरात् ८ गुणम् । गीमूचे मण्डुरं
पञ्चा चनीभूते चूर्णप्रलेपी देयः । भैष. ।

नृपधणायलौहम् । स्त्री । स्त्रीत्याधिकारि ।
त्रिकटु त्रिफला चव्यं काचलवणं (कञ्जक) सेम्ब-
बलवणं विटलवणं सौवर्णलवणम् (मृत्त) अथ
सोमराजी लौहमथ, एषां प्र.समभागः । रस.र ।

नृपणम् । स्त्री । नृपणे । वै.निच. ।

लवक् । स्त्री । वल्केले । छांग । मे. । इन्द्रियविशे-
षे । अर्णोद्विग्रि । गुडलवि । मारुतिनि । रा.
नि.व.६ । तालीशपत्रे । वै.निच. । चर्कणि । छा-
मुड । यथा—“चौरस्य पथ्यमानस्य यथा सन्ता-
निका भवेत् । पथ्यमानस्य शुक्रस्य रजसस्य तथा
लवः । पूर्वावभासिनी तासां सिद्धस्यानस्य सा
जुता ॥ शरीरे षट् लवः—तद्यथा—उदकधरा
अस्रधरा सिद्धकिलाससम्भवाधिष्ठाना कुष्ठसम्भवा-
धिष्ठाना अलजीविद्रधिषसम्भवाधिष्ठाना यस्यां हि-
न्नायां ताम्यस्य इव च तमः प्रविशति यां चाय-
धिष्ठाय अहवि जायते पर्यसन्निवु कञ्चरत्तानि
कुलसूत्रानि दृष्टिकिम्बतमानोति षट् लवः एताः

वडङ्गं शरीरमवतस्य तिष्ठति ।” अ.ब्रा.७५.१
सुश्रुतसु सप्त लवः आह । १ अवभासिनी २ खीष्टि-
ता ३ श्वेता ४ ताम्बा ५ वेदिनी ६ रीक्षिणी ७
मांसधरा चेति । तत्र १ मा सर्ववर्णानुवभासयति,
त्रीष्टिः अष्टादशभागप्रमाणा सिद्धपथकाधिष्ठाना ।
२ या त्रीष्टिः षोडशभागप्रमाणा तिलकालकान्यस्य-
व्यङ्गाधिष्ठाना । ३ या द्वादशभागप्रमाणा चर्कदला-
धिष्ठाना । ४ र्णी अष्टभागप्रमाणा किलासकुष्ठाय-
धिष्ठाना । ५ र्णी पञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविषाधिष्ठा-
ना । ६ र्णी त्रीष्टिप्रमाणा स्यन्त्याधिष्ठाना । ७ र्णी
त्रीष्टिप्रमाणा भगन्दरविद्रव्यधिष्ठाना च । सु.
ब्रा.४५. ।

लवकशुद्धः । पुं । श्वे. । हारा. । [यष्ट.चि. ।

लवकन्दः । पुं । वनशूरसे । दुर्गा ७७ । भैष.

लवकदः । पुं । खीरीश्वरे । क्रौञ्चकूकी ।
र.मा. । [चर्ककीले । वै.निच. ।

लवकशुद्धः (कः) । पुं । वल्का । रा.नि.व.१८५

लवकपञ्चकम् । स्त्री । न्योषोदुल्बराचलमथ-
वेरसवल्कलिवु । रा.नि.व.२२ ।

लवकपत्रम् । स्त्री । दारुचिनीविशेषे । कणमि
मारुतिनि । तेजपत्रे । मे. । पुं । हिमश्वे । वै.
निच. ।

लवकपत्री । स्त्री । हिमपत्राम् । हिमश्वे ।
तमालपत्रे । वै.निच. । कारव्याम् । कुक्षौ ३ ।
मे. ।

लवकपाकः । पुं । शुकरीये । तल्लवणं यथा—
“पितरक्तकृती भ्रूयः लवकपाको ज्वरदाहवान् ।”
सु.नि.१४५. । [सि. । छूनी । छे.च. ।

लवकपुष्पम् । स्त्री । रोमासे । चिन्ता । किला-

लवकपुष्पिका । स्त्री । शिब्याम् । मि. ।
त्रिचुष्टे । किलासे । श्वन, छूनी । चिन्ता. ।

लवकपुष्पी । स्त्री । शिबरीये । किलासे । श्वन,
छूनी । जटा. ।

लवकशून्यता । स्त्री । श्यामतायाम् । “लव-
माना लवा या तु शीतोष्णं षट् कर्कशं । अजा-
नति बुधैस्त्वका शून्यति परिकीर्त्यते ॥” निदा. ।

लवकारः । पुं । श्वश्वरे । अणगां ६ । रा.नि.

व.४। रन्ध्रंशे। रा.नि.व.७। वंशलोचनायाम्।
व.११। गोठिन। गुडत्वचि। सु.सू.४४५। वंशे।
अम.।

त्वक्सारनिर्यासविषम्। क्ली। स्थावरवि-
धैर्भेदे। यस्य त्वक्सारः निर्यासश्च विषम्। तानि
सप्त यथा—अलपाचककर्तरीयसीरीयककरघाट-
करभनन्दनवराटकानौति। “त्वक्सारनिर्यासविष-
रूपयुक्तेर्भवन्ति हि। आस्यदौर्गन्ध्यपाक्यशिरोरुक्-
फसंस्ववाः” सु.कल्प.२५५। [नि.व.४।

त्वक्सारभेदिनी। स्त्री। क्षुद्रबुधुक्षुपे। रा.

त्वक्सारः। स्त्री। वंशरीचनायाम्। रा.नि.
व.६। [गोत्रं शां. भा.।

त्वक्सुगन्धः। पुं। नागरङ्गहवे। नाशङ्ग।

त्वक्सुगन्धा (न्धिका)। स्त्री। सूक्ष्मायाम्।
एलवालुके। वै.निघ.। जटा.। [निघ.।

त्वक्स्वादी। स्त्री। त्वक्सारि। दांकटिनि। वै.

त्वक्स्त्रापः। पुं। स्यर्शशतायाम्। निदा.।

त्वक्क्षीरम्। क्ली। तवक्षीरे, वंशलोचनायां।
वै.निघ.२५.कास-चि.। [याम्। रा.नि.व.६।

त्वक्क्षीरी। स्त्री। क्षीरयुक्तायां, वंशरीचना-

त्वङ्गुरः। पुं। रोमाश्चे। त्रिका.।

त्वगाक्षीरा (री)। स्त्री। वंशलोचनायाम्।
जटा.। अम.। [रा.नि.व.१८।

त्वग्शर्मिः। स्त्री। बल्याम्, मांसलोचतायाम्।

त्वग्गन्धः। पुं। नागरङ्गहवे। नाशङ्ग। रा.
नि.व.११। [नि. रा.नि.व.१८।

त्वग्जम्। क्ली। रक्तधाती। वृद्ध.। केशे, री-

त्वग्दोषः। पुं। चर्मरोगे, शीतपित्तोदरकुष्ठ-
कोटादी। ऽर्घ्यं द्रव्यं, कृष्ठादि। निदा.।

त्वग्दोषापहा। स्त्री। सोमरात्र्याम्। रा.नि.
व.४।

त्वग्दोषारिः। पुं। हृत्तिकन्दे। रा.नि.व.७।

त्वग्भी। स्त्री। चर्मचटके। ऽमृतिचि.। वै.निघ.।

त्वग्भेदः। पुं। व्रणे। वै.निघ.।

त्वचम्। क्ली। गुडत्वचि। दांकटिनि। गुणाः—
गुणं शीतं कफकासघ्नं शुक्रामशमनं कण्ठशोष-
नघ्नं। रा.नि.व.६। सि.यो.र.पि.चि.खण्डखाद्य-
लोहे।

त्वचा। स्त्री। मिष्टवल्कले। दांकटिनि। श.र.।

त्वचाङ्गः। पुं। नागरङ्गहवे। रा.नि.व.११।

त्वचापचः। पुं। हिङ्गुहवे। क्ली। त्वचायाम्।
दांकटिनि। श.र.।

त्वचिसारः। पुं। वंशे। मद.व.७।

त्वचिसुगन्धा। स्त्री। क्षुद्रैलायाम्। हारा.।

त्वच्यगणः। पुं। त्वक्प्रसाधनवर्गे तैलादौ।
यथा—“तैलन्तु नवधा प्रोक्तं वाकुची चक्रमर्दकं।
स्त्रीण्यं पर्पटी सूका त्वच्योऽयं गण उच्यते”।
अर्क.।

त्वरा रोहः। पुं। पारावते। वै.निघ.।

त्वरितका। स्त्री, पुं (कः)। शीघ्रपाकिशालि-
धान्यभेदे। सु.सू.४६५।

त्वष्ट (ष्ट्र)म्। क्ली। ताम्बे। वै.निघ.।

त्वष्टा (ष्ट्री)। स्त्री। ब्राह्मीशाके। वै.निघ.।

त्वाचम्। क्ली। त्वक्तेले। दांकटिनित्र ऽत्रेण।
गुणाः—“वज्रिमद्यानिलह्वरामाधानाचिपनाशनम्।
वास्तुरक्तेष्वप्रशमनं संयाहि दशमार्तिभिन्। त्वाचं
तैलं रजःसावि तीये चित्तं निमज्जति”। अचि.।

य

यः। पुं। पर्वते। श्री.। रोगविशेषे। भचणे। श.र.।

युक्सारः। पुं। निष्ठिवनत्यागालुकरणशब्दे।

युयुक्तः। पुं। पचिविशेषे। धूङ्गि पाथी।
वै.निघ.।

योडनम्। क्ली। आच्छादने। वै.निघ.।

यौनेयकः। पुं। यन्त्रिपणं। गौटिब्राना। च.
वि.१५.अष्टतैले। च.द.विष.चि.।

द

दंशः । पुं । दन्ते । छ.च. । मन्त्रिकाविशेषे ।
 उंभ । अम. । श्रीभास्वनहले । मन्त्रिणे । सर्पवले ।
 मन्त्रिणि । विच. । चित्ता. । वै.निघ. । दंशने । मी.

दंशकः । पुं । कर्कटे । कुकुरे । वै.निघ. । म-
 णिकायाम् । उंभ । हारा. ।

दंशनम् । स्त्री । दन्तेन कर्तने । कामडान ।
 छ.च. ।

दंशनाशिनी । स्त्री । तैलकीटे । वै.निघ. ।

दंशभीरुः (कः) । पुं, स्त्री । मत्स्ये । मन्त्रि-
 णे । चित्ता. । [रा.नि.व.७.]

दंशमूलः । पुं । शिपुहले । मन्त्रिणा शीघ्र ।

दंशवदनः । पुं । कर्कपक्षिणि । वै.निघ. ।

दंशिका । स्त्री । वनमन्त्रिकाविशेषे । उंभ ।
 गोशै. । द्रोशानी । वै.निघ. ।

दंशी (इन्) । पुं, स्त्री । कुकुरे । वै.निघ. । वन-
 मन्त्रिकायाम् । छुद्रदंशे । द्रोशानी । अम. ।

दंष्ट्रः । पुं । शूकरे । प.सु. ।

दंष्ट्रकम् । स्त्री । सर्पदंशविशेषे ।

दंष्ट्रा । स्त्री । दृढदन्ते । दाडि । छ.च. । विषद-
 न्ते । वै.निघ. । [निघ.]

दंष्ट्रायुधः (द्रास्तः) । पुं । वनशूकरे । वै.

दंष्ट्रिका । स्त्री । दादिकायाम् । छ.च. ।

दंष्ट्री (इन्) । पुं, स्त्री । वनशूकरे । अम. । सर्पे ।
 श.र. ।

दक्षम् । स्त्री । जले । चित्ता. । वा.चि.१५. ।

दक्षलावणिकाः । पुं । यूपविशेषे । "भाति-
 मासासनुवसा दक्षलावणिकाः कृताः ।" अथ
 "असमासपटुवेहा दक्षलावणिकाः कृताः ।" वा.
 टी.१५. अरण्य. ।

दक्षोदरम् । स्त्री । उदररीगमेदे । अटलाप-
 री । "यः सेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्नी विरि-
 तोऽप्यथवा निरुद्धः । पिबेज्जलं शीतलमायु तस्य
 कोतासि दुष्यति हि तवहानि । सेहपीतलिसेज्य-
 कपि तेषु दक्षोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।" क्षिप्रं मङ्गल

सम्परिहसनाभि भूशेप्रतं पूर्णमिवाब्जुना च । यथा
 इतिः क्षुब्धत कम्पते च शब्दायते चापि दक्षोदरं
 तत् ॥" सु.नि.७५. ।

दग्धकः । पुं । महाशतावर्याम् । रा.नि.व.४. ।

दग्धकाकः । पुं । डीमकाकि । उंभ । कां ।
 छ.च. ।

दग्धभूमिजशालिः । पुं । दग्धभूमिजशाली ।

गुणाः— "दग्धायामवनी जाताः शालयो लघुपाकि-
 नः । किञ्चित्शालिता मधुराः पाचना बलवन्तः
 नाः ॥" रा.नि.व.१६ । "दग्धशालाचले जाताः
 शालयो लघुपाकिनः । सुपथा बहुविधभूषा कृताः
 ज्ञेयापकर्षिणः ॥" अचि.१५५. ।

दग्धमत्स्यः । पुं । अग्निदग्धमत्स्ये । पो.डा.

माह । तस्य विवरणम् । "मलानैवेष्टितो मत्स्यः
 कईमेन च लेपितः । दग्धोऽङ्गारैः सलवणी दग्धम-
 त्स्यः प्रकीर्तितः ॥" वेद्यकम् । गुणाः— "दग्धम-
 त्स्यो गुरुर्दृष्यो रूक्षः प्राक्खर्द्वैरः । चीणयक्ताय
 ये केचित् भयजर्जरिताश्च ये । तिल्य स्त्रीसैविनी
 ये च चीणतेजस एव च । दग्धमत्स्यो हितकीर्षा
 सतैललवणान्वितः । तस्माद्हीनगुणः किञ्चिद्वटम-
 त्स्य उदाहृतः ॥" राज. । [रा.नि.व.१०.]

दग्धरुहः । पुं । तिलकचपे । तिल गोह. ।

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धरुहे । छिं । कुकुरीन
 रा.नि.व.६ । [वै.निघ.]

दग्धवर्णकः । पुं । रोहिणहले । रामकपूर. ।

दग्धहीरम् । स्त्री । वैक्रान्तमणी । भैव.ज्व.पां-
 नीयभक्तव्याम् ।

दग्धा । स्त्री । कुकुरी इति कीदृशे प्रक्षि-
 ष्टविशेषे । गुणाः— कषाया उष्णा वातकफघ्नी
 अग्निदीपनी पित्तकोपनी च । रा.नि.व.६ ।

दग्धास्यः (स्याहः) । पुं । कुकुरिचपे ।
 गङ्गात्रिष्ठ गाह. । प.सु. ।

दग्धाहः । पुं । तिलकपुष्पहले । वै.निघ. ।

दग्धिका । स्त्री । दग्धायाम् । कुकुरीति कीदृ-
 शे । रा.नि.व.६ । दग्धाम्ने । पुरा । वा । अं.क.
 ठाठा चापीति केचित् । अ. ।

दण्डिका । स्त्री । अग्निदण्डिकायाम् । भा. क. ६८, ३। भा. । हारा ।

दण्डः । पुं । ४ इक्षमाने । अथ । यष्टिकायाम् । षोडशे, शृङ्गि ।

दण्डकः । पुं । वातव्याधिविशेषे । तल्लक्षणे — “पाणिपादशिरःपृष्ठयोषिक्तश्चातिमारुतः । दण्डवत् स्रग्गात्रस्त दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥” भा. । शरे । सु. कल्प. ७७. । वा. उ. ५. ४. ।

दण्डकन्दः (कः) । पुं । धरणीकन्दे । रा. नि. व. ७ । [का. क. ह. च. ।

दण्डकाकः । पुं । खनामख्यातकाके । दां. उ.

दण्डधारणम् । स्त्री । यष्टिधारणे । गुणाः — “शुनः सरोष्ठप्यालविषाणिभ्यो भयपङ्कं । श्वम खननदोषज्ञं स्थविरे च प्रशस्यते । सत्वोत्साहबल स्थैर्यवेद्यबोध्यविवर्धनं । अथ दण्डधारणापि भयघ्नम् ॥” सु. वि. २४७. । खलतः सम्प्रतिष्ठानम् । अथ दण्डधनं शत्रुवारणं भयघ्नमायुष्यञ्च । राज. ।

दण्डपातः (ती) (रन्) । पुं । सन्निपातज्वरविशेषे । लक्षणं — “नक्तं दिवा न निद्रासुपेति गृह्णाति सूक्ष्मैर्ममसः । उज्ज्वल दण्डपाती भ्रमातुरः सन्ध्याती भ्रमति ॥” भा. म. १४. ।

दण्डपालः । पुं । अश्वशफरमन्त्रविशेषे । डा. नि. टा. गी. गां. । हारा ।

दण्डपालकः । पुं । दण्डमन्त्रे । डा. नि. टा. गी. गां. । शकुलमन्त्रे । भ. उ. गी. गां. । हारा ।

दण्डपाली । स्त्री । गुलायन । दां. उ. पाला । च. सु. १५. ४. ।

दण्डबालाधः । पुं । हस्तिनि । श. र. ।

दण्डमत्स्यः । पुं । खनामख्यातमत्स्ये । दां. उ. का. गां. । हिं. दण्डारी । गुणाः — “दण्डमत्स्यो रसे तिलः पित्ततरुकाकं हरिन् । वातसाधारणः प्रीतः शुक्लो बलवर्धनः ॥” भा. । कफवायुपित्तघ्नः तिलः लघुश्च । राज. १५. । [वै. नि. च. ।

दण्डमातङ्गः । पुं । तगरी, पिच्छीतगरी ।

दण्डयामः । पुं । दिवसे । वै. नि. च. ।

दण्डवृक्षः (कः) । पुं । कुडीवृक्षे । जि. कु. गां. । रा. नि. व. ५. ।

दण्डहस्तः (स्त्री) (रन्) । पुं । तगरपुष्पमृगेयं फूल । रा. नि. व. १०. १३. । पिच्छीतगरी । उ. गी. गी. टा. का. । वै. नि. च. ।

दण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । वै. नि. च. ।

दण्डापतानकः । पुं । वातव्याधिमर्दे । लक्षणम् — “कफान्वितो यदा वायुधर्मनीक्षेव तिष्ठति । स दण्डवत्क्षेत्रमयति कच्छी दण्डापतानकः ॥” सु. नि. १४. ।

दण्डालुः । पुं । खनामख्यातालुविशेषे । अश्वि. अश्वि. प. सु. । “तामूलपात्रा दण्डालु” पिव । द्रव्याभिधानम् । [कृते तमे । रा. नि. व. १५. ।

दण्डाहतम् । स्त्री । पादजलेन विभागदण्डिदण्डिकः । पुं । दण्डमत्स्ये । डा. नि. टा. गी. गां. ।

दण्डिका । स्त्री । स्त्रीणाकठवे । वै. नि. च. ।

दण्डी (रन्) । पुं । दमनकच्छपे । दना । रा. नि. व. १०. ।

दण्डीत्यलम् । स्त्री । वृक्षविशेषे । म. उ. कर्मन्, डा. नि. कु. नि, डा. नि. पाला । हिं. डा. नि. कु. नि. । स. स. देवी । तत्र पीतश्वेतरक्तपुष्पमर्देन त्रिधा भवति । र. मा. । गुणाः — वासकासचयघ्नम् । अग्निदीपितकरञ्च । राज. ।

दण्डीत्यला । स्त्री । पीतपुष्पदण्डीत्यले । डा. नि. पाला, डा. नि. कु. नि । र. मा. । भैष. च. पि. चि. ७६. त्वुवतीगुण्यम् । “दण्डीत्यलाया मूलानि ।” सा. की. द्रव्यायतैले । वै. नि. च. जी. चि. भस्मातकलेह ।

दत् । पुं । दन्ते । श. च. ।

ददुः (कः) । पुं । चद्रकुष्ठमर्दे । दां. उ. लक्षणं यथा — “सकण्डूरागपिङ्गकं ददुमन्त्रसुव्रतम् ॥” मा. नि. । (कः) कच्छपे । श. र. ।

ददु(दु)घ्नः । पुं । चक्रमर्दपुष्पे । टा. क. गां. । गां. । रा. नि. व. ४. । भा. कु. उ. चि. ।

ददुघ्नपत्रम् । स्त्री । ददुमर्दपत्रे । श. चि. ।

ददु(दु)णः । चि । ददुरोगिणि । अम. । श. टी. र. । [नी । तैलनीकोटे । रा. नि. व. १६. ।

ददुनाशिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । भा. म. म. ददुमर्दी (रन्) । पुं । (Cassia alata)

ददुग्गदधिविशेषे । प्राग्मर्दनी ७ वधिविदम्ब । हिं दान्मर्दन । तं सिमधविधि । उत्. जादुमारि । सा. सिमधचगति । “अगदी ददुग्मर्दीं स्नात् क्री- डारियाङ्गमुन्दरः ।” इति किञ्चित्तन्त्रम् ।

ददुरोगी (१७) । वि. ददुरोगयुक्तो ।

ददुः । पुं । ददुरोगी । अ.टी.भ. ।

दधि । स्त्री । शीवासे । मृगम निर्गीम । वसने । अ.र. । कपिले । वै.निध. । दुग्धविकारे । मदे । हिं दही । नं दहिं । कं मीसक । तडेदाः — मन्दकदधि मधुरदधि मधुराक्षदधि अक्षदधि अक्षदधि चेति । “आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वा- दक्षत् ततः परं । अक्षं चतुर्थमन्त्रं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥” तत्तुल्यरूपगुणाः — “मन्दं दुग्धं यदव्य- क्तरसं किञ्चिदन्नं भवेत् । मन्दं स्वादुद्विगुणं दीपययविदाहृत् । यस्म्यक् चनतां यातं व्यक्त- स्वादुरसं भवेत् । अक्षत्ताक्षरसं तत्तु स्वादु विभौ- रदाहृत् । स्वादु स्वादव्यभिच्यन्दि इयं मीदः क- फापहं । वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनं । स्वाद्वक्षं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् । स्वाद- क्क्ष गुणा भेदाः सामान्यदधिवर्जनैः । यत्तिरोहि- तमाधुयै व्यक्ताक्षलं तदक्षकम् । अक्षन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविषहर्त्तु । तदव्यक्षं दमरोमहर्षक- ष्टादिदाहृत् । अक्षकं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥” इति । निःसारदुग्धदधियुगाः — “असा- रं दधि संयाहि शीतलं वातलं गुरु । विष्टम्भी दीपनं हृत् यक्ष्णीरोगनाशनम् । दधि पक्वं दुग्ध- भवं हृत् खिन्नं गुणोत्तमं । पित्तागिलापहं सर्व- धालप्रियवर्त्तनम् । सशर्करं दधि मेढं लघा- पित्ताक्षदाहृत् । सगुहं वातगुह्यं हृत् तर्पणं गुरु ॥” भा.पू.२भ.द.व. । भा. । “न नक्तं दधि मुञ्जीत न चाप्यधिकशर्करं (अष्टतशर्करम्) । मासुहृत्पं नावीर्द्रं गोष्णं नामलकैर्विना ॥” इति । रात्रिदधिसेवनविधिविधौ । भा. पू.२भ. । अ.र. । सु. । “वीनसे चातिसारं च शीतकैः विष- मज्वरं । अक्षौ सूत्राक्षौ च काश्चै च दधि शस्यते । रक्तपित्तविकारिषु कफीत्येषु न तद्धितं । व्यराक्षकपित्तबीसर्पकुष्ठपाङ्कान्मयान् कृत्वा । प्रा- युवात् कामलाद्यापि विधिं हिला दधिप्रियः ॥” राज.१५. । दधिविशेषगुणाः — खलपय्यायेषु स-

दासकृतभेदाः । सा. गुणाः — अक्षविपाकं संयाहि गुरु उष्णगुणं वातघ्नं शुक्रमेदीवक्षश्लेष्मपित्तरक्तशि- वक्षं मुखरीचकं शोथकरम् । अक्षविषं विषमज्वर- भूतक्षपौनसघ्नं । मन्दकम् अनभिव्यक्ताक्षं दधि, मलमूत्रनिःसारकं विदग्धपक्वं विदोषवी- कक्ष । मधुरदधि कफकरं बलकरं मेदीवर्त्तकक्ष । तृतीयं दधिसामान्यगुणम् । चतुर्थमाश्रयं पित्तरक्त- कफवर्त्तकक्ष । पञ्चमं दन्तहर्षरीमाक्षकण्टदाहृक- रक्ष । वा.सू.५.अ. । शारददधियुगाः — “शारदं दधि गुल्मकं रक्तपित्तविषहर्त्तु । श्रोफहृत्पाञ्चरा- तांनां करोति विषमज्वरम् ॥” हंसन्दधियुगाः — “गुरु खिन्नं सुमधुरं कफक्षलवर्त्तनं । इयं मेध्यश्च हैमनं पुष्टिदं तृष्टिहृदिदम् ॥” वसन्दधि- गुणाः — “वातलं मधुरं खिन्नं किञ्चिदक्षं कफा- क्षकं । बलक्षत्रीयैरुक्तां वसन्ते न प्रशस्यते ॥” शीतदधियुगाः — “लघु चाक्षं भवेद्वीर्ये चालुषं रक्तपित्तकृत् । शोथममपिपासाकृत् दधि पीतं न यैश्चिके ॥” तथा — “दध्यक्षं गुरुवातदोषशमनं संयाहि सूत्रावहं बल्यं श्रोफकरश्च रुच्यशमनं वज्रेण शान्तिप्रदं । कासे ऋस अपौनसेषु विषमे शीतज्वरे स्थाहितं रक्तौद्रेककरं करोति सततं शु- क्लक्ष हृत् पराम् ॥” राज.वि.१.५. । स्वादु हृत् रोचनं माङ्गल्यश्च । राज. । दधिसरः । मत्स्यत्र माथ । “दधिसूपरि यो भागी घनः केङ्कसमन्वि- तः । स लोके सर इत्युक्तः..... । सरः स्वादु- गुरुहृत्वा वातवज्ज्वरनाशनः । साक्षौ वक्षिप्रशुभम् पित्तश्लेष्मविषहर्त्तुः ॥” भा. । दधि लघु चाम्बः । दिभेदेन — अग्निमान्द्यकरं कासश्वासशीतज्वरेषु हृत्तस । लवणमरिचचट्टतशर्करासुहृन्मलकपुष्परस- हीनं न नित्यमश्रीयात् । तथा शरदि वसन्ते शीमे रात्रौ कफविकारि पित्तदोषे च नायात् । इति दधिवर्त्यस्यामम् । विकटदुग्धं सर्वपञ्चसंश्रितं दधि कफघ्नं वातघ्नमपिदीपनम् । तुष्टिनाशिशि- रकाशे चातिपथ्यं दीहृदाक्षं कान्ताक्ष करोति । इति संयोगदधिसेवनकालः । “दधि मधुरमीष- दक्षं मधुराक्षं का हितं न चागुग्गुणं । यावद्याव- न्मधुरं दोषहरं तावदुक्तमिदम् ॥” राज.वि.१.५. ।

दधिकः । पुं । शीवेटकक्ष । मृगम, मागान्हे । हिं शालाङ्ग । ज.द.१२.अ. ।

दधिकृष्टिका । स्त्री । दधा, सङ्घ, पके पयसि ।

हानि । र.सा. १ “दध्रा सद्यः पयः पक्वं वा भवेद्-
चिक्चिका ।” प.प्र.१४. । अथ दधि दुग्धं समा-
नं भाव्यम् । गुणाः—“वातघ्नी वाहिणी रुचा दु-
र्जरा दधिकृत्तिका ।” राज. ।

दधिचारः । पुं । दधिमन्त्रदण्डे । हारा. ।

दधिजम् । स्त्री । दधनि । नवनीते । रा.नि.
व.१५ । [रा.नि.व.१५ ।

दधिजलम् । स्त्री । मलुनि । पट्टेय मयं ।

दधित्यः । पुं । कपित्थहले । र.सा. । च.सु.
१५. । स्त्री । कपित्थफले । ज.द.११५. । सि.यो.
सुडदाह-वि. । च.द.विदाय्यादिलिपे । “दधित्यं
नीजपूरकम् ।”

दधित्यास्यः (ह्रः) । पुं । धूपविशेषे, सर-
जद्रवे । लोवान् इति लोके । र.सा. ।

दधिनाम (कम्) । स्त्री । कपित्थफले । क-
ये२ देव । सि.यो.हिङ्गशास-वि. । “काशीग्रं
दधिनाम च ।” पुं (मा) । कपित्थहले । च.द. ।

दधिपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । कटभीठले ।
कटुघ्नम् । रा.नि.व.११. । त्रेतापराजितायाम् ।
रा.नि.व.१. । शूकशिल्प्याम् । आनाकुणो । वै-
निच. । तन्नामकफलभाकविशेषे । छिछिडा, ह्रै-
पा । हिं कुङ्किरी । मं गोङ्गीकुङ्किरी । कं काक-
च्छीला, कुमरी । गुणाः—कटुः मधुरा शीतला
सनापिण्डघ्नी वातकारी गुरुः क्षरीचकरी च ।
रा.नि.व.७. । बीजगुणाः—गुरु ज्वरं कथं मलस-
न्धकं कफाधिमाम्यकरवं वातपिण्डहरम् । वै.निच. ।

दधिधूपः (कः) । पुं । दधिवटके । पट्टे
वडा । वै.निच. ।

दधिफलः । पुं । कपित्थहले । रा.नि.व.११. ।

दधिभवम् । स्त्री । नवनीते । ननि । वै.निच. ।

दधिमण्डः (सु) । पुं, स्त्री । दधिनले । दधि-
त्र मयं । र.सा. । गुणाः—“मलु लीलहरम्भ्यं
लघु भक्ताभिलाषकम् । खोतीविशोधनं ह्रादि क-
फघ्नानिलापहं । अतृष्यक्षौद्रं शीघ्रक्षिपति म-
लसञ्चययु” भा. । “उष्णं दधिपक्वदं क्लमहरं
वर्णं कषायं सरं सुक्लिच्छेदकं त्वदीरगदशौहा-
र्मेष्टी वाक्कम् । खोतः शक्तिहरं कफानिलहरं विज-

न्मृत्पापहं पाण्डुवासविकारगुणक्षमं मलु मज्ज-
सं लघु ॥” रा.नि.व.१५ ।

दधिमण्डातकम् । स्त्री । दधिमलुनि । च.
वि.१८५. पञ्चकोलहते । [वै.निच. ।

दधिमण्डोद्भवम् । स्त्री । नवनीते । ननि ।

दधिलेहः । पुं । दधिसरे । पट्टेय मयं, मा-
था । र.सा. ।

दधिवटी । स्त्री । शीघे । हेटेय गुंड़ा, ह-
रिजयि गुंड़ा, ७ रूले पांरा, भीमराजयणे
गकक, शोधन करिदे । पांरा १ तो. ग-
कक १ तो. हेहार कञ्जनि, हरिजान, विषं,
रूते, एतवानुक, अज, थापत्र, श्वर्माक्री,
काञ्चनोद् प्रताके ॥० तो. निजिन्ना, ल-
ताकट्टी, अपराजिता, जयडी ७ चित्तात्र
मूल, हेहार मयं रज्जु भावना । वटी १ मयिवा ।
मैष. । कञ्जलिः १ तो. हरितालं, विषं तुल्यम् ए-
लबालुकम्, अथकम्, खर्परं स्वर्णमालिकं लोहं
एषां प्रति ॥० तो. । निगुच्छीजयलीन्योतिषाती-
चिचकरसेन क्षायेन वा भावयेत् ।

दधिवास्तुका । स्त्री । गोदमहरिताले । इ-
रालभासिदि । वै.निच. ।

दधिशोणः । पुं । शुकवानरे । दर्शिकरसर्प-
विशेषे । सु.कल्प.४५. । See सर्पः । गोलाहल-
वानरे । मूत्र गणाडा । चिका. ।

दधिसक्तवः । पुं (वहु) । दध्युपसिक्तसमुपु ।
महेशाशा छात्रु वा रमाणा । अम. ।

दधिसक्तुः । पुं । रसालायाम् । प.सु. ।

दधिसरः । पुं । दध्ययभागे । दधिर मयं ।
वै.निच. । See दधि ।

दधिसारम् । स्त्री । नवनीते । हे.च. ।

दधिसेहः । पुं । दधः सेहभागे, दधिसरे ।
चिका. । [See तैलपणी ।

दधिस्रहा । स्त्री । लवणखोद्याम् । श.चि. ।

दधिलिदः । पुं । तले । प्याण । जटा. ।

दधीचा(च्य)स्थि । स्त्री । क्षीरके । चिका. ।

दध्यधम् । स्त्री । दधिसरे । वै.निच. ।

दध्यहः । पुं । सर्ववदने । चिका. ।

दंध्यानी । स्त्री । कटुका । कटुकी । वै.निघ. ।

दंध्याली । स्त्री । सुदर्शनालतायाम् । द.त्रैश्व.म्र, उन्नतिभूति । हिं मदनमसु । र.मा. ।

दंध्यह्नः । पुं । कपिलह्वे । वै.निघ. ।

दधुत्तर(क)म् । स्त्री । दधिसारि । र.मा. । सु.सु.४१५. ।

दन्तः । पुं । तन्मृकाखे । रा.नि.व.२ । चर्वण-साधनाखनि, दन्ते । मौंठ । स च शिशोः पठे सासि जायते । सुखनीधः ।

दन्तकङ्कमडिः । पुं । तन्मृककपालरीमे । वच-मालकाः निद्रितोऽपि दन्तमण्डं करोति । रस.र.पाल.वि. ।

दन्तकरालः । पुं । दन्तरीगमेदे । “करालः मुकुमारारणां दन्तनामां समुद्भवः ।” वा.उ.२१५. ।

दन्तकर्षणः । पुं । निम्बूह्वे । जेवुणां । श.र. ।

दन्तकाष्ठः । पुं । चर्वणह्वे । खदिरह्वे । च-र्वणह्वे । करञ्जह्वे । वै.निघ. । विकटह्वे । वैदेही गीह । रा.नि.व.६ । स्त्री । दन्तधावनकाष्ठे । मौंठन काठि । तच्च बादशाकुल कनिष्ठाकु-लिखलम् ऋतु अयमि कीटाद्यक्षतं ग्राह्यम् । त-दुक्तं — “बादशाकुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणा-श्चञ्चल्ययितमग्रणम् । निम्बखदिरयष्टिमधुकरञ्ज-भ्रमम् ऋतुवीर्यरसदीपविशेषेषु प्रशस्तम् । अवेक्ष्य-तुञ्च दीपञ्च रसे वीर्यञ्च योगयेत् ।” सु.चि.२४५. । “आवायं मधुरं तिक्तं कटुकम्प्रातःकृत्यतः ।

निम्बश्च तिक्ते श्रेष्ठः कषाये खादिरस्तथा । मधु-को मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।” च.सु.५५. । “केऽप्यत्र करवीरासकरञ्जवकुलासनान् । दन्तकाष्ठायमन्ते तु सञ्चान् कण्टकिनाऽप्यधुः । गु-वाकताखट्विलाखजूरैः केतकीयुतैः । नारिके-लेभ ताद्या च न कुप्याहन्तधावनम् । पार्दितो क-र्षणश्ली च दन्तरीमी नवज्वरी । शीघ्री काळी च मूर्च्छार्त्ता दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ।” राज.१५. ।

दन्तकाष्ठकम् । स्त्री । चाटव्यह्वे । रा.नि.व.४ । दन्तधावनकाष्ठे । हि.वि. ।

दन्तकेतुः । पुं । खड्गनिम्बूह्वे । जेवुणां ।

दन्तघर्षणम् । स्त्री । दन्तमाञ्जने । मौंठमाला ।

दन्तघातः । पुं । निम्बूह्वे । शिशोर्दन्तकङ्कम-डिरीमे । वै.निघ. ।

दन्तचालः (नः) । पुं । दन्तरीगविशेषे । ही-त नडा । “चालचलहिर्दन्तैः भल्लणादधिकव्य-थैः ।” वा.उ.२१५. ।

दन्तच्छदः । पुं । शीठे । इला. ।

दन्तच्छदा । स्त्री । मधुरविस्वा । विस्वागम् । कुम्भक । तेलगकुठा । वै.निघ. ।

दन्तच्छदीपमा । स्त्री । कुन्दुरी । विस्वागम् । रा.नि.व.७ ।

दन्तध(धा,प)वनम् । स्त्री । दन्तमाञ्जने । मौंठ माला वा मौंठन करी । दन्तधावनकाष्ठे । मौंठन काठि । दन्तधावनविधिः — “प्रातर्भङ्गजा च मृदयं कषायकटुतिक्तकम् । भल्लयेदन्तपवनं दन्तमांसान्धधावयेत् । केऽप्यत्र करवीरासकरञ्ज-वकुलासनान् । दन्तकाष्ठायमन्ते तु सञ्चान् कण्ट-किनाऽप्यधुः । निषिद्धं यथा — गुवाकताखट्विलाख-जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलिन ताद्या च न कु-प्याहन्तधावनम् ॥ इति । दन्तधावने दिक् — “स-त्यः स्याद्विषास्येन पश्चिमास्येन चामयः । पूर्व्या-स्येनोत्तरास्येन सम्पदी दन्तधावनात् ॥” इति । द-न्तकाष्ठव्यवहारे निषिद्धजनाः यथा — “पार्दितो कर्षणश्ली च दन्तरीमी नवज्वरी । शीघ्री काळी च मूर्च्छार्त्ता दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥” इति । राज.१५. ।

दन्तधावनः । पुं । खदिरह्वे । ज.द.२२५. । रा.नि.व.८ । गुच्छकरञ्जे । रा.नि.व.६ । वकुल-ह्वे । श.च. ।

दन्तनाडी । स्त्री । दन्तमूलगतनाडीमारीरी । दन्तनाली । सा पञ्चविधा वातपित्तकफसन्निपाता-गन्तुजनिमिता । “दन्तमूलगता नाद्याः पञ्च श्रेया-यथेरिताः ।” भा.म.४अ.सु.री.चि. ।

दन्तपत्रकम् । स्त्री । कुन्दपुष्पे । श.च. ।

दन्तपातनयन्त्रम् । स्त्री । दन्तोपाटनयन्त्रे । मौंठडोना मौंठानि । “मरुपुङ्खलं यन्त्रं दन्त-पातनमुच्यते ।” इति ।

दन्तपात्री । स्त्री । शिशोर्दन्तरीमे । वा.उ.२१५. ।

दन्तपीठकम् । स्त्री । दन्तवेष्टे । दौंतेत्र
गाङ्गि । ज. द. २२५ ।

दन्तपुष्पुटः (कः) । पुं । दन्तरीगविशेषः ।
दौंतेत्र गाङ्गि फोला वा दौंतेत्र गोङ्गि
फोला । “दन्तयोस्त्रिषु बाष्पय श्रययुर्जायते म-
हान् । दन्तपुष्पुटको नाम स व्याधिः कफरक्त-
जः ।” भा. म. ४४. सु. री. चि. । “दन्तयोस्त्रिषु वा
सस्य श्रययुः सखी महान् । दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः
कफमाकृतपित्तजः ।” सु. । “दन्तयोस्त्रिषु वा शी-
तो वदरास्त्रिभिर्घनः । कफासात्तीव्ररुक् शीघ्रं
पच्यते दन्तपुष्पुटः ॥” वा. उ. २१५. ।

दन्तपुष्पः । पुं । अश्लक्ष्णत्वे । वै. निघ. । स्त्री ।
कतकफले । श. च. ।

दन्त(न्ता)फलः । पुं । पिपल्याम् । “दन्तफ-
लसु पिपल्याम् ।” रा. नि. व. २१ । स्त्री । कतक-
फले । निर्मोलाय फल । श. च. ।

दन्त(न्ता)फला । स्त्री । पिपल्याम् । रा.
नि. व. ६ । अश्लक्ष्णत्वात्वे । वै. निघ. ।

दन्तभागः । पुं । हृत्पयभागे । अम. ।

दन्तभेदः । पुं । दन्तरीगविशेषः । लक्षणम्—
“दन्तभेदे द्विजासोदभेदरुक् स्फुटनान्विताः ।” वा.
उ. २२५. । [ना वा प्राथुरि । हारा. ।

दन्तमूलम् । स्त्री । दशनमले । दौंतेत्र मय-

दन्तमूलम् । स्त्री । दन्ताब्जदरीगे । रा. नि. व.
२० ।

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीत्वे । श. र. ।

दन्तरञ्जनम् । स्त्री । काशीषि । शिद्रेकम् ।
र. सा. सं. ।

दन्तरीगः । पुं । दन्तगतमुखरीगे । स अष्ट-
विधः । यथा—दाहलः कृमिदन्तः भञ्जनकः दन्त-
हर्षः दन्तविद्रधिः दन्तशर्करा कपालिका श्यावद-
न्तकषेति । भा. । दन्तविद्रधिसमगण्य इतुमीच-
माह सु. नि. १६५. । अश्लक्ष्ण दन्तगतरीगे । ज.
द. २६५. । See मुखरीगः ।

दन्तरीगी (रन्) । नि । दन्तरीगयुक्ते ।

दन्तलेखनम् । स्त्री । अश्लक्ष्णत्वे । दौंतेत्र
गाथुरि फोला । यथा—“एकधारं चतुष्कोणं

प्रवृद्धाकृति चैकतः । दन्तलेखनकं तेन शोधये-
दन्तशर्करान् ॥” अचि. ।

दन्तवलः । पुं । हस्तिनि । वै. निघ. ।

दन्तवस्त्रम् (वासः) । स्त्री, पुं । भीटे । रा.
नि. व. १८ ।

दन्तविद्रधिः । पुं । दन्तवेष्टगतरीगविशेषः ।
दौंतेत्र गोङ्गि फोला, दौंतेकड़ा । यत्र दन्त-
वेष्टगतदीपेण सरत्तेन हेतुना वाह्यतो दाहकजा-
युक्तः महान् श्रययुः भिन्नः पूयं खवेत् स दन्तवि-
द्रधिः । “दन्तमांसमलैः सारैः बाह्यतः श्रययुर्म-
हान् । सदाहकं खवेद्भिन्नः पूयाखं दन्तविद्र-
धिः ॥” भा. म. ४४. सु. री. चि. ।

दन्तवीजः (कः) (जा) । पुं, स्त्री । दाहि-
न्यत्वे । भा. । रा. नि. व. ११ । (जा) अलाप्याम् ।
वै. निघ. ।

दन्तवेष्टः । पुं । दन्तवेष्टनमांसं, दन्तमादिका-
याम् । दौंतेत्र गाङ्गि । दुष्टशीणितजे तन्नामक-
दन्तवेष्टजरीगे । यदि पूयरुधिरं खवेत् दन्ताश्च
चला भवन्ति तदा दन्तवेष्ट इत्यभिधीयते । “खव-
न्ति पूयं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशीणितसम्भवः ॥” भा. म. ४४. सु.
री. चि. ।

दन्तवेष्टजरीगः । पुं । दन्तवेष्टनमांसगतमु-
खरीगे । स षोडशविधः (दौंतेत्र गाङ्गि १७
ब्रौंज) यथा—दन्तवेष्टः सीधिरः महासीधिरः
परिदरीपकुशौ वैदर्भः खलि(स्त्री)वर्धनः (आक्रेण
दृष्ट) अधिमांसकः करालकः, पञ्चदन्ताद्यः वा-
तादिभेदेन, शीतादः दन्तपुष्पुट इति । “शीतादी
गर्दितः पूयं दन्तपुष्पुटकसाथा । स्युरष्टावोष्ठयोर्द-
न्तमूले तु दश षट् तथा । दन्तवेष्टः सीधिरश्च म-
हासीधिर एव च । ततः परिदरः प्रोक्तास्तनू-
कुशः स्मृतः । वैदर्भश्च ततः प्रोक्तः खलि(स्त्री)वर्ध-
न एव च । अधिमांसकनामा च दन्तमाद्यश्च पञ्च
च । दन्तविद्रधिरथ च दन्तवेष्टेषु षोडश ॥” भा.
म. ४४. सु. री. चि. । मा. नि. । करालस्थाने दन्तवि-
द्रधिसाह भावमियः । सुमुतनु करालकं न मण-
यति । एषां लक्षणानि तत्तत्पथ्यानि कस्यापि ।

दन्तवैदर्भः । पुं । दन्तमूलगतमुखरीगे । See
वैदर्भः ।

दन्तशुक्रः । पुं । तीक्ष्णकण्ठकप्रथमयवपत्रमुखे दन्ताहरणार्थं शुक्रमेदं । "शुक्रवक्षः सुखं तस्य कार्यमहोक्तुलायतम् । चतुरस्रं समचैव तीक्ष्णधारं समाहितम् । इत्यादि तस्य कार्यव्यं शुक्रं व्रीहिमुखामिति । कपालिकां शर्कराच दन्तानां त्रिन शी-
घ्रेत् ॥" सु.सू.८८. सु.टी.८. ।

दन्तशठः । पुं । दन्तशठे । च.टी.म. ।

दन्तशठः । पुं । कपिलहवे । जम्बीरहवे । रा.नि.व.११२२ । चाक्षेप्याम् । आमातकहवे । कर्करङ्गहवे । मे. । तिलिङ्गीहवे । वै. निघ. ।

दन्तशठा (ठी) । स्त्री । चाक्षेप्याम् । आम्-
कृन् । रा.नि.व.३ । तिलिङ्ग्याम् । भा. ।

दन्तशब्दः । पुं । शङ्खशुष्कालकस्य दन्तपीडन-
रोगे । नाँत कडुमडु रोगे । लघुशब्दम्—“ऊर्ध्वं निरीचते दन्तान् खादित्कृजति जृम्भते ।” मा.नि. ।

दन्तशर्करा । स्त्री । दन्तगतसुखरोगे । नाँ-
तेर प्राथमि । लघुशब्दं यथा—“मलो दन्तगतो यस्तु पित्तमावृतशीघ्रितः । शर्करैव खरसर्शां सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥” मा.नि. ।

दन्तशायम् । स्त्री । दन्तचर्षणे, दन्तनिशुक्-
चदन्ति । बाजन, मिषि । चिका. । [श.र. ।

दन्तशिरा । स्त्री । दन्तवेष्टे । नाँतेर प्राप्ति ।

दन्तशूलम् । स्त्री । दन्तोद्रे । दन्ताब्दं । नाँ-
तेर मूलनि । रा.नि.व.२० ।

दन्तशैथिल्यम् । स्त्री । वातजदन्तारोगविशेषे ।
नाँत आन्तग । च.सू.२०७. ।

दन्तशोफः । पुं । दन्ताब्दद्वारोगे । रा.नि.व.२० ।

दन्तहर्षः । पुं । दन्तगतसुखरोगे । नाँत नि-
हारा, टेका । लघुशब्दं—“शीतलक्षप्रवाताम्लस्य शो-
नामसङ्घा विजाः । पित्तमावृतकोपेन दन्तहर्षः स नामतः ॥” मा.नि. । “दन्तशोः शीतशुष्कस्य सङ्घतो
सर्गमं न च । यस्य तं दन्तहर्षमु व्यर्थं विद्यास-
मीरयान् ॥” सु. । “शीतलक्षप्रवाताम्लस्य शोनाम-
सङ्घा विजाः । तत्र सुवर्षापित्तानां दन्तहर्षः स
कोपितः ॥” भा. । [का. । गटा. ।

दन्तहर्षकः (णः) । पुं । जम्बीरहवे । चि-

दन्ताघातः । पुं । निशुक्लहवे । गौड़ा जे-
द्वर गाँह । रा.नि.व.१११ ।

दन्तायुधः । पुं । वनयुक्ते । चिका. ।

दन्तावृद्धः । पुं, स्त्री । दन्तारोगविशेषे । नाँतत्र
गौड़ाज आँव । रा.नि.व.२० ।

दन्तावलः । पुं । करिदि । चम. । [श.सू. ।

दन्तिका (जा) । स्त्री । दन्तीहवे । चम. ।

दन्तिनी । स्त्री । दन्तीनुपे । रा.नि.व.६ । वै.
निघ. २४. कृमि-वि. चिककादिदन्ते ।

दन्तिनीबीजम् । स्त्री । जैपालबीजे । जघ-
पान । रा.नि.व.६ । [सु.सू.१०७. ।

दन्तिला । स्त्री । नागदन्तां । हातिङ्गं ।

दन्ती । स्त्री । (Baliospermum monta-
num. Syn. Croton polyandrum.)
स्वनामस्यातः सुखद्वये । दन्ती गाँह । हिं हकुम् ।
मं दानि । कं दनि । तं दन्तिवेदु, कील्लचम-
दुम् । वम्. जामालगोटा ।- क्लृप्तदीर्घमेदेन दन्ती
विधा । तथोर्ध्वस्त्रा उदुम्बरदन्ताकारा, अन्यथा ए-
रखदन्ता । सा, गुणाः—कटूणा शूलघ्नी घर्शनि-
षाग्मरीघ्नी दीपनी च । अन्या कटूणा रोचनी
कमिघ्नी शूलकुष्ठामघ्नी तुदामयघ्नी च । रा.नि.व.
६ । “दन्तीहयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं ।
गुदाङ्गुराश्च शूलालसकण्ठकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णं
हृदि पित्तस्रक्कफशीघ्रोदरकिमीनं । चूददन्तीफलं
तु स्यात् मधुरं रसपाकयोः । शीतलं सुष्टविक्षू-
न्गरशीघ्रकफापहम् ॥” भा. । वा.सू.११७. [वा-
सादिः । “श्लामा दन्ती द्रव्यनी १” सु.सू.१६५.
च.सू.२७. वमने । जैपालबीजे । वै. निघ. २४. शो-
तन्व. चि. । “काथेन दन्तीचिहरीद्रवेन ॥” वा.
वा.चि. मङ्गानाराचरसे । ४४ विषयमंतेले । पुं
(इन्) । हकिनि । प.सू. । [वै. निघ. ।

दन्तीफलम् । स्त्री । पिप्पल्याम् । दन्तीबीजे ।

दन्तीफलसमाहतिः । पुं । पिप्पलावे ।
पेठा गाँह । वै. निघ. ।

दन्तीबीजम् । स्त्री । जैपालबीजे । रा.नि.व.६ ।
वै. निघ. २४. घर्श. चि. मङ्गीदधिबध्याम् । वा.व्या.
सुतसञ्जीवनीरसे, वातगजकेशरीरसे ।

दन्तीहरीतकीशुद्धः । पुं । गुणाधिकारि ।
पाठः—“जलद्वये विपक्षाय विंशतिः पञ्च चतु-
थाः । दन्त्याः पलाणि तापनि चिकका कथेन

च । तिलादभावाग्नयेण पवेदकीममं गुडं । तस्मीभ-
यं त्रिहृषणीतेलाद्यापि चतुर्ष्वलं । पलमेकं कषा-
यण्डोः सिद्धे लहे च शीतले । क्षौद्रं तैलसमं द-
द्याद्यातुर्गानपलन्तथा । ततो लहेपलं लिङ्गा जग्ध्या
चैकां हरीतकीम् ॥” पीठलीनहृरीतकी २५,
दन्तीमूलं २५ प. चित्तकमूलं २५ प. जलं ६४
ग्र. श्रे. ८ श. । पुरातनगुडस्य २५ प. क्षायेन गुडं
मोलयित्वा पचेत् । पाके सिद्धे अवतार्यं क्षिप्त्वे
सति त्रिहृषणं ४ प. कषायण्डोः प्र. पलं तिल-
तेलं ४ प. प्रलेप्यम् । शीते मधु ४ प. गुडलक-
एखातिजपत्रनागकेसराणां प्र. २ तो. मिश्रणीयम् ।
मात्रा २ तो. हरीतकी १० श. । रस. र. ।

दन्तुरः । त्रि । उच्चदन्ते । नतानते । मी ।

दन्तुरच्छदः (त्वक्) । पुं । मातुलुङ्गले ।
टोवा गाह । रा. नि. व. ११ । [निच. ।

दन्तीज्वला । स्त्री । श्वेतजातीपुष्पहवे । वै.

दन्तीद्वादः । पुं । बालदन्तीद्वासे । नौत उठा ।
“दन्तीद्वादः शिशोः सर्व्वेरीगाणां कारणं स्मृतं ।
विशेषाज्वरविद्वादकासच्छर्दिशिशोर्गजाम् । अभि-
षन्दस्य प्रोथक्या विसर्पस्य च जायते ॥” भा. म.
ख. ४ भ. । [तानि २० । च. भा. ७ अ. ।

दन्तीलूखलम् । स्त्री । दन्ताधिष्ठानास्थनि ।

दन्दशः । पुं । दन्ते । वै. निच. ।

दन्दशूलः । पुं । सर्व्वे । वै. निच. ।

दमः । पुं । दमनकचुपे । वै. निच. ।

दमनम् । स्त्री । दमनपुष्प । दना कूल । सि.
यो. च. द. वा. व्या. चि. महाराजप्र. तैले । पुं । कुन्दपु-
ष्पहवे । कूंदफूलेत्र गाह । रा. नि. व. १० । दम-
नकहवे । चिका. । “दमनसुवरत्निकी हृद्यी हृष्यः
सुगन्धिकः । यहणात् विषक्रक्षासक्ते दकच्छूनिदी
धजित् ॥” भा. ।

दमनकः । पुं । (Artemisia Scoparia
or A. Indica.) दना इति ख्याते पुष्पचुपे ।
दना गाह । प. सु. । हिं देवणा । प दीणा । गु-
ष्पाः—शीतलः तिक्तः कषायः कटुकः हृन्तदीष-
विदीषघ्नः विषविषकीटघ्नश्च । श्वस्य वन्तदमनः
कीर्त्यसम्भनकासी बलदायी भानदीपहारी च ।
रा. नि. व. १० ।

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीनामचुपे । [भा. नि. ।
रा. नि. व. ४ । नागदमन्याम् । नागदना । वै. निच. ।

दमयन्ती । स्त्री । भद्रमन्त्रिकापुष्पहवे । मन्त्रि-
का फूलेत्र गाह । रा. नि. व. १० । कर्कोटिका-
याम् । वै. निच. ।

दम्पती । पुं (वि.) । जायापत्नीः । वै. निच. ।

दम्भः । पुं । अतीसाररीगे दाहकर्मविशेषे ।
“नाभेर्हृङ्गुलकादधीर्धशशिवंशश्चामुले तथा ।
दाहः प्रज्वलितायसस्य कथितो दम्भी ग्रहस्थातु-
रे ॥” तन्नाम्बरम् ।

दम्भफलः । पुं । सेवहवे । प. ७ । वै. निच. ।

दम्भीरः । पुं । लावपत्तिणि । (भक्तः) महिषे ।
वै. निच. ।

दम्यः । पुं । पण्डे । हपे । वै. निच. ।

दरः । पुं । शङ्गे । वै. निच. २ भ. मधुरज. विस्म-
चिकादिकषाये । विषे । वै. निच. । [४ ।

दरकण्टिका । स्त्री । शतावथ्याम् । रा. नि. व.

दरदः । पुं । हतपत्रशाके । नटे भा. १ प.
सु. । स्त्री । हिङ्गुलधाती । रा. नि. व. १२ । र मा ।

दर्दरासः । पुं । मीनास्त्रीने, वाज्रनविशेषे ।
श. मा. ।

दर्दरीकः । पुं । भेके । सेवे । उणा. ।

दहूरः । पुं । पुनर्नवायाम् । इन्द्रणीपकीटे ।
वर्षाभ्याम् । रा. नि. व. २३ । कृष्णामे । मीलाभमेदे ।
रा. नि. व. १३ । र. वि. ३ प. । “बलिदहूरपूतिलीह-
तापम् ।” भेके । मी. । शालिघान्यमेदे । अयं च-
टिकाङ्गीनगुणः । च. म. २७ अ. ।

दहूरच्छदा । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै. निच. ।

दहूरदला । स्त्री । मच्छुकपर्ण्याम्, सा च ब्रा-
ह्मी, ब्राह्मी, वरभीति महाराष्ट्रे ख्याता । थुलकुडि-
उत्तम । भा. म. १ भ. चिपमम. ज. वि. । “हस्तु-
नरुनीदम दहूरदला ।”

दहूरपर्णी । स्त्री । ब्राह्मीचुपे । वै. निच. ।

दहूः (दूः) । पुं । लज्जुहवे । डेलो गाह ।
रा. नि. व. ८ । महाकुष्ठमेदे । दाप । सा. नि. । स्त्री ।
दहुरीने । उणा. ।

दर्दुन्नः । पुं । चक्रमर्दये । टाकन् । शीघ्र ।
श.र. ।

दर्दुन्नपत्रम् । स्त्री । पत्रशाकविशेषः । पाण्य-
म्निनी । चक्रमर्दये । टाकन् । भाटा । हिं च-
कवङ् । गुणाः—दीपहरम् । अस्त्रं वातकफघ्नं क-
ल्पासक्तमिन्द्रासददुक्कुष्ठं लघु च । भा.पू.१भ.
शा.व. । See दद्रुघ्नो ।

दर्दु(द्रू)णः । वि । दद्रुगिणि । अ.टी.भ. ।

दर्दु(द्रू)रोगी (रन्) । वि । दद्रुरोगयुक्तो ।
अ.टी.भ. । [चिका.]

दर्पः । पुं । कर्मरिकावले । मे. । उष्णि ।

दर्पणम् । स्त्री, पुं । नेत्रे । जटा. । आदर्शे ।
आर्णि । गुणाः—आयुःश्रीकारित्वं पापशमनल-
च । राज.२प. ।

दर्पपत्रकः । पुं । काशहृत् । वै.निघ. ।

दर्पा । स्त्री । कलश्याम् । वै.निघ. ।

दर्भः । पुं । (Poa cynosuroides. Syn.
Eragrostis cynosuroides.) कुशहृत् ।
कूभं कुण । हिं दाम् । तें दुभ । अम. । स.स.
१८अ. । (Imperata cylindrica, Syn.
Saccharum cylindricum.) उलुके । उ-
लू, थंगड़ा । प.स. । वा.सू.१५अ. वरुणादिः ।
“वहलपत्रवदर्भरुजाकराः ।” च.सू. ४अ. । काश-
हृत् । श.र. ।

दर्भकः । पुं । अश्वस्य पादरोगविशेषः । लघु-
—“मण्डूका विवरं यस्य दर्भसुन्नकरं भवेत् । त-
स्य दर्भक इत्युक्तौ वराधिः कष्टचिकित्सितः ॥”
ज.द.१८अ. । [कुम्भिकाति । वै.निघ. ।

दर्भकुसुमः । पुं । कमिजाती । उदाकार

दर्भपत्रः । पुं । काशहृत् । रा.नि.व.८ ।

दर्भपुष्पः । पुं । तन्नामकदर्बीकरसर्पविशेषः ।
राजिमच्छर्पविशेषः । वैकरञ्जजातीयसर्पः । स.कल.
४अ. । See सर्पः । कफजकमिमेदे । च.वि.७अ. ।

दर्भमूलम् । स्त्री । कुशमूले । उलुमूले । च.
द.घ्नो.वि. ।

दर्भरः । पुं । जावपक्षिणि । वै.निघ. ।

दर्भवटम् । स्त्री । चनवटं । चिका. ।

दर्भाह्वयः । पुं । मुञ्जहृत् । भूज. । रा.नि.व.८ ।

दर्ब्जः (वर्ब्ज) (कः) । स्त्री । सर्पफणायाम् ।
दर्ब्जिकायाम् । हाता । अम. । श.र. ।

दर्ब्जिका । स्त्री । दर्व्याम् । हाता । अ.टी.
रा. । कञ्जलमेदे । काकण । तस्य सौवीरजाम्ब-
लतुल्यमयूरश्रीकरदर्ब्जिकासिवागोलमेदेन षट् भव-
ति । तल्लक्षणम् अञ्जमशब्दे द्रष्टव्यम् । पुराणम् ।
गोजिह्वायाम् । वै.निघ. ।

दर्ब्जपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायां । दाडिग्रा
भाक । ज.द.१२अ. ।

दर्बीकरः । पुं । सर्पजातिविशेषः । कर्णधर
जर्ण । लघु-यथा—“व्याहृत्ताङ्गलक्ष्यस्तस्मि-
न्काकुशधारिणः । फणिनः शीघ्रगतयः सर्पां दर्वी-
करा मताः ॥” वा.उ.२६अ. । दर्बीकरमेदाः—
कृष्णसर्पमहाकृष्णकृष्णोदरश्चितकपीतवलाङ्गकमहास-
र्पश्चक्षुःपाललोहितालगवेधुकपरिसर्पखण्डफणककु-
दपद्ममहापद्मदर्मपुष्पदधिसुखपुष्करौकमुकुटीमुख-
विकिरपुष्पाभिकीर्णगिरिसर्पच्छतुसर्पशेतीदरमहा-
शिरालगदांशोविषाचेति । दर्बीकरस्य प्रथमे विष-
वेगे श्वाववर्णं दुष्टच रक्तं स्यात् । तथा मुखादौ
श्वावता स्यात् । द्वितीये गन्धयः, तृतीये शिरीशु-
क्लादयः, चतुर्थे धीवनादयः, पञ्चमे सन्धिविस्त्रि-
घणं तन्द्रा प्रव्वमेदे दाहः हिक्का च, षष्ठे हृत्की
ङ्गायाः, सप्तमे च शक्नं प्राप्य स्तम्बादिभङ्गः सन्ध-
एानिर्गतस्य स्यात् । वा.टी.अरण्य. ।

दर्शः । पुं । अवलीकने । मे. ।

दर्शतः । पुं । सूर्ये । चन्द्रे । उषा. ।

दर्शनम् । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.८ । दर्पणे ।
स्वप्ने । मे. ।

दर्शनी । स्त्री । तैलकौटके । वै.निघ. ।

दर्शनीयः । पुं । अक्षहृत् । श्वेताक्षे । वै.निघ. ।

दर्शनोज्ज्वला । स्त्री । श्वेतजातीहृत् । वै.
निघ. ।

दर्शयिपत् । पुं । चन्द्रे । हारा. ।

दलम् । स्त्री । तेजपत्रे । रा.नि.व.६ । वा.उ.५
अ. । च.द.सि.यो.समश्वरचूर्णे । “शुष्कीकभा-

भरिचनामदललक्षणा । पवे । पीठा । चिका ।

दलकीमलम् । स्त्री । पसे । वै. निघ ।

दलकोषः । पुं । मल्लिकापुष्पवत् । वै. निघ ।

कुन्दपुष्पवत् । श. वा. ।

दलनिर्भीकः । पुं । भूर्जवत् । श. मा. ।

दलपः । पुं । सुवर्णं । उषा. ।

दलपुष्पा । स्त्री । केतकीवत् । ऋग्रा गांश्च ।

रा. नि. व. १० । श्वेतकेतक्याम् । श्वेत ऋग्रा । वै. निघ. ।

दल(अर्ध)लाङ्गलकः । पुं । तदाकारच्छेद-
विशेषः । य एकस्मिन् पात्रे छिदः स दललाङ्गल-
काष्ठः । वा. उ. १८८. । “ङ्गलमेकतरं यत्र सी-
द्धंलाङ्गलः स्मृतः ॥” सु. चि. ८८. ।

दलशालिनी । स्त्री । कञ्चुकाशके । कछु शी-
रु । वै. निघ. ।

दलसायसी । स्त्री । श्वेततुलसीवत् । वै. निघ. ।

दलसारिणी । स्त्री । केसुकवत् । ऋग्रा गां-
श्च । रा. मा. । [कण्टके । कैटि । हारा ।

दलसूचिः । पुं । कण्टकवत् । कैटि गांश्च ।

दलस्रसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । पीठात्र
शिरा । छ. च. । [भा. ।

दलहीनफला । स्त्री । सुलेमानोखर्जूर्याम् ।

दला । स्त्री । नगवल्ग्र्याम् । नागिता । प. मु. ।
अजनीदायाम् । राज्ञानौ, वनश्यानी । रा. नि.
व. ६ ।

दलाग्रलोहिता । स्त्री । चिल्लीनामपत्रशा-
के । रा. नि. व. ७ । पलाशलोहितापि पच्यते ।

दलाढकः । पुं । नागकेशरवत् । नोऽश्वत्र
गांश्च । वै. निघ. । ऋग्राग्राणि । समुद्रफले । आर-
ण्यतिलकवत् । वन तिल । काके । अग्निपर्ण्या ।
ठाकूले । चक्रवाके । मी. । करिकर्णे । कुन्दवत् ।
शिरौषवत् । छ. च. ।

दलाढकी । स्त्री । फणिककवत् । वै. निघ. ।
अग्निपर्ण्याम् । ठाकूले । मी. ।

दलाब्धः (कः) । पुं । कुन्दपुष्पवत् । वै. निघ. ।
पद्मकवटे । पद्मनिशा कान्ता । चिका. ।

दलामलम् । स्त्री । सुखायाम् । भृगी । मल-
वकावत् । मरुश । दमनकावत् । दना । मी. । म-
दनवत् । भृगना । गांश्च । श. रा. ।

दलाङ्गम् । स्त्री । चुक्रनामपत्रशाके । चुक्र-
भाक । रा. नि. व. ७ । [व. १०]

दलाङ्गम् । स्त्री । तमालपत्रे । उल्लपत्र । मद.

दलिकम् । स्त्री । काष्ठे । छ. च. । [चिका. ।

दलेगन्धः । पुं । समपर्णवत् । छातिम् गांश्च ।

दवः । पुं । अग्नी । अ. टी. नी. । उपतापे । द-
वधी, सुखतालोष्ठानां दाहे । वै. निघ. ।

दवदग्धकम् । स्त्री । कण्ठे । शक्रतृण वा
त्राशकपूत्र । रा. नि. व. ८ ।

दवधुः । पुं । दवे, चक्षुरादिभ्यस्त्रीभ्यश्च ।
वा. ज्व. चि. १४. । “उद्विक्तपिते दवधुः ।”

दशजटा । स्त्री । दशमूले । वै. निघ. १४. वा.
वा. चि. रा. सा. दि. चूर्णे ।

दशनः । पुं । दन्ते । अ. टी. म. ।

दशनवासः । स्त्री । शीते । अम. ।

दशनवीजः । पुं । दाडिल्ववत् । वै. निघ. ।

दशनाद्या । स्त्री । चाङ्ग्याम् । आश्रकम् ।
चुक्रशाके । चुक्रापाणि १. श. च. ।

दशनोच्छिष्टः । पुं । नि. ज्ञासे । मी. ।

दशपु(पू)रम् । स्त्री । जलसुसायाम्, कैवर्तसु-
शके । अम. । अ. टी. म. ।

दशमूचकम् । स्त्री । दशविधमूचे । हस्तिम-
हिषोद्भवाजमेवाश्वगर्दभरनारीणां मूचे । श्रा.
नि. व. २२ ।

दशमूलम् । स्त्री । विलादिदशविधमूलम्,
पञ्चमूलोदये वा । “विलम्बिषाकाभाभीपाटल-
गणिकारिकाः । शालपर्णी अग्निपर्णी हृत्तीदय-
गोक्षुरम् ॥” रा. नि. व. १९ । वर्णादयं त्रयः ।
वा. सू. १५४. भद्रदाब्दादौ । गुणाः—दशमूलं त्रि-
दोषघ्नं आसकासशरीरघ्नः । तन्माशौषज्वरानाह-
पायंशीङ्गावनीर्हरेत् ॥ भा. । सूतकारोगहृत् ।
अम. ।

दशमूलवृत्तम् । स्त्री । गुणे वृत्तम् । गवधृत्

३३. । काषाढे—दशमूल ६४ प्र. बारि ६४ प्र. मे. १६ प्र. । कल्पाय—गुप्ती पिपली मरिचं यवचारः सैन्धवसवणम्, एषां प्र. २ प्र. । च. चि. ५ प्र. ।

दशमूलतैलम् । ज्ञी । कर्षरीने तैलम् । पाठः—“दशमूलकषायेन तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं प्रदायेव वाधियै परसीषधम् ॥” तिल-तैलं ४ प्र. दशमूलं ४ प्र. बारि १६ प्र. मे. ४ प्र. । काषाढे—दशमूल १ प्र. । च. ५. । सा. कौ. । अथत् शिरोरोने—दशमूलं प्र. ६ प्र. करझनिगुंछो जयन्ती धुसूराणां प्र. ६ प्र. जलं ६४ प्र. मे. १६ प्र. । कटुतैलं ४ प्र. । कल्पाय—दशमूलधुसूरकरझनिगुंछोजयन्तीनां प्र. ६ ती. । अषाढाज्ञावलीहकल्कमपि ददति वृद्धाः । सा. कौ. ।

दशमरयः । पुं । शरीरे । वै. निघ. ।

दशमशतकरदुग्धम् । ज्ञी । शर्करीरे । आ-कन्त आठे । वै. निघ. २ भ. कर्षक. ज्व. चि. ।

दशमशताक्षिः । स्त्री । शतावयाम् । शृङ्गुली । वै. निघ. । [यकपिकच्छूपपटककुमारीषु ।

दशमशकः । पुं । लक्ष्मणमूलफलदण्डाङ्गुरपु-
दशसारवटी । स्त्री । वातव्याधी वटी । “य-
ष्टि धात्री हला द्राक्षा एला चन्दनबालुकं । मधू-
कपुष्पं खर्जूरं दाडिमं पेयथैलम् । सर्वतुल्या
सिता योज्या पलाहं भक्षयेत्सदा । दशसारवटी
ख्याता..... ।” र. सा. सं. ।

दश्या । स्त्री । बाल्यायवस्थायाम्, बाल्ययौवनप्री-
टवाईकेषु । अथस्य चैवफलदशविधकाशपरिमा-
ये । सा च समाह्वयं सहादशदिनं वर्षत्रयं ज्ञेयम् ।
“वासराः सप्ततिः द्वी च वर्षाणाञ्च तथात्रयं ।
दशप्रमाणं बाह्यानां शालिहोत्रेष कौर्त्तितम् ॥”
ज. द. ५ प्र. ।

दश्याङ्गुमुलः । पुं । मेदीरोने । चिकटु-
चिचकमूलं चिकला सुता विडङ्गं एषां प्र. चूर्णे
१ ती. गुग्गुलु ८ ती. । भा. ।

दश्याङ्गुधूपः । पुं । दशविधद्रव्यजतधूपविशेषः ।
यथा—“पञ्चाशद्द्रव्यपाषाणानामाह्वियगुग्गुमुः ।
अतुरं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती । निभागः
सार्यकः सारः तावदेव हि बालकं । उशीरन्तु
विभागं साधनभट्टमन्त्रं समन् । कर्पूरी दशमभिष

एकभागी प्रकीर्तिते ॥” अथः—“वशाहिकुवि-
डङ्गानि सैन्धवं गजपिप्पली । शङ्खं त्रिफलिषा
व्रीषं दश्याङ्गः कश्चपीदितः ॥” अर्थं धूपः सर्व-
गृहजित् । वा. उ. १ प्र. । [गृह. भा. ।

दश्याङ्गुलः । पुं, ज्ञी । खर्जूरायाम् । धूपं ज्ञी

दश्याङ्गुः । पुं । दशमूले । वा. व्या. महाभाषा-
दौ ।

दश्यानिकः । पुं । दलीवचे । श. च. ।

दश्यारुहा । स्त्री । कैवर्त्तमुलायां । रा. नि. व. ६ ।

दष्टपीडितम् । ज्ञी । दंशनविशेषे । “दष्टप-
दानि चलारि तद्वहदनिपीडितम् ।” वा. उ. १ प्र.
च. । [तुङ्गिने । छष. ।

दस्तः । पुं । अग्निनीकुमारि । गर्दमे । मी. ज्ञी ।

दस्त्री । पुं (हि.) । अग्निनीकुमारी । अम. ।

दहनः । पुं । चिचकवर्त्ते । रा. नि. व. ६ । २१ ।
वा. सु. १ प्र. च. । भस्मातकवर्त्ते । रा. नि. व. ११ । सि.
यो. स्त्र. मे. चि. चव्यादिलिङ्गे । “तालीशजीरकतुगा-
दहनेः ।” वा. सु. १ प्र. च. वरुणादिः । “दहनमीरट-
विलविषाणिकाः ।” च. द. च. च. चि. । ठषिका-
ल्याम् । विष्टाती । रा. नि. व. २१ । गुग्गुली ।
पक्षिविशेषे । पीयूषा । रा. नि. व. १८ । ज्ञी । दा-
हे । अगुगुणि । काश्चिकमेदे । वै. निघ. ।

दहनकेतनः । पुं । धूमे । हे. च. । [व. १२ ।

दहनाग(गु)रु । ज्ञी । दाहगुरुणि । रा. नि.

दहनारातिः । पुं । जले । रा. नि. व. १४ ।

दहनी । स्त्री । सूर्यायां । भूशी । रा. नि. व. १ ।

दहनोपलः । पुं । सूर्येकान्तप्रणी । हे. च. ।

दहरः । पुं । कुकुटे । बालके । मृषिके । मी. ।

दधः । पुं । कुकुटे । निजा. । सि. यो. काच-चि.
दशमूलहते । वृचमेदे । विच. ।

दद्याण्डलकः । स्त्री । कुकुटाण्डललि । कूक्-
डारं डिम्यरं पोला । मेव. नेत्र. चि. । भा. म. ४ प्र.
कर्षरी. चि. । “दद्याण्डलकं च सा ।”

दद्यायः । पुं । श्रेष्ठे । वै. निघ. ।

दक्षिणदेशजा । स्त्री । जताकसूर्याम् । ज-
ताकसूरी । श. चि. ।

दक्षिणवायुः । पुं । मलयमावते । दक्षिणवायुः । गुणाः—“मधुररसाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणी मातुतः श्रेष्ठः चक्षुषी मलयवर्णः । रक्तपित्तप्रशमनी च वातप्रकोपनः ॥” सु.सू. ।

दक्षिणायनम् । स्त्री । रवेर्दक्षिणती गती । यदा रविः कर्कटराश्वस्थिती भवति तदा तदारभते । तच्च आषाढमासपटके भवति । “कर्कटावस्थिते भानी दक्षिणायनमुच्यते ॥” सु.सू. ।

दक्षिणवर्तकी । स्त्री । दक्षिणाख्या । विष्ठाति गीष्ठा । रा.नि.व.६ । मेषशृङ्गा । वै.निच. ।

दक्षिणवर्तफला । स्त्री । बृहद्रीषधे । वै.निच. ।

दक्षिणवर्त्ता । स्त्री । मेषशृङ्गा । रा.नि.व.६ ।

दक्षेयः । पुं । यधे । वै.निच. ।

दाडकः । पुं । दन्ते । शब्दायैककृतकः ।

दाडिमः । पुं । एलायाम् । ने. । (Punica Granatum.) The Pomegranate. स्त्र-नामख्यातफलवृक्षे । दाडिमं ग्रीष्मं हिं आमार । मं दाडिमं । कं दाडिम्व । तं डामिम्वेष्टु । उतु. दाडिम्व । ता. मादलश्चिहेड्डि । गुर्ज. डालम । फलमुष्णः—मधुररसश्चैवायं कासवातकफपित्तघ्नं याहि दीपनं लघूष्णं शीतलं अमघ्नं रुचिकरम् । दाडिमम् अस्त्रमधुरमेदेन हिबिधं, तयोः प्रथमं वातकफहारी, तृतीयं तापहारी लघु पथ्यञ्च । रा.नि.व.११ । खादुस्त्रावककेवलाकमेदेन विभेद-मिच्छति भावप्रकाशः—खादु तन्निदीपहरं तृणा-दाडिन्वरं हल्कण्डमुखदुर्गन्धं तर्पणं शुक्लं लघु कषायानुरसं याहि खिग्धं मेषाबलाहरम् । खाद-कं—दीपनं रुच्यं लघु किञ्चित्पित्तकरञ्च । असलु । पित्तजनकं वातकफघ्नञ्च । तन्मूलञ्च क्षमिहरम् । भा. । इयम् अर्धं वासकविट्वाह्वरं कण्ठशीघ्रं पित्तकफविबीधकम् । राज. । “श्रेष्ठं वातादिक-कहरं दाडिमश्चातयन्म ॥” अत्रि.१७५. । स्त्री । दाडिमफले । सि.यो.लक्ष्मण.पि. ।

दाडिमत्वक् । स्त्री । दाडिमफलत्वक् । दा-डिमेयं थोना । सि.यो.च.सा.पि.उत्पलादिः ।

दाडिमवक् (पुष्पः) कः । पुं । रोहितकवृक्षे । रोहि, व्रजनी गीष्ठा । रा.नि.व.८ ।

दाडिमप्रियः । पुं । कीरी उरु ग्रीही । श.र. ।

दाडिमभक्षणः । पुं । एकपक्षिणि । श.च. ।

दाडिमाष्टकम् । स्त्री । पञ्चषोऽष्टितम् । “क-र्कशादिना गुणावीरी चातुर्गतिं दिकाधिकम् । य-मानौषायाकामाजीयन्मिथीषं पक्षाधिकं । पक्षा-नि दाडिमादष्टौ सितायामैकतः कृतम् ॥” च.द. ।

दाडिमी । स्त्री । दाडिमवृक्षे । वै.निच. ।

दाडिमीरसः । पुं । दाडिमाशुनि । च.द. ।

दाडिमीविषम् । स्त्री । दाडिमीषणामकविष-मेदे । दाडिमी । प.सु. । [११.]

दाडिमीसारः । पुं । दाडिमवृक्षे । रा.नि.व. ।

दाडि(डी)म्बः । पुं । दाडिमवृक्षे । प.सु. ।

दाडा । स्त्री । दंष्ट्रामेदे । दाडा । हे.च. ।

दाडिका । स्त्री । दाडी इति ख्याते मुखवा-यवे । हे.च. ।

दाड्यहः । पुं । एकपक्षिणि । प.सु. । उड्य-पक्षिणि । डाक पाथी । गुणाः—वातघ्नः इष्यः बलदः शुक्रदः अमघ्नश्च । अत्रि.२१५. । चातक-पक्षिणि । त्रिका. ।

दाड्यीहः । पुं । जलकाके, दाड्यीह । श.र. ।

दाडम् । स्त्री । अस्त्रविशेषे । दा ।

दाडिकः । त्रि. दक्षिणस्थिति । स्त्री । दक्षि-संज्ञकभक्ते । भा.म.१५.अमर.पु.चि. ।

दानम् । स्त्री । कुडुमे । च.द.वा.व्या.पि.१८५-शती.प्रसारणीतेले । गजमेदे । ने. । तद्वकीटरजम-शुनि । कूट्रेण मधु । गुणाः—रुचं दीपनं कफ-हर्दमेघघ्नञ्च । राज. । [निच. ।

दानवप्रिया । स्त्री । नागवज्रीलतायाम् । वै.निच. ।

दान्तः । पुं । दन्तकण्डुपे । दन्ता गीष्ठा । रा.नि.व.१० ।

दाननः । पुं । दन्तकण्डुपे । वै.निच. ।

दानवन्धः (नः) । स्त्री । ब्रह्मवन्धनविशेषे । लघुञ्च—“दामाकृतिश्चतुर्धादी बन्धः आहामसं-ज्ञितः ॥” इति । सु.सू.१८५. । दाम-अनीकनीक-धनीमन्धः । दौका । तदाकारः चतुष्पादशुक्रः दामवन्धः । च.द. ।

हामाक्षलम् । ज्ञी। कथादिपादवन्धनरज्जौ ।
[६. ३.]

हामोदरः । पुं । व्याघ्रव्यालाख्यवेदाकचमप्रथि-
वरि । [नि. व. १८.]

दाभिकः । चि । वाचालि । पुं । वकी । रा.

दायकः । पुं । बालके । मे. । पुत्रे । हे. च. ।

दारकः । पुं । गान्धशुकरे । रा. नि. व. १८. । चि ।
विदारके । वै. नि. च. । हरिवर्णस्यावरविषभेदे ।
च. नि. १९. खान ५६. च. ।

दारकश्च । ज्ञी । विवाहे । चिका. ।

दारणम् । ज्ञी । कतकफले । निर्ग्रीण्य । श.
ज. । व्रणविदारणद्रव्ये । [२. ५.] गंगानि ज्व. ।
यथा—“चिरविलोऽग्निर्को दन्ती चित्रको हयमा-
रकः । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ।
“चारद्रव्याणि यानीह चारी वा दारणम्परम् ॥”
सु. । पुं । कतकवले । वै. नि. च. ।

दारदः । पुं । हिङ्गुले । चिका. । पारदे । मे. ।
दरददेशीयविषे । विषमाचे । चम. । [१८.]

दारबलिमुक् । पुं । वक्पचिणि । रा. नि. व.

दारी । स्त्री । पाददारिनामचुद्ररोगे । “परि-
क्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थकलयोः । पादयोः कुरुते
दारीं सर्वां तलसंश्रिताम् ॥” सु. नि. १९. च. ।

दार । पुं, ज्ञी । काष्ठे । चम. । ज्ञी । दार्याम् ।
दाक्रुद्रिज्ञ । र. सा. सं. मे. हमुद्ररसे । च. द. पा-
खु. चि. । वै. नि. च. १९. च. सा. चि. पाठादिकषाये ।
वा. वा. खलनायायतेले । देवदारुणि । प. सु. ।
“सि. यो. सा. ज्व. चि. चट्टादशास्त्रे । “मुनिष्वदारदश्च-
मूल... ॥” च. द. ज्व. चि. चपरजितायूषे । वा. ज्व.
रा. सा. हि. । “रासाडसादनीदार । दारसूषे ।
दासूक्ष् । र. सा. सं. । पित्तले । मे. ।

दारकम् । ज्ञी । देवदारुणि । रा. नि. व. १९. ।
वा. व्या. चि. । तैलदेवदारुणि । शीघ्रपित्तले । वै.
नि. च. । [कृ. १. । रा. नि. व. १९.]

दारकदली । स्त्री । काष्ठकदल्याम् । वन

दारुगन्धा । स्त्री । चीकानामकदेवदारुभेदे ।
[१. नि. व. १९.] [दारुणकटीमे ।

दारुणः । पुं । चित्रकवले । रा. नि. व. ६१९. ।

दारुणकः । पुं । कुडीभेदे । वक्पवले । वै.
नि. च. १९. मू. खान-चि. । ज्ञी । तन्नामकचुद्ररोगे ।
कृ. गौ शुभ्रको । लघुष. यथा—“दारुणा कच्छुरा
रुचा केशभूभिः प्रपाय्यते । कृ. फमावतकीपेन वि-
द्याहारुणकानु तम् ॥” सु. नि. १९. च. । [सु. ।

दारुणकश्च । ज्ञी । वदुवणानां कठिनीकरणे ।

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । दाक्रु-
द्रिज्ञ । रा. नि. व. ६. । वै. नि. च. १९. मध्यमलाभा-
तैले । च. द. वा. र. चि. मे. ह. चि. । “वक्सादनीदारु-
निशा ।”

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्रायाम् । रा. नि. व. ६. ।

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् । रा. नि. व. ६. ।

दारुफलम् । ज्ञी । पेक्षा इति ख्याते फले ।
वै. नि. च. । [ग्री. १. ५.] रा. नि. व. १८. ।

दारुमत्स्या (द्वया, द्वा) । स्त्री । गीघायाम् ।

दारुमूषा । स्त्री । दार्मुज इति प्रसिद्धे स्थाव-
रविषभेदे । दासूक्ष् । भा. म. १९. ज्व. चि. ।

दारुमोचः । पुं । खनामख्यातविषभेदे । दा-
सूक्ष् । प. सु. ।

दारुविषम् । ज्ञी । दारुमोचविषे । “भवेदा-
खुविषं दारुविषं पाषाणसंश्रकम् । तडेदाः शङ्ख-
गोदन्ताङ्गिमीकटिकादयः ॥” प. सु. ।

दारुसिता । स्त्री । (Cinnamomum
zeylanicum.) दारुचिनीतिख्यातायां मधुरज-
चि । दाक्रुद्रिनि । हिं जालचिणि । तें समलिङ्ग ।
ता. कर्. रू. । गुणाः—“उष्णता दारुसिता स्वादी
तिक्ता चानिषपित्तहृत् । सुरभिः शुकला बन्धा
मुखशोषवक्षपहा ॥” भा. उ. वागी. चि. ।

दारुहरिद्रा । स्त्री । (Coccinium fenes-
tratum. [Berberideae] Berberis
Asiatica and other species.) खनाम-
ख्यातपीतकाष्ठविशेषे । दाक्रुद्रिज्ञ । हिं दां
दारुहलदि, आरुकेहलदि । कं मरनरिसिम । तें
मनिपसुपु । ता. मरमज्जिल । गुणाः—तिक्ता क-
टूषा व्रणघ्नी मेहघ्नी कच्छुविसर्पलम्पोवक्पवर्षाणिदी-
गघ्नी च । रा. नि. व. ६. । “दावर्षीनिशगुणाः किन्तु
नेत्रकर्षास्वरीयुतम् ॥” भा. । कफपित्तशोषघ्नी
विशेषेण लक्ष्मामिषमृद्वरी च । रा. नि. व. ६. ।

दासहस्तकः । पुं । दर्श्या । काठेन हांठा ।
स.सू.७५. । [अक्षि । अर्थायकयतकः ।

दादुरः । पुं । दक्षिणमुखकः । बाबायाम् ।

दाव्यंष्टः । पुं । मयूरे । वै.निच. ।

दाव्याघाटः (तः) । पुं । काठकुट्टपक्षिषि ।
काठिठाकुरा शीथी । अम. । श.र. ।

दाव्यिका । स्त्री । खरंधरातरी । शीघ्र । प.
सु. । गोविन्दाक्षरे । रा.नि.व.४ । रसाक्षने । वै.
निच. । [अज्ञा शीक । र.भा. ।

दाव्यपत्रिका । स्त्री । दाव्यीशके । शी-
दाव्यी । स्त्री । दासहरिद्रायाम् । प.सु. ।

दाव्यी । स्त्री । दासहरिद्रायाम् । प.सु. ।

दाव्यीकायसमुद्भवम् । स्त्री । कृत्रिमरसा-
क्षने । रा.नि.व.११ ।

दाव्यीकायोद्भवम् । स्त्री । कृत्रिमाक्षने । र-
सोत् इति पारस्परभाषा । प.सु. ।

दाव्यीत्वक् । स्त्री । दासहरिद्रालचि । सि.यो.
आम.चि.मसुरवटके । “दाव्यीत्वक्कफलाव्योष ।”
त्वच एव प्राशस्त्यम् । अभावे काठम् । श्रीकण्ठः ।

दाव्यम् । स्त्री । रसाक्षने । वै.निच. ।

दाव्यादिः । पुं । कषायविशेषे । “दाव्यीरसाक्ष-
नकिरातव्याद्विलसवीद्रचन्दनदिनेशभवप्रसूवै ।
कायः कृती मधुयुतो विविधा विबीवः रक्तं सि-
वध सरुजं प्रदरं निहति ।” भा. । “दाव्यी र-
साक्षनव्याद्विकिरातविलभङ्गावकैरवकृती मधुवा
कषायः ।” च.द. ।

दासम् । स्त्री । षटविधमन्त्रतममधुविशेषे ।
कूटुर मधु । एतदापीतवर्षे सृष्टमलिकाभिः इ-
न्द्रनीलवर्णाभिः तदकीटरादी उल्पायते । “इन्द्र-
नीलदवाकाराः सृष्टाश्चिन्मि मलिकाः । यद्गन्ध-
कीटरालः स मधु दासमिदं स्मृतम् ॥” गुणाः --
काटु कषायमन्त्रं मधुरं पित्तकरं च । रा.नि.व.१४ ।
पुं । कीटवे । ई.च. ।

दासकशर्करा । स्त्री । दासकमधुततशर्करा-
याम् । मूलमधुत त्रिभिः सा तन्मधुतुल्यगुणा ।
रा.नि.व.१४ ।

दासनः । पुं । वायुजन्मदन्तगतमुखरीवे ।
“दोष्यसाक्षिजिब हवा यक्ष-दन्तो जायते । दास-

नी नाम स व्याधिः सदागतिनिमित्तकः ॥” भा.
नि. । तथा “दास्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिन् तौत्र-
रगन्विताः । दासनः स इति श्रेयः सदागतिनि-
मित्तकः ॥” स.सू.४५५. ।

दास्यः । पुं । स्वावरविषमेदे । ई.च. ।

दासा । स्त्री । पारिखदिरि । रा.नि.व.८ । इ-
न्द्रवारुणाम् । वै.निच. । महाकाले । गोकर्ण ।
भा. ।

दालिः । स्त्री । विदले । मीन । “स्त्रीटसु चच-
कादीनां दालिषु परिकीर्तिता ।” रा.नि.व.१६ ।

दालिका । स्त्री । दास्याम् । डोम । महा-
काले । गोकर्ण । भा. ।

दालिमः । पुं । दाडिमवृक्षे । अ.टी.भ. ।

दाली । स्त्री । देवदाबीलतायाम् । श्री ३ (घो-
षान्ता । हिं घघरवेत् । रा.नि.व.३ । See च-
गरी । विदले । मीन । “दालितनु शमीधान्यं
दालिदाली स्त्रियामुमे ।” तत्पाकविधिः -- “दाली
तु सखिले सिद्धा लवणार्द्रकङ्किकुम्भिः । संयुक्ता सू-
पनाद्यौ शालाक्यने तद्भूषा अथ । सूपी विष्टभकी
रुचः शीतलु स विशेषतः । निलुपी भटसंसिद्धौ
खाधर्व सुतरां व्रजेत् ॥” भा. । विट्खदिरवृक्षे ।
उत्प्रेतावना । रा.नि.व.८ ।

दासः । पुं । नीलक्षिण्याम् । उष्ट्रे । वै.निच. ।

दासपु(पूर)म् । स्त्री । जलमुक्तके, परिप्ल-
वणे । नागत्रभूता । श.र. । रा.नि.व.८ ।

दासिका । स्त्री । दासीकुरण्टके । नीलपुष्प-
बीजा । श.वि. ।

दासी । स्त्री । पीतपुष्पक्षिणीचूपे । नीलबीजा ।
नीलक्षिण्या । कूलत्रुजे, नीलबीजा । रा.नि.व.
१० । काकजज्ञायाम् । (क.७वीक) । रा.नि.व.१४ ।
See नीलाश्वानः ।

दासीकुरण्टकः । पुं । नीलपुष्पक्षिणीचूपे ।
नीलबीजा । स.सू.१८५. । See नीलाश्वानः ।
“नीलपुष्पः स एव दासीकुरण्टकः ।” उल्लसः ।

दासेरः (कः) । पुं । उष्ट्रे । म. ।

दास्यादिः । पुं । विषमजरे कषायमिदं ।
“दासीदासकालिङ्गलोहितलसाश्यासाकपाठाश्टीथ-

सूशीरकिरातकुञ्जरकषायायनिकापत्रके । व
बीधान्यकानगरादसरलेः शिष्यमुसिहीशिवयात्री
मर्मटदर्मसूत्रकटुकानलासतापुत्रैः । धातुं वि
षमं चिदोषजनितं..... ।” भैष. ।

दाहः । पुं । भक्षीकरणे । “सर्वाङ्गीणसीत्र उ-
षा दाहः ।” चरुणः । वा.ज्व.चि.१५. । तन्नामक-
पित्तजरीमे । ज्वरुनि त्राण । “त्वचं प्राप्य समा-
नोष्मा पित्तरात्राभिमूर्च्छितः । दाहं प्रकुरुते घोरं
पित्तवत्तत्र भैषजम् ॥” दाहः हृणारीघजरक्तपूर्ण-
कोटजघातुत्तयजपित्तजघतजरक्तजमेदेन षड्विधः ।
मर्षाभिघातजघैक इति समविधः । [नि.व.६ ।

दाहकः । पुं । पिचके । रक्तचिचकहवे । रा.

दाहकर्षितः । चि । दाहवीडिते ।

दाहकाष्ठम् । स्त्री । दाहागुक्ति । वै.निघ. ।

दाहगु(गु)रु । स्त्री । भगुरविशेषे गुर्जरदेश-
प्रसिद्धे । अङ्गुविशेषः । गुणाः - दाहागुरु क-
टुकोर्णं केशवर्द्धनं वर्षकरं केशदीपघ्नं सीगन्धप्रद-
च । रा.नि.व.११ ।

दाहज्वरः । पुं । दाहपूर्वके ज्वरे । दाहपूर्व-
क ज्वर । “करीयादी तथा पित्तं लक्ष्णं दाह-
मतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीत-
मन्ततः ॥” मा.नि. ।

दाहदा । स्त्री । नागवल्लीलतायाम् । वै.निघ. ।

दाहनिःश्वासः । पुं । सुगन्धार्जकहवे । वै.
निघ. ।

दाहसरः । स्त्री । श्मशाने । त्रिका. ।

दाहहरणम् । स्त्री । उशीरे । श.च. ।

दाहयायम् । स्त्री । स्वर्णे । वै.निघ. ।

दाहयाय(या)णी । स्त्री । दन्तीनुषे । र.मा. ।

दाक्षिणात्यः । पुं । नारिकेलहवे । रा.नि.व.
११ ।

दिक् । स्त्री । रीती । पित्तन । सु.सू.४१५. ।

दिक् । पुं । करिशावके । श.र. ।

दिक्पालसङ्क्रा । स्त्री । अष्टसंख्यायाम् ।
आठि । भा.ज्व.कल्पतरी । [विष.चि. ।

दिग्भविषः । चि । विपाक्तवाणविष्टे । च.द.

दिक्कः । पुं । लिख्यायां । ४ वां । जगत्तन्त्रम् ।
शब्दार्थकल्पतरुः ।

दितः । चि । हिते । भम. ।

दिनम् । स्त्री । दिवसे । रा.नि.व.२१ ।

दिनकरः । पुं । सूर्ये । हे.च. ।

दिनकेशान्तकः । पुं । कटपत्रपादाद्यभेदे ।
वडु पाथरकुठा । वै.निघ. ।

दिनचर्या । स्त्री । दिवसे यीविधिः स्वास्थ-
करसथाचरणे । तस्य ब्राह्मसूक्तोक्त्यानाभीष्टदेव-
तास्मरणम्, दध्याज्यादग्निविलमोरीचनादिदर्शन-
स्पर्शनादि, हृते स्वमुखदर्शनम्, उपसि मलादि-
विसर्जनम्, दन्तधावनजिह्वानिलस्नानमुखप्रचाप-
णतैलाभ्यङ्गस्नानभोजनादि च । भा.च.द. ।

दिनदुःखितः । पुं । चक्रवाके । स्त्री । ततः
पत्रात् । श.र. ।

दिनमणिः । पुं । सूर्ये । त्रिका. ।

दिनादिः । पुं । प्रभाते । रा.नि.व.२१ ।

दिनान्तः । पुं । सायंकाले । भम. ।

दिनाम्बः । पुं । पेशके । वै.निघ. ।

दिनेशः । पुं । सूर्ये । अकंठवे । वै.निघ.२३.
वा.व्या.चि.शतपुष्पाक्षिपे ।

दिनेशपुष्पम् । स्त्री । कैरवपुष्पे । नीलकुन्दी
शृणु । चि.क्र.क.प्रदरचि. ।

दिलीरम् । स्त्री । शिलीम् । कौण्डिक छाता
हारा. ।

दिवसः । पुं, स्त्री । दिने ।

दिवसमुखम् । स्त्री । प्रभाते । इला. ।

दिवा । व्य. पुं (न) । दिवसे । भम. ।

दिवाकरः । पुं । काके । सूर्यपत्रे । श.च. ।
अकंठवे । भम. ।

दिवाकीर्तिः । पुं । पेशके । नापिते । हे.च. ।

दिवाटनः । पुं । काके । शब्दार्थकल्प. ।

दिवाम्बः । पुं । पेशके । रा.नि.व.२१ । चि ।
हट्टिकोगुक्ते । दिनकाणां । लक्ष्यं - “प्राति ज-
तीयं पटवश्च दीपे दिवा न पश्येत् निशि दीपते

सः । रात्रौ स शीतानुष्टहीतदृष्टिः पिताम्भभावा-
दपि तानि पश्येत् ॥” भा.नि. । (आ) स्त्री । व-
ल्गुलापलिणि । रा.नि.व.१६ ।

दिवाभ्यकी (भिका) । स्त्री । कुकुन्द्या ।
छं. ८८ । वै.निघ. ।

दिवाभीतः (तिः) । पुं । पेचके । त्रिका ।
श.र. । स्त्री । श्वेतपत्रे । वै.निघ. ।

दिवामध्यम् । स्त्री । मध्याह्ने । हे.च. ।

दिवास्त्रापुः । पुं । दिवानिद्रायाम् । निद्रा-
धूमन । तस्य विधिः—“सञ्चर्तुषु दिवास्त्रापः प्र-
तिषेद्धः अन्यत्र योषात् ॥” सु.शा.४७. । “दिवा
साकीकृतं येन रात्रौ वा यदि वा दिवा । न ते-
षां स्वपतां दोषो जायतां वा विधीयते ॥” “दि-
वास्त्रापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कावहः । यो-
न्यवर्षां कालेषु दिवास्त्रप्री निषिध्यति ॥” भा. ।

दिवास्त्रापा । स्त्री । पत्तिनिशेषे, वल्गुला
इति लोके । रा.नि.व.१६ ।

दिविः । पुं । चाषपलिणि । श.मा. ।

दिविजम् । स्त्री । कुङ्कुमागुरुचन्दने । वै.निघ. ।

दिवी । स्त्री । उपजिहिकाकीटे । हारा. ।

दिवोकाः । पुं । चातके । मी. हरिणे । वै.
निघ. ।

दिवोदासः । पुं । काशीरामधन्वन्तरी । यः
चन्द्रवंशीयभीमरथनरपतेः पुत्र आसीत् । त्रिका. ।

दिवोद्भवा । स्त्री । एलाया । शब्दार्थकल्पतरुः ।

दिव्यः । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ । यवे । रा.
नि.व.१६ । अञ्जुनठले । वै.निघ. । स्त्री । कान्त-
लौहे । प.सु. । लषङ्गे । रा.नि.व.१२ । चन्दने ।
वै.निघ. । बालके । दांता । ज.द.१९७. । [४७. ।

दिव्यकः । पुं । निर्विषसर्पविशेषे । सु.कल्प.

दिव्यगन्धः । पुं । गन्धके । रा.नि.व.१२ ।
स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.१२ ।

दिव्यगन्धा । स्त्री । खल्लैलायाम् । वड़ ए-
नाहेठ । रा.नि.व.६ । महापुष्पुपे । रा.नि.व.
४ । लवङ्गलतायाम् । श.चि. । [वै.निघ. ।

दिव्यचन्दनम् । स्त्री । हरिचन्दने । लवङ्गे ।

दिव्यचक्षुः । पुं । वानरे । श.मा. । उपचक्षु-
षि । उभया । सुगन्धमेदे । मी. ।

दिव्यतुम्बी । स्त्री । अलावूमेदे । वै.निघ. ।

दिव्यतेजाः । स्त्री । ब्राह्मीनाममहाचुपे । रा.
नि.व.५ ।

दिव्यपञ्चासृतम् । स्त्री । समभागव्यष्टत-
दधिदुग्धपुशकं रासु । “गन्धमाज्यं दधि क्षीरं
मालिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितम् ॥”
रा.नि.व.२२ । [व.१० ।

दिव्यपुष्पः । पुं । श्वेतकरवीरवले । रा.नि.

दिव्यपुष्पा (ष्पी) । स्त्री । देवद्रोण्याम् ।
वड़ धनपना । रा.नि.व.५ ।

दिव्यपुष्पिका । स्त्री । देवद्रोणचुपे, महाद्री-
ण्याम् । वड़ धनपना । वै.निघ. । रत्नाकरवले ।
र.मा. ।

दिव्यरसः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ ।

दिव्यलता । स्त्री । मूर्खायाम् । रा.नि.व.१ ।

दिव्यसारः । पुं । सञ्जवले । भाग वा धना-
त शीघ्र । रा.नि.व.६ ।

दिव्या । स्त्री । महामिदयाम् । ब्रह्मग्राम् । वि-
श्वी भाक । बन्ध्याकलौटिका । शतावध्या । खूल-
जोरके । वड़ जीरा । रा.नि.व.५ । श्वेतद्रव्या-
यां । रा.नि.व.८ । आसलकां । मी. हरीतकाम् ।
रा.नि.व.११ ।

दिव्यान्नम् । स्त्री । उत्तमान्न । वै.निघ. ।

दिव्येलकः । पुं । राजिलवहैकरजसर्पविशेषे ।
सु.कल्प.४७. ।

दिव्यौषधिः (धी) । स्त्री । मन्.शिलायां ।
च.द. । सतलौहे । भा. । च.द.सि.यो.र.पि.चि.
खल्लखायलौहे । “दिव्यौषधिरुतस्यापि ॥” शस्त्री-
सूत्रे ।

दिष्टम् । स्त्री । दाहहरिद्रायाम् । श.मा. ।

दिष्टान्तः । पुं । मृग्यी । अम. ।

दिष्टिः । स्त्री । परिमाणे । मी. ।

दीघिका । स्त्री । त्रिशतधनुःपरिमितलम्बा-
ये । निशि । “पल्लवं दीघिका वापी यष्टिका मी-
मगोधिका ॥” त्रिका. ।

दीदिवि । स्त्री । अमे । प.सु. ।

दीनम् । स्त्री । तगरपादिके । रा.नि.क१० ।

दीना । स्त्री । कुकुन्दार्थम् । वै.निघ. । मूषि-
कायां । त्रिका. ।

दीनारः । पुं । माघचतुष्टयमाने । ४ माघा-
अम. । खर्णसुद्रायां । शोडश. । खर्णकर्णद्वये ।
अ.टी.सा. ।

दीपकः । पुं । कासमईलुपे । टांकनां । रा.
नि.व.४ । चिचकहवे । वै.निघ.२भ.वा.व्या. । य-
मानां । र.मा. । अजमोदायाम् । जीरके । वै.
निघ. । श्वेनपलिणि । वाञ्छ पाथी । उ.च. ।
स्त्री । कुकुमि । अर. ।

दीपकर्पूरजः । पुं । कर्पूरे । वै.निघ. ।

दीपकिटम् । स्त्री । दीपकजले । श.मा. ।

दीपकूपो (खोरी) । स्त्री । दीपवर्ध्याम् ।
अनु. । श.मा. । [रा.नि.व.१२ ।

दीपतरः । पुं । सरलतरौ, सरलदेवदारी ।

दीपध्वजः । पुं । कज्जले । जटा. ।

दीपनम् । स्त्री । रसस्य संस्कारविशेषे । तन्ना-
मकरसंसाधनकार्यविशेषे । तद्यथा—“काशी-
पचलवर्णं राजिका मरिचानि च । भूशिशुबीज-
मैकत्र टङ्गश्चैनं समन्वितं । आलोच्य काञ्चिके दी-
प्तायले पाकाद्भिन्नैस्त्रिभिः । दीपनं जायते सम्यक्
सूतराजस्य जारणे ॥” अथवा चिचकद्रावेः का-
ञ्चिके त्रिदिनं पचत् । र.सा.सं । मण्डोदके । चि-
का. । See पारदः । कुकुमि । त्रिका. । तगरमू-
ले । र.मा. । पुं । पलाखी । रा.नि.व.१७ । शा-
लिधशाके । शोडश भां.क. । श.च. । घटोद्भाव-
श्लोकवाये । “दीपनलु घट्टशय” । रा.नि.व.२० ।
चक्रमईहवे । काशमईहवे । रा.नि.व.४ । अपि-
गुणभूयिष्ठे द्रव्यमात्रे । “पचेत्रासं वज्रिजयदीपनं
तद्यथा सिद्धिः ॥” भा. । चि । पाचये । अपिगु-
णभूयिष्ठे । सु.सु.४१७. ।

दीपनी । स्त्री । मेथिकायां । मेति । पाठा-
यां । आकुनादि । यमान्याम् । रा.नि.व.६ । क-
कोटिकायाम् । कौकुडी । वै.निघ. ।

दीपनीयः । पुं । यमान्याम् । रा.नि.व.६ ।

हरितपलाखी । वै.निघ. । चि । अपिदीप्तिकर्ह ।

दीपनीयवर्गः । पुं । तन्नामकरसंसाधनकार्य-
कार्यवर्गः । यथा—“पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचिच-
कयङ्गवेराकवेतसमरिचानमोदाभञ्जलकास्थि-
कुनिर्वासा इति दशैमाणि दीपनीयानि भवन्ति ॥”
पिप्पल, पिप्पलमूल, छे, छिटा, छुटे, अम्लकः
तम वा शैकल, मरिच, यमानो, उलार मूत्रि,
हिङ्गू । च.सु.४७. । “द्विविधश्चिकीधान्वमजनी-
दा च जीरकम् । चतुर्धा कुकुम देवा गणोऽर्क
दीपनः स्रुतः ॥” अर्क.चि. ।

दीपनीया । स्त्री । यमान्याम् । म.द.व.१ ।

दीपनीयौषधम् । स्त्री । आग्नेयौषधे, पञ्च-
कोलादी । सि.यो.म.दा.चि । च.द. ।

दीपपुष्पः । पुं । चम्पकहवे । रा.नि.व.१० ।

दीपहृत्तः (कः) । पुं । सरलदेवदण्डके ।
वै.निघ. ।

दीपशिखा । स्त्री । कज्जले । शब्दार्थकम्प. ।

दीपसंज्ञः । पुं । चिचकहवे । वै.निघ. ।

दीपास्यभक्ष । स्त्री । दग्धदीपशिखायाम् ।
अमोपेतर पोडा शौ.य. । र.स.र.लनरी.चि. ।

दीपिका । स्त्री । वचायाम् । वै.निघ. ।

दीप्त(क)म् । स्त्री । हिङ्गुलि । हि.२ । रा.नि-
व.६ । कांक्षधाती । कौशा । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।
जम्बीरे । वै.निघ. । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१२ ।
नासारंगविशेषे । नाकखाना । लक्षणं यथा—
“प्राग्नि भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेहम इवेह
वायुः । नासा प्रदीप्तव च यस्य जन्तोर्व्यापिषु लं
दीप्तमुदाहरन्ति ॥” सु. । निष्कूहवे । रा.नि.
व.१२ । [कौशा । रा.नि.व.१२ ।

दीप्तकंसम् । स्त्री । गुडकांक्षधाती । शौ.टी ।

दीप्तजिह्वा । स्त्री । उल्कासुखीयमान्या-
त्रिका. ।

दीप्तपिङ्गलः । पुं । सिंहे । रा.नि.व.१२ ।

दीप्तपुष्पा । स्त्री । लाजलीहवे । विषनाश-
शा । वै.निघ. ।

दीप्तरसः । पुं । किङ्गुलके । के.टी. । अ.पु. ।

दीप्तलोचनः । पुं । विङ्गलि । रा.नि.व.१२ ।

दीप्तलोहम् । स्त्री । कांस्यधातौ । प.सु. ।

दीप्ता (सिः) । स्त्री । लाङ्गलिकासुपे । विव-

र्णाश्रमिणः । रा.नि.व.४ । ज्योतिषतौलतायाम् ।

लताफटेकी । रा.नि.व.३ । लाङ्गयाम् । रा.नि.

व.६ । मनःशिलायाम् । वै.निघ. । कांस्यधातौ ।

रा.नि.व.११ । दीप्तनामनासारीगमेदे । वा.उ.

१८५. । See दीप्तः ।

दीप्ताग्निः । वि. दीप्तजठराग्नी । मा.नि. ।

दीप्ताङ्गः (चः) । पुं । मयूरे । श.र. । विङ्ग-
ले । श.र. ।

दीप्तानलम् । स्त्री । सुवर्णे । रा.नि.व.११ ।

दीप्ताक्षः । पुं । विङ्गले । विङ्गा. । मयूरे ।
वै.निघ. । [निघ. ।

दीप्तिकः । पुं । दुग्धपाषाणे । शून थङि । वै.

दीप्तोपलः । पुं । सूर्यकालमणी । प.सु. ।

दीप्यः (कः) । पुं, स्त्री । मयूरशिखायां । रुद्र-

जटायाम् । भ.म. । रक्तचित्रके । कुङ्कुमे । तगरे ।

निम्बकण्डवे । श्वेनपक्षिणि । भ. । जीरके । रा.

नि.व.६ । रस.र.सुतिका.चि.पञ्चजीरकगुणे । भेष.

कुष्ठ.चि. । च.द.पञ्चतिलकृततृणगुणौ । उन्मा.चि.

समुनायकृते । अजमीदायाम् । रा.कुनि । भा.पू.

२४. । यमास्यां । च.द.सि.यो.कास.चि.दशमूल

षट्पलकृते । "तालीशवक्रिदीप्यकम् ।"

दीप्यका । स्त्री । यमास्याम् । अजमीदायाम् ।

रा.कुनि । भा.पू.१४. ।

दीप्यवल्ली । स्त्री । अजमीदायाम् । वै.निघ. ।

दीप्या । स्त्री । कृष्णजीरकमेदे । (गो)टि कृष्ण

जीरे । रा.नि.व.६ । यमास्याम् । भा. ।

दीर्घः । पुं । रामशरे । रा.नि.व.८ । लताशालि ।

र.मा. । कीदृणदेशप्रसिद्धे साङ्गवे । रा.नि.व.

८ । रक्तकशाखी । रा.नि.व.११ । इल्कटे । र.मा.

उष्ट्रे । रा.नि.व.१८ । वि. आयते ।

दीर्घकम् । स्त्री, पुं । कृष्णजीरके । मद.व.२ ।

शरङ्गवे । श्वेतजीरके । उशीरे । उष्ट्रे । शाकण्डवे ।

शे.शुन गाङ् । वै.निघ. ।

दीर्घकणा । स्त्री । गीरजीरके । भा.पू. की-

शे. । रा.नि.व.६ ।

दीर्घकण्टः (कः) । पुं । वर्वरुवे । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकण्टः (कः) । पुं । वकपक्षिणि । श.पू.

दीर्घकन्दः (कः) । पुं । मालाकन्दे । के.

निघ. । सुखाली । (गो) आनू. । (कम्) स्त्री । सु-

लके । मृगा. । रा.नि.व.७ ।

दीर्घकन्दिका । स्त्री । तालमूल्याम् । रा.नि.

व.७ । कृष्णतालमूल्याम् । वै.निघ. ।

दीर्घकन्धरः । पुं । वकपक्षिणि । रा.नि.व.

१८ । स्त्री । वकलियाम् । वै.निघ. ।

दीर्घकाण्डः । पुं । गुण्डल्ये । रा.नि.व.८ ।

दीर्घकाण्डा । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् ।

पातान गङ्गुडी । रा.नि.व.३ ।

दीर्घकीलः (कः) । पुं । अङ्गीकृतवे । धन

आंकाङ् । आंकाङ् गाङ् । रा.नि.व.८ । ज-

टा. । "अङ्गीकृत दीर्घकीलकः ।" रा.नि.व.२१ ।

दीर्घकूरकम् । स्त्री । द्वापन्ननामकशालिध-

न्यमेदे । रा.नि.व.१६ । [नि.व.१६ ।

दीर्घकृशा । स्त्री । तिलवासिनीशाली । रा.

दीर्घकेशः (शी) । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१८ ।

दीर्घकोशा (षा) । स्त्री । पङ्कजौ । शु.गुनि,

विशू. । हारा. । गण्डूपयाम् । (क) (क) वै.निघ. ।

दीर्घकांशि(षि)का (शी) । स्त्री । पङ्कज-

कौ । हारा. । गण्डूपयां । वै.निघ. । [प.सु. ।

दीर्घखरच्छदः । पुं । इल्कटे । हे.रु.पु. ।

दीर्घगतिः । पुं । उष्ट्रे । रा.नि.व.१८ ।

दीर्घगोधूमः । पुं । महागोधूमे । वै.निघ. ।

दीर्घगम्यः । पुं । गजपिपल्यां । रा.नि.व.७ ।

दीर्घग्रीवः । पुं । उष्ट्रे । इ.च. । नीलक्रीच-

पक्षिणि । रा.नि.व.८ ।

दीर्घघाटिकः । पुं । उष्ट्रे । वके । वै.निघ. ।

दीर्घचक्षुः । पुं । पक्षिनिषे । व.म. खलीका.

वै.निघ. । [इ.च. । भा. ।

दीर्घच्छदः । पुं । शाकण्डवे । (ग) (ग) गाङ् ।

दीर्घजङ्गलः । पुं । मरुविषे । भा.पू. भा-

ङ् । रा.मा. ।

दीर्घजङ्घः । पुं । उद्रे । अटा । वक्रपक्षि ।
विका ।

दीर्घजिह्वः । पुं । सपे । हे. च. ।

दीर्घजीरकः । पुं । खूलजीरके । भा. पू. १ भ. ।

दीर्घतन्वी । स्त्री । आलुक्रमेदे । वै. निघ. ।

दीर्घतरुः । पुं । तालवृक्षे । शब्दार्थकल्प. ।

दीर्घतिमिषा । स्त्री । कर्कटिकायाम् । कूट
तेतो कौकूड । श. मा. । [हू. ८५] । वै. निघ. ।

दीर्घतुण्डा (ण्डी) । स्त्री । कुकुन्द्याम् ।

दीर्घदण्डः । पुं । पक्षिवाहदण्डे । वस्. पीकल
दण्ड । रा. नि. व. ८ ।

दीर्घदण्डः (कः) । पुं । श्वेतरेण्डे । रा. नि. व.
८ । अटा । तालवृक्षे । रोहीतकविशेषे । वै. निघ. ।

दीर्घदण्डी । स्त्री । गीरद्व्या । गीरक ८-
कुले । रा. नि. व. ५ । [निघ. ।

दीर्घदलः । पुं । मालाकन्दे । श्यामाके । वै.

दीर्घदर्शी (दृष्टिः) । पुं । रघ्वे । श. र. ।
भङ्गके । रा. नि. व. १६ ।

दीर्घद्वुः । पुं । तालवृक्षे । श. च. ।

दीर्घद्वुमः । पुं । शालवृक्षे । शिभूल गीह ।
रा. नि. व. ८ । [१६ ।

दीर्घनादः । पुं । शङ्खे । भौक । रा. नि. व.

दीर्घनालः । पुं । दीर्घरीहिषे । वड् गङ्ग-
तृण । गुण्डवृक्षे । रा. नि. व. ८ । आलुके । शालि-
धाम्भेदे । वै. निघ. । यावनालनामशिम्बीधाम् ।
रा. नि. व. १६ ।

दीर्घनिस्सनः । पुं । शङ्खे । वै. निघ. ।

दीर्घपटोलिका । स्त्री । पटोलाकारदीर्घफ-
लश्राकविशेषे । धूमूल । वस्. गीहपरवत् । गु-
ष्ठाः—गुह खिग्वं विटभि कटुकं मधुरं शीतलं
भातयित्तप्रायश्चिकरश्च । राज. १ प. ।

दीर्घपक्षः (कः) । पुं । पुनर्नवायाम् । श्वेत
पूडा । रा. नि. व. ५ । राजपक्षाखी । विष्णुकन्दे ।
रा. नि. व. ७ । शरपत्रद्वये । कुन्दुवृक्षे । रा. नि. व.
८ । तालवृक्षे । रा. नि. व. ८ । हरितकुशे । रक्तपु-
नर्नवायाम् । सज्जवृक्षे । निमग्नवृक्षे । हि. वङ्गी-

षा । गुष्ठाः—सुकठिनः सघारश्च । भा. । वातक-
रः कफपित्तघ्नः कषायः विदाही च । सु. व. ४५
अ. । कुपीली । कूटिला । भा. । मधुकवले । वै.
निघ. । (कः) । वेतसवृक्षे । मद्. व. ५ । रक्तरीहिने ।
माल वृक्षे । रा. नि. व. ७ । एरण्डवृक्षे । हिमाली-
वृक्षे । रा. नि. व. ८ । छल्लरसीने । श्वेत वृक्षे ।
हे. च. । जलमधुके । अटा । करीरवृक्षे । श. च. ।

दीर्घपत्रा । स्त्री । वृक्षतीक्ष्णे । दीर्घपत्रायाम् ।
पत्रायाम् । रा. नि. व. ४५ । शालपत्रायाम् । भा. ।
सुदृजम्बूवृक्षे । वन लोम गीह । र. मा. । केतकी-
वृक्षे । रा. नि. व. १० । छतकुमार्याम् । श्वेतपुनर्न-
वायाम् । आसहरिद्रावा । कदलीवृक्षे । श्लोका-
कवले । कुम्भतुम्ब्या । गोल जाडे । वै. निघ. ।
चिचाया । ८५८ । भा. पू. १ भ. श. क. ।

दीर्घपत्रिका । स्त्री । श्वेतवचायाम् । श्वेत
वच । रा. नि. व. ६ । छतकुमार्याम् । श्वेतकुमारि ।
रा. नि. व. ५ । २३ । शालपत्रायाम् । शालपाणि । रा.
नि. व. ४ । भा. । केतकी । रा. नि. व. २३ । आट-
रुषके । वासक । मातुलुङ्गवृक्षे । छालिङ्ग लेवू ।
कृष्णतालमूल्याम् । कदलीवृक्षे । वै. निघ. ।

दीर्घपत्री । स्त्री । पलाशेलतायाम् । शोपत्र-
गान्ठी । रा. नि. व. ३ । महापुष्पे । हू. शिक ।
रा. नि. व. ४ ।

दीर्घपर्णः । पुं । अश्वकर्णनामकशाले । लता-
माल । रा. नि. व. ६ । 'तीपत्रिनी' इति स्थिते इत्यर्थः ।
वै. निघ. ।

दीर्घपर्णी । स्त्री । पृथ्विपर्णायाम् । टाकुलिश ।
रा. नि. व. ४ । शालपत्रायाम् । शालपाणि । वै. निघ. ।

दीर्घपर्वा । पुं । हरी । वै. निघ. ।

दीर्घपलाण्डः । पुं । विष्णुकन्दे । राजपल्ल-
व । तालवृक्षे । रा. नि. व. ७ । हरितकुशवृक्षे ।
कुशेलवृक्षे । कूटिला गीह । भा. । [नि. व. ४ ।

दीर्घपल्लवः । पुं । शरपत्रे । मग गीह । श.

दीर्घपत्रः । पुं । मल्लविशेषे । वै. निघ. ।

दीर्घपात् (दः) । पुं । मीनवके । कौट व-
क । कठपक्षि । कौक पायी । विका । हे. च. ।

दीर्घपादपः । पुं । तालवृक्षे । रा. नि. व. ८ ।
श्याकवृक्षे । रा. नि. व. ११ । २८० चकोटः ।

दीर्घपुष्पः । पुं । सुषुक्तवृक्षे । सुषुक्तम् । प. सु. । श्वेतमन्दारार्कः । रा. नि. व. १० ।

दीर्घपृष्ठः । पुं । सपें । अम. ।

दीर्घफलः (कः) । पुं । स्थूलारवधवृक्षे । वडु (मापी) । रा. नि. व. ६ । पलाशवृक्षे । अर्कवृक्षे । वै. निघ. । (कः) अगलिपुष्पवृक्षे । वाग्मना कुलत्र गाँह । रा. नि. व. १० ।

दीर्घफला । स्त्री । कोषातक्याम् । त्रि. ७ अ. ३ । रा. नि. व. ७ । जनुकालतायाम् । रा. नि. व. १ । कपिलद्राक्षायाम् । रा. नि. व. ११ । मेषशक्याम् । तिकाालाव्याम् । वै. निघ. ।

दीर्घबाला । स्त्री । चमरीरुमे । वै. निघ. ।

दीर्घबालुकः । पुं । वृद्धदारकलतायाम् । नौकुडाडुक । रा. नि. व. १ ।

दीर्घमारुतः । पुं । हस्तिनि । त्रिका. ।

दीर्घमूलः । पुं । मोरटलतायाम् । रा. नि. व. १ । यासुचुपे । श्रान्त । रा. नि. व. ४ । २१ । विलनरवृक्षे । रा. नि. व. ८ । २१ । विलवृक्षे । लज्जालुकायाम् । लामज्जके । रा. नि. व. १२ । २१ । विभीतकवृक्षे । देवसर्षपे । इन्द्रयवे । स्त्री । मूलके । वै. निघ. ।

दीर्घमूलकम् । स्त्री । मूलके । मूल । रा. नि. व. ७ । पुं । स्थूलशरी । रा. नि. व. ८ ।

दीर्घमूला (लिका) । स्त्री । शालपर्णीचुपे । वै. निघ. । श्यामालतायाम् । प. सु. । (ला) दुरालभायाम् । सु. सु. ३८५. शरदण्ये । अत्र गाँह । चौरमूलायां । मेषशक्यां । विलनरवृक्षे । वै. निघ. ।

दीर्घमूली । स्त्री । दुरालभायाम् । श. मा. । काकमाच्याम् । काकजडायाम् । वै. निघ. ।

दीर्घरक्षा । स्त्री । हरिद्रायाम् । वै. निघ. ।

दीर्घरतः (दः) । पुं । शकरे । त्रिका. ।

दीर्घरसनः । पुं । सपें । अ. च. ।

दीर्घरागा । स्त्री । हरिद्रायां । रा. नि. व. ६ ।

दीर्घरोमा । पुं । भद्रुके । वै. निघ. ।

दीर्घरोहिण्य(क)म् । स्त्री । रोहिण्यमेदि । वडु शकुट । गुणाः—तिक्तं कटुं कफघातजित् प्रचयतरोप्रपद्य । रा. नि. व. ८ ।

दीर्घलता । स्त्री । व्याघ्रवृक्षायाम् । शिप्रशिङ्गलता । वै. निघ. । [वै. निघ. ।

दीर्घलोहितयष्टिका । स्त्री । रक्तोत्पी ।

दीर्घवंशः । पुं । नली । नल । रा. नि. व. ८ ।

दीर्घवक्त्रः । पुं । हस्तिनि । श. मा. ।

दीर्घवच्छिका । स्त्री । कुशीरे । शब्दाथेक्यम् ।

दीर्घवर्षाभूः । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायां । वै. निघ. ।

दीर्घवल्ली । स्त्री । महेन्द्रवारणीलतायां । वडु माकां । वत्सादनीलतायां । पातां गुरुडु । पलाशीलतायां । हापत्रमावी । रा. नि. व. १ । [प. सु. ।

दीर्घबीजा । स्त्री । चलाव्याम् । शिखीमेदि ।

दीर्घवृन्तः (कः) । पुं । पृथुश्लिष्टशीलाकवृक्षे । (मापी) पाठा । प. सु. । पीतलोत्रे । वै. निघ. ।

दीर्घवृन्तफला । स्त्री । दुग्धालाव्यां । वै. निघ. ।

दीर्घवृन्ता (न्तिका) । स्त्री । इन्दीवरालतायां । श्लेष्मिडि । रा. नि. व. १ । कपर्दकमेदि । र. सा. सं. । एलापर्ण्यां । श. च. । [वै. निघ. ।

दीर्घवृक्षः । पुं । तालवृक्षे । लताशालवृक्षे ।

दीर्घशरः । पुं । यावनालनामकशिश्वीधाम् । जनात्र गाँह । रा. नि. व. १६ ।

दीर्घशाखः । पुं । शणवृक्षे । अत्र गाँह । रा. नि. व. ४ । शाकतरौ । (मण्डन) गाँह । वै. निघ. । शालवृक्षे । श. च. । [लाक्षीचुपे । रा. नि. व. ४ ।

दीर्घशाखिका । स्त्री । कृष्णपीठोद्गीवृक्षे, नी-

दीर्घशिम्बा । स्त्री । शिखीविशेषे । प. सु. ।

दीर्घशिम्बिकः । पुं । राजमाषे । वडुवटी । रा. नि. व. १६ ।

दीर्घशूकः (कः) । पुं, स्त्री । शुक्राकारशालिधान्यविशेषे । स सारामुखादीनगुणः स्वादुपाकर-सलादिशूकः । च. सु. २७५. राजात्रे । रा. नि. व. २१ ।

दीर्घसमुग्रयः । पुं । नलवृक्षे । प. सु. ।

दीर्घसस्यः । पुं । तिन्दुकवृक्षे । उडु गाँह । वै. निघ. ।

दीर्घसुरतः । पुं । उकरे । शकरे । त्रिका. ।

दीर्घस्तम्भः । पुं । तालहस्ते । रा. नि. व. ६ ।

दीर्घा । स्त्री । दन्त्रिपण्याम् । रा. नि. व. ४ ।

दीर्घाङ्गुरः । पुं । राजशास्त्री । शीघ्रपत्र । वै. नि. च. ।

दीर्घाङ्गी । स्त्री । शास्त्रपण्याम् । भा. पु. १५. ।

दीर्घाङ्गुः । स्त्री । शास्त्रपण्याम् । वै. नि. च. ।

दीर्घाध्वगः । पुं । उड् । चिका. ।

दीर्घायुः । पुं । शास्त्रलिङ्गेषु । भिन्नल गौड । रा. नि. व. ८ । जीवकीवधी । कावे. मी. । रा. नि. व. ५ । चिका. ।

दीर्घायुधः । पुं । वनशूकर । श. मा. ।

दीर्घायुथः । पुं । जीवके. मी. । जेतमन्दा । रा. नि. व. १० । [१०.]

दीर्घालकः । पुं । महाजैताकंठेषु । रा. नि. व. ।

दीर्घिका । स्त्री । हिरुपव्याम् । रा. नि. व. ६ । गोजिह्वायाम् । वै. नि. च. । विशतधनुःपरिमितज-
लाशये । तच्छलं गुरु कटु चारं पित्तकरं कफवा-
तघ्नघ्न । रा. नि. व. १४ ।

दीर्घवर्कः । पुं । महाजालाम् । दीर्घककटि-
कायाम् । रा. नि. व. ७ ।

दीविः । पुं । चापपविणि । श. मा. । [१२.]

दुःकुलः । पुं । चीरनामकगम्यत्रये । रा. नि. व. ।

दुःखम् । स्त्री । रोगे । मानसघर्षमेदे । दुःख ।
तनु सप्तविधे व्याधायुपनिपतति । सु. नृ. २४५. ।
See व्याधिः ।

दुःखकोद्गवा । स्त्री । ममुरिकामेदे । “कि-
ञ्चिदुपनिमित्तमेव जायते राजिकाकृतिः । एषा
भवति बालानां सुखं गृह्यति च स्वयम् ॥” भा. ।

दुःखचयम् । स्त्री । आध्यात्मिकमाविर्भावितक-
माविर्भाविकचित्ति चिद्विधदुःखे । सु. नृ. २४५. ।

दुःखदशनः । पुं । मृगपविणि । नकुनि. वै.
नि. च. ।

दुःखदिरः । पुं । विट्खदिरः । रा. नि. व. ८ ।

दुःखवर्धनः । पुं । कर्णपाक्षीरोगे । खचयम्
—“वर्धमाने यदा केचन कर्णलाङ्घनान्तिः ।

भीको भवति शोकस्य लक्ष्मीः । दुःखवर्धनः ॥”
सु. नि. २४५. ।

दुःसहा । स्त्री । नागवन्मासु । रा. नि. व. ४ ।

दुःक(गु)खम् । स्त्री । जलवस्त्रे । चिका. । सु. नृ. ।

दुग्धम् । स्त्री । कपूषे । शीघ्रपत्र । रा. नि. ।

चीरे । इध । रा. नि. व. १५ । तद्वपादि—“ची-
रं चिम्बं तथा रक्तं पित्तमेव पाकतां गर्तं । रक्तं
जैतलमायाति तथा चीरं हितं भवेत् ॥ चीरनाडी
कुमारीणां बभ्यानाञ्च कथं भवेत् । आस्यधातुवर्ध-
यस्यात् तस्यात् चीरं न जायते । बभ्यानां चीर-
नाड्यान् वातेन परिपूरिताः । चीरश्च न भवेत्-
स्यात् आस्यवसाधिकं यतः । प्रस्तासु च नारीषु
बलेन सह सृजते । तेन स्त्रीतोविशदः स्यात् ची-
रमायु प्रवर्तते । तस्यात् सद्यः प्रस्तायां जायते
श्लेष्मिकं पयः । तेन कठिनतां याति तस्यात्
परिवर्ज्येत् । स्त्रीतोविशद्विपर्ययं बलकदीधना-
शने । पयस्त्रिदोषशमनं हृष्यसापि प्रवर्धनम् ॥”

तत्र जैतादुग्धं ज्ञेयकरं, रक्ताया वातलं, पीतायाः
पित्तशमनं विशिष्टं, कृष्णायाश्च पित्तलम् । च. नि.
८५. । दुग्धं बहुविधं गव्यादिभेदात् यथा—गा-
वन्मु दशधा काञ्ची विधाञ्जी विविधा मता । स-
ग्य एवस्त्रिधा मयी विधाष्टौ दशधा इयी । प-
खधा करिणी नारी दशधा शूकरी विधा । व्याघ्री
शुनी चरद्वी च रासमी पञ्चधा पृथक् । विधा ॥

कष्टधा मखी गवयी खड्गिनी रुड्डी । दुग्धं १
तकश्च दधि ताव्यः प्रजायते ॥ चर्क. । गवादिदु-
ग्धगुणाः स्वस्वपथ्येयुः सव्याः । दुग्धमात्रगुणाः
—आमं गुरु कासवासाप्रकोपकं रोगजनकञ्च ।
तप्तमावर्तितञ्च तत् पथ्यम् । नारीचीरन्मु आममेव
रोगघ्नं भवति । धारोष्णं गव्यादिदुग्धम् असती-
पनं सञ्चरोगघ्नं । चिरसंस्थं दीपदश्च । तथा—
“केऽप्याविकं पथ्यतमं श्रुतोष्णं चीरं लज्जानां श्रुत-
शीतमाहुः । दीहान्मशीतं मङ्गीपयश्च गव्यलु
धारोष्णमिदं प्रशस्तम् ॥” पूज्याङ्गीतं दुग्धं दुग्धं
वृद्धमाप्रेयश्च, मध्याङ्गीतं वृद्धं क्षीरं लक्ष्-
घ्नञ्च । बाल्ये अपि करं यौवने बल्यं दीर्घदश्च वा-
रं के भवति । राक्षी नामादीषमनं यतः चीरं
सदा सेव्यम् । सुहृत्पथ्यपर्युपितमसत् न सेवेत् ।
चष्टीयितं दीपकरं तद्वर्धं विधीयमानं ज्ञेयम् । चीरं
तद्वपाः—“जीर्णजरे कसे पीथे चीरं खादवन्ती-

जनम् । तदेव तद्वे पीतं विषयवर्तिनः सानवम् ।
 चतुर्थांशं सखिषं निधाय यथादवदावर्तितसुतमं
 जत् । सञ्ज्ञानयज्ञं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं चौरम-
 तिप्रशस्तम् ॥” इति दुग्धकाण्डः । “गव्यपूष्पाङ्ककाणि
 व्याध्वराङ्गे तु माहिषम् । चौरं सन्नकरं पयं यथा
 साक्षा च सर्वदा । पिपलं श्रुतश्रीतलं कफहरं
 पक्वं तदुष्णं सर्वेक्षीतं यत् न पाषिणं तदखिलं
 विटश्वदीपप्रदं । धारोष्णं लघुतं पयः शमहरं नि-
 द्राकरं कानिदं हव्यं । हंक्षयमधिर्वर्णमतिस्त्रादु
 विदीषापहम् ॥” श्रुतश्रीतादिचौरगुणाः — “चौरं
 न भुञ्जीत कदाप्यतस्तं न चैतज्जवणेन साधेम् ।
 पिष्टाग्रसन्धानकमायमुद्रकोशतकीकन्दफलादिभै-
 च ।” तथाच । “मत्स्यमांसगुडमुद्रमूलकैः कृष्टमावह-
 ति सेवितं पयः । शकजास्त्ववरसेलु सेवितं मार-
 यलवधमायुः सधेवत् ॥” इति चौरवर्ज्यनस्थानम् ।
 “सिन्धुं शीतं गुरु चौरं सर्वेकाञ्च न सेवयेत् ।
 दौताग्रिं कुक्षे नष्टे मन्दाग्रिं नष्टमेव च । नित्यं
 सौत्राग्रिना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्यति
 श्वातवः सर्वे बलपुष्टिवर्धनम् ॥” इति चौरसेवन-
 स्थानम् । “क्षीरं गवाजकादिमधुरं चारं नवप्रसूता-
 नाम् । क्वचं न पिपदाहं करोति रक्तामयं कुं-
 वे ॥ मधुरं विदीपशमनं चौरं मध्यप्रसूताम् ।
 लवणं मधुरं चौरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ॥
 गुणहीनं निःसारं चौरं प्रथमप्रसूतानां । मिश्र-
 वरसायनमुक्तमिदं दुष्खलन्तु हृद्धानम् ॥ तासां
 मांसवशाद्दूषं गुच्छिष्यतीनाञ्च यत्पयः । यथाहि लवणं
 चौरं मधुरं पिपदीपकम् ॥ गवाक्षीणां वर्णभेदाद्गुणा
 दुग्धदिके पृथक् । कैशिको विशेषाच्च विशेषी
 देशभेदतः ॥” तथा उक्तञ्च । ऐशेषु देशेषु च तेषु
 तेषु लघुत्वानी यादृशदीपयुक् । तस्मिन्नादिव गवा-
 दिकानां गुणा हि दुग्धादिषु तादृशत्वम् । शीतं
 “सिन्धुं गुरु गौक्षं हव्यं पितापहं परं । श्रेयश्चैवा-
 मिषीतस्य कोलाटन्तु पयस्त्वदः ॥” रा.नि.व.१५ ।
 प्रभातदुग्धं — “निशाशीतांशुसंश्रुतं निद्रालसश्रमा-
 गुणं । सधनं शीतकफकृत् चौरं प्राभातिकं भवे-
 त् ॥” भा.व.८५ ।

दुग्धकन्दगुणः । पुं । दुग्धप्रधाने अन्नगन्धा-
 दिद्रव्यगणे । यथा — “अन्नगन्धा च सुश्लो विदा-
 री च श्लाघरी । चौरशाराहिका चेति दुग्धकन्द-
 गणस्यम् ॥” गुणाः — “पालको वर्धते वीर्यरि-

सर्वालया सह । एतदकंस्य पानेन कर्मा योद्ध-
 वार्थिको ॥” अर्कः ।

दुग्धकूपिका । स्त्री । द्रुतदुग्धमिश्रिततन्तु-
 चूर्णकृतपिटकविशेषः । तन्निर्माणाविधिः यथा —
 “तन्तुलचूर्णमिश्रिततन्तुचौरैश्च सान्द्रशिटन । ह-
 दकूपिका विदध्यात्ताश्च पचैत् सर्पिषा सम्यक् ।
 अथ तां कोरितमध्यां घनपयसा पूर्णगर्भाञ्च । स-
 टकमुद्रितवदनां सर्पिषि सपक्ववदनाञ्च । अथ पा-
 ण्डुखण्डपाके स्थापयेत् कर्पूरवासिते कुशले ॥”
 गुणः — “अथ दुग्धकूपिका सा बद्धा पितानि-
 स्थापया । हृष्या श्रौता गुर्वी युक्तकरी हंक्षयी क-
 ष्या । विदधाति कायपुष्टिं दूरमसारिणीं सुचि-
 रम् ॥” भा. । [गुधिः । चौरफेने । मे. ।

दुग्धतालीयम् । स्त्री । दुग्धसारः । हे.च. । दु-
दुग्धतुम्बी । स्त्री । चौरालाव्याम् । वै.निच. ।
दुग्धत्रयम् । स्त्री । गीमहिषप्लागदुग्धेषु । रं.
 सा.सं. ।

दुग्धदा । स्त्री । चणिकाटवे । रा.नि.व.८ ।
दुग्धनिका । स्त्री । रक्तापासार्गे । अर्कहवे ।
 वै.निच. । [गुधपाकापाने । हारा. ।

दुग्धपाचनः । त्रि. । दुग्धपाककरः । स्त्री । दु-
दुग्धपाषाणः (कः) । पुं । खटिकाविशेषः ।

कूलशङ्खि, थङ्गिणि । हिं शिरगोला । गुणाः —
 कृष्य ईषदुग्धः ज्वरपित्तहृद्गोकासशूलान्नहर-
 ष्य । रा.नि.व.१३ । [लथङ्गि । रा.नि.व.३ ।

दुग्धपाषाणिका । स्त्री । दुग्धपाषाणे । कू-
दुग्धपुच्छी । स्त्री । वृचविशेषः । इक्षुपेत्त्रा ।
 श.च. ।

दुग्धफेनः (कः) । पुं, स्त्री । चौरफेने । इक्षु-
 फेन । रा.नि.व.१५ । गुणाः — “कृष्णोऽवपयः-
 फेनमजानां वेति शस्यते । मन्दाप्रौढाङ्गनाञ्च
 विशेषादितसारिणां । उत्साहदीपनबल्यं मधुरं
 वातनाशनं । सद्यो बलकरचैव तच्च चौरविलो-
 डितं । चोषज्वरातिसारे च सामे च विषमज्वरे ।
 मन्दाप्रौ कफमाश्रित्य पयःफेनमशस्यते । चौरं
 गवाक्षीरफेनं तत्र वा हितमेव च । पक्षाभघ्ना-
 हापि यक्ष्णी तस्य नश्यति । तात्कालं भवे सेवेतं
 चौरस्पीला तु मानवः । यावत्तस्य द्रवेत्चौरश्चान्ता-
 नाहापि शस्यते ॥” अत्रि. ।

दुग्धकेशी । स्त्री । कानामन्त्रावधये । न के
दुग्धकेशी, कानुकीवधि । गुणाः—कटुः तिक्ता
पित्ता विषयी वषटी वृषा । रा.नि.व.१ । पला-
शविषी । वै.निघ. ।

दुग्धवटी । स्त्री । बोधे वटी । विषं हि दुग्धं
हृत्परीर्य कनकात् सहीता हृत्पपरसेन वटं
मईलिना सुद्रमाणा वटी कायां । मेघ. ।

दुग्धवीजः (जा) । पुं, स्त्री । यावनालादिक-
तविपीठके । अनोर वा क्वात्रादेशेन ठिंछे ।
“ये चास्ते यावनालाद्याविपीठान्तस्तुलाः । च-
तमस्तुलास्ते तु दुग्धवीजाः प्रकीर्तिताः ॥” गुणाः
—“दुग्धवीजा सुमधुरा दुर्जरा वीर्यपट्टदा ।
शालेययावनालाद्याः चिपिटाः पुटिवर्जनाः ॥”
रा.नि.व.१६ ।

दुग्धसन्तानिका । स्त्री । दुग्धसरे । वै.निघ. ।
दुग्धहरणी । स्त्री । दुग्धवहनाद्याम् । रस.र.
सनरो.चि. ।

दुग्धवीरिका । स्त्री । दुग्धतस्तुलघृतशर्करा-
कृतपायसे । यथा—“दुग्धाष्टमांशभागिन तस्तुलान्
घृतसंलतान् । शुद्धैरपके दुग्धे तु क्षिप्ता सिद्धा
हि वीरिका । पायसं शर्करायुक्तघृतप्रवेपणाद्भवे-
त् ॥” गुणाः—“सा गुरुवीर्यज्जहत्या मलावटभका
तया । अरुचिं मेदवृद्धिञ्च कफमग्नेश्च मन्दताम् ।
कृत्वा च रक्तपित्तं हि वातपित्तञ्च नाशयेत् ॥”
द्रव्यगुणः ।

दुग्धा (ग्धी) । स्त्री । वीरिकायां । क्षिप्रादे ।
र.भा. । मेघ.सुद्रो.चि. । काकोल्याम् । पला-
शीलतायाम् । शरिवायाम् । वै.निघ. । दुग्धपा-
षाणि । कृ.ग.व.१२ ।

दुग्धान्नम् । स्त्री । दुग्धतालीये । अंतेवर मत्स्य
ग्रह । गुणाः—“दुग्धान्नं शीतलं स्वादु वर्षा वर्ष-
करं गुरु । वातपित्तापहं रुचं हृद्यम्बलवर्धनम् ॥”
रा.नि.व.१५ । [रा.नि.व.१२ ।

दुग्धाश्मा । पुं । दुग्धपाषाणे । कृ.ग.व.१२ ।

दुग्धाक्षः । पुं । वीर्यकटिके । शब्दाक्षकल्पतवः ।

दुग्धिका । स्त्री । सुद्रवीरिकायाम् । छोटि
थिराहे । नं दुधि । कं दुधलि । तं पित्रपालचेट्ट ।
गुणाः—“दुग्धिकीणा गुरु कृत्वा वातला गर्भका-

रिणी । सादुचीरा कटुक्षिप्ता घृतसूयसलापसा ।
सादुविचिचिनी इत्या कषुडकमिप्रसृत् ॥” भा. ।
चि.क.च.महर.चि. । रस.र.व्यराति.चि. । इत्ये-
कपाकाम् । इत्ये ठिंछे । घृतकटुकाकात्याम् ।
ठिः नाडे । वै.निघ. । वचमैदे । विर्गो श्राह ।
र.भा. ।

दुग्धिनि(नी)का (नी) । स्त्री । रक्तापा-
मानंघवे । रा.नि.व.४ । शुक्रदुग्धाकात्याम् । वा.
व.१०च. । [चि. वै.निघ. ।

दुग्धकः । पुं । सुरामांस्याम् । नृ. । तालीश-
दुग्धिः (लिः) । स्त्री । कक्षपिकायां । अ.टी.
रा. । मे. ।

दुग्धुभः । पुं । सर्पमैदे । टौड़ । माप । लक्षा,

दुग्धुभा । स्त्री । सर्पपहवे । वै.निघ. ।

दुग्धुमः । पुं । कन्दविशेषे, हूरितपलाश्वी । घन.

दुग्धुभिः । पुं । सर्पदंष्ट्रेन्द्रादौ, दन्दुर इति
लोके । सु.कल्प.७च. । प्रतुदपक्षिविशेषे । च.न.
१०च. । विषे । छे.च. ।

दुग्धुमारः । पुं । विडालि । वै.निघ. ।

दुग्धकः । पुं । खनामख्यातमेघे । घृ. । वै.निघ. ।

दुरभियहः । पुं । अपामार्गंघवे । रा.नि.

दुरभियहा । स्त्री । दुरालभायां । कपि.क. ।
अपामार्गे । रा.नि.व.२१ । अलास्यां । वै.निघ. ।

दुराधर्षः (र्षा) । पुं, स्त्री । रुद्रार्धे । श्वेत
मतिरा । कुटुम्बिनौघवे । रा.नि.व.५ ।

दुरारुहः । पुं । नारिकेलवृक्षे । विलवृक्षे ।
रा.नि.व.११ ।

दुरारुहा । स्त्री । खर्जूरीवृक्षे । श्वेत शालं
नारिकेलवृक्षे । ताखवृक्षे । वंसे । रा.नि.व.२१ ।

दुरारोहः । पुं । तालवृक्षे । शालालीवृक्षे ।
खर्जूरीवृक्षे । वै.निघ. । शरटे । रा.नि.व.१८ ।

दुरारोहा । स्त्री । शीवलीवृक्षे । रा.नि.व.८ ।
शरटे । शिरगिट्टे । रा.नि.व.२१ । पिच्छीखर्जू-
र्याम् । भा. । शालालीवृक्षे । चिका. ।

दुरालभा (लभा) । स्त्री । (Alhagi
maunorum. Syn, Hedysarum Al-

hagi.) खनामख्यातचुपे । हिङ्गुया इति ख्याता ।
 दुर्गान(ग)डा । हिं वम् । जवासा दुराखा, धमा-
 सा । मं वेलिङ्गासूली । कं बलिदुर्वे । तं पिबदे-
 गटि टुलगेडि । सा हिधा खूलसूखमेदात् । गु-
 लीः । कटुः तिक्ताउष्ण चारान्निका मधुरा वा-
 तपित्तघ्नी ज्वरगुणप्रमेहघ्नी च । रा.नि.व.४ । “व-
 वासथ गुणैरुक्ता बुधैरुक्ता दुरालभा ।” भा. ।
 वा.चि.१.५. । सि.यो.कास.चि. । “दुरालभास्त्वैत-
 स्तेः ।” कापांसचुपे । लङ्कायां । पिङ्गि आक ।
 श.चि. ।

दुरालभादिः । पुं । दुरालभाश्रुतामुत्तानाग-
 रकृतः कषायः वातज्वरे हितः । दुरालभादिरयं
 पित्तज्वरतण्णारक्तपित्तदाहघ्नः । वा.चि.१.५. । “दु-
 रालभापर्यटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरीहिणीनाम् ।
 जं पिबेत् शर्करयावगादम् ।” च.द.पि.ज्व.चि. ।
दुरितद(श)मनी । स्त्री । शमीवृक्षे । रा.नि.
 व.८ ।

दुरितकृत् । पुं । अभिचारकर्त्तरि ।

दुरुराहः । पुं । पुण्ड्रकयुक्तदन्तुलाहावे । “द-
 ण्कुलाहः दुरुराहः पुण्ड्रकयैव कीर्तितः ।” ज.द.
 ३.५. ।

दुरोहः । पुं । नागकेशरहवे । वै.निघ. ।

दुर्गः । पुं । गुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गकारकः । पुं । तर्कभेदे । श.भा. ।

दुर्गन्धम् । स्त्री । सौवर्णलवण्ये । ह.च. ।

दुर्गन्धः । पुं । आसहवे । श.च. । पलाखी ।
 भा. । चि. पूतिगन्धयुक्तं । [निघ. ।

दुर्गन्धा । स्त्री । बाकुत्थाम् । टीकाभाषा । वै.

दुर्गन्धास्यः । पुं । सुखरोगभेदे । मूत्रे दुर्गन्ध-
 दृश्या । [चललवण्ये । वै.निघ. ।

दुर्गन्धिः । पुं । आसहवे । दुर्गन्धे । स्त्री । सौव-

दुर्गपुष्पी (रत्न) । पुं । वनस्पतिभेदे । केशपुष्पा-
 इति लोके । श.च. ।

दुर्गलङ्घनः । पुं । उष्ट्रे । ह.च. ।

दुर्गा । स्त्री । स्थानपक्षिणि । भाषाभाषि । रा.
 नि.व.१९ । कणचटके । कणधारिवायाम् । भाषा-

गता । नौल्यां । नि. । कोकिलायाम् । वै.निघ. ।
 अपराजितायां । श.च. ।

दुर्माङ्गादः । पुं । भूमिजगुग्गुली । वै.निघ. ।

दुर्गान्नः । पुं । भूमिजगुग्गुली । रा.नि.व.१२ ।

दुर्गहः । पुं । अपामार्गचुपे । रा.नि.व.४।२१ ।

दुर्गहा । स्त्री । सुखायाम् । रा.नि.व.११ । अ-
 पामार्गे । भा.पू.१.भ. ।

दुर्घटा । स्त्री । प्रष्टयस्त्री । वै.निघ. ।

दुर्वोषः । पुं । भङ्गके । रा.नि.व.१८ ।

दुर्जरः । चि. । दुष्ये । वै.निघ. ।

दुर्जरफलम् । स्त्री । कर्कटिकायाम् । वै.निघ. ।

दुर्जरा । स्त्री । ज्योतिष्मतीलतायाम् । वृत्ताङ्क-
 ट्के । रा.नि.व.३ । घोले । वै.निघ. ।

दुर्जलजिता (रसः) । पुं । ज्वरे रसः । पा-
 ठः—“विषं भागद्वयं दग्धं कपर्दं पञ्चभागकं ।
 मरिचं नागरक्षेत्रं चूर्णं तस्मै शोधयेत् । आर्द्रक-
 स्य रसेनास्य कृत्यासुहृन्निभां वटीं । वारिणा व-
 टिकायुक्तं प्रातः सायं च भक्षयेत् ॥” विषं २ भ. ।
 वराटकभक्ष्य मरिचचूर्णं गुल्लीचूर्णं प्र. ५ भ. । भा.
 म.१.भ. ।

दुर्दग्धम् । स्त्री । अग्निदग्धरीमे ।

दुर्दर्पः । पुं । भङ्गातकहवे । वै.निघ. ।

दुर्द्रिता । स्त्री । लताभेदे । जटा. ।

दुर्दुमः । पुं । हरित्यलाखी । रा.नि.व.७ ।

दुर्धरः । पुं । स्रवभक्षीपथी । नि. । भङ्गातकह-
 वे । अनडुहि । रा.नि.व.२१ । पाटदे । वै.निघ. ।

दुर्धर्षा । स्त्री । नागदमन्याम् । नागदमनी । रा.
 नि.व.५ । कन्यारोहवे । कर्णमनसा । रा.नि.व.८ ।

दुर्नाम(क)म् (मा) । स्त्री । अशरीरीमे ।
 रा.नि.व.२० । स्त्री । पङ्कगुह्ये । विपुल । हारा-
 गच्छपदे । वै.निघ. ।

दुर्नामारिः । पुं । शूरये । ७७ । रा.नि.व.७ ।

दुर्नाम्नी । स्त्री । अशरीरीमे । श.र. ।

दुर्न्यासः । पुं । असम्बद्धस्थापने । भा.म.१.५. ।

दुर्वला । स्त्री । जलशरीरे । भा. ।

दुर्मरा । स्त्री । व्यतिक्रान्तितायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मिखा । स्त्री । साकलहायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मनाः । स्त्री । मतावर्षी । रा.नि.व.४ ।
 दुर्मरः । पुं । पिपलहवे । अथर्व शां. वै. निघ. ।
 दुर्मरा । स्त्री । मत्स्यन्ताम् । रा.नि.व.४ । ने. तदुर्वावा । रा.नि.व.८ । दूर्वावा । जटा. ।
 दुर्वावा । स्त्री । मत्स्यन्तायाम् । म.व.२ ।
 दुर्मुखः । पुं । वानरे । चोटके । सपें । विका. ।
 दुर्मुखा । स्त्री । मत्स्यन्तायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मुका । स्त्री । मत्स्यन्तायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्मुहा । स्त्री । काकादनौलतायाम् । ञेठ कुं. रा.नि.व.३ । रक्तगुहायाम् । वै.निघ. ।
 दुर्लभः । पुं । कर्चरे । मृगी । वम्. कचोरा । रा.नि.व.६ । वै.निघ. । आस.रा.चि. आसकालेश्वरे । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । अर्जुनहवे । वै.निघ. ।
 दुर्लभा । स्त्री । जीवन्त्याम् । प.सु. । श्वेतकण्ठ-काय्याम् । रा.नि.व.४ । रक्तदुरालभायाम् । वै. निघ.२३. मधुरज्व.चि.सधुकादि. । श्रव्याम् ।
 दुर्वर्ष(क)म् । स्त्री । रौप्ये । प.सु. । एलवा-लुके । रा.नि.व.४ । [म.] वै.निघ. ।
 दुर्विधेया । स्त्री । कर्पूरशब्द्याम् । आभ.आ-दुश्चक्रमः । पुं । गोचुरके । रा.नि.व.४ ।
 दुश्(ष्क)रः । पुं । भल्लके । रा.नि.व.१६ । शम्भुके । हारा. ।
 दुश्श्या । पुं । लव्दीवरीगे । अकुप्ताय । ते च शीतपित्तोदरदोषरोगाः । रा.नि.व.२० ।
 दुष्कुलः (लीनः) । पुं । वीरकनामगम्भद्रव्ये । रा.नि.व.१२ । श.र. ।
 दुष्खदिरः । पुं । अरिमेदि । विट्थनिद्र । गु-णाः — कटुतिक्तोष्णः रक्तव्रणकण्डूविषवीसर्पज्वरकु-क्षीन्मादमृतघ्नश्च । रा.नि.व.८ ।
 दुष्टम् । स्त्री । कुक्षीषधी । कूङ् । श.च. ।
 दुष्टपीनसः । पुं । पीनसरीगे । वै.निघ. ।
 दुष्टप्रतिश्यायः । पुं । नासारोगविशेषे । "प्र

क्रियते पुनर्मासा पुनश्च परिश्रयति । पुनरानव्रते चापि पुनर्निव्रियते तथा । मित्रासी वाति दुर्मन्त्री मरी नन्वे न वेति च । एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानी-तात् लक्षसाधनम् ॥" भा.नि. । [पि.चि. ।
 दुष्टाशम् । स्त्री । विषादिदुष्टे अन्ने । भा.प. ।
 दुष्टाशु । स्त्री । दुष्टजले । मे. ।
 दुष्पचः । पुं । वीरकनामगम्भद्रव्ये । वीरा इति पार्श्वताः । रा.नि.व.१५१२ । चण्डालकन्दे । य-मानोमेदि । वै.निघ. ।
 दुष्पध्व(र्ष)णी । स्त्री । कण्टकाय्याम् । रा. नि.व.४ । वाताय्याम् । प.सु. । हृदया । भा. ।
 दुष्पधर्षा । स्त्री । दुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । खर्जुरीहवे । श्वेतूत्र शां. रा.नि.व.११ ।
 दुष्पवेशा । स्त्री । कन्यारिहवे । क्षमिगमन । रा.नि.व.८ । शृङ्गकन्यायां । वै.निघ. ।
 दुस्पर्शः । पुं । दुरालभायाम् । च.टी.म. । नि. यो.वातकासलेहे । च.द.वातकफ.ज्व. । "व्याघ्री-दुस्पर्शमीश्वरेः ।" भा. । लताकरञ्जे । रा.नि.व.८ ।
 दुस्पर्शा । स्त्री । कपिकण्डाम् । अजि.कुं. । रा.नि.व.३ । रक्तदुरालभायाम् । रा.नि.व.४ । पाटलहवे । चाकाशवल्लीलतायाम् । अजि.क-लता । वनवदरे । वै.निघ. । कण्टकाय्याम् । रा. नि.व.४।२३ ।
 दुस्फोटः । पुं । दुष्टवणे । शस्त्रमेदि । श.च. ।
 दूः । पुं । रोगे । वै.निघ. ।
 दूतः । पुं । वैद्यनितरि । गमनाय प्रन्नाय वा गते पुरुषे । सु.स.१०७. । लक्षलक्षणम् — "यश्च-किंस्वकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते । दूताः सु-जातयोऽप्यङ्गाः पटवो निम्बलाम्बराः । सुखिनि-ऽश्वाङ्गुष्ठाः शुभपुष्पफलैर्युताः । सजातयः सुवे-ष्टाश्च सजीवदिशि सञ्चरताः । भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥" भा. ।
 दूतघ्नी । स्त्री । कन्दमूल्यायाम् । श्र.च. ।
 दूति(ती)का । स्त्री । सारिकायाम् । शी-ति.क. । रा.नि.व.१६ । श्वेतकण्टकाय्यां । वै.निघ. ।
 दूती । स्त्री । रक्तपाटलायाम् । शारिकापुष्प-णि । रा.नि.व.१६ । वै.निघ. ।

दूरगः (मः) । पुं । उट्टे । गह्वरे । रा. नि. व. १८ । वै. नि. व. ।

दूरजम् । स्त्री । वेदार्थमणी । भा. ।

दूरदर्शी (दृक्) । पुं । यद्वे । वि. का. । प. ३ । वि. नि. व. ।

दूरमूला । स्त्री । मुञ्जे । शूक । दुरालभायाम् ।

दूररितेक्षणः । वि. किकरे । उट्टे । गञ्ज । श. मा. ।

दूर्यम् । स्त्री । विष्टायाम् । श. र. ।

दूर्वा । स्त्री । (Cynodon dactylon, Syn. Agrostis cynosurioides, or Panicum dactylon.) खनामस्थानघासविशेषः । दूर्वा । हि उत्त. दुव । तं गरिकेगड्ड, गरिककसुव । ता. अरुगम् पुष्प । दूर्वा बहधा श्वेतनीलमालागच्छुदेन । तासां विशेषाः स्वस्वपथ्यायि सत्याः । सा. गुणाः—कषायाः मधुराः श्रौतपित्तपित्तपित्तककषमिष्टाः दाहम् छाद्य हृत्तमा । लिशेषप्रसङ्गसिन्धु । रा. नि. व. ८ । वा. म. १५. ५. । “दूर्वान्तानिस्ववासाः ।” श्वेतदूर्वायां । भा. ५ भ. बालरी. चि. । “श्वेता दूर्वा हृतं मधु ।” शब्दाम् । रा. नि. व. ६ ।

दूर्वादिवर्गः । पुं । दूर्वान्तानिस्ववासाकगुतागुन्दाभीरुश्रीतपाकीप्रियङ्गवश्चेति वर्गे । गुन्दः शरः, चभीरः शतावरी सुलवणं वा, श्रीतपाकी गुग्गु । अथय वर्गः पित्तघ्नः न्ययोधपप्रकादिवत् । वा. म. १५. ५. ।

दूर्वाद्यष्टतम् । स्त्री । रक्तपित्तघ्नतम् । का. मृष्टं ४ श. । कन्धार्थे—दूर्वामूलं उत्पलमूलं कुङ्कुमं मन्त्रिष्ठा एलबालुकम् उशीरं सुमा रक्तपित्तघ्नम् एषां प्र. २ तो. । पार्थार्थे—आतपतल्लजलं १६ श. कामदुग्धं १६ श. । (तल्लुकीदकार्थे तल्लजलं जलं १६ श.) । भेष. । भा. । [च. ।

दूर्वासीमः । पुं । सीमलतामिदे । सु. चि. २८

दूलकम् । स्त्री । तूलके । पूमा । र. स. र. पा. ३. वि. । [श. र. ।

दूलि(ली)का । स्त्री । नील्या । नील गाश्च ।

दूषकः । पुं । शास्त्रिष्वन्यमिदे । गुणाः शालि. व. १ । सु. म. ४६. ५. । भा. म. १ भ. पा. ५. ।

दूषिः (षि[षी]का) । स्त्री । नेत्रमले । उट्टे । कत्र निट्टे । रा. नि. व. १८ । च. टी. स. । श. र. । सुखदूषिकारोगे । वा. उ. ११. ५. । तुलिकायां । भा. ।

दूषीविषम् । स्त्री । औषधादिद्रव्यतान्त्रिकविषे । भोजनादिदोषेण निद्रया वा दूषितं औषधं घातुमपि काये दूषयत् दूषीविषमित्युच्यते । “दूषितं देशकालाग्निदिवास्वप्नेरभीक्ष्णम् । वस्त्रादूषयते घातुं तत्वाद्दूषीविषं कृतम् ॥” तस्य चि. अजियुः तादी । सु. कल्प. २. ५. । तस्य विषं प्राणहरम् । यथा—दूषीविषं प्राणहरमिति सङ्केपतो मतम् । लक्षणं—“गात्रं रक्तं सितं रक्तं श्यावं वा पिङ्गकान्तितं । सकम्पुटाद्वीर्यसर्पपाकि स्यात् कोपनं तथा ॥” च. । गुणाः—“उदरगुग्गुलुप्रमेहघ्नम् ।” राज. ।

दूषीविषारिः । पुं । दूषीविषविषघ्नः । अगदः विशेषे । “पिप्लव्यो ध्यामकं मांसी रीषमिला सुवर्चिका । कुटप्रटं नतं कुष्ठं यष्टौ चन्दनगौरिकम् । दूषीविषारिनाम्नायं न चान्यथापि वाक्यते ॥” वा. उ. १५. ५. । सु. कल्प. १. ५. । [च. । वस्त्रे । भा. ।

दूष्यजलम् । स्त्री । विष्णुवादिदुष्टवारिणि । विष्ठादिदुष्टे जलम् । यथा—“विष्णुवादिदुष्टवारिणिकारविषघ्नं तप्तं चनम्भिनिलं दलयाग्रमनार्तवं सलवणं शैवालकैः संवृतम् । जलुवातविमिश्रितं गुरुतरं पर्णविषडालिलं चन्द्राकांशतिरोहितं च न पिबेत् नोरं जङ्ग दूषितम् ॥” रा. नि. व. १४. १. ।

दूष्यदरम् । स्त्री । विदोषजीदररोगे । निदानलक्षणं यथा—“स्त्रियोद्वेगान् नखरीमसूत्रविह्वलवैद्युक्तमसाधुताः । यक्ष्मप्रयत्नस्य रोगाश्च दुष्टान्दूषीविषसिधनाहा । तेनाथ रक्तं कुपितं च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जडं निलिङ्गम् । प्रकीर्तितं दूष्यदरम् घोरम् ॥” सु. नि. ७. ५. ।

दृक् । स्त्री । नेत्रे । रा. नि. व. १८ ।

दृकम् । स्त्री । कटिरे । उषा ।

दृकटः । पुं । रक्तटे । वि. का. ।

दृकर्णः । पुं । सपे । छ. च. ।

दृक्प्रदम् । स्त्री । सीवीराजने । रा. नि. व. १३. १. ।

हृप्रसादः । पुं, स्त्री । कुलत्वायाम् । वनदी-
मती । रा. नि. व. ५ । कुलत्वायाम् । रा. नि. व. ११ ।

हृक्षुतिः । पुं । सपे । हला ।

हृक्षेकः । पुं । पाषाणीतने । वै. निघ. ।

हृम्योनिः । पुं । ईर्यकलीवे । निदा. ।

हृम्विषः । पुं । सपे । ह. च. ।

हृम्वराधिहतम् । स्त्री । रक्ताग्रने । वै. निघ. ।

हृढः । पुं, स्त्री । एलबालुके । रा. नि. व. ४ । शा-
पलीहवे । धवहवे । लौह । श. च. । हीरके । वै.
निघ. ।

हृढकण्टकः (का) । पुं, स्त्री । खर्जूरहवे ।
वै. निघ. । चङ्गीटहवे । धग । अङ्गु गच्छ ।
श. च. ।

हृढकाण्डम् । स्त्री । दीर्घरीहिषवणे । वड
गकृत्तु । रा. नि. व. ८ । पुं । वंशे । वीथ । रा.
नि. व. ७ । [ठान गकृत्तु । रा. नि. व. २ ।

हृढकाण्डा । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् । पां

हृढगर्भम् । स्त्री । हीरके । प. सु. ।

हृढग्रन्थिः । पुं । वंशे । वीथ । रा. नि. व. ७ ।

हृढच्छदः । पुं, स्त्री । तालहवे । रा. नि. व. ८ ।
दीर्घरीहिषे । वड गकृत्तु । रा. नि. व. ८ ।

हृढतवः । पुं । धवहवे । धाँग्रा गच्छ । रा.
नि. व. ८ । [लजायां । उलू । रा. नि. व. ८ ।

हृढतणः । पुं, स्त्री । मुञ्जवणे । भूज । (था) व-

हृढत्वक् । पुं । यावनालशरे । रा. नि. व. ८ ।
मुञ्जवणे । वै. निघ. ।

हृढदंशकः । पुं । जलचरविशेषे । शिञ्जरा ।
वै. निघ. । शब्दार्थकल्पतवः । [नि. व. ११ ।

हृढनीरः (सः) । पुं । नारिकेलहवे । रा.

हृढपत्रः । पुं । वंशे । वीथ गच्छ । रा. नि. व.
७ । मुञ्जवणे । वै. निघ. ।

हृढपत्री । स्त्री । वल्गायां । उलू । रा. नि. व. ८ ।

हृढप(पा)दा (पादी) । स्त्री । भूस्वामल-
काम् । यवतिलायाम् । रा. नि. व. १३ । [व. ५ ।

हृढपदी । स्त्री । वल्गायां । पत्रगच्छ । रा. नि.

हृढपुष्पा । स्त्री । गुलुककन्दे । वै. निघ. ।

हृढपृष्ठकः । पुं । कल्पे । रा. नि. व. १८ ।

हृढप्ररोहः । पुं । मलहवे । भाँकुड गच्छ ।
रा. नि. व. ११ ।

हृढफलः । पुं । नारिकेलहवे । गुवाकहवे ।
रा. नि. व. ११ । कतकहवे । निर्धाम् । वै. निघ. ।

हृढबन्धिनी । स्त्री । श्यामालतायाम् । श. च. ।

हृढबालुकम् । स्त्री । एलबालुके । रा. नि. व. ४ ।
वै. निघ. । [See वज्रम् ।

हृढभार्गवकम् । स्त्री । हीरके । रा. नि. व. ११ ।

हृढमाला । स्त्री । भूषायां । वै. निघ. । भा. ।

हृढमूलः । पुं । मुञ्जवणे । भूज । मन्थानकव-
णे । रा. नि. व. ८ । नारिकेलहवे । शब्दार्थकल्पतवः ।

हृढरङ्गदा (ङ्गा) । स्त्री । स्फटिकाकारिकायां ।
भा. । रा. नि. व. ११ ।

हृढरजाः । स्त्री । प्रीटस्त्रियाम् । वै. निघ. ।

हृढलता । स्त्री । वल्गादनीलतायाम् । पांठाग,
गकृत्तु । रा. नि. व. २ ।

हृढलोमा (न्) । पुं, स्त्री । शूकरे । श. च. ।

हृढवल्कः (सः) । पुं । कसुकहवे । रा. नि.
व. ११ । लकुचहवे । डह्वा गच्छ । रा. नि. व. ८ ।
(ल्का) स्त्री । चम्पयायां । रा. नि. व. ४ ।

हृढवल्गः । पुं । मुञ्जवणे । वै. निघ. ।

हृढवीजः । पुं । वल्बूरहवे । चक्रमर्हे । रा. नि.
व. ८ । नारिकेलहवे । बदरहवे । रा. नि. व. ११ ।

हृढवृन्तः (वः) । पुं । नारिकेलहवे । वै.
निघ. । [व. ।

हृढसूत्रिका । स्त्री । सूत्रायाम् । भूर्गी । श.

हृढस्तम्बः (त्वा) । पुं, स्त्री । राजादनहवे ।
कौर्गी । जटा. । रा. नि. व. ११ । [११ ।

हृढस्थितिः । पुं । नारिकेलहवे । रा. नि. व.

हृढ(दे)क्षुरा । स्त्री । वल्गायां । उलू । रा.
नि. व. ८ ।

हृढक्षुरः । पुं । मुञ्जवणे । वै. निघ. ।

हृढा । स्त्री । सुपल्यां । तान्मूनी । प. ठ. । भू-
धायां । वै. निघ. ।

दृढाङ्गम् । स्त्री । वीरके । रा.नि.व.११ ।

दृढारङ्गा । स्त्री । स्मृतिकारिकायां । भा. ।

दृढम् (ता) । स्त्री, स्त्री । वीरके । वै.निघ. ।
ग्रन्थ. । [मन्त्रविशेषे । मे. ।

दृतिः । पुं । भस्त्रायां, चर्मपुटके । सु.स.८५. ।

दृतिधारकः । पुं । तरुभेदे । आकनपाठा
शास्त्र. । श.च. ।

दृतिहरिः । पुं । कुंकुरे । व्याक. । [६.च. ।

दृभूः (म्भूः) । स्त्री । सर्पे । मे. । वने । सूर्ये ।

दृग्य(स)त् । स्त्री । प्रसरं । अम. । पेषणशिला
यां । निज. । मे. ।

दृशा । स्त्री । चक्षुषि । श.च. ।

दृशाकाङ्क्षाम् । स्त्री । पद्मे । श.च. ।

दृशिः (शी) । स्त्री । लोचने । श.र. ।

दृशोपमम् । स्त्री । श्वेतपद्मे । श.च. ।

दृश्या । स्त्री । कपिकण्ठौ । आनाकुनी । वै.
निघ. । [शिशुदृति । रा.नि.व.४ ।

दृषत्पत्नी । स्त्री । शिशु(पु)श्याम् । वम्. सेगुडी,

दृषत्सारम् । स्त्री । मुखलौहे । रा.नि.व.११ ।

दृष(हे)दः । पुं । करञ्चीङ्गिपाषाणभेदे । शङ्क-
कोड़ा । हिं द्वाधाजोड़ी । वै.निघ. ।

दृष्टरजाः । स्त्री । प्रातययस्त्रायां, मध्यमायां
स्त्रियि । रा.नि.व.१८ ।

दृष्टान्तः । पुं । दृष्टास्तीनाम् “मूर्खविदुषाभ्युद्भि-
साभ्यं यो वर्ण्यं वर्णयति - ब्रह्माधिकारणी द्रव्यसुदकं

स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति । यथावा-
दित्यः प्रकाशकः, तथा साङ्ख्यवचनं प्रकाशकमि-
ति ।” च.वि.८५. । मरथे । मे. । [शने । मे. ।

दृष्टिः । स्त्री । नेत्रे । रा.नि.व.१८ । ज्ञाने । द-

दृष्टिकृत् (तम्) । स्त्री । स्थलपद्मे । श.च. ।
श.र. । [चक्षुपूतनायाम् । वा.उ.१५. ।

दृष्टिपूतना । स्त्री । बालानां स्त्रीवद्विशेषे,

दृष्टिप्रदा (वर्तिः) । स्त्री । नेत्ररोगे वर्तिः ।

विजला, कुडुताखलक (कुडुङ्गांर डिमर तथो-
गा) कान्ति (हिंराकन) स्त्री । नीलीपलं विजलं

समुद्रफेनं प्र. समं पेषयित्वा तावपात्रे क्षागदुग्धेन
सनाहं भावयेत् । अथ पुनश्चागदुग्धेन संमिश्र्य
वर्तिः कायां । भा. ।

दृष्टिवन्धुः । पुं । खदीते । श.र. ।

दृष्टिमण्डकम् । स्त्री । दर्शने । वै.निघ. ।

दृष्टियोनि । पुं । ईर्ष्यकलीने । सु. ।

दृष्टिरोगः । पुं । नेत्ररोगे ।

दृष्टिवर्क । स्त्री । नेत्रवर्कनि ।

दृष्टिविषः । पुं । सर्पे । वै.निघ. ।

दृष्टिसन्धिः । पुं । नेत्रकोणे । वै.निघ. । [मे. ।

देवः । पुं । पारदे । रा.नि.व.११ । स्त्री । इन्द्रिये ।

देवकईमः । पुं । पद्मसुगन्धौ । समभागश्रीख-
ण्डचन्दनागुरुकपूरकुडुमेभु । रा.नि.व.२२ ।

देवकाष्ठम् । स्त्री । देवदारुणि । प.सु. । का-
ष्ठदारुणि । सि यो काम.चि.मखुरवटके । गुणाः
— तीक्ष्णं रुचं श्लेष्मवातप्रघ्न । रा.नि.व.११ ।

देवकुण्डकः । पुं । सुनिपक्षकशाकभेदे । तु-
ङ्गिनी शीक । वम्. करडु । गुणाः— शीतो हृष्यः
मूत्ररोगहरः अग्निरोमाशकः । वै.निघ. ।

देवकुतुम्बकः । पुं । महाद्रीणपुष्पाम् । वङ्ग
प्लवगमिश्रा । वै.निघ. ।

देवकुम्भः (भ्रा) (भ्री) । पुं, स्त्री । खना-
मख्यातवचविशेषे । हिं तुम्बा, दण्डला । गन्धप्र-
सारणी कुम्भेति कीदृशे । वम्. श्वेतवङ्ग । गुणाः—
कटुः तिक्तः मेध्यः पारदशोधकः पित्राचवाधाक-
फघ्नः वाताग्निमाप्यः द्रीणपुष्पीगुणश्च । वै.निघ. ।

देवकुरुम्बा । स्त्री । महाद्रीणपुष्पाम् । रा.नि.
व.५ ।

देवकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । रा.नि.व.११ ।

देवगन्धकम् । स्त्री । मोक्षिष्ये । शक्रकृप ।
वै.निघ. । [आरामशीतलायाम् । वै.निघ. ।

देवगन्धा । स्त्री । महाभेदायाम् । रा.नि.व.५ ।

देवग्रहः । पुं । भूतग्रहविशेषे । उक्तमडी । त-
त्त्वज्ञं यथा—“सन्तुष्टः शुचिरतिदिव्यसाख्यगन्धो
निलन्द्री अविशयसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरन-
यनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति नरः स देवशु-

एः । संखेदी हिजगुरुदेवदीयवक्ता जिह्वाचो वि-
जतभयो विमार्गहृदिः । सन्तुष्टो न भवति चात्र
पानजातैः दुष्टात्मा भवति स देवश्चतुष्टुष्टः ॥”
निदा ।

देवचिकित्सको । पुं । अग्निबीजुमारो । हला ।

देवजम्ब(क)म् । स्त्री । रोहिण्यवले, कतुये ।
शृङ्गकृष्ण । अम । [हारा ।

देवद्वी । स्त्री । चित्रपत्न्यविशेषे । गीःटिम ।

देवतरणी । स्त्री । राजतरणीपुष्पवले । वै.
निघ ।

देवतकः । पुं । अश्वत्थवले, वैश्ववले । त्रिका ।
विश्वकृतवले । वै.निघ । मन्दारवले । पारिजात-
वले । हरिचन्दने । अम ।

देवता । स्त्री । सुकूरवले । वै.निघ ।

देवताकुसुमम् । स्त्री । लवङ्गे । देवहुली इति
ख्याति मन्त्रद्वये । च.द. ।

देवताङ्गः (कः) । पुं । देवदालीवले । (मग्रा-
लाङ्ग) । च.वालताशम् । प.सु. । विश्व ।

देवताण्डः । पुं । देवदालीवले । मद.व.१ ।

देवतामणिः । पुं । महामेदि । वै.निघ ।

देवदग्धम् । स्त्री । रोहिण्यवले । श.चि. । रो-
हीतकमेदि । वै.निघ ।

देवदण्डा । स्त्री । नागबलायाम् । रा.नि.व.४ ।

देवदण्डोत्पला । स्त्री । नागबलायाम् । वै.
निघ । [शृङ्ग(घोष) । र.मा. ।

देवदानी । स्त्री । देवदाल्या । पीतघोषायां ।

देवदारु । स्त्री (Cedrus deodara, Syn.
Pinus deodara.) खनामख्यातसुगन्धिकाव-
शेषे । (पदमार्ग) । हिं देवदार । तच्च द्विविधं
खिण्णदारुकाष्ठदारुमेदेन । तयोः खिण्णदारु त्रि-
कं खिण्णीयं वातश्लेष्मघ्नम् आमदीपविषम्भाशः प्रमि-
हज्वरघ्नश्च । काष्ठदारु त्रिकोणं श्लेष्मवातघ्नं भूत-
दीपघ्नश्च । रा.नि.व.१२ । “सुगन्धिं लघुं रसश्च
सुरदारु प्रकीर्तितम् ।” शेष ।

देवदालिका (स्त्री) । स्त्री । (Andropo-
gon serratus.) मृषिकविषघ्नपीतदेवताङ्गाख्य-
सर्पामिश्रिणे । अस्याः खखासवत् फलपुष्पवत्ता,

फलञ्च कर्कोटकोवत् । भीड (घोषा), मेघांता-
ङ्ग । हिं चघरवेख सनैया । भा.पू.१३ । मं
देवदाली । कं देवङ्गरो । तं डानरगङ्गि, लतावि-
शेषम् । देवलि इति । सु.टी.१८च.७. । गुणाः—
तिक्तोष्ण कटुका पाण्डुकफघ्नी अर्शःपासकास्त्रका-
मलाभूतघ्नी च । रा.नि.व.१ । तत्फलं संलसस्यं
खस्थानात् कर्मम् अथवा बहिन्येत् । र.सा.सं.
वा.सु.१५च. । चायमाणायाम् । वै.निघ. ।

देवदासी । स्त्री । वनवीजपूरवले । रा.नि.व.११ ।

देवदीपः । पुं । नेचे । वै.निघ. ७

देवदुन्दुभिः । पुं । रक्ततुल्यसाम् । र.मा. । क-
ण्णतुल्यसाम् । वै.निघ. । [नि.व.११ ।

देवदूता (ती) । स्त्री । वनवीजपूरवले । रा.

देवद्रुमः । पुं । देवदारुवले । भा.म.१३.रा-
चिंशत्कापि । [व.५ ।

देवद्रोणी । स्त्री । महाद्रोणपुष्पीक्षुपे । रा.नि.

देवधान्यम् । स्त्री । धवलशयवनालाख्यश्लि-
धान्ये । (मधान) । हिं पीनरी, जुहुल । रा.नि.व.
१६ । गुणाः—हिमं खादु श्लेष्मपित्तघ्नम् अठ्यं
तुवरं रुचं कृदनें लघु च । भा. । [निघ. ।

देवधूपः । पुं । गृगुली । प.सु. । राखि । वै.

देवनम् । स्त्री । पसे । श.च. । तेजसि । वै.
निघ. ।

देवन(ना)लः । पुं । महानले । वट्ट नल गी-
छ । हिं नकट । मं धोरुदेवनलु, हरियदेदना
ल । गुणाः—अतिमधुरः हृद्य ईषत्कवायः १५-
कार्ये शक्तः मलादधिकगुणश्च । रा.नि.व.८ ।

देवनिर्मिता । स्त्री । गुडूच्याम् । वै.निघ. ।

देवपत्नी । स्त्री । रक्ताली । मध्वाली । त्रिका. ।

देवप(पु)त्रिका (त्री) । स्त्री । सङ्कायां । वै.
निघ. ।

देवपर्णम् । स्त्री, पुं । सुरपर्णाभिधपुष्पशक्तिः ।
सङ्कायाम् । पिङ्गि शीक । रा.नि.व.१० ।

देवपुष्पम् । स्त्री । लवङ्गे । वै.निघ.जीर्णम्.वि.
लवङ्गादिकषाये ।

देवपुष्पी । स्त्री । उच्चविशेषे । देवहुली इति
स्त्री । च.द.वा.व्या.वि. । “देवपुष्पी शीलपत्रम् ।”

देवप्रियः । पुं । पीतवस्त्राखे । रा. नि. व. ४ ।

See मार्कवः । ह्यवे । चिका. । पीतोद्गीर्दे । चन-
लितवे । (भा) स्त्री । नागवल्लीखतायाम् । वै. नि. प्र. ।

देवबला । स्त्री । महाबलायाम् । नायमाबाल-
तायाम् । रा. नि. व. ४ । ५ ।

देवभवनम् । स्त्री । अश्वत्थवे । श. च. ।

देवमणिः । पुं । महासिदायाम् । प. सु. । रा.
नि. व. ५ । सिदायाम् । वै. नि. च. । अश्वत्थ निगाला-
वर्णे । हारा. ।

देवमय्या । स्त्री । महासिदायाम् । वै. नि. च. ।

देवमातृकः । पुं । वृक्षस्यपालिते देशे । रा.
नि. व. २ ।

देवमानकः । पुं । कौकुभमयी । श. र. ।

देवमासः (कः) । पुं । गर्भाष्टमे मासि ।
चिका. ।

देवमित्रः । पुं । अर्जुनवृक्षे । वै. नि. च. ।

देवरात्राश्रनाख्यः । पुं । संविदायां निक्कि ।
रस. र. ।

देवरातः । पुं । सारसपनिभेदे । शब्दार्थकल्प. ।

देवखता । स्त्री । वटपत्रमल्लिकार्या । नवमलि-
क । श. च. ।

देवलाङ्गुलिका । स्त्री । वृक्षिकाख्या । विष्णु-
ति गांश्च । रा. नि. व. ८ । ऋक्षसिवयश्च । छेति
मेडाणिडे । वै. नि. च. ।

देववज्रमः । पुं । पुत्रागवृक्षे । अम. ।

देववृक्षः । पुं । गुरुगुलुवृक्षे । मी. । गोपघीष्ठा-
या । अशत्राकूल. । वै. नि. च. । सप्तपर्णवृक्षे । चि-
का. । मन्दावृक्षे । मन्दात्र गांश्च । मी. ।

देवशालिः । पुं । शालिधान्यविशेषे । वै. नि. च. ।

देवशेखरः । पुं । दम्बकवृक्षे । पना । रा. नि.
व. १० ।

देवशेखी । स्त्री । सूर्यायाम् । रा. नि. व. १ ।

देवसर्पपः । पुं । कुकुटपायां । मन्त्रिषाविशेष-
ः । मं देवसिरसः । कं देवसिरसभेदः । गुणाः—
कटुः कफघ्नः कृमिघ्नः रुच्यः सुखरोगघ्नः ।
रा. नि. व. ८ । रुचके । मातुलुवृक्षे । विभीतके ।
कलिङ्गके । देववृक्षे । रा. नि. व. २१ ।

देवसहा । स्त्री । सहसिदायाम्, महाबलायां ।
रा. नि. व. ४ । दक्षीणलायां । विष्णु. । नायमाबा-
यां । रा. नि. व. ५ ।

देवसृष्टा । स्त्री । मदिरायां । श. च. ।

देवा । स्त्री । अशनपर्व्यां । पञ्चचारिण्यां । श. च. ।

देवात्मा । पुं । अश्वत्थवे । श. च. ।

देवादयम् । स्त्री । एका सहदेवा (महावती)

द्वितीया विश्वेदेवा (नागवती) । वा. सु. १५ अ. वि-
दायां दी । देवावयमिति पाठदर्शनात् । अथर्व. ।

देवानाम्भियः । पुं । ह्यवे । चिका. ।

देवाभीष्टा । स्त्री । पूगवृक्षे । वै. नि. च. । ताम्बू-
ल्यां । पान । श. च. । [व. १० ।

देवार्हम् । स्त्री । सुरपर्वणामपवशके । रा. नि.

देवार्हा । स्त्री । महाबलायाम् । श्रुत देवज्ञ-
डा । रा. नि. व. ४ ।

देवावासः । पुं । अश्वत्थवे । चैत्यवृक्षे । चिका. ।

देवाद्वः (यः) । पुं, स्त्री । देवदारुवृक्षे । वा. सु.
१५ अ. वचादि, विदायांदिः । वै. नि. च. २ भ. चय चि.
सूर्यप्रभागुद्याम् । च. द. उ. स्त. वि. । वा. उ. २ अ. ।

देविता । पुं । धूलूरवृक्षे । भा. ।

देवी । स्त्री । लिङ्गिनीलतायां । वस्त्राकर्कोटकां ।
सूर्यायां । रा. नि. व. १ । सौराष्ट्रसप्तिकायां । प-
ङ्कपर्णजे । र. सा. सं. । रस. कौ. ज्वरान्तकरसे ।
पृक्कायां । पिङ्गिर्णाक । रा. नि. व. १२ । शाख-
पण्यां । पाठायाम् । रा. नि. व. ४ । ५ । चादित्यभ-
क्तायां । रुद्रहृङ्गिना । बलायां । वेणुवृक्षे । अ-
हाद्रीणायां । वृद्धे ज्योतिष्यौ । नागरसुखायां ।
रा. नि. व. २१ । अतसीवृक्षे । हरीतक्यां । पत्रिवि-
शेषे । श्यामा प्रांथी । रा. नि. व. ११ । १६ । १८ ।

देवीलता । स्त्री । अननसूखे । ज. द. १४ अ. ४

देवीवीजम् । स्त्री । गन्धके । भैष. ज्य. चि. चक्री-
रसे ।

देवेष्टः (ष्टा) । पुं, स्त्री । गुरुगुली । रा. नि.
व. १२ । सर्ववृक्षे । वै. नि. च. । महासिदायां । रा.
नि. व. । बनवीजपूरवृक्षे । रा. नि. व. ११ ।

देवीन्नादः । पुं । देवकृतोन्नादरीषे । उष्यञ्च
—“अमर्त्यशान्तिरसवीथ्येष्टकी शानादिविशर्ग-

बलादिपुत्रः । प्रकीर्णकाली नियतश्च यस्य देवा
दिजन्मा मनसो विकारः ॥” भा. ।

देव्या । स्त्री । सुरासांस्थां । ब्राह्मीरूपे । वै. निघ. ।

देवः । पुं । स्थाने । स त्रिविधः, आनूपजाङ्गल-
स्मृममेदेन । विशेषाः पर्याये दृष्ट्याः । निघ. ।

देवसमाख्यबीजम् । स्त्री । इन्द्रयवे । वै.

देविनी । स्त्री । तर्जयाम् । श. र. ।

देहः (कः) । पुं. स्त्री । लेपने । शरीरे । रा. नि.
२. १८ । स स्खलकृशमध्य इति त्रिविधः — “कर्षये
दुहयेचापि सदा स्खलकृशो नरः । रक्षणैव मज्जस्य
कुर्वीत सततं भिक्षकः यस्माद्दलवतः सर्वे क्रियाप्रवृ-
त्तिसंस्मारादलम्भानमधिकारणानाम् । केचित्कुशाः
प्राणवन्तः स्खलाश्लेषवला नराः । तस्मात् स्थिरल-
ब्ध्यामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥” सु. सू. ३५५. ।

देहकोषः (चर्म) । पुं । त्वचि । छां. उ. १.
५५. । वै. निघ. । पचे । गौ. धी. । श. च. ।

देहत्वक् । स्त्री । चर्मणि । वै. निघ. ।

देहदः । पुं । पारदे । रा. नि. व. १३. ।

देहदुर्गन्धता । स्त्री । शरीरदौर्गन्धे । गौ. उ.
दुर्गन्धः । तन्नाशकोषधं यथा — चक्षुर्न पुणं जम्बूपत्रं
लोपयेति समभागं लिपेत् । पुराणम् ।

देहधारक(ण)म् । स्त्री । अस्थनि । छे. च. ।
आहारे । वै. निघ. ।

देहधिः । पुं । पचे । गौ. धी. । श. च. ।

देहधृक् । पुं । वायी । वै. निघ. ।

देहभृत् । पुं । जीवे, प्राणिनि । वै. निघ. ।

देहयात्रा । स्त्री । सव्यौ । चने । भोजने ।
विका. ।

देहला । स्त्री । सुरायाम् । वै. निघ. ।

देहवल्कलम् । स्त्री । वसायाम् । छि. सि. । रा.
नि. व. १८. ।

देहसारः । पुं । मज्जायाम् । रा. नि. व. १८. ।

देहचयः । पुं । रोगे । श. च. ।

देहिका । स्त्री । उपलिङ्गिकाकीटे । (पट्टमा
पट्टाका) । विका. ।

देही (इण) । चि । शरीरिणि । विका. ।

दैत्यः । पुं । लीहि । र. स. र. व. ग. जा. कु. शि. ।

दैत्यग्रहः (त्योन्मादः) । चतुरग्रहे । लघ्वर्ण

यथा — “जिह्महटिं दुरात्मानं गुरुदैवविजहिषं ।
निर्भयं मानिनं शूरं कीर्षणं व्यक्ताविनं । रुद्रः स्तु-
न्दो पिशाखोऽहमिन्द्रोऽहमिति वादिनं । सुरानां
सकृन्निं विद्यात् दैत्यग्रहग्रहीतकम् ॥” वा. उ. ७.
त्या. चि. । दैत्यावेशक्योन्मादरोगे । लघ्वर्ण —
“संखेदी विजगुरुदोषवक्ता जिह्माश्वी विजयतभयो
विमार्गहटिः । सनुष्टो भवति नवाक्षपानजातेः
दुष्टात्मा भवति स देवशत्रुजुष्टः ॥” छा. ।

दैत्यमेदजः । पुं । भूमिजगुरुगुली । मङ्गिष-
चतुरग्रगुली । रा. नि. व. १२. ।

दैत्यरक्तकम् । स्त्री । हिङ्गुले । र. सा. सं. ।

दैत्या । स्त्री । सुरासांस्थाम् । रा. नि. व. १२. । म-
ये । विका. । यमानोभेदे । वै. निघ. ।

दैत्येन्द्रः । पुं । गन्धके । भै. प. पञ्चानवरसि ।

दैत्येन्द्ररक्तम् । स्त्री । हिङ्गुले । सा. की. वि.
दोषनीहाररसि ।

दैत्यम् । स्त्री । लोचनिततायाम् । भा. ।

दैर्घराविकः । चि । मारात्मके । च. वि. ६५. ।

दैवम् । स्त्री । पूर्वकृतकर्मणि । “दैवं पुरा यत्
कृतमुच्यते तु ।” च. सा. २५. ।

दैवच्छिद्रम् । स्त्री । कर्मच्छिद्रे । वा. उ. १४५. ।

दैवदारु । स्त्री । देवदारुणि । र. मा. ।

दैवदीपः । पुं । लोचने । विका. ।

दैवबलप्रवृत्तः । पुं । आधिदैविकरीमिषु । ये
दैवद्रोहादभिषक्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताः ।
तेऽपि हिंसा, विद्युदशक्तताः, पिशाचादिकृताश्च ।
सु. सू. २४५. ।

दैवव्यपाश्रयः । चि । अग्निमन्त्रीपथपूजोप-
हाररूपीपथवाचके । च. वि. ८५. ।

दैवी । स्त्री । बलिपूजादिरूपे चिकित्साविशेषे ।
यथा — “वासुरी मातुषी दैवी चिकित्सा त्रिविधा
मता ।” वैद्यकम् ।

दैवीदासिः । पुं । दिवीदासापके । श. चि. ।

दोः । पुं । वायी । रा. नि. व. १८. ।

दोः शिखरम् । पुं । लम्बे । रा. नि. व. १८ ।

दोण्डिका (ण्डी) । स्त्री । तरदीक्षितायाम् ।
कोषातक्याम् । वै. नि. चं ।

दोभः । पुं । गीबले । (हृन्द्ः शास्त्रम्) ।

दोर्गडः । वि । बाहुकुक्षे । सू. ला । चिका ।

दोर्दण्डः । पुं । बाही । मूरिप ।

दोर्मध्यम् । स्त्री । बाहुमध्यभागे । हाट्टत्र वा-
ङ् । शब्दार्थकम् ।

दोर्मूलम् । स्त्री । बाहुमूले । वज्रग । वै. नि. च ।

दोला (लिका) । स्त्री । नीलीह्वो । वै. नि. च ।
क्रोडार्थे काष्ठादिमये हिन्दोलके । (हैदला । त-
ज्जमणगणाः) — वातकीपनत्वम् अङ्गस्थेयबलाप्रिका-
रित्वम् । राज. ।

दोलायन्त्रम् । स्त्री । रसस्नेदनाय यन्त्रविशेषे ।
तस्य लक्षणम् — “निबद्धमौषधं गुतं भूर्जे तन्निगुणे
वरे । रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुथेन हि ।
सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्थावलस्वनसंस्थितम् । अधस्ता-
ज्वालयेदग्निं ततदुक्तकमेव हि । दोलायन्त्रमिदं
प्रीतं स्नेदनाख्यं तदेव हि ॥” भा. । “द्रवद्रव्येषां
भाण्डस्य पुरितार्द्धोदरस्य च । सुखे तिर्य्यक्ते दष्टे
द्रव्यं मूर्ध्नि लब्धयेत् । स्नेदयेच्चान्नरगतं दोलायन्त्र-
सुदीरितम् ॥” अचि. ।

दोषः (कः) । पुं । वातपित्तकफरज्जलमोक्षपेषु ।
श. च. । तत्र आद्यास्त्रयः शरीरदोषाः । द्वितीयौ
मनसौ तत्र त एव धातुमलपदवाच्याः । “तेषु क
मादमौ दोषाः कफपित्तानिलाः स्थिताः ।” रा. नि.
व. २१ । “मानसः पुनरुद्दिष्टो रजस तम एव च ।”
च. सू. ४ अ. । तन्निवृत्तिः — “धातवश्च मलाधापि दुष्य-
न्त्येभिर्यतस्ततः । वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति
श्रुताः । ते धातवोऽपि विवर्तिर्गदिता देहधारणा-
त् । मलाश्च ते रसादीनां मलनीकरणाभ्यन्ताः ॥”
भा. । उक्तञ्च यथा — “दोषधातुमलमूलं हि शरी-
रम्... । तत्र प्रत्यन्दनीहृद्गुणपूरणविवेकधारण-
क्षमणौ वायुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति ।
सन्धिसंश्लेषक्षोदनरोपकपूरणक्षमस्त्वैर्यज्जत् स्त्रेया-
पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्षणानुयङ्गं करोति ।
दानपक्वोज्ज्वलीनोऽसौ कल्पितः पञ्चधा विभक्तम्
अप्रिकर्षणानुयङ्गं करोतीति । एषां विविक्तम् प-

रित्वञ्च कुर्वीत ॥ एषां च ये मन्दपेटता मन्ध्रे-
यता-वचतादिदेहहानिरायाति । तत्र स्ववीनि-
वर्गेन्द्रयाख्येव प्रतीकारः । एषां हृदौ लक्ष्मपाश्याः
दिकं भवति । तेषां यथास्वं संशोधनं क्षपणञ्च च-
यादविक्रमेः क्रियाविशेषः प्रति कुर्वीत ॥” सु. सू.
१५ अ. । गोवले । अ. र. । [प. सु. ।

दोषकरः । पुं । लङ्कुचवले । मान्नात्र ग्राहः ।

दोषघ्नः । पुं । वैद्ये, चिकित्सके । हि. च । वि ।
दोषवेतरि । [कफिपु । रा. नि. व. २१ ।

दोषत्रय (त्रित) यम् । स्त्री । मिलितवातपित्त-

दोषपाचनः । पुं । कपिचवले । प. सु. ।
वि । दोषपाचके ।

दोषप्रकृतिः । स्त्री । दोषाणां स्वसागंसञ्चारी ।
भा. ज्व. चि. । वातादीनां यथाकर्म वर्षाशरदसन्त-
प्रकोपे वसन्तशरत्कोपे वा । “यथर्तुं कुपितो दीपो
दोषप्रकृतिरुच्यते ।” वि. र. ।

दोषबलप्रवृत्तः । पुं । रोगनिर्देशे । वि. च. ते
रोगा ये जातइसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च ।
तेऽपि पुनः द्विधा आमाशयोद्याः पक्वाशयोद्याश्च ।
एतएवाभ्यामिकरोगाः कथ्यन्ते । सु. सू. २४ अ. ।

दोषलः । वि । दोषपुक्ते ।

दोषशमनवस्तिः । पुं । निरुहवस्तिमेदे ।
यथा — “प्रियङ्गु मधुकं सुता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सखीरं शक्यते वस्तिः दोषाणां शमनः परम् ॥”
भा. ।

दोषहरवस्तिः । पुं । तन्नामकनिरुहवस्ती ।
“शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च । सका-
च्चिकः समीमुखो वस्तिर्दोषहरः श्रुतः ॥” भा. ।

दोषा । स्त्री । बाही । रा. नि. व. १८ ।

दोषा (घोत्) क्लेशी । स्त्री । वनवर्धेरिकायाम् ।
वन वातुहे । रा. नि. व. १० ।

दोषातिलकः । पुं । दीमे । चिका. ।

दोषान्नः । पुं । दृष्टिरोगमेदे । लक्षणे — “अ-
कोऽलमलकस्यसगमसौ लम्बमागताः । स्थगयन्ति
दृशं दोषाः दोषान्नः स गदोऽपरः ॥ दिवाकर-
रक्ष्णं भटा दृष्टपथान्मलाः । विलीनलीना य-
च्छन्ति व्यक्तमवाङ्गि दर्शनम् ॥” अत्र रोगिणी
दिवाकूपं पश्यन्ति । वा. उ. १२ अ. ।

दीघिकः । पुं । रोमै । श.च. । निघ. ।
 दोहः । पुं । दोहने । दोहनपात्रे । दुग्धे । वै.
 दोहजम् । स्त्री । दुग्धे । शब्दायं कल्पतरुः ।
 दोहदः (लः) । पुं । गर्भस्थीदोहदे । ग्रा.श.
 द्वे.च. । गर्भचिह्ने । सरतधनकीधानरम् ।
 दोहदलक्षणम् । स्त्री । गर्भधारणे । गर्भे ।
 वयःस्थी । भै. ।
 दोहदवती । स्त्री । गर्भवत्यां स्त्रियां । द्वे.च. ।
 दोहनम् । स्त्री । सानाहुत्थनिःसारणे । (प्र-
 शा. । [नभाख्ये । त्रिका. ।
 दोहनी । स्त्री । धातकीडले । वै.निघ. । दोह-
 दोहलवती । स्त्री । दोहदवत्या । शब्दायं कल्प. ।
 दोहली । स्त्री । शशीकडले । रा.नि.व.१० ।
 दोहापनयः (पयनम्) । पुं, स्त्री । गव्यदु-
 ग्धे । त्रिका. । वै.निघ. । [न. वा.उ.१७अ. ।
 दौग्धिकम् । स्त्री । दुग्धिकामूलि । शिङ्गरेभू-
 दोण्डिका । स्त्री । कोषातकां । वै.निघ. ।
 दौर्गन्ध्यम् । स्त्री । दुर्गन्धतारुपपित्तजरीगविशे-
 षे । (वर्णकृत) । तद्वाशक्तैलं — “अन्तर्गन्धं कुङ्कुमं
 मांसी कर्पूरी जातिपत्रिका । अतीक्ष्णीलपूगानां
 लवङ्गस्य फलानि च । अगुरुशीरकाश्चर्यं कुण्ड-
 लगरनालिका । गोरीचना प्रियङ्गुश्च चीलं मदनकं
 नखं । सरलः समपर्यन्तं लाक्षा चामलकी तथा ।
 कर्चूरकः पथकश्च एतैस्तैलं प्रसाधितम् ॥” गारुडे
 प्रसिद्धम् ।
 दौर्वल्यम् । स्त्री । दुर्बलतायाम् । वै.निघ. ।
 दौर्वीणम् । स्त्री । इष्टपर्णे । दूर्वारसि । भै. ।
 दौर्हृदम् । स्त्री । गर्भे । दोहदे । द्वे.च. ।
 दौलेयः । पुं । कच्छपे । द्वे.च. । निघ. ।
 दौष्कलेयः । पुं । गतिपर्वामूलि । (गौटेण । वै.
 युक्तः । पुं । पेशके । वै.निघ. ।
 युकारिः । पुं । काकि । वै.निघ. ।
 युगः । पुं । पक्षिणि । रा.नि.व.१६ ।
 युतरः । पुं । कल्पतरौ । वै.निघ. ।
 यु(ति)मणिः । पुं । शक्तीकडे । अस. । र.सा,

सं.विद्याधररसे । सारिततासे । भा.म.१७.अ.वि.
 चिपुरभैरवरसि । “युमशिरक्तकमार्द्रकमर्हितम् ॥”
 युज्जम् । स्त्री । वक्षे । भै. ।
 यूतवीजम् । स्त्री । कपडके । त्रिका. ।
 यूतनम् । स्त्री । दर्शने । द्वे.च. ।
 यूभूमिः । पुं । पक्षिणि । श.च. ।
 यूत्रम् । स्त्री । वीज । उणा. ।
 द्रक्ष्णम् । स्त्री, पुं । दृढद्वयमानि । (इति कालि-
 इमानम्) । “सुदमीरटकस्यापि द्रक्ष्णः स निगद्य-
 ते । शायी दौ द्रक्ष्णः ॥” (इति मागधमानम् ।
 प.म.१ख. । तौलके । श.मा. ।
 द्र(द्रा)स[सर]म् । स्त्री । तरलदधनि । दग्ना-
 ण्दे । अस. । अ.टी.भ. ।
 द्रवः । पुं । तले । रा.नि.व.१५ । तरले । प्रा.९-
 ना । गुणाः — क्षेदकरः व्यापकश्च, शुष्कः विपरीत-
 गुणः । भा. । रसि । विष. । स्त्री । जले । सि.यो.
 उन्मा.चि.महापैशाचघृते ।
 द्रवजः । पुं । शर्करायाम् । गुडे । रा.नि.व.१४ ।
 द्रवत्पत्री । स्त्री । शिम्बडीडले । रा.नि.व.४ ।
 द्रवद्रव्यम् । स्त्री । तरलद्रव्ये ।
 द्रवन्तिका (न्ती) । स्त्री । (Anthericum
 tuberosum.) खनामन्त्यातक्रलक्षणे । भूमांती
 नता, वृद्धिग्राहाम्, भूमाकांती । सं भौषणी
 कं वलिङ्गदे । तं एलुकलेविचिह्नु । गुणाः — मधुरा
 शीता रसवत्यकरी ज्वरक्षमिश्रलघ्वी च । रा.नि.
 व.५ । कृष्णदन्तीक्षुपे । र.मा. । दृढहृत्पाम् । चो-
 रितपत्रदन्तीमिदि । च.सू.१अ. । सु.सू.१६अ. । शु-
 तयेष्वीनाममहाक्षुपे । हेमूतमात्रौ । रा.नि.व.४ ।
 कृष्णास्तुकर्णीलतायाम् । रा.नि.व.१ । च.सू.हिमा-
 टी.१५अ.श्यासादिः । “श्यामा दन्ती द्रवन्ती”
 जखदन्त्याम् । च.सू.२अ. ।
 द्रवरसा । स्त्री । लावायाम् । रा.नि.व.६ ।
 द्रवशूलः । पुं । अमद्रवयुक् ।
 द्रवस्त्रेदः । पुं । वातहरस्त्रेदविशेषे । स च द्र-
 व्यकायपूर्णे कटाटे, बहुविश्वयुक्तायामोषधयुक्ते
 चतुष्कोणे स्त्रीवर्णादिकोष्ठके वा अथवास्त्रीपविश्य
 च गच्छति । “द्रवस्त्रेदम् वातघ्नो द्रव्यकायेन पूर-

ते । कटाहे कोष्ठके ग्रामि उपनिष्टेनयनप्रवेत् ।
 शीघ्रं राजतं वापि ताम् शीघ्रं दारुजम् ।
 कोष्ठकं तच्च कुर्वन्तीत्येव पञ्चविंशदशुत् । चा-
 ग्रामे वा तदेव स्वातन्त्र्योपेत्य विज्ञेयम् ॥ भा ।
 द्विवा । स्त्री । निदासाम् । रा. नि. च. ५ ।

द्विविडी । स्त्री । एलायाम् । वै. नि. च. २५, वा.
 व्या. चि. प्रतापरीतैस्ते । [नि.]

द्विविणम् । स्त्री । सुपथं । रत्ने । बलि । चम. ।

द्विविणायनः । पुं । शिशुवत् । नक्षिना
 गाह् । श. र. ।

द्वीकरणम् । स्त्री । तरलतापादके ।

द्रव्यम् । स्त्री । बलुनि । पिपले । मये । जले ।
 विलेपने । जतुके । ना । मी. । शीघ्रधोपकरणे ।
 शीघ्रधे । बिका. । तच्च द्रव्यमात्रं पृथिव्यादिभूत-
 समुदायादुपपद्यते । तदुक्तं पंथाभिर्यज्ञकलात्, त-
 त्पञ्चविधं—पार्थिवम्, पार्थ्वं तेजसं वायुमभाकाशो-
 यच्च । तच्च “स्थूलसारसाम्भ्रमन्दस्तरगुरुकठिनगन्ध-

बहुलमीषलघुवायुश्चाथ्रो मधुरमार्थिवम्, तच्च
 स्वेय्येवादिकरं विशेषतश्चाधीगतस्वभावम् । य-
 च द्रव्यं शीतस्निग्धगुरुसरसाम्भ्रं पिच्छसिप्लवा-
 यास्त्रलवणं मधुररसमायं तदायम्, तच्च खेहनाह्ला-
 दनादिकरम् । यद्रूपगुणबहुलम् ईषदस्त्रलवणं क-
 टुररसमायं विशेषतश्चाईगतिस्वभावं तत्तेजसं, तच्च
 दहनपचनदारुणादिकरम् । सूक्ष्मकृच्छरविशदं
 स्निग्धबहुलमीषतिक्तं विशेषतश्च कषायं वायव्यम्,
 तद्वैषयालघवादिकरम् । श्लाघ्यसूक्ष्मद्रव्यवायवि-
 विक्तमयत्तरसं शब्दबहुलमाकाशीयम्, तच्च मा-
 र्दवलाघवादिकरम् । अनेन निदर्शनेन नानौषधी-
 भूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यमस्तीति कला सं तं युक्ति-

विशेषसमं वासिमसीत्य स्ववैय्यगुणयुक्ताश्च द्रव्या-
 णि कथंकराणि भवन्ति । तानि यदा कुर्वन्ति स
 कालः, शुल्कमेति तत्कथं, येन कुर्वन्ति तद्वैय्यं,
 यच्च कुर्वन्ति तदधिकरणं, यथा कुर्वन्ति स उपा-
 यः, यन्निष्पादयति तत्फलमिति । तच्च विरेचनद्र-
 व्याणि पृथिव्यगुणभूयिष्ठानि पृथिव्यापी गुर्वा
 गुरुत्वादधीगच्छन्ति तस्याहरेचनमधीगुणभूयिष्ठ-
 भिनुमान् । वसनद्रव्याणि वायुगुणभूयिष्ठान्यापि-
 वायू हि कचू लघुत्वात् तान्यईमुतिष्ठन्ति तस्याह-
 कम्पमधुगुणभूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभय-

तोभारं । चाकाशगुणभूयिष्ठं संभ्रमम् । तेषाम्-
 मनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य शीघ्रचात्कलात् । दू-
 पनमधिगुणभूयिष्ठं । सिन्धुनमनिलमनिलगुणभूयिष्ठं ।
 इहं च पृथिव्यगुणभूयिष्ठं । एवमीषधकालोपेत्य-
 मानास्थापयेत् । भवन्ति चापि—भूतेशीभरिर्दे-
 व्यैः शर्म याति समीरकः । भूय्यन्वायुजैः पितृ-
 विप्रमाश्रीः निर्देति ॥ खतेजोऽनिलजैः श्रेष्ठ-
 श्रममेति शरीरिणां । विषयपवनजाताभ्यां हविर्मा-
 श्नाति मासतः ॥ आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पितृमदी-
 व्येते । वसुधाजलजाताभ्यां वसासः परिवर्तते ॥
 एवमेतद्गुणाधिकं द्रव्ये द्रव्ये विनिश्चितं । द्विती-
 वा बहुशो वापि ज्ञात्वा दोषैः, उपचारयेत् ॥” स. म.
 ४१ च. । दीपश्रमनपातद्रव्यपक्षस्थापितत्वात् द्रव्यं
 त्रिविधमाह चरकः ॥ तच्च पुनस्त्रिविधं जाड्यमी-
 द्विदपार्थिवमेदात् । तच्च जाड्यमसुनविभक्तिः, शो-
 मं विभक्तिः, उडिदम्भु । तच्च त्रुविधं वनस्प-
 तिवीरुहानस्पत्येषधयः । इति । च. म. १ च. । द्रव्यं
 पुनः द्विविधं शुष्कमाद्रश्चेति । तयोः शुष्कद्रव्याण्ये-
 याद्रस्य द्विगुणा मात्रा याश्चा । “शुष्कद्रव्ये तु या
 मात्रा पार्थस्य द्विगुणा हि सा । तदपवादमाह
 —“वासानिम्बपटोलकेतिकवलाकुशाच्छेन्द्रीवरी-
 बर्षाभूकटजाश्वगन्धसहितः । ताः प्रतियन्वाधतः ।
 मासीनागवलाकुरुष्टकपुरीहिहार्दकं चैव च वा-
 ह्मालारलणमेव न द्विगुणता ये चैवजता गणाः”
 इन्द्रीवरी शतावरी । प्रतियन्वा प्रसारणी । कुरुष्ट-
 कः पीतमिहरी । इजुजाता गुडारयः । गणाः द्र-
 व्यसूलादयः । “वासोकुटजकुशाच्छतपुषासहाह-
 ताः । प्रसारण्यवगन्धा च नानाख्यातिवलावलाः ।
 नित्यमाद्राः प्रयोज्यताः न तासां द्विगुणी भवेत् ॥”
 शाङ्ग. । “शुष्कं नवीनं द्रव्यं योज्यं सकलकर्मासु ।
 पार्थस्य द्विगुणं विवादय सत्त्वं निययः । द्रव्या-
 ख्यभिनवान्वेव प्रशस्तानि क्रियाविधी । स्मृते एत-
 गुडचौद्रघातव्यक्रवाधिककृतः ॥” प. म. १ च. ।

द्रव्यकल्पाः । पुं । दृढपदं पितृद्रव्ये ।

द्रव्यगुणाकरः } पुं, स्त्री । द्रव्यगुणसंग्रहविशेषः ।
 द्रव्यरत्नावली }

द्रव्यसङ्ग्रहः । पुं । करपरणहरीतकादिद्रव्य-
 सङ्ग्रेये । च. म. १ च. । [अङ्क.]

द्रव्याभिधानम् । स्त्री । शीघ्रधादीनां नामधेय-

द्राक्षिष्ठम् । स्त्री । दीर्घरोहिण्यद्वये । वङ्ग गङ्गा-
तृण । रा.नि.व.८ ।

द्राक्षिष्ठास्त्रः । पुं । मन्त्रके । रा.नि.व.१८ ।

द्राक्षः । नि । सुते ।

द्रापः । पुं । पडे । शब्दायकत्व ।

द्रावः । पुं । उच्चतायाम् । वै.निघ. ।

द्रावकम् । स्त्री । सिकपके । रा.नि.व.११ ।
खोहपुष्पके । वै.निघ. । शीघ्रीवधविशेषे । महाद्रा-
वकादी । पुं । प्रसारविशेषे । छत्रकाकुम्भनि । नि.
रसविशेषे । अ.र. ।

द्रावककन्दः । पुं । तैलकन्दे । रा.नि.व.७ ।

द्रावकरम् । स्त्री । श्वेतटङ्गणे । (माहांगी । रा.
नि.व.६ ।

द्रावकवर्गः । पुं । द्रवकरद्रव्यपञ्चके । यथा—
“गुह्याटङ्गणमजान्यगुह्या द्रावकपञ्चकाः ।” र.
सा.सं. । [ग्रा । र.सा. ।

द्रावण(फल)म् । स्त्री । कतकफले । निर्ग्रा-

द्रावणकः । पुं । टङ्गणचारि । वै.निघ. ।

द्राविका । स्त्री । लालायाम् । लाल, थूङ् ।
अ.र. ।

द्राविङ् (काः) । पुं । वैधमुख्ये । क्षिप्रवृष्टौ ।
अम. । नि. । गन्धशब्दाम् । प.सु. । आमहरिद्रा-
याम् । कै.ठा हलूत । अ.र. । स्त्री । विङ्गलवणे ।
रा.नि.व.६ ।

द्राविडभूतिकः (मिजः) । पुं । चामहरि-
द्रायाम् । कै.ठा हरिद्रा । अ.र. ।

द्राविडी । स्त्री । सूक्ष्मलायाम् । प.सु. । भा.स.
४म.सीभाम्यशुष्कीनोदके । “द्राविडीनां पलम् ।”
सु.सु.३८५. ।

द्राविडीहवः । पुं । सुगन्धद्वये । सुगन्धप्रिय-
ञ्जी । (वा) स्त्री । एलायाम् । वै.निघ. ।

द्राविणः । पुं । टङ्गणे । (माहांगी । र.सा.सं. ।

द्राविणी । स्त्री । काकजह्वाला, काकमाषा ।
वै.निघ. ।

द्राक्षी (दन्) । पुं । टङ्गणचारि । र.सा.सं. टङ्ग-
णचारिणे । अक्षवेतसे । वै.निघ. ।

द्राक्षा । स्त्री । (Vitis vinifera.) Dried
fruits called Kismis. खनामस्यातलता-
याम् । किस्मिस, मदनके । हिं दाख, चादुर ।
मं द्राक्षा । तें द्राक्षपीछु, द्राक्षेदु । ता.कीडिम-
खिरियाम् । गुष्ठाः—पक्का सा सरा शीता च-
क्षुष्या ठंडशी । अपक्का खल्यगुष्ठा गुर्खी च । सेखा-
सा रक्तपित्तकम् । “द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षु-
ष्या ठंडशी गुहः । खादुपाकरसा खल्यः सुवरा
सुटसूचविट । कोठमाकतकहवा कफपुष्टिचि-
प्रदा । इति द्रव्याञ्जरासवातवातगुल्फकामलाः ।
कक्कासपित्तस्योद्दाहरीवमदात्ययान् । हष्या
स्याद्दीक्षनी द्राक्षा गुर्खी च कफपित्तघ्नम् । अवी-
जाम्या खल्यतरा गोक्षनीसहशी गुणैः । द्राक्षा पल्य-
तजा लघ्वी सास्त्रा श्लेष्मापित्तकम् । द्राक्षा पल्य-
तजा यादृक्काहशी करमहिंका ॥” भा. द्राक्षाव. ।
“द्राक्षाफलं मधुरमम्लकषाययुक्तं चारिण पित्तमरुतां
कफहरि शीघ्रम् । श्वेतं निहन्ति रुधिरामयदाह-
शीघ्रसूक्ष्मीञ्ज्वरश्च नकासविनाशकारि । कषायास्त्रा
विपाके च द्राक्षा चैव कफे हिता ॥” अत्रि.
१७५. । एतदभावे गाभारीफलं यास्त्रम् । सि.यो.
ज्व.चि.पिप्पल्यादी । वा.सु.१५५.परुषकादिः ।
“परुषकं वरा द्राक्षा” । च.द.वा.ज्व.चि. पिप्प-
ल्यादिः । वा.ज्व.चि. द्राक्षादिः । रसालायां ।
रा.नि.व.२३ ।

द्राक्षादिः । पुं । वातज्वरि कषायः । “द्राक्षामु-
कुचीकाग्रयथेचायमाणाः सश्चारिवाः । निष्कृष्ट
सगुडं काष्ठम्...” च.द.वा.ज्व.चि. । अन्तः—
द्राक्षाभयार्पटकाद्वित्ताकृतः कषायः पैशिकज्वरे
प्रलापसूक्त्यायमघः । च.द.पि.ज्व.चि. ।

द्राक्षाफलः । पुं । पियालहवे । वै.निघ. ।

द्राक्षायणी । स्त्री । दन्तीहवे । प.सु. ।

द्राक्षारिष्टः । पुं । यक्षाधिकारि चरिद्विशेषे ।
पाठः—“द्राक्षातुलार्हं हिद्रोणे जलस्य विपक्षेत्
सुधीः । पादशेषे कषाये च पुते शीते दिनिक्षिपे-
त् । गुहस्य त्रिगुलां तत्र तलेलापचकेचरं । प्रिय-
हृमरिचङ्गणा विक्षेति विक्षुण्णयेत् । पृथक् प-
लोन्मतेर्भामैर्धृतभाष्णे निषापयेत् । समनतो प-
हयिला पिबेज्जातरसं ततः ॥” मेघ. ।

द्राक्षासम्भूतः । पुं । द्राक्षासने । वै.निघ. ।

द्राक्षासवः । पुं । द्राक्षाकृतसवे । गुणाः—री-
चनो दीपनो हृद्यः बल्यः पित्ताग्निरीची-विवश्वप्रः
कफघ्नः लघुः स्वल्पमातृत्वश्च । च.सू.२७७. ।

द्राक्षासुरा । स्त्री । द्राक्षाकृतसवे । पौष्टि-
च.सू.२७७. ।

द्राक्षोत्थः । पुं । द्राक्षासवे । वै.निघ. ।

द्रुक्किलिमम् । स्त्री । देवदारुणि । प.सु. ।

द्रु(द्रु)वनः । पुं । भूमिचम्पकवृक्षे । द्रुं हं हं-
पा । श.च. ।

द्रु(द्रु)णः । पुं । धमरे । वृक्षिके । धूम्याटपचि-
णि । किं० । हे.च. । मधुमलिकायां । वै.निघ. ।

द्रुणी । स्त्री । कर्णजलायुकायाम् । कौण्टका-
टाग्रि । कच्छपिकायाम् । अम.भ. ।

द्रुतः । पुं । हरिणे । शशके । वृक्षे । धरणि ।

द्रुतमांसम् । स्त्री । शशादिहरिणादयः स्व-
यं द्रुतगमनान् द्रुतसंशकाः स्मृताः, तेषां मांसि ।
गुणाः—पथ्यं बल्यं लघु वीर्यकारि च । रा.नि.
व.१७ ।

द्रुनखः । पुं । कण्टके । कैंटो । चिका ।

द्रुपदी । स्त्री । वन्दाके । गान्धु । वै.निघ. ।

द्रुमः । पुं । वृक्षे । चिका । कुटजवृक्षे । चार-
न्वधवृक्षे । च.द.कुष्ठ-चि.गुण्डीरायतैले । पारिजात-
वृक्षे । म. ।

द्रुमकिलः । पुं । देवदारुवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमगः । पुं । स्वल्पजलदंशे । वै.निघ. ।

द्रुमत्वक् । स्त्री । कुटजत्वक् । च.द.कुष्ठ-चि. ।

द्रुमध्वजः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमबन्धः । पुं । कण्टके । चारां । पारिजा-
तवृक्षे । म. । [आटो] । वै.निघ. ।

द्रुमनिर्गन्धः । पुं । तदनिर्गन्धे । गच्छेत्

द्रुमरः । पुं । कण्टके । चारां ।

द्रुमव्याधिः । पुं । लांघायाम् । रा.नि.व.६ ।

द्रुमशयः । पुं । बामरे । वै.निघ. ।

द्रुमश्रेष्ठः । पुं । तालवृक्षे । वै.निघ. ।

द्रुमामयः । पुं । लांघायाम् । प.सु. ।

हुमारिः । पुं । हलिनि । वै.निघ. ।

हुमारुहा । स्त्री । जैवर्गमुखायां । रा.नि.व.२ ।

हुमाशयः । पुं । सरटे । शिरगिट्टे । रा.नि.
व.१२८ ।

हुमेश्वरः । पुं । तालवृक्षे । रा.नि.व.१३ ।

हुमोत्पलः । पुं । (Abronia augusta.)
कर्णिकारवृक्षे । उलट् कश्चन । अम. । ऋतुगुणे
हितः ।

हुयवम् । स्त्री । परिमाणे । वै.निघ. । [र. ।

हुसज्जकः । पुं । पियालवृक्षे । पेशाभाज । श.

द्रुः । स्त्री । खर्णे । वै.निघ. ।

द्रुकः (का) । पुं, स्त्री । निम्बविशेषे । पौष्टि-
निम् । हिं वकाणनिम् । भा.म.४४.महाभक्ता-
के । शोकडा इति ख्याति लुपे । च.द.दार्वादिक्-
षाये । "सरलाद्रिकास्तथायासकैः ।"

द्रोणः । पुं । ४०० धनुःपरिमितजलाशये । का-
कविशेषे । दौड़ कांक, डोम कांक । म. ।
द्रोणपुष्पवृक्षे । वनवने । वृक्षिके । रा.नि.व.१८ ।
पुं, स्त्री । आदकमाने । ८ पेश । खारीषोडशभिः ।
गौलावल्यां । आदकचतुष्टये (१२ म.) । "चतुर्भि-
रादकैर्द्रोणः ।" प.म.१ख. । स्त्री । हरिचन्दने ।
द्रोणीलवणे । वै.निघ. । [कांक] । अम. ।

द्रोणकाकः । पुं । तन्नामकाकाके । डोम

द्रोणकुतुम्बका । स्त्री । देवकुम्भायाम् । देव-
द्रोण्यां । वड़ वनवमाविशेष । वै.निघ. ।

द्रोणगन्धिका । स्त्री । राक्षायाम् । जटा. ।

द्रोणपर्णी । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् ।

द्रोणपुष्पिका । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् । वन-
घमा । वै.निघ. ।

द्रोणपुष्पी । स्त्री । वलवसा इलकषा दण्डक-
लस इति ख्याति सेवजङ्गललुपे । द्रोणपुष्पीति भा-
षा । र.मा. । मं कुंवा । कं तुवे । हि गुम्मा, गु-
मा । तं एतुगवुम्भि । गुणाः—कटूणा कष्या वात-
कफघ्नी अग्निमान्दकरी पथ्या च । रा.नि.व.३ ।
च.द.ति शो, काम, चि.चञ्जने । "चञ्जने कामधा-
तांतां द्रोणपुष्पीरसः शुभः । द्रोणपुष्पीरसीऽप्येवं
निहति विषमज्वरान् ।" भा.म.ख.१५. । क-

फार्मः कामकाजमिश्रीषणी । राज. । द्रोणपुष्पी वृ-
हः स्वादुपाका कट्टी भेदिनी कफामकामलाशो-
यतमकवासकमिश्री च । भा. ।

द्रोणपुष्पीदलम् । स्त्री । द्रोणपुष्पीपत्रे । व-
नपद्मत्र पाठा । गुणाः—स्वादु, रुचं गुरु मित-
करं भेदनं कामलाशोयमेहज्वरहरं कटु च । भा.
पू. १ म. भा. व. ।

द्रोणा । स्त्री । द्रोणपुष्पाम् । वनपद्मा. भा.
वा. उ. १६ प. । इन्दोवराजतायाम् । वै. निघ. ।

द्रोणिः । स्त्री । संप्रदयमाने । १२८ श. । प. प्र.
१ ख. ।

द्रोणिका । स्त्री । नील्यम् । श. र. । [व. ६]

द्रोणि(नी)जम् । स्त्री । द्रोणीलवणे । रा. नि.

द्रोणिनी । स्त्री । उत्तरिण्याम् । वै. निघ. १ भ.
मञ्जिष्ठायष्टते ।

द्रोणी । स्त्री । इन्द्रविभंश्यां, इन्दोवरायाम् ।
रा. नि. व. ३ । द्रोणीलवणे । श. र. । नील्यम् । स-
ंप्रदयमाने । १२८ श. । “संप्रदयमाने भवेद्द्रोणी ।”
प. म. १ ख. । [छ. हारा.]

द्रोणीदलः । पुं । केतकीपुष्पहवे । कृष्ण गी-

द्रोणीलः । पुं । केतकहवे । वै. निघ. ।

द्रोणीलवणम् । स्त्री । वारिजलवणे । मं दी-
नीचिनोट । कं दीचीय लघु । गुणाः—भेदनं खिण्यं
शूलघ्नं नातिपित्तं पाके नालु. चक्षु । रा. नि. व. ६ ।

द्रोणियम् } स्त्री । वारिजलवणे । रा. नि. व. ६ ।
द्रोण्यम् }

द्रुग्(गु)म् । स्त्री । मिथुने । युगले । सुखदु-
ःखादी । पुं । रोगभेदे । श. र. ।

द्रुग्गः । पुं । चक्रवाके । वै. निघ. ।

द्रुग्गदः । पुं । द्रुग्जरीयै ।

द्रुग्गवरः (चारी) । पुं । चक्रवाजप्रविधि ।
वै. च. । चिका. । वै. निघ. ।

द्रुग्गवरीसहायः । पुं । चक्रवाकपविधि ।

द्रुग्गजः (दीपोलः) । पुं । विषमज्वरे । रा.
नि. व. २० । विदीपरीये । जि. विदीपोलः । मा.
व. जि. १० ।

द्वयान्तिः । पुं । चित्रकहवे । छि. ३ । श. च.
हादशपचिका । स्त्री । शताह्वाख्यसुपे । उ-
न्फा गीह, मडोती ।

हादशाङ्गकायः । पुं । सन्निपातज्वरे केश-
यः । दशसूलीकषायसु पिप्पलीपौष्करान्वितः । स-
न्निपातज्वरे दीयः शसकाससमन्विते ॥ भा. म. १ भ. ।

हादशाङ्गुलः । पुं । वितली । विग. २ । यम. ।

हादशात्मा । पुं । सूर्ये । चक्रहवे । यम. ।

हादशायसकः । पुं । ऊरुसम्भाषिकारं रघुः ।
विनेवाख्यरस एव । रघ. र. । See विनेवरसः
वातरक्तं ।

हादशायुः । पुं । कुकुरे । श. मा. ।

हारम् । स्त्री । उपाधि । निगमे । चिका. ।

हारका । स्त्री । कार्पास्याभिः । वै. निघ. ।

हारदाहः । पुं । शकहवे । वै. निघ. । भूमौ-
सहहवे । भा. ।

हारवलिभुक् । पुं । काकविशेषे । चिका. ।

हिकाः । पुं । काके । चिका. । चक्रवाके । मी. ।

हिककारः । पुं । काके । श. र. ।

हिककुत्, हिकपृष्ठः । पुं । उदरे । छ. च. १ ।

हिकाकोली । स्त्री । काकोलीक्षीरकाको-
ल्योः । वा. उ. २ प. ।

हिखुरी (रु) । पुं । गीखुरवत् हिधाविभक्त्य-
राप्रभावे । “हिखुरं गीखुराकारद्वयैर्विधाविभक्त-
यः । अथवा गीखुरीयुक्तैर्निबलमक्षैः । हिहिमिव इ”
अ. द. २ प. । [यो. प्रसिद्धा. वि.]

हिचिचकम् । स्त्री । ज्वररक्तविचकम् । वि.

हिजः । पुं । दले । रा. नि. व. १८ प. ११ । सुखदु-
हवे । रा. नि. व. ११ । ब्राह्मणे । अश्विने । वै. निघ. ।
मी. सपे । अश्वजे । यम. ।

हिजकुक्षितः । पुं । गडवारहवे । छि. ३ ।
गह । रा. नि. व. ११ ।

हिजकुत्तः । पुं । जलोरविशेषे । वै. निघ. ।

हिजम्मा (मग) । पुं । पक्षिणि । दले । श.
र. । पादंकाय । मीनिके । अश्वजे । वै. निघ. २

हजप्रिया । स्त्री । सीमलतायां । रा.नि.प.१ ।

हजभक्तः । त्रि । वैद्य भक्तिमति (रौनिधि) ।
वै.निध. ।

हजयष्टिः (ष्टिका) । स्त्री । भाग्योम् ।
वाग्भनष्टि । वै.निध. २भ.वा.व्या.चि. ।

हजशमः । पुं । राजमाषि । वर्द्धते । श.च. ।

हजस्नेहः । पुं । पलाशवृक्षे । वै.निध. ।

हिजा । स्त्री । रेशकायां । त्रपुङ् । रा.नि.व.
६ । भाग्याम् । मे. । लोवान् इति ख्याते गन्ध-
ले । वै.निध. । पाण्ड्यशाकि । श.च. ।

हिजाङ्गिका (ङ्गी) । स्त्री । कटुकाम् । क-
टुकी । रा.नि.व.६ । [मे. ।

हिजातिः । पुं । दन्त । चण्डजि । पक्षिणि ।

हिजायनी । स्त्री । यज्ञोपवीते । चिका. ।

हिजालयः । पुं । लकड़ोटरे । श.च. ।

हिजिह्वः । पुं । सर्पे । चम. । अधिजिह्वनामक-
कृच्छरादि । आनजिह्वेन त्रैंग । सु.नि.१६च. ।

हिजेन्द्रकः । पुं । निम्बवृक्षे । लेवुर ग्राह ।
वै.निध. । [टो.हिमासुसकादि. ।

हितिता । स्त्री । कटुकां, करञ्जिकायाश्च । वा. ।

हितीयनिफला । स्त्री । द्राक्षाखर्जूरमाप्ता-
रीफलेषु । किमृगि, थेजूर, गंगार कल ।
वै.निध. ।

हितीबामा । स्त्री । (Curcuma zantho-
orrhiza) इचविशेषे । दाहहरिद्रायाम् । श.च. ।

हिदलः । पुं । चर्मलकवृक्षे । आपटा इति
ख्याते । आर्द्रा । वै.निध. । स्त्री । हिदलमात्रे ।

नद्युषगुणाः — "युषः कृती हिदलानामष्टादशगुण-
धेयानि । स एव सचिकटुकः सर्पिःसेत्स्वसंयुतः ।
भवेद्भुक्तसर्वैव कृतमित्येव तं विदुः । क्षिप्रैर्द्रव्यैर्बि-
नासिभूमज्जेतुं क्षुं वदेत् । फलास्त्रयान्यतमेव
कृता युक्तता मताः । वातघ्ना रुचिदाः प्रीक्षाः
पूर्ववाकविशारदैः ॥" द्रव्यगुणः ।

हिधामतिः । पुं । ग्रियमारि । उट्णाक ।
वै.निध. । कुशीर । कूशीर । श.च. ।

हिधातुः । चि । प्रिप्रजितिके ।

हिधात्मकम् । स्त्री । जातीफल । वै.निध. ।

हिधालेख्यः । पुं । हिमालयवृक्षे । हाँडाङ्ग
ग्राह । रा.नि.व.८ । [र.मा. ।

हिपः । पुं । हस्तिनि । प.सु. । नागकेशरवृक्षे ।

हिपचकः । पुं । चकालकन्दे । रा.नि.व.७ ।

हिपदः । पुं । मनुष्ये । पचिचि । प्रत्यसारः ।

हिपवला । स्त्री । नागवलायां । वै.निध.वा.
व्या.चि.प्रतावरतीतैले ।

हिपमदः । पुं । करिमदमले ।

हिपर्णी । स्त्री । शालपर्णी इतिपर्णी चेति
वये । शालपर्णी, छाकुलिश । च.द.पह.वि. ।

हिपाख्यः । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.सु. ।

हिपादिकः । पुं । नागकेशरवृक्षे । प.सु. ।

हिपायी (रु) । पुं । करिणि । हारा ।

हिपिनखः । पुं । व्याघ्रनखे । नथीविट्मव ।
रा.नि.व.११ ।

हिपी (रु) । पुं । चित्रकमेदे । च.वि.प.च. ।

हिपुटः । पुं । (Impotiens Balsamina)
पुष्पसुपविशेषे । दोषाणि । श.चि. ।

हिपुटी । स्त्री । मलिकायां । मे. ।

हिपुनर्नवम् । स्त्री । युक्तलोहितलवनाभिदेन पुं-
नर्नवाद्ये । चूतपूला, गन्दापूला । चि.मी.
काम.चि.व्योषाद्यष्टे । "विफला हिपुनर्नवम् ।"

हिब्राह्मी । स्त्री । इक्षदीर्घाब्राह्मीवृक्षे । ह्रीं
७ वङ्ग व्राह्मी । सु.शा.१०च. ।

हिमाषम् । स्त्री । मुद्गपर्णीमाषपर्णी । मुग्गा-
नी ७ माषाणी । च.द.उत्तमा.चि.महाकल्याणष्टे ।

हिमुखः (खादिः) । पुं । हिमुखसर्पविशेषे,
राजसर्पे । राजसाप, ह्रमुषा साप, गोविनी
साप । बम्. दुंदुल । हला. । रस.र.विष.चि. ।
चि. मुखवयुक्ते ।

हिमुखा । स्त्री । कारिकायां । गाडू । जली-
कायाम् । जौक । हला. ।

हिमुखोरगः । पुं । हिमुखसर्पे । जटा ।

हिरजनी । स्त्री । हरिद्रायां दन्तहरिद्रायाश्च ।

हस्त्रिंशः, शतहस्त्रिंशः। सि.यी.काम.वि.व्यापा-
यवृत्ते।

हिरदः। पुं। हस्तिनि। प.सु.।

हिरदपिप्पली। स्त्री। गजपिप्पल्याम्। वै.
निघ.२भ.वा.व्या.वि.शशिंशकगुरुगुणी।

हिरदान्तः (कः)। पुं। सिद्धे। रा.नि.व.
१६। [व. वै.निघ.।

हिरदारातिः। पुं। शरमे। मि२३ वि८८-

हिरदायनः। पुं। चक्रवर्त्तले। वै.निघ.।

हिरदुन्दम्। स्त्री। चक्रुन्दमेदे। तस्य लचचं
—“यह्नन्नाहं युगपत् क्रमाद्या हिरदुन्दं तच्च म-
वेदसाध्याम्।” सु.नि.११५.।

हिरसनः। पुं। सपें। तिका.।

हिरापः। पुं। हस्तिनि। श.मा.।

हिरैताः। पुं। नईमे। वै.निघ.। स्त्रीपुंसिजन-
पुंसके। “वीजात्म्यांशदुपतसवीजात् स्त्रीपुंसलिङ्गी
भवति हिरैताः।” च.शा.२५.।

हिरैफगणसम्भविता। स्त्री। पुण्ड्रच-
मेदे। वन (नै)उठी। वै.निघ.।

हिलग्नकः। पुं। दुष्यंशि। द्व.च.।

हिवर्षा (र्विका)। स्त्री। हिवायन्तां गवि.
चम.। द्व.च.।

हिवात्ताकी। स्त्री। वृहतीदये। वृहती. क-
र्त्तिकारी। भा.म.४भ.वा.ल.वि.। “हिवात्ताकी-
फलरसम्।”

हिविषम्। स्त्री। पाण्डुजन्तातिविषायां। वै-
३ ७ कृष्ण भा३दे८। वै.निघ.२भ.वा.व्या.वि.।

हिवृत्तः। पुं। मखरजकचये। मेदी गौह.
प.सु.।

हिहृहती। स्त्री। कण्डकारिकावृहतीः। क-
र्त्तिकारी ७ विकृती। भा.म.११५.। “हिहृह-
ती हिमरज्जवाययम्।”

हिश्यः। वि। हिस्तरपश्यति। “गीरजो म-
श्चिवः लब्धः शकरो गवयो वदः। हिश्यः पश्ये-
यचेमि पविष्टश्च....” आगवतम्।

हिम्बुहिका। स्त्री। मेषशृङ्गान्। मेडानि-
स्त्री। वै.निघ.।

हिम्बुह्री (रन्)। पुं। मण्डविश्वे। निजी श्रा-
ह। वै.निघ.।

हिषा। स्त्री। एलायाम्। वै.निघ.।

हिष्टम्। स्त्री। तामे। च.टी.सा.।

हिलिवाचम्। स्त्री। सिद्धतन्त्रुले। मिक ८-
७८। पुराणम्।

हिहृदया। स्त्री। गर्भवत्यां स्त्रियां। वै.निघ.।

हिलारम्। स्त्री। मन्त्रसन्निधारयोः। सि.वी.
चमिमा.वि.।

हिलीरम्। स्त्री। गव्याजदुग्धयोः। गोहृष्टं
७ हृष्टं। च.व.यन्त्र-वि.सर्पिर्गुणे।

हीपः। पुं। ककीलवले। वै.निघ.। स्त्री। व्या-
घ्रचर्मणि। भ.। [नि.व.११।

हीपकर्पूरः (जः)। पुं। चीनकर्पूर। रा.

हीपखर्जूरम्। स्त्री। मङ्गापारिवले, वीपानर-
हीपजम्। खर्जूर। रा.नि.व.११।

हीप(पि)शत्रुः। पुं। शतावल्याम्। रा.नि.व.
४। जटा.।

हीपसम्भवः। पुं। ककीलवले। कौकुल।
जीरके. (वा) स्त्री। मङ्गाखर्जूरवले। वै.निघ.।

हीपान्द्रव्या। स्त्री। तोपचिकीति ख्याते
मूले। गुणाः—“हीपान्द्रव्या किञ्चित्कीका
वज्रदोमिकत्। विषयाभानमूलस्त्री शङ्खमूत्रविषो-
धिनी। वातव्याधीनपकारमुन्मादं तनुवेदनाम्।
अपोहति विशेषेण हिरन्नामयनाग्निनी।” भा.।

हीपिका। स्त्री। मन्त्रमूल्याम्। रा.नि.व.४।

हीपिनखः। पुं। व्याघ्रनखे। नथी। वै.निघ.।

हीपिनी। स्त्री। वटपत्रपाकशमेदे। वै.निघ.।

हीपिलालः। पुं। हस्तिकर्षपलाशे। वा.
स.१५५.सुशकादिः। “सुशकसुशकादीपिप-
लाशचर्मशिरपाः।” [रा.नि.व.११६।

हीपी (रन्)। पुं। व्याघ्रविश्वे। चिकनचुके।

हीप्यः। पुं। काके। स्त्री। काकी। वै.निघ.।

हीप्या। स्त्री। शतावल्याम्। रा.नि.व.४। नि-
खीखर्जूरवले। रा.नि.व.११।

देवः । पुं । अवसाविशेदे । रस.र.जीरो.चि. ।
 देवम् । स्त्री । कडीले । रा.नि.व.१२१ ।
 मातृकः । पुं । नदीवस्त्वमुपासिते देवे ।
 रा.नि.व.२ ।
 देवशीया । स्त्री । नागवस्त्रविशेषे । कोसवस्त्रे

इत्येव इति चोरसमुद्रदेशे ख्याता । त्रैलोक्या इति
 पुस्तकाद्वारे पाठः । रा.नि.व.११ ।
 द्युत्तरः । पुं । जातिव्यसम्पत्तेः सर्वे । (प्रा)
 व्योम्ना मां । सु.कल्प.टी. ।
 द्युष्टम् । स्त्री । तामे । चम. । [२] । मा.नि. ।
 द्युष्टिकः (हीनः) । पुं । एकदिनानुरजः-

घ

घटः (कः) । पुं । धवहले । शठश्री ग्राह ।
 वै.निच. । तुलामाने । उताडू । धाड़ । चम. ।
 १४ वल्लमाने । ४२ उति । लौलावती ।
 घटी । स्त्री । वल्मले । वै.निच. । जीर्णवस्त्रख
 ले । धड़ि । मी. ।
 घत्तरः । पुं । धुकरहले । रा.नि.व.१० ।
 घनम् । पुं, स्त्री । नरिषे । अर्थे । वै.निच. ।
 सेहपात्रे । श.र. ।
 घनकम् । स्त्री । धान्यके । धनिश्री । वै.निच. ।
 *२३.सर्वज्व.चि.गुडूयादिः ।
 घनच्छः (च्छः) । पुं, स्त्री । पक्षिविशेषे ।
 शान्त पाथी, कर्कटिग्रा पाथी । चिका. ।
 घनञ्जयः । पुं । अज्ज्महले । रा.नि.व.६ ।
 वै.निच.२३.पजी.चि.पञ्चाग्रिचूर्णे । अग्रौ । चम. ।
 जिवकहले । र.मा. । [ठान्तरात् ।
 घनदः । पुं । हिज्जलहले । रा.नि.व.८ । पा-
 धनुदाची । स्त्री । पाटलहले । रा.नि.व.१० ।
 लताकरसे । रा.नि.व.८ । [चिका. । हारा. ।
 घनपिशाची (चिका) । स्त्री । लणाय ।
 घनप्रिया । स्त्री । काकजम्बूहले । वन काय ।
 रा.नि.व.११ । [वै.निच. ।
 घनसूः । पुं । धूयाटपक्षिणि । रिण्डे पाथि ।
 घनस्व(स्व)कः । पुं । गीह्वरहले । श.च. ।
 घनहृदः । पुं । यन्त्रिपर्णहले । गै.दे.ना । पा-
 रसीकयमान्याम् । वै.निच. ।
 घनह(हा)री । स्त्री । पारसीकयमान्याम् ।
 यन्त्रिपर्णहले । चम. ।
 घनहृत् । पुं । चण्डालकन्दे । वै.निच. ।

धना (नी) । स्त्री । आर्द्रधान्यके । वै.निच. ।
 धान्यके । वै.निच.२३.वा.व्या.चि.वडशीतिगुगुली ।
 अत्रि.२.स्थान.२.च. ।
 धनिकः । पुं । धान्यकहले । धने ग्राह । रा.
 नि.व.६ । स्त्री । धान्यके । धने । च.द. सि.यो.
 सन्निपातज्ज.अटाङ्गकवाथि । "तिरिन्द्वीजधनिके" ।
 धनिका । स्त्री । धान्यके । धने । अत्रि.२.स्थान. ।
 प्रियङ्गुलतायाम् । श.च. । [धनिश्री । श.र. ।
 धनीयकम् । स्त्री । आर्द्रधान्यके । धान्यके ।
 धनुः (स) । पुं । भस्मातकहले । चारहले ।
 पिशाचान् । मी. । [११] । चम. ।
 धनुःप(ष्प)टः । पुं । प्रियालहले । रा.नि.व. ।
 धनुःशाखा । स्त्री । सूत्र्यां । मूर्गी । श.च. ।
 धनुःश्रेणी । स्त्री । सूत्र्यायाम् । प.मु. । महिन्द-
 वाहस्यां । वड़.बांकान्, राधानमनी । रा.नि.
 व.३ ।
 धनुर्गुणा । स्त्री । सूत्र्यायाम् । श.च. ।
 धनुर्दुमः । पुं । बंशे । वीन । रा.नि.व.७ ।
 धनुर्माला । स्त्री । सूत्र्यायाम् । श.च. ।
 धनुर्ध्यासः । पुं । दुरालभायाम् । प.मु. ।
 धनुर्लता । स्त्री । सोमवस्त्रायाम् । सोमलता ।
 रा.नि.व.३ ।
 धनुर्वीतः । पुं । कतव्याधिविशेषे । यत्र सर्व-
 सन्निधे वेदमाहचिष्य भवति । "अनिच्छन्त्यस्ततां
 यत्तु उपसृक्ते परस्त्रियं । बलदाक्षस्य स नरः
 सर्वसन्निधे वेदनां । तीत्रासम्प्रोत्यहचिषमान् अन्-
 वांतयुतो भवेत् ॥" इति कर्मविपाकाः ।
 धनुर्वीजः । पुं । भस्मातकहले । रा.नि.व.१३ ।

धनुर्वचः । पुं । धनम्वहवे । धामनि ग्रीह ।
र.मा. । रा.नि.व.८ । वंशे । भस्मातकहवे । अच-
लहवे । रा.नि.व.११ ।

धनुषः । पुं । कुकुरे । वै.निच. ।

धनुष्यः । पुं । वंशे । वींश । रा.नि.व.७ ।

धनुस्तम्भः । पुं । वात्स्याधिपतिशेखे । धशुष्टे-
होत्र । स वास्त्राभ्यन्तरायामभेदाद्विचित्रः । लखणे
—“धनुस्तुल्यो नमोयस्तु स धनुस्तम्भसंज्ञितः । वि-
वर्णवद्वदग्नः सत्ताज्ञो नष्टचैतनः । प्रक्षिप्यस्य ध-
नुस्तम्भो दशरात्रं न जीवति ॥” मा.नि. । [म.]

धनेयकम् । स्त्री । धन्याके । धनिश । अ.टी.

धनैषणा । स्त्री । एषणासु नरस्य द्वितीयेषणा
याम् । धनप्रार्थना । “प्राप्तेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव
मय्येष्टव्यं भवति । तदुपकरणानि च ऋषिपाशपा-
ण्ड्याणि चर्याजीपसेवादीनि । यानि चान्यान्यपि
सत्तामविगर्हतानि कस्यापि वृत्तिपुष्टिकराणि
विद्यात् ।” च.सू.११५. ।

धन्यः । पुं । अचकण्णशले । लता शीत । रा.
नि.व.८ । स्त्री । द्रव्ये । वै.निच. । कैवर्त्तसुखायां ।
ज.द.१२५. ।

धन्यतृचः । पुं । अचलहवे । वै.निच. ।

धन्या । स्त्री । धन्याके । धने । छे.च. । उप-
मातरि । वै.निच. । आसलक्ष्याम् । मे. । निर्जल-
प्रदेशे । वै.निच. ।

धन्याकम् । स्त्री । (Coriandrum sati-
vum.) Coriander plant. खनामस्यातप-
स्यद्रव्ये । प.सु. । धने । हिं धनिया । ते कांचि-
मिरचेद्, धनियलु । ता. कौटमणि । च.द.सङ्गि-
पातञ्ज.चि.नागरादिः । “धन्याकं वृद्धतीक्ष्णम् ।”
पि.ज्व.चि. । “अपिधतं धन्याकजलम् ।” पि.श्लेष-
ज्व.चि.गुड्यादिः । गुणाः—तुवरं खिम्भम् अह-
र्धं मूलं लघु तिक्तं कटुष्वीर्यं दीपनं पाचनं
अवरं रीचकं शङ्खि स्नादुपाकं विदोषघ्नं लघ्ना-
दाहवमिन्त्रासकासकार्शकमिघ्नच । आर्द्रं तत् बहु-
व्यस्यघ्नं स्नादु विमेषतः पित्तघ्नच । भा.पू.१५. ।
सद.व.१ ।

धन्यः । पुं । दुरात्मभायाम् । वै.निच. ।

धन्यकः । पुं । धामनहवे । च.द.मे.चि. ।
“पाठाक्षुण्णधन्यकानां ।”

धन्यङ्गः । पुं । धामनहवे । धामना ग्रीह । गु-
णाः—“धन्यङ्गः कफपित्तालकासहतुवरी कृत्तुः ।
वृद्धो बलकटुचः सन्धिकृद्गुणोपपः ॥” भद्र.म.६
भ.प्र.मे.चि. । वंशे । वै.निच. ।

धन्यचारी । त्रि । निर्जलदेशचारिणि । वा.
चि.७५. ।

धन्यतरः । पुं । सोमवज्रात् । वै.निच. ।

धन्यदुर्गम् । स्त्री । निर्जलदेशे । पुराणम् ।

धन्यनः । पुं । धामनहवे । धामना ग्रीह ॥ र.
मा. । हिं धामिनी । न धमातु । कं उदुवे । गु-
णाः—कटुः उष्णः कषायः कफघ्नः दाहशीघ्रकरः
संघाही कण्ठदीपकश्च । रा.नि.व.८ । एतत्फलं
कषायं हिमं स्नादु वातकफघ्नश्च । सु.सू.४६५. ।

धन्यन्तरिः । पुं । वैद्ये । चित्ती चायुर्वेदप्रणे-
तरि देवतावैद्ये । तन्मातृभोवः—“एकदा देवरा-
जरा दृष्टिर्नपतिता सुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा
व्याधिभिः परिपीडिताः ॥ माम् दृष्ट्वा हृदयं तस्य
दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदयः शक्नो धन्य-
न्तरिमुवाच ह ॥ धन्यन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् कि-
ञ्चिदुच्यते । योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरी
भव ॥ उपकाराय लोकानां केन किं न कृतस्युरा-
वैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिदृक्पवान् ॥ तस्मा-
त्तं पृथिवीं याहि काशीमध्ये तपो भव । प्रती-
काराय रोगाणामायुर्वेदम्यकाशय ॥ इत्युक्त्वा सु-
रशार्दूलः सत्त्वभूतहितेष्टया । समसमायुषो वेदं
धन्यन्तरिमुपदिशत् ॥ अधीत्य चायुषो वेदमि-
न्द्राहन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां उप-
तो बाहुजवेश्मनि ॥ नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातीं
दिवीदास इति चित्ती । बाल एव विरक्तोऽभूच्छु-
चार सुमहत्तपः ॥ यजेन महता ब्रह्मा तं काश्या-
मकरोन्नपम् । ततो धन्यन्तरिर्लोकैः काशिराजो-
ऽभिधीयते ॥ हिताय देहिनां खीया संहिता हिं-
हितामुना । अयं विद्यार्थिनी लोकान् संहिता-
न्नामापाठयत् ॥” भा. । चिकित्सादीपकनिदाने
निघण्टूदिप्रश्नतरि । [श. ५. ।

धन्यन्तरिश्रस्ता । स्त्री । कटुका । कृष्टे ।

धन्वन्तरिपञ्चकम् । ली । धन्वन्तरिपञ्चकम्-
विशेषः ।

धन्वन्तरिभागः । पुं । श्रीवचनरचायै देव-
कृप्यीयवादिभागे । सितरत्ना १० अ. तैलपुत-
लोहानां ८ अ. लोहपटिकानां ७ अ. । वै. नि. च ।

धन्वर्मांसम् । ली । निर्जलदेशपयमांसं । वां.
चि. १२५. । See आङ्गलमांसम् ।

धन्वयवासाः (काः) । पुं । दुरालभायाम् । रा.
नि. व. ४ । सि. यो. रका-

धन्वयासुः } नि. व. ४ । सि. यो. रका-
र्थ-चि. । "धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।"
च. त. ४५. । सि. यो. सन्निपात-ज्व. चि. चटादमाङ्ग-
कथायै । [चि. १५. ।

धन्वा (न) । पुं । मधुभी । रा. नि. व. २ । च.

धन्वामिधम् । ली । आङ्गलपयमांसं ।

धन्वी (इन्) । पुं । दुरालभायाम् । रा. नि. व. ४ ।
अज्जुनठवे । रा. नि. व. ६ । वज्जुलठवे । रा. नि. व.
१० ।

धमनः । पुं । जलठवे । नम गौछ । रा. नि. व.
८ । निम्बठवे । निम् गौछ । रा. नि. व. ६ ।

धमनिः (नी) । स्त्री । पृथ्विपत्न्याम् । ऽ। कू-
ले । रा. नि. व. ४ । उभरापमप्रसिद्धजलकामान

गन्धद्वये । भा. । छे. च. । गच्छीनामगन्धद्वये ।

धरिद्रायाम् । शिरायाम् । रा. नि. व. १८ । शिरा-

विकार एव धमनी । धमन्यश्च नाभिजाः, तत्-

संख्या च २४ । तेषु दशोर्ध्वाः, शेषास्त्रिंशदधोः ।

तैवर्ध्वाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दप्रयासोक्तास्तत्तथा

सुतहासमायसरोदनगानादिकम् । सम्पादयन्ती

देहं धारयन्ति । ताश्च हृदयं गत्वा प्रत्येकं

शालाचर्यं विकारयन्त्यः २० संख्या भवन्ति । तासु

प्रत्येकं देहे कला दश धमन्यो वातपित्तकफभो-

षितरत्नान् वहन्ति । अष्टौ च रूपादीनि गृह्ण-

न्ति । शिष्टासु बादशसु हास्यां वाक्छिन्पतिः, हा-

स्यां घृण्यर्षः, हास्यां निद्रा, हास्यां जागरणं, हा-

स्यां रक्तवहनं भवति । शिष्टेन सप्तसंश्रितेन व-

येन च स्त्रियाः सत्यवहनं पुंसश्च शुक्रवहनं स्त्रिया-

स्यां भवति । अधोगात्रे दश पिताशयमधिगम्य

चिंशस्यन्नाः । तासु देहे वातपित्तकफरक्तसा-

ह्वयतः । शिष्टाभ्यश्च देहं अन्तर्मात्रित्वात् वहन्ति ।

दे जलं वहन्ति, दे वसिमांसिश्च सूत्रं वहन्ति ।

हास्यां पुरुषस्य शुक्रं स्त्रिय चार्चवच प्रादुर्भवति,

दे च तद्वत् निर्धारयतः । दे स्त्र्युत्पत्तिर्न हि भूत्वा

पुंरीर्ध निर्धारयतः । अवशिष्टावाष्टौ त्रिधेयाना-

मिन्यो स्त्रेर्ध निर्धारयन्ति । एतावाधीना धमन्यः

पकाशयकटिसूत्रपुंरीयगुह्यवसिमेदुपादपधृतीत्या-

नित्य तेषां पोषणं सम्पादयन्ति । त्रिधेयश्च धम-

नीचतुष्टयं प्रत्येकमसंख्याशाखाविभक्तं देहं रन्ध्रभू-

यिष्ठं करोति । एतासाञ्च मुखानि प्रविशोमकूर्मं

संलग्नानि । तेष्वथ मुखेभ्यः स्त्रेर्धा निर्गच्छन्ति,

देहरसो वहिरनन्ध सन्तर्पयति । अन्धज्ञादिना च

तेलादिवीर्यमन्तःशरीरं प्रविश्य लक्ष्मणादिकं

करोति तेनैव च शुभाशुभसंश्रयानं भवति ।" सु.

शा. ६५. भा. ।

धमिः । स्त्री । अन्धे । धमन्याम् । शारा. १ ।

धयनम् । ली । पाने । रा. नि. व. २० ।

धरः । पुं । कार्पासतृक्षके । मे. ।

धरणः । पुं । तुलायां । कने । धात्रे । छे. च. ।

तत्कुले । वै. नि. च. । ली । कालिङ्गचतुर्भोजमित-

माने । प. प्र. १४. । पलदशमांशे । २४ रत्निके-

माने । रीत्यसोद्भवायै । वै. नि. च. ।

धरणी । धारणीकन्दे । रा. नि. व. ७ । शिरायौ ।

रा. नि. व. १८ । खदिरठवे । रा. नि. व. २२ । पुन-

नवायाम् । मेदायाम् । वै. नि. च. । ब्राह्मलिठवे ।

श. च. ।

धरणीकन्दः । पुं । धारणीकन्दे । रा. नि. व. ७ ।

धरणीधरः । पुं । पर्वते । कच्छपे । रा. नि.

व. १६ ।

धरणीवन्धः । पुं । धरिद्रवन्धने । गर्भावाक

वक्रनविर्धनश्च । स शाखादृष्टस्य दंशदेशाचतुरकुले

न्यायः । यदाह वाभट्टः—“दंशस्त्रीपरि यत्रोद्या-

दरिटां चतुरकुले । कौमादिभिर्मौलिकया सिद्धैर्भ-

नैश्च सम्भवित् ॥” च. द. वि. चि. ।

धरा । स्त्री । शिरायाम् । नाश्याम् । रा. नि. व.

१८ । वसायाम् । गभोश्चये । मे. ।

धराकदम्बः (काः) । पुं । कदम्बठवे । शारा.

धराकुः । पुं । भूकृत्वाके । वै. नि. च. ।

धराजकुशाखः । पुं । भूमिकुशाखे । ऊँ हे
कृष्ण । वि.क्र.क.लीटी.वि. ।

धरिमा (न) । पुं । गुलायाम् । उद्राङ् । आ-
करे । वै.निच. ।

धरुणः । पुं । कृषे । मे. ।

धर्तुरः । पुं । यत्नधुरी । वै.निच. ।

धर्मः । पुं । स्वभावे । आचारे । गुणे । मे. ।

धर्मज्ञः । पुं । विभीतकहवे । वै.निच. ।

धर्मणः । पुं । धनमहवे । धामना गीह । र.
भा. । सर्पमेहे । उग्रना गाण । मे. ।

धर्मद्वेषी (रु) । पुं । विभीतकहवे । वै.निच. ।

धर्मपत्तनम् । स्त्री । मत्तके । रा.नि.व.६ ।

धर्मपत्रः । पुं, स्त्री । उदुम्बरहवे । श.च. ।

धर्मतृणः । पुं । धर्मलहवे । रा.नि.व.११ ।

धर्मसूः । पुं । धूम्राटपक्षिणि । श.र. ।

धर्मिणी । स्त्री । रणकायाम् । त्रेणूक । रा.
नि.व.६ । [जीर्णकाड । श.च. ।

धलण्डः (कः) । पुं । खनामख्यातहवे । धन ।

धर्मः (धर्मतम्) । पुं, स्त्री । मधुने । चिका. ।
जाये ।

धवः । पुं । (Anogeissus latifolia. Syn.
Conocarpus latifolia.) खनामख्यातहवे ।
धाँडा गीह । र.भा. । मं धामीडा । कं सिरि-
वर । तं गारिजवेदु । गुणाः—कटुः कषायः क-
फघ्नः वातघ्नः पित्तकीपनः रुच्यः दीपनश्च । राज. ।

“धवः शीतः प्रसेदायः पाण्डुपित्तकापघ्नः । मधु-
रलुवरकाल फलश्च मधुरं मनाह ॥” भा. । अन्यत्र
—“धवः कषायः कटुकः कफघ्नोऽग्निनाशनः ।
पित्तपकीपनी रुच्यी विषेयी दीपनः परः ॥” क-
सौम्यधुरम् । रा.नि.व.८ । काकि । चिका. ।
जलथे । धम. । खदिर । र.सा.सं.यशुस्यबीह ।

धवनी । स्त्री । इन्द्रियस्थानं । टाकुमिश । वै.
निच. ।

धवलः । पुं । धवहवे । धाँडा गीह । रा.नि.
व.८ । शके । चीनकपूरे । रा.नि.व.११ । धातकी-
हवे । वै.निच. । स्त्री । चेतसरिसे । रा.नि.व.६ ।
वि । यत्ने धुन्दरे । चिकत. ।

धवलपत्रः (ची (रु)) । पुं । धव । रा.
नि.व.१६ । [गोक्रण । रा.नि.व.१० ।

धवलपाटली । स्त्री । गुल्मपाटल्याम् । कंठ
धवलमृत्तिका । स्त्री । धटिकायाम् । रुग्ण
धड़ि । रा.नि.व.११ ।

धवलयावनालः । पुं । चेतसर्वायामालह-
वे । भाद्र । जनीत्र । मं चेतजुवारी । कं विनि-
योज । अयं शिन्वीवायि वसते । गुणाः—ने-
त्यः कत्यः निदीपनः रुच्यः रुचिप्रदः चर्मोत्रः
पथ्यः शुक्रवर्धनश्च । रा.नि.व.१६ ।

धवलशारिवा । स्त्री । यत्नशारिवायाम् ।
अमलुभृण । वै.निच. ।

धवला । स्त्री । चेतशारिवायाम् । See धनलो
चेतशारिवा च । भा.पु.१४. । गवि । गाँहे गुरु-
निका । बचायाम् । चेतारपूजितायाम् । र.नि.
पापरीगानकरसे ।

धवली । स्त्री । यत्नगवि । धम. ।

धवलेष्टुः । पुं । चेतची । रा.नि.व.१४ ।

धवलीत्पलम् । स्त्री । कुसुदपुष्पे । नागझुण,
हागा झुण । रा.नि.व.१० ।

धविचम् । स्त्री । सगचर्कनिर्मितव्यञ्जने । धम. ।

धाकः । पुं । हवे । स्त्री । धने । उषा. ।

धातकी । स्त्री । (Woodfordia floribun-
da. Grislea tomentosa.) खनामख्यात-
पुष्पहवे । धाँहे कुलत्र गीह । हिं धावड, आ-
चोला । मं धायटी । तं चारिपुत्र, जार्गि । उत्त.
जातिको । गुणाः—कटुः उष्ण । मृदकहिषघ्नी
प्रवाहिकातिसारघ्नी विसर्पघ्नघ्नी च । रा.नि.
व.६ । “धातकी कटुका शीता मृदुलपुवरा सधुः ।
दन्तातिसारपित्तासविषक्रिमिविसर्पजिह्व ॥” भा. ।
शीता रक्तपित्तघ्नी च । राज. ।

धातकीकुसुम(पुष्प)म् । स्त्री । धातकीपु-
ष्पे । धाँहे कुल । सु.सं.१८८५. अन्यत्रादिः । च.प.
४५. ।

धातकभिक्षुसम् । स्त्री । धातकीपुष्पजतस-
रामेहे । गुणाः—हृद्ये हृद्यं दीपनं दीपनश्च । च.
सं.१७५. ।

धातुकादिचूर्णम् । स्त्री । बाह्यदीर्घाधिक-
रणीयम् । पाठः—“धातुकीविल्लभ्याकलो-
भ्यव्यवहारकम् । खेदः कीदृशं बाह्यानां ज्वराती-
सारवन्तिजित् ॥” शङ्खुन, वल्लभं, धन,
“लौकिक, हेतुवत्, वर्णा अत्रोक्तं चूर्णं मन्त्राग-
म्यु धारा ज्ञेयम् । सा.जी. ।

धाता । पुं । लट् । शरीरादिसंयोगस्य धा-
रणहेती । सु.शा.१५. ।

धातुः । पुं । खनिजेषु स्वर्णादिसप्तविधाद्विध-
नवविधपञ्चयेषु । धातु । यथा—काचनं रजतं
ताम्रं कांस्यं पित्तलं नागं वक्रं लोहं चेत्यष्टौ । रा.
नि.व.१८ । स्वर्णरीत्यताम्रवक्रयशदसौलौहानीलि
सप्त । भा. । तथा—“हस्तारारवागास्य ताम्रवह्ने
च तीक्ष्णकम् । कांस्यकडानलौहस्य धातुवी नव-
कीर्तिताः ॥” सुखबीधः । “त्रिविधन्तु सुवर्णं स्या-
दष्टधा रजतं भद्रं । पञ्च प्रकारकं ताम्रं वङ्गन्तु
द्विविधं श्रुतम् । यशदं त्रिविधं भीतं भवेन्नागस्तु
वक्रिधः । अष्टधा लोहसुष्टुद्विमेतं समैव धातवः ॥”
चक्र, वि. । गुणाः—“बलौपलितखालित्यकाश्या-
मल्लज्वरामयान् । निवार्य देहं दधति नृणां त-
द्धातवी मताः ॥” भा.पु.१भ.धातुव. । देहधारक-
वस्तुविशेषः । स च वातपित्तकफरूपः देहस्य धार-
णात्तस्य धातुशब्दवाच्यता । यथा—“धारणाद्वात-
वले सुवर्ततपित्तकफास्तयः ।” वैद्यकम् । गैरिक-
चमनः शिलायम्विकारि । पं.सु. । शरीरस्य सप्तधा-
तुषु रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जश्लेष्मेषु । “रसादस्त्रं
ततो मांसं मांसाभेदोऽस्थि तद्वत् । चक्षुर्मज्जा
ततः श्लेष्मन्मथेनां विनिष्क्रमः ॥” रा.नि.व.१८ ।
धातुनाम कर्माणि धीयनजीवनलेपकेष्वधारणपूर-
णगर्भोत्पादनानि । निरिखलिकायां । रा.नि.व.१३ ।

धातुक(ज)म् । स्त्री । शिलाजतुनि । वै.निघ. ।

धातुकाशीव(सीस)म् । स्त्री । काशीव ।
शिरःकम् । रा.नि.व.११ ।

धातुकी । स्त्री । धातुकीव । वै.निघ. ।

धातुकाशी (रर) । पुं । लट् । वै.निघ. ।

धातुघ्नम् । स्त्री । काञ्चिके । इ.व. ।

धातुचेतनकरम् । स्त्री । दुग्धे । ग्रामकिके ।
वि.निघ. ।

धातुद्रावकम् । स्त्री । टङ्गश्चारी । गोश-
गा । वै.निघ. ।

धातुनाशनम् । स्त्री । काञ्चिके । तिका ।

धातुपः । पुं । युक्ते । रसे । श.च. ।

धातुपाकः । पुं । रसादिधातुकांसे । तज्ज-
वम्—“निद्रानाम्नी इदित्तम्नी विष्टम्नी गौरवा-
रुची । भरतिभेल्लानिध धातुनाम्याकलचवम् ॥”
वैद्यकम् । [प.सु. । भा. ।

धातुपुष्पिका (ष्पी) । स्त्री । धातुकीव ।

धातुमलः । पुं । शीषके । रसादिमलेषु । र-
मरुकादिर मल । “मलनीकरनामलाः ॥” वै-
द्यकम् । “कफः पित्तं मलः खिपु प्रसेदी नखलीम
च । नेत्रविट्त्वच च खेदी धातुनां कमशी म-
लाः ॥” भा. ।

धातुमारिणी । स्त्री । टङ्गश्चारी । श.च. ।

धातुमारी (रन्) । पुं । गन्धके । वै.निघ. ।

धातुमाञ्चिकम् । स्त्री । स्वर्णमाञ्चिके । रा.
नि.व.१३ । धातुकाशीव । शिरःकम् । वै.निघ. ।

धातुराजः (कम्) । पुं, स्त्री । वीर्ये । उ-
क्त । वै.निघ. । श.च. । [प.सु. ।

धातुवल्गुम् । स्त्री । टङ्गवे । गोशगा ।

धातुवादी (रन्) । पुं । खनिजविद्याभिन्नः ।

धातुविट् । स्त्री । शीषके । वै.निघ. ।

धातुविषम् । स्त्री । इरितालादी । र.सा.सं. ।

धातुवृद्धिः । स्त्री । रसादिवृद्धी, रसादिधातु-
साधे । चं.सु.१३.प. । [धातुपलीशव्यादी ।

धातुवृद्धिकरः । पुं । धातुवर्धकद्रव्ये, चयन-

धातुवैरी (रन्) । पुं । गन्धके । श.च. ।

धातुवैषम्यम् । स्त्री । विकारागमरूपकार्य-
योनी । च.वि.८.प. ।

धातुग्रेखरम् । स्त्री । Green sulphate
of Iron. धातुकाशीव । शिरःकम् । श.च. ।

धातुशोधनम् । स्त्री । शीषके । वै.निघ. ।

धातुशोधनकरी । स्त्री । इरीतकान् । वै.
निघ. ।

धातुसम्भवम् । स्त्री । शीघ्रके । वै. निघ. ।

धातुसाम्यम् । स्त्री । विकारीपञ्चमरूपकायै ।
च. वि. ८७ । धात्रीस्यै । च. म. १७ । [निघ. ।

धातुस्तम्भनकरम् । स्त्री । जातीफलै । वै.

धातुहा (न) । पुं । गन्धके । वै. निघ. ।

धातुचयकासः । पुं । धातुचयकरकासरीगे ।
कश्यपास । निदा. । [निघ. ।

धातूपलः । पुं । खड्गिकायाम् । थडि । वै.

धात्रिका । स्त्री । आमलक्याम् । रा. नि. व. ११ ।

धात्री । स्त्री । आमलक्याम् । आमला । रा.
नि. व. ११ । भा. पू. १४ । See चकरा । उपमा-
वरि । दाहे । तत्त्वचर्ण—“पीताय यदि बालस्य
विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्यै गुणान् दीधान्
कुल्लोडानां तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां स-
क्कीर्णां मुदितां सदा । यद्दुग्धां बहुचीरां सव-
स्मान्निवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां
सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रद्वयं
प्रिशो ॥” भा. । धात्रीकर्म । यथा—“धात्री तु
यदा खादु बहुलसुदुग्धां स्यात्, तदा खातान्-
लितां यत्कवचं परिधाय ब्राह्मणाधीषधं गारयन्ती
कुमारं प्रासुखं प्रथमं दलितं कनं पाययेत् ।”
ब्रह्मादि । च. सा. ८७ । [आमलकीपत्रे ।

धात्रीपत्रम् । स्त्री । तालीशपत्रे । रा. नि. व. ६ ।

धात्रीफलम् । स्त्री । आमलकफलै । आमला ।
सद. व. १ । (ला) स्त्री । आमलक्याम् । आमला
गोष्ठि । रा. नि. व. ११ ।

धात्रीखीडम् । स्त्री । शूलाधिकारे । प्रथमः
प्रातः—यद्दमस्तुरं ६ प. यवः ४ प. पाकार्यजलं
१ म. मे. ॥ ०३ । शतावरीरसः ८ प. आमलकी-
स्वरसः ८ प. दधि ८ प. दुग्धं ८ प. भूमिकुशाख-
स्वरसः ४ प. घृतं ४ प. इक्षुरसः ४ प. । एकत्र
पक्वा पाके सिद्धे प्रथेपः—जीरकचूर्णं धान्यकचूर्णं
जम्बूचूर्णं तेजपत्रचूर्णम् एकाचूर्णं गुणपिप्पलीचूर्णं
मुवाचूर्णं इरीतकीचूर्णम् चममज्ज खीडमज्ज ईश-
कचूर्णं पिप्पलाचूर्णं तालीशचूर्णं नामकेसरचूर्णं म.
१ तो. । उद्धमगुण ८ प. यव ४ प. पाकार्यजलं
२ म. पे. ॥ ०३ । मृदुमूलीरस ८ प. आमलकीरस
८ प. दधि ८ प. इक्षु ८ प. भूमिकुशाखेन्द्र

रस ४ प. घृत ४ प. ईक्षुरस ४ प. । एकत्र
पाकं श्लिष्टं इहिले अक्षेप—जीरा, यव, न,
उद्धम, तेजपत्र, एलाईट, गुणपिप्पल, मू-
ता इरीतकी, अज, लोह, रेणु, त्रिकला,
तालीशपत्र, नागेश्वर प्रेतोक्त चूर्ण २ तो. ।
र. सा. सं. । सा. की. । द्वितीयः—धात्रीचूर्णं ८ प.
मधुचूर्णं ४ प. यष्टिमधुचूर्णं २ प. गुडचूर्णं
सप्तवारं भावयेत् । भावनाक्षाभाष्यं कायद्रव्यम्
धीषधतुल्यमादाय ऽगुर्वै वारिणि साधयेत् ।
आमलकीचूर्णं ८ प. मधुरालोहचूर्णं ४ प. यष्टि-
मधुचूर्णं २ प. । गुडकृष्णैः सप्ताहं भावना-
न्तरं शुक्रं करिष्ये । मृतभाण्डे राधिवे । भाव-
नां काथ उषधेरं तुला लहीरा ८ गुण जले
प्रसृतं करिष्ये । तृतीयः पाक्षी—आमल-
कलीहविकटमनःशिलाचूर्णं मधु घृतं शर्करा म.
समम् । आमलाचूर्णं, लोह, त्रिकटु, मनहान्,
मधु, घृत, त्रिनि प्रेतोक्तं समानं । चतुर्थः
वाजीकरणे—आमलकचूर्णं ८ प. त्रिकलाक्षायिन
२१ भावयित्वा अथ सतलोहमधुघृतशर्करा म. १
प. मिश्रयेत् । आमलाचूर्णं ८ प. त्रिकलाकाथे
२१ भावना दिवे । मृदलोह २ प. मधु २
प. घृत २ प. शर्करा २ प. एकत्र मिश्रितं
करिष्ये । रस. र. । अन्यः पितरीगे—“धात्रीचूर्ण-
खाटी पलानि चत्वारि लोहचूर्णस्य । यष्टिमधु-
रजस विषलं दद्यात् पुटे घटम् । धात्र्याश्च क्षायिन
तत्रैव भाव्यश्च सप्ताहं । चखातयेन संघर्षो भूयः
पिष्टे घटे स्थितं । घृतेन मधुना युक्तं भोजनादल-
मध्यतः । चीन् वारान् भक्षयेन्नित्यं..... ।” र.
सा. सं. ।

धात्रीषट्पलकघृतम् । स्त्री । गुणै घृतम् ।

“धात्रीफलानां स्वरसैः षट्पलं विषमिधुतम् । म-
करं सैन्धवीपेतं तद्वितं सर्वगुणिनाम् ॥” धात्री-
रसः घृतसमा । रस. र. । शेष. ।

धानेयि(सी)का । स्त्री । आमलक्याम् । रा.
नि. व. ११ । उपमातरि ।

धात्रारिष्टम् । स्त्री । प्रासुतीने । “धात्रीक-
सप्तके रे पीडयित्वा रजमु तं । खीडाक्षयिन संयु-
क्तं क्षाण्डकुण्डनेन च । शर्करावैतुलीमिव पलं
क्षिप्ति घटे स्थितं । प्रविषेत्प्रथया प्रातः..... ।”
च. चि. १०७ ।

नरादिः । पुं । बातुर्धिकञ्चरते धात्रीमुखा-
तत्तौद्रकते कषाधि । वा.चि.१.च. ।

नकः । पुं । मावपरिमाधि । च.खं.१.१.च. ।

१ । धन्याके । मद्.व.२ ।

ना (नाः) । स्त्री । चिपीटके । ङि०० ।

मु. भट्टवादी । छां.वा.वादि । हिं बहुधा ।

णाः—विष्टिनी रक्षा तप्यो खिन्नी गुरुच ।

१ । “ववादयश्च येभ्यो धानासो परिकीर्ति-
तः ।” रा.नि.व.६ । “धानाः सुदंजरा रक्षाः
प्रदा गुरुषु ताः । तथा मेहकफक्किनाशिन्यः
अभ्यकीर्तिताः ॥” धन्याके । धनिश । भा. । य-
कभट्टये । सु.चि.१.०.च. ।

नाकाः । स्त्री । धान्याके । धन । वा.सु. १५.गु.वादि । “धानाकारकचन्दनम् ।” (व-
हवचनाः) । [निरु छिद्र । छ.च. ।

नाचूर्णम् । स्त्री । भट्टवादिचूर्णम् । यदा-

निका । स्त्री । धान्याके । धन । वै.निच. ५.सा.वि.यवायादी । [लुठवे । रा.नि.व.११ ।

नी । स्त्री । धान्याके । धन । मद्.व.२ । पी-

नुष्ठा । स्त्री । यपामागवे । आपां ग-
छ । श.च. ।

नुष्यः । पुं । वंशे । रा.नि.व.८ ।

निय(क)म् । स्त्री । धन्याके । रा.नि.व.६ ।

नार्द्रधान्याके । कै.ठा धनिश । वै.निच. ।

न्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । स्त्री । ४ तिलमाने । ६ गुन्नामाने ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६।१२ । भूम्यामलका ।

रा.नि.व.१२ । (Oryza sativa.) Common

rice plant. ग्राह्यादिहले । सतुषतण्डुके ।

धाने । धान्यं विधा ग्राह्यविष्टिकत्रोहिमदतः ।

यथा—“ग्राह्यो हिमालयः षटिका वैष्णिका च-
पि । ग्रीह्यस्त्याश्वः प्याता प्राट्कालसमुद्र-
वाः ॥” राज.१.५ । शुकशिल्पीतण्णायमेदिन-
विधा । रा.नि.व.१६ । ग्राह्यग्रीह्यकशिल्पी-
सुद्रधान्यमेदिन यथाविधम् । “ग्राह्यो रक्तश-
ल्याया ग्रीह्यः षटिकादयः । यवादिकं शुकधान्यं
सुद्राद्यं शिल्पिधान्यम् । कद्रादिकद्रुद्रधान्यं ल-
घुधान्यं तत्कृतमिति ॥” भा.पृ.१.भा.वा.५ ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६ ।

धान्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । स्त्री । ४ तिलमाने । ६ गुन्नामाने ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६।१२ । भूम्यामलका ।

रा.नि.व.१२ । (Oryza sativa.) Common

rice plant. ग्राह्यादिहले । सतुषतण्डुके ।

धाने । धान्यं विधा ग्राह्यविष्टिकत्रोहिमदतः ।

यथा—“ग्राह्यो हिमालयः षटिका वैष्णिका च-
पि । ग्रीह्यस्त्याश्वः प्याता प्राट्कालसमुद्र-
वाः ॥” राज.१.५ । शुकशिल्पीतण्णायमेदिन-
विधा । रा.नि.व.१६ । ग्राह्यग्रीह्यकशिल्पी-
सुद्रधान्यमेदिन यथाविधम् । “ग्राह्यो रक्तश-
ल्याया ग्रीह्यः षटिकादयः । यवादिकं शुकधान्यं
सुद्राद्यं शिल्पिधान्यम् । कद्रादिकद्रुद्रधान्यं ल-
घुधान्यं तत्कृतमिति ॥” भा.पृ.१.भा.वा.५ ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६ ।

धान्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

धान्यम् । स्त्री । ४ तिलमाने । ६ गुन्नामाने ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६।१२ । भूम्यामलका ।

रा.नि.व.१२ । (Oryza sativa.) Common

rice plant. ग्राह्यादिहले । सतुषतण्डुके ।

धाने । धान्यं विधा ग्राह्यविष्टिकत्रोहिमदतः ।

यथा—“ग्राह्यो हिमालयः षटिका वैष्णिका च-
पि । ग्रीह्यस्त्याश्वः प्याता प्राट्कालसमुद्र-
वाः ॥” राज.१.५ । शुकशिल्पीतण्णायमेदिन-
विधा । रा.नि.व.१६ । ग्राह्यग्रीह्यकशिल्पी-
सुद्रधान्यमेदिन यथाविधम् । “ग्राह्यो रक्तश-
ल्याया ग्रीह्यः षटिकादयः । यवादिकं शुकधान्यं
सुद्राद्यं शिल्पिधान्यम् । कद्रादिकद्रुद्रधान्यं ल-
घुधान्यं तत्कृतमिति ॥” भा.पृ.१.भा.वा.५ ।

धान्याके । धन । रा.नि.व.६ ।

धान्या । स्त्री । एलायाम् । श.च. ।

षटादशविधम् । यथा—“रक्तशालिर्महाशालिः

कलना षटिकापरा । खलरीटीपसाही च कीर-

कान्या कपिल्या । सीगन्नी शुकला धान्य

तिलवासी कपीरका । गवडा ककवनी च कल-

मान्या तथापरा । बिलजा मानवी पीता ता च-

टादश शाखयः ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तः श्यामाक-

सीनकः कटः । ग्रीह्यो विविधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

शरीरं ॥ कद्रुचतुर्विधः प्रोक्तो वंशवीजं

श्रीः—मधुरं शीतलं कषायं पित्तघ्नं ज्वरकासह-
शास्त्रार्दिकफघ्नं दीपनञ्च । रा.नि.व.६ । च.सू.४
अ. १ च.द.ज्वराति.चि. । “विल्लधान्यकनागरेः ।”
पुं । भाषमितमानि । ७ कूँ. ५.प्र.१ख. ।

धान्यकशुकी (इन्) । पुं । धान्यलक्षि । शी-
तनेत्र धोना । गुणाः—धान्यगुणयुक्तः । रा.नि.
व.१६ ।

धान्यकतण्डुलः । पुं । कश्चित्तन्माकतण्डु-
ले । शनेत्र ठान । भा.न.१भ.अन्तकज्व.चि.धान्य-
ककायि । “प्रातर्धान्यकतण्डुलकायः ।”

धान्यकल्कः । पुं । तुषे ।

धान्यचतुष्कम् । स्त्री । अतीसारं धान्यमुलक-
पालकविल्लकतकपायविशेषे । वैद्यकसं. । का. ।

धान्यचमसः । पुं । चिपीटके । टिं.टिं. नि-
धान्यजम् । स्त्री । धान्ये । रा.नि.व.६ ।

धान्यतुषोदम् । स्त्री । धान्यतुषकृतसम्मानवि-
शेषे । एतदभावे काञ्चिकम् । सि.यो.अजी.चि. ।

धान्यतैलम् । स्त्री । गोधूमयावनालश्रीह्रियवा-
दिजतैले । गुणाः—चिदीशमनं कण्डूकुष्ठादिह-
रं चक्षुष्यञ्च । रा.नि.व.१५ ।

धान्यपञ्चकम् । स्त्री । आमश्लादी कषाये ।
“धान्यकं नागरं सुषं बालकं विल्लमेव वा । आ-
मश्लविबन्धनं पाचनं वज्रिदौपनम् ॥” वैद्यकसं. ।
पञ्चविधधान्येषु शालित्रीहिशकशिश्वीक्षुद्रास्त्रेषु ।
“शालिधान्यं त्रीहिधान्यं शकधान्यं तृतीयकं । शि-
श्वीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥” भा. ।

धान्यपटोलः । पुं, स्त्री । पित्तश्लेष्मज्वरे योम-
विशेषे । अथ धान्यस्य १० भाषाः पटोलस्य च ६
भाषाः । सि.यो.ज्व.चि. ।

धान्यपानकम् । स्त्री । धान्यकृतपानकविशे-
षे । शनेत्र पाना । तस्य साधनविधिः—“शिला-
यां साधु सम्यष्टं धान्यकं बल्लगाणितं । शर्करा-
दकषयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतं । नूतने स्रक्स्थे पात्रे
स्थितं पित्तहरं प्ररम् ॥” भा. ।

धान्यपिप्पली । स्त्री । आमज्वरे । ज्वरे दीप-
नी पावनी च । धान्यादीनां प्रत्येकं ६ भाषा ४
रुतिः । श्री.रत्ना. ।

धान्यमण्डः । पुं, स्त्री । धान्यकृतमण्डः । शनेत्र

मण्डः । गुणाः—“धान्यमण्डं पित्तहरं अमघ्नं शालि-
रीहरं । वातलं रक्तशमनं दाहि सन्दीपनम्यरम् ॥”
अचि.१२अ. ।

धान्यमद्यम् । स्त्री । धान्यकृतमद्ये । शनेत्र
मद्यः । गुणाः—गुरु विष्टम्भि च । रा.नि.व.१४ ।

धान्यमाषः । पुं । कलाये, माषे । वै.निच. ।
श्रीह्रयसर्पपरिमाणे । च.कल्प.१२अ. ।

धान्यराजः । पुं । यष्टि । रा.नि.व.१६।१६ ।

धान्यबीजम् । स्त्री । धन्याके । रा.नि.व.६ ।

धान्यवीरः । पुं । माषे । माषं कलायं वा
विष्टि कलायं । रा.नि.व.१६ ।

धान्यशाकम् । स्त्री । धन्याकशाके । शनेत्र
शाकः । र.चि.६अ. । [७७ वा शीव. जटा. ।

धान्यशीर्षकम् । स्त्री । धान्यकण्ठि । शनेत्र

धान्यश्रेष्ठम् । स्त्री । हैममैशालिधान्यमेदं, वृ-
षाभे । श्रेष्ठमृष्टि शीतविशेषः । रा.नि.व.१५ ।

धान्यखेदः । पुं । धान्याक्षैः खेदे । माषादि-
कोषधान्यैः खेदे । सु.चि.२अ. ।

धान्या । स्त्री । धान्यके । अचि.१स्थान.२अ. ।

धान्याकम् । स्त्री । धान्यके । मद.२अ. । वै.
निच.२भ.हर्दि.चि. ।

धान्यायम् । स्त्री । धान्यकण्ठि ।

धान्याभ्र(क)म् । स्त्री । अश्वकविशेषे । कृत्रि-
म अश्वविशेषः । तत्करणप्रणाली भावप्रकाशे—

“पादांशं शालिसंयुक्तमथं बद्धा च कम्बले । शिपु-
चं स्थापयेत्तरी तत् क्षिप्रं मर्दयेत्करैः । कम्बल-
द्वालितं सृजं बालुकारहितञ्च यत् । तद्वान्धाभ-
मिति प्रोक्तमभमारणसिद्धये ॥” इति । तद्वान्धा-
प्रकरणम्—“वज्राभस धमेद्वज्री तदः चौरि वि-
निचिपेत् । भिन्नपत्रन्तु तत् कला तन्मूलियाश्च-
योर्द्वेः । भावयेदद्वयानन्देवं शुध्यति चाभ्रकम् ।
कला धान्याभकं तत्तु शीघ्रयिज्ञा तु मर्दयेत् । अ-
कंचौरीर्दिनं मर्दमर्कमूलद्रव्ये वा । वेद्येदमर्कपत्रैश्च
सम्यग्मज्जुटे पचेत् । पुनर्नये पुनः धान्यं सप्तवारं
प्रयत्नतः । ततो कटजट्टाकायैश्च हर्दये पृष्टयन्म् ॥”
र.चि.४अ. ।

धान्याश्वकम् । स्त्री । मधुजम्बीरकृतसन्धान्य-

श्वे। मेव अत्र। मधुमां जनीररसे-
पुं धान्यराशी मांसं खापयेत्। वै. नि. च.।

न्यास्त्रु। जी। धान्येदके। वा. चि. १५०।

न्यास्त्रु(क)म्। जी। रसस्वेदनकाशिकावि-
। यथासंभविषुध्यान्वि जलिन भास्त्रम-

तावद्वेत् यवदन्तं नावानि। ततश्च तन्मये
पराजमुष्णपराजितामस्याचीसर्पाचीसृद्धी-

फलामीलापराजितासर्पादीषिकं समूहं य-
त्नामं कृष्टित्वा देयम्। "नानाधान्यैर्यथाप्राप्तै-

जैर्जलैर्नितैः। सङ्घातं पुरितं रसेत् यवदन्त-
मापुयात्। तन्मये धत्ररा सुखी विष्णुकाला पु-

नवा। मोनाची चैव सर्पाची सृद्धी शतावरी।
फला गिरिकर्षी च हंसपादी च विचकं। सु-

तं कृष्टित्वा तु यथालाभं विनिःशेषेत्। पुष्पां-
भास्त्रमये तु धान्यान्त्रकमिदं व्युतम्। स्वेदना-

द्वयत्वेन रसुराजस्य योजयेत्॥" भा. २२५।
। द. व. णा. चि.। काशिके। कै. जि.। रा. नि. व.

। १। तत्साधनप्रणाली यथा—“धान्यान्त्रं ब्राह्मि-
रूषं कोदवादिभूतं भवेत्। धान्यान्त्रं धान्ययो-

निताप्राप्तं लघु दीपनं। चरुची वातरीमेधु स-
र्वेवास्यापनेषु च॥” भा. पू. २२५।

धान्यारिः। पुं। वनसूत्रके। रा. नि. व. १२६।

धान्यासवः। पुं। धान्यजतासवे। गुडधाची-
धातकीसुरासीवीरकसैरियमेदकधान्यास्त्रेषु षट्सु।

च. सू. २५५०। [व. १६]

धान्योत्तमम्। जी, पुं। शालिधान्ये। रा. नि.

धान्यः। नि। जाङ्गले। वा. चि. १५५०।

धान्यन्तरष्टतम्। जी। प्रसेद्धाधिकारे षट्।
गव्यघृतं १६ श.। क्वाथार्थ—दन्तीमूलं चिचक-

मूलम् एषां प्र. ८ प. हरीतकी २० य. देवदा-
रु. कदम्ब-कैलिकदन्तलक-वधपलक-भारग्वधलक-

करञ्ज अंशोकेन ह्रीन ७ प. मधुमूलं मिमिक्ष
७४ प. जल ८०० ग. मे. ८००१२५। कर्कार्थ-

—गङ्गलवण, पिप्पल, पिप्पलमूल, हरे, चिञ्च-
मूल, उंटे अंशोके २ तो.। द्वितीयम्—

गव्यघृतं ४ श.। क्वाथार्थ—दशमूलं करञ्जवधक-
फलं (तदभावे लवणं) देवदारु हरीतकी मुक्तपुन-

नवा वधमूलं दन्तीमूलं चिचकमूलं पुनर्नवा क-
दम्बलक-कैलिकदन्तलक-मुष्टीलक-विल्वलक-भ-

क्रातकं शटी पुष्करमूलं कषामूलम् एषां प्र. १०
प. यवकोलकुलत्यानां प्र. १६ प. वारि २१० श.

मे. ५४ श. ४ प.। क्वाथार्थ—हिमालयमूलं चि-
फला भार्गी रोहितकमूलं गजपिप्पली मुष्ठी वचा

विडङ्ग मुष्णरीचनी एषां प्र. ५१० तो.। च. द.।
शूत ४ श.। क्वाथार्थ—मधुमूल, करञ्ज, वक्र-

करञ्ज, देवदारु, हरीतकी, श्वेतपुनर्नवा,
वक्रग, मष्टी, चिता, पुनर्नवा, कदम्ब, कैलि-

कदम्ब, निङ्ग, विष, डेली, शरी, पुष्करमूल,
पिप्पलमूल अंशोके १० प. व. व. कूल, कूल-

लथ अंशोके १७ प. जल २१० श. मे.
५४ श. ४ प.। कर्कार्थ—शिकलमूल, त्रिकला,

वागुनशो, रघुनामूल, गजपिप्पल, उंटे, वट,
विडङ्ग, कमलागुंड़ि अंशोके ५० तो.।

रस. र.। [मि. १]

धाम (न)। जी। हरीरे। अम.। जन्मानि।

धामकम्। जी। कतुणे। गङ्गातृण वा रात्रि
कपूर.। रा. नि. व. ८। पुं। सावपरिमाणे। “ह-

मस धामकश्चैव।” प. प्र.।

धामनी। स्त्री। शीतवाहिशिरायं। श. च.।

धामार्गवः। पुं। पीतचीपयाम्। पीत घो-
वा। धुमूल। हि. नेतुषा। प. सु.। स. सु. २२५०।

च. सु. ११२५०। अपामार्गे। रत्नापामार्गे। भा. पू. १
भ.। मङ्गाकीशतक्याम्। सि. ६७। हि. तोरङ्गी

तै उभरेण, सेतुवीर। रा. नि. व. ७। राजकी-
यातक्याम्। वा. टी. हेमा.।

धारः। पुं। पापाद्यविशेषः। सन्तती। द्रवद्रव्य-
मात्रे। जी। ब्रह्मदके। वृष्टिर्ग जल। तच्च द्विषं

गार्जं सासुद्वेष्टि। “धारभिः पतितं तोयं गृहीतं
स्नातवास्य। शिलायां वसुधायां वा धीतायां प्र-

तितश्च यत्। सौवर्णं राजते तामे स्फटिके काच-

मिच्छते । भास्वने स्यध्वे वापि स्थापितं धारसु-
च्यते ॥” गुणाः जलशब्दे ख्याताः । भा. ।

धारकः (चः) । चि । संघादिद्रव्यभावे । सु.
सू. ४५५. ।

धारणी (या) । स्त्री । स्नानामध्यातमकाकन्द-
शकविशेषे । धारणीकन्द, मेलगङ्गे इति च चम्पू-
पदेशे ख्याता । धरणीकन्द । गुणाः—मधुरः क-
फपित्तघ्नः मुखदोषघ्नः कण्ठकुष्ठघ्नश्च । रा.नि.व. ७।
आध्यात्म । शरीरान्नर्नाडीविशेषे । मे. ।

धारा । स्त्री । द्रवद्रव्यस्य सन्ततरचये । गुडूच्या ।
वै.निघ. १३. औषधं चि. सेवन्तीपाके । हरिद्रायां ।
त्रिका. । आमलक्याम् । चौरकाकोल्याम् । वै.
निघ. । शस्त्राणां शण्णतीकृत्यायाम् । धार । हिं
तेज । सा च शस्त्रधारा मासूयैर्हमासूरी कैशिक्य
हैकैशिकी चेति चतुर्धा शस्त्रकर्तृविशेषेषु भिन्नप्र-
कृतिका । तत्र भेदनानामस्त्राणां मासूरी (मसूर-
धारातन्वी) मण्डलायादिलिखनानाम् अर्हमासूरी
(मसूरदलधाराहंतन्वी), सूचीकुशपत्रादिव्यधनानां
विखावणानाञ्च कैशिकी (केशप्रमाणतन्वी), वृद्धि-
पत्रादिवृद्धेदनानामर्हकैशिकी (अर्हकेशप्रमाणतन्वी)
चेति । सु.सू. ८५. ।

धाराकदम्बः । पुं । (*Adina cordifolia*.
Syn. *Nauclea cordifolia*.) स्नानामध्यात-
मचविशेषे । केनिकदम् । हिं हल्लु । सं धारा-
कल्लु । कं धारयकड्ड । तं मोगुलुकड्डिनि ।
गुणाः—कटुः वर्णः हिमः कषायः तिक्तः पित्त-
घ्नः वीर्यवृद्धिकारः विषशीघ्रहरश्च । रा.नि.व. ६ ।

धाराक्षुरः । पुं । लघुवृष्टौ । शौकरे । घनीप-
क्षे । मे. ।

धाराटः । पुं । चातकविहङ्गे । घोटके । श.र. ।

धाराफलः । पुं । मदनवृक्षे । मग्नना गीह ।
रा.नि.व. ८। (खा) स्त्री । कीवातक्याम् । त्रि. ३३ ।
रा.नि.व. ७ ।

धारायन्त्रम् । स्त्री । वारिसिचनयन्त्रे । को-
शात्रा । सुगन्धवारिरक्षणपात्रे । गोलान्ध्र पात्रम् ।
चवि. ।

धारासखम् । स्त्री । गुडूचीखरसी । गुडूक्ष-
रं वम् । वै.निघ. १३. चय. चि. सेवन्तीपाके ।

धारालुङ्गी । स्त्री । निधारलुङ्गीमेदे । (७३)
कौण्डि हिङ्गु । रा.नि.व. ८ ।

धारि । स्त्री । आयुषि । (धारयति शरीरं पूति-
तां गर्भं न ददातीति) । च. ११३. ।

धारिणी । स्त्री । शालालोठवे । श.च. ।

धारी (इन्) । पुं । पौलुववे । आक्त्रोट्टे ।
जटा. ।

धारः । चि । सन्धपादिनि । जटा. ।

धारोष्णम् । स्त्री । दोहनेनीषधाराय पतिते
दुग्धे । धाट्रोक्ष दुध । गुणाः—“धारोष्णम् असृव-
न्ययो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं वृष्यं वृद्धयन्प्रि-
वर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहम् ।” रा.नि.व. १५ ।
चि । धारयां उष्णं, यस्य मुखमेव पात्रम् । “धा-
रोष्णमसृतोपमम् ।” वा.टी. हेमा. ।

धार्तराष्ट्रः । पुं । ईषक्कुमारजहंसे । कण-
चचुचुरजहंसे । गर्गि ईष । अम. । सपमेदे ।
मे. ।

धार्तराष्ट्रपदी । स्त्री । हंसपादीलतायाम् ।
रा.नि.व. ५ । रक्तलज्जालुकायाम् । वै.निघ. ।

धाव(वि)निः (नी) । स्त्री । दृक्प्रपञ्चाम् ।
ठाकुलिश । प.सु. । वा.चि. १३. । “धाविनीश्री-
फलैः कृताम् ।” कण्टकाख्याम् । धातकीवृक्षे
रा.नि.व. ३६ । कपिकच्छाम् । आनाकुम्भी
द.सि. यो.यश्च.चि. । शणवृक्षे । वै.निघ. ।

धावनिका । स्त्री । कण्टकाख्याम् । प.सु. ।
वै.निघ. १३. भुप्रनेत्रसन्निपातज्व. चि. । [वा.]

धीः । स्त्री । बुद्धौ । अम. । उपदिष्टयक्षणे शक्ती

धीतिः । स्त्री । पिपासायाम् । हे.च. ।

धीन्द्रियम् । स्त्री । ज्ञानेन्द्रिये । तस्य मनः के-
न श्रोत्रं त्वक् रसना घ्राणश्चेति षट् । अम. ।

धीमोदिनी । स्त्री । मधे । रा.नि.व. १४ ।

धीरः । पुं । स्रवभके । रा.नि.व. ५ । स्त्री । उ-
द्धमे । त्रिका. । पुष्करसूत्रे । वै.निघ. ।

धीरस्तम्भः । पुं । वनशूकरे । वै.निघ. । न
हिमे । हे.च. ।

धीरा । स्त्री । मेदायाम् । प.सु. । मङ्गान्ध्रीति

धुक्वाः (क्वा) । पुं, स्त्री । भूनिबद्धराज्ये । चै.
निघं. ।

[illegible]

इति । वै । चतः कासप्तः वामनीयसेति । पञ्चविंशः सप्तः

भवत्ययः । तच्चैवादिना कुष्ठतगरवर्ज्येन सूक्ष्मपि-
टेन दादशाकुलं शरकाखं चौमिषाष्टाकुलं परि-
शेषाक्षिपयेत् । एषा प्रायोगिकधूमवर्तिः । खेह-
कलसारमधुखिष्टसर्ज्वरसुगुलुप्रभृतिभिः खेह-
मिश्रेः खेहने । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । कासघ्ने
कासहरैर्दृष्टीकण्टकारिकाचिकटुकासमर्दहृत्त्रि-
कुदीलस्य नः शिलाखिष्टब्रह्मकण्टकाङ्गीप्रभृतिभिः ।
वामनीये वामनीयेः कायुचर्म्भखुरभङ्गकण्टकाखि-
ष्टकामस्यवज्जूरकमिप्रभृतिभिर्द्रव्यैश्च दग्धिः कार्या ।
तत्र प्रायोगिकनेत्रं कनिष्ठिकापरिणाहमये कला-
यमात्रं खीती मूलऽकुष्ठपरिणाहं धूमवर्तिप्रवेश-
खीतीऽङ्गुल्यान्वटचत्वारिंशत् । दार्चिंशत् खेहने ।
चतुर्विंशतिर्वैरेचने । षोडशाकुलं कासघ्ने वामनीये
च । एते अपि कोलास्थिमात्राखिष्टे भवतः । त्रण-
नेत्रसटाकुलं त्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं कुल-
ज्जवाङ्गिमात्र इति । सू.चि.४०अ. । See धूम-
पानम् । [पृ. ३. भा. ।

धूमगन्धिकम् । स्त्री । रोहिषलघ्ने । त्रामक-

धूमजाङ्गजम् । स्त्री । वज्रकचारे । रा.नि.व.६।

धूमदर्शी । पुं । नेत्ररोगविशेषः । “शोकज्वरा-
यासश्चिरोऽभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
धूमाक्षया पश्यति सर्वभावात् स धूमदर्शीति नरः
प्रदृष्टः ॥” मा.नि. ।

धूमनाडी । स्त्री । प्रायोगिकादिधूमप्रयोगार्थं
नलाकारयन्त्रे । धूमपानेन नम । लक्षणं — “धू-
मनाडी भवेत्तत्र विवर्णा च विपर्विका । कनि-
ष्ठिकापरीणाहा राजमाषागमानरा ॥” भा. ।

धूमपानम् । स्त्री । धूमसेवायाम् । ह्रस्वटे था ७-
त्रा वा धूमपान । तत्र षड्विधं श्रमनद्वन्द्वशरेचन-
कासहावामनत्रणधूपनानीति । एषां विशयाः
स्वस्वपथ्ये स्रव्याः । तद्विधः — अथ सर्वांसामिव
धूमनाडोना हिराणि कलायस्थूलाणि भाव्यानि ।
दादशाङ्गुलानीषिका यथाखधूमद्रव्यं कर्षमितकल्के-
नालिप्याष्टाकुलपथ्येन क्रायाश्चक्षा कारयेत् । अथ
ता खेहाक्तामङ्गारदीपितां कला नेत्रम्बु धृत्वा च
वदनेन धूमं पिबन् तैनेव खन्येज्जत् । ततो नासि-
काभ्यां पीत्वा वदनेन वसेत् । तथा शरावसंपुटे
कल्कं निधायामङ्गारदीपितां कलां हृदि नेत्रं निवे-
ष्ट्वा लघ्णच धूपयेदिति । भा. । अथ सुखीपविष्टः

सुमना खज्वधीट्टिरतन्द्रितः खेहाक्ता प्रदीपतायां
वर्ति नेत्रखीतसि प्रणिधाय धूमं पिबेत् । “सुखेन
नं पिबेत्सुखं नासिकाभ्यां ततः पिबेत् । सुखधीतं
सुखेनैव वसेत् पीतञ्च नाशया । सुखेन धूममादाय
नासिकाभ्यां न निहरेत् । तैर्न हि प्रतिलोमं दृ-
ष्टित्वान् विहस्यते ।” विशेषतस्तु प्रायोगिकं प्राणि-
नाददीत । खेहनं सुखनासाभ्यां । नासिकाया वैरे-
चनं सुखेनैवेतरे । तत्र प्रायोगिके वर्तिं व्यपगत-
शरकाक्षां निवातातपशुष्काम् अङ्गारखवदीप्य ने-
त्रमूलखीतसि प्रयुज्य धूममाहरेति ब्रूयात् । एवं
खेहनं वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरेष्वप्यपगत-
धूमोऽङ्गारस्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्तिं
मूलखिष्टेणाग्रेण शरावेण पिधाय तस्मिन् हृदि
नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत् । प्रशाने धूमं वर्ति-
मवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाययेदादौषविशु-
द्धेः । एष धूमपानीपायविधिः । गुणाः — दन्तप्र-
क्षालनस्य क्षान्मभोजनशस्त्रकर्मातीषु प्रायोगिक इ-
ति । तत्र खेहनो वातं शमयति, खेहादुपलिपाय
वैरेचनः श्लेष्माणसृक्केश्यापकर्षति, रीत्यासौक्ष्मा-
दीणाद्वैश्याश्च प्रायोगिकः श्लेष्माणसृक्केश्यायु-
त्कृष्टे चापकर्षति साधारणत्वात् पूर्वोभ्यामिति ।
भवति चात्र — “नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नैर्द्व्यवा-
चनाः । दृढकेशश्चिज्जगत्सुसुगन्धिविशदाननः ।”
कासघ्नासारोचकास्त्रीपक्षिपक्षरमेदसुखासाववमधु-
तन्द्रानिद्राहृतमन्यासामपीनसशिरीरोगकर्षाक्षि-
लवातकफनिमित्तासास्य सुखरीगा न भवन्ति ।
योगिकं चैस्त्रीसुखासानाददीत सुखनासिकाभ्याञ्च
पथ्यायास्त्रीसुतरो वेति खेहिकं यावदसुप्रवृत्तिः ।
वैरेचनिकमादोषदग्धनात् । तिलतण्डुलयवागुपीतेन
पातव्यो वामनीयः । यासानरेषु कासघ्न इति ।
सू.चि.४०अ. । [चिका. ।

धूममहिषी । स्त्री । नौहारे । कुशाशा ।

धूमवृत्तिका । स्त्री । स्वर्णशोधनयोग्यकृष्णव-
र्तिकायाम् । श.चि. ।

धूमयोनिः । पुं । सुसके । यम. ।

धूमरः । पुं । दृष्टिमण्डलगतरीगविशेषः । र्दोत्र
पेथा । लक्षणं — “शोकज्वरशिरीरोससन्तस्य-
निलादयः । धूमाविला धूमदर्शी दृग्ं कुर्युः स
धूमरः ॥” वा.प्र. १९अ. ।

धूसराक्षयः । पुं । गर्दभे । वै.निघ. ।

धूसरी । स्त्री । गर्दभा ।

धूसूरः । पुं । धूसूरपुत्रे । प.सु. । [६.ब. ।

धृतराष्ट्रः । पुं । इसमिदे । इसजातीयपक्षिषि ।

धृतराष्ट्री । स्त्री । इसविशेषपक्ष्याम् । मे. ।

धृतिः । स्त्री । धैर्ये । वेगविधाते । भा.म.१३.भ. उदा.वि. ।

धृष्टः । स्त्री । कश्चिकाया । कश्चि. । अ.च. ।

धेनिका । स्त्री । धान्याके । धन. । भा. ।

धेनुः । स्त्री । दुग्धवत्यां गवि । अम. ।

धेनुका । स्त्री । धान्याके । धन. । म.द.व.१२ ।

इक्षिका । गवि । मे. ।

धेनुकारिः । पुं । नागकेसररुचे । वै.निघ. ।

धेनुजिह्वा । स्त्री । गोजिह्वानामध्वे । रा.नि. व.४ । [मीदुग्धि ।

धेनु(का)दुग्धम् । स्त्री । चिर्मव्याम् । भा. ।

धेनुदुग्धकरः । पुं । मज्जरुचे । रा.नि.व.८ ।

धेनुमक्षिका । स्त्री । गीमक्षिकायाम् । उंम माहि । वै.निघ. ।

धौडः । पुं । डुलुमे । टांङांमि । अ.र. ।

धौतम् । स्त्री । रीप्यधाती । रा.नि.व.१३ ।

नीलकाशीसि । नील शिखरकम् । वै.निघ. ।

धौतकौशियम् । स्त्री । धौतकौषणे । पचीये । अ.र. ।

धौतखण्डी । स्त्री । खल्लशर्कराया । वै.निघ. ।

धौतशिलम् । स्त्री । फटिके । चिका. ।

धौमतम् । स्त्री । रक्तकीले । धूमश्राणि । वै. निघ. ।

धौरः । पुं । चवडचे । शीउश्रीं गीह । भा. ।

आहः । पुं । काळे । वके । जलकाळे । गीम- कोडी । अम. । जलपक्षिमात्रे । तपके । वै.निघ. ।

आ(धा)हजङ्गा । स्त्री । काकजहायाम् । रा.नि.व.४ । [जङ्गू । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हजम्बूः । पुं । काकजम्बूचे । अ-

आ(धा)हजम्बूलफला । स्त्री । काकज- हायाम् । वै.निघ. ।

आ(धा)हजुण्डा (खंडी) । स्त्री । काका- दनीलतायाम् । काकनासालताया । कुंठ गीह । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हदन्ती (नखी) । स्त्री । काका- दनीलतायाम् । काकनासालतायाम् । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हनामा (नाम्नी) । स्त्री । का- कीदुम्बरिकायाम् । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हनाशिनी । स्त्री । हनुमानदे । हनुष फल । रा.नि.व.४ । भा. ।

आ(धा)हनासा (सिका) । स्त्री । का- कनासालतायाम् । कुंठ गीह । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हपुष्टः । पुं । कीकिले । हार ।

आ(धा)हमाची । स्त्री । काकमाची । रा.नि.व.४ । [रा.नि.व.४ ।

आ(धा)हवल्ली । स्त्री । काकमाची ।

आ(धा)हादनी । स्त्री । काकादनीलता- याम् । रा.नि.व.११ ।

आ(धा)हारातिः । पुं । पेचके । हला ।

आ(धा)ह्वी । स्त्री । काकील्याम् । कौकुला । मे. । काकजहायाम् । वै.निघ. ।

आ(धा)ह्वेली । स्त्री । काकील्याम् । कौकु- ला । प.सु. । रा.नि.व.११ ।

आपनम् । स्त्री । अपिसन्धुचये ।

ध्यामम् । स्त्री । दमनकचये । मे. । कतुषे । श्रायकपूत्र । प.सु. । सु.चि.१२३. । च.द.समि- पातज्व.चि.अपरजिताध्वे । च.द.वा.व्या.१८३- ती-प्रसारणीतेले । वै.निघ.१३.गुग्गुलादिध्वे । तुलके । सु.सु.११३. ।

ध्यामकम् । स्त्री । कतुषे । श्रायकपूत्र । प. सु. । अ.सु.१५. । सु.सु.१८५.एलादिः । रोहिषी । वा.सु.११३.हेमा. (अभावे उशीरे) । भा.म.४३. विष.चि. । “पिपली ध्यामकं मांसी ।” भा.म.१ भ.ज्व.चि. । [वटठचे । म.द.व.५ । चिका.३ ।

ध्रुवः । पुं । चवडचे । शीउश्रीं गीह । रा.म. ।

